

T.C
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

“CUMHURİYET DÖNEMİNDE TARİHİ, SOSYAL, SİYASAL VE EKONOMİK
YÖNÜYLE SEYHAN (ADANA) ŞEHRİ (1923-1956)”
(C.I-II)

Hazırlayan
Erdem ÇANAK

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Ahmet YEŞİL

MANİSA
2013

ÖZET

Tarihi süreç içerisinde Çukurova ile Adana ifadeleri özdeşleşerek adeta birbirinin yerine kullanılır olmuştur. İki ifadenin bu kadar özdeşleşmesinde bölgenin verimli topraklarının önemli kısmının Adana vilayeti sınırları içerisinde yer alması önemli bir etken olmuştur. Nitekim bu özelliğinden dolayı tarih boyunca pek çok devlet bölgeye hâkim olmak istemiştir. Bölgeyi en son hâkimiyeti altına alanlar ise Türkler olmuştur. Abbasiler idaresinde bölgeye yerleşmeye başlayan Türkler, önce Ramazanoğulları akabinde de Osmanlı Devleti hakimiyeti altında toplanarak bölgedeki varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Türklerin hakimiyeti, sürekli el değiştiren ve karışıklık içerisinde olan bölgeyi idari açıdan olduğu kadar iktisadi ve sosyal açıdan da istikrara kavuşturmuştur. Buna bağlı olarak artan ticari hareketlilik pek çok han, hamam, cami, medrese gibi sosyal yapının inşasına neden olmuştur. Ancak bir süre sonra Osmanlı Devletinin istikrarlı yapısı bozulmaya başlamıştır. Bu durumdan Çukurova bölgesi de etkilenmiştir. Hatta karışıklıktan istifade eden bölgedeki önemli Türkmen aşiretleri isyan teşebbüsünde dahi bulunmuşlardır. Fakat 1833-1840 yılları arasında bölgenin idaresini ele geçiren İbrahim Paşa, bölgeyi otoritesi altına alarak gerçekleştirdiği tarımsal reformlarla Çukurova'nın kaderini değiştirmiştir. Ancak bölgenin hakimiyetinin 1840 yılında Osmanlı Devletine geçmesi ile birlikte asayiş tekrar bozulmuştur. Bunun üzerine Osmanlı devlet adamları, Fırka-ı İslahiye adını verdikleri askeri birliklerle bölgedeki göçebe Türkmenleri kontrol altına alarak yerleşik hayata geçirmişlerdir. Türkmenlerin yerleşik hayata geçirilmesinde pamuk üretimi için ihtiyaç duyulan işgücü açığı da önemli bir etken olmuştur. Artan tarımsal üretim bölgedeki ilk sanayi tesislerinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. 19. yüzyılın sonuna doğru Adana-Mersin demiryolunun inşası ve artan ticari hareketlilik, bölgenin dünya pazarları ile entegre olma sürecini de başlatmıştır.

Ancak gerek 1909 Ermeni Olayları, gerekse I. Dünya Savaşı ve hemen akabinde başlayan İstiklal Harbi yıllarında şehrin iktisadi ve sosyal yapısı bozulmuştur. Bununla birlikte Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan ve Cumhuriyet döneminde varlığını muhafaza eden sanayi müesseselerinin de katkısı ile şehir kısa sürede tekrar eski günlerine dönmüştür.

Bu süreç, Çukurova bölgesinin 1950'li yıllarda Adana merkezli olarak büyük bir değişim geçirmesine neden olmuştur. Bu değişimin temelini Marshall Yardımı ile bölgeye giren traktörler, Seyhan Barajı, Adana Çimento fabrikası ve İncirlik askeri üssünün inşası oluşturmuştur. Artan traktör sayısına bağlı olarak ekilebilen arazi miktarının artması ve bu arazilerin Seyhan Barajı ile sulama imkanına kavuşması elde edilen mahsul miktarını ciddi miktarda artırmıştır. Bunun yanı sıra barajdan elde edilen ucuz maliyetli elektriğin sanayide kullanılmaya başlanması ile birlikte üretilen malların daha ucuza mâl olması, bölgenin uluslararası alandaki rekabet şansını artırmıştır. Bu durumun neden olduğu nakit girişi ise bir taraftan bölgede yeni sanayi tesislerinin kurulmasına bir taraftan da bölgenin hızla göç almasına sebep olmuştur. Ancak dönemin yerel idarecilerinin bu sürece ayak uyduramaması, Adana'yı çarpık kentleşmenin hakim olduğu bir şehre dönüştürmüştür. Bu çalışmada, 1923-1956 yılları arası Adana şehrinin sosyo-ekonomik yapısı farklı açılardan incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Adana, Seyhan, Çukurova, Pamuk, Şehir Tarihi

ABSTRACT

In historical time flow Cukurova and Adana expressions became one and used for each other. Gulek Pass which is this region's important strategical place and region's important productive areas which is in Adana province frontier was effective for that two expressions became one. Because of this specialities, in history there were a lot of countries which wanted to have this region. This region was conquered by Turkish people at last. Turkish people started to live in here by Abbasid, then they gathered under Ramazanoğulları and after that under Ottoman State govern until now.

Turkish governing stabilized this region which was always in crisis, in economic and social way. Because of that, trade activitiy increased and as a result lots of mosques, medressehs, public baths, caravansary has been built. However, Ottoman State's stabilized condition started to corrupt. Cukurova region was effected of this situation too. Because of conflict, some of important Turkoman tribes even tried to rebellion. But, İbrahim Pasha who took control of the region between 1833-1840 years, succeeded in becoming authority of the region. In this years, some of agricultural reforms were done and Cukurova's fate has changed. However, after region became Ottoman State's region once again in 1840, order was destroyed. After that, Ottoman officials, took control of Turkomans in the region and made them live in stable place by soldiers named Fırka-i İslahiye. Turkomans also needed for cotton production. Because of increased agricultural production, first indusy factories has been built. During the end of the 19th century, Adana-Mersin railway construction and increased trade activity started the capitalist progressive of region by connection with world markets.

However, with the 1909 Armanian events, 1st World War and the Turkish War of Independence, economic and social situation of Adana was destroyed. Except that indusy factories which appeared in Ottoman's latest periods and continued to existing in republic period had important additions to city and city has become like old days in a short time.

This period resulted with a huge change of Cukurova region in 1950's centered on Adana. Seyhan Dam, Adana Cement Factory and Incirlik Military Base, and the aid of tractor which was sent to region by "*Marshall Asist*" constructed the basic of this change. With the increasing of tractors, lands which is to be sown were increased and

this lands watered by Seyhan Dam, so crops increased in a big rate. In addition to this, cheap electricity which is produced from dam is started to used in industry and products are produced cheaper, so region is increased to trade competition in international countries. As a result, as there were cash, region had new industry facilities and started to have migration rapidly. However, that period's officials couldn't adapt this rapid developments, and so Adana changed into crooked urbanization city. In this study, socio-economic structure of Adana city, between 1923-1956 years, will be evaluated with various ways .

Key Words

Adana, Seyhan, Çukurova, Cotton, History of the City

Doktora tezi olarak sunduğum “*Cumhuriyet Döneminde Tarihi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956)*” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

30/01/2013

Erdem ÇANAK

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10005439
Yazar Adı / Soyadı	ERDEM ÇANAK
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE / 67798269880
Telefon	5066917579
E-Posta	erdem_canak@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Cumhuriyet Döneminde Tarihi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956)
Tezin Tercümesi	Seyhan (Adana)City in Republic Era with its Historical, Social, Political and Economic Aspects (1923-1956)
Konu	Tarih
Üniversite	Celal Bayar Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	Tarih Bölümü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Doktora
Yılı	2013
Sayfa	677
Tez Danışmanları	YRD. DOÇ. DR. AHMET YEŞİL 17623025488
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	Adana, Seyhan, Çukurova, Pamuk, Şehir Tarihi
Kısıtlama	36 ay süre ile 02.07.2016 tarihine kadar kısıtlı

Tezimin Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından çoğaltılması veya yayımının tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimle ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.

NOT: (Erteleme süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.)

02.07.2013

İmza:.....

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 15/02/2013 tarih ve 4/4 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü Öğretim Yönetmeliği'nin 24. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Erdem ÇANAK'ın "Cumhuriyet Döneminde Tarih, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956)" konulu tezi incelenmiş ve aday 22.02.2013 tarihinde saat 10:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

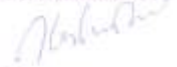
Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 12 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	☒	<u>OY BİRLİĞİ</u>	☒
DÜZELTME yapılmasına	☐	<u>OY ÇOKLUĞU</u>	☐
RED edilmesine	☐	ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 6 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN
Yrd. Doç. Dr. Ahmet YEŞİL
(Danışman)

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. İbrahim İNCİ

ÜYE
Prof. Dr. Ramazan ÇALIK

Evet Hayır

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. A. Galip ALÇİTEPE

ÜYE
Doç. Dr. Celal METİN

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir

Tez, mutlaka basılmalıdır

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

ÖNSÖZ

“Cumhuriyet Döneminde Tarihi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Seyhan (Adana) Şehri (1923-1956)” başlıklı bu çalışmada Seyhan şehrinin 1923-1956 yılları arasındaki tarihi, sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak konu bütünlüğünün sağlanması açısından 1923 öncesi döneme de atıfta bulunulmuştur. Bununla birlikte çalışmanın ağırlık noktasını cumhuriyet dönemi oluşturmuştur. Çalışma esnasında döneme ait gazete, dergi gibi süreli yayınlar ile Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri, özelde Seyhan şehri genelde ise Çukurova bölgesine dair hazırlanmış olan kitap, tez, makale gibi çalışmalardan istifade edilmiştir. Ancak konunun yerel tarih çalışması olması sebebiyle şehirdeki kamu kurumlarının arşivlerinden de yararlanılmak istenmiştir. Fakat çalışma dönemimize ait dikkate değer belgeye ulaşamamıştır. Bunun yanı sıra elimizdeki materyallerin yetersiz kaldığı durumlarda alan araştırması neticesinde elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Bu sayede mevcut bilgileri teyit etme imkanı da elde edilmiştir. Bunun yanı sıra doğum, ölüm, evlilik ve sünnet gibi toplumsal belleği oluşturan veya halk kültürüne dayanan konularda da ekseriyetle alan araştırması neticesinde derlenen bilgiler kullanılmıştır. Netice itibariyle çalışmamız giriş bölümü hariç dört bölümden meydana gelmiştir. Bunlar;

I. Bölüm: Adana'nın İdari Yapısı ve Nüfus

II. Bölüm: Sosyal ve Siyasal Hayat

III. Bölüm: Eğitim ve Kültür

IV. Bölüm: Ekonomik Yapı

Giriş bölümünde çalışmanın amacı, önemi, metodu, kaynakları ve cumhuriyet dönemi şehir tarihi çalışmalarına kısaca değinildikten sonra çalışmanın bütünselliğini bozmamak adına şehrin coğrafi özelliği, adının menşei, Türk hakimiyetinden önceki ve Türk hakimiyeti altındaki dönemi ele alındıktan sonra millî mücadele sonrası döneme kadar olan süreç hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde şehrin idari yapısı ve nüfusu incelenmiştir. İdari yapı konusu ele alınırken Osmanlı döneminden 1956'ya kadar olan idari düzenlemelerle ilgili bilgi verildikten sonra şehrin idari yapısındaki değişim ele alınmıştır. Nüfus konusu ele alınırken de Osmanlıdan 1956'ya kadar olan nüfus sayımları hakkında bilgi verilerek

nüfusta meydana gelen değişim incelenmiştir. Bunun yanı sıra doğum, evlenme, boşanma, ölüm ve göç hadiseleri de ayrıca değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde şehrin sosyal hayatı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacak ulaşım, tabii afet, sağlıkla ilgili müesseseler, salgın hastalıklar, haberleşme, sosyal kuruluşlar ile dernekler ve cemiyetler, Osmanlıda ilk modern belediyelerin ortaya çıkması ve Adana belediyesinin kurulması ve gelişmesi ile faaliyetleri, şehirde kurulan spor kulüpleri, inşa edilen spor tesisleri ile siyasal yaşam konuları ele alınmıştır. Siyasal yaşamla ilgili bölümde genel seçimler ele alınarak Seyhan şehrini TBMM’de temsil etmiş olan milletvekilleri hakkında da bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde eğitim ve kültür konusuna değinilmiştir. Bu bağlamda Osmanlıdan cumhuriyete Türk eğitim sistemi, şehirde inşa edilen okullar ile cumhuriyet idaresi altında eğitimde görülen gelişmeler irdelenmiştir. Ayrıca çalışma dönemimizin sınırları içerisinde şehirde kurulmuş olan okullar, eğitimle ilgili dernek ve cemiyetler ile kütüphaneler hakkında da bilgi verilmiştir. Kültür hayatı bağlamında ise Adana Türk Ocağı ile Adana Halkevi’nin faaliyetleri, kültürel faaliyetlerde bulunmak üzere açılmış diğer dernekler, sinema, tiyatro, basın, müze, tarihi eserler ile Adana halk kültürü bağlamında doğum, sünnet, evlenme ve ölüm konuları ile Adana’da aşıklık geleneği ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde şehrin Osmanlı ve cumhuriyet dönemindeki ekonomik yapısı ile geçirmiş olduğu iktisadi değişim ele alınmıştır. Bu bağlamda tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret konuları incelenerek ekonomi ile ilgili kuruluşlar hakkında bilgi verilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkısı olan danışmanım Yrd.Doç.Dr. Ahmet YEŞİL’e, yönlendirmeleri ile katkıda bulunan Yrd.Doç.Dr. Ferhat BERBER ile Doç.Dr. Celal METİN’e, kıymetli eşim Hatice BOZKURT ÇANAK ile biricik oğlum Ahmet Utku ÇANAK’a, bu günlere gelmemde maddi ve manevi katkısı olan aileme teşekkür ederim. Ayrıca, mesleğe adım atmama vesile olan ve 13 Mart 2006 günü bir trafik kazası sonucu hakkın rahmetine kavuşan sevgili ağabeyim Emrehan KÜEY’i rahmet ve şükranla anıyorum.

MANİSA/ 2013

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	IV
YEMİN METNİ.....	VI
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU.....	VII
TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
İÇİNDEKİLER.....	XI
KISALTMALAR.....	XVI

GİRİŞ

I- ÇALIŞMANIN AMACI, KAPSAMI, YÖNTEM VE KAYNAKLARI	1
II- ADANA’NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ	4
A- Coğrafi Özellikleri.....	4
1. Coğrafi Konumu.....	4
2. Jeolojik Yapısı.....	5
3. Fiziki Yapısı.....	5
4. İklim Özellikleri.....	9
5. Yeraltı Zenginlikleri.....	11
B- Şehrin Adı.....	12
C- Türk Hâkimiyetinden Önce Adana.....	13
D- Türk Hâkimiyetinde Adana.....	17
1. Anadolu Selçuklulardan Osmanlı’ya (1083-1922).....	17
2. Millî Mücadele Dönemi.....	40
2.1. Mondros Mütârekesinin Tatbiki.....	40
2.2. Adana’daki Teşkilatlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadelenin Başlaması.....	44
2.3. Fransızların Adana’daki Faaliyetleri.....	46
2.4. Pozantı Kongresi.....	48
2.5. Kuvâ-yı Milliye’nin Faaliyetleri ve Adana’nın Kurtuluşu.....	51
2.6. Osmanlı Devleti’nin Son Döneminden İşgal Sonuna Kadar Adana’da Türk-Ermeni İlişkisi.....	57

I. BÖLÜM

ADANA’NIN İDARİ YAPISI VE NÜFUS

A- İdari Yapı.....	62
1. Osmanlı Döneminde Adana’nın İdari Yapısı.....	62
2. Cumhuriyet Döneminde Adana’nın İdari Yapısı.....	77
B- Nüfus.....	87
1. Osmanlı Dönemi.....	87
2. Cumhuriyet Dönemi.....	104
3. Nüfus Hareketleri.....	115
3.1. Doğum, Evlenme, Boşanma ve Ölüm.....	115
3.2. Göç, Muhâcir, Mübâdele ve İskân.....	124
3.3. İç Göç.....	135

II. BÖLÜM
SOSYAL VE SİYASAL HAYAT

I- Sosyal Hayat.....	138
A- Adana Belediyesi ve Hizmetleri (1873/4-1956).....	138
1. Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türkiye’de Belediyeciliğin Tarihsel Gelişimi.....	138
2. Adana Belediyesi’nin Tarihsel Gelişimi.....	141
3. Adana Belediye Başkanları.....	145
4. Adana Belediyesinin Bayındırlık Hizmetleri.....	157
4.1. Adana’nın İmarı.....	157
4.2. Mezarlıklar.....	163
4.3. İçme Suyu.....	163
4.4. Elektrik.....	165
4.5. İtfaiye.....	167
4.6. Belediye Tesisleri.....	169
4.7. Temizlik ve Kanalizasyon.....	170
4.8. Şehir İçi Ulaşım.....	172
4.9. Yollar.....	173
4.10. Parklar.....	173
B- Sosyal Kuruluşlar, Dernekler ve Cemiyetler.....	174
C- Sağlık.....	186
1. Salgın Hastalıklar.....	186
1.1. Kolera.....	187
1.2. Sıtma.....	188
1.3. Trahom.....	199
2. Sağlık Kurumları.....	201
2.1. Hastaneler.....	201
2.2. Eczaneler.....	208
D- Tabii Afetler.....	214
1. Depremler.....	214
2. Seller.....	216
3. Çekirge İstilaları.....	222
4. Kıtılık-Kuraklık.....	223
E- Ulaşım.....	223
1. Karayolu.....	223
2. Denizyolu.....	224
3. Demiryolu.....	225
4. Havayolu.....	228
F- Haberleşme ve Haberleşme Araçları (Posta ve Telgraf).....	229
G- Spor.....	229
1. Adana’da İlk Sportif Faaliyetler ve Beden Terbiyesi Müdürlüğü’nün Kurulması.....	229
2. Adana’da İlk Spor Kulüplerinin Ortaya Çıkması.....	230
3. Şehirde Bulunan Spor Kompleksleri.....	242
4. Adana’da Diğer Spor Faaliyetleri.....	245
5. Adana’da Sportif Rekabet.....	252
II- Adana’da Siyasal Hayat.....	255

1. Adana’da Siyasal Yaşam ve Milletvekili Seçimleri.....	255
1.1. Millî Mücadele Dönemi.....	255
1.2. Millî Mücadele Sonrası.....	256
1.2.1. Cumhuriyet Halk Fırkası.....	257
1.2.2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.....	261
1.2.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası.....	261
1.2.4. Ahali Cumhuriyet Fırkası.....	262
1.2.5. Demokrat Parti.....	262
1.2.6. Millet Partisi.....	263
1.2.7. Cumhuriyetçi Millet Partisi.....	264
1.2.8. Türkiye Köylü Partisi.....	264
2. 1920-1956 Yılları Arası TBMM’de Yer Alan Adana (Seyhan) Milletvekilleri.....	265
ARA EK: Mustafa Kemal’in Adana Ziyaretleri.....	281

III. BÖLÜM EĞİTİM VE KÜLTÜR

A- Eğitim Hayatı.....	297
1. Osmanlının Son Döneminde Eğitim Sistemi.....	297
2. Osmanlının Son Döneminde Adana’da Eğitim.....	299
2.1. Osmanlının Son Döneminde Türkler Tarafından Adana’da Açılan Önemli Okullar.....	311
2.1.1. Adana Sanayi Mektebi.....	311
2.1.2. Adana Erkek Lisesi.....	312
2.1.3. Dârüleytam.....	314
2.1.4. Erkek Muallim Mektebi (Erkek Öğretmen Okulu).....	316
2.1.5. Kız Muallim Mektebi (Kız Öğretmen Okulu).....	318
2.1.6. Ziraat Mektebi.....	321
2.2. Osmanlı’nın Son Döneminde Yabancılar Tarafından Adana’da Açılan Okullar.....	324
2.2.1. Haçin Kız Koleji.....	324
2.2.2. Adana (Tepebağ) Amerikan Kız Koleji.....	324
2.2.3. Tarsus Amerikan Koleji.....	325
2.2.4. Alman Koleji.....	326
3. Cumhuriyet Dönemi Türk Eğitim Sistemi.....	326
3.1. Halk Eğitimi.....	329
4. Cumhuriyet Döneminde Adana’da Eğitim.....	334
4.1. Adana Mıntıkası Maârif Eminliğinin Kurulması ve Faaliyetleri.....	337
4.2. İlköğretim.....	339
4.2.1. Ana Okulları.....	339
4.2.2. İlkokullar.....	341
4.2.2.a. Resmî İlkokullar.....	341
4.2.2.b. Özel İlkokullar.....	361
4.3. Ortaöğretim.....	362
4.4. Lise.....	366
4.5. Mesleki Eğitim.....	369
4.5.1. İlk Meslek ve Teknik Dershâneler.....	369
4.5.2. Orta Meslek ve Teknik Okullar.....	373

4.5.3 Eğitimlik Uygulaması ve Düziçi Köy Eğitim Kursu.....	382
4.5.4. Köy Enstitüleri ve Düziçi Köy Enstitüsü.....	385
5. Eğitimle İlgili Cemiyet ve Dernekler.....	387
6. Kütüphaneler.....	390
B- Kültür Hayatı ve Kültür Varlıkları.....	397
1. Adana Halk Kültürü.....	397
1.1. Evlenme-Doğum-Sünnet-Ölüm.....	397
2. Adana'da Sinema ve Tiyatro.....	406
3. Adana'da Basın Yayın Hayatı.....	411
3.1. Gazeteler.....	413
3.2. Dergiler.....	435
3.3. Basımevleri.....	443
4- Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri.....	447
5- Adana Halkevi ve Faaliyetleri.....	451
5.1. Adana Halkevinin Kuruluşu.....	451
5.2. Adana Halkevi Şubelerinin Faaliyetleri.....	452
5.3. Adana Halkevinin Kapanışı.....	470
6. Adana Hars Komitesi.....	470
7. Türk Milliyetçileri Derneği Adana Şubesi.....	471
8. Adana'da Tarihi Doku/Kültür Varlıkları.....	472
9. Adana Müzesi.....	485
10. Adana'da Âşıklık Geleneği.....	489

IV. BÖLÜM EKONOMİK YAPI

A- Toprak Mülkiyeti.....	493
B- Tarım ve Hayvancılık.....	496
1. Cumhuriyetin İlanına Kadar Adana'da Tarım.....	496
2. Cumhuriyetin İlanından Sonra Adana'da Tarım ve Hayvancılık.....	501
2.1. Zirâî Ürünler.....	510
2.2. Tarım Aletleri.....	537
2.3. Zirâî Müesseseler.....	547
2.4. Hayvancılık.....	549
2.4.1. Mercimek Aygır Deposu ve Çukurova Harası.....	554
C- Sanayi.....	556
1. Cumhuriyetin İlanına Kadar Adana Sanayi.....	556
2. Cumhuriyet İlanından II. Dünya Savaşı Sonuna Kadar Adana Sanayi.....	563
3. Varlık Vergisi ve Adana Uygulaması.....	573
4. II. Dünya Savaşı Sonrası Adana Sanayi.....	575
5. 1923-1956 Yılları Arasında Adana'da Faaliyet Göstermiş Olan Fabrikalar.....	580
6. Adana'da Yağ Sanayi.....	588
7. Ormanlar.....	591
8. Madenler.....	592
D- Ticaret.....	593
1. Ticaretin Gelişmesi.....	599
1.1. Pazar-Panayır-Sergi ve Kongreler.....	599
1.2. Uluslararası Tarım Sergisi.....	600
1.3. Birinci Pamuk Kongresi (1924).....	601

1.4. İkinci Pamuk Kongresi (1925).....	601
2. Adana Ticaret ve Sanayi Odası.....	602
3. Adana Ticaret Borsası (Adana Ticaret ve Zahir Borsası).....	607
4. Adana'da Bankacılık.....	610
4.1. Akbank.....	614
E- Ekonomi İle İlgili Kooperatifler, Kurum ve Kuruluşlar.....	615
1. Kooperatifler.....	615
2. Cemiyet ve Dernekler.....	622
3. Adana'da Sendikal Faaliyetler.....	624
SONUÇ.....	627
KAYNAKÇA.....	633
EKLER.....	662

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
A.Ş.	Anonim Şirket
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BİGM	Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü
BİUM	Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü
BİGD	Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü
BDİE	Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
BDİEB	Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı
bkz.	Bakınız
BMM	Büyük Millet Meclisi
bt ve byy.	Basım Tarihi ve Basım Yeri Yok
bty.	Basım Tarihi Yok
byy.	Basım Yeri Yok
C.	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
Çukobirlik	Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
DDY	Devlet Demir Yolları
Der.	Derleyen
DLBG	Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft
DP	Demokrat Parti
Dr.	Doktor
E.L.G.	Electricitats Lieferungs Gesellschaft
Haz.	Hazırlayan
IMF	International Monetary Fund
İA	İslam Ansiklopedisi
kg.	Kilogram
km.	Kilometre
km ²	Kilometrekare
m ³	Metreküp
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
Prof.Dr.	Profesör Doktor
S.	Sayı
s.	Sayfa
T.A.Ş.	Türk Anonim Şirketi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TCDD	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları

TFF
UEFA
Yay.
Yay. Haz.

Türkiye Futbol Federasyonu
Avrupa Futbol Federasyonları Birliği
Yayınlayan
Yayına Hazırlayan

I- ÇALIŞMANIN AMACI, KAPSAMI, YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Yerel tarih çalışmaları ya da başka bir ifadeyle mahalli araştırmalar, tarihi hadiselerin ve sosyo-ekonomik gelişmelerin yerel yansımalarını/uygulamalarını ortaya koyması ve yapılacak olan genellemelerin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesine imkan sağlaması açısından büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda Türkiye’de özellikle son dönemde yerel tarih çalışmalarının arttığı görülmektedir. Ancak bunların daha ziyade Osmanlı dönemi ile ilgili olduğu, cumhuriyet dönemini kapsayan bilimsel nitelikteki araştırmaların ise daha az olduğu dikkat çekmektedir. Bu nitelikte vilayet düzeyinde yapılan en önemli akademik çalışmalar ise Muhammet Güçlü, “*XX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya*”, Tahir Kodallı, “*Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*”, Nejdettin Bilgi, “*XX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa Kazası (1908-1950)*” ve Bayram Akça, “*Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*”dır. Buradan hareketle Türkiye’de birçok vilayetin cumhuriyet dönemini kapsayan tarihi ve sosyo-ekonomik yapısının bilimsel olarak incelenmediği görülmektedir. Bu yerlerden birisi de Adana şehridir.

Coğrafi konumu itibarıyla Anadolu’nun önemli yerlerinden birisi olan, verimli topraklarından dolayı da tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan şehrin, cumhuriyetin ilk yıllarından Demokrat Partili yıllara kadar ki dönemini esas alan bilimsel çalışmaların yapılmamış olması böyle bir çalışmayı anlamlı ve önemli kılmıştır. Şehirle ilgili yapılan bilimsel çalışmalara bakıldığında ise genellikle millî mücadele dönemi ile alakalı olduğu görülmektedir. Oysa belirli bir dönem Türkiye’nin en gelişmiş şehirleri arasında yer alan, farklı özellikleri nedeniyle de yoğun bir şekilde iç göçe marûz kalan Adana’nın, günümüzdeki halinin anlaşılması için gelişim sürecinin ortaya konulması gerekmiştir. Bu sürecin tohumlarının İstiklal Harbi sonrasında atılmış olması, böyle bir çalışmanın yapılmasını zaruri kılmıştır. Bu noktadan hareketle ortaya konulan çalışmada, Adana şehrinin 1923-1956 yılları arası tarihi, siyasi, sosyal ve iktisadi yapısını ele alınarak elde edilen bilgiler gelecek nesillere aktarılmıştır. Ayrıca bundan sonra yapılacak olan çalışmalar için de önemli bir adım olmuştur.

Ancak çalışmanın şehrin bu dönemini kapsayan ilk çalışma olmasının neden olduğu birtakım sıkıntılar yaşanmıştır. Bu doğrultuda karşılaşılan en önemli problem, bilimsel olmayan çalışmalarda veya bazı eserlerden alınan yanlış bilgilerin tekrar edilmesinin yaratmış olduğu bilgi yanlışlığıdır. Bu nitelikte olduğu tespit edilen bilgiler elden geldiğince düzeltilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra alt başlık sayısının fazlalığı

konuların ayrıntılı bir şekilde ele alınmasını imkansız kıldığı gibi her konuyla ilgili genel bilgi verilmek zorunda kalınması da zaman zaman metodolojik açıdan sıkıntı yaratmıştır.

Çalışma, kapsadığı dönem itibariyle de dikkat çekmiştir. Nitekim benzer çalışmaların 1950 veya 1960 yılları ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Ancak Adana şehrinin 1933 yılında adının Seyhan, 1956 yılında tekrar Adana olarak değiştirilmiş olması çalışmanın başlığının anlamlı kılınmak adına bu şekilde koyulmasına neden olmuştur. Fakat konular ele alınırken 1923 öncesi döneme de atıfta bulunulmuştur. Bu şekilde şehirle ilgili pek çok verinin daha anlaşılır olması sağlanmıştır.

Kaynakların değerlendirilmesi esnasında ise önce esas ve tali unsurlar tespit edilmiştir. Elde edilen materyaller bu tespitten sonra değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur. Bu noktadan hareketle ana konumuzun Adana şehir merkezi olmasından dolayı konular öncelikle Adana şehir merkezi eksenli olarak ele alınmıştır. Bunun dışında kalan vilayete tâbi ilçeler ile mevzular tali unsurlar olmuş ve ikinci planda değerlendirilmiştir. Ayrıca her bölüme kendi içerisinde bütünlük kazandırmak için konular sınıflandırılarak incelenmiştir. Bunun yanı sıra kaynaklardan elde edilemeyen veya teyit edilmesi ihtiyacı hissedilen bilgilerin bir kısmı alan araştırması yoluyla elde edilmiştir.

Araştırmamıza esas olan kaynaklar ise arşivler, resmî yayınlar, süreli yayınlar, kitap ve makaleler ile sözlü bilgi alınan kişiler şeklinde tasnif edilmiştir. Çalışma ile alâkalı arşiv belgeleri Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinden temin edilmiştir. Adana'daki kamu kurum ve kuruluşlarının arşivlerinde ise dönemimizle alâkalı dikkate değer belgeye ulaşamamıştır. Bunda kurumların arşiv geleneğinin olmaması da etkili olmuştur. Resmî yayın bağlamında Osmanlı Devlet Salnameleri ile Adana Vilayet Salnamesi, TBMM Gizli Celse Zabıtları, Zabıt Ceridesi, Yıllıklar, Ansiklopediler, Sözlükler ile Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayınlanmış olan eserler kullanılmıştır. Çalışmamızın yerel tarih çalışması olması özellikle yerel süreli yayınların kullanılmasını zaruri kılmıştır. Bu nedenle şehirde yayınlanmış olan gazete, dergi ve mecmualardan ziyadesiyle istifade edilmiştir. Ancak bu çok kolay olmamıştır. Örnek vermek gerekirse 1918'den günümüze kadar yayınlanmış olan Yeni Adana gazetesinin bir kısmı Çukurova Üniversitesi Kütüphanesi Süreli Yayınlar bölümü ile Adana Atatürk Müzesinde, asıl önemli kısmı ise İstanbul, Ankara, İzmir'deki kütüphanelerde incelenebilmiştir. Bunun yanı sıra 1923-1966 yılları arası yayınlanmış olan Türk Sözü

gazetesi ile 1940'lı yıllardan sonra yayınlanmış olan Bugün, Demokrat, Millet ve Seyhan gibi gazeteler ile başta halkevi dergileri olmak üzere çeşitli dergi ve mecmualardan da istifade edilmiştir. Fakat dergilerin daha ziyade edebî içerikli olmaları, gazetelerin ise siyasi partilerle ilişkili kişiler tarafından yayınlanmış olmasından dolayı yerel sorunlardan ziyade siyasi konulara ağırlık verdikleri görülmüştür.

Basılı eser bağlamında ise Adana ile doğrudan ilgili eser sayısının son derece az olduğu görülmektedir. Bununla birlikte şehrin cumhuriyetin ilk yıllarındaki durumu hakkında bilgi vererek adeta şehrin panoramasının çizildiği Remzi Oğuz Arık'ın Adana Ticaret Rehberi, Yusuf Akyurt'un Mersin, Tarsus ve Adana şehirlerindeki tarihi eserlerden bahseden yazma eseri, Damar Arıkoğlu, Gani Girici ve Esat Özoğuz'un millî mücadele döneminden bahseden hatıraları, Kasım Ener, Taha Toros, Naci Kum ve Süleyman Sergici'nin araştırmaları, İsmail Tevfik'in Adana Matbuatı ile Adana Sanayi Odası tarafından yayınlanmış olan Adana Sanayi Tarihi isimli eserler ile Yurt Ansiklopedisinin Adana maddesi çalışmamız süresince istifade ettiğimiz önemli eserler arasında yer almıştır. Kaynaklardan elde edemediğimiz veya teyit edilmesi ihtiyacı hissettiğimiz bilgiler ise alan araştırması yoluyla tedarik edilmiştir. Bununla birlikte şimdiye kadar şehrin ayrıntılı bir kaynakçasının yapılmamış olması özellikle süreli yayın bağlamında Adana ile ilişkisi olabilme ihtimali olan bütün eserleri gözden geçirmemize neden olmuştur. Bu bağlamda her ne kadar şehirle bağlantısı tespit edilen süreli yayınlar ile eserler incelenmiş veya incelenmeye çalışılmış ise de gözden kaçırılmış olanların olma ihtimali de bulunmaktadır. Çalışmanın kapsadığı dönemi itibariyle yapılmış ilk araştırma olması açısından bu eksikliğin mazur görüleceğini ve şayet böyle bir eksiklik var ise bundan sonra yapılacak olan çalışmalarında ve çalışmalarda bu eksikliklerin giderileceğini düşünüyorum. Sonuç itibariyle çalışmanın Adana şehrinin belli bir dönemini ihtiva etmekle birlikte gerek Adana gerekse Türkiye tarihi ile şehircilik tarihi çalışmalarına olumlu yönde katkıda bulunacağını ümit ediyorum.

II- ADANA'NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

A- Coğrafi Özellikleri

1. Coğrafi Konumu

Türkiye'nin güney bölgesinde yer alan Adana şehri, kuzeyinde Kayseri, güneyinde Hatay ve Akdeniz, batısında Mersin, doğusunda ise Maraş, Gaziantep ve Osmaniye ile çevrilidir. Seyhan nehrinin iki yakasına kurulmuş olan şehir, 36 derece 59 dakika kuzey enlemleri ile 35 derece 20 dakika doğu boylamları arasında yer almaktadır. Yüzölçümü 20.690 km² olup Mersin, Osmaniye ve Hatay ile birlikte oluşturduğu Çukurova olarak adlandırılan bölgenin de merkezi konumundadır.¹ Çukurova olarak adlandırılan bu bölge; Anadolu'nun güneyden girilen en önemli noktası olması ve Asya'yı Avrupa'yı bağlayan ulaşım yolları üzerinde yer alması nedeniyle tarih boyunca önem arz eden bir yer olmuştur. Bu bağlantının en önemli noktası ise Adana il sınırları içerisinde yer alan ve ilk çağlarda "*Kilikya Kapısı*"² olarak da adlandırılan Gülek Boğazı'dır. Bölge, coğrafi konumu ve sahip olduğu verimli topraklar dolayısıyla tarih boyunca pek çok devletinin hâkim olmak istediği bir yer olmuştur. Bundan dolayı tarihi süreç içerisinde pek çok devletin bölgeye hâkim olduğu görülmektedir. Ancak uzun süreli olmayan siyasi teşekküller, bölgede istikrarlı siyasi bir yapının oluşmasına engel teşkil etmiştir. Fakat bu olumsuzluk pek çok medeniyetin katkısı ile bölgeye mahsûs bir kültürel yapının ortaya çıkmasına da neden olmuştur.³

Bölgenin iktisadi ve sosyal açıdan gelişmesi de sahip olduğu coğrafi konumu ve verimli toprakları sayesinde olmuştur. Bu gelişmenin temel unsuru ise "*ak altın*" olarak da nitelendirilen pamuk olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede yoğun olarak yapılmaya başlanan pamuk üretimi, merkezi Adana olmak üzere Çukurova bölgesinin hızlı bir sanayileşme ve kalkınma sürecine girmesine neden olmuştur.⁴

¹ H.M. Yılmaz, "*Adana Coğrafyası Üzerine Bir Deneme*", **Görüşler**, S.40-41 (1.nci Kânun 1941-2.nci Kânun 1942), s.50-53; Çukurova ifadesi; Adana, Mersin, Osmaniye ile Antakya'nın bir kısmını içine alan coğrafi alan için kullanılmaktadır. Önceleri Kilikya olarak adlandırılan bölge, kendi içerisinde "*Dağlık Kilikya*" ve "*Ovalık Kilikya*" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Dağlık Kilikya tüm Toros kuşağının güney yamaçlarını, Ovalık Kilikya ise Çukurova olarak adlandırılan alüvyon ovayı kapsamaktadır. Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası**, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000, s.251; İlyas Salman, "*Adana'nın Antik Kentleri*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.181.

² Osman Yalçın, **Adana**, İstanbul 1959, s.21; İsmail Habib Sevük, **Yurttan Yazılar**, Ankara 2002, s.182.

³ Özlem Özmen, "*Adana'nın Tarihsel Yapı Dokusu: Kaleler, Kervansaraylar-Hanlar ve Camiler*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.203; A. Birgül, "*Torosların Cenneti Adana*", **Nilüfer**, S.42 (Kasım 1948), s.3.

⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", C.I, İstanbul 1981, s.8.

2. Jeolojik Yapısı

Çukurova bölgesi adından da anlaşıldığı gibi genel olarak düz bir görünüme sahiptir. Bunun yanı sıra özellikle kuzey kısmı dağlık görüntüsü ile dikkat çekmektedir. Bölgenin en önemli yükseltisini oluşturan dağ silsilesi ise genel olarak Toroslar olarak adlandırılmaktadır. Birinci zamanda meydana gelen bu dağ silsilesini ikinci zamanda meydana gelen Aladağlar takip etmektedir. Şehrin kuzeyinde yer alan ve birinci zamana ait kireç ve kum taşlarından meydana gelen Tahtalı Dağları da bölgede yer alan bir diğer önemli yükseltidir. Bu dağlık alanlardan Çukurova olarak adlandırılan bölgeye doğru uzanan tepe ve düzlüklerin çoğunluğu ise üçüncü zamanda meydana gelmiştir. Kalkerli yapısı ile dikkat çeken bu dağlar, bölgedeki akarsuların yer yer dar ve derin vadiler oluşturmaya neden olduğu gibi bölgenin depreme karşı en güvenilir yerleri olmaları bakımından da dikkat çekmektedir. Buna karşın Kozan'ın kuzeyi, Karataş ve Yumurtalık gibi yerleşim yerlerinin önemli bir bölümü ikinci ve üçüncü derece deprem bölgesine girmektedir. Bölgenin önemli deprem alanları ise Adana'dan Kadirli-Kahramanmaraş sınırına kadar uzanan tektonik çukurluk ve kırık bölgesi ile Osmaniye'den Bahçe'ye kadar uzanan bölgedir.⁵

3. Fiziki Yapısı

Adana'da bulunan önemli yeryüzü şekilleri arasında dağlar, eşik alanlar, ovalar, akarsular ve göller yer almaktadır. Bununla birlikte özellikle dağlık alanlar ile ovalık alanlar bölge yüzölçümü içerisinde kapladıkları alan bakımından dikkat çekmektedirler. Nitekim bölgenin yaklaşık olarak % 49'u dağlık alanlardan, % 28'i ise ovalık alanlardan oluşmaktadır.⁶

Dağlar: Adana'nın yüzölçümünün yaklaşık olarak % 49'u dağlarla kaplıdır. Bölge genel olarak güneyden kuzeye doğru gidildikçe artan bir yükseltiye sahiptir. Bölgede bulunan dağlar ise Toroslar ve Antitoroslar olmak üzere iki grupta sınıflandırılmaktadır. Zaman zaman yükseltileri 3.000 metreyi aşan bu dağlar arasında en dikkat çekici olanları Aladağlar, Tahtalı Dağları ve Dibek Dağları (Amanoslar)'dır. Bölgenin doğal sınırlarını da oluşturan bu dağlardan Aladağlar Niğde, Tahtalı Dağları Kayseri, Dibek Dağları da Hatay ile sınır oluşturmaktadır. Bölgenin önemli yükselti

⁵ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.11.

⁶ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.8-9.

alanları arasında yer alan Aladağlar, Türkiye'nin en uzun demiryolu tünellerine sahip olması ile de dikkat çekmektedir.⁷

Eşik Alanlar: Dağlık alanlarla ovalık alanlar arasında kalan hafif engebeli araziler “*eşik alan*” olarak ifade edilmektedir. Adana il sınırları içerisinde yer alan bu nitelikteki en geniş alan, yükseltisi zaman zaman 600-700 metreye kadar çıkan Kozan ile Karaisalı arasında yer alan bölgedir.⁸

Ovalar: Türkiye'nin en büyük delta ovası olan Çukurova; Seyhan, Ceyhan ve Tarsus nehirlerinin Toroslardan taşıdığı alüvyonların birikmesi sonucu oluşmuştur.⁹ Amanoslar ile Toros Dağları arasında kalan ve genel olarak “*Çukurova*” olarak adlandırılan bu alan, kendi içerisinde Adana ve Ceyhan Ovası olarak ikiye ayrılmaktadır.¹⁰

Bölgenin yaklaşık olarak % 28'ini oluşturan ovalardan Yüreğir Ovası, Ceyhan Ovası, Yumurtalık Ovası ve Misis Ovası Adana¹¹, Tarsus ve Berdan Ovası Mersin, Haruniye ve Osmaniye Ovaları Osmaniye, Erzin ve Dört Yol Ovaları ise Hatay il sınırları içerisinde yer almaktadır.¹² Bataklıklara ve su baskını tehlikesine karşın verimli olmalarından dolayı yerleşmeler genellikle bu ovalık alanlarda gerçekleşmiştir.¹³

Akarsular: Bölgenin başlıca akarsuları Seyhan, Ceyhan, Zamantı, Göksu, Aksu, Çakıt, Görgün ve Göksun Çayıdır. Bunlardan Seyhan ve Ceyhan nehirleri gerek uzunlukları gerekse debileri bakımından bölge açısından hayati öneme sahiptirler.¹⁴ Nitekim bölgedeki verimli ovalık alanların oluşmasını da taşıdıkları alüvyonlarla bu nehirler sağlamışlardır. Hatta Yunan coğrafyacısı Strabon, “*Ceyhan, denizi doldura doldura bir gün Kıbrıs'a ulaşacaktır*” demiştir.¹⁵ Ancak bölgede hâkim olan Akdeniz iklimi, akarsuların rejimlerinde düzensizliğe neden olmaktadır. Bu nedenle akarsuların debileri ilkbahar aylarında en yüksek seviyelerine ulaşırken yaz ve sonbahar aylarında

⁷ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.8-9.

⁸ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.9.

⁹ Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara 1987, s.96-97.

¹⁰ Yalçın, a.g.e., s.23.

¹¹ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.9-10.

¹² Serdar Girginer, “*Tepebağ Höyük (Uru Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.72-73.

¹³ Yalçın, a.g.e., s.23.

¹⁴ Orta Asya'dan gelen Türklerin Seyhan ve Ceyhan nehirlerine geldikleri yerdeki Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin isimlerini koydukları ancak bu isimlerin zamanla Seyhan ve Ceyhan'a dönüştükleri iddia olunmaktadır. **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, İstanbul 1938, s.43; Yalçın, a.g.e., s.20.

¹⁵ Strabon, a.g.e., s.6.

ise en düşük seviyelerine inmektedir. Nitekim bölgede görülen sel vakaları da genellikle dağdaki karların erime zamanı olan ilkbahar aylarında meydana gelmiştir. Bu seller zaman zaman büyük felâketlere neden olmuştur. Örnek olarak 1845 yılında meydana gelen selde Seyhan, Ceyhan ve Berdan birleşerek tek bir nehir gibi akmışlardır. Benzer felâketler 1873, 1874 ve 1895 yıllarında da meydana gelmiştir. Aşağıdaki parçada, bu felâketlerin neden olduğu acı ve ızdırıp neticesinde ortaya çıkmıştır.

Dalga dalga akışını	Seyhan nehri çağlamasın
Engin yüksek yokuşunu	Yüreklere dağlamasın
Gözyaşları sanıyorum	Şehitlerin anaları
Seyhan senin akışını	Evlât için ağlamasın ¹⁶

Benzer felâketlerin yaşanmaması için cumhuriyet döneminde selden kaynaklanan felâketleri önlemek amacıyla suyun kontrol altına alınması düşüncesi gündeme gelmiştir. Bu nedenle öncelikle Seyhan nehrinin kenarları setle çevrilmiştir. Ancak bunun kalıcı bir çözüm olmadığı görülerek 1938 yılında regülatör, 1956 yılında da Seyhan Barajı inşâ olunmuştur.¹⁷ Bölgenin önemli akarsuları ise şunlardır.

Zamantı: Seyhan nehrinin kaynağındaki adıdır. 308 km. uzunluğundadır. Uzunyayla'dan çıkan su, Toroslardan geçerken kalkerli arazilerden dolayı yer yer kayalardan dibe batmakta ve tekrar yüzeye çıkmaktadır. Bu esnada daha da gürleşmektedir. Batma çıkma hareketini birkaç defa daha tekrarladıktan sonra Güllü Dağında Göksu ile birleşerek Seyhan adını almaktadır.¹⁸

Göksu: 200 km uzunluğundadır. Kaynağını Tufanbeyli dolaylarında bulunan Tahtalı Dağları'ndan almaktadır. Bir müddet sonra Sarız Çayı ile birleşmektedir. Geçtiği bölgelerin kalkerli yapısından dolayı zaman zaman yer altına girmektedir. Bu esnada kendisine katılan yer altı suları ile daha da gürleşen nehir, bir süre sonra Zamantı'ya katılmaktadır.¹⁹

Seyhan: 560 km. uzunluğunda olup bölgenin en uzun nehridir. Uzunyayla'da Zamantı adıyla doğmaktadır. Ergenekuşağı mevkiinde Göksu ile birleşip Seyhan adını almaktadır. İç Anadolu'dan ve Toroslardan gelen Doğançay, Eğlence Suyu, Görgün (Körkün) ve Çakıt suyu ile beslendikten sonra Deli Burun'dan Akdeniz'e

¹⁶ Ünsal Özmen, **Kent Kent Türkiye: Adana**, Ankara 1968, s.85.

¹⁷ Yalçın, **a.g.e.**, s.18.

¹⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.10.

¹⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.10.

dökülmektedir. Su potansiyelinden dolayı 1940'lı yıllara kadar kereste taşımacılığında faydalanılmıştır.²⁰ Ancak özellikle karların erime zamanında neden olduğu seller dolayısıyla ovadaki tarımsal faaliyetleri ve şehirdeki gündelik yaşamı olumsuz yönde etkilemiştir.²¹

Eğlence Suyu: Aladağlar'ın doğusundan çıkmaktadır. Bir süre sonra Seyhan baraj gölüne katılmaktadır.²²

Görgün (Körkün) Suyu: Niğde dolaylarından çıkmaktadır. 120 km. uzunluğunda olup Seyhan baraj gölüne katılmaktadır.²³

Çakıt Suyu: Niğde dolaylarından çıkmaktadır. 125 km. uzunluğundadır. Pozantı'ya kadar Karageçit adıyla bilinmektedir. Kaynağından itibaren kendisine katılan sularla beslenip daha da büyümektedir. Çiftehan ve Hacıkırı yakınlarında bulunan Çakıt Boğazı'ndan geçtikten sonra, geçtiği bölgenin kalkerli yapısından dolayı yer altına girerek Seyhan baraj gölüne katılmaktadır.²⁴

Ceyhan: 509 km. uzunluğundadır. Binboğalardan doğmaktadır. Horman Deresi ile Nurhak dağlarından doğan Söğütlü deresiyle birleştikten sonra Ceyhan adını almaktadır. Aksu, Güredin, Savrun, Kesik, Sabun, Kamız, Karacabey ve Keskin çaylarının katılmasıyla daha da gürleşmektedir.²⁵ Ceyhan ovasını geçtikten sonra İskenderun körfezi civarındaki Hurma Boğazı (Darboğaz) ve Karataş'tan iki kol halinde Akdeniz'e dökülmektedir. Su potansiyelinden dolayı 1940'lı yıllara kadar kereste taşımacılığında faydalanılmıştır.²⁶ Zaman zaman neden olduğu seller dolayısıyla ovadaki tarımsal faaliyetleri olumsuz yönde etkilemiştir.²⁷

Aksu (Göksun): 150 km. uzunluğundadır. Kaynağını Adıyaman'ın Gölbaşı ilçesinde bulunan göllerden alan Aksu, bir süre Karasu adıyla yol almaktadır. Ancak Pazarcık'a geldiği zaman sulama işleri yüzünden bir hayli su kaybetmektedir. Bu nedenle bazı yazlarda Ceyhan'a dahi ulaşamamaktadır.²⁸

²⁰ Ahmet Niyazi Banoğlu-Nebil Fazıl Alsan, **Adana (Tarih, Coğrafya ve Yönetim Örgütleri ile)**, İstanbul 1969, s.8. Girginer, **a.g.m.**, s.74.

²¹ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1319**, s.63-64; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.10.

²² **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.10.

²³ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.10.

²⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.11.

²⁵ Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.8.

²⁶ Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.8; Girginer, **a.g.m.**, s.74.

²⁷ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1319**, s.65; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.10.

²⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.11.

Göller: Adana’da, denizin hareketinden dolayı kıyıda oluşan lagün türü birkaç göl ile Seyhan Baraj gölü vardır. Bölgede bulunan başlıca göller ise Akyatan Gölü, Tuz Gölü, Kokarot Gölü, Akyayan Gölü ve Seyhan Baraj Gölüdür.

Akyatan Gölü: 396 km² yüzölçüme sahip lagün türü bir göldür.²⁹

Tuz Gölü: 8 km² yüzölçümü sahip tuzlu bir göldür.³⁰

Kokarot Gölü: 18 km² yüzölçüme sahip lagün türü bir göldür.³¹

Akyayan Gölü: 31.2 km² yüzölçüme sahip tuzlu bir göldür.³²

Seyhan Baraj Gölü: Seyhan nehrinin neden olduğu taşkınlardan bölgeyi kurtarmak amacıyla 1 Ağustos 1953 günü yapımına başlanmıştır. 8 Nisan 1956 günü tamamlanarak hizmete açılmıştır. Köylüye ödenen istimplâk bedelleri dışında 140 milyon liraya mâl olmuştur. İnşaatı esnasında günlük 1.250 işçi ile 230 memur çalışmıştır. Yapımıyla birlikte o dönem için 154.000 hektar arazi sulama imkânına kavuşurken, 850.000 hektar arazi de selden kurtarılmıştır. Bunun neticesinde selden kaynaklanan yıllık 7.500.000 liralık zarar önlendiği gibi yıllık 284 milyon kilovat saatlik de enerji elde edilmiştir. Üretilen bu enerjiden Adana’nın yanı sıra Mersin, Tarsus gibi komşu şehirler de istifade etmiştir.³³ Bölgede sulanan arazi miktarının ve elde edilen tarımsal ürün miktarının artmasına neden olan baraj, bölgenin iklimi üzerinde de etkili olmuştur.³⁴

4. İklim Özellikleri

Adana ve çevresinde Akdeniz iklimi görülmektedir.³⁵ Bu nedenle kışlar ılık ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kuraktır. Bu durum bölgenin iktisadi faaliyetlerini de doğrudan etkilemiştir. Özellikleri yaz aylarının sıcak ve kurak geçmesi sulama yapılamayan alanlarda zirâî faaliyetleri olumsuz yönde etkilemektedir. Buna karşın ılık ve yağışlı geçen kış ayları çeşitli mahsullerin yetiştirilmesine ve ziraatın yıl boyunca yapılmasına imkan sağlamıştır. Bu iklim özellikleri bölgede faal bir beşeri hayata da neden olmuştur.³⁶

²⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.11.

³⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.11.

³¹ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.11.

³² **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.11.

³³ Yalçın, **a.g.e.**, s.19; Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.10.

³⁴ Özmen, **Adana**, s.46; Yalçın, **a.g.e.**, s.19.

³⁵ Adana’da modern anlamda hava gözlemi 1937 yılından beri yapılmaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.13.

³⁶ Süha Göney, **Adana Ovaları I**, İstanbul 1976, s.24-25.

Adana ve çevresinde görülen iklimsel özellikler iktisadi hayatın yanı sıra sosyal hayat üzerinde de etkili olmuştur. Nitekim bölgede görülen yazın yaylaya çıkma kültürü bunun bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bölgenin en meşhur yaylalık alanları ise Aslantaş Piknik yeri, Karatepe Millî Parkı, Obruk, Yerköprü, Bürücek, Tekir, Zorkun, Horzum, Namrun, Gözne, Soğukoluk, Akkaya ve Fındıkpinarı'dır.³⁷

Şehrin ortalama değerlerine bakacak olursak sıcaklık kış aylarında 10 derece, yaz aylarında ise 27 derecedir. Açık geçen gün sayısı 131, kapalı gün sayısı ise 53'tür. Günlük güneşlenme süresi 8.6 saat olup en çok güneşlenme Temmuz, en az Aralık ve Ocak aylarında olmaktadır.³⁸ Ocak-Şubat ayları arasında görülen donlu gün ortalaması ise 7.8'dir. Yıllık donlu gün sayısı ise 44 gündür. Donlu günlerin genelde Ocak-Şubat aylarında görülmesi ve ortalama donlu gün sayısının azlığı bölgedeki zirâî faaliyetleri olumlu yönde etkilemiştir.³⁹

Akdeniz üzerinden gelen rutubetli sıcak havanın Toroslara çarpmasına bağlı olarak bölgede genellikle cephe yağışları görülmektedir. Yılın ortalama 74 gününün yağışlı geçtiği Adana'da yağışlar en çok Aralık, en az Temmuz ayında düşmektedir.⁴⁰ Bölgenin yıllık yağış ortalaması 619 milimetredir. Ancak bu oran bazı yıllarda 370 milimetreye kadar düşmüştür. Yağışların mevsimlere dağılımına bakıldığında kışın % 49, sonbaharda % 21, ilkbaharda % 25, yazın ise % 5'dir. Kar ise nadiren görülür.⁴¹ Bu durum Adana ovalarında narenciye, muz, şeker kamışı gibi sıcak iklim mahsullerinin ziraatının yapılmasını mümkün kılmıştır.⁴²

Bölgenin hâkim rüzgâr yönü (keşişleme) güneydoğudur.⁴³ Ancak özellikle yaz aylarında güney rüzgârları (kıble) etkili olmaktadır. Bununla birlikte genel olarak kuzeydoğudan Poyraz ve güneybatıdan Lodos ile Suriye'den esen Samyeli de etkili

³⁷ Yalçın, **a.g.e.**, s.16; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.12; Cezmi Sevgi, "Adana İlinin Kuzeydoğu Kesiminde Yaylacılık: Kozan, Fek, Saimbeyli, Kadırlı, Ceyhan ve Osmaniye", **Ege Coğrafya Dergisi**, S.2 (Ocak 1984), s.177-197.

³⁸ Özmen, **Adana**, s.53.

³⁹ Göney, **a.g.e.**, s.28.

⁴⁰ 1932 yılında 38 gün ile en az yağışlı yıl, 1968'de de 99 gün ile en yağışlı yıl yaşanmıştır. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.14.

⁴¹ Özmen, **Adana**, s.52. Kar, Adana için çok yabancı bir sözcüktür. Ancak bununla birlikte nadiren de olsa hava koşullarının yarattığı beklenmedik durumlar da yaşanmıştır. Örneğin 1799 yılında bir ayak boyu kar yağmış ve günlerce erimemiştir. Yine Fransızların Çukurova'yı işgal yıllarına tesadüf eden 1919 yılında yağın kar da günlerce yerden kalkmamıştır. Şehirde görülen son ciddi kar yağışı ise 1947 yılında olmuştur. Buna karşın kış aylarına beklenmedik değişiklikler görüldüğü olmuştur. Örnek olarak 1811 Ocak ayında güller açıp, üzümler olgunlaşmıştır. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.13.

⁴² Göney, **a.g.e.**, s.27.

⁴³ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.15.

olmaktadır. Yurdumuzun birçok bölgesinde bunaltıcı etkiye neden olan lodosun, Adana'ya serinlikle birlikte yağmur getirdiği, harmanın savrulmasına ve ekin tanelerinin dolgunlaşmasına yardım ettiği, ekinler için zararlı böcekleri de öldürdüğü görülmektedir.⁴⁴

Bölgenin bitki örtüsü bodur makiler, meşe, defne, mersin gibi ağaçlardır. Bunların yanı sıra yaprakları daima yeşil kalan zeytin, taflan, meşe palamudu ve keçiboynuzu da görülmektedir. Bunlar arasında nane, kekik, lavanta çiçeği gibi değişik türden otlarda yetişmektedir. Çınar, nar, okaliptüs, portakal, limon, dut ağaçları ise genellikle su kenarlarında görülmektedir. Nehir kenarlarında ise daha ziyade bağlar ile sebze bahçeleri bulunmaktadır. Türkiye ormanlarının yaklaşık % 3'üne sahip olan bölgenin ormanlık alanları ise daha çok Toroslarda yer almaktadır.⁴⁵

5. Yeraltı Zenginlikleri

Bölgede bulunan başlıca madenler demir, bakır, amyant, krom, barit, manganez, maden kömürü, kurşun ve antimuandır. Ancak bunların çoğu ince damar olduğundan ekonomik değer taşımazlar.⁴⁶ Bunun yanı sıra Osmanlı döneminde devlet tarafından işletilen Bereketli Maden'deki gümüşlü kurşun madeni, Bulgur Madeni'nde altın ve gümüş yatakları, Karaisalı dağlarında demir madeni ile Mihli denilen yerde bakır madeni bulunmaktadır. Bölgeden maden çıkarılmasına İbrahim Paşa tarafından Gülek Boğazı'nda yaptırılan incelemeler neticesinde 1842 yılında başlanmıştır. Bu madenlerin işletme müdürlüğüne ise Polini isimli bir kişi atanmıştır.⁴⁷ Ayrıca Karaisalı civarındaki Bolkar dağında da petrol bulunmuştur.⁴⁸

Bölge içme ve kaplıca açısından son derece zengindir. Kurttepe maden suyu, Alihocalı, Misis'teki Acidere ve Narlı kaplıcaları, Ceyhan civarındaki Cokçapınar, Kırmıt bucağında Yelişova, Gebeli, Tahtalıköy Kükürtlü kaynağı, Kokarpınar, Düziçi-Haruniye Ilıcası, Kodes ve Feke'nin Sülemişli ve Gürümze, Karaisalı'nın Söğütlü içmeleri ile Anavarza harabeleri yakınındaki ve Kadirli'deki kaplıca ve içmeler bölgenin önemli şifalı su kaynaklarını oluşturmaktadır.⁴⁹

⁴⁴ Banoğlu-Alsan, a.g.e., s.11.

⁴⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.15.

⁴⁶ <http://www.adana.gov.tr/?sayfa=3&alt=cografya>. Erişim tarihi: 11.05.2012.

⁴⁷ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul 1985, s.6.

⁴⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.12.

⁴⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.12; Özmen, **Adana**, s.48.

B- Şehrin Adı

3.650 yıllık maziye sahip Adana ismine ilk defa Hititlere ait Boğazköy metinlerinde rastlanmıştır. M.Ö. 1650'lü yıllara ait olan ve kaya kitabeleri olarak bilinen belgede Adana bölgesinden “*Uru Adania*” (Adana kenti/ülkesi) şeklinde bahsedilmektedir.⁵⁰ Bunun yanı sıra Adana isminin oluşumu ile ilgili çeşitli iddialarda öne sürülmüştür. Bunlardan birincisine göre bölgenin coğrafi şekilleri şehrin isminin oluşumunda etkili olmuştur. Bu iddiayı öne sürenler, iddialarını bölgede yer alan zengin ormanlık alanlar ile Seyhan nehrinin varlığına dayandırmışlardır. Dînî temelli ikinci iddiaya göre, bölgenin ismi Hititlerin fırtına tanrısı “*Adad*” ile Suriye ve Mezopotamya kavimlerinin fırtına tanrısı olan “*Teşup*”tan gelmiştir. Bu iddiayı öne sürenler, iddialarını “*Adad*” ve “*Teşup*”un fırtına tanrısı olması sebebiyle yağmuru meydana getirdiği, yağmurunda bereketi getirdiği tezine dayandırmışlardır. Benzer bir iddia ticari faaliyetler konusunda gelişmiş bir toplum olmasından dolayı Fenikeliler için de öne sürülmüştür. Buna göre Fenikeliler, Adana bölgesi ile gelişmiş ticari ilişkilerinden dolayı bölgeye “*efendi*” anlamına gelen tarım ve bitki tanrıları Adonis’in ismini vermişlerdir. Dördüncü iddia ise Mezopotamya menşeli ve tabiat eksenslidir. Buna göre Mezopotamyalılar, “*and ağacı*” olarak bilinen söğüt ağacının Seyhan nehri kıyısında bol miktarda yetişmesinden dolayı bölgeye Adana ismini vermişlerdir.⁵¹

Son olarak da Adana isminin kökenini mitolojik efsanelerle açıklamaya çalışanlar olmuştur. Bunların başında da Bizanslı tarihçi Etienne gelmektedir. Etienne, Adana isminin Yunan Mitolojisinden kaynaklandığını ve şehri de gök tanrısı Uranus’ün oğullarının kurduğunu öne sürmüştür. Buna göre Etienne, Uranus’ün Tarsus şehri ile savaş eden “*Adanus*” ve “*Sarus*” adındaki iki oğlundan Adanus’un şehre, Sarus’un da nehre adını verdiğini öne sürmüştür.⁵² Ancak bu nehirlerin isimleri söz konusu olduğu zaman isimlerin Orta Asya’dan gelen Türkler tarafından verildiği iddia edilmektedir. Buna göre Orta Asya’dan bölgeye gelen Türklerin bunlara Seyhun ve Ceyhun isimlerini verdikleri ancak zaman içerisinde Seyhan ve Ceyhan’a dönüştüğü iddia olunmaktadır.⁵³

⁵⁰ Kasım Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova’ya) Bir Bakış**, Adana 1990, s.16; Yusuf Halaçoğlu, “*Adana Tarihçesi*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.11.

⁵¹ **Adana**, Ankara 1994, s.9.

⁵² Yalçın, **a.g.e.**, s.4; Halaçoğlu, “*Adana Tarihçesi*”, s.11; Besim Darkot, “*Adana*”, **İslâm Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1965, s.127; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.15.

⁵³ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.43; Yalçın, **a.g.e.**, s.20; Baki Tonguç Arık, **Oniki Asırlık Türk Yurdu Adana Fethinin Destanı**, İstanbul 1943, s.5.

Adana isminin menşesine dair yukarıda saydığımız örneklerin hepsi çok tanrılı eski çağlara aittir. M.S. 7. yüzyıldan itibaren İslâm ordularının bölgeye gelmesi ile birlikte Adana isminin menşesine dair İslâmî motifli rivayetler söz konusu olmaya başlamıştır. Bunların başında da Arap tarihçilerinden İbnül Adim gelmektedir. Ona göre Adana ismi eski peygamberlerden Yasef'in torunu Ezene'den gelmektedir. Yine bazı Arap müverrihleri Adana'nın banisinin Halife Harun Reşit, bazıları ise Harun Reşit'in valilerinden Ebu Süleyman Ezene olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁴

Bunun yanı sıra bölgenin isminin menşesini bölgenin coğrafi şekilleri ve yer altı zenginlikleri ile açıklamaya çalışanlarda olmuştur. Bunların başında Torosları aşarak güneğe inen Türklerin bölgeye “Çukurova” dediği ifade edilmiştir. Bu coğrafyada bulunan zengin kireç ve silex (çakmak taşı) madenlerinin de bölgenin tarihi adı olan Kilikya ismine kaynaklık ettiği gibi bölgenin sahip olduğu verimli topraklardan dolayı “adana-edena” (cennet yöresi) isminin verildiğini iddia edenlerde olmuştur.⁵⁵

Bölgenin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesi ile birlikte “*erdena, edene, azana ve ezene*” isimleri kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁶ Ancak ismin günümüzdeki şeklini almasına neden olan hadise 1865 yılında bölgede yaşayan göçebe aşiretlere uygulanan zorunlu iskân olmuştur. Bu iskânla birlikte bölge için “*Adene*” ismi kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁷ Ancak Edirne ile yazımdan dolayı oluşabilecek muhtemel bir karışıklığı önlemek amacıyla Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti sırasında “*Atana*” şeklinde yazılmaya başlanmış ve bu kullanım da zaman içerisinde “*Adana*”ya dönüşmüştür.⁵⁸

C- Türk Hâkimiyetinden Önce Adana

Adana, tarihi çok eskiye dayanan bir şehirdir. Nitekim bölge de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan eserlerde bunu teyit etmektedir.⁵⁹ Adana'nın

⁵⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.43-44.

⁵⁵ Ener, Tarih Boyunca Adana Ovası, s.13. Herodotos ise Kilikya adının Fenike kralı Agenor'un oğlu Kiliks'ten geldiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra M.Ö. IX yüzyılda Homeros'un İlyada destanında da Kilikya adına rastlanmaktadır. Herodotos, Herodot Tarihi, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul 2002, s.360.

⁵⁶ 1889'da Adana'da görev yaparken bölgenin tarihi üzerine araştırmalarda bulunan daha sonra Asya, Afrika ve Avrupa'yı dolaşarak “*Seyahat'ül-Kübra*” adlı eserini St. Petersburg'da yayınlayan Karçılzade Süleyman Şükrü Bey, Adana'nın eski isminin “*Batana*” olduğu ve İslâmiyet'ten sonra “*Adana*”ya dönüştüğünü belirterek bu adın da “*fi ezeneil arz*” ayetinden esinlendiğini belirtmiştir. Yurt Ansiklopedisi, “*Adana*”, s.20.

⁵⁷ Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309, s.1.

⁵⁸ Darkot, a.g.m., s.127; Halaçoğlu, “*Adana Tarihçesi*”, s.11; Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.44.

⁵⁹ Yurt Ansiklopedisi, “*Adana*”, s.20.

yanı sıra tarihi süreç içerisinde bölgede yer alan diğer önemli şehirler Misis⁶⁰, Mallos⁶¹ ve Karataş olmuştur. Bu şehirlerden günümüze kadar varlığını devam ettirebilen Adana ve Misis şehirleri coğrafi olarak kuruldukları mevkilerini muhafaza ederken Karataş'ın yeri ise biraz değişmiştir.⁶²

Varlığından haberdar olduğumuz bu şehirlerin ilk sakinlerinin kimler oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Turan ve Altay'lardan göç eden Türkler olduğu tahmin edilmektedir.⁶³ Bununla birlikte Asya'dan batıya doğru gerçekleşen göç yolları üzerinde bulunan bölge, Ortadoğu'dan Anadolu'ya geçişin en önemli noktası olan Gülek Boğazına sahip olması, verimli toprakları, akarsuları, iklimi, denize yakınlığı ve doğal sınır görevi gören Toros dağ silsilesinden dolayı eski dönemlerden itibaren pek çok topluluğun ilgisini çekmiştir. Nitekim bölgenin bilinen tarihi Hititler ile başlamakla birlikte Hititlerden önce Luvi Krallığı (M.Ö. 1900), Arzava Krallığı (M.Ö. 1500) ve Kizvatna Krallığının (M.Ö. 1500) bölgeye hâkim olduğu bilinmektedir. Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında kurulan Kizvatna Krallığının sınırları Mezopotamya ve Suriye'ye kadar ulaşmıştır. Sınırların genişlemesinde krallığın sahip olduğu verimli topraklar ile önemli ticaret yolları üzerinde bulunması etkili olmuştur.⁶⁴ Ancak bu durum Hitit Krallığının dikkatini ve ilgisini çekmiştir. Nitekim kısa bir süre sonra harekete geçen Şuppiluliuma'nın oğlu II. Murşil, bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Bu fetihle birlikte Adana'da Hitit hâkimiyetine girmiştir.⁶⁵ Hitit Krallığının M.Ö. 1200'de yıkılması üzerine M.Ö. 750'ye kadar Kue Krallığının⁶⁶, onun yıkılması üzerine de V. Salmanassar zamanında (M.Ö. 726-722) Asur hâkimiyetine girmiştir. Bölgedeki Asur

⁶⁰ İlkçağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olan Misis şehri, bir taraftan ticaret gemilerinin limanına demir attığı bir taraftan da Ceyhan üzerindeki taş köprü ile kara ticareti açısından önemli bir yer olmuştur. Ancak zamanla önemini yitirmeye başlamış, 16. yüzyılın başlarında da harabeye dönmüştür. Bu nedenle Osmanlı kaynaklarında "*Harabe-i Misis*" diye zikredilmiştir. Buna bağlı olarak ticaret merkezi hüviyetini kaybetmiş şehir, stratejik mevki bir derbent görünümüne kavuşmuştur. Günümüzde ise Yakapınar adı ile özellikle Urfa çevresinden gelmiş olan nüfusla kurulmuş yeni bir yerleşim yeri görünümündedir. Yılmaz Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III: 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, Ankara 2005, s.57-59.

⁶¹ Günümüzdeki Adana'nın Yumurtalık ilçesi yakınında yer almıştır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.48.

⁶² Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.15-16; Özmen, **Adana**, s.10.

⁶³ Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.24.

⁶⁴ Adana ve çevresinden geçen iki önemli yol bulunmaktadır. Bunlardan biri İran'dan gelerek Kilikya üzerinden Sinop'a ulaşan "*Kral Yolu*", diğeri ise Bizans döneminde İskenderiye'den başlayan Ayas, Adana, Tarsus ve Silifke üzerinden Ege'ye uzanan yoldur. İkinci yolun bir kolu Kadiri üzerinden Kuzey Anadolu'ya, bir kolu da Tarsus'tan ayrılarak Pozantı üzerinden Orta Anadolu'ya uzanmaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.22.

⁶⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.22; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.35.

⁶⁶ Karatepe yazıtlarından bu krallığın yöneticilerinin Adana Ovası ile Amanoslar arasındaki bölgeye "*Danuna*" dedikleri tespit edilmiştir. Özmen, **Adana**, s.14; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.50-53.

hâkimiyeti M.Ö. 663'e kadar sürmüştür. Ancak Asurlular, bölgedeki Hitit kültürünün hâkimiyetini devam ettirmesi⁶⁷, meydana gelen isyanlar ve bölgeye yönelik Yunan akınları sebebiyle tam olarak bölge üzerinde hâkimiyet kuramamışlardır.⁶⁸ Nitekim Yunan akınlarının ortaya çıkardığı kargaşadan istifade eden Kilikyalılar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir(M.Ö. 663-612). Ancak Persler yüzünden bunların hâkimiyeti de uzun sürmemiştir. Bunun üzerine bölge, M.Ö. 621'den M.Ö. 333'e kadar Persler tarafından satraplık olarak yönetilmiştir.⁶⁹ Ancak Perslerin Atina seferlerinin başarısız olması üzerine harekete geçen Makedonyalı Kralı Büyük İskender, M.Ö. 333'de Kilikya satrapı komutasındaki Pers ordusunu bugünkü Dört Yol civarında yenerek bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır.⁷⁰ M.Ö. 323'de Büyük İskender ölene kadar da Makedonyalıların hâkimiyeti altında kalmıştır.⁷¹ Büyük İskender'in ölümünden sonra, toprakların komutanlar arasında paylaşılması sırasında Adana ve havalisi Selekoslara (Selefkiler) düşmüştür. Fakat bunlar da M.Ö. 191 ve 190'da Romalılarla yaptıkları savaşları kaybederek yıkılmışlardır.⁷² Bu durum bölgede yönetim boşluğunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Durumdan istifade eden Akdeniz korsanları bölgede bağımsız bir yönetim kurmuşlardır. Bunun üzerine harekete geçen Pompeius, korsanları etkisiz hale getirerek M.Ö. 12'den itibaren Çukurova bölgesini kesin olarak Roma hâkimiyeti altına almıştır.⁷³

Roma İmparatorluğunun 395'de ikiye ayrılması üzerine Çukurova bölgesi, Doğu Roma'nın (Bizans) hâkimiyetine girmiştir. Bizans idaresi ile birlikte inşâ edilen yollar, köprüler, kaleler, binalar ile tarımın gelişmesi için yapılan büyük sulama tesisleri sayesinde Adana'nın çehresi değişmeye başlamıştır.⁷⁴ 527'de Bizans İmparatoru olan

⁶⁷ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.48-49.

⁶⁸ Özmen, **Adana**, s.22.

⁶⁹ Persler ele geçirdikleri yerleri doğrudan doğruya kendilerine bağlamayıp Satraplık adı verdikleri idari birimler (eyaletler) şeklinde yönetmişlerdir. Bu sisteme göre her satraplık gelirleri doğrultusunda yıllık belli bir oranda vergi vermiştir. Bu yönetim sistemi içerisinde en çok vergiyi her güne bir at düşmek kaydıyla yılda 360 beyaz at ve 500 talant gümüş ile Kilikya vermiştir. Bu talantın 360'ı Pers kralı, 140'ı ise Kilikya'yı ve diğer satraplıkları koruyan atlılar için verilmiştir. Herodotos, **a.g.e.**, s.180; **Yurt Ansiklopedisi**, "**Adana**", s.23.

⁷⁰ Arthur Weigel, "**İskender Çukurova'da I**", (Çev. Hüsnü Mengenli), **Çukurova**, S.2 (Eylül 1946), s.11-12; Arthur Weigel, "**İskender Çukurova'da II**", (Çev. Hüsnü Mengenli), **Çukurova**, S.5 (Aralık 1946), s.13.

⁷¹ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.69-70.

⁷² Özmen, **Adana**, s.16; Darkot, **a.g.m.**, s.127; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.70-71; M.Hâdi Altay, **Adım-Adım Çukurova**, Adana 1965, s.11.

⁷³ Bekir Uluğ, **Tarih Boyunca Çukurova**, C.I, Mersin 1948, s.150; Halaçoğlu, "**Adana Tarihçesi**", s.11; Darkot, **a.g.m.**, s.127.

⁷⁴ Özmen, **Adana**, s.17; Darkot, **a.g.m.**, s.127; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.84-85.

Justinianus'un ülke içerisinde düzeni sağlanmasıyla birlikte doğu ülkeleriyle yapılan ticarete artmıştır. Bu gelişme İpek yolu üzerinde bulunan önemli bir merkez konumundaki Adana'nın öneminin daha da artmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra Antakya'nın önemli ekonomik faaliyetleri arasında yer alan ipek böcekçiliğinin Adana'da da yapılmaya başlanması şehrin ekonomik yapısının değişmesine neden olmuştur. Bu dönemde kadar hâkim ekonomik faaliyetleri tarım ve hayvancılık iken ipekböcekçiliğine bağlı dut yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır. Justinianus döneminin bir diğer özelliği de Adana'da görülen yoğun inşâ faaliyetidir. Nitekim günümüz Adana'sının adeta simgesi haline gelmiş olan Seyhan nehri üzerindeki Taş Köprü (300 metre uzunluğunda ve 21 gözlü) ile şehrin su kemerleri ve hisarının inşâsı bu dönemde gerçekleştirilmiştir.⁷⁵

Ancak bu dönemde Arabistan yarımadasında ortaya çıkan İslâm dînî, Bizans ile Anadolu'yu etkileyen önemli bir gelişme olmuştur. Yarımadadan yönelen İslâm akınlarından bir süre sonra Bizans'da etkilenmiştir. Nitekim çok geçmeden Anadolu'ya yönelen İslâm orduları Hazreti Ömer döneminde Şam, Halep ve Antakya'yı fethederek Adana'ya kadar gelmiştir.⁷⁶ Bizans ile yapılan anlaşma ile de Çukurova ve havalisi silahtan arındırılmış bir bölge haline getirilmiştir. Ancak Emevi Halifesi Muaviye bu anlaşmayı tanımayarak 651 yılında tekrar harekete geçmiş ve Silifke'ye kadar olan bölgeyi İslâm egemenliğine katmıştır.⁷⁷ Fakat bölgenin asıl fethi Emevi Halifesi Abdülmelik zamanında olmuştur.⁷⁸ Abdülmelik'in oğlu Abdullah da 704'de Misis'i almıştır. Buraya bir câmi yaptırıp kaleyi de tamir ettirdikten sonra askerleriyle birlikte burada yaşamaya başlamıştır.⁷⁹

Emevilerin yıkılması ile birlikte İslâm dünyasında Abbasiler dönemi başlamıştır. Abbasi halifelerinden Harun Reşid zamanında bölgede yoğun bir imâr faaliyeti görülmektedir. Bu faaliyetler neticesinde 797 yılında Anavarza kalesi, 800 yılında da halifenin adını taşıyan Haruniye şehri inşâ edilmiştir. Bunun yanı sıra bölgeye ilk Türk-

⁷⁵ Yalçın, **a.g.e.**, s.5. Bu konuda çeşitli fikirler öne sürülmekle birlikte genel kanı köprünün Justinianos zamanında inşâ edildiği şeklindedir. Ancak başta Kasım Ener olmak üzere bazı araştırmacılar köprünün İmparator Adrian (Hadrian-Hadrianus) döneminde inşâ edildiğini, Justinianos döneminde ise tadilat gördüğünü öne sürmüşlerdir. Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.86.

⁷⁶ Darkot, **a.g.m.**, s.127.

⁷⁷ Uluğ, **a.g.e.**, s.168.

⁷⁸ Darkot, **a.g.m.**, s.128.

⁷⁹ Özmen, **Adana**, s.18.

İslâm gruplarının yerleştirilmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir.⁸⁰ Buna göre inşa edilen şehirlere arazi karşılığında şehir ve kasabalarda muhafız olarak görev yapmak üzere Horasandan gelen Türkler yerleştirilmiştir.⁸¹ Bu Türklerin en meşhuru ise Harun Reşid zamanında İslâm devletinin Adana ve yöresindeki uç kumandanı olarak görev yapan Ebul Farac olmuştur.⁸²

Harun Reşid'den sonra Abbasilerin başına Memun ve Mutasım geçmiştir. Mutasım'dan sonra Abbasiler zayıflamaya başlamıştır. Bundan istifade eden Bizans, denizden ve karadan gerçekleştirdiği saldırılarla Tarsus ve Misis'i ele geçirerek çevrede bulunan birçok yerleşim yerini yakıp yıkmıştır. Bunun neticesinde 965 yılından itibaren Çukurova'nın tamamı tekrar Bizans hâkimiyetine girmiştir. Çukurova'daki bu ikinci Bizans devri, Anadolu Selçuklu Devletinin bölgeyi hâkimiyeti altına aldığı 1083 yılına kadar sürmüştür.⁸³

D- Türk Hâkimiyetinde Adana

1. Anadolu Selçuklulardan Osmanlı'ya (1083-1922)

Anadolu Selçukluları

Çukurova bölgesi Malazgirt Savaşını müteakiben 1083 yılından itibaren Anadolu Selçukluları'nın hâkimiyetine girmiştir.⁸⁴ Ancak bölgede yaşayan Ermenilerin çıkarmış oldukları karışıklıklardan dolayı tam olarak hâkimiyetlerini kuramamışlardır. Bu nedenle Selçuklu hâkimiyetinin ilk yılları Ermenilerle yapılan mücadele ile geçmiştir.⁸⁵ Ermenilerin yerini bir süre sonra Haçlı orduları almıştır. Kudüs'ü ele geçirmek amacıyla 1096 yılından itibaren seferler düzenleyen Haçlılar, güzergâhları üzerinde yer alan Selçuklularla uzun süre mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Bu mücadeleler esnasında Haçlıların en önemli işbirlikçileri ise bölgede yaşayan Ermeniler olmuştur. Bu yardımlarda Haçlı ordusu kumandanı Alman İmparatoru Barbarossa'nun Ermenilere krallık vaadi etkili olmuştur.⁸⁶ Ancak bölgedeki karışıklıktan istifade eden Bizans, 1096 yılındaki Haçlı seferinden sonra bölgenin kontrolünü tekrar ele

⁸⁰ Darkot, **a.g.m.**, s.128; Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5. İlk yerleşmeler Emeviler döneminde gerçekleşmekle birlikte Türklerin bölgeye tamamen yerleşmesi Abbasiler döneminde olmuştur. Arık, **Adana Fethinin Destanı**, s.13-14.

⁸¹ Yalçın, **a.g.e.**, s.5; Darkot, **a.g.m.**, s.128; Arık, **Adana Fethinin Destanı**, s.14; Özmen, **Adana**, s.19.

⁸² Özmen, **Adana**, s.19.

⁸³ Özmen, **Adana**, s.20; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.117-126.

⁸⁴ Osman Turan, "*Süleyman Şah I*", **İA**, C.XI, Ankara 1979, s.207; Yılmaz Kurt, "*Ramazanoğulları Beyliği*", **Türkler**, C.6, Ankara 2002, s.816.

⁸⁵ Özmen, **Adana**, s.20. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Ziya Bildirici, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri**, Adana 2008, s.16-28.

⁸⁶ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.139-141, 144.

geçirmiştir.⁸⁷ Fakat Haçlıların desteği ile II. Leon'un 1198'de Sis (Kozan) merkez olmak üzere "*Küçük Kilikya Ermeni Kralı*" olarak takdis ve ilan edilmesi Bizans hâkimiyetinin sona ermesine neden olmuştur.⁸⁸ Ancak bir süre sonra harekete geçen Selçuklu Sultanı Keykavus, bölgedeki önemli Ermeni yerleşim yerleri olan Feke, Saimbeyli ve Sis'i (Kozan) ele geçirerek krallığa son vererek Ermenileri vergiye bağlamıştır.⁸⁹ Geçici olarak sükûnetin sağlandığı bölge bir süre sonra Memluklu hâkimiyetine girmiştir.⁹⁰

Memluklar

Mısır'da kurulmuş bir Türk devleti olan Memlukluların başına 1260 yılında Baybars geçmiştir. Ülke içinde düzeni sağlayan Baybars, kendisine karşı birlikte hareket etme ihtimalleri bulunan Moğollar, Haçlılar ve Ermeniler üzerine yürümüştür.⁹¹ 1266 yılında harekete geçen Memluk ordusu, Ermeni Krallığını etkisiz hale getirmek amacıyla Kilikya'ya girmiştir.⁹² Memluk ordusunun Misis, Adana, Ayas ve Tarsus'a kadar ilerlemesi üzerine iki taraf arasında 10 Haziran 1268'de yaklaşık olarak beş yıl yürürlükte kalacak bir anlaşma yapılmıştır. Fakat Ermenilerin Moğollar ile işbirliği yapması üzerine Memluklu ordusu 1275 yılında tekrar Kilikya'ya gelmiştir. Ancak ne bu, ne de bundan sonraki seferler Memluklu Ermeni anlaşmazlığını tam olarak çözmemiştir. Bununla birlikte Memluklular tarafından Çukurova'ya yönelik gerçekleştirilen seferlere kalabalık Türkmen topluluklarının katılmış olması Türk tarihi açısından bir takım olumlu sonuçlar doğurmuştur.⁹³ 1337 yılında gerçekleştirilen bu nitelikteki bir sefer sonrasında yapılan ve 10 yıl geçerli olan anlaşma ile Ermenilerden alınan Çukurova'daki topraklar Türkmenlere emirlik olarak verilmeye başlanmıştır.

⁸⁷ Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990, s.28; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.25.

⁸⁸ Osman Turan, "*Kılıçarslan I*", **İA**, C.VI, Ankara 1977, s.685; Mehmet Ersan, "*13. Yüzyıl Başlarında Çukurova*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.269-273; Mehmet Ersan, "*Kilikya Ermeni Krallığı*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.327-343.

⁸⁹ Özmen, **Adana**, s.21.

⁹⁰ Darkot, **a.g.m.**, s.128.

⁹¹ Ali Aktan, "*Memluk Haçlı Münasebetleri*", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.106 (Şubat 1997), s.152.

⁹² M. Fuat Köprülü, "*Baybars I*", **İA**, C.II, Ankara 1979, s.358. Bu sefer; Memlukluların donanmaları için ihtiyaç duyduğu Güney Anadolu ve Lübnan'dan getirilecek kerestenin sevkiyatının engellemesi, Anadolu-Suriye kervan yolunun sık sık tecavüzü uğraması, Müslüman Hac kervanlarına yönelik saldırılardan dolayı gerçekleşmiştir. Cüneyt Kanat, "*Memlükler ve Çukurova*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.94.

⁹³ Moğol istilası nedeniyle Anadolu'ya gelen ve Memluklulara sığınan Türkmenler, Sultan Baybars tarafından Gazze'den Antakya ve Sis'e (Kozan) kadar uzanan topraklara yerleştirilerek dirlikler verilmiştir. Bu gruplar bir taraftan Anadolu'daki Türk varlığının artmasına bir taraftan da Çukurova'nın Türk yurdu haline gelmesine neden olmuşlardır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.17.

Bunun üzerine özellikle Üç-Ok'ların Yüreğir boyuna mensup Türkmenler, Memluk Sultanından aldıkları emirlikler ile Çukurova'yı yurt edinmeye başlamışlardır. 1360 yılında gerçekleşen sefer sonucunda ise Adana, Tarsus, Misis ile birlikte birçok kale Memluklu hâkimiyetine girmiştir. Bu fetihleri Ermeni Kralı VI. Leon'un yaşadığı Sis şehrinin kuşatılması takip etmiştir. 1375 yılında gerçekleşen ve yaklaşık iki ay süren kuşatma Leon'u teslim olmasıyla neticelenmiştir. Böylece Çukurova'daki Ermeni Krallığı tamamen sona ermiştir.⁹⁴

Ramazanoğulları⁹⁵

Memluklular, hâkimiyetleri altına aldıkları Çukurova bölgesinin idaresini 1353 yılından itibaren kendilerine bağlı olarak yaşayan Üç-Ok Türkmenlerinden Ramazan Bey'e vermişlerdir. Adana, Misis, Tarsus, Ayas ve Sis civarında hâkimiyet kurmuş olan Ramazanoğulları da Çukurova'da yaşayan Üç-Ok Türkmenlerini hâkimiyetleri altında toplamak suretiyle önemli bir güç haline gelmiştir.⁹⁶ Ancak Boz-Ok Türkmenleri ile işbirliği yaparak Memluklu hâkimiyetinden kurtulmak istemeleri Ramazanoğulları Memluklu ilişkisinin bozulmasına neden olmuştur.⁹⁷ Memluklu Ramazanoğulları ilişkisinin dönüm noktası olan asıl hadise ise Memlukluların Dulkadirli Halil Bey'i görevden alarak yerine yeni vali atamaları olmuştur. Bunun üzerine Ramazanoğulları tarafından desteklenen Halil Bey yerine atanan valiyi öldürmüştür. Bu hadiseyi

⁹⁴ Kanat, **a.g.m.**, s.101.

⁹⁵ Ramazanoğulları, Selçuklu akınları esnasında Anadolu'ya gelen Türkmenlerden Oğuzların Üçok kolunun Yüreğir boyuna mensuptur. Bu kola bağlı diğer boylar ise Yüreğir, Kınık, Bayındır, Salur ve İğdir'dir. Faruk Sümer, "*Ramazanoğulları*", **İA**, C.IX (1964), s.613; Kasım Ener, **Ramazanoğulları Türkmen Beyliği Tarihi**, İstanbul 1979, s.5; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1991, s.313. Ramazan Beyin ölümünden sonra beyliğin idaresini sırasıyla Mir Ahmed, İbrahim, İzzeddin Hamza, Mehmed, Ali, Arslan Davud, ve Halil Bey üstlenmiştir. Kurt, "*Ramazanoğulları Beyliği*", s.817. Ramazan Bey bölgeyi kendisi ile birlikte bölgenin fethine iştirak etmiş olan Türkmen beyleri arasında paylaştırmıştır. Buna göre Kusun'a Eser Kef'i kışlak (muhtemelen günümüzde Tarsus yakınlarında yer alan Ashab-ı Kef mağarası civarı) Gülek Boğazındaki Belemelik'i ve Tekfur Beli'yi yaylak olarak vermiştir. Kara İsa'ya Midilli'yi kışlak, Alnakaş'ı ise yaylak olarak vermiştir. Kuş Temür'e Tarsus'u kışlak, Bulgar Dağını ise yaylak olarak vermiştir. Gündüz'e Sis'i kışlak, Sis Dağını yaylak vermiş kendisi ise Adana'yı başkent edinmiştir. Bu Türkmen beylerinden Gündüz Bey Amanosların güneydoğusuna hâkim olmuştur ki buralara "*Gündüzlü*" denilmiştir. Gündüzoğullarından olduğu sanılan Özer Bey ise Dörtöl ve Yeşilkent (Erzin) çevresine hâkim olmuştur ki buralara da "*Özer ili (Üzeyr)*" veya "*Özerli (Üzeyrli)*" denilmiştir. Özerli günümüzde Dörtöl'un bir mahallesi olmuştur. Doğancıoğulları Antakya'da konaklarken, Kınıklı Türkmenleri Ceyhan ile Osmaniye arasında sahip olmuşlardır. Adana'nın tam kuzeyinde Dündarlı ile Karaisalı arasındaki topraklar ise Hacı Bey'in payına düşmüş olup bu nedenle buralara "*Hacılı*" denmiştir. Bulgar Dağının denize bakan güney yamaçlarına yerleşen Türk boyları da bu topraklara beylerinin adlarını vermişlerdir. Bu bu nedenle buralar da "*Elvanlı*", "*Gökçelü*", "*Esenlü*", "*Ulaş*" ve "*Kusun*" diye anılmıştır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.19-20.

⁹⁶ Kanat, **a.g.m.**, s.102; Şehabeddin Tekindağ, "*II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfus Mücadelesi İlk Osmanlı-Memluklu Savaşları (1485-1491)*", **Belleten**, C.XXXI, S.123 (Temmuz 1967), s.345.

⁹⁷ Tekindağ, **a.g.m.**, s.345.

müteakiben başlayan olaylar 1378 yılında Ramazanoğlu İbrahim Beyin Memlukluların hâkimiyetinden çıkması ile neticelenmiştir.⁹⁸ Ancak bölgedeki Memluklu hâkimiyeti Osmanlı Devleti'nin Karaman'ı eyâlet haline getirdiği 1483 yılına kadar devam etmiştir.⁹⁹

Karaman merkezli yürütülen faaliyetler sonucu Karaman Beylerbeyi Karagöz Paşa Adana ve Tarsus kalelerini ele geçirmiştir.¹⁰⁰ Bunu Memluklular ile Osmanlılar arasında meydana gelen savaşlar takip etmiştir. Memlukluların galibiyeti ile neticelenen savaşlar sonrasında yapılan anlaşma ile iki devlet arasında uzun süredir devam eden mücadele geçici olarak çözümlenmiştir.¹⁰¹ Fakat Yavuz Sultan Selim dönemiyle birlikte durum değişmeye başlamıştır. Nitekim 1517 yılında Mısır seferine çıkan Yavuz Sultan Selim, bu esnada Memluklu Devletine de son vermiştir. Bu olaydan sonra Çukurova bölgesi tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Memlukluların ortadan kalkması ile Ramazanoğulları bölgenin en etkin gücü haline gelmiştir. Ancak onlarda Osmanlı hâkimiyetine girmek suretiyle 1608 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁰²

Ramazanoğulları tarihinin en önemli siması beyliği 40 yıldan fazla yöneterek 1417 yılında ölen Ahmed Bey olmuştur. Heybetli, cesur, cömert ve dirayetli bir emir olarak tanınan Ahmed Bey, Ayas, Tarsus ve Sis şehirlerini Ramazanoğullarının denetimi altına almıştır. Ahmed Beyin ölümünden sonra oğulları arasında başlayan iktidar mücadelesini Sârımeddin lakabıyla anılan İbrahim Bey kazanmıştır.¹⁰³ İbrahim Bey'in babası kadar güçlü olmamasını fırsat bilen Memluklular, Ayas, Sis ve Tarsus'u yeniden idareleri altına alarak Çukurova'ya yerleşmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti

⁹⁸ Faruk Sümer, “Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XV. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.1 (1963), s.37. Memluklular Dulkadirli Halil Bey'i görevden alarak yerine Mübarekşah el-Tazi'yi vali atamışlardır. Ancak bu atamayı kabul etmeyen Halil Bey, yeni atanan valinin kuvvetlerini yenerek valiyi öldürmüştür. Halil Bey'i destekleyen Ramazanoğulları da bu olaydan sonra Memluklu hâkimiyetinden çıkmıştır. Kurt, “*Ramazanoğulları Beyliği*”, s.817.

⁹⁹ Selahattin Tansel, **Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı**, İstanbul 1966, s.95-98. Bu süre zarfında 1383 yılında Karamanoğulları ile işbirliği yapan İbrahim Bey ikinci kez ayaklanmış ancak başarılı olamamıştır. Bunun bedelini kendisinin ve kardeşi Mehmed'in hayatı ile ödemiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1984, s.176-179.

¹⁰⁰ Tekindağ, **a.g.m.**, s.345.

¹⁰¹ Tansel, **II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı**, s.99-102; Tekindağ, **a.g.m.**, s.345. Buna rağmen Osmanlılar Sis ve Tarsus gibi kilit mevkiye bulunan kaleleri ellerinde tutmayı başarmışlardır. İki devlet arasında yapılan anlaşma ile Osmanlılar Halil Bey'in Ramazanoğullarının başına geçip Memlukluların da onayı ile Adana ve Tarsus'a hâkim olmasını kabul etmiştir. Osmanlı Devleti bu esnada Sultan Cem hadisesi ile uğraştığından, Memluklular da ekonomik bakımdan zor günler geçirdikleri için bu anlaşmaya razı olmuşlardır. Kanat, **a.g.m.**, s.105.

¹⁰² Kurt, “*Ramazanoğulları Beyliği*”, s.816.

¹⁰³ Ener, **Ramazan Oğulları Türkmen Beyliği Tarihi**, s.12.

bölgeye hâkim olana kadar devam etmiştir.¹⁰⁴ Memlukulara çoğu zaman itaatkâr davranan İbrahim Bey, Karamanoğullarının kışkırtması sonucu 1418’de Memluk Sultanına baş kaldırmıştır. Bunun üzerine cezalandırılarak Adana valiliğinden azledilmiş yerine de kardeşi İzzeddin Hamza Bey atanmıştır.¹⁰⁵ Hamza Beyden sonra sırasıyla Dünder, Hasan, Gazi ve Ömer Beyler beylik görevlerinde bulunmuşlardır. Çukurova’ya hâkim olmak amacıyla Osmanlılarla Memlukulular arasında mücadele başladığında ise beyliğin başında Ömer Bey bulunuyordu. Ömer Bey ise iki devlet arasındaki mücadelede Memlukuluları tutmuştur.¹⁰⁶ Bunun üzerine Karaman Beylerbeyi Karagöz Paşa tarafından esir alınarak İstanbul’a gönderilmiş, Adana ve Tarsus’ta ise Osmanlı padişahı adına hutbe okunarak bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girdiği duyurulmuştur. Bununla birlikte bölgenin yönetimi iki taraf arasında sürekli olarak el değiştirmiştir.¹⁰⁷

1480-1510 yılları arasında beyliğin başında bulunan ve “*Büyük Emir veya Emirikebir*” olarak da bilinen Halil Bey zamanında Osmanlılar ile dostça geçinilmeye çalışılmıştır. Bu da gerek siyasi gerekse iktisadi hayatta belirli bir istikrara neden olmuştur. Bu istikrara bağlı olarak Adana’nın imârına önem verilmiştir. Nitekim Ulu Câmî karşısındaki eski Mescid, vakıf sarayı ile konuklara mahsus binalar, Yağ Câminin ilk kısmı, birçok bina, dükkân, han ve medrese, Kozan’da bir câmî, Kızıldağ (Karaisalı) yaylasına medrese ile öğrenci ve öğretmenler için de binalar inşâ edilmiştir. Bir taraftan şehrin inşâ faaliyetine çalışan Halil Bey, bir taraftan da göçebe Türkmen aşiretlerini ovada iskâna tâbi tutmak suretiyle üretici duruma getirmeye çalışmıştır.¹⁰⁸

Halil Beyin ölümü ile yerine kardeşi Mahmud Bey geçmiştir.¹⁰⁹ Osmanlılarla kurulmuş olan iyi ilişkiler bu dönemde de devam etmiştir. Hatta İstanbul’a elçi göndermekle yetinmeyen Mahmud Bey, Osmanlı Sultanını bizzat kendisi de ziyaret etmiştir. Osmanlı ile Ramazanoğulları arasındaki iyi ilişkilerin neticesi olarak Mısır

¹⁰⁴ Sümer, “*Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar*”, s.3.

¹⁰⁵ Kurt, “*Ramazanoğulları Beyliği*”, s.818; Sümer, “*Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar*”, s.47-48.

¹⁰⁶ Osmanlı-Memluk mücadelesinde Çukurova Türkmenlerinin büyük çoğunluğu Memlukuluları tutmuştur. Bunun iki önemli sebebi vardır. Birincisi Osmanlı Devleti’nin Karaman’ı ele geçirince beylerini yönetimden uzaklaştırmasıdır. Mısır yönetimi altında yarı bağımlı bir yöneticilik süren Türkmen beyleri aynı şeyin kendi başlarına gelebileceğini düşünerek Memlukuluları desteklemişlerdir. İkincisi ise beyliklerin başında bulunan beylerin Memlukulular tarafından bu göreve atanmış olması etkili olmuştur. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.33.

¹⁰⁷ Kurt, “*Ramazanoğulları Beyliği*”, s.819-820.

¹⁰⁸ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.244-245.

¹⁰⁹ 1510 yılında ölen Halil Bey, Ulu Câmî bahçesinde yer alan Ramazanoğulları Türbesine defnedilmiştir. Ener, **Ramazan Oğulları Türkmen Beyliği Tarihi**, s.20.

seferine çıkan Yavuz Sultan Selim, Mahmud Beyi de yanına almıştır. Ancak sefer esnasında vuku bulan Ridaniye savaşında Mahmud Bey şehit olmuştur.¹¹⁰ Anadolu'nun güneyinin tamamının Osmanlı'nın eline geçmesi ile birlikte Ramazanoğulları da Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir. Bunun üzerine sahip oldukları topraklar yurtluk ve ocaklık olarak tekrar kendilerine verilmiştir.¹¹¹ 1608 yılına kadar iç işlerinde bağımsız olan beylik, bu tarihten itibaren tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Mahmud Beyin ölümünden sonra beyliğin başına sırasıyla Kubad Bey ile Piri Bey geçmiştir. Asâyişin sağlanmasına ve imâr faaliyetlerine büyük önem veren Piri Bey, yeni sulama kanalları, câmi, han, hamam, medrese, çeşme, imâret gibi pek çok eser inşâ ettirmiştir.¹¹² 1567 yılında 90 yaşında ölen Piri Bey'in¹¹³ yerine dönemin Tarsus valisi olan oğlu Derviş Mehmed Bey geçmiştir. 1567-1569 yılları arasında beylik yapmış olan Derviş Mehmed Bey, afyon müptelası olduğu için kısa bir süre sonra ölmüştür. Yerine Derviş Beyin ağabeyi ve aynı zamanda Ayıntab sancakbeyi olan İbrahim Bey geçmiştir. 1569-1593 yılları arasında beyliğin başında bulunan İbrahim Beyden sonra yerine oğlu Mehmed Bey geçmiştir. Onun ölümü üzerine de Pir Mansur Bey geçmiştir. Pir Mansur Bey'in 1608 yılında kendi isteği ile beylikten ayrılması ile Ramazanoğulları yönetimi sona ermiştir.¹¹⁴

¹¹⁰ Özmen, **Adana**, s.23; Mahmud Beyin cenazesi Halep'e getirilerek buraya defnedilmiştir. Kurt, "*Ramazanoğulları Beyliği*", s.821; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.246; Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.24-25.

¹¹¹ İslâm hukukuna göre Müslüman bir ülkenin emiri kendi isteğiyle ve sulh yoluyla hükümdara itaat ederse o toprakların idaresi kendisine, kendisinin ölümünden sonra ise yasal mirasçılara bırakılırdı. Osmanlılarda bu sisteme "*yurtluk ve ocaklık*" denmiştir. Yurtluk ve ocaklık ifadesi en geniş anlamıyla bir yörenin gelirlerinin birisine kayd-ı hayat şartıyla. Bu sistemde bir arazi geliri tevcih olunan kişi gerçek anlamda o yerin sahibi değildi. Araziyi satamaz, bağışlayamaz ve vakfedemezdi. Yalnız o yerin şeri ve örfî vergisi kendisine ait olurdu. Tîmârdan farkı bir hizmet karşılığı verilmemiştir. Bu sistemin uygulanmasına ilk defa Yavuz Sultan Selim zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethinden sonra başlanılmıştır. Yurtluk ve Ocaklık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Kurt, **XVI. Yüzyıl Adana Tarihi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1992, s.27-31; Kurt, "*Ramazanoğulları Beyliği*", s.821; Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.32-37; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.III, İstanbul 1983, s.639.

¹¹² **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.27.

¹¹³ Osmanlı Devletine yapmış olduğu hizmetlerden ötürü Kanuni Sultan Süleyman'ın mazharına layık olmuştur. Bu nedenle padişahın kendisine "*beyzade*" dediği belirtilmektedir. Bazı davranışlarından dolayı eleştirilince Adana beyliğinden çekilmiştir. Bir süre sonra Şam Beylerbeyliği görevine atanarak "*Paşa*" unvanı almıştır. Ancak Piri Paşa'nın yokluğunda Çukurova'da asâyişin bozulduğu görülünce tekrar Adana'ya atanmıştır. Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.250; Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.25-28.

¹¹⁴ Kurt, "*Ramazanoğulları Beyliği*", s.821; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.254-261; Kurt, **XVI. Yüzyıl Adana**, s.19; Sümer, "*Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar*", s.56; Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.24-32.

Çukurova bölgesi Ramazanoğulları döneminde önceki dönemlerle mukayese edilemeyecek derece sükûnete ve istikrara kavuşmuştur. Bu durumun en önemli yansıması şehrin imâr faaliyetlerine olmuştur. Günümüzde de varlığını devam ettiren pek çok câmi, han, hamam, imâret, mekteb gibi toplumun ihtiyaçlarına yönelik sosyal içerikli müesseseler bu dönemde inşâ edilmiştir. Bu kurumların varlıklarını idame ettirebilmeleri için de birçok vakıf kurulmuştur.¹¹⁵

Ramazanoğulları dönemi şehrin ve güçsüzlerin bakımı, ulaştırma, posta, konaklama ve asâyişe yönelik faaliyet ve teşkilatlanmalarla da dikkat çekmiştir. Ayrıca çiftçiyi koruyucu ve teşvik edici bir politika takip edilerek tarımın geliştirilmesine çalışılmıştır. Bunun için sulama kanalları yapılarak bilhassa çeltik ve pamuk ekim alanları artırılmaya çalışılmıştır. Ancak uzun bir süre devam eden bu ekonomik yapı imparatorluğun gerilemeye başlaması, artırılan vergiler, yapılan suistimaller yüzünden bozulmaya başlamıştır.¹¹⁶

Osmanlı Devleti (1608-1833)

Osmanlı Devleti Karamanoğulları Beyliğini hâkimiyeti altına aldıktan sonra Çukurova bölgesiyle yakından ilgilenmeye başlamıştır. Nitekim 1487'de bölgeye gelen Davud Paşa, Adana ve Tarsus'u almıştır. Ancak bir süre sonra mağlup olup geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹¹⁷ Bölge üzerindeki Osmanlı Memluklu mücadelesi ise Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine kadar sürmüştür. Sefer esnasında bölgenin hâkimiyeti Osmanlı Devletine geçmiş, ancak idaresi Ramazanoğullarına bırakılmıştır.¹¹⁸ Bu nedenle bölge, 1608 yılına kadar Ramazanoğullarına mensup valilerce yönetilmiştir.

Osmanlının bölgeye hâkim olması bölgede yaşayan konar-göçer aşiretlerin yerleşik hayata geçişini hızlandırmıştır. Buna bağlı olarak ortaya çıkan asâyiş ve sükûnet ortamı şehir hayatının canlanmasına neden olmuştur. Bu canlılık câmi, han, hamam gibi toplumsal ihtiyaçlara yönelik eserlerin yapılmasını da hızlandırmıştır. Bu imâr faaliyetleri neticesinde şehir adeta yeniden inşâ edilmiştir. Hatta günümüzde Adana'da görülen tarihi eserlerin büyük bir kısmı bu dönemde inşâ edilmiştir. Ancak

¹¹⁵ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.172-174; Kurt, "*Ramazanoğulları Beyliği*", s.822; Özmen, **Adana**, s.204.

¹¹⁶ Özmen, **Adana**, s.24; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.243-263.

¹¹⁷ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.264.

¹¹⁸ Ramazanoğullarının Osmanlı hâkimiyetine sulh yoluyla girmesinin yanı sıra 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bile bölge nüfusunun % 86'sının konar-göçer bir hayat tarzına sahip olması ve bu gezginci aşiretlerden vergi toplamanın zorluğu Osmanlı'nın bölgenin idaresini Ramazanoğullarına vermesine neden olmuştur. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.36.

1608'den itibaren başlayan mütesellim¹¹⁹ idaresiyle birlikte bu imâr faaliyetleri sona ermiştir.¹²⁰ Fakat imâr faaliyetlerinden kaynaklanan hareketlilik şehrin canlılığını bir süre daha devam ettirmesine neden olmuştur. Nitekim 1671 yılında Adana'yı ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'nin verdiği Adana'nın bir ticaret merkezi olduğu, Çukurova'da yetişen pamuğun başka diyarlara gönderildiği ve şehrin nüfusunun büyük kısmını tacirlerin oluşturduğu, şehirde yedi kuleli ve iki kapılı bir kale ile on han, yedi yüz dükkân ve bir de pazar yeri olduğu şeklindeki bilgilerde bunu teyit eder niteliktedir.¹²¹ 17. yüzyıl Adana'sına dair genel kanaat ise kale ve kaleyi çevreleyen mahalleler ile sel yatakları sonucu oluşan bataklıklardan ibaret bir şehir olduğu, şehirdeki asıl iskân sahalarını mahallelerin oluşturduğu¹²², sel yatakları sonucu oluşan ve yazın kuruyan bataklıkların da yerleşim alanının sınırlarını çizdiği şeklindedir.¹²³

26 Aralık 1706'da Adana'yı ziyaret etmiş olan ilk Avrupalı seyyah P.Lucas ise Adana'ya dair şu malumatı vermektedir: Kaldığım yer şehre uzak olduğu için bana biraz zahmet vermekle beraber çok temizdi. Geniş avlusu ve etrafındaki portakal bahçesiyle burası şehrin en güzel parçasını oluşturuyordu. Kış mevsiminde bulunduğumuz halde havası pek latifti. Baharı ise diğer yerlerle kıyas kabul etmeyecek derecede güzeldi. Ancak yaz ayları gelince hali vakti yerinde olanların hepsi yaylalara gidemiştir... Adana'nın ortasından Paris'in Sen nehri büyüklüğünde Seyhan ırmağı geçmektedir. Bu nehrin kenarında şehrin kalesi vardır. Bu kale küçük olmakla beraber sağlam bir temel üzerine muhkem yapılmıştır. Bir gün buradan geçerken kale kumandanı beni davet etti ve kaleyi gezdirdi. Üzerinde kuleleri bulunan surun kale kadar eski olan kapısından içeri girdik. Bu kapının alt tarafı büyük demir levhalardan, üst kısmı da üç parmak kalınlığında at nallarından yapılmıştı. Buradan sonra dar yollardan giderek muhafızların oturduğu garnizona vardık. Burada askerlerin aileleri de bulunuyordu ki sayıları kırktan fazla değildi. Bundan sonra surları dolaştık. Burada yalnız bir top gördüm. Birkaç tane de mühimmat deposu vardı. Fakat bunların hepsi boştu. Kalede başka görülmeye değer bir şey yoktu. Çevresi üç yüz metreden fazla olmayan bu kalenin içinden büyük gözlü

¹¹⁹ **Mütesellim:** Tanzimat'tan evvel vali ve mutasarrıfların uhdelerinde bulunan sancak ve kazaların idaresine memur edilenler için kullanılan bir ifadedir. Pakalın, C.II, s.639.

¹²⁰ Mütesellim idaresi 1608'den Mısırlı İbrahim Paşanın 1833 yılında Çukurova bölgesini işgaline kadar sürmüş olup bu dönemde bölgede 91 mütesellim görev yapmıştır. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.28; **Cumhuriyetin 50. Yılında Adana**, Adana 1973; Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5.

¹²¹ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C.III, İstanbul (bty), s.728.

¹²² Nazmi Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, C.1, Ankara 1959, s.22-23.

¹²³ Meltem Toksöz-Emre Yalçın, "Modern Adana'nın Doğuşu ve Günümüzdeki İzleri", **Aptullah Kuran İçin Yazılar**, (Haz. Çiğdem Kafescioğlu, Lucienne Thys-Şenocak), İstanbul 1999, s.436.

bir Taşköprü'ye geçilmekte ve buradan şehrin dışına çıkılmaktadır. Bu köprü'nün sağ kolu üzerinde büyük su kemerleri ve bunların alt tarafında da nehirden su çeken su depoları bulunuyordu. Büyük kemerli su yolları ırmaktan alınan suyu kanallar vasıtasıyla şehre isal ediyordu. Adana kadar güzel ve fazla çeşmesi bulunan bir yer görmedim.¹²⁴

17. yüzyıldan itibaren imparatorluk genelinde görülen bozulma sürecinden Çukurova bölgesini de etkilemiştir. Bu etkileşim neticesinde Osmanlı hâkimiyeti ile sağlanan yerleşik düzen konar-göçer aşiretler lehine bozulmaya başlamıştır. Bunun sonucunda çıkan hâkimiyet mücadelesi bölgenin yaklaşık olarak iki yüzyıl karışıklık içerisinde kalmasına neden olmuştur. Bu sırada Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ve oğulları zamanında bölgede görülen tarımsal alandaki gelişmelerde durmuştur. Bu durum vergisini ödeyemeyen aşiretlerin isyan etmesine sebep olmuştur. Bu nedenle zayıflayan devlet otoritesini fırsat bilen Payaslı Küçük Alioğlu 1787 yılında isyan etmiştir. Tarsus ve civarında etkili olan Toroğlu Ali Bey de 1793 yılında Adana şehrini muhasara ederek yaklaşık dört ay kuşatma altında tutmuştur.¹²⁵ Bölge üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis etmek isteyen Osmanlı Devleti ise yeni mütesellim atamaktan başka bir şey yapamamıştır. Sıradan olay haline gelen bu atamalar sonucunda 1746-1757 yılları arasında on iki mütesellim atanmıştır. Buna rağmen herhangi bir netice elde edilememiştir.¹²⁶ Bölgenin ekonomik gelişimini de olumsuz yönde etkileyen bu durum, Mısırlı İbrahim Paşanın 1833 yılında bölgenin idaresini ele alması ile son bulmuştur.¹²⁷

Mehmet Ali Paşa Dönemi (1833-1840)

1804 yılında Osmanlı Devleti tarafından Mısır Valisi olarak atanan Mehmet Ali Paşa, Mısır üzerinde söz sahibi olan Kölemen beylerinin büyük bölümünü 1811 yılında öldürerek Mısır'ın tek hâkimi olmuştur.¹²⁸ 1807 yılında Mısır'ı işgal etmek isteyen İngilizleri yenilgiye uğratması ve 1818'de bastırdığı Hicaz'daki Vahabi ayaklanması da güç ve kudretini iyice artırmasına neden olmuştur. Bunun üzerine padişah tarafından Hicaz ve Habeş Valilikleri de kendisine verilmiştir. Bu esnada giriştiği ekonomik,

¹²⁴ Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, s.23; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.180-181; Sema Yavuz-Özlem Özmen, "Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.294-295.

¹²⁵ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.279.

¹²⁶ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.273.

¹²⁷ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.280-284.

¹²⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.V, Ankara 1999, s.126.

askeri ve idari reformlarla tüm Mısır topraklarını millileştirmiş, sulamaya büyük önem vererek Nil deltasını büyük bir pamuk üretim merkezi haline getirmiş, afyon, pirinç, şeker pancarı ve hububat gibi endüstriyel ürünler yetiştirmeye başlamış, Fransa ile kurduğu ilişki sayesinde bir taraftan Fransız subay ve teknisyenlerinin denetiminde modern bir ordu ve donanma meydana getirirken bir taraftan da kurmuş olduğu iplik, bez, şeker, zeytinyağı ve alkol fabrikaları ile Mısır ekonomisine canlılık kazandırmıştır.¹²⁹ Mehmet Ali Paşa'nın elde ettiği başarılar başına buyruk hareket etmeye başlamasına neden olmuştur. Bunun üzerine Sultan II. Mahmut, onu görevden almak için fırsat kollamaya başlamıştır. Durumdan haberdar olan Mehmet Ali Paşa, padişahın kendisine söz verdiği Suriye valiliğini istemiş, olumsuz cevap alınca da 1831/2 yılında Suriye'yi işgal ederek Anadolu'ya yönelmiştir.¹³⁰ Bu esnada üzerine gönderilen Osmanlı ordularını da yenerek İstanbul yolunun açılmasını sağlamıştır.¹³¹ Gelişmeden tedirgin olan padişahın Avrupalı devletlerden yardım istemek zorunda kalması hadisenin uluslararası sorun haline gelmesine neden olmuştur. İlk harekete geçen devlet ise güçlü bir Mehmet Ali Paşa yerine zayıf bir Osmanlı idaresini tercih eden Rusya olmuştur.¹³² Rusya'nın harekete geçmesi üzerine İngiltere ve Fransa da olaya müdahil olarak Mehmet Ali Paşa'ya baskı uygulaması başlamıştır. Bunun neticesinde 5 Mayıs 1833'te Kütahya Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile Mehmet Ali Paşa'ya Suriye ve Sidon Valiliği ile Adana'nın vergi toplama hakkı verilmiştir. Ancak her iki tarafta bu durumdan memnun olmamıştır. Bu sırada ordusunu ıslah eden Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı ticari antlaşmalardan rahatsız olan Mehmet Ali Paşa, padişahın bazı isteklerde bulunmuş, isteklerinin reddedilmesi üzerine de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunu müteakiben iki ordu 24 Haziran 1839 tarihinde Nizip'te karşı karşıya gelmiştir. Savaşı kaybeden Osmanlı Devleti, bu esnada Sultan II. Mahmut'un ölmesi ve 16 yaşındaki Abdülmecit'in tahta geçmesinin de etkisiyle barış teklifinde bulunmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve Suriye'nin yanı sıra Adana ve Maraş'ın da kendisine verilmesi halinde barışı kabul edeceğini açıklaması üzerine Rusya'nın olaya müdahil olmasından çekinen İngiltere ve Fransa sorunu bir Avrupa meselesi haline getirmiştir. Bunun neticesinde Fransa'nın kabul etmemesine

¹²⁹ Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841**, I. Kısım, Ankara 1988, s.570; Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, Ankara 1989, s.119.

¹³⁰ Sander, **a.g.e.**, s.120.

¹³¹ Altundağ, **a.g.e.**, s.64; Karal, **a.g.e.**, s.131.

¹³² Karal, **a.g.e.**, s.133; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1982, s.129.

rağmen İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya arasında 15 Temmuz 1840'da Londra'da bir antlaşma imzalanmıştır. Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen antlaşma maddelerine göre padişah, Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesini kabul ettiği gibi güney Suriye ve Akka valiliklerini de Mehmet Ali Paşa'ya vermiştir. Ancak Mehmet Ali Paşa bu maddeleri kabul etmemiştir. Bunun üzerine Osmanlı, Avusturya ve İngiliz ortak donanması Suriye kıyılarını kuşatarak Lübnan'a asker çıkarmış, Osmanlı ordusu da İbrahim Paşa kuvvetlerini yenerek Suriye'den çekilmeye mecbur etmiştir. Bu gelişme üzerine Mehmet Ali Paşa antlaşma şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır.¹³³ Böylece 1833'den itibaren Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın yönetiminde olan Adana'nın idaresi tekrar Osmanlıya geçmiştir. Bu esnada babası Mehmet Ali Paşa'nın yolunu takip eden İbrahim Paşa, öncelikle bölgedeki aşiret reislerinin desteğini sağlayarak otoritesini tesis etmiştir. Otorite boşluğunu ortadan kaldırdıktan sonra iktisadi açıdan kalkınmayı sağlayacak çeşitli projeleri uygulamaya koymaya başlamıştır. Bu projelerin en dikkat çekenini, bölgenin en verimli arazilerine sahip olan Tarsus ve havalisinin rahat sulanabilmesi amacıyla hazırlattığı sulama projeleri olmuştur. Ayrıca nehir üzerinde yer alan ve şehrin su ihtiyacını karşılayan mavraları (su dolabı) tamir ettirdiği gibi yenilerini yaptırmak suretiyle sayılarını artırmıştır.¹³⁴

Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin deltası ile ilgili çalışmalara özel önem veren İbrahim Paşa, deltalarda yer alan bataklıkları kurutmak suretiyle hem bölgenin önemli hastalık yuvalarını ortadan kaldırmış hem de önemli miktarda yeni tarım arazisi elde etmiştir. Bu çalışmalar 19. yüzyılın başında "*bataklıklarla dolu, sıtmanın kol gezdiği, seyrek nüfuslu*" bir bölgenin ortasında yer alan şehrin ekonomik gelişmesine de katkıda bulunmuştur.¹³⁵ Bunun yanı sıra dağınık olarak yaşayan seyrek nüfuslu aşiretlerin yerleşik hayata geçmesine ve bölgedeki asâyişsizliğin ortadan kalkmasına da olumlu yönde katkıda bulunmuştur.¹³⁶

Tarımsal içerikli projelerle bölgeyi önemli bir tarım merkezi haline getirmeye çalışan İbrahim Paşa, işçilerin yevmiyeleri ve yaşayışları ile ilgili de birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bunu müteakiben Kıbrıs'tan buğday, Mısır'dan "*dıvrak*"

¹³³ Karal, **a.g.e.**, s.201-202.

¹³⁴ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.435, 438.

¹³⁵ Sevim Erdem, **Sultan II. Abdülhamit Devri (1876-1908) Osmanlı Devletinde Bayındırlık Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2010, s.457-459; Mübeccel Kıray, "*Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Kendiliğinden Dört Köyün Monografik Karşılaştırması*", **Değişen Toplum Yapısı (Toplu Eserleri 3)**, İstanbul 1998, s.174.

¹³⁶ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.437.

arpası ile şeker kamışı tohumu getirtmiştir.¹³⁷ Tarımsal alanda görülen bu değişim ilk makineli tarım denemelerinin yapılması ile zirveye ulaşmıştır. Ancak tarımsal alandaki bu gelişmeler beraberinde işçi açığı sorununu gündeme getirmiştir. Bunun üzerine Suriye'den sıcağa dayanıklı Arap (fella) çiftçiler getirilmiştir. Yumurtalık ve Ceyhan ırmağı arasına yerleşen bu Arapları, şeker kamışı üretimi için getirilen Mısırlı Kıptiler takip etmiştir. Bu çalışmalar neticesinde elde edilen ürünün dış dünyaya pazarlanacağı nokta olarak da Mersin limanı seçilmiştir.¹³⁸ Bölgedeki nehirlerin sebep olduğu selleri önlemek isteyen İbrahim Paşa, Seyhan nehrinin muhtelif yerlerine setler yaptırdığı gibi sel sularının akması için şu anda Kuruköprü¹³⁹ olarak bilinen yere de bir kanal açtırmıştır.¹⁴⁰

Adana ve çevresini bağımsız bir eyâlet olarak yöneten İbrahim Paşa'nın başarılı çalışmaları şehrin ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısını önemli oranda değiştirmiştir. Bu süre zarfında Torosların eteklerinde birkaç Ermeni köyü ile konar-göçer aşiretlerden başka sakini olmayan ve neredeyse bomboş bir ova görünümünde olan bölge önemli bir tarım merkezine dönüşmüştür. Bu değişimde İbrahim Paşanın bölgenin kalkınma sorununa yaklaşım tarzı, rüşveti yasaklaması, şehrin ileri gelenlerinin içerisinde yer

¹³⁷ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5. Kasım Ener, İbrahim Paşa'dan önce Çukurova bölgesinde arpa olarak sadece "kalın arpa" olarak adlandırılan türün ekildiğini fakat bunun hasat zamanı ile buğdayın hasat zamanının çakışmasından dolayı İbrahim Paşa'nın Kıbrıs'tan daha erken olgunlaşan ve "divrak" olarak adlandırılan arpa türünü getirttiğini belirtmiştir. Kasım Ener, "Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi Üzerine Etüdler...", **Görüşler**, S.18 (Mayıs 1939), s.3. Kasım Ener, İbrahim Paşa döneminden bahseden bütün eserlerde neredeyse ittifakla kabul edilen Arap işçi ve şeker kamışı tohumu getirdiğine dair görüşlere katılmamaktadır. O, bölgede dağınık olarak 15. yüzyıldan beri fellahların yaşadığını, şeker kamışı tarımının da 17. yüzyılda yoğun şekilde yapıldığını Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine dayanarak iddia etmektedir. Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.293.

¹³⁸ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.437.

¹³⁹ Köprüye dair farklı rivayetler söz konusudur. Bunlardan birincisi adı geçen köprünün İbrahim Paşa tarafından yaptırıldığı şeklindedir. Buna göre Seyhan'ın sellerinden şehri korumak isteyen İbrahim Paşa bir kanal açtırmıştır. Ancak ovanın sulanmasında kullanılan bu kanallardan birisinin kanalı kapatılarak sadece köprüsü kalmıştır. Bu nedenle susuz kalan köprüye de Kuruköprü denmiştir. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.117. İkincisi ise Kuruköprü'nün şehrin eski yerleşim alanı ile yeni yerleşim alanı arasında kalan sel yatağının ıslah edilerek daha batı ve kuzeydeki yerleşim yerlerine ulaşımı kolaylaştırması düşüncesiyle inşa edildiği şeklindedir. Nehrin taşkın mevsiminin dışında kuru kalan bu köprüye bu nedenle Kuruköprü adı verilmiştir. Burası ova köylülerinin ürünlerini satmak için geldiklerinde şehre girmeden önce baş denilen vergiyi de ödedikleri yerdir. Bu nedenle köprüye Bacınbaşı adı da verilmiştir. Kuruköprü'nün ne zaman yıkılıp ortadan kalktığına dair herhangi bir kayıt yoksa da 20. yüzyılın başlarına kadar köprü'nün varlığını koruduğu bilinmektedir. Köprü yapılırken sel sularının tahliyesi için bir de tonozlu kanal yapılmıştır. Bu kanal o zaman dışyol şimdi ise İnönü Caddesi adıyla bilinen yolun kuzeyine paralel olarak Seyhan nehrine ulaşmıştır. Kasım Ener, **Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar**, İstanbul 1978, s.108, Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.438.

¹⁴⁰ Ener, **Adana Tarihi ve Tarım**, İstanbul 1978, s.108, Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.438.

aldığı yeni bir meclis oluşturması ve dış kaynaklı bir takım olumlu gelişmelerde etkili olmuştur.¹⁴¹

Adana tarihinde başarılı çalışmalarını ile adından söz ettirmiş olan İbrahim Paşa, Adana kalesini yıktırmasından dolayı ise olumsuz şekilde anılmıştır.¹⁴² 20. yüzyıl başına kadar varlığını devam ettiren kale kalıntısı, üzerini kaplayan yabancı sarmaşıklardan dolayı merkezdeki mahallelerden Kayalıbağ'a da isim olmuştur.¹⁴³ İbrahim Paşa'nın kaleyi nasıl yıktırdığını ise Menemencioğlu Ahmed Bey anılarında şöyle anlatmaktadır: “...Birden bir gürültü koptu ve damlar beşik gibi sallanmaya başladı. Herkes Mısırlıların baskınına uğradıklarını sanmışlardı. Oysa işin aslını daha sonra öğrendiler. Mısırlılar Adana'dan çekilirken Adana kalesinde bulunan fazla cephâneyi Osmanlının eline geçmesin diye ateşe vermişlerdi. Kalenin bütün duvarları yıkıldığı gibi, Adana'nın üzeri dumandan görünmez oldu...”¹⁴⁴

Osmanlı Devleti (1840-1922)

İbrahim Paşa döneminde siyasi istikrara bağlı olarak görülen olumlu gelişmeler, 1840 yılında Adana ve çevresinin idaresinin tekrar Osmanlı'ya geçmesi ile birlikte değişmeye başlamıştır.¹⁴⁵ Durumdan istifade eden Kozanoğulları¹⁴⁶, Küçükaliogulları, Bozdoğanlar, Kerimoğulları, Gökvelioğulları, Sırkıntioğulları, Karsantioğulları, ve Menemencioğulları¹⁴⁷ gibi yerel aşiretler başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardır.¹⁴⁸ Tanzimat ile birlikte devletin merkezileşme çalışmasının yanı sıra siyasi ve iktisadi etki sahalarını yeniden düzenlenmesi de Çukurova bölgesini

¹⁴¹ Kıray, a.g.e., s.11.

¹⁴² Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.291; Bu kale, ilkçağdan kalan kalenin yerine Abbasi Halifesi Harun Reşid tarafından 8. yüzyılda yaptırılmıştır. Nezih Başgelen, **Bir Zamanlar Adana**, İstanbul 1998, s.6. Pars Tuğlacı ise şehrin batı tarafında tepenin üzerinde bir Bizans şatosunun bulunduğunu ancak 1836 yılında Mehmed Ali Paşa tarafından yıktırıldığını belirtmektedir. Tuğlacı, a.g.e., s.7.

¹⁴³ Toksöz-Yalçın, a.g.m., s.438.

¹⁴⁴ Menemencioğlu Ahmed Bey, **Menemencioğulları Tarihi**, (Haz. Yılmaz Kurt), Ankara 1997.

¹⁴⁵ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.298; Tuğlacı, a.g.e., s.; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.29; Darkot, a.g.m., s.128.

¹⁴⁶ Kozanoğulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Onar, “Kozanoğulları”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.367-375.

¹⁴⁷ Menemencioğulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Menemencioğlu Ahmed Bey, **Menemencioğulları Tarihi**, (Haz. Yılmaz Kurt), Ankara 1997; Yılmaz Kurt, “Menemencioğulları Tarihi ve Çukurova'da Aşiretler”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.357-365.

¹⁴⁸ Faruk Sümer, “XIX. Yüzyılda Çukurova'da İctimai Hayat”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.48 (Haziran 1987), s.9-12; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.30-31. Osmanlı Devleti'nin Çukurova'ya hâkim olması ile birlikte ortadan kaybolan güçlü Türkmen beylerinin torunları, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin 19. yüzyılda çözülmeye başlaması ile birlikte tekrar ortaya çıkmaya başlamışlardır. Yılmaz Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları II: 1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri**, Ankara 2005, s.17.

etkilemiştir. 1853 ve 1861 Ticaret Yasaları, 1858 Arazi Kanunnamesi ve 1864 Köy Kanunu ile tarımsal üretim fazlalığının verimli bir biçimde kullanılabilmesi için bir takım yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır. Çukurova'nın kalkınmasının sürekliliğini güvence altına almaya yönelik bu düzenlemeler, Amerikan İç Savaşı yıllarında bölgenin dünya ekonomisi ile bütünleşmesine de olumlu yönde katkıda bulunmuştur. Savaşla birlikte dünyanın en ucuz pamuk üreticisi olan Amerika'nın piyasadan çekilmesi dönemin en gelişmiş tekstil sanayine sahip olan İngiltere'yi zorda bırakmıştır. Bunun üzerine yeni hammadde kaynakları arayışına giren İngiltere, ihtiyacı olan pamuğu sağlayabileceği yerler olarak Çukurova ve Mısır'da karar kılmıştır.¹⁴⁹ Bunu müteakiben Osmanlı Devletine baskı yaparak pamuk üretimi yapacak olan Çukurova'daki çiftçilere bir takım ayrıcalıklar sağlayan fermanlar yayınlamasını sağlamıştır. Nitekim 1862'de çıkartılan bir fermanla ekilip-biçilmeyen arazilerin pamuk tarımı yapılması şartıyla ücretsiz olarak tahsis edilebileceği, bu arazilerden elde edilecek ürünlerin beş yıl süreyle vergiden, gerekli tarım aletlerinin ise gümrük vergisinden muaf tutularak ekimlik pamuk tohumunun bedava verileceği belirtilmiştir.¹⁵⁰ Bölgedeki gelişmeye destek olması amacıyla da “*Menafî Sandıkları*” kurulmuştur.¹⁵¹ Ancak istenilen başarıların elde edilmesi öncelikle bölgedeki asâyiş sorununun ortadan kaldırılmasını zorunu kılmıştır.

Bilindiği üzere Çukurova bölgesi İbrahim Paşa'dan sonra Osmanlı Devleti'nin atadığı mutasarrıflarca yönetilmiştir. Ancak bu mutasarrıflar, merkezi otoritenin zayıflamasına bağlı olarak başına buyruk hareket eden derebeyler yüzünden bölge üzerinde denetim kurmakta zorlanmışlardır.¹⁵² Bu nedenle Osmanlı devlet adamları bölgedeki otorite boşluğunu ortadan kaldırmak, isyancı aşiretleri zorunlu iskâna tâbi tutarak bölgedeki asâyişsizliğe son vermek amacıyla Fırka-i İslâhiye adında bir ordu kurulmasına karar vermişlerdir. Ordunun kumandanlığına 4. Orduyu Hümayun Müşiri Derviş Paşa, teftiş memurluğuna da Meclis-i Vâlâ azası Cevdet Efendi (Paşa)

¹⁴⁹ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.438-439.

¹⁵⁰ **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1938, s.129.

¹⁵¹ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.439.

¹⁵² Merkezi otoritenin atadığı yöneticilerle sürekli olarak çatışan, kendi başına vergi koyarak toplayan ve bölgeyi dilediği gibi yöneten bu aşiretlere örnek olarak Tarsus'ta Keloğlu Mehmed Ağa, Karaisalı'da Menemencioğulları, Kozan'da Kozanoğulları ile Küçükhalioğlu, Bozdoğanlar, Kerimoğulları, Gökvelioğulları, Sırkıntioğulları ve Karsantioğulları sayılabilir. Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5.

getirilmiştir.¹⁵³ 1865 yılında harekete geçen ordu Halep, Adana ve Kozan bölgelerindeki ayaklanmaları kısa sürede bastırmıştır.¹⁵⁴ 1890'a kadar süren zorunlu iskânla birlikte bölgedeki asâyiş sorunu ortadan kalktığı gibi yerleşik Türkmenlere dayalı önemli bir iş gücü potansiyeli de ortaya çıkmıştır.¹⁵⁵

Fırka-ı İslâhiye bölgede kaldığı süre içerisinde isyancı aşiretleri kontrol altına aldığı gibi bunları zorunlu iskâna tâbi tutarak Hassa, İslahiye, İzziye, Kadirli ve Osmaniye gibi yeni yerleşim yerlerinin oluşturulmasını da sağlamıştır. Ayrıca bu yerlerde devlet teşkilatının kurulması görevini de üstlenmiştir.¹⁵⁶ Bu kapsamda resmî binalar ve kışlalar inşâ ettirmiş, vergilerin düzenli toplanabilmesi ve askere almaların düzenli hale getirilmesi amacıyla nüfus sayımı yaptırarak, zorunlu iskâna bağlı olarak tahrîrlerin yeniden yazılmasını sağlamıştır.¹⁵⁷

Asâyişin sağlanarak devlet otoritesinin yeniden tesis edilmesini ile birlikte mülkî teşkilat yeniden düzenlenmiştir. Bu bağlamda zaman zaman Halep eyâletine bağlı bir sancak, zaman zaman müstakil bir eyâlet olan Adana, 1867 yılında Halep'ten ayrılarak eyâlet haline getirilmiştir. Kozan ve Cebeli Bereket ile bu tarihe kadar Konya'ya bağlı olarak idare edilmiş olan İç-il sancağı da Adana'ya bağlanmıştır.¹⁵⁸

¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C.III, (Yay. Haz. Cavid Baysun), Ankara 1991; Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'ruzat**, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980; Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı**, İstanbul 1987; Nuri Yavuz, **Fırka-i İslâhiye**, Ankara 2004; M. Fatih Sansar, **Fırka-i İslâhiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket)**, Osmaniye 2006.

¹⁵⁴ 2 alay süvari, 500-600 kadar seçkin Gürcü, Çerkez ve Kürt atlılarından oluşan ve 5 kıtaatı dağ toplarıyla donatılan Fırka-ı İslâhiye'nin ayaklanmaları bastırmasından sonra isyancı aşiret üyelerinin bir kısmı bölgenin muhtelif yerlerine bir kısmı ise "beylik" rütbesi verilerek ülkenin muhtelif yerlerinde zorunlu iskâna tabi tutulmuşlardır. Bu kişilerden Kozanoğlu Ahmet Bey Kütahya'ya, diğerleri ise İstanbul ve Rumeli'ye gönderilmişlerdir. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.30; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.301.

¹⁵⁵ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.439-440. Zorunlu iskâna tabi olmak istemeyen aşiretlerin bir bölümü Suriye taraflarına gitmiştir. Yerleşik hayata geçen aşiretlere ise devlet tarafından ücretsiz toprak verilerek tarımla uğraşmaları sağlanmıştır. Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5.

¹⁵⁶ Kadirli, Pazar yeri denilen ve eski Zülkadriye'nin merkezine kurulmuştur. Fırka-i İslâhiyenin bölgede olduğu bir sırada eski Kars-ı Zülkadriye halkından bir grup, harap bir şekilde bulunan kasabanın yeniden imârını istemişlerdir. Bunun üzerine Kars dağlarından ve Çukurova aşiretlerinden isteyenlerin buraya ev yaparak yerleşmelerine izin verilmiştir. Bunun üzerine bölgeye gelen 600 hâne Kadirli kasabasını kurmuştur. Bir süre sonra da Kozan Sancağına bağlanarak kaza haline getirilmiştir. Ayrıca Tatarlı, Sunbas ve Savrun nâhiyeleri de buraya bağlanmıştır. Bunun neticesinde Kadirli, 7 Müslüman ve 1 Hristiyan mahallesinden müteşekkil 2.552 hâne ve 8.406 kişiden ibaret bir kaza görünümüne kavuşmuştur. Fırka-i İslâhiyenin bölgeden gitmesinden sonra Antep, Payas, Halep ve Bağdad tarafından gelen Türkmen aşiretleri ile birlikte şehrin nüfusu hızla artmıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.16.

¹⁵⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.30.

¹⁵⁸ Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", s.12; Naci Akverdi, **Adana (Cumhuriyetten Evvel ve Sonra)**, (byy), 1938, s.7; Altay, **Adım-Adım Çukurova**, s.13.

19. yüzyılda liman kentleri aracılığıyla tarımın dış ticarete açılması, ovalardaki toprakların da ekime açılmasını gerektirmiştir. Bunun yanı sıra merkezi yönetimde bu bölgelerde yaşayan göçerleri iskâna tâbi tutmak suretiyle otoritesini yeniden tesis etmek istemiştir. Ayrıca tarıma açılacak olan yerlerdeki tarımsal faaliyetlerin devamı için ihtiyaç duyulan işgücü açığı da iskâna tâbi tutulan göçerler ile devletin kaybedilen bölgelerinden gelen göçmenlerden karşılanmıştır.¹⁵⁹ Bu minvalde göçebe aşiretlerin zorunlu iskâna tâbi tutulması, asâyîşin sağlanması, yeni yerleşim yerlerinin kurulması, İngiltere destekli pamuk üretimi odaklı iktisadi gelişim süreciyle birlikte Çukurova bölgesi yeni bir döneme girmiştir. Bu süreçten en çok etkilenen şehir ise Adana olmuştur. Nitekim kısa bir süre sonra müstakil vilâyet haline getirilmiş olan şehirde 1860'da Sanat Mektebi açılmış, 1865'de Memleket Tabipliği kurulmuş,¹⁶⁰ 1869'da telgrafhâne açılmış, 1870'lerde yeni okullar açılmış, 1871'de belediye kurulmuş, 1872'de hastane inşaatına başlanılmış ve 1873 yılında hizmete açılmış, 1877'de Zabıta Dairesi ile ilk Hükümet Konağı inşâ edilmiş, 1882-1883 yılında da yeni bir telgrafhâne yapılmıştır. Ayrıca 1883-1885 yılları arasında bölgede bulunan bataklıklar kurutulmaya çalışılmış, Yumurtalık limanı temizletilmek istenmiş, şehrin su baskınlarından korunması için de 1893 yılında Seyhan nehri kenarına set inşâ edilmiştir.¹⁶¹

Bütün bu değişim, ekonomik gelişme sonucu kapitalist dünya ile bütünleşme yolunda hızla ilerleyen Adana'nın artık modern bir şehir olma yolunda ilerlediğini göstermektedir. Değişimle birlikte farklı yaşam tarzlarına, ilgi ve ihtiyaçlara sahip insan grupları ortaya çıkmıştır. Adana'nın sahip olduğu bu ekonomik ve kültürel altyapı, Ziya Paşa gibi aydın ve ilerici kişiliği sahip bir idareciyle birlikte adeta yeniden hayat bulmuştur.¹⁶² Nitekim şehirdeki ilk tiyatro binasını inşâ ettiren Ziya Paşa¹⁶³,

¹⁵⁹ İlhan Tekeli, "*Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm*", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul 1985, s.881; Murat Baskıcı, "*Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914*", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.58, S.1 (2003), s.34.

¹⁶⁰ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.6.

¹⁶¹ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.6.

¹⁶² 1825 yılında İstanbul'da doğan Ziya Paşa, son görev yeri olan Adana'da 17 Mayıs 1880 tarihinde vefat etmiştir. Mezarı Ulu Câmînin avlusunda yer almaktadır. Tevfik Can, "*Ziya (Paşa) ve Adana*", **Görüşler**, S.37 (Eylül 1941), s.6; Abdullah Uçman, "*Ziya Paşa ve Adana*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.401.

¹⁶³ Taha Toros, "*Ziya Paşa'nın Adana Valiliği*", **Görüşler**, S.11-12 (Mayıs-Haziran 1938), s.17-22. Şu an ki Ulus Park'ın bitişiğine yapılmış olan bina Karçınzâde Süleyman Şükrü Beyin belirttiğine göre üç günde inşâ edilmiştir. Hasan Mert, "*Bir Seyyahın Gözüyle 19. Yüzyıl Sonlarında Çukurova*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.312. Tiyatro binasının karşısına 1900 yılında vilâyet binası inşâ edilmiştir. Nurhan Tekerek, **Cumhuriyet Döneminde Adana'da Batı Tarzı Tiyatro Yaşamı (1923-1990)**, Ankara 1997, s.60. Ziya Paşa'nın

İstanbul'dan getirttiği gruplara burada temsiller dahi verdimiştir.¹⁶⁴ Bu dönem Adana'sının değişim sürecinin ürünü olarak ortaya çıkan ve şehrin ekonomik canlılığını gösteren bir diğer unsur da Saat Kulesi olmuştur.¹⁶⁵ Bununla birlikte bölgenin ekonomik ve kültürel gelişiminin devamını eğitimde gören Ziya Paşa, memurlara yönelik Fransızca kursu açtırdığı¹⁶⁶ gibi ihtiyaca binaen yeni okul binaları da inşâ ettirmiştir.¹⁶⁷ Bu dönem inşâsına başlanan Askeri Rüştüye binası ise onun ölümünden sonra tamamlanabilmiştir.¹⁶⁸ Bunların dışında tarihi Taşköprü ile Misis köprüsünü de tamir ettirmiştir.¹⁶⁹

Modernleşme yolunda hızla ilerleyen şehir bir taraftan tiyatro, okul, saat kulesi gibi modern binalarla donatılırken bir taraftan da bu yapılar etrafında gelişmeye ve değişmeye başlamıştır. Nitekim Seyhan Caddesi üzerinde yer alan Askeri Rüştüye binası, Ziya Paşa'nın yaptırdığı tiyatroya ve sonradan yapılacak olan vilâyet binasına çok yakındır. Okulun yer aldığı mevkiye yaklaşık on yıl sonra bir belediye binası ile hapishâne, yirmi yıl sonra da bir belediye hastanesi ile vilâyet binası inşâ edilmiştir. Okul, vilâyet ve tiyatro binalarının arasında kalan bölgeye ise Hükümet meydanı ile bir şehir parkı, bunların yakın çevrelerine de ticari ve askeri eşya depoları yapılmıştır. Buna bağlı olarak bu havalide yeni mahalleler zuhûr etmeye başlamıştır. Günümüze kadar varlığını devam ettiren Deppoy Caddesi de bu gelişmenin bir sonucu olarak ortaya

görevden ayrılmasından sonra vilâyet matbaasına dönüştürülmüş olan bina, bir süre sonra yıkılarak yerine başka binalar inşâ edilmiştir. Ferit Celâl, "Adana'da İlk Tiyatro", **Kırkpınar**, S.6 (20 Mart 1934), s.3-4; Nazım Paşa, **Nazım Paşa'nın Anıları**, İstanbul 1982, s.112. Bu dönemde; İstanbul, İzmir, Selanik gibi şehirler dışındaki yerleşim yerlerinde tiyatro binasına rastlamak mümkün değildir. Adana ve Bursa gibi Anadolu şehirlerinde bulunan tiyatro binaları ise edebiyat ve sanata düşkün valilerden kaynaklanmıştır. Nitekim Vali olarak Bursa'da görev yapan Ahmed Vefik Paşa'nın görevden ayrılmasından sonra Adana'da olduğu gibi Bursa'daki tiyatro binasının kapanması ile neticelenmiştir. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.440.

¹⁶⁴ Can, "Ziya (Paşa) ve Adana", s.6; Celâl, **a.g.m.**, s.3-4; Toros, "Ziya Paşa'nın Adana Valiliği", s.17-22.

¹⁶⁵ İnşâsına Ziya Paşa döneminde başlanılmış olan kule, ancak Abidin Paşa'nın valiliği döneminde tamamlanabilmiştir. Bu kule, ezanların zamanında okunabilmesinin yanı sıra şehrin tüccar ve memurlarına, zamanı sistemli kullanmak konusunda da yardımcı olmuştur. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.440. 35 metre uzunluğundaki bina, tuğladan yapılmış kare prizma gövdesiyle, kapı ve dar dikdörtgen pencereleri dışında herhangi bir yapı elemanı ya da dekoratif öğeye sahip değildir. Saat odasının yer aldığı kısım, kesme taşlarla inşâ edilmiş, sivri kemerlerle de vurgulanmıştır. Sade görünümüne sahip olan kulede, Osmanlı mimârisine doğrudan gönderme yapan tek öğede ise bu kemerdir. Fransız işgali sırasında tahrip gören kemer, 1925 yılında onarım görmüştür. Hakkı Acun, **Anadolu Saat Kuleleri**, Ankara 1994, s.7.

¹⁶⁶ Toros, "Ziya Paşa'nın Adana Valiliği", s.17-22. Kursun şu an ki Seyhan İlkokulu binasında açıldığı ve Ziya Paşa'nın da bizzat ders verdiği iddia edilmektedir. Can, "Ziya (Paşa) ve Adana", s.6.

¹⁶⁷ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.6.

¹⁶⁸ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.441.

¹⁶⁹ Can, "Ziya (Paşa) ve Adana", s.6.

çıkmiştir. Meydan'dan Taşköprü'ye doğru uzanan Seyhan caddesi, kuzeyinde inşa edilen anıtsal konaklarla zengin ve şık bir iskân bölgesi hüviyetine bürünmüştür.¹⁷⁰ Şehrin geri kalan kısımları ise tek katlı ve avlulu evlerden ibaret kalmıştır.¹⁷¹ Yirminci yüzyılın başına kadar ciddi bir değişim göstermeyen¹⁷² bu manzaranın en çarpıcı ve dikkat çeken özelliklerinden biriside çardaklar olmuştur. Genelde üstü açık olan ve dört ayak üzerine yükseltilmiş bir platformdan ibaret olan bu yapılar, Çukurova'nın bunaltıcı yaz gecelerinde ferah yaşam alanları olarak tercih edilmiştir. Genel olarak bakıldığında ise Adana'nın kuzeyindeki ve batısındaki Anadolu şehirlerinden daha çok doğusundaki ve güneyindeki Arap şehirlerini andırır bir tarzda, yatay olarak geliştiği görülmüştür.¹⁷³

Adana'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya koyduğu iktisadi ve kültürel değişimle birlikte şehrin konut mimârîsi ve kent dokusu da değişmeye başlamıştır. İçe kapalı ve avlulu, tek katlı tuğla (kârgîr) yapıların yerini yavaş yavaş kârgîr-ahşap karışımı bir teknikte inşa edilen birkaç katlı avlusuz binalar almaya başlamıştır. Alt katları kârgîr, üst katları ahşap olan bu binalar, genellikle bir veya üç katlı olarak inşa edilmişlerdir. Bunların çok katlı olanları, Adana'nın güneşli ve yağmurlu ikliminden dolayı geniş saçaklarla donatılmış, cumbaların yanında ise, yörenin iklim özelliğine gönderme yapan açık balkonlar yer almıştır. Modernleşme ile birlikte ortaya çıkan ve “*geleneksel Adana evleri*” olarak bilinen bu yapıların öncesine dair yapı örneği ise maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır. Yeni üslupta inşa edilen bu binaların bir kısmı Taşköprü'nün kuzeyinde kalan kesimde hâlâ ayakta durmaktadır. Bu binaların hemen arkasında yer alan Kayalıbağ ve Tepebağ Mahalleleri de 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında moda olan yeni üslupta inşa edilen binalarla donatılmıştır. Damar Arıkoğlu da 20. yüzyılın başına ait anılarında bu mahallelerden söz ederken “*Şehrin en iyi evleri Tepebağ dediğimiz mahallede bulunuyordu. Memleketin ileri gelenleri burada otururlardı... Zamanına göre bu evler parmakla gösterilirdi. Hem de adları Konak idi.*”¹⁷⁴ demektedir.

¹⁷⁰ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.441.

¹⁷¹ Adana evleri genellikle tek katlı, tuğladan inşa edilmiş, bir avlunun etrafında toplanan ve dışarıya açılan penceresi olmayan yapılar şeklinde tasvir edilmiştir.

¹⁷² Işık Tamdoğan-Abel, *Les Modalités de L'Urbanité Dans Une Ville Ottomane: Les Habitants d'Adana au XVIIIème Siècle d'Après les Registres des Cadis*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Paris 1998 aktaran Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.441.

¹⁷³ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.441.

¹⁷⁴ Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, İstanbul 1961, s.39.

Ziya Paşa'nın Adana'da gerçekleştirdiği kültürel hareketliği, 1881-1885 yılları arasında Adana valiliği yapan Abidin Paşa'nın gerçekleştirdiği ticari hareketlilik izlemiştir. Daha önce başlayan uygulamaların sonuçlarının alındığı bu dönemde, yabancı yatırımcılara bir takım imtiyazlar verilmek suretiyle bölgenin ekonomik gelişimine katkıda bulunulmuştur. Yabancılar verilen ve bölgenin iktisadi gelişimi açısından dönüm noktası olan imtiyaz ise Mersin-Adana demiryolu hattı imtiyazı olmuştur. 1883 yılında inşasına başlanan ve 1886 yılında hizmete açılan hat sayesinde Adana'da üretilen tarımsal ürünler Mersin limanı vasıtasıyla dünya pazarlarına daha ucuza ulaştırılabiliştir. Bu durum Adana'nın kapitalist dünya ile bütünleşmesi noktasında önemli derece etkili olmuştur. Nitekim bölgeye olan yabancı ilgisi önceleri ticari ortaklık şeklinde iken yüzyılın sonuna doğru doğrudan yatırım şekline dönüşmüştür. Buna bağlı olarak bölgedeki işlenen toprak miktarı da artmıştır.¹⁷⁵

1800'lerden itibaren bölgeye yatırım yapan Almanlar, 1888'de de Deutsche Bank aracılığıyla meşhur Bağdat-Berlin Demiryolu projesinin imtiyazını almışlardır. 1908'de satın aldıkları Mersin-Adana Demiryolu hattı aracılığıyla da Bağdat-Berlin hattının Akdeniz ile bağlantısını temin etmişlerdir.¹⁷⁶ Bu hat kapsamında Adana'da açılan ilk istasyon şehrin kuzeybatısına ve zamanın yerleşim yerlerinin dışına inşa edilmiştir. Ancak 1912 yılında yeni bir istasyon binası yapılmıştır. Bu istasyonun hizmete girmesi ile birlikte önceki istasyon "*Eski İstasyon*" adıyla anılmaya başlanmış ve yolcu indirme-bindirme yeri olmaktan çıkmıştır.¹⁷⁷ Ancak bölgede kurulan iplik ve çırçır atölyeleri ile ilk imalathâneler eski istasyon denilen bölgede ortaya çıkmış, şehirde kurulan ilk fabrikalarda burada inşa edilmiştir.¹⁷⁸ Fakat yeni istasyonun açılması ile birlikte şehir bu yönde gelişmeye başlamıştır.

Adana'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında küçük çırçır ve iplik atölyeleriyle başlayan sanayi macerası, 20. yüzyılın başlarından itibaren büyük iplik fabrikalarına dönüşmüştür. Bu bağlamda inşa edilen ilk fabrika Fransızlar tarafından 1864 yılında

¹⁷⁵ Bu konuda özellikle İbrahim Paşa'nın çalışmalarının büyük katkısı olmuştur. Bu dönemde altyapısı oluşan tarımsal gelişme ve pamuk üretimi, Amerikan iç savaşı yıllarında bölgenin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin yolunu açan önemli bir etkidir. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.438.

¹⁷⁶ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.443; Yalçın, **a.g.e.**, s.7.

¹⁷⁷ 1917 yılında Berlin-Bağdat demiryolu hattı üzerine şu an ki Adana Garı inşa edilmiştir. Ancak Kuruköprü'nün iki kilometre kuzeyine, boş ve ıssız bir alana inşa edilen gara ulaşmak için boş arazilerden geçmek gerekmiştir. Fakat gar ile birlikte şehirde bu yönde gelişmeye başlamıştır. Nitekim 1930'ların sonunda Adana şehir planını hazırlayan Jansen'de, bu bölgeyi şehrin ana gelişim noktası olarak almıştır. Planın uygulanmasıyla birlikte bu bölge, şehrin en zengin muhitlerine dönüşmüş, en geniş ve şık caddeler buralarda açılmıştır. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.445.

¹⁷⁸ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.443.

açılan çırçır fabrikası olmuştur.¹⁷⁹ Şehre doğrudan yapılan ilk yabancı yatırımı olma özelliğini taşıyan bu fabrikayı, İngilizler tarafından 1879 yılında Adana, Mersin ve Tarsus'a kurulan çırçır fabrikaları takip etmiştir. 20. yüzyılla birlikte sanayileşme daha da hızlanmıştır. 1901'de kurulan Tırpani Kardeşlerin fabrikasını¹⁸⁰, 1902'de Bosnalı Salih Efendi'nin un değirmeni ile iplik fabrikası izlemiştir.¹⁸¹ Bunları 1908'de kurulan ve ilerleyen süreçte Türkiye'nin sayılı tekstil fabrikalarından birisi olan Simyonoğlu Fabrikası¹⁸² ile 1911'de Rasim Dokur tarafından kurulan tekstil fabrikası izlemiştir. Ortaya çıkan sanayileşmenin neden olduğu hızlı nüfus artışı, konut ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu nedenle sanayileşmeden kaynaklanan ilk yerleşim alanları Hurmalı ve Kuruköprü mahalleleri olmuştur.¹⁸³ Konut yapımı için ihtiyaç duyulan malzemeler ise Kuruköprü'nün kuzeyinde açılan sel yataklarındaki kil ile eski bina kalıntılarından çıkarılan taşlardan karşılanmıştır.¹⁸⁴ Bu türden kalıntıların çıkarıldığı ve bir süreliğine taş ocağı olarak da kullanılmış olan bölgenin adı ise hâlâ Taşçıkan Mahallesi olarak geçmektedir.¹⁸⁵

Tarımsal alanda ortaya çıkan ve demiryolunun yapımı ile hızlanan iktisadi dönüşüm esnasında şehirde çok sayıda banka şubesi de açılmıştır. Mevcut Adana Menafi Sandığı 1888 yılında Ziraat Bankası Adana Şubesine dönüştürülürken 1893 yılında Osmanlı Bankasının Adana şubesi açılmıştır. 1880'den beri Düyun-u Umumiye ile beraber çalışan Banque d'Athens ile Banque Française de Syrie gibi bankalar da 1890'lardan itibaren şube açmaya başlamışlardır.¹⁸⁶ Ayrıca Orosdi-Back bonmarşesi¹⁸⁷ de bu yıllarda Adana'da bir şube açmıştır. İstanbul'da çok katlı mağazası olan bu firmanın şube açması Adana'nın artan refahının önemli bir göstergesi olmuştur.¹⁸⁸

¹⁷⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.32, Hamdi Kara, "Çukurova'da Endüstri", **Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S.2. (1990), s.204.

¹⁸⁰ Sonradan Malatya Bez Fabrikası olmuştur. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

¹⁸¹ Cumhuriyet döneminde kurulan BOSSA'nın temelini oluşturan bu fabrikanın yerinde günümüzde HiltonSA oteli yer almaktadır. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

¹⁸² Eski İstasyon'a yakın yerde kurulan fabrika 1929'a el değiştirerek önce Milli Mensucat, sonra da Milsan adını almıştır. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

¹⁸³ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.443.

¹⁸⁴ Burada açılan tuğla ve kerpiç atölyeleri 1930'lara kadar varlıklarını korumuşlardır.

¹⁸⁵ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

¹⁸⁶ **Kuruluşunun 80. Yılında Adana Ticaret Odası**, Adana 1974, s.27.

¹⁸⁷ Bonmarşe: Büyük Mağaza. **Türkçe Sözlük**, C.1, Ankara 1998, s.327.

¹⁸⁸ 20. yüzyılın başında yanan mağazanın önünde yer alan meydanlık alan halk arasında uzun süre bu adla anılmıştır. Akata, **a.g.e.**, s.34.

Şehirdeki bu ticari hareketlilik 1900'lü yılların başında şehirdeki ilk otelin açılmasına da neden olmuştur.¹⁸⁹

1898-1908 yılları arasında Adana Valisi olarak görev yapan Bahri Paşa'nın valilik yılları modern Adana'nın çehresinin iyice belirginleştiği bir dönem olmuştur. Daha önce inşasına başlanan Belediye Hastanesi, 1900 yılında inşâsına başlanan ve aynı yıl içinde hizmete açılan Adana Hükümet Konağı, Sultan II. Abdülhamid'in cülusunun 25. yıldönümü münasebetiyle Kuruköprü meydanına yaptırılan anıt¹⁹⁰ ile 30. yıldönümü münasebetiyle yaptırılan Darülmualimin (Kız Öğretmen Okulu) Mektebi bu dönem faaliyete geçmiştir.¹⁹¹

Osmanlı döneminde Adana'da açılan son okullar ise Cemal Paşa'nın valiliği döneminde inşâ edilen Erkek Lisesi, Ziraat Mektebi ve Ermeni Yetimler Okulu olan "*Dârüleytâm*" olmuştur. Tarımsal faaliyetlerin gelişmesine bağlı olarak ihtiyaç duyulan teknik elemanların yetiştirilmesi amacıyla inşâ edilen Ziraat Mektebi ise 1911 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır.¹⁹²

1909 Adana Olayları

19. yüzyılın ikinci yarısında başladığı atılım sürecini 20. yüzyılın ilk yarısına kadar sürdüren Adana, 1909 yılında meydana gelen Ermeni olayları ile hareketli günler yaşamıştır.¹⁹³ Adana ve çevresinde "*Kilikya Ermeni Devleti*" kurmak isteyen Ermeniler, 31 Mart vakasından bir gün sonra Adana şehir merkezinde iki Türkü öldürmüştür. Bunun üzerine başlayan olaylar kısa süre içerisinde Bahçe, Hamidiye, Tarsus, Payas, Haçin, Erzin, Dört Yol gibi yerleri de içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu nedenle İstanbul'dan Adana'ya askeri birlikler gönderilmiş ve olaylar ancak bu birlikler sayesinde kontrol altına alınmıştır. Fakat bazı Ermeni gençlerin askeri ordugaha ateş açması üzerine bir süre sonra yeniden başlamıştır. Olayların kısa sürede içerisinde kontrol altına alınmasını müteakiben batılı devletlerin baskısı ile üç Divan-ı Harb-i Örfî heyeti oluşturularak bölgeye göndermiştir. Bu heyetler yapmış oldukları soruşturmalar

¹⁸⁹ Otel, pamuk ticaretinden edindikleri servetle tanınan Delimehmetler tarafından şık konakların yer aldığı Seyhan caddesi üzerinde açılmıştır. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

¹⁹⁰ Uzun yıllar Adana'nın tek anıtı olma özelliğini taşıyan bu yapı, altında define olduğu gerekçesiyle 1952 yılında tahrip edilerek yerinden sökülüştür. Ancak parçalarından ve eski fotoğraflarından yararlanılarak yapılan bir örneği Atatürk parkının eski Şehir Oteli'nin bulunduğu köşesinde yer almaktadır. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

¹⁹¹ Bu bina daha sonra bir dönem Adana Erkek Lisesi olarak da kullanılmıştır. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

¹⁹² Yalçın, **a.g.e.**, s.7; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.307.

¹⁹³ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.306-308.

neticesinde hadiselerin sorumlusu oldukları gerekçesiyle Adana'da 30, Erzin'de de 17 Türkün idamına karar vermiştir. Buna karşın sadece 1 Ermeni suçlu bulunmuştur. Bu idamlar, olayları müteakiben Adana valisi olarak atanan Cemal Paşa tarafından yerine getirilmiştir. Olayların baş sorumlusu olan Ermeni Papaz Muşeng ise yurt dışına kaçmıştır.¹⁹⁴

Hadiseler esnasında meydana gelen yangının etkisiyle şehrin büyük kısmı harap olmuştur. Bu esnada çok sayıda insanda hayatını kaybetmiştir. Nitekim o günleri gösteren fotoğraflarda özellikle Abidinpaşa Caddesinde sağlam bir binanın kalmadığı görülmektedir.¹⁹⁵ Bu nedenle olayların yatışmasını müteakiben öncelikle şehrin imârına başlanmıştır.¹⁹⁶ Bu çerçevede hükümet tarafından muhtaç olanların yiyecek, giyecek, barınma ve tedavisi için 30.000 lira gönderilmiştir. Ziraat Bankası da bölgedeki çiftçiye 15.000 lira kredi desteği vermiştir. Bu esnada şehirde yaşayan halkın yiyecek ihtiyacı komşu vilâyetlerden karşılanmıştır. Ayrıca padişahın himayesinde Müslüman, Ermeni, Rum, Musevi ve Avrupa kökenli kişilerden müteşekkil bir de Uluslararası Yardım Komitesi oluşturulmuştur. Bunların çalışmaları neticesinde Manchester şehri giyecek, Mısır halkı 200 lira, Amerika 50.000 dolar, Beyrut Amerikan Okulu da 5.000 dolar yardımda bulunmuştur.¹⁹⁷ Dönemin Adana valisi Cemal Paşa ise hatıralarında şehrin imârına ilişkin şu bilgileri vermektedir:

“Hükümet emrine 200.000 liralık bir kredi açtı. Bunun 100.000 lirası şehir ve köylerde yanmış olan Ermeni ve Müslüman ev ve dükkanlarının yeniden yapılması için 100.000 lirası da tüccar ve sanatkârlarla çiftçilerin tekrar işe başlayabilmeleri için 10 sene ödenmek şartıyla kendilerine borç olarak verilecekti.

Başkanlığım altında Adana'da bir inşaat komisyonu kurdum. Komisyon Amerikalı Misyoner Chambers, bir çok yabancı ve çoğunluğu Ermenilerden olmak

¹⁹⁴ İdamına karar verilenler içerisinde Bahçe müftüsü de yer almıştır. Salahi R.Sonyel, “İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)”, **Belleten**, C.LI, S.201, s.1278; **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara 1996, s.72-73; Cemal Paşa, **Hatıralar**, İstanbul 2001, s.390-400; Nevzat Artuç, “1909 Adana Olayları Sonrasında Cemal Paşa'nın Tutumu ve Yaraları Sarma Çabaları”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Ankara 2001, 267-281; Nejla Günay, “1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Ankara 2011, s.283-321.

¹⁹⁵ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.71; **Adana**, Adana 1960, s.19.

¹⁹⁶ Yalçın, **a.g.e.**, s.7. Bu yangın şehrin imârı açısından olumlu bir gelişme olmuştur. **Akverdi, a.g.e.**, s.29.

¹⁹⁷ Kemal Yakut, “1909 Adana İsyanı ve Bölgenin Kalkındırılmasına Yönelik Osmanlı Hükümeti'nin Aldığı Önlemler”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, Ankara 2007, s.450-451.

üzere bir çok yerliden oluşuyordu. Aldığım tedbirler sayesinde Adana'ya gelişimden 4 ay sonra vilâyet içindeki Ermeni köylerinin hepsi yeniden yapıldığı gibi merkezde de küçük ailelere ait evlerden yapılmayan kalmamıştı. Kısacası 4-5 ay içinde Ermeniler ticarethânelerine, sanatlarına, ziraatlarına tamamıyla başladılar ve Müslümanlarla aralarındaki soğukluktan -hiç olmazsa görünüşte- hiçbir eser kalmadı.”¹⁹⁸

Şehrin kısa süre içerisinde eski haline kavuştuğu bölgeyi ziyaret eden gezginler tarafından da dile getirilmiştir.¹⁹⁹

“Bir harabeler yığınıyla karşılaşmayı beklerken, ıslıl ıslıl dükkânlar, tıklım tıklım kahvehâneler, tıklar tıklar işleyen çırçırlarla iplik atölyeleri, cıvıl cıvıl sokaklarla karşılaştım, demiryoluyla şehir arasında vızır vızır işleyen arabalar da cabası... Gerçekten de burası yüz küsur bin nüfusuyla, refahından ve geleceğe güveninden kuşku duyulamayacak bir kentti. Adana ile kıyaslandıklarında daha içerideki kentler, yani Sivas, Kayseri ve Konya ancak çöküşün eşiğindeki kentler diye nitelendirilebilir.”²⁰⁰

Ermeni Olayları sırasında ciddi bir yıkıma marûz kalıp kısa bir süre içerisinde tekrar inşâ edilen Adana, 1. Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi yıllarında tekrar yıkıma marûz kalmıştır. Kendisini her açıdan hissettiren bu yıkım bölge ekonomisi üzerinde de etkili olmuştur. Özellikle alet, makine, işçi noksanlığı gibi sıkıntıların yanı sıra kurak geçen yıllar bölgedeki zirâî hayatı felce uğramıştır. Bunun üzerine fiyatlar yükselmiş, her şey karaborsaya düşmüş, ilaç ve sıhî teşkilatın yetersizliği nedeniyle bulaşıcı hastalıklar çoğalmış, insanların yetersiz beslenmesi ile sağlıksız bir nesil yetişmiştir. Savaş ortamının yarattığı asâyişsizlik de insanların korku içinde yaşamasına neden olmuştur. Bu sıkıntı gözden uzak olması nedeniyle köylerde kendini daha fazla hissettirmiştir. Bu bağlamda 1917 yazında ortaya çıkan Kürt Reşit ve çetesi Yüreğir Ovasına korku salmışlardır. Öyle ki Kürt Reşit öldürüldükten sonra kesilen başı halka gösterilinceye kadar insanlar korku dolu günler yaşamışlardır.²⁰¹ I. Dünya Savaşı dolayısıyla ortaya çıkan olumsuzluklar ise savaşın hemen akabinde başlayan işgal yıllarında da devam etmiştir. Bu nedenle genelde Çukurova bölgesi özelde ise Adana

¹⁹⁸ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s.398.

¹⁹⁹ Bu dönemde Ermeniler için kurulan Döşeme Mahallesi, inşâ süresinin kısalığından dolayı Çarçabuk Mahallesi adıyla anılmıştır. Alper Gazigiray, **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları**, İstanbul 1982, s.222; Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

²⁰⁰ W.J. Childs, **Across Asia Minor on Foot**, New York 1917, s.343 aktaran Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

²⁰¹ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.312.

vilâyeti, 1909 Ermeni Olaylarından 1922 yılında son işgalci kuvvetler bölgeyi terk edene kadar huzur ve sükûnete kavuşamamıştır.

2. Millî Mücadele Dönemi

2.1. Mondros Mütârekesi'nin Tatbiki

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı öncesi başlayan devletlerarası gruplaşmada İttifak Devletleri olarak adlandırılan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile aynı tarafta yer almıştır. Ancak müttefiklerinin yenilmesi üzerine 30 Ekim 1918 tarihinde imzalamış olduğu Mondros Mütârekesi ile savaştan yenik olarak ayrılmıştır. Bunun üzerine toprakları, İtilâf Devletlerinin savaş esnasında aralarında yapmış oldukları gizli anlaşmalar çerçevesinde işgal edilmeye başlanmıştır. Bu işgallere gerekçe olarak da mütârekenin “*İtilâf Devletleri, güvenliklerini tehdit edecek bir durum ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik yeri işgal etme hakkına sahip olacaktır*” şeklindeki 7. maddesi gösterilmiştir.²⁰²

Çukurova bölgesinin hangi ittifak güçleri tarafından işgal edileceği 9-16 Mayıs 1916'da imzalanan Sykes-Picot Antlaşması ile belirlenmiştir. Buna göre Fransa'nın Suriye'nin tamamı ile Musul, Kilikya ve Orta Anadolu'da Sivas'a kadar olan yerleri, İngiltere'nin ise Irak, İran ve Kızıldeniz'den Akabe'ye kadar olan bölge ile Hicaz, Necit ve Filistin'in güneyine kadar olan sahayı işgal etmesi kararlaştırılmıştır.²⁰³ Ancak İngiltere ve Fransa'nın müttefiki olarak savaşa katılan İtalya'nın antlaşmadan haberdar olması üzerine 10-21 Nisan 1917'de İtalya'da St. Jean de Maurienne yapılan görüşmelerde Fransa'ya bırakılmış olan kıyı bölgesinden Aydın ve İzmir'in İtalya'ya verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁴ Bunun neticesinde işgal edilen Çukurova bölgesinin askeri idaresi İngilizlere, mülkî idaresi ise Fransızlara düşmüştür.²⁰⁵ Bu paylaşım doğrultusunda Fransızlar tarafından ilk işgal edilen yer 11 Aralık 1918 günü Dört Yol olmuştur. Bu işgali 17 Aralık 1918 günü Mersin, 19 Aralık 1918 günü Tarsus ve 21 Aralık 1918 günü Adana'nın işgali takip etmiştir.²⁰⁶ Fransızlar tarafından işgal edilen

²⁰² Âli Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s.69-73; Tefik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklal Harbi, C.I, Mondros Mütârekesi ve Tatbikatı**, Ankara 1962, s.41-44. Hangi bölgenin hangi devlet tarafından işgal edileceği savaş esnasında yapılmış olan gizli antlaşmalarla belirlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, İzmir 2000, s.66-67.

²⁰³ **Türk İstiklâl Harbi, C.IV, Güney Cephesi**, Ankara 1966, s.7.

²⁰⁴ Laurence Evans, **Türkiye'nin Paylaşılması**, (Çev. Tefik Alanay), İstanbul 1972, s.111.

²⁰⁵ Esat Özoğuz, **Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları**, İstanbul 1934, s.20.

²⁰⁶ Taha Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, Ankara 2001, s.14. Bunun yanı sıra Adana'nın işgal edileceğinin 24 Kasım 1918 tarihinde bölgeden sorumlu olan Mareşal Allenby tarafından Adana

Adana, 15 Şubat 1919 günü de İngilizler tarafından işgal edilmiştir. 27 Aralık 1918 günü ise Pozantı ile Ceyhan işgal edilmiştir. İskenderun limanından sevk edilen Müslüman Hintli İngiliz kuvvetlerince işgal edilen Ceyhan, Mart 1919'da da Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Bunları Osmaniye, Bahçe ve Düziçi'nin işgalleri takip etmiştir.²⁰⁷

Çukurova bölgesindeki bir kısım yerin önce İngilizler daha sonra Fransızlar tarafından işgal edilmesi iki emperyalist güç arasında birtakım çekişmelerin olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum bölgede tek hâkim güç olacaklarını sanan Fransız kamuoyunda ciddi rahatsızlıklara neden olmuştur.²⁰⁸ Bunun üzerine 15 Eylül 1919 tarihinde Dörtler Konseyi görüşmeleri yapılmıştır. Görüşmeler neticesinde İngiliz Sir Markles ile Fransız Suriye fevkalâde komiseri Corc Picot arasında 1 Kasım 1919 tarihinde “*Suriye İtilâfnâmesi*” olarak adlandırılan İngiliz-Fransız Anlaşması imzalanmıştır.²⁰⁹ Antlaşma ile Fransızlar Çukurova'nın verimli topraklarını ellerine geçirerek Orta Toros geçitlerine hâkim olmuşlardır. Böylece Suriye'yi uzun süre ellerinde tutabilme imkanını elde etmişlerdir. Antlaşmanın uygulamaya girmesi ile İngilizler işgal ettikleri yerlerden çekilirken İngilizlerin boşalttığı Maraş, Antep, Urfa

Valiliğine bildirildiğini ve şehrin 25 Kasımdan itibaren işgal edilmeye başlandığını belirten kaynaklarda olmuştur. Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.72. Adana'yı fiilen işgal eden Yarbay Romieu (Kolonel Romyo) komutasındaki Fransız askeri birlikleri 21 Kânunuevvel 1918 günü “*Lejiyon Ermeniyan*” denilen Ermeni alayı ile birlikte şehri işgal etmeye başlamışlardır. İzzet Öztoprak, “*Adana ve Çevresinde Müdâfaa-i Hukuk Çalışmaları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VIII, S.22 (Kasım 1991), s.117.

²⁰⁷ Kemal Çelik, “*Milli Mücadele Yıllarında Adana ve Çevresi*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.114-115.

²⁰⁸ İngiltere Güney Anadolu topraklarını 18. yüzyıl ortalarında ele geçirdiği Hindistan'ın ulaşım güvenliğini sağlamak, Basra Körfezinin denetimini sağlamak, önemli bir petrol bölgesi olan Irak'a hâkim olmak ve bölgede Ruslarla bir mücadele durumunda Süveyş ve Mısır'ı savunmak için istemiştir. Çelik, “*Adana ve Çevresi*”, s.109. Kilikya adını verdiği Çukurova'yı Suriye'nin bir parçası sayan Fransızlar ise Çukurova'da bulunan çeşitli madenler, tarım ve orman ürünleri sayesinde elde edilecek gelirle Fransa'yı dış ticari bağımlılıktan kurtaracaklarını ve bölgeden geçen Bağdat Demiryoluna sahip olacaklarını ummuşlardır. Fransızların bölgedeki en önemli işbirlikçileri ise Ermeniler olmuştur. Bunda Sis (Kozan) merkezli son Kilikya Ermeni Kralı V. Leon'un baba tarafından Fransız asıllı olması önemli bir etken olmuştur. Nitekim Fransızların teşvikiyle bölgede yaşayan Ermeni sarraf ve bankerler Çukurova'da ciddi miktarda arazi almışlardır. Bunun üzerine II. Abdulhamid zamanında, yabancıların Çukurova'da yayılmasını önlemek için 1.100.000 dönümlük araziyi devlet çiftliği haline getirmiştir. Etkinliklerini artırmaya çalışan Fransızlar bir taraftan Mersin-Adana demiryolunun yapımı üstlenirken diğer taraftan da burada açtıkları eğitim kurumları vasıtasıyla gayrimüslimler üzerinde etkili olmaya çalışmışlardır. Fransa hükümetinin bölgeye verdiği önemin bir diğer göstergesi de Fransız hükümetinin Osmanlıya verdiği borç karşılığında Mercimek Devlet Çiftliğinin işletme hakkını 75 yıl süreyle elde etmesi olmuştur.(1912) Cezmi Yurtsever, “*Çukurova'da Fransız İşgali*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.129-130.

²⁰⁹ Özoğuz, **a.g.e.**, s.20; İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşında Türk Basını**, Ankara 1981, s.159; Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)**, Ankara 1989, s.64; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.2, Ankara 1978, s.208.

gibi yerler Fransızlar tarafından işgal edilmiştir.²¹⁰ İngilizler ise işgal etmiş oldukları sorunlu bir bölgeyi Fransızlara devrederek Türklerle karşı karşıya gelmelerine neden olduğu gibi Fransızların Arap memleketleri üzerindeki dikkatlerini dağıtarak buradaki kuvvetlerini başka yerlerde kullanma imkanına sahip olmuştur.²¹¹

Adana'yı işgal eden Fransızlar şehri idare etmek üzere 9 Ocak 1919'da Albay Kolonel Norman Bremond'u sancak guvernörü (genel vali) olarak görevlendirmişlerdir.²¹² Sancak ve ilçelere de "gouverneur" sıfatıyla subaylar atamışlardır.²¹³ Bu şekilde Osmanlı idaresinin üstünde bir Fransız kontrol sistemi kurmayı amaçlamışlardır.²¹⁴ 1 Şubat 1919'da Adana'ya gelerek karargâhını kuran Bremond, bölgede Fransız hâkimiyetini tesis etmeye yönelik çalışmalara başlamıştır. Bu maksatla her ilçeye bir Fransız subayını kaymakam olarak atamış, yolcuların "yol tezkeresi" almasını ve tren ücretlerinin gümüş ve altın parayla ödenmesini zorunlu kılmış, Osmanlı vali, mutasarrıf ve kaymakamlarını Fransızların keyfi emirlerine uymağa zorlanmış, posta pullarına "Kilikya" damgasını vurdurmuş²¹⁵, haberleşmeye sansür koydurmuş ve Fransızca'yı zorunlu dil haline getirmiştir.²¹⁶

Bölgeyi işgal eden Fransızlar, bölgedeki hristiyan nüfusun artması ve işgale yardımcı olmaları için Amerika, Suriye, Mısır ve Fransa'dan Ermeniler getirerek bölgeye yerleştirmişlerdir. Bu şekilde Adana vilâyetine bir yıl içinde 120.000 Ermeni

²¹⁰ Buna göre; İngilizler, Kilikya ve Suriye'den çekilecek, sivil yönetim Osmanlılarda, askeri yetki ise Fransızlarda olacaktır. Filistin, Musul ve Mezopotamya'da İngiliz idaresinde kalacaktır. Çelik, "Adana ve Çevresi", s.115. İtilâfın imzalanmasından kısa bir süre sonra Antep, Urfa ve Maraş Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Bunun üzerine Atatürk, 6 Kasım 1919'da bütün vilâyetlere ve Heyet-i Merkeziye idarelerine gönderdiği bir genelgede, Fransızların bu haksız işgallerini İtilâf Devletleri elçilikleri ile Avrupa ve Amerika kamuoyuna telgraflarla duyurarak protesto etmelerini istemiştir. Bunun üzerine İngiliz kaynaklarında ifade edildiğine göre Türkiye'nin çeşitli yerlerinden 81 adet protesto telgrafi gönderilmiştir. Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)**, Ankara 1990, s.49-78.

²¹¹ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, s.208; Süleyman Hatipoğlu, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921)", **Belleten**, C.LXVI, S.247 (Aralık 2002), s.946; Süleyman Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, Ankara 2001, s.41.

²¹² Özoğuz, **a.g.e.**, s.22. Bremond'da İngilizlerle Fransızların işgal konusunda işbirliği içerisinde olmaları nedeniyle bu devletlerin işgali altındaki bütün bölgelerin başkumandanı olan İngiliz Generalli Allenby'ye bağlı olarak görev yapmıştır. Bremond kendisine ikametgâh olarak vilâyetin karşısında daha sonra Türk Ocağı ve Halkevi olarak kullanılan belediye dairesini seçmiştir. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.39, 42.

²¹³ Bremond, Albay Normand'ı Adana Vali yardımcılığına, Binbaşı Anfré'yi Mersin Kaymakamlığı'na, Yüzbaşı Coulet'yi Tarsus, Yüzbaşı Taillardat'ı Kozan, Yüzbaşı André'yi Osmaniye Kaymakamlıklarına atamıştır. Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s.73-75; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.93-95.

²¹⁴ Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s.75. Yazışmalarda kullanmak üzere yaptıkları mühürlerde de "işgal bölgesi başadministratörü Brémond", "Adana şehir ve sancak guvernörü Norman" gibi ifadeler kullanmışlardır. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.41.

²¹⁵ Abdülgani Girici, **1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, (Der. Yusuf Turan Günaydın), Ankara 2001, s.20.

²¹⁶ Ordunun protestosu üzerine mühürdeki Kilikya kelimesi çıkarılmıştır. Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s.76.

iskân edilmiştir. Türklerden toplanan silâhlar da bu Ermenileri silâhlandırmada kullanılmıştır. Bunların yanı sıra daha önce bölgede yaşayan ancak tehcire tâbi tutulan Ermenilerin de bölgeye dönmesi sağlanmıştır. Bu Ermenilerin önemli bir kısmı Adana'ya geri kalan kısmı ise komşu il ve ilçelere yerleştirilmiştir. Bununla da yetinmeyen Fransızlar başta İstanbul olmak üzere muhtelif Anadolu şehirlerinden getirdikleri Ermenileri de Çukurova'ya yerleştirmişlerdir.²¹⁷ Bölgenin işgalinde de bir taraftan bu Ermenileri, bir taraftan da *“Türklerin İslâmiyet'ten ayrılarak Bolşevikliği seçtiğini ve halifeye karşı isyan ettiğini”* söyleyerek kandırdıkları Cezayir, Tunus, Senegal gibi Müslüman ülkelerden getirdikleri askerleri kullanmışlardır.²¹⁸ Fransızların bu faaliyetleri karşısında Osmanlı Hükümeti gelişmeleri takip etmekle yetinmiştir. Bunun üzerine canını kurtarmak isteyen bölge halkının bir kısmı Ulukışla, Konya, Kayseri, Karaman ve Toros Dağlarına göç etmiştir.²¹⁹ Bu gelişme bölgedeki Müslüman çoğunluğu, azınlık durumuna düşürmek isteyen Fransa'yı da memnun etmiştir.

Adana'nın işgali üzerine Vali Nâzım Bey istifa etmiştir. Bunun üzerine Babıâli, yeni bir vali atanıncaya kadar Nâzım Beyden göreve devam etmesini istemiş ise de görevi vekâleten mektupçu Esat Bey'e bırakan Nâzım Bey, 19 Eylül 1919 tarihinde İstanbul'a gitmek üzere şehirden ayrılmıştır.²²⁰ Fakat Esat Bey bir ay sonra Fransızlar tarafından azletirilmiştir.²²¹ Bunun üzerine vali olarak İstanbul'dan Celâl Bey gönderilmiştir. Adana'da büyük bir törenle karşılanan Celâl Beyin ilk icraatı Hükümet konağında asılı duran Fransız bayrağını indirmek olmuştur.²²² Bunun yanı sıra şehrin ileri gelenleri ile görüşmüş, halkla iç içe olmaya çalışmış, şehirde yaşayan Ermenilerin kiliselerini ziyaret etmek suretiyle onlarla bir araya gelmiş ve Fransızların takip ettiği politika konusunda bilgi vermiştir. Bunu haber alan Brémond, yerli Ermeniler ile dışarıdan gelen Ermeniler arasında ikilik çıkarmak suretiyle Celal Beyin çabalarını sonuçsuz bırakmıştır.²²³ Celal Beyin Adana'ya geldiğinde halk tarafından karşılanması, şehirdeki ilk faaliyetleri ve Adana'ya geldiği ilk kırk sekiz saat rahatsız olduğu gerekçesi ile herhangi bir Fransız idareci ile görüşmemesi Fransızları tedirgin etmiştir. Valiyi kontrol altına alamayacaklarını anlayan Fransızlar yerli işbirlikçilerinin

²¹⁷ Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s.77.

²¹⁸ Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.43.

²¹⁹ Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s.71.

²²⁰ Özoğuz, **a.g.e.**, s.49-50.

²²¹ Özoğuz, **a.g.e.**, s.50-51; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.72-75.

²²² Özmen, **Adana**, s.31; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.102.

²²³ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.112.

yardımla valiyi çalışamaz hale getirmişlerdir. Bunun üzerine istifa eden Celâl Bey, işgalcilerin yaptıklarını anlatmak üzere işgalcilerle arasında geçen yazışmaların birer örneğini de alarak İstanbul'a gitmiştir.²²⁴ Yerine ise işgal kuvvetlerinin ve itilâf partisi mensuplarının desteği ile eski belediye başkanlarından olan ve millî mücadele sonrasında ilan edilen 150'likler listesinde yer alan Bağdadizâde Abdurrahman Efendi getirilmiştir.²²⁵

Adana'nın işgali ile birlikte Türk askerlerinin Konya taraflarına çekilmiş olması, ümitsizlik içerisinde olan halkın moralini daha da bozmuştur. Vilâyet Jandarma Alay kumandanı Kaymakam Haşim Beyin işgalden bir süre sonra şehre gelmesi halkın moralini biraz olsun yükseltmiş ise de Haşim Beyden şüphelenen Fransızlar onu da tutuklayarak önce Beyrut'a oradan da Mısır'a göndermişlerdir.²²⁶ Bunun üzerine kendi kaderine sahip çıkmak zorunda kalan halk, işgale karşı şehrin ileri gelenleri önderliğinde teşkilatlanmaya başlamıştır.

2.2. Adana'daki Teşkilatlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadelenin Başlaması

Adana'nın işgal edileceği haberini öğrenen Adanalı gençler, meslek temsilcileri ile şehrin ileri gelenlerinden Adana Mebusu Suphi Paşa, Belediye Başkanı Kadri Ramazanoğlu, Müftü Mehmet Tahir ve Esnaf Teşkilatı Başkanı Hüseyin Ramazanoğlu²²⁷ işgale karşı ortaya konulacak tavrı görüşmek üzere toplantılar yapmışlardır. Toplantı sonucunda işgali protesto amacıyla İstanbul basınında "*Feryadname*" adlı bir bildiri yayınlanmasına karar verilmiştir.²²⁸ Bununla yetinmeyerek 13 Aralık 1918 tarihinde yayınlanmış olan bildiriye Osmanlı Devleti'nin çeşitli makamlarına da göndermişlerdir. Ancak bu şekilde bir netice elde edemeyeceklerini anlayınca 21 Aralık 1918 günü İstanbul'da Kilikyalılar Cemiyetini

²²⁴ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.101-102, 154-160.

²²⁵ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.170. Yüzellilikler ifadesi milli mücadele yıllarında milli mücadeleye karşı çıkarak işgalcilerle veya İstanbul Hükümeti ile işbirliği içerisinde oldukları için Anadolu'nun düşman işgalinden kurtarılmasından sonra vatan hainliği ile suçlanarak sınır dışı edilen 150 kişiyi ifade etmek üzere Türk siyasi edebiyatında kullanılan bir ifadedir. Bu listede Adana'dan Bağdadizâde Abdurrahman, Adana Esbak Polis Müdürü Yolgeçenli Yusuf, Ferda gazetesi sahibi Fânîzade Ali İلمي, Cebel-i Bereket mutasarrıfı Fânîzade Mesud ve Fânîzade Zeynelabidin yer almıştır. 1938 yılındaki genel aflu birlikte tekrar yurda dönenlerden Bağdadizade Abdurrahman "*Paksoy*", Fânîzadeler "*Bilgili*" soyadını almıştır. Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Ashyüce, **Türk Tarihinde İşbirlikçiler ve 150'likler**, İstanbul 2009; Kamil Erdaha, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi**, İstanbul 1998; Erdoğan Ashyüce, **Ceyhan Tarihi İşgal ve Kurtuluş**, Adana 2008, s.317-319, 397-399; **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.166.

²²⁶ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.51-57.

²²⁷ Özmen, **Adana**, s.30.

²²⁸ "*Adanalılar'ın Bir Feryâd-ı Muhikki*", **Hâdisât**, 13 Kânun-ı evvel 1334(1918), S.55.

kurmuşlardır.²²⁹ Bölgenin haklarını daha iyi savunabilmek amacıyla devlet merkezi İstanbul'da kurulan cemiyetin çalışma yeri olarak da İstanbul Müdâfaa-i Millîye Cemiyeti merkez binası gösterilmiştir.²³⁰ Cemiyetin altı maddelik nizamnamesinde faaliyet göstereceği saha Adana, İçel, Maraş, Ayıntap, Antakya, İskenderun, Beylan ve Reyhaniye'yi kapsayan coğrafi bölge olarak ifade edilmiştir. Cemiyet, bölgenin Türklüğü ve İslâmlığını tüm dünyaya duyurarak Adana ve çevresinin Fransızlara ve Ermenilere verilmesine engel olmak amacıyla faaliyette bulunmuştur. Bu nedenle yayın faaliyetinde bulunup muhtıralar verdiği gibi zaman zaman hükümete başvurarak bazı atamalara da engel olmaya çalışmıştır.²³¹ Ancak bu çabaların herhangi bir netice vermeyeceği kanaatine varan şehrin ileri gelenleri, Fransızların Mersin'e çıktıkları gün Hürriyet ve İtilâf kulübünde toplanarak ne yapabileceklerini tartışmışlardır. Bunu müteakiben Tevfik Kadri Ramazanoğlu'nun evinde tekrar bir araya gelerek işgale karşı ne gibi tedbirler alabileceklerini kararlaştırmışlardır. Bu doğrultuda meydana getirilmesi düşünülen direniş hareketinin lideri olarak da Müftü Mehmet Tahir Efendi'yi seçmişlerdir. Heyetin yönetim kuruluna ise müftü ile birlikte Suphi Paşa, Eczâcı Hasan Basri Arsoy ve Dr. Ali Hikmet (Koral) seçilmiştir. Millî mücadele döneminde Adana'nın düşman işgalinden kurtarılmasına yönelik ilk tohumlar bu şekilde atılmıştır.²³²

Kilikyalılar Cemiyeti'nin amaçları doğrultusunda kurulan ve çalışan bir başka cemiyette "*Kozan İntibah Cemiyeti*" olmuştur. 1918 yılı sonlarında Ali Saib'in

²²⁹ Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)**, Ankara 1988, s.14; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Ankara 1993, s.69. Cemiyetin kurucuları ve yönetim kurulu üyeleri şunlardır: Sâbık Ayan Reisi Menemenlizade Rifat, Sâbık Hariciye Nazın Menemenlizade Nabi, Sâbık Nafia Nâzırı Ali Münif, Sâbık Ayıntap Mebusu Ali Hayati, Sâbık İçel Mebusu Hafız Mehmet Emin, Sâbık Maraş Mebusu Abdülkadir, Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi Reisi Evliyazâde Hacı Evliya, Şura-yı Osmani âzası Tarsuslu Mısrızâde Seyfeddin, Beyoğlu Daire-i Belediyesi Müdürü Ramazanoğlu Saffet Beyler. Yusuf Ayhan, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu**, Adana 1963, s.15; Yurt Ansiklopedisinde işgal sırasında Muallim Mektebine Türk bayrağı çektiği için Adana'dan sürülen Niyazi Ramazanoğlu'nun da İstanbul'a gelerek cemiyete katıldığı belirtilmektedir. **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.43.

²³⁰ Öztoprak, "*Adana ve Çevresinde Müdâfaa-i Hukuk Çalışmaları*", s.120.

²³¹ Bu doğrultudaki faaliyete örnek olarak şu verilebilir: Adana'nın işgali üzerine Vali Nazım Bey istifa etmiştir. Bu nedenle 1919 yılı sonuna doğru Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin önde gelenlerinden ve aynı zamanda Millî Mücadele muhalifi olan Zeynel Abidin'in Adana'ya vali olarak atanacağını öğrenilmesi üzerine harekete geçen cemiyet, Zeynel Abidin'in vali olarak atanmasını durdurmuştur. Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.44-45; Kamil Erdeha, **Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, İstanbul 1975, s.312; Öztoprak, "*Adana ve Çevresinde Müdâfaa-i Hukuk Çalışmaları*", s.123-126. Zeynel Abidin, Adana'da Millî Mücadele muhalifi olarak yayınlanan Ferda gazetesini çıkaran Ali İlmi'nin kardeşidir. Millî mücadele sonrasında hazırlanan 150'likler listesinde yer almıştır. Bu nedenle sınır dışı edilmiş ve Bağdat'ta ölmüştür. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.27, 62.

²³² **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.43.

önderliğinde Kozan'da kurulmuştur. Kozan, Kadirli, Feke ve Haçın'de ciddi bir taraftar bulan cemiyet, kısa sürede önemli bir millî direniş kuvveti haline gelmiştir. Ancak ne İstanbul'da kurulan Kilikya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ne de Kozan'da kurulan İntibah Cemiyeti Çukurova'daki millî direniş taraftarlarını bir araya toplayamamıştır.²³³

Sivas Kongresi ile birlikte millî mücadelede yeni bir safhaya girilmiştir. Mustafa Kemal'in çağrısı doğrultusunda işgallere karşı gerçekleştirilen yerel örgütlenmeler, kongre sonunda Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla birleştirilmiştir. Cemiyetten yoksun olunan bölgelerde de yeni şubeler açılmasına karar verilmiştir. Sivas'a gelerek Mustafa Kemal ile görüşen Ahmet Remzi Bey'e de Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetini kurma görevi verilmiştir. Bunun üzerine Kayseri'ye gelen Ahmet Remzi Bey, Adana'nın işgal altında olmasından dolayı Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetini burada kurmuştur. Kayseri'den sonra geçtiği Niğde'de de cemiyetin teşkilatlanmasını oluşturmuştur.²³⁴ 1 Nisan 1920 tarihinde Karaisalı'nın millî kuvvetler tarafından alınması üzerine cemiyet merkezi buraya taşınmıştır. Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetinin teşkilatlanmasının tamamlanmasını müteakiben de millî müfrezeler kurularak düşmanla silahlı mücadeleye girilmiştir. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetinin faaliyete geçmesiyle birlikte İstanbul'da kurulmuş olan Kilikya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti de merkezini İstanbul'dan Adana'ya nakletmiştir. Böylece işgalcilere karşı tek elden ve koordineli bir şekilde mücadele edilmeye başlanmıştır.²³⁵

2.3. Fransızların Adana'daki Faaliyetleri

İşgal kuvvetlerinin Kilikya bölgesi komutanlığı görevini Albay Bremond, Adana vali yardımcılığı görevini ise Albay Nerhand yürütmüştür. Şehri işgal eden Fransızların ilk icraatları kamu kurum ve kuruluşlarını kontrol altına almak olmuştur. Fransızların en önemli işbirlikçileri ise Ermeniler olmuştur. Bu nedenle işgal müddetince Fransızlarda Ermenileri koruyup kollamışlardır. Nitekim yaptıkları ilk icraattan birisi Ermenileri heyecanlandırdığı gerekçesiyle Türk bayrağının asılmasını yasaklamak olmuştur. Buna karşın Türklerin hassasiyetine önem vermeyerek şehrin her tarafını Fransız ve Ermeni bayrakları ile donatmışlardır. Hatta resmî günlerinde bayraklarını zorla astırmaya

²³³ Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.68-69.

²³⁴ Ayhan, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi**, s.17-18. Cemiyetin yürütme kurulu Ahmet Remzi Bey (Yüreğir), Sadettin Bey (Beybaba), Hulusi Bey (Akdağ), Remzi Bey (Niğdeli), Emin Bey (Posta ve Telgraf Müdürü), Tevfik Bey (Gülek) ve Keyhüdazâde İbrahim Bey'den meydana gelmiştir. Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.71.

²³⁵ Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.71.

çalışmışlar, asmayan Türklere de para cezası uygulamışlardır.²³⁶ Ayrıca Yeni İstasyondan Divan yoluna kadar uzanan caddeye “*Gouraud*”²³⁷, Terskapı veya Tarsus Kapısı denilen semtteki mahalleye “*Doktor Rolan*”²³⁸, bir başka caddeye de “*Pico Sokağı*”²³⁹ adını vermişlerdir.

İşgalle birlikte halkın elinde bulunan bütün silahlar da toplanmıştır. Silahların toplanacağına dair şehrin muhtelif yerlerine yapıştırılan ilanlar ve gazetelerde neşredilen beyannameler üzerine Türkler ellerindeki bütün silahları, Ermeniler eski ve işe yaramaz silahlarını teslim etmişlerdir. Ayrıca evlerde yapılan aramalarda da Ermenilerin evleri yüzeysel, Türklerin ki ise teferruatlı bir şekilde aranmıştır. Hatta Ermenilerin evinde bulunan silahlar görmezden gelinirken, Türklerin evinde bulunan silahlardan dolayı ev sahiplerine ağır işkenceler uygulanmıştır.²⁴⁰ Silahların toplanmasıyla birlikte şehirde yaşayan Türkler Ermenilere karşı savunmasız hale getirilmiştir. Nitekim bir süre sonra Fransızların kışkırtması ile harekete geçen Ermeniler Türklere baskı yapmaya başlamışlardır. Hatta bunun için özel olarak çeteler dahi kurmuşlardır. Bu uygulamalara tepki gösteren Osmanlı devleti memurlarından ise kapitülasyonları uygulamalarını istemişlerdir.²⁴¹ Kendilerine sorun çıkaran görevlilerin azledilmesi sağlarken bir taraftan da yeni atanacak memurları belirlemeye dönük çalışmalar içerisine girmişlerdir. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin bütün iç işlerine müdahil olmaya başlayan işgalciler,

²³⁶ Özoğuz, **a.g.e.**, s.24-25. Bu tür olaylar 14 Temmuz Fransız Milli Bayramı gibi günlerde daha net ortaya çıkmıştır. Nitekim böyle bir günde Belediye binasına Fransız bayrağını asmayı reddeden Belediye Başkanı Kadri Bey görevden alınarak yerine Bağdadizâde Abdurrahman Efendi atanmıştır. Ancak onun görevi de bir ay sürmüş, yerine Dıblanzâde Mehmet Fuat Bey atanmıştır. Ancak Fransızların kontrol edemediği Fuat Bey'de kısa bir süre Pozantı'da bulunan Milli Kuvvetlere katılmıştır. Fransızlarla işbirliği içerisinde olan Bağdadizâde Abdurrahman Efendi ise Milli Mücadele sonrasında yayınlanan 150'likler listesinde yer almıştır. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.65, 86.

²³⁷ Caddeye adını veren General Gouraud, Fransızların şarktaki fevkalâde komiseri ve baş kumandanıdır. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.86.

²³⁸ Mahalleye adını veren Binbaşı Rolan, ünlü bir Fransız doktordur. 21 Ağustos 1919 günü hastanede boğazına isabet eden kurşun neticesinde ölmüştür. Ermeniler bunun Türkler tarafından gerçekleştirilmiş bir suikast olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat Doktor Rolan ölmeden önce tabancası ile oynarken kazara kendini vurduğunu söylemiştir. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.86.

²³⁹ Caddeye adını veren George Picot, Fransız Hükümetinin Gouraud'dan önce Fransızların Suriye'deki olağanüstü temsilcisi olarak görev yapmıştır. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.86.

²⁴⁰ Evlerinde bıçak bulunan Halimzâde Ziya, Polisçizâde Mustafa, Tevfik Kadri ve yirmiye yakın Türk, işgalcilerin akıl almaz işkencelerine maruz kalmıştır. Yapılan kontrollerde evinden silah çıkan ve bu sebeple cezalandırılanlardan birisi de Belediye Başkanı Kadri Bey'in oğlu Tevfik Beydir. Bir yük otomobilinin arkasına haçvari şekilde kollarından asılarak yarı beline kadar soyulmuş olarak çarşıya getirilerek burada, herkesin gözü önünde ucu demir kırbaçlarla yirmi defa kırbaçlamak suretiyle cezalandırılmışlardır. Özoğuz, **a.g.e.**, s.76-77, 125; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.44-46.

²⁴¹ Özoğuz, **a.g.e.**, s.137.

millî mücadele taraftarı olduğundan şüphelendikleri kişileri de sürgüne göndermişlerdir.²⁴²

2.4. Pozantı Kongresi

Anadolu demiryolunun bittiği yerde bulunan Pozantı, Çukurova ve Suriye'nin kontrolü açısından stratejik öneme sahip olduğu gibi²⁴³ Anadolu demiryolunun bittiği nokta olması sebebiyle de önemli bir sevkiyat merkezi olmuştur.²⁴⁴ Pozantı'nın öneminin farkında olan Mustafa Kemal, İstiklâl Savaşının devam ettiği sırada burada bir kongre tertiplenmesini istemiştir.²⁴⁵ İşgalcilere karşı yeni stratejiler geliştirmek ve halkın moral değerini yükseltmek için tertiplenen kongreye kendisi de katılmak suretiyle bölgeye verdiği değeri göstermiştir.²⁴⁶ Kongreye katılmak amacıyla 5 Ağustos 1920 tarihinde Pozantı'ya gelen Mustafa Kemal'e Adana, Mersin ve Osmaniye bölgesinden bir grup milletvekili ile çalışma arkadaşları da eşlik etmiştir.²⁴⁷

İki oturum halinde yapılan kongrenin birinci oturumda Çukurova bölgesinin düşmandan nasıl kurtarılacağı üzerinde durulmuştur. Bu esnada çeşitli fikirler ortaya sürülmüş ve Mustafa Kemal'den askeri malzeme istenmiştir. Fevzi Paşanın; "*Evet paşam! Arkadaşların arzu ettikleri... top ve diğer harp malzemesinin lüzumuna ben de kaniyim. Kendilerine vaad edebilirsiniz*" şeklinde görüş belirtmesi üzerine Mustafa Kemal tarafından imkân nispetinde silah ve cephâne yardımında bulunulacağı bildirilmiştir.²⁴⁸

²⁴² Memleketlerinin geleceğine nasıl sahip çıkacakları konusunda fikir alışverişinde bulunan Adanalı gençlerin bir kısmı 12 Mayıs 1920 günü Fransızlar tarafından Suriye sahili karşısında yer alan Ervat adasına sürgüne gönderilmişlerdir. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.132.

²⁴³ Kemal Çelik, **Millî Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Ankara 1999, s.418.

²⁴⁴ Nitekim I. Dünya Savaşı esnasında Irak, Suriye gibi cephelerin ihtiyaçları buradan gönderilmiştir. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam, C.II (1919-1922)**, İstanbul 1990, s.179.

²⁴⁵ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.1, Ankara 1985, s.121.

²⁴⁶ Aydemir, **Tek Adam, C.II**, s.179.

²⁴⁷ Mustafa Kemal'e seyahati esnasında eşlik eden çalışma arkadaşları arasında Fevzi (Çakmak) Paşa, Bekir Sami Bey, Şifre Sekreteri ve Özel Kalem Müdürü Yahya Hayati Bey, Ankara, Sivas ve Kayseri heyetleri ile birlikte bazı komutanlar yer almıştır. Ayhan, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi**, s.67; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.200. Bölge milletvekillerinden ise Adana Milletvekilleri ve Divan-ı Harp Reisi Dr.Eşref Bey, Zekai Bey, Abdullah Bey, Mehmet Hamdi Bey, Mersin Milletvekilleri İsmail Safa Bey, Selahattin Bey, Muhtar Fikri Bey, Kozan Milletvekilleri Dr. Mustafa Bey, Dr. Fikret, Hüseyin Bey, Cebelibereket-Osmaniye Milletvekilleri İhsan Bey, Rasim Bey ve Faik Beydir. **Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C.5 (Edirne, Lüleburgaz, Pozantı)**, Ankara 1994, s.91-92.). Bazı kaynaklarda Adana Milletvekilleri Zamir Bey (Arıkoğlu)'nun da kongreye katıldığı belirtiliyorsa da Zamir Bey hatıralarında kongreye katılmadığını belirtmektedir. Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.170-171.

²⁴⁸ Kongreden sonra silah meselesini halletmek üzere Hulusi (Akdağ) Bey Malatya'dan silah getirmek üzere görevlendirilmiştir. **Yerel Kongreler**, s.86-87.

Birinci oturumun sonunda Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Yeni Adana Gazetesi sahibi Ahmet Remzi Bey (Yüreğir) de bir konuşma yapmıştır. Ahmet Remzi Bey konuşmasında, Ermeniler tarafından Kâhyaoğlu'nda (Şehitlik) 90, Camili ve Dedepınarı köylerinde de 200-225 civarındaki Türkün vahşiyane bir şekilde şehit edildiğini, Fransızların da bu katliamlara müsaade ettiklerini anlatmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal *“Bu şehitlerimiz vatan kurbanıdır ve bize hız vermişlerdir. Tanrının inayetiyle düşmanı topraklarımızdan kovduktan sonra bu ve buna benzer bütün acılarımızı unutacağız”* demiştir.²⁴⁹

İkinci oturum başlaması ile bir grup delege Mustafa Kemal'e bir teklifte bulunarak Pozantı'nın müstakil bir livaya haline getirilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, teklifi olumlu karşıladığını belirtmekle birlikte başka bir teklif sunarak *“Güzel Adana şimdi işgal altındadır. Biz burada yeniden bir vilâyet teşkilatı kuralım. Bu suretle Adana'yı burada millî bir hareket merkezi ve vilâyet teşkilatı olarak vücuda getirmiş oluruz. Böylece bütün kaza ve nâhiyeleri de buradan, bir elden idare etmek imkân dâhiline girer. Bu düşman için daha büyük endişeler hâsıl eder”* demiştir.²⁵⁰ Teklifinin ittifakla kabul edilmesini müteakiben ikinci bir teklifte bulunarak, *“Aranızdan bir heyet seçilsin. Bu heyet vilâyetin mülkî amirlerini bir liste halinde tespit etsin. Bu listeyi umûmî heyetin reylerine arz edelim. Liste umûmî heyetinizce tasvip edilirse, vilâyetin mülkî amirleri de seçilmiş ve derhal vazifeye başlamış olacaklardır”* demiştir. Mustafa Kemal başvurduğu bu yöntem ile millî iradeye verdiği önemi gösterdiği gibi bölgeyi bilmeyen birisinin mevcut nizamı bozma ihtimaline karşı da tedbir almak istemiştir.²⁵¹

Mustafa Kemal'in önerisi ile valinin belirlenmesi için Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti, on iki kişilik bir heyet oluşturmuştur. Kısa sürede çalışmalarını tamamlayan heyet adına söz alan Ahmet Remzi Bey, vali olarak İsmail Safa (Özler) Beyi münasip gördüklerini ifade etmiştir. Ancak cephede bulunmak isteyen İsmail Safa Bey görevi kabul etmek istememiştir. Fakat orada bulunanların ısrarları üzerine *“yerime asıl vali gönderilinceye kadar vekil olarak görevde kalırım”* demek suretiyle geçici olarak görevi kabul etmiştir.²⁵²

²⁴⁹ **Yerel Kongreler**, s.87.

²⁵⁰ Ayhan, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi**, s.85.

²⁵¹ **Yerel Kongreler**, s.87-89.

²⁵² **Yerel Kongreler**, s.87-88; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.201.

Hemen çalışmaya başlayan Sefa Bey, Pozantı mülkî erkânı üyelerini tespit ederek kongre başkanı Mustafa Kemal'e sunmuştur.²⁵³ Mustafa Kemal tarafından okunan liste herhangi bir değişikliğe uğramadan aynen kabul edilmiştir. Alınan bu karar ile o güne kadar bucak merkezi olan Pozantı'da "*Adana Vilâyeti Teşkilatı*" kurulmuştur. Mutasarrıf²⁵⁴ ve kaymakamlıklara²⁵⁵ atanacak kişilerin belirlenmesi ile Çukurova bölgesindeki millî mücadele yeni bir safhaya girmiştir. Pozantı'nın il merkezi olmasıyla güney cephemizde kurulan Kuvâ-yi Millîye'nin merkezi burası olmuştur. Karaisalı'da bulunan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti de Pozantı'ya taşınmıştır. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti için yapılan seçimler sonucunda başkanlığa Ahmet Remzi Bey (Yüreğir), üyeliklere ise Mehmet Fuat (Dıblan), Dr. Bahri (Erkam), İbrahim (Kethüda), Hulusi (Akdağ), Halil (Savatlı), Veli (Cevheribucak), Ata (Yolgeçen) ve İsmail Beyler (Karadayı) seçilmişlerdir.²⁵⁶

Kongre, Mustafa Kemal tarafından Adana İslâm ahâlîsine yazılan ve "*Pozantı Beyannamesi*" olarak bilinen metnin kendisi tarafından okunması ile sona ermiştir.²⁵⁷ Beyannamenin okunmasını müteakiben Mustafa Kemal ve beraberindekiler 5 Ağustos 1920 Perşembe günü öğleden sonra Pozantı'dan ayrılmışlardır. Kongreden sonra Adana bölgesindeki Kuvâ-yi Millîye hareketi yeni bir boyut kazanmıştır. Kongre ile Çukurova bölgesinde mülkî teşkilat yeniden tesis edilmiş, sahipsiz durumda olan Çukurova ahâlîsine sahip çıkmış, işgal altında bulunan Adana vilâyeti mülkî ve askeri idare teşkilatı Pozantı'da yeniden kurulmuştur. İşgalden dolayı devlet teşkilatından mahrum olan bölge ahâlîsi Pozantı'da kurulan vilâyet teşkilatı ile Ankara'ya resmen bağlanmıştır.²⁵⁸

²⁵³ Buna göre vilâyetin idare teşkilatı şu kişilerden oluşmuştur: Vali Vekili İsmail Safa (Özler) Bey, Mektupçu Süleyman Faik (Çelik), Kadı Kadı-zâde Feyzi (Oldaç), Defterdâr vekili Hasan (Aktaş), Sıhhiye Müdürü Dr. Osman Hayri (Kasal), Maarif Müdürü Muallim Ağâh (Doğrul), Ziraat ve Orman Müdürü Halil, Tapu Müdürü Mustafa Nuri, Jandarma Kumandanı Binbaşı Cemil, Polis Müdür Vekili Komiser Mahmud, Belediye Başkanı Dıblan-zâde Mehmet Fuad. **Yerel Kongreler**, s.87-88.

²⁵⁴ Mersin Mutasarrıflığına Rauf Bey, Osmaniye Mutasarrıflığına Hüsnü Bey, Kozan Mutasarrıflığına da Abdulaziz Naim Bey atanmıştır. **Yerel Kongreler**, s.88.

²⁵⁵ Tarsus Kaymakamlığına Şükrü Bey, Karaisalı Kaymakamlığına Saadettin (Beybaba) Bey, Ceyhan Kaymakamlığına Çerkes İbrahim Bey, Kadırlı Kaymakamlığına Sadı Bey, Yumurtalık (Ayas) Kaymakamlığına Tevfik Bey, Feke Kaymakamlığına Feyyaz Bey. **Yerel Kongreler**, s.89.

²⁵⁶ **Yerel Kongreler**, s.89.

²⁵⁷ Beyannamenin metni için bkz. **Yerel Kongreler**, s.90-91; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.206-207.

²⁵⁸ Mustafa Kemal önceleri Fransızlara karşı bir cephe açılmasını istemediği için bölge halkının çete savaşlarına devam etmesini uygun görmüştür. Bu şekilde Fransızları yıldırma ve büyük devletlerle karşı karşıya gelmemeyi amaçlamıştır. Bunun yanı sıra milli mücadeleyi tehlikeye sokmamak için asıl

2.5. Kuvâ-yi Millîyenin Faaliyetleri ve Adana'nın Kurtuluşu

Adana'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine şehrin ileri gelenleri bir araya gelerek çözüm arayışı içerisine girmişlerdir. İşgali protesto eden heyet, “*feryadname*” olarak adlandırılan bir de bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri İstanbul basında da yayınlanmak suretiyle kamuoyu ile paylaşılmıştır. Söz konusu bildiride işgal protesto edilerek Adana'nın eski bir Türk yurdu olduğu ve şehrin 426.000 olan nüfusunun sadece 64.000'nin Hıristiyan olduğu belirtilmiştir.²⁵⁹ Bununla yetinmeyen cemiyet üyeleri işgale karşı olan tepkilerini Osmanlı Devleti'nin çeşitli makamlarına da iletmışlerdir. Ancak bir sonuç elde edemeyeceklerini anlayınca işgale karşı millî direnişi örgütlemeye karar vermişlerdir. Bunun üzerine İstanbul'da yaşayan Adanalılar tarafından 21 Aralık 1918'de “*Kilikyalılar Cemiyeti*” kurulmuştur.

Öncelikli amacının bölgenin Türklüğünü ve İslâmlığını ispatlamak olduğunu ifade eden cemiyet, bu nedenle nizamnamesinde silâhlı bir örgütlenme modeline ve direniş konusuna yer vermemiştir. Bölge halkının işgali kabul etmeyeceğini belirten cemiyet, bölgeye dair iddialarını ispatlamak için de havalide bulunan tarihî yapıtlara, coğrafi yer adlarına ve bölgede yaşayan insanların etnik menşesine ve nüfus verilerine dayalı yayın faaliyetine ağırlık vermiştir. Ancak bölgenin düşman işgalinden kurtarılmasına yönelik gelişmeler Sivas Kongresinde atılan adımlarla mümkün olmuştur. Mustafa Kemal'in talimatı doğrultusunda Adana'nın işgal altında bulunmasından dolayı Kayseri'de Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur.²⁶⁰

Bölgedeki Kuvâ-yi Millîye yapılanması da Sivas Kongresinin devam ettiği sırada gerçekleşmiştir. Kozan'ın işgale uğraması üzerine Dava Vekili Mustafa (Üstün), Kurtoğlu Hulusi ve Topaloğlu Halil Beylerin de içerisinde yer aldığı bir grup, önce Konya'ya, oradan da Kayseri'nin Develi ilçesine geçmiştir. Buradan Sivas'a giderek 30 Ekim günü Temsil Heyeti, 31 Ekim'de Mustafa Kemal ile görüşerek Fransız işgaline karşı halkı yönlendirecek komutanların atanmasını istemişlerdir.²⁶¹ Bunun üzerine

mücadelenin cereyan ettiği Batı Cephesine gönderilen orduyu başka cephelere bölmek istememiştir. Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.109.

²⁵⁹ “*Adanalılar'ın Bir Feryâd-ı Muhikki*”, **Hâdisât**, 13 Kânun-ı evvel 1334(1918), S.55.

²⁶⁰ Ayhan, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi**, s.17-18.

²⁶¹ Kozan'ın işgalinden sonra Ermeni Kirkor Yaver'in öldürülmesinden sorumlu tutulmaktan korkan Dava Vekili Mustafa Faik, Sehlikzâde Hasan, Belediye Kâtibi Ali, Kurtoğlu Hulusi ve Topaloğlu Halil Beyler kaçarak Konya'ya gelmişler, buradan da Kayseri'nin Develi ilçesine gitmişlerdir. Bunlardan Dava Vekili Mustafa (Üstün), Kurtoğlu Hulusi ve Topaloğlu Halil Bey Sivas'a giderek önce Temsil Heyeti akabinde de Mustafa Kemal ile görüşmüştür. Yusuf Ayhan, **Çukurova Albümü**, Adana 1973, s.73-74.

Çukurova bölgesinde faaliyet göstermek üzere “*Kilikya Kuvâ-yi Millîye Komutanlığı*” kurulmuştur.²⁶² Komutanlığa Kozanoğlu Doğan Bey lakabıyla Topçu Binbaşı Kemal (Korgeneral Kemal Doğan), yardımcılığına ise Aydınöğlü Tufan Bey lakabıyla Piyade Yüzbaşı Osman Nuri (Tümgeneral Osman Tufan) atanmıştır.²⁶³ Bunu müteakiben Kozanoğlu Doğan Bey ile Aydınöğlü Tufan Bey işgal mıntikasında teşkilat kurmak üzere 1919 Ekim başlarında Sivas’tan ayrılarak Develi’ye gelmişlerdir. Ancak işgal bölgesine girmede güçlük çekmeleri üzerine Sivas’tan ayrılarak Ankara’ya gitmekte olan Ali Fuat Paşa ile 4 Aralık 1919 tarihinde Kayseri’de bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Düşmana karşı verilecek mücadelenin esaslarının tespit edildiği bu görüşmede, işgal bölgesine Aydınöğlü Tufan Bey’in girmesine karar verilmiştir. Tufan Bey’e yardımcı olarak da Sinan Tekelioğlu adıyla Jandarma Yüzbaşısı Ali Ratıp Bey görevlendirilmiştir. Bunun akabinde 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, Kilikya Kuvâ-yi Millîye Umum Komutanı Kozanoğlu Doğan komutasındaki bölgeyi Zamantı Irmağı sınır olmak üzere doğu ve batı olarak ikiye ayırmıştır. Kilikya Doğu Bölgesi Komutanlığına Aydınöğlü Tufan Bey’i, Batı Kilikya Komutanlığına ise Sinan Tekelioğlu’nu atamıştır.²⁶⁴

Güney cephesinde Kuvâ-yi Millîye yapılanması ile Müdafaa-i Hukuk çalışmalarının birbirine paralel gerçekleştirilmiş olması işgalcilerle koordineli bir mücadele edilmesini sağlamıştır. Vatansever subaylar, aydınlar ile küçük ve orta burjuvazinin temsilcilerinin yer aldığı Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kısa sürede etkinliğini artırarak faaliyet alanını İçel, Antakya, Maraş ve Gaziantep illerini

Osman Tufan, **Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları**, İstanbul 1964, s.31.

²⁶² **Türk İstiklâl Harbi, C.IV, Güney Cephesi**, Ankara 1966, s.68; Hulki Saral-Tosun Saral, **Vatan Nasıl Kurtarıldı**, Ankara 1970, s.19; Ener, **a.g.e.**, s.50; Çelik, **Adana ve Havalisi**, s.149.

²⁶³ Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Ankara 2000, s.192; Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.76; Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.72-73; Fethi Zabsız, “Güney Cephesinde, Adana’nın Kurtuluşu 5 Ocak 1922”, **Kemalizm**, S.210 (Ocak 1980), s.13; Tufan, **a.g.e.**, s.4-5; Ahmet Cevdet Çamurdan, **Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları**, Adana 1969, s.23; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.50; Saral-Saral, **a.g.e.**, s.20-23; **Türk İstiklâl Harbi, C.IV, Güney Cephesi**, s.69. Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Ankara 1974, s.41. Komutanların halktan kimseler olduğu intibaini vermek isteyen Mustafa Kemal, halkın komutanları benimsemesi için kendisini ziyarete gelen Kozanlılardan öğrendiği ünlü oymak adlarını bu komutanlara lakap olarak vermiştir. Çelik, “Adana ve Çevresi”, s.115; Çelik, **Adana ve Havalisi**, s.150. Tufan Paşa’nın adı, Belediye meclisinin teklifi ve TBMM’nin kabulü ile 1965 yılında Adana’nın Mağara kazasına verilerek Tufanbeyli olarak değiştirilmiştir. Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.214.

²⁶⁴ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s.260-261; Çamurdan, **a.g.e.**, s.23; Tufan, **a.g.e.**, s.48-50; Ener, **a.g.e.**, s.50; **Türk İstiklâl Harbi**, s.69; Özmen, **Adana**, s.32; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.43; Saral-Saral, **a.g.e.**, s.20.

kapsayacak şekilde genişletmiştir.²⁶⁵ Bu nedenle bir süre sonra işgalcilere karşı Güney Anadolu'da yürütülen savaşın yönetim merkezi haline gelmiştir.²⁶⁶

Bu noktada meydana gelen ve bölgenin düşman işgalinden kurtarılmasında etkili olan önemli gelişmelerden birisi de Pozantı Kongresi olmuştur. Kongre esnasında Pozantı merkez olmak üzere Adana vilâyetinin kurulmuş olması millî kuvvetlerin toplanması ve koordineli bir şekilde hareket etmesine imkan sağlamıştır. Pozantı'nın vilâyet merkezi olması ile birlikte Karaisalı'da bulunan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Pozantı'ya taşınmış, Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Kilikya Merkez Heyeti başkanlığına da Ahmet Remzi Bey (Yüreğir) seçilmiştir. Kongre neticesinde kurulmuş olan haber alma teşkilatının başına da Ahmet Remzi Bey getirilmiştir. Bölgeden toplanan bilgiler ise Ankara'da bulunan Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü'ne iletilmiştir.²⁶⁷

Kongre neticesinde bölgedeki millî kuvvetlerin tek elden ve koordineli bir şekilde yönetilmeye başlanması işgalcilere karşı daha etkili mücadele edilmesini sağlamıştır. Bunun neticesinde 11 Şubat 1920'de Maraş düşman işgalinden kurtarılmıştır. Bu durum bölgedeki diğer yerler içinde büyük bir umut olmuştur. Nitekim 7 Mart 1920'de de Kadirli düşman işgalinden kurtarılmıştır. Buradan kaçan Ermeniler ise Kozan'a sığınmıştır. Bunun üzerine Kozan, 27 Mart günü millî kuvvetlerce kuşatılmıştır.²⁶⁸ 1 Nisan 1920 tarihinde Karaisalı'ya giren Sinan Paşa komutasındaki Türk askerleri de gerekli askeri ve idari yapılanmayı sağladıktan sonra Pozantı'ya doğru hareket etmiştir. Pozantı'ya doğru hareket eden bu kuvvetler, düşmanın yardım almaması için Toroslardaki köprüleri de havaya uçurmuşlardır. Bu esnada yardıma gelen Fransız kuvvetleri de geri püskürtmüştür.²⁶⁹ 6 Nisan günü

²⁶⁵ Kasım 1919 da Kayseri'de kurulan cemiyetin merkezi bir süre sonra Niğde'ye, oradan da Karaisalı'ya nakledilmiştir. Pozantı Kongresi sonrasında Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Merkezi'nin Pozantı'ya alınması ile yapılan seçimler neticesinde Anadolu Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Kilikya Merkez Heyeti Başkanlığı'na Ahmet Remzi Bey (Yüreğir) seçilmiştir. Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.204.

²⁶⁶ Cemiyetin çalışma yeri olarak da İstanbul Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti merkez binası gösterilmiştir. Öztoprak, "*Adana ve Çevresinde Müdâfaa-i Hukuk Çalışmaları*", s.120.

²⁶⁷ Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.99; Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.110-111.

²⁶⁸ Özmen, **Adana**, s.33. Eski Ermeni Krallığının merkezi olan Kozan'da yaşayan çok sayıda Ermeni işgal yıllarını fırsat bilerek Müslümanlara baskı yapmaya başlamışlardır. Kadirli'nin işgalden kurtarılması ile birlikte buradan kaçan Ermenilerde Kozan'a sığınmışlardı. Bu nedenle Kozan, 27 Mart günü Türk askerleri tarafından kuşatılmıştır. Ancak şehrin kontrolü Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşmasından sonra Türklere geçmiştir. Fransız askerleri ile işbirlikçileri Ermenilerin şehri terk etmesi üzerine millî kuvvetler 2 Haziran 1920 tarihinde Tavşantepe yönünden şehre girmişlerdir. Özmen, **Adana**, s.36.

²⁶⁹ Özmen, **Adana**, s.34.

Hacıkirı, 7 Nisan günü de Kelebek millî kuvvetler tarafından alınmış, Fransızların elinde sadece Beledemik ve Pozantı kalmıştır.²⁷⁰ Bölgedeki Fransız karakollarını ele geçirerek Adana ile ikmal ve irtibatını kesen millî kuvvetler, 10 Nisan günü Beledemik'i ele geçirmişlerdir. Fransızların kontrolünde sadece Toros geçidinden sorumlu Mesnil taburunun bulunduğu Pozantı kalmıştır. Pozantı'nın millî kuvvetler tarafından kuşatılması üzerine harekete geçen Fransızlar, Mesnil ile taburunu kurtarmak için 11 Nisan 1920 günü Kavaklıhan'a saldırmışlardır. Bu esnada Kavaklıhan yakınındaki Bayramlı köyünü de yakmışlardır. Ancak başarısız olarak Adana'ya doğru geri çekilmek zorunda kalmışlardır.²⁷¹ 19 Mayıs 1920 tarihinde başlayan ve üç gün süren Kavaklıhan mevkiindeki ikinci Fransız saldırısı da millî kuvvetler tarafından geri püskürtülmüştür. Bunun üzerine Pozantı ile irtibatları tamamen kesilen Fransızlar, Çamtepe tarafına doğru çekilmek zorunda kalmışlardır.²⁷² Mesnil taburuna yardım edilmesini önlemek amacıyla Adana'nın kuzeyindeki bağlarda bekleyen atlı müfreze birlikleri de 21 Mayıs günü Adana'nın batı tarafında yer alan Şakir Paşa karakolunu ele geçirmiştir. Bu olay millî mücadele tarihine “*Şakir Paşa Çarpışması*” olarak geçmiştir.²⁷³

Pozantı'da kuşatma altında bulunan Mesnil'i kurtaramayan Fransız General Dufieux, teslim olmak veya kuşatmayı yarma teşebbüsünde bulunmak konusunda Mesnil'i serbest bırakmıştır.²⁷⁴ Bunun üzerine daha fazla tutunamayacağını anlayan Mesnil, Tarsus'a kaçmak için Pozantı'yı terk etmiştir. Ancak yolu sordukları Türkler tarafından yanlış tarafa yönlendirilmişlerdir. Bu sırada durumdan haberdar edilen Türk kuvvetleri, Karboğazı mevkiinde Binbaşı Mesnil ve askerlerini kuşatmışlardır. Teslim olmaktan başka şans kalmadığını anlayan Mesnil, askerleri ile birlikte 28 Mayıs 1920 tarihinde esir alınmıştır.²⁷⁵ Bunun üzerine Fransızlar ateşkes teklifinde

²⁷⁰ Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.78.

²⁷¹ Kavaklıhan'daki milli kuvvetlerin başında istihkam teğmeni olarak bulunan Cemal Efe, emekli olduktan sonra hatıralarını kitap olarak yayınlamıştır. Cemal Efe, **İstiklâl Savaşında Adanahıların Karamanlık Destanları**, (byy), 1937; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.207; Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.117; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.70.

²⁷² Efe, **a.g.e.**, s.16-20, 22-29.

²⁷³ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.44.

²⁷⁴ Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.117-118; Sinan Tekelioğlu, “Adana Cephesi Hatıratımdan”, **Dirlik**, S.627 (13 Temmuz 1965), Hasan Akıncı, **Milli Mücadelede Çukurova**, **Kuvayı Milliye**, S.75 (1966), s.14-16; Taha Toros, “Binbaşı Mesnil'in Anıları”, **Kuvayı Milliye**, S.150 (1973), s.7; Taha Toros, “Binbaşı Mesnil'in Anıları”, **Kuvayı Milliye**, S.151 (1973), s.4-5; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.142.

²⁷⁵ Çelik, “Adana ve Çevresi”, s.117; Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.130; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.361; İzzet Altınsatar, **İstiklâl Geçmişte Bir Gün Karanlık Günlerim**, Adana 1975, s.85.

bulunmuşlardır.²⁷⁶ Yapılan görüşmeler sonucunda 29-30 Mayıs 1920'den itibaren geçerli olmak üzere 20 günlük geçici bir ateşkes antlaşması yapılmıştır.²⁷⁷ Bu antlaşma ile Fransızlar, Mesnil taburunu kurtarmak için yapılacak harekate katılacak yeni kuvvetlerin gelmesi için zaman kazanmak istemişlerdir. TBMM ise dış politika açısından kazanılmış önemli bir zafer olarak görmüştür. İtilâf Devletleri arasında görüş ayrılığına sebep olan mütâreke hükümlerine göre; Pozantı ve Kozan'daki Fransız birlikleri Mersin-Adana demiryoluna çekilecek²⁷⁸, Ayıntap boşaltılacak, ateşkesin ilk on gününde tutsaklar geri verilecek ve Adana valisi Osmanlı payitahtıyla serbestçe haberleşebilecekti.²⁷⁹ Ancak mütâreke hükümlerine göre bazı yerlerden çekilmek zorunda kalan Fransızlar, boşalttıkları yerlerdeki silahları Ermenilere verdikleri gibi bunların her türlü katliamına da seyirci kalmışlardır. Bu sırada Ermeniler tarafından Kahyaoğlu Çiftliğinde 90²⁸⁰, Camili ve Dedepınarı köylerinde de yaklaşık 200-225 arası Türk öldürülmüştür.²⁸¹ Bu esnada birliklerini takviye eden Fransızlar 18 Haziran'dan itibaren tekrar saldırıya geçmişlerdir. Bu saldırıyı müteakiben Temmuz sonuna kadar Yüreğir Ovasına tekrar egemen oldukları gibi 29 Temmuz'da da Tarsus'a girmişlerdir. Aynı dönemde Adana'daki artan baskı ve zulüm "kaç kaç" olarak adlandırılan hadisenin meydana gelmesine neden olmuştur.²⁸² Bunu, 15 Ağustos gecesi Fransızların

²⁷⁶ Taha Toros, ateşkesin bölgede yetiştirilen hububatın toplanması amacıyla gerçekleştirildiğini iddia etmektedir. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.161.

²⁷⁷ Bu teklif, TBMM'nin Avrupa devletlerinden birisi tarafından tanınmış olması ve Ankara Hükümetinin varlığını tüm dünyaya kabul ettirmesi bakımından etkili olmuştur. Ancak bu durum İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Bu nedenle antlaşma hükümlerine uymaması konusunda Fransızları zorladığı gibi Karadeniz Ereğli'sini işgal ettirmek suretiyle antlaşmasının bozulmasını da sağlamıştır. Süleyman Hatipoğlu, "Millî Mücadele'de Adana Cephesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Bu Cepheyi Teftişi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.3, S.1, Elazığ 1989; Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.86; Kamil Erdaha, **Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, İstanbul 1975, s.318.

²⁷⁸ Durumdan istifade eden Fransızlar, 15.000'den fazla Ermeni'yi Kozan'dan Adana'ya nakletmişlerdir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.3-6, 14.

²⁷⁹ Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.83. Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.152-155.

²⁸⁰ Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.68-73. Taha Toros, Kahyaoğlu olayının Adana'dan Toroslara kaçışı körükleyen ve halkı milli kuvvetlere götüren tarihi bir olay olduğunu belirterek olayın işlendiği binanın ise şehrin hâkimiyetinin tekrar Türklere geçmesi ile birlikte anıt haline getirildiğini belirtmektedir. Anıtın kitabesi Türk Ocağı tarafından yaptırılmış olup daha sonra Halkevi tarafından yenilenmiştir. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.176-180.

²⁸¹ Taha Toros, mütârekeyi bir barış anlaşmasının izleme ihtimalinden dolayı Asuri ve Ermeni komitecilerin geldikleri yere dönmek zorunda kalabilecekleri için rahatsız olduklarını belirtmektedir. Nitekim ateşkesin uzaması için görüşmeler yapılmış ancak mümkün olmamıştır. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.163.

²⁸² Ermeni komitecilerin Fransızların desteğiyle çıkardıkları karışıklık üzerine şehirde bulunan Müslümanlar, canlarını kurtarmak düşüncesiyle 10 Temmuz günü evlerini ve işlerini terk ederek kaçmışlardır. Binlerce Adanalının perişan bir halde şehri terk etmek zorunda kaldığı bu hadise "kaç kaç" olarak adlandırılmıştır. Ahmet Remzi Yüreğir, **Yeni Adana**, S.8397 (26 Mayıs 1953), Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.174; Çelik, "Adana ve Çevresi", s.118-119; Girici, **Adana Ermeni**

Kurttepe'yi ele geçirmesi takip etmiştir. Ancak harekete geçen millî kuvvetler kısa bir süre sonra bölgeye tekrar hâkim olmuşlardır. Fakat saldırılarına devam eden Fransızlar, 25 Ekim 1920'de Misis'i, 20 Kasım 1920'de Çakıt Vadisi ve Zeytinli üzerinden Fadıl, Tepeçaylak ve Buruk'u ele geçirmişlerdir.²⁸³

Bu esnada meydana gelen en dikkat çekici gelişme Bremond'un görevden alınması olmuştur.²⁸⁴ Bunun üzerine Bremond 14 Eylül 1920 günü şehirden ayrılmıştır. Bremond döneminde Ermeniler marifetiyle birçok zulme marûz kalan ve bu nedenle şehri terk eden Müslümanlar ise tekrar şehre dönmeye başlamışlardır. Bremond'un yerine atanan Albay Kapitrel ise 17 Eylül'de Adana'ya gelmiştir. Bremond'un aksine tarafsız bir politika izlemiş, yapılan hataları düzeltmeye çalışmış, pazar günleri hükümet konağına asılan bayrağın asılmamasını emretmiş ve Ermeni Şişmanyen ile arkadaşlarını 22 Eylül günü Adana haricine sürmüştür.²⁸⁵

1921 yılı Çukurova bölgesi açısından verilen istiklâl mücadelesinin meyvelerinin toplandığı bir yıl olmuştur. Sakarya Meydan Muharebesinin Türkler tarafından kazanılması üzerine Fransızların teklifi ile barış görüşmeleri başlamıştır.²⁸⁶ Türk tarafını Yusuf Kemal Tengirşek'in, Fransız tarafını Franklin Bouillon'un temsil ettiği görüşmeler neticesinde 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması imzalanmıştır.²⁸⁷ Antlaşmayla Türkiye ile Fransa arasında devam eden askeri mücadele

Mezalimi Hatıraları, s.3-6; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.193-196; Selma Aktan, **Adana İli Yakın Çevre İncelemeleri**, İstanbul 1979, s.157.

²⁸³ Çelik, **Adana ve Havalisi**, s.448-460.

²⁸⁴ Buna sebep olarak Bremond'un usulsüz bir şekilde Karataş'tan İtalyanlar'a 3.500.000 franklık buğday satması neden olmuştur. Aslıyüce, **Ceyhan Tarihi**, s.376.

²⁸⁵ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.199-200.

²⁸⁶ Fransa Başbakanı Mösyö Briand ile Londra Konferansına TBMM'sini temsilen katılan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey arasında 11 Mart 1921 tarihinde bir antlaşma imzalanmıştı. Ancak antlaşma; Fransa'nın boşaltacağı Elazığ, Diyarbakır, ve Sivas illerinin ekonomik gelişmesi için yapılacak teşebbüslerde üstünlük hakkı ve Ergani madenlerinin işletme imtiyazı Fransızlara verilecek gibi kapitülasyonların bir nevi devamı sayılabilecek maddelerinden ötürü millî menfaatlerimizle bağdaşmadığı gerekçesi ile TBMM'nce kabul edilmemiştir. Antlaşmayı imzalayan Bekir Sami Bey'de Hariciye Vekilliği görevinden istifa etmek durumunda kalmıştır. Atatürk, **a.g.e.**, s.400; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.261; Mehmet Gönlübol-Cem Sarı, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1987, s.33; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Ankara 1973, s.87.

²⁸⁷ Antlaşma ile Anadolu'da başlayan ve teşkilatlanan millî hareket batılılar tarafından tanınmış, TBMM'si Türklerin yegane temsil organı olarak kabul edilmiş, Fransızların Türk topraklarına yönelik sömürgecilik emelleri tamamen sona ermiş, Fransızların güney cephemizdeki birliklerini çekmesi ile buradaki birlikler batı cephesine kaydırılmıştır. Fransızlar ise bölgeden herhangi bir ekonomik imtiyaz elde edemedikleri gibi yaklaşık olarak 40 bin civarındaki askerin masrafını karşılamışlar, birçok Fransız askerinin ölmesi de işgali Fransız kamuoyunda tartışmalı hale getirmiştir. Bu nedenle antlaşma ile Fransa'nın bölgeden çekilecek olması Fransız kamuoyunda da müspet akisler yaratmıştır. Bölgeden çekilen Fransız ordusu, bir kısım savaş malzemesini Türklere hibe ederken bir kısmını da sembolik fiyatlarla satmışlardır. Antlaşmaya en sert tepkiyi gösteren ise İngiltere olmuştur. Hatta İngilizler,

sona ermiştir. Fransızların 20 Aralık 1921’de başlayan geri çekilme işleminin tamamlanması üzerine 5 Ocak 1922 günü Hükümet Konağına ve Ulu Câmî ile Saat Kulesi arasına Türk Bayrağı çekilerek Adana’nın düşman işgalinden kurtarıldığı tüm dünyaya duyurulmuştur.²⁸⁸

2.6. Osmanlı Devleti’nin Son Döneminden İşgal Sonuna Kadar Adana’da Türk-Ermeni İlişkisi

Osmanlı Devletinde yaşayan Ermeniler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere ve Rusya başta olmak üzere emperyalist devletlerin kışkırtmaları sonucu isyan etmişlerdir. Çukurova bölgesinde yaşayan Ermeniler de 12. yüzyılda Çukurova’da hüküm süren Ermeni Krallığını yeniden canlandırmak amacıyla zaman zaman bu isyanlara iştirâk etmişlerdir.²⁸⁹ Adana, Saimbeyli (Haçin), Maraş’a bağlı Süleymanlı (Zeytun) gibi yerler bu isyanların sık görüldüğü yerler olmuştur. Adana’da görülen en geniş çaplı isyan teşebbüsü 1909 yılında meydana gelmiştir. 31 Mart Olayının ertesi günü başlayan bu isyan, 27 Nisan’a kadar devam etmiştir.²⁹⁰ “*Ermeni Patırdısı*”²⁹¹ olarak da bilinen hadise Süleymanlı, Saimbeyli, Dört Yol, Bahçe, Tarsus, Payas ve Erzin’i içine alacak şekilde yayılmıştır.²⁹² 13 gün devam eden hadise ancak İskenderun ve Mersin’e çıkarılan askerler marifetiyle bastırabilmiştir.²⁹³ Olayların yatışmasını

Fransızlara verdikleri notalarla antlaşmayı protesto ettikleri gibi ileride yapılması muhtemel antlaşmalara da tesir etmemesi temennisinde bulunmuşlardır. Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.244-254, 263-266; Atatürk, **a.g.e.**, s.421-424; Fethi Zabsız, “*Güney Cephesi: Adana’nın Kurtuluşu 5 Ocak 1922*”, **Kemalizm**, S.211 (Şubat 1980); Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.78-79; Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 2001, s.251; İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C.1 (1920-1945), Ankara 2000, s.50-60; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.277-283.

²⁸⁸ Özmen, **Adana**, s.38; Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.296; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.294-296.

²⁸⁹ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5.

²⁹⁰ Mehmet Asaf, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım** (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1982, s.11. İsyân için 1903 yılından 1909 yılına kadar Van, Harput, Diyarbakır, Bitlis gibi Doğu Anadolu vilâyetleri ile Maraş ve Zeytun’dan birçok Ermeni bölgeye gelerek yerleşmiştir. Bunun neticesinde bölgedeki Ermeni nüfusu yaklaşık olarak yüzde kırk oranında artmıştır. İhsan Sakarya, “*İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk-Azınlık İlişkileri ve Adana’da Ermeni İsyanı*”, **Askeri Tarih Bülteni**, S.26 (Şubat 1989), s.73.

²⁹¹ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5; Vasıf Canbay, “*Adana’da Ermeni İğtişası*”, **Görüşler**, S.85-86 (Şubat 1946), s.26.

²⁹² Mustafa Onar, **Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli**, Adana 2009, s.119; Taha Toros, “*Adana Baskını: Ali Münif Beyin Hatıraları*”, **Hayat Tarih Mecmuası**, C.10, S.10, İstanbul 1969, s.75; Yusuf Sarımay-Recep Karacakaya, **1909 Adana Ermeni Olayları**, İstanbul 2012; Kemal Çiçek, “*Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz*”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Ankara 2011, s.7-57; Yusuf Sarımay, “*Arşiv Belgelerine Göre 1909 Adana Ermeni Olayları*”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Ankara 2011, s.59-85.

²⁹³ Asaf, **a.g.e.**, s.74; Seda Bayındır Uluskan, “*Adana Olayları Sırasında Alınan Asâyiş Tedbirleri ve Olayların Meclisteki Yansıması*”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Ankara 2011, s.235-250.

müteakiben yapılan tahkikat neticesinde suçlu oldukları gerekçesi ile 1 Ermeni ile aralarında Bahçe müftüsünün de olduğu 47 Türk idam edilmiştir.²⁹⁴

İsyan teşebbüslerinin cezasız kalmasından cesaret alan Ermeniler, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunmaktan geri durmamışlardır. Ancak 1. Dünya Savaşı esnasında Adana Ermeni Dârüleytâm Mektebi Müdürü Mihran Vahakyan'ın İngilizler lehine casusluk yaptığıнын tespit edilmesi birtakım tedbirler alınmasını zaruri kılmıştır.²⁹⁵ Bu nedenle benzer durumların yaşanmasını istemeyen Osmanlı Devleti, 1915 yılında uygulamaya konulan “*Tehcir Kanunu*” kapsamında bölgedeki Ermenileri Suriye'ye iskân etmiştir. Ancak Mondros mütârekesinin imzalamasıyla birlikte Adana'ya yoğun bir Ermeni göçü başlamıştır.²⁹⁶ Bu göç, 1912 yılı kilise verilerine dayanarak Adana vilâyetinde 215.000 Hristiyan ile 185.000 Türk'ün yaşadığını iddia eden işgalciler tarafından da desteklenmiştir. Oysa II. Abdulhamid dönemi verilerine göre Adana vilâyetinin nüfusu 340.000'i Türk, 40.000'i Ermeni, 20.000'i de diğer gayrimüslim unsurlardan olmak üzere yaklaşık olarak 400.000 civarında tespit edilmiştir. Bu nedenle bölgenin demografik yapısının iddia ettiği gibi olmadığını farkında olan Fransa, Çukurova'da bir Ermeni Devleti kurduracağı vaadiyle bu göçü desteklemiştir.²⁹⁷ Bunun üzerine tehcirle birlikte bölgeden ayrılan Ermeniler başta olmak üzere dünyanın farklı yerlerinde yaşayan pek çok Ermeni Çukurova'ya göç etmiştir.²⁹⁸ Bölgenin demografik açıdan Ermenileşmesini isteyen Fransa, bir taraftan da askeri üniformasını giydirdiği yaklaşık 10.000 Ermeniye ordu saflarında yer vermek

²⁹⁴ Toros, “*Ali Münif Beyin Hatıraları*”, s.75-76; Günay, **a.g.m.**, s.283-321.

²⁹⁵ 1917 Aralık ayı ile 1918 Nisan aylarında Çukurova'dan geçmekte olan Cemal Paşa'nın treni ile birlikte şu anda PTT Bölge Müdürlüğünün bulunduğu yerdeki askeri hastane bombalanmıştır. Bu esnada hastanede tedavi gören 22 kişi şehit olmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda işgalcilerle işbirliği yapan kişinin Adana Ermeni Olayları sonucunda yetim kalan Ermeni çocuklarının eğitim görmesi için dönemin Adana Valisi Cemal Paşa tarafından yaptırılan Ermeni Dârüleytâm Mektebinin müdürü Mihran Vahakyan olduğu anlaşılmıştır. Divan-ı Harpte yargılanan Mihran Vahakyan, telsizle düşman uçaklarını yönlendirdiği gerekçesiyle suçlu bulunmuş ve idamına karar verilmiştir. Karar, 24 Kasım 1918 günü sabahı şu anda Türk Ticaret Bankasının bulunduğu hükümet meydanında infaz edilmiştir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.85-93. Kasım Ener ise müdürün adını Vahâkim Datevyan olarak vermiştir. Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.311.

²⁹⁶ Özoğuz, **a.g.e.**, s.20.

²⁹⁷ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.1, Ankara 1973, s.43; Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1971, s.45-46; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, s.206; Salahi R. Sonyel, “*Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri*”, **Bellekten**, C.XXXVI, S.141 (Ocak 1972), Ankara 1972, s.43-49. Oysa Fransa, Suriye ile Türkiye arasında tampon görevi görecek ve Suriye'deki çıkarlarını güvence altına alabileceği bir Ermeni devletçisi öngörmüştür. Hatipoğlu, “*Fransız-Ermeni İşbirliği*”, s.951.

²⁹⁸ Ali Saip, **Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri**, Ankara 1340, s.17-18.

suretiyle işgal faaliyetinde aktif olarak kullanmıştır.²⁹⁹ Hatta bununla yetinmeyerek pek çok Hınçak ve Taşak Komite yöneticisini de resmî görevli olarak atamışlardır.³⁰⁰ Fransa bu davranışıyla bir taraftan Türkleri sindirerek kaçırmayı bir taraftan da Ermeni nüfusunu artırarak çoğunlukta olduklarını ispatlamayı amaçlamıştır.³⁰¹ Fransızlardan cesaret alan Ermeniler ise kurmuş oldukları “*Gençlik Dernekleri*” ve “*Ermeni İntikam Alayı*” gibi cemiyetler aracılığıyla Türkleri sindirmeye ve yok etmeye yönelik hareketlerini sistemli bir şekilde yürütmeye başlamışlardır. Bunun yanı sıra hayalini kurdukları Ermenistan Krallığının bayrağını şehrin muhtelif yerlerine asmak suretiyle psikolojik olarak da baskı yapmışlardır.³⁰² Hatta bir ara “*Şişmanyan Hükümeti*” denilen bir de hükümet kurmuşlardır.³⁰³ Ermenilerin pervasız davranışlarına daha fazla tahammül edemeyen Fransızlar, bir kısım Ermeni’yi 1 Mart 1919’da Port Said’e göndermekle³⁰⁴ birlikte Ermenileri koruyup kollanmaya devam etmişlerdir.³⁰⁵

Fransızlardan yüz bulan Ermeniler ise Hacı Bayram Câmîinin minaresine köpek çıkarıp havlatarak Müslümanlara hakaret etmeye³⁰⁶, akşam ve yatsı ezanını minareden okuyan din adamlarına ateş ederek taciz etmeye, Türk dükkanlarını yağmalamaya, zengin Türklerden tehditle para almaya, katliam söylentileri çıkarmaya ve kiliselerde toplanıp çan çalmak suretiyle Müslüman halkı heyecana sevk ederek şehri terk etmeğe

²⁹⁹ Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Ankara 1988, s.180-181; Yurtsever, “*Çukurova’da Fransız İşgali*”, s.132; Hatipoğlu, “*Fransız-Ermeni İşbirliği*”, s.948; Yaşar Akbıyık, “*Güney Vilâyetlerimizin İşgalinin Türk Basınındaki Yankıları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.12 (Temmuz 1988), s.783-792.

³⁰⁰ Örnek olarak Taşnak Komitesi reisi Porsumyan ile komite azasından Kikror Çolakyan polis müdür muâvini, Dikran Bastırmacıyan polis müdürü baş tercümanı, hınçak komitesi azasından Osep Bastırmacıyan jandarma işgal kumandanı Normand’ın baş tercümanı olarak görevlendirilmişlerdir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.42.

³⁰¹ Fransa’nın teşviki ile Çukurova’ya yaklaşık olarak 120.000 Ermeninin göç ettiği belirtilmektedir. Özoğuz, **a.g.e.**, s.22; Asaf, **a.g.e.**, s.17-45; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, s.39-51. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1985, s.279-280; Cezmi Yurtsever, **Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi**, İstanbul 1983, s.289; Tefik Coşkun, **Kadirli Milli Mücadelesi ve Hatıralar**, Kadirli 1967, s.25; Ali Saip, **a.g.e.**, s.17-18. Dönemin tanıklarından Abdülgani Girici ise gelen Ermeni miktarının 200.000 civarında olduğunu belirtmektedir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.14.

³⁰² Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı**, s.180; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, s.202.

³⁰³ Hükümete adını veren bu zat, aslen Türk tebaası olup Van’da dünyaya gelmiştir. Rus ordusuna zabıt olarak girmiştir. I. Dünya Savaşında Kafkasya’da Ruslar tarafından Türk topraklarına saldırmak üzere “*Ermeni Kuvve-i Umumiyesi*” adıyla teşekkül etmiş bir kitanın kumandanlığını üstlenmiştir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.4, 9, 27.

³⁰⁴ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s.45-46; Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, s.206.

³⁰⁵ Özoğuz, **a.g.e.**, s.22.

³⁰⁶ Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.180-181; Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.42.

zorlamışlardır.³⁰⁷ Bu faaliyetlerde başrolü oynayanlar ise şehirde bulunan kiliseleri birer silah deposu haline getirmekten çekinmeyen Ermeni din adamları ile cemaat önderleri olmuştur.³⁰⁸ Bu esnada köyleri dolaşan Ermeni komitacılar da köylülere işkence yapmışlardır. Fransızların gözü önünde cereyan eden bu hadiselerin cezasız kalmasından cesaret alan Ermeniler benzer hareketleri Kozan, Cebelibereket ve Mersin gibi şehirlerde de yapmaya başlamışlardır.³⁰⁹ Hatta Müslümanların elinde bulunan silahların alınmasıyla iyice pervasızlaşan Ermeniler, Müslümanların canına kastetmeye başlamışlardır. Bu bağlamda 11 Haziran 1920’de Kahyaoğlu Çiftliğinde 90³¹⁰, 12 Haziran 1920’de Yüreğir Ovasında 150, 15 Haziran 1920’de Feytullah Çiftçiliğinde yaklaşık 200, Camili ve Dedepınarı köylerinde de yaklaşık 200-225 kişi “*Kamavor*” adı verilen Ermeni çeteciler tarafından katledilmiştir.³¹¹ Bu çetelerin elinde oyuncak olan Fransız sancak guvarnörü kolonel Norman’da Seyhan nehri kenarında 22’ü Türkü kurşuna dizdirmiştir.³¹² Bunun üzerine işgalcilerin baskısına daha fazla dayanamayacaklarını anlayan Müslüman halk şehri terk etmeye başlamıştır.³¹³ Bunu fırsat bilen Fransızlar, Müslümanların şehri tamamen boşaltması için geçiş güzergahları üzerindeki noktalara nöbetçi olarak Cezayirli Müslüman askerleri koymak suretiyle kaçışları teşvik etmiştir. 10 Temmuz 1920 günü gerçekleşen bu genel kaçış “*kaç kaç*” olarak adlandırılmıştır.³¹⁴ Kaçışa göz yuman Fransızlar bir taraftan da gidenlerin üzerine bomba ve sivri çiviler atmak suretiyle katliamlarına devam etmiştir.³¹⁵ Ancak şehri terk eden Müslüman halk kısa süre içerisinde Toros dağlarında teşkilatlanarak bölgeyi düşman işgalinden kurtarmıştır.

³⁰⁷ Özoğuz, **a.g.e.**, s.91.

³⁰⁸ Bu konuda özellikle 1909 Adana Ermeni Olayında etkili olan Taşnak Komitesi fedailerinden Adana Gregoryen Ermeni Piskoposu Muşeng adındaki komitacının önemli faaliyetleri olmuştur. 1909 Adana Ermeni Olayından sonra Mısır’a gitmiş ancak mütârekeden sonra Adana’nın Fransızlar tarafından işgalini müteakip tekrar Adana’ya gelmiştir. Fakat Fransızlar tarafından bölgeden uzaklaştırılmıştır. Toros, “*Ali Münif Beyin Hatıraları*”, s.75; Bildirici, **a.g.e.**, s.44.

³⁰⁹ Özoğuz, **a.g.e.**, s.26-27.

³¹⁰ Çiftlik bu olaydan sonra “*Şehitlik*” olarak anılmıştır. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.37-41.

³¹¹ Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.68-73; Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.176-180.

³¹² Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.58.

³¹³ Özoğuz, **a.g.e.**, s.136.

³¹⁴ Ahmet Remzi Yüreğir, **Yeni Adana**, 26 Mayıs 1953; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.174; Çelik, “*Adana ve Çevresi*”, s.118-119; Kasım Ener, **Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1963, s.79; Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.3-6.

³¹⁵ Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.163-164.

Kaç kaç hadisesinden sonra şehirde Müslüman Türk kalmadığını iddia eden Ermeniler, devlet kurmak için Fransız genel valisine müracaat etmişlerdir.³¹⁶ Bu esnada “*Guiliguia (Kilikya)*” adındaki Ermeni gazetesinin başyazarı Veradzine, birkaç komitacı ile birlikte Fransız mandası altında kuzey sınırı demiryolu, doğu ve batı sınırı Seyhan ve Ceyhan nehirleri olmak üzere “*Kilikya Mezopotamya Cumhuriyetini*” kurduklarını açıklamışlardır. Bundan cesaret alan Dr.Mihran Damatyan’da³¹⁷ 5 Ağustos 1920 günü etrafına topladığı Ermenilerle birlikte hükümet konağını ele geçirerek cumhuriyetin geçici hükümet başkanı olduğunu ilan etmiştir. Durumdan Paris’i haberdar eden Bremond, asilere haddini bildirmesi doğrultusunda verilen talimat uyarınca Damadyan ve etrafındakileri zor kullanmak suretiyle hükümet konağından atmıştır.³¹⁸ Böylece iki saat on beş dakikalık Ermeni Devleti son bulmuştur.³¹⁹ Ancak bir “*Ermeni Devleti*” kurma hayali ile bölgeye gelen Ermenileri hayal kırıklığına uğratan asıl gelişme Fransa ile Ankara Hükümeti arasında imzalanan Ankara Antlaşması olmuştur. Bunun üzerine Fransızlara güvenerek bölgeye gelmiş olan Ermeniler Anadolu topraklarını terk etmek durumunda kalmışlardır.³²⁰

³¹⁶ Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.63.

³¹⁷ Aslen Erivanlıdır. Paris, Londra, Moskova merkezindeki Ermeni cemiyetlerinin kuruluşunda rol oynamıştır. Kafkasya’da Türklere karşı Ermeni gönüllü alaylarına kumandanlık yapmıştır. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.26.

³¹⁸ Abdülgani Girici hatıralarında Cumhurbaşkanı Damatyan, Başvekil Şişmanyen, Harbiye Nâzırı ve birkaç nâzırın ayrı bir kamyonla Karataş-Yüreğir Ovası işgal kuvvetleri komutanı Capitain Coutet idaresinde ve hiçbir kimse ile görüşmeden, konuşmadan doğru Karataş’a sevk edilip kayıklarla Mersin limanında demirlenmiş vapurlara nakledildiklerini belirtmektedir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.34. Taha Toros ise bunların 22 Eylül günü şehir dışına çıkarılarak sürgüne gönderildiğini belirtmektedir. Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.210.

³¹⁹ Özoğuz, **a.g.e.**, s.45; Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.32. Ermenilerin, Paris Barış Konferansında bağımsız bir Ermenistan Devleti istekleri sadece Wilson tarafından desteklenmiştir. Ermeni isteklerine karşı çıkan Fransız kamuoyu, işgal yıllarında da bu tutumunu sürdürmeye devam etmiştir. Bu nedenle Fransa’nın Kilikya’da tarihi bir rolü olduğuna inanan ve bölgenin Fransa’nın elinde kalmasını isteyen Fransız kamuoyu, Ermeni isteklerini ise aşırı hayalci bulmuştur. Bu nedenle Damatyan tarafından kurulan Ermeni Devletine son verilmiştir. Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı**, s.58.

³²⁰ 130.000 kadarı Suriye’ye, 30.000 kadarı da Kıbrıs’a göç etmek zorunda kalmıştır. Aybars, **a.g.e.**, s.293.

I. BÖLÜM

ADANA’NIN İDARİ YAPISI VE NÜFUS

A- İdari Yapı

1. Osmanlı Döneminde Adana’nın İdari Yapısı

Memlûklular, Çukurova bölgesinde yaşayan Türkmenlerin yardımıyla 1360 yılından itibaren Adana’ya hâkim olmuşlardır. Bölgenin idaresini ise kendilerine tâbi olarak yaşayan Türkmen gruplarından Ramazanoğullarına vermişlerdir.³²¹ 1516 yılına kadar Ramazanoğulları tarafından yönetilen bölge, Yavuz Sultan Selim’in Mısır seferi esnasında sulh yoluyla Osmanlı toprağı haline gelmiştir. Fakat sulh yoluyla elde edildiğı için bölgenin idaresi yurtluk ve ocaklık olarak yine Ramazanoğullarına bırakılmıştır.³²² Buna rağmen diğer Osmanlı sancakları gibi nüfus ve arazi tahrîrine tâbi tutulmuştur. Ancak bu tahrîrler, bölgenin hareketli bir nokta olması ve nüfusun konar-göçer olmasından dolayı diğer bölgelerde olmadığı kadar kısa aralıklarla tekrar etmiştir. Osmanlı yönetiminin bölgeye yerleşmesiyle birlikte sayımların zaman aralığı da artmaya başlamıştır.³²³

Adana, Osmanlı idaresinin ilk yıllarında Özer (Üzeyir), Tarsus ve Sis (Kozan) sancaklarıyla birlikte “*Vilâyet-i Çukurâbâd*” adıyla müstakil bir eyâlet haline getirilmiştir.³²⁴ Ancak 1527 yılında Adana’nın Şam Beylerbeyliğine bağlanması ile birlikte bu eyâlette ortadan kalkmıştır.³²⁵ Buna karşın Tuncer Baykara’nın 1520 yılına ait “*Vilâyet-i Arab*” başlığı altında verdiği listede Haleb, Hama, Humus, Ayıntab, Trablus, Malatya, Tarsus, Divriğı, Birecik, Darendede, Kahta ve Gerger, Rum-kal’a, Behisni, Sis ve Şam sancakları yer alırken Üzeyir ve Adana yer almamaktadır.³²⁶

³²¹ Banoğlu- Alsan, **a.g.e.**, s.27; Kurt, “*Ramazanoğulları Beyliği*”, s.816. Ramazanoğulları, Çukurova’da yaşayan Üç-Ok Türkmenlerini hâkimiyetleri altında toplamak suretiyle bölgede önemli bir güç haline gelmişlerdir. Kanat, **a.g.m.**, s.102.

³²² Kurt, “*Ramazanoğulları Beyliği*”, s.821; Sefer esnasında meydana gelen Mercidabık savaşı sonrasında tevcihler yapılırken Adana ve civarının yönetimi padişah ile sefere katılan Ramazanoğlu Mahmud Beye verilirken Ramazanoğullarının kendi rızaları ile Osmanlı hâkimiyetini kabul etmelerinden ötürü “*yurtluk ve ocaklık*” verilmiştir. Kendisine bu şekilde bir arazi geliri tevcih olunan kişi, resmî olarak o yerin sahibi olmadığı için araziye satamaz, bağışlayamaz ve vakfedemezdi. Bu sistem genellikle müstakil beylerden ele geçirilen, sadakat ve bağlılıkları görülen beylere, hânedanlarının uhdelerinde bırakılmak üzere verilmiştir. Pakalın, C.III, s.639. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, **XVI. Yüzyıl Adana Tarihi**, s.27-31.

³²³ 1519 yılında yapılan sayımı 1521, 1525, 1530, 1536, 1547 ve 1572 yılında yapılmıştır. Yılmaz Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I: 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, Ankara 2004, s.19-20.

³²⁴ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.44.

³²⁵ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.23.

³²⁶ Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksîmâtı**, Ankara 1988, s.106.

Yılmaz Kurt bu durumun Adana'nın 1526 yılına kadar “*Vilâyet-i Adana*” veya “*Vilâyet-i Çukurabad*” adıyla bağımsız bir eyâlet olduğu ve 1527 yılında Şam'a bağlandığı fikrini desteklediğini belirtmektedir.³²⁷

Bunun yanı sıra Adana'nın idari durumu ile ilgili değişik fikirler öne sürenlerde olmuştur. İstanbul Beyazıt Kütüphanesinde bulunan ve 1522-1523 tarihine ait bilgileri ihtivâ eden bir kanunnâmeye dayanılarak öne sürülen bir iddiaya göre Şam Beylerbeyliği; Adana, Antakya, Ayıntâb, Birecik ve Rum-kal'a, Gazze (Remle ile birlikte), Haleb, Hama ve Hums, Safed, Sis, Şam (Paşa Sancağı), Tarsus ve Trablus sancaklarından müteşekkil olup Adana'da bu beylerbeyliğe bağlı bir sancaktır.³²⁸ Ayrıca Yılmaz Kurt tarafından “*Vilâyet-i Çukurâbâd*”a bağlı bir sancak olarak zikredilen Üzeyr de kanunnameye göre 1523 yılında sancak haline getirilerek Şam Beylerbeyliğine bağlanmıştır.³²⁹ Buna göre Şam Beylerbeyliğinin 1522-1523 yıllarındaki idari yapısı şu şekilde olmuştur:

1522

Sancaklar

Adana
Ayıntâb
Birecik ve Rum-kal'a
Gazze (Remle ile birlikte)
Haleb
Hama ve Hums
Safed
Şam (Paşa Sancağı)
Tarsus
Trablus
Antakya
Sis

1523

Sancaklar

Adana
Ayıntâb
Birecik ve Rum-kal'a
Gazze
Haleb
Hama ve Hums
Safed
Şam (Paşa Sancağı)
Tarsus
Trablus
Salt ve Aclûn
Üzeyr

Çukurova bölgesinin idari yapısına yönelik gerçekleştirilen ve kesin olarak bilinen en önemli idari değişiklik Şam Beylerbeyliğine bağlı olan Haleb'in 1549 yılında

³²⁷ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.23. Ali Sinan Bilgili ise Tarsus, Adana, Üzeyr ve Sis sancaklarının 1526 tarihinde Arap Vilâyetinden (Haleb, Hama, Ayıntab, Trablus, Divriği, Birecik, Darend, Kahta ve Gerger, Rum-kale, Behisni, Sis ve Şam'dan müteşekkil olan vilâyet) ayrılarak “*Çukurabad Vilâyeti*” adı altında tesis edilen yeni bir vilâyete bağlanmış olduğunu buna karşın Çukurabad Vilâyeti tabirine ilk defa 1526 tarihli Tapu Tahrîr defterinde rastlandığını belirtmektedir. Ancak bu ifadeyi destekleyen başka belgelerin mevcut olmaması sebebiyle müstakil bir beylerbeylik kurulduğu hükmünün çıkarılmaması gerektiğini belirtmektedir. Ali Sinan Bilgili, **Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih)**, Ankara 2001, s.34. Metin Kunt'un verdiği aynı sancakların 1526-1527 tarihlerinde Şam Beylerbeyliğine bağlı olduğu yönündeki bilgi ile Bilgili'nin verdiği bilgiler örtüşmektedir. Metin Kunt, **Sancaktan Eyâlete 1550-1650**, İstanbul 1978, s.129.

³²⁸ Kanun-nâme vrk. 116-117 aktaran Enver Çakar, **XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)**, Elazığ 2003, s.25-26.

³²⁹ Çakar, **XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı**, s.26.

müstakil bir beylerbeylik haline getirilmesi olmuştur.³³⁰ Bu düzenleme ile daha önce Şam Beylerbeyliğine bağlı olan Adana'da Haleb Beylerbeyliğine bağlanmıştır.³³¹

Adana'nın Haleb'e bağlanmadan önceki idari yapısı hakkındaki bilgileri ise 1536 yılında gerçekleştirilen arazi tahriri neticesinden öğrenmekteyiz. Buna göre Adana Sancağı; Adana, Yüreğir³³², Saruçam³³³, Dünderlı-Bulgarlı³³⁴, Hacılı, Ayas³³⁵, Karaisalı³³⁶ ve Kınık³³⁷ nâhiyelerden meydana gelmektedir.³³⁸ 1547 yılında yapılan tahrirde ise sancağın 1 şehir, 2 kasaba, 3 kale, 47 köy ve 391 cemaatten müteşekkil olduğu ve şehre bağlı kasabaların da Akdeniz kıyısındaki Ayas ile Kınık olduğu görülmektedir.³³⁹ Buna göre 1536-1547 yılları arası bu nâhiyelere bağlı mera ve köy sayısı şu şekilde tespit edilmiştir:³⁴⁰

³³⁰ Haleb'in beylerbeylik haline getirilmesinde; bölgede yaşayan göçebe Arapların sebep olduğu karışıklık ile şehrin uluslararası ticarete önemli bir dağıtım merkezi görevini üstlenmiş olması ve büyük bir gelir potansiyeline sahip olması etkili olmuştur. Beylerbeylik görevi Malatya Beyi Osman Paşa'ya verilirken son sancakbeyi olan İbrahim Bey'de Adana Sancağına tayin edilmiştir. Çakar, **XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı**, s.30-31.

³³¹ Yılmaz Kurt ise 1547 tahriri yapıldığı sırada Adana'nın Halep eyâletine bağlı bir sancak olduğunu belirtmektedir. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları II**, s.16.

³³² Adana'nın güneyinde yer alan ve Seyhan ile Ceyhan nehirleri arasında kalan bölgeye denilmektedir. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.46; Mustafa Soysal, "Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin "Mufassal Defteri"ne Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma", **Bellekten**, C.52, S.202-203 (Nisan 1988), s.179.

³³³ Adana'nın kuzeyinde ve Kozan yolu üzerinde yer alan, Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki ova ve eşik alana denilmektedir. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.46; Soysal, "Onaltıncı Yüzyılda Adana", s.179.

³³⁴ Adana'nın kuzeyinde Seyhan nehrinin doğusunda kalan bölgeye Dünderlı, kuzeyindeki topraklara ise Bulgarlı denilmektedir. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.46.

³³⁵ Adana'nın Yumurtalık ilçesinin eski adıdır.

³³⁶ Bugünde aynı isimle anılmaktadır. Adana'nın kuzeyinde Aladağ ve Kızıldağlarının güneyinde yer alan bölgeye denilmektedir. İsmi Kara İsalı oymağından almıştır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.47.

³³⁷ 15. yüzyılın sonunda veya 16. yüzyılın başında kurulduğu tahmin edilmektedir. 17. yüzyılda ortaya çıkan Celali isyanları sırasında harap olmuş ve haritadan silinmiştir. Ceyhan ile Osmaniye arasındaki bölge olduğu tahmin edilmektedir. 1920 tarihli bir bölge haritasında da aynı bölge için "Kınıklı" ismi kullanılması bu düşüncüyü desteklemiştir. Niyazi Ramazanoğlu, La Province d'Adana Apercu Historique Ethnographique et Statistique, Costantinople 1920 aktaran Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.49.

³³⁸ Tahrir Defteri No: 179 aktaran Halaçoğlu, "Adana Tarihiçesi", s.12.

³³⁹ Yılmaz Kurt, Kınık kasabasının 16. yüzyılın başlarında yeni kurulduğunu fakat 17. yüzyılda ortadan kalktığını ve 19. yüzyılda aynı yerde Osmaniye adıyla Hacı Osman karyesi merkez olmak üzere yeniden kurulduğunu belirtmektedir. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları II**, s.18.

³⁴⁰ Halaçoğlu, "Adana Tarihiçesi", s.13. Tuncer Baykara ise Adana'nın 16. yüzyıldaki idari durumunu Tahrir Defterlerine dayanarak şu şekilde göstermiştir: Nefs-i Adana, Nâhiye-i Adana, Yüreğir, Saruçam, Dünderlı ve Bulgarlı, Hacılı, Kara-ısalı, Berendi, Ayas ve Kınık. Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, s.196.

Adana	47 mezraa
Ayas	9 mezraa, 2 köyü var
Berendi	57 mezraa, 33 köyü var
Dünderlu-Bulgarlu	48 mezraa var
Hacılı	27 mezraa var
Karaisalı	93 mezraa var
Kınık	62 mezraa, 43 köyü var.
Sarıçam	70 mezraa var
Yüreğir	126 mezraa var

Haleb Beylerbeyliğinin ilk sancak tevcih defteri 1550 tarihinde düzenlenmiştir. Buna göre beylerbeyliğinin 9 sancaktan meydana geldiği görülmektedir. 1554 tarihli sancak listesinde ise beylerbeyliği oluşturan sancakların bir kısmının değişmesine karşın sayıları değişmemiştir. 1555’de Tarsus’un çıkarılması ile sancak sayısı 8’e düşerken, 1558’de tekrar ilave edilmesiyle 9’a çıkmıştır. 1561 yılında Selemiye ve Bâlis sancaklarının eklenmesiyle 11’e, 1565 yılında Cebele, Suhne-Tayyibe sancakların Haleb’e, Hums sancağının ise Şam Beylerbeyliğine bağlanmasıyla 12’ye çıkmıştır.³⁴¹ Aynı dönemlerde Adana Sancağına bağlı nâhiyeler ise Adana, Yüreğir, Sarıçam, Dünderlu ve Bulgarlı, Hacılı, Karaisalı, Berendi, Ayas ve Kınık olmuştur.³⁴² Buna göre Halep Beylerbeyliğinin 1550-1565 yılları arası idari yapısı şu şekilde olmuştur:

1550-1565 Yılları Arası Halep Beylerbeyliğinin İdari Taksîmâtı

1550	1554	1555	1558	1561	1565
Adana	Adana	Adana	Adana	Adana	Adana
Birecik	Birecik	Birecik	Birecik	Birecik	Birecik
Haleb	Haleb	Haleb	Haleb	Haleb	Haleb
Hama	Hama	Hama	Hama	Hama	Hama
Hums	Hums	Hums	Hums	Hums	Tarsus
Ma’arra	Ma’arra	Ma’arra	Ma’arra	Ma’arra	Ma’arra
Bâlis	Ekrâd	Ekrâd	Ekrâd	Ekrâd	Ekrâd
Selemiye	Uzeyr	Uzeyr	Uzeyr	Uzeyr	Uzeyr
A’zâz ve Kilis	Tarsus		Tarsus	Tarsus	Suhne- Tayyibe Selemiye Cebele Bâlis

1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Adana, bu tarihten itibaren Ramazanoğulları tarafından idare olunmuştur. Bu durum Ramazanoğlu Pir Mansur

³⁴¹ Çakar, XVI. Yüzyılda Halep Sancağı, s.30-32.

³⁴² Kurt, Çukurova Tarihinin Kaynakları III, s.108.

Beyin 1608 yılında kendi isteği ile görevden ayrılmasına kadar devam etmiştir.³⁴³ Ramazanoğlu Pir Mansur Beyin görevden ayrılmasından sonra ise Haleb'den ayrılarak Adana, Tarsus ve Sis şehirlerinden müteşekkil müstakil bir eyâlet haline getirilmiştir.³⁴⁴ Buna göre 1568-1653 yılları arasında Haleb Beylerbeyliğinin idari yapısı şu şekilde olmuştur:

1568-1653 Yılları Arası Haleb Beylerbeyliğinin İdari Durumu³⁴⁵

1568-1574	1609	1653 ³⁴⁶
Haleb	Haleb	Haleb
Adana	Adana	Adana
Hama	Ekrâd-ı Kilis	Maarra
Tarsus	Birecik	Uzeyr
Birecik	Uzeyr	Bâlîs
A'zaz ve Kilis	Maarra	Kilis
Maarra	Bâlîs	
Uzeyr	Türkmen-i Haleb	
Selemiye		
Bâlîs		

1568 yılında Sis ve Ayıntab sancakları Dulkadir (Maraş) Beylerbeyliğine bağlanmıştır.³⁴⁷ 1571 yılında Kıbrıs'ın fethedilmesiyle birlikte İçil, Tarsus ve Sis sancakları da Kıbrıs Eyâletine bağlanmıştır. 1572 yılında yapılan tahrîrde ise Adana Haleb'e bağlı bir sancak olarak görünmektedir.³⁴⁸ 17. yüzyılın başında ise Haleb Eyâletinin; Haleb, Kilis, Maarra, Üzeyir, Balis ve Adana sancaklarından oluştuğu görülmektedir.³⁴⁹ Ramazanoğlu idaresinden sonra müstakil bir eyâlet haline gelen

³⁴³ Kurt, **XVI. Yüzyıl Adana Tarihi**, s.19; Sümer, “Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar”, s.56; Kurt, “Ramazanoğulları Beyliği”, s.821; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.254-261

³⁴⁴ Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, s.89, 106; Yılmaz Kurt ve Uzunçarşılı ise Pir Mansur Bey'in 1608 tarihinde görevden ayrılmasından sonra Sis, Tarsus, Karatas ve Silifke sancaklarından müteşekkil Adana Eyâletinin teşkil olduğunu belirtmektedirler. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.44, 79; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.III/2, Ankara 1995, s. 290.

³⁴⁵ Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, s.106.

³⁴⁶ 1653 tarihli Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesinde ve İlhan Şahin tarafından neşredilen bir risalede de Haleb Eyâletinin idari taksîmâtı aynı şekilde gösterilmiştir. Midhat Sertoğlu, **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi**, İstanbul 1992, s.35; İlhan Şahin, “*Tîmâr Sistemi Hakkında Bir Risâle*”, **Tarih Dergisi**, S.32 (İstanbul 1979), s.916-917.

³⁴⁷ Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, s.104.

³⁴⁸ 1572 yılı tahrîrine göre Adana Sancağında; Adana, Ayas ve Kınık olmak üzere üç yerleşim merkezi görünmektedir. Adana'nın Müslüman vergi nüfusu 866, gayrimüslim vergi nüfusu ise 157 neferdir. Bunun yanı sıra şehir 28 mahalleden meydana gelmektedir. Bunların 27'si Müslim, 1'i ise gayrimüslim mahallesidir. Mahalleler ise daha çok câmi ve mescitlerin etrafında teşekkül etmiş ve o adla anılmışlardır. Nitekim 1547 tahrîrinden sonra kurulmuş olan 3 yeni mahallede etrafındaki mescitlerin adlarını almışlardır. Bunlar; Mescid-i Cedîd-i Halil Veled-i Sarı Yakub, Mescid-i Derviş Ali ve Mescid-i Halil İbrahim mahalleleridir.

³⁴⁹ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.44.

Adana, 1653 yılında Haleb'e bağlı sancaklar arasında görünmektedir.³⁵⁰ Bu durum müstakil bir eyâlet olarak ömrünün uzun süreli olmadığını göstermektedir. Bu tarihten itibaren de Osmanlı idari sistemi içerisinde ne statüde yer aldığı çok net değildir. Bununla birlikte 1833 yılına kadar zaman zaman Halep, Konya, Malatya ve Şam eyâletlerine bağlı bir sancak, zaman zaman da müstakil bir eyâlet olarak Osmanlı idari sistemi içerisinde yer aldığı bilinmektedir.³⁵¹ Nitekim Tuncer Baykara 19. yüzyıl başında Adana eyâletinin; Adana, Belen, Alâiye, İç-il, Sis, Uzeyr ve Tarsus Sancaklarından meydana geldiğini belirtirken³⁵², Kemal H. Karpat ise Osmanlı Devleti'nin 1831 yılı nüfus sayımı verilerine dayanarak Adana Eyâletini; Adana, Bilan, Azir, Tarsus, İçel ve Alaiye Sancaklarından müteşekkil bir eyâlet olarak vermiştir. Buna göre 19. yüzyıl başındaki Adana, Sis sancağı eyâlet sınırlarından çıkarılmış müstakil bir eyâlet olarak görünmektedir.³⁵³

1833 yılında başlayan İbrahim Paşa idaresi, Adana'da olduğu gibi Çukurova'da da yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Önceki yüzyılda devletin genelinde görülen gerileme ve iç karışıklıktan Adana'da etkilenmiştir. Bölgedeki aşiretlerin kendi aralarında ve merkezi hükümetle girdikleri iktidar mücadelesi bölgenin yaklaşık olarak iki yüzyıl karışıklık içerisinde kalmasına neden olmuştur.³⁵⁴ Bu nedenle bölgeye sürekli olarak yeni mütesellim atanmıştır. Hatta sırf bu nedenle 1746-1757 yılları arasında on beş mütesellim atanmıştır. Buna rağmen istenilen sükûnet yine sağlanamamıştır.³⁵⁵ İbrahim Paşa idaresi ile birlikte uzun süredir özlediği sükûnet ortamına kavuşmuş olan bölgenin idaresi 1840 yılında tekrar Osmanlı Devletine geçmiştir.³⁵⁶

³⁵⁰ Şerafettin Turan Adana Eyâletinin 1653'de lağvedildiğini belirtmektedir. Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksîmâtı", **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, Ankara 1963, s.201-232.

³⁵¹ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.5-6; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s.290; Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", s.12.

³⁵² Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, s.119.

³⁵³ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikler**, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s.153. Ancak Fazıla Akbal'da aynı dönemde Adana Eyâletinin; Adana, Tarsus, Alanya (Alâiye), İç İl, Sis, Uzeyr ve Beylan'da müteşekkil olarak göstermektedir. Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksîmât ve Nüfus", **Belleten**, C.XV, S.60 (Ekim 1951), s.623.

³⁵⁴ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.435.

³⁵⁵ Özmen, **Adana**, s.25.

³⁵⁶ Cumhuriyetin 15. yılı için hazırlanan "Seyhan" isimli eserde; Adana'nın, İbrahim Paşa yönetiminden önce Haleb'e bağlı olduğu, İbrahim Paşa yönetiminin sona ermesi ve bölgenin idaresinin tekrar Osmanlıya geçmesi ile tekrar Haleb'e bağlandığı belirtilmektedir. Hatta 1845 yılından itibaren bölgenin müstakil bir vilâyete dönüştürülerek merkezden atanan valiler tarafından idare edildiği de belirtilmektedir. **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, İstanbul 1938, s.54.

1840-1842 yılları arasında “*muhassıllık*” şeklinde “*muhassıllar*” tarafından yönetilen şehre 1845’den itibaren düzenli olarak vali atanmaya başlanmıştır. Ancak valilik görevini ifâ etmek üzere görevlendirilenlerin zaman zaman farklı unvanlarla atandığı görülmektedir. Buna göre 1845’den 1875’e kadar atananlar “*Eyâlet Valisi*”, 1875’den 1878’e kadar atananlar “*Eyâlet Mutasarrıfı*”, 1878’den 1881’e kadar atananlar “*Eyâlet Valisi*”, 1881’den 1884’e kadar atananlar “*Sancak Mutasarrıfı*”, 1885’den 1949’a kadar atananlar “*Vilâyet Valisi*”, 1949’dan 1956’ya kadar atananlar ise “*İl Valisi*” unvanıyla atanmışlardır.³⁵⁷

1867 yılında vilâyete dönüştürülen Adana’ya “*vilâyet valisi*” unvanlı yöneticilerin atanması 1885’den itibaren olmuştur. Bu nedenle şehrin Osmanlı idari sistemi içerisindeki yerini yıl olarak net bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. Arşiv belgelerinde eyâlet olarak geçen şehir, Devlet Sâlnâmelerinde ise vilâyet olarak geçmektedir. Bu nedenle şehrin sınırlarının değişimine dair bilgileri Devlet Sâlnâmelerindeki şekliyle ele alacağız.

1850 tarihli Devlet Sâlnâmesinde Adana vilâyetinin Adana, Tarsus, Beylân, Karaisalı, Uzeyr ve Maraş sancaklarından meydana geldiği³⁵⁸, 1848’de ise vilâyetin merkez sancağı konumunda olan Adana sancağının Yakapınar adlı bir bucak ile 95 köy ve 56 mahalleden müteşekkil bir idari birim olduğu görülmektedir.³⁵⁹ 1852 tarihli Devlet Sâlnâmesinde ise Adana vilâyeti; Niğde, İçil, Tarsus, Bilân, Karaisalı ve Maraş sancaklarından meydana gelmektedir.³⁶⁰ 1853 ve 1854 yıllarında ise vilâyetin sınırlarıyla ilgili herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1855 yılında Niğde, İçil ve Maraş sancakları Adana vilâyetinden ayrılarak müstakil birer vilâyet haline getirilmiştir. Buna karşın Nefs-i Adana’da yeni bir idari birim olarak vilâyet sınırlarına dâhil edilmiştir.³⁶¹ 1855 yılında Adana vilâyetinden ayrılarak müstakil bir vilâyet haline getirilen Maraş, 1856 yılında tekrar Adana vilâyetine bağlanmıştır. Bu dönemde Adana’ya bağlı olan diğer sancakları ise Adana, Tarsus, Azir (Üzeyr), Bilân (Beylan-Belen) ve Karaisalı olmuştur.³⁶²

³⁵⁷ 1885’e kadar atananların unvanları için bkz. **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1293**, s.116-117.

³⁵⁸ Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, s.128.

³⁵⁹ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.6.

³⁶⁰ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1268**, s.73.

³⁶¹ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1271**, s.66, 95.

³⁶² **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1272**, s.66-67.

1857 yılında daha önce sancak olarak Adana vilâyetine bağlı olan Karaisalı, kaymakamlık haline getirilerek Adana sancağına bağlanmıştır. Vilâyete bağlı olan diğer sancaklar ise Adana, Tarsus, Azir, Bilan ve Maraş'tır. Adana sancağına bağlı olan yerler ise Adana maa Yüreğir, nâhiye-yi Dündarlı-yı kebir, nâhiye-yi aşağı Dündarlı, Sarıçam, Karakışla, Karacalar, Sis, aşiret-i Hacılı, Misis ve Ayas maa miredi, Karaisalı Kaymakamlığı, aşiret-i Menemenci ve Kars'dır.³⁶³ 1858 yılında vilâyet sınırlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır.³⁶⁴ Ancak 1859 yılında Tarsus, Azir ve Bilan kaymakamlığa, Maraş ise mutasarrıflığa dönüştürülmüştür.³⁶⁵ 1860 ve 1861 yıllarında vilâyet sınırlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1862 yılında ise kaymakamlık statüsünde bulunan Karaisalı tekrar sancak statüsüne yükseltilmiş, Bilan Sancağı ise kaldırılmıştır. Bu yılki dikkat çeken bir uygulamada aşiretlere kaza statüsü verilmesi olmuştur. Bu uygulama sonucu Adana'ya bağlı kazalar Adana, Yüreğir, Sarıçam, Hacılı Aşireti, Kırkeçili Aşireti, Karakuşlu Aşireti, Karaömer Aşireti, Kapı Aşireti, Kabasakal Aşireti, Akçakoyunlar Aşireti, Şambayadı Aşireti, Boztan Aşireti, Safular Aşireti, Misis ve Ayas maa Burendi olmuştur.³⁶⁶ 1863 yılında Adana, Tarsus, Karaisalı ve Femeci, Azir ve Maraş sancaklarından müteşekkil olan vilâyetin³⁶⁷, 1865'e kadar idari yapısında herhangi bir değişiklik olmamıştır.³⁶⁸ Ancak 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile Haleb eyâleti sınırı yeniden düzenlenince Adana'da meydana gelen değişiklikten etkilenmiştir. Buna göre Adana'nın da dahil edildiği Haleb eyâleti; Haleb, Adana, Kozan, Uzeyr ve Payas, Urfa, Maraş ve Zor sancaklarından müteşekkil hale gelmiştir.³⁶⁹ 1865 yılında Çukurova bölgesinde yaşayan aşiretlerin merkezi hükümet tarafından kontrol altına alınarak zorunlu iskâna tâbi tutulmaları neticesinde ise Hassa, İslahiye, İzziye, Kars-ı Zülkadiriye ve Osmaniye gibi yeni yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır.³⁷⁰

³⁶³ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1273*, s.97.

³⁶⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1274*, s.105.

³⁶⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1276*, s.70-71.

³⁶⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1278*, s.141.

³⁶⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1279*, s.148.

³⁶⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1281*, s.176.

³⁶⁹ Enver Çakar, *17. Yüzyılda Haleb Eyâleti ve Türkmenleri*, Elazığ 2006, s. 62. Bu düzenleme 1865 yılında gerçekleştirilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.200. Bir başka eserde ise 1866 yılında gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Onar, *Saimbeyli*, s.73.

³⁷⁰ Kadirli şehri, Pazar yeri denilen ve eski Zülkadriye'nin merkezine kurulmuştur. Fırka-i İslâhiyenin bölgede olduğu bir sırada eski Kars-ı Zülkadriye halkından bir kısmı gelerek harap bir şekilde bulunan kasabanın yeniden imârını istemişlerdir. Bunun üzerine Kars dağlarından ve Çukurova aşiretlerinden isteyenlerin buraya ev yaparak yerleşmelerine izin verilmiştir. Bunun üzerine 600 hâne gelerek bölgeye yerleşmiş ve bunun üzerine Kadirli kasabası kurulmuştur. Kadirli daha sonra Kozan Sancağına bağlanarak kaza haline getirilmiştir. Ayrıca Tatarlı, Sunbas ve Savrun nâhiyeleri de buraya bağlanmıştır.

1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesinin 1867 yılında ülke genelini kapsayacak şekilde uygulamaya konulması Adana'nın idari yapısını da etkilemiştir.³⁷¹ Nitekim nizamname gereğince kurulan 13 yeni vilâyetten birisi de Adana olmuştur.³⁷² Buna göre 1867 yılına kadar Haleb'e bağlı olan Adana³⁷³; Adana, Payas ve Kozan sancaklarından müteşekkil müstakil bir vilâyet haline gelmiştir.³⁷⁴ Ayrıca daha önce Adana'ya bağlı olan Maraş Sancağı Haleb'e bağlanmış³⁷⁵, Şam olarak bilinen coğrafyada da Suriye isimli yeni bir vilâyet kurulmuştur.³⁷⁶

1867 yılındaki idari değişiklikten sonra 1872 yılına kadar Adana vilâyetinin idari sınırlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1872 yılında Tarsus, Mersin ve Karaisalı kazalarının Adana Sancağına dahil olması ile vilâyetin kaza sayısı 12'ye yükselmiştir.³⁷⁷ 1873 yılında ise Adana, Payas, Kozan ve İçil sancaklarından müteşekkil görünmektedir.³⁷⁸ 1876 yılına kadar idari yapısında herhangi bir değişikliğin meydana gelmediği vilâyetin 1876-1877 yılı itibariyle sancak va kaza olarak idari durumu şu şekildedir:

1876-1877 Yılında Adana Vilâyetinin, Sancak ve Kaza Olarak İdari Durumu³⁷⁹

Sancak

Adana
Kozan
İçil
Payas

Kaza

Tarsus, Mersin, Karaisalı
Bilanköy, Kars-ı Zülkadiriye, Haçin
Mut, Gülnar, Ermenek, Anamur, Silifke
Osmaniye

Kaza bu sırada 8.406 kişi ve 2.552 hânedan teşekkül etmekteydi. Ayrıca yedi Müslüman ve bir de Hristiyan Mahallesi vardı. Yine Osmaniye'de Hacı Osmanlı Köyü önünde Pazar Yeri olarak meydana getirilmiştir. Fırka-i İslâhiyenin bölgeden gitmesinden sonra da Antep, Payas, Halep ve Bağdat tarafından gelen Türkmen aşiretleri ile birlikte şehrin nüfusu hızla artmıştır. Halaçoğlu, "*Adana Tarihçesi*", s.15-16.

³⁷¹ Bu nizamname ile mülkî taksimât sırasıyla vilâyet, sancak, kaza ve köy şeklinde yapılmıştır. Ancak 1871 yılında idari taksimâtın yeniden düzenlenmesi sonucu yeni idari yapı; vilâyet, sancak, kaza, nâhiye ve köy şeklinde olmuştur. Nizamnameye göre vilâyet-vali, sancak-mutasarrıf, kaza-kaymakam, nâhiye-nâhiye müdürü ve köy de muhtarlar tarafından idare edilecektir. Nejdî Bilgi, "*Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülkî Yapının Gelişimi*", **Türkler**, C.16, Ankara 2000, s.334.

³⁷² Halaçoğlu, "*Adana Tarihçesi*", s.12.

³⁷³ 1866 yılında Adana'nın; 8'i Tarsus'a, 14'ü Adana'ya, 5'i Karaisalı-Femeci'ye, 8'i Azir'e, 31'i de Maraş'a bağlı 67 kazadan meydana gelmekteydi. **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1282**, s.164.

³⁷⁴ Ahmet Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s.223-224. Yeni oluşturulan Adana Vilâyetinin; Kozan, Cebel-i Bereket ve İçil sancaklarından meydana geldiğini belirten çalışmalarda vardır. Çakar, **17. Yüzyılda Haleb Eyâleti**, s.62.

³⁷⁵ Yeni idari yapı sonrasında Kozan, Uzeyr ve Payas sancaklarının da Adana'ya bağlanması ile Haleb Vilâyeti; Haleb, Urfa, Maraş ve Zor sancaklarından ibaret kalmıştır. Çakar, **17. Yüzyılda Haleb Eyâleti**, s.62.

³⁷⁶ Ayhan Doğan, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Maraş**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1999; Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, s.130.

³⁷⁷ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1288**, s.250.

³⁷⁸ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1289**, s.253.

³⁷⁹ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1293**, s.250; **Salnâme-i Vilâyet-i Adana-1293**.

1878 yılında 4 sancak ve 13 kazadan müteşekkil olan Adana vilâyetinin, idari sınırlarında meydana gelen tek değişiklik Payas sancağının yerini Bilan sancağının alması olmuştur. Ancak gerek Payas, gerekse Bilan sancağına bağlı tek kazanın Osmaniye olması dikkat çekmektedir. Kazaların sancaklara göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:³⁸⁰

Sancak

Adana
Kozan
İçil
Bilan

Kaza

Tarsus, Mersin, Karaisalı
Bilay Köy, Kars, Haçin, Sis
Ermenek, Anamur, Sinanlı, Sarıkavak, Köseler
Osmaniye

1878 yılında gerçekleşen tek idari değişiklik Bilan sancağının yerini Cebel-i Bereket sancağının alması olmuştur.³⁸¹ 1879 ve 1880 yıllarında ise herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1881 yılı itibariyle vilâyeti oluşturan sancakların kazalara göre dağılımı şu şekildedir:³⁸²

Sancak

Adana
Kozan
İçil
Cebel-i Bereket

Kaza

Tarsus, Karaisalı, Mersin
Haçin, Yeni Kars-ı Zülkadiriye
Ermenek, Anamur, Gülnar, Mut
Islahiye, Bulanık, Payas, Hassa, Osmaniye

Vilâyetin 1883 yılındaki idari görünümü sancaklar anlamında bir değişiklik göstermemektedir. Buna karşın Kozan sancağının kaza sayısı daha önce nâhiye olan Feke'nin kaza statüsüne yükseltilerek Kozan'a bağlanması ile bir artmıştır. Buna göre Kozan'ın yeni idari durumu; Haçin, Feke, Kars (nam-ı diğer Zülkadiriye) şeklinde olmuştur.³⁸³ 1884 yılında ise Yeni Bilan Köyü'nün kaza statüsüne yükseltilerek Kozan Sancağına bağlanması ile Kozan'ın kaza sayısı 4'e, vilâyetin kaza sayısı ise 16'ya yükselmiştir. Değişiklik sonrası vilâyetin idari görünümü şu şekilde olmuştur:³⁸⁴

Sancak

Adana
Kozan
İçil
Cebel-i Bereket

Kaza

Tarsus, Karaisalı, Mersin
Haçin, Yeni Kars-ı Zülkadiriye, Feke, Yeni Bilan Köyü
Ermenek, Anamur, Gülnar, Mut
Islahiye, Bulanık, Payas, Hassa, Osmaniye

Vilâyetin 1885 yılındaki idari görünümü sancak anlamında bir değişiklik göstermemektedir. Buna karşın Kozan sancağının daha önce 4 olan kaza sayısı Haçin,

³⁸⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1294*, s.493-494; Tuncer Baykara ise bu dönemde Adana vilâyetine bağlı olan sancakların Adana, Kozan, İçil ve Payas olduğunu belirtmektedir. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s.135.

³⁸¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1295*, s.249-251.

³⁸² *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1298*, s.85.

³⁸³ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1300*, s.321.

³⁸⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1301*, s.40-41.

Kars-ı Zülkadiriye ve Feke olmak üzere 3'e inmiştir.³⁸⁵ 1886 yılından 1888 yılına kadar ise vilâyetin idari durumunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1889 yılında Cebel-i Bereket sancağına bağlı Islahiye kazası sancak sınırlarından çıkarılmıştır.³⁸⁶ Bunun neticesinde Cebel-i Bereket sancağının kazaları Bulanık, Payas, Hassa ve Osmaniye olmuştur.

1890 yılında vilâyetin sancak sayısı aynı kalmıştır. Buna karşın Cebel-i Bereket sancağına bağlı olan Hassa kazası ile Kozan sancağına bağlı Yeni Bilan Köyünün sancak sınırlarından çıkarılması ile Cebel-i Bereket ile Kozan sancağının kaza sayısı 3'e düşmüştür. Yine Kozan sancağına bağlı “*Yeni Kars-ı Zülkadiriye*” kazasının adı da “*Kars-ı Zülkadiriye*” şeklinde değişmiştir. Buna göre 1890 yılı itibariyle vilâyetin; sancak, kaza, nâhiye ve karye olarak idari durumu şu şekilde olmuştur:³⁸⁷

Sancak	Kaza	Nâhiye	Karye Adedi	
Adana	Tarsus	Nefs-i Adana	211	
		Misis	14	
		Sırkıntı	12	
		Karsandı	39	
		Muhâcirin	43	
		Karataş	82	
		Nıfs-ı Tarsus	98	
		Gerun	46	
		Gülek	36	
		Mersin	Nefs-i Mersin	65
			Elvanlı	22
			Karaisalı	88
			Sis (merkez liva)	77
			Sırkıntı	17
Kozan	Kars-ı Zülkadiriye		60	
		Haçin	Nefs-i Haçin	72
			Mağara	12
		Feke	Nefs-i Feke	70
			Rum	6
			Bağde	17
			Ayaş	13
			Bölüceli	6
		Ermenek	Nefs-i Ermenek	50
			Nevahi	13
İçil	Mut		74	
	Gülнар	Nefs-i Gülнар	21	
		Anaybazar	31	

³⁸⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1302*, s.43-44.

³⁸⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1306*, s.50.

³⁸⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1307*, s.584-591.

	Anamur	Nefs-i Anamur	52
		Selenti	44
Cebel-i Bereket		Kıyak	5
		Karayiğit	3
	Payas	Nefs-i Payas	23
		Yumurtalık	26
	Osmaniye	Tacirli	10
		Kıy	11
		Cerid	14
	Bulanık		40

Adana sancağına bağlı olan Mersin kazası 1890 yılında sancak statüsüne yükseltilerek Adana'ya bağlı Tarsus da Mersin'e bağlanmıştır. Bu değişiklik sonucunda Adana sancağına bağlı kaza olarak sadece Karaisalı kalmıştır.³⁸⁸ Daha önce Cebel-i Bereket Sancağına dahil olup sancak sınırlarından çıkarılmış olan Hassa ve İslahiye kazaları da tekrar sancak sınırlarına dahil olmuştur. Bunun sonucunda Adana vilâyetinin 4 olan sancak sayısı 5'e, 13 olan kaza sayısı da 14'e çıkmıştır. Ancak Adana Sancağının 3 olan kaza sayısı 1'e düşmüştür.³⁸⁹ Cebel-i Bereket sancağının kaza sayısı ise Hassa ve İslahiye'nin tekrar sancak sınırlarına dâhil edilmesi ile 3'den 5'e yükselmiştir. Buna göre vilâyetin 1891 itibariyle idari durumu sancak, kaza, nâhiye ve karye olarak şu şekilde olmuştur:³⁹⁰

Sancak	Kaza	Nâhiye	Karye Adedi
		Nefs-i Adana	211
		Misis	14
		Sırkıntı	12
Adana		Karsandı	39
		Muhâcirin	43
		Karataş	82
	Karaisalı		88
		Sis (merkez liva)	77
		Sırkıntı	17
Kozan	Kars-ı Zülkadiriye		60
(merkez liva Sis)	Haçin	Nefs-i Haçin	72
		Mağara	12
	Feke	Nefs-i Feke	70
		Rum	6
		Bağde	17
		Ayaş	13
		Bölüceli	6
	Ermenek	Nefs-i Ermenek	50
İçil		Nevahi	13

³⁸⁸ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1309, s.604.

³⁸⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1308, s.577.

³⁹⁰ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1308, s.576-583.

(merkez Silifke)	liva	Gülнар	Nefs-i Gülнар	21
			Anaybazar	31
		Anamur	Nefs-i Anamur	52
			Selenti	44
		Mut		74
			Kıyak	5
			Karayiğit	3
		Payas	Nefs-i Payas	23
			Yumurtalık	26
		Osmaniye	Tacirli	10
Cebel-i Bereket			Kıy	11
			Cerid	14
		Bulanık		40
		Hassa		38
		Islahiye		68
			Nefs-i Mersin	65
			Elvanlı	22
Mersin		Tarsus	Nıfs-ı Tarsus	98
			Gerun	46
			Gülek	36

1894 yılına kadar Adana vilâyetinin idari taksîmâtında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1895 yılında ise Adana sancağına bağlı Muhâcirin nâhiyesi kaza statüsünü yükseltilmiştir. Bu nedenle sancağın 1 olan kaza sayısı 2'ye yükselmiştir.³⁹¹ Ancak bu değişiklik uzun ömürlü olmamış ve 1896 yılında Muhâcirin kazası lağvedilmiştir. Buna karşın Hamidiye adında yeni bir kaza oluşturularak Adana sancağına bağlanmıştır.³⁹² Buna göre 1895 yılı itibariyle Adana vilâyetinin idari durumu şu şekilde olmuştur:³⁹³

Sancak	Kaza
Adana	Karaisalı, Hamidiye
Kozan (merkez liva Sis)	Kars, Haçın, Feke
İçil (merkez liva Silifke)	Ermenek, Gülнар, Anamur, Mut
Cebel-i Bereket	Payas, Osmaniye, Bulanık, Hassa, Islahiye
Mersin	Tarsus

1897 yılında Adana vilâyetinin idari taksîmâtında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak bu dönemde farklı bir uygulamaya gidilerek kazalar sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Bunun neticesinde Tarsus, Islahiye, Haçın ve Feke birinci sınıf, Karaisalı, Payas, Osmaniye ve Kars-ı Zulkadiriye ikinci sınıf, Hamidiye, Hassa, Bulanık, Ermenek, Mut, Gülнар ve Anamur ise üçüncü sınıf kaza olarak tespit

³⁹¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1312*, s.664.

³⁹² *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1313*, s.695. Tahir Sezen'de ise Cebeli Bereket sancağına bağlı görünmektedir. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s.109. Adana Vilâyet Sâlnâmesinde Hamidiye kazasının oluşturulma tarihi 1312 olarak belirtilmiştir. *Salnâme-i Vilâyet-i Adana-1312*, s.50.

³⁹³ *Salnâme-i Vilâyet-i Adana-1312*,

edilmiştir.³⁹⁴ Aynı sınıflandırılma sistemi 1905 yılında sancaklara da uygulanmıştır. Bunun neticesinde Mersin üçüncü sınıf, Adana, Kozan, İçil ve Cebel-i Bereket ikinci sınıf sancaklar olarak tespit edilmiştir.³⁹⁵ 1898 yılında ise Cebel-i Bereket sancağına bağlı Bulanık kazasının yerine Bahçe kazası ihdas edilmiştir. Bu değişiklikle Adana vilâyetinin sancak ve kaza olarak, Cebel-i Bereket sancağının ise kaza, nâhiye ve karye olarak idari durumu şu şekilde olmuştur:³⁹⁶

Adana Vilâyeti

Sancak

Adana
Kozan
İçil
Cebel-i Bereket
Mersin

Kaza

Karaisalı, Hamidiye
Kars-ı Zülkadiriye, Haçın, Feke
Ermenek, Gülnar, Anamur, Mut
Payas, Osmaniye, Bahçe, Hassa, Islahiye
Tarsus

Cebel-i Bereket Sancağı

Sancak

Kaza

Nâhiye

Karye Adedi

		Kıyak	3
		Karayiğit	5
	Islahiye		67
	Payas	Nefs-i Payas	21
Cebel-i Bereket		Yumurtalık	25
	Osmaniye	Tacirli	11
		Kıy	12
	Hassa		38
	Bahçe		40

1906-1908 yılları arasında vilâyetin idari taksîmâtında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1909 yılında ise İçil sancağına bağlı Ermenek kazası Konya'ya bağlanmış, Adana sancağına bağlı Hamidiye kazası lağvedilerek yerine Ceyhan kazası kurulmuştur. Bunun yanı sıra Cebel-i Bereket sancağına bağlı Osmaniye kazası kaldırılarak yerine Umraniye kazası ihdas edilmiş, Payas kazası ise tamamen kaldırılmıştır. Bu değişiklikler neticesinde vilâyetin idari durumu şu şekilde olmuştur:³⁹⁷

³⁹⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1314*, s.706-714.

³⁹⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1322*, s.680-685. Benzer bir sınıflandırma 1910 yılında da nâhiyeler için yapılmıştır. *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1327*, s.526

³⁹⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1315*, s.438-443.

³⁹⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1326*, s.527-530.

Sancak Adı

Adana
Kozan
İçil
Cebel-i Bereket
Mersin

Kaza Adı

Ceyhan, Karaisalı
Kars-ı Zülkadiriye, Haçin, Feke
Gülner, Anamur, Mut
Islahiye, Umraniye, Bahçe, Hassa
Tarsus

1911 yılında daha önce Cebel-i Bereket sancağına bağlı olan ancak 1909 yılında kaldırılan Osmaniye kazası sancağın merkez livası haline getirilmiştir.³⁹⁸ 1910 yılında sancağın merkez livası olan Yarpuz ise üçüncü sınıf nâhiye olmuş, 1909 yılında oluşturulan Umraniye kazası 1910 yılında kaldırılarak Dört Yol adında yeni bir kaza ihdas edilmiştir. Daha önce Cebel-i Bereket sancağına bağlı olan Payas kazası ise Dört Yol'a bağlı bir nâhiye haline getirilmiştir. Bu değişiklikler neticesinde Adana vilâyetinin idari durumu şu şekilde olmuştur:³⁹⁹

Sancak Adı

Adana
Kozan
İçil (merkez livası Silifke)
Cebel-i Bereket (merkez livası Osmaniye)
Mersin

Kaza Adı

Ceyhan, Karaisalı
Kars-ı Zülkadiriye, Haçin, Feke
Gülner, Anamur, Mut
Islahiye, Dört Yol, Bahçe, Hassa
Tarsus

1913 yılına kadar yukarıdaki tabloda herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir. Ancak I. Dünya Savaşı arifesinde 1913 tarihli Geçici Vilâyet Kanunu çıkarılmıştır.⁴⁰⁰ Bu kanundan kısa bir süre sonra İçil Sancağı ve sancağa bağlı olan Anamur, Mut, Ermenek ve Gülner kazalarından müteşekkil İçel vilâyeti ihdas edilmiştir.⁴⁰¹ Bu değişiklik neticesinde Adana vilâyeti; Adana, Kozan, Mersin ve Cebel-i Bereket sancaklarından müteşekkil bir vilâyet haline gelmiştir. 1914 yılı itibariyle vilâyetin idari durumu ise şu şekildedir:⁴⁰²

³⁹⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1328*, s.547.

³⁹⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1328*, s.547.

⁴⁰⁰ "İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanunu Muvakkatı", *Düstûr*, II.Tertip, C.5, İstanbul 1332.

⁴⁰¹ Ayhan Yalçın, *Geç Devir Osmanlı Silifke'si (1860-1904)*, Silifke 2004, s.7-9; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.222. İçil sancağı bu statüsünü cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam ettirmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan idari taksimât uyarınca merkez ilçesi Silifke olmak üzere Mut, Gülner, Anamur ve Selenti ilçelerinden meydana gelen bir vilâyet haline getirilen İçel, 1933 yılında Mersin ile birleşerek ilçe statüsüne indirilmiştir. İçel vilâyetinin ilçelerinden olan Selenti'nin adı ise 21 Ekim 1922 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile halkın milli mücadele göstermiş olduğu yararlılıktan ötürü "*Gazipaşa*" olarak değiştirilmiştir. Ancak 1926-1927 yıllarında nüfusunun azlığı nedeniyle ilçe statüsünden çıkarılarak Hacı Musa Çayı'nın doğusu Şansa nâhiyesi olarak Anamur'a, batısı ise Pazarcı Gazipaşa adıyla Anamur'a bağlanmıştır. Fakat 1947 yılında 5071 sayılı TBMM kararı ile tekrar ilçe statüsüne yükseltilmiştir. "*Yeniden 15 İlçe Kurulması Hakkında Kanun*", *Resmi Gazete*, S.6635 (18 Haziran 1947); <http://www.gazipasa.bel.tr/gazipasa.aspx>. Erişim tarihi: 10.01.2011.

⁴⁰² Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.210.

Sancak Adı

Adana
Kozan
Cebel-i Bereket
(merkez livası Osmaniye)
Mersin

Kaza Adı

Ceyhan, Karaisalı, Yumurtalık
Haçin, Feke, Kars
Dörtyol, Islahiye, Bahçe (Bulanık), Hassa
Tarsus

I. Dünya Savaşını müteakiben meydana gelen İstiklâl Harbi yıllarında Adana vilâyeti Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. İşgal yıllarına tesadüf eden 5 Ağustos 1920 günü Mustafa Kemal'in nezâretinde "*Pozantı Kongresi*" gerçekleştirilmiştir. Kongre sonunda vilâyet merkezi geçici olarak Pozantı'ya nakledilmiştir. Fransa ile Ankara Hükümeti arasında 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması ile Fransa ile olan savaş fiilen sona ermiştir. Fransızların çekilmesini müteakiben 5 Ocak 1922 günü Adana'nın kontrolü tamamen Türklere geçmiştir. Bu durum hükümet konağına Türk bayrağının çekilmesi ile tüm dünyaya duyurulurken vilâyet merkezi de tekrar Adana'ya taşınmıştır.⁴⁰³

2. Cumhuriyet Döneminde Adana'nın İdari Yapısı

Osmanlı Devletinde uzun yıllar boyunca eyâlet olarak yönetilen Adana, 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi ile birlikte vilâyet olmuştur. Bunu müteakiben uzun bir süre Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket ve İçil sancaklarından müteşekkil bir idari birim olarak Osmanlı idari sistemi içerisinde yer almıştır. 1913 tarihli Geçici Vilâyet Kanunundan bir süre sonra İçil sancağı vilâyete dönüştürülünce Adana vilâyeti; Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarından ibaret kalmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulamaya giren 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu ile de Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları vilâyete dönüştürülmüştür. Ancak sancak-liva sisteminin 1924 Anayasası yürürlüğe girene kadar fiilen devam etmesi sebebiyle Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları 1924 yılında vilâyete dönüşmüştür. Bu vilâyetlere bağlı kazalar ise şunlar olmuştur:⁴⁰⁴

⁴⁰³ 1967 Adana İl Yıllığı, Adana 1968, s.4.

⁴⁰⁴ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s.140-142.

Vilâyet

Cebel-i Bereket (Osmaniye)
İç-il (Silifke)
Kozan (Sis)
Mersin

Bağlı Kazalar

Bağçe, Dört Yol, Hassa, Islâhiye, Ceyhan
Anamur, Gazipaşa⁴⁰⁵, Gülnar, Mut
Feke, Haçin, Kars-ı Zülkadriye
Tarsus

Ancak cumhuriyetin ilk yıllarında vilâyete dönüştürülen sancaklar, kısa bir süre sonra çeşitli gerekçelerle tekrar kaza statüsüne düşürülmüşlerdir. Bu nitelikteki idari birimlerden birisi de Kozan Sancağı olmuştur. Adana vilâyetinden ayrılarak müstakil vilâyet haline getirilen Kozan, umûmî gelirlerin yetersizliği gerekçesiyle 30 Mayıs 1926 tarih ve 877 sayılı kanunla kaza statüsüne düşürülerek tekrar Adana'ya bağlanmıştır.⁴⁰⁶ Kozan'a bağlı olan Feke, Haçin ve Kars-ı Zülkadriye kazaları da Adana'ya bağlanmıştır. Aynı kanunla Ceyhan kazası Cebelibereket vilâyetine bağlanırken, Cebelibereket'e bağlı olan Hassa kazası ile Adana'ya bağlı olan Yumurtalık kazaları da nâhiye statüsüne düşürülmüşlerdir.⁴⁰⁷ Buna göre Adana vilâyeti 1927 yılında Adana merkez kaza olmak üzere Saimbeyli, Feke, Karaisalı, Kozan ve Kars kazalarından meydana gelmiştir. 1933 yılında Adana vilâyetine yeniden bağlanacak olan Cebeli Bereket vilâyeti ise Osmaniye merkez kaza olmak üzere Islahiye, Bağçe, Ceyhan ve Dört Yol kazalarından meydana gelmiştir.⁴⁰⁸

Cumhuriyetin ilk yıllarında idari yapılanmada dikkat çeken bir hususta şehirlerin sınırlarının ve isimlerinin değiştirilmesi olmuştur. Bu durumdan Adana vilâyeti de etkilenmiştir. Bu bağlamda vilâyet sınırları dâhilindeki ilk isim değişikliği Haçin kazasının adının “*Saimbeyli*” olarak değiştirilmesi olmuştur. 30 Aralık 1923 günü Vali Hilmi Uran'ın başkanlığında toplanan Adana İl Genel Meclisi, millî mücadele esnasında

⁴⁰⁵ İçel'e bağlı Selenti ilçesinin adı 21 Ekim 1922 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile halkın milli mücadele göstermiş olduğu yararlılıktan ötürü “*Gazipaşa*” olarak değiştirilmiştir. Ancak 1926-1927 yıllarında nüfusunun azlığı nedeniyle ilçe statüsünden çıkarılarak Gazipaşa adıyla Anamur'a bağlanmıştır. 11 Haziran 1947 tarihli 5071 sayılı kanunla tekrar ilçe statüsüne yükseltilmiştir. “*Yeniden 15 İlçe Kurulması Hakkında Kanun*”, **Resmî Gazete**, S.6635 (18 Haziran 1947); <http://www.gazipasa.bel.tr/gazipasa.aspx>. Erişim tarihi: 10.01.2011.

⁴⁰⁶ “Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu”, **Düstûr**, III.Tertip C.7, s.2512-2517; **TBMMZC**, 2.Devre, İçtima III, C.25; s.605-615; Ali Galip Baltaoğlu, **Atatürk Dönemi Valileri (20 Ekim 1923-10 Kasım 1938)**, Ankara 1998, s.35.

⁴⁰⁷ “Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu”, **Düstûr**, III.Tertip C.7, s.2512-2517; Tuncer Baykara, “*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Mülki Taksîmâtının Gelişmesi*”, **Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi**, X/3 (Haziran 1980), s.116.

⁴⁰⁸ **1927 Umumi Nüfus Tahrîri**, Ankara 1927.

sivil komutan olarak görev yapan ve bu esnada şehit olan Saim Bey'e izâfeten Haçin'in adının Saimbeyli olarak değiştirilmesine karar vermiştir.⁴⁰⁹

24 Ekim 1926 tarihinde çıkarılan 412 numaralı karârname ile de merkez ilçesi ile aynı adı taşımayan vilâyetlerin, resmî yazışmalarda karışıklığa yol açmaması için bir isimle anılması sağlanmıştır. Bu doğrultuda merkez kazasının adını alan vilâyetlerden birisi de Adana vilâyetine bağlı İçel-Silifke sancağı olmuştur. 17 Ekim 1928 tarih ve 4948 numaralı tamimle isim benzerliklerinden kaynaklanan karışıklığı önlemek için de bazı kazaların isimleri değiştirilmiştir. Bu kazalardan birisi de Adana'ya bağlı Kars kazası olmuştur. Osmanlı döneminde “*Kars-ı Zülkadiriye*”, “*Kars Pazarı*” ve “*Kars*” adlarıyla anılan ve kurulduğu 1865 yılından itibaren Kozan sancağına bağlı olarak idare olunan Kars kazasının adı 1928 yılında Kadirli olarak değiştirilmiştir.⁴¹⁰

İsmi değişen bir diğer kaza da Ceyhan olmuştur. 1859 yılında Osmanlıya gelen Nogayların bir kısmı nüfus yoğunluğu az olduğu gerekçesiyle Adana vilâyetine iskân edilmişlerdir.⁴¹¹ Ceyhan'ın ilk sakini olan Nogaylar, yerleştirildikleri bölgeye Nogayca “*kopmuş, yurdundan ayrılmış*” anlamına gelen “*Kopçak*” adını vermişlerdir. Bir süre sonra ise Kafkasya'da Kuban Irmağı civarında yaşadıkları bölgeye benzettikleri için Nogayca “*sığ ırmak*” anlamına gelen “*Yarsuvat*” demeye başlamışlardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından (93 Harbi) sonra Kafkasya ve Rumeli'den gelen göçmenlerin de iskân edilmesi ile birlikte hızla büyüyen Ceyhan, önce “*Muhâcirin*” adıyla nâhiye haline getirilmiş,⁴¹² II. Abdulhamit'in tahta çıkmasından sonra da Cerid nâhiyesi ile birleştirilerek “*Hamidiye*” adıyla kaza haline getirilip Cebeli Bereket sancağına bağlanmıştır.⁴¹³ 1909 Ermeni Olayları üzerine kurulan örfî idare dolayısıyla bir süre “*Örfiye*” adıyla anılmış⁴¹⁴ ise de 1909 yılında Hamidiye kazası lağvedilerek yerine Ceyhan kazası kurulmuştur.⁴¹⁵ Bundan sonra bazen Adana bazen de Cebeli Bereket

⁴⁰⁹ Onar, **Saimbeyli**, s.352. 16 Temmuz 1925 tarihli Resmî Ceride de yayınlanan bir tamimle Kozan vilâyetine bağlı Camış kazasının adının Saimbeyli olarak değiştirildiği bilgisi yer almaktadır. **Resmî Ceride**, 3/140 (16 Temmuz 1341), s.2.

⁴¹⁰ **İdare**, S.7 (Teşrinievvel 928), s.10.

⁴¹¹ Hilmi Bayraktar, “*Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyâleti'ne Yapılan Nogay Göçü ve İskânları (1859-1861)*”, **Bilgi**, S.45 (Bahar 2008), s.46-49.

⁴¹² **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1312**, s.664; Bayraktar, “*Nogay Göçü ve İskânları*”, s.52.

⁴¹³ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1313**, s.695.

⁴¹⁴ Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, (Haz. M.Ç. Börekçi), C.I, Ankara 1999, s.130; Tevfik Güran, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Ankara 2003, s.25.

⁴¹⁵ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye-1326**, s.527-530; Sezen, **a.g.e.**, s.107; 1967 Adana İl Yıllığında 1871 yılında Hamidiye, 3 Mayıs 1926 tarihinde de Ceyhan adını aldığı belirtilmektedir. **1967 Adana İl Yıllığı**, s.31.

sancağına bağlı olarak görünen Ceyhan, 30 Mayıs 1926 tarih ve 877 sayılı “*Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu*” ile Cebeli Bereket vilâyetine bağlanmıştır.⁴¹⁶

Cumhuriyet döneminin idari taksîmât alanındaki önemli değişikliklerinden birisi 20 Mayıs 1933 tarih ve 2197 sayılı “*Bazı Vilâyetlerin İlgası ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkındaki Kanun*” ile gerçekleştirilmiştir. Kanun gereğince bazı vilâyetler kaldırılırken bazı vilâyetlerde birleştirilmek suretiyle tek bir vilâyet haline getirilmiştir. Bu bağlamda 1924 yılında vilâyet olan Mersin ile İçel birleştirilerek merkezi Mersin olmak üzere İçel vilâyeti kurulmuştur. Daha önce İçel vilâyetinin merkezi olan Silifke ise Silifke kazasının merkezi haline getirilmiştir.⁴¹⁷ Aynı kanunla Cebelibereket vilâyeti de ilga edilmiştir.⁴¹⁸ Vilâyetin merkez kazası olan Osmaniye ile Bahçe, Ceyhan ve Dört Yol kazaları Adana vilâyetine, Islahiye kazası ise Gaziantep’e bağlanmıştır. Bu şekilde kurulan Adana vilâyetinin ismi de merkezi Adana olmak üzere “*Seyhan*” olarak değiştirilmiştir.⁴¹⁹ Böyle bir değişikliği neden ihtiyaç duyulduğu ise TBMM’si görüşmeleri sırasında umûmî gelirlerinin düşüklüğü ve gelişme kabiliyetlerinin bulunmaması olarak dile getirilmiştir.⁴²⁰ Bu değişikliklerle birlikte 1929 yılında merkez kazası Adana olmak üzere Feke, Kadirli, Karaisalı, Kozan, Saimbeyli’den meydana gelen Adana vilayeti⁴²¹, Seyhan vilayeti adıyla merkez kaza Adana olmak üzere Bahçe, Ceyhan, Dört Yol, Feke, Kadirli, Karaisalı, Kozan, Osmaniye ve Saimbeyli kazalarından meydana gelmiştir.⁴²² Merkez kaza olan Adana ise merkez nâhiye, Karataş, Misis ve Tuzla nâhiyelerinden meydana gelmiştir. Adana’yı oluşturan nâhiyeler ve nâhiyelere bağlı köyler ise şu şekilde olmuştur:⁴²³

Merkez Nâhiye	İncirlik	Tussuzzade	Topraklı
Aflak	İsmailiye	Turunclu	Yalımızca
Ağzı Büyük	Kabasakal	Yalmanlı	Yemişli
Akdam	Kargakekeç	Yerdelen	Yenice
Akkuyu	Karaahmetli	Yolgeçen	Yüzbaşı
Araplar	Karahan	Yukarı İnnaplı	Misis Nâhiyesi
Balcılı	Karakuyu	Yunusoğlu (Sakızlı)	Misis

⁴¹⁶ “Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu”, **Düstûr**, III.Tertip, C.7, s.2516.

⁴¹⁷ İçel vilâyetinin adı 20 Haziran 2002 tarih ve 4764 sayılı kanunla yeniden Mersin olmuştur. **Resmi Gazete**, S.24799 (28 Haziran 2002).

⁴¹⁸ 24 Kasım 1996 gün ve 4200 sayılı kanun ile Osmaniye tekrar il statüsüne kavuşmuştur. **Resmi Gazete**, S.22801 (28 Ekim 1996).

⁴¹⁹ “Bazı Vilâyetlerin İlgası ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun”, **Düstûr**, III.Tertip, C.14, s.642-645; **Resmi Gazete**, S.2411 (27 Mayıs 1933); **İdare**, S.62 (Mayıs 1933), s.584-585.

⁴²⁰ **TBMMZC**, 4. Devre, 2. İçtima, C.15, s.196.

⁴²¹ Dahiliye Vekaleti, **İdare Taksimatı-1929**, Ankara 1929, s.81.

⁴²² Dahiliye Vekaleti, **İdare Taksimatı-1933**, İstanbul 1933, s.86-87.

⁴²³ **Seyhan Vilâyeti 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı**, İstanbul 1937.

Bayramhacılı	Karakuyumsular	Zagarlı	Abdioğlu
Beyceli	Karalar Bucağı	Zeytun	Abdülhadi
Boynuyoğun	Karaömerli	Karataş Nâhiyesi	Balkalı
Buruk	Karayusuflu	Küçük Karataş	Büyük Kapılı
Bucu	Karşılar	Adalı	Cihadiye
Büyük Dikili	Kayarlı	Bahçe	Dağcı
Camili	Kayışlı	Bebeli	Herekli
(Karaoğlanlı)			(Küçük Kapılı)
Camusca	Keremithâne	Beyköyü	Müminli
Calhaveren	Kılavuz	Çakşırlı	Suluca
Cine	Kireçocağı	Çimeli	Şevketiye
Çahalkuyusu	Kılbaş	Çukurkamış	Yarımca
Çaputçu	Kılıçlı	Devliören	Zıbkıcı
Çarhpara	Kızılkaş	Dolaplı	Tuzla Nâhiyesi
Çaylı	Köylüoğlu	Eğri Ağaça	Tuzla
Çarganlı	Kurttepe	Feyziye	Cırık
Çiçekli	Kuyucu	Gökçeli	Çavuşlu
Çirişgediği	Küçük Çıldırım	Hacıhasan	Ganime
Çınarlı	Küçük Dikili	Helvacı	Hınaplıhüyük
Çotlu	Madama	İsahacılı	Kara Göçer
Danişment	Mehmendar	İskele	Kurunşa
Dedepınarı	Menekşe	Kadiköyü	Meletmez
Denizkuyusu	Mürseloğlu	Kamışlı	Narkulak
Dervişler	Paşaköyü	Kesik	Sarımsak
Dörttaş	Salmanbeyli	Kiremitli	Tabaklar
Gerdan	Sarıhamzalı	Kırhasan	Tapurköyü
Gübe	Sazak	Kızıлтаhta	Tuzkuyusu
Hacıcelil	Sofulu	Köprü Gözü	Yassıören
Hadırlı	Şahinoğlu	Oymaklı	Zaamet
Havutlu	Şambayardı	Sirkenli	
Havyalı (Akgedik)	Şeyhmurat	Sirinsi	
Hocalı	Taşçı	Terliksiz	

Tabloya göre Seyhan vilâyetinin merkez kazası olan Adana'ya tâbi köy sayısı 84, Karataş nâhiyesine bağlı köy sayısı 33, Misis nâhiyesine bağlı köy sayısı 13, Tuzla nâhiyesine bağlı köy sayısı 15 olmak üzere merkez kazanın toplam köy sayısının 145 olduğu görülmektedir.

Hatay'ın 1938 yılında Türkiye'ye katılması üzerine 7 Temmuz 1939 tarihli "*Hatay Vilâyeti Kurulmasına Dair Kanun*" uyarınca Seyhan vilâyetinin Dört Yol ilçesi Hatay vilâyeti sınırlarına dâhil edilmiştir.⁴²⁴ Bunun neticesinde 1940 yılı itibariyle Seyhan vilâyeti; Adana, Bahçe, Ceyhan, Feke, Kadirli, Karaisalı, Kozan, Osmaniye ve Saimbeyli kazalarından meydana gelmiştir. Adana'ya bağlı olan nâhiyelerde ise

⁴²⁴ "Hatay Vilâyeti Kurulmasına Dair Kanun", **Resmi Gazete**, S.4255 (11 Temmuz 1939), s.12210; **1967 Adana İl Yıllığı**, s.4.

herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak Adana'yı oluşturan nâhiyelere bağlı köy sayısı 145'den 146'ya çıkmıştır. Merkez nâhiyenin 84 olan köy sayısı da 85'e yükselmiştir. Buna göre nâhiyeye ilave olunan köyler Büyük Çıldırım, Büyük Zalmanlı, Gemişsurra, Hacıali, İnnaplı, Koyuncu ve Yeniköy olmuştur. Buna karşın Calhaveren, Hacıcelil, Karakuyumsular, Kiremithâne, Yukarı İnnaplı ve Yalmanlı köyleri ise nâhiye sınırlarından çıkarılmıştır. Ayrıca Kuyucu köyünün adı da Kuyumcu olarak değiştirilmiştir. Karataş nâhiyesinin köy sayısı ise Yüzbaşı köyünün nâhiye sınırlarından çıkarılması sonucunda 33'den 32'ye düşerek 1 azalmıştır. Tuzla nâhiyesinin köy sayısı ise Hakkıbey ve Hayriye köylerinin nâhiye sınırlarına dahil olması, Tuzla köyünün ise nâhiye sınırlarından çıkarılmasından dolayı 15'den 16'ya çıkarak 1 artmıştır. Misis nâhiyesinde ise herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁴²⁵

1945 yılı itibariyle Seyhan vilâyetinin kazaları ile Adana'ya bağlı nâhiyelerde ve nâhiye sayılarında bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Ancak Adana'yı oluşturan köy sayısı 146'dan 144'e düşmüştür. Merkez nâhiye ile Karataş nâhiyelerinin köy sayısı değişmemiş, Tuzla nâhiyesinin 16 olan köy sayısı 13'e, Misis nâhiyesinin 13 olan köy sayısı ise 14'e yükselmiştir. Buna göre Adana'ya ilave olan köyler Büyük Araplar, Çulhaveren (Yeniköy), Karakuyu (Arapkuyu Kuyumcular), Karsperakendesı, Kumrulu (Karaahmetli), Paşa, Yukarı İnnaplı ve Zeytinli olmuştur. Buna karşın Araplı, Büyük Zalmanlı, İnnaplı, Karaahmetli, Karşlılar, Kuyumcu, Paşaköylü ve Zeytin köyleri nâhiye sınırlarından çıkarılmıştır. Misis nâhiyesine Dedeler adıyla yeni bir köy ilave olurken Tuzla nâhiyesinden Ganime, Hayriye, Hınaplıhöyük, Tapurköyü ve Zaamet köyleri çıkarılmış, Tapur (Kendinebey) ve Ziyamet köyleri ise dahil olmuştur.⁴²⁶

1950 yılı itibariyle Seyhan vilâyetinin kazalarında ve kaza sayılarında herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Adana'ya bağlı bucak sayısı ise Mihmandar adında yeni bir bucak oluşturulması ile bir artarak 5'e yükselmiştir. Bu durum bucaklara bağlı köy sayısını da etkilemiştir. Nitekim bir önceki sayımda 144 olan köy sayısı 155'e yükselmiştir. Buna göre Adana merkez bucağın köy sayısı 85'den 63'e düşerken, Karataş bucağının 32 olan köy sayısı 33'e, Misis bucağının 14 olan köy sayısı 21'e, Tuzla bucağının 13 olan köy sayısı ise 15'e yükselmiştir. Yeni kurulan Mihmandar

⁴²⁵ BİGM, 20 İkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı (Vilâyetler, Kazalar, Nahiyele ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü), (bt ve byy), s.543-546.

⁴²⁶ BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950.

bucağına ise 23 köy bağlanmıştır. Buna göre köylerin bucaklara göre dağılımı şu şekilde olmuştur:⁴²⁷

Merkez Bucak	Karlık (Yeniköy)	İsahacılı	Tuzla Bucağı
Aflak	Kars Perakendesı	Kadıköy	Hakkıbey
Akkuyu (Kırıntı)	Kayışlı	Kamışlı	Cırrık
Balcalı	Kılbaş	Kesik	Çavuşlu (İnaplı)
Bayramhacılı	Kılınçlı	Kırhasan	Hayriye
Beyceli (Türkeli)	Kızıklaş (Hacı Habibli)	Kızıлтаhta	İnnepli Hüyüğü
Bocu	Kireçocağı	Kiremitli	Karagöçer
Boynuyoğun	Koyuncu	Köprügözü	Karansa
Buruk	Köylüoğlu	Küçük Karataş	Meletmez
Büyük Çıldırım	Kurttepe	Oymaklı	Nalkulak
Büyük Dikili	Küçük Çıldırım	Sırinsı (Meşet)	Sarımsak
Camili	Küçük Dikili	Şirkenli	Tabaklar
Camuscu (Kılınoğlu)	Madama (Mutlu) ⁴²⁸	Terliksiz	Tapur (Kendinebey)
Çakal kuyusu	Menevşe (Habibli)	Topraklı	Tuz kuyusu
Çaputçu (Enveriye)	Mürseloğlu	Yalnızca	Yassıören
Çarkıpare	Salmanbeyli	Yemişli	Ziyamet
Çaylı (Tüylüler)	Sarihamzalı	Yenice	Mihmandar Bucağı
Çınarlı	Sofulu	Yüzbaşı	Mihmandar Pekmezhüğü
Çiçekli	Şambayadı	Misis Bucağı	Ağzı Büyük
Çirişgediği	Turunçlu (Boztepe)	Misis	Akdam
Çotlu	Yalmanlı	Abdioğlu	Büyük Araplar
Dedepınarı	Yolgeçen	Abdülhadi	Cine
Dervişler	Yukarınnaplı	Baklalı	Çağırkanlı
Dörtağaç	Zeytinli	Büyük Kapılı	Çulhaveren (Yeniköy)
Gemisüre	Karataş Bucağı	Cihadiye	Danişment
Gerdan	İskele	Çamlıca	Denizkuyusu
Gübe	Adalı	Dağcı	Haciali (Hacıcelil)
Hadırlı	Bahçe	Dedeler	Havutlu
Havyalı (Akgedik)	Bebeli	Firenkoğlu	Kayarlı

⁴²⁷ Tabloya göre merkez bucağı Karakuyumcular ve Karlık (Yeniköy) köyleri ilave olmuş, Karakuyu (Karakayalı) ve Küçük Çıldırım köyleri ise nâhiye sınırlarından çıkarılmıştır. Buna karşın merkez bucağına bağlı köylerden Ağzı Büyük, Akdam, Büyük Araplar, Cine Çağırkanlı, Çulhaveren (Yeniköy), Danişment, Denizkuyusu, Haciali (Hacıcelil), Havutlu, Kayarlı, Kılavur, Kumrulu (Karaahmetli), Mihmandar, Paşaköy, Solaklı (Sazak), Şahınağa (Kilise), Şıhmurat, Taşçı, Tussuzoğlu, Yerdelen, Yunusoğlu ve Zağarlı köyleri Mihmandar bucağına, Hayriye ve İnnepli Hüyüğü köyleri Tuzla bucağına, Yüzbaşı köyü Karataş Bucağına, Çamlıca, Firenkoğlu, Göknelioğlu, Havraniye, Kütüklü (Bozdoğanbayramlı), Misis Nacarlı ve Zıyanlı köyleri ise Misis Bucağına bağlanmıştır. **BİUM, 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, (bt ve byy), s.325-332.

⁴²⁸ Madama köyünün adı 13 Mart 1946 tarihinde Mutlu olarak değiştirilmiştir. "Bir Köyün Adı Değişti", **Tel**, 4 Nisan 1946.

Hocalı (Karahacılı) İncirlik	Beyköyü Çakşırılı	Göknelioğlu Havraniye	Kılavur Kumrulu (Karaahmetli) Paşaköy
İsmailiye (Alihocalı) Kabasakal	Çimenli Çukurkamış	Herekli Kütüklü (Bozdoğanbayramlı)	Solaklı (Sazak) Şahinağa (Kilise)
Karahan (Ceditincirlik) Karakuyu (Arapkuyu Kuyucular)	Develiören Dolaplı	Misis Nacarlı Müminli	Şahinağa (Kilise) Şihmurat
Karakuyumcular Karalar Bucağı Karaömerli Karayusuflu	Eğriağaç Fevziye Gökçeli Hacıhasan	Suluca (Acıdere) Şevketiye Yarımca Zıpkıcı	Taşçı Tussuzoğlu Yerdelen Yunusoğlu (Sakızlı) Zağarlı
Karga Kekeç	Helvacı	Zıyanlı	Zağarlı

1955 yılı itibariyle Seyhan vilâyetinin kaza sayısı, bucak merkezi olan Pozantı'nın 4 Mart 1954 tarih ve 6324 sayılı kanunla ilçe haline getirilmesi sonucu 10 olmuştur.⁴²⁹ Bir önceki sayımda 155 olan köy sayısı da 157'ye yükselmiştir. Buna göre merkez bucağın köy sayısı 63'den 61'e, Karataş bucağının 33'den 32'ye düşerken, Misis bucağının 21'den 24'e, Tuzla bucağının ise 15'den 16'ya yükselmiştir. Buna göre Alihocalı, Bakalı, Kuyumcular, Karanlı (Karalılar), Çaylı, Korkakakeç ve Kılıçlı köyleri merkez bucağa ilave olurken Balcalı, Bayramhacılı, Çaycı, Havyalı, Karakuyumcular, Karalarbucağı, Kargakekeç, Karsperakendesı ve Kılınçlı köyleri ise nâhiye sınırlarından çıkarılmıştır. Oynacıklı ve Karataş köyleri Karataş bucağına dahil olurken Kadıköy, Küçükkarataş ve Oymaklı köyleri ise nâhiye sınırlarından çıkarılmıştır. Akpınar, Belören, Erenkoğlu, Gökbüket, Güvenoğlu ve Kapulu köyleri Misis bucağına dahil olurken Büyükkapılı, Firenkoğlu ve Göknelioğlu köyleri ise nâhiye sınırlarından çıkarılmıştır. Hasıragacı ve Yassıveren köyleri Tuzla bucağına dahil olurken Yassıören köyü ise nâhiye sınırlarından çıkarılmıştır. Çağırkanlı, Yeniköy, İrmakbaşı ve Kadıköy köyleri Mihmandar bucağına dahil olurken Çağırkanlı, Çulhaveren (Yeniköy) ve Tussuzoğlu köyleri ise nâhiye sınırlarından çıkarılmıştır.⁴³⁰

1933 yılında Adana merkez kaza olmak üzere kurulan Seyhan vilâyetinin adı 25 Ocak 1956 tarih ve 6644 sayılı “*Seyhan Vilâyeti Adının (Adana) Olarak Değiştirilmesi*

⁴²⁹ “Yeniden (21) Kaza Kurulması Hakkında Kanun”, **Resmi Gazete**, S.8654 (10 Mart 1954), s.8529.

1967 Adana İl Yıllığı, s.33.

⁴³⁰ **BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara 1957.

Hakkında Kanun” ile Adana olarak değiştirilmiştir.⁴³¹ Seyhan milletvekilleri tarafından verilen kanun teklifinde değişikliğe gerekçe olarak Seyhan isminin halk arasında hiç yayılmaması gösterilmiştir.⁴³² 1 Eylül 1957 tarihinde Karataş,⁴³³ 1959 yılında ise Yumurtalık ilçe haline getirilmiştir. Saimbeyli’ye bağlı bir bucak merkezi olan Höketçe de 23 Nisan 1958 tarihinde Saimbeyli’den ayrılarak Mağara adıyla ilçe olmuştur.⁴³⁴ Mağara adı 1965 yılında Belediye meclisinin teklifi ve TBMM’nin kabulü ile İstiklal Harbi sırasında bölgedeki Kuvâ-yi Millîye birliklerine önderlik yapmış olan Osman Tufan Bey’e izâfeten Tufanbeyli olarak değiştirilmiştir.⁴³⁵ Adana vilâyetinin idari durumuyla ilgili son değişiklik ise 1996 yılında gerçekleştirilmiştir. Buna göre 1933 yılında ilçe statüsüne indirilerek Adana’ya bağlanan Cebel-i Bereket sancağının merkez kazası olan Osmaniye, 24 Ekim 1996 tarih ve 4200 sayılı kanunla il yapılmıştır. Kanun gereği Adana’nın Bahçe kazası ile Kadırlı ilçesi de Osmaniye’ye bağlanmıştır.

Yukarıda bilgi verdiğimiz kaza, nahiye ve köylerin dışındaki en küçük idari birimler ise mahalle olarak adlandırılmıştır. Buralarda, genelde birbirini tanıyan ve aynı inanişaya sahip insanların yaşadığı görülmektedir. Bu bağlamda cumhuriyetin ilk yıllarında Adana şehir merkezinin 80 mahalleden meydana geldiği görülmekte olup bu mahalleler şunlardır:⁴³⁶

Ada Sokağı	Durmuş Fakı	Kantaran	Salihîye
Ağ Mehmet	Emirler	Karasoku	Saracan
Ağca Kâhya	Eski Çarşı	Karşıyaka	Sarı Yakup
Ağca Mescit	Eski Dabağhane	Kasap Bekir	Sisli
Akkapu	Eski Hamam	Kayalıbağ	Sofu Bahçe
Ali Dede	Ganisafzade	Koca Vezir	Su Gediği
Atik verayicisir	Güneşli	Köprü Sokağı	Suczade
Bab-1 Tarsus	Hacısofu	Köprülü	Sultan Sokağı
Bakırsındı	Hacı Fakı	Kuruköprü	Şabaniye
Bucak	Hacı Hamit	Mermerli	Şih Mustafa
Camii Kebir	Hamaliye	Mestanzade	Şihzade
Cetvel Başı	Hamam Kurbu	Mirzaçelebi	Taşçıkan
Cumhuriyet	Hanedan	Nacaran	Teke Kurbu
Çandıroğlu	Hankurbu	Paşa Nebi	Tekyeizimyan
Çınarlı	Harap Bahçe	Paşa Sokağı	Türk Ocağı

⁴³¹ “Seyhan Vilâyeti Adının (Adana) Olarak Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, **TBMMZC**, X. Devre, 2. İctima, C.9, s.255; **Resmî Gazete**, S.9223 (2 Şubat 1956), s.13485.

⁴³² “Seyhan’ın Adana Olmasını Teklif Etiler”, **Hür Fikir**, 12 Şubat 1955, s.1; “Seyhan’ın Adana’ya Çevrilmesi”, **Türk Sözü**, 7 Mayıs 1955.

⁴³³ **1967 Adana İl Yıllığı**, s.32.

⁴³⁴ 1967 İl Yıllığında ise 1 Nisan 1958 tarihinde ayrıldığını belirtmektedir. **1967 Adana İl Yıllığı**, s.32.

⁴³⁵ Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.80.

⁴³⁶ **Türk Sözü**, 17 Nisan 1929, s.3.

Çırak	Hıdır İlyas	Pay Temur	Yamaçlı
Çukur Mescit	Hilhal Mahallesi	Rahmiye	Yarbaşı
Dağlıoğlu	Hurmalı	Reşat Bey	Yeni İstasyon
Derunkalâ	Hürriyet	Saçlı Hamit	Yortan
Döşeme	İcadiye	Sakızlar	Yüksekdolap

1929 yılında 80 olan mahalle sayısı 1958 yılında 44'e düşmüştür. Bu mahalleler şunlardır:⁴³⁷

Alidede	Hanedan	Kiremithane	Türkocağı
Akkapı	Havuzlubahçe	Mestanzade	Tepebağ
Beşocak	Hurmalı	Mirzaçelebi	Ulu Câmi
Bey	İstiklâl	Mıdık	Yeşilyuva
Cemalpaşa	Kayalıbağ	Mithatpaşa	Yenidam
Cumhuriyet	Karasoku	Namıkkemal	Yavuzlar
Çınarlı	Kocavezir	Reşatbey	Ziyapaşa
Döşeme	Kuruköprü	Sarıyakup	Yeşiloba (Göçmenler)
Denizli	Kurtuluş	Sucuzade	Yeşiloba
Kılanoğlu	Karşıyaka	Seyhan	Meydan
Hürriyet	Köprülü	Şehit Duran	Güneşli

Bu mahallelerin her biri sosyal ve ekonomik bakımlardan aynı tür ailelerden meydana gelmiştir. Örnek olarak Ali Dede, Döşeme, Hürriyet, Cemal Paşa ve Karşıyaka mahalleleri daha ziyade belediye ve hükümet dairelerinde çalışan kimselerden meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra her mahallenin nüfus yoğunluğu farklı olmuştur. Özellikle Karşıyaka bölgesi arsa temin etmenin daha kolay olmasından dolayı yeni evler ve gecekonduların burada yapılmasından ötürü nüfus yoğunluğu bakımından dikkat çeken bir yer olmuştur. Bunun yanı sıra şehrin gecekondulu mahalleri olarak Karşıyaka'nın haricinde Denizli, Haydaroğlu⁴³⁸ ve Yavuzlar mahalleleri dikkat çekmiştir. Buralarda yaşayanların çoğunluğunu iç göçle gelmiş kişiler oluşturmuştur. Fabrikaların büyük kısmının yer aldığı ve Misis nahiyesine doğru genişleyen kısma ise halk tarafından "sanayi bölgesi" adı verilmiştir. Dış göçle gelen muhacirlerin ekseriyeti de bu bölgeye iskân edilmiştir. Bu nedenle "göçmenler mahallesi" olarak da adlandırılmıştır. Nitekim sadece 1951-1955 yılları arasında bu bölgeye 6.262 kişi, Karşıyaka'ya ise 1935'den itibaren 1.000 çingene yerleştirilmiştir.⁴³⁹ 1960'lı yıllara gelindiğinde ise büyük ölçüde

⁴³⁷ Nazım Tarhan, **Turistik Adana**, Adana 1958.

⁴³⁸ Haydaroğlu mahallesi; Seyhan mahallesinin Seyhan ve Haydaroğlu olarak ikiye ayrılması neticesinde oluşmuştur. "Seyhan Mahallesi İkiye Ayrıldı", **Yeni Adana**, 15 Mart 1955.

⁴³⁹ **Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma**, Ankara 1958, s.36.

iç göçe bağlı hızlı nüfus artışından dolayı şehirdeki mahalle sayısı 49'a yükselmiştir. Bu mahalleler şunlardır:⁴⁴⁰

Akıncılar	Havuzlubahçe	Kuruköprü	Sümerevleri
Akkapı	Haydaroğlu	Mestanzade	Şakirpaşa
Alidede	Hurmalı	Mıdık	Şehitduran
Anadolu	Hürriyet	Mirzaçelebi	Tepebağ
Beşocak	İstiklal	Mithatpaşa	Türkocağı
Bey	Karasoku	Namıkkemal	Ulu Câmi
Cemalpaşa	Karşıyaka	Narlıca	Yavuzlar
Cumhuriyet	Kayalıbağ	Reşatbey	Yenidam
Çınarlı	Kılanoğlu	Sarıçam	Yeşilevler
Dağlıoğlu	Kiremithane	Sarıyakup	Yeşiloba
Denizli	Kocavezir	Seyhan	Yeşilyuva
Döşeme	Köprüköyü	Sinanpaşa	Yurt
Güneşli	Kurtuluş	Suczade	Ziyapaşa
Hanedan			

Bu mahallelerden Döşeme, Çınarlı, Hürriyet, İstiklal, Tepebağ ve Kuruköprü gibi merkezi durumda olan mahallelerin nüfusu diğerlerine göre daha fazla olmuştur.⁴⁴¹

Reşatbey ve Yeşilevler mahalleleri ise İncirlik Askeri Üssü'nde görev yapan Amerikan askerlerinin Adana'ya geldikleri ilk zamanlarda ikamet açısından tercih ettikleri yerleşim yerleri olmuşlardır.⁴⁴²

B- Nüfus

1. Osmanlı Dönemi

Çukurova bölgesi sahip olduğu iklim özellikleri ve coğrafi konumu dolayısıyla tarih boyunca insanlar ve toplumlar açısından cazip bir bölge olmuştur. İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Mezopotamya ve Akdeniz arasında önemli bir geçiş noktasında bulunan bölge, bölgeye adını veren ve verimliliği ile ön plana çıkan arazisi sayesinde kalabalık insan topluluklarının yaşadığı önemli bir tarım, ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Buna bağlı olarak Hititliler zamanında önemli bir tarım merkezi, Romalılar döneminde ise ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu nedenle bölgenin nüfusu hızla artmıştır. Bunun yanı sıra Ortadoğu ile Anadolu'nun bağlantısını sağlayan ve bölgede yer alan Gülek Boğazı da bölgenin jeostratejik önemini artırarak bu sürece katkıda bulunmuştur. Bu nedenle tarih boyunca pek çok topluluk bölgeye hâkim olmak istemiştir. Bu topluluklardan birisi de Araplar olmuştur. Arapların coğrafyaya olan ilgisi, bölgenin günümüzdeki hâkimi olan Türklerin yerleşmesinin başlangıcını teşkil

⁴⁴⁰ Mehmet Bozdoğan, **Adana İli (Coğrafyası, Tarihi, Turizmi, İlçeleri)**, Adana 1969, s.23.

⁴⁴¹ **Adana İmar Komisyonu Raporu**, s.15.

⁴⁴² Bu bilgi, 09.10.2012 tarihinde Yüksel Hançerli ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

etmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda bölgeye gelen ilk Türkmen grupları Abbasilerin kontrolleri altında yaşayanlar olmuştur. Bu doğrultuda ilk Türkmen iskânı ise Ebu Süleyman Ferec tarafından 809 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu iskânı Malazgirt Savaşı sonrasında diğer Türk boylarının akınları izlemiştir. Bunun neticesinde Oğuzlara mensup Türk boylarından Kayıhan, Bayat, Döğer, Yazır, Dodurga, Afşar, Beydilli, Bayındır, Salur, Peçenek, Çepni, Yapar, İğdir, Kaçar, Kınık ve Yüreğir koluna mensup aşiretlerinin bir kısmı Çukurova bölgesine gelerek Adana ve çevresine yerleşmişlerdir.⁴⁴³ Bu Türkmen aşiretleri Osmanlı Devleti bölgeye hâkim olana kadar varlıklarını muhâfaza etmişlerdir. Bu durum 1516 yılından itibaren bölgeye hâkim olan Osmanlı Devleti'nin tahrîr kayıtlarından da anlaşılmaktadır.

1525 yılında yapılan ilk sayım neticesinde sancak nüfusu 17.528'i Müslüman, 255'i gayrimüslim olmak üzere 17.783 olarak tespit edilmiştir.⁴⁴⁴ Müslüman nüfusun büyük kısmını Oğuzların Üç-ok ve Boz-ok koluna bağlı Türkmenler, gayrimüslim nüfusu ise şehir ve kalelerde oturan Ermeniler oluşturmuştur. Sancak genelindeki önemli yerleşim yerleri ise Adana merkez, Ayas ve Kınık kasabaları olmuştur. Bu yerlerden Adana merkezde yer alan 17 mahallede 597, Akdeniz kıyısında yer alan Ayas kasabasındaki 11 mahallede 462, yüzyıl başında Ceyhan'ın güneyinde ve Osmaniye yakınlarında kurulmuş olan Kınık kasabasındaki 3 mahallede de 425 vergi nüfusu tespit edilmiştir. Bölgede yaşayan dînî grupların yaşam şekillerine bakıldığında ise gayrimüslimlerin ekseriyetle şehirlerde yaşayıp ticaretle uğraştıkları, Türkmenlerin ise hayvancılık yapıp konar-göçer bir hayat tarzını benimsedikleri görülmektedir. Nüfusun ekseriyetini oluşturan Türkmenlerin sahip olduğu bu yaşam tarzında bölgede yer alan geniş bataklıkların tarımsal faaliyet yapılacak alanı sınırlaması önemli bir etken olmuştur.⁴⁴⁵

Bu dönem Adana nüfusunun en dikkat çekici özelliği köy sayısı azalırken köylü nüfusun artması olmuştur. Nitekim sancak genelinde yer alan köy sayısı 1521 tahrîrinde 85, 1529 tahrîrinde 79, 1530 tahrîrinde 46 olarak tespit edilmiştir. Buna karşın 1521 tahrîrinde 1.315 olan köylü nüfusu, 1525 yılında 2.220'ye yükselmiştir.⁴⁴⁶ Buna göre

⁴⁴³ Sümer, "Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar", s.1-19.

⁴⁴⁴ Tespit edilen 17.783 sayısının 5 ile çarpılması neticesinde sancağın yaklaşık nüfusu 89.000 civarında bulunmaktadır. Hane sayısının hesaplanması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul 1979, s.331-348.

⁴⁴⁵ Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I*, s.25-37.

⁴⁴⁶ Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I*, s.33.

nüfusun % 8'inin şehir ve kasabalarda, % 12'sinin köylerde yaşadığı, % 78'inin ise konar-göçer yaşam tarzına sahip olduğu görülmektedir.⁴⁴⁷ 1536 yılında yapılan tahrîrde de Türkmen gruplarının bölgede yaşamaya devam ettikleri ve sancağı meydana getiren en önemli etnik unsur oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönem sancağa bağlı olan nâhiyeler ise Adana, Yüreğir, Sarıçam, Dünderli, Bulgarlı, Hacılı, Ayas, Karaisalı ve Kınık'tır.⁴⁴⁸ 1547 yılında yapılan tahrîrde ise 1 şehir, 2 kasaba, 3 kale, 47 köy ve 391 cemaatten müteşekkil, Akdeniz kıyısındaki Ayas ile Kınık nâhiyelerinden ibaret bir sancak görünümündedir. Şehir merkezindeki mahalle sayısı 25'e, vergi nüfusu ise 917'ye yükselmiştir. Bu nüfusun 758'i Müslim 159'u gayrimüslim olup gayrimüslimlerin tamamını ise Ermeniler oluşturmaktadır.⁴⁴⁹ 1547 yılında Adana şehir nüfusunda azalma olmasına karşın üç yeni mahalle ortaya çıkmıştır. Buna karşın Kassarcılar mahallesi kaybolmuştur.⁴⁵⁰ 1536 yılında 1.070 olan şehir vergi nüfusunun 917'ye düşmesine karşın Emirli, Mescid-i Ramazan Ağa ve Kayalıbağ gibi yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Bölgedeki tek gayrimüslim yerleşim yeri ise 38 Ermeni'nin yaşadığı Ceyhan yakınlarındaki Tavudu (Davudi) köyüdür. Sancak genelindeki köylerin nefer sayısı ise 15 ile 40 arasında değişmiştir.⁴⁵¹ Buna göre 1525-1547 yılları arasında sancağa dair tespit edilen veriler şu şekilde olmuştur:

Sancak Genelindeki Şehir ve Kasabaların Nüfusu⁴⁵²

Nâhiye Adı	Neferen		Hâne		Bekâr	
	1525	1547	1525	1547	1525	1547
Adana	597	917	505	652	35	160
Ayas	462	230	299	127	107	69
Kınık	425	284	227	184	115	80
Toplam	1484	1431	1031	963	257	309
Müslim	1375	1249	930	837	249	253
Gayrimüslim	112	182	101	126	8	56

Sancak Genelindeki Nâhiyeler ile Bunlara Bağlı Köyler ve Nüfusları⁴⁵³

Nâhiye Adı	Köy Sayısı		Neferen		Hâne		Bekâr	
	1525	1547	1525	1547	1525	1547	1525	1547
Ayas	3	5	56	420	42	200	17	93

⁴⁴⁷ Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I*, s.57.

⁴⁴⁸ BA, Tahrîr Defteri, nr. 177 aktaran Halaçoğlu, "*Adana Tarihçesi*", s.12.

⁴⁴⁹ Yılmaz Kurt, Kınık kasabasının 16. yüzyılın başlarında yeni kurulduğunu fakat 17. yüzyılda ortadan kalktığını ve 19. yüzyılda aynı yerde Osmanîye adıyla Hacı Osman karyesi merkez olmak üzere yeniden kurulduğunu belirtmektedir. Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II*, s.18.

⁴⁵⁰ Yılmaz Kurt, kaybolan Kassarcılar mahallesinin büyük ihtimalle yeni bir mahalle olarak ortaya çıkan Kayalıbağ olduğunu belirtmektedir. Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II*, s.18.

⁴⁵¹ Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II*, s.18-19; Yılmaz Kurt, "*1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrîr Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma*", *Belleten*, C.54, S.209 (Nisan 1990), s.187.

⁴⁵² Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I*, s.32; Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II*, s.21.

⁴⁵³ Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I*, s.36; Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları II*, s.23.

Berendi	33	25	1117	657	576	480	341	159
Kınık	43	17	1047	520	763	321	236	154
Toplam	79	47	2220	1597	1381	1071	594	386
Gayrimüslim	1	1	39	38	23	23	16	15
Müslim	78	46	2181	1559	1358	1048	578	371

Sancak Genelindeki Gayrimüslimler ve Yaşadıkları Yerler⁴⁵⁴

Yerleşim Yeri	Neferen		Hâne		Bekâr	
	1525	1547	1525	1547	1525	1547
Adana Merkez	82	159	75	112	5	47
Ayas Merkez	30	23	26	14	3	9
Tavudu (Davudi) Köyü	39	38	23	23	16	15
Ennahşa Kalesi ⁴⁵⁵	72	53	54	39	17	14
Milvan Kalesi ⁴⁵⁶	32	63	24	41	8	22
Parsi Beyt Kalesi	-----	95	-----	59	-----	36
Toplam	255	431	202	288	49	143

1524, 1536 ve 1547 Yıllarında Adana'da Yer Alan Mahalleler ve Hâne Sayısı

Mahalleler	1524 ⁴⁵⁷		1536 ⁴⁵⁸		1547 ⁴⁵⁹	
	Hâne	Mücerred (Bekar)	Hâne	Mücerred (Bekar)	Hâne	Mücerred (Bekar)
Akça Mescid	33	2	39	-----	14	2
Bâb-ı Tarsus	60	4	49	25	36	19
Baytemür Mescidi	-----	-----	134	2	42	6
Burnu Kara Mescidi	-----	-----	20	-----	14	3
Yortan	-----	-----	-----	-----	17	0
Câmi-i Atık	53	1	77	35	48	11
(Cum'a Mescidi) ⁴⁶⁰						
Câmi-i Cedid-i Halil Bey	8	3	37	8	20	12
Çukur Mescid	15	-----	16	4	13	-----
Debbağân (Tepebağ)	38	2	49	14	21	6
Emirlü	-----	-----	-----	-----	17	3
Hacı Fakihoğlu	15	1	11	6	14	2

⁴⁵⁴ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.26; Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları II**, s.21.

⁴⁵⁵ Karaisalı'nın kuzeyinde ve Pozantı'nın güneyinde yer almakta olup bugünkü Anahşa dağında yer almaktadır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.36.

⁴⁵⁶ Karaisalı'nın 19 km kuzeybatısında Çakıt Suyu kenarında yer almaktadır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.36.

⁴⁵⁷ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.30. Ancak Yusuf Halaçoğlu toplam hâne sayısını 548, mücerred'i 39 olarak vermektedir. BA, Tahrîr Defteri, nr. 450 aktaran Halaçoğlu, "*Adana Tarihçesi*", s.12.

⁴⁵⁸ BA, Tahrîr Defteri, nr. 177 aktaran Halaçoğlu, "*Adana Tarihçesi*", s.12.

⁴⁵⁹ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları II**, s.20.

⁴⁶⁰ Câmi-i Atık Mahallesinin 1525 yılındaki adı Cuma Mescid Mahallesidir. Adana'nın fethinden sonra ilk Cuma namazı şehrin kilisesinin câmiye dönüştürülmesi ile burada kılınmış ve henüz mimârîsi olmadığından Cuma Mescidi diye adlandırılmıştır. Bu isim Ulu Câminin yapılmasına kadar devam etmiştir. Ulu Câminin inşa edilmesi ile birlikte mescide de Câmi-i Atık denilmeye başlanmıştır. Daha sonra önünde halk yağ sattığı için Yağ Câmi diye anılmaya başlanmıştır ki bugün de aynı adla anılmaktadır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.29.

Kadı Mescidi	15	1	45	4	16	1
Veledi Kantaroğlu Mescidi	27	1	32	9	24	1
Kara Sofulu (Ahîlü)	11	1	17	6	14	6
Neccar	-----	-----	-----	-----	10	4
Kassarçılar	18	1	24	7	-----	-----
Kayalu-bağ	-----	-----	-----	-----	25	3
Keçeci (İsa Hacıoğlu Mescidi)	57	5	71	21	52	7
Ramazan Ağa Mescidi	-----	-----	-----	-----	19	3
Saçlu Ahmed Mescidi	24	4	32	2	24	1
Sâdât Mescidi	-----	-----	25	2	8	3
Su Gediği (Selim Bey Mescidi Mahallesi) ⁴⁶¹	21	-----	41	5	22	3
Tabakhâne	-----	-----	-----	-----	44	12
Yarköy	-----	-----	9	7	-----	-----
Yukarı Mahalle (Hamid Hacı Mescidi)	17	3	20	14	15	4
Zâviye-i Yârâş Dede ⁴⁶²	18	2	15	4	11	1
Cemaat-ı Kefere-i Ermeniyan	75	5	92	141	112	47
Toplam	505	36	855	116	652	160

1536-1547 Yılları Arasında Sancağa Bağlı Nâhiyeler ve Nüfusları⁴⁶³

	Şehir	Nâhiye
Adana (47 mezraası var)	4.431	8.351
Ayas (9 mezraası, 2 köyü var)	-----	2.387
Berendi (57 mezraası, 33 köyü var)	-----	4.347
Dündarlı-Bulgarlı (48 mezraası var)	-----	12.942
Hacılı (27 mezraası var)	-----	3.989
Karaisalı (93 mezraası var)	-----	10.515
Kınık (62 mezraası, 43 köyü var)	-----	10.108
Saruçam (70 mezraası var)	-----	19.031
Yüreğir (126 mezraası var)	-----	15.919
Toplam	4.431	87.589

1572 tarihli tahrîrde Adana Sancağına kayıtlı vergi nüfusu 21.110 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun 20.669'unu yani % 98'ini Müslümanlar, 441'ini yani % 2'sini ise kalelerde ve kasabalarda yaşayan Ermeniler oluşturmaktadır.⁴⁶⁴ Bununla birlikte yaklaşık olarak 105.550 olarak tespit edilen sancak nüfusunun ekseriyeti dağ eteklerinde

⁴⁶¹ Su Gediği diye anılan bu mahalle, Ramazanoğlu Selim Beyin 1547'de buraya yaptırdığı bir mescitten sonra Selim Bey Mescidi Mahallesi diye adlandırılmıştır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.29.

⁴⁶² Mahalle adını, mahallede bulunan ve kurucusunun Yaraş Dede isminde bir zat olduğu belirtilen zaviyeden almaktadır. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.30.

⁴⁶³ Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", s.13.

⁴⁶⁴ Sancakta yaşayan gayrimüslimlerin Adana'da 1 mahallede 157 nefer, Ayas'da 1 mahallede 26 nefer, Karaisalı'da bulunan Parsibeyt kalesinde 86 nefer, En-nahşa kalesinde 61 nefer, Milvan kalesinde 75 nefer, Tavudu (Davudi) köyünde 36 neferdir. Bir zamanlar Kilikya Ermeni Krallığı'nın merkezi olan Adana'da gayrimüslim nüfusun bu kadar az olması fetih hareketleriyle sağlanan göçler yanında muhtemel ihtidâ hareketleriyle açıklanabilmektedir. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.50-51. Yılmaz Kurt, Evliya Çelebi'nin şehirde Rum, Ermeni, Yahudi, Tat, Fellah ve Arapların bahsetmesine rağmen tahrîr defterlerinde Yahudi unsurun görülmediğini belirtmektedir. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.51; Kurt, *Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine*, s.189-191.

toplanmıştır.⁴⁶⁵ Nüfusun gösterdiği bu coğrafi dağılımda 16. yüzyıl Çukurova'sının büyük kısmının bataklıklarla kaplı olması etkili olmuştur. Özellikle yaz aylarıyla birlikte sivrisineğe bağlı olarak ortaya çıkan sıtma hastalığı, nüfusun % 98'ini oluşturan ve yaşamını hayvancılık yaparak sağlayan Türkmenlerin ekseriyetinin kışlak olarak dağ eteklerinde yerleşmelerini gerektirmiştir. Nitekim toplam nüfusun yaklaşık % 77'lik kısmının Karaisalı, Sarıçam, Hacılı, Dünderli ve Bulgarlı gibi dağlık nâhiyelerde, geri kalan kısmının ise Yüreğir gibi ovalık yerlerde yaşadığı görülmektedir.⁴⁶⁶

1671 yılında Adana'dan geçen Evliya Çelebi, Seyhan sahilinde bulunan Adana Kalesinin içerisinde 37 evin yer aldığını, kalenin batısı ile kuzeyinde yer alan büyük varoşluk alanda duvarı kerpiçten 8.700 ev bulunduğunu, ticaret merkezi hüviyetinde olan şehrin en önemli gelir kaynağını pamuğun oluşturduğunu ve bölgede yetişen pamuğun başka diyarlara gönderildiğini bu nedenle şehir nüfusunun büyük kısmını tacirlerin oluşturduğunu, şehrin dışına çıkıldığında ise bu manzaranın tamamen değiştiğini, şehirde bulunan han, hamam ve dükkanların Adana'nın önemli bir ticari merkezi olduğunu gösterdiğini, şehrin ekseriyetini oluşturan Türkmenlerin haricinde bir miktar Arap, Fellâh, Rum, Ermeni ve Yahudi'nin yaşadığını ve bölgenin sahip olduğu iklimsel koşullar dolayısıyla yaz sıcaklarının başlamasını müteakiben paşa, molla, garipler ve tüccarların haricinde herkesin yaylaya çıktığını belirtmektedir.⁴⁶⁷

Hareketli bir ekonomiye ve coğrafyaya sahip olan Adana şehrinin nüfusu hakkında kesin bir sayı vermek maalesef 19. yüzyıla kadar mümkün olmamıştır. Osmanlı Devletinde modern anlamda gerçekleştirilmeye başlanan nüfus sayımları ile birlikte bölgenin nüfusu da büyük ölçüde tespit edilebilmiştir. Bunun yanı sıra tahrîr

⁴⁶⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana" s.28; Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.50-51.

⁴⁶⁶ Ovada yaşayanlarda yaz aylarıyla birlikte yaylalara göç etmişlerdir. Şemsettin Sâmî, "Adana", **Kâmûsu'l A'lâm**, C.1, Ankara 1996, s.219-221. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.52. Bu aşiretleri 17. yüzyıldan itibaren yerleşik hayata geçirmeye yönelik bütün tedbirler etkisiz kalmıştır. Hatta 18. yüzyıl boyunca alınan önlemlere rağmen bu mümkün olmamıştır. Konar-göçer hayata alışmış olan bu Türkmenlerin havyacılıkla geçimlerini sağlamaları, eski gelenekleri, bölgede bulunan bataklık alanlar ile sıcak iklim gibi unsurlar ile bunlara bağlı olarak ortaya çıkan sıtma hastalığı gibi unsurlar bunların yerleşik hayata geçmemesinde etkili olmuştur. Paul Dumont, "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı", (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.10-11(1979-1980), İstanbul 1981, s.391. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Tazimat ve Islahât Fermanlarının ilanına ve yapılan birçok reformalara rağmen bu aşiretlerin iskânı Osmanlı Devleti açısından ciddi bir sorun olarak ortada durmaktaydı. Devlete düzenli vergi ve asker vermeyen bu gruplar, bir taraftan da halka zarar vermekteydi. Bunun üzerine oluşturulan ve 1865 yılında bölgeye gönderilen Fırka-i İslâhiye bu aşiretlerin iskânını sağlamıştır. İskanla birlikte Nur Dağlarının doğusunda Islahiye, batısında ise Osmaniye gibi yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, **Marûzat**, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s.149.

⁴⁶⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s.728.

defterlerine dayanarak birtakım sayılar verilmiştir. Ancak bu sayılar tahmini değerlerden ibaret olmuştur.⁴⁶⁸

Osmanlı Devletinde sistemli gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı 1831 yılında Sultan II. Mahmud döneminde yapılmıştır. Ancak devletin vergi ve asker kaynağını öğrenmek için yapıldığından sadece erkek nüfus sayılmıştır. Buna göre sayım neticesinde Adana, Bilan, Azir, Tarsus, İçel ve Alaiye Sancaklarından müteşekkil Adana Eyâletinin toplam erkek nüfusu 91.850 olarak tespit edilmiştir. Nüfusun sancaklara göre dağılımı ile Adana Sancağı nüfusunun kazalarına göre dağılımı şu şekilde olmuştur:⁴⁶⁹

Adana Eyâleti Nüfusu

Sancak Adı	Müslüman	Reaya	Ermeni	Çingene	Toplam
Adana	8.476	236	2.383	-----	11.095
Alaiye	28.792	490	-----	-----	29.282
Azir	774	679	147	-----	1.600
Bilan	2.288	481	-----	-----	2.769
İçil	30.643	270	-----	481	31.394
Tarsus	14.808	705	197	-----	15.710
Toplam	85.781	2.361	2.727	481	91.850

Adana Sancağı Nüfusu

Kaza Adı	Müslüman	Reaya	Ermeni	Toplam
Adana	4.050	236	2.215	6.501
Yüreğir	1.677	-----	168	1.845
Akçakoyunlu (aşiret)	245	-----	-----	245
Sam Bayatı (cemaat)	113	-----	-----	113
Dindarlu (aşiret)	107	-----	-----	107
Sarıcam (aşiret)	550	-----	-----	550
Aşağı Dindarlu	552	-----	-----	552
Karaisalı	1.182 ⁴⁷⁰	-----	-----	1.182
Toplam	8.476	236	2.383	11.095

Sayım sonuçlarına göre Adana eyâletinin nüfusu 91.850, Adana sancağının nüfusu ise 11.095 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu sayımda sadece erkek nüfusu sayıldığı için eyâletin yaklaşık nüfusunu bulabilmek için aynı miktarda kadın olduğundan hareketle elde edilen sonuçlar iki ile çarpıldığı zaman eyâletin yaklaşık nüfusu 183.700,

⁴⁶⁸ Bilindiği üzere Osmanlı'nın klasik döneminde bugünkü anlamda nüfus sayımı yapılmamıştır. Bu nedenle yerleşim yerlerinin nüfusu ile alakalı tahminler yapılırken genellikle tahrir defterlerindeki hâne sayıları esas alınarak yaklaşık bir tahminde bulunulmuştur. Vergi ve asker kaynağını tespit amaçlı oluşturulan bu defterler, hâne sayısını içermelerinden dolayı yerleşim yerlerinin yaklaşık nüfusu hakkında da bilgi vermektedir.

⁴⁶⁹ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.153.

⁴⁷⁰ Bu sayıya Rumlar ve Ermeniler'de dahildir. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.155.

Adana sancağının yaklaşık nüfusu ise 22.190 civarında çıkmaktadır. Sayım neticesine göre eyâlet genelindeki en önemli gayrimüslim nüfusu da Ermenilerin oluşturduğu görülmektedir.

1867 yılında uygulamaya konulan “*Vilâyet-i Umûmîye Nizamnamesi*” gereğince Adana eyâleti de vilâyete dönüştürülmüştür. Buna göre oluşturulan ilk resmî vilâyet sâlnâmesinde Adana vilâyetinin; Adana, Payas, Kozan ve İçil sancaklarından oluştuğu görülmektedir. Buna göre H.1287 (1871) tarihli ilk vilâyet sâlnâmesinde vilâyetinin nüfusu şu şekilde belirtilmiştir:

Adana Vilâyetinin H.1287 (1871) Yılı Nüfusu ve Hâne Sayısı⁴⁷¹

Sancak Adı	Hâne Sayısı		Nüfus	
	Hristiyan	Müslüman	Hristiyan	Müslüman
Adana	2.557	17.858	6.795	61.100
Payas	446	2.982	1.379	7.978
Kozan	2.662	9.736	8.427	26.849
İçil	150	17.936	273	45.306
Toplam	5.815	48.512	16.874	141.233
Genel Toplam	54.297		158.107	

Tabloda yer alan sayıların erkek nüfusuna mı yoksa kadın-erkek nüfusuna mı ait olduğu belli değildir. Bu konuda ilgili sâlnâmede de herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak bilindiği üzere Osmanlı tahrîr defterlerine dayanılarak bir yerleşim yerinin olası nüfusu hesaplanırken hâne sayısı 5 ile çarpılmaktadır. 158.107 sayısının sadece erkek sayısını ifade ettiğini düşünerek hâne sayısına böldüğümüz zaman sonuç 2.90 çıkmaktadır. Çıkan sonucu vilâyet genelinde aynı miktarda kadın yaşadığından hareketle iki ile çarparsak 5.80 çıkmaktadır. Ortaya çıkan bu rakam, tahrîr defterleri esas alınarak yapılan nüfus hesaplamasına yakın bir değeri ifade ettiği için söz konusu rakamın vilâyetin toplam nüfusu olma ihtimali yüksek görünmektedir. Buna göre 1831 yılında 91.850 olan eyâlet nüfusu idari sınırlardaki daralmaya rağmen 1870 yılında yaklaşık olarak 316.000’e yükselmiştir.

Nüfusta meydana gelen bu değişimde iki önemli husus etkili olmuştur. Bunlardan birincisi, 1833’den 1840’a kadar Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa’nın idaresinde kalan şehrin geçirmiş olduğu tarımsal odaklı kalkınmadır. Mısır’da uyguladıkları tarıma dayalı kalkınma projesini Çukurova’ya da uygulayan

⁴⁷¹ Sâlnâmede hâne sayısının toplamı 54.297 olarak yazılmıştır. İçil sancağına ait Müslim ve gayrimüslim hâne sayısı toplamı 18.086 olması gerekirken yanlışlıkla 1856 olarak yazılmıştır. Bu nedenle, tabloyu oluştururken, metnin orijinalinde yer alan sütun ve satırlara ait toplama sonuçlarını değil de genel toplamı vermeyi uygun gördük. **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1287**, s.96.

İbrahim Paşa, Adana'nın dünya ekonomisi ile olan bağının artmasına ve bölgenin dünya kapitalizmine açılmasına neden olmuştur. Bu değişim ise genelde Adana eyâletinin özelde ise Adana sancağının önemli bir cazibe merkezi haline gelerek nüfusunun artmasına neden olmuştur. Bu artışta tarımsal kalkınmaya bağlı olarak ortaya çıkan işgücü açığının Suriye'den karşılanması da etkili olmuştur. İkinci önemli değişim ise 1865 yılında oluşturulan Fırka-i İslâhiye aracılığıyla, Çukurova bölgesinde yaşayan göçebe aşiretlerin zorunlu iskâna tâbi tutulmaları hadisesidir. Bu aşiretlerin Kozan, Kars ve Cebelibereket gibi kazalara yerleştirilmiş olmaları iskâna bağlı gerçekleşen nüfus artışının daha ziyade vilâyet nüfusu üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Kırım'dan gelen Nogayların bölgeye iskân edilmesi de Adana vilâyetinin nüfus artışını olumlu yönde etkilemiştir.⁴⁷²

Bu gelişmeler ışığında Adana, Kozan, Cebelibereket ve İçal sancaklarından oluşan Adana vilâyetinin 1872 yılı nüfusu 138.554'ü Müslüman, 19.049'u Hristiyan olmak üzere 157.503 olarak belirlenmiştir.⁴⁷³ Vilâyet genelinde aynı miktarda kadın yaşadığından hareketle tespit edilen sayı iki ile çarpıldığı zaman vilâyet nüfusunun yaklaşık olarak 315.000 olduğu görülmektedir. Aynı dönemde Adana sancağının hâne sayısı 11.825'e, nüfusu ise 30.000'e ulaşmıştır.⁴⁷⁴ Bu da Adana sancağında hâne başına yaklaşık olarak 5 kişinin yaşadığını göstermektedir.

Vilâyetin nüfusu H.1291 (1875) yılında 282.466'sı Müslüman, 41.596'sı gayrimüslim olmak üzere olmak üzere 324.062 olarak tespit edilmiştir.⁴⁷⁵ Vilâyet genelindeki erkek ve kadın nüfusunu kapsadığını düşündüğümüz bu rakam 1870/1871 ve 1872 yıllarına dair verilmiş olan daha önceki rakamları da doğrular niteliktedir. H.1293 (1877) tarihli vilâyet sâlnâmesinde ise vilâyet dâhilinde 127.112'si Müslüman,

⁴⁷² Bilindiği üzere Kırım Savaşı esnasında bölgede yaşayan Nogaylar Osmanlı'nın tarafını tutmuşlardır. Bu nedenle savaştan sonra Rusların asimilasyon politikalarına marûz kalan Nogaylar, Osmanlı Devletine göç etmek zorunda kalmıştır. 1859'da başlayan ve 1861'e kadar süren göç esnasında Adana Vilâyetine 4070 hânedede 20.511 Nogay iskân edilmiştir. Bayraktar, "Nogay Göç ve İskânları", s.45-72; Şerif, a.g.e., s.130; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara 1997, s.125, 127, 131; Hamdi Kara, "Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu", **Coğrafya Araştırmaları**, C.I, S.I, Ankara 1989, s.117-118.

⁴⁷³ Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", s.13. Ancak Müslüman ile Hristiyan nüfus miktarı toplandığı zaman vilâyet nüfusu 157.603 çıkmaktadır.

⁴⁷⁴ Bu sayı 1885'de 69.266'ya, 1914'de ise 89.697'a yükselmiştir. Bu artışın yüzdelik oranı 1872'den 1885'e kadar % 130 iken 1885'den 1914'e kadar ise % 30 olmuştur. M. Bülent Varlık vd, **Adana Sanayi Tarihi**, Adana 2008, s.56.

⁴⁷⁵ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.157.

18.737'si Hristiyan olmak üzere 145.849 kişinin yaşadığı ve vilâyet genelinde 59.752 hânenin yer aldığı belirtilmektedir.⁴⁷⁶

Vilâyet genelinde erkek miktarı kadar kadın yaşadığından hareketle çıkan neticeyi iki ile çarptığımız zaman vilâyetin toplam nüfusunun 291.698 olduğu görülmektedir. Bu da vilâyetin H.1291 (1875) yılı nüfusuna göre yaklaşık olarak 32.000 kişilik bir azalmaya işaret etmektedir. Ancak bu yıllarda vilâyetin idari yapısında önemli sayılabilecek bir düzenleme olmadığı gibi nüfusun azalmasına neden olabilecek önemli bir olayda meydana gelmemiştir. Bu nedenle meydana gelen düşüş en makul şekliyle 93 Harbi ile açıklanabilmektedir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus şimdiye kadar vilâyet nüfusunu hesaplarken erkek ile kadınların eşit miktarda olduğundan hareketle erkekleri ifade ettiğini düşündüğümüz sayıyı iki ile çarpmıştık. Oysa Osmanlı Devletinde sadece erkekler askere alındığı için 1876-1877 yılında dair verilen ve sadece erkek sayısını ifade ettiğini düşündüğümüz 145.849 sayısından daha fazla kadın olması kuvvetle muhtemeldir. Bu da aradaki farkın tahmin edildiği kadar yüksek olmadığına işaret etmektedir. Netice itibariyle Adana (Tarsus, Mersin, Karaisalı kazaları), Kozan (Bilanköy, Kars-ı Zülkadiriye, Haçin kazaları), İçil (Mut, Gülnar, Ermenek, Anamur, Silifke kazaları) ve Payas (Osmaniye kazası) sancaklarından oluşan Adana vilâyetinin H.1293 (1877) nüfusunun sancak, kaza ve nâhiyelere göre dağılımı şu şekilde olmuştur:

Adana Vilâyetinin H.1293 (1877) Nüfusunun Sancak ve Kazalara Göre Dağılımı⁴⁷⁷

Adana Sancağı	Hâne Sayısı	Müslüman	Hristiyan
Nefs-i Adana Kasabası	3.967	8.987	5.216
Canib-i Şehr Nâhiyesi	943	1.859	56
Muhâcirin Nâhiyesi	1.011	1.919	-----
Karataş Nâhiyesi	1.829	4.369	22
Serkantı Nâhiyesi	551	1.274	-----
Karahacılı Nâhiyesi	630	1.507	-----
Karsandı Nâhiyesi	1.403	2.890	125
Yüreğir Nâhiyesi	934	1.207	230
Misis Nâhiyesi	557	976	176
Tarsus Kazası			
Nefs-i Tarsus	1.903	4.401	920
.....Kuştemur-Canib-i Şehir	2757	5.745	43
Gülek ve Tekelu	1.274	3.242	142
Nemrun ve Ulaş	1.790	4.760	-----
Mersin Kazası			
Nefs-i Mersin	345	498	268
Tabii Elvanlı ve Gökçelü	3.191	7.542	-----
Karaisalı Kazası			

⁴⁷⁶ Salnâme-i Vilâyet-i Adana-1293, s.139-141.

⁴⁷⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Adana-1293, s.139-141.

Karaisalı	4.437	11.219	-----
Payas Sancağı			
Nefs-i Payas Kasabası	2.960	4.227	1.598
Osmaniye Kazası	1.519	3.333	-----
İçil Sancağı			
Silifke maa Taşucu	316	633	49
Nefs-i Ermenek Kasabası	1.343	3.358	-----
Ermenek	1.046	2.088	-----
Ermenek Nehavisi	1.069	2.685	-----
Kısm-ı Evvel Nevahisi	1.430	3.669	3
Gülнар Kazası	2.905	5.536	69
Gülнар Kazası Kurası	1.239	2.771	31
Silifke Kura ve Nevahisi	3.346	9.411	338
Kozan Sancağı			
Nefs-i Sis Kasabası	667	415	1.326
Sis Kazası Kurası	4.118	8.483	46
Nefs-i Haçin Kasabası	1.969	221	5.637
Nefs-i Kars Kasabası	568	1.610	244
Kars Kazası Kurası	1.411	2.685	235
Nefs-i Bilanköy Kasabası	105	228	-----
Tabii Mansurlu Nâhiyesi	506	1.233	53
Tabii Rum Nâhiyesi	725	1.296	621
..... Nâhiyesi	1.802	4.788	267
Sumbas Nâhiyesi	788	1.657	-----
Bozdoğan Nâhiyesi	821	1.449	8
..... Nâhiyesi	860	1.464	665
Feke ve Karacalu Nâhiyesi	717	1.477	349
Toplam	59.752	127.112	18.737

H. 1293 yılında 145.849 (291.698) olan Adana vilâyeti nüfusu, H.1294 (1878) yılında 204.372 (408.744)'e yükselmiştir. Adana (Tarsus, Karaisalı, Mersin kazaları), Kozan (Bilayköy, Haçin, Kars, Sis kazaları), İçil (Ermenek, Anamur, Sinanlı, Sarikvan, Köselер kazaları) ve Payas (Osmaniye kazası) sancaklarından müteşekkil olan vilâyet nüfusunun sancaklara göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:

Adana Vilâyetinin H.1294 (1878) Yılı Nüfusu ve Sancaklara Göre Dağılımı⁴⁷⁸

Sancaklar	Kazalar	Nüfus	Binalar
Adana	Tarsus, Karaisalı, Mersin	102.551	23.429
Kozan	Bilayköy, Haçin, Kars, Sis	33.622	11.586
İçil	Ermenek, Anamur, Sinanlı, Sarikvan, Köselер	45.107	16.205
Payas	Osmaniye	23.092	8.128
Toplam		204.372	59.348

Tabloya baktığımız zaman nüfusun bir önceki yıla göre ciddi bir artış gösterdiği görülmektedir. Ancak bundan önceki ve bundan sonraki on yıllık periyot incelendiği zaman nüfusun kısa sürede ciddi bir değişim göstermediği görülmektedir. Bu nedenle meydana gelen bu değişim, vilâyet sınırları ile ilgili ciddi bir düzenlemenin olmamasından dolayı ancak bölgedeki aşiretlerin iskânı ile 93 Harbi neticesinde

⁴⁷⁸ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.160.

Balkanlardan ve Kafkasya'dan gerçekleşen göçlere bağlı iskânlarla açıklanabilmektedir. Nüfustaki bu artışa rağmen 1876 yılında 59.752 olan vilâyet genelindeki bina sayısı 1877 yılında 59.348'e düşmüştür. Bunun yanı sıra 1870-1877 yılları arasında vilâyet sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim nüfustaki değişim ise şu şekilde olmuştur:

1870-1877 Yılları Arasında Adana Vilâyetinde Yaşayan Gayrimüslim Nüfusu

1870	16.874
1872	19.049
1876-1877	18.737

Tabloya göre 1870 yılında 16.874 olan gayrimüslim nüfusu, 1872 yılında 19.049'a yükselmiş, 1876 yılında ise 18.737'ye düşmüştür.

1830'dan 1880'li yıllara kadar vilâyet genelinde görülen nüfus değişiminde idari taksîmâtla ilgili düzenlemelerde etkili olmuştur. Buna göre 1831 yılında eyâlet sınırları içerisinde yer alan Alaiye, Azir ve Bilan sancakları vilâyet sınırlarından çıkarılırken Kozan ve Payas sancakları vilâyet sınırlarına dahil olmuştur. Bu değişikliklerin vilâyet nüfusuna etkisi net olmamakla birlikte ciddi bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Çünkü bu süreçte vilâyet nüfusu yaklaşık olarak 132.500 kişi artmıştır. Oysa aynı dönemde Adana sancağının nüfus artışı 113.600 olmuştur. Bu da idari taksîmâtla ilgili meydana gelen değişikliklerin vilâyetin nüfusuna çok ciddi etkisinin olmadığını göstermektedir. Bu tarihten 1913 yılına kadar idari taksîmâtla ilgili ciddi bir düzenleme olmamış, olan değişikliklerde nâhiye ve kaza düzeyinde kalmıştır. Bu nedenle nüfusta ciddi değişiklikler görülmemiştir.

Adana (Adana, Tarsus, Mersin, Karaisalı), Kozan (Sis, Haçin, Kars, Feke kazaları), İçil (Silifke, Mut, Ermenek, Gülnar, Anamur kazaları) ve Cebel-i Bereket (Yarpuz, Hassa, Islahiye, Bulanık, Osmaniye, Payas kazaları) sancaklarından oluşan Adana vilâyetinin 1881/1882 yılı nüfusu 396.349 olarak tespit edilmiştir. Bu yıla dair verilerde vilâyette yaşayan bütün dînî unsurların gerek vilâyet gerekse sancak ve kaza esaslı olarak gösterildiği görülmektedir. Buna göre nüfusun Adana vilâyeti ve Adana sancağı esaslı dînî gruplara göre dağılımı şu şekilde olmuştur:

Adana Vilâyetinin 1881/1882-1893 Nüfusunun Sancaklara Göre Dağılımı⁴⁷⁹

Sancak Adı	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Monofizit (Süryani)	Toplam
Adana	139.243	3.453	11.255	1.280	818	115	156.164
Kozan	55.269	1.144	26.786	201	912	-----	84.312
İçil	98.692	1.515	187	22	-----	-----	100.416

⁴⁷⁹ Nüfusun kaza esaslı dağılımı için bkz. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.164-167.

Cebel-i Bereket	48.172	150	6.571	150	414	-----	55.457
Toplam	341.376	6.262	44.799	1.653	2.144	115	396.349

Adana Sancağının 1881/1882-1893 Nüfusunun Kazalara Göre Dağılımı⁴⁸⁰

Kaza Adı	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Monofizit (Süryani)	Toplam
Adana	58.049	1.605	9.612	648	636	115	70.665
Tarsus	39.862	646	1.174	335	182	-----	42.199
Mersin	19.737	1.202	430	297	-----	-----	21.666
Karaisalı	21.595	-----	39	-----	-----	-----	21.634
Toplam	139.243	3.453	11.255	1.280	818	115	156.164

H.1308 (1892) tarihi Adana vilâyet sâlnâmesinde vilâyetin nüfusu 201.722'si erkek, 172.635'i kadın olmak üzere 374.357 olarak belirtilmiştir. Dinî açıdan bakıldığında ise nüfusun 341.376'sının Müslüman, 32.981'inin ise gayrimüslim olduğu görülmektedir.⁴⁸¹ Buna göre nüfusun kadın-erkek ve dinî bakımdan dağılımı şu şekilde olmuştur:

Adana Vilâyetinin H.1308 (1892) Nüfusunun Kadın-Erkek ve Dinî Bakımdan Dağılımı

	Müslüman	Ermeni	Rum	Protestan	Katolik	Süryani	Toplam
Erkek	178.392	17.726	3.507	1.116	905	76	201.722
Kadın	162.984	5.079	2.755	1.028	750	39	172.635
Toplam	341.376	22.805	6.262	2.144	1.655	115	374.357

1891 yılında Çukurova bölgesine gelen Fransız seyyah Vital Cuinet ise vilâyetin nüfusunu 402.929 olarak vermiştir. Cuinet'e göre Adana vilâyeti nüfusunun dinî ve etnik olarak dağılımı şu şekildedir:⁴⁸²

Vital Cuinet'e Göre Adana Vilâyeti Nüfusunun Dinî ve Etnik Olarak Dağılımı

Dinî Gruplar	Nüfus	Toplam
	20.900	
	69.300	
	11.590	
Hristiyanlar	16.600	173.529
	46.200	
	4.539	
	4.400	
	93.200	
	13.200	
Müslümanlar	39.000	157.400
	12.000	

⁴⁸⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.164-167.

⁴⁸¹ Ancak sâlnâmede toplam rakam verilirken yanlışlıkla 384.365 olarak yazılmıştır. *Salnâme-i Vilayet-i Adana-1308*, s.4.

⁴⁸² *Yurt Ansiklopedisi*, s.41.

Dinî Kökeni Belli Olmayanlar	Çingeneler Fellahlar, Ensariler, Nuseyriler, Tahtacılar	16.000 56.000	72.000
Toplam			402.929

Cuinet verdiği rakamlarda vilâyet genelinde 173.529 gayrimüslimin yaşadığını belirtmiştir. Oysa H.1308 (1902) tarihli Adana vilâyet sâlnâmesine vilâyet genelinde yaklaşık olarak 33.000, H.1309 (1903) tarihli vilâyet sâlnâmesine göre ise 43.000 civarında gayrimüslimin yaşadığı görülmektedir. Resmî nitelikteki bu rakamlar ile Cuinet'in verdiği rakamlar mukayese edildiği zaman aşırı derecede abartılı olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusundan fazla olduğunu iddia etmesi Cuinet'in verdiği rakamların gerçeği yansıtmadığını göstermektedir.⁴⁸³ 1891-1897 yılları arası vilâyet nüfusunun dînî gruplara göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:

H.1309 (1893) ve H.1312 (1896) Tarihli Adana Vilâyet Sâlnâmesine Göre Adana Vilâyetinin Nüfusu ve Dinî Gruplara Göre Dağılımı

Yıl	Müslüman	Rum	Süryani	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
H.1309 ⁴⁸⁴	345.551	6.376	65	32.713	1.653	2.117	388.475
H.1312 ⁴⁸⁵	348.824	5.686	30.707	2.579	2.458	22	391.276

⁴⁸³ Yusuf Halaçoğlu'da Vital Cuinet'e dayanarak Adana kazasının nüfusunu 74.878'i Müslüman, 19.077'si Hristiyan olmak üzere 93.955, vilâyetin nüfusunu ise 346.308'i Müslüman, 51.982'si Rum ve Ermeni olmak üzere 403.439 olarak vermiştir. Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, Paris 1892, II, 3-40 aktaran Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", s.13.

⁴⁸⁴ Toplam nüfus 388.475 çıkmasına rağmen sâlnâmede 388.425 olarak verilmiştir. **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309**, s.5.

⁴⁸⁵ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1312**, s.55. Ancak metinde verilen rakamlar toplandığı zaman toplam nüfus 390.276 çıkmaktadır.

Kemal Karpat'a Göre ise;⁴⁸⁶

Yıl	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik	Protestan	Eski Suriyeliler	Diğerleri	Toplam
1894	349.636	6.262	32.815	1	1.653	2.144	115	371	392.997
1895	344.129	6.374	32.763	-----	1.956	2.144	115	-----	387.481
1897	355.912	5.886	32.879	-----	1.660	2.402	25	-----	398.764

1897 yılında 398.764 olan vilâyet nüfusu 1906-1907 sayım sonuçlarına göre

504.441'e yükselmiştir. Buna göre nüfusun sancaklara göre dinî esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:

Adana Vilâyetinin 1906-1907 Yılı Nüfusunun Sancaklara Göre Dînî Esaslı Dağılımı⁴⁸⁷

Dînî Gruplar	Adana	Mersin	Cebel-i Bereket	Kozan	İçil	Toplam
Müslüman	103.244	83.386	63.704	61.161	124.300	435.795
Rum	2.434	3.450	249	1.838	3.096	11.067
Ermeni	14.472	4.173	12.537	15.494	371	47.047
Rum-Katolik	59	208	14	1	1	283
Ermeni-Katolik	869	632	262	1.530	-----	3.293
Protestan	984	586	1.333	1.830	-----	4.733
Latinler	67	101	175	1	6	350
Süryaniler	1.141	134	2	61	1	1.339
Keldaniler	359	72	4	1	-----	436
Yahudiler	10	70	3	5	10	98
Toplam	123.639	92.812	78.283	81.922	127.785	504.441

Tabloya göre 1897 yılında 398.764 olan vilâyet nüfusu 1906-1907 yılında

504.441'e, 355.912 olan Müslüman nüfusu ise 435.795'e yükselmiştir. Buna göre nüfusun on yıllık sürede gösterdiği 105.677'lük artışın 79.883'ü Müslüman nüfusunda gerçekleşmiştir. Aynı dönemde gayrimüslim zümreden Rum nüfusu 5.886'dan 11.067'ye, Ermeni nüfusu 32.879'dan 47.047'ye, Yahudi nüfusu 1'den 98'e, Protestan nüfusu ise 2.402'den 4.733'e yükselmiştir. Bunların yanı sıra sayıları çok önemli olmamakla birlikte farklı gayrimüslim gruplarda yer almıştır.

1914 yılı sayım sonuçlarına göre ise vilâyet nüfusu 411.023'e düşmüştür. Bu düşüş 1906 sayımına göre 127.785 kişilik bir nüfusa sahip olan İçil sancağının 1913 yılında Adana vilâyet sınırlarından çıkarılarak müstakil vilâyet haline getirilmesinden kaynaklanmıştır. Buna göre Adana vilâyetinin 1914 yılı nüfusu olan 411.023'e, İçil

⁴⁸⁶ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.193-199.

⁴⁸⁷ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.200-201.

vilâyetinin 105.194 olan 1914 yılı nüfusu dahil edildiği zaman Adana vilâyetinin 1914 yılı nüfusu 516.217 olarak çıkmaktadır. Bu da vilâyet nüfusunun normal bir şekilde artmağa devam ettiğini göstermektedir. Buna göre İçel Vilâyetinin kaza, Adana vilâyeti nüfusunun ise sancak ve kaza bazında dînî gruplara göre dağılımı şu şekilde olmuştur:

İçel Vilâyetinin 1914 Yılı Nüfusu ve Kaza Bazında Dinî Gruplara Göre Dağılımı⁴⁸⁸

Kazalar	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Rum Katolik	Çingene	Toplam
İçel	34.628	1.210	334	-----	-----	-----	36.172
Anamur	31.768	725	-----	9	-----	-----	32.502
Gülнар	20.668	457	7	-----	6	74	21.212
Mut	14.970	108	-----	1	1	228	15.308
Toplam	102.034	2500	341	10	7	302	105.194

⁴⁸⁸ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.222-223.

Adana Vilayetinin 1914 Yılı Nüfusunun Sancak ve Kaza Bazında Dinî Gruplara Göre Dağılımı ⁴⁸⁹

Sancak	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum-Katolikler	Ermeni-Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Keldaniler	Jakobiler	Maruniler	Toplam
Adana	71.617	3.104	14.956	20	71	888	1.006	71	441	367	650	26	93.217
Ceyhan	16.068	110	299	3	-----	13	36	5	2	-----	-----	2	16.538
Karaisalı	27.771	-----	20	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	27.791
Yumurtalık	6.694	60	520	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	7.274
Kozan	20.763	-----	3.859	-----	-----	62	146	-----	-----	-----	-----	-----	24.830
Haçın	16.972	-----	11.042	-----	3	1.103	1.405	-----	-----	-----	-----	-----	30.525
Feke	13.170	1.879	2.308	-----	-----	-----	632	-----	-----	-----	-----	-----	17.989
Kars	16.989	16	1.108	-----	-----	-----	99	-----	-----	-----	-----	-----	18.212
Cebel-i Bereket	13.193	16	675	-----	-----	4	80	-----	1	3	-----	7	13.969
Dört Yol	15.495	272	6.672	3	8	8	366	11	-----	-----	-----	-----	22.845
Islahiye	10.927	-----	500	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	11.427
Bağçe/ Bulanık	14.643	-----	3.691	-----	-----	-----	600	-----	-----	-----	-----	-----	18.934
Hassa	8.810	33	770	-----	1	269	285	-----	-----	-----	-----	169	10.337
Mersin	27.844	2.273	790	35	73	42	68	1	23	3	281	1	31.434
Tarsus	60.947	774	2.929	5	281	122	313	86	-----	33	114	97	65.701
Toplam	341.903	8.537	50.139	66	437	2.511	5.036	174	467	406	1.045	302	411.023

⁴⁸⁹ Karpat, a.g.e., s.210-211.

İçel'in Adana vilâyet sınırlarından çıkarılması Adana vilâyeti nüfusunun dîni gruplara göre dağılımını da etkilemiştir. Buna göre Müslüman nüfusun % 28.5'i, Rum nüfusun % 28'i, Yahudi nüfusun ise yaklaşık olarak % 10'u Adana vilâyet sınırlarından ayrılmıştır. Bu bağlamda 1906-1907 nüfusuna göre % 13.6 olan gayrimüslim nüfus oranı % 16.8'e yükselmiştir. Vilâyet nüfusunun 1893'den 1914'e kadar geçirdiği değişim ise şu şekilde olmuştur:

Adana Vilâyet Nüfusunun 1893 Yılından 1914 Yılına Kadar Geçirdiği Değişim⁴⁹⁰

1893	1894	1895	1896	1897	1906	1914	Artış
396.349	384.362	387.421	294.858	398.764	504.396	516.217	108.047

2. Cumhuriyet Dönemi

Uzun süren bağımsızlık mücadelesi sonrasında kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti, siyasal varlığını devam ettirebilmek amacıyla sağlıklı ve yoksul nüfus profilini değiştirmek ve nüfusa dair sağlıklı politikalar oluşturabilmek amacıyla zaman zaman nüfus sayımları yapmıştır. Bu sayımların birincisi 1926 yılında çıkarılan kanunla Merkezi İstatistik Müdüriyeti tarafından 1927 yılında, ikincisi ise 1935 yılında gerçekleştirilmiştir. 1935-1990 yılları arasındaki nüfus sayımları sonu 0 ve 5 ile biten yıllarda, 1990 yılından itibaren ise sonu 0 ile biten yıllarda yapılmaya başlanmıştır. Buna göre 1927 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı sonucunda Adana vilâyeti nüfusunun kazalara göre kadın erkek açısından dağılımı şu şekilde olmuştur:

Nüfusun Kazalara Göre Cinsiyet Esaslı Dağılımı⁴⁹¹

Kaza Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Adana Merkez	50.731	58.226	108.957
Saimbeyli ⁴⁹²	9.673	8.960	18.633
Feke	5.450	5.045	10.495
Karaisalı	19.829	19.395	39.224
Kozan	13.653	13.228	26.881
Kars	11.915	11.547	23.462
Toplam	111.251	116.401	227.652

Tabloya göre, Osmanlının son döneminde yapılmış olan 1914 tarihli nüfus sayımında 411.023 olarak belirlenmiş olan Adana vilâyetinin nüfusu, 1927 tarihli ilk nüfus sayımında 227.652 olarak tespit edilmiştir. Nüfusun göstermiş olduğu bu

⁴⁹⁰ İçel vilâyetinin de Adana vilâyet sınırları içerisinde olduğu göz önüne alınarak hesaplanmıştır. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.228.

⁴⁹¹ **1927 Umumi Nüfus Tahriri**, s.5. Adana vilâyeti sahip olduğu nüfus ile 63 vilâyet arasında İstanbul (806.860), İzmir (532.009), Konya (502.228), Balıkesir (418.718), Ankara (404.726), Bursa (399.545), Manisa (372.562), Kastamonu (335.601), Sivas (329.741), Malatya (305.785), Kütahya (303.641), Trabzon (292.573), Kocaeli (286.682), Samsun (273.283), Erzurum (270.376), Zonguldak (267.990), Tokat (263.721), Afyonkarahisar (258.741), Kayseri (250.490), Çorum (247.599) ve Denizli'nin (237.066) arkasından 22. sırada yer almıştır.

⁴⁹² Eski adı Haçın olup 1923 yılında Saimbeyli olarak değiştirilmiştir.

değişimde büyük ölçüde cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen idari taksîmât neticesinde vilâyet sınırlarının yeniden belirlenmesi etkili olmuştur. Nitekim gerek 1914 gerekse 1927 sayımlarında vilâyet sınırları dahilinde yer alan kazaların nüfusları mukayese edildiği zaman arada ciddi bir farkın olmaması da bunu teyit etmektedir.

Kaza Adı	1914	1927
Adana Merkez	93.217	108.957
Saimbeyli	30.525	18.633
Feke	17.989	10.495
Karaisalı	27.791	39.224
Kozan	24.830	26.881
Kars	18.212	23.462
Toplam	212.564	227.652

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla 1914'den 1927'ye kadar geçen 13 yıllık sürede vilâyetin nüfusu 15.088 kişi bir başka ifade ile yaklaşık olarak % 7 civarında artmıştır. Bununla birlikte asıl dikkat çekici husus ise Saimbeyli ve Feke'de nüfusun azalırken diğer yerlerin artması olmuştur. Bu değişim, adı geçen kazaların coğrafi yapısının yanı sıra nüfusunun etnik ve dînî yapısından kaynaklanmıştır. Nitekim coğrafi olarak Adana'nın Toroslara en yakın noktasında yer alan bu kazalar, engebeli arazi yapısına ve vilâyetin diğer yerlerine göre daha sert iklime sahip olmalarından dolayı nüfus bakımından daha sakin yerler olmuşlardır. Bunun yanı sıra gayrimüslim nüfus miktarının fazla olması da nüfusun azalması da önemli bir etkidir. Buna göre 1914 sayımında Feke'nin 17.989 olan nüfusunun 4.819'u, Saimbeyli'nin ise 30.525 olan nüfusunun 13.550'si Ermeni, Rum ve Protestan olmak üzere gayrimüslimlerden meydana gelmiştir. Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı ile İstiklâl Harbi yıllarında işgalcilerle işbirliği içerisinde olan Ermeniler ile Rumlar, işgalin sona ermesini müteakiben işgalcilerle birlikte ülkeyi terk etmişlerdir. Bu nedenle Saimbeyli ve Feke nüfusunun azalması büyük ölçüde gayrimüslim nüfusun göçünden kaynaklanmıştır. 1914 sayımında 69.120 olan vilâyet genelindeki gayrimüslim nüfusun 1935 sayımında 766'ya, bir başka ifade ile % 16.8'den % 0.02'ye düşmesi de bunu doğrulamaktadır.⁴⁹³

1935 yılında gerçekleştirilmiş olan nüfus sayımına geçmeden önce, sayım sonuçlarının sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için 1927-1935 yılları arasında Adana ile ilgili idari düzenlemeler hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Bu düzenlemelerden özellikle 20 Mayıs 1933 tarih ve 2197 sayılı "*Bazı Vilâyetlerin İlgası ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkındaki Kanun*" vilâyetin nüfusu üzerinde etkili

⁴⁹³ BİGD, 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1937, s.27.

olmuştur. Kanun gereğince bazı vilâyetler kaldırılırken bazı vilâyetlerde birleştirilmek suretiyle tek bir vilâyet haline getirilmiştir.⁴⁹⁴ Bu bağlamda Cebelibereket vilâyeti ilga edilmiştir. Vilâyetin merkez kazası olan Bahçe Osmaniye'ye, Ceyhan ve Dört Yol kazaları ise Adana'ya bağlanmıştır. Bu şekilde kurulan Adana vilâyetinin ismi ise merkezi Adana olmak üzere “*Seyhan*” olarak değiştirilmiştir.⁴⁹⁵ Buna göre 1935 yılı itibarıyla Seyhan vilâyeti; merkez kazası Adana olmak üzere Bahçe, Ceyhan, Dört Yol, Feke, Kadirli, Karaisalı, Kozan, Osmaniye ve Saimbeyli kazalarından meydana gelmiştir. Vilâyetin 1935-1955 yılları arası nüfusu ise şu şekilde olmuştur:⁴⁹⁶

1935-1955 Yılları Arası Seyhan Vilâyetinin Nüfusu

Yıl	Şehir Merkezinde	Nahiye ve Köylerde	Toplam	Yüzölçümü km ²	Nüfus Yoğunluğu
1935 ⁴⁹⁷	199.525	184.120	383.645	20.690	19
1940 ⁴⁹⁸	118.506	257.271	375.777	19.880	19
1945 ⁴⁹⁹	139.493	279.247	418.740	17.256	24
1950 ⁵⁰⁰	166.696	341.822	508.518	17.256	29
1955 ⁵⁰¹	238.327	390.178	628.505	17.632	35

Tabloya göre 1927 yılında 227.652 olan vilâyet nüfusu, 1935 yılında 155.993 kişi artarak 383.645'e yükselmiştir. Bu yükseliş, büyük ölçüde idari taksimatta gerçekleştirilen düzenlemelerden kaynaklanmış olup özellikle 1927 nüfus sayımında 108.057 nüfusu olan Cebelibereket sancağının kaza statüsüne düşürülerek Seyhan'a bağlanması nüfusun artmasında etkili olmuştur.⁵⁰² 1940 nüfus sayımına göre ise nüfus, bir önceki sayım sonucuna göre 7.868 kişi azalmıştır. Bu düşüş ise vilâyet vilâyeti sınırları içerisinde yer alan “*Dört Yol*” kazasının 1938 yılında Türkiye sınırlarına dahil olan Hatay vilâyetine bağlanmasından kaynaklanmıştır.⁵⁰³ Nitekim, Dört Yol'un 27.632

⁴⁹⁴ **İdare**, S.62 (Mayıs 1933), s.584-585.

⁴⁹⁵ “Bazı Vilâyetlerin İlga ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun”, **Düstûr**, III.Tertip, C.14, s.642-645; **Resmî Gazete**, S.2411 (27 Mayıs 1933); **İdare**, S.62 (Mayıs 1933), s.584-585.

⁴⁹⁶ **1935 Genel Nüfus Sayımı**, s.5-6.

⁴⁹⁷ Seyhan vilâyeti sahip olduğu 383.645'lik nüfusu ile 57 vilâyet arasından İstanbul (883.414), İzmir (596.078), Konya (570.992), Ankara (538.669), Balıkesir (482.261), Bursa (441.663), Sivas (435.630), Manisa (425.038) ve Malatya'nın (411.513) arkasından 10. sıraya yükselmiştir. **1935 (20 İlkteşrin 1935) Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu (Vilâyet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarı ile)**, Ankara 1935, s.14.

⁴⁹⁸ **20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı (Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarı ile Nüfus ve Yüzey Ölçü)**, s.543.

⁴⁹⁹ **1945 Genel Nüfus Sayımı**, (bt ve byy)s.516-517.

⁵⁰⁰ **22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, s.22.

⁵⁰¹ **BİGD, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara 1961, s.451.

⁵⁰² 1927 sayımında Osmaniye Merkez kaza ile İslahiye, Bağçe, Ceyhan ve Dört Yol'dan ibaret olan Cebeli Bereket sancağının nüfusunun 108.057 olduğu görülmektedir. **1927 Umumi Nüfus Tahriri**, s.8.

⁵⁰³ **1967 Adana İl Yıllığı**, s.4.

olan 1940 yılı nüfusu Seyhan vilâyeti nüfusuna dahil edildiği takdirde Seyhan'ın nüfusunun 19.764 kişi arttığı görülmektedir.⁵⁰⁴

Tabloda dikkat çeken bir diğer önemli ayrıntı da 1945 sayımına göre 418.740 olan nüfusun 1950 yılında 89.778 kişi artarak 508.518'e yükselmesi olmuştur. Bu bağlamda vilâyet genelindeki en yüksek nüfus artışı 33.101 kişi ile Adana'da gerçekleşmiştir. Adana'yı 16.812 kişi ile Ceyhan, 12.017 kişi ile Kozan, 11.474 kişi ile Kadirli, 5.607 kişi ile Osmaniye, 4.010 kişi ile Bahçe, 1.278 kişi ile Feke ve 1.147 kişi ile Saimbeyli takip etmiştir. Bu bilgiler ışığında 1945 yılından itibaren Seyhan vilâyetinin genel olarak yoğun bir nüfus artışına sahne olduğu görülmektedir. Bunun neticesinde şehir merkezlerinde yaşayanların oranı 1945 sayımında % 33.3 iken 1950 sayımında % 32.8'e düşmüş, nâhiye ve köylerde yaşayanların oranı ise % 66.7'den % 67.2'ye yükselmiştir. Adana'da ise 1945 sayımında şehir merkezinde yaşayanların oranı % 65.8 iken 1950 sayımında % 63.2'ye düşmüş, nâhiye ve köylerde yaşayanların oranı ise % 34.2'den % 36.8'e yükselmiştir. Buna göre gerek vilâyet genelinde gerekse Adana şehir merkezinde yaşayanların oranı düşerken, nâhiye ve köylerde yaşayanların oranı ise artmıştır. Bu da kırsal kesimdeki nüfus artış hızının şehir merkezlerinden daha fazla olduğunu göstermektedir.

1955 sayımına göre ise vilâyet nüfusu 119.987 kişi artarak 628.505'e yükselmiştir. Vilâyet genelindeki en yüksek nüfus artışı ise 55.323 kişi ile Adana'da gerçekleşmiştir. Adana'yı 15.226 kişi ile Ceyhan, 13.009 kişi ile Osmaniye, 11.360 kişi ile Kozan, 10.198 kişi ile Kadirli, 5.295 kişi ile Bahçe, 4.862 kişi ile Karaisalı, 3.389 kişi ile Saimbeyli ve 1.304 kişi ile Feke izlemiştir. Nüfusu en az artan yerlerin coğrafi açıdan bölgenin engebeli arazisine sahip yerler olması dikkat çekmektedir.⁵⁰⁵ Aşağıdaki tabloda da vilâyete tâbi kazaların 1935-1955 yılları arasındaki nüfus değişimi görülmektedir.

⁵⁰⁴ **1940 Genel Nüfus Sayımı**, s.297.

⁵⁰⁵ “Yeniden (21) Kaza Kurulması Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, S.8654 (10 Mart 1954), s.8529.

1935-1955 Yılları Arası Seyhan Vilayeti Nüfusunun Kazalara Göre Dağılımı

İlçeler	1935 ⁵⁰⁶	1940 ⁵⁰⁷	1945 ⁵⁰⁸	1950 ⁵⁰⁹	1955 ⁵¹⁰
Adana	130.471	138.783	152.970	186.071	241.394
Ceyhan	54.226	54.331	61.262	78.074	93.300
Karaisalı	41.843	43.447	45.417	49.509	44.647
Kozan	31.151	35.752	40.563	52.580	63.940
Kadirli	27.941	26.013	31.670	43.144	53.342
Osmaniye	24.119	24.778	29.054	34.661	47.670
Saimbeyli	19.930	19.639	21.908	23.055	26.444
Bahçe	17.855	19.558	22.352	26.362	31.657
Feke	12.073	13.476	13.544	14.822	16.126
Dörtyol	24.028	-----	-----	-----	-----
Pozantı ⁵¹¹	-----	-----	-----	-----	9.985
Toplam	383.645	375.777	418.740	508.518	628.505

Tabloda görüldüğü üzere nispeten düz araziye sahip olan Kozan, Osmaniye, Kadirli ve Adana'da dikkat çekici bir artış meydana gelmiştir. Buna karşın daha engebeli arazi yapısına sahip olan Karaisalı, Feke ve Saimbeyli'nin nüfus artışı daha düşük düzeyde olmuştur.

Yukarıda yer alan “1935-1955 Yılları Arası Seyhan Vilayetin Nüfusu” ile “1935-1955 Yılları Arası Seyhan Vilayeti Nüfusunun Kazalara Göre Dağılımı” başlıklı tablolardaki bilgiler ışığında Seyhan vilayeti nüfusunun 1935-1955 yılları arasında yaklaşık olarak % 65, şehir merkezleri nüfusunun % 19, nahiye ve köylerin nüfusunun ise % 112 oranında arttığı görülmektedir. Nüfusun büyük kısmının nahiye ve köylerde yaşadığını gösteren bu veri, vilâyetin iktisadi yapısı hakkında da bilgi vermektedir. Bilindiği üzere bilhassa Çukurova bölgesinde kırsal kesimde yaşayan insanların temel geçim kaynağını tarım ve hayvancılık faaliyetleri oluşturmuştur. Dolayısıyla Seyhan vilâyeti nüfusunun ekseriyetinin kırsal kesimde yaşıyor olması tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapının olduğu ve sanayileşmenin toplumsal yapıyı belirleyecek derecede etkili olmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte 1955 yılında en fazla nüfus artışının Adana'da gerçekleşmiş olması, 1950'li yıllardan itibaren vilayetin iktisadi yapısının Adana şehir merkezi eksenli olarak değişmeye başladığını

⁵⁰⁶ 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.5.

⁵⁰⁷ 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.22, 543.

⁵⁰⁸ 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.516.

⁵⁰⁹ 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.22.

⁵¹⁰ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.23.

⁵¹¹ Pozantı 1954 yılında kaza statüsüne yükseltilmiştir. “Yeniden (21) Kaza Kurulması Hakkında Kanun”, Resmi Gazete, S.8654 (10 Mart 1954), s.8529.

göstermektedir. Seyhan'ın nüfus değişimi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan bir diğer veri ise nüfusun yaş grubu olarak dağılım tablosu olmuştur.

Vilayet Nüfusunun Yaş Grubu Olarak Dağılımı

Yaş Aralığı	1945⁵¹²	1950⁵¹³	1955⁵¹⁴
0-4	61.130	80.456	117.879
5-9	61.936	68.146	96.210
10-14	53.823	60.437	65.719
15-19	48.465	60.486	62.690
20-24	28.354	49.740	53.106
25-34	57.713	62.154	87.947
35-44	49.037	55.547	57.130
45-54	30.894	38.559	44.833
55-64	17.024	20.848	26.817
65+	9.368	11.161	15.337
Bilinmeyen	1.095	984	837

Tablodaki veriler ışığında vilayetin genç bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Özellikle 0-9 yaş aralığındakilerin vilayet nüfusunun yaklaşık olarak % 34'lük kısmını oluşturması dikkat çekmektedir. Bu gruptakilerin doğum tarihleri göz önüne alındığında ise II. Dünya Savaşı sonrasında dünyaya geldikleri görülmektedir. Bu durum savaş nedeniyle askere alınan evli veya evlilik çağındaki olan erkeklerin savaşın sona ermesi ile birlikte evlerine dönmesinden kaynaklanmıştır. Bu hususiyet vilayet genelinde yaşayanların medenî durumuna dair verileri içeren aşağıdaki tablodan da anlaşılmaktadır.

1950-1955 Yılları Arası Seyhan'da Yaşayanların Medenî Durumu

Medenî Durum	1950⁵¹⁵			1955⁵¹⁶		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Bekâr	49.744	25.102	74.846	41.309	37.439	78.748
Evli	99.860	97.513	197.373	131.806	109.755	241.561
Dul	3.456	18.501	21.957	3.643	19.789	23.432
Boşanmış	996	1.229	2.225	1.495	1.831	3.326
Bilinmeyen	1.569	1.509	3.078	675	955	1.630
Toplam	155.625	143.854	299.479	178.928	169.769	348.697

Tablonun özellikle 1955 yılı verilerine bakıldığında zaman evli sayısındaki artış dikkat çekmektedir. Bu durum bir üst tabloda yer alan 0-4 yaş aralığındaki çocuk sayısını da anlamlı kılmaktadır. Diğer verilerin ise daha makul düzeylerde olduğu görülmektedir.

⁵¹² 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.74-75, 78-79.

⁵¹³ 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.68-69.

⁵¹⁴ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.58-59, 62-63.

⁵¹⁵ 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.103-105.

⁵¹⁶ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.127.

Vilayetin merkez kazası konumundaki Adana'nın 1935-1955 yılları arası nüfus değişimine dair veriler ise şu şekilde olmuştur:

Adana Merkez Kaza

Yıl	Şehir Merkezinde	Nahiye ve Köylerde	Toplam	Yüzölçümü km ²	Nüfus Yoğunluğu
1935 ⁵¹⁷	76.473	53.998	130.471	2.960	44
1940 ⁵¹⁸	88.119	50.664	138.783	2.960	47
1945 ⁵¹⁹	100.780	52.190	152.970	2.852	54
1950 ⁵²⁰	117.642	68.429	186.071	2.852	65
1955 ⁵²¹	168.628	72.766	241.394	2.849	84

Adana merkez kaza ile vilayetin genel nüfusu mukayese edildiğinde ise vilayetin şehir merkezi nüfusunun 1940 ve 1950 yıllarında düşmesine karşın Adana şehir merkezinin nüfusunun istikrarlı bir şekilde arttığı, nahiye ve köylerde ise vilayetin genel nüfusunun 1945 yılında düşmesine karşın Adana şehir merkezi nüfusunun 1940 yılında düştüğü görülmektedir. Buna göre vilayet ile Adana şehir merkezi nüfusunun farklı bir seyir takip ettiği anlaşılmaktadır. Bir başka ifade ile Adana şehir merkezi nüfusu 1935-1955 arası dönemde yaklaşık olarak % 121, nahiye ve köy nüfusu % 35 oranında, vilayetin genel nüfusu ise şehir merkezinde % 117, nahiye ve köylerde ise % 43 oranında artmıştır. Bu veriden hareketle vilayetin genel nüfusunun şehir merkezlerinde toplanmaya başladığı görülmektedir. Aynı dönemde vilayeti oluşturan kazaların 1935-1955 yılları arası nüfusunun şehir merkezi, nahiye ve köy esaslı dağılımı ise şu şekilde olmuştur:

Seyhan Vilâyeti Nüfusunun Kazaların Şehir Merkezi, Nâhiye ve Köy Esaslı Dağılımı

İlçeler	1935 ⁵²²			1955 ⁵²³		
	Şehirde	Nâhiye ve Köylerde	Toplam	Şehirde	Nâhiye ve Köylerde	Toplam
Adana	76.473	53.998	130.471	168.628	72.766	241.394
Bahçe	881	16.974	17.855	1.133	30.524	31.657
Ceyhan	10.177	44.049	54.226	23.408	69.892	93.300
Dörttyol	3.832	20.176	24.028	-----	-----	-----
Feke	610	11.463	12.073	2.303	13.823	16.126
Kadirli	2.554	25.387	27.941	7.122	46.220	53.342
Karaisalı	885	40.958	41.843	1.549	43.098	44.647
Kozan	5.040	26.111	31.151	11.356	52.584	63.940
Osmaniye	8.584	15.535	24.119	19.108	28.562	47.670
Saimbeyli	783	19.155	19.938	1.811	24.633	26.444

⁵¹⁷ 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.5.

⁵¹⁸ 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.543.

⁵¹⁹ 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.516-517.

⁵²⁰ 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.22.

⁵²¹ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.23.

⁵²² 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.5.

⁵²³ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.23.

Pozantı	-----	-----	-----	1.909	8.076	9.985
Toplam	109.839	273.806	383.645	238.327	390.178	628.505

Tablodan hareketle Adana merkez kaza hariç diğer kazaların nüfusunun büyük kısmının hâlâ kırsal kesimde yaşadığı görülmektedir. Bu bağlamda vilayeti oluşturan kazaların 1935-1955 yılları arasındaki nüfus artışı şu şekilde olmuştur:

Seyhan Vilayetine Tâbi Kazaların 1935-1955 Yılları Arası Nüfusu					
İlçeler	1935⁵²⁴	1940⁵²⁵	1945⁵²⁶	1950⁵²⁷	1955⁵²⁸
Adana	130.471	138.783	152.970	186.071	241.394
Ceyhan	54.226	54.331	61.262	78.074	93.300
Karaisalı	41.843	43.447	45.417	49.509	44.647
Kozan	31.151	35.752	40.563	52.580	63.940
Kadirli	27.941	26.013	31.670	43.144	53.342
Osmaniye	24.119	24.778	29.054	34.661	47.670
Saimbeyli	19.930	19.639	21.908	23.055	26.444
Bahçe	17.855	19.558	22.352	26.362	31.657
Feke	12.073	13.476	13.544	14.822	16.126
Dörtyol	24.028	-----	-----	-----	-----
Pozantı	-----	-----	-----	-----	9.985
Toplam	383.645	375.777	418.740	508.518	628.505

Tabloda görüldüğü üzere 1935-1955 arasında vilayet nüfusu yaklaşık olarak % 65 oranında artmıştır. Kaza olarak bakıldığında ise daha düz araziye sahip olan Kozan, Osmaniye, Kadirli ve Adana'da dikkat çekici bir artış görülürken daha engebeli araziye sahip olan Karaisalı, Feke ve Saimbeyli gibi kazaların nüfus artışı ise daha düşük düzeyde kalmıştır. Aynı dönemde Adana merkez kazaya bağlı nahiyelerin nüfusuna dair veriler ise şu şekilde olmuştur:

Adana Merkez Kaza'ya Bağlı Nâhiyelerin Nüfusu							
Yıl	Şehir	Merkez Nâhiye	Karataş	Misis	Tuzla	Mihmandar	Toplam
1935⁵²⁹	76.473	26.940	15.277	6.539	5.242	-----	130.471
1940⁵³⁰	88.119	28.724	11.365	6.441	4.134	-----	138.783
1945⁵³¹	100.780	29.345	11.278	7.255	4.312	-----	152.970
1950⁵³²	117.642	27.196	13.729	11.805	5.757	9.942	186.071
1955⁵³³	168.628	29.638	13.560	15.252	5.453	8.858	241.389

⁵²⁴ 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.5.

⁵²⁵ 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.22, 543.

⁵²⁶ 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.516.

⁵²⁷ 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.22.

⁵²⁸ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.23.

⁵²⁹ 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.6-10; Seyhan Vilâyeti 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.5-6.

⁵³⁰ 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.544.

⁵³¹ 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.517.

⁵³² 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.325-326.

⁵³³ BİGD, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.452-454.

Adana merkez kazaya bağı köy sayısı ve ortalama köy sayısı ise aşağıdaki tablodaki gibi olmuştur:

Adana Merkez Kazaya Bağı Köy Sayısı ve Ortalama Köy Nüfusu

Yıl	Köy Sayısı	Ortalama Köy Nüfusu
1935 ⁵³⁴	145	372
1940 ⁵³⁵	146	347
1945 ⁵³⁶	144	362
1950 ⁵³⁷	155	441
1955 ⁵³⁸	157	463

Adana nüfusunun etnik menşei hakkında bilgi sahibi olmamızı mümkün kılan verilerden bir tanesi bireylerin kullandıkları ana dilleri olmuştur. Buna göre 1935-1950 yılları arasında Adana şehir merkezinde ana dil olarak kullanıldığı ifade edilen diller ile kullanan sayısı şu şekilde olmuştur:

Adana Şehir Merkezi Nüfusunun Ana Dil Kullanımı Açısından Dağılımı

Dil Adı	1935 ⁵³⁹	1945 ⁵⁴⁰	1950 ⁵⁴¹	Dil Adı	1935	1945	1950
Türkçe	66.356	96.300	107.746	Bulgarca	1	8	-----
Arapça	7.575	3.485	-----	Rusça	8	13	-----
Kürtçe	1.361	467	890	Rumence	6	3	-----
Rumca	360	121	132	Hırvatça	1	1	-----
Boşnakça	347	82	-----	Pomakça	1	-----	-----
Yahudice	126	67	56	Abazaca	-----	4	-----
Arnavutça	72	48	-----	Gürcüce	-----	1	-----
Acemce	45	13	-----	Lehçe	-----	3	-----
Sırpça	40	54	-----	Kıptice	-----	-----	-----
Almanca	27	12	-----	Çekoslovakça	-----	2	-----
İngilizce	25	22	-----	Lazca	-----	1	-----
Ermenice	24	10	7	İspanyolca	-----	10	-----
Fransızca	24	25	-----	Bilinmeyen	-----	9	19
Çerkezce	17	4	-----	Diğer	18	4.480	8.744
İtalyanca	15	2	-----	Yabancı			48
				Diller			
Macarca	10	1	-----	Toplam	76.473	100.780	117.642
Tatarca	9	3	-----				

Tablodan Adana şehir merkezinde Türkçenin yanı sıra çeşitli dillerin ana dil olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak kullanılan dil sayısı ve kullanan sayısı zaman

⁵³⁴ 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.5.

⁵³⁵ 1940 Genel Nüfus Sayımı, s.543.

⁵³⁶ 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.516-517.

⁵³⁷ 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.42.

⁵³⁸ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.42.

⁵³⁹ 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.27. Seyhan vilâyeti genelinde bakıldığında ise 180.040 erkek ile 166.122 kadın ana dilinin Türkçe olduğunu geri kalan 19.485 erkek ile 17.988 kadın ise diğer diller olduğunu ifade etmişlerdir. 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.110.

⁵⁴⁰ 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.136-137.

⁵⁴¹ 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.116.

içerisinde azalmaya başlamıştır. Bununla birlikte nüfusun büyük kısmının ana dil olarak Türkçeyi, geri kalanın önemli bir kısmın da Arapça, Kürtçe ve Rumca'yı beyan ettiği görülmektedir. Bu veriden hareketle en azından 1950 yılına kadar Adana şehir merkezinin çok dilli bir görüntü sergilediği ifade edilebilir. Nüfusun niteliği hakkında bilgi veren önemli veri ise bireylerin eğitim durumu olmuştur. Buna göre 1955 yılı itibariyle vilayet genelinin okuma-yazma durumu şu şekilde olmuştur:

Yıl		Okuma Yazma Bilmeyen	Okuma Yazma Bilen	Bilinmeyen	Toplam
1950 ⁵⁴²	Erkek	123.964	98.322	1.472	223.758
	Kadın	170.000	32.775	1.529	204.304
	Toplam	293.964	131.097	3.001	428.062
1955 ⁵⁴³	Erkek	108.111	143.402	535	252.048
	Kadın	182.937	50.639	614	234.190
	Toplam	291.048	194.041	1.149	486.238

1950 sayım neticelerine göre Seyhan genelindeki 5 yaş ve üstü nüfusun yaklaşık olarak % 46'sının, 1955 sayım sonuçlarına göre ise 6 ve üstündekilerin yaklaşık olarak % 67'sinin okuma yazma bilmediği görülmektedir. Cinsiyet açısından bakıldığında ise kadınların erkeklere göre daha az eğitilmiş olduğu ve okuma yazma bilmeyen kadın sayısının erkek sayısından fazla olduğu görülmektedir. Hatta 1955 yılı verilerine göre okuma yazma bilmeyen erkek sayısının azalmasına karşın kadın sayısının arttığı görülmektedir. Bu veriler ışığında genel olarak Seyhan vilayetinin eğitim seviyesinin düşük olduğu söylenebilir.

Bu veriler ışığında Adana nüfusunun 1927-1955 yılları arasında geçirdiği değişime bakacak olursak 1927 yılında 108.957 olan nüfusun 1955 yılında 241.395'e yükseldiği görülmektedir. Buna göre Adana merkez kazanın nüfusu 28 yılda % 121.9 oranında artmıştır. Aynı dönemde 227.652 olan vilâyet genel nüfusu ise % 176 artışla 628.505'e yükselmiştir. Buna göre kırsal kesimin sahip olduğu nüfus potansiyelinden dolayı vilayetin genel nüfusunun Adana'dan daha hızlı bir artışa neden olduğu görülmektedir. Bunun neticesinde 1927 yılında nüfus bakımından 22. sırada yer alan Seyhan'ın, 1955 yılında İstanbul, Ankara, İzmir ve Konya'nın ardından 5. sıraya yükseldiği görülmektedir. Bu da genel itibariyle Seyhan'ın nüfusunun ciddi bir artış gösterdiğine işaret etmektedir.

⁵⁴² 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.222.

⁵⁴³ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.139.

Adana merkez kaza nüfusunun cinsiyet esaslı dağılımına baktığımızda ise 50.731'inin kadın, 58.226'sının erkek, vilâyet geneline bakıldığında ise 111.251'inin kadın, 116.401'inin erkek olduğu, 1955 yılına gelindiğinde ise Adana merkez kaza nüfusunun 113.652'sinin kadın, 127.742'sinin erkek, vilâyet geneline bakıldığında ise 303.120'sinin kadın, 325.385'inin erkek olduğu görülmektedir. Bu değerlerin oransal olarak dağılımına baktığımızda ise Adana merkez kaza nüfusunun % 46.6'sının kadın, % 53.4'ünün erkek, vilâyet geneline bakıldığında ise % 48.9'unun kadın, % 51.1'inin erkek olduğu, 1955 yılına gelindiğinde ise Adana merkez kaza nüfusunun % 47.1'inin kadın, % 52.9'unun erkek, vilâyet geneline bakıldığında ise % 48.2'sinin kadın, % 51.8'inin erkek olduğu görülmektedir. Buna göre Adana merkez kazada kadın oranı artarken erkek oranının düştüğü, vilâyet genelinde ise tam tersi şekilde kadın oranı düşerken erkek oranının yükseldiği görülmektedir.

Vilâyet genelindeki nüfus hareketliliğini gösteren şehirli ve kırsal kesim nüfusuna bakacak olursak 1935 yılında Adana merkez kaza nüfusunun 76.473'ünün şehirde, 53.998'inin ise nâhiye ve köylerde yaşadığı, vilâyet genelinde ise bu oranların 109.839'a, 273.806 şeklinde olduğu görülmektedir. 1955 yılına gelindiğinde ise Adana merkez kaza nüfusunun 168.628'sinin şehirde, 72.766'sının nâhiye ve köylerde yaşadığı, vilâyet geneline bakıldığında ise şehir merkezi nüfusunun 238.327, nahiye ve köylü nüfusunun ise 390.178 olduğu görülmektedir. Bunun oransal değişimine bakacak olursak 1935 yılı itibariyle Adana merkez kaza nüfusunun % 58.6'sının şehirde, % 41.4'ünün ise nâhiye ve köylerde yaşadığı, vilâyet genelinde ise bu oranların % 28.6'a, % 71.4 şeklinde olduğu görülmektedir. 1955 yılına gelindiğinde ise Adana merkez kaza nüfusunun % 69.9'unun şehirde, % 30.1'inin ise nâhiye ve köylerde yaşadığı tespit edilmiştir. Bu oranlar vilâyet genelinde % 37.9'a, % 62 şeklinde gerçekleşmiştir. Buna göre Adana merkez kazanın şehirli nüfusu % 58.6'dan % 69.9'a yükselmiş, nâhiye ve köylü nüfusu ise % 41.4'den % 30.1'e gerilemiştir. Vilâyet geneline bakıldığında ise şehirli nüfusunun % 28.6'dan % 37.9'a yükseldiği, nâhiye ve köylü nüfusunun ise % 71.4'den % 62'ye gerilediği görülmektedir.

Bunun yanı sıra 1935-1955 arası dönemde Adana merkez kazanın şehirli nüfusu 76.473'den % 120.5'lik bir artışla 168.628'e, nahiye ve köylü nüfusu ise 53.998'den % 34.8'lik bir artışla 72.766'ya yükselmiştir. Aynı dönemde vilayetin genel nüfusu şehirli bağlamında 109.839'dan % 117'lik bir artışla 238.327'ye, nahiye ve köylü nüfusu

bağlamında ise 273.806'dan % 42.5'lik bir artışla 390.178'e yükselmiştir. Bu veriler ışığında Adana merkez kaza ile vilayet genelindeki şehirli nüfusun birbirine yakın artışlar gösterdiği ancak nüfusun ekseriyetini oluşturan kırsal kesim nüfusu bağlamında ise vilayet genelinin Adana merkez kaza kırsalına göre ciddi bir artış gösterdiği görülmektedir. Bununla birlikte hem Adana hem de vilayetin kendi içerisinde iç göçe marûz kaldığı ve nüfusun şehir merkezlerinde toplanmaya başladığı görülmektedir.

3. Nüfus Hareketleri

3.1. Doğum, Evlenme, Boşanma ve Ölüm

Cumhuriyet döneminde Seyhan vilâyetinde gerçekleşen nüfus hareketlerini doğum, evlenme, boşanma ve ölüm şeklinde inceleyeceğiz. Ancak gerek Adana gerekse Seyhan'da cumhuriyetin ilk yıllarından 1956'ya kadar olan zaman diliminde gerçekleşen yıllık doğum miktarına dair herhangi bir istatistiki veri yoktur. Bununla birlikte nüfusun yaş olarak sınıflandırılmasından ve her yaş grubunda yer alan kişilerin o vilâyet veya kaza sınırları içerisinde dünyaya geldiğinden hareketle yıllık meydana gelen doğum miktarını ortaya koymaya çalışacağız. Buna göre Adana ve Seyhan'da 1935 yılı itibariyle 15 yaşına kadar olan çocuk sayısı aşağıdaki şekildedir:

1935 Yılı İtibariyle Yaşa Göre Adana ve Seyhan Nüfusunun Sınıflandırılması⁵⁴⁴

Adana				Seyhan			
Yaş	Erkek	Kadın	Toplam	Yaş	Erkek	Kadın	Toplam
0-1	1.094	917	2.011	0-1	6.079	5.017	11.096
1	872	783	1.655	1	6.103	5.315	11.418
2	1.271	1.176	2.447	2	8.514	7.130	15.644
3	1.152	1.080	2.232	3	7.092	6.586	13.678
4	1.108	1.029	2.137	4	7.188	6.598	13.786
5	1.153	1.068	2.221	5	6.819	6.280	13.099
6	1.090	1.063	2.153	6	6.827	6.528	13.355
7	1.133	1.104	2.237	7	5.369	4.656	10.025
8	1.200	1.130	2.330	8	7.200	6.921	14.121
9	887	809	1.696	9	3.434	2.849	6.283
10	1.020	966	1.986	10	6.676	6.072	12.748
11	679	613	1.292	11	2.434	1.989	4.423
12	948	851	1.799	12	5.668	4.528	10.196
13	777	692	1.469	13	3.226	2.631	5.857
14	730	602	1.332	14	2.914	2.367	5.281
15	732	620	1.352	15	4.125	3.088	7.213
Toplam	15.846	14.503	30.349	Toplam	89.668	78.555	168.223

Tabloya göre belirtilen süre içerisinde vilâyet genelinde 30.349'u Adana'da olmak üzere 168.223 çocuk dünyaya gelmiştir. Bebeklerin cinsiyet olarak dağılımına baktığımızda ise % 53'ünün erkek, % 47'sinin kız olduğu görülmektedir.

⁵⁴⁴ 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.22, 105.

1935-1945 yılları arasındaki on yıllık süre zarfında ise Adana'nın nüfus artışı 0-4 yaş aralığında 8.350'si erkek, 7.753'ü kız olmak üzere 16.103, 5-9 yaş aralığında 7.312'si erkek, 6.930'si kız olmak üzere 14.242 olmuştur.⁵⁴⁵ Seyhan'ın nüfusu ise bir yaşından küçüklerde 6.045'i erkek, 5.263'ü kız olmak üzere 11.308, 0-4 yaş arasında 25.970'i erkek, 23.852'si kız olmak üzere 49.822, 5-9 yaş aralığında ise 32.227'si erkek, 29.709'u kız olmak üzere 61.936 artmıştır. Aynı dönemde vilâyetin toplam nüfus artışı 64.242'si erkek, 58.824'ü kız olmak üzere 123.066, ortalama yıllık nüfus artışı ise 13.674 olmuştur.⁵⁴⁶

1950 yılı verilerine bakıldığında ise vilâyetin genel nüfusu içerisinde 0-4 yaş aralığında yer alanların 40.807'si erkek, 39.649'u kız olmak üzere 80.456 olduğu görülmektedir. Buna göre 1945-1950 yılları arasında vilâyetin genel nüfusu yıllık ortalama 16.511 kişi olmak üzere 148.602 artmıştır.⁵⁴⁷

1955 yılında ise vilâyet genelinde 0-4 yaş aralığındaki çocuk sayısı 60.856'si erkek, 57.023'ü kız olmak üzere 117.879 olmuştur. Buna göre vilâyetin ortalama yıllık nüfus artışı 23.787 olmuştur.⁵⁴⁸ Bununla birlikte 1935, 1945 ve 1950 yıllarına ait yukarıda verilen yıllık ortalama nüfus artışları, göç ve ölüm olgusu göz ardı edildiği takdirde vilâyette meydana gelen yıllık ortalama doğum sayısını da vermektedir. Göç ve ölüm gibi nüfus üzerinde etkili olan iki önemli hususun göz ardı edilmesi çıkan sonucun ne kadar sağlıklı olduğunu tartışmalı kılsada bir fikir vermesi bakımından faydalı olacaktır.

Toplumun devamlılığını sağlayan ve temelini oluşturan aile kurumunun oluşmasını sağlayan, nüfusun artmasına müspet yönde katkıda bulunan sosyal hadise ise evlilik olarak adlandırılmıştır. Buna göre 1927-1956 yılları arasında Seyhan geneli ile vilâyet merkezi olan Adana'da gerçekleşen evlilik sayısı aşağıdaki gibi olmuştur:⁵⁴⁹

⁵⁴⁵ **1950 Umumi Nüfus Sayımı**, s.116.

⁵⁴⁶ **1945 Genel Nüfus Sayımı**, s.70-71, 78.

⁵⁴⁷ **1950 Umumi Nüfus Sayımı**, s.68.

⁵⁴⁸ **BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı**, s.54, 58, 68.

⁵⁴⁹ **BİUM, 1923-1940 Nüfus Hareketleri İstatistiği**, Ankara 1941, s.10; **BİGM, Nüfus Hareketleri 1935-1946**, Ankara 1948, s.41; **BDİE, Evlenme ve Boşanma İstatistiği 1945-1964**, (bt ve byy), s.11; **BDİE, Evlenme ve Boşanma İstatistiği 1946-1965**, (bt ve byy), s.9.

1927-1956 Yılları Arası Adana ve Seyhan'da Gerçekleşen Evlilik Sayısı

Yıl	Evlilik Sayısı		Yıl	Evlilik Sayısı		Yıl	Evlilik Sayısı	
	Adana	Seyhan		Adana	Seyhan		Adana	Seyhan
1927	337	-----	1937	454	565	1947	-----	1.362
1928	355	-----	1938	490	628	1948	-----	1.267
1929	444	-----	1939	597	727	1949	-----	1.359
1930	540	-----	1940	786	891	1950	-----	1.527
1931	429	-----	1941	-----	965	1951	-----	1.575
1932	429	-----	1942	-----	1.029	1952	-----	1606
1933	-----	445	1943	-----	1.136	1953	-----	1740
1934	-----	556	1944	-----	1.181	1954	-----	1893
1935	454	573	1945	-----	1.023	1955	-----	1982
1936	450	564	1946	-----	1.009	1956	-----	1785

Evlilik sayısına dair verilen bu tablodan hareketle Adana ile Seyhan arasındaki evlilik ilişkisini ortaya koymak pek mümkün görünmemektedir. Çünkü istatistiki bilgileri ihtivâ eden eserlerde merkez kaza ile vilâyet geneline dair aynı yıllara ait istatistiki veriler yer almamaktadır. Bununla birlikte verilerin denk geldiği yıllara bakıldığında vilâyet genelindeki evliliklerin büyük oranda vilâyetin merkez kazası olan Adana'da gerçekleştiğini görmekteyiz. Merkez kazaya dair 1927-1945 yılları arasına ait bilgilerden ve vilâyet geneline ait 1933-1956 yılları arasına dair bilgilerden hem Adana'da hem de Seyhan'da evlilik sayısının ciddi bir değişim göstermeden arttığı görülmektedir. Bu bağlamda belirtilen yıllar arasında Adana'da gerçekleşen evlilik sayısı yaklaşık olarak % 237, Seyhan genelindeki evlilik sayısı ise % 401 artış göstermiştir.

Evlilik ile ilgili önemli bir husus da Adana ve Seyhan genelinde evli olan çift sayısıdır. Buna göre 1935 yılında 30.021 olan Adana'daki evli çift sayısı⁵⁵⁰, 1950 yılında 46.089'a yükselmiştir. 1950 yılında 197.373 olan vilâyet genelindeki evli çift sayısı⁵⁵¹ ise 1955 yılında 241.561'e yükselmiştir.⁵⁵² Buna göre son 5 yılda vilâyet genelinde evlenen çift sayısı 44.188 artmıştır. Ancak bu durum istatistiki verilere 10.323 olarak yansımıştır. İki veri arasındaki bu fark, il genelinde resmî nikahla evli olmayan çiftler veya göçle gelen evli insanların varlığıyla açıklanabilmektedir. Ancak bu dönemde vilâyetin çok ciddi göç almaması resmî nikahla evli olmayan çiftlerin varlığını gündeme getirmektedir. Fakat konu ile alâkalı istatistiki veri olmaması sağlıklı bir değerlendirme yapılmasını mümkün kılmamaktadır.

⁵⁵⁰ 1935 Genel Nüfus Sayımı, s.26.

⁵⁵¹ 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.103-105.

⁵⁵² BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.127.

Vilâyet genelindeki ve vilâyetin merkez kazası olan Adana'daki yetkili mahkemeler tarafından gerçekleştirilmiş olan boşanmalara dair istatistiki veriler ise aşağıdaki tabloda yer almıştır. Buna göre Adana'da 1936-1945, Seyhan genelinde ise 1930-1956 yılları arasında gerçekleşen boşanma sayıları şu şekilde olmuştur:⁵⁵³

1930-1956 Yılları Arasında Adana ve Seyhan'da Gerçekleşen Boşanma Sayısı

Yıl	Boşanma Sayısı		Yıl	Boşanma Sayısı		Yıl	Boşanma Sayısı	
	Adana	Seyhan		Adana	Seyhan		Adana	Seyhan
1930	----	32	1939	36	55	1948	----	117
1931	----	45	1940	23	39	1949	----	113
1932	----	18	1941	40	64	1950	----	117
1933	----	30	1942	39	61	1951	----	110
1934	----	37	1943	54	83	1952	----	138
1935	----	44	1944	37	67	1953	----	155
1936	30	42	1945	55	93	1954	----	164
1937	17	38	1946	----	99	1955	----	204
1938	36	52	1947	----	86	1956	----	210

Adana ve vilâyet geneline dair istatistiki yayınlardan derlemiş olduğumuz bu tabloya göre vilâyet genelinde gerçekleşen boşanmaların büyük kısmının merkez kazada gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum merkez kazanın sahip olduğu yaşamsal olanaklarla, bireylerin sahip olduğu sosyal ve ekonomik şartlarla ilgili görülmektedir. Bu nedenle Adana'da yaşayan bireylerin ve özellikle kadınların kendi ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları nedeniyle diğer kazalarda yaşayan bireylere göre daha rahat hareket ettikleri görülmektedir. Bunun yanı sıra vilâyet genelindeki boşanmaların sebeplerine dair bir verinin olmaması olaya sadece ekonomik açıdan bakmamıza neden olmaktadır. Bu bağlamda tablolarda yer alan veriler ışığında Adana'da gerçekleşen boşanma oranının 1936-1945 yılları arasında % 183, Seyhan'da gerçekleşen boşanma oranının ise 1930-1956 yılları arasında % 656 arttığı görülmektedir.

Adana ve Seyhan'ın 1936-1945 yılları arasındaki verilerini mukayese ettiğimiz zaman Adana'daki boşanma sayısının 30'dan 55'e, Seyhan'daki boşanma sayısının ise 42'den 93'e çıktığı görülmektedir. Bunun oransal olarak artışı ise Adana'da % 83.3, Seyhan'da ise % 121'dir. Buna göre il genelinde meydana gelen boşanmaların % 69'u Adana'da meydana gelmiştir. Ancak buradaki rakamlar az öncede ifade ettiğimiz gibi mahkemelerde gerçekleşmiş olan resmî boşanmalardır. 1930 yılından 1956'ya kadar

⁵⁵³ 1923-1940 Nüfus Hareketleri İstatistiği, s.39-40; Nüfus Hareketleri 1935-1946, s.114-115; BİUM, Boşanma İstatistikleri 1932-1958, (bt ve byy), s.4; BİUM, 1938-1951 Nüfus Hareketleri İstatistiği Evlenme, Boşanma ve Ölümler, Ankara 1953, s.45; Evlenme ve Boşanma İstatistiği 1945-1964, s.25; Evlenme ve Boşanma İstatistiği 1946-1965, s.25.

vilâyet genelinde gerçekleşen boşanma sayısı ise 32'den 210'a çıkarak % 556'lık bir artış göstermiştir. Bunun neticesinde 1935 yılı istatistik verilerine göre 404 olan Adana'daki boşanmış kişi sayısı 1950'de 860'a ulaşmıştır. Vilâyet genelindeki boşanmış kişi sayısı ise 1950'de 2.225'e, 1955'de ise 3.326'ya ulaşmıştır.

1931-1956 yılları arası Adana'da meydana gelen ölüm vakalarına dair veriler ise aşağıdaki tablodaki gibi olmuştur.⁵⁵⁴

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam	Yıl	Erkek	Kadın	Toplam
1931	950	557	1.507	1944	1.298	856	2.154
1932	1.084	654	1.738	1945	990	670	1.660
1933	814	534	1.348	1946	1.053	645	1.698
1934	618	443	1.061	1947	820	561	1.381
1935	896	609	1.505	1948	1.023	804	1.827
1936	1.313	971	2.284	1949	1.089	726	1.815
1937	1.376	1.012	2.388	1950	1.042	753	1.795
1938	1.277	889	2.166	1951	1.063	779	1.842
1939	1.021	689	1.710	1952	1.142	810	1.952
1940	965	697	1.662	1953	1.056	766	1.822
1941	1.037	738	1.775	1954	1.076	823	1.899
1942	1.388	952	2.340	1955	1.016	778	1.794
1943	1.546	1.006	2.552	1956	1.214	921	2.135

1931'den 1956'ya kadar Adana'da gerçekleşen ölüm sayısı yaklaşık olarak % 41.6 oranında artmıştır. Ölümler içerisinde özellikle çocuk ölümlerinin önemli bir yekun tuttuğu görülmektedir. Olayın vahametini yansıtmaları bakımından örnek olması amacıyla 1950-1951 yılı istatistiki verilerine bakacak olursak 1 yaşından küçük çocuk ölümlerinin 1950 yılında 186'sı erkek, 146'sı kız olmak üzere 332, 1951 yılında ise 236'sı erkek, 212'si kız olmak üzere 448 olduğu görülmektedir.⁵⁵⁵ Buna göre 1950 yılı ölümleri içerisinde 1 yaşından küçük çocuk ölüm oranının % 18.5, 1951 yılında ise % 24.3 olduğu dikkat çekmektedir. Adana'da meydana gelen ölümlerin sebeplerine dair istatistiki veriler ise aşağıdaki tablolarda yer almıştır:

⁵⁵⁴ **1923-1940 Nüfus Hareketleri İstatistiği**, s.51; **BİGM, 1923-1946 Nüfus Hareketleri İstatistiği**, Ankara 1948, s.151; **BİUM, Vilâyet Merkezlerindeki Ölümler 1952-1956**, Ankara 1960, s.5; **Nüfus Hareketleri İstatistiği Evlenme, Boşanma ve Ölümler**, s.11, 45, 65.

⁵⁵⁵ **Nüfus Hareketleri İstatistiği Evlenme, Boşanma ve Ölümler**, s.65, 83.

1930-1945 Yılları Arasında Adana'da Gerçekleşen Ölümler ve Sebepleri⁵⁵⁶

Hastalık Adı	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Karahumma ve Paratifol	11	14	20	26	30	16	9	16	19	14	28	9	32	33	25
Lekelihumma	2	-----	-----	-----	1	-----	-----	-----	1	-----	-----	1	14	5	-----
Çiçek	12	-----	-----	-----	-----	1	-----	-----	-----	-----	-----	1	9	-----	-----
Kızamık	1	26	104	2	-----	-----	18	8	3	1	1	11	2	7	-----
Kızıl	1	-----	-----	1	1	-----	-----	-----	-----	-----	1	-----	-----	-----	-----
Boğmaca	1	2	2	-----	-----	-----	4	11	5	-----	3	16	-----	8	10
Difteri	8	8	11	6	6	3	5	9	7	2	4	2	1	4	2
Grip ve Enflüenza	5	41	11	9	14	15	26	17	22	9	10	10	4	4	4
Teneffüs Cihazı Veremi	108	57	45	102	120	125	63	99	92	100	105	144	120	132	96
Diğer Veremler	19	19	11	18	20	16	37	21	22	26	13	15	19	17	23
Frengi	2	-----	1	1	2	2	1	6	-----	4	2	-----	1	-----	1
Sıtma	147	36	19	38	110	458	81	66	25	74	41	118	281	96	38
Diğer Sarı ve Tüfeyli Hastalıklar	118	94	62	29	37	75	129	65	69	74	61	65	94	68	52
Kanser ve Diğer Hapis Evram	12	15	16	7	9	10	8	16	19	20	28	29	15	18	23
Hapis Olmayan veya Karakteri Meçhul Olan Evram	-----	1	-----	-----	-----	-----	-----	-----	2	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Müzmin Romatizma ve Gut	1	-----	1	-----	-----	1	1	1	-----	-----	1	1	5	-----	-----
Şekerli Diyabet	3	1	4	2	7	-----	1	3	5	3	4	3	1	1	4
Müzmin ve Had Alkolizm	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	2	1	-----
Diğer Umumi ve Müzmin Zehirlenmeler	41	56	16	12	31	15	114	74	66	31	110	37	70	68	11
Ataksi Lokomotris ve Paralizi Jeneral	4	6	5	4	13	13	25	15	12	22	17	16	-----	-----	-----
Nefzi Dimağı, Dimağ Samame Seddadesi	6	8	9	13	20	8	17	19	11	11	15	19	24	27	31
Cümle-i Asabiye Vesair Azayi Havas Hastalıkları	11	19	15	6	12	13	17	15	13	11	16	15	15	15	11
Kalp Hastalıkları	117	92	98	76	125	196	199	154	137	146	234	301	343	283	286

⁵⁵⁶ 1923-1940 Nüfus Hareketleri İstatistiği 1923-1940, s.254-255; 1923-1946 Nüfus Hareketleri İstatistiği, s.254-255.

Diğer Deveran Hastalıkları	18	12	18	16	18	13	11	16	10	7	8	25	12	15	7
Bronşit	9	13	4	5	7	9	3	12	12	9	9	6	11	8	2
Zatürre	255	446	322	168	238	414	797	709	374	331	341	608	410	554	514
Sair Teneffüs Cihazı Hastalıkları (Verem Hariç)	19	29	16	18	30	22	46	66	35	57	50	65	56	38	38
İshal ve Anterit	159	134	137	68	264	379	173	164	103	174	149	253	256	249	299
Apandisit	3	1	1	2	7	5	4	6	4	6	1		4	1	1
Karaciğer ve Safra Yolları Hastalıkları	12	7	9	14	32	24	39	27	31	21	30	30	45	34	29
Hazım Cihazının Sair Hastalıkları	25	41	18	82	33	38	175	187	154	153	107	201	226	95	43
Nefritler	9	32	3	3	10	25	20	15	14	17	20	15	44	25	16
İdrar ve Tenasül Cihazının Sair Hastalıkları	48	11	36	48	40	33	54	42	38	40	42	33	46	30	50
Septisemi ve Lohusalık İntanları	9	6	7	3	1	7	8	11	12	2	3	2	4	3	1
Hamil, Doğum ve Lohusalığın Diğer Hastalıkları	7	3		4	10	7	3	6	5	2	8	6	2		4
Cilt, Nesci Hücrevi, Kemik ve Harekat Azası	5	3	7	9	9	6	4	7	2	6	9	2	7	8	7
Veladi Zaf, Suiteşekkülatı Veladiye	74	88	109	112	137	222	218	213	232	191	233	188	270	248	221
İhtiyarlık	67	125	32	45	45	34	19	19	42	29	9	17	26	5	2
İntihar	3	2			2		1	2	7	2	2			2	1
Katil	18	14	9	2	20	6	9	10	17	8	13	15	8	12	10
Kazai ve Arızı Ölümler (İntihar ve Katil Hariç)	36	31	13	14	30	34	37	27	24	38	36	28	60	38	48
Saire ve Meçhul	101	245	157	96	14	39	12	12	64	21	13	30	13	9	10

1952-1956 Yılları Arasında Adana'da Gerçekleşen Ölümler ve Sebepleri⁵⁵⁷

Hastalık Adı	1952	1953	1954	1955	1956
Solunum Aygıtı (Teneffüs Cihazı) Tüberkülozu	118	79	75	66	165
Diğer Aza Tüberkülozu	50	41	55	55	35
Tifo	13	8	6	11	7
Her Çeşit Dizanteri	9	10	9	7	5
Kızıl ve Streptokoklu Anjin	1	-----	-----	-----	-----
Difteri	4	3	7	6	10
Boğmaca Öksürüğü	-----	-----	-----	2	1
Menengokok Enfeksiyonları	1	-----	-----	-----	1
Veba	-----	-----	-----	-----	-----
Akut Poliyomiyelit	1	-----	-----	3	1
Çiçek	-----	-----	-----	-----	-----
Kızamık	1	2	24	1	4
Lekeli Humma ve Diğer Rickettsia Hastalıkları	2	-----	-----	-----	-----
Sıtma	4	-----	6	-----	-----
Bütün Diğer Enfeksiyon ve Parazit Hastalıkları	31	23	19	27	32
Lenfatik ve Ematopoyetik (Kan Yapıcı Dokular) Uurları da Dahil Habis Uurlar	36	63	63	62	75
Selim Uurlar ve Tabiatı Tasrih Edilmeyen Uurlar	-----	3	-----	-----	-----
Şekerli Diyabet	6	5	8	8	4
Kansızlıklar	38	15	17	17	25
Merkezi Sinir Sistemine Dokunan Damar Leziyonları	63	37	44	36	55
Menengokoksuz Menenjitler	8	1	5	4	5
Akut Eklem (Mafsal) Romatizması	-----	-----	6	-----	-----
Kronik Romatizmal Kalp Hastalığı	1	42	10	2	2
Arteriyosklerotik ve Dejeneratif Kalp Hastalığı	18	8	1	1	1
Kalbin Diğer Hastalıkları	181	168	160	234	279
Kalp Hastalığı İle Beraber Bulunan İpertansiyon	8	58	9	-----	-----
Kalpten Bahsedilmeksizin İpertansiyon	10	3	9	16	14

⁵⁵⁷ Vilâyet Merkezlerindeki Ölümler 1952-1956, s.27-34.

Grip	-----	-----	-----	-----	-----
Pnömoni	265	201	235	144	209
Bronşit	22	14	12	8	22
Mide ve Düodenom Ülseri	11	-----	5	10	13
Apandisit	1	2	1	1	3
Barsak Tıkanması ve Fıtık	5	20	23	16	15
Gastrit, Düodonit ve Yeni Doğmuş Çocuk İshali Hariç Anterit ve Kolit	185	281	300	245	312
Karaciğer Sirozu	13	24	21	12	21
Nefrit ve Nefroz	26	28	28	29	15
Prostat İperplazisi	3	2	5	4	2
Gebelik, Doğurma ve Lohusalık Hallerinin Komplikasyonları	24	16	14	22	15
Doğuştan Olma Şekil Bozuklukları	2	1	1	-----	1
Doğum Tromatizmaları, Doğumdan Sonraki Asfeksi ve Atelektazi	5	2	14	15	15
Yeni Doğmuş Çocuklardaki Enfeksiyonlar	21	27	64	88	86
Süt Çocukluğu Çağı Başlangıcına Ait Diğer Hastalıklar ve Vasfı Bildirilmeyen Olgunlamama Halleri	147	159	143	141	130
Psikozdan Bahsedilmeksizin İhtiyarlık İyice Tarif Edilemeyen ve Meçhul Kalan Sebepler	123	97	105	102	159
Bütün Diğer Hastalıkları	104	72	61	69	105
Motörlü Taşıt Kazaları	35	5	44	25	16
Bütün Diğer Kazalar	99	87	77	83	61
Kendini Öldürme ve Kendini Tromatize Etme	2	9	2	3	2
Adam Öldürme ve Harp Harekâtından İleri Gelen Tromatizma	32	14	26	15	14
Ölü Doğum	223	183	195	204	200

3.2. Göç, Muhâcir, Mübâdele ve İskân

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında toprak kaybetmeye başlamasıyla birlikte kaybedilen topraklarda yaşayan Türk ve Müslüman nüfus Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır. Bu göçlerden Adana'da etkilenmiştir. Hatta nüfus yoğunluğunun düşüklüğü, verimli topraklara sahip olması, toprağını işleyecek yeteri kadar nüfusa sahip olmaması, ulaşımın kolay olması gibi nedenlerden dolayı daha fazla etkilendiği dahi söylenebilir.⁵⁵⁸ Bu çerçevede Adana vilâyetine gerçekleşen ilk göç Kırım Savaşı sonrasında olmuştur.⁵⁵⁹

Bölgede yaşayan ve savaş esnasında Osmanlıyı tutan Nogaylar, savaştan sonra Rusların asimilasyon politikalarına marûz kalınca Osmanlı Devletine göç etmeye başlamışlardır. 1859'dan 1861'e kadar yaklaşık iki yıl süren göç esnasında gelen Nogaylardan 20.511'i Adana vilâyetine iskân edilmiştir. 4.070 hâne gelmiş olan Nogayların ilk gelen 104 hânesi (587 kişi) Üzeyr Sancağına bağlı olan ve Kurtkulağı ile Misis arasında yer alan Ceyhan nehrinin kenarındaki Yarsuvat Köyüne yerleştirilmiştir.⁵⁶⁰

Adana vilâyetine Nogaylarla başlayan göçmen iskânını ilerleyen dönemlerde Kafkasya, Rumeli ve Girit göçmenlerinin iskânı takip etmiştir. Ancak Nogayların iskânından sonra uzun bir süre bölgeye toplu göçmen iskânı gerçekleştirilmemiştir. Bu esnada yerleştirilmiş olan Nogayların, bölgede yaşayan yerleşiklerle uyum sürecinin tamamlanması beklenmiştir. Bunun yanı sıra bölgedeki asâyişsizlik sorunu da yeni iskânları engellemiştir.⁵⁶¹ Asâyişi tesis etmek üzere oluşturulan Fırka-i İslâhiye

⁵⁵⁸ Ahmet Cevdet Paşa Adana'nın 1866 yılındaki durumu hakkında, Mersin-Adana arasının nispeten imâr edildiğini, Hemite Kalesinden Misis'e kadar 2.000 hâneyi aşkın Nogay göçmeninin yerleştirilerek bölgenin imârına çalışıldığını ancak buna rağmen bölgenin geriye kalan büyük bir kısmında aşiretlerin dolaştığı boş alanlar olduğunu belirtmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s.124; Hilmi Bayraktar, "*Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilâyeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)*", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.22 (2007), s.410-411.

⁵⁵⁹ 1864 yılında gerçekleşmiş olan göçü 1878, 1935 ve 1953 yıllarında Balkanlardan gerçekleşen göçler takip etmiştir. Hamdi Kara, "*Çukurova'da Pamuk*", **A.Ü.D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S.7 (1975), s.164.

⁵⁶⁰ Yeni göçlerle hızla büyüyen Yarsuvat, kısa bir süre sonra önce Muhâcirin adıyla nâhiye haline getirilmiş, akabinde de Cerid nâhiyesiyle birleştirilerek 12.12.1893'de Hamidiye (Ceyhan) adıyla kaza haline getirilmiştir. Kırım Savaşı sonrasında Adana ve havalisine gerçekleşen Nogay göç ve iskânıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bayraktar, "*Nogay Göç ve İskânları*", s.45-72; Şerif, **a.g.e.**, s.130; Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri**, s.124-131.

⁵⁶¹ Bölgedeki asâyişsizliği ortadan kaldırmak amacıyla 1865 yılında 4. Ordu Hümayun Müşiri Derviş Paşa komutasında ve Meclis-i Vâlâ Azası Cevdet Efendi'nin (Paşa) teftiş memurluğunda Fırka-i İslâhiye meydana getirilmiştir. Bölgedeki isyancı aşiretleri zorunlu iskâna tabi tutan ordu, gerçekleştirmiş olduğu iskân neticesinde Hassa, İslahiye, İzziye, Kars-ı Zülkadiriye ve Osmaniye gibi yeni yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, Ankara 1991;

sayesinde sükûnet tekrar sağlanmıştır. Bunun üzerine 1869 Haziranından itibaren göçmen iskânına tekrar başlanmış ve ilk olarak 1.500 kadar Karaçay ve Çerkez yerleştirilmiştir.⁵⁶²

Bir taraftan bölgeye yerleştirilenlerin uyum sürecinin beklenmesi bir taraftan da zuhûr eden kıtlıktan dolayı 1877 yılına kadar yeni bir iskân gerçekleştirilmemiştir. 93 Harbi olarak da bilinen 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşıyla birlikte iskâna tekrar başlanmıştır. Bu bağlamda ilk yerleştirilenler Ruslar tarafından açlığa mahkum edilen Abhazlar olmuştur. Hatta bu dönem bölgeye yerleştirilen göçmenlerin çokluğundan dolayı Çukurova'ya “*Göçmen Ovası*” da denilmiştir.⁵⁶³ Ancak 1890 ve 1894 yıllarında meydana gelen kolera salgınıyla birlikte iskâna tekrar ara verilmiştir.

Bu dönemde Kırım ve Kafkasya coğrafyasından Anadolu'ya yönelik göçler genellikle Trabzon üzerinden gerçekleşmiştir. Nitekim Adana'ya iskân edilen ve 1.000 civarında olduğu tahmin edilen Abhazlar da önce Trabzon'a, oradan da Adana'ya gelmişlerdir. Adana'nın köylerine birer ikişer hâne şeklinde dağıtılan Abhazların birbirlerine yardımcı olabilecekleri ve boş arazi bulunduğu takdirde birlikte yaşayabilecekleri şeklindeki talepleri ise muhâcirin komisyonu tarafından uygun görülmemiştir.⁵⁶⁴ Bu göçü, 1888 yılında yine Trabzon üzerinde bölgeye gelen 109 kişilik bir Çerkez grubu ile 1891 yılında gelen 5.000 kişilik bir diğer Çerkez grubu takip etmiştir.

1902 yılında 35 hânedeki 181 Kırım ve Karabağ muhâciri ile 1904 yılında Batum ve Tiflis'ten gelen 700 küsur hânedeki 3.000'den fazla Kırım muhâciri daha iskân edilmiştir. Ayrıca Muhâcirin Komisyonu tarafından Adana'ya yerleştirilmesi kararlaştırılan 800 hâne Kırım göçmeninden 650 hânesi kendi talepleri doğrultusunda Konya'ya iskân olunmuştur. Kalan 150 hâne ise komisyonun aldığı karar gereğince önce İskenderun'a, oradan da iskân olunmak üzere Adana'ya gönderilmiştir. 1900

Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'ruzat**, İstanbul 1980; Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı**, İstanbul 1987; Nuri Yavuz, **Fırka-i İslâhiye**, Ankara 2004; M. Fatih Sansar, **Fırka-i İslâhiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket)**, Osmaniye 2006; Yusuf Halaçoğlu, “*Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.27 (1977).

⁵⁶² Adana'ya 1869'dan önce de Çerkez muhâcirler gönderilmiştir. Ancak bunların çoğu kısa bir süre içerisinde burayı terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezakir**, s.89.

⁵⁶³ M. Şeref Korkut, **Isıtma ve Çeltik**, (byy), 1950, s.32.

⁵⁶⁴ Bayraktar, “*Adana Vilâyeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar*”, s.415, 419. Adana'ya iskân olunmak üzere gönderilen göçmenlerin iskânını gerçekleştirmek ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulan bu komisyon; muhâcirin-i iskân Memuru Hacı Ali Ziya Efendi'nin başkanlığında ve Osman Efendi'nin ikinci başkanlığında Arifzade Ömer Efendi, Harputluzade Hoca Halil Efendi, Ganizade Lütfi Efendi ve Kocazade Mehmet Ağa gibi isimlerden meydana gelmiştir. **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309**, s.67.

Mayısında Humus'a gönderilen göçmenlerden 15-20 ailede istekleri doğrultusunda Adana'ya gönderilmişlerdir. 1905 yılında Dağıstan, Tiflis ve Bakü'den Erzurum'a iskân olunması kararlaştırılan 1.000 hâne göçmenin ise 100 hânesi Adana'ya iskân olunmuştur. Rusya topraklarından gelen göçmenlerden 1906'da 233 hâne, 1907'de 100 hâne, 1909'da ise 372 hâne daha Adana'ya iskân olunmuştur.⁵⁶⁵

Muhâcirler zaman zaman Muhâcirin Komisyonu'nun bilgisi dışında da bölgeye gelmişlerdir. Bu şekilde 1891 yılında Kars'tan 6 hânedeki 39 kişi gelmiştir. Bunlar ise Karaisalı kazasının köylerine iskân olunmuşlardır. 1902 Mayıs ayında ise Karabağ'dan 300 küsur muhâcir gelmiştir. Bunlar ise Çukurova'da bulunan ve Çiftlik-i Hümayun olarak adlandırılan bölgedeki köylere birer ikişer hâne şeklinde yerleştirilmişlerdir.⁵⁶⁶ Bu göçler komisyonun bilgisi dışında gerçekleştiği için göçmenlere herhangi bir tahsisat verilmemiştir. Bu nedenle düzenlerini oluşturuncaya kadar yöre halkının yardımlarıyla yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır.

1859-1907 yılı arası dönemde Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devletine gelen göçmenlerin yaklaşık 45 bini Adana'ya iskân olunmuştur. Bunlar içerisindeki en önemli grubu ise 1859-1861 yılları arasında iskân olunan Nogaylar oluşturmuştur. Adana ve havalisine yönelik iskân politikası bölgenin idari yapısı üzerinde de etkili olmuştur. Nitekim meydana gelen göçlere bağlı olarak bazı yeni yerleşim yerleri ortaya çıktığı gibi bazı yerleşim yerleri de artan nüfusundan dolayı farklı idari birimlere dönüştürülmüşlerdir. Bu açıdan meydana gelen en dikkate değer gelişme Nogayların yerleştirildiği Ceyhan nehri kenarlarında, Hemite kalesinden Misis'e kadar olan havalide birçok yeni köyün kurulması olmuştur.⁵⁶⁷

1894 yılında bölgeye gelen Çerkez muhâcirleri için de birçok yeni köy teşkil olunmuştur. Bu bağlamda meydana getirilen köyler Feke kazasına bağlı İnderesi adlı mahalde bulunan Babaköy ve Ademi mahalleleri birleştirilerek Burhaniye köyü, Tarsus kazasına bağlı Nemrut nâhiyesinde Tokane (Tavkane) köyü, Hamidiye kazasında Ahmediye, Haliliye, Hilmiye, Mahmudiye, Saidiye, Salihîye ve Sıddîkiye köyleri, Misis kazasında Şerefiye Köyü, Payas kazasında Bahriye, Hamidiye, Hüseyiniye, Kızlarçalı,

⁵⁶⁵ Bayraktar, "Adana Vilâyeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar", s.413-423; Kemal H. Karpat, "Osmanlı Devletinde 19. Yüzyıldaki Nüfus Hareketleri", **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s.113.

⁵⁶⁶ Bayraktar, "Adana Vilâyeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar", s.416.

⁵⁶⁷ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, s.124.

Kuyuluk ve Ümran köyleri, Sis kazasında Hamidülasar, Mahmudiye, Mecidiye, Orhaniye ve Osmaniye köyleri olmuştur.⁵⁶⁸

Bölgede gerçekleştirilen bu iskânlar birçok yeni yerleşim yeri kurulmasına neden olmakla birlikte vilâyetin genel nüfusu ve nüfus yoğunluğu üzerinde ciddi bir değişim meydana getirmemiştir.⁵⁶⁹ Bu hususta bölgede bulunan boş arazi miktarının fazlalığı önemli bir etken olmuştur. Bununla birlikte artan nüfusa bağlı olarak bölgedeki ekili dikili arazi miktarının artması tarımsal istihşâlâtın artmasına neden olmuştur.⁵⁷⁰

Adana vilâyetine Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yanı sıra Rumeli ve Girit'ten gelen göçmenlerde iskân olunmuştur.⁵⁷¹ Bölgeye gelen göçmenlerin karşılaştığı en önemli sorun ise iklim farklılığı olmuştur. Bu nedenle zaman zaman başka yerlere göç etmek isteyenler olmuştur. 1910 yılında bölgeyi dolaşan Anadolu'da Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Şerif de Hamidiye kazasına yerleştirilen muhâcirlerin çoğunun iklimle uyuşamadıkları için başka yerlere göç ettiğini ve geride pek az bir nüfusun kaldığını belirtmektedir.⁵⁷² Buna rağmen bölgeye yönelik göçmen iskânına devam edilmiş, özellikle Balkan Harbi sırasında Anadolu'ya gelen göçmenlerin bir kısmının Adana ve havalisine yerleştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.⁵⁷³ Bu nedenle bir taraftan örnek muhâcir köyleri oluşturulmaya çalışılırken bir taraftan da Çiftlik-i Hümayun'un göçmenlere tahsisi için çaba sarf edilmiştir. Bunun yanı sıra göçmenlere arazi tahsisi, tohumluk, çift hayvanı ve tarım araç-gereç yardımıyla bulunulmuş, zaman zaman arazi satışı da gerçekleştirmiştir. Taksitle gerçekleştirilen bu satışlarda özellikle çiftçilikle uğraşan göçmenlere öncelik verilmiştir. Bu bağlamda mali durumu iyi olan göçmenlere bedeli on sene zarfında ödenmek üzere 5.000 dönümü aşmamak üzere arazi

⁵⁶⁸ Bayraktar, "Adana Vilâyeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar", s.418; Jülide Akyüz, "Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", **Bilgi**, S.46 (Yaz-2008), s.48.

⁵⁶⁹ 1895 yılında Adana vilâyetinin yüzölçümü 37.550 km², nüfus yoğunluğu ise 10.8'dir. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin nüfus yoğunluğu ortalaması 12.5, Konya'nın 11.87, Halep'in 12.65, Bursa'nın 19.11, Kastamonu'nun ise 33.66'dır. Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafyası Lügatı, Kısm-ı Evvel Lügat-ı Coğrafya**, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313, s.11.

⁵⁷⁰ Her aileye yaklaşık olarak 50 dönüm arazi verilmiştir.

⁵⁷¹ Levent Bilgi, 93 Harbi sonrası Anadolu'ya göçen Bulgaristan göçmenlerinden 25.000 kişilik bir kitlenin Adana'ya yerleştirildiğini belirtmektedir. Levent Bilgi, **Türk Romanında Savaş Sonrası Anadolu'ya Zorunlu Göç**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006, s.7.

⁵⁷² Ahmet Şerif, **a.g.e.**, s.130.

⁵⁷³ H.Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi Göç**, İstanbul 2001, s.168.

tahsisi yapılmıştır.⁵⁷⁴ Muhâcirler için oluşturulmaya çalışılan örnek köylere Adanalı hayırseverlerde maddi olarak katkıda bulunmuşlardır.⁵⁷⁵

Göçler sayesinde bölgedeki Müslüman Türk nüfusu gayrimüslim nüfusuna göre ciddi bir artış göstermiştir. 1909 Adana Ermeni Olayları ve İstiklâl Harbi gibi hadiselerde bu sürece katkıda bulunmuştur.⁵⁷⁶ Olaylardan en çok etkilenen gayrimüslimler ise Ermeniler ile Rumlar olmuştur. Özellikle 1909 Olayları esnasındaki rollerinden dolayı Adana ve havalisindeki Ermeniler, 1915 yılında uygulamaya konulan tehcir kanunu dahilinde Suriye'ye iskân edilmişlerdir.

Rum nüfusundaki değişimde ise Birinci Dünya Savaşı etkili olmuştur. Buna göre savaş sonrasında başlayan Batı Anadolu'daki Yunan işgali 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması ile sona ermiştir. İşgal yıllarında Yunanlıların en önemli işbirlikçileri ise Rumlar olmuştur. Bu nedenle Yunanlılar geri çekilirken Rumların önemli bir kısmı da Anadolu topraklarını terk etmiştir. Geride kalanlar ise Lozan Antlaşması gereğince Yunanistan'daki Türklerle mübadeleye tâbi tutulmuşlardır. "Büyük Mübadele" olarak da adlandırılan bu nüfus değişimi, 30 Ocak 1923 günü imzalanan "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" ile hayata geçirilmiştir. Sözleşme çerçevesinde İstanbul'da oturan Rumlar ile Batı Trakya'da oturan Müslümanlar hariç olmak üzere Yunanistan'daki Müslümanlar ile Türkiye'deki Rumların yer değiştirmesine karar verilmiştir.⁵⁷⁷ İki ülke meclisince onaylanan sözleşme 25 Ağustos 1923 tarihinden itibaren resmen uygulamaya girmiştir. 1930 yılına kadar devam eden mübadele esnasında Türkiye'ye yaklaşık olarak 500.000, Yunanistan'a ise 1920'den itibaren başlayan göçlerle birlikte 1.250.000 kişi göç

⁵⁷⁴ Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, Ankara 1997, s.122.

⁵⁷⁵ 1 milyon küsur dönümden oluşan çiftliğin 307 bin dönümü 1902 yılında Karabağ'dan gelen göçmenlerle bölgede bulunan aşiretlere tahsis edilmiş, arazinin kalan kısmı ise 75 seneliğine bir Fransız şirketine kiralanmıştır. Ancak göçmen iskânını gündeme gelince hükümet tarafından gerekirse tazminat ödenmek suretiyle muâmelenin feshedilerek arazinin göçmenlere tahsisi düşünülmüştür. Halaçoğlu, **Rumeli'den Türk Göçleri**, s.119.

⁵⁷⁶ Adana vilâyetindeki Ermeni ve Rum azınlığın nüfusuna bakacak olursak 1906-1907 yılında 11.067 Rum ile 47.047 Ermeni olduğu görülmektedir. 1914 yılında ise 8.537 Rum, 50.139 Ermeni vardır. Buna göre Ermenilerin nüfusu artarken Rumların nüfusu azalmıştır. Ancak 1913 yılında vilâyetten ayrılarak müstakil bir vilâyet haline gelen İçil'deki 2.500 Rum ile 341 Ermeni göz önüne alınırsa Adana'daki Rum nüfusu 11.037'ye Ermeni nüfusu ise 50.480'e çıkmaktadır. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.206, 226.

⁵⁷⁷ Ancak sözleşmenin 2. maddesinde geçen "établis" kelimesinin taraflarca farklı yorumlanmasından dolayı mübadelenin kesin olarak neticelenmesi 1930'a kadar sürmüştür. Sözleşmenin maddeleri için bkz. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, s.177-183; **Lozan Barış Konferansı Tutanakları (Tutanaklar-Belgeler)**, (Çev. Seha L.Meray), C.I, Ankara 1969, s.17-22.

etmiştir.⁵⁷⁸ Anadolu topraklarına gelen mübâdillerin iskânının düzenli ve hızlı bir şekilde yapılabilmesi amacıyla 17 Temmuz 1923 tarihli Bakanlar Kurulu Karârname'si'ne göre Anadolu sekiz iskân bölgesine ayrılmıştır. Bu bölgeler; Samsun, Adana, Malatya, Amasya-Tokat-Sivas, Manisa-İzmir-Menteşe-Denizli, Çatalca-Tekirdağ-Karaman-Niğde, Antalya-Silifke ve Ayvalık-Edremit-Mersin'dir. Ancak zaman içerisinde ortaya çıkan ihtiyaca binaen iskân gerçekleştirilecek bölge sayısı ona yükseltilmiştir.⁵⁷⁹ Gelecek mübâdillerin geldikleri yerlerin şartlarına uygun yerlere iskân edilebilmesi amacıyla nereden gelecekleri ve nereye yerleştirilecekleri ise önceden belirlenmiştir. Bu bağlamda Adana'ya Serez'den gelecek 20 bini tütüncü, 15 bini çiftçi, 5 bini zeytinci-bağcı olmak üzere 40 bin kişinin iskân edilmesi öngörülmüştür.⁵⁸⁰ Dahiliye Vekili ve Mübadele Vekâleti Vekili Recep Bey'in Meclis'e sunduğu bilgiye göre 1924 yılı Aralık ayına kadar Türkiye'ye gelen mübâdil sayısı 390.737 kişi olup bunların 20.856'sı Adana'ya iskân edilmiştir.⁵⁸¹ Başka bir kaynakta ise 1924-1933 yılları arasında Adana'ya 1.640 hânedeki 5.862 kişinin yerleştirildiği ifade edilerek, gelen mübâdillere 1.640 ev, 344 dükkan, 41 parça arsa, 45.187 dönüm toprak, 2.870 dönüm bağ ve 84 dönüm bahçe verildiği belirtilmektedir.⁵⁸²

Anadolu'ya gelen mübâdillerin öncelikli sorunu ise barınma olmuştur. Bu nedenle önce misafirhânelere yerleştirilen muhâcirler, akabinde de iskân olunacakları yerlere sevk edilmişlerdir.⁵⁸³ Bu durum Adana'ya gelen mübâdiller içinde geçerli olmuştur. Şehre gelen göçmenler öncelikle kamu binalarına yerleştirilmişlerdir. Bunların yeterli olmadığı durumlarda ise Türk Ocağına devredilen sinema binası ile şehirde bulunan Osmanlı Otelinden istifade edilmiştir. Göçmenlerin barınma sorunu geçici olarak çözümlenmeye çalışılırken bir taraftan da yerleştirilecekleri meskenlerin inşâsına başlanmıştır. Bu bağlamda 1924 yılı içerisinde 808'i Adana'da olmak üzere

⁵⁷⁸ Kemal Arı, **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, İstanbul 2003, s.177.

⁵⁷⁹ Bu bölgeler şunlardır: 1. Bölge: Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Amasya, Çorum, Tokat; 2. Bölge: Edirne, Tekfurdağı (Tekirdağ), Gelibolu, Kırkkilise (Kırklareli), Çanakkale; 3. Bölge: Balıkesir; 4. Bölge: İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon; 5. Bölge: Bursa; 6. Bölge: İstanbul, Çatalca, Zonguldak; 7. Bölge: İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya; 8. Bölge: Antalya, Isparta, Burdur, 9. Bölge: Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir; 10. Bölge: Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntab (Antep) ve Maraş. Arı, **a.g.e.**, s.52-53.

⁵⁸⁰ Bu bölgeler; Samsun, Adana, Malatya, Amasya-Tokat-Sivas, Manisa-İzmir-Menteşe-Denizli, Çatalca-Tekirdağ-Karaman-Niğde, Antalya-Silifke ve Ayvalık-Edremit-Mersin'dir. **İskân Tarihçesi**, İstanbul 1932, s.17; Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, Ankara 2000, s.42.

⁵⁸¹ **T.B.M.M.Z.C.**, Devre II, C.X, Ankara 1975, s.73-74.

⁵⁸² Cevat Geray, **Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler (1923-1961)**, Ankara 1962, s.64.

⁵⁸³ Geray, **a.g.e.**, s.48.

6.903 meskenin inşasına başlanmış, Eylül ayı içerisinde de 1.369'u tamamlanmıştır.⁵⁸⁴ Mübâdiller için inşâ edilen bu meskenlerin pek azı keresteden yapılmıştır. Kerestenin yerine daha ucuza mâl olmasından dolayı saz veya çinko levhalar kullanılarak çamur ve kerpiçten evler inşâ edilmiştir.⁵⁸⁵ Bunun yanı sıra ithal barınaklar ile “*hug*” adı verilen kamıştan yapılmış evlerden de istifade edilmiştir.⁵⁸⁶

Göçmenler için sıkıntılar bunlarla sınırlı kalmamış ve iskân olundukları yerlerde de devam etmiştir. Tahsis edilen ev veya arazilerin büyük kısmının yörenin ileri gelen mütegalibeleri tarafından işgal edilmesi ve verilen evlerin büyük kısmının harap vaziyette olması en çok karşılaşılan sorunlar olmuştur.⁵⁸⁷ Bu nedenle tam olarak yerleşemeyen ve üretici duruma geçemeyen göçmenler iktisadi açıdan zor duruma düşmüşlerdir. Bu olumsuzluk ülke ekonomisini de olumsuz olarak etkilenmiştir.⁵⁸⁸

Genel olarak bakıldığında ise tarımın yanı sıra uzmanlık gerektiren bankacılık, tacirlik, imalatçılık, küçük esnaf ve sanatkârlık gibi daha çok şehirselleşen iş alanlarında faaliyet gösteren Rumların gitmesi bu dallarda ciddi bir boşluğa neden olmuştur. Bu boşluk Türkler tarafından uzun süre doldurulamamıştır. Bu nedenle birçok yerleşim yerinde terzi, ayakkabıcı, kuyumcu gibi özel beceri ve bilgi gerektiren sanat dallarında yeni elemanlar yetişinceye kadar sıkıntı yaşanmıştır.⁵⁸⁹ İktisadi açıdan görülen bu olumsuzluklara rağmen gayrimüslim nüfusun ülkeyi terk etmesi ve nüfusun homojenleşmesi ülkenin siyasi geleceği açısından olumlu olmuştur.

Yunanistan'dan Adana'ya kesin olarak ne kadar mübâdil geldiği belli değildir. Ancak mübadele ile gelen göçmenlerin yanı sıra 1938 yılına kadar Bulgaristan'dan 17 hânedeki 67, Romanya'dan 4 hânedeki 19, Bulgaristan'dan 191 hânedeki 875, Yunanistan'dan 923 hânedeki 3.250, Rusya'dan 60 hânedeki 196, Doğu vilâyetlerinden 495 hânedeki 2.234, cenup hudutları haricinden 138 hânedeki 559 ve 129 hânedeki 573 nüfus

⁵⁸⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:2, İçtima:2, C.X, Ankara 1978, s.78. Adana şehir merkezine yerleştirilen mübâdillerin önemli bir kısmı Giritli mahallesi, Çarçabuk Mahallesi, Döşeme mahallesi, Çınarlı mahallesi ve Kuruköprü civarına iskan olunmuştur. Bu bilgi, 09.10.2012 tarihinde Yüksel Hançerli ile 11.10.2012 tarihinde Veysel Erdem Bozdoğan ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁵⁸⁵ İpek, **a.g.e.**, s.104.

⁵⁸⁶ Hug adı verilen ve kamıştan yapılan evler ilk olarak 4 Ekim 1924 tarihinde Kozan'da inşâ edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Cengizkan, **Mübadele Konut ve Yerleşimleri**, Ankara 2004.

⁵⁸⁷ Bu bilgi, 09.10.2012 tarihinde Yüksel Hançerli ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁵⁸⁸ İskân edilen mübâdillere mesleklerine göre geçim vasıtası temin etmek amacıyla 6 Temmuz 1924 tarihli Tevzi Talimatnamesi çıkarılmıştır. Talimatnameye göre vilâyet ve kaza merkezlerinde vali ve kaymakam başkanlığında birer arazi tevzi komisyonu oluşturularak, arazi dağıtımının ilgili komisyon tarafından yapılması uygun görülmüştür. İpek, **a.g.e.**, s.104-105.

⁵⁸⁹ Geray, **a.g.e.**, s.4.

olmak üzere toplam 1.957 hânede 7.873 kişi merkez kazaya iskân edilmiştir. İskan edilen bu kişilere 3.024 ev, 506 dükkan, 187.886 dekar tarla, 3.631 dekar bağ, 787 dekar bahçe verilmiştir. Ayrıca 15.859 kilo buğday, 153 adet pulluk, 30 at, 30 öküz, 903 lira merkep bedeli, 174 lira 52 kuruş iâşe bedeli yardımıyla bulunulmuştur.⁵⁹⁰ Ekseriyeti tarım ile işigal eden göçmenlerin müstahsil duruma gelebilmeleri için de toprak, kredi, tohum ve tarım araç gereç yardımı yapılmıştır. Nitekim 1923-1933 yılları arasında aile başına 40 dönüm arazi verilirken ilerleyen dönemlerde bu miktar önce 46, 1950-1960 arasında ise 54 dönüme kadar çıkmıştır.⁵⁹¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Yunanistan'dan gerçekleşen mübadelenin haricinde 1960 yılına kadar Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya ve Türkistan'dan da göçmenler gelmiştir. Bu göçler esnasında 1950-1951 yılları arasında Bulgaristan'dan 154.385 kişi⁵⁹² 1953-1960 yılları arasında Yugoslavya'dan 151.812 kişi⁵⁹³, Türkistan'dan ise 2.128 kişi gelmiştir.⁵⁹⁴ Doğu Türkistan ve Yugoslavya'dan 386 kişi⁵⁹⁵, Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden geçimini çiftçilikle sağlayan 1.442 hânede 6.083 kişi ile geçimini sanatkârlıkla sağlayan 51 hânede 210 kişi Adana'ya yerleştirilmiştir.⁵⁹⁶

Mübadeleden sonra yurtdışına doğru gerçekleşen en önemli göç hareketi ise 1948 yılında İsrail devletinin kurulması üzerine gerçekleşmiştir. Bu bağlamda sadece 1948 yılı içinde Türkiye'den 30-35 bin civarında Yahudi İsrail'e göç etmiştir.⁵⁹⁷ Seyhan'da yaşayan Yahudilerden kaçının bu göçe iştirâk ettiği kesin olarak belli değildir. Ancak 1945 yılı nüfus verilerine göre Seyhan'da yaşayan Musevi sayısı 187 iken 1955 yılı nüfus verilerine göre 110'a düşmüştür.

Göçler esnasında Seyhan'a kaç göçmen yerleştirildiği kesin olarak belli değildir. Ancak nüfus sayımı sonuçları bu konuda fikir sahibi olmamızı mümkün kılmaktadır.

⁵⁹⁰ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.190.

⁵⁹¹ Geray, a.g.e., s.56-57.

⁵⁹² Geray, a.g.e., s.12.

⁵⁹³ Bu göç, Tito rejiminin Müslüman ve Türk unsurlara karşı tutumundan kaynaklanmıştır. Geray, a.g.e., s.8-9.

⁵⁹⁴ Geray, a.g.e., s.13.

⁵⁹⁵ Selma Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, Adana 1967, s.184.

⁵⁹⁶ Geray, a.g.e., s.66.

⁵⁹⁷ Esther Benbassa-Aron Rodrigue, **Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14.-20. yüzyıllar)**, (Çev. Ayşe Atasoy), İstanbul 2001; s.392; Rıdvan Akar, **Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, İstanbul 2000; Cumhuriyet sonrasında Türkiye'den İsrail'e yönelik göçler için bkz. Walter F.Weiker, **The Unseen Israelis: the Jews from Turkey in Israel**, New York, 1988 aktaran Feroz Ahmad, "**Türkiye'nin Yahudi Cemaati: Siyasal Dinginliğin Bir Barometresi mi?**", (Çev. Mete Tunçay), **Tarih ve Toplum**, S.68, Ağustos 1989, s.60-62. Çetin Yetkin ise 1948'de göç edenlerin sayısının 4.362, 1949'da ise 26.306 kişi olduğunu belirtmektedir. Çetin Yetkin, **Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler**, İstanbul 1992, s.55.

Buna göre 1935 yılı nüfus verilerine göre Adana’da yaşayan 4.037 erkek ile 2.216 kadın olmak üzere toplam 6.253 kişinin, vilâyet geneline bakıldığında ise 11.265’i erkek, 8.128’i kadın olmak üzere 19.393 kişinin yabancı ülke doğumlu olduğu görülmektedir. Bu sayılar aynı zamanda Seyhan’a dış göç yoluyla gelen kişi sayısını da ifade etmektedir. Ancak bunlardan kaç kişinin bölgeye yerleşmek amacıyla geldiği belli değildir. Bu nedenle dış göç olayını bölgede yaşayan ve yabancı ülke doğumlu olduğunu ifade edenler üzerinden ele alacağız. Bu bağlamda 1935 yılı itibariyle Adana ve Seyhan’da yaşayan ve yabancı ülke doğumlu olduğunu ifade edenler ve doğdukları yerler aşağıdaki tabloda yer almıştır:

Doğum Yeri	Seyhan ⁵⁹⁸			Doğum Yeri	Adana ⁵⁹⁹		
	Erkek	Kadın	Toplam		Erkek	Kadın	Toplam
Yunanistan	4.063	2.793	6.856	Yunanistan	1.533	504	2.037
Suriye	2.260	1.683	3.943	Suriye	787	607	1.394
Bulgaristan	1.344	1.279	2.623	Bulgaristan	76	54	130
Yugoslavya	1.024	881	1.905	Yugoslavya	688	570	1.238
Meçhul	498	353	851	Meçhul	138	33	171
Rusya	507	314	821	Rusya	172	80	232
İngiltere	217	158	375	İngiltere	138	116	254
Fransa	242	91	333	Fransa	55	23	78
Irak	219	83	302	Irak	103	47	150
İran	240	49	289	İran	111	33	144
İtalya	163	94	257	İtalya	53	15	68
Romanya	142	106	248	Romanya	27	11	38
Arnavutluk	84	70	154	Arnavutluk	34	24	58
Hicaz	96	56	152	Hicaz	62	33	95
Saire	89	53	142	Saire	43	29	72
Filistin	31	23	54	Filistin	8	8	16
Mısır	23	14	37	Mısır	12	7	19
Almanya	13	10	23	Almanya	7	6	13
Macaristan	4	5	9	Macaristan	4	5	9
Avusturya	4	3	7	Avusturya	4	2	6
İspanya	-----	7	7	İspanya	-----	7	7
Çekoslovakya	1	2	3	Çekoslovakya	1	2	3
İsviçre	1	-----	1	İsviçre	1	-----	1
Belçika	-----	1	1	Toplam	4.037	2.216	6.253
Toplam	11.265	8.128	19.393				

Tabloda görüldüğü üzere vilâyet genelinde yaşayan yabancı ülke doğumluların ekseriyetini Yunanistan, Suriye, Bulgaristan ve Yugoslavya doğumluların oluşturduğu görülmektedir. Bunların arasında ise mübadeleden dolayı Yunanistan doğumluların

⁵⁹⁸ BİGD, Genel Nüfus Sayımı (20 Ekim 1935), İstanbul 1937, s.111.

⁵⁹⁹ Genel Nüfus Sayımı (20 Ekim 1935), s.28.

fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu dört ülke doğumlarının vilâyet genelindeki toplam nüfusu 15.324 olup yabancı ülke doğumlarının içerisindeki oranı ise % 79'dur.

1940 nüfus sayımında yabancı ülke doğumlarının nerede doğduğuna dair herhangi bir veri yer almamıştır. Aşağıdaki tabloda ise 1945 yılında Seyhan'da yaşayan yabancı ülke doğumlulara dair veriler yer almıştır:⁶⁰⁰

Doğum Yeri	Erkek	Kadın	Toplam	Doğum Yeri	Erkek	Kadın	Toplam
Yunanistan	2.459	2.309	4.768	Fransa	46	26	72
Bulgaristan	1.119	931	2.050	Meçhul	30	30	60
Romanya	523	493	1.016	Hicaz	22	16	38
Yugoslavya	521	475	996	Filistin	14	12	26
Suriye	397	314	711	Mısır	12	12	24
Saire	378	302	680	Almanya	12	11	23
Rusya	225	164	389	İspanya	13	5	18
Irak	75	52	127	İtalya	8	----	8
İran	93	23	116	Avusturya	2	----	2
İngiltere	50	56	106	Toplam	6.066	5.267	11.333
Arnavutluk	67	36	103				

Tabloya göre 1935 yılında 19.393 olan yabancı ülke doğumlarının mevcudu 1945 yılında 11.333'e düşmüştür. Buna göre 1935 yılında 6.856 olan Yunanistan doğumlarının sayısı 4.768'e, 3.943 olan Suriye doğumlarının sayısı 711'e, 2.623 olan Bulgaristan doğumlarının sayısı 2.050'ye, 1.905 olan Yugoslavya doğumlarının sayısı ise 996'ya düşmüştür. Buna karşın 248 olan Romanya doğumlarının sayısı 1.016'ya yükselmiştir. Nüfusta görülen bu değişim, ölüm ve doğum vakaları istisna tutulursa Seyhan'a gelmiş olan göçmenlerin başka vilâyetlere göçü ile açıklanabilmektedir. 1950 yılında vilâyet genelinde bulunan yabancı ülke doğumlarının sayısındaki düşüş devam etmiştir. Buna göre vilâyet genelinde 5.108'i erkek, 4.762'si kadın olmak üzere 9.870 yabancı ülke doğumunun yaşadığı görülmektedir. 1950 nüfus sayımı verilerinde bunların hangi ülkede doğduğuna yer verilmeyerek doğdukları yerler coğrafi olarak ifade edilmiştir:⁶⁰¹

Doğum Yeri	Erkek	Kadın	Toplam
Balkan Memleketleri	3.997	3.932	7.929
Arap Memleketleri	575	496	1.071
Kuzey Doğu Avrupa	295	147	442
Diğer Batı Avrupa	181	138	319
Diğer Memleketler	28	40	68
Batı Avrupa Latin	28	4	32
Birleşik Amerika	4	5	9
Toplam	5.108	4.762	9.870

⁶⁰⁰ 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.162-163.

⁶⁰¹ 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.203.

Tabloya göre yabancı ülke doğumları arasında Balkanlardan gelenlerin ekseriyeti teşkil ettikleri görülmektedir. Bu nedenle önceki yıllardan çok farklı bir tablo söz konusu değildir. Balkanlardan gelenleri ise Arap memleketlerinden gelenler takip etmiştir. Daha önceki verilere dayanarak Arap memleketlerinden geldiği ifade edilen kişilerin ekseriyetinin Suriye kökenli olduğu kanaatindeyiz. Suriye kökenlilerin Seyhan'ı tercih etmelerinin en önemli nedeni ise özellikle Adana'da yoğun olarak yaşayan ve fellah olarak adlandırılan Arap kökenli vatandaşlarla olan akrabalık ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. 1955 yılına gelindiğinde ise vilâyet genelinde bulunan yabancı ülke doğumlarının sayısının 16.516'ya yükseldiği görülmektedir. Bunların doğum yerleri ve sayıları ise şu şekilde olmuştur.⁶⁰²

Doğum Yeri	Erkek	Kadın	Toplam
Bulgaristan	3.648	3.251	6.899
Yunanistan	1.998	1.926	3.919
Diğer Devletler	1.077	529	1.606
Romanya	595	537	1.132
Suriye	385	292	677
Yugoslavya	517	431	948
Rusya	425	232	657
Meçhul	321	238	559
İran	77	16	93
Arnavutluk	12	9	21
Toplam	9.055	7.461	16.516

Tablodaki rakamlar 1945 yılı ile mukayese edildiği zaman 2.050 olan Bulgaristan doğumlarının sayısının 6.899'a yükseldiği, 4.768 olan Yunanistan doğumlarının sayısının 3.919'a düştüğü, "*diğer devletler*" satırında yer alan erkek nüfusunun kadın nüfusunun iki katına ulaşarak dikkat çekici bir değere ulaştığı görülmektedir. Ayrıca erkek sayısının kadın sayısına göre fazla olması da dikkat çeken bir diğer ayrıntıdır.

Bulgaristan doğumlarının sayısının artmasında 1950'li yıllardan itibaren bu ülkeden Türkiye'ye gerçekleşen göç etkili olmuştur. Nitekim gelen göçmenlerin bir kısmı da Seyhan ve havalisine yerleştirilmiştir.⁶⁰³ Bu da Seyhan'daki Bulgaristan

⁶⁰² BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.91.

⁶⁰³ Nitekim 9 Ağustos 1951 tarihli Vatandaş gazetesinde yer alan bir haberde Adana'ya iskan edilen Bulgaristan göçmeni sayısının 7.000 olduğu belirtilmiştir. "Yerleştirilen 7.000 Göçmenin İskanı İş'i", **Vatandaş**, 9 Ağustos 1951. Vatandaş gazetesinin 26 Nisan 1951 tarihli nüshasında 7.000 göçmenden 1.625'inin merkez, 1.500'ünün Ceyhan, 1.500'ünün Kozan, 1.500'ünün Kadırlı, 625'inin Karaisalı, 450'sinin Osmaniye, 150'sinin Bahçe, 100'ünün Saimbeyli, 50'sinin de Feke'ye iskan edildiği belirtilmiştir. Ancak gazetede verilen rakamların toplamı 7.500 çıkmaktadır. "İlimize Tahsis Edilen Göçmenlerin İskanı", **Vatandaş**, 26 Nisan 1951.

doğumluların sayısının artmasını açıklamaktadır. Yunanistan doğumluların sayısındaki azalmanın ise ölümlerle birlikte iç göçten kaynaklandığını düşünüyoruz. Nitekim 1935 yılında 6.856 olan Yunanistan doğumlu kişi sayısı her sayımda düşmek suretiyle 1955 yılında % 43 azalarak 3.919'a düşmüştür.

3.3. İç Göç

Seyhan'a yönelik iç göçün temeli cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan tarımsal üretim esaslı sanayileşme politikasına dayanmaktadır. Bu politika doğrultusunda önemli bir tarım merkezi olan Adana'da pamuğa dayalı sanayi tesisleri ortaya çıkmıştır. Bu tesislerinin hammadde ihtiyaçları, tarımsal üretim aletleri kullanımının yaygınlaşmasına ve işlenebilen arazi miktarının artmasına neden olmuştur. Bu iktisadi gelişmenin neden olduğu refah seviyesi ile sanayileşmenin neden olduğu işgücü açığı başka vilâyetlerden Adana'ya iç göçe neden olmuştur. Bununla birlikte süreçten etkilenerek bölgeye kaç kişinin geldiği kesin olarak belli değildir. Ancak şehirde yaşayanların doğum yeri bu konuda fikir sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Nitekim 1935 nüfus sayımına göre 76.473 olarak tespit edilen Adana'nın nüfusunun 49.678'ini Adana'da doğanlar, 2.132'sini Seyhan'ın başka kazasında doğanlar, 18.410'unu başka vilâyette doğanlar, 6.253'ünü ise yabancı ülkelerde doğanlar meydana getirmiştir. Buna göre 51.810 kişinin Seyhan vilâyetinde doğduğu anlaşılmaktadır. Vilâyet olarak bakıldığında ise 311.515 kişinin Seyhan'da, 52.737 kişinin başka vilâyetlerde doğduğu görülmektedir.⁶⁰⁴

1945 yılına gelindiğinde ise vilâyet nüfusunun 354.252'sinin Seyhan, 53.155'inin başka vilâyetler doğumlu olduğu görülmektedir.⁶⁰⁵ Buna göre 1935 yılında 311.515 olan Seyhan doğumluların sayısı 354.252'ye, 52.737 olan Türkiye'nin başka vilâyeti doğumluların sayısı 53.155'e çıkmıştır. Başka vilâyet doğumluların sayısının az da olsa artış göstermiş olması Seyhan vilâyetinin Türkiye'nin farklı vilâyetlerinden göç almak suretiyle iç göçe marûz kaldığını göstermektedir. Bu ise Seyhan'ın göç veren vilâyetlere göre daha cazip yaşam alanlarına ve olanaklarına sahip olduğuna işaret etmektedir.

1950 yılında vilâyet genelinde yaşayanların 426.912'sini Seyhan, 71.613'ünü ise başka vilâyetler doğumlular oluşturmuştur.⁶⁰⁶ Bu veriler 1945 yılı verileri ile mukayese edildiği zaman 53.155 olan başka vilâyet doğumluların sayısının 71.613'e yükseldiği

⁶⁰⁴ Genel Nüfus Sayımı (20 Ekim 1935), s.111.

⁶⁰⁵ 1945 Genel Nüfus Sayımı, s.152-153, 155.

⁶⁰⁶ 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, s.184.

görülmektedir. 1955 yılına gelindiğinde ise nüfusun 522.900'ünü Seyhan, 89.089'unu başka vilâyet doğumlular oluşturmuştur. Bu veriler ışığında 1950 yılında 53.155 olan başka vilâyet doğumluların sayısı 71.613'e yükselmiştir. Buna göre Seyhan'a yönelik iç göçün artarak devam ettiği görülmektedir. Özellikle 1950'den itibaren tarımsal üretimde ve sanayileşmede görülen hareketlilik bu göçte etkili olmuştur. Seyhan'da yer alan diğer vilâyet doğumluların sayısı ise şu şekilde olmuştur.⁶⁰⁷

Vilâyet Adı	Erkek	Kadın	Toplam	Vilâyet Adı	Erkek	Kadın	Toplam
İçel	3.959	4.121	8.080	Trabzon	320	87	407
Maraş	4.352	3.452	7.804	Çoruh	265	140	405
Kayseri	4.572	3.013	7.585	Giresun	315	81	396
Malatya	3.610	3.327	6.937	Rize	279	92	371
Gaziantep	3.129	1.886	5.015	Gümüşhane	293	73	366
Elazığ	2.892	1.445	4.337	Afyon	229	133	362
Hatay	2.394	1.870	4.264	Tokat	275	85	360
Sivas	2.618	1.118	3.736	Bingöl	255	91	346
Niğde	1.477	1.659	3.136	Zonguldak	85	237	322
Urfa	1.902	1.106	3.008	Samsun	205	112	317
Mardin	2.457	383	2.840	Çorum	245	58	303
Konya	1.231	847	2.078	Bolu	219	81	300
Diyarbakır	1.252	766	2.018	Aydın	205	88	293
İstanbul	812	1.036	1.848	Sakarya	174	114	288
Erzurum	1.013	605	1.618	Manisa	134	150	284
Van	849	618	1.467	Çanakkale	133	117	250
Muş	948	318	1.266	Bilecik	146	101	247
İzmir	575	577	1.152	Kastamonu	157	81	238
Nevşehir	731	234	965	Denizli	178	56	234
Yozgat	803	127	930	Edirne	132	102	234
Ağrı	547	366	913	Isparta	118	103	221
Tunceli	632	268	900	Amasya	111	77	188
Kütahya	801	66	867	Ordu	135	49	184
Siirt	486	312	798	Kocaeli	90	92	182
Bursa	493	244	737	Tekirdağ	85	67	152
Ankara	419	270	689	Kırıkkale	80	65	145
Erzincan	390	249	639	Çankırı	77	66	143
Muğla	496	61	557	Uşak	75	47	122
Bitlis	308	220	528	Burdur	59	52	111
Kars	336	157	493	Sinop	71	33	104
Balıkesir	270	163	433	Hakkari	21	4	25
Eskişehir	239	192	431	Toplam	54.118	34.971	89.089
Antalya	243	177	420				

⁶⁰⁷ BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, s.90-91.

Tabloya göre Seyhan'a komşu olan vilâyet doğumlu erkek sayısının kadın sayısından fazla olduğu görünmektedir. Bu fark, sayım zamanlarının mahsul hasat zamanına denk gelmesinin de etkisiyle bölgedeki mevsimlik işgücüne işaret etmektedir.

Nüfusun 1935'den 1955'e kadar ki gösterdiği değişime bakacak olursak 1935 yılında 294.641 olan Seyhan doğumluların sayısının 522.900'e, başka vilâyet doğumluların sayısının ise 52.737'den 89.089'a yükselmiştir. Buna göre Seyhan doğumluların oranı % 77.5, başka vilâyet doğumluların oranı % 69 yükselmiştir. Bu veriler ışığında başka vilâyet doğumluların sayısının cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren göstermiş olduğu artışın şehrin artan cazibesine bağlı olarak gerçekleştiği ve Adana'nın yaşamsal anlamda ülkenin pek çok yerinden daha iyi olanaklara sahip olduğu ifade edilebilir.

II. BÖLÜM

SOSYAL VE SİYASAL HAYAT

I- Sosyal Hayat

Çukurova bölgesi, sahip olduğu verimli topraklar sayesinde 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Adana merkezli olarak hızla kalkınmıştır. Bölge topraklarının tarımsal üretime açılmasından kaynaklanan bu durum, İstiklal Harbi sonrasında başlayan tarımsal odaklı kalkınma çabaları ile de olumlu yönde etkilemiştir. Elde edilen tarımsal üretim bölgedeki ilk sanayi tesislerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tesislerde işlenen ürünler ise Mersin limanı vasıtasıyla dış pazarlara ulaştırılmıştır. Bölgeye ciddi bir para girişine neden olarak cazibesini artıran bu durum, canlı bir sosyal ve kültürel hayatın oluşmasına neden olduğu gibi şehrin iç göçe marûz kalarak sağlıksız bir şekilde büyümesine de yol açmıştır. Bu süreç belediye hizmetlerinden, sosyal kuruluşlara, sağlıktan, haberleşme ve spora kadar çeşitli sahalarda olumlu ve olumsuz birtakım etkiler yaratmıştır. Bu kısımda bu sürecin şehre yansımaları ele alınmıştır.

A- Adana Belediyesi ve Hizmetleri (1873/4-1956)

1. Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türkiye’de Belediyeciliğin Tarihsel Gelişimi

Osmanlı Devletinde belediye hizmetleri Tanzimat dönemine kadar kadıların kontrolünde vakıflar, loncalar ve mahalle teşkilatları tarafından yerine getirilmiştir.⁶⁰⁸ Ancak bunların çalışmalarının yetersiz olduğunun anlaşılması üzerine Tanzimat’ın ilanından sonra “İhtisap Nezâreti” kurulmuştur.⁶⁰⁹ Fakat kısa bir süre sonra İhtisap

⁶⁰⁸ Osmanlı devletinde yargı görevini üstlenmiş olan kadılar, şehir ile birlikte şehrin civarındaki köy ve nâhiyelerinde mülkî amiri konumunda bulunmuşlardır. Belirli bir belediye binası olmadığı için de genelde hangi binaya yerleşmişlerse orasını belediye binası olarak kullanmışlardır. İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara 2000, s.12. Belediye hizmetlerini ise subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı ve ases gibi görevliler eliyle yürütmüşlerdir. Ancak 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra kolluk gücünden yoksun kaldıkları gibi 1836’da Evkaf Nezâretinin kurulmasıyla da vakıflar üzerindeki idare ve denetim fonksiyonlarını kaybetmişlerdir. 1864 yılında Nizamiye Mahkemelerinin kurulması da kadıların yargı yetkisi daraltılmış ve artık sadece aile ve miras ile ilgili davalara bakan yargıçlar konumuna gelmişlerdir. İlber Ortaylı, “*Türk Belediyelerinin Denetim Yetkisinin Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*”, **Amme İdare Dergisi**, S.4 (1973), s.17; Sıddık Tümerkan, **Türkiye’de Belediyeler**, İstanbul 1946, s.6-8; Abdulhamit Kırmızı, “*19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi*”, **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), İstanbul 2008, s.301.

⁶⁰⁹ Günümüz modern belediyelerinin temelini oluşturan “muhtesip”lik görevi özel şahıslara iltizam usulüyle bir yıl süreyle verilmiştir. “İhtisap emini” veya “ihtisap ağası” adıyla da bilinen bu kişiler, esnaf denetimi, vergilerin toplanması, şehre giren malların dağıtımı ve satımı, narhın takibi gibi görevleri ifa etmişlerdir. Ancak muhtesiplerin şehirdeki esnaf denetimi konusundaki yetersizlikleri, vergilerin

Nezâreti'nin de belediyeçilik hizmetleri anlamında yetersiz olduğu görülmüştür.⁶¹⁰ Bunun üzerine batı tarzı modern belediyeler kurulmaya başlanmıştır. Bu tarzda oluşturulan ilk belediye 1858 yılında Galata-Beyoğlu'nda kurulan “*Altıncı Daire-i Belediye*” olmuştur.⁶¹¹

Osmanlı Devletinde modern anlamdaki ilk belediyeler ticari ilişkilerinin yoğun olduğu şehirlerde ve liman kentlerinde ortaya çıkmıştır. Bu şehirler, yabancı kumpanyalara verilen imtiyazlardan dolayı yabancı kökenli tüccarların yerleşmesi ve yabancılara toprak alım satım hakkının verilmesi gibi sebeplerden dolayı önemli birer ticari merkez haline gelmişlerdir. Elde ettikleri ayrıcalıklarla birlikte ekonomik açıdan rahat olan bu kişiler şehircilik anlamında batı tarzı bir yönetim istemeye başlamışlardır. Bu nedenle Osmanlıda batı tarzı ilk belediyeler İstanbul, İzmir, Beyrut, Selanik gibi önemli ticari şehirlerde ortaya çıkmıştır.⁶¹² Nitekim İstanbul'da kurulan ilk modern belediyenin sefaretlerin, yabancı iş adamlarının, şehrin liman ve iş bölgesi olan Galata-Beyoğlu bölgesinde kurulması da bunu teyit etmektedir.⁶¹³ Ancak bu belediyelerin meydana getirmiş oldukları çok işlevsel olmayan hizmetleri ile ortaya konulacak olan hizmetlerden dolayı yeni vergilerin alınacak olması imparatorluğun geri kalan yerlerinde görülmelerine engel teşkil etmiştir.⁶¹⁴

Taşradaki belediyelerle ilgili ilk düzenlemeler ise 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi ile yapılmıştır.⁶¹⁵ Bunu 1871 tarihli Vilâyet Nizamnamesi⁶¹⁶ ile 1877

tahsilindeki yolsuzluklar ile mükelleflere uyguladıkları haksızlıklardan dolayı 1826'da muhtesiplik uygulaması kaldırılarak yerine İhtisap Nezâreti kurulmuştur. 1850'de İhtisap Nezâreti de kaldırılarak görevleri Zabtiye Müşiriyeti'ne verilmiştir. İhtisap işleriyle ilgilenmek üzere de “*Es'ar Meclisi*” oluşturulmuştur. Ancak bu uygulamalarda uzun ömürlü olmamış ve İhtisap Nezâreti 1852 yılında tekrar kurulmuştur. 1855 yılında Şehremanetin kurulması ile birlikte İhtisap Nezâreti de lağvedilmiştir. Tarkan Oktay, “*Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi*”, **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, İstanbul 2008, s.382; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.113; Tümerkan, **a.g.e.**, s.10.

⁶¹⁰ Kırım Harbi'nin neden olduğu göç ve bu göçün İstanbul'da meydana getirdiği olumsuzluklar üzerine 1855'de İhtisap Nezâreti kaldırılarak yerine “*Şehremaneti*” adı verilen şehrin yönetimiyle ilgilenecek yeni bir kurum oluşturulmuştur. Oktay, **a.g.m.**, s.385.

⁶¹¹ Oktay, **a.g.m.**, s.387; Ortaylı, “*Türk Belediyesi*”, s.21; Tekeli, “*Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm*”, s.884.

⁶¹² Ortaylı, **Mahallî İdareler**, s.178; Vefki Ertürk, “*Belediyeler Geçmişte Nasıldı? Bugün Nedir? Gelecekte Nasıl Olmalıdır?*”, **İdare**, S.182 (Eylül-Ekim 1946), s.3-19.

⁶¹³ Oktay, **a.g.m.**, s.385; Ortaylı, **Mahallî İdareler**, s.31.

⁶¹⁴ Ortaylı, **Mahallî İdareler**, s.172.

⁶¹⁵ Taşradaki belediyeler ilgili madde gereğince ve Dersaadet'in emriyle valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar ve müdürler tarafından kurulmuştur. Kırmızı, **a.g.m.**, s.301. Belediyelerle ilgili düzenleme 1864 ve 1871 tarihli Vilâyet Nizamnameleri içinde yer almıştır. Ancak 1877 yılında sadece belediyelerle ilgili “*Vilâyet Belediye Kanunu*” adında özel bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla tüm şehir ve kasabalarda belediyeler kurulması öngörülmüştür. Ayrıca belediye meclis reisinin dışarıdan atanması uygulamasına son verilerek, reisin seçilmiş meclis içinden atanması hükmü getirilmiştir. Oktay, **a.g.m.**, s.397.

tarihli Vilâyet Belediye Kanunu izlemiştir. Bu kanunla belediyelerin görev tanımı yeniden yapılmıştır. Buna göre şehirde vakıfların kontrolündeki su tesisleri dışında alt ve üst yapıya yönelik inşâ faaliyetleri, şehrin imâr düzeni, halka açık lokanta, tiyatro, kahve gibi yerlerin denetimi, şehir içi ulaşım araçlarının denetimi ve tarifelerinin belirlenmesi, esnafın denetimi, emlak kayıtları, nüfus kaydı, doğum ve ölüm işlemleri, fakir ve muhtaç olanlar için toplumsal kurumlar oluşturulması görevleri belediyelere verilmiştir. Bunun yanı sıra belediyelerin mali kaynakları ve teşkilat yapıları da ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir.⁶¹⁷

1877 tarihli kanuna göre belediye başkanlarının seçim neticesinde oluşan belediye meclisi üyeleri arasından hükümet tarafından atanacağı belirtilmiştir.⁶¹⁸ Ancak 30 Kasım 1922’de yapılan düzenleme ile belediye başkanlarının belediye meclisi üyeleri arasından gizli oyla çoğunluk ilkesine göre seçilmesi esası getirilmiştir.⁶¹⁹ Bu uygulama 3 Nisan 1930 tarih ve 1580 sayılı “*Belediye Kanunu*”nda da küçük değişikliklerle birlikte aynen devam etmiştir.⁶²⁰ Yasaya göre belediye meclisi tarafından dört yıllığına belediye başkanı seçilecek kişi meclis içinden olduğu gibi meclis dışından birisi de olabilecektir. Ancak bu durumda belediye meclisine üye seçilme koşullarına sahip olması istenmiştir. Belediye başkanı seçilen kişinin göreve başlaması için de atanmasının onaylanması gerekmiştir. İl merkezi dışındaki yerlerin onaylama işlemi il valisi tarafından, il merkezindekilerin ise İçişleri Bakanı tarafından Cumhurbaşkanının

⁶¹⁶ Belediyeler için ayrı bir bölümün ayrıldığı kanunda vali, mutasarrıf ve kaymakam bulunan şehirlerde bir belediye meclisinin kurulacağı belirtilmiştir. 1 reis, 6 üye ile müşavir statüsünde 1’er mühendis ve tabip üyeden oluşacak olan bu meclisin valinin onayı ile atanacağı belirtilmiştir. Meclis üyeleri de mahalle ihtiyar heyetleri tarafından belirlenen adaylar arasından hükümetçe atanacaktır. Ayrıca bu üyelerin yarısı da her yıl yenilenecektir. Üye olabilmek içinse cinayetten mahkûm olmamak, 25 yaşında olmak, mülk sahibi olmak ve belediye işlerinde müteahhitlik yapmamak gibi şartlar aranmıştır. Oktay, **a.g.m.**, s.396-397. 1871 tarihli nizamnamenin 124. maddesinde Belediye Meclisinin görevi imâr denetimi, yol ve kaldırım yapımı ve onarımı, su yollarının bakımı, kentin düzen ve temizliğinin sağlanması, ulaşım araçlarının temini ve yangın tulumaları bulundurmak olarak belirlenmiştir. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.45.

⁶¹⁷ Oktay, **a.g.m.**, s.397-398.

⁶¹⁸ Ortaylı, **Mahallî İdareleri**, s.186-190. Bu kanun Osmanlı döneminin yanı sıra cumhuriyetin ilk yıllarında taşradaki belediyelerin temel hukukî altyapısını da oluşturmuştur. Oktay, **a.g.m.**, s.398.

⁶¹⁹ Erkan Serçe, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Belediye (1868-1945)**, İzmir 1998, s.169.

⁶²⁰ “Belediye Kanunu”, **Resmi Gazete**, S.1471 (14.04.1930), s.8821-8840; Vefki Ertürk, “*Türkiye’de Belediye Tarihi*”, **İdare**, S.182, Ankara 1946 (Eylül-Ekim), s.9-11. Günün ihtiyaçları doğrultusunda çıkarılan bu kanun vilâyet ve Dersaadet belediye kanunlarının uygulaması sırasında edinilen tecrübeler ve bu tecrübeler dolayısıyla çıkarılmış olan muhtelif kanunlar ile batı dünyasındaki belediye teşkilatlarının bu dönemde göstermiş olduğu gelişmeler göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Tümerkan, **a.g.e.**, s.245; Süheyp Derbil, “*Türk Belediyelerine Genel Bir Bakış*”, **İller ve Belediyeler Dergisi**, S.173 (Mart 1960), s.91-94.

onayı ile yapılacağı belirtilmiştir.⁶²¹ Ancak Ankara ve İstanbul'un cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devam eden ayrıcalıklı durumları devam etmiştir. Buna göre Ankara Belediyesi için 16 Şubat 1924'de "*Ankara Şehremaneti Kanunu*" adıyla özel bir yasa çıkarılmıştır. Buna göre şehrin adı Ankara Şehremaneti olmuş ve 1930'a kadar da bu isim kullanılmıştır.⁶²² İstanbul Belediye Başkanının görevleri ise 14 Ekim 1928'de valiye verilmek suretiyle birleşik bir yönetim oluşturulmuştur.⁶²³ Bunun neticesinde Ankara Belediye Başkanı İçişleri Bakanı tarafından Cumhurbaşkanının onayı ile atanmaya başlanmıştır. Diğer belediyelerde ise belediye meclisi içerisinde başkan seçme uygulaması devam etmiştir. 1963 Belediye Seçimleri ile birlikte belediye başkanlarının doğrudan halk tarafından seçilmesine başlanmıştır.⁶²⁴

2. Adana Belediyesi'nin Tarihsel Gelişimi

Taşra belediyesi olarak Adana belediyesinin ortaya çıkma ve gelişme süreci Osmanlı'nın diğer şehirlerine paralel bir gelişim çizgisi takip etmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar belediyenin görevini kadıların denetiminde vakıflar yerine getirmiştir. Nitekim yüzyılın ikinci yarısında şehirde 55'i su, 14'ü eğitim, 5'i bina ve yapım işleri, 2'si de aşevi ve han konusunda faaliyet gösteren yaklaşık 350 civarında vakfın faaliyet gösterdiği bilinmektedir.⁶²⁵ Ancak pamuk üretimine dayalı iktisadi büyümeyle birlikte modern bir belediye kurumuna ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.⁶²⁶ Nitekim bu yüzyılda şehri ziyaret etmiş olan seyyahlarda Adana'nın genel görünümünün bir köyü andırdığını, yollarının dar ve bakımsız olduğunu, su ihtiyacının büyük ölçüde Seyhan nehrinden karşılandığını ve sağlıksız olduğunu, yağışlı günlerde şehrin çamur deryasına döndüğünü belirtmektedirler. Kasım Ener'de Adana'ya ilk öküz ve manda arabalarının 1884'de geldiğini ve bunlardan önce şehirde tek tük kağnyaya tesadüf edildiğini, şehrin sokaklarının dar olmasından dolayı da bu kağnyaların her yerden geçemediğini, bu

⁶²¹ Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, İstanbul 2008, s.28.

⁶²² Tümerkan, *a.g.e.*, s.238; İsmail Hakkı Görel, *Bizde Belediyecilik*, Ankara 1953, s.14-15.

⁶²³ "*Belediye Kanunu*", *Düstür*, III.Tertip, C.11, s.80.

⁶²⁴ Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, s.104; Aktan, *Dünkü ve Bugünkü Adana*, s.17.

⁶²⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, "*Adana*", s.113.

⁶²⁶ Şehrin iktisadi olarak gelişmesini sağlayan olay 1860'lı yıllarda meydana gelen Amerikan İç Savaşı olmuştur. Savaş ile birlikte Amerika'dan pamuk alamayan İngiliz dokuma sanayisi zor durumda bırakılmıştır. Bunun üzerine yeni pamuk üretim sahaları aramaya yönelen İngiltere yeni üretim merkezi olarak Mısır ve Çukurova'da karar kılmıştır. Buna bağlı olarak İngiltere'nin teşvik ve gerekli teknik yardımının da etkisiyle Adana'da modern tarım yapılmaya başlanmıştır. Buna bağlı olarak gerçekleşen üretim artışı ve sermaye girişi şehrin sosyo-ekonomik yapısının kısa sürede değişmesine neden olmuştur.

nedenle nakil işlerinin hayvanların sırtında yapıldığını belirtmektedir.⁶²⁷ Naci Hakverdi de “*Adana’yı Tanıyalım*” isimli eserinde şehrin içinde bulunduğu durumu şu şekilde anlatmaktadır: “*Şehirde cadde adı verilecek yol yoktu. Köprübaşından başlayıp ırmağı takiben giden yol, şose halindeydi ve şimdiki gibi Kuruköprü’ye uzanırdı. Bu bir... Bir de Eski İstasyon’dan başlayıp Kuruköprü, Tarsus Kapısı, Yağ Câmî, Saat Kulesi yoluyla hükümet konağına kadar uzayan, kısmen şose kısmen kaldırımlı yol. Bu da iki... Ve hepsi bu kadar...*”.⁶²⁸

Ancak 1870 yılında Adana belediyesinin kurulması ile süreç tersine dönmeye başlamıştır.⁶²⁹ 1886 yılında Adana-Mersin demiryolu hattının açılması da bu sürece olumlu yönde katkıda bulunmuştur. Demiryolu vasıtasıyla bölgede üretilen pamuğun dış pazarlara daha kolay ve daha az maliyetle satılmasının neden olduğu ticari hareketlilik yüksek oranda kentleşmeye olanak sağlamıştır.⁶³⁰ Nitekim 1900-1901 yılında şehri ziyaret etmiş olan Dr. Schaffer, önemli ulaşım yolları üzerinde bulunan Adana’nın çehresinin son yıllarda değiştiğini ifade ederek döşenmiş yolları, iki katlı evleri ile artık bir şehir görünümü kazanmaya başladığını, istasyon (eski istasyon) yakınında güzel bir mahalle kurulduğunu, şehir kenarında bahçesiyle Anadolu’da eşine rastlanmayan yeni bir hükümet konağı inşâ edildiğini, şehrin batısında yer alan ve tepelere kadar uzanan bağ ve bahçelerin bulunduğunu ve buraların yazın sayfiye yeri olarak kullanıldığını belirtmektedir.⁶³¹

Adana Belediyesi resmî olarak 1870 yılında Gözlüklü Süleyman Efendi’nin Vali Halil Paşa tarafından belediye reisi olarak atanması ile birlikte kurulmuştur.⁶³² Süleyman Efendinin ilk yıllardaki faaliyeti daha ziyade teftiş ve şehrin düzenini sağlamak olmuştur.⁶³³ Ancak bu belediyecilik anlayışı tarım ve ticaretin gelişmesine

⁶²⁷ Kasım Ener, “*Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi Üzerine Etüdler...*”, **Görüşler**, S.17 (Nisan 1939), s.5.

⁶²⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.113.

⁶²⁹ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.16.

⁶³⁰ Sergici, **Pamuk ve Tahıl**, s.7; Birgül, **a.g.m.**, s.3-4; Tekeli, “*Tanzimat’tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm*”, s.879.

⁶³¹ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.227.

⁶³² Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, s.14. Taşradaki belediyelerle ilgili ilk düzenlemeler 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi ile yapılmış olup nizamname gereğince taşradaki belediyeler Dersaadet’in emriyle valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar ve müdürler tarafından kurulmuştur. Kırmızı, **a.g.m.**, s.301. 1877 yılında belediyelerle ilgili olarak çıkarılan “*Vilâyet Belediye Kanunu*” gereğince de tüm şehir ve kasabalarda belediyeler kurulmasına ve belediye reisinin dışarıdan atanması uygulamasına son verilerek, reisin seçilmiş meclis içinden atanması hükmü getirilmiştir. Bu nedenle 1877 yılına kadar Adana Belediye başkanları da atama ile göreve başlamışlardır. Oktay, **a.g.m.**, s.397.

⁶³³ **Salnâme-i Vilâyet-i Adana-1289**, s.45.

bağlı olarak değişmeye başlamıştır. Nitekim 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren belediyenin şehrin yaşamsal sorunları ile ilgilendiğini görmekteyiz.

Adana Belediyesinin teşkilatlanması hakkındaki ilk resmî bilgiler ise H-1289 (1879) tarihli vilâyet sâlnâmesinde yer almıştır. Vali Nahid Paşa'nın görev yaptığı sırada bastırılan sâlnâmenin belediye ile ilgili bölümünde belediye yönetiminin şu kişilerden oluştuğu belirtilmiştir:⁶³⁴

Reis	: Ömer Sabri Efendi
Muâvini	: Yunus Ağa
Azalar	: Hamid Ağa, Hacı Mahmud Efendi, Odik Efendi, Artin Ağa, Hoca Musa
Kâtip	: Behram Efendi
Sandık Emni	: Sarkiz Efendi
Belediyenin müşavirleri	ise şu kişilerden oluşmuştur.
Memleket Hastanesi Tabibi	: Mösyö Beraşkomopoli
Kontrat Kâtibi	: Hasan Efendi
Mimâr Kalfası	: Kirkor
Tulumbacı	: İsmail Ağa

Bezdikyan Kirkor Efendi'nin 1879'da belediye reisi olmasıyla birlikte parke taş döşenmiş yollar yapılmaya ve imâr kontrolü ile imâr örgütüne önem verilmeye başlanmıştır.⁶³⁵ Sinyor Artin (1879-1881) zamanında ise yollar genişletilmiş, parke taş döşenmiş, drenaj kanal ve hendekleri açılmış, temizlik ve aydınlatma konusunda birtakım ilkeler getirilmiş, bunların ötesinde “*kent yönetimi*” kavramı gelişmeye başlamıştır.⁶³⁶ Hacı Yunus Ağa'nın (1881-1882) belediye reisliği döneminde ise şehirde bir idâdî binası yapılması ve park gibi tesislerin kurulmasında belediyenin önemli rolü olmuştur.⁶³⁷ Ayrıca dönemin Adana Valisi Abidin Paşa ile işbirliği yapan Yunus Ağa tarafından bir de saat kulesi yaptırılmıştır.⁶³⁸ 1908 yılında ise altyapı çalışmalarına hız verilerek ilk kanalizasyon çalışmalarına başlanmıştır.⁶³⁹

⁶³⁴ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.45.

⁶³⁵ Ortaylı, **Mahallî İdareler**, s.183.

⁶³⁶ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.37.

⁶³⁷ Ortaylı, **Mahallî İdareler**, s.183.

⁶³⁸ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.55.

⁶³⁹ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.37.

1909 yılında meydana gelen ve “iğtişaş” olarak adlandırılan Ermeni Olayları esnasında şehir büyük tahribat görmüştür. Kısa sürede eski haline gelmiş ise de Fransızların bölgeyi işgal etmesi ile birlikte belediye hizmetleri de kesintiye uğramıştır.⁶⁴⁰ İstiklâl Harbinin başarıya ulaşmasından sonra Belediye Başkanlığına getirilen ilk isim Ali Münif Yeğenağa (1922-1926), müteakiben de Turhan Cemal Beriker (1926-1938) olmuştur. 1926-1938 yılları arasında aktif bir belediye başkanı görüntüsü sergileyen Turhan Cemal Beriker döneminde yeni yollar, sebze hali, buzhâne, itfaiye teşkilatı gibi önemli tesisler inşâ olunmuştur. Ayrıca 1930 yılında kurulan Adana Elektrik Şirketinin katkısıyla bir dizel jeneratör sayesinde şehir elektriğe kavuşturulmuştur.⁶⁴¹ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren modern bir şehir olma yolunda hızla ilerleyen Adana'nın 1923-1956 yılları arası dönemdeki belediye bütçesi ise şu şekilde olmuştur:⁶⁴²

1923-1956 Yılları Arası Adana Belediye Bütçesi

Yıl	Bütçe	Yıl	Bütçe	Yıl	Bütçe
1923	130.000	1931	434.000	1950	3.206.000
1924	208.000	1932	455.000	1951	3.155.000
1925	250.000	1933	302.000	1952	4.142.000
1926	267.000	1934	353.000	1953	5.220.000
1927	319.000	1935	438.000	1954	6.440.582
1928	374.000	1936	461.000	1955	6.306.967
1929	430.000	1937	500.000	1956	7.013.691
1930	507.000	1938	558.000		

1923-1935 arası belediye bütçesinin hizmetlere göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:⁶⁴³

Yıl	Temizlik	İmar ve Tezyin	Yol ve Kaldırım	Sağlık	İtfaiye
1923	30.000	4.000	56	4.000	5.000
1924	34.000	8.000	56	12.000	8.000
1925	44.000	114.000	60	12.000	22.000
1926	78.000	58.000	26	18.000	10.000
1927	66.000	44.000	56	20.000	16.000
1928	78.000	28.000	108	38.000	12.000
1929	76.000	14.000	72	32.000	12.000

⁶⁴⁰ Ancak Pozantı Kongresinde Adana Belediye Başkanlığına getirilmiş olan Dıblanzade Mehmet Fuad Bey bu sınıflandırmanın dışında kalmaktadır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.37.

⁶⁴¹ Bu şirket 1943 yılında devletleştirilerek belediyeye devredilmiştir. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.38, 39.

⁶⁴² **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.40; Akverdi, a.g.e., s.32; **Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma**, s.34; Nazmi Sevgen, **Adana Belediyesi 1950-1954**, Adana 1955, s.3.

⁶⁴³ Akverdi, a.g.e., s.33.

1930	126.000	220.000	118	42.000	16.000
1931	114.000	130.000	78	32.000	14.000
1932	76.000	78.000	28	68.000	14.000
1933	44.000	58.000	16	52.000	16.000
1934	48.000	12.000	34	70.000	14.000
1935	52.000	84.000	36	84.000	14.000
Toplam	866.000	852.000	744.000	484.000	173.000

3. Adana Belediye Başkanları

Adana'da 1870 yılında modern belediye kurumunun oluşturulmasından itibaren 1956 yılına kadar belediye başkanı olarak görev yapan kişiler şunlardır:

Gözlüklü Süleyman Efendi: Vali Halil Paşa zamanında kurulan Adana Belediyesinin ilk başkanıdır. 1870-1877 yılları arasında görev yapmıştır. Evlerde yapılarak satışa çıkarılan yufka, bezdirme, setitli, şebit olarak adlandırılan ekmekleri kontrol ettirmiş, tartı işlemlerini kontrol ettirmek için de çarşı ağalarının sayılarını artırmıştır.⁶⁴⁴

Bezdikyan Kirkor Efendi: Ermeni asıllıdır. 1877-1879 yılları arasında belediye başkanlığı yapmıştır.⁶⁴⁵ Bu dönemde Taşköprü'den geçişlerden alınan vergi düzene konulmuş,⁶⁴⁶ yollar genişletilerek parke döşenmiş, caddelerin temizliğine ve aydınlatılmasına önem verilmiştir. Gayri müslimlerin etkinliğinin arttığı bu dönemde Abidinpaşa caddesinin kuzeyine bir Protestan Kilisesi ile aynı caddenin batı tarafına Fransızların desteğiyle bir Katolik Kilisesi inşa edilmiştir.⁶⁴⁷

Sinyor Artin Efendi: 1879-1881 yılları arasında görev yapmıştır. Kendisinden önce yapılan yolları genişletme ve parke taş döşeme çalışmaları⁶⁴⁸ ile caddelerin temizlenmesi ve aydınlatılması uygulamasını devam ettirmiştir.⁶⁴⁹ Bu döneme damgasını vuran inkılâpçı karakteri ile tanınan Vali Ziya Paşa olmuştur. Onun gayretleri ile Taşköprü'nün tamirine başlanmış, Adana şehir merkezi ve ilçelerinde çok sayıda ibtidai ve rüştiye açılmış, memurlara yönelik Fransızca kursları düzenlenmiş,

⁶⁴⁴ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.16; Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, s.17.

⁶⁴⁵ 19. yüzyıl Adana'sındaki Ermeni asıllı aileler arasında Bezdikyanlar'ın adı sık sık geçmektedir. Aileden bazıları 19. yüzyılın ilk yarısında vergi toplayıcılığı (mütesellim) yaptığı gibi yüzyılın sonuna doğru Adana ve yakın civarını gösteren haritalarda Küçük Dikili Köyü yakınlarında Bezdikyanlar'ın çiftliğinin olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Bu aileden gelen Kirkor'un Belediye Başkanı olması da ailenin nüfuzu ve zenginliğini göstermesi bakımından önemlidir. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.

⁶⁴⁶ Kanuni Sultan Süleyman zamanında alınmaya başlanan vergi bu dönemde deveden 3, koyun ve keçiden 2 akça şeklinde yeniden düzenlenmiştir. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.113.

⁶⁴⁷ Şimdiki Merkez Bankasının bulunduğu yer.

⁶⁴⁸ Özellikle Tepebağ bölgesinin yollarına parke taş döşemiş, dar sokakları genişletmek amacıyla da gecekonduları yıktırıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.53.

⁶⁴⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.113.

İstanbul'dan tiyatro kumpanyaları getirtilerek gösteri yapmaları sağlanmış, Büyük Saat'in yanındaki Kapalı Çarşı tamir ettirilmiş, Memiş Paşa Câmîinin yanına⁶⁵⁰ "Mekteb-i İdâdi" inşâ edilmiştir.⁶⁵¹ Bunların yanı sıra Seyhan Nehri üzerine Taşköprü'den alınan geçiş parası ve esnafın ödeyeceği vergilerle bir "set (baraj)" yaptırmak istemiştir. Ancak hükümet memurlarının vergi işlerine rüşvet karıştırmalarından dolayı amacına ulaşamamıştır. Bu dönemki belediye yönetimi şu kişilerden oluşmuştur:⁶⁵²

Belediye Reisi : Artin Ağa
Azalar : Hattatzâde İsmail Efendi, İmamzâde Hacı, Ahmet Efendi, Haydarzâde Haydar, Tahirefendizâde Lütfi Efendi, Artin Ağa, Tatrosyan Bağdasar Ağa, Tılanoğlu Yusuf Ağa.

Belediyede memur ve kâtip olarak çalışan kişiler ise şunlardır.

Memleket Tabibi : Covani Efendi
Kâtip : Sarkis Efendi
Sandık Emîni : Sarkis Efendi
Kalfa : Aristodil Efendi
Konturat Kâtibi : Hasan Efendi
Belediye Çavuşu : İbrahim Efendi, Mustafa Ağa, Kiragos Efendi, Karabet Efendi
Tulumbacıbaşı : İsmail Ağa

Tulumbacı neferleri sayısı ise 24'dür.

Hacı Yunus Ağa: 1881-1882 yılları arasında görev yapmıştır. Döneme damgasını vuran vali Abidin Paşa olmuştur. Meşhur saat kulesi ile Askeri Rüştiye binası bu dönemde inşâ edilmiştir. Tarıma büyük önem vermiştir. Bu nedenle makineli tarımın yapılması, narenciye ve pamuk ekimine önem verilmesi ve çiftçiliğin geliştirilmesini sağlamaya yönelik çalışmalar yapmıştır.⁶⁵³

⁶⁵⁰ Şimdiki Özgür Otelinin yeri.

⁶⁵¹ Hatta anne babaların çocuklarını okula göndermesini teşvik etmek için bu okulda bir süre öğretmenlik yaptığı rivayet olunmaktadır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.54-55.

⁶⁵² **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.54-55.

⁶⁵³ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.16-17.

Bağdatlı (Bağdadi) Abdülkadir Efendi: 1883-1884 yılları arasında görev yapmıştır. Döneme damgasını vuran Vali Abidin Paşa olmuştur.⁶⁵⁴ Yapımı devam eden Taşköprü yakınındaki Askeri İdâdî'nin inşâ çalışmaları tamamlanarak 1885 yılında eğitime açılmıştır. Taşköprü'den şehir merkezine bağlantı sağlayan bir cadde ile günümüzde Abidin Paşa Caddesi olarak bilinen cadde açılmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru bu cadde üzerine bir tane Ermeni Protestan Kilisesi inşâ edilmiştir.⁶⁵⁵ Ayrıca Ulu Câmi'nin batı tarafına bir tane saat kulesi yaptırmıştır.⁶⁵⁶ Halil Paşa zamanında yaptırılmış olan Köşkerler Çarşısını Yeni Hamam istikametinde genişletmiş, kaldırımların imârını yaptırmış, şehrin Debboy olarak bilinen semtlerini imâr ettirmiştir.⁶⁵⁷ Ayrıca Anavarza Kalesinden başlayarak Yumurtalık ve Karataş sahillerinden Akdeniz'e kadar uzanan ve 1.100.000 dönümlük bir sahayı kapsayan Mercimek Devlet Çiftliğini kurmuştur.⁶⁵⁸

Hacı Ahmet Tevfik Bey: 1884-1886 yılları arasında görev yapmıştır. Şehrin imârı yanında ekmek işiyle de ilgilenmiştir.⁶⁵⁹ Şehirde modernleşme belirtilerinin görülmeye başladığı bu dönemde Düyun-u Umumiye Komisyonu da çalışmaya başlamıştır. 1891 tarihli vilâyet sâlnâmesinin belediye ile ilgili bölümünde Hacı Ahmed Tevfik Efendi'nin başkanlığı altındaki belediye yönetimi şu kişilerden oluşmuştur:⁶⁶⁰

Reis : Hacı Ahmed Tevfik Efendi
Muâvini : Gergerizâde Ali Efendi
Belediye Meclis Azaları : Kasım Bey, Lütfi Efendi, Mehmed Ağa,
Urfalıyan Agop Ağa, Bekir Efendi, Şahbazyan

⁶⁵⁴ Adana'nın muhtelif yerlerinden 35.000 dönüme yakın arazi satın alan Abdülkadir Efendi, tarla ve çiftlik olarak ziraatla uğraşmak suretiyle hem zengin olmuş hem de siyasi gücünü artırmıştır. Soyundan gelenler ise günümüzde "Paksoy" soyadı ile bilinmektedir. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.58.

⁶⁵⁵ Caddenin kuzey kesiminde yer alan kilise işgal yıllarında Müslümanların Fransızlar tarafından katledildiği bir yer olmuştur. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.58.

⁶⁵⁶ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.58.

⁶⁵⁷ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.17.

⁶⁵⁸ Bu çiftlik Ermenilerin hamiliğine soyunan Fransa'nın Çukurova bölgesinden arazi almasını önlemek üzere II. Abdulhamid tarafından devlet çiftliği haline getirilmiştir. Ancak II. Abdulhamid'in iktidardan düşürülmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin Fransız hükümetinden aldığı borçlara karşılık olarak Mercimek Devlet Çiftliğinin işletme hakkı 75 yıl süreyle Fransızlara verilmiştir. Yurtsever, "Çukurova'da Fransız İşgali", s.130. Abidin Paşa'da bu bölgede Ceyhan'dan Silifke'ye kadar olan sahadan 80.000 dönüm civarında arazi satın almıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.58.

⁶⁵⁹ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.17.

⁶⁶⁰ Aktaran **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.47.

Gabriyel Ağa, Vanlızâde Ahmed Efendi, Artin Ağa, Ali Efendi, Yusuf Ağa ve Hamid Ağa.

Başkâtip	: Sarkis Efendi
Sandık Emni	: Naim Efendi
Belediye memurları ise şu kişilerden oluşmuştur.	
Tabib	: Derviş Efendi
Müfettiş	: Ali Efendi
Çavuş	: Sarkis Efendi, İbrahim Efendi
Çavuş Yardımcısı	: Ahmed Efendi
Belediye Mühendisi	: Feşbah Efendi
Baytar	: İbrahim Efendi
Kontrato (Kontrat) Kâtibi	: Mahmud Efendi
Geçici Yardımcısı	: Bekir Efendi
Kalfa	: Haçadur Ağa
Tanzifat Memuru ⁶⁶¹	: Hasan Ağa

Sırkıntılı Hacı Mustafa Efendi: 1886-1888 yılları arasında görev yapmıştır.

Din ve hukuk bilgini olup ilk Osmanlı Meb'usan Meclisinde Adana milletvekili olarak yer almıştır.⁶⁶²

Avedis Mongain: 1888-1890 yılları arasında görev yapmıştır.⁶⁶³

Ramazanzâde Kasım Bey⁶⁶⁴: 1890-1891 yılları arasında görev yapmıştır. Tartı ve temizlik teşkilatı kurdurduğu rivayet olunmaktadır. Terfian Ceyhan Kaymakamlığına tayin edilmiştir.⁶⁶⁵

Debbağzâde Hacı Ali Efendi: 1891-1895 yılları arasında görev yapmıştır. Taşköprü ile hükümet binası arasındaki Debbağhâneyi⁶⁶⁶ kaldırarak Türk Ocağı mahallesinin sonuna taşımıştır. Debbağhânenin yerini ıslah ederek “*Tabakhâne*

⁶⁶¹ **Tanzifât:** Belediyece yaptırılan temizlik işleri. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1999, s.1032.

⁶⁶² **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.17.

⁶⁶³ Avedis Mongain'in belediye başkanlığı yaptığına dair bilgi Avedis'in çocuklarından Haigaz Mangain ile ilgili olarak Anna Marangou tarafından yayınlanan “*Haigaz Mangoian 1907-1970, 1996 Lefkosia*” adlı kitaba dayanmaktadır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.61.

⁶⁶⁴ Ramazanoğulları ile yakın akraba olup Kadirli tarafından gelen Kavurgalı aşiretindedir. Cumhuriyet döneminde belediye başkanı ve milletvekili olarak görev yapan Kasım Ener'in büyükbabasıdır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.62.

⁶⁶⁵ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.17.

⁶⁶⁶ Hayvan derilerinin terbiye olduğu, işlendiği yer. Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, s.170.

Mahallesi” adıyla iskâna açmıştır. Ayrıca hükümet civarındaki bataklık arazileri kurularak kullanılabilir hale getirmiştir.⁶⁶⁷ Bu yıllar Adana’nın Balkanlardan gerçekleşen göç nedeniyle ciddi sosyal ve ekonomik sorunlar yaşadığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle gelen göçmenlerin yerleştirilmesi amacıyla “*Muhâcirin Komisyonu*” oluşturulmuştur.⁶⁶⁸ Şehrin nüfusunun hızlı bir şekilde artmasından dolayı tartı ve temizlik konularına büyük önem verilmiştir.⁶⁶⁹ Hacı Ali Efendi’nin başkanlığı altındaki belediye teşkilatı ise şu isimlerden oluşmuştur.⁶⁷⁰

Reis	: Hacı Ali Efendi
Azalar	: Alemdarzâde Bekir Efendi, Tahir Efendizâde Lütfi Efendi, Çolakyan Artin Ağa, Zalamizâde Ali Efendi, Kocazâde Mehmed Ağa, Ganizâde Süleyman Efendi, Hamalizâde Ahmed Efendi, Süleyman Efendi, Urfalıyan Ağop Efendi, Kazlızâde Yusuf Ağa, Avedisyan Kiragoa Ağa
Tabib	: Derviş Efendi
Muâvini	: Leonyan Efendi
Başkâtip	: Sarkis Efendi
İkinci Kâtip	: Mustafa Efendi
Sandık Emni	: Miragos Efendi
Sandık Mukayyedi	: Bahri
Müfettiş	: İbrahim Efendi, Rıza Efendi
Ser Çavuş	: Şakir Efendi, Mahmud Efendi, Ömer Efendi, Yasin Efendi
Çavuş	: Mustafa Efendi, Sarkis Efendi, Ahmed Ağa, Pehlivan Mustafa Ağa, Zeki Efendi
Tahsildar	: Ahmed Efendi
Tahsildar Yardımcısı	: Bekir Efendi
Belediye Kalfası	: Mesrob Efendi
B. Kalfası Yardımcısı	: Mehmed Ağa

⁶⁶⁷ Adana 1967 İl Yıllığı, s.17; Aktan, *Dünkü ve Bugünkü Adana*, s.17.

⁶⁶⁸ *Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları*, s.48.

⁶⁶⁹ Adana 1967 İl Yıllığı, s.17; Aktan, *Dünkü ve Bugünkü Adana*, s.17.

⁶⁷⁰ *Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları*, s.47.

Tanzifat Memuru : Hasan Ağa

İbrahim Rasih Efendi: 1895-1899 yılları arasında görev yapmıştır. Çok titiz biri olduğu ve makamında oturmaktan ziyade çarşuyu bir “çarşı ağası” gibi kontrol ettiği rivayet olunmaktadır. Hükümet konağı yanındaki yıktırılan adliye dairesi ile Kuruköprü meydanındaki tarihi çeşme bu dönemde yapılmış olup büyük caddelere de parke taşı döşenmiştir.⁶⁷¹

Hacı Yunuszâde Ali Efendi (Yerdelen): 1899-1903 yılları arasında görev yapmıştır. Ulu Câmi yakınındaki Sanayi Mektebi bu dönemde açılmıştır. Yiyecek maddelerinin temizliği, tartı ve ekmek işlerinin kontrolü gibi belediye hizmetleri üzerinde önemle durmuştur.⁶⁷²

Ramazanoğlu Suphi Paşa⁶⁷³: 1903-1906 yılları arasında görev yapmıştır. 1900’de temeli atılmış olan vali konağının inşaatı bu dönemde tamamlanmış, Balkanlardan gelen muhâcirler için Çukurova’nın muhtelif yerlerinde yerleşim yerleri kurulmuş, Seyhan nehri kenarındaki yolları genişletmiş, nehrin kıyısına duvar çektirerek su almak üzere merdivenler yaptırmış, Şihoğlu Câmi ile eski Salcılar Sokak ve mahallelerine parke döşetmiştir.

Ramazanoğlu Tevfik Kadri Bey: 1906-1908/1918-1919 olmak üzere iki defa belediye başkanlığı yapmıştır.⁶⁷⁴ Ramazanoğlu Suphi Paşa’nın kardeşidir. İşgal yıllarında Fransızlarla mücadele halinde olmuş ve belediye binasına Fransız bayrağı çekmek istemediğinden dolayı istifa etmek zorunda kalmıştır.⁶⁷⁵ Bilhassa kasapları kontrol ettirerek yanında terazi taşıyan bir memurla müşterilerin aldığı etleri dahi

⁶⁷¹ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, İstanbul 1982; **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.64.

⁶⁷² **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.17.

⁶⁷³ 1869’da Adana’da doğmuştur. Babası Ramazanoğullarından Hacı Tevfik Efendi, annesi ise Adana’nın ünlü çiftçilerinden Mennan Bey’in kız kardeşi Hayırlı hanımdır. Paşa ünvanı II. Abdülhamid tarafından devlet yönetiminde görev alabilmesi için verilmiştir. Suphi Paşa’yı özel kılan nedenlerin başında işgal yıllarında direniş faaliyetlerine verdiği destek gelmektedir. Adanalı vatansever gençlerin hazırladığı “*feryadname*” adlı belgeyi imzaladığı gibi Fransız işgal kuvvetlerinin Adana’yı resmen işgalinden sonra da Kuvâ-yi Milliye hareketine destek vermiştir. Halk nazarındaki itibarından istifade etmek isteyen Fransızların valilik teklifini ise reddetmiştir. 18 Aralık 1919 günü Adana’ya gelen Vali Celal Beyi karşılayarak konağında misafir etmiştir. Fransız kuvvetleri ile 1920 Haziran başında imzalanan 20 günlük mütâreke esnasında görevine son verilen Vali Celal Bey ile birlikte Adana’dan çıkartılmıştır. Bunun üzerine Niğde’ye giderek Kuvâyi Milliye birliklerine katılmıştır. Adana’nın işgalden kurtulmasından sonra 15 Mart 1923 tarihinde Adana’ya gelen Mustafa Kemal’de Suphi Paşa’nın konağında misafir olarak kalmıştır. Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.286; **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.17.

⁶⁷⁴ 1927-1931 yıllarına tesadüf eden III. TBMM’nde Adana milletvekili olarak yer almıştır. **TBMM Albümü (1920-2010), C.1 (1920-1950)**, Ankara 2010, s.133.

⁶⁷⁵ Ancak Tevfik Kadri Beyin Fransızlar tarafından görevden mi alındığı yoksa istifasını ettiği kesin olarak belli değildir. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.68-69.

tarttırdığı rivayet olunmaktadır. Bu disiplininden yakınan esnaf tarafından “Çarşı Ağası” lakabı takıldığı da ifade edilmektedir.⁶⁷⁶ Belediye zabıta örgütü bu dönemde kurulmuştur.⁶⁷⁷

Murtaza Efendi: 1908-1913 yılları arasında görev yapmıştır. Bu dönem şehirde meydana gelen ve “1909 Olayları” olarak bilinen Türk Ermeni çatışması neticesinde şehir adeta harabeye dönmüştür. Bu durum şehrin tarihi dokusuna da zarar vermiştir. Belediye hizmetlerinin aksamasına neden olan hadiseye rağmen Cemal Paşa’nın yardımıyla Demirköprü ile kolordu arasına ve buranın tam karşısına, mezbaha ile Taşköprü arasına ve Ziraat Müdürlüğü ile Hadırlı arasına set, Erkek Lisesi, Öğretmen Okulu, İstasyon ile şehir arasına da yol inşa yapılmıştır.⁶⁷⁸

Süleyman Vahid Efendi: 1913-1915 yılları arasında görev yapmıştır. Bu dönemin Balkan Harbi, I. Dünya Savaşı ve Tehcir olayına tesadüf etmesinden dolayı imâr işlerinden çok askere gidenlerin geride bıraktığı dul, yetim ve kimsesizlerin iâşelerini temin etmekle uğraşmıştır. İktisadi durumun neden olduğu çöküntü ile mücadele etmiştir. Bu nedenle Maliye Nâzırı Cahit Beyin 30 Ocak 1330 tarihli emri üzerine bir kurşluk banknot bastırdığı rivayet edilmektedir. Ayrıca Karşıyaka çarşısı yeniden düzenlemiş, itfaiye teşkilatına yeni tulumbalar getirterek itfaiye kadrolarını takviye etmiştir.⁶⁷⁹

Cemal Bey: 1915-1918 yılları arasında görev yapmıştır. Adana Polis Müdürü iken belediye başkanlığına atanmıştır. Sivil savunma çalışmalarına önem vermiş, hükümet binasından Debboy’a kadar olan yolu genişletmeye çalışmış, yolun bozuk olmasından dolayı köylerden gelen her arabaya bir defaya mahsûs kum taşıma mecburiyeti getirerek yolun yapılmasını sağlamıştır. Bu esnada yolun ortasında kalmış olan Mestanzâde Câmîinin duvarını geriye aldırıştır. Ayrıca Emniyet Müdürlüğünün yerindeki pejmürde barakaları kaldırarak yerine taş bina inşâ ettirmiş, şehir mezarlığını Karşıyaka semtine taşımıştır.⁶⁸⁰

Mehmet Fuat Dıblan: 1919-1920 ve 1922 yıllarında görev yapmıştır. İşgal kuvvetlerinin kontrolü altında belediye başkanlığı yapamayacağını anlayınca Toroslara çıkarak Kuvâyi Millîyecilere katılmıştır. Bu günlerde Mustafa Kemal’in katılımıyla

⁶⁷⁶ Adana 1967 İl Yıllığı, s.17.

⁶⁷⁷ Aktan, *Dünkü ve Bugünkü Adana*, s.19.

⁶⁷⁸ *Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları*, s.71.

⁶⁷⁹ Adana 1967 İl Yıllığı, s.17; Aktan, *Dünkü ve Bugünkü Adana*, s.19.

⁶⁸⁰ Adana 1967 İl Yıllığı, s.17.

gerçekleşen Pozantı Kongresi esnasında Adana Belediye Başkanı olarak seçilmiştir.⁶⁸¹ Kongrede Adana düşman işgalinden kurtarılincaya kadar vilâyet merkezinin Pozantı olmasına karar verildiği için görevini bir süre burada devam ettirmiştir. Adana’da görev yaptığı beş-altı aylık süre zarfında işgalin arkada bıraktığı sefaletle mücadele etmiş, muhâcirlerin yerleştirilmesi ile ilgilenmiş ve Obalar Caddesini ulaşılabilir hale getirmiştir.⁶⁸²

Hacı (Hafız) Mahmud Efendi: 1920-1921 yılında görev yapmıştır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası reisi iken Fransızlara karşı gösterdiği yakınlık üzerine Fransız işgal kuvvetlerince belediye başkanı olarak atanmıştır. Yakın ilişki içerisinde olduğu Fransız işgal kuvvetleri komutanlarının isimlerini Adana caddelerine vermiştir. Bunun yanı sıra işgal yönetiminin halktan silah toplanması ve güvenlik önlemlerinin alınması çalışmalarına katılmıştır. Bu hizmetleri karşılığında Fransızlar tarafından Evkaf Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu dönem Adana’ya önemli miktarda Ermeni ve Asurinin iskân edildiği bir dönem olmuştur.⁶⁸³

Şih Galipzâde (Garipzâde) Kemal Bey: 1921-1922 yılları arasında görev yapmıştır. Fransız işgal idaresince atanmıştır. Abidin Paşa Caddesinin adını Taşnak Caddesi olarak değiştirmiştir. Millî kuvvetler Adana’yı teslim alınca taifesi ile birlikte Adana’dan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁶⁸⁴

Ali Münif Bey (Yeğenağa)⁶⁸⁵: 1922-1926 yılları arası gibi zor bir dönemde belediye başkanlığı yapmıştır. Uzunca bir süre düşman işgali altında kalmış olan şehirde hayatın normalleştirilmesi, yıkılan yerlerin yeniden inşâsı gibi görevleri üstlenmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Askeri Fırka önünden geçen yol genişletilmiş, Abidin Paşa caddesi açılmış, şimdiki Reşat Bey mahallesinin temeli atılmış, şehirden

⁶⁸¹ Bu dönem Belediye Meclisi; Ahmet Remzi Yüreğir, İbrahim Kethüda, Halil Savatlı, Haydarzade Ali ve İsmail Karadayı’dan oluşmuştur. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.75.

⁶⁸² Fuat Dıblan ve arkadaşları milli mücadele esnasında milli kuvvetlerin başarılı olması için ellerinden geleni yaparak Kuvâ-yi Milliyecilere silah, cephâne ve erzak taşımışlardır. Adana’nın düşman işgalinden kurtarılması üzerine Fuat Dıblan ve ailesi tarafından büyük bir Türk bayrağı hazırlanmıştır. 5 Ocak sabahı Adanalılar tarafından vali konağından alınarak bütün şehir dolaştırılan bayrak Büyük Saat ile Ulu Câmî arasına asılmıştır. Bu adet o günden beri devam etmekte olup her 5 Ocak günü Büyük Saat ile Ulu Câmî arasına bayrak asılmaktadır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.74-75.

⁶⁸³ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.76-77. Mahmud Efendi 1912 yılında “İkaz” isimli bir de gazete yayınlamıştır. Gülseren Akalın, “Kurtuluş Savaşında Adana Basını”, **Efsaneden Tarihe Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.125.

⁶⁸⁴ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.77.

⁶⁸⁵ 1874 yılında Adana’da doğmuştur. 1908’den sonra valilik, milletvekilliği, Cebelibereket Mutasarrıflığı ve Talat Paşa Hükümetinde Nafia Nâzırlığı görevlerinde bulunmuştur. İstanbul’un İngilizlerce işgal edilmesinden kısa bir süre sonra Malta’ya sürgüne gönderilmiştir. Adana’nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine İstanbul’da kurulan Kilikyalılar Cemiyetinde görev almıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.78-79; Şimşir, a.g.e., s.295-298

uzaklaştırılan salcılar buraya yerleştirilmiş, şehre gelenlerin kalacağı temiz bir otel olmamasından dolayı Yeni Otel inşâ edilmiştir.⁶⁸⁶ Gerçekleştirilen birçok düzenleme ile modern Adana'nın ilk temellerinin atıldığı bir dönem olmuştur.⁶⁸⁷

Turhan Cemal Beriker⁶⁸⁸: 1926-1938 yılları arasında görev yapmıştır.⁶⁸⁹ Bu dönemde şehircilik anlamında ciddi bir atılım göstermiş olan Adana, tarihi kent dokusunun çekirdeği olan Tepebağ bölgesinden Yeni İstasyon'un olduğu kuzeye doğru genişlemiştir. Bu genişlemede Jansen Planı da etkili olmuştur.⁶⁹⁰ 1937 yılında hazırlığına başlanan ve 1940 yılında tamamlanan plan ile günümüz Adana'sının temeli atılmıştır.⁶⁹¹ Bu bağlamda Adana şehir merkezine "*Atatürk Parkı*" adında bir park yapılmıştır.⁶⁹² Park içerisine bir de Atatürk anıtı inşâ edilmiştir. Bunun yanı sıra Seyhan nehri kenarına modern bir kanara yapılmış⁶⁹³, belediye ve itfaiye teşkilatı yenilenmiş, şehir merkezinde yapılan sebze hali tamamlanarak hizmete girmiştir.⁶⁹⁴ 1934 yılında şehre yapılacak su tesisleri için çalışmalara başlanılmış ise de⁶⁹⁵ maliyetin çok fazla olması ve yaşanan ekonomik sorunlar nedeniyle askıya alınmak zorunda kalınmıştır. Ancak bir süre sonra özel sektör ile belediye işbirliği yaparak su projesini gerçekleştirmiştir. Projenin maliyetinin düşürülmesi için su depoları Tepebağ'a konulmuş, su kuyuları da Fırka Kumandanlığı binası civarına yapılmıştır. Ancak

⁶⁸⁶ Bu oteli 1947 yılı Mart ayında Yapı Kredi Bankası satın almıştır. "Yapı ve Kredi Bankası Yeni Oteli Satın Aldı", **Bugün**, 4 Mart 1947.

⁶⁸⁷ Akverdi, **a.g.e.**, s.31.

⁶⁸⁸ 1891 yılında Adana'da doğmuştur. Adana İdâdi'sini bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine devam etmiştir. Ancak hukuk eğitimini 3. sınıfta bırakarak yüksek ticaret tahsili yapmak üzere Belçika'ya gitmiştir. I. Dünya Savaşının başlaması üzerine geri dönmüştür. I. Dünya Savaşında ve İstiklâl Harbi'nde ihtiyat subaylığı yapmıştır. Bu esnadaki çalışmalarından dolayı kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmiştir. İstiklâl Harbinden sonra bir süre ticaretle uğraşmıştır. 1926-1938 yılları arasında Adana Belediye başkanı olarak görev yapmıştır. 1939-1946 yılları arasında İçel milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. Bundan sonra bir süre Çukobirlik Genel Müdürlüğü görevini yürütmüştür. 1 Ocak 1953 tarihinde faaliyete geçen "*Kil-Toprak Limited Ortaklığı Tuğla ve Kiremit Fabrikası*"nın ortakları arasında yer almıştır. **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.21; **TBMM Albümü**, C.1, s.329.

⁶⁸⁹ Özmen, **Adana**, s.26-27. 13 Kasım 1934 tarihinde yeniden Belediye Başkanı olarak atanmıştır. **BCA**, 030.11.1.91.39.13.

⁶⁹⁰ Jansen Planı; 1930 yılında kabul edilen kent planı hazırlama yasası çerçevesinde Adana şehrinin imâr planı hazırlayan Avusturyalı mimârın adıyla anılan Adana kent planıdır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.80.

⁶⁹¹ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.80.

⁶⁹² Bu park, Giritliler mahallesinin bulunduğu yere yapılmıştır. Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁶⁹³ 1930'da yapımına başlanan ve 1932'de hizmete giren kanara; kesim işleri, soğuk hava depoları, paçahâne, bağırsak fabrikası ve şehir fidanlılığı olmak üzere beş bölümden meydana gelmiştir. Ayrıca şehrin buz ihtiyacını karşılama hususunda da faydalı olmuştur. Kalaba, **a.g.e.**, s.41.

⁶⁹⁴ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.18.

⁶⁹⁵ Dilberler Sekisinden Tepebağ'a kadar uzanan 4.600 metrelik su tesisi projesi. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.81.

Ramazanoğullarının yaptırdığı Kapalı Çarşı'nın üzerini örten çatı kısmının açılması işi, tarihi çarşının dokusunun bozulmasına neden olduğu için döneme dair olumsuz bir gelişme olmuştur.⁶⁹⁶

Yusuf Ziya Özbakan: 29 Kasım 1938 tarihinde göreve atanmıştır.⁶⁹⁷ 99 günlük belediye başkanlığı süresince belediye tarafından satılan bütün sebze, meyve ve diğer maddelerin üzerine fiyat etiketi koydurmuştur.⁶⁹⁸ Ancak belediye başkanlığı seçiminin Bakanlık tarafından bozulması üzerine görevi sona ermiştir.⁶⁹⁹

Vedat Güçlü: 1938 yılı içerisinde görev yapmıştır. Başkan muâvini olarak görev yaparken bakanlık emri ile vekâleten belediye başkanı olarak atanmıştır.⁷⁰⁰

Kasım Ener⁷⁰¹: 21 Temmuz 1939 tarihinde atandığı belediye başkanlığı görevini 1946 yılına kadar sürdürmüştür.⁷⁰² 1943 yılında İngiliz Başbakanı Winston Churchill ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Yenice görüşmelerine yardımcı olmuştur. Belediye başkanlığı dönemi II. Dünya Savaşı yıllarına tesadüf etmesinden dolayı belediyecilik anlamında ciddi bir faaliyet olmamıştır. Bununla birlikte İnönü, Karacaoğlan ve Debboy caddelerini genişletmiş, Cumhuriyet ve Valiyolu caddelerini asfaltlatmış, Atatürk Parkı'nda otel, yüzme havuzu, Karşıyaka'da çiftçi sitesi, itfaiye ve belediye lojmanları ve modern Düşkünler Yurdu'nu yaptırmıştır.⁷⁰³ Tarihi konulara meraklı olan Kasım Ener, 11 Haziran 1920 tarihinde Ermenilerin saldırıları sonucu Türklerin toplu olarak katledildiği Küçükdikili beldesindeki Yeşiloba'da bulunan Ermeni Kahyaoğullarına ait çiftlik binasının “*şehitlik*” olarak korunması için belediye kararı aldırılmıştır.⁷⁰⁴

⁶⁹⁶ **Türk Sözü**, Şubat 1934; **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.80-81.

⁶⁹⁷ **BCA**, 030.11.1.126.42.16.

⁶⁹⁸ **Türk Sözü**, 22 Kânunuevvel 1938.

⁶⁹⁹ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.18.

⁷⁰⁰ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.18.

⁷⁰¹ 1901 yılında Adana'da doğan Kasım Bey, Adana'nın köklü ailelerinden Karşlıoğulları ailesine mensuptur. Soyağacı geriye doğru Ramazanoğulları ve Kavurgalı Türkmenlerine dayanmaktadır. Dedesi Kasım Bey'de 1890-1891 yıllarında Adana Belediye Başkanlığı yapmıştır. Lise eğitimini Adana'da tamamlamıştır. Fransız işgalinin sona ermesi ve milli mücadelenin başarıyla sonuçlanması üzerine tarım alanında akademik eğitim yapmak üzere Almanya'ya gitmiştir. Türkiye'ye döndükten sonra bir taraftan ailesinden kalan çiftlikte modern tarım çalışmaları yaparken bir taraftan da Adana ve Çukurova tarihine dair araştırmalar yapmıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.83.

⁷⁰² **BCA**, 030.11.1.133.27.5; 030.11.1.157.35.17.

⁷⁰³ Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, s.20.

⁷⁰⁴ 1950'li yıllarda eşinin memleketi olan Lübnan'ın başkenti Beyrut'a yaptığı geziler esnasında Suriye'deki Baas Arap hükümeti ile bir zamanlar Adana'da yaşayan ancak sonradan Lübnan'a yerleşmiş Ermenilerin Türkiye hakkındaki olumsuz propagandalarından dolayı Adana tarihine dair araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarını “*Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*”, “*Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*” ve “*Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar*” adları ile yayınlamıştır. VIII.

Fazlı Meto: 19 Haziran 1946 tarihinde göreve başlamıştır.⁷⁰⁵ Yol işleri ve bayındırlık çalışmalarına önem vermiştir.⁷⁰⁶ Bu bağlamda ilk olarak mezbahane yolunu betonlaştırmıştır.⁷⁰⁷ II. Dünya Savaşının bittiği ve tarımda makineleşmenin etkisiyle Adana'nın yoğun bir şekilde iç göç aldığı bir dönemde görev yapmıştır. Bu nedenle belediyenin faaliyetleri daha ziyade göçün neden olduğu mahalleleri düzene koymaya yönelik olmuştur. Kardeşinin vefatı üzerine 28 Ocak 1947 tarihinde belediye başkanlığından istifa etmiştir.⁷⁰⁸

Hazım Savcı: 9 Nisan 1947 tarihinde göreve başlamıştır.⁷⁰⁹ Bu dönemde Ulus Parkı önünden Adana Erkek Lisesine, Kız Enstitüsüne, Ticaret Lisesine ve Sanat Okuluna, tren istasyonundan da şehrin muhtelif yerlerine otobüs seferleri düzenlenmeye başlamıştır. Caddelerin temizliğine büyük önem vermiş, kanalizasyon sorununun çözümü için çalışmıştır. Daha önce 700 olan içme suyu abone sayısı 2.200'e, 36 olan çeşme sayısı 1947'de 42'ye çıkarılmış, yapımına daha önce başlanmış olan Şehir Otelinin inşaatı tamamlanmış⁷¹⁰, sebze pazarında büyük hal'in yapılma çalışmaları devam etmiş⁷¹¹, bilhassa çamur deryası haline gelen iç mahalleler ve sokaklarla ilgilenmiş, Taş Köprü'nün genişletilmesi amacıyla çalışılmalar yapmış, 1.500 beygir kuvvetinde iki dizel motor ile işletilen elektrik santralinin 1948 yılında güçlendirilmesine yönelik adımlar atmış, Akkapı ve Mıdık'a yol ve elektrik götürmüş, Sarıçam deresinin taşkınlıklarını önlemiş, Karşıyaka çarşısını ıslah etmiş, Şehit Duran mahallesini intizama sokmaya çalışmış, şehir suyu ve elektrik şebekelerinin ıslahı konusunda da çalışmalar yapmıştır.⁷¹²

dönem TBMM'de Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.83-84; **TBMM Albümü, C.1**, s.498.

⁷⁰⁵ **BCA**, 030.11.1.183.20.10.

⁷⁰⁶ **Türk Sözü**, 9 Şubat 1949.

⁷⁰⁷ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.18.

⁷⁰⁸ "Belediye Reisi B. Fazlı Meto Dün İstifa Etti", **Bugün**, 29 Ocak 1947. Çiftçiler Birliği Başkanlığının yanı sıra bir süre Türkiye Çiftçi Teşekkülleri Federasyonu fahri başkanlığını görevini de yürütmüştür. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.85.

⁷⁰⁹ **BCA**, 030.11.1.190.10.15.

⁷¹⁰ 1948 yılında Adana Belediyesi tarafından 1.850.000.000 liraya yaptırılmış olan otel, 1960'lı yıllarda "**Özel Çukurova Koleji**" olarak hizmet vermiştir. "**Özel Çukurova Koleji**", **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.19.

⁷¹¹ 300.000 liraya yaptırılan hal'in açılması ile şehirde satılan sebze ve meyvelerin çamurdan ve tozdan kurtarılarak modern beton ile rampalı beton tablalar üzerinde satılması sağlanmıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.86.

⁷¹² **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.86-87.

Daniş Arıkoğlu⁷¹³: 8 Eylül 1950 tarihinde atandığı belediye başkanlığı görevini yaklaşık olarak 9 ay sürdürmüştür.⁷¹⁴ Pehlivan Palas önünden Karaisalı'ya giden caddeyi genişletip betonlaştırmış, belediyenin kasaplar hal'indeki dükkânlarını satmıştır.⁷¹⁵

Numan Güreli: Daniş Arıkoğlu'nun istifası üzerine 16 Temmuz 1951 tarihinde belediye başkanlığına seçilmiştir. Resmî olarak 8 Eylül 1951 tarihinde göreve atanmıştır.⁷¹⁶ Çınarlı ve Mestanzâde mahallelerine betondan yaya kaldırımları yapmıştır.⁷¹⁷

Zahit Akdağ: 17 Ağustos 1952 tarihinde göreve başlamıştır.⁷¹⁸ 1954 genel seçimlerinde milletvekili adayı olmasından dolayı 19 Mart 1954 tarihinde istifâ etmiştir.⁷¹⁹ Nüfus artışı sonucu Adana'nın tarihi kent dışına taşması, Tepebağ ve civarına geniş yolların açılması, Cafer Paşa Câmî ve külliyesi ile Adana Valisi Bahri Paşa tarafından yaptırılmış olan tarihi çeşmesinin yıktırılması⁷²⁰, Kuruköprü'nün son kalıntılarının ortadan kaldırılarak yerine oteller ve iş merkezleri inşâ edilmesi, Küçük Saat Meydanının açılması, belediyenin bugünkü binasına taşınması,⁷²¹ Reşatbey Mahallesi ile eski salcılar mıntıkasının ara yollarının betonlaştırılması bu dönemde olmuştur.⁷²²

⁷¹³ 4 Nisan 1906 yılında doğmuş, 16 Haziran 1951 yılında vefat etmiştir. İlk ve orta tahsilini Adana'da, bankacılık yüksek lisansını ise Belçika'da yapmıştır. İş Bankası ve Merkez Bankasının kuruluşunda memur olarak çalışmıştır. 1948-1950 yılları arasında Çukurova Sanayi İşletmesinde müdür olarak görev yapmıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.88.

⁷¹⁴ "Daniş Arıkoğlu Belediye Başkanlığı Vazifesine Başladı", **Seyhan**, 11 Eylül 1950; **BCA**, 030.11.1.218.37.10. Göreve atandıktan kısa bir süre sonra DP'den istifa etmiştir. "Belediye Reisi de İstifa Etti", **Seyhan**, 4 Haziran 1951.

⁷¹⁵ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.88.

⁷¹⁶ **BCA**, 030.11.1.226.33.12.

⁷¹⁷ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.18: **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.90.

⁷¹⁸ **BCA**, 030.11.1.233.22.14; "Belediye Reisliğine Ali Sepici Seçildi", **Bugün**, 13 Nisan 1954.

⁷¹⁹ "Belediye Reisi İstifa Ediyor", **Bugün**, 18 Mart 1954; "Zahit Akdağ Başkanlıktan İstifa Etti", **Türk Sözü**, 19 Mart 1954. Zahit Akdağ'ın yerine ise vekaleten Ali Sepici atanmıştır. "Akdağ Reislikten Dün İstifa Etti", **Demokrat**, 20 Mart 1954.

⁷²⁰ Bahri Paşa Çeşmesi, şimdiki Çetinkaya mağazasının önündeki kavşakta yer almıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.90.

⁷²¹ Belediyenin yeni binasına taşınması üzerine eski belediye binasını Türk Ticaret Bankası 800.000 liraya satın almıştır. "Belediyenin Eski Binası Dün Satıldı", **Demokrat**, 1 Şubat 1953; S.Haluk Uygur, "Cumhuriyet'i Anlatan Adana Fotoğrafları", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.144.

⁷²² **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.18

Ali Sepici⁷²³: Belediye Başkanı Zahit Akdağ'ın 1954 genel seçimlerinde milletvekili adayı olmasından dolayı istifa etmesi üzerine 13 Mayıs 1954 tarihinde belediye başkanı olarak seçilmiştir.⁷²⁴ 1954-1955/1959-1960 ve 1963-1967 yılları arasında görev yapmıştır. İlk döneminde daha çok ekmek işiyle ilgilenmiştir. Bu dönem başlanılan Ziya Paşa Bulvarı'nın yapımını ise ancak ikinci döneminde tamamlanmıştır. Üçüncü döneminde ise İnönü Meydanındaki Şehir Parkı'nı yaptırmış, Abidin Paşa Caddesini İnönü Caddesine bağlayan yeni caddeyi açtırmış, baraj civarının projelendirilmesi ve imâra açılmasını sağlamış, şehrin kuzeye taşınması ve gölün yerleşime dâhil edilmesi sağlanmış, set yolu ıslah edilmiş, parke taş ve asfalt sistemi kullanılmaya başlanmış, düzensiz binaları tamir ettirerek gereksiz kat çıkıntılarını yıktırılmış, Roman denilen vatandaşları bugün Sepici Mahallesi olarak bilinen bölgeye yerleştirmiştir.⁷²⁵

Ali Bozdoğanoglu: 21 Kasım 1955 tarihinde belediye başkanlığına seçilmiştir. 1956 yılı sonuna kadar görevde kalmıştır.⁷²⁶

4. Adana Belediyesinin Bayındırlık Hizmetleri

4.1. Adana'nın İmarı

Adana vilayeti, pamuk üretiminin neden olduğunu iktisadi hareketlilik nedeniyle 1860'lı yıllardan itibaren hızlı bir gelişme göstermiştir. Büyüyen iktisadi yapı ve artan nüfusa rağmen şehir aynı oranda gelişmemiştir. Konu hakkında bilgi veren Naci Hakverdi, "*Adana'yı Tanıyalım*" isimli eserinde şehirde cadde adı verilecek yol olmadığını belirtmektedir.⁷²⁷ Benzer düşüncüyü 1895 yılında şehre gelen Dr. Şerefeddin Mağmuni'de dile getirmiştir. Mağmuni'nin anlatımına göre şehir binaları, "*ham kireçten mamul, siva ve badanadan mahrum olup üzerleri düzdür. Uzaktan azmim ve kümeli toprak yığını halinde gözükmektedir*". Şehirde göze çarpan önemli yapılara dair ise şu bilgileri vermektedir: "*Kenar-ı Seyhan'da kesme taştan yapılmış iki katlı mekteb-i idadî-i mülkî (lise) ile askeri deppoy ve hastanesi ve Abidin Caddesinde derdest-i ikmal*

⁷²³ 1922 yılında Adana'da doğmuş, 1987 yılında vefat etmiştir. DP'nin önde gelen isimleri arasında yer almıştır. İhtilal döneminde Belediye Başkanı olduğu için 2 yıl tutuklu kalmıştır. Serbest bırakılınca tekrar Belediye Başkanı seçilmiştir. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.91.

⁷²⁴ **BCA**, 030.11.1.245.19.19.

⁷²⁵ **Adana 1967 İl Yıllığı**, s.19: **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.91.

⁷²⁶ "Ali Bozdoğanoglu Belediye Başkanlığına Getirildi", **Hür Fikir**, 22 Kasım 1955; **Seyhan**, 21 Kasım 1955. 36 kişilik Belediye Meclisinden 35 kişinin katıldığı seçimler neticesinde başkan adaylarından Ali Bozdoğanoglu 25, Ali Sepici 9 oy almış bir üye de çekimser kalmıştır. "Reisliğe Ali Bozdoğanoglu Seçildi", **Bugün**, 22 Kasım 1955.

⁷²⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.113.

deli Mehmed'in Yeni Otel'i gösterilebilir. Hükümet konağı vasi ve dağınık olup ayrı ayrı telgrafhâne, belediye ve hapishâneyi şâildir. Karşısında demir parmaklıklı bir belediye bahçesi ve derununda eşcâr (ağaçlar) arasına gizlenmiş iki binayı latif varsada bunlar istifade-i umûmîyeye bırakılmayıp biri mekteb-i inas (kız okulu) ittihaz edilmiş diğeri kiraya verilmiştir. Daire-i hükümet civarında şair-i şehir Ziya Paşa merhum tarafından inşâ ettirilmiş bir tiyatro mevcut ise de şimdiki halde matbaa-i vilâyet ittihaz edilmiştir. İki otel ve müteaddit lokantalardan bahs ediliyorsa da aslen han ve aşçı dükkânından başka bir şey değildir”.

Sokak düzeni, lağım, temizlik ve ulaşım konusuna da değinen Mağmumi; *“Sokaklar umûmîyetle dar ve ekseriyetle kaldırımsız olup hele mesâkinin lağımsızlığı çirkâb sularının esvâka akması derunu mahallâtta mürur ve uburu işkâl ve müteaffin çamurluklar peyda ediyor. Caddelerin müzahrefâtını tenzifat arabaları arsa ve meydanlara döküp yığıldığından memlekete temizlikçe acınacak bir halde idi. Vesait-i nakliye oldukça mükemmel olup landon ve faytonları mebzul ve eşya nakli için yeknesak yaylı ve iki tekerlekli arabaları mevcuttur”* demektedir.⁷²⁸

Ancak sanayileşme ile birlikte değişen sosyo-ekonomik yapının ortaya çıkardığı belediye kurumu ile birlikte şehrin çehresi değişmeye başlamıştır. Nitekim şehrin muhtelif yerlerine inşâ edilen abidevi tarzdaki binalar, parklar, bahçeler, yollar, kaldırımlar, çeşmeler, dönemin modernleşmesinin önemli simgelerinden olan saat kulesinin inşâası ve kanalizasyon yapım çalışmaları ile Adana'nın görüntüsü değişmeye başlamıştır. Ancak 1909'da meydana gelen Ermeni Olayları esnasında şehrin büyük kısmı yanarak harap olmuştur.⁷²⁹ Buna rağmen kısa sürede yeniden imâr edilerek eski şaşaalı günlerine tekrar dönmüştür. Nitekim bu dönem şehri ziyaret etmiş olan seyyahlarda bu değişime vurgu yapmışlardır.

“Bir harabeler yığınıyla karşılaşmayı beklerken, ışıl ışıl dükkânlar, tıklım tıklım kahvehâneler, tıkr tıkr işleyen çırçırlarla iplik atölyeleri, civil civil sokaklarla karşılaştım, demiryoluyla şehir arasında vızır vızır işleyen arabalar da cabası... Gerçekten de burası yüz küsur bin nüfusuyla refahından ve geleceğe güveninden kuşku

⁷²⁸ Mağmumi, **a.g.e.**, s.198.

⁷²⁹ Akverdi, **a.g.e.**, s.24.

duyulamayacak bir kentti. Adana ile kıyaslandıklarında daha içerideki kentler yani Sivas, Kayseri ve Konya ancak çöküşün eşliğindeki kentler diye nitelendirilebilir."⁷³⁰

İşgal yılları ile birlikte yönetimi Fransızlara geçen şehir, bu dönem ciddi zarar görmüştür. Ancak işgalin sona ermesi ile birlikte cumhuriyet idaresi altında tekrar eski günlerine dönmüş ve yoğun inşa faaliyetine sahne olmuştur. Bu dönemde inşa olunan okullar, yollar, parklar, devlet daireleri, kanara, fabrikalar, tren istasyonları ve regülatör gibi yapılarla şehrin çehresi kısa sürede değişmeye başlamıştır. Nitekim Osmanlının son dönemine kadar şehrin gelişim yönü Tarsus yolu boyunca uzayan bir parmaktan ibaret iken cumhuriyet dönemi ile birlikte bugünkü tren istasyonunun olduğu kuzeye doğru genişlemiştir.⁷³¹ Bu genişlemede 1933 tarihli "*Belediye Yapı ve Yollar Kanunu*" gereğince belediyenin hazırladığı şehir planı etkili olmuştur.⁷³² Adana'nın 50 yıllık gelişim dönemini içerecek bu şehir planını Prof. Hermann Jansen hazırlamıştır. Jansen tarafından hazırlandığı için "*Jansen Planı*"⁷³³ olarak adlandırılan plana göre kentin kuzeye, yani eşik alanlara kaydırılması planlanmıştır. Bu nedenle Jansen, yeni tren istasyonunun da bu bölgede inşa edilmesini öngörmüştür. Bu şekilde şehrin muhtemel gelişim yönünü belirleyerek o güne kadar kuzeyde ulaşmış olduğu alan içinde büyümesini önermiştir. Bunu yaparken de Fransızların 1918'de yaptığı çalışmayı esas almıştır. Ancak 1.500 hektarlık bir sahayı içine alan ve 70.000 nüfus esas alınarak hazırlanmış olan planda şehrin gelişmesi doğrultusunda birtakım düzenlemeler yapılması gerekmiştir. Bu nedenle 1943 yılında Karşıyaka mahallesini de kapsayan ek bir plan yapılmıştır. Bunu 1948 yılında yapılan ikinci bir ek plan izlemiştir.⁷³⁴

Zaman içinde değişikliğe uğrayan planın olumsuz bir yönü ise sanayi bölgesinin ayrılmamış olmasıdır. Buna rağmen şehirdeki fabrikaların çoğunun toplu halde buldukları görülmektedir. Bu durum günümüzde Döşeme Mahallesi olarak ifade

⁷³⁰ W.J. Childs, *Across Asia Minor on Foot*, New York 1917, s.343 aktaran Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.444.

⁷³¹ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.117; Sabri Düşmez, "*Çukurova Coğrafyasına Toplu Bir Bakış*", **Görüşler**, S.52 (Nisan 1943), s.4.

⁷³² "*Belediye Yapı ve Yollar Kanunu*", **Resmi Gazete**, S.2433 (21 Haziran 1933), s.2755-2760.

⁷³³ Plan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Herman Yansen, **Adana Şehrinin Umumî İmar Plânına Ait İzahat Raporu**, Berlin 1937.

⁷³⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.115; **Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma**, s.34.

edilen ve o dönem için şehir dışında kalan yerde açılan ilk fabrikaların, zaman içerisinde şehrin genişlemesine bağlı olarak şehir içinde kalmasından kaynaklanmıştır.⁷³⁵

1930'lu yıllarda şehirde imâr alanında görülen en önemli değişiklik şehir ile yeni istasyonu birbirine bağlayan 1.800 metre uzunluğunda yeni bir caddenin açılması olmuştur. Bu cadde ile paralel olarak Demirköprüye kadar devam eden bir de set inşa edilmiştir. Bu dönem şehrin en önemli caddelerinin ise Abidin Paşa, Çarşı, Divan Yolu ve Hükümet caddesi olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra nehrin sağ tarafına ve hükümet konağının karşısına vatandaşlar vakit geçirebilsin diye bir belediye bahçesi, Seyhan'ın Ordu Evinin karşısındaki kıyısına da Seyhan Parkı ile yazlık sinema ve bar inşâ olunmuştur. Ayrıca belediye tarafından 274.500 lira sarf olunarak Türk mimârlardan Semih Rüstem Sefai'ye nehrin sol sahilinde ve Karşıyaka mevkiinde asri bir mezbahane yaptırılmıştır.⁷³⁶ Şehrin güneyine ve Seyhan'ın sağ tarafına 1915 yılında yapılmış ibtidâî bir salhâne yapılmış ise de fenni ve sıhhî olmayan şartlarından dolayı özellikle bahar ve yaz aylarında çevresinde yaşamının imkansız hale gelmesi ve burada kesilen hayvanların satılacakları dükkana eşek sırtında gönderilmesi gibi olumsuz sıhhi şartlar asri bir mezbahânenin inşâsını zorunlu kılmıştır.⁷³⁷ Belediye tarafından yaptırılmış olan mezbahane 1932 Haziran ayında açılmış olup son teknoloji buz ve frigo tesisatı, paçahânesi, bağırsakhâne ve mevsimine göre kilosu 2 kuruştan satılan her biri 12.5 kilo olan buz imali ile öne çıkmıştır. 1933 yılında günlük 150-200 arasında hayvanın kesildiği mezbahanede 1932-1935 yılları arasında kesilen hayvan ve üretilen buz miktarı, soğuk hava mahzenlerine konulan gıda maddesi miktarı, mezbahâne ve buz fabrikasının yıllık gelir ve gideri şu şekilde olmuştur:⁷³⁸

⁷³⁵ **Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma**, s.34.

⁷³⁶ **Adana**, Adana 1937, s.39-42.

⁷³⁷ Akverdi, **a.g.e.**, s.36-37. Şehirde modern bir mezbaha kurulmasına yönelik çalışmalar 1928 yılında başlamıştır. "*Mezbaha. Belediye Karşıya'da Bir Arsa İstimlak Ediyor*", **Türk Sözü**, 26 Teşrinievvel 1928, s.2.

⁷³⁸ Akverdi, **a.g.e.**, s.40-41; Sevgen, **Adana Belediyesi**, s.31-32; **Belediyeler**, İstanbul 1933, s.822.

Kesilen Hayvan Miktarı

Yıl	Koyun	Keçi	Kuzu	Siğır	Dana	Manda	Malak	Deve	Toplam
1932	25.691	8.131	25	2.181	556	182	22	----	36.788
1933	31.318	7.346	61	2.011	279	108	13	----	41.136
1934	30.233	5.867	35	2.144	246	141	9	----	38.675
1935	33.482	5.957	71	2.188	580	321	22	----	42.621
1946	51.737	5.294	287	3.589	228	407	4	11	61.557
1947	56.569	4.416	81	3.679	106	250	----	7	65.108
1948	56.620	4.251	167	2.944	428	230	4	6	64.650
1949	55.148	3.902	149	2.818	285	274	6	29	62.611
1950	65.121	4.992	169	2.212	207	327	15	36	73.079
1951	78.513	6.596	203	2.393	329	474	11	37	88.556
1952	88.677	6.090	409	2.823	223	573	----	68	98.863
1953	79.599	7.159	842	3.559	73	570	----	41	92.044

Üretilen Buz Miktarı ve Soğuk Hava Mahzenlerine Konulan Gıda Miktarı

Yıl	Üretilen Buz		Soğuk Hava Mahzenlerine Konulan Gıda Miktarı (Ton)
	Ton	Kalıp	
1932	789	63.126	19
1933	823	65.810	87
1934	1.409	112.700	100
1935	1.549	154.935	125

1930'lu yıllarda inşa olunan sebze ve kasap hali ile şehrin önemli bir eksikliği giderilmiştir. Bu tarihe kadar şehirde bir sebze ve meyve hali bulunmadığı için şehrin güneyine yakın Siptilli adı verilen meydanlıkta pazar kurulmuştur. Ancak sağlıklı olmayan ve ıslahı mümkün olmayan pazar ortamından dolayı belediye tarafından 1935 yılında perakende satışlar için bir sebze hali yaptırılmıştır. 39 dükkan, 3 bakkaliye, 4 balıkçı dükkanı ve 1 kiraathânededen ibaret olan hâl 27.000 liraya mal olmuştur. Sebze ve meyve fiyatlarının yükselmemesi içinde dükkan kiralaları makul tutulmuştur. Bu halin doğu tarafına da 31 dükkandan oluşan bir kasap hali yaptırılmıştır.⁷³⁹

Şehir, 1950-1970 yılları arasında merkez çevresinde yoğunlaşan gelişimini sürdürmüştür. Ama asıl gelişmesi önemli yollar boyunca ve bu yollar doğrultusunda olmuştur. Bu doğrultuda en dikkat çekici gelişme batıda Tarsus, kuzeyde Karaisalı yolu ve Seyhan'ın batı kıyısındaki kanal ile ırmak yakınındaki bölgede olmuştur. Güneybatıdaki havaalanı ise kentin bu yönde gelişmesine engel teşkil etmiştir. Sanayi

⁷³⁹ Akverdi, a.g.e., s.42; Adana, Adana 1937, s.39-42.

ise hem doğu hem de batıya doğru yayılmıştır. Doğuda sanayi kuruluşlarının en yoğun olduğu yer ise eski istasyon civarı olmuştur. İlk defa burada ortaya çıkmış olan sanayi kuruluşları Tarsus yoluna doğru yayılmıştır. Irmağın batı kıyısındaki sanayi tesisleri ise Ceyhan, Kozan ve Karataş yolları boyunca yer almıştır.⁷⁴⁰

Şehirdeki ilk gecekondular ise Adana'ya iç göçün fazla olduğu 1950-1955 yılları arasında ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda ilk gecekondular 1953 yılında Adana havaalanının batı kesiminde ve Tarsus yolunun güneyinde yer alan ve o zaman için kent dışında bulunan Şakirpaşa Mahallesi ile Seyhan'ın doğusunda ve o zaman için kent dışında kalan Kozan yolundaki Kiremithâne Mahallesinde görülmüştür.⁷⁴¹ Hızlı sanayileşmenin olumsuz bir neticesi olan bu durum belediye hizmetlerinin aksamasına, tarım alanlarının daralmasına ve verimli toprakların kirlenmesine neden olmuştur.⁷⁴²

1950'li yıllardan sonra hızlı bir gelişim sürecine giren şehirde 1960'lı yılların başında yaklaşık olarak 10.000'i gecekondulu 18.000 civarında ev, 2.661 tane ticarethâne ve dükkan ile 225 tane umûmî müessese tespit edilmiştir. Bu yapılarında daha çok kârgîr olduğu görülmektedir. Şehirde bulunan ticarethânelere dair veriler ise şu şekilde olmuştur:

Türü	Sayısı	Türü	Sayısı
Kunduracı ve Köşker	492	Kebapçı	60
Kahve	467	Lokanta	50
Terzi	422	Nalbant	43
Marangoz ve Mobilyacı	245	Debbağ	36
Demirci	146	Araba Tamir ve İmalat	30
Kalaycı	140	Dökümcü	30
Tornacı ve Tesviyeci	103	Bakırcı	25
Kasap	100	Saraç	18
Fırın	86	Han	10
Otel	78	Semerci ve Palancı	10
Oto Tamircisi	70	Toplam	2.661

Sanayileşme ile birlikte şehirdeki arazi fiyatları da artmıştır. Buna göre Özler, Ali Münif, Abidinpaşa ve Çakmak caddeleri gibi şehrin ticari merkezlerindeki arsaların m² fiyatları 1.000-2.000 lira, Saydam, Hükümet, İnönü caddeleri üzerindeki arsaların m² fiyatları 750-1.250 lira, merkezi durumda olan mahalle içlerindeki arsaların m² fiyatları

⁷⁴⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.117.

⁷⁴¹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.118. Buraların yanı sıra Tepebağ, Mithatpaşa gibi mahallelere de gecekondular yapılmıştır. Hatta belediye, Mithatpaşa'ya yapılmış 150 gecekondunun yıkılması yönünde karar dahi almıştır. "Mithatpaşa'daki Gecekondulu Evler", **Bugün**, 30 Kasım 1955; "Tepebağ'daki Gecekondular", **Bugün**, 15 Aralık 1955.

⁷⁴² Hamdi Kara, "Çukurova'da Kentleşme ve Sanayileşmenin Tarım Topraklarına Etkisi", **A.Ü.D.T.C.F. Dergisi**, C.XXXII, S.1-2 (1988), s.267-280.

100-200 lira, civar mahalle içindeki arsaların m² fiyatları 20-70 lira, şehir dışındaki arsaların m² fiyatları ise 5-20 lira arasında değişmiştir.⁷⁴³

Şehrin gelişim yönüne bakıldığında ise güney taraf hariç diğer üç tarafa doğru genişlediği görülmektedir. Şehrin güney tarafının ovalık ve tarım arazisi olması o yöne gelişimini engellemiştir. Bunun yanı sıra baraj gölünün olduğu şehrin kuzey tarafında havanın daha serin olması yerleşim yerlerinin bu yönde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Şehrin en fazla ıslaha muhtaç mahalleri ise başta Denizli mahallesi olmak üzere gecekonduların yoğun bir şekilde yer aldığı Narlıca, Mirzaçelebi, Hürriyet, Güneşli, Seyhan ve Yavuzlar mahalleleri olmuştur.⁷⁴⁴

4.2. Mezarlıklar

Osmanlının son döneminde günümüzdeki İnönü Parkından İsmet İnönü Kız Enstitüsüne kadar olan alanı kaplayan şehir mezarlığı Karşıyaka semtine taşınmıştır.⁷⁴⁵ Bu nedenle cumhuriyetin ilk yıllarında şehirdeki tek mezarlık Seyhan'ın Karşıyaka bölgesinde yer almıştır. Ancak çok dağınık, geniş ve bakımsız olan bu mezarlığın yerine şehrin daha doğusunda ve Adana-Misis yolunun kuzeyinde yer alan 120.000 m²lik bir alan yeni mezarlık alanı olarak tahsis edilmiştir. Bunun neticesinde etrafı çevrilerek ağaçlandırılan, erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı yıkama yerleri olan memur ve bekçi odalarının yer aldığı yeni ve güzel bir asri mezarlık vücuda getirilmiştir. Bunun üzerine 1935 Haziranından itibaren eski mezarlığa ölü defnedilmesi yasaklanarak yeni mezarlığa defin işlemi başlamıştır. Yeni mezarlığın hizmete girmesi ile birlikte şehrin muhtelif semtlerinde yer alan câmi avlularındaki husûsî mezarlıkların kaldırılması kararlaştırılmıştır.⁷⁴⁶

4.3. İçme Suyu

Adana, suyu bol fakat içme suyu az olan bir şehirdir. Şehrin su ihtiyacı tarihin ilk dönemlerinden itibaren büyük mavralar vasıtasıyla veya sakalar aracılığıyla Seyhan nehrinden karşılanmıştır.⁷⁴⁷ 1671 yılında Adana'yı ziyaret eden Evliya Çelebi de şehrin içme ve kullanma suyunun nehir üzerine kurulan ve gıcirtısının kilometrelerce uzaktan duyulduğunu belirttiği 30 metre yüksekliğindeki bir dolap vasıtasıyla karşılandığını belirtmektedir.

⁷⁴³ Adana İmar Komisyonu Raporu, s.44-45.

⁷⁴⁴ Adana İmar Komisyonu Raporu, s.46.

⁷⁴⁵ Bu bilgi, 11.10.2012 tarihinde Veysel Erdem Bozdoğan ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁷⁴⁶ Akverdi, a.g.e., s.44.

⁷⁴⁷ Kalaba, a.g.e., s.39.

İşgal yıllarında Fransızlar tarafından yapılan su şebekesinden ise kanalizasyon ile yan yana olması sebebiyle sağlıklı olmadığı için yeteri kadar faydalanılamamıştır.⁷⁴⁸ Bunun yanı sıra zaman zaman kuyu suyu da kullanılmıştır. Ancak şehirde bulunan kuyu suları Seyhan nehrinin suyuna göre daha fazla kireçli olmaları sebebiyle içme suyu olarak kullanılamamıştır.⁷⁴⁹ Bununla birlikte şehrin en iyi suları Kalekapısı ve Arap Musa kuyuları ile Şafak tulumbası ve Dabağhâne tarafındaki tulumbalardan elde edilmiştir.⁷⁵⁰ Bunun yanı sıra yetkililer tarafından belediye bahçesine, sebze haline, Yağ Câmi meydanına, Setbaşına, Kuruköprü ve Namık Kemal Mektebi bahçesine halk çeşmesi yaptırılmıştır.⁷⁵¹ Ayrıca Fevzi Paşa istasyonu civarında iki müteşebbis tarafından damacanelarla getirilerek satılan “*Ayran*” ve “*Kayadelen*” suları gibi sağlıklı, hafif, lezzetli ve temiz menbâ suları da olmuştur. Ancak menbâ sularının fakir halk için pahalı olması diğer suların da sıhî mahzûrlarından dolayı Dilberler Sekisi olarak anılan bölgede şehrin bütün içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılayacak kabiliyette bir su deposu inşâ edilmesine karar verilmiştir. 18 Temmuz 1936 tarihinde temeli atılmış olan depo 367.000 liraya mâl olmuştur. Buna göre Demirköprü'nün kuzeyinde yer alan belirli noktalara açılan kuyulardan alınan su, döşenen borular vasıtasıyla şehre dağıtılmıştır. Böylece sağlıklı bir içme suyuna kavuşulmuştur. Deponun inşâ edildiği yerin şehrin en yüksek noktalarından birisi olması suyun şehrin her noktasına ulaştırılmasını mümkün kılmıştır.⁷⁵²

Şehirde bulunan çeşmelerin sayısı ise 1939 yılında 9 yükselmiştir.⁷⁵³ Ancak geçici tedbirlerle halkın su ihtiyacının çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine büyük bir içme suyu projesi hazırlanmıştır. İki yıl içinde tamamlanan ve 1942 yılı itibariyle 367.877 liraya mâl olan proje ile şehrin su ihtiyacı büyük ölçüde giderilmiştir. Buna göre Demirköprü civarından motorlarla çekilen su, font borularla şehre dağıtılmıştır. İlk tesisler de Alman M.M.G. şirketi tarafından inşâ olunmuştur. Ancak şirketin iflas etmesi

⁷⁴⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.113.

⁷⁴⁹ **Adana**, Adana 1937, s.42.

⁷⁵⁰ Kalaba, **a.g.e.**, s.39.

⁷⁵¹ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.152; **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.40; Akverdi, **a.g.e.**, s.42.

⁷⁵² **Adana**, Adana 1937, s.42-43.

⁷⁵³ Bunlardan umumi su deposu yanına yapılan 5 çeşme için yaklaşık 11.000 lira, halk çeşmesi olarak yapılan 4 çeşme içinde 7.600 lira harcanmıştır. Bunun yanı sıra şehir sokaklarının sulanması ve yangın ihtimali de göz önüne alınarak istenildiği vakit bol su bulabilmek amacıyla Orduevi, Halkevi, Yağ câmi, Kuruköprü helası yanı ve Siptilli'ye suyu santrifüj tulumbalarla temin edilen birer su deposu inşâ edilmiştir. Şehrin muhtelif yerlerine yaptırılan büyük ve küçük çeşmeler için de 8.000'er lira harcanmıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.39-40.

üzerine proje başka bir firma tarafından tamamlanmıştır. Fakat Dilberler Sekisine inşâ olunan tek depo ile su kuyularının irtibatının tamamlanmamış olması motorlarda meydana gelen bir arıza ya da elektrik kesintisi durumunda şehrin susuz kalmasına neden olmuştur. Bu nedenle Dilberler Sekisine 8.130 m³'lük ikinci bir deponun yaptırılması kararlaştırılmıştır.⁷⁵⁴

Şehrin 1950'li yıllarda gösterdiği iktisadi büyüme şehrin hızla genişlemesine neden olmuştur. Buna paralel olarak su ihtiyacı da artmıştır. Örnek vermek gerekirse 1950 yılında 2.865 abone sayısı 1953'de 5.171'e, 70 olan çeşme sayısı da 80'e yükselmiştir. Yine şehre döşenmiş muhtelif çaptaki boru miktarı 1950 yılında 33.022 metre iken 1953'de 42.000 metreye yükselmiştir. 1954 yılında Karşıyaka ve Cemalpaşa mahallelerinin de içme suyuna kavuşması ile bu miktar daha da artmıştır.⁷⁵⁵

4.4. Elektrik

Osmanlının son dönemlerinde şehir, gerekli görülen yerlere ve köşe başlarına asılan ve fenerci denilen bir grup tarafından akşamları yakılıp sabahları söndürülen sabit fenerler yardımıyla aydınlatılmıştır.⁷⁵⁶ Şehirdeki ilk elektrik merkezi ise 1919 yılında şimdiki İnkılap ilkokulunda kurulan santral olmuştur. Buradan elde edilen elektrik ise eski belediye ile hükümet konağı istikametlerinin aydınlatılmasında kullanılmıştır.⁷⁵⁷ Bu durum cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir. Şehirde bulunan fabrikalar ise ihtiyaçları olan elektriği kendileri karşılamışlardır. Hatta Suphi Paşa'nın Çırçır

⁷⁵⁴ Bunun yanı sıra yaz aylarında yüksek noktalara mevcut motorların yetersiz gelmesi üzerine iki tane de motor sipariş edilmiştir. Sevgen, **Adana Belediyesi**, s.21.

⁷⁵⁵ Sevgen, **Adana Belediyesi**, s.21. Bunun üzerine belediye mevcut olan üç motorun yanı sıra büyük kapasiteli iki tane daha motor ithal etmiştir. Ayrıca oluşabilecek teknik arızalardan dolayı iki tane de sipariş etmiştir. Buna rağmen 1955 yılında yeni su kuyuları açılmak zorunda kalınmıştır. Şehrin su ihtiyacının tamamen çözüme kavuşması ise 1956 yılında Seyhan Barajının inşası ile mümkün olmuştur. Nitekim 1959 yılından itibaren barajdan 6 motor tarafından saatte çekilen 1.200 ton su 300 ana boru vasıtasıyla şehrin muhtelif yerlerindeki 5.000 aboneye dağıtmaya başlanmıştır. "Şehrin İçme Su İşİ Tamamen Halledildi", **Bugün**, 6 Temmuz 1954; "Şehrin İçme Su Davası Halledildi", **Demokrat**, 27 Haziran 1954; "Şehir Suyu Bollaşıyor", **Demokrat**, 6 Temmuz 1954; "Beşinci Su Motoru Çalışmaya Başladı", **Demokrat**, 13 Ağustos 1954; "Şehrin İçme Su Davası Halledildi", **Seyhan**, 14 Nisan 1955; Kalaba, **a.g.e.**, s.39. Baraj sahası içerisinde kalan köy arazilerinin istimlak edilmesi buralarda yaşayan köylülerin şehre göç etmesine neden olmuştur. Ayrıca elektriğin bol ve ucuza mâl olması şehirde birçok yeni fabrikanın açılmasını sağlamıştır. Diğer yandan sulanabilen arazi miktarının artmasına bağlı olarak elde edilen ürün miktarının artması ve İncirlikte yapımına başlanan Amerikan Askeri Üssü ile Adana Çimento Fabrikasının meydana getirdiği ekonomik hareketliliğin etkisiyle Adana büyük bir iş ve aş merkezi haline gelmiştir. Bu gelişmelerin neden olduğu göç dalgası kısa sürede Adana'nın çehresinin değişmesine neden olmuştur. Bu bilgi, 03.10.2012 tarihinde Fevzi Acevit ile 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁷⁵⁶ Akverdi, **a.g.e.**, s.24.

⁷⁵⁷ Sevgen, **Adana Belediyesi**, s.24.

Fabrikası kendi ihtiyacı olan elektriği ürettiği gibi fazla ürettiği elektriğin bir kısmını da resmî dairelere ve bazı müesseselere satmıştır.⁷⁵⁸

İstanbul-Bağdat demiryolunun inşaatı sırasında Adana'nın elektrikli tramvay ihtiyacını fark eden mühendis Osman Vehbi Bey, 1915 yılında dönemin Nafia Nâzırı Abbas Hilmi Paşa ile beraber şehrin elektrik imtiyazını almıştır. Ancak başarılı olamayarak elinde bulundurduğu imtiyazı yaptığı masrafların karşılanması kaydıyla 1927 yılında belediyeye devretmiştir.⁷⁵⁹ Bunun üzerine belediye, şehrin elektrik üretimi ve dağıtımını imtiyazını E.L.G. Berlin firmasına vermiştir.⁷⁶⁰ Bu nedenle 15 Mayıs 1929 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile İstanbul merkezli ve 1 milyon lira sermayeli Adana Elektrik T.A.Ş kurulmuştur.⁷⁶¹ Demirköprü yanında yer alan şirket santralında 1.500 beygir kuvvetinde iki dizel motor yer almıştır.⁷⁶²

E.L.G. Berlin'in imtiyazını üstlenerek faaliyete geçen şirket, bütün tesislerini E.L.G. Berlin Şirketine yaptırmıştır. Ancak yaşanan "*Büyük Buhran*" nedeniyle 1929-1939 yılları arasında sürekli zarar etmiştir.⁷⁶³ Bunun üzerine şirketin ortaklık yapısı kısa zamanda değişmiştir. 1934 yılında genel kurulda temsil edilen hisselerin % 61'inin Türk vatandaşlarına ait olduğu şirket, 7 Temmuz 1939 tarihinde hükümet tarafından satın alınarak belediyenin yönetimine verilmiştir.⁷⁶⁴ Bu nedenle Adana Elektrik İşletmesi müessesesi kuruluncaya kadar şehrin elektrik ihtiyacı "*Türkelg*" adındaki bir Türk şirketi

⁷⁵⁸ Süleyman Sergici, **Adana Ticaret Borsası'nın 50. Yıl Kitabı**, Adana 1964, s.57.

⁷⁵⁹ "*Adana Elektrikleri*", **Türk Sözü**, 19 Kânunusani 1927; Tonguç, "*Elektrik Bahsi*", **Türk Sözü**, 22 Teşrinievvel 1928, s.1. Elektrik imtiyazının belediyeye devri ile ilgili Bakanlar Kurulu kararname için bkz. **BCA**, 030.18.11.13.19.2.

⁷⁶⁰ **BCA**, 030.18.01.02.2.15.8. İmtiyazın verilmesinde temel koşul en az 500.000 TL. sermayeli bir şirketin kurulması ve imtiyazın bu şirkete devredilmesidir. Bu koşula uygun olarak 15 Mayıs 1929 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile İstanbul merkezli Adana Elektrik T.A.Ş kurulmuştur. Tamamı 1.000.000 TL sermayeli olan şirketin hisselerinin % 80'i A.E.G. Türk Anonim Şirketi Umumiyesi'ne, % 10'u Milaşlı Gad Franko'ya, % 6'sı Danyel Burla Efendi'ye, % 3'ü Meclis-i Umumi-i Vilâyet üyelerinden İsmail Hakkı Bey'e, % 1'i A.E.G. Türk Anonim Şirket-i Umumiyesi müdürü Joffe'ye aittir. A.Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara 1997, s.33-34; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.105.

⁷⁶¹ **BCA**, 030.18.01.02.4.31.1.

⁷⁶² Motorlardan bir tanesi yedek olarak bulundurulmuştur. Akverdi, **a.g.e.**, s.44-45.

⁷⁶³ 1932 yılında Adana'da üretilen 1.1 milyon kilovat saat elektrik enerjisi 1.883 aboneye dağıtılmıştır. Üretilen elektriğin kilovat saat ücreti Adana'da 12,8, Ankara'da 8,6 ve Bursa'da da 9,7 kuruştan satılmıştır. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.105; Şirket şehrin aydınlatılmasını 1.620 beygir kuvvetindeki bir dizel jeneratör ile sağlamıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.41.

⁷⁶⁴ **BCA**, 030.18.01.02.88.89.1.

tarafından karşılanmıştır.⁷⁶⁵ 1942 yılında da 4325 sayılı kanunla Adana Elektrik İşletmesi müessesesi kurularak Adana Elektrik T.A.Ş. tamamen tasfiye olmuştur.⁷⁶⁶

Adana ve civarının elektrik sorunu 1953 yılında kurulan Çukurova Elektrik A.Ş.'nin faaliyete geçmesi ile çözümlenmiştir. 8 Nisan 1956 tarihinde hizmete giren Seyhan Barajı ve Hidroelektrik Santralının şirket tarafından devralınarak işletilmeye başlanması üzerine Çukurova'nın gerek sulama gerekse elektrik ihtiyacı sorunu büyük ölçüde halledilmiştir. Seyhan hidroelektrik santralinde bir arıza olduğu takdirde şehrin elektrik ihtiyacını karşılamak üzere 3 tane de dizel elektrojen kurulmuştur.⁷⁶⁷

1950 yılında şehrin elektrik ihtiyacı doğrultusunda muhtelif semtlerdeki 4 trafo merkezinin güçleri 12.000 lira masrafla 160 kilovattan 250 kilovata, 4 trafo merkezinin güçleri 18.000 lira masrafla 250 kilovattan 400 kilovata, bir trafo merkezi 6.000 lira masrafla 160 kilovattan 300 kilovata yükseltilmiştir. 50.000 lira masrafla muhtelif şebekelerin bakımı yapılmış, halkın talebi doğrultusunda Sarıyakup, Sugediği, Tepebağ, Kurtuluş, Cumhuriyet, Kocavezir, Saçlıhamit, Reşatbey, Karşıyaka, Bosnalı fabrikası civarı, İstiklâl, Mıdık Yolu, Reşatbey, Set Yolu, Mermerli, Döşeme, Kuruköprü, Şakirpaşa yolu, Hürriyet, Akkapı, Cemalpaşa mahallelerine hat çekilmiş, sokak aydınlatması gibi hizmetler için de 200.000 lira harcanmıştır. Buna göre belediyenin şehrin aydınlatılması bağlamında yapmış olduğu harcama 1950 yılında 286.000 lira olmuştur. Benzer harcamalar için 1951 yılında 145.960 lira, 1952 yılında 650.277 lira, 1953 yılında da 1.200.000 lira harcanmıştır.⁷⁶⁸

4.5. İtfaiye

Adana'da bilinen ilk itfaiye teşkilatı 1872'de meydana getirilmiştir. Bu teşkilat bir tulumba reisi, üç adet tulumba ve otuz neferden meydana gelmiştir.⁷⁶⁹ Cumhuriyet döneminde ise şehrin itfaiye teşkilatı Turhan Cemal Beriker'in belediye başkanlığı dönemine tesadüf eden 1927 yılında yeniden oluşturulmuştur. Bu esnada itfaiyeciler için bir garaj inşa edilmiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁵ Şirket 1.575-3.150 beygir kuvvetinde mazotla çalışır iki dizel motorla ürettiği elektriği kilovata kontör kirası ve vergiler hariç 20 kuruşa satmıştır. **Adana**, Adana 1937, s.42.

⁷⁶⁶ Ökçün, **Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, s.34-35.

⁷⁶⁷ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.105.

⁷⁶⁸ Sevgen, **Adana Belediyesi**, s.37-40.

⁷⁶⁹ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1289**, s.45.

⁷⁷⁰ Akverdi, **a.g.e.**, s.47. Bu şirket 1943 yılında devletleştirilerek belediyeye devredilmiştir. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.38-39.

1933 yılında 4 arazöz, 1 motopomp ve 26 personelden oluşan itfaiye teşkilatı⁷⁷¹, 1950 yılında 1 amir, 1 başçavuş, 1 çavuş, 2 onbaşı, 1 baş şoför, 5 şoför, 14 er'den müteşekkil 25 kişilik personel ile 1 klavuz, 2 arazöz, 1 eski kamyonet ve 1 motopomptan meydana gelmiştir. Şehrin ihtiyaçlarını karşılamak açısından yetersiz olan teşkilata aynı yıl içerisinde 1 çavuş, 2 şoför ve 3 er ilave olunarak personel sayısı 31'e, arazöz sayısı da 1 artarak 3'e yükselmiştir. Kadronun takviye edilmesinin de etkisiyle Adana ve havalisinde 1950 yılında meydana gelen 115 yangının 6'sı tamamen, 12'si kısmen yanmış, 97'si de başlangıç aşamasında söndürülmüştür. Bu nedenle teşkilatı daha faydalı kılmak isteyen yetkililer 1951 yılında 1 motopomp, 1 arazöz ile 2 adet pompasız sulama arazözünü daha satın alarak takviye etmişlerdir. Ayrıca itfaiye Amirliği bünyesinde 30 saatlik bir de pasif korunma kursu açmışlardır.

1951 yılında Adana ve havalisinde meydana gelen 97 yangından 2'si tamamen, 6'sı kısmen yanmış 89'u ise başlarken söndürülmüştür. 1952 yılında bütçe imkanları nisbetinde 1 amir muâvini, 1 ustabaşı, 1 katip ve ambar memuru, 1 çavuş, 2 onbaşı, 7 şoför, 17 er alınarak personel sayısı 61'e ulaşmıştır. Takviye edilen araçlarla birlikte teşkilatın makine kadrosu 1 motopomp, 7 arazöz, 1 tahrip kamyonu, 1 merdivenli otomobil, 1'i ağır 2'si hafif olmak üzere 3 motopomp, 1 karbondioksit cihazı, 2 pompasız sulama arazözünü olmak üzere 12 otomobil ve 4 söndürme cihazı, akaryakıt ve kimyevi madde yangınlarına karşı köpük cihazı ve 250 kilo köpük ve 1.000 metre yangın hortumu ile takviye edilmiştir. Bu yıl meydana gelen 72 yangından 2'si tamamen, 3'ü kısmen yanmış ve 67'si de zarar vermeden söndürülmüştür.

1953 yılında şehrin genişlemesinden dolayı Karşıyaka semtinde bir itfaiye şubesi teşkil edilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca teşkilat bünyesinde 15 kişilik bir de bando oluşturulmuştur. Bu dönem meydana gelen 83 yangından 3'ü tamamen, 5'i de kısmen yanmış ve geriye kalan 75 yangında başlangıç aşamasında söndürülmüştür. Bu dönemde personelin iskân ve iâşe işleri de düzenlenmiştir. Buna göre daha önce evlerinden getirdikleri şilteler üzerinde gelişi güzel yatan ve sağlıksız bir şekilde beslenen personele yatakhâne tahsis edildiği gibi karyola, yatak, battaniye, komidin gibi eşyalar alınmış, tabldot kurularak personelin sağlıklı şekilde beslenmesi sağlanmış, eskiden gelişigüzel yıkanan personel çamaşırları çamaşır makinesinde yıkanmaya

⁷⁷¹ **Belediyeler**, İstanbul 1933, s.822.

başlanmıştır.⁷⁷² Bu gelişmeler neticesinde 1960'lı yılların başında teşkilatın personel sayısı 73'e motorlu araç sayısı 12'ye yükselmiştir.⁷⁷³

4.6. Belediye Tesisleri

Cumhuriyet döneminde Adana'daki iktisadi tesisler yoğun olarak Turhan Cemal Beriker'in (1926-1938) belediye başkanlığı zamanında meydana getirilmiştir. Bu bağlamda şehir merkezinde “Şölen” adında modern bir gazino ve lokanta, 46 dükkan ve 3 ikametgâhı olan sebze ve meyve hali, 32 dükkandan müteşekkil bir kasap hali, saat kulesi civarında yedi dükkânlık modern bir çarşı, halkın sağlığını korumak için her türlü maddenin tahlilinin yapıldığı bir kimyahâne,⁷⁷⁴ 2.800 kişilik bir stadyum, Zührevi Hastalıklar Hastanesi, Çocuk Muâyene ve Müşavere Evi, 30 yataklı bir Darülaceze, günlük 300 koyun kesme kapasiteli bir mezbahane, kesilmiş 600 hayvanı muhafazaya mahsûs frigorifik tesisat, 10 tonluk bir buz fabrikası⁷⁷⁵, 300 hayvan sakatlatı temizlemeye müsait bir paçahâne, 300 hayvanın bağırsaklarını temizlemeye ve işlemeye elverişli bir bağırsakhâne, günde 4.000 şişe gazoz ve soda imâl kabiliyetinde bir gazozhâne, 300 hayvan muhafaza kabiliyetinde kanara ahırları, kanarada etlerin muâyenesine mahsûs bir laboratuvar, üç dairesel gıda maddeleri frigorifikleri ve kanaranın diğer müştemilatı, sebze ve hayvan pazarları ve burada bir mevki memuru dairesi, belediye tarafından çarşı içine 26 yataklı “Yeni Otel”, bu otelin yetersiz kalması üzerine yine belediyenin girişimiyle Atatürk Parkı içerisine ikinci bir otel⁷⁷⁶ ile şehrin muhtelif semtlerine 7 tane umûmî hela inşa edilmiştir.

Şehrin aydınlatma sorununu çözmek amacıyla 1930 yılında Adana Elektrik Şirketi kurulmuştur. İmtiyazı E.L.G. Şirketine verilmiş 1.620 beygir kuvvetinde elektrik santrali ve buna ait tesisat ve müştemilatı, 367.000 lira kıymetinde sıhî şehir su tesisatı, şehrin muhtelif cadde ve sokaklarına dikilen 5.525 ağaç, Ceyhan yolu üzerinde 120.000 m² arsa üzerine kurulmuş yeni mezarlık ve gerekli tesisatı, harp halinde tayyare hücumlarını haber vermek üzere saat kulesi üzerine bir siren, Seyhan nehri içinde halkın yıkanması için yazlık hamam, senede 13.000 fidan yetiştirecek kabiliyette bir fidanlık,

⁷⁷² Sevgen, **Adana Belediyesi**, s.47-49.

⁷⁷³ **Adana İmar Komisyonu Raporu**, s.49.

⁷⁷⁴ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.40-41.

⁷⁷⁵ Adanalılar, Adana'da yaz aylarının sıcak geçmesinden dolayı sıcak havalarda serinlemek amacıyla Toroslardan kar getirtmişlerdir. Vatandaşlar için masraflı olan bu sorunu halletmek amacıyla şehre bir tane buz fabrikası inşa olunmuştur. Üretilen buzun kilosu ise 2 kuruştan satılmıştır. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.41.

⁷⁷⁶ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.41.

içme deposu yanında ve inşâsı derdest baraja nâzır büyük bir çam korusu meydana getirilmiştir.⁷⁷⁷

4.7. Temizlik ve Kanalizasyon

1933 yılında şehrin temizlik işi 105 amele, 4 memur tarafından 45 at ve 30 el arabası yardımıyla gerçekleştirilmiştir.⁷⁷⁸ 1950'lerde ise belediyenin temizlik işleri kadrosunda 1 müdür, 1 katip ve ambar memuru, 4 amele başı, 2 seyis, 120 amele, 44 hurda çöp arabası ile çalışma kabiliyetini kaybetmiş 41 koşum hayvanı yer almıştır. Bu temizlik amelesine Kayalıbağ mahallesinde “*eski saray*” denilen bir de yer tahsis edilmiştir. Burada hayvanlarla birlikte kalan amelelerin içinde buldukları sağlıksız ortam belediye tarafından düzeltilmiştir. Öncelikle binalar tamir edilmiş, koğuşlar teşkil olunmuş, her amele için şilte, yastık, battaniye ve yatak çarşafı satın alınmış, yemek işi tekrar düzenlenmiş, her ameleye tabak, çatal, kaşık ve bardak verilmiş, altı kişinin birden yıkanabileceği bir de banyo yeri hazırlanmıştır. Ayrıca hurda arabalardan 20'si ile çalışma gücünü kaybetmiş hayvanlardan 20'si kadrodan çıkarılmıştır. Bunların yerine 1951 yılında 2 çöp kamyonu, 1952 yılında 20 yeni araba ile 20 tanede koşum hayvanı alınmıştır. Şehirde kanalizasyon sistemi olmadığı için tuvaletler çok ibtidâî şekillerde boşaltılırken 1952 yılında bir tane vidanj arabası satın alınarak tuvaletlerin boşaltımı daha sağlıklı bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Aynı arabadan 1954 yılında bir tane daha satın alınmıştır. Mevcut 2 çöp kamyonun yetersiz gelmeye başlaması üzerine 1 tane hidrolik kamyon ile modern temizlik aletleri, portatif ve otomatik süprüntü arabaları satın alınmıştır.⁷⁷⁹

Adana'daki ilk kanalizasyon çalışmaları ise 1908 yılında başlamıştır. Daha önce ev ve müesseselere ait lağım suları şehrin muhtelif yerlerinden geçerek denk gelen boş bir yere veya şehir dışındaki tarlalara akarken birçok ev ile müessenin lağımları da çukurlarda toplanmıştır. Cumhuriyet döneminde bu gayri sıhî halin mümkün olduğu kadar önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle 1933 yılına kadar biri 600 metre, diğeri 2.500 metre uzunluğunda iki kanalizasyon hattı yapılmıştır. Ancak her ikisi de nehre dökülen bu hatlar uzunluk açısından yetersiz oldukları gibi döküldükleri yer itibariyle de sıhî olmayan bir durum yaratmışlardır.⁷⁸⁰ Bu nedenle bütçenin imkanı dahilinde

⁷⁷⁷ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.153-154.

⁷⁷⁸ Belediyeler, İstanbul 1933, s.822.

⁷⁷⁹ Sevgen, Adana Belediyesi, s.33-35.

⁷⁸⁰ Belediyeler, İstanbul 1933, s.822.

1938 yılına kadar 28.969.25 lira karşılığında 10.274 metre kanalizasyon yapılmıştır.⁷⁸¹ Ancak şehrin içinden geçen Seyhan nehrinin yağışlı kış aylarında suyunun yükselmesinden dolayı kentin kanalizasyon sistemi sürekli olarak zarar görmüştür.⁷⁸² Şehrin büyük cadde ve sokaklarındaki çöpler arabalar ile alınırken mahalle araları, dar sokaklar ve fazla girintili çıkıntılı olan yerlerdeki çöpler ise eşek veya beygir sırtına atılan iki tarafı büyükçe zenbillerle taşınmıştır. Büyük caddelerin sulanması fiçılı arabalar ve süzeklerle, lağımın temizlenmesi ise genellikle Süryaniler tarafından tulumlara doldurulan hela muhteviyatının ikişerli şekilde karşılıklı olarak eşek veya at sırtına yüklenmek suretiyle şehrin yakınlarındaki çukurlara boşaltılması yoluyla gerçekleştirilmiştir.⁷⁸³ Modern anlamdaki ilk kanalizasyon çalışmaları ise 1955 yılında başlamıştır.⁷⁸⁴

Cumhuriyet döneminde şehirde gerçekleştirilen dikkat çekici uygulamalardan birisi de umûmî helalar yapılması olmuştur. Özellikle her yıl pamuk çapalama ve toplama zamanında şehre gelen binlerce mevsimlik işçinin varlığı hela inşâsını zorunlu kılmıştır. Bu nedenle Kuruköprü, Yağ Câmî, Siptilli, Kale Kapısı, Ulu Câmî ve Asfalt Cade⁷⁸⁵ başı gibi muhtelif yerlere su tertibatlı umûmî helalar yapılmıştır.⁷⁸⁶ Ayrıca 1950-1954 yılları arasında kanarada 119 metre, Obalar caddesinde 200 metre, sebze pazarında 185 metre, Kocavezir 44. sokakta 100 metre, Hanedan 151 ve 152. sokakta 260 metre ve Çınarlı mahallesi 123. sokakta 586 metre olmak üzere 1.450 metre, 1953 yılında ise 1.880 metre kanalizasyon inşâatı gerçekleştirilmiştir.⁷⁸⁷ Ancak şehrin umûmî kanalizasyonu mevcut değildir. Bazı mahalle ve semtlerin yağmur ve pis sularını taşımak üzere 4.500 metre betonarme kanal ile 6.220 metre 30'luk büzlerden inşâ edilmiş ve umumiyetle yollardaki yağmur sularını toplamaya mahsûs 10.720 metre uzunluğunda kanal bulunmaktadır.⁷⁸⁸

1960'lı yılların başında belediyenin temizlik işlerinde 1 başkontrol, 9 amele başı, 18 şoför olmak üzere 328 kişi çalışmakta ve 11 motorlu araç, 29 atlı araba ile 21 el

⁷⁸¹ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.152-153.

⁷⁸² Kara, "Çukurova'da Kentleşme ve Sanayileşmenin Tarım Topraklarına Etkisi", s.270.

⁷⁸³ Akverdi, a.g.e., s.26. Bu iş dönemine göre oldukça pahalı olup iyi gelir getiren bir meslekti. Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁷⁸⁴ Bu bilgi, 03.10.2012 tarihinde Fevzi Acevit ile 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁷⁸⁵ Bir dönem İstasyon Caddesi de denilmiştir. Günümüzdeki adı ise Atatürk Caddesi'dir. Fevzi Acevit vd, Tarihi Fotoğraflarla Adana (1833-1960), Adana (bty), s.113; Uygur, "Adana Fotoğrafları", s.151.

⁷⁸⁶ Akverdi, a.g.e., s.41.

⁷⁸⁷ Sevgen, Adana Belediyesi, s.11, 14.

⁷⁸⁸ Adana İmar Komisyonu Raporu, s.46.

arabası kullanılmaktadır.⁷⁸⁹ Mevcut arazöz sayısına uygun şekilde 3 bölgeye ayrılmış olan şehrin birinci ve ikinci sınıf caddeleri 06:00-17:00 saatleri arasında düzenli bir şekilde sulanmış, ana caddeler ise iki günde bir yıkanmıştır.⁷⁹⁰

4.8. Şehir İçi Ulaşım

Cumhuriyetin ilk yıllarında Adana'da şehir içi ulaşım genellikle faytonlarla sağlanmıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde taksiler ile otobüsler de ulaşım aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Şehirde toplu taşımacılığa dair ilk gelişme ise 1938'de Mustafa Okat otobüs işletmesinin kurulması ile gerçekleştirilmiştir.⁷⁹¹ İşletmenin 1950-1953 yılları arası belediyeye temin ettiği gelir aşağıdaki şekilde olmuştur.⁷⁹²

Sene	Lira
1950	30.374
1951	50.437
1952	77.003
1953	100.312
Toplam	257.126

1960'lı yılların başında şehir dahilindeki yolcular genellikle belediye otobüsleri ile taşınmakla birlikte Karşıyaka, Kiremithâne, Akkapı ve Mıdık gibi mahallerde şahıslara ait otobüsler de sefere başlamıştır. Bunun yanı sıra taksi, dolmuş ve faytonlarda yolcu taşımada kullanılmaya devam etmiştir. Buna göre 1950'li yıllarda Adana iline kayıtlı araçların cinsi ve mevcudu aşağıdaki tablodaki gibidir.⁷⁹³

Cinsi	Sayısı
Kamyon	1.477
Otomobil	1.477
Traktör	1.228
Kamyonet	880
Motosiklet	418
Jeep	339
Otobüs	281
Motorlu Araç Toplamı	6.100
Bisiklet	4.249
Atlı Araba	2.574
Motorsuz Araç Toplamı	6.823
Genel Toplam	12.923

4.9. Yollar

⁷⁸⁹ Adana İmar Komisyonu Raporu, s.49.

⁷⁹⁰ Adana İmar Komisyonu Raporu, s.50.

⁷⁹¹ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.113. Ulus Parkının önünden kalkan otobüsler yeni istasyon, havaalanı, kanal ve vilayet taraflarına doğru işlemiştir. Bu bilgi, 03.10.2012 tarihinde Fevzi Acevit, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu, 09.10.2012 tarihinde Yüksel Hançerli ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁷⁹² Sevgen, Adana Belediyesi, s.51.

⁷⁹³ Adana İmar Komisyonu Raporu, s.40.

Yollar, şehirlerin gelişmişliğini göstermesi bakımından önemli bir gösterge olmuştur. Bu nedenle cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Adana'da yol yapımına özel bir önem verilmiştir. Bu bağlamda belirli bir bölgede sıkışmış olan şehir, Jansen Planı doğrultusunda inşa olunan yeni istasyonun yer aldığı kuzeye doğru genişlemeye başlamıştır. Bu esnada yeni yollar yapıldığı gibi eski yollarda tamir edilmiştir. Bunun neticesinde 1933 yılında şehir dahilinde bulunan yolun uzunluğu 8 km'si şose, 7 km'si parke kaldırım ve 2 km'si asfalt olmak üzere 17 km'ye ulaşmıştır.⁷⁹⁴ 1938 yılına kadar ise 354.000 lira karşılığında 19.013 metre yaya kaldırımı, parke, asfalt yol ve şose yapılmış, 22.728 lira karşılığında da 18.800 metre yol tamir edilmiştir.⁷⁹⁵ Ancak Adana'da asıl belediyeçilik hizmetleri 1950'li yıllarla birlikte başlamıştır. Buna göre 1950-1954 yılları arasında Adana şehir merkezinde parke, beton ve stabilize olarak yaklaşık 250.432 m²'lik bir alan yapılmıştır. Özellikle 1953 yılında yol inşâ faaliyetinin arttığı görülmektedir. Şehrin yeni gelişim yönünde yer alan tren istasyonu ile bağlantılı olan yerlerden Atatürk caddesi asfalt, Ziyapaşa bulvarı beton ve Karaisalı caddesi parke yapılmıştır. 1960'lı yılların başında şehirdeki yolların durumunu gösterir tablo ise şu şekilde olmuştur:⁷⁹⁶

Cinsi	Sahası (m²)	Uzunluğu (m)	Genişliği (m)
Asfalt	123.500	15.437	6-8
Parke	238.393	39.772	6-8
Beton	350.274	58.379	4-8
Stabilize	316.708	63.342	4-6
Hamyol	790.933	131.872	4-8

4.10. Parklar

Cumhuriyet döneminde sosyal hayatın önemli gereksinimlerinden birisi olarak görülen park inşâsına büyük önem verilmiştir. Nitekim cumhuriyetten önce şehrin tek parkı olan ve harap bir şekilde bulunan Ulus Parkı 20 bin liraya yakın bir masrafla modern ve düzenli bir park haline getirilerek 1928 yılında hizmete açılmıştır.⁷⁹⁷ Aynı yıl Kolordu Parkı da düzenlenerek faaliyete geçmiştir. Bunun haricinde şehrin planını hazırlayan Jansen tarafından şehir merkezi ile Yeni İstasyon arasına 70.000 m²'lik bir alan üzerine Atatürk Parkı inşa edilmiştir. Bu parka, Atatürk'e karşı Adanalıların

⁷⁹⁴ **Belediyeler**, İstanbul 1933, s.822.

⁷⁹⁵ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.151; **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.40.

⁷⁹⁶ **Adana İmar Komisyonu Raporu**, s.45.

⁷⁹⁷ 1898-1908 yılları arasında Adana Valisi olarak görev yapan Bahri Paşa tarafından yaptırılmış olan parka; Millet Bahçesi, Belediye Bahçesi, Uray Parkı, Millet Parkı ve son olarak da Ulus Parkı adı verilmiştir. Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

taşıdıkları minnet ve şükran'ın ifadesi olarak Atatürk'ün heykeli ile millî mücadeleyi tasvir eden figürler yerleştirilmiştir. İki havuzun yer aldığı parka yaklaşık 1.400 m² genişliğinde bir yüzme havuzu, 40 yataklı modern bir otel ile 500 kişilik bir de konserhol inşâ edilmiştir. Seyhan nehri kenarına ise halkın istifade etmesi için “*Seyhan Parkı*” adıyla lokanta, müzikhol, bar ve sinema kısımları olan bir park ile yine halkın dinlenebilmesi amacıyla parkın karşısına bir tane küçük park inşâ edilmiştir.⁷⁹⁸ Ayrıca 1942 yılında da Ziya Paşa parkı açılmıştır.⁷⁹⁹ Bunların yanı sıra halkın gölgelenmesi için ana caddelere Jansen planı doğrultusunda 5.525 adet ağaç dikilmiş⁸⁰⁰, Seyhan nehrinin kenarları, içme su kuyularının bulunduğu Zilli Dede mevki, şehrin kuzeyindeki kanal ile baraj gölü arasındaki bağlar mıntıkası⁸⁰¹, belediye çam koruluğu, baraj gölü ve kıyıları da mesire yeri olarak düzenlenmiştir.⁸⁰²

B- Sosyal Kuruluşlar, Dernekler ve Cemiyetler

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay)

11 Haziran 1868'de Osmanlı Mecruhîn-i Askeriye-i İ'ane Cemiyeti adı ile kurulmuştur. 14 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, cumhuriyetin ilanından sonra da Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 1935 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifi ile de Türkiye Kızılay Derneği adını almıştır. 1925 yılında merkezini Ankara'ya taşıyan cemiyet, bu tarihten itibaren yurt genelindeki teşkilatlanmasına önem vermiştir. Bu bağlamda Adana'da da 15 kişilik bir merkez heyeti ile beş kişilik bir idare heyeti tarafından yönetilen bir şube açmıştır. Halka meccânen ilaç dağıtan büyük bir eczanesi olan Seyhan Kızılayının dispanserinde 1929-1935 yılları arasında 33.518 kişi muâyene olmuştur.⁸⁰³ Ayrıca 1936 yılında her gün 200'den fazla hastayı husûsî doktorlara muâyene ettirerek ilaçlarını temin etmiştir.⁸⁰⁴ Özellikle bölgede etkili olan sıtmanın kontrol altına alınmasında şubenin önemli katkıları olmuştur. 1936 yılında meydana gelen sel dolayısıyla açıkta kalan vatandaşlara barınma, yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra 71.000 lira nakdî

⁷⁹⁸ Nurhan Tekerek, “*Adana'nın Eğlence Dünyasından; Seyhan Saz'dan Cafe-Barlara...*”, **Adana'ya Kar Yağmış** (Der. Behçet Çelik), İstanbul 2007, s.309.

⁷⁹⁹ Kalaba, **a.g.e.**, s.42.

⁸⁰⁰ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.153.

⁸⁰¹ Bağlık alan ifadesi günümüzdeki Kurttepe, Tellidere ve Mahfesiğmaz'ı da içine alan alan bölge için kullanılmıştır. Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁸⁰² **Adana İmar Komisyonu Raporu**, s.6.

⁸⁰³ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.211.

⁸⁰⁴ **Adana**, Adana 1937, s.30.

yardımında bulunmuş⁸⁰⁵, 34.118 liraya da 40 tane ev yaptırmıştır. Bunun yanı sıra memleketin farklı yerlerinde meydana gelen afetlerden dolayı da yardım etmiştir. Bu kapsamda 1938 yılında meydana gelen Kırşehir depremzedeleri için 6.888 lira yardım toplayarak genel merkeze göndermiştir.⁸⁰⁶ Başarılı çalışmaları ile göz dolduran şube gelirini artırmak için 1953 yılında şehir merkezine bir tane han inşa ettirmiştir.⁸⁰⁷

1944 yılında 774 üyesi olan cemiyet, Dr. Osman Bozkurt'un başkanlığında ve Nejat Rona'nın ikinci başkanlığında muhasip Nabi Menemencioğlu, veznedar Bekir Karabucak, kâtip Abide Onar, Edibe Akverdi, Macide Dural, Nuri Has, Ragıp Koç, Ahmet Sapmaz, Lütfi Kalakoğlu, Muhittin Okçu, Muzaffer Budak, Necdet Arıkoğlu ve Hüsnü Vural'ın aza olarak yer aldığı bir yönetim tarafından idare olunmuştur.⁸⁰⁸

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti (Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu)

I. Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi yıllarında çeşitli sebeplerle parçalanmış olan ailelere ait çocuklar sorunu ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu nedenle 30 Haziran 1921 tarihinde Ankara merkez olmak üzere Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti açılmıştır.⁸⁰⁹ Ancak 1935'den itibaren ise Çocuk Esirgeme Kurumu adını kullanmıştır.⁸¹⁰ 1921 yılında açılmış olan cemiyetin 1925 yılındaki şubeleri arasında Adana şubesi de görülmektedir. Bunun yanı sıra 1927 yılında Kozan, 1932 yılında da Cebelibereket şubeleri açılmıştır.⁸¹¹

Muhtaç çocukların her türü sıkıntıları ile ilgilenmiş olan cemiyetin Adana şubesi 1933 yılında öncelikle 35 öğrencilik bir yatılı yurt tesis etmiş, yurttan kalan öğrencilerin barınma, beslenme, mektep kitapları ve çamaşır gibi ihtiyaçlarını da tedarik etmiştir. Tüm bu faaliyetleri için 4.402 lira harcamıştır. Bunun yanı sıra her gün 550 çocuğa yemek vermiş, 608 çift kundura, 740 çift çorap, 155 lira kıymetinde kitap ve 1.700 adet defter ile 1.700 adet kalem yardımında bulunmuştur. 1934 yılında faaliyetlerini daha da genişleten cemiyet, yemek verilen çocuk sayısını günlük 650'ye, yurttan kalan öğrenci

⁸⁰⁵ Sel dolayısıyla Atatürk'te 10.000 lira bağışta bulunmuştur. **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.211.

⁸⁰⁶ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.211.

⁸⁰⁷ "Kızılay Hanı Dün Merasimle Açıldı", **Demokrat**, 10 Şubat 1953.

⁸⁰⁸ **BCA**, 490.01.595.58.6.7.

⁸⁰⁹ Ethem Çengelci, **Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu**, Ankara 1998, s.1.

⁸¹⁰ Makbule Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935**, Ankara 2011, s.49.

⁸¹¹ Sarıkaya, **a.g.e.**, s.70-72.

sayısını ise 43'e yükseltmiştir. Ayrıca fakir 100 çocuğu sünnet ettirerek muhtelif hediyeler vermiştir. Tüm bu harcamaları için 6.806 lira harcanmıştır.⁸¹²

1935-1936 eğitim öğretim döneminde hâyır faaliyetlerine devam eden cemiyet 5 Teşrinisani 1935 tarihinden 30 Haziran 1936 tarihine kadar her gün 480 öğrenciye yemek, 600 çocuğa 1.476 metre elbiselik kumaş, 3 adet kasket, 197 çift kundura, 312 çift çorap, 5 takım elbiselik kumaş, 15 adet kitap vermiş, kimsesiz ve şehit çocuklarından da 250 çocuğu sünnet ettirmiştir. Bütün bu harcamalar için 5.380 lira 80 kuruş harcamıştır.⁸¹³ Ayrıca çocuklar için bir de oyun alanı inşâ ettirmiştir. 1936-1938 yılları arasında her gün 500 çocuğa yemek vermiştir. Bunun yanı sıra kundura, çorap, elbise, iç çamaşırı, okul kitapları ile defter yardımında bulunmuştur. Cemiyetin masraflarının bir kısmı CHP tarafından, bir kısmı da husûsî bağışların yanı sıra halkevi ile ortak gerçekleştirilen eşya piyangosu hasılatından karşılanmıştır.⁸¹⁴ 1944 yılında 100 üyesi olan cemiyet, Dr. Süleyman Kuntalp'ın başkanlığında Dr. Nihar Bayat'ın ikinci başkanlığında, muhasip Zeynel Milli, kâtip Fikri Andın ve veznedar M. Hulusi Güllüler tarafından idare olunmuştur.⁸¹⁵

Türk Tayyare Cemiyeti (Türk Hava Kurumu)

Türkiye'de havacılık sanayisini kurmak, havacılığın önemini anlatmak ve gelişmesini sağlamak için gerekli araç ve gereci hazırlamak üzere Mustafa Kemal'in emriyle 16 Şubat 1925 tarihinde "*Türk Tayyare Cemiyeti*" adı ile kurulmuştur. Ancak 1935 yılından itibaren "*Türk Hava Kurumu*" adını kullanmaya başlamıştır. Ülkenin pek çok yerinde şubesi açılmış olup bunlardan birisi de 1925 yılında faaliyete geçmiş olan Adana şubesidir.⁸¹⁶ Memleket müdâfaası için tayyare cemiyetine üye olan Adanalılar, tayyare alımı konusunda da geniş katılımlı olarak yardımda bulunmuşlardır. Bu hususta özellikle 1935 yılından itibaren elde ettikleri ürünün % 3'ünü hava kurumuna veren Adanalı çiftçiler büyük takdir toplamışlardır.⁸¹⁷ Bunun neticesinde 1934-1935 yılında 29.010, 1935-1936 yılında 227.564, 1936-1937 yılında 213.410 lira toplanmıştır.⁸¹⁸ Cemiyetin 1936-1937 yılında elde ettiği 309.511 liralık gelirin 231.910 lirasının

⁸¹² Adana, Adana 1937, s.29.

⁸¹³ Adana, Adana 1937, s.29.

⁸¹⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.204.

⁸¹⁵ BCA, 490.01.595.58.6.7.

⁸¹⁶ <http://www.thk.org.tr/2012/anasayfa.htm>. Erişim tarihi: 17.09.2012.

⁸¹⁷ % 3'lük kesinti koza, pamuk, çığit, buğday, arpa ve susamdan yapılırken 1937 kongresinde kesintinin bütün yer mahsullerini kapsamasına karar verilmiştir. Seyhan Vilâyeti Türk Hava Kurumu Kongresi Zabıtları, Adana 1937.

⁸¹⁸ Seyhan Vilâyeti Türk Hava Kurumu Kongresi Zabıtları, s.5.

Adanalı çiftçiler tarafından karşılanmış olması⁸¹⁹ cemiyet genel merkezinin Adanalı çiftçileri madalya ile ödüllendirmesine neden olmuştur.⁸²⁰ Bu yardımlar neticesinde Adanalı çiftçiler 1938 yılına kadar cemiyete 7 uçak satın almıştır.⁸²¹

Cemiyet açıldığı tarihten 1937 yılı sonuna kadar 1.259.518 lira tahsilat yapmıştır. Bu tahsilatın önemli kısmı 1925 yılı ve sonrasında gerçekleştirilmiştir. Bunun üzerine çalışmalarını daha düzenli yapabilmek amacıyla Abidin Paşa Caddesi üzerinde 30.000 liraya mâl olan yeni bir bina inşa ettirmiştir. Ayrıca 40.000 lira sarf edilmek suretiyle asfalt cadde üzerinde yer alan yeni Halkevi binasının yanı istimlak edilmek suretiyle yeni ve modern bir Türkkuşu binası yaptırmıştır. 9 Mayıs 1936 tarihinde açılışı yapılan Adana Türkkuşu'nun düzenlediği kursa 600 kişi başvurmuştur.⁸²² Ekim'den Temmuz'a kadar olan kursta motorsuz uçakla uçuş ve paraşütle iniş eğitimi verilmiştir. Buradaki eğitimi başarıyla tamamlayanlar Temmuz'dan Ekim'e kadar İnönü'deki umûmî alanda eğitim görmüştür.⁸²³ İlk yıl eğitim gören kız ve erkek öğrencilerden A brövesi alan 150 kişi İnönü kampına gitmeye hak kazanmıştır. Adanalıların Hava Kurumuna olan yoğun ilgisi Osmaniye, Karaisalı, Kozan, Saimbeyli, Feke, Bahçe ve Ceyhan'a şube açılmasına neden olmuştur.⁸²⁴

1944 yılında 6.000 üyesi olan cemiyet, Tevfik Kadri Ramazanoğlu'nun başkanlığında ve İbrahim Sudeş'in ikinci başkanlığında İzzettin Tekin, Kemal Kayalı, Şevket Aytaç, Nihat Oral, Cemil Öztürk, Raşit Ener, Halil Savatlı, Fazlı Meto, Nuri Has, Rıza Sali Saray ve Memduh Pekbilgin'in aza olarak yer aldığı bir yönetim tarafından idare olunmuştur.⁸²⁵

Adana Kulübü

İşadamlarını biraraya getirerek memleketin iktisadi, zirai ve sosyal hayatına katkıda bulunmak amacıyla 15 Kasım 1927 tarihinde açılmıştır. Siyasetle ilgisi olmayan kulübün daimi, geçici ve fahri olmak üzere üç türlü üyesi vardır. Buna göre Adana'da

⁸¹⁹ "Türk Kuşu", **Akgünler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.1.

⁸²⁰ Taha Toros, "Çukurova'nın En Hararetli Mevsimi-Hava Kurumu Hissesi-Amele Pavyonları Meselesi", **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.4 (Temmuz 1938), s.1-3; Taha Toros, "Adana'da Amele Pavyonları Meselesi", **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.10 (İkincikânun) 1939, s.1-4; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.201; "Adana Çiftçisine Elmas Madalya Verildi", **Türksözü**, 24 Mart 1938.

⁸²¹ Akverdi, **a.g.e.**, s.63.

⁸²² "Adana Türk Kuşunun Açılışı", **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.1.

⁸²³ "Türk Hava Kurumu", **Akgünler**, S.16 (23 Nisan 1936), s.2.

⁸²⁴ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.201-202; **Seyhan Vilâyeti Türk Hava Kurumu Kongresi Zabıtları**, s.1-7; **BCA**, 490.01.595.58.6.

⁸²⁵ **BCA**, 490.01.595.58.6.7.

daimi surette oturan üyelere daimi üye, geçici süreyle şehirde bulunanlara muvakkat üye, kulübe maddi ve manevi olarak katkıda bulunanlara ise fahri üyelik verilmiştir. Kulübün gelirini giriş parası, aidat, müsamere ve toplantılardan elde edilen gelirler oluşturmuştur.⁸²⁶

Malûl Gaziler Kurumu

Memleketin kurtarılması amacıyla verilen mücadelede uzuvlarını kaybeden gazilerin bir araya gelerek oluşturdukları bir cemiyettir. 1936 yılı itibariyle Adana'da da bir şubesi bulunmaktadır. Üyelerinin refah seviyesinin yükseltilmesinin yanı sıra işlerinin takibi hususunda da önemli yardımları olmuştur.⁸²⁷

Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu

Yerli malları tanıtmak ve halkı tasarrufa teşvik etmek amacıyla kurulmuştur. Özellikle yerli malı haftasında tertip ettiği sergilerle gündeme gelmiştir. 1936 yılı itibariyle Adana'da da bir şubesi bulunmaktadır.⁸²⁸

Atıcılık ve Avcılık Spor Kulübü

Silah kullanmayı öğrenmek ve öğretmek, genel atış meydanları hazırlamak, atış müsabakaları, av eğlenceleri ve yarışları tertip etmek, avcılar arasında avcılık işlerinden ötürü birbirine yardım etmek, zararlı ve yırtıcı hayvanları öldürmek ve av hayvanlarını üretmek, av köpeklerinin nesillerini iyileştirmek, miktarını çoğaltmak, atıcılık ve avcılığın ilerlemesine çalışmak, süre avları, av şenlikleri ve avcılık bayramı tertip etmek üzere 5 Ocak 1938 tarihinde açılmıştır.⁸²⁹ 1944 yılında 61 üyesi olan cemiyet Hüseyin Tuna başkanlığında Şükrü Kayır, Ökkaş Tosun, Kadir Koç, Hüseyin Önal ve umûmî kâtip Gazi Asanay'dan oluşan bir yönetim tarafından idare olunmuştur.⁸³⁰

Yardım Sevenler Cemiyeti

Çeşitli yurt hizmeti ve sosyal yardım konularında çalışmalarda bulunmak amacıyla Ankara merkez olmak üzere 16 Haziran 1941 tarihinde kurulmuştur. Adana'da da bir şubesi bulunan cemiyetin 1944 yılı itibariyle üye sayısı 298 olup Aliye Yerdelen başkanlığındaki yönetim kurulu kâtip Tayyibe Güzelses, muhasip Meliha Tunalı,

⁸²⁶ Adana Kulübü Esas Nizamnamesi, Adana 1936.

⁸²⁷ Adana, Adana 1937, s.30.

⁸²⁸ Adana, Adana 1937, s.30.

⁸²⁹ BCA, 490.01.594.53.12.

⁸³⁰ BCA, 490.01.595.58.6.7.

veznedar Nedime Kamışlı ve aza Mürşide Akyol, Hikmet Rona, Saadet Akkayan, Münire Akverdi ve Feride Baykal'dan oluşmuştur.⁸³¹

Veremle Savaş Derneği

Bütün vatandaşları vereme karşı korumak, yakalanmış olanları ise tedavi ettirmek amacıyla 1945 yılında vali, belediye başkanı, emniyet müdürü başta olmak üzere şehrin önde gelen 72 şahsiyeti tarafından kurulmuştur.⁸³² İlk dernek merkezi olarak Erciyes Sineması karşısındaki küçük bir dükkan kullanılmıştır. 1952 yılına kadar mâli açıdan kendini toparlamağa çalışan cemiyet, buna rağmen veremli hastaların tedavileri, gıda, ilaç ve yolluk yardımları gibi sosyal yardımlarını ihmal etmemiştir. Bu yardımlar, derneğin amaçlarını anlatarak kendini geniş kitlelere tanıtmaya bakımından da faydalı olmuştur. Tesisleşmeye büyük önem veren dernek, öncelikle Adana Devlet Hastanesinin yanındaki özel idareye ait arsayı bedelsiz almak suretiyle bir dispanser inşâ ettirmiştir.⁸³³ Karşıyaka'da hizmete açılan bu dispanserden 1962 yılında 39.740 hasta istifade etmiştir. Dispanserin röntgen cihazı Kızılay tarafından hibe edilirken diğer masrafları ise dernek tarafından karşılanmıştır.⁸³⁴ Bunun yanı sıra belediye tarafından hibe edilen Debboy civarındaki eski bir mezarlık yerine de bir dispanser inşa olunmuştur. Dispanserin inşâsı için tüccar ve fabrikatör Mürşit Görgün 40.000 lira nakdî yardımda bulunmuştur. Bu yardıma karşılık dispansere "*Mürşitler Dispanseri*" adı verilmiştir. 7 Şubat 1958 tarihinde açılan dispanserin röntgen ve diğer fenni teçhizatı ile tefrişi dernek tarafından karşılanmıştır. Bu tesislerin yanı sıra mektep, fabrika, kışla, cezaevi gibi yerlerde yapılacak taramalarda kullanılmak üzere Kızılay'ın 50.000 lira yardımı ile 96.000 liraya bir tane seyyar mikrofilm röntgen cihazı alınmıştır. Dernek tarafından 1962 yılına kadar muayene olunan ve tedavisi gerçekleştirilen kişi sayısı ise 5.583 olmuştur.⁸³⁵

⁸³¹ BCA, 490.01.595.58.6.7.

⁸³² **Seyhan Veremle Savaş Derneği Tüzüğü**, Adana 1962; Bedi Görgün, "*Verem Savaş Derneği*", **Çukurova**, S.3 (Ekim 1946), s.1. Bakanlar Kurulunun 2 Haziran 1948 tarihli kararı ile genel menfaatlere yarar sağlayan derneklerden sayılmıştır. BCA, 030.18.01.02.116.38.7.

⁸³³ 9 Ocak 1954 tarihinde temeli atılan dispanser, 10 Ocak 1955 tarihinde tamamlanarak hizmete açılmıştır. "Karşıyaka Verem Dispanserinin Temeli Dün Merasimle Atıldı", **Demokrat**, 10 Ocak 1954; "Verem Savaş Derneği Dispanser İnşaatı", **Bugün**, 10 Ocak 1954.

⁸³⁴ "Veremle Savaş Derneğinin İkinci Dispanseri de Açıldı", **Bugün**, 11 Ocak 1955; "*Seyhan Veremle Savaş Derneği*", **Yaşamak Yolu**, S.307 (Nisan 1962), s.8; **Seyhan Veremle Savaş Derneği**, Seyhan 1947, s.3.

⁸³⁵ "*Seyhan Veremle Savaş Derneği*", **Yaşamak Yolu**, S.307 (Nisan 1962), s.8; **Seyhan Veremle Savaş Derneği**, s.3-6.

Namrun yaylasında 12 dönümlük bir çamlık içerisine operatör doktor İhsan Önal tarafından inşâ edilen husûsî hastane de üç yıllığına dernek emrine verilmiştir. Bu sürenin 3-4 aylık yaz dönemlerinde maddi durumu iyi olmayan veremli 50-60 çocuğun tedavisi burada gerçekleştirilmiştir. Çalışmaların müspet neticeleri üzerine İhsan Önal, 3 bina ve 2 kuyudan müteşekkül tesisi 57.000 lira gibi sembolik bir bedelle derneğe satmıştır. Bunun üzerine tesis daha fazla hastanın yararlanması için Şadi Eliyeşil'in 40.000 liralık nakdî yardımıyla genişletilmiştir. Bu nedenle büyük binaya “*Saime Eliyeşil Pavyonu*” adı verilmiştir. Bu esnada hastanenin etrafındaki 77 dekarlık çamlık alanda Tarım Bakanlığında 99 yıllığına kiralanmıştır. Şadi Eliyeşil tarafından bu alana 1962 yılında iki katlı yeni bir bina daha inşâ olunmuştur. Özellikle yaz sonlarında suyu azalan pavyonun su ihtiyacını gidermek amacıyla hayırsever Eyüp Sabri Önal da bol suyu olan kuyusundan su bağışında bulunmuştur.⁸³⁶

1954 yılında hizmete açılan Adana Göğüs Hastalıkları Hastanesinin 17.000 m²'lik arsası da Mahmut Kibaroglu tarafından derneğe hibe edilmiştir. Buraya bir verem hastanesi inşâ ettirmeye maddi durumu imkan vermeyen dernek, arsayı bir verem hastanesi inşâ olunmak kaydıyla Sağlık Bakanlığına hibe etmiştir. 200 yataklı hastanenin iki büyük buzdolabı ile açıldığı ilk yıllardaki tek nakil vasıtası olan jipi ise dernek tarafından bağışlanmıştır.⁸³⁷

Derneğin başarılı çalışmaları üzerine Adana'da uzun yıllar doktorluk yapmış olan Amerikalı Doktor C. Haas, baraj yanında bulunan 15 dönümlük çamlık arazisini derneğe hibe etmiştir. Ancak çalışmalarını yetersiz gören dernek yönetimi birisi İstiklâl, Mirzaçelebi ve Denizli mahallesi, diğeri Yavuzlar, Kiremithâne ve Köprüköyü semtleri hastalarını muâyene ve tedavi edecek iki dispanser açmak üzere çalışmalar yapmıştır. Benzer çalışmaları ilçelerde de gerçekleştirmek istemiştir. Bu nedenle Bahçe, Ceyhan, Feke, Kadirli, Karaisalı, Karataş, Kozan, Osmaniye, Pozantı, Saimbeyli ve Yumurtalık'ta birer şube açmıştır.⁸³⁸ Dernek tüm faaliyetlerini yıllık 10-120 lira arasında değişen üye aidatı, vatandaşların para ve mal bağışları, dernek menfaatine yapılan konser, sportif müsabakalar, müsamere, balo gibi faaliyetler, dernek şefkat

⁸³⁶ “*Seyhan Veremle Savaş Derneği*”, *Yaşamak Yolu*, S.307 (Nisan 1962), s.8; **Seyhan Veremle Savaş Derneği**, s.4.

⁸³⁷ “*Seyhan Veremle Savaş Derneği*”, *Yaşamak Yolu*, S.307 (Nisan 1962), s.9-10; **Seyhan Veremle Savaş Derneği**, s.3.

⁸³⁸ “*Seyhan Veremle Savaş Derneği*”, *Yaşamak Yolu*, S.307 (Nisan 1962), s.9-10; **Seyhan Veremle Savaş Derneği**, s.7; **Seyhan Veremle Savaş Derneği Tüzüğü**, s.1.

pullarının satışı ile resmî dairelerin ve husûsî teşekküllerin yapmış olduğu yardımlarla gerçekleştirmiştir.⁸³⁹

1946 yılında faaliyete geçen derneğin başkanlığını 26 Nisan 1946-15 Mayıs 1946 tarihleri arasında Nuh Naci Yazgan, 27 Kasım 1946-23 Şubat 1948 tarihleri arasında Murat Ülgensir, 23 Şubat 1948-28 Şubat 1951 tarihleri arasında Tefvik Kadri Ramazanoğlu, 28 Şubat 1951-8 Mart 1952 tarihleri arasında Dr. Bedri Görgün, 14 Nisan 1952'den 1962 yılına kadar da Dr. Ali Mentешеoğlu yapmıştır. Dr. Ali Mentешеoğlu başkanlığındaki dernek yönetimi asbaşkan Dr. Feyyaz Etiz, genel sekreter Dr. Bedri Görgün, sayman Ramazan Güleç, Dr. İhsan Önal, Abidin Altınbüken, Abdurrahman Musalı, murakıplar Ahmet Cevdet Çamurdan ile Mustafa Göbekli, teknik komite Dr. Nuri Ademoğlu, Dr. Faruk İlker ve Dr. Yalçın Ceylanoğlu, yayın komitesi Yalçın Remzi Yüreğir, Hilmi Kürklü ve Derviş İlpars, gelir komitesi ise Tefvik Kadri Ramazanoğlu, Mehmet Musabalı ve Osman Turgay'dan oluşmuştur.⁸⁴⁰

Sağır, Dilsiz ve Körlere Tesanüt Cemiyeti

Sağır, dilsiz ve körlere yardımcı olmak, bu durumda olan kişilerin toplumla kaynaşmasını ve bir araya gelerek yardımlaşmalarını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Gerçekleştirmiş olduğu sosyal etkinliklerden elde ettiği paralarla zor durumda olan üyelerine yardım etmiştir. Derneğin Adana şubesi 1946 yılında Kuruköprü civarında açılmıştır. Oldukça faal olan Adana şubesi, gerçekleştirmiş olduğu yardım amaçlı etkinliklerin yanı sıra 1 Haziran 1950 tarihinden itibaren "*Karaay*" adlı bir de dergi yayınlamaya başlamıştır.

Öğretmen Okulu Mezunları Cemiyeti

Öğretmen okulu mezunlarının birbiriyle tanışması ve dayanışma içinde olabilmesi için Yusuf Gülen, Sırrı Engür, Seyfi Güneri, Hilmi Özsoy, Fahri Erzin, Ülker İncirlioğlu, Muammer Soydemir tarafından kurulmuştur.⁸⁴¹

Türk Kadınlar Birliği Adana Şubesi

1949 yılı Mayıs ayı içerisinde açılmıştır. İlk yönetim kurulu Nazife Arsoy, Süheyla Gülek, Adile Sepici, Aliye Yerdelen, Semiha Baykal, Ferciyeye Turat, Mürşide Akyol, Afiyet Özsoy, Hikmet Rona, Rahime Atas, Mevhibe Ramazanoğlu, Münire Akverdi, Mesrure Tekin, Belkıs Menemencioğlu, Münevver Akverdi, Saniye Yaltırım,

⁸³⁹ *Seyhan Veremle Savaş Derneği*, s.7-8; *Seyhan Veremle Savaş Derneği Tüzüğü*, s.6-7.

⁸⁴⁰ "*Seyhan Veremle Savaş Derneği*", *Yaşamak Yolu*, S.307 (Nisan 1962), s.9-10.

⁸⁴¹ "Yeni Bir Cemiyet Kurdular", *Demokrat*, 14 Aralık 1946.

Nezihe Saymen, Ganimet Gülek, Müveddet Altıkulaç, Zehra Baltaş, Semiha Uğurlu, Hayrunnisa Beşen, Nezihe Çetiner, Kıymet Gülek, Fahriye Kodal ve Muazzez Migal'dan oluşmuştur.⁸⁴²

Tarım Makinistleri Derneği

1949 yılı içerisinde kurulmuştur. İş sırasında sakatlanan üyelerine para, hastalanan üyelerine ise doktor ve ilaç yardımında bulunmuştur.

Türk Musiki Cemiyeti

Adana Halkevinin güzel sanatlar kolunda yer alan Türk Musiki elemanlarından Ferhan Erkey, Mahmut Soyaslan, Nemci Şerefoğlu, Galip Ongül, Ali Şen ve Ali Bakır tarafından 1950 yılında kurulmuştur. Cemiyet merkezi Adana olup başka şubesi bulunmamaktadır.⁸⁴³

Çukurova Kulübü

Memleket münevverlerini ve gençliğini toplayarak içtimai temaslar temin etmek amacıyla kurulmuş sosyal amaçlı bir kulüptür. 20 Mart 1950 tarihinde faaliyete geçmiştir.⁸⁴⁴ Başkanlığını İhsan Pancaroğlu, ikinci başkanlığını ise Faruk Uğurlu üstlenmiştir.⁸⁴⁵ Dönemin varlıklı kesiminin gittiği en önemli kulüptür.⁸⁴⁶

Çukurova At Sevenler Derneği

1951 yılı Mart ayı içerisinde Çukurova'da at koşturan veya yarış atı yetiştiren at sahipleri ve yetiştiricilerinin müşterek menfaatini korumak, at yarışlarının ve at sporlarının terakki ve inkişafı için gerekli tedbirleri almak ve bu hususta gerekli görülen düzenlemeler için ilgili makamlar nezdinde girişimde bulunmak amacıyla Sadi Eliyeşil, Mehmet Kemal, İzzetin Özgiray, Yakup Koçoğlu, Mahmut Karabucak, Mustafa Karabucak, İsmail Burduroğlu ve Kemal Odabaşı tarafından kurulmuştur.⁸⁴⁷ Derneğin başkanlığına Sadi Eliyeşil, ikinci başkanlığına İzzettin Özgiray, muhasip ve veznedarlığına Mahmut Karabucak, üyeliklere ise Yasin Milli ile İbrahim Koruklu seçilmiştir.⁸⁴⁸

⁸⁴² "Türk Kadınlar Birliği Adana Şubesi Açıldı", **Seyhan**, 23 Mayıs 1949.

⁸⁴³ "Adana Türk Musiki Cemiyeti", **Kalem**, S.14-15 (Şubat-Mart 1950), s.3.

⁸⁴⁴ "Çukurova Kulübü Ana Nizamnamesi", **Hür Fikir**, 24 Mart 1955.

⁸⁴⁵ "Yeni Bir Kulüp", **Seyhan**, 27 Mart 1950.

⁸⁴⁶ Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

⁸⁴⁷ "Çukurova At Sevenler Derneği Tüzüğü", **Vatandaş**, 10 Nisan 1951.

⁸⁴⁸ "At Sevenler Kulübü", **Vatandaş**, 3 Nisan 1951.

Kuvâyi Millîye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti

Adana merkezli kurulan bir cemiyettir. 1951 Haziranından itibaren “*Kuvâyi Millîye*” adıyla bir de mecmua yayınlamıştır. Cemiyetin kuruluş gayesi mecmuanın birinci sayısında “*Cemiyetimiz ve Maksudımız*” başlığı altında İstiklâl Harbi esnasında şehit düşmüş veya gazi olmuş kişiler ile ailelerine arazi, mesken ve maddi yardımda bulunmak, “*kuvâyi millîye ruhu*”nu canlı tutmak, millî birlik ve beraberliği kuvâyi millîye ruh ve ülküsü etrafında temine çalışmak, şehitler için abide ve mezar inşâ ettirmek, inkılapları ve kemalizmi sosyal ve kültürel sahalarda kuvvetlendirmek, yaymak ve yaşatmak olarak ifade edilmiştir.⁸⁴⁹ Bu doğrultuda faaliyet göstermiş olan cemiyet İstiklal Harbinde şehit olanların anısına 1951 yılında Yeşiloba şehitliğine bir abide yaptırmak için çalışmalar yapmıştır.⁸⁵⁰ Bu faaliyetlerini yayınladığı mecmuanın satışı ve ilan gelirlerinin yanı sıra vatandaşların bağışları sayesinde gerçekleştirmiştir.⁸⁵¹

Kışla Çeşme Yaptırma Hayır Cemiyeti

Cemiyetin kurulduğuna dair ilk bilgi “*Kuvayi Millîye*” mecmuasının 1951 Ağustos tarihli üçüncü sayısında yer alan “*Kardaş Bir Hayır Cemiyeti Kuruldu*” başlıklı haberde yer almıştır. Buna göre Adana şehrinin su meselesinin halledilmesinden sonra asker kışlasına su götürme meselesinin halledilmediği ifade edilerek dönemin Adana valisi Ahmet Kınık’ın teşebbüsü neticesinde Kuvâyi Millîye Mücahit ve Gaziler Cemiyeti bünyesinde “*Adana-Kışla Çeşme Yaptırma Hayır Cemiyeti*”nin kurulduğu belirtilmiştir. Haberin devamında cemiyetin kurucuları olarak reis Vali Ahmet Kınık, reis vekili belediye reisi Dr. Numan Güreli, umûmî katip belediye reis muâvini Lütfi Oğuzcan, muhasip Türk Ticaret Bankası müdürü Cemal Kayalar, veznedar İşler Ticarethânesi sahiplerinden Hüsamettin Tuğman, azalar tüccar Zahit Akdağ, gazeteci Ruşen Eşref Poyraz, murakebe heyeti reisi hukuk işleri müdürü Alâeddin Hitay, Ziraat Bankası müdürü Zeki Oskay ve Seyhan gazetesi sahibi Rıza Şen’in isimleri yer almıştır.⁸⁵²

⁸⁴⁹ Lütfi Oğuzcan, “*Cemiyetimiz ve Maksudımız*”, **Kuvayi Millîye**, S.1 (Haziran 1951), s.1, 18.

⁸⁵⁰ “Kuvayı Millîye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti”, **Seyhan**, 24 Aralık 1951.

⁸⁵¹ “*Bağışlar Devam Ediyor*”, **Kuvayi Millîye**, S.1 (Haziran 1951), s.1, 18.

⁸⁵² “*Kardaş Bir Hayır Cemiyeti Kuruldu*”, **Kuvayi Millîye**, S.3 (Ağustos 1951), s.5; “*Kışla Çeşme Yaptırma Derneğine Bağışlar*”, **Vatandaş**, 11 Ekim 1951; “*Kışlaya Götürülecek İçme Suyu Çalışmaları*”, **Vatandaş**, 13 Ekim 1951.

Türkiye Okutma Derneği

Türkiye Okutma Derneğinin Adana şubesi 1952 yılı Temmuz ayı sonunda teşekkül etmiş olup derneğin ilk idare heyeti Yaşar Selçukoğlu'nun başkanlığında Rasim Aksoğan, Ali Rıza Küçük ve Kemal Aras'dan oluşmuştur.⁸⁵³

Türk Edebiyatçılar Derneği

1952 yılı Kasım ayında edebî hareketlerde bulunmak ve Türk edebiyatçılığını korumak üzere kurulmuştur. Derneğin başkanlığını Orhan Babaoğlu, başkan vekilliğini şair Mehmet Çakırtaş, sekreterliğini ise Baha Sakatürk üstlenmiştir.⁸⁵⁴

Adana Yeni Kulüp

Münevver kimselerle işadamlarını tanıştırap aralarındaki münasebetleri geliştirmek, sosyal ve iktisadi hayatın gelişmesine yardımcı olmak amacıyla 1954 yılı Ağustos ayında Necati Sepici, Galip Afşaroğlu, Ali Sepici, Bedri Görgün, Selahattin Canka, Kemal Agagil, Ali Dayı, Hamdi Toplan, Mehmet Salcı, Mehmet Dayı, Şefik Toplar, Mustafa Okat, Muhsin Kodal, Nazım Pelitözü, Bekir Torun ve Mustafa Alnar tarafından kurulmuştur.⁸⁵⁵

Kıbrıs Türktür Cemiyeti

1954 yılı Eylül ayı içerisinde merkezi İstanbul olmak üzere kurulmuştur. Kıbrıs konusunda Türk haklarını dünya kamuoyuna duyurmak, Türklerin hak ve hukuklarını müdafaa etmek ve Türkiye kamuoyunu bu konuda bilgi sahibi kılmak amacıyla tesis edilmiştir.⁸⁵⁶ 1954 yılı sonunda başlayan Adana şubesinin hazırlık çalışmaları 1955 yılı Şubat ayında nihayete ermiştir. Açıldığı ilk dönemde Kristal Palas 16 numarada faaliyet göstermiştir.⁸⁵⁷

Adana Kurtuluş Kulübü

1954 yılı Aralık ayı içerisinde aydın kimselerle, iş adamları ve üyelerini birbirleriyle tanıştırap aralarındaki münasebeti geliştirmek, sosyal ve iktisadi hayatın inkişafına yardım etmek amacıyla açılmıştır. Adil Batmanoğlu, Rasime Ünver, Sami Aksöz, Kemal Göksel, Nebi Tokgönül, Mehmet Irkörüçü, Ferit Erşen, Mustafa San, Kemal Görgün, Fehmi Batmanoğlu, Kemal Mezarcı ve Ali Vefa Serçe tarafından

⁸⁵³ "Okutma Derneğinin Adana Şubesi Dün Teşekkül Etti", **Vatandaş**, 1 Ağustos 1952.

⁸⁵⁴ "Türk Edebiyatçılar Derneği", **Vatandaş**, 23 Kasım 1952.

⁸⁵⁵ "Adana Yeni Kulüb'ü Nizamnamesi", **Demokrat**, 28 Ağustos 1954.

⁸⁵⁶ "Kıbrıs Türktür Komitesi Adana Şubesi Kuruluyor", **Bugün**, 1 Aralık 1954.

⁸⁵⁷ "Şehrimizde Kıbrıs Türktür Cemiyeti Şubesi Açılıyor", **Demokrat**, 29 Aralık 1954; "Kıbrıs Türktür Cemiyeti", **Hür Fikir**, 8 Şubat 1955.

kurulmuş olup Döşeme mahallesi Kurtuluş caddesi 111 numaralı dairede faaliyet göstermiştir. Siyasetle alâkası olmayan kulübe 18 yaşını doldurmuş herkes üye olabilmekle birlikte TBMM üyeleri, Seyhan Valisi, Adana Belediye Başkanı ve Adana'da görev yapan askeri komutanlar kulübün fahri azası sayılmıştır.⁸⁵⁸

Seyhan Çiftçiler Kulübü

Memleket gençliğini, münevverlerini ve iş adamlarını bir çatı altında toplayarak iktisadi, zirai ve içtimai hayatın inkişafı için temaslar temin etmek maksadıyla 1954 yılı Aralık ayında Mehmet Özmen, Tevfik Baykam, Abdurrahim Dıplan, Celâl Kanan, Şevki Kalkancı, Celâl Altunbaş, Talip Okkırın, Emin Baykam, Raif Tufan, Edip Akşam, Ahmet Nadirler ve Ahmet Akdoğan tarafından kurulmuştur. Eski Horozdibak civarında faaliyet gösteren kulübe 18 yaşını geçmiş ve kötü şöhreti olmayan herkes üye olabilmıştır.⁸⁵⁹

Seyhan Halk Eğitimi Cemiyeti

Adana Belediye binası halk eğitim salonu merkez olmak üzere 1954 yılı Aralık ayında açılmıştır. Halk eğitimi sahasında kurslar, halk dersaneleri ve sergiler açmak, tiyatro ve sinema gösterimi gerçekleştirmek, konser ve konferans tertiplemek, muhtaç vatandaşlar ve öğrencilere yardımda bulunmak, sabit ve seyyar kütüphaneler tesis etmek, spor müsabakaları tertiplemek ve Halk Eğitimi Merkezi'nin verimli çalışmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuş bir cemiyettir. Belediye Başkanı Ali Sepici'nin himayesinde açılmış olan cemiyetin başkanlığını Ali Homurlu, ikinci başkanlığını Dr. Sakıp Önal, genel sekreterliğini İzzet Zorlutuna, muhasipliğini Suavi Aydoğmuş, veznedarlığını Mehmet Yerlioğlu, basın yayın kolu başkanlığını Selâhattin Canka, güzel sanatlar kolu başkanlığını Dr. Ömer Tavman, kültür kolu başkanlığını Yakup Kadri Ağbalı, içtimai yardım kolu başkanlığını Dr. Sakıp Önal, spor kolu başkanlığını ise Enver Can üstlenmiştir.⁸⁶⁰

Anadolu Kulübü

Memleket gençliğini, münevverlerini ve işadamlarını temiz bir çatı altında toplayarak iktisadi ve içtimai hayatın inkişafını temin için 1955 yılı Ocak ayında Salih

⁸⁵⁸ "Kurtuluş Kulübü Nizamnamesi", **Bugün**, 7 Aralık 1954.

⁸⁵⁹ "Seyhan Çiftçiler Kulübü Nizamnamesi", **Bugün**, 31 Aralık 1954.

⁸⁶⁰ "Seyhan Halk Eğitimi Ana Nizamnamesi", **Demokrat**, 13 Aralık 1954; "Halk Eğitimi Cemiyeti Kuruldu", **Demokrat**, 21 Aralık 1954.

Ertan, Turan Tanrıver, Uğur Uğurlu, Fevzi Tapar, Mahmut Kadioğlu, Nejat Sığın, Nuri Aktaş, Mehmet Aksoğan ve Refet Çekiç tarafından kurulmuştur.⁸⁶¹

Türk Amerikan Derneği

Merkezi Ankara olmak üzere açılmış olan derneğin Adana şubesi 1955 yılı Mart ayı içerisinde faaliyete geçmiştir.⁸⁶² Açılmasında Kız Enstitüsü İngilizce öğretmeni Sabahat Okan ile Şoförler Derneği Başkanı Mehmet Türedi'nin gayretleri etkili olmuştur. Ancak idare heyeti seçimleri 6 Nisan 1955 tarihinde gerçekleşmiştir. Derneğin kuruluş gayesi; iki memleket arasındaki dostluğu kuvvetlendirmek, karşılıklı kültür ve fikir yardımlaşmalarında bulunmak ve bu münasebetle lisan kursları ile kütüphaneler açmak olarak ifade edilmiştir.⁸⁶³ Bu maksatla zaman zaman lisan kursları açmış, konserler ve civar şehirlere geziler tertipleedikleri gibi bir tane de kütüphane açmıştır.

Sakarya Kulübü

Memleket münevverlerini ve gençliğini temiz bir çatı altında toplayarak içtimai temaslar temin etmek maksadıyla 1955 yılı Mayıs ayı içerisinde Cemşir Toğun, Mehmet Üçün, Celâl Çevirgen, Vahdet Ateşok, Ali Rıza Işoğlu, Abdülselâm Işoğlu ve İsmail Çiftçi tarafından kurulmuştur.⁸⁶⁴

Marmara Kulübü

Münevver kimselerle iş adamlarını tanıştırap aralarındaki münasebeti geliştirmek, sosyal ve iktisadi hayatın gelişimine yardımcı olmak amacıyla 1955 yılı Eylül ayında Hüseyin Nadir Nadirler, Nevzat Arman, Mustafa Okat, Mustafa Anlar, Kemal Ağağil, Behmin Tantekin, Emin Ağaoğlu, Hacı Güllü, Hacı Bölgen, Ragıp Batumlu ve Sezayi Zülam tarafından kurulmuştur.⁸⁶⁵

C- Sağlık

1. Salgın Hastalıklar

Çukurova bölgesi sahip olduğu coğrafi konumu nedeniyle salgın hastalıkların yoğun olarak görüldüğü bir yer olmuştur. Bölgenin iklimler arası geçiş noktasında yer

⁸⁶¹ "Anadolu Kulübü Ana Nizamnamesi", **Demokrat**, 30 Ocak 1955; 31 Ocak 1955.

⁸⁶² Derneğin Adana şubesinin açılması hususunu görüşmek üzere 13 Mart 1955 Pazar günü Doktor Seyfettin Okan'ın Gülek apartmanındaki dairesinde iştişari mahiyette bir toplantı gerçekleştirilmiştir. "Türk-Amerikan Derneği Adana Şubesi", **Bugün**, 15 Mart 1955.

⁸⁶³ "Türk Amerikan Derneği Adana Şubesi Açılıyor", **Yeni Adana**, 14 Mart 1955; "Türk Amerikan Derneği Adana Şubesi Açıldı", **Seyhan**, 28 Mart 1955; "Türk Amerikan Derneği Dün Açıldı", **Türk Sözü**, 7 Nisan 1955.

⁸⁶⁴ "Sakarya Kulübü Ana Nizamnamesi", **Bugün**, 22 Mayıs 1955.

⁸⁶⁵ "Marmara Kulübü Nizamnamesi", **Bugün**, 11 Eylül 1955.

alması, Anadolu'nun güneyden giriş noktası olan Gülek Boğazına sahip olması, Ortadoğu coğrafyası ve kutsal topraklarla olan bağlantısından dolayı bu bölgelerde görülen salgın hastalıklar kısa süre içerisinde Çukurova bölgesinde de görülmüştür. Bunun yanı sıra bölgenin sahip olduğu verimli topraklar Antep, Maraş, Sivas, Niğde, Kayseri, Konya, Antakya gibi yerlerden pek çok kişinin mevsimlik işçi olarak bölgeye gelmesine neden olmuştur.⁸⁶⁶ Farklı bölgelerden gelen ve sağlıklı koşullar içinde yaşayan bu nüfustan dolayı ortaya çıkan pek çok hastalık kısa sürede hızla yayılmıştır.⁸⁶⁷ Bu bağlamda bölgede en çok görülen salgın hastalıklar kolera, sıtma ve trahom olmuştur. Bunların dışında 1918 yılında ortaya çıkan ve binlerce insanın ölmesine neden olan ispanyol nezlesi ile 1943 yılında ortaya çıkan ve kısa bir süre devam eden tifüs gibi hastalıklar da görülmüştür.⁸⁶⁸

1.1. Kolera

Adana'da bilinen en büyük kolera salgını 1717'de görülmüştür. Büyük bir hızla yayılan hastalıktan 100.000 civarında insan ölmüştür. Bu salgını 1827'de bütün Çukurova bölgesinde etkili olan bir başka salgın takip etmiştir. 1865'de İskenderun ve Mersin limanlarından bütün Çukurova'ya yayılan veba ve kolera da pek çok kişinin ölmesine neden olmuştur. Hatta günlük ortalama olarak 350-400 civarında insanın yaşamını yitirdiği ifade edilmektedir. Bu salgını 1895 ve 1898 yıllarında meydana gelen diğer salgınlar takip etmiştir.⁸⁶⁹ 1895 yılındaki salgınla mücadele etmek amacıyla şehre gelen Dr. Şerefeddin Mağmumi, tarım işçilerinin çalışma koşullarının emek arzının yetersiz olması nedeniyle ücretler anlamında iyi olduğunu buna karşın özellikle bataklık ve bu bataklıkların neden olduğu sıtma nedeniyle bölge insanının kötü durumda olduğunu, *"her yıl mevsim-i ziraatte Adana'ya, Kayseri, Niğde, Harput, Diyarbakir ve Sivas ahâlîsinden yüz bin kadar gureba amelenin toplandığını, yevmilerinin otuz, kırk paradan başlayarak hareket artıp iş güçleştikçe üç dört kuruşa kadar yükseldiğini, amelenin çiftlikatta bir hafta çalışıp pazartesi günü üç beş saatlik yol yürüyerek Adana'ya geldiğini ve geceyi açıkta yatıp Salı günü kurulan "ırgat pazarı"nda isbat-ı vücud ettiğini, Adana'ya kırk elli bin amele toplandığından sokakların, meydanların*

⁸⁶⁶ Hilmi Uran, **Adana'da Ziraat Amelesi**, İstanbul 1939, s.6.

⁸⁶⁷ Özellikle hacdan dönenler salgınların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)**, Ankara 2010, s.402.

⁸⁶⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.127; Aslı Arslan, **Türkiye'de Tabii Afetler (1923-1950)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2003, s.189-190.

⁸⁶⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.127.

insan deryası kesildiğini ve adeta geçilemediğini, bu pazarda gündelik piyasası kaçça çıkarsa ona göre esbab-ı çiftlikatın yeniden amele tutup götürdüğünü, çiftlik sahiplerinin amelelerine günde iki öğün yemek vermeye mecbur olduğunu fakat çoğunun bu hususta pek gaddarane hareketle simsiyah ve küflenmiş somunlar müteaffin yağla pişmiş taş gibi sert pilav yedirdiğini, bunu haber alınca canib-i vilâyetten memurlar izamıyla numuneler getirttiğini ve muzır-ı sıhhat olan bu hale meydan verilmemek için mahallî ayan ve hânedandan mürekkep bir komisyon teşkiline muvaffak olduğunu ve Adana'nın bu amele meselesinin ıslaha muhtaç olduğunu, amelenin çoğunun memalik-i barideden kalkıp haftalarca yol yürüyerek Çukurova gibi hâr ve ratîb bir iklime geldiğini, otuz kırk para mukabilinde o yakıcı güneşin altında çalışıp geceleri açıkta geçirerek muzır-ı sıhhat etmeden çoğunun telef olduğunu” belirtmektedir.⁸⁷⁰

Faik Paşa'nın Adana valisi olarak göreve başladığı yıllarda meydana gelen salgında da pek çok insan hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Faik Paşa, İstanbul'dan aldığı emir üzerine Kuşçu Hakkı Beyi Belediye Hastanesini inşâ etmekle görevlendirmiştir.⁸⁷¹ Hastanenin faaliyete geçmesiyle birlikte hastalıkla daha etkili şekilde mücadele edilmeye başlanmıştır. Bunun neticesinde kolera, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bölge açısından tehlikeli bir hastalık olmaktan çıkmıştır.⁸⁷²

1.2. Sıtma

Aylık ortalama sıcaklığın 16 derecenin üzerinde olduğu, yağışlı ve nemli yerlerde özellikle Eylül-Ekim aylarında yaygın olarak görülen bir hastalıktır.⁸⁷³ Tarımın yoğun olarak yapıldığı, durgun su birikintileri ve akarsuların bulunduğu, kanalizasyon sisteminin olmadığı, göç gibi önemli nüfus hareketlerinin yaygın olarak görüldüğü yerler hastalığın ortaya çıkmasında ve yayılmasında etkili olmuştur. Ancak sıcaklığın 16 derecenin altında ve 33 derecenin üzerinde olduğu yerlerde parazit çoğalamamaktadır. Bu nedenle hastalığın yayılma dönemine denk gelen Anadolu'daki yaylaya çıkma

⁸⁷⁰ Şerafeddin Mağmumi, **Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları**, İstanbul 2010, s.199-200.

⁸⁷¹ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.128.

⁸⁷² Remzi Oğuz Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, İstanbul 1924, s.41

⁸⁷³ Sivrisinekler Temmuz-Ağustos aylarında hareket ettiklerinde çok su kaybettikleri için hastalığı yayabilme kapasiteleri azalmaktadır. Buna karşın Eylül-Ekim aylarında uygun iklimsel koşullarında etkisiyle hastalığı daha hızla yayabilmektedirler. **Sıtma**, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Yayınları, Ankara 1939, s.1-4. Sivrisinek sıcak ve kuru aylarda 3 km. kadar uçabilirken bu mesafe Mart ve Nisan aylarında Adana'da 5 km.'ye kadar çıkmaktadır. Ahmet Fikri-Abdülkadir Lütüfî, “*Türkiye'de Sıtmanın Coğrafyası Raporu*”, **Birinci Milli Tıp Kongresi Zabıtnamesi I-II İctima**, TBMM Matbaası, Ankara 1925, s.113; Ali Vahid, **Isıtma Hastalığı**, 1926, s.29.

kültürü başta Adana olmak üzere pek çok yerde ciddi salgınların oluşmasına mani olmuştur.⁸⁷⁴

Sıtmanın Adana ve havalisinde ciddi bir hastalık olarak ortaya çıkması 1860'lı yıllara dayanmaktadır. Bu tarihten itibaren bölgedeki aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi ve buna bağlı olarak tarımsal faaliyetlerin artması hastalığın sık görülmesine neden olmuştur. Hastalığın bölgede ne kadar ciddi boyutlara ulaştığına dair maârif müfettişi olarak Adana'da bulunan Faik Hurşit Günday şu bilgiyi vermektedir:

*“Adana Memleket Hastanesinde 1910 Temmuzunda altı yüz küsur insanın vefat ettiğini söylersen felâketin dehşetinin derecesi hakkında fikir edinilmiş olur. Adana'da sabahları erkenden hükümetteki daireme giderken geçtiğim caddeler üzerinde birkaç ölüye tesadüf ediyordum. Bu hâl ilk günlerde beni pek ziyade müteessir ediyordu. Fakat gün geçtikçe yavaş yavaş bende kanıksadım. Bu duruma alışkanlık bana da geldi”.*⁸⁷⁵

Bölgede görülen sıtma vakaları zaman zaman azalmakla birlikte tamamen ortadan kalkmamıştır. Bunda iklimsel faktörlerin yanı sıra vilâyet sınırları içerisinde yer alan Seyhan ve Ceyhan nehirleri de etkili olmuştur. Nitekim İstiklâl Harbi esnasında Türk askerleri arasında sıtmalı oranı % 49 iken⁸⁷⁶, 1917-1925 yılları arasında Adana halkı arasında bu oran % 78 olmuştur.⁸⁷⁷ Hatta zaman zaman çok daha yüksek değerlere ulaşmıştır. Örnek olarak 1920-1922 yılları arasında Sıhhiye Müdüriyetince yaptırılan kan muâyenelerinde bölgedeki sıtmalı oranı % 80 olarak ölçülmüş, umûmî surette muâyene edilen insanlarda ise % 90-95'e kadar çıkmıştır. Hatta bu oran köylerde daha da yüksek çıkmıştır. Nitekim 1925 yılında Adana şehir merkezinde sıtmalı oranı % 51.8 iken köylerde % 92.3'e kadar çıkmıştır.⁸⁷⁸ Bu nedenle sıtmaya “köylü hastalığı” da denmiştir.⁸⁷⁹ Bunun üzerine 1925 yılı Temmuz ayında Adana'da başlatılan sıtma ile

⁸⁷⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi”, **Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul 2004, s.126.

⁸⁷⁵ A. Faik Hurşit Günday, **Hayatım ve Hatıralarım**, İstanbul 1960, s.29.

⁸⁷⁶ Ekrem Tok, “Sıtma Mücadelesi”, **Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası**, S.6 (31 Mayıs 1928), s.15; Ekrem Tok, “Sıtma Mücadelesi”, **Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası**, S.8 (31 Temmuz 1928), s.22.

⁸⁷⁷ Fatih Tuğluoğlu, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)”, **Türkiye Parazitoloji Dergisi**, C.32, S.4, 2008, s.353. Sıtma hastalığı I. Dünya Savaşından önce Anadolu’nun belirli bölgelerinde endemik (bir yerde her zaman görülebilen sıtma türü) şekilde görülmüş ve zaman zaman da salgınlar yapmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı sonrasında Hicaz, Irak gibi sıcak yerlerden dönen Osmanlı askerlerinden dolayı Anadolu’ya daha kuvvetli sıtma parazitleri yayılmıştır. Bu nedenle sıtma ile mücadeleye özel bir önem verilmiştir. Okan, **a.g.e.**, s.3.

⁸⁷⁸ Ekrem Tok, “Adana Mıntıkasında Sıtma Mücadelesi”, **Sıhhiye Mecmuası**, S.31-32 (1929), s.1288.

⁸⁷⁹ Tuğluoğlu, **a.g.m.**, s.353.

mücadele kapsamında gerçekleştirilen ilk 8 aylık tetkiklerde 30.204 kişinin 22.773'ünün kanında sıtma mikrobunun olduğu tespit edilmiştir.⁸⁸⁰ Adana Vilâyeti Sıtma Mücadelesi Reisi Ekrem Tok ise vilâyetin 1925 yılı kan ve dalak endeksine dair verdiği bilgilerde⁸⁸¹, dalak endeksinin vilâyet merkezinde % 69, Karataş nâhiyesi ve köylerinde % 94.3, Yumurtalık ve köylerinde % 29.5, Ceyhan kazası merkezi ve köylerinde % 62.6 olduğunu merkez kazanın kan endeksinin % 26.1, Karataş'ın % 14.7, Karataş'a bağlı köylerin % 17.4, Yumurtalık kazası ve köylerinin % 18.3, Ceyhan kazasının ise % 37.6 olduğunu belirtmiştir.⁸⁸² Bir yerin sıtma ile olan ilişkisini gösteren en temel veri olan dalak endeksine bakıldığında ise Adana ve havalisinde uzun süredir hastalığının görüldüğü anlaşılmaktadır.

1924 yılındaki salgın hastalığın Türkiye'deki seyri bakımından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Salgın esnasında köylülerin tarlalarını terk etmek zorunda kalması üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum sıtmanın aynı zamanda iktisadi bir problem olduğunu da ortaya koymuştur. Bu dönemde nüfusun ekseriyetinin kırsal alanda yaşıyor olması memleketin geleceği açısından sıtma ile mücadeleyi önemli kılmıştır. Bu nedenle ülkeyi sağlıklı bir nesil üzerine bina etmek isteyen dönemin idarecileri bu tarihten itibaren sıtmayla sistemli bir mücadeleye girişmişlerdir.⁸⁸³ Bu doğrultuda ilk olarak Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam başkanlığında İstanbul'da bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda sıtma ile mücadele için birtakım kararlar alınmıştır. Bu doğrultuda harekete geçen Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti 1925 yılından itibaren hastalığın yaygın olarak görüldüğü vilâyetlere İstanbul'da yetiştirilen doktorları göndermeye başlamıştır. Buna bağlı olarak 1925 yılında Adana'nın da içerisinde olduğu bazı vilâyetlerde hastalıkla etkili mücadele için teşkilatlanmaya gidilmiştir.⁸⁸⁴

⁸⁸⁰ Korkut, **a.g.e.**, s.24.

⁸⁸¹ Bir yerdeki sıtmalı oranı kan endeksi ve dalak endeksi olmak üzere iki şekilde ifade edilmiştir. Muâyene edilen kişilerden kaçının kanında sıtma parazitine rastlandığını belirtmek için kan endeksi, kaç kişinin dalağının büyük olduğunu belirtmek içinse dalak endeksi kullanılmıştır. Sıtma geçirmiş kişilerin dalağı büyük olduğundan bu veri bir yerin sıtma ile olan uzun süreli ilişkisini göstermesi bakımından önem arz etmiştir. Tekeli-İlkin, "*Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*", s.127.

⁸⁸² Tekeli-İlkin, "*Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*", s.129.

⁸⁸³ Türkiye'de sıtma ile mücadelenin esasları 1926 tarihli "*Etibbanın Sıtma Enstitülerinde Staj Mecburiyeti Hakkında Kanun*" ve "*Sıtma Mücadelesi Hakkında Kanun*" a dayanmaktadır. Erdem Aydın, "*Türkiye'de Sıtma Mücadelesi*", **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri**, Ankara 1999, s.304.

⁸⁸⁴ Adana bölge teşkilatı; Adana, Ceyhan, Dörtüol, Osmaniye, Kozan ve Kadirli kazaları ile Bahçe kazasının Haruniye mıntıkası dahilinde mevcut köylerde mücadele etmiştir. **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.179-180; Tekeli-İlkin, "*Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*", s.135; Korkut, **a.g.e.**, s.72. 1925 yılında Ankara ve Aydın, 1926 yılında Konya, Bursa ve Balıkesir, 1927 yılında Samsun, 1928

Bu vilâyetlerde öncelikle birer Sıtma Mücadele Merkezi ile merkeze bağlı sıtma mücadele ekipleri oluşturulmuştur. Mıntika genelinde yaşayan insanlar Nisan ve Birinci Teşrin aylarında olmak üzere yılda iki defa bu ekipler tarafından genel muâyeneden geçirilmişlerdir. Muâyene sonucu hastalık tespit edilenler şube bünyesinde oluşturulan yataklı dispanserlerde tedavi altına alınmışlardır. 1928 yılında 3 vilâyet ve 683 köyden müteşekkil olan Adana mıntikasındaki çalışmalar ise 8 şube, 1 laboratuar, 1 sıtma hastanesi ve 4 sıtma dispanseri tarafından yürütülmüştür.⁸⁸⁵ Adana'yı diğer bölgelerden farklı kılan ise sahip olduğu 40 yataklı bir hastane ile 1928 yılında açılan Sıtma Enstitüsü olmuştur.⁸⁸⁶

Hastalığın bu dönemde bilinen tek tedavi ilacı ise kinindir.⁸⁸⁷ Devlet tarafından ithal edilen bu ilaç hastalara ücretsiz olarak verilmiştir.⁸⁸⁸ Bu bağlamda muâyenesi yapılan ve hastalık tespit edildiği için tedavisine başlanılan kişi sayısı ile bunlara verilen ilaç miktarı şu şekilde olmuştur:

yılında Kocaeli, 1929 yılında da Antalya, Manisa ve Eskişehir teşkilatları kurulmuştur. 1944 yılına kadar sıtma mücadele teşkilatı oluşturulan vilâyet sayısı 19'a ulaşmıştır. Tekeli-İlkin, "*Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*", s.139.

⁸⁸⁵ Tok, "*Sıtma Mücadelesi*", s.14.

⁸⁸⁶ Tonguç, "*Hayırlı Bir Müessese*", **Türk Sözü**, 11 Teşrinievvel 1928, s.1; "*Sıtma Enstitüsü Dün Merasimle Küşat Edildi*", **Türk Sözü**, 11 Teşrinievvel 1928, s.1-2; Korkut, **a.g.e.**, s.78.

⁸⁸⁷ 1820 yılında kınakına ağacının kabuklarından ve köklerinden ayrılmak suretiyle elde edilen ve halk arasında sulfato adıyla da bilinen kinin uzun yıllar sıtma tedavisinde kullanılan bir ilaç olmuştur. Tekeli-İlkin, "*Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*", s.120. Halka dağıtılan kininler SMT bulunan yerlerde bu birimin hekimleri tarafından, bunların olmadığı yerlerde ise belediye ve hastane doktorları tarafından verilmiştir. 1935 yılına kadar Sağlık Bakanlığı tarafından ithal edilmiş olup dağıtımından ise birinci derecede Ziraat Bankası sorumlu tutulmuştur. İ.Hot, **Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele 1913-1996**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001, s.52-53. Bunun yanı sıra hükümetten bayilik ruhsatı alanlar da satış yapabilmıştır. Tekeli-İlkin, "*Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*", s.124, 140, 154. Ancak 7 Haziran 1935'te çıkarılan 2767 sayılı "*Sıtma ve İlaçları İçin Kanun*" başlıklı yasayla kinin ithalat yetkisi sadece Kızılay'a verilmiştir. Bu şekilde yapılacak büyük miktardaki ithalatla ilaç fiyatlarının ucuzlatılması amaçlanmıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, İctima 35 (7 Haziran 1935), C.1, s.73-75, 82-85. Acı bir tadı olan ve toz halinde dağıtılan ilaç, ağız veya makat yoluyla alındığı gibi deri altına şırınga ile enjekte edilmek suretiyle de kullanılabilmiştir. Çocuklar için tatlı ve çikolatalı çeşitleri de yapılmıştır. Ali Vahid, **a.g.e.**, s.32-33.

⁸⁸⁸ Kızılay tarafından hastalıkla mücadele için 50 kg. kinin ile 1.500 lira gönderilmiştir. **Türkiye Kızılay Derneği**, s.66.

1925-1937 Yılları Arası Seyhan Vilayeti Genelindeki Sıtmal Hastalığı ile Sıtma Hastalarına Dair İstatistik Veriler⁸⁸⁹

Yıl	Umumi Nüfus	Genel Muayene		Muayene Edilen Kan	Tedaviye Alınan Hasta	Dağıtılan Ökinin (Adet)	Dağıtılan Kuvvet Hapı (Adet)	Dağıtılan Kinin Ampul (Adet)	Dağıtılan Kinin (kg.)
		Yaz	Kış						
1925	79.268	23.670	6.564	4.548	22.773	-----	-----	2.436	366.986
1926	201.038	106.051	27.769	39.398	50.337	-----	6.400	6.240	1.167.864
1927	209.809	139.408	83.852	39.575	56.860	-----	13.200	584	1.114.429
1928	242.008	142.758	108.694	52.860	47.392	-----	11.040	3.480	1.001.645
1929	108.289	108.229	70.962	47.627	51.354	-----	8.640	2.844	1.109.364
1930	240.621	113.186	74.738	102.238	48.618	18.460	6.845	275	805.545
1931	273.132	167.986	97.367	106.823	124.129	26.009	16.956	14.116	1.404.354
1932	311.001	124.970	111.618	85.793	68.332	78.792	18.999	2.154	941.639
1933	320.634	136.057	86.178	117.158	51.161	29.052	10.337	807	744.528
1934	329.093	147.347	158.244	91.887	77.332	80.281	17.215	2.949	953.706
1935	364.459	206.388	182.636	100.201	116.150	234.722	24.718	5.078	1.374.382
1936	390.137	215.878	146.550	59.079	172.575	289.561	17.536	11.881	1.700.692
1937	387.328	212.222	167.668	79.721	148.776	114.612	1.693	6.783	1.572.726

⁸⁸⁹ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.188. Bu bilgiler; Adana'nın sıtma ile mücadelesi hakkında bulabildiğimiz en geniş istatistik verilerdir. Ancak bu verilerden "Umumi Nüfus" sütunundaki bilgiler ile Adana'nın 1927 ve 1935 yılı resmî nüfus bilgileri uyuşmamaktadır. Şöyle ki tablo da Adana'nın 1927 nüfusu 209.809, 1935 yılı nüfusu 364.459 olarak verilmesine karşın resmî nüfus istatistiklerinde Adana'nın 1927 nüfusu 227.652, 1935 yılı nüfusu ise 383.645 olarak geçmektedir. Ayrıca konu ile alakalı bir çalışmada ise 1925 yılında 3.020, 1926'da 122.253, 1927'de ise 139.408 kişinin muayene edildiği belirtilmektedir. Bu dönemde tedavisi yapılan kişi sayısı ile sarf edilen kinin miktarı ise şu şekilde olmuştur: 1925 yılında tedavi edilen 22.747 kişiye 364 kilo kinin, 1926 yılında tedavi edilen 50.477 kişiye 1.167 kilo kinin, 1927 yılında ise tedavi edilen 35.612 kişiye ise 1135 kilo kinin sarf edilmiştir. Ekrem Tok, "Sıtma Mücadelesi", S.8, s.14.

Ancak tablodaki bilgilerin ne kadar sağlıklı olduğu belli değildir. Çünkü benzer bilgileri ihtivâ eden ve İstatistik Kurumu tarafından yayınlanan eserlerde 1925-1946 yılları arasına dair verilen rakamlar şu şekildedir:⁸⁹⁰

Yıl	Muâyene Edilen Kişi	Kan Muâyenesi	Tedavi Edilenler	Kinin Dağıtılanlar	Kinin Sarfiyatı (kg.)	Atabirin Sarfiyatı
1925	-----	7.000	20.000	7.000	308	-----
1926	134.000	39.000	50.000	19.000	1.168	-----
1927	223.000	40.000	42.000	21.000	1.148	-----
1928	253.000	53.000	47.000	17.000	1.002	-----
1929	179.000	48.000	51.000	56.000	1.109	-----
1930	188.000	60.000	49.000	3.000	805	-----
1931	265.000	64.000	124.000	3.000	1.405	-----
1932	236.000	53.000	68.000	1.000	941	-----
1933	222.000	124.000	51.000	3.000	745	-----
1934	305.500	92.000	77.500	2.000	953	-----
1935	389.000	100.000	116.000	1.000	1.374	-----
1936	362.000	59.000	173.000	2.000	1.701	-----
1937	380.000	80.000	149.000	2.000	1.573	-----
1938	260.000	53.000	94.000	1.000	980	-----
1939	181.000	48.000	66.000	400	626	-----
1940	167.000	35.000	80.000	-----	763	-----
1941	121.000	1.000	38.000	-----	603	-----
1942	127.000	3.000	84.000	-----	377	7
1943	203.000	33.000	114.000	-----	198	95
1944	177.000	43.000	85.000	-----	33	111
1945	181.000	6.000	148.000	-----	7	275
1946	304.000	-----	220.000	51	12	580

Başka kaynakta ise 1925-1937 yılları arası genel muâyeneden geçen kişi sayısı ile muâyene edilen kan miktarı şu şekilde verilmiştir:⁸⁹¹

Yıl	Genel Muâyeneden Geçen Kişi Sayısı ve Nüfusa Oranı				Kan Muâyenesi Yapılan Kişi Sayısı ve Nüfusa Oranı	
	Yaz	(%)	Kış	(%)	Kişi Sayısı	Nüfusa Oranı (%)
1925	28.700	36.2	6.600	8.3	4.500	5.7
1927	139.400	66.4	83.900	40.0	39.600	18.9
1930	113.200	47.0	74.700	31.0	102.200	42.5
1932	124.900	40.2	111.600	35.9	85.800	27.6
1935	206.400	56.6	182.600	37.6	100.200	27.5
1937	212.200	54.8	167.700	43.3	79.700	20.6

⁸⁹⁰ 1938-1940 arası istatistiki veriler "İçel"i de kapsamıştır. **Tabii Hal**, Ankara 1935, s.246; **BIUM**, 1938-1939 İstatistik Yıllığı, İstanbul 1939, s.139-141; **BIUM**, 1941 İstatistik Yıllığı, Ankara 1942, s.134; **BİGM**, 1948 İstatistik Yıllığı, Ankara 1948, s.174.

⁸⁹¹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.126.

Sıtmanın önlenmesi için öncelikle hastalığa neden olan anofel cinsi sivrisineklerin çoğalmasını engellenmeye çalışılmıştır. Bunun için bir taraftan sineklerin yumurtalarını bıraktıkları durgun sular kurutulmaya veya ıslah edilmeye çalışılırken bir taraftan da su yüzeyine bırakılmış olan yumurtalar imhâ edilmiştir. Yumurtaları imhâ etmek içinse mazot, ham petrol, motorin ve paris yeşili kullanılmıştır.⁸⁹² Bu maddelerin 1925-1937 yılları arasında Adana'daki kullanım miktarları şu şekilde olmuştur:⁸⁹³

Yıl	Mazot (litre)	Paris Yeşili (kg.)	Filit (kg.)
1925	-----	-----	-----
1926	2.500	-----	-----
1927	6.500	-----	-----
1928	7.000	-----	-----
1929	14.000	-----	-----
1930	12.000	7.000	-----
1931	5.000	85.000	-----
1932	3.000	414.000	-----
1933	3.000	824.000	2
1934	3.500	55.000	5
1935	3.000	74.000	5
1936	3.000	260.000	-----
1937	9.250	201.416	7

Hastalıkla mücadele edilirken vatandaşların da sürece dahil olarak ağız açık lağım ve helâ çukurları, su sarnıçları ile havuz gibi yerleri kapalı tutmaları, sivrisineklerin faaliyette olduğu akşam ve gece saatlerinde pencerelerini açmamaları, cibinliksiz yatmamaları⁸⁹⁴, yakacak olarak tezek kullanmamaları⁸⁹⁵, küçük gölcük, bataklık gibi mevcut durgun su birikintilerinin “küçük say” ile ortadan kaldırılması sürecine ve ortadan kaldırılması mümkün olmayan su birikintilerinin ıslahı çalışmalarına da yardımcı olmaları istenmiştir.⁸⁹⁶ Bu kapsamda Adana'da 1926 yılında 200 dönüm mesâhasında “Mersin Değirmeni Bataklıkları”, 1928 yılında 100 dönüm mesâhasında “Adana Bataklıkları”, 1929 yılında 320 metre mesâhasında “Beton Kanal”, 1930 yılında mintikanın muhtelif yerlerinde 5.000 dönüm mesâhasında 19.000

⁸⁹² Tekeli-İlkin, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi”, s.119; “Sıtma’dan Korunma Öğütleri”, **Görüşler**, S.74 (Şubat 1945), s.13; “Sıtma’dan Korunma Öğütleri II”, **Görüşler**, S.75-76 (Mart-Nisan 1945), s.13; “Sıtma’dan Korunma Öğütleri III”, **Görüşler**, S.77-78 (Mayıs-Haziran 1945), s.12.

⁸⁹³ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.189.

⁸⁹⁴ “Okalıptus Ağacı”, **Yeni Adana**, 24-25 Eylül 1937; “Sağlık: Sıtmadan Korunma Yolları”, **Köye Doğru**, S.6, Ağustos 1940, s.11; **Sıtma Mücadelesi Hakkında Neşredilen Kanun, Nizamname, Talimatname ve Tamimler**, Ankara 1942, s.8-15.

⁸⁹⁵ **Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, 3 Mayıs 1926 Tarih ve 839 Numaralı Sıtma Kanununun Sureti Tatbikine Dair Talimatname**, Ankara 1933, s.1-5.

⁸⁹⁶ “Erdemli Bataklığı, Sıtma Mücadele Komisyonu Civar Köylerde Küçük Say İlanına Karar Verdi”, **Yeni Adana**, 1 Temmuz 1937.

metre, 1931 yılında ise 2.500 dönüm mesâhasında 5.110 metre kanal açılmıştır.⁸⁹⁷ Ayrıca Cinci, Yaramış ve Ağba Bataklıkları da kurutulmuştur.⁸⁹⁸ Bu bağlamda Seyhan'da kurutulan bataklıkların miktarı ve açılan kanalların uzunluğu şu şekilde olmuştur.⁸⁹⁹

Yıllar	Kurutulan Bataklıkların Mesâhası Hektar	m ²	Kanalların Uzunluğu (m.)
1925	18	4.196	-----
1928	1.893	7.946	-----
1929	-----	-----	3.320
1930	459	6.998	19.000
1931	229	8.948	5.110
1934	117	3.210	2.700
1935	800	2.988	50.145
1936-40	1.204	7.427	31.162
1941	9	4.480	5.235
1942	1	5.226	1.380
1943	-----	1.103	-----
1944	5	9.662	3.440
1945	1.093	5.562	24.100
1946	95	5.372	26.111
1947	67	-----	17.600
1948	25	-----	3.800
1949	233	-----	21.000

24 Nisan 1930 tarihinde çıkarılan 1593 sayılı “*Umumî Hıfzıssıhha Kanunu*” ile sıtmanın yetkili makamlara bildirilmesi zorunlu olan hastalıklar statüsüne dahil edilmesi hastalıkla mücadelede yeni bir adım olmuştur.⁹⁰⁰ Bu şekilde hastalık zuhûr ettiği anda müdâhale edilmesi amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra sivrisinek yapan alanların ıslahına yönelik çalışmalarda devam etmiştir. Bu kapsamda durgun su birikintilerinde üretimi yapılması dolayısıyla çeltik üretimi kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu amaçla 23 Haziran 1936 tarih ve 3039 sayılı “*Çeltik Ekim Kanunu*” çıkarılmıştır.⁹⁰¹ Çukurova bölgesinde çeltik üretimi yapılan bazı köylerdeki sıtmalılı oranının % 50-60'lara ulaşırken, çeltik üretimi yapılmayan köylerde oranın % 20'yi geçmemesi çeltik üretimine yönelik bir takım düzenlemeleri zorunlu kılmıştır. Bu nedenle uygulamaya

⁸⁹⁷ BİUM, 1932-1933 İstatistik Yıllığı, İstanbul (bty), s.145-146.

⁸⁹⁸ Tekeli-İlkin, “*Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*”, s.144.

⁸⁹⁹ 1938-1939 İstatistik Yıllığı, s.156; 1941 İstatistik Yıllığı, s.141; 1948 İstatistik Yıllığı, s.181; BİGM, 1950 İstatistik Yıllığı, Ankara 1950, s.92; BİUM, 1934-1937 Tarım İstatistikleri, Ankara 1939, s.414; BİUM, 1928-1936 Tarım İstatistikleri, Ankara 1937, s.15.

⁹⁰⁰ “Umumî Hıfzıssıhha Kanunu”, *Resmî Gazete*, S.1489 (06.05.1930), s.8895-8910.

⁹⁰¹ Bu kanunla çeltik sulamasında kesik sulama usulü getirilmiştir. Bu usul sulamaya göre sulanan bir çeltik alanı on günde bir 48 saat susuz bırakılarak sinek üremesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. “Çeltik Ekimi Kanunu”, *Resmî Gazete*, S.3337 (21.06.1936), s.6720-6723.

konulan 3039 sayılı kanunla çeltik ekimi yapılan ve yapılacak olan illerde valilerin, kazalarda da kaymakamların başkanlığında çeltikle ilgili her türlü tasarrufa sahip birer komisyon oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca amelelerin sıtmadan korunması için alınması gereken önlemlerde belirtilmiştir.⁹⁰² Bunun yanı sıra Adana'da sivrisinek üremelerinin önüne geçebilmek amacıyla sebze ve narenciye tarlalarının sulamaları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.⁹⁰³ Ancak bütün bu tedbirlere rağmen 1936 yılı ilkbahar ve yaz aylarının yağışlı geçmesinden dolayı ülkenin pek çok yerinde olduğu gibi Seyhan bölgesinde de sıtma salgını görülmüştür. Dönemin yazılı basınında vatandaşları sıtmaya karşı uyarın yazılar yer almasına rağmen sıhhi olmayan koşullarda yaşayan tarım işçileri arasında ortaya çıkan hastalık, işçilerin cibinlik kullanmamaları, damlarda veya ahırlarda yatmaları sebebiyle kısa sürede salgın halini almıştır.⁹⁰⁴ Bu nedenle 1935 yılı Mayıs-Eylül arası dönemde 83.303 olan vilâyet genelindeki sıtmalı sayısı 1936 yılının aynı döneminde 124.851'e yükselmiştir. Buna rağmen ciddi ölüm vakasıyla karşılaşılmamıştır. Ancak önceki ve sonraki yıllarla mukayese edildiği zaman 1936 yılında sıtmadan kaynaklanan ölüm oranının hayli yüksek olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1931-1940 yılları arasında Seyhan'da sıtmadan kaynaklanan ölüm miktarı şu şekilde olmuştur:⁹⁰⁵

Yıl	Ölüm Sayısı	Yıl	Ölüm Sayısı	Yıl	Ölüm Sayısı
1931	147	1938	66	1945	38
1932	36	1939	25	1952	4
1933	19	1940	74	1953	----
1934	38	1941	41	1954	6
1935	110	1942	118	1955	----
1936	458	1943	281	1956	----
1937	81	1944	96	Toplam	1.638

1936 yılında meydana gelen salgından sonra hastalığın kaynağı olarak görülen sulak bölgeler ile bataklık alanlar ağaçlandırılmak suretiyle kurutulmaya çalışılmıştır.⁹⁰⁶

⁹⁰² "Bu Nebat Bölgemiz İçin Zararlı Değil Bilakis Çok Faydalı Olacaktır", **Yeni Adana** 25 Nisan 1939.

⁹⁰³ C.Gökberk, "Sıtma Epidemiyolojisi", **Pratik Doktor**, XVIII, S.2 (1948), s.17.

⁹⁰⁴ "Malarya (Sıtma) Hastalığı", **Ak Günler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.2; "Valimiz Teyfik Hadi Baysal'ın Gazetemize Lütfettikleri Malumat", **Yeni Adana**, 16 Mart 1937; Abdurrahman Adil Eren, "Adana ve Sıtma", **Yarım Ay**, S.38 (1 Eylül 1936).

⁹⁰⁵ **1923-1940 Nüfus Hareketleri İstatistiği**, s.158; **BİGM, 1935-1945 Nüfus Hareketleri İstatistiği**, Ankara 1948, s.254; **1952-1956 Vilâyet Merkezlerindeki Ölümler**, s.30.

⁹⁰⁶ Ayrıca sivrisineğin çoğalmasının önlenmesi adına halktan açık su deposu, kuyu, sarnıç bulundurulmaması varsa üzerlerinin örtülmesi, havuz ve birikinti sularının kurutulması, kurutulmayacak tarzda olanlarına kırmızı balık veya iskorbit balığı konulması, 1 m²'ye 1 çorba kaşığı gelecek şekilde gaz dökülmesi gibi önlemlerin sineklerin üremesini önlemede faydalı olacağı belirtilerek bahçe ve arsalarda

Ağaçlandırma yapılırken yaprakları vasıtasıyla hızlı bir şekilde buharlaşmaya neden olduğu gerekçesiyle okaliptus ağacı tercih edilmiştir.⁹⁰⁷ Bunun yanı sıra kavak ve söğüt gibi ağaçlardan da istifade edilmiştir. Ancak kömür madenciliğinin ihtiyacı göz önünde bulundurularak maden direği olarak da kullanılan okaliptüs ağacına ağırlık verilmiştir. Bu nedenle 1937 yılında başlayan ağaçlandırma çalışmaları kapsamında 1939 yılından itibaren Adana ve havalisine de okaliptus ağacı dikilmeye başlanmıştır.⁹⁰⁸ Ağaçlandırma faaliyetlerinin düzenli bir şekilde yapılabilmesi amacıyla bir de ağaçlandırma programı hazırlanmıştır. Bu program kapsamında merkezi Adana’da olmak üzere Karataş, Tarsus ve Antalya’da fidanlığı olan bir teşkilat kurulması ve burada yetiştirilecek okaliptus fidanlarıyla Akdeniz ve Ege kıyılarında yılda 2.500 hektardan on yılda 25.000 hektar bataklık alanın ağaçlandırılması planlanmıştır.⁹⁰⁹

Alınan tüm bu önlemler sayesinde 1930’lı yılların sonuna doğru azalmaya başlayan sıtma hastalığı, II. Dünya Savaşı yıllarında ilaçların temin edilememesi, yetersiz beslenme, askeri gerekçelere dayalı nüfus hareketi ve işgücü kaynaklı iç göçler nedeniyle ülkenin güney ve güneydoğusunda görülen “*tropika*”⁹¹⁰ türü sıtmanın ülkenin her tarafında dağılırarak öldürücü salgınlara yol açmasına neden olmuştur.⁹¹¹ Toplum

yağmur sularının birikmesine neden olabilecek kutularla kırık dökük kapların atılmaması, atılmış olanların kaldırılması için de mahallî idarelere haber verilmesi istenmiştir. Ali Vahid, **a.g.e.**, s.30.

⁹⁰⁷ Yaşlı bir kayın ağacının yaz boyunca 9 ton su çekmesine karşın yaşlı bir okaliptus ağacı 250 ton su çekmektedir. Navarro Andrade, **Okaliptus**, (Çev. Hakkı Baha Pars), Ankara 1938, s.51. Halk arasında sıtma veya kinin ağacı olarak da bilinen okaliptüsler Anadolu’ya ilk defa Muğla vilâyetinin Fethiye kazasına bağlı Dalaman’da çiftlik kuran Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa tarafından süs ağacı olarak getirilmiştir. Fuat Adalı, **Sağlık Ağacı Okaliptüs**, İstanbul 1944, s.3.

⁹⁰⁸ L.D. Pryor, **Türkiye’de Okaliptüs**, Ankara 1954, s.5; Adalı, **a.g.e.**, s.23; “*Cumhuriyet Hükümeti İçel Vilâyetinin Tarsus Bölgesindeki Karabucak Bataklığını Kurutuyor ve Milyonlarca Okaliptus Fidanı Dikiliyor*”, **Yeni Adana**, 12 Temmuz 1939; “*Okaliptus Ağacı*”, **Yeni Adana**, 24-25 Eylül 1937; Tekeli-İlkin, “*Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*”, s.124-154; “*Tarsus Okaliptus Ormanı İşletmeye Açıldı*”, **Ziraat Dergisi**, S.49-50 (Şubat-Mart 1944), s.61. Okaliptüs yetiştirme işini yürütenlerden Fuat Adalı, Karabucak’da elde edilen başarıyı “*Yakın zamana kadar geçilmez, işlenmez, sıtma ve sineği ile anılan korkunç Karabucak bataklığının yerine bugünkü okaliptüs ormanı, etrafına sağlık ve neşe saçmaktadır*” şeklinde anlatmaktadır. Adalı, **a.g.e.**, s.53. Hatta Mersin-Adana demiryolu hattı boyunca Fransızlar, Bağdat Demiryolu hattı boyunca da Almanlar tarafından hattın geçtiği yerdeki suyu çekmesi amacıyla okaliptus ağacı dikilmiştir. **Okaliptüs Ağaçlandırması**, İstanbul 1938, s.3; Tekeli-İlkin, “*Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*”, s.145; Adalı, **a.g.e.**, s.3-8; **Okaliptüs Ağaçlandırması**, s.3.

⁹⁰⁹ “*Okaliptus Ağaçlandırması*”, **Birinci Köy ve Ziraat Kongresi**, Ankara 1938, s.3-8.

⁹¹⁰ Sıtmanın üç türü bulunmaktadır. Terciana olarak adlandırılan türde nöbetler gün aşırı, Quartana olarak adlandırılan türde 2 gün arayla, Tropica olarak adlandırılan türde ise daimi olarak devam etmektedir. Ali Vahid, **a.g.e.**, s.15-16.

⁹¹¹ Tekeli-İlkin, “*Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*”, s.124-154; “*Valimiz Tevfik Hadi Baysal’ın Gazetemize Lütfettikleri Malumat*”, **Yeni Adana**, 16 Mart 1937.

derinden etkileyen bu salgın, dönemin âşıklarından Kozanlı Durmuş tarafından Başvekil İsmet Paşa'ya “*Çeltik Destanı*” adlı şu dizelerle dile getirilmiştir:⁹¹²

Çeltikçiler çeltik eker, sivrisinek zehir döker;
Kimi hasta yatar, kimi boynunu büker,
Hasım-kavim nöbet gelir can çeker
Kalmıyor millet, kırılıyor Paşam!

Çeltikçi ağalar tenezzühe⁹¹³ biner
Tarlayı seyredip şehire döner
Ümmet-i Muhammed sararıp söner
Kalmıyor millet, kırılıyor Paşam!

Hastalığın salgın boyutuna ulaşması üzerine hükümet tarafından 1945 yılında sıtmayla ilgili bir kongre düzenlemiştir. Bu kongreyi 26 Mart 1945 tarihinde 1 yıl süreli 4707 sayılı “*Sıtma İle Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun*”un çıkarılması⁹¹⁴ ile 15 Şubat 1946 tarihinde 4871 sayılı “*Sıtma Savaşı Kanunu*”nun çıkarılması izlemiştir.⁹¹⁵ Gösterilen çabaların olumlu neticesi her yılın sonbaharında yapılan genel muâyenede dalak endeksinin düşmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.⁹¹⁶ Uzun bir süredir devam eden bataklıkların kurutulması faaliyetleride bu sürece olumlu yönde katkıda bulunmuştur. 18 Ocak 1950 tarihinde çıkarılan 5516 sayılı “*Bataklıkların Kurutulması ve Bunlardan Elde Edilecek Topraklar Hakkında Kanun*”la mülkiyeti hazineye ait olan arazilerin kurutan özel müteşebbislere devredileceği hükmü getirilmiştir.⁹¹⁷ Ancak uygulamada görülen suistimaller üzerine kanunda birtakım değişiklikler yapılmak zorunda kalınmıştır.⁹¹⁸

⁹¹² Korkut, **a.g.e.**, s.53-54.

⁹¹³ Otomobil

⁹¹⁴ “Sıtma İle Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun”, **Resmi Gazete**, S.5967 (26.03.1945), s.8437-8438; “*Valimiz Tevfik Hadi Baysal’ın Gazetemize Lütfettikleri Malumat*”, **Yeni Adana**, 16 Mart 1937.

⁹¹⁵ “Sıtma Savaşı Kanunu”, **Resmi Gazete**, S.6238 (21.02.1946), s.10153-10155. Bu kanun; 839 sayılı eski “*Sıtma Savaşı Yasası*” ile 4707 sayılı “*Sıtma İle Olağanüstü Savaş Yasası*”nın hükümlerinden müteşekkil bir yasadır. Tekeli-İlkin, “*Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*”, s.149.

⁹¹⁶ Okan, **a.g.e.**, s.4.

⁹¹⁷ “Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Topraklar Hakkında Kanun”, **Resmi Gazete**, S.7413 (21.01.1950), s.17649-17650.

⁹¹⁸ Tekeli-İlkin, “*Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*”, s.150-151.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde sıtmayla mücadelenin ana unsuru DDT olmuştur.⁹¹⁹ 1945 yılında İzmit Klor Fabrikasında üretilen ilaç pahalıya mâl olduğu için 1947-1948 yıllarından itibaren ithal edilmiştir.⁹²⁰ DDT'nin kullanılması ile 1945'de ‰ 264.8 olan sıtma mikrobu taşıma oranı 1946'da ‰ 202'ye, 1948'de ‰ 175.2'ye, 1950'de ise ‰ 91.4'e düşmüştür.⁹²¹ Kısa bir süre sonra da ‰ 14.3'e kadar düşerek salgın boyutundan normal bir hastalık seviyesine inmiştir.⁹²² Hastalığın bu seviyelere inmesinde Sağlık Bakanlığı bünyesinde oluşturulmuş olan Sıtma Savaş Genel Müdürlüğü'nün faaliyetleri de etkili olmuştur. Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için çalışmalar yapan bakanlık, bir taraftan Avrupa'dan sinema makineleri getirterek bulaşıcı hastalıklardan korunma yollarına dair vatandaşlara filmler izlettirmiş bir taraftan da doktorlara konferans verdirmek suretiyle vatandaşları bilinçlendirmeye çalışmıştır. Bütün bu çalışmalar neticesinde sıtmadan kaynaklanan ölüm oranı düzenli bir şekilde azalmaya başlamıştır. Türkiye'deki genel duruma paralel olarak Adana'da sıtmadan kaynaklanan ölüm miktarı da hızla azalmıştır.⁹²³

1.3. Trahom

Bulaşıcı bir göz hastalığı olan ve körlüğe neden olan trahom, Çukurova bölgesine Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın orduları vasıtasıyla gelmiştir.⁹²⁴ Ancak trahomla düzenli ilk mücadele 1930'lu yıllarda başlamıştır. Nitekim Adana Trahomla Mücadele Teşkilatı'nda 1930 yılında tesis edilmiştir. Çalışmalarını bir süre ilk faaliyete geçtiği binada devam ettiren kurum, daha sonra önce Emrazı Zühreviye Hastanesinde akabinde de kömür pazarında açılan dispanserde faaliyetlerine devam etmiştir. Bunun yanı sıra 1931 şubatında Memleket Hastanesi içinde 40 yataklı bir göz hastanesi meydana getirilmiştir. Ancak yer darlığı nedeniyle 20-25 yatakla hizmet verebilmiştir.⁹²⁵ Bu hastanede trahomluların yanı sıra diğer göz hastalıklarının tedavileri de yapılmıştır. Trahom ile mücadele, Trahomla Mücadele Teşkilatının kurulmasıyla birlikte düzenli bir şekilde yürütölmeye başlanmıştır. Bunun neticesinde muâyene edilen hasta sayısı yıldan yıla artmıştır.

⁹¹⁹ "Sıtma ile Savaş Seferberliğinin Müsbet Şekilde Gelişmesi", **Seyhan**, 6 Haziran 1949.

⁹²⁰ Yusuf Tuna, **Tıbbi İstatistik Yıllığı 1956-1959**, Ankara 1961, s.54; Okan, **a.g.e.**, s.14.

⁹²¹ Tekeli-İlkin, "*Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*", s.124-154.

⁹²² Tuğluoğlu, **a.g.m.**, s.358.

⁹²³ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.125.

⁹²⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.125. Mısır ve Nil vadisi etrafında yaygın olarak görölen hastalığa "*Mısır göz hastalığı*" da denmiştir. "*Trahom Hastalığı*", **Akgünler**, S.14 (15 Mart 1936), s.4.

⁹²⁵ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.180; **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.125.

Adana’da yürütülen trahomla mücadele kapsamında öğrencilerde muayeneden geçirilmiştir. Bu faaliyet özellikle okulların açıldığı sonbahar aylarının ilk günlerinde gerçekleştirilmiştir. Muâyene neticesinde hasta olduğu tespit edilen öğrencilerin tedavisine hemen başlanıldığı gibi trahomlu öğrenciler için ayrı okullar tahsis edilmiştir.⁹²⁶ Bu bağlamda 1932-1933 eğitim-öğretim yılında İstiklâl İlkokulu⁹²⁷ ile Kurtuluş İlkokulu⁹²⁸, 1934-1935 eğitim-öğretim yılında ise Ziya Gökalp İlkokulu trahomlu öğrencilere tahsis edilmiştir.⁹²⁹ Bunun yanı sıra okula devam eden öğrenciler zaman zaman kontrolden geçirilmek suretiyle hastalık kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Buna göre 1936-1949 yılları arasında Adana’daki okullarda öğrenim gören öğrencilerin trahom taramasına dair veriler şu şekilde olmuştur:⁹³⁰

Yıllar	Toplam	Trahomlu	Trahomsuz
1936	7.294	2.098	5.196
1939	11.258	2.410	8.848
1940	10.893	2.243	8.650
1941	11.649	2.382	9.267
1942	10.761	1.993	8.763
1943	10.851	1.725	9.126
1944	15.554	2.032	9.522
1945	12.950	2.257	10.693
1946	12.860	1.846	11.014
1947	13.459	1.849	11.610
1948	12.134	1.448	10.686
1949	14.121	1.195	12.926

Seyhan’da trahomla mücadele kapsamında 1930-1946 yılları arasında muâyenesi gerçekleştirilen ve tedavisi yapılan hasta sayısı şu şekilde olmuştur.⁹³¹

⁹²⁶ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.181; İzzet Bilger, “Trahom ve Neticeleri”, **Görüşler**, S.32 (Şubat 1941), s.10-12; İzzet Bilger, “Trahom ve Neticeleri II”, **Görüşler**, S.33 (Mart 1941), s.11-13; İzzet Bilger, “Trahom ve Neticeleri III”, **Görüşler**, S.34 (Nisan 1941), s.22-24.

⁹²⁷ “350 İlk Mektep Talebesi Bu Sene Açıkta mı Kalacak? Seyhan ve İstiklâl Mekteplerinin Trahomlu Mektebi Yapılmasının Mahzûrları”, **Türk Sözü**, 21 Eylül 1932.

⁹²⁸ “Kurtuluş İlk Mektebi”, **Türk Sözü**, 1 Teşrinievvel 1933; “Ana Mektebi Daimi Encümen Kararlarıyla Lağvedildi”, **Türk Sözü**, 15 Eylül 1933.

⁹²⁹ Cezmi Yurtsever vd, Adana’da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim, Adana (bty), s.135; “Ziya Gökalp Mektebi Açılıyor”, **Yeni Adana**, 27 Teşrinisani 1934; “Maarifte Ziya Gökalp”, **Türk Sözü**, 27 Teşrinisani 1934.

⁹³⁰ Nuri Ayberk, **Türkiye’de Trahoma ve Trahom Mücadelesine Genel Bir Bakış**, Gaziantep 1936, s.21; İzzet Bilginer, **Adana Okullarında Trahom Savaşı**, Adana 1950, s.12.

⁹³¹ 1938-1939 İstatistik Yıllığı, s.141; BİUM, 1939-1940 İstatistik Yıllığı, İstanbul 1941, s.171; BİUM, 1940-1941 İstatistik Yıllığı, Ankara 1941, s.129; 1941 İstatistik Yıllığı, s.135; 1948 İstatistik Yıllığı, s.168; Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.180-181.

Yıllar	Tedavi Edilenler							
	Hastane Sayısı	Dispanser Sayısı	Köy Tedavi Evi	Yatak Sayısı	Muâyene Sayısı	Ayakta	Yatakta	Ameliyat
1930	1	1	----	40	2.298	2.298	----	687
1931	1	1	----	20	6.166	132.861	147	145
1932	1	1	----	20	16.672	226.080	492	1.645
1933	1	1	----	20	22.190	313.723	508	655
1934	1	1	----	20	34.804	372.283	336	566
1935	1	1	----	20	27.947	177.483	341	359
1936	1	1	----	20	30.687	335.267	322	458
1937	1	2	----	20	18.879	226.559	308	515
1938	1	2	----	20	30.700	239.619	302	386
1939	1	2	----	20	21.549	535.313	217	364
1940	1	2	----	20	18.511	500.189	228	544
1941	1	2	1	20	15.921	413.292	275	586
1942	1	2	1	20	13.386	494.403	247	848
1943	1	2	1	20	15.427	453.079	224	278
1944	1	2	1	20	16.594	493.846	261	535
1945	1	2	1	20	20.027	516.948	221	927
1946	1	2	1	20	21.932	631.466	199	1.188

2. Sağlık Kurumları

2.1. Hastaneler

Gureba Hastanesi (Memleket-Belediye Hastanesi): 19. yüzyılın sonuna kadar düzenli bir sağlık hizmetinden yoksun olan Adana'da ilk hastanenin yapımına 12 Şubat 1894 tarihinde başlanmıştır. Faik Paşa'nın valiliği döneminde yapımına başlanan ve belediye tarafından inşâ ettirilen hastane, Kuşçu Hakkı Beyin sorumluluğu altında tamamlanarak 1898 yılında "*Gureba Hastanesi*" adıyla hizmete açılmıştır. 1900 yılına kadar Hakkı Bey tarafından yönetilmiş olan hastane bu tarihten itibaren Sıhhiye Müfettişi Dr. Eşref Bey, Salih Efendi, Tekelizâde Osman Bey, Ağazâde Hüseyin Hüsni Efendi ve Bızdıkyan Artvin Efendi'den oluşan bir kurul tarafından, 1911 yılından işgal yıllarına kadar özel idare tarafından, işgal yıllarıyla birlikte de Fransızlar tarafından yönetilmiştir.⁹³²

⁹³² **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.41. Yurt ansiklopedisinde hastanenin yapımına 1896 yılında başlanıldığı ve 1898 yılında da tamamlanarak "*Belediye Hastanesi*" adıyla hizmete açıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca hastanenin 1900 yılına kadar Hakkı Bey tarafından yönetildiği, 1909 yılında yönetiminin belediyeye geçtiği, 1913 yılından itibaren de özel idare tarafından yönetildiği bilgisi yer almaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.128.

“*Dâhili*” ve “*harici*” olmak üzere iki bölüme ayrılan hastanenin kuzeydeki kadınlar bölümü ile güneydeki tuğla binası 1906 yılında Salih Efendi tarafından yaptırılmıştır. Ayrıca 32 yataklık pavyonun tüm ihtiyaçları da Salih Efendi tarafından karşılanmıştır. Kapının yanında bulunan ve muâyenehâne olarak kullanılan taş bina ise Tekelizâde Osman Hayri Bey tarafından yaptırılmıştır. Hastanenin tabak, tencere, su tulumbası gibi gereksinimleri ise Osman Hayri Bey tarafından karşılanmıştır.⁹³³

1920’li yıllarda 150 yatağa sahip olan ve 9 pavyon, 1 eczane, çamaşırhâne ve mutfak bölümlerinden meydana gelen hastaneye 1921 yılında bir tane röntgen cihazı alınmıştır.⁹³⁴ Maddi durumu iyi olan hastaların 1. ve 2. sınıf şeklinde sınıflandırılmaya tâbi tutulmak suretiyle ücretlendirildiği hastanede yoksul hastalardan ise herhangi bir ücret alınmamıştır. Bunun yanı sıra ekonomik durumu iyi olanlardan “*pansuman ücreti*” adıyla 25 kuruş alınmıştır. Ancak paralı hastalar hasta mevcudunun % 20’sini geçmediği için bütçesi çoğu zaman kötü durumda olmuştur. Bu nedenle herhangi bir aracı olmamıştır. 1920’de 23 kişinin çalıştığı hastanede 1 operatör, 1 göz uzmanı, 1 bulaşıcı hastalıklar uzmanı, 1 dahiliye uzmanı ve 1’de laboratuvar şefi görev yapmıştır.⁹³⁵ Bu dönemde Adana’da Memleket Hastanesinin haricinde 1 tane özel (Ahmet Beyin), 1 askeri, 1 Fransız ve 1 tane de Amerikan Hastanesi olmak üzere dört hastane daha faaliyet göstermiştir.⁹³⁶

1935 yılında 1 baştabip ve operatör, 1 dahiliye mütehasısı, 1 bakteriyolog, 1 röntgen mütehasısı ve 1 kulak-burun-boğaz mütehasısı olmak üzere 5 tabibin görev yaptığı hastanenin yatak mevcudu 20’si veremlilere mahsûs olmak üzere 100’dür. Çeşitli pavyonlardan meydana gelen hastanede her türlü cerrahi vakalar ile harici, dahilî, entanî, kulak, burun ve boğaz hastalıklarının tedavisi yapılarak her çeşit röntgen çekim işlemi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bakteriyoloji laboratuvarında her türlü muâyene ile tahlil yapılmıştır.⁹³⁷ Buna göre hastanenin 1926-1949 yılları arası faaliyetine dair istatistiki veriler şu şekilde olmuştur:⁹³⁸

⁹³³ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.128.

⁹³⁴ Yurt ansiklopedisinde bu röntgen cihazının 1924 yılında alındığı belirtilmektedir. **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.128.

⁹³⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.128.

⁹³⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.41.

⁹³⁷ **Adana**, Adana 1937, s.51.

⁹³⁸ **1938-1939 İstatistik Yıllığı**, s.133; **1939-1940 İstatistik Yıllığı**, s.162; **1940-1941 İstatistik Yıllığı**, s.118; **1941 İstatistik Yıllığı**, s.130; **1948 İstatistik Yıllığı**, s.168; **1950 İstatistik Yıllığı**, s.79. Bu istatistiki verilere karşın “*Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*” isimli eserin 185. sayfası ile “*Adana*”

Yıllar	Yıllık Bütçesi	Yatak Sayısı	Tedavi Edilenler		
			Yatakta	Ayakta	Toplam
1926	63.168	100	-----	-----	-----
1927	71.086	100	1.754	16.819	18.573
1928	56.131	80	1.905	23.756	25.661
1929	49.893	75	2.099	18.234	20.333
1930	50.982	100	1.983	20.838	22.821
1931	55.129	100	2.727	15.760	18.487
1932	51.279	80	2.432	6.027	8.459
1933	53.872	100	2.314	10.549	12.863
1934	59.477	100	2.852	10.460	13.312
1935	54.793	100	3.174	8.005	11.179
1936	57.898	100	2.940	8.706	11.646
1937	59.797	100	3.376	12.231	15.607
1938	76.012	120	3.358	17.439	20.797
1939	63.922	130	3.271	15.215	18.486
1940	67.378	130	2.997	16.289	19.286
1941	73.886	100	2.864	12.897	15.761
1942	95.723	130	3.233	16.019	19.252
1943	221.915	130	3.870	17.018	20.888
1944	136.248	130	3.307	17.388	20.695
1945	81.198	113	1.843	21.474	23.317
1946	143.377	113	2.553	23.509	26.062
1947	-----	113	2.356	24.444	26.800
1948	-----	140	3.150	25.231	28.381
1949	-----	140	3.337	24.249	27.586

1950’li yıllarla birlikte görülen hızlı nüfus artışı hastanenin yetersiz kalmasına ve yeni bir hastane yapılmasına yönelik tartışmaların başlamasına neden olmuştur.⁹³⁹

Adana Sıhhat Yurdu: Cumhuriyetin ilk yıllarında Berlin Üniversitesinden mezun olan Operatör Doktor Cafer Tayyar tarafından Cumhuriyet İlkokulu’nun karşısındaki sokakta açılmıştır.⁹⁴⁰ Meslek yaşamına Amerikan Hastanesi’nin karşısında açtığı küçük muâyenehânesinde başlamış olan Cafer Tayyar Bey, bir süre sonra

isimli eserin 5. sayfasında hastanenin belirli tarihleri kapsayan faaliyetlerine dair farklı rakamlar yer almıştır.

⁹³⁹ “Yeni Yapılan Şehir Otel Hastane Olamaz mı?”, **Seyhan**, 11 Aralık 1950.

⁹⁴⁰ 1927-1930 yılları arasında aylık periyotta yayınlanmış olan “*Doktor Sesi*” adlı sıhhi halk mecmuası Dr. Cafer Tayyar Bey tarafından yayınlamıştır. Tevfik, **a.g.e.**, s.6; Ancak bazı kaynaklarda Cafer Tayyar Beyin “*Doktor Sesi*” mecmuasını 1927-1933 yılları arasında yayınladığı gibi “*Kankat*” isimli bir mecmua daha yayınladığı bilgisi yer almaktadır. Aytekin Gezici, “*Çukurova’da Yerel Basın Tarihi Bab-ı Adana*”, <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167. Mecmuanın idarehânesinin Cafer Tayyar Bey’in Eski İstasyon Caddesindeki muâyenehânesi olması hasebiyle Tayyar Beyin bir süre de burada çalıştığı anlaşılmaktadır. Tevfik, **a.g.e.**, s.30-31.

“*Husûsî Cerrahi Hastane*” olarak nitelendirilen hastanesini açmış ve başta doğum olmak üzere irili ufaklı birçok cerrahi müdâhale gerçekleştirmiştir.⁹⁴¹

Adana Doğum ve Çocuk Bakımevi: 1929 yılında faaliyete geçmiş olan hastane daha ziyade kadın hastalıkları, doğum ve çocuk hastalıkları konularında hizmet vermiştir.⁹⁴² Hastanenin 1929-1949 yılları arası faaliyetine dair istatistiki veriler şu şekilde olmuştur:⁹⁴³

Yıllar	Yatak Sayısı	Tedavi Olunanlar			Laboratuar Tahlili ve Röntgen
		Yatarak	Ayakta	Toplam	
1929	20	-----	239	239	-----
1930	20	209	4.532	4.741	-----
1931	20	467	8.152	8.619	155
1932	20	550	8.515	9.065	293
1933	20	623	8.799	9.422	390
1934	25	493	9.043	9.536	692
1935	25	583	12.950	13.533	1.438
1936	25	804	11.268	12.072	1.219
1937	25	685	14.272	14.957	807
1938	25	887	13.178	14.065	816
1939	25	1.004	14.303	15.307	999
1940	25	1.176	14.744	15.920	10.101
1941	25	1.226	15.883	17.109	901
1942	25	1.259	17.057	18.316	985
1943	25	1.240	6.070	7.310	-----
1944	25	1.237	14.050	15.287	554
1945	25	1.273	8.463	9.736	-----
1946	30	1.487	10.721	12.208	-----
1947	30	1.474	9.321	10.795	-----
1948	30	1.599	9.068	10.667	-----
1949	30	1.720	11.516	13.236	-----

“*Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*” isimli eserde ise hastanenin “*Çocuk Polikliniği*”, “*Çocuk Kliniği*” ve “*Kadın Polikliniği*”ne sahip olduğu belirtilmektedir. Bu birimler ile hastanenin 1930-1937 yılları arası faaliyetine dair istatistiki veriler şu şekilde verilmiştir:⁹⁴⁴

⁹⁴¹ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.93.

⁹⁴² BCA, 030.0.18.01.02.11.34.17. Ancak bazı kaynaklarda 1930 yılında faaliyete geçtiği belirtilmektedir. *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.182.

⁹⁴³ 1938-1939 İstatistik Yıllığı, s.123; 1939-1940 İstatistik Yıllığı, s.155; 1940-1941 İstatistik Yıllığı, s.111; 1941 İstatistik Yıllığı, s.123; 1948 İstatistik Yıllığı, s.161; 1950 İstatistik Yıllığı, s.73.

⁹⁴⁴ *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.182. Ancak “*Adana*” isimli başka bir kaynakta hastanenin 1935 yılı durumuna ilişkin olarak 25 yatağa sahip olduğu, 658 hastanın yatakta, 12.816 hastanın ise ayakta tedavi gördüğü belirtilmektedir. *Adana*, Adana 1937, s.50.

Yıl	Çocuk Polikliniği	Çocuk Kliniği	Kadın Polikliniği	Gebe Doğuranlar	Ameliyat ve Diğer Hastalıklar
1930	776	-----	792	14	29
1931	4.033	78	2.505	144	163
1932	5.868	105	2.399	202	164
1933	5.581	111	2.778	248	214
1934	6.037	57	3.292	214	180
1935	8.269	120	4.547	266	271
1936	9.588	212	3.601	299	315
1937	10.814	178	3.666	314	579

Emrazı Zühreviye Hastanesi (Adana Zühreviye Hastanesi): 1922 yılında Eskihamam mahallesinde açılmıştır.⁹⁴⁵ Masrafları belediye tarafından karşılanmıştır. Hastanenin en önemli bölümlerinden birisi erkeklere mahsûs olarak açılan ve belsoğukluğu şüphesiyle başvuranların tedavilerinin yapıldığı birim olmuştur. Tedavisi gerçekleştirilmiş olanlardan arzu edenlere ücretsiz olarak ilaçta verilmiştir. Bunun yanı sıra şehirde bulunan umûmî kadınlar ile umûmî evlerdeki kadınların haftada iki defa yapılan kontrolleri ile hastalık tespit edilen kadınların tedavileri de burada gerçekleştirilmiştir.⁹⁴⁶ Hastanenin 1935-1949 yılları arası faaliyet istatistiği şu şekilde olmuştur:⁹⁴⁷

Yıllar	Yıllık Bütçesi	Yatak Sayısı	Tedavi Edilenler	
			Yatarak	Ayakta
1935	6.443	25	121	-----
1936	6.732	25	214	-----
1937	6.095	25	298	-----
1938	5.924	25	241	-----
1939	6.301	25	181	-----
1940	6.310	25	198	-----
1941	5.710	25	183	-----
1942	6.310	25	193	-----
1943	5.610	25	191	-----
1944	8.740	25	-----	-----
1945	5.550	25	266	-----
1946	9.660	25	217	-----
1947	-----	25	355	-----
1948	-----	25	435	-----
1949	-----	25	495	-----

⁹⁴⁵ Adana İmar Komisyonu Raporu, Adana 1963, s.20.

⁹⁴⁶ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.187.

⁹⁴⁷ 1941 İstatistik Yıllığı, s.125; 1948 İstatistik Yıllığı, s.164; 1950 İstatistik Yıllığı, s.76.

Deri, Tenasül Dispanseri: 1956 yılında vilâyet binası yanında açılmıştır.⁹⁴⁸ Vilâyet özel idaresine ait olan dispanserde 1 doktor ile 1 sağlık memuru görev yapmıştır. Adana'ya bağlı nâhiye ve köylerdeki mevcut frengi hastaları ile müracaat eden zührevi ve cilt hastalarının tedavileri burada gerçekleştirilmiştir.⁹⁴⁹

Sıtma Enstitüsü: Sıtma ile mücadele etmek amacıyla 1928 yılında açılmıştır. Açılışında 1925 yılında Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti tarafından Almanya'nın Hamburg Sıcak Memleketler Enstitüsünden davet edilen Prof. Dr. E.Martini ve Dr. H.Vogal'ın yaptıkları incelemeler neticesindeki tavsiyeleri etkili olmuştur. Bu tavsiyeler üzerine Alman Kızılhaç'ının sağladığı 3 baraka ile Adana Belediyesinin sağladığı arsa üzerine inşa edilmiştir.⁹⁵⁰ Enstitü tarafından 1927 yılından itibaren hekimlere getirilen 3 aylık sıtma kursu zorunluluğu kapsamında askeri ve sivil tabipler ile memurlara yönelik kurslar düzenlenmiştir.⁹⁵¹ Ayrıca sıtma parazitleri ve sinek türleri ile ilgili araştırmalarda yapılmıştır. Bunun yanı sıra bölgenin emrinde bulunan 6 gezici sıtma hastane ile enstitüye bağlı 20 yataklı sabit bir hastane açılmıştır. Bu hastanede hastaların tedavisinin yanı sıra muhtelif sıtma ilaçlarının tecrübesi de gerçekleştirilmiştir. Nitekim 1948 yılında kullanılmaya başlanan “*Paludrine*” ve “*Aralen*” gibi sıtma ilaçlarının tecrübeleri bu hastanede yapılmıştır.⁹⁵²

Trahom Hastanesi (Adana Hastanesi ve Dispanseri): Trahomluların tedavisini gerçekleştirmek amacıyla 1929 yılında hazırlıklarına başlanmış, 1930 yılında da açılmıştır.⁹⁵³

Milli Mensucat Fabrikası Hastanesi: Milli Mensucat fabrikası tarafından 1930 yılında Eski İstasyonda bulunan tütün fabrikasının yanında açılmıştır.⁹⁵⁴ 48 yatağa sahip olan hastanenin 1943 yılı bütçesi 45.000 liradır. 1 doktor, 1 eczacı ve 3 hemşirenin

⁹⁴⁸ Adana İmar Komisyonu Raporu, s.21.

⁹⁴⁹ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.187.

⁹⁵⁰ Korkut, a.g.e., s.78; Ekrem Kadri Unat, “*Sıtmanın Tarihi*”, **Sıtma Bilim Malariologia**, İzmir 1979, s.9.

⁹⁵¹ Mustafa Yahya Metintaş-Ömür Elçioğlu, “*Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938)*”, **Osmangazi Tıp Dergisi**, S.29 (2007), s.169; **BCA**, 030.18.01.02.78.76.3; 030.18.01.02.84.74.13; 030.18.01.02.88.84.2; 030.18.01.02.92.80.4. İlbahar döneminde açılan kursa memurlar, sonbaharda açılan kursa ise hekimler iştirak etmiştir. **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.179.

⁹⁵² Seyfettin Okan, **Türkiye’de Sıtma Savaşı**, Ankara 1949, s.19.

⁹⁵³ **BCA**, 030.10.177.220.9; **Adana**, Adana 1937, s.50. Faaliyetleri hakkında “*Trahom*” başlığı altında bilgi verilmiştir.

⁹⁵⁴ Adana, **İller Bankası Yayını**, s.52; **Adana İmar Komisyonu Raporu**, s.20. Fabrika personelinin dışındaki sade vatandaşlarda hastaneden istifade edebilmiştir. Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

görev yaptığı hastanede, hastalığın türüne göre şehirden doktor da getirilmiştir.⁹⁵⁵
Hastanenin 1946-1949 yılları arası faaliyeti şu şekilde olmuştur:⁹⁵⁶

Yıllar	Yatak Sayısı	Tedavi Edilenler		
		Ayakta	Yatakta	Toplam
1946	48	4.071	1.297	5.368
1947	48	8.146	803	8.949
1948	48	8.327	950	9.277
1949	48	7.754	1.105	8.859

1950’li yıllarla birlikte şehirde 3 tane de özel hastane açılmıştır. Bunların ilki kadın ve doğum hastalıkları uzmanı Dr. Emin Baykam tarafından 18 Ağustos 1951 tarihinde Tepebağ mahallesinde kilise yanında açılmış olan ve 1 doktorun görev yaptığı 22 yataklı “*Emin Baykam Hastanesi*”dir.⁹⁵⁷ Bunu 1953 yılında Adliye’nin arkasında açılan ve 2 doktorun görev yaptığı 42 yataklı “*İhsan Önal Hastanesi*” ile 1956 yılında Karaisalı caddesi üzerine açılan ve 1 doktorun görev yaptığı 15 yataklı “*Algan Hastanesi*” takip etmiştir.⁹⁵⁸ Bununla birlikte 1951 yılında mahiyeti belli olmamakla birlikte Adana’da 258 yataklı 6 hastanenin faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu hastanelerde yıl içerisinde 9.106 kişi yatakta, 58.668 kişi ayakta olmak üzere 67.777 kişi muâyene ve tedavi olmuştur. Buna göre “*devlete*” ait olan 40 yataklı 2 hastanede 2.170 kişi yatakta, 13.971 kişi ayakta olmak üzere 16.141, “*özel idareye*” ait olan 170 yataklı 3 hastanede 5.075 kişi yatakta, 36.052 kişi ayakta olmak üzere 41.127 kişinin muâyene ve tedavisi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca “*müessese, cemiyet, cemaat ve özel hastane*” şeklinde sınıflandırılan kategoride de 48 yataklı 1 hastane yer almıştır. Bu hastanede ise 1.861 kişi yatakta, 8.645 kişi ayakta olmak üzere 10.506 kişinin muâyene ve tedavisi gerçekleştirilmiştir.⁹⁵⁹ Bu dönem şehirde sağlık personeli olarak ise 152 doktor, 3 kimyager, 24 eczacı, 36 dişçi, 19 hemşire, 14 ebe ve 76 sağlık memuru görev yapmıştır.⁹⁶⁰

1952 yılında şehirde bulunan hastane sayısı 7, yatak sayısı ise 268 olmuştur. Bu hastanelerde yıl içerisinde 8.938 kişi yatakta, 55.733 kişi ayakta olmak üzere 64.671 kişi muâyene ve tedavi olmuştur. Buna göre “*devlete*” ait olan 40 yataklı 2 hastanede

⁹⁵⁵ Salâhaddin Demirkan, “*Adana Milli Mensucat Fabrikaları*”, **Köye Doğru**, C.3, S.73 (Temmuz 1943), s.9.

⁹⁵⁶ **BİGM, 1950 Türkiye İstatistik Yıllığı**, Ankara 1951, s.83.

⁹⁵⁷ “Dr. Emin Baykam’ın Husûsî Hastanesi”, **Vatandaş**, 16 Ağustos 1951; “Dr. Baykam Doğumevi Dün Merasimle Açıldı”, **Vatandaş**, 19 Ağustos 1951.

⁹⁵⁸ **Adana İmar Komisyonu Raporu**, s.20.

⁹⁵⁹ **BİGM, 1951 İstatistik Yıllığı**, Ankara 1952, s.155-156.

⁹⁶⁰ **BİGM, 1951 İstatistik Yıllığı**, s.150.

2.217 kişi yatakta, 16.758 kişi ayakta olmak üzere toplam 18.975, “*özel idareye*” ait olan 170 yataklı 3 hastanede 5.470 kişi yatakta, 32.407 kişi ayakta olmak üzere 37.877 kişinin muâyene ve tedavisi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca “*müessese, cemiyet, cemaat ve özel hastane*” şeklinde sınıflandırılan kategoride de 58 yataklı 2 hastane yer almıştır. Bu hastanelerde ise 1.251 kişi yatakta, 6.568 kişi ayakta olmak üzere 7.819 kişinin muâyene ve tedavisi gerçekleştirilmiştir. Buna göre Adana’da bir önceki yıldan farklı olarak 10 yataklı bir “*müessese, cemiyet, cemaat ve özel hastane*” türünde bir hastanenin açıldığı görülmektedir.⁹⁶¹ Bu dönem şehirde sağlık personeli olarak ise 151 doktor, 1 kimyager, 27 eczâcı, 41 dişçi, 22 hemşire, 31 ebe ve 108 sağlık memuru görev yapmıştır.⁹⁶²

1953 yılında şehirde bulunan hastane sayısı 9, yatak sayısı ise 283 olmuştur. Bu hastanelerde yıl içerisinde 7.860 kişi yatakta, 65.459 kişi ayakta olmak üzere 73.319 kişinin muâyene ve tedavisi gerçekleştirilmiştir. Buna göre “*devlete*” ait olan 50 yataklı 3 hastanede 2.382 kişi yatakta, 18.570 kişi ayakta olmak üzere toplam 20.952, “*özel idareye*” ait olan 155 yataklı 3 hastanede 4.223 kişi yatakta, 39.977 kişi ayakta olmak üzere 44.200 kişinin muâyene ve tedavisi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca “*müessese, cemiyet, cemaat ve özel hastane*” şeklinde sınıflandırılan kategoride 78 yataklı 3 hastane yer almıştır. Bu hastanelerde ise 1.255 kişi yatakta, 6.912 kişi ayakta olmak üzere 8.167 kişinin muâyene ve tedavisi gerçekleştirilmiştir. Buna göre Adana’da bir önceki yıldan farklı olarak 10 yataklı bir devlet hastanesi ile 20 yataklı bir “*müessese, cemiyet, cemaat ve özel hastane*” açıldığı, buna karşın özel idareye tâbi hastane yatak sayısının 15 azaldığı görülmektedir.⁹⁶³ Bu dönem şehirde sağlık personeli olarak ise 150 doktor, 2 kimyager, 29 eczâcı, 32 dişçi, 21 hemşire, 36 ebe ve 94 sağlık memuru görev yapmıştır.⁹⁶⁴

2.2. Eczaneler

Adana’daki eczane mevcuduna dair ilk bilgi 1885 yılına aittir. Buna göre şehirde 5 tane eczane bulunmaktadır.⁹⁶⁵ Bu eczanelerden ikisi azınlıklara mensup kişiler tarafından açılmış olup bunlardan birincisi Cebra Batış Efendi’nin kurduğu “*Yeni Eczane*”dir. Bu eczanede diş doktoru Aristidi Efendinin yanı sıra sürekli olarak bir de

⁹⁶¹ BİUM, 1952 İstatistik Yıllığı, Ankara 1953, s.211-212.

⁹⁶² 1952 İstatistik Yıllığı, s.205.

⁹⁶³ BİGM, 1953 İstatistik Yıllığı, Ankara 1953, s.185-187.

⁹⁶⁴ 1953 İstatistik Yıllığı, s.180.

⁹⁶⁵ Turhan Baytop, Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul 1985, s.131

doktor bulunmuştur.⁹⁶⁶ Bunu müteakiben tıbbiyede doktorluk ve eczâcılık eğitimi gören Kiryako Efendi tarafından “*Seyhan Eczanesi*” açılmıştır. Ayrıca 1879 Haçın doğumlu Agop (Hagter-Artin) Terziyan’da 1915’de Adana ve Haçın’de birer eczane açmıştır.⁹⁶⁷ 1890 yılında şehirdeki eczane sayısı 6’ya yükselmiştir.⁹⁶⁸ Mustafa Rıfat Gülek tarafından 1902 yılında açılmış olan “*Mustafa Rıfat Eczanesi*” ise şehirde bir Türk tarafından açılan ilk eczane olmuştur.⁹⁶⁹ Zaman içerisinde açılan eczanelerle birlikte şehirdeki eczane sayısı 1937 yılında 8’e yükselmiştir. Bu eczanelerin adları, buldukları yerler ve eczacıların isimleri şu şekildedir:⁹⁷⁰

Eczâcının Adı	Eczanenin Adı	Bulunduğu Yer
Hasan Basri Arsoy	İstikamet Eczanesi	Hükümet Caddesi
Mustafa Rıfat Gülek	Mustafa Rıfat Eczanesi	Kale Kapısı
Ahmet Rıza İşçen	Yeni Eczane	Postane Caddesi
Tahsin Hamdi Güneysu	Tahsin Güneysu Eczanesi	Yeni Otel Yanında
Ziya Abdi Rona	Halk Eczanesi	Tarsus Kapısı
Ali Nasibi	Ali Nasibi Eczanesi	Yağ Câmî Caddesi
Ökkeş ve Bahri	Merkez Eczane	Postane Caddesi
Celal Bayer	Seyhan Eczanesi	Kuruköprü

Çalışma dönemimizi kapsayan süre içerisinde Adana’da faaliyet gösterdiğini tespit ettiğimiz eczaneler ile eczacılar şunlardır:

Sultaniye Eczanesi: Eczanenin varlığına dair tek bilgi eczanede çalışan doktorlardan birisi olması muhtemel olan Ciğeryan isimli bir doktor tarafından 1902 yılında Paris’e gönderilen bir posta kartına dayanmaktadır.⁹⁷¹

Mustafa Rıfat Eczanesi: Kasım Gülek’in babası eczacı ve kimyager Mustafa Rıfat Bey (Gülek) tarafından 1902 yılında Kale Kapısı civarında açılmıştır. Adana’da bir Türk tarafından açılmış ilk eczanedir. “*Kan kuvveti şurubu*” denilen bir ilaçla birlikte ürettiği diğer ilaçlar sayesinde tanınmıştır. Ayrıca Çanakkale Harbi esnasında cepheye kendi imalatı olan hidrofil pamuk, sargı bezleri ve mikrop öldürücü ilaçlar

⁹⁶⁶ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.125.

⁹⁶⁷ Arsen Yaman, **Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi**, İstanbul 2001, s.314.

⁹⁶⁸ Turhan Baytop, **Eczane’den Eczane’ye Türkiye’de Eczaneler ve Eczacılar (1820-1923)**, İstanbul 2006, s.124.

⁹⁶⁹ Kasım Gülek’in babası Güleklizâde Mustafa Rıfat Bey tarafından açılmıştır. 1925 yılı Nisan ayında Adana Çiftçi Kulübü’nün kurucularından Ramazanzâde Kemal Bey ile birlikte “*Adana İdrofil Pamuk Türk Anonim Şirketini*” kurmuştur. 75.000 lira sermaye ile kurulan fabrikada özellikle tıbbi alanda kullanılacak pamuğun üretilmesi planlanmıştır. Şirketin kurulmasına Bakanlar Kurulu’nun 12 Nisan 1925 tarihli karârnamesi ile onay verilmiştir. **BCA**, 030.18.1.1013.24.4.

⁹⁷⁰ **Adana**, Adana 1937, s.53.

⁹⁷¹ Mert Sandalcı, **Belgelerle Türk Eczacılığı I-2 (1840-1948)**, İstanbul 1997, s.5; Mert Sandalcı, **Belgelerle Türk Eczacılığı V (1840-1948)**, İstanbul 2006, s.282.

yollamıştır. Eczane, Mustafa Rıfat Beyin İttihat ve Terakki Cemiyetinin Adana havalisi sorumlusu olması nedeniyle cemiyetin toplanma yeri özelliği de taşımıştır.⁹⁷²

Ali Nasibi Eczanesi: Eczâcı ve kimyager Ali Nasibi Görgün tarafından açılmıştır. Ne zaman açıldığı belli değildir. Bununla birlikte Ali Nasibi Beyin 1908 mezunu olması nedeniyle bu yıllarda açılmış olması muhtemeldir. Yağ Câmî civarında faaliyet göstermiştir.⁹⁷³ 1948-1949 yıllarında tadilat görerek yeniden açılmıştır.⁹⁷⁴ Ne zaman kapandığı belli değildir.

Agop (Hagter-Artin) Terziyan: 1900 yılında İstanbul'dan mezun olmuştur. Eczacılık eğitiminin yanı sıra avukatlık eğitimi de almıştır. Bununla birlikte tahnit uzmanı olarak ün yapmıştır. İlk eczanesini Haçın'de, akabinde bir tane de Adana'da açmıştır. 1915 yılında Çankırı'da ölmüştür.⁹⁷⁵

İstikamet Eczanesi: Hasan Basri Arsoy tarafından 1912 yılında hükümet caddesi üzerinde açılmıştır.⁹⁷⁶ 1909 yılında mezun olduktan sonra Mustafa Rıfat Gülek'in yanında 3 yıl çalışmış, bir süre sonra da "*İstikamet Eczanesi*"ni açmıştır. Adana'da bir Türk tarafından açılmış ikinci eczanedir. 1945 yılında eczacılık okulunu bitiren oğlu Turgut Arsoy ile bir süre birlikte çalıştıktan sonra 1956 yılında İstanbul'a giderek Karaköy'de yeni bir eczane açmıştır. Adana'da kalan Turgut Arsoy ise 1964 yılında eczaneyi Adil Yalçın'a devrederek İstanbul'a gitmiştir. Adil Yalçın tarafından uzun bir süre işletilen eczane 2001 yılında kapanmıştır.⁹⁷⁷

Merkez Eczane: Eczacı ve kimyager Ökkeş ve Bahri tarafından açılmıştır. Ne zaman açıldığı belli değildir. Bununla birlikte 1920 yılında Hayk Mastigyan tarafından çalıştırıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁷⁸ Bunun yanı sıra 1923 sonrasında bir süre Agah ve Nihat

⁹⁷² Gülçin Orkut, "*Adana'nın Göğsünde Bir Çanakkale Zaferi Madalyası. Mustafa Rıfat Eczanesi*", **Bütün Dünya**, Temmuz 2003, s.63-64; Meral Balcı, **Bir Siyasetçi Portresi: Kasım Gülek Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1905-1996)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.

⁹⁷³ **Türk Sözü**, 25 İkincikânun 1929, s.3; **Adana**, Adana 1937, s.53.

⁹⁷⁴ **Adana**, Adana 1937, s.53; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.93; Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.120.

⁹⁷⁵ 1909 yılında İstanbul Kumkapı'da Eczane-i Adana adında bir eczane açmıştır. Mert Sandalcı, **Türk Eczacılığı I-2**, s.243; Mert Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.299; Yaman, **a.g.e.**, s.314.

⁹⁷⁶ **Adana**, Adana 1937, s.53. Hasan Basri Arsoy'un ismi Belgelerle Türk Eczacılığı I (1840-1948) isimli eserde yer alan osmanlıca bir belgeden yanlışlıkla "*Hüseyin Basri Arsoy*" şeklinde okunmuştur. Ancak eserin 3. cildinde yanlışlığa dair bilgi verilmiştir. Mert Sandalcı, **Belgelerle Türk Eczacılığı I (1840-1948)**, İstanbul 1997, s.24-25; Mert Sandalcı, **Belgelerle Türk Eczacılığı III-2 (1840-1948)**, İstanbul 2005, s.33; Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.30. Adana'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine bildiri yayımlayarak işgali protesto eden ve işgale karşı Müftü Mehmet Tahir Efendi başkanlığında meydana getirilen direniş hareketinin yönetim kurulunda Hasan Basri Arsoy'da yer almıştır. **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.43.

⁹⁷⁷ Sandalcı, **Türk Eczacılığı III-2**, s.33.

⁹⁷⁸ Yaman, **a.g.e.**, s.311.

Beyler tarafından işletilmiş olan eczanenin Orizdi Back'ın karşısında yer aldığı bilinmektedir.⁹⁷⁹ Eczaneye dair bilinen son malumata göre 1937 yılında Postane civarında faaliyet göstermiştir.⁹⁸⁰

Yeni Eczane: Mustafa Rifat Gülek ile birlikte bir süre çalışmış olan eczacı ve kimyager Ahmet Rıza İşçen tarafından açılmıştır. Mert Sandalcı, Belgelerle Türk Eczacılığı V (1840-1948) isimli eserinde Ahmet Rıza Beyin 1920'li yılların sonunda Mustafa Faik Şenyuva'ya⁹⁸¹ ait olan “Yeni Eczane”yi devralarak 1940'lı yılların başına kadar işlettiğini belirtmektedir. Ancak Yeni Adana gazetesinin 13 Haziran 1932 tarihli nüshasında eczacı ve kimyager Ahmet Rıza Bey tarafından belediye civarında “Yeni Eczane” adıyla yeni bir eczane açıldığına dair bir haber yer almaktadır.⁹⁸² Bununla birlikte gazetede yer alan haberde eczanenin yeni mi açıldığı yoksa yeni bir yere mi taşındığı konusunda bilgi verilmemiştir. Bu nedenle açıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Ahmet Rıza Beyin ölmesi üzerine eczaneyi önce 1944 mezunu Nermin İrdem, akabinde de Oğuz Çetiner işletmiştir. 1937 yılında Postane Caddesinde faaliyet göstermiş olan eczane, 1960 yılında Eski Belediye Caddesi 24 numarada, yakın zamana kadar da Şevket Ağirdil yönetiminde valiyolu caddesi 6 numarada faaliyet göstermiştir.⁹⁸³

Toros Eczanesi: Mustafa Hakkı Nalçacı'nın oğlu Nejat Nalçacı tarafından açılmıştır. 1920'li yılların ikinci yarısında babası ile anlaşmazlığa düşen Nejat Bey, İstanbul'dan ayrılarak Adana'ya gelmiş ve “Toros Eczanesi”ni açmıştır. Ancak babasının 1953 yılında ölmesi üzerine eczanesini Mahmut Akan'a devrederek İstanbul'a gitmiş ve babasının işlerini devralmıştır.⁹⁸⁴

Mehmed Seyyid Ceylan: Maraş doğumlu olan Mehmed Seyyid Bey, mezuniyetinden hemen sonra ilk eczanesini 1919'da Mudanya'da, ikincisini 1921'de

⁹⁷⁹ **Türk Sözü**, 31 İkincikânun 1929, s.3.

⁹⁸⁰ **Adana**, Adana 1937, s.53; Sandalcı, **Türk Eczacılığı I-2**, s.181; Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.196.

⁹⁸¹ **Mustafa Faik Şenyuva:** Mersin ve Kayseri hastanelerinde eczacı olarak çalışmıştır. Adana'da açmış olduğu eczaneyi bir süre sonra Ahmet Rıza Bey'e devretmiştir. 1943 yılında ölmüştür. Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.289.

⁹⁸² “Yeni Eczane”, **Yeni Adana**, 13 Haziran 1932, s.2.

⁹⁸³ Mert Sandalcı, **Belgelerle Türk Eczacılığı II-2 (1840-1948)**, İstanbul 2003, s.4; Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.9, 72, 148; **Adana**, Adana 1937, s.53.

⁹⁸⁴ Mustafa Hakkı Nalçacı: 1920'li yıllarda Bursa'daki “Bursa Eczanesi”ni işletmiştir. Ancak şehrin Yunanlılar tarafından işgali üzerine İstanbul'a giderek eczacı Mehmed Kazım Can (Pepe) ile birlikte Kazım ve Şeriki Ecz Deposunu kurmuştur. 1930'da İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığı görevine atanmıştır. Bu esnada bir süre Rektörlük görevini de vekâleten yürütmüştür. Mert Sandalcı, **Belgelerle Türk Eczacılığı IV-2 (1840-1948)**, İstanbul 2001, s.105-108.

Samsun'da, üçüncüsünü ise Adana'da açmıştır. Ancak 1928'deki “*Eczanelerin Tahdidi Kanunu*” uyarınca Adana'daki eczanesini kapatmak zorunda kalmıştır.⁹⁸⁵ 1936'da Sağlık Bakanlığı Hıfzısıhha Enstitüsü Komprimehâne Müdürlüğüne tayin olmuştur. 1943'de getirildiği Ankara Numune Hastanesi eczacılığı görevini ise emekli olduğu 1954 yılına kadar devam ettirmiştir. 1966 yılında ölmüştür.⁹⁸⁶

Afiyet Eczanesi: Eczaneye dair tek bilgi Türk Sözü gazetesinin 15 Ocak 1929 tarihli nüshasında yer alan o akşamki nöbetçi eczanenin Kuruköprü civarında yer alan Afiyet Eczanesi olduğu şeklindeki bilgidir.⁹⁸⁷

Cumhuriyet Eczanesi: Eczaneye dair tek bilgi Türk Sözü gazetesinin 25 Ocak 1929 tarihli nüshasında yer alan yarın akşamki nöbetçi eczane Postahâne civarında yer alan Cumhuriyet Eczanesi şeklindeki bilgidir.⁹⁸⁸

Şafak Eczanesi: Eczaneye dair tek bilgi Türk Sözü gazetesinin 17 Şubat 1929 tarihli nüshasında yer alan bu akşamki nöbetçi eczane Şafak gazinosu civarında yer alan Şafak Eczanesi şeklindeki bilgidir.⁹⁸⁹

Vatan Eczanesi: 1 Şubat 1934 tarihinde şehrin sekizinci eczanesi olarak Yeni İstasyon caddesi üzerinde açılmıştır.⁹⁹⁰ 1936 yılında Borsa Caddesi üzerinde faaliyet göstermiştir.⁹⁹¹

Tahsin G.S. Eczanesi: Eczacı ve kimyager Tahsin Hamdi Güneyse tarafından açılmıştır. Ne zaman açıldığı belli değildir. 1937 yılında Yeni Otel yanında faaliyet göstermiştir.⁹⁹²

Halk Eczanesi: Eczacı ve kimyager Ziya Abdi Rona tarafından 1927 yılında Osmanlı Bankası binasının altında açılmıştır.⁹⁹³ 1937 yılında Tarsus Kapısı civarında faaliyet göstermiştir.⁹⁹⁴

⁹⁸⁵ “Eczâcılar ve Eczaneler Hakkında Kânûn”, **Resmi Gazete**, S.558 (06.02.1927), s.2329-2333. 24 Ocak 1927 tarihinde uygulamaya giren 964 sayılı bu kanun uyarınca eczane açılmasına sınırlama getirilmiştir. Gülten Dinç, “*Bozacıköy Eczanesi: İstanbul Tarihine Tanıklık Eden Bir Eczane*”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, XII/1 (2010), s.31.

⁹⁸⁶ Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.65.

⁹⁸⁷ **Türk Sözü**, 15 İkincikânun 1929, s.3.

⁹⁸⁸ **Türk Sözü**, 25 İkincikânun 1929, s.3.

⁹⁸⁹ **Türk Sözü**, 17 Şubat 1929, s.3.

⁹⁹⁰ Şehrimizde Yeni Bir Eczane Açıldı, **Yeni Adana**, 2 Şubat 1934, s.2.

⁹⁹¹ Sandalcı, **Türk Eczacılığı I**, s.204; Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.321.

⁹⁹² **Adana**, Adana 1937, s.53.

⁹⁹³ **Doktor Sesi**, S.2 (Şubat 1927), s.11; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.93; Sandalcı, **Türk Eczacılığı V**, s.256.

⁹⁹⁴ **Adana**, Adana 1937, s.53.

Seyhan Eczanesi: Eczacı ve kimyager Celal Bayer tarafından açılmıştır. Ne zaman ve nerede açıldığı belli değildir. Ancak 1937 yılında Kuruköprü civarında faaliyet gösterdiği bilinmektedir.⁹⁹⁵

Güven Ecza Deposu: Adana'nın ünlü eczacılarından Ali Nasibi Görgün'ün oğlu eczacı Memduh Görgün ile tüccar Bahri Diril tarafından 1943 yılında açılmıştır. 1951 yılında Yağ Câmî civarında Karasoku 99 Sokak No: 97'de hizmet vermiştir. İstanbul Sirkeci'de bulunan Merkez Han'da bir de ofisi bulunan depo, kısa zamanda Güney ve Güneydoğu Anadolu'nun en önemli ecza deposu haline gelmiştir. 1955 yılında ortaklığın sona ermesi üzerine Güven Ecza Deposu mesul müdürlükle faaliyetine devam ederken Memduh Görgün ise "*Temel Ecza Deposu*" adı altında yeni bir depo açmıştır. 1964'de Memduh Görgün'ün ölmesi üzerine 1987 yılına kadar mesul müdürlükle idare olunmuştur. Güven Ecza Deposu ise 1970'li yıllarda kapanmıştır.⁹⁹⁶

Sağlık Eczanesi: B. Nejat Rona tarafından 1947 yılında Çakmak Caddesinde açılmıştır.⁹⁹⁷

Şifa Eczanesi: Tahsin Yusuf Çerçi ile Ahmet Rifat Eskikaya tarafından açılmıştır. Ancak 1948 yılında ortaklıkları son bulmuştur.⁹⁹⁸

Seyhan Ecza Deposu: Tıbbi ve baytarî alet, edevat ve kimyevi maddeler depoculuğu ve bunların imali, ithal ve ihracı işleri ile uğraşmak üzere Bakanlar Kurulunun 25 Nisan 1954 tarihli izni ile kurulmuştur.⁹⁹⁹ 15 Eylül 1954 tarihinde Abidinpaşa Caddesi üzerinde açılmıştır.¹⁰⁰⁰

Bankalar Eczanesi: 1954 yılında Abidinpaşa caddesi üzerinde açılmıştır.¹⁰⁰¹

Gülhane Eczanesi: 1954 yılında Abidinpaşa caddesi üzerinde açılmıştır.¹⁰⁰²

Saydam Eczanesi: 1954 yılında Yavuz Orhun tarafından Saydam caddesi üzerinde yer alan Emniyet Otelinin karşısında açılmıştır.¹⁰⁰³

Nermin Hatipoğlu Eczanesi: Abidinpaşa caddesi üzerinde yer alan Santral Palas'ın karşısında 1954 yılında Nermin Hatipoğlu tarafından açılmıştır. Ancak

⁹⁹⁵ Adana, Adana 1937, s.53.

⁹⁹⁶ Sandalçı, **Türk Eczacılığı III-2**, s.126-127; Sandalçı, **Türk Eczacılığı V**, s.120.

⁹⁹⁷ "Sağlık Eczanesi", **Seyhan**, 22 Aralık 1947; Sandalçı, **Türk Eczacılığı V**, s.256.

⁹⁹⁸ Sandalçı, **Türk Eczacılığı V**, s.102.

⁹⁹⁹ **BCA**, 030.18.01.02.135.44.17.

¹⁰⁰⁰ "Seyhan Ecza Deposu Açıldı", **Bugün**, 16 Eylül 1954; "Seyhan Ecza Deposu Açıldı", **Demokrat**, 16 Eylül 1954.

¹⁰⁰¹ "Şehrimizde İki Eczane Daha Açıldı", **Bugün**, 25 Mart 1954.

¹⁰⁰² "Şehrimizde İki Eczane Daha Açıldı", **Bugün**, 25 Mart 1954.

¹⁰⁰³ "Şehrimizde İki Eczane Daha Açıldı", **Bugün**, 25 Mart 1954.

eczaneinin adına dair herhangi bir malumat verilmemiş olup bu isim tarafımızdan verilmiştir.¹⁰⁰⁴

Kalağoğlu Eczanesi: Eczaneye dair ilk bilgi “*Hür Fikir*” gazetesinde eczaneinin açıldığına dair ilana dayanmaktadır. Buna göre eczaneinin Kuruköprü’de yer alan Arıkoğlu pasajı karşısında açıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁵

Karşıyaka Eczanesi: Eczane hakkındaki ilk bilgi Vatandaş gazetesinin 30 Ağustos 1952 tarihli nüshasında yer alan eczane için kalfa arandığına dair ilandır. İlanda müracaatların Mataş ticarethanesinde eczacı Yavuz Gülek’e yapılması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁰⁶ Aynı gazetenin 16 Ekim 1952 tarihli nüshasında ise eczaneinin Karşıyaka Köprübaşı’nda açıldığına dair bir ilan yer almıştır.¹⁰⁰⁷

Yıldız Eczanesi: Eczaneye dair tek bilgi Demokrat gazetesinin 10 Ekim 1946 tarihli nüshasında yer alan yarın akşamki nöbetçi eczane Eski İstasyon civarında Kuruköprü’de yer alan Yıldız Eczanesi şeklindeki bilgidir.¹⁰⁰⁸

D- Tabii Afetler

1. Depremler

Adana şehri ikinci derecede deprem bölgesinde ve Kadirli-Ceyhan-Misis üzerinden geçen tektonik hattın tesir alanı içerisinde yer almaktadır. Bu nedenle şehir M.Ö. 526’da ve M.S. 1259’da geçirmiş olduğu iki büyük depremle yerle bir olmuş ve yeniden kurulmuştur. 1880 sonlarında yaşanan depremde ise Adanalılar günlerce evlerine girememişlerdir.¹⁰⁰⁹ Cumhuriyet dönemindeki ilk deprem ise 16 Mayıs 1929 tarihinde meydana gelmiştir. Adana başta olmak üzere Kozan, Feke ve Karaisalı’da etkili olan deprem herhangi bir zâyiâta neden olmamıştır.¹⁰¹⁰

20 Mart 1945 tarihinde sabah saat 10:57’de meydana gelen ve 35 saniye süren 6 şiddetindeki deprem ise Ceyhan ve Kozan’da can ve mal kaybına neden olmuştur.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁴ “Şehrimizde İki Eczane Daha Açıldı”, **Bugün**, 25 Mart 1954. Santral Palas oteli ise 2 Şubat 1954 tarihinde açılmıştır. “Santral Palas Oteli Açıldı”, **Demokrat**, 2 Şubat 1954.

¹⁰⁰⁵ **Hür Fikir**, 5 Ağustos 1955.

¹⁰⁰⁶ **Vatandaş**, 30 Ağustos 1952.

¹⁰⁰⁷ **Vatandaş**, 16 Ekim 1952.

¹⁰⁰⁸ **Demokrat**, 10 Ekim 1946.

¹⁰⁰⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.11.

¹⁰¹⁰ **BCA**, 030.10.117.818.26.

¹⁰¹¹ Ceyhan ilçe merkezinde 7, köylerde ise 3 kişi ölmüş, 14’ü ağır olmak üzere 86 kişi de yaralanmıştır. Can kayıplarının yanı sıra maddi zararda meydana gelmiştir. Buna göre 59 ev, 25 dükkan, 3 resmî bina, 1 fabrika yıkılmış, 116 ev, 1 resmî bina, 1 fabrika ve 4 otel kısmen hasara uğramıştır. Köylerde ise 174 ev, 12 okul, 7 câmi, 1 jandarma karakolu yıkılmış, 1.240 ev de kısmen hasar görmüştür. Kozan ilçe merkezi ve köylerinde ise 3 kişi ölmüş 12 kişide hafif şekilde yaralanmıştır. 178 ev tamamen, 180 ev kısmen yıkılmış, 6 okul, 3 câmi ve 2 jandarma karakolu da hasar görmüştür. Misis bucağında insan zâyiâtı

Dönemin Dahiliye Bakanı Hilmi Uran yaptığı açıklamada depremten dolayı 777'ü özel, 23 resmî olmak üzere 800 binanın tamamen yıkıldığını, 2.259 özel ve 24 resmî olmak üzere 2.283 binanın da ağır hasar gördüğünü ifade etmiştir.¹⁰¹² Depremzedelere ilk yardımı sağlayan Kızılay, felaketzedeler için ilk etapta 5.000 lira, 500 çadır ve 10 ton çivi göndermiş, vatandaşların yardım yapabilmesi için de maddi yardımları kabul edecek bir yardım komitesi oluşturmuştur.¹⁰¹³ Bununla birlikte Seyhan Valiliği tarafından Başbakanlığa gönderilen yazıda yapılan yardımlara ilaveten 300 ton çivi, 5.000 m³ kereste ve resmî binaların tamiri için kâfi miktarda çimentoya ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir.¹⁰¹⁴

22 Ekim 1952 tarihinde saat 19:02'de meydana gelen Ceyhan merkezli deprem neticesinde Ceyhan şehir merkezindeki evlerin ve kamu binalarının çoğunda çatlaklar meydana geldiği gibi ilçe merkezine bağlı 4 köyde 113 ev, 1 okul, 1 câmi, 2 kahvehane yıkılmış, 52 ev ile 2 câmi harap olmuş, 8 kişi ölmüş, 10 kişi de yaralanmıştır. Misis bucağında mevcut 260 hanenin 200'ü, hükümet konağı, jandarma karakolu, postahane ve okul binaları ağır hasara uğramış, 1 kişi ölmüş 4 kişi de yaralanmıştır. İlerleyen günlerde yapılan incelemeler neticesinde Ceyhan kazasının 9 ve Misis bucağının 6 köyünde 43 ev ile 1 okulun yıkıldığı, 154 evin oturulamayacak derecede hasara uğradığı, 99 ev, 6 okul ve 1 câmide çatlaklar meydana geldiği, 24 hayvanın öldüğü, 867 vatandaşın da açıkta kaldığı anlaşılmıştır.¹⁰¹⁵

Deprem sonrasında yapılan incelemeler neticesinde ağır hasar gören Misis nahiyesi ile Ceyhan kazasına bağlı Kurt köyü, daha uygun bir yerde yeniden kurulmuştur. Ayrıca Misis'e bağlı Havraniye köyünün de köyün üst kenarında ve enkaz

olmamıştır. Ancak 180 ev, 91 ahır, 69 samanlık tamamen yıkılmış, 336 ev, 178 ahır, 203 samanlık, 6 okul, 5 câmi, 1 fabrika, 1 köprü hasar görmüştür. "Dün Çukurova'nın Muhtelif Yerlerinde Çok Şiddetli Yer Sarsıntıları Oldu", **Türk Sözü**, 21 Mart 1945; "Deprem Tahrifatı İlk Tahminden Fazla", **Türk Sözü**, 22 Mart 1945; "Çukurova'da Dünkü Zelzele Felaketi", **Yeni Adana**, 21 Mart 1945; "Yer Sarsıntısının Korkunç Bilançosu", **Yeni Adana**, 22 Mart 1945; "Deprem Gece Olmuş Olsaydı", **Türk Sözü**, 25 Mart 1945.

¹⁰¹² Hilmi Uran'ın demeci için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem VII, Toplantı 2, C.15, s.196.

¹⁰¹³ "Bir Kızılay Komitesi Depremle Meşgul", **Türk Sözü**, 24 Mart 1945.

¹⁰¹⁴ **BCA**, 030.10.120.850.9.

¹⁰¹⁵ Misis'a bağlı Havraniye, Kızıldere ve Suluca köylerinde 208 ev ile 2 okul binası harap olmuş, 13 ev hasara uğramış, 1 kişi ölmüş, 6 kişi de yaralanmıştır. **BCA**, 030.01.67.418.11; "Dün Gece Bölgemizde Şiddetli Bir Deprem Oldu", **Türk Sözü**, 23 Ekim 1952; "Zelzele Felaketinin Kat'i Kayıp Bilançosu Belli Oldu", **Türk Sözü**, 24 Ekim 1952; "Dün Geceki Şiddetli Zelzele Bölgede Büyük Tahrifat Yaptı", **Vatandaş**, 23 Ekim 1952; "Deprem Felâketzedelerine Yardım Listesi Açıyoruz", **Vatandaş**, 26 Ekim 1952; "Misis ve Civarında Müthiş Bir Zelzele Oldu", **Köylü Sesi**, 23 Ekim 1952; "Zelzele Felâketinin Kati Bilançosu Dün Belli Oldu", **Köylü Sesi**, 24 Ekim 1952.

dışındaki sağlam araziye nakledilmesi uygun görülmüştür.¹⁰¹⁶ Yer değiştirme nedeniyle Misis nahiyesinde ikamet eden 215 aileye devlet ormanlarından kereste yardımıyla bulunmuş, 216 aile içinde yeni ev inşa edilmiştir.¹⁰¹⁷ Ancak Misis nâhiyesine bağlı Havraniye köyü muhtarı ve azaları tarafından Cumhurbaşkanlığına gönderilen 25 Kasım 1953 tarihli dilekçede depremin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen köylerine hiçbir yardım yapılmadığı ifade edilerek kış aylarına girilmesi sebebiyle kısa süre içerisinde “uzun vadeli kredi açılması ve kereste yardımı yapılması” hususunda talepte bulunulmuştur.¹⁰¹⁸

2. Seller

Adana’da en sık görülen doğal afet “sel” olmuştur. Bu durum şehre ve bölgeye hayat veren Seyhan, Ceyhan ve Berdan nehirlerinden kaynaklanmıştır. Kaynaklarını geniş bir coğrafi alandan alan bu nehirler, kış aylarındaki yağmurlardan veya ilkbahar aylarında karların erimesine bağlı olarak meydana gelen sellerden dolayı bölgenin günlerce sular altında kalmasına neden olmuşlardır.¹⁰¹⁹ Yapılan bir araştırmada bu sellerin 6 senede bir tekerrür etmek üzere ekseriyetle Ocak ayının ilk haftası ile Nisan ayının ilk yarısında meydana geldiği tespit edilmiştir.¹⁰²⁰ Şehirle birlikte geniş mikyâsta tarım arazisinin mahvolmasına neden sellerden korunmak için çeşitli çalışmalar yapılmıştır.¹⁰²¹ Bunun neticesinde 1937 yılında Seyhan, Ceyhan ve Berdan nehirlerinin iki tarafı setle çevrilmiştir. Ayrıca Seyhan nehri üzerine bir tane regülatör inşâ edilmiş, baraj inşâ edilmesi için de çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra biriktirilen suyun fazlası ana kanallar vasıtasıyla tâlî kanallara aktarılmak suretiyle selin önlenmesine ve

¹⁰¹⁶ BCA, 030.18.01.131.14.15; 030.18.01.02.131.17.5; “Misis ve Havraniye Köyleri Naklediliyor”, **Demokrat**, 2 Temmuz 1953.

¹⁰¹⁷ BCA, 030.18.01.02.135.20.2; 030.18.01.02.136.73.10; 030.18.01.02.137.102.5; “Yeni Misis Köyünün Kurulmasına Başlandı”, **Bugün**, 11 Temmuz 1954; “Yeni Misis Nahiyesinin Temeli Merasimle Atıldı”, **Demokrat**, 1 Ağustos 1953.

¹⁰¹⁸ BCA, 030.10.120.850.26.

¹⁰¹⁹ 1845’de meydana gelen sel felâketi neticesinde Seyhan, Ceyhan ve Berdan nehirleri birleşerek tek bir nehir gibi akmışlardır. Bunu 1873, 1874, 1895, 1908 ve 1913 yıllarında meydana gelen büyük çaplı seller takip etmiştir. 1908’de 15 gün devam eden yağmurdan sonra taşan Seyhan nehri 150.000 lira civarında maddi zarara neden olmuştur. Osman Doğan, Ebul Faruk Önal, “Çukurova’ya Bereket Getiren Projeler”, **Yedikıta**, S.33 (Mayıs 2011), s.23; Ali Rıza Gönüllü, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.28 (Güz 2010), s.361-362; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.11.

¹⁰²⁰ Çukurova bölgesinde pamuk ekimi Mart-Mayıs ayı içerisinde gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle Nisan ayında meydana gelen sellerden dolayı sertleşen ve yüzeyi kaymak tutan toprak, pamuğun yeryüzüne çıkmasına mani olmaktadır. Bu durum tarlanın yeniden sürülerek ekilmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla Nisan ayında meydana gelen sellerden en çok pamuk etkilenmiştir. Süleyman Sergici, **Pamuk ve Tahıl (1944-1945)**, Adana 1946, s.16.

¹⁰²¹ Hikmet Turat, “Adana Ovasında Su Taşkınlarının Önlenmesi”, **Bayındırlık İşleri Dergisi**, Yıl:5, S.1 (Eylül 1938), s.37-40.

Çukurova'nın sulanmasına çalışılmıştır.¹⁰²² Yapılan regülatöre rağmen selden korumak mümkün olmamıştır. Bunun üzerine 1948 yılında “*International Engineerring Compang*” tarafından gerçekleştirilen aşağı Seyhan havzası etüdü neticesinde Seyhan Barajının inşâsına karar verilmiştir. Dünya Bankasının finansman desteğiyle Amerikan Morison-Kurdsen firması ile Garanti İnşaat Limited Ortaklığı tarafından 1 Ağustos 1953 yılında inşâsına başlanan baraj, 8 Nisan 1956 yılında tamamlanarak işletmeye açılmıştır.¹⁰²³ Barajın hemen yanına inşâ edilmiş olan hidro elektrik santrali sayesinde Adana, Tarsus ve Mersin sanayisi hızla gelişmiştir.¹⁰²⁴ Ancak baraj inşa edilene kadar Seyhan, Ceyhan ve Berdan nehirleri bölgenin sular altında kalmasına neden olmaya devam etmiştir.

Cumhuriyet döneminde ilk defa 1930 Aralık ayında meydana gelen şiddetli yağmurlardan dolayı Adana sular altında kalmıştır.¹⁰²⁵ Adana valiliği tarafından Dahiliye Vekâletine gönderilen 14 Aralık tarihli telgrafta su altında kalan mahallelerde yaşayan ahâlîden yetmiş kadarının hamamlara yerleştirildiği kalanların başka mahallelere nakledildiği, nehrin ortasında kalan adada bulunan 8 nüfustan ibaret bir aile ile hastane hastalarından bir çocuğun boğulduğu, maddi hasarın tahkikat neticesinde bildirileceği ve mahalli Hilâl-ı Ahmerin yardımlarının yeterli olmadığı ifade edilerek merkezi umûmîce yardım yapılmasının istendiği belirtilmiştir. 15 Aralık tarihli telgrafta ise sel dolayısıyla 15 kişinin boğulduğu, kerpiçten inşâ edilmiş ve tek odalı 25 evin yıkıldığı, su altında kalan mahallelerden sallar ve arabalar vasıtasıyla yaklaşık olarak 3.000 kişinin başka yerlere taşındığı, taşınanların bir kısmının şehirde bulunan han ve hamamlara yerleştirildiği, Cumhuriyet, Yamaçlı ve Güneşli mahalleleri ile civar köylerden ve bahçelerden henüz haber alınmadığı ve Ceyhan nehrinin de 3 metre yükseldiği ifade edilmiştir.¹⁰²⁶ Selden görenlere yardımcı olmak amacıyla vali

¹⁰²² **BCA**, 030.10.199.361.7; Necati Turgay-Georges Bailleux, **Pamuk ve Türkiye’de Ziraati**, Ankara 1940, s.108-109.

¹⁰²³ “Seyhan Barajı İçin Kredi Temin Edildi”, **Seyhan**, 19 Aralık 1949; “Seyhan Barajının İhalesi Dün Yapıldı”, **Türk Sözü**, 28 Haziran 1953. Baraj normal süresinden 3 ay önce tamamlanarak hizmete açılmıştır. Hüseyin Kalaba, **Bütün Cephesiyle Adana**, Adana 1959, s.40.

¹⁰²⁴ “*Seyhan Barajı ve Hidro-Elektrik Tesisleri*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.38; “*Seyhan Barajı*”, **İktisadi Yürüyüş**, S.312 (30 Nisan 1954), s.9-14; M.A., “*Çukurova’da Bir Dolaşma 9*”, **İller ve Belediyeler Dergisi**, S.182 (Aralık 1960), s.489-490. Bunda kilovattı 20 kuruştan verilen elektriğin 20 kilovattan sonra % 50 tenzilatla 10 kuruşa verilmesi de etkili olmuştur. “Hidro-Elektrik Santrali”, **Seyhan**, 22 Ağustos 1955.

¹⁰²⁵ “Adana Sular Altında”, **Türk Sözü**, 15 Aralık 1930.

¹⁰²⁶ **BCA**, 030.10.117.818.38. Özellikle Karşıyaka'nın tamamen sular altında kalmasından dolayı hastanedeki hastalar Gilido fabrikasının göndermiş olduğu kamyonlar ile Cumhuriyet Otelini ile askeri hastaneye nakledilmişlerdir. “Adana Sular Altında”, **Türk Sözü**, 15 Aralık 1930.

başkanlığında Belediye Başkanı Turhan Cemal, Ticaret Odası Başkanı Ziya, Hilal-i Ahmer Başkanı Dr. Yusuf Ziya, Himaye-i Etfal Cemiyeti Başkanı Dr. Süleyman Sırrı, Jandarma Kumandanı Kâzım, Polis Müdürü Ziya, Sıhhiye müdürü Nazmi Aziz ve belediye mühendisinden mürekkep bir de komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun çalışmaları neticesinde tespit edilen ihtiyaç sahiplerine yardım edilmeye çalışılmıştır.¹⁰²⁷

1931 Nisanında meydana gelen aşırı yağmurlardan dolayı Ceyhan nehri 5 metre yükselmiştir. Bu nedenle Adana merkez kazanın Misis nâhiyesine bağlı 4, Karataş nâhiyesine bağlı 3 köy ile vilâyet merkezine tâbi bir köy sular altında kalmıştır.¹⁰²⁸ Misis nâhiyesindeki köylerde herhangi bir insan zâyîât olmamakla birlikte su altında kalan köylerde yaşayanlar başka yerlere nakledilmişlerdir. Ancak Karataş nâhiyesine bağlı köylerin kışlık ve yazlık mahsulatı sular altında kalmıştır.¹⁰²⁹ Çotlu köyünde ikâmet edenlerden 8 kişi jandarma tarafından kurtarılırken seyyar aşiretlerden Sayit ve Şeyh Ali ise aileleri ile beraber boğulmuşlardır.¹⁰³⁰

1935 Mart ayında meydana gelen sel neticesinde Seyhan nehri 4, Ceyhan nehri ise 4.5 metreye yakın yükselmiştir. Seyhan'ın sağ sahilindeki seddin yıkılmasına ve on köye ulaşımın kesilmesine neden olan sel de insan ve hayvan kaybı olmamıştır.¹⁰³¹

Adana'nın cumhuriyet döneminde yaşadığı ilk geniş çaplı ve önemli sel felâketi 1936 yılı Aralık ayında meydana gelmiştir.¹⁰³² Selden dolayı 5.57 cm. yükselen Seyhan nehrinin kenarındaki set 24 yerden yıkılmıştır. Selden dolayı Adana sınırları içerisinde 6, dışında 8 köy ile Hükümet Konağı, Kız Lisesi, Halkevi ve Belediye bahçesi gibi yerlerinde içerisinde bulunduğu şehir merkezinin yaklaşık olarak üçte ikisi sular altında kalmıştır.¹⁰³³ Yenice ve Durak hatları bozulduğundan Toros Ekspresi Pozantı'da, Ankara treni Yenice'de kalmış, Mersin ile de ulaşım kesilmiştir. Felâketin duyulması üzerine 23 Aralık'a kadar Adana Kızılay cemiyetine yapılan nakdî yardımın miktarı 14.974 liraya ulaşmıştır. Kızılay genel merkezi felâketzedeler için 5.000 lira gönderdiği gibi Adana Kızılay merkezinin kasasında bulunan 1.000 liranın da kullanılmasını

¹⁰²⁷ "Seylâpedeler İçin Bir Komisyon Teşkil Etti", **Türk Sözü**, 16 Aralık 1930.

¹⁰²⁸ **BCA**, 030.10.117.819.4; "Seyhan Gene Taştı", **Türk Sözü**, 13 Nisan 1931; "Adana, İkinci Bir Âfete Uğradı. Çukur Ova Deniz Hâlinde...", **Yeni Adana**, 13 Nisan 1931.

¹⁰²⁹ **BCA**, 030.10.117.819.5; "Çukurova Mahsulü Mahvoldu", **Yeni Adana**, 14 Nisan 1931.

¹⁰³⁰ **BCA**, 030.10.117.819.6.

¹⁰³¹ **BCA**, 030.10.117.821.17; "Seyhan Çok Kabardı", **Türk Sözü**, 5 Mart 1935; "Mıdık Evleri Su İçinde", **Türk Sözü**, 6 Mart 1935; "Ceyhan Irmağı Yükseliyor", **Türk Sözü**, 7 Mart 1935; "Seyhan'la Ceyhan Birleşti", **Türk Sözü**, 8 Mart 1935.

¹⁰³² "Adana Büyük Bir Felâkete Uğradı", **Türk Sözü**, 6 Aralık 1936; "Adana Büyük Bir Facia Geçirdi", **Yeni Adana**, 8 Aralık 1936; "Adana'nın Zararı Tahminden Çok Fazla", **Yeni Adana**, 10 Aralık 1936.

¹⁰³³ **Ayn Tarihi**, S.37 (İlkanun 1936), s.4.

istemiştir. Bunun yanı sıra Eskişehir ambarlarından büyükler için 1.000 amerikan donu ile 1.000 gömlek, çocuklar için 500 don ve 500 gömlek, 1.000 yatak kılıfı, 1.000 yastık kılıfı, 1.000 yatak çarşafı, 1.000 battaniye ile 300 çadır göndermiştir.¹⁰³⁴ Yurt genelinde yardım kampanyaları düzenlenmiş, şehirdeki bulunan spor kulüpleri de geliri selzedelere kalmak üzere spor karşılaşmaları yapmaya karar vermişlerdir.¹⁰³⁵

Atatürk'te selzedeler için Hilâl-i Ahmer'e 10.000 lira bağışta bulunmuştur. Atatürk'ün bu davranışı bütün memlekette büyük bir heyecan uyandırmıştır.¹⁰³⁶ Bunun üzerine pek çok vilâyet taziye ve yardım telgrafi göndermiştir. Bu bağlamda Manisa ile İstanbul İstandart Gaz ve Benzin şirketi 500'er lira göndermiştir. Adana fırka binasında yapılan toplantıda ise Adana'nın ileri gelen zenginleri yardıma muhtaç 5.000'den fazla vatandaşın günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere Kızılay'a 4.500 lira bağışta bulunmuş, Adanalı eczâcılar da felâketzedelerin hastalıklarını önlemek üzere meccânen 1.000 reçete yapmayı kabul ettiklerini belirtmişlerdir. Adanalı kadınlar ise Kızılay namına elbise ve çamaşır teminine çalışmışlardır. Hatta bu maksatla İsmet İnönü Enstitüsünde oluşturdukları 20'ye yakın dikiş makinesinin yer aldığı bir atölyede elbise ve iç çamaşırı dikmişlerdir. Bunlara fabrikalar ile terzilerde eşlik etmiştir. Felâket nedeniyle toplam 475 hânedeki 2.198 kişiye 5.246 parça battaniye, çarşaf, yatak ve yastık kılıfı, büyük ve küçük don ve gömlek dağıtılmış, câmi, medrese ve hanlarda iâşe edilen ve çalışmaya muktedir oldukları halde meskensiz oldukları anlaşılan 75 hânedeki 573 nüfusa 75 çadır dağıtılmış, hanlarda iâşeleri temin edilen 44 hânedeki 195 kişiye 15 günlük iâşeleri nakden dağıtılarak elbise ihtiyaçları karşılandıktan sonra kendi temin ettikleri yerlerde barınmak üzere Kızılay ile alâkaları kesilmiştir. Geri kalan felâketzedeler ise câmi, han, hamam gibi yerlere yerleştirilmişlerdir.¹⁰³⁷

Felâket neticesinde belediye sınırları dahilinde bulunan Akkapı'da 200, Ada Sokağında 200, Köprü Sokağı ve Havuzlu Bahçede 250, Mıdık'da 200, Mirza Çelebi'de 20, Mihmandar'da 20, Şahinağa'da 14, Deniz Kuyusunda 28 olmak üzere toplam 932 ev yıkılmış, 39 kişi hayatını kaybetmiş, 1.000'in üzerinde de hayvan telef olmuştur.

¹⁰³⁴ **BCA**, 030.10.118.823.13; **Türkiye Kızılay Derneği, 73 Yıllık Hayatı (1877-1949)**, Ankara 1950, s.86.

¹⁰³⁵ "Şehrimiz Kulüpleri", **Türk Sözü**, 12 Aralık 1936.

¹⁰³⁶ "Atatürk Seylâpzedelere 10 Bin Lira Gönderdi", **Türk Sözü**, 11 Aralık 1936; "*Hilâliahmerin Tarihçesi*", **Türkiye Hilâliahmer Mecmuası**, S.151 (15 Aralık 1936); Nail Tan, "*Atatürk'ün Sosyal Çalışmalarından Örnekler*", **Atatürkçü Düşünce**, S.44 (Aralık 1997), s.29; Akverdi, **a.g.e.**, s.60-61.

¹⁰³⁷ **BCA**, 030.10.118.823.13; "Sular Çekildi", **Türk Sözü**, 8 Aralık 1936; "Seylâp Felâketinin Bilânçosu", **Türk Sözü**, 9 Aralık 1936.

Yıkılan evlerin temellerinin topraktan yapılmış kerpiç, kârgîr veya kamıştan örülmüş yapılar olması dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra depolarda ve fabrikalarda ıslanan, çamur içinde kalan ve sel vasıtasıyla sürüklenip giden pamuk ve kozanın miktarı bilinmediği için selin maddi zararı tam olarak hesaplanamamıştır.¹⁰³⁸

1941 yılı Ocak ayında meydana gelen yoğun yağmurlardan dolayı Seyhan nehrinin taşması sonucunda oluşan sel sonucu inşaatı devam eden regülatör büyük zarar görmüştür.¹⁰³⁹ Bunun yanı sıra Seyhan nehrinin sağ tarafında 120.000 dönüm, sol tarafında ise 80.000 dönüm arazi sular altında kalmıştır. Buralarda yer alan Havutlu, Kadirbey Çiftliği, Numune Çiftliği, Piricebucak köyleri, Taşçı, Deniz Kuyusu, Sakızlı, Hacıali köyleri, Hadırlı, Camuşçu, Kayışlı, Dörtağaç, Hoca Şakir ve Abidinpaşa çiftliklerinin¹⁰⁴⁰ yanı sıra Mahmudiye, Cihanbekirli, Sıddıkiye, Cebre, Karamezar, Küçük ve Büyük Mangıt köylerinin bir kısım arazisi sele marûz kalmıştır.¹⁰⁴¹ Sel neticesinde Uğuzlar köyünde 1 ev yıkılmış ve su altında kalan ihtiyar bir kadınla küçük bir çocuk ölmüştür.¹⁰⁴²

1948 yılı Şubat ayındaki sel felaketi o zamana kadar meydana gelmiş en geniş çaptaki sellerden birisi olması bakımından önemlidir. Seyhan nehri 4.10 cm. yükselmiştir.¹⁰⁴³ Toplam zararın 10 milyon lira olduğu düşünülen sel neticesinde 600.000 dönüm arazi sele marûz kalmıştır. Bu alan içerisinde yer alan Adana'ya bağlı 62 köy sular altında kalmış, 1.060 ev ile 550 ahır ve samanlık yıkılmış, 160 hayvan telef olmuş, 56.000 dönüm ekili arazi zarar görmüştür. Vilâyet genelinde ise 108 köy sular altında kalmış, 1.522 ev ile 1.002 ahır ve samanlık yıkılmış, 322 hayvan telef olmuş ve 95.000 dönüm ekili arazi zarar görmüştür. Kızılay selden zarar görenlere 20.000 liralık maddi yardımın yanı sıra yiyecek, giyecek ve çadır yardımda bulunmuştur.¹⁰⁴⁴ Bunun haricinde 1.400 ton da tohumluk çığit tahsis etmiştir. Bu tohumun 550 tonu Adana'ya, 300 tonu Ceyhan'a, 150 tonu Karaisalı'ya, 400 tonu da Tarsus'a dağıtılmıştır. Yine

¹⁰³⁸ **BCA**, 030.10.118.823.13.

¹⁰³⁹ “Seyhan Taştı Şehrin Bazı Kısımını Su Bastı”, **Türk Sözü**, 30 Ocak 1941.

¹⁰⁴⁰ “Seyhanın Son Taşması”, **Türk Sözü**, 31 Ocak 1941.

¹⁰⁴¹ **BCA**, 030.10.119.846.37.

¹⁰⁴² **BCA**, 030.10.118.834.8.

¹⁰⁴³ “Şehri Sular Bastı”, **Türk Sözü**, 14 Şubat 1948; “Seyhan Yine Taştı”, **Seyhan**, 16 Şubat 1948.

¹⁰⁴⁴ “Yağış Devam Ediyor”, **Türk Sözü**, 15 Şubat 1948; “Zarar 10 Milyon Lira Tahmin Olunuyor”, **Türk Sözü**, 20 Şubat 1948.

yardım maksadı ile 34 traktör ile 60 pamuk mibzeri gönderilmiştir. Bu traktörlerin 18'i Adana'ya, 9'u Tarsus'a ve 7'si de Ceyhan'a tahsis edilmiştir.¹⁰⁴⁵

Sel dolayısıyla dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de bölgeye gitmiştir.¹⁰⁴⁶ Hatta selle ilgili bir de rapor hazırlayıp Başbakanlığa göndermiştir. İnönü raporunda; bölgenin sular altında kalmasına neden olan felâketin Seyhan nehrinin etrafındaki settin bir bölümünün Hadırlı köyü yakınlarında yıkılarak Berdan'ı taşkın haline sokmasından kaynaklandığını belirttikten sonra bölgede yıkılan evler ve köyler olduğunu, köylüler ile bağlantı kurulamadığını, insanların ve hayvanların beslenme sorunu yaşadığını, vatandaşlara kereste ve tohum yardımı yapılması gerektiğini, toprağın işlenmesi için köylünün ihtiyaç duyduğu tarım aletlerinin temin edilerek bölgeye gönderilmesi gerektiğini, vatandaşların harap olan aletlerinin ve mahsulatının göz önünde bulundurularak birikmiş borçları ile bazı vergilerin affı veya tecili ile bölge çiftçisine yeni kredi temini açılmasına yardımcı olunması gerektiğini, çiftçilerin de bu yönde beklentileri olduğunu, Hadırlı köyü gibi bazı yerleşim yerlerinin büsbütün naklinin düşünülmesi gerektiğini ifade ederek ilerleyen dönemlerde benzer vakaların yaşanmaması için sel felâketini önlemenin sulama işinden önce ele alınması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴⁷ İsmet İnönü'nün izlenim ve önerilerini içeren raporundan birkaç gün sonra Tarım Bakanlığı tarafından muhtaç olan vatandaşların gerçek ihtiyaçları tespit edilmeye kadar acil ihtiyaçlarını karşılamak üzere Adana'da teşekkül etmiş olan yardım komitesine 200 m³ kereste gönderilmesi için Başbakanlıktan izin istenmiştir.¹⁰⁴⁸

Bölgede incelemeler yapan Maraş milletvekilleri Hasan Reşit Tankut, Dr. Kemali Bayızıt ve Emin Sosyal da bir rapor hazırlayarak parti aracılığıyla Başbakanlığa göndermişlerdir. Raporda Ceyhan nehrinin eski bir nehir olmasından dolayı faydasının ve zararının azaldığı ifade edilerek uzun ve masraflı kanallarla faydalı, kısa ve az masraflı setlerle de zararsız hale getirilebileceği belirtilmiştir. Seyhan ve Berdan nehirlerinin ise genç olmalarından dolayı yeryüzüne yakın aktıkları, yukarı kısımlarında ağaç olmamasından dolayı birden kabarak ovaya yayıldıkları, bu nedenle yatak değiştirmelerinin muhtemel olduğu, o ana kadar tedbir olarak Seyhan'ın iki yakasına set

¹⁰⁴⁵ Salahaddin Onur, "Çukurova'da Sel Felâketi", **Çiftçi Yolu**, S.13 (15 Nisan 1948), s.3; "Hükümetin Yeni Yardımları", **Türk Sözü**, 13 Mart 1948.

¹⁰⁴⁶ "Cumhurbaşkanımız Şehrimizde", **Seyhan**, 23 Şubat 1948; "İnönü Şehrimizde", **Seyhan**, 8 Mart 1948; "İnönü'nün Bölgedeki Tetkikleri", **Türk Sözü**, 24 Şubat 1948; "İnönü Adana'da", **Türk Sözü**, 7 Mart 1948.

¹⁰⁴⁷ **BCA**, 030.01.40.241.6.

¹⁰⁴⁸ **BCA**, 030.01.80.506.5.

yapıldığı ve bunun için milyonlarca lira harcandığı, bazı toprak sahiplerinin şahsi duygularla set istikametini tayinde etkili oldukları veya seti kendilerinin yapmaya çalıştıkları ifade edilerek bunun da selle mücadeleye zarar verdiği belirtilmiştir. Çözüm olarak da Seyhan ve Berdan nehirlerinin çok kıvrımlı olmaları ve yataklarının dolmuş olmasından dolayı suyu engelleyip taşmaya neden oldukları için nehirlerdeki kıvrımların kesilerek nehir yatağının düz hale getirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Adı geçen milletvekilleri, görüştükleri yetkili ve görevli fen adamlarının ise Seyhan'ın dar bir yerinde büyük bir baraj yaparak suyu biriktirmeyi düşündüklerini söylediklerini ifade etmişlerdir. Ancak bu çalışmaların zaman alacağını belirterek Seyhan, Ceyhan ve Berdan sel mintikalarında acil durumlarda kullanılmak üzere kayık, sal, motorlu ve dibi düz tekneler hazırlattırılarak her an kullanıma hazır halde bulundurulması gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁰⁴⁹

Şiddetli yağışlar nedeniyle 1953 yılı Şubat ayında Seyhan nehri 4.95 cm, Ceyhan nehri ise 5 metre yükselmiştir. Bunun neticesinde Karşıyaka ve Denizli mahalleleri başta olmak üzere şehrin büyük kısmı sular altında kalmıştır.¹⁰⁵⁰ Adana ile Ceyhan'ın ulaşımı kesilmiş Ender, Orhaniye, Selimiye ve Kumrulu köyleri ile Sakarcalı ve Tacirli nahiyeleri de selden dolayı tahliye edilmiştir.¹⁰⁵¹

Çukurova bölgesine bir taraftan hayat veren bu nehirler, bir taraftan da neden oldukları sel felaketi dolayısıyla ciddi zararlar vermişlerdir. Hatta adı geçen nehirlerin neden olduğu sellerin “*Misis yilandan, Ceyhan yelden, Adana selden gidecek*” sözüne kaynaklık ettiği ifade edilmiştir.¹⁰⁵²

3. Çekirge İstilaları

Bölgedeki bilinen ilk çekirge istilası 1886 yılında meydana gelmiştir.¹⁰⁵³ Bunu 1915 ve 1930 yıllarında meydana gelen ve “*Sudan çekirgesi*” olarak bilinen türün istilaları takip etmiştir. Anavatanı Sudan olan bu çekirgeler, iklim şartlarına bağlı olarak bazı yıllar aşırı şekilde üremişlerdir. Bu nedenle genellikle her 11-13 yılda bir Sudan'dan göç ederek komşu ülkelere saldırmışlardır. Ülkemize ve Çukurova bölgesine

¹⁰⁴⁹ BCA, 030.01.42.251.5.

¹⁰⁵⁰ “Seyhan ve Ceyhan Nehirleri Taştı”, **Demokrat**, 10 Şubat 1953.

¹⁰⁵¹ “Bütün Çukurova Su Altında”, **Demokrat**, 11 Şubat 1953.

¹⁰⁵² Bu bilgi, 11.10.2012 tarihinde Veysel Erdem Bozdoğanğil ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir. Bu sözün bir değişik varyantı olarak da “*Adana'nın selinden Akşehir'in yelinden kork*” denmektedir. **Çiftçi Yolu**, S.2 (15 Nisan 1947), s.15.

¹⁰⁵³ Doğan-Önal, **a.g.m.**, s.23.

gelişleri de bu göçler dahilinde olmuştur. Ancak 1915’de sadece Çukurova bölgesine gelmişler ve pamuklara saldırmışlardır.¹⁰⁵⁴

4. Kıtık-Kuraklık

Bölgede dönem dönem kıtlık vakası da yaşanmıştır. Nitekim III. Selim dönemine tesadüf eden 1790 yılında büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Bunun üzerine bölgedeki çiftçiler padişaha müracaat ederek vergiden muaf tutulmalarını istemişlerdir. 1828 ve 1831 yıllarında meydana gelen kuraklıklar neticesinde ise bölgedeki çeşmelerin çoğu kuruduğu gibi kuyuların da suları çekilmiştir. 1886 ve 1887 yıllarında da Adana başta olmak üzere Konya ve Ankara vilâyetlerini kapsayan büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Bunu 1915-1917 yılları arasında meydana gelen kuraklıklar takip etmiştir. Yağmurun az yağmasından kaynaklanan kuraklığa bağlı olarak yaşanan kıtlıkların önüne geçmek için suya dayalı çeşitli sulama projeleri gündeme gelmiştir.¹⁰⁵⁵

E- Ulaşım

Adana vilayeti, coğrafi konumu dolayısıyla tarih boyunca ulaşım açısından stratejik bir noktada yer almıştır. Bu nedenle kara, hava, deniz ve demiryolu vasıtasıyla pek çok yerle irtibat halinde olmuştur. Havayolu vasıtasıyla pek çok şehre doğrudan uçuşlar gerçekleştirilirken, demiryolu vasıtasıyla da Konya, Kayseri ve Osmaniye üzerinden Anadolu’nun farklı noktalarına ulaşılabilir. Avrupa’dan Anadolu’ya gelen ve Ortadoğu üzerinden Körfez ülkeleri ile İran ve Pakistan’a kadar uzanan karayolu vasıtasıyla da pek çok ülkeye ulaşım imkanı sağlamaktadır. Bu yönüyle bir karayolu köprüsü durumundadır.¹⁰⁵⁶ Ancak coğrafi şartların da etkisiyle denizyolu ulaşımı pek gelişmemiştir.

1. Karayolu

Genelde Çukurova özelde ise Adana’dan geçen dört önemli yol güzergâhı vardır. Bunlardan birincisi Konya Ovasından gelen ve Torosları aşan Karaman yoludur. İkincisi Konya, İvriz ile Kayseri üzerinden gelip Ulukışla’da birleşerek Çiftahan, Tekir ve Gülek Boğazını aşarak Tarsus Ovasına ve Çukurova’ya uzanan yoldur. Üçüncüsü Fırat Nehrinden başlayıp Amanos Dağları ve Osmaniye üzerinden Çukurova ile Adana’ya ulaşan yoldur. Dördüncüsü ise Boğazköy, Kayseri, Tufanbeyli ve Kozan’ı

¹⁰⁵⁴ Yurdumuza gelenler mesafenin etkisinin yanı sıra hemen çiftleşmelerinden dolayı yumurtalarını kumsal ve nemli topraklara gömmek zorunda kaldıkları için ciddi zarar vermemişlerdir. Bekir Alkan, “Çekirgeler ve Savaşı”, **Ziraat Dergisi**, S.67 (Ağustos 1945), 10-11.

¹⁰⁵⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.38; Doğan-Önal, **a.g.m.**, s.23-25.

¹⁰⁵⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.119; Yalçın, **a.g.e.**, s.30-31.

geçerek Çukurova'ya ulaşan yoldur.¹⁰⁵⁷ Bu güzergâhlardan Çukurova için hayati derecede önemli olanı ikinci güzergâhtır. Çünkü Çukurova'nın İç Anadolu, Ege, Marmara, Orta Doğu ve Avrupa ile olan ticaretinin büyük bir bölümü bu yol sayesinde gerçekleşmektedir. 1897 tarihli istatistik yılına göre vilâyet genelindeki mevcut yolun uzunluğu 559.800 metredir. Bunun yanı sıra aynı yıl içerisinde yeni yapılan yol uzunluğu 1.250, tamir edilen yol uzunluğu ise 8.810 metre olmuştur. Bu yollarla bağlantılı olarak da 1897 yılı içerisinde 4 tane yeni köprü inşâ edilmiştir. Bu döneme kadar inşâ olunan köprü mevcudu ise 4'ü ahşap, 38'i karışık, 494'ü kârgîr olmak üzere 536'dır.¹⁰⁵⁸ Artan ticari faaliyetler neticesinde şehirdeki yol uzunluğu artmıştır. Ancak stabilize olarak yapılmış olan bu yollar, cumhuriyet döneminde asfaltlanmak suretiyle kullanışlı hale getirilmişlerdir.

2. Denizyolu

Çukurova bölgesi, deniz yoluyla Doğu Akdeniz, Kıbrıs, Mısır ve Ege dünyası ile irtibat halinde olmuştur. Bunun yanı sıra 19. yüzyılda Adana'ya gelmiş olan Fransız Doğubilimci Victor Langlois'in bir gravüründe Seyhan nehrinin Tepebağ ve Taş Köprü civarında küçük tonajlı tekneler ile yelkenliler görülmektedir.¹⁰⁵⁹ Dr. Kotschy ise anılarında küçük ölçekli gemilerin Taş Köprü'ye kadar geldiğini belirterek "*Kentin yanında Seyhan Nehri o kadar derindir ki Kıbrıs ve Kuzey Suriye limanlarından küçük gemilerle Taş Köprü'ye kadar gelinebilir. Burada içlerinde iki yüksek latin tarzı yelkenlinin bulunduğu 8 tane gemi saydım. Bu gemilerin dönuşte kereste, susam, buğday, yün ve pamuk ile biraz da diğeri mahsullerden götürdüğünü...*" gördüğünü ifade etmiştir.¹⁰⁶⁰

Nitekim 19. yüzyılda Seyhan ve Ceyhan ırmakları açıklarına kadar gelen İngiliz bahriyeliler, demirledikleri gemilerinden inerek adı geçen ırmaklar boyunca aslan avlamışlardır.¹⁰⁶¹ Yine 1940'lı yıllara kadar Ceyhan ırmağı üzerinden kayıkla Misis'e kadar, yelkenlilerin ise Bebeli köyüne kadar gidebildikleri ifade edilmektedir.¹⁰⁶² Bu nedenle Adana'nın zaman zaman Akdeniz'e doğrudan bağlanması fikri de gündeme gelmiştir. Bu önerilerden birisi Abidin Paşanın valiliği sırasında Hollandalılar

¹⁰⁵⁷ A.R. Yalğın, "*Çukurova'da Arkeoloji Durumu, Krallıklar, Eski Yollar, Anıtlar, Araştırmalar ve Kazılar*", **Görüşler**, S.17 (1939), s.12-15.

¹⁰⁵⁸ Tefik Güran, **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılı 1897**, Ankara 1997, s.285-288.

¹⁰⁵⁹ Girginer, **a.g.m.**, s.81.

¹⁰⁶⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.34.

¹⁰⁶¹ Girginer, **a.g.m.**, s.81.

¹⁰⁶² S. Alpan, "*Adana Coğrafyasına Bir Bakış, Akarsular ve Rejimleri*", **Görüşler**, S.6/54(1943), s.3.

tarafından Sultan II. Abdulhamit'e yapılmıştır. Fakat Sultan II. Abdülhamit “*Mısır’ın âkıbetine uğranabilir*” kaygısıyla bu öneriyi reddetmiştir. Önerinin reddedilmesinde Seyhan’ın kenarına yapılacak setler ile nehrin her yıl dolacak olan yatağının temizlenme masraflarının fazlalığı da etkili olmuştur. Bunun yanı sıra 1880’li yıllarda Adana’nın Akdeniz ile doğrudan bağlantı noktası olan Yumurtalık ve Karataş limanlarının modernleştirilmesi gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan bir çalışmada adı geçen limanların 240 bin liralık bir harcama ile gemilerin istifade edebileceği hale getirilebileceği belirtilmiştir. Ancak bu düşünce de tasarı olmaktan öteye gidememiştir. Bunun üzerine bu tarihten itibaren doğal koşulları liman olmaya elverişli olan ve Adana’nın Akdeniz ile ticari bağlantısını gerçekleştirecek Mersin limanı gelişmeye başlamıştır. Böylece iki şehir arasındaki işbölümü de Adana’nın Çukurova’nın sanayi merkezi, Mersin’in de onun dünya ile bağlantısını sağlayan liman olması şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁰⁶³

3. Demiryolu

Adana’ya ulaşan ilk demiryolu hattı 1886’da açılan Adana-Mersin demiryolu olmuştur. 1908 yılında bu hattı satın alan Almanlar bir taraftan Pozantı-Yenice ile Ceyhan-Bahçe’ye, bir taraftan da 1. Dünya Savaşı başında hizmete giren ek bir hatla İskenderun’a kadar uzatmışlardır. Ancak tek hatlı olması ve cer gücünün (çekme) azlığı gibi sebeplerden dolayı istenildiği gibi kullanılamamıştır.¹⁰⁶⁴

Bölgeye yönelik ilk demiryolu projeleri ise 19. yüzyılın ikinci yarısında Çukurova’yı dünya pazarına bağlamak amacıyla gündeme gelmiştir. Bu mahiyetteki ilk proje 1856’da İngilizlerin önerdiği ve Osmanlı Devleti tarafından da benimsenen İskenderun-Basra körfezi demiryolu hattı olmuştur. Bunu 1870’lerde yine İngilizler tarafından öne sürülen Mersin-Adana-İskenderun-Kilis-Urfa-Diyarbakır demiryolu hattı takip etmiştir. Fakat bu projeler Osmanlı Devleti tarafından benimsenmemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti tarafından da benzer projeler gündeme getirilmiştir. Örneğin Nafia Nâzırı Hasan Fehmi Paşa’nın hazırladığı bir raporda Maraş-Kozan-Adana ve Karataş’ı birbirine bağlayacak 200 km’lik bir demiryolu hattının yapılması tasarlanmıştır.¹⁰⁶⁵ Ancak Adana demiryolu için ilk somut adım 1883 yılı Ocak ayında

¹⁰⁶³ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.34; Bülent Varlık, **Emperyalizmin Çukurova’ya Girişi**, Ankara 1977, s.32.

¹⁰⁶⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.120.

¹⁰⁶⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.34; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova’ya Girişi**, s.26.

atılmıştır. Buna göre Mehmet Nihat Bey ile Kostaki Teodoridi (Kara Todorî Paşa) adlı iki Osmanlı vatandaşı 99 yıllığına Adana-Mersin demiryolu hattı imtiyazını almışlardır. Uzunluğu 67 km. olan hattın temeli Abidin Paşa'nın valiliği döneminde atılmış, 2 Ağustos 1886'da Köse Raif Paşa'nın valiliği sırasında da işletmeye açılmıştır.¹⁰⁶⁶ Anlatıldığına göre açılış günü istasyonu dolduran ve trenin ne olduğunu ilk defa gören halk, lokomotif düdük çalarak soluya soluya istasyona girince çil yavrusu gibi dağılıp kaçmıştır. Herkes korkudan lokomotif ve vagonlara yanaşmadan bu garip aracı uzaktan seyretmekle yetinmiştir. Bu nedenle trene ilk günler kimse binmemiş, vagonlar boş gidip gelmiştir. İşletmenin her gün zarara uğraması üzerine işletmeyi yöneten ortaklık halkı alıştırmak için bir ay ücret almamıştır. Daha sonra ufak ücretlerle devam eden yolculuklar sayesinde halk tren yolculuğuna alıştırmıştır.¹⁰⁶⁷

Hattın açılması Adana'nın sosyo ekonomik hayatında canlandırmıştır.¹⁰⁶⁸ Örnek olarak 1889 yılında Adana-Mersin arasında gidip gelen 1 kişiye karşılık 1910 yılında 10 kişi gidip gelmiş, her 1 ton mala karşılık olarak da 6 ton mal taşınmıştır. Artan bu ticari hareketlilik pamuk üretiminin hızla gelişmesinden kaynaklanmıştır. 1886'de işletmeye açılmış olan hattın kontrolü 1908 yılında Almanlara¹⁰⁶⁹, işgal yıllarında Fransızlara geçmiş, 1929 yılında da satın alınmak suretiyle millileştirilmiştir.¹⁰⁷⁰

Adana'dan geçen bir diğer önemli demiryolu hattı ise Berlin-Bağdat Demiryolu hattı olmuştur. Hattın İstanbul-Bağdat bölümüne ilişkin anlaşma Anadolu Demiryolları Kumpanyası ile Osmanlı hükümeti arasında 1899'da imzalanmıştır. Buna göre 2.500 km'lik hattın 8 yılda tamamlanması öngörülmüştür. Fakat 1907 yılına kadar ancak Bulgurlu'ya kadar olan kısım inşa olunabilmiştir. Bununla birlikte savaş sırasında yapımına devam edilmiştir. Ancak mütârekenin imzalanması ile birlikte Konya'dan Nusaybin'e kadar olan kısmın denetimi Almanlardan İngilizlere, 1919 yılında da bölgeyi işgal eden Fransızlara geçmiştir. Fakat 1920 yılında Pozantı-Çifteler arasındaki

¹⁰⁶⁶ Hilmi Kaşıkçıoğlu, "Anadolu-Bağdat ve Mersin-Adana Demiryolları IV", **Demiryol**, S.523 (Ağustos 1969), s.24; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, s.27; Erdem, **Osmanlı Devletinde Bayındırlık Faaliyetleri**, s.266-268.

¹⁰⁶⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.35.

¹⁰⁶⁸ Necdet Tunçdilek, **Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul 1986, s.149.

¹⁰⁶⁹ Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, s.28.

¹⁰⁷⁰ "Anadolu ve Mersin-Tarsus-Adana Demiryolları ve Haydar Paşa Limanı ve Zürih'te Şark Demiryolları Bankası Arasında Münakit Dört Kıta İtilafname ve Merbutatının Tasdiklerine Ait Kanun", **Resmi Gazete**, S.1090 (12 Kânunusani 1929), s.6392-6416; **Düstûr**, III. Tertip, C.5, s.631; İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Ankara 2001, s.125-127; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.34.

kısımın kuvâyi millîyeciler tarafından havaya uçurulmasından dolayı ancak Yenice'ye kadar olan kısma hâkim olabilmişlerdir.¹⁰⁷¹

1921'de imzalanan Ankara İtilâfnâmesinden sonra hattın Pozantı ile Nusaybin arasındaki kısmının işletmesi Fransızlara geçmiştir. Bu nedenle Fransızlar tarafından genel merkezi Halep'te olan bir şirket kurulmuştur. 1922 Ekiminde faaliyete geçen şirket, “*Demiryolunun her iki yanında 20'şer kilometrelik alandaki madenlerin işletme ve dış ülkelere satma hakkı, km. başına 4.500 franklık kazanç gerçekleşmezse üstünün hükümetçe tamamlanması...*” gibi ayrıcalıklarla hattın işletmesini elde etmiştir.¹⁰⁷² Bunun üzerine hattı Fransızlara kaptırmak istemeyen İngilizler Anadolu Demiryolları Şirketinin hisselerini elinde bulunduran Zürih'deki “*Şark Demiryolları Bankası*” ile anlaşarak hisselerin önemli bir kısmını ele geçirmiştir. Hattı işletmek üzere “*National Railways of Turkey*” adlı bir de şirket kurmuşlardır. Bu sırada demiryolu hatlarının mevcut durumunu ve hukukî durumunu görüşmek üzere şirket yetkilileriyle görüşmeye başlayan Türkiye, siyasi müdâhale ve tesirlere yol açacağından dolayı hattı satın almak istemiştir. Ancak şirket yetkilileri ile anlaşamadığından görüşmeler kesintiye uğramıştır. Bunun üzerine Anadolu Demiryolları, Haydarpaşa Liman ve Rıhtımı ile Mersin-Tarsus-Adana demiryolu şirketlerinin hisse senetlerinin önemli bir kısmını elinde bulunduran “*Şark Demiryolları Bankası*” ile görüşmelere başlanmıştır. Görüşmeler neticesinde Adana-Mersin hattı ile Anadolu Demiryollarının da içinde bulunduğu hatların satın alınması için 10 Aralık 1928 tarihinde sözleşme imzalanmıştır.¹⁰⁷³ Bu sözleşme, 31 Aralık 1928 tarih ve 1375 sayılı “*Anadolu ve Mersin-Tarsus-Adana Demiryolları ile Haydarpaşa Liman ve Zürih'te Şark Demiryolları Bankası Arasında Münakit Dört Kıtâ İtilâfnâme ve Merbutanın Tasdikine Dair Kanun*” ile onaylanmıştır.¹⁰⁷⁴ Böylece 1.032 km. uzunluğundaki Anadolu demiryolları ile 67 km. uzunluğundaki Mersin-Tarsus-Adana demiryolunun kontrolü 1 Ocak 1929 tarihi itibarıyla Türkiye'ye geçmiştir.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷¹ Konya-Adana hattı üzerinde Pozantı-Hacıırkı istasyonları arasında bulunan Karapınar istasyonunun adı, Ereğli istasyonu ile iş yapan ve Konya vilâyetine bağlı bulunan Karapınar kazası ile aynı adları taşımalarından dolayı eşya göndermek isteyenler açısından karışıklığa neden olduğu gerekçesiyle Seyhan Vilâyeti İdare Kurulu'nun 15 Ocak 1951 tarihli kararı uyarınca yakınındaki köye izâfeten “*Belemedik*” olarak değiştirilmiştir. **BCA**, 030.11.1.248.38.15.

¹⁰⁷² **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.35.

¹⁰⁷³ Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları**, s.125-127.

¹⁰⁷⁴ **Düstür**, III.Tertip, C.5, s.631.

¹⁰⁷⁵ **BCA**, 030.18.01.02.1.13.2; 030.10.147.52.5; Kaşıkçıoğlu, **a.g.m.**, s.24; “*Anadolu, Adana-Mersin Hatları*”, **Türk Sözü**, 1 İkincikânun 1929, s.1.

4. Havayolu

Adana'ya ilk havaalanının inşasına 1930'lu yıllarda başlanmıştır. Şehrin batısına ve Tarsus yolunun güneyine inşa olunan havaalanından ilk uçuşlar ise 1938 yılında Ankara'ya gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁷⁶ Bu havaalanının hizmete girmesi ile birlikte bu zamana kadar yabancı havayolu şirketleri tarafından askeri havaalanından yapılmış olan uçuşlarda yeni havaalanından gerçekleştirilmeye başlanmıştır.¹⁰⁷⁷ Ancak kısa sürede yıpranan alan 1946 yılında İngilizler tarafından 84.416 lira 37 kuruşa onarımdan geçirilmiştir.¹⁰⁷⁸ Ayrıca 1948 yılı sonunda havaalanının ıslahı ve yeni tesisler ilavesiyle modern bir hale getirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu meyanda telsiz cihazı, kör uçuş tertibatı ve diğer uçuş muhabere ve uçuş vasıtalarını ihtiva edecek olan sekiz bina yapılmıştır.¹⁰⁷⁹ Şehirdeki bu sivil havaalanının yanı sıra 1955 yılında Ceyhan yolu üzerinde bulunan İncirlik köyüne de askeri amaçlı bir havaalanı inşa olunmuştur.¹⁰⁸⁰ Bu havaalanı için ilk çalışmalar 1951 yılında başlamış olup ilk etapta 20.000 dönüm arazi istimlak edilmiştir.¹⁰⁸¹ Gerekli arazinin temini üzerine 25 Mayıs 1951 tarihinde de temel atma töreni gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁶ Ankara-Adana direk hava hattını arazi ve hava bakımından tetkik etmek üzere bir de komisyon oluşturulmuştur. **BCA**, 030.10.60.407.6.

¹⁰⁷⁷ **BCA**, 030.10.60.406.13.3.

¹⁰⁷⁸ **BCA**, 030.11.1.189.2.16.

¹⁰⁷⁹ "Havaalanımız Modern Hale Getiriliyor", **Seyhan**, 2 Ağustos 1948; "Şehrimiz Havaalanı Yakında Islah Ediliyor", **Seyhan**, 20 Şubat 1950.

¹⁰⁸⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.120. II. Dünya Savaşı sonrasında Sovyet yayılmasını durdurmak isteyen Avrupalı devletler ile Amerika 4 Nisan 1949 tarihinde kısa adı NATO (North Atlantic Treaty) olan Kuzey Atlantik İttifakı'nı kurmuşlardır. Sovyet tehlikesinden tedirgin olan Türkiye'de 18 Şubat 1952 tarihinde bu ittifaka üye olmuştur. Savaş sonrasında başlayan Türkiye-Amerikan ilişkileri de Türkiye'nin NATO'ya girmesi ve iki ülke arasında yapılan ikili antlaşmalarla daha da ilerlemiştir. Bu antlaşmalar çerçevesinde Amerika'ya topraklarında askeri üs ve tesis kurma izni vermiştir. Bu askeri üslerden birisi de Adana'ya inşa olunan İncirlik Askeri Üssüdür. Baskın Oran (edt), **Türk Dış Politikası**, C.I (1919-1980), İstanbul 2002, s.543-559; Mehmet Saray, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi III. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler**, Ankara 2000. İnşasına 1951'in bahar aylarında başlanan üs 1954 yılında tamamlanmıştır. Ancak kullanımına ilişkin hukukî zemin 23 Haziran 1954 tarihli Askeri Kolaylıklar Anlaşması ile oluşturulmuştur. Genelkurmay Başkanlığı ile Amerikan Hava Kuvvetleri arasında 6 Aralık 1954 tarihinde imzalanan İncirlik Hava Meydanı Müşterek Talimatnamesi ile üssün ortak kullanımına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Buna binaen 15 Şubat 1955 tarihinde Adana Hava Üssü adı ile kullanıma açılmıştır. Ancak 28 Şubat 1958 tarihinde adı İncirlik Hava Üssü olarak değiştirilmiştir. Osman Atalay Akman, **İncirlik Üssünün Kullanımı ve Türk-Amerikan Stratejik Ortaklığındaki Rolü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2007, s.34, 39.

¹⁰⁸¹ "Şehrimizde Yapılacak Olan Havaalanı", **Seyhan**, 19 Mart 1951; "Hava Meydanı İçin İstimlak Edilen Arazilerin Parası Ne Zaman Verilecek?", **Seyhan**, 7 Mayıs 1951.

¹⁰⁸² "Hava Limanının Temel Atma Töreni Yapıldı", **Seyhan**, 25 Mayıs 1951.

F- Haberleşme ve Haberleşme Araçları (Posta ve Telgraf)

1937 Ekiminde 350 kilometrelik Kayseri-Adana telefon devresi inşaatı tamamlanarak Adana ve Niğde merkezleri şehirler arası konuşmalara açılmıştır.¹⁰⁸³ 1937 yılı Adana telefon rehberinde senelik abonelik ücreti 25 veya altı aylık 12.5 lira, tesisat ücreti 500 metreye kadar 22.5 lira, 500 metreden fazlası için her metre için 2 kuruş olarak belirlenmiştir. Rehberde göre şehirdeki abone sayısı 1937 yılında 289¹⁰⁸⁴, 1945 yılında ise yaklaşık olarak 560'a yükselmiştir.¹⁰⁸⁵ Kısa süre içerisinde 1.000'e çıkartılan santralin yetersiz gelmesine üzerine 1951 yılında 2.400'e çıkartılması için çalışmalara başlanmıştır.¹⁰⁸⁶

G- Spor

1. Adana'da İlk Sportif Faaliyetler ve Beden Terbiyesi Müdürlüğü'nün Kurulması

Adana şehri cumhuriyetin ilk yıllarında yüzme, sutopu, basketbol, futbol, atletizm, bisiklet, güreş, voleybol, judo, masa tenisi gibi pek çok spor dalının icra edildiği bir şehir olmuştur. Ancak şehrin sahip olduğu iklimsel özelliklerden dolayı yüzme, sutopu, bisiklet gibi spor dalları daha fazla gelişmiştir.¹⁰⁸⁷ Özellikle Adanalı sporcuların yüzme ve sutopu dalında elde ettiği başarılar nedeniyle şehrin adı bir dönem için bu spor dalları ile özdeşleşmiştir. Bu başarının elde edilmesinde Demirspor sutopu takımının 1942 yılından 1962 yılına kadar kesintisiz olarak 20 yıl üst üste şampiyon olması etkili olmuştur. Bu şampiyonlukların 17'sini hiç yenilmeden elde ettikleri için de uzun yıllar “*yenilmez armada*” olarak anılmışlardır.

Adana isminin özdeşleştiği bir diğer spor dalı ise İsmet Atlı, Mehmet Kartal, Kemal Dişçürük gibi sporculardan dolayı güreş olmuştur. Bu sporcuların gerek ulusal gerekse uluslararası müsabakalardan elde ettikleri başarılar hem Adana'nın hem de Türkiye'nin adını uluslararası arenada duyurmuştur.

Adana sporunun göstermiş olduğu gelişmede pamuk ve pamuğa dayalı sanayi de etkili olmuştur. Pamuk üretimine bağlı olarak gerçekleşen sermaye birikimi şehirdeki

¹⁰⁸³ BCA, 030.10.159.117.1.

¹⁰⁸⁴ Adana P.T.T. Telefon Rehberi, Seyhan 1937.

¹⁰⁸⁵ Seyhan Bölgesi Telefon Rehberi, Adana 1945, s.27-69.

¹⁰⁸⁶ “Adana Telefon Santrali 2.400'e İbلاغ Olunacak”, *Vatandaş*, 13 Ekim 1951.

¹⁰⁸⁷ Halil Dalhan, “1947 Yılında Seyhan Yüzücüleri ve Rekorları”, *Adanaspor*, S.1, Y.2 (29.12.1947), s.7.

ilk müessese kulüplerini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda kurulan ilk kulüpler ise Milli Mensucat, Sümerspor, Güney Sanayi ve Bossa'dır.¹⁰⁸⁸

Adana spor tarihi içerisinde özel sermayeye dayalı spor kulüplerinin yanı sıra Demirspor Kulübü gibi kamu kökenli kulüplerde yer almıştır. Yüzme ve sutopu dallarında elde ettiği başarılarla göz dolduran Demirspor, Adanaspor ile girdiği rekabet ve bu rekabet neticesinde ortaya çıkan sportif başarılarla da adından söz ettirmiştir. Elde edilen sportif başarıların devam etmesi, sportif faaliyetlerin düzenli bir şekilde yürütülmesi, sporcuların bilgi ve birikimlerinin artırılması için şehirde zaman zaman hakem sınavları da yapılmıştır. Ayrıca Ankara'dan davet edilen antrenörlere parti binasında ve mekteplerde konferanslar verdirilmiştir. Bunun yanı sıra sporcuların ucuz ve sağlıklı beslenebilmesi için bir de lokanta açılmıştır.¹⁰⁸⁹

2. Adana'da İlk Spor Kulüplerinin Ortaya Çıkması

Adana'da ortaya çıkan ilk spor kulübü 1913 yılında Ferit Celâl Güven, Dr. Ali Hikmet Coral, Vehbi Necip Savaşan, İ. Safa Özler, Saatçi Vehbi, Coşkun Güven tarafından kurulmuş olan Türkgücü'dür.¹⁰⁹⁰ Futbol ve cirit dallarında faaliyet göstermiş¹⁰⁹¹ olan kulübün "*kumluk*" olarak adlandırılan bölgede tertip ettiği ve halkın yoğun ilgisini çeken cirit müsâbakaları 1940'lı yılların başına kadar oynanmıştır.¹⁰⁹²

Türkgücü'nün elde ettiği başarılar Halep'te organize edilen bir turnuvaya davet edilmesine neden olmuştur. Bu turnuvada Ermeni ve Arap Karmaları ile karşılaşan Türkgücü takımı her iki karşılaşmadan da 2-0 galip ayrılmıştır. 1921 yılında takımın kurucuları arasında yer alan Ferit Celâl Güven ve Ahmet Remzi Yüreğir tarafından kulübün adı Türk Ocağı olarak değiştirilmiştir.¹⁰⁹³ 1924 yılı Türkiye Futbol Şampiyonasına Adana vilâyetini temsilen katılan Türk Ocağı, Harbiye ile yaptığı final maçını 2-0 kaybederek Türkiye ikincisi olmuştur.¹⁰⁹⁴ Bunun yanı sıra Adana, Mersin ve

¹⁰⁸⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.163.

¹⁰⁸⁹ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.214.

¹⁰⁹⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.163.

¹⁰⁹¹ Kurucular arasında Ahmet Remzi Yüreğir de vardır. Özgür Daşlı, "*Çukurova Futbolunda Rekabet*", **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul 2009, s.276.

¹⁰⁹² Cevat Dıplan, "*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*", **Adanaspor**, S.1 (22.12.1947), s.3 Eski İstasyon ile Hristiyan mezarlığının boşluğu ile kumluk olarak adlandırılan ve daha sonra hayvan pazarı olarak da kullanılan alanlar cumhuriyetin ilk yıllarında Adanalı gençlerin en önemli spor alanları olmuştur. Rıza Salih Saray, "*Adana'da Spor Kalkınması*", **Görüşler**, S.45 (Mayıs 1942), s.11-12. Kumluk ifadesi ise şu an ki Merkez Park ile Demirköprü arasındaki alan için kullanılmıştır. **Adana'da Törenler**, (Der. Mehmet Baltacı vd.), Adana 2003, s.13.

¹⁰⁹³ Saray, **a.g.m.**, s.11-12, Daşlı, **a.g.m.**, s.276; **Adana**, Ankara 1994, s.100.

¹⁰⁹⁴ Daşlı, **a.g.m.** s.276.

Konya’da yaptığı futbol karşılaşmaları ve bu karşılaşmalardan elde ettiği sonuçlar ile adından söz ettirmiştir.¹⁰⁹⁵

Şehirdeki ikinci kulüp 1920’li yıllarda Fuat Onat, Canib Bey, Hamdi Paramyok tarafından kurulan Gençlerbirliği kulübüdür.¹⁰⁹⁶ Gençlerbirliği’nin kurulması ile birlikte Türk Ocağı, Öğretmen Okulu ve Erkek Lisesi takımları arasındaki rekabet de artmıştır. Bu durum 1928 yılında Türk Ocağı ve Gençlerbirliği takımlarının birleşmesine neden olmuştur. Birleşme sonrası oluşturulan yeni takımın ismi Adana İdmanyurdu, renkleri de siyah-beyaz olarak belirlenmiştir.¹⁰⁹⁷ Kısa zamanda futbol, atletizm, bisiklet ve voleybol dallarında üstün başarı gösteren İdmanyurdu, 1933-1938 yılları arasında Çukurova ve bölge şampiyonu olmuştur. Bu nedenle Ankara’da yapılan grup müsâbakalarında Adana’yı temsil etmiştir.¹⁰⁹⁸

İdmanyurdu Kulübünden ayrılanlar 1928 yılında Rıza Salih Saray’ın önderliğinde Seyhanspor Kulübünü kurmuşlardır.¹⁰⁹⁹ Kulübün ilk kurucuları arasında B. Cevdet Banker, R. Salih Saray, Huriye Saray, M. E. Müfettişi Aziz Emin Durmuş, M. Arpacı, İslâm Saylam, M. E. Müfettişi Rasim ve Nizamettin Ergun yer almıştır. Voleybol, basketbol, tenis ve güreş dallarında mücadele eden Seyhanspor, kısa bir süre içerisinde İdmanyurdu’na karşı ciddi bir rakip haline gelmiştir. 1936-1937 sezonunda bölge şampiyonu olarak Antalya’da yapılan müsâbakalarda Adana’yı temsil etmiştir. Kulübün sportif anlamda en başarılı olduğu dönemler ise Rıza Salih Saray ile Cevdet Benker’in kulüp başkanlığı dönemleri olmuştur.¹¹⁰⁰

Seyhanspor’dan sonra 1930 Mayıs’ında Ticaret Mektebi müdürü Ali Seyfi ile Rağıp Ziya Maden, Avni, Cevat Dıplan, Necati Sepici, Kadri Azınç, İbrahim Dıplan, Dr. İsmet, A. Rifat Çelikkol, M. Arpacı, Nabi Menemencioğlu’nun önderliğinde Torosspor kulübü kurulmuştur.¹¹⁰¹ Kulübün ilk idare heyeti Ali Seyfi, Cevat Dıplan,

¹⁰⁹⁵ Dıplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s.3.

¹⁰⁹⁶ Daşlı, **a.g.m.**, s.277; Süleyman Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yılığ** (1923-1973), Adana 1973, s.58. Ancak Görüşler dergisinde yer alan ve Rıza Salih Saray tarafından kaleme alınan “*Adana’da Spor Kalkınması*” başlıklı yazıda 1922 yılında Adana’ya ilk defa geldiğini belirten Rıza Salih Saray, Türk Gücü ile Adanalı ekalliyetlerden meydana gelen W.M.C.Y. isminde iki takımın maçını izlediğini belirterek W.M.C.Y. isimli kulübün zamanla ekalliyet sporcu bulamadığı için kapandığını belirtmiştir. Saray, **a.g.m.**, s.11-12.

¹⁰⁹⁷ Daşlı, **a.g.m.**, s.277; **Adana**, Ankara 1994, s.100.

¹⁰⁹⁸ Dıplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s.3.

¹⁰⁹⁹ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yılığ**, s.58; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.163.

¹¹⁰⁰ Dıplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s.3.

¹¹⁰¹ Ancak Cevat Dıplan, Seyhanspor’dan sonra H. Candan, Ömer Gökçen, H. Kalabay gibi kişiler tarafından Adana Spor’un kurulduğunu, fakat başarılı olamadığı için kısa bir süre sonra Seyhanspor ile birleştiğini belirtmektedir. Cevat Dıplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.2 (29.12.1947),

Necati Sepici, Kadri Azınç, A. Rifat Çelikkol'dan oluşmuştur. Elde ettiği başarılarla büyük sempati uyandırarak geniş bir taraftar kitlesine sahip olmuştur.¹¹⁰²

Yeni kulüplerin açılması ile birlikte Adana bölgesindeki kulüp sayısı hızla artmıştır. Bu kulüplerin futbol şubelerinin olmasından dolayı kısa bir süre sonra “Çukurova Ligi” oluşturulmuştur.¹¹⁰³ Bu lige, 1939'da kurulan Milli Mensucat ve Adana Topçu Alayı Gücü¹¹⁰⁴ ile 1940'da kurulan Sümerspor ve Adana Demirspor Kulüpleri de iştirâk etmiştir. Adana şehrine sportif anlamında canlılık getiren bu kulüplerin sahip oldukları maddi olanaklar diğer kulüplerdeki sporcuların da bu kulüplere meyletmesine neden olmuştur. Bunun üzerine oyuncularının bir kısmı II. Dünya Savaşından dolayı askere alınmış olan gençlik kulüpleri bir taraftan sporcu bir taraftan da maddi sıkıntı çekmek suretiyle kapanmaya başlamışlardır. Aynı âkıbete marûz kalmak istemeyen İdmanyurdu, Seyhanspor ve Torosspor kulüpleri ise 1940 yılında “Adana Gençlik Kulübü” adı altında birleşmişlerdir. Ancak 1944 yılında ayrılmışlar ve her kulüp eski adı ve renkleri ile tekrar açılmıştır.¹¹⁰⁵

1950'li yıllarda tarımsal kesimde görülen canlanmaya bağlı olarak ortaya çıkan sosyal hareketlilik beraberinde yeni spor kulüplerinin kurulmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Akınspor, Köprü Elektrik, İncirlik, Seyhan Gençlik ve Çukurova¹¹⁰⁶ ile 24 Haziran 1949 tarihinde Akspor, 28 Haziran 1949 tarihinde kurulmuş olup 2 Ağustos 1949 tarihinde genel müdürlükçe tescili yapılan İşçispor Gençlik Kulüpleri faaliyete geçmiştir.¹¹⁰⁷

Adana İdmanyurdu

Renklerinden dolayı “Adana'nın Beşiktaş”ı olarak adlandırılmıştır. 1928 yılında Türk Ocağı ve Gençlerbirliği takımlarının birleşmesi neticesinde ortaya çıkmıştır.¹¹⁰⁸ Kulübün ilk kurucuları arasında İ. Safa Özler, Cavit Oral, Nihat Oral, Kasım Ener, Ferit

s.3. Özgür Daşlı tarafından yapılan bir çalışmada ise kulübü kuranların Fenerbahçeden Yavuz İsmet, Avni ve Ragıp Maden olduğu ifade edilmektedir. Daşlı, **a.g.m.**, s.277.

¹¹⁰² Dıplan, “Bölgemizde Gençlik Kulüpleri”, **Adanaspor**, S.1, s.3. Kulübün en çalışkan idarecileri olarak Ali Seyfi Bey, merhum Şakir Bozdoğan, İbrahim Burduroğlu, Zahit Akdağ, Hüsnü Vural ve Dr. Bedri Görgün'ün adı zikredilmektedir. Dıplan, “Bölgemizde Gençlik Kulüpleri”, **Adanaspor**, S.2, s.3.

¹¹⁰³ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.58.

¹¹⁰⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.163.

¹¹⁰⁵ “Adana İdmanyurdu”, **Çukurova Spor Postası**, S.1 (15 Ocak 1951), s.7-8; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.58.

¹¹⁰⁶ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.59.

¹¹⁰⁷ “Kulüplerimizi Tanıtıyoruz”, **Çukurova Spor Postası**, S.9 (12 Mart 1951), s.6.

¹¹⁰⁸ “Adana İdmanyurdu”, **Çukurova Spor Postası**, S.1, s.7-8; Daşlı, **a.g.m.**, s.277; **Adana**, Ankara 1994, s.100.

Celâl Güven, Coşkun Güven, Nevzat Güven, Recai Tarımer, H. Salih Muratlı, Ahmet Bahadır ve Ekrem Avni Zaimler gibi isimler yer almıştır.¹¹⁰⁹ Nihat Oral'ın başkan olarak görev yaptığı 1934-1939 yılları arasında bölge birinciliği, grup ve gruplar arası şampiyonlukları kazanarak Ankara'da Adana bölgesini temsil etmeye hak kazanmıştır. Ancak 1940'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlayan müessese kulüplerinden olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu nedenle 1940 yılında Seyhanspor ve Torosspor kulüpleri ile “*Adana Gençlik Kulübü*” adı altında birleşmişlerdir. Fakat 1944 yılında ayrılmışlar ve her kulüp kendi adı ve rengiyle tekrar açılmıştır.¹¹¹⁰

Seyhanspor Gençlik Kulübü

Futbol, basketbol, voleybol, atletizm, yüzme ve masa tenisi dallarında faaliyet göstermiştir. Sarı-kırmızı olan renginden dolayı “*Adana'nın Galatasaray*”ı olarak adlandırılmıştır. Kulübün kuruluş hikayesi Adana'da sporun gelişmesini göstermesi bakımından ilginç bir örnektir. Buna göre 1928 yılında şehrin tek takımı olan İdmanyurdu, Erkek Lisesi ve Erkek Öğretmen Okulu öğrencilerinin yanı sıra yılın belirli günlerinde de Mersin ve Tarsus İdman Yurdu takımları ile müsabakalar yapmıştır. Ancak Maârif Vekaletinin okulların sivil kulüplerle spor müsabakası yapmayı ve bu kulüplere oyuncu vermeyi yasaklayan kararı şehrin tek kulübü olan İdmanyurdu'nun rakipsiz kalmasına neden olmuştur. Adana sporunun gelişmesine engel teşkil eden bu durum, bir yandan da dönemin sporcu gençlerinin kahve köşelerini mesken tutmasına neden olmuştur. Bunun üzerine İdmanyurdu kadrosunda yer alan Galatasaray'a gönül vermiş bir grup idareci ile sporcu 1928 yılında Rıza Salih Saray'ın önderliğinde sarı-kırmızı renklere sahip Seyhanspor Kulübünü kurmuşlardır.¹¹¹¹ Kulübün kurucuları arasında Cevdet Banker, Rıza Salih Saray, Huriye Saray, Milli Eğitim Müfettişi Aziz Emin Durmuş ve Rasim ile M. Arpacı, İslâm Saylam ve Nizamettin Ergun gibi isimler yer almıştır.¹¹¹²

¹¹⁰⁹ Dıplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s.3.

¹¹¹⁰ “*Adana İdmanyurdu*”, **Çukurova Spor Postası**, S.1 s.7-8, Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.58.

¹¹¹¹ “*Adana'nın Galatasaray'ı Seyhanspor Kulübü*”, **Çukurova Spor Postası**, S.2 (22 Ocak 1951), s.7-8; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.58.

¹¹¹² Dıplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s.3; Süleyman Çelik ise Adana'nın cumhuriyet dönemi spor faaliyetlerinden bahsettiği yılda Seyhanspor'un Mehmet Arpacı, Mustafa Yurtcu, Hadi Baban, Nuri Pamukcu, Kâmil Aldı, Recep Tümerkan, Ahmet Remzi Yüreğir, Rıza Salih Saray, Aziz Arsan, Emin Durmuş, Halis Kadri Topkal, Tahsin Kumbaracı, Zeki Cevdet Ersal, Ziya Abdi Rona, Halil Akan, İslâm Şaylan, Cevdet Benker, Nuh Naci Yazgan ve Halil Sevindik gibi isimler tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.92-93.

Voleybol, basketbol, tenis ve güreş dallarında mücadele eden Seyhanspor, kısa bir süre içerisinde bölgenin önemli kulüplerinden birisi haline gelmiştir. 1934 yılında Adanaspor ile birleşmiş, 1936-1937 senesinde de bölge şampiyonu olmuştur. Ancak özellikle Rıza Salih Saray ile Cevdet Benker'in kulüp başkanlığı yaptığı dönemdeki başarıları ile dikkat çekmiştir.¹¹¹³ Nitekim bu dönemde yetiştirmiş olduğu futbolcular, masa tenisi millî takımına vermiş olduğu sporcular ve atletizmde elde ettiği Türkiye üçüncülüğü ile adından söz ettirmiştir.¹¹¹⁴ Ancak 1940'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlayan müessese kulüplerinden olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu nedenle 1940 yılında İdmanyurdu ve Torosspor kulüpleri ile “*Adana Gençlik Kulübü*” adı altında birleşmişlerdir. Fakat 1944 yılında ayrılmışlar ve her kulüp kendi adı ve rengiyle tekrar açılmıştır.¹¹¹⁵

Torosspor Kulübü

“*Adana'nın Feneri*” olarak adlandırılan kulüp, İdmanyurdu'ndan ayrılmış ancak Fenerbahçe'de oynamış veya Fenerbahçe'ye sempatisi olan bir grup tarafından 1930 yılında kurulmuştur. Bu nedenle renk olarak sarı-laciverti seçmiştir. Kuruluşunda zamanın Ticaret Mektebi müdürü Ali Seyfi, Fenerbahçeli Rağıp Ziya Maden, Adni, Cevat Dıplan, Necati Sepici, Kadri Azınç, İbrahim Dıplan, Dr. İsmet, A. Rifat Çelikkol, M. Arpacı, Nabi Menemencioğlu gibi isimler etkili olmuştur. İlk idare heyeti ise Ali Seyfi, Cevat Dıplan, Necati Sepici, Kadri Azınç, A. Rifat Çelikkol'dan oluşmuştur.¹¹¹⁶ 1933-1936 yılları arasında en başarılı dönemlerini geçirmiş olan kulüp, 1940 yılına kadar Torosspor Gençlik Kulübü adı altında faaliyet göstermiştir. 1940'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlayan müessese kulüplerinden olumsuz yönde etkilendiği için İdmanyurdu ve Seyhanspor kulüpleri ile “*Adana Gençlik Kulübü*” adı altında birleşmişlerdir. Fakat 1944 yılında her kulüp kendi adı ve rengiyle tekrar faaliyete geçmiştir.¹¹¹⁷

Malatya Mensucat Kulübü (Sümerspor)

Voleybol, yüzme, futbol, güreş ve masa tenisi dallarında faaliyet göstermiş olup rengi siyah-kırmızıdır. 1939 yılında kurulan ve Adana'nın ilk müessese kulübü olan

¹¹¹³ Dıplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s.3.

¹¹¹⁴ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.93.

¹¹¹⁵ “*Adana'nın Galatasaray'ı Seyhanspor Kulübü*”, **Çukurova Spor Postası**, S.2, s.7-8; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.58.

¹¹¹⁶ “*Toros Sporun Tarihçesi*”, **Güney Spor**, S.2 (26 Eylül 1949), s.4; Dıplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s.3. Özgür Daşlı tarafından yapılan bir çalışmada ise kulübü kuranların Fenerbahçeden Yavuz İsmet, Avni ve Rağıp Maden olduğu ifade edilmektedir. Daşlı, **a.g.m.**, s.277.

¹¹¹⁷ “*Adanamızın Feneri Torosspor Kulübü*”, **Çukurova Spor Postası**, S.3 (29 Ocak 1951), s.7; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.58.

Malatya Mensucat Kulübünün kuruluşunda 1938 tarih ve 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu etkili olmuştur.¹¹¹⁸ Bir süre sonra Sümerspor adını alan kulübün kuruluşunda Malatya Mensucat müessesese müdürü Nazmi Tezcan, Nihat Özçağ, Osman Akçam, Ömer Göçgen, İzzet Akyüz, Şinasi Yontan, Fikri Asal, Edip Ergin, Cevdet Çıtak, Bahri Baltalı, Ali Vefa Serçe'nin önemli katkıları olmuştur. Sportif başarıları ile adından söz ettiren kulüp 1942 yılında Futbol Federasyonu Kupası birincisi, 1943'de Bölge birincisi, 1949'da Vali Kupası şampiyonu, 1953'te Bölge Başkanlığı Kupası, 1954 yılı Adana Lig şampiyonu, 1956'da Adana ve gruplar şampiyonu ile Türkiye üçüncüsü olmuştur.¹¹¹⁹

Milli Mensucat Kulübü

Futbol, basketbol, voleybol, atletizm, güreş ve boks dallarında faaliyet göstermiş olup rengi yeşil-beyazdır. 1938 tarihli Beden Terbiyesi Kanunu gereğince kurulmuştur. Kuruluşunda Fazlı Tulga, İbrahim Tekin, Emin Özgür, Mehmed Muhaddisoğlu, Mahmut Canberk, Niyazi Şensoy, Erdal Aşkın, Mümtaz Onur ve Mahmut Has'ın önemli katkıları olmuştur. Kurulduğu 1939 yılında katıldığı futbol liginde birinci olduktan sonra iki yıl üst üste bölge birincisi olmuştur.¹¹²⁰ II. Dünya Savaşı yıllarında İdmanyurdu, Seyhanspor ve Torosspor kulüpleri Adana Gençlik Kulübü adı altında kırmızı-beyaz forma rengi ile birleşince Milli Mensucatta Torosspor'un rengi olan sarı-lacivert rengi almıştır. Ancak 1944 yılında birliğin dağılması ve Torosspor'un yeniden teşekkül etmesi üzerine eski forma rengi olan yeşil-beyazı kullanmaya başlamıştır. 1955 yılında yeşil-beyaz olan forma rengini kırmızı-beyaz olarak tekrar değiştirmiştir.¹¹²¹ Profesyonel olduğu 1955-1956 sezonunda Demirspor'un 14 yıllık şampiyonluğuna son

¹¹¹⁸ Kanun ile 500 kişiden fazla elemanı olan müesseselere spor ve beden terbiyesi teşkilatı kurma mecburiyeti getirilmiştir. Malatya Mensucat Kulübü de bu mecburiyete istinaden kurulmuştur. "Beden Terbiyesi Kanunu", **Resmi Gazete**, S.3962 (16 Temmuz 1938), s.10300-10301.

¹¹¹⁹ "Bölgemizin İlk Müessesese Kulübü Sümerspor", **Çukurova Spor Postası**, S.4 (5 Şubat 1951), s.7-8; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.94; "Sümer Sporun Kısaca Tarihçesi", **Güney Spor**, S.3 (3 Ekim 1949), s.4.

¹¹²⁰ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.94-95. Ancak kulübün 1947-1948 sezonunda futbol ligine iştirak etmediğini Adanaspor'da yer alan bir yazıdan öğreniyoruz. Bu yazıda Beden Eğitimi Seyhan Bölgesine bağlı Milli Mensucat fabrikasının futbol kulübünün lige iştirak etmediği belirtilerek zengin bir gelire sahip olan kulübün işçilerden ayda 20 kuruş, memurlardan 50 kuruş spor parası kestiği, fabrika sahiplerinin de yıllık ciddi miktarlarda bağışta bulunduğu ifade edilerek Beden Eğitimi kanununa göre 500'den fazla işçi çalıştıran müesseselerin spor yapmaya, kulüp kurmaya ve spor faaliyeti göstermeğe mükellef oldukları hatırlatılarak Milli Mensucat futbol takımının neden liglerde yer almadığı, buna karşın neden işçi ve memurlardan para kesildiği ifadesi yer almıştır. "Öğrenmek İstiyoruz", **Adanaspor**, S.1, Y.2 (29.12.1947), s.3.

¹¹²¹ "Milli Mensucat Gençlik Kulübü", **Çukurova Spor Postası**, S.5 (12 Şubat 1951), s.7-8; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.98.

vererek bölge birincisi olmuştur. Ancak 1956-1957 sezonunda tekrar amatörlüğe dönmüştür.¹¹²²

Adana Demirspor Kulübü

Futbol, basketbol, voleybol, yüzme, sutopu, güreş, bisiklet ve atletizm dallarında faaliyet göstermiş olup rengi lacivert-mavidir.¹¹²³ 1938 tarihli Beden Terbiyesi Kanunu gereğince 21 Aralık 1940 tarihinde TCDD 6. İşletme Bölge Müdürlüğü bünyesinde İşletme Müdürü Eşref Demirağ tarafından kurulmuştur.¹¹²⁴ Ancak 28 Aralık 1940 tarihinde tescil edilerek faaliyete başlamıştır.¹¹²⁵ Kuruluşunda Hasan Silâh, Vasfi Reman, Eşref Demirdağ, Vasfi Reman, Hikmet Tezel, Hasan Silâh, Ferudun Kuzeybay, Seha Keyder, Emin Ersan, Esat Gürkan ve Kenan Gülgün gibi isimler etkili olmuştur.¹¹²⁶ TCDD bünyesinde kurulmuş olmasından dolayı 1940-1969 yılları arasındaki kulüp başkanları TCDD 6. İşletme Bölge Müdürlüğü bünyesinden seçilmiştir. Kulübün demiryolu kökenli olmayan ilk başkanı ise 1969 yılında seçilen Mahmut Karabucak olmuştur.¹¹²⁷ Mahmut Karabucak'ın ilk icraati ise kulübün tüzüğünü değiştirmek olmuştur.¹¹²⁸

Demirspor Kulübünün faaliyet gösterdiği ilk sportif dallar ise atletizm, yüzme, sutopu, bisiklet ve güreş olmuştur.¹¹²⁹ Bununla birlikte kulübün adı kısa bir süre

¹¹²² Milli Mensucat Fabrikası bünyesinde tesis edilen kulübün kuruluşunda Fazlı Tulga, Mehmet Canberk, Sabri Andaç, Niyazi Şensoy, Erdal Aşkın, Mümtaz Onur ve Mahmut Has etkili olmuşlardır. Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.95-98.

¹¹²³ 1965 yılında voleybol, 1968 yılında da basketbolda dallarında faaliyet göstermeye başlamıştır. Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.87.

¹¹²⁴ <http://www.adanademirspor.org.tr/kulubumuz.asp>. Erişim tarihi: 01.09.2012; “Demirspor Kulübü”, **Çukurova Spor Postası**, S.6 (19 Şubat 1951), s.7-8; “Adana Demirspor’un Tarihçesi”, **Güney Spor**, S.1 (19 Eylül 1949), s.4.

¹¹²⁵ Hulusi Kılıç, “Çukurova’da Sporun Altın Kozası (Yenilmez Armada’nın Yenilmez Kaptanı Muharrem Gülergin’in Öyküsü)”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul 2009, s.36. TCDD Genel Müdürlüğü bünyesindeki sportif faaliyetler ilk olarak 1930 Ağustosunda Eskişehir Cer Atölyesinde Eskişehir Demirspor Kulübünün kurulmasıyla başlamıştır. Eskişehir Demirspor’u sırasıyla Samsun, Ankara, İstanbul, Kayseri, Adana, İzmir ve Sivas Demirspor Kulüplerinin kurulması izlemiştir. H. İbrahim Uçak, “Demiryollarında Sportif Faaliyetler ve Ankara Demirspor Kulübü” **Kebikeç**, S.11 (2001), s.283-284.

¹¹²⁶ Uçak, **a.g.m.**, s.284; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.84. Kulübün internet sitesinde kurucular olarak Eşref Demirağ, Vasfi Ramazan, Hasan Silah, Hikmet Tezel, Feridun Kuzeybay, Seha Keyder, Emin Ersan, Zekeriya Kolcu, Esat Gürkan ve Kenan Gülgün’ün isimleri yer almaktadır. <http://www.adanademirspor.com/v2/content/view/68/14/>. Erişim tarihi: 09.12.2010.

¹¹²⁷ <http://www.adanademirspor.com/v2/content/view/68/14/>. Erişim tarihi: 09.12.2010.

¹¹²⁸ Değişlikle kulüp yönetiminin % 70’inin sivil kişilerden oluşması şartı getirilmiştir. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar, “Memleket Futbolunun İki (Paralel) Aynası: Adana Demirspor-Adanaspor”, **Adana’ya Kar Yağmış**, Der. Behçet Çelik, İstanbul 2007, s.435.

¹¹²⁹ Futbolun o dönem için günümüzdeki kadar revaçta olmaması, kulüplerin farklı sportif dallara yönelmesine neden olmuştur. Yıldırım-Uçar, “Adana Demirspor-Adanaspor”, s.435.

içerisinde yüzme sporu ile özdeşleşmiştir.¹¹³⁰ Sportif faaliyetlerdeki başarısının yanı sıra yapmış olduğu sosyal ve kültürel çalışmalarla da adından söz ettirmiştir. Bu bağlamda kulübün ilk idare heyetinin katkılarıyla toplanan bağışlarla bir kütüphane meydana getirildiği¹¹³¹ gibi Erzincan depreminden zarar gören felâketzedeler için gerçekleştirilen futbol turnuvasına da iştirâk edilmiştir.

Demirspor adı her ne kadar kurulduğu ilk yıllarda yüzme ve sutopu gibi spor dalları ile özdeşleşmiş ise de kısa sürede futbolda da adından söz ettirmeye başlamıştır. Hatta Adana'nın ilk spor kulüplerinden olan İdmanyurdu, Torosspor, Seyhanspor, Milli Mensucat ve Adana Demirspor gibi müessese kulüplerinin iştirâki ile oluşturulan "Çukurova Ligi"nde inanılmaz başarılarla imza atmıştır. Bu başarılarının en önemlisi 1941-1942 sezonundan 1960-1961 sezonuna kadar 14'ü üst üste olmak üzere 19 defa bölge şampiyonu olarak gruplara katılmaya hak kazanması olmuştur.¹¹³²

1946-1951 yılları arasında kesintisiz olarak Türkiye grup şampiyonu olan Demirspor¹¹³³, 1946-1947 sezonunda Ankara'da yapılan final müsâbakaları neticesinde Ankara Demirspor ve Fenerbahçe'nin ardından Türkiye üçüncüsü, 1951 yılında Balıkesir'de yapılan müsâbakaları da Beşiktaş ve Altay'ın ardından Türkiye üçüncüsü olarak bitirmiştir. 1953-1954 sezonunda ise Hacettepe Spor Kulübü ile yaptığı final maçını Selami Tekkazancı'nın¹¹³⁴ attığı gol ile 1-0 kazanarak Türkiye şampiyonu olmuştur.¹¹³⁵ Şampiyonluk sonrasında Muharrem Gülergin ve Selami Tekkazancı gibi futbolcuları millî takım kadrosuna çağırılmıştır.¹¹³⁶

1960-1961 sezonunda ise İstanbul, Ankara ve İzmir takımlarının dışında süper ligde mücadele eden ilk Anadolu takımı unvanını almıştır. Ancak Federasyon kararı ile Ankara takımı sayıldığından iç saha maçlarını Ankara'da oynamak zorunda kalmıştır.

¹¹³⁰ Kenan Gülgün, "Adana'da Demirspor", **Türkiye Spor Ansiklopedisi**, S.16 (Nisan 1944), s.21.

¹¹³¹ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.84.

¹¹³² Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.85; Uçak, **a.g.m.**, s.284. Kulübün elde ettiği sportif başarılar sonucu aza sayısı 1943 yılında 3.000'e ulaşmıştır. Hasan Silâh, "Adana Demirspor Klübü", **Türkiye Spor Ansiklopedisi**, S.7 (Temmuz 1943), s.26.

¹¹³³ Uçak, **a.g.m.**, s.285.

¹¹³⁴ Namı diğer Füze Selami olup füze lakabı 1960 yılındaki ilk 1. lig maçında Galatasaray'ın o dönem için efsane kalecisi Turgay Şeren'e attığı iki gol sonrasında verilmiştir. Ali Hoşfikirer, "O Albümdenkiler Var Ya...", **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul 2009, s.67; Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar, "Adana Futbolundan Portreler", **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul 2009, s.175.

¹¹³⁵ <http://www.adanademirspor.com/v2/content/view/68/14/>. Erişim tarihi: 09.12.2010.

¹¹³⁶ Uçak, **a.g.m.**, s.285.

Her maçını deplasmanda oynamak zorunda kaldığından küme düşmüştür.¹¹³⁷ 1963-1964 sezonunda ise iki yıl boyunca Çukurova Bölge Şampiyonu olarak Türkiye amatör play-offlarında mücadele eden ve 1. lige çıkmayı arzulayan Demirspor, 1965-1966 sezonunda 2. lige alınmıştır.¹¹³⁸ Ancak 2. ligde mücadele ederken her yılın son haftalarında şampiyonluğu kaybetmiştir. Şampiyonluğun müessesenin masrafları artmasın diye bazı futbolcuların yöneticiler tarafından uyarılması sonucu kaybedildiğine inanan bir grup taraftar 1968 yılında oynanan Altınordu maçı sonrası takımın kamp yerini basmıştır. Bu gelişme Demirsporlu futbolcular ile birlikte bazı taraftarların da Adanaspor'a kaymasına neden olmuştur. Bunu müteakiben yapılan 1969 yılındaki ilk Demirspor kongresinde kulübe mali destek sağlayan İhsan Sabancı, Vahdet Ateşok, Hacı Döner, Mahmut Karabucak gibi işadamlarından Mahmut Karabucak başkan olarak seçilmiştir. Mahmut Karabucak'ın ilk icraatı uzun yıllardır kulüpte yöneticilik yapan devlet memurlarını tasfiye etmek olmuştur. Karabucak bu davranışı ile sadece Demirspor'un ilk sivil başkanı olmakla kalmamış aynı zamanda Demirspor kulüplerinden birisini ilk defa bir kente mâl eden başkan unvanını da kazanmıştır.¹¹³⁹

Yeniden yapılanma ile birlikte 1. lige çıkmak için iyice hırslanan Demirspor 1969-1971 yıllarında şampiyonluğu kılpayı kaçırmıştır. Bunun üzerine Muharrem Gülergin, Mahmut Karabucak ve Özcan Özler başkanlığında "Ağalar Kabinesi" olarak da bilinen Demirspor tarihinin en güçlü yönetimi oluşturulmuştur. Dönemin önde gelen sanayici ve büyük çiftçilerinden oluşan yönetim Özbek Özler, Fikret Gökçe, Hacı Döner, Celal Serin, Muzaffer Onat, Hüseyin Savatlı, Sıtkı Kulak, Yücel Savcı, Mustafa Aydın, Cahit Ener, İlhan Ulusçu, Ruhi Polisci ve Hayrullah Pelit gibi kişilerinden oluşmuştur. Buna rağmen istenilen başarılar elde edilememiştir. Bunun üzerine dönemin ünlü antrenörlerinden Kadri Aytaç gönderilerek takımın başına antrenör olarak Muharrem Gülergin getirilmiştir. Muharrem Gülergin yönetimindeki Demirspor futbol takımı 12 yıl aradan sonra 1973 yılında 1. lige çıkmayı başarmıştır.¹¹⁴⁰

Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Demirspor Kulübü sportif alandaki asıl başarılarını yüzme ve sutopu dallarında elde etmiştir. Tesadüfi olmayan bu başarıların

¹¹³⁷ Nihat Geven, "Adana Futbolu ve Medya", **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul 2009, s.123.

¹¹³⁸ Yıldırım-Uçar, "Adana Demirspor-Adanaspor", s.436.

¹¹³⁹ Kılıç, "Çukurova'da Sporun Altın Kozası", s.44.

¹¹⁴⁰ Muharrem Gülergin yönetiminde şampiyon olan Demirspor takımının forveti ise aynı zamanda 2. ligin gol kralı unvanını da elde eden Fatih Terim'dir. Kılıç, "Çukurova'da Sporun Altın Kozası", s.45.

elde edilmesinde bölge ikliminin olumlu etkisi, Seyhan nehrinin varlığı, antrenör faktörü ile 1926-1938 yılları arasında Adana Belediye Başkanlığı görevinde bulunan Turhan Cemal Beriker'in olumlu çalışmalarının etkisi olmuştur.

1941 yılı Eylül ayına kadar Seyhan nehri ve nehre bağlı kanallarda yüzen Adanalı gençler, Halil Dalhan ve Ahmet Rifat Çelikkol'un çalışmaları neticesinde yüzme havuzunda toplanarak profesyonel kişilerce eğitime başlanmıştır. Burada eğitilen gençlerden oluşan ve 1942 yılından itibaren bölge karması adı altında müsâbakalara iştirâk etmeye başlayan Demirspor sutopu takımı, yapmış olduğu müsâbakalar neticesinde 20 yıl üst üste Türkiye sutopu şampiyonu olmuştur.¹¹⁴¹ Bu nedenle uzun yıllar boyunca “yenilmez armada” olarak anılmışlardır. Bu havuzda yetişen Demirsporlu yüzücülerden Hasan Sime, Halil Dalhan, Muharrem Gülergin, Nihat Erdem, Mahmut Dalhan, Recai Çevik, Sefa Aydın, Ahmet Güçlüoğlu, Şükrü Ağcaoğlu ve Halil Yüksel gibi isimler millî takıma kadar yükselme başarısı göstermişlerdir.¹¹⁴²

Demirspor'un başarılı olduğu bir diğer spor dalı ise bisiklet olmuştur. Kurulduğu 1940 yılından itibaren bölge karmalarına çok sayıda bisikletçi göndermiş olan Demirspor'un bu dalda yetiştirmiş olduğu isimler arasında millî mayo ile uluslararası müsâbakalarda Türkiye'yi temsil etmiş olan Ertuğrul Arlı, Ahmet Avcılar, İbrahim Gönül, Erol Berk gibi isimler yer almıştır.¹¹⁴³ Demirsporlu sporcuların elde ettikleri başarılar ile adlarından söz ettirdikleri bir diğer spor dalı ise atletizm olmuştur. Bu dalda mücadele eden ve millî takımın değişmez oyuncularını arasında yer alan Demirsporlu atletler 1940-1967 yılları arasında elde ettikleri başarılarla döneme damgalarını vurmuşlardır. Her ne kadar 1945-1953 yılları arasında bir duraklama dönemi söz konusu olmuş ise de 1953 yılından itibaren Yıldırım Pağda, Yavuz Pağda, Mehmet Çetinel, Turgay Renklikurt, Sedat Akar, Selahattin Canka, Mehmet İkigül, Atilla Binöz gibi atletler sayesinde tekrar bir canlanma görülmüştür.¹¹⁴⁴

Demirspor'un uluslararası başarılarına imza attığı spor dalı ise güreş olmuştur. Bu dalda yetişmiş olan sporculardan birisi de 1956 yılında Adriyatik Kupası ve Dünya Serbest Güreş Şampiyonu ile 1959 yılı Akdeniz Oyunları şampiyonu olan Mehmet

¹¹⁴¹ Bu şampiyonlukların 17'sini hiç yenilmeden elde etmiştir.

¹¹⁴² Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.85-86.

¹¹⁴³ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.87-88.

¹¹⁴⁴ Yıldırım-Uçar, “*Adana Demirspor-Adanaspor*”, s.435; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.88.

Kartal'dır.¹¹⁴⁵ Mehmet Kartal'ı 1957 yılı Adriyatik Kupası şampiyonu Muharrem Çay ile 1958 yılı Demiryolları Dünya Güreş Şampiyonasında 87 kiloda dünya şampiyonu olan Mustafa Kurt takip etmiştir.¹¹⁴⁶ Bu isimlerin yanı sıra, Mehmet Çelebi, Hüseyin Atlı, Ali Demirkazık ve Abdurrahman Çay gibi Demirsporlu güreşçilerde millî mayo ile elde ettikleri başarılarla adlarından söz ettirmişlerdir.¹¹⁴⁷

İncirlikspor Kulübü

Futbol, basketbol, voleybol, atletizm, güreş ve yüzme dallarında faaliyet göstermiş olup rengi lacivert-beyazdır. Adana'nın ilk köy kulübüdür. 1934 yılında eski İdmanyurdulu bir sporcu olan öğretmen Rasim Dinç'in (nam-ı diğer Baba Rasim) önderliğinde Hurşit Karşlı, Mahmut Aydınöğlü, Hamdi Özduran, Abdurrahman İlgin, Baki Ağaoğlu ve Mustafa Özduran'ın çalışmaları sonucu kurulmuştur. 1941 yılında Beden Terbiyesi Teşkilatına dâhil olmuştur.¹¹⁴⁸

Adana İşçi Spor Gençlik Kulübü

1 Haziran 1949 tarihinde kurulmuştur. Merkezi Adana Karaisalı caddesi üzerinde yer alan kulübün gayesinin gençlere spor yaptırmak, memlekete sporu yaymak ve milletlerarası müsabakalarda memleketi başarı ile temsil edebilecek kabiliyette sporcular yetiştirmek olarak açıklanmıştır. Amatör statüde faaliyet gösterecek olan kulübün renklerinin ise sarı-siyah olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁴⁹

Adanaspor

Futbol, basketbol, voleybol, yüzme, judo, masa tenisi ve boks dallarında faaliyet göstermiş olup rengi turuncu-beyazdır. 1954 yılında kurulmuştur. İlk kurucuları Mehmet Şanlıtürk, Mustafa Bektaş, Erol Erk, Ali Gedikbaş ve Dr. Muzaffer Eraslan'dır. Kulübün profesyonel anlamdaki kurucuları ise Mehmet Eroğlu, Mustafa Bekbaş, Ali Gedikbaş, Musa Çaldağ, Ahmet Kavrakoğlu, Nevzat Ağaoğlu, Cumali Aslankeser, İsmail Kaplakaslan ve Selim Zeper'dir.¹¹⁵⁰

1954 yılında futbol ağırlıklı bir kulüp olarak kurulmuş olmasına rağmen tam anlamıyla 1964 yılında faaliyete başlamıştır. 1966 yılında Torosspor ve Akınspor

¹¹⁴⁵ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.35.

¹¹⁴⁶ <http://www.adanademirspor.com/v2/content/view/68/14/>. Erişim tarihi: 11.05.2012.

¹¹⁴⁷ Yıldırım-Uçar, "Adana Demirspor-Adanaspor", s.436.

¹¹⁴⁸ "İncirlik Gençlik Kulübü", **Çukurova Spor Postası**, S.7 (26 Şubat 1951), s.7; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.101-102.

¹¹⁴⁹ **İşçi Sesi**, S.1 (18 Haziran 1949).

¹¹⁵⁰ <http://www.adanaspor.com.tr/sabit-tarihce.html>. Erişim tarihi: 09.12.2010; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.89;

kulüpleri ile birleşen¹¹⁵¹ Adanaspor'un birleşme öncesi sarı-lacivert olan renkleri Çukurova ile özdeşleşen pamuk ile portakalın (turuncu-beyaz) renklerine dönüşmüştür.¹¹⁵² Birleşme sonrası 2. ligde yer almıştır.¹¹⁵³ 1970-1971 sezonu sonunda da şampiyon olarak 1. lige yükselmiştir. 1. ligde yer aldığı 1971-1984 yılları arasındaki 13 yıllık süre zarfında 3 defa UEFA, 1 defa Balkan Kupasına katılmış,¹¹⁵⁴ 1970-1971 sezonunda Gençlik ve Spor Bakanlığı kupasını kazanmış, 1972-1973 sezonunda ise gençler ligi grup şampiyonu olmuştur.¹¹⁵⁵

Adanaspor'un adından söz ettirdiği spor dalları arasında özellikle judo ve boks dikkat çekmektedir. Boks dalında bölge birinciliği için Milli Mensucat Kulübü ile mücadele etmiş, judo dalında ise bölgede bu spor dalı ile ilgilenen başka kulüp olmaması nedeniyle söz sahibi tek kulüp olmuştur. Bu nedenle Türkiye birincilikleri için yapılan müsabakalarda Adana bölgesini temsil etmiştir.¹¹⁵⁶ Adanaspor'un bu dallarda yetiştirdiği önemli isimler olarak boksta Erol Bucak, judoda da Celal Cezayir Çiçek isimleri dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra basketbolda Ertan Göknel, hentbolda Faruk Çingilloğlu, Zeki Karcuman ve Metin Muhacir, voleybolda uluslararası hakem ve antrenör Nevzat Karazincir gibi isimlerde yetiştirmiş olduğu diğer önemli sporculardır.¹¹⁵⁷

Adanaspor kulübü kazandığı sportif başarılarının yanı sıra Türk spor tarihinde ilk bayan kulüp başkanına sahip olması ile de adından söz ettirmiştir. Bu bağlamda kulübün 1968-1969 sezonunda başkanlığını dönemin Adana Valisi Ömer Lütfi Hancıoğlu'nun eşi Fahrünissa Hanım yapmıştır.¹¹⁵⁸

¹¹⁵¹ Futbolun Anadolu'da yayılarak geniş kitlelerce sevilmesini isteyen dönemin Futbol Federasyonu başkanı Orhan Şeref Apak, her kentte o kentin adını taşıyan spor kulüplerinin kurulmasını, futbol takımları olanların ise gerçekleştirecekleri birleşmelerle güçlü takımlar oluşturmalarını istemiştir. Adanaspor'da bu çerçevede kurulmuştur. Kılıç, "Çukurova'da Sporun Altın Kozası", s.43-44.

¹¹⁵² Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yılığ**, s.90; Yıldırım-Uçar, "Adana Demirspor-Adanaspor", s.437.

¹¹⁵³ Futbol federasyonu, şehir kulüpleri kurulması ve futbolun Anadolu'da sevilmesine yönelik politikası uyarınca kurulmasını öngördüğü takımların mücadele etmesi için de Türkiye 2. ve 3. liglerini oluşturulmuştur. Bu nedenle Adanaspor'da birleşme sonrası Türkiye 2. liginde yer almıştır. Kılıç, "Çukurova'da Sporun Altın Kozası", s.43-44.

¹¹⁵⁴ 1976-1977 sezonunda katılmıştır. Yıldırım-Uçar, "Adana Demirspor-Adanaspor", s.437.

¹¹⁵⁵ <http://www.adanaspor.com.tr/sabit-tarihce.html>. Erişim tarihi: 09.12.2010.

¹¹⁵⁶ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yılığ**, s.90.

¹¹⁵⁷ Yıldırım-Uçar, "Adana Demirspor-Adanaspor", s.438.

¹¹⁵⁸ <http://.gencatsizlar.net/yazismalik/showthread.php?t=2509>. Erişim tarihi: 14.12.2010; Yıldırım-Uçar, "Adana Demirspor-Adanaspor", s.438.

Hanedanspor (Adanagücüspor) Kulübü

1954 yılında Mehmet Şanlıtürk, Ali Gedikbaş, Asaf Şahandar, Nizami Berk, Hüseyin Ağgün, Yavuz Orhan, Mehmet Özü, Fethi Atıl, Mithat Özdemir, Kemal Esmer, Mustafa Yavuz, İlhami Eraydın ve Davut Esen tarafından kurulmuştur. Futbol, voleybol, basketbol, masa tenisi ve atletizm dallarında faaliyet göstermiştir. 1970 yılında adını Adanagücü, vişne-beyaz olan rengini ise siyah-beyaz olarak değiştirmiştir.¹¹⁵⁹

Karşıyaka Gençlik Kulübü

Futbol, basketbol, voleybol, atletizm, masa tenisi ve boks dallarında faaliyet göstermiş olup rengi lacivert-beyazdır. Mehmet Özmen, Mustafa Akkese, Kemal Gürçınar, Ahmet Akdoğan, Mustafa Oldaş, Yusuf Şenyürek, Baki Dıblan, İbrahim Kolbaşı, Mehmet Taslakçı ve Mustafa Kolbaşı tarafından kurulmuştur. Adana'nın Karşıyaka semtinde kurulan kulüp, maddi olarak bütün malvarlığını kulübe bağışlamış olan Kerim Aslanboğan tarafından finanse edilmiştir.¹¹⁶⁰

Paksoy Spor

Paksoy Limited Ortaklığı Yağ, Sabun, Çırçır ve Prese Fabrikası sahibi Mahmut ve Mustafa Paksoy tarafından 1955 yılında Karşıyaka'da kurulmuştur. 1956 tarihinden itibaren tertip olunan üçüncü kümeye dahil olmuştur. Kahverengi-beyaz forma rengine sahip olan kulübün idare heyeti başkan Hasan Basri Serici olmak üzere Süleyman Yarar, Hayri Öztunalı, İbrahim Akıskalı, Hasan Koyukan, Yılmaz Sert, İzzet Özsağ, İzzet Sevgi ve Remzi Nisanoğlu'ndan oluşmuştur.¹¹⁶¹

3. Şehirde Bulunan Spor Kompleksleri

Şehir Stadyumu

Belediye tarafından yaptırılan stadyumun inşasına 1932 yılında başlanmıştır. 150.000 liraya mâl olması beklenen stadyum için iki yılda 30 bin lira harcanmış olmasına rağmen ancak sahanın iç kısmı yapılarak kenarı beton bordürle çevrilmiş, su ve hela aksamı tamamlanmış, 7.5 metre genişliğindeki pist sahası yapılarak etrafı demir tellerle çevrilebilmiştir.¹¹⁶² İnşa sürecinin uzaması nedeniyle ancak 1966 yılında

¹¹⁵⁹ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yılığ**, s. 103-104.

¹¹⁶⁰ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yılığ**, s.105.

¹¹⁶¹ "Paksoy Spor", **Salkım**, S.8 (Aralık 1955), s.3; "Paksoy Spor Kulübü Ana Nizamnamesi", **Bugün**, 30 Haziran 1955.

¹¹⁶² **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.214.

tamamlanabilmiştir. 4.430.850 liraya mâl olan¹¹⁶³ stadyumun inşâ süreci sona erdiği zaman 27.900 m²lik bir arsa üzerine 2.000'i kapalı, 7.600'ü de açık olmak üzere 9.600 seyirci kapasiteli bir spor kompleksi ortaya çıkmıştır.¹¹⁶⁴

Atatürk Yüzme Havuzu

İnşasına 1938 yılında başlanmıştır. 1940 yılında tamamlanarak hizmete açılan havuzun yapımında dönemin Belediye Başkanı Turhan Cemal Beriker'in önemli katkıları olmuştur. Sahip olduğu olimpik ölçüleri ile dikkat çeken havuz 50 metre boyunda 22 metre eninde, derinliği en sığ yerinde 1.80 cm., en derin yerinde 4.50 cm. olmak üzere 8 kulvarlı olarak inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra bir atlama kulesi, iki trampeleni¹¹⁶⁵, soyunma odaları, duş tesisatı, doktor odası, küçük bir reviri, otomatik telefonu, hoparlörü ve iki portatif sutopu kalesi bulunmaktadır. Bu özellikleri dolayısıyla Türkiye birinciliklerinin yanı sıra millî müsâbakalarda yapılabilmektedir. Bu yönüyle o dönem Türkiye'deki en iyi ve nizami havuz özelliğine sahip olmuştur.¹¹⁶⁶

Suyunu şehir içme suyundan alan havuz genel olarak Nisan-Ekim ayları arasında hizmet vermiştir.¹¹⁶⁷ Ayrıca sahip olduğu ışıklandırma sistemi gece müsâbakalarının yapılmasını da olanaklı kılmıştır.¹¹⁶⁸ İnşa edildiği dönem ve sahip olduğu özellikleri itibariyle Türkiye'de sporculara yönelik hizmet veren en önemli tesislerden birisi olan havuzdan, sporcuların yanı sıra vatandaşlarda istifade edebilmiştir. Özellikle yüzme bilmeyen vatandaşlar için düzenlenen kurslara iştirâk eden birçok Adanalı yüzmeyi öğrenmiştir.¹¹⁶⁹ Bununla birlikte Adana'nın yüzme ve sutopunda adının tüm Türkiye'ye duyurulmasında etkili sporcular yetiştirildiğinden Adana için sosyal tesisten çok daha öte anlamlar taşımıştır.

Kapalı Spor Salonu

1955 yılında inşasına başlanmış olup 1958 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır. 2.800 m² arsa üzerine 2.500 kişilik olarak inşâ edilmiştir. Çalışma salonu, soyunma odaları, duşları, saunası, halter salonu, güreş, judo, boks, basketbol ve

¹¹⁶³ Metrekaresi 100 liradan alınan arsa için 2.790.000 lira, inşaat içinse 1.640.850 lira harcanmıştır. Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.118.

¹¹⁶⁴ Mustafa Uçar, "*Gönüllerin Mühürlendiği Mekân*", **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul 2009, s.252.

¹¹⁶⁵ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.135. Rıza Salih Saray ise 2 adet 1'er metrelik, 2 adet 3'er metrelik trampelen atlama yerleri ile 5 ve 10 metrelik betonarme atlama kulesi olduğunu belirtmektedir.

¹¹⁶⁶ Rıza Salih Saray, "*Adana'da Su Sporları*", **Türkiye Spor Ansiklopedisi**, S.22-23 (I-II. Teşrin 1944), s.21.

¹¹⁶⁷ Saray, **a.g.m.**, s.21.

¹¹⁶⁸ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.124.

¹¹⁶⁹ Saray, **a.g.m.**, s.21-22; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.133.

voleybol sahaları bulunan salon bu özellikleri sebebiyle güreş, boks, judo, jimnastik, voleybol, basketbol, halter ve atletizm dallarında, büyük çapta organizasyonlar yapılabilecek nitelikte bir spor tesisidir. 2.000 ciltlik bir kütüphanesi ile bir tane de film izleme salonu bulunmaktadır.¹¹⁷⁰

Kayıkânâne

Atatürk yüzme havuzunun inşâsının yanı sıra Halil Dalhan ile Rıfat Çelikkol'un çabaları su sporlarının Adana'da farklı dallarda da gelişmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda kürek ve yelken sporlarına önem verilerek 1944 yılında Adana Barajı ve regülatörü yanında bir kayıkânâne tesisine başlanmıştır.¹¹⁷¹ Eski baraj olarak adlandırılan yerde ve Seyhan nehrinin kenarında inşâ edilen kayıkânânenin nehrin suni olarak kabartılması sonucunda sadece yaz aylarında istifade edilebilmiştir. Normal zamanlarda ise akıntının tehlikeli, yüzeyin yelken için dar olması, malzeme ve tekne yokluğu gibi nedenlerden dolayı istifade edilememiştir. Bu tesiste 1952 yılında yapılan Ordulararası Dünya Şampiyonası Futbol eleme müsâbakalarında Türkiye-Amerika'yı 19-0 yenmiştir.¹¹⁷²

Diğer Spor Kompleksleri

Adana'da çok yaygın olmamakla birlikte yapıldığını tespit ettiğimiz iki spor dalı da "*atıcılık*" ve "*tenis*" olmuştur. Coğrafi şekillerin uygunluğu sayesinde gelişen atıcılık sporu ile ilgilenenlerin daha rahat ve güvenli çalışabilmeleri amacıyla 1949 yılında vilâyetin karşısında bir tane atış poligonu inşâ edilmiştir. Tenisle ilgili ilk çalışmalar ise 1930'lu yıllarda Halkevi idaresinde başlamıştır. Buna göre halkevinin spor şubesi tenis sporunun gelişmesi için zaman zaman müsâbakalar düzenlediği gibi evin bahçesine bir tane de tenis sahası yaptırmıştır. Ancak bununla yetinmeyerek stadyuma da bir tenis sahası yapılması amacıyla belediyeye müracaatta bulunmuştur. İsteğin uygun görülmesi üzerine başlayan çalışmalar neticesinde inşâ olunan yeni tenis sahası 1936 Mayıs ayı içerisinde törenle hizmete açılmıştır.¹¹⁷³ Bunu müteakiben 1946 yılında şehre bir çift tenis kortu daha inşâ edilmiştir.¹¹⁷⁴

¹¹⁷⁰ Çelik, *Adana 50. Yıl Spor Yıllığı*, s.126.

¹¹⁷¹ Saray, *a.g.m.*, s.22.

¹¹⁷² Çelik, *Adana 50. Yıl Spor Yıllığı*, s.133, 139.

¹¹⁷³ "*Halkevimizin Bir Aylık Çalışması*", *Akgünler*, S.17 (1 Haziran 1936), s.2.

¹¹⁷⁴ Çelik, *Adana 50. Yıl Spor Yıllığı*, s.133.

4. Adana’da Diğer Spor Faaliyetleri

Atıcılık

Adana’da atıcılık alanındaki ilk resmî çalışmalar 5 Ocak 1938 tarihinde açılan “*Adana Atıcılık ve Avcılık Spor Kulübü*” sayesinde başlamıştır.¹¹⁷⁵ Doğal çevrenin uygunluğu sayesinde atıcılık konusundaki kabiliyetlerini geliştiren ve geliştirmek isteyen gençlerin ortaya koyduğu performans şehirde modern bir atış poligonuna ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur. Bunun üzerine baraj yolu üzerine bir atış poligonu yapılmasına karar verilmiştir. Poligon için yer tahsisi yapılmış olmasına rağmen gerekli tahsisat olmadığı için yapımı gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine çalışmaların düzenli bir şekilde yürütülmesi için husûsî muhasebe tarafından eski Posta Telgraf ve Telefon binası 30.000 liraya satın alınıp 2.000 liraya tamir ettirildikten sonra atıcılık faaliyetleri için tahsis edilmiştir.¹¹⁷⁶ Coşkun Girici, Tahsin Harazer ve İzzet Erozan gibi sporcular bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkmış dönemin önemli Adanalı atıcıları olmuştur. Bunlardan İzzet Erozan 1946-1949 yılları arasında yapılan “*Türkiye Yivli Silahlar Yarışması*”na Adana bölgesini temsilen katılmış ve yarışmayı üç kez üst üste kazanma başarısı göstermiştir.¹¹⁷⁷

Atletizm

Adana’da atletizm alanındaki ilk resmî faaliyetler 1937 yılında başlamıştır. Seyhanspor başta olmak üzere Adana Demirspor, İncirlikspor, Torosspor gibi kulüpler bu spor dalının yaygınlaşması ve gelişmesi için gayret sarf etmişlerdir. Bu açıdan 1940’lı yıllar Adana atletizminin filizlenme dönemi olmuştur. Bu dönemde yetişmiş olan birçok sporcu Türk atletizminin önemli isimleri arasına girmeyi başarmıştır. Bunlara örnek olarak 100 ve 200 metrede Torosspor’dan Fahri Aybar, 110 metre engelli, tek adım ve üç adım atlamada Torosspor’dan Kemal Koçak, 1.500 metrede Seyhanspor’dan Saadettin Dindar, 800 metrede İncirlikspor’dan İsmet Özlüpinar, yüksek atlama, gülle ve çekiç atmada Torosspor’dan Adil Bozdoğan, disk atma dalında Torosspor’dan Nedim Aksoy, cirit atmada Demirspor’dan Bedri Şensert gibi isimler

¹¹⁷⁵ Silah kullanmayı öğrenmek ve öğretmek, genel atış meydanları hazırlamak, atış yarışları tertip etmek, avcılar arasında avcılık işlerinden ötürü birbirine yardım etmek, av eğlenceleri ve yarışları tertip etmek, zararlı ve yırtıcı hayvanları öldürmek ve av hayvanlarını üretmek, av köpeklerinin nesillerini iyileştirmek, miktarını çoğaltmak, atıcılık ve avcılığın ilerlemesine çalışmak, süreklilikleri, av şenlikleri ve avcılık bayramı tertip etmek üzere kurumuştur. **BCA**, 490.01.594.53.12.

¹¹⁷⁶ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.214.

¹¹⁷⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.165.

sayılabilir.¹¹⁷⁸ Bunların yanı sıra Ökkeş Koşkun, Raşit Binöz, Ahmet Kınlı, Nihat Calba, Sabit Oktan, Mehmet İkiğül ve Fehmi Ongül gibi sporcular da bu dalda yetişmiş diğer önemli isimlerdir.¹¹⁷⁹

Her ne kadar 1945-1953 yılları arası Adana atletizmi açısından bir duraklama dönemi ise de 1953'den sonra yetişen Yıldray Pağda, Yavuz Pağda, Turgay Kurt, Sedat Akar, Atilla Binöz, Mehmet Çetinel gibi atletler sayesinde Adana eski parlak günlerine tekrar kavuşmuştur. Bu atletler kazanmış oldukları başarılarla millî takımın değişmez isimleri olmuşlardır.¹¹⁸⁰ Ancak Adana'da atletizm sporunun asıl parlaması 1960-1965 yılları arasında olmuştur. Bu dönemde yetişen Adanalı atletler elde ettikleri başarılarla pek çok Türkiye rekorunun sahibi olmuşlardır.¹¹⁸¹

Basketbol

Adana'da basketbol alanındaki ilk çalışmalar 1940'lı yıllarda Ferudun Bey tarafından şehir stadında başlatılmıştır. 1952-1953 yıllarına kadar okullarda amatör olarak yapılan basketbol çalışmaları bu tarihten itibaren yine okul sahalarında olmak üzere lisanslı oyuncular tarafından gerçekleştirilmiştir. Adana'nın ilk basketbol takımı olan Torosspor ise 1953 yılında kurulmuştur.¹¹⁸²

Voleybol

Adana'da uluslararası kurallara uygun voleybol çalışmaları 1957 yılında Çekoslovak antrenör Koble'nin şehre gelişi ile başlamıştır. Önceleri sadece okullarda oynanan voleybol, Koble'nin gelişi ile kısa zamanda hızlı bir gelişme göstermiş ve bu dalda millî takıma kadar yükselen sporcular yetişmiştir.¹¹⁸³

Bisiklet

Adana'da yapılan en eski spor dallarından birisi de bisiklettir. Adana'nın coğrafi olarak fazla engebeli olmayan bir arazi yapısına sahip olması bisiklet sporunun gelişmesine ve kısa sürede önemli bir taraftar kitlesine sahip olmasına neden olmuştur. Bu kitle, Adana-Tarsus yolu üzerinde yapılmaya başlayan yarışlarla birlikte daha da artmıştır.¹¹⁸⁴ Adana'nın bu dalda yetiştirmiş olduğu ünlü sporculara örnek olarak Nuri

¹¹⁷⁸ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.165.

¹¹⁷⁹ Çelik, Adana 50. Yıl Spor Yılığ, s.39.

¹¹⁸⁰ Çelik, Adana 50. Yıl Spor Yılığ, s.39.

¹¹⁸¹ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.165.

¹¹⁸² Çelik, Adana 50. Yıl Spor Yılığ, s.40; Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.165. Ayrıntılı bilgi için "Torosspor Kulübü" başlıklı kısma bakınız.

¹¹⁸³ Çelik, Adana 50. Yıl Spor Yılığ, s.41.

¹¹⁸⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.213.

Pamukçu, Mehmet Uncu, Ali Çetinel, Kemal Savatlı, Ali Kongo ve Ahmet Ecesoy sayılabilir.¹¹⁸⁵

Yüzme

Adana isminin ön plana çıktığı spor faaliyetleri yüzme ve sutopu olmuştur. Bu başarının en önemli sebebi ise Adana ile özdeşleşmiş olan Seyhan nehridir. Yüzmeye ilgi duyan ve ilk deneyimlerini Seyhan’da edinen Adanalı gençler, ilerleyen süreçte yüzme ve sutopu konusundaki bilgilerini profesyonel kişilerden aldıkları eğitim ile daha da geliştirmişlerdir. Adanalı gençlerin bu konudaki en büyük yardımcısı ise 1930’lu yıllarda Adana Belediye Başkanı olan Turhan Cemal Beriker ve dönemin Beden Terbiyesi Bölge Müdürü Rıza Salih Saray olmuştur. Beriker’in katkıları ile 1940 yılında açılan “Atatürk Yüzme Havuzu” sayesinde¹¹⁸⁶ profesyonel kişilerden yüzme dersleri alan Adanalı gençler, yüzme ve sutopu konusundaki bilgi ve deneyimlerinin kısa sürede ilerleterek önemli başarılarla imza atmışlardır. Hatta bir dönem için Adana ile yüzme ve sutopu kelimeleri adeta özdeşleşmiştir. Bu başarının mimârları ise antrenörlüğe getirilen Halil Dalhan ile birlikte bölgenin yüzmeden sorumlu ajanlığına getirilen Çingoğraf Rifat lakaplı Ahmet Rifat Çelikkol olmuştur. Aynı zamanda başarılı bir yüzücü olan Halil Dalhan’ın¹¹⁸⁷ antrenörlüğe getirilmesi daha önce bu dalda herhangi bir ciddi başarısı olmayan Adana’nın 1942 yılından itibaren altın çağını yaşamasına neden olmuştur.

Havuzda yetişen ve profesyonel yüzme eğitimi alan gençlerden oluşan Demirspor sutopu takımı 1942 yılından itibaren bölge karması adı altında müsâbakalara iştirâk etmeye başlamıştır.¹¹⁸⁸ Hasan Sime, Halil ve Mahmut Dalhan, Muharrem ve Mecit Gülergin, Lütfi ve Nihat Erdem, Faruk Suvar ve Sefa Aydın’dan oluşan takım, 1942’den 1962’ye kadar 17’si namağlup olmak üzere 20 yıl üst üste şampiyon olarak “yenilmez armada” adını almıştır.¹¹⁸⁹ Demirspor’da yetişen yüzücülerden Hasan Sime, Halil Dalhan, Muharrem Gülergin, Nihat Erdem, Mahmut Dalhan, Recai Çevik, Sefa

¹¹⁸⁵ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.47.

¹¹⁸⁶ Polisci, **a.g.m.**, s.18.

¹¹⁸⁷ 1915 doğumlu olan Halil Dalhan, bir günde yedi yarış yapıp dört Türkiye rekoru kırmış bir yüzücüdür. Ayrıca Türkiye’de yüzme sporunun yapılmadığı 1934 yılında Türk Yüzme Millî Takımının Rusya turnesinde Rusları geçmiştir. Zayıf bir sutopu takımı olarak ele aldığı Adana sutopu takımını kendisi de bizzat oynayarak uzun yıllar Türkiye şampiyonu yapmıştır. Polisci, **a.g.m.**, s.19.

¹¹⁸⁸ Dalhan, **a.g.m.**, s.7.

¹¹⁸⁹ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.49, 136; Polisci, **a.g.m.**, s.20.

Aydın, Ahmet Güçlüoğlu, Şükrü Ağcaoğlu ve Halil Yüksel gibi isimler ise millî takıma kadar yükselme başarısı göstermişlerdir.¹¹⁹⁰

Başarının önemli aktörlerinden olan antrenör Halil Dalhan, Adana'da görev yaptığı süre içerisinde sadece sporcuları eğitmekle kalmamış, yüzme ve sutopu sporlarından çok iyi anlayan bir seyirci kitlesinin oluşmasını da sağlamıştır.¹¹⁹¹ Halil Dalhan'a çalışmaları sırasında en çok yardım eden kişilerden birisi kardeşi Mahmut Dalhan olmuştur. Mahmut Dalhan da çok iyi bir yüzücü olup 100 metre serbestte 1.01.4'lük derecesiyle 1939 yılında Türkiye rekoru kırmıştır. Mahmut Dalhan'ın bu rekoru 1961 yılında Adanalı yüzücü Mustafa Acet, 100 metre sırtüstündeki 1.13.2'lik Türkiye rekoru ise 1961 yılında yine Adanalı bir başka yüzücü Behçet Kurtiç tarafından kırılabilmiştir.¹¹⁹²

Adana'da yetişerek millî takıma girme başarısı gösteren önemli yüzücüler arasında Muharem Gülergin, Halil ve Mahmut Dalhan, Nihat Erdem, Sefa Aydın, Ahmet Güçlüoğlu, Şükrü Ağcaoğlu, Halil Yüksel, Aytaç Pekkoçak, Selahattin Morkal, Ersan Erkan, Ünal Fikirici, Mustafa Acet, Erdal Acet, Bora Özkök, Tuncay Şenyüz, Fahri Gez, Behçet Kurtiç, Gülsen Koşkun, Ahmet Özuzun, Ferudun Deveci, Ömer Akın, Ayhan Karataş, Yılmaz Boztay, Mehmet Dilmaç, İrfan Verekdal, Ahmet Kızıl, Faruk Morkal, Ahmet Bozdoğan, Ahmet Gökbuket, Ali Uçar, Cemil Şahbaz ve Ali Rıza Öngören sayılabilir.¹¹⁹³

Güreş

1938 yılında şehir stadında gerçekleştirilen minder güreşleri Adana'da yapılan ilk resmî güreş müsâbakaları olmuştur.¹¹⁹⁴ Ajan Şeref Çetin nezâretinde uluslararası standartlar çerçevesindeki gerçekleştirilen müsâbakalar sonucunda 61 kiloda Ahmet Aksoy ile 76 kiloda Süleyman Dişiçürük grup şampiyonluklarını kazanarak Ankara'da yapılan "*Türkiye Güreş Birincilikleri Müsâbakası*"nda Adana'yı temsil etmeye hak

¹¹⁹⁰ Yüzme dalında 1955 yılından sonra Adana'ya rakip olarak İstanbul şehri ön plana çıkmaya başlamıştır. Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.86.

¹¹⁹¹ Polisci, **a.g.m.**, s.19. Buna örnek olarak da şu anekdot anlatılmaktadır: 1952 yılı Adana'da yapılan Türkiye Yüzme-Atlama ve Sutopu şampiyonasına katılmak üzere Adana'ya gelen İstanbul Modaspor'lu sporcuları kebaççıya götüren Yaşar Polisci'ye kebaççı çıkışı şalvarlı bir vatandaş "*Yaşar, geçen hafta 100 metre sırtüstünde kim geçti; Ahmet mi? Şükrü mü?*" dedikten hemen sonra "*Derecesi kaçtı?*" diye sormuştur. Bunun üzerine şaşırان İstanbullu sporcular "*Yaşar birinci suali anladık, fakat ikinci suali anlayabilmiş değiliz, çünkü bugün İstanbul'da derece soracak yüzme seyircisi yok*" demişlerdir. Polisci, **a.g.m.**, s.26.

¹¹⁹² Polisci, **a.g.m.**, s.19.

¹¹⁹³ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.50.

¹¹⁹⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.165.

kazanmışlardır.¹¹⁹⁵ Bu sporcuların elde ettikleri başarılar Adana gençliğinin güreş sporuna yaklaşımını olumlu yönde etkilediği gibi yaygınlaşması bakımından da faydalı olmuştur. Nitekim minder güreşini bir süre sonra greko-romen tarzı güreş takip etmiştir. Ajan Şeref Çetin ve millî güreş antrenörü Necati Tokbudak nezâretinde başlayan çalışmalar 1950 yılında “*Güreş İhtisas Kulübünün*” kurulması ile düzenli ve sistemli bir hale gelmiştir.¹¹⁹⁶

Adana şehri diğer spor dallarında olduğu gibi güreşte de hem Türkiye’ye hem de dünyaya mâl olmuş isimler yetiştirmiştir. Bunlara örnek olarak Mehmet Çelebi, İsmet Atlı, Mehmet Kartal, Mustafa Kurt, Hüseyin Atlı, Abdurrahman Çay, Kemal Dişçürük ve Ali Demirkazık sayılabilir. Kısa bir süre içerisinde millî takımın değişmez isimleri haline gelen bu sporcular arasından dünya, olimpiyat, Avrupa ve Balkan şampiyonalarında dereceler elde edenler dahi çıkmıştır.¹¹⁹⁷ Bu sporculardan 1931 yılında Adana’nın Kozan ilçesinde dünyaya gelen İsmet Atlı 1951 yılı Akdeniz Oyunlarında serbest stilde 79 kiloda dünya şampiyonu, 1954 yılında dünya ikincisi, 1956 yılında dünya şampiyonu ve 1960 yılında Olimpiyat şampiyonluğunu, Kemal Dişçürük 1948 yılında Karakucak Başaltı’da Türkiye, 1951 yılında İskenderiye’de yapılan Akdeniz Oyunlarında ağır siklet şampiyonluğunu, Mehmet Kartal ise 1956 yılında Adriyatik kupası birincisi, 1956 yılında 52 kiloda dünya serbest güreş şampiyonu ve 1959 yılı Akdeniz Oyunları şampiyonluğunu kazanmıştır.¹¹⁹⁸

Boks

Boks sporu Adana’ya 1925-1926 yıllarında İstanbul’dan gelen Canip ve Fevzi isimindeki boks severler tarafından getirilmiştir.¹¹⁹⁹ Ancak boksun Adana’da asıl yayılması Milli Mensucat bünyesinde ilk boks kulübünün açılması ile olmuştur. Adana’da uzun bir süre yarı amatör yarı profesyonel bir şekilde devam eden boks sporu çalışmaları 1946-1947 yıllarında bir İngiliz antrenör ile profesyonel boksör Edip Dayan’ın gelmesi ile birlikte profesyonelleşme yoluna girmiştir. Nitekim Edip Dayan’ın gayretleri ile bölgelerarası müsâbakaların başlaması bu yolda atılmış önemli bir adım olmuştur. Ancak boksun Adana’da asıl gelişmesi Dr. Eşref Göksel ve Mehmet

¹¹⁹⁵ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.213.

¹¹⁹⁶ Çelik, Adana 50. Yıl Spor Yıllığı, s.55.

¹¹⁹⁷ Çelik, Adana 50. Yıl Spor Yıllığı, s.136.

¹¹⁹⁸ Çelik, Adana 50. Yıl Spor Yıllığı, s.34-35.

¹¹⁹⁹ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.165.

Musaballı tarafından “*Güreş ve Boks İhtisas Kulübü*”nün kurulmasıyla olmuştur.¹²⁰⁰ Nitekim Ülkü Alpan, Turgut Doğan, İsmail Atıcı, Ahmet Berkman, Atilla Pakyürek ve Ali Yaylacı gibi millî boksörler bu dönemde yetişmiştir.¹²⁰¹

Binicilik

Binicilik sporu cumhuriyetin ilk yıllarında Adana ve çevresinde profesyonel anlamda yaygın olan bir spor dalı değildir. Bununla birlikte şehrin sahip olduğu engebeli olmayan arazi yapısı atın gündelik hayatta kullanılmasını mümkün kılmıştır. Bu nedenle ilk dönemlerde ulaşım aracı ve tarla sürmede kullanılan atlardan ilerleyen dönemlerde sportif anlamda da faydalanılmıştır. Ancak gündelik hayatta kullanılan atlardan sportif anlamda faydalanılamayacağı için hayvan ıslahı gündeme gelmiştir.¹²⁰² Bunun üzerine 1931 yılında “*Çukurova Harası*” kurulmuştur.¹²⁰³ Hayvanların burada ıslah edilmesi Adana’da binicilik sporuna olan ilginin artmasına neden olmuştur. Artan bu ilgi üzerine şehrin ileri gelenleri tarafından 1936 yılında “*Çukurova Atlı Spor Kulübü*” kurulmuştur.¹²⁰⁴ Kulüp sayesinde binicilik sporuna dair çalışmalar düzenli ve sistemli bir hale gelmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Şakir Paşa’da yer alan yarış meydanında amatörce yapılan at yarışları ise Ziraat Vekaletinin 31 Aralık 1953 tarihli yazısıyla yaptığı teklif üzerine Bakanlar Kurulunun 10 Temmuz 1954 tarihli kararı ile müşterek bahise dahil edilmek suretiyle profesyonel manada yapılmaya başlanmıştır.¹²⁰⁵ Bu nedenle bir de hipodrom inşa olunmuştur.

Futbol

Adana’nın ilk spor kulübü 1913’de kurulan Adana Türk Gücü Kulübüdür.¹²⁰⁶ Bunu 1920’de Adana Türk Ocağı ve Gençler Birliği kulüpleri takip etmiştir. 1928 yılında Adana İdmanyurdu adı altında birleşen iki kulüp renklerini de siyah-beyaz olarak belirlemiştir.¹²⁰⁷ Adana İdmanyurdu’ndan ayrılan ve Beden Terbiyesi Müdürü

¹²⁰⁰ Çelik, *Adana 50. Yıl Spor Yılığ*, s.56.

¹²⁰¹ *Yurt Ansiklopedisi*, “*Adana*”, s.165.

¹²⁰² *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.214.

¹²⁰³ Özmen, *Adana*, s.59.

¹²⁰⁴ Kulübün üyeleri arasında Vali Tevfik Hâdi Baysal, Cumhuriyet Halk Partisi İl Başkanı İl Yönetim Kurulu Başkanı Balıkesir Saylavı Örgü Evren, Tümgeneral Salih Avgın da yer almıştır. “*Atlı Spor Kulübü*”, *Akgünler*, S.10 (2 İlkânun 1935), s.3; “*Atlı Spor Kulübü*”, *Akgünler*, S.12 (20 İkincikânun 1936), s.2. Kulübün tüzüğü için bkz. *Çukurova Atlı Spor Kulübü İç Tüzüğü*, Adana 1936. Kulübün ilk yönetim kurulu Nuh Naci Yazgan başkanlığında Ahmet Rıza İşçen, Zeki Aracı, Hakkı Salih ve Mahir Okan’dan oluşmuştur. *BCA*, 490.01.1125.106.3.

¹²⁰⁵ *BCA*, 030.18.01.02.136.66.4; “Adana At Yarışları”, *Bugün*, 11 Eylül 1954.

¹²⁰⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, “*Adana*”, s.163.

¹²⁰⁷ Kılıç, “*Çukurova’da Sporun Altın Kozası*”, s.35.

Rıza Salih Saray'ın önderliğinde bir araya gelen bir grup ise 1930 yılında sarı-kırmızı renkleri taşıyan Adana Seyhanspor Kulübünü kurmuştur. Bunları 1931 yılında Cevat Dıblan ve arkadaşları tarafından stadyumun bulunduğu Reşatbey Mahallesinde sarı-lacivert renkleri taşıyan Torosspor'un kurulması takip etmiştir. Bir taraftan şehirdeki kulüp sayısının artması bir taraftan da CHP tarafından 1930'lı yıllarda gerçekleştirilen şilt maçları bölge futbolunun gelişmesine ve kulüpler arası rekabetin artmasına neden olmuştur.¹²⁰⁸

1930'lu yıllarda Adana futbolunun dikkat çeken bir özelliği de pamuğa dayalı sanayileşmeye bağlı olarak müessese kulüplerinin ortaya çıkması olmuştur. Mensucat adıyla bilinen büyük ölçekli müesseseler sahip oldukları sermaye birikimi ile spor kulüpleri kurmaya başlamışlardır. Malatya Mensucat (Sümerspor) ve Milli Mensucat Kulüpleri şehirdeki müessese kulüplerinin ilk örnekleri olmuşlardır.¹²⁰⁹ Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer müessese kulübü ise Adana Demirspor Kulübü'dür. Demirspor Kulübü her ne kadar bir müessese kulübü olarak ortaya çıkmış ise de kuruluş amacı ve kuruluş süreci bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır.

Malatya Mensucat (Sümerspor), Milli Mensucat ve Demirspor gibi müessese kulüplerinin ortaya çıkması "*Çukurova Ligi*"nin ihdas edilmesine neden olmuştur.¹²¹⁰ Bu yönüyle müessese kulüplerinin ortaya çıkması Adana futbolunun gelişimini olumlu yönde etkilemiştir. Bununla birlikte arkalarında belirli bir sermaye gücü olması nedeniyle sporcular açısından cazip olan bu kulüpler, maddi olarak bunlarla mücadele edemeyen gençlik kulüplerinin sporcu sıkıntısı yaşamasına ve mali sıkıntılar yüzünden kapanma tehlikesi ile karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur.

Müessese kulüplerin ortaya çıkmasının bir diğer sonucu da 1939 yılına kadar Türk Ocağı ve Seyhanspor'un hâkimiyetinde olan Adana futboluna Milli Mensucat kulübünün ağırlığını koyması olmuştur. 1939-1942 yılları arasında geçerli olan bu durum yerini bir süre sonra Adana Demirspor fırtınasına bırakmıştır. 1938 yılında çıkarılan "*Beden Terbiyesi Kanunu*" doğrultusunda kurulan Adana Demirspor, 28 Aralık 1940 tarihinde tescil işlemi yapılarak faaliyete geçmiştir. Demiryolcu ailelerin

¹²⁰⁸ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.213.

¹²⁰⁹ Yurt Ansiklopedisinde 1939 yılında Adana Topçu Alayı Gücü isimli bir kulübün varlığından bahsediliyorsa da kulüp hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.163.

¹²¹⁰ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yılığ**, s.58. Yurt ansiklopedisinde ise ligin 1923'de başladığı belirtilmektedir. Bu kulübün çevresinde başlayan spor çalışmaları 1923'den sonra Adana Bölgesi Lig maçlarının resmen başlatılmasıyla hız kazanmıştır. **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.163.

çocuklarından oluşan bir kadroyla lige iştirâk eden Demirspor, son haftaya birlikte girdiği Milli Mensucat'ı 5-0 yenerek şampiyon olmuştur. Bu tarihten 1956 yılına kadar da şampiyonluğu kimseye kaptırmamıştır.¹²¹¹ Ortaya çıkan müessese kulüpleri ve Demirspor faktörü eski takımlardan İdmanyurdu, Seyhanspor ve Torosspor kulüplerinin 1940 yılında birleşmesine neden olmuştur. Ancak istedikleri neticeyi elde edemeyen bu kulüpler, bir süre sonra ayrılmak zorunda kalmışlardır. Müessese ve özel kulüpler arasında devam eden mücadele 1950'li yıllarda Akınspor, Adanaspor, Hanedanspor, Köprü Su Elektrik, İncirlik, Seyhan Gençlik ve Çukurova¹²¹² gibi spor kulüplerinin kurulması ile birlikte özel kulüpler lehine değişmeye başlamıştır. Bu değişim ile birlikte artan rekabet başta futbol olmak üzere pek çok spor dalında kalitenin yükselmesine neden olmuştur. Nitekim Adana spor tarihine damgasını vuran Adanaspor-Adana Demirspor rekabeti de bu sürecin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Sportif başarıları ile Adana spor tahine damgasını vuran ve adından en çok söz ettiren futbol takımlarının başında Adanaspor ve Adana Demirspor gelmektedir. 1940'da kurulan Adana Demirspor 1941-1955 sezonları arasında 14 defa üst üste bölge şampiyonu, 1954 yılında da Türkiye Futbol şampiyonu olmuştur.¹²¹³ Bunun yanı sıra Milli Mensucat futbol takımı da 1956 yılında kurulan Türkiye Liginde Adana'yı temsil eden ilk takım olmuştur.¹²¹⁴

5. Adana'da Sportif Rekabet

Daha önce ifade edildiği gibi Adana'daki ilk spor kulübü 1913 yılında kurulmuş olan Adana Türkgücü'dür. Bu dönemde şehirde başka bir spor kulübü olmadığı için sportif bir rekabetten söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle sıkıntı yaşayan Türkgücü takımı da çevre illerde yer alan veya derme çatma oluşturulan takımlar ile organize edilen maçlarla varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.¹²¹⁵ 1920'li yıllar Türkgücü'nün adını Türk Ocağı olarak değiştirdiği ve yeni takımların kurulmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan Gençlerbirliği, Türk Ocağı, Öğretmen Okulu ve Erkek Lisesi takımları arasındaki rekabet neticesinde 1928 yılında Türk Ocağı ve Gençlerbirliği takımları Adana İdmanyurdu adı altında birleşmiştir. Ancak bir süre sonra İdmanyurdu'ndan kopmalar meydana gelmiştir. Nitekim kulüpten ayrılan ve Rıza

¹²¹¹ Kılıç, "Çukurova'da Sporun Altın Kozası", s.36.

¹²¹² Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.58-59.

¹²¹³ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.60-61.

¹²¹⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.163.

¹²¹⁵ Daşlı, **a.g.m.**, s.275.

Salih Saray'ın önderliğinde bir araya gelen bir grup tarafından Seyhanspor Kulübü kurulmuştur. İdmanyurdu'na ciddi bir rakip olarak ortaya çıkan Seyhanspor, İdmanyurdu ve İçel bölgesi takımları ile yaptığı karşılaşmalardan elde ettiği neticeler ve kazandığı şampiyonluklar ile kısa sürede bölge sporuna damgasını vurmuştur.

Seyhanspor'dan sonra varlığına rastladığımız bir diğer spor kulübü de Torosspor olmuştur. Bu kulüplere 1940'lı yıllarla birlikte Demirspor, Milli Mensucat ve Sümerspor gibi takımların katılması ile artan futbol takımı sayısına bağlı olarak “Çukurova Ligi” oluşturulmuştur.¹²¹⁶ Bu lige ilerleyen süreçte Çukurova, Karşıyaka, Karataş, Ceyhan, İncirlik, Köprü Su Elektrik, Adanaspor, Akınspor ve Osmaniye Spor kulüpleri de iştirâk etmiştir. Bu takımlar arasından ise uzun yıllar boyunca lige ağırlığını koyan Demirspor olmuştur. Ancak 1950'li yıllarla birlikte Demirspor'a karşı ciddi bir rakip olarak Adanaspor ortaya çıkmıştır. İki takım arasında başlayan ve günümüze kadar devam eden mücadele Türk spor tarihi içerisinde müstesna bir yer işgal etmektedir.¹²¹⁷

İki takım arasındaki şehrin gerçek takımının hangisi olduğu yönündeki tartışmalar, aynı zamanda Adanaspor'un kurulma sürecinin de hikâyesidir.¹²¹⁸ İlk zamanlarda sportif faaliyetlerin genelinde görülen bu rekabet zaman içerisinde toplumun ilgisinin futbola yoğunlaşmasından dolayı futbol odaklı hale gelmiştir. Rivayete göre Adanaspor'un kurulması düşüncesi ilk olarak şike yaşanıldığı iddia edilen bir Adana Demirspor-Altınordu maçı sonrasında ortaya çıkmıştır. Maçta Demirsporlu Yaşar Kartal'ın şike yaptığına inanan bazı taraftar kulüp binası önüne gelerek namı diğer Kartal Yaşar ile birlikte bazı futbolcuların kulüpten atılmasını istemişlerdir. Ancak bir netice elde edememişlerdir. Bunun üzerine hem Adana Demirspor'a rakip olacak hem de şehri temsil edecek yeni bir kulüp kurmak üzere çalışmalarına başlamışlardır. Bu rivayetin gerçeklik payı olmakla birlikte asıl neden dönemin Adana şehrinin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumla yakından alakalıdır. Şöyle ki Adanaspor'un kurulduğu 1950'li yıllar Türkiye'de DP'nin iktidarda olduğu ve tarımsal politikalar nedeniyle Çukurova bölgesinin popülaritesinin arttığı bir dönemdir. Ağırlıklı olarak pamuğa dayalı tarımsal üretim gerçekleştiren bölge, ürettiği

¹²¹⁶ Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı**, s.58; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.163.

¹²¹⁷ Daşlı, **a.g.m.**, s.278.

¹²¹⁸ Yavuz Yıldırım, “*Demirsporluluk ve Adanasporluluk Üzerine İzlenimler*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul 2009, s.227.

pamuğu sanayi tesislerinde işleyip satarak ciddi bir sermaye birikimi sağlamıştır. Futbolun popülaritesinin arttığı yıllara denk gelen bu değişim, demiryolu işçilerine dayanan ve devlet destekli kurulması nedeniyle bürokratik kesimin desteğini almış olan Demirspor Kulübünün yıldızının parladığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle Demirspor, bölgenin zenginlerini kendine çektiği gibi kulübün yönetiminde yer almak da dönemin zengin Adanalıları için önemli bir ayrıcalık haline gelmiştir. Kulüp bu özelliği itibariyle gerçekte demiryolu işçilerine dayanan fakat yönetiminde zengin Adanalıların yer aldığı, toplumun alt ve üst sınıfının karışımından oluşan kozmopolit bir kulüp hüviyetine sahiptir.¹²¹⁹ Kulüp yönetimine giremeyen Adanalılar ise Demirspor'un “elit” ve “devletçi” olduğunu iddia ederek yeni arayışlar içerisine girmişlerdir.¹²²⁰ Bu süreç Mehmet Eroğlu, Mustafa Bekbaş, Ali Gedikbaş, Musa Çaldağ, Ahmet Kavrakoğlu, Nevzat Ağaoğlu, Cumali Aslankeser, İsmail Kaplakaslan ve Selim Zeper gibi çoğunluğunu orta sınıfın temsil ettiği esnaf ve tüccarın Adanaspor Kulübünü kurması ile sonuçlanmıştır.¹²²¹ Demirspor'a karşı bir araya gelenler Adana'nın gerçek takımının da Adanaspor olduğunu iddia etmişlerdir.¹²²² Bu iddialarına delil olarak da takımın arma ve renginde yer alan ve Adana ile özdeşleşen pamuk ve portakaldan geldiğini ileri sürdükleri turuncu-beyaz renkleri göstermişlerdir.¹²²³

Adana'nın bu iki güzide kulübü zaman içerisinde şehrin önde gelen ailelerinin de rekabet alanı haline gelmiştir. Bu bağlamda Sabancılar¹²²⁴ ile Karabucak ailesi Demirspor'a yakın dururken, Güney Sanayinin sahibi Ahmet Sapmaz, Zahit Akdağ, Ekenler ve Has aileleri ise Adanaspor'u desteklemişlerdir. İki takım üzerinden gerçekleşen bu rekabet zaman zaman sportmenliğe yakışmayan bazı davranışlarla iyice derinleşmiştir.¹²²⁵ Adanaspor'un 1990'lı yılların sonunda Uzan grubu tarafından satın

¹²¹⁹ Yıldırım, “Demirsporluluk ve Adanasporluluk Üzerine”, s.228-229.

¹²²⁰ Yıldırım-Uçar, “Adana Demirspor-Adanaspor”, s.439.

¹²²¹ <http://www.adanaspor.com.tr/sabit-tarihce.html>; Erişim tarihi: 09.12.2010; Çelik, **Adana 50. Yıl Spor Yılı**, s.89.

¹²²² Yıldırım, “Demirsporluluk ve Adanasporluluk Üzerine”, s.227.

¹²²³ Yıldırım-Uçar, “Adana Demirspor-Adanaspor”, s.439.

¹²²⁴ Sabancılar bazı aile fertlerinin Demirspor'da yöneticilik yapmış olmalarından dolayı bu kulübe yakın durmuşlardır.

¹²²⁵ Bu tarz olaylardan birisi 1975-1976 sezonunda meydana gelmiştir. İki takım birbirinin futbolcusunu almayacaklarına dair centilmenlik anlaşması imzalamışlardır. Buna rağmen Adanaspor'un Demirspor'lu Halis Reçber'e kancayı takması üzerine Demirspor yayınlamış olduğu bildiri ile ikinci bir karara kadar Adanaspor ile resmî karşılaşma yapmayacağını ve katıldığı özel turnuvalara da katılmayacağını açıklamıştır. İlerleyen süreçte yaşanan olayların etkisiyle iki kulüp arasındaki ayrılık daha da derinleşmiştir. Bununla birlikte her iki kulübün günümüzde marka özelliklerini yitirmiş olmaları

alınarak şirketleştirilmesi iki kulüp arasındaki rekabeti yeni bir boyuta taşımış ve sınıfsal zemin daha da belirginleşmiştir.¹²²⁶ Birbirine karşı sportif anlamda ciddi bir üstünlükleri olmayan iki kulüp arasındaki rekabetin belirginleştiği spor dalı ise futbol olmuştur.¹²²⁷ Bununla birlikte iki kulübün oynamış oldukları ulusal ve uluslararası müsâbakalardan almış oldukları sonuçlara bakıldığı zaman aralarında çok net bir üstünlük görülmemektedir.

II- Adana'da Siyasal Hayat

1. Adana'da Siyasal Yaşam ve Milletvekili Seçimleri

1.1. Millî Mücadele Dönemi

16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal eden İngilizlerin Meclisi Mebusanı dağıtması üzerine Mustafa Kemal, 19 Mart 1920 tarihinde valilikler ile kolordu komutanlıklarına gönderdiği bildiriye Ankara'da bir meclisin toplanacağını ifade ederek milletvekillerinin seçim işlemlerinin kısa sürede yapılarak Ankara'ya gönderilmesini istemiştir.¹²²⁸ Bu genelge üzerine Adana Sancağında yapılan seçimler neticesinde Abdullah Faik Bey (Çopuroğlu), Dr. Eşref Bey (Akman), Mehmet Hamdi Bey (İzgi), Zamir Bey (Damar Arıkoğlu), Kethüdazâde İbrahim Bey ve Tevfik Bey milletvekili olmaya hak kazanmıştır. Ancak Kethüdazâde İbrahim Bey meclise gelmeden istifa etmiştir. İbrahim Beyden boşalan milletvekilliği için yapılan seçim neticesinde ise Zekai Bey (Aziz Zekai Apaydın) seçilmiştir.¹²²⁹

I. dönem BMM olarak adlandırılan ve 1920-1923 yılları arasında faaliyet göstermiş olan meclisin görev süresinin dolması üzerine 1 Nisan 1923 tarihinde seçim kararı alınmıştır.¹²³⁰ Bunun üzerine 1923-1927 yılları arasında faaliyet gösterecek olan ve II. dönem TBMM için seçimler yapılmıştır. İntihab-ı Mebusan Kanunu esas alınarak iki dereceli, basit çoğunluk seçim sistemine göre yapılan seçim neticesinde yeni Türk devletinin kuruluş aşamasında verilecek önemli kararlarda sorumluluk alacak milletvekillerinin seçimi yapılmıştır. Bu nedenle Mustafa Kemal, seçimlerden önce

nedeniyle bu rekabet ortadan kalkmaya başlamıştır. Yıldırım-Uçar, "Adana Demirspor-Adanaspor", s.440-441.

¹²²⁶ <http://www.eksisozluk.com/show.asp?t=adana%20demirspor%20adanaspor%20rekabeti>. Erişim tarihi: 24.12.2010.

¹²²⁷ İki kulüp arasındaki resmî müsâbakaların neticeleri için bkz. Yavuz Yıldırım-Cem Pekin, "Adanaspor-Adana Demirspor Bazı Bilgiler ve Tüm Resmî Maçlar", **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul 2009, s.117-118.

¹²²⁸ Aybars, **a.g.e.**, s.188-189.

¹²²⁹ **TBMM Albümü, C.1**, s.9; Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.175-176.

¹²³⁰ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul 1998, s.62.

milletvekillere vereceği görev ve yetkilileri belirten aynı zamanda Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin esas programını oluşturan “*Dokuz Umde*”yi yayınlamıştır. Yapılan seçimlerde de bu ilkeleri benimseyenlerin seçilmesine çalışılmıştır.

1.2. Millî Mücadele Sonrası

Millî mücadele sonrasında çalışmamız sınırları dahilinde 1923, 1927, 1931, 1935, 1939, 1943, 1946, 1950 ve 1954 seçimleri gerçekleştirilmiştir. Bu seçimlerde Adana vilâyetinin çıkardığı milletvekili sayısı 1923’de 3, 1927’de 4, 1931’de 4, 1935’de 8, 1939’da 9, 1943’de 9, 1946’da 10, 1950’de 11, 1954’de ise 13 olarak belirlenmiştir. 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 ve 1943 seçimlerine CHP’nin tek parti olarak girmesinden dolayı milletvekillerinin tamamı CHP adaylarından oluşmuştur. 1946 seçimleri neticesinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti, 1950 seçimleri neticesinde Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Milliyetçi Parti, 1954 seçimleri neticesinde ise Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti ve Cumhuriyetçi Millet Partisi mecliste yer almaya hak kazanmıştır.

1950 ve 1954 seçimleri neticesinde TBMM’de yer alan Seyhan milletvekilinin tamamı DP’den seçilmiştir.¹²³¹ Milletvekillerinin tamamının bir partiden seçilmesi ise 1946-1957 yılları arasında yapılan seçimlerde uygulanan “*tek dereceli liste usulü çoğunluk seçim sistemi*”nden kaynaklanmıştır. Bu sisteme göre kullanılan oyların salt çoğunluğunu alan parti o seçim bölgesindeki tüm milletvekilliklerini kazanmıştır. Buna göre 1950 ve 1954 seçimleri Seyhan ili verileri şu şekilde olmuştur:¹²³²

	1950	1954
Nüfus	502.400	594.500
Kayıtlı Seçmen	195.544	238.293
Oy Kullanan Seçmen	174.969	222.000
Katılım Oranı	% 89.5	% 93.2
Milletvekili Sayısı	11	13
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	77.189 (% 45)	99.745 (% 45.7)
Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP)	-----	2.618 (% 1.2)
Demokrat Parti (DP)	90.720 (% 48.1)	107.447 (% 49.2)
Köylü Partisi (KP)		8.178 (% 3.8)
Millet Partisi (MP)	3.515 (% 2.1)	-----
Bağımsız	92.755 (% 49)	316 (% 0.1)

¹²³¹ Cumhuriyetten Günümüze Milletvekili Seçimleri, s.1-14.

¹²³² Cumhuriyetten Günümüze Milletvekili Seçimleri, s.33.

1.2.1. Cumhuriyet Halk Fırkası

Halk Fırkası 23 Ekim 1923'te Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. 10 Ekim 1924'te adını "*Cumhuriyet Halk Fırkası*", 9 Mayıs 1935'te de "*Cumhuriyet Halk Partisi*" olarak değiştirmiştir. 1924'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile 1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası denemeleri hariç 23 yıl ülkeyi tek parti olarak yönetmiştir. İlk genel başkanı Mustafa Kemal Atatürk'tür. Atatürk'ün 1938'de ölmesinden sonra ise İsmet İnönü olmuştur. O da, 1972 yılına kadar genel başkan sıfatıyla partiyi yönetmiştir. 1946 yılında çok partili hayata geçilmesini müteakiben 4 yıl daha ülkeyi yöneten CHP, 1950 genel seçimleri ile birlikte iktidarı DP'ye bırakmıştır.

9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkasının Mustafa Kemal tarafından kurulmasının hemen ardından Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti İdare Heyeti'nin Halk Fırkası çatısı altında görev yapacağı bildirilmiştir.¹²³³ Bunun üzerine Adana'daki Müdafai Hukuk Cemiyeti üyeleri de Halk Fırkasının Adana'daki kurucuları ve üyeleri olmak suretiyle siyasi faaliyetlerine devam etmişlerdir.

1923-1946 yılları arasındaki tek parti döneminden dolayı milletvekillerinin tamamı CHP'nden seçilmiştir. Buna göre 1923-1927 yılları arasında kapsayan II. dönem TBMM'de Abdullah Faik Bey (Çopuroğlu), İsmail Safa Bey (Özler), Zamir Bey (Damar Arıkoğlu) ve Kemal Bey (Mehmet Kusun), 1927-1931 yılları arasında kapsayan III. dönem TBMM'de Hilmi Bey (Mustafa Hilmi Uran), Kadri Bey (Ramazanoğlu), Kemal Bey (Mehmet Kusun) ve Zamir Bey (Damar Arıkoğlu) seçilmiştir. 1931-1935 yılları arasında kapsayan IV. dönem milletvekilliği için ise Zamir Bey (Damar Arıkoğlu), Hilmi Bey (Mustafa Hilmi Uran) ve Ömer Resul Bey (Biçer) CHP tarafından milletvekili olarak aday gösterilmiş ve seçilmişlerdir.¹²³⁴ Bunun yanı sıra bir milletvekilliği de boş bırakılmıştır. Bu durum, Mustafa Kemal'ün hükümetin icraatını kontrol ve tenkit etmek suretiyle daha verimli kılmak amacıyla uygulamaya koyduğu müstakil mebusluk uygulamasından kaynaklanmıştır. İlk defa bu seçimde başvurulan uygulamadan dolayı 22 seçim bölgesinde 30 milletvekilliği boş bırakarak aday gösterilmemiştir.¹²³⁵ Bu yerlerden birisi de Adana'dır. Müstakil mebusluk için Ali

¹²³³ Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, Ankara 1965, s.38-39.

¹²³⁴ **Türk Sözü**, 22 Nisan 1931.

¹²³⁵ Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Ankara 1992, s.169.

Münif Bey, Nakipzâde Muzaffer Bey, Baba Sadettin Bey ile Kozan'dan Celâl Bey aday olmuştur. Ancak bir önceki dönem Mersin milletvekili olan Ali Münif Bey (Yeğenağa) 391 oyun 226'sını alarak müstakil milletvekili olarak seçilmeyi başarmıştır.¹²³⁶ Fakat müstakil milletvekilliği kontenjanından seçilenlerin bir süre sonra CHP'ye katılmaları istenilen neticenin elde edilmesine engel teşkil etmiştir.¹²³⁷

1935-1939 yılları arasını kapsayan V. dönem CHP milletvekili adayı olarak Damar Arıkoğlu, Ömer Biçer, Naci Eldeniz, İbrahim Mete, Esmâ Nayman, Tevfik Tarman, Hilmi Uran ve Ali Münif Yeğenağa'nın isimleri ilan olunmuştur.¹²³⁸ Milletvekillerini seçmek üzere seçilmiş olan 125'i kadın, 658'i erkek 780 ikinci seçmenden 121'i kadın, 630'u erkek olmak üzere 751 kişi seçimlere iştirak etmiş ve oylarını ittifakla CHP adaylarına vermişlerdir.¹²³⁹

1939-1943 yılları arasını kapsayan VI. dönem CHP milletvekili adayı olarak Damar Arıkoğlu, Naci Eldeniz, Şemsa İşçen, İbrahim Mete, İsmail Safa Özler, Tevfik Tarman, Sinan Tekelioğlu, Hilmi Uran ve Ali Münif Yeğenağa'nın isimleri ilan olunmuş ve tamamı milletvekili olmaya hak kazanmıştır.¹²⁴⁰ Ancak İsmail Safa Özler'in 28 Haziran 1940 tarihinde vefat etmesi¹²⁴¹ üzerine boşalan milletvekilliği için CHP tarafından İş Bankası Umum Müdürü Salâhattin Çam aday olarak gösterilmiş ve seçilmiştir.¹²⁴² 13 Şubat 1942 tarihinde ölen İbrahim Mete'nin¹²⁴³ yerine ise Ahmet Kutsi Tecer milletvekili olarak seçilmiştir.¹²⁴⁴

1943-1946 yılları arasını kapsayan VII. dönem TBMM'ye Seyhan'dan 9 milletvekili seçilmiştir. Ancak CHP milletvekili adaylarını açıklarken 11 kişinin ismine yer vermek suretiyle ikinci seçmenlerin tercihte bulunmasını istemiştir. Buna göre CHP tarafından milletvekili adayı olarak Damar Arıkoğlu, Naki Bekman, Salâhattin Çam, Kemal Çelik, Naci Eldeniz, Şemsa İşçen, Nizamettin Kırşan, Cavit Oral, Kemal Satır,

¹²³⁶ **Türk Sözü**, 24 Nisan 1931.

¹²³⁷ **Türk Sözü**, 26 Nisan 1931.

¹²³⁸ **BCA**, 030.10.75.492.8.3; "Vilayetimiz Saylav Namzedleri", **Yeni Adana**, 5 Şubat 1935; "Saylav Namzedleri", **Türk Sözü**, 6 Şubat 1935.

¹²³⁹ "CHF Saylav Namzedlerini İlan Etti", **Yeni Adana**, 6 Şubat 1935; "Saylav Seçimi Yapıldıktan Sonra", **Türk Sözü**, 10 Şubat 1935; "Yeni Saylavlarımız", **Yeni Adana**, 11 Şubat 1935.

¹²⁴⁰ "Dün Akşam İlan Edilen Mebus Nazmetleri", **Yeni Adana**, 25 Mart 1939; "Dün Vilayetimizde Mebus Seçimi İcra Edildi", **Yeni Adana**, 27 Mart 1939; **BCA**, 030.10.76.499.14.

¹²⁴¹ "Çok Acıklı Bir Kayıp Safa Özler Öldü", **Yeni Adana**, 28 Haziran 1940.

¹²⁴² "Yeni Mebus Namzetleri", **Yeni Adana**, 20 Temmuz 1940; "Yeni Mebuslarımız", **Yeni Adana**, 22 Temmuz 1940; **BCA**, 030.10.76.502.2.

¹²⁴³ "Acıklı Bir Kayıp", **Bugün**, 17 Şubat 1942.

¹²⁴⁴ **BCA**, 030.10.76.503.6.

Hilmi Uran ve Ali Münif Yeğenağa'nın isimleri ilan olunmuştur.¹²⁴⁵ Gerçekleştirilen seçime iştirak eden 858 ikinci seçmen ittifakla Damar Arıkoğlu, Salâhattin Çam, Naci Eldeniz, Kemal Çelik, Şemsa İşçen, Cavit Oral, Kemal Satır, Hilmi Uran ve Ali Münif Yeğenağa'yı seçmişlerdir.¹²⁴⁶ Ancak 1945 Aralık ayında sıhhi durumundan dolayı Salâhattin Çam milletvekilliğinden çekilmiştir. Boşalan milletvekilliği için 21 Nisan 1946 tarihinde yapılan seçim neticesinde Sinan Tekelioğlu seçilmiştir.¹²⁴⁷

1946-1950 yılları arasını kapsayan VIII. dönem milletvekilliği seçimi için CHP'nin Seyhan adayları Kemal Çelik, Makbule Dıblan, Kasım Ener, Kasım Gülek, Cavit Oral, Kemal Satır, Sinan Tekelioğlu, Hilmi Uran, Ali Münif Yeğenağa ve Ahmet Remzi Yüreğir¹²⁴⁸, DP adayları ise Hilmi Tezer, Kâmil Tekerek, Mahmut Canberk, Mehmet Muhtar Gücüm, Mehmet Geçidioğlu, Mustafa Akçalı, Recai Tarımer, Salih Zeki Bugay, M. Şerafettin Kantel ve Vedad Güçlü olarak ilan olunmuştur.¹²⁴⁹ Seçim neticesinde Sinan Tekelioğlu 72.106, Cavit Oral 70.410, Kemal Çelik 69.446, Hilmi Uran 69.218, Kasım Gülek 68.972, Kemal Satır 63.954, Kasım Ener 63.768, Ahmet Remzi Yüreğir 62.486, Ali Münif Yeğenağa 58.935, Makbule Dıblan da 46.902 oy alarak Seyhan milletvekili olarak seçilmişlerdir. Bu seçimde CHP'nin en önemli rakibi olan DP milletvekili adaylarından Mehmet Geçidioğlu 38.867, Kâmil Tekerek 36.206, Mustafa Akçalı 35.298, Recai Tarımer 32.235, Mehmet Muhtar Gücüm 30.206, Vedad Güçlü 28.468, Salih Zeki Bugay 27.142, Mahmut Canberk 26.162, Hilmi Tezer 25.921, M. Şerafettin Kantel 24.450 oy almıştır. Milli Kalkınma Partisi adaylarından Mehmet Bilgiç 750, Dr. Şevki Duran 278, Mustafa Biçer 56, M. Hüdaverdi Dinçkal 38, Ali Camuşçu ise 7 oy almıştır.¹²⁵⁰

¹²⁴⁵ "C.H. Partisinin Seyhan Mebus Namzetleri", **Bugün**, 24 Şubat 1943; "Partimizin Seyhan Vilâyeti İçin Gösterdiği Mebus Namzetleri", **Türk Sözü**, 24 Şubat 1943.

¹²⁴⁶ "Yeni Mebuslarımız", **Bugün**, 2 Mart 1943.

¹²⁴⁷ **BCA**, 030.10.77.506.11. Seçim neticesinde Sinan Tekelioğlu 434, Tevfik Yıldırım 228, Esat Musaballı 5, adaylığını koymamış olanlardan Ahmet Remzi Yüreğir 12, Vedad Güçlü, Ziya Akverdi ve Mustafa Özgür'e de 1'er oy çıkmıştır. "Sinan Tekelioğlu Milletvekili Seçildi", **Türk Sözü**, 23 Nisan 1946.

¹²⁴⁸ "İlimiz CHP Aday Listesi Belli Oldu", **Demokrat**, 17 Temmuz 1946; "CHP Aday Listesi Yayınlandı", **Bugün**, 19 Temmuz 1946; "CHP Milletvekili Adayları Listesi", **Türk Sözü**, 19 Temmuz 1946.

¹²⁴⁹ "DP Listesi", **Demokrat**, 19 Temmuz 1946.

¹²⁵⁰ Diğer aday olan veya aday olmayan şahıslardan Remzi Oğuz Arık 29.443, Arif Nihad Asya 8.313, Mustafa Boyvada 7.379, Feyzi Oldaç 6.026, Abdulkadir Kemali 5.027, Durmuş Türkmenoğlu 3.980, Sedat Barı 2.683, Yusuf Ziya Özbakan 2.405, Hasan Basri Demir 981, Celal Keçioğlu 904, Bedri Görgün 605, Hasan Kaya 599, Selahaddin Okçu 344, İhsan Gürsun 197, İsa Altınöz 173, Rıfat Çamurdan 166, Mehmet Akçalı 143, Enver Batumlu 49, M.Bayraktar 43, Sadettin Morava 40, Hasan Silil 25, Mehmet Yoğurtçu 22, M.Alemdar 11, Hamit Sirkintoğlu 8, Mürşide Akyol 5, İhsan Açıkkan 3 ve Süleyman

1950-1954 yılları arasını kapsayan IX. dönem TBMM için yapılan seçimlere CHP milletvekili adayları olarak Cavit Oral, Kasım Gülek, Makbule Dıblan, A. Remzi Yüreğir, Hilmi Uran, Dr. Kemal Satır, Ferit Celâl Güven, İbrahim Burduroğlu, Kemal Çelik, Yusuf Ziya Erzin ve Tefvik Yıldırım, DP milletvekili adayları olarak ise Zeki Akçalı, Remzi Oğuz Arık, Arif Nihad Asya, Sedat Barı, Tefvik Coşkun, Yusuf Ziya Eker, Reşat Güçlü, Mahmut Kibaroğlu, Salim Serçe, Sinan Tekelioğlu ve Cezmi Türk'ün isimleri ilan olunmuştur. Seçim neticesinde bütün milletvekilliklerini DP kazanmıştır.¹²⁵¹ Buna göre Remzi Oğuz Arık 93.163, Sinan Tekelioğlu 92.752, Arif Nihad Asya 91.519, Yusuf Ziya Eker 91.169, Cezmi Türk 91.105, Zeki Akçalı 90.694, Reşat Güçlü 90.546, Tefvik Coşkun 90.470, Sedat Barı 90.383, Salim Serçe 89.861 ve Mahmut Kibaroğlu 89.464 oy almıştır.¹²⁵²

1954-1957 yılları arasını kapsayan X. dönem TBMM için yapılan seçimlere DP milletvekilleri adayları olarak Sinan Tekelioğlu, Sedat Barı, Salim Serçe, Cavit Oral, Nurullah İhsan Tolon, Ahmet Kınık, Ahmet Topaloğlu, Zahit Akdağ, Enver Batumlu, Mehmet Ünalı, Mustafa Akçalı, Lütfi Sezgin ve İsmet Uslu, CHP adayları olarak Kasım Gülek, Kemal Satır, Arif Özbilen, Mehmet Keçioğlu, Makbule Dıblan, Şeref Karamüftüoğlu, Kemal Çelik, Bedri Görgün, Nevzat Arman, Necati Eken, Nevzat Güven, Ali Başaran ve Mesut Savcı, CHP adayları olarak Celâl Tekiner, Ragıp Şenyüz, Orhan Şapolyo, Sacit Yarımoglu, Rıfat Çamurdan, Tacettin Çelikel, Mustafa Yazar, Ekrem Tümsa, Ali Benli, Recep Görkmen, Kemalettin Akdemir ve İsmail Keçioğlu, Türkiye Köylü Partisi adayları olarak da Etem Menemencioğlu, Türkan Aliye Arık, Cezmi Türk, Dr. Yusuf Ziya Eker, Kâmil Tekerek, Hayri Öztürk, Turgut Arsoy, İhsan Önal, Fethi Anıl, Salih Çerçi, Kemal Üstok, Dr. Zahit Güngör ve Veli Topaloğlu'nun isimleri ilan olunmuştur.¹²⁵³ Seçim neticesinde DP adaylarından Ahmet Topaloğlu 109.445, Cavit Oral 108.901, Ahmet Kınık 108.469, Zahit Akdağ 108.421, Mehmet Ünalı 108.132, Sinan Tekelioğlu 108.059, Sedat Barı 107.481, Enver Batumlu 107.327, Nurullah İhsan Tolon 107.034, Mustafa Akçalı 106.975, Lütfi Sezgin 106.490, İsmet Uslu 106.469 ve Salim Serçe 106.453 oy almıştır. CHP adaylarından Kasım

Kuntalp 1 oy almıştır. "Seyhan'daki Seçimi CHP Adaylarının Kazandığı Kesin Olarak Anlaşıldı", **Türk Sözü**, 24 Temmuz 1946.

¹²⁵¹ **Seyhan**, 10 Mayıs 1950.

¹²⁵² "İlimizde Seçilen Milletvekilleri", **Türk Sözü**, 19 Mayıs 1950.

¹²⁵³ "CHP Seyhan Milletvekili Adayları", **Türk Sözü**, 10 Mart 1954; "Seyhan Namzetleri", **Bugün**, 13 Nisan 1954; "Seyhan 1954 Adayları", **Türk Sözü**, 13 Nisan 1954; "Seyhan 1954 Adayları", **Türk Sözü**, 14 Nisan 1954.

Gülele 105.215, Kemal Satır 100.750, Nevzat Arman 100.025, Bedri G6rg6n 99.884, Necati Eken 99.340, Nevzat G6ven 99.150, Mehmet Ke7ioğlu 99.086, Şeref Karam6ft6oğlu 99.027, Ali Başaran 98.702, Kemal 7elik 98.646, Arif 6zbilen 98.507, Mesut Savcı 98.437 ve Makbule Dıblan 98.040 oy almıştır. Bu neticeye istinaden X. D6nem TBMM’de Seyhan’ı DP milletvekilleri temsil etmiştir.¹²⁵⁴

1.2.2. Terakkiperer Cumhuriyet Fırkası

Cumhuriyet d6neminin ilk 7ok partili hayata ge7iş denemesi Terakkiperer Cumhuriyet Fırkası’nın kurulması ile ger7ekleŐmiŐtir. Bununla birlikte partinin asıl Ő6hreti, eski baŐbakanlardan H. Rauf (Orbay), ordu kumandanı Kazım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Cafer Tayyar (Eğilmez) ile Dr. Adnan (Adıvar) ve Bekir Sami (Kunduh) gibi mill6 m6cadelede Mustafa Kemal ile birlikte olan kurucu ve idarecilerinden kaynaklanmıştır.¹²⁵⁵ Kurulduktan kısa bir s6re sonra yurt genelinde teşkilatlanma 7alıŐmalarına başlayan fırka, Adana’da da bir Şube a7mıŐtır. Teşkilatlanma faaliyetlerini y6r6tmek 6zere de 3 Şubat 1925’de Mersinli Cemal Paşa g6revlendirilmiŐtir.¹²⁵⁶

1.2.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Cumhuriyet d6neminde 7ok partili hayata ge7iş bağlamında ger7ekleŐtirilen ikinci deneme 1930’da Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi olmuştur. Atat6rk’6n isteği ile Ali Fethi Bey (Okyar) tarafından 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulmuş olan parti, halktan beklenmedik Şekilde yoğun bir ilgi g6rm6Őt6r. Hatta kuruluşunun kırk6ncı g6n6nde yapılan belediye başkanlığı se7imlerinde katıldığı bazı b6lgelerde beklenmedik başarılar elde etmiştir.¹²⁵⁷ Bunun 6zerine partinin rejime muhaliflerin toplanma yeri haline geleceğini ve kontrol6 kaybedeceğini sezen Ali Fethi Bey, 17 Kasım 1930 tarihinde partiyi kapatmıŐtır.¹²⁵⁸ Adana’da da bir Şubesi a7ılmıŐ olan partinin

¹²⁵⁴ **T6rk S6z6**, 6 Mayıs 1954.

¹²⁵⁵ Ahmet Yeşil, **Terakkiperer Cumhuriyet Fırkası**, Ankara 2002, s.219.

¹²⁵⁶ Yeşil, **a.g.e.**, s.244.

¹²⁵⁷ Bu yerler arasında Samsun ve Silifke vil6yetleri 6ne 7ıkmaktadır.

¹²⁵⁸ Y6cel, **Siyasal Partiler**, s.27-28; 7etin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul 1982; Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Fethi Okyar’ın Anıları (Atat6rk, Okyar ve 7ok Partili T6rkiye)**, Ankara 1999. 7ok partili hayata ge7mek arzusunda olan fakat Şartların m6sait olmamasından rahatsız olan Mustafa Kemal, mecliste CHP’nin denetlenmesi ve daha verimli 7alıŐmasını sağlamak amacıyla “*m6stakil mebus*” uygulamasını başlatmıştır. Buna g6re bazı vilayetlerde boş kontenjan bırakılarak bağımsız adayların meclise girmesi ama7lanmıŐtır. 1931 ve 1935 se7imlerinde ikinci se7menlere tercih hakkı bırakan ve CHP 6yesi olmayan adayların se7ilmesine imk6n sağlayan “*m6stakil mebuslar*” uygulaması 1939 se7imlerinden hemen sonra toplanan V. B6y6k Kurultayın aldığı bir kararla değiştirilmiştir. Yeni d6zenlemeye g6re partili milletvekilleri arasından B6y6k Kurultayın se7tiği ve

teşkilatlanma çalışmaları Ahmet Remzi Yüreğir tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak partinin kapatılması üzerine Adana şubesi de kapanmıştır.¹²⁵⁹

1.2.4. Ahali Cumhuriyet Fırkası

29 Eylül 1930 tarihinde Abdülkadir Kemali Bey (Öğütçü) başkanlığında Adana'da kurulmuştur.¹²⁶⁰ Adana'da kurulmuş olmasından dolayı Adana siyasi tarihi açısından önem arz etmektedir. Fırkanın kurucu ve yöneticileri arasında Ali Vehbi, Bekir Sıtkı, Mustafa Ziya, çiftçi Hasan ve yedek subay Ali gibi isimler yer almıştır. 21 Ocak 1931 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla feshedilmiştir.¹²⁶¹ Siyasi hayatı boyunca sadece Adana Belediye Başkanlığı seçimine katılmıştır.¹²⁶²

1.2.5. Demokrat Parti

7 Ocak 1946'da Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes tarafından kurulmuştur. Türk siyasi hayatında meydana getirdiği değişim ile adından söz ettirmiştir.¹²⁶³ Siyasi eğilimleri itibariyle genelde liberal olan DP'liler, CHP'nin uzun süren iktidar tekeline kızgınlık duyan geniş ve farklı yelpazede insanları (rejimin kendilerini ihmal ettiğini düşünen köylüler, sanayide devletin hâkim rolünün son bulmasını isteyen işadamları, savaş zamanının enflasyonundan zarar gören işçi ve memurlar, laiklik üzerindeki resmî vurgunun yumuşatılmasını arzu eden dinî muhâfazakârlar, Varlık Vergisinden dolayı da gayr-i müslimler) bir araya getirmiştir.¹²⁶⁴ Bu nedenle kuruluşundan kısa bir süre sonra 63 vilâyetin 16'sının vilâyet merkeziyle 36 kaza ve sayısız köyde halk tarafından şubeleri açılmıştır. Ancak DP'nin kısa sırada büyümesi 1947 başlarında yapılacak olan seçimlerden dolayı CHP'lilerin telaşlanmasına yol açmıştır.¹²⁶⁵ Bu nedenle Eylül 1946'da yapılacak olan belediye

CHP Meclis Grubu dışında faaliyet gösterecek olan "*Müstakil Grup*" uygulamasına geçilmiştir. Fakat bu uygulamadan da istenilen netice elde edilememiştir.

¹²⁵⁹ Bu bilgi, 08.10.2012 tarihinde Çetin Yüreğir ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

¹²⁶⁰ **Abdülkadir Kemali Öğütçü:** Ünlü romancı Orhan Kemal'in babasıdır. I. BMM'de Kastamonu milletvekili olarak yer almıştır. Adliye Vekilliği ve İstiklâl Mahkemesi Başkanı olarak görev yapmıştır. Ahâlî Fırkasının kurucusudur. 13 Aralık 1930 tarihinde Suriye'ye firar etmiştir. Ancak Suriye'ye gitmeden önce 1 Aralık 1931 tarihine kadar Antakya'da ikamet etmiştir. Bu süre içerisinde bir süre İskenderun'da oturmuştur. Bu esnada Halep'te çıkmakta olan El Vakit gazetesinin İskenderun muhabirliğini, 12 Aralık 1931'den itibaren de başmuharrirliğini yapmıştır. Ahâlî'nin haricinde yine Adana'da yayınlanmış olan "*Mücadele*" ve "*Tok Söz*" gazetelerinin de sahibi ve başmuharriridir. İsmail Tevfik, **Adana Vilâyeti Matbuatı**, Ankara 1932, s.16.

¹²⁶¹ Yücel, **Siyasal Partiler**, s.28.

¹²⁶² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul 1995, s.661.

¹²⁶³ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 1994, s.27; Karpaz, **Osmanlı Nüfusu**, s.135; Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara 1998, s.31.

¹²⁶⁴ William Hall, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, İstanbul 1996, s.85.

¹²⁶⁵ Karpaz, **a.g.e.**, s.135.

seçimleri CHP tarafından Mayıs 1946'ya alınmıştır. Bu durum genel seçimlerin de bir yıl öne alınmasına neden olmuştur. Seçimlerin öne alınmasına engel olamayan DP'liler ise seçimi boykot etme yoluna gitmişlerdir. Temmuz 1946'da yapılan genel seçimlerde ise 465 milletvekilliği için 273 aday gösterebilmişlerdir.¹²⁶⁶ Ancak bunlardan sadece 62'si meclise girmeye hak kazanmıştır. Fakat seçim esnasında uygulanan açık oy, gizli tasnif usulü çok daha fazla milletvekili çıkarmayı bekleyen DP'lilerin şiddetli tenkitlerine marûz kalmıştır. Bunun üzerine 1950 seçimlerinden önce seçim kanununda değişiklik yapılarak “gizli oy, açık sayım” esası getirilmiştir. Seçim neticesine göre 487 sandalyenin 420'sini DP kazanmış Celal Bayar Cumhurbaşkanı, Adnan Menderes de başbakan olmuştur. Türkiye'de DP'li yılların hâkim olduğu ve çalışmamız sınırları dahilinde olan 1950-1954 yılları arasını kapsayan IX. dönem TBMM'de Adana milletvekili olarak Zeki Akçalı, Remzi Oğuz Arık, Arif Nihat Asya, Sedat Barı, Tevfik Coşkun, Yusuf Ziya Eker, Reşat Güçlü, Mahmut Kibaroğlu, Salim Serçe, Sinan Tekelioğlu ve Cezmi Türk¹²⁶⁷, 1954-1957 yılları arasını kapsayan X. dönem TBMM'de ise Mustafa Akçalı, Zahit Akdağ, Sedat Barı, Enver Batumlu, Ahmet Kınık, Cavit Oral, Salim Serçe, Lütfi Sezgin, Nurullah İhsan Tolon, Sinan Tekelioğlu, Ahmet Topaloğlu, İsmet Uslu ve Mehmet Ünalı gibi isimler Adana milletvekili olarak yer almıştır.¹²⁶⁸

1.2.6. Millet Partisi

20 Temmuz 1948 tarihinde Mareşal Fevzi Çakmak tarafından Ankara'da kurulmuştur.¹²⁶⁹ 1950 milletvekili seçimlerine katılmış olması bakımından Türk siyasi hayatında önem arz etmektedir.¹²⁷⁰ Partinin kurucuları arasında Mareşal Fevzi Çakmak'ın yanı sıra Enis Akaygen, Prof. Hikmet Bayur, Prof. Kenan Öner, Dr. Mustafa Kentli, Osman Bölükbaşı, Osman Nuri Köni, ve General Sadık Aldoğan gibi DP'den ayrılan isimler yer almıştır. Ancak partinin kurucu ve yöneticilerinin yaşlı ve her şeye

¹²⁶⁶ Eroğul, a.g.e., s.36-39.

¹²⁶⁷ BCA, 030.10.77.511.1.

¹²⁶⁸ BCA, 030.10.78.516.2. Bunlardan Sinan Tekelioğlu meclise bağımsız olarak girmeye hak kazanmış olup daha sonra DP'ye geçmiştir. Yusuf Ziya Eker, Cezmi Türk ve Remzi Oğuz Arık ise DP milletvekili olarak meclise girmelerine karşın bir süre sonra ayrılarak Türkiye Köylü Partisini kurmuşlardır. **TBMM Albümü (1920-2010), C.2 (1950-1980)**, Ankara 2010, s.591-592.

¹²⁶⁹ Adana teşkilatı 1949 Nisan ayı içerisinde Avukat Mustafa Voyvodaoğlu başkanlığında ve Hüsnü Reşit Soykan'ın ikinci başkanlığında sekreter çiftçi Mustafa Kurdak, muhasıp veznedar tüccar Hasan Sümbüllü ve üyeler Kerem Ali, dışçı Talip Taşçı ile müteahhit Emin'den meydana gelmiştir. “Millet Partisinin Seyhan Teşkilatı”, **Seyhan**, 25 Nisan 1949.

¹²⁷⁰ Millet Partisi bu seçimlerde Adana, Afyon, Ankara, Artvin, Aydın, Bolu, Burdur, Çankırı, Edirne, Eskişehir, İçel, İstanbul, İzmir, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Kocaeli, Kütahya, Niğde, Samsun, Sinop ve Trabzon olmak üzere 22 yerde seçime girmiştir. R. Salim Burçak, **On Yıllık Anıları**, Ankara 1998, s.47.

itiraz eden görüntüleri ile seçimlerinden bir ay önce Mareşal Fevzi Çakmak'ın ölümü partinin başarısız olmasına neden olmuştur. Fevzi Çakmak'ın ölümünden sonra Hikmet Bayur, Enis Akaygen ve Mustafa Kentli'nin genel başkanlık yaptığı parti, 1950 seçimlerinden sonra parti içi hizipleşmeye marûz kalmıştır. Bu sırada partiden istifa eden Saffet Olgaç'ın açıklamaları üzerine açılan dava neticesinde 27 Ocak 1954 günü Ankara Asliye Ceza Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.¹²⁷¹ 1950 seçim sonucuna göre Seyhan'da oy kullanan 174.969 kişiden 3.515'inin oyunu almıştır.¹²⁷²

1.2.7. Cumhuriyetçi Millet Partisi

Millet Partisinin 27 Ocak 1954 tarihinde kapatılmasından sonra partinin son genel idare kurulu üyeleri tarafından 10 Şubat 1954 tarihinde kurulmuştur.¹²⁷³ 1954 seçim sonucuna göre Seyhan'da oy kullanan 222.000 kişiden 2.618'inin oyunu almıştır.¹²⁷⁴

1.2.8. Türkiye Köylü Partisi

19 Mayıs 1952 tarihinde Adanalı Prof. Remzi Oğuz Arık tarafından kurulmuştur. Bu nedenle Adana siyasi tarihi açısından önem arz etmiştir Ankara'da kurulan partinin fahri başkanı Ord. Prof. Ethem Menemencioğlu, genel başkanı Remzi Oğuz Arık, genel sekreteri ise Tahsin Demiray'dır. Türk siyasi hayatında pek bir varlık gösterememiş olan partinin genel başkanı Remzi Oğuz Arık 3 Nisan 1954 tarihinde Adana'dan Ankara'ya gitmek üzere bindiği uçağın düşmesi sonucu vefat etmiştir.¹²⁷⁵ Parti ise 16 Ekim 1958 tarihinde Osman Bölükbaşı'nın genel başkanı olduğu Cumhuriyetçi Millet Partisi'ne katılmıştır.¹²⁷⁶ 1954 seçim sonucuna göre Seyhan'da oy kullanan 222.000 kişiden 8.178'inin oyunu almıştır.¹²⁷⁷

¹²⁷¹ Yücel, **Siyasal Partiler**, s.32; "Millet Partisi Mahkeme Kararı ile Fesholundu", **Demokrat**, 28 Ocak 1954. Partinin Seyhan merkezi ise 9 Temmuz 1953 tarihinde kapatılmıştır. "M.P.'nin Vilayet Dahilindeki Bütün Teşkilatı Dün Kapatıldı", **Demokrat**, 10 Temmuz 1953.

¹²⁷² **Cumhuriyetten Günümüze Milletvekili Seçimleri**, s.33.

¹²⁷³ Yücel, **Siyasal Partiler**, s.35. Adana il yönetimi 24 Şubat 1954 günü oluşturulmuştur. Buna göre başkanlığa avukat Celal Tekiner, başkan yardımcılığına avukat Ragıp Şenyüz, sekreterliğe avukat Sadettin Tokbey, muhasipliğe çiftçi Mahmut Kurdak, üyeliklere ise avukat İbrahim Dilcioğlu, avukat Ali Ömeroğlu, avukat Tavfik Mavideniz, dış doktoru Talip Taşçı, dış doktoru Ekrem Tümsağ, tüccar Nevzat Sığın ve Mahmut Naci Esen seçilmiştir. "C.M.P. Seyhan Teşkilatı Faaliyete Geçti", **Bugün**, 25 Şubat 1954.

¹²⁷⁴ **Cumhuriyetten Günümüze Milletvekili Seçimleri**, s.33.

¹²⁷⁵ "Dünkü Feci Tayyare Kazası", **Bugün**, 4 Nisan 1954.

¹²⁷⁶ Yücel, **Siyasal Partiler**, s.34-35; H. Emin Sezer, **Remzi Oğuz Arık**, İstanbul 1976, s.17-38.

¹²⁷⁷ **Cumhuriyetten Günümüze Milletvekili Seçimleri**, s.33.

2. 1920-1956 Yılları Arası TBMM’de Yer Alan Adana (Seyhan) Milletvekilleri

Abdullah Faik Bey (Çopuroğlu): 1857 yılında Karaisalı’da doğmuştur. Karaisalı Rüştîyesi ve Kayseri Medresesi mezunu olup Arapça bilmektedir. 1912’de açılan Osmanlı Meclis-i Mebusanında Adana mebusu olarak görev yapmıştır. Millî mücadele döneminde Adana’daki direniş hareketinde yer almış ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetinin başkanlığını yapmıştır. Karaisalı Müftüsü iken 23 Nisan 1920 günü açılan I. dönem BMM’ne Adana milletvekili seçilmiş, II. dönem TBMM’de de Adana milletvekili olarak yer almıştır. 17 Temmuz 1939 tarihinde vefat etmiştir.¹²⁷⁸

Dr. Eşref Bey (Akman): 1862 yılında Yanya’da doğmuştur. 21 Nisan 1887’de Mekteb-i Tıbbiye-i bitirmiştir. Fransızca, Rumca, Arnavutça, Slavca bilmektedir. Kosova İştîp ilçesi belediye tabibi olarak göreve başlamış, 13 Mart 1890’da Üsküp belediye tabipliğine, 23 Şubat 1899’da Adana Sağlık Müfettişliğine atanmış bir süre sonra da sağlık müdürü olmuştur. Millî mücadele döneminde Adana ve Çevresi Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi olarak çalışmıştır. I. dönem BMM’nde Adana milletvekili olarak yer almıştır. 25 Aralık 1925 tarih ve 202 sayılı meclis kararıyla kırmızı-yeşil şeritli İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmiştir.¹²⁷⁹ 2 Mart 1938 tarihinde vefat etmiştir.¹²⁸⁰

İbrahim Bey (Kethüdazâde): Gazeteci olup haftalık siyasi bir gazete olan “*Teceddüt*” ile haftalık karikatürlü mizah gazetesi olan “*Çingirak*”ı yayınlamıştır. Belediye Meclisi ile Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Kilikya Merkez Heyeti azalığı yapmıştır. I. dönem BMM’de Adana milletvekili olarak yer almıştır. Ancak cephede savaşmayı tercih ederek meclise gelmeden istifa etmiştir.¹²⁸¹ Boşalan milletvekilliği için yapılan seçim neticesinde Zekai Bey (Aziz Zekai Apaydın) Adana milletvekili olarak seçilmiştir.¹²⁸²

¹²⁷⁸ Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi: TBMM III. Dönem (1927-1931)**, C.3, Ankara 1995, s.43; **TBMM Albümü, C.1**, s.35.

¹²⁷⁹ İstiklâl Madalyası Kanununun 5. maddesinde BMM azalarına verilecek madalyanın şeridinin yeşil, cephede bulunanlara verilecek olanların kırmızı, cephe gerisinde olanlara verilecek olanların ise beyaz olacağı belirtilmiştir. **Düstür**, III.Tertip, C.1, s.111.

¹²⁸⁰ **TBMM Albümü, C.1**, s.9; Ayşe Aydın, “*Türkiye Millet Meclisi Birinci Döneminde Görev Yapan Sağlık Mensupları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XIV, S.42 (Kasım 1998), s.911-912; Melih Tinal, “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Doktor Milletvekilleri*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/6 (2009), s.617-627.

¹²⁸¹ **TBMM Albümü, C.1**, s.9.

¹²⁸² Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.175-176.

Mehmet Hamdi Bey (İzgi): 1878 yılında Adana'nın Karaisalı ilçesinde doğmuştur. Konya Karatay Medresesi mezunu olup Arapça ve Farsça bilmektedir. Dîni ilimlerde kendisini yetiştirerek bir süre imam hatiplik, vaizlik ve müftü yardımcılığı yapmıştır. Çukurova'nın işgali üzerine Karaisalı Müftüsü Mehmet Aldatmaz ile birlikte işgal güçlerine karşı mücadele etmiştir. İşgale karşı bölgenin haklarını savunmak amacıyla kurulan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetinde kurucu üye olarak yer almıştır. İl genel meclisi azası olup 23 Nisan 1920 günü açılan I. dönem BMM'nde Adana milletvekili olarak yer almıştır. 5 Ocak 1959 yılında vefat etmiştir.¹²⁸³

Tevfik Bey (Gülezkâde): Adana vilâyeti daimi encümen azası ve Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti yürütme kurulu azasıdır. I. dönem BMM'nde Adana milletvekili olarak yer almıştır. Ancak meclise gelmeden istifa etmiştir.¹²⁸⁴

Zamir Bey (Damar Arıkoğlu): 1887'de Adana'da doğmuştur. Almanca bilmektedir. Ticaret ve Ziraat, Fukara Perver Cemiyetleri, Maârif İlk Tedrisat İdare Heyeti, Ziraat Odası, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Heyeti, Adana Vilâyeti Umûmî Meclis ve Kilikya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti İdare Heyeti azalığı yapmıştır. I.-IV. dönemler arası Adana, V.-VII. dönemler arasında ise Seyhan milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. Bu esnada Müdâfaa-i Hukuk grubu içerisinde yer almış ve I. dönemde İktisat Encümeni, III. dönemde ise Ziraat Encümeni Reislîği yapmıştır. 8 Nisan 1969 yılında vefat etmiştir.¹²⁸⁵ Zamir olan adı Mustafa Kemal Atatürk tarafından Damar olarak değiştirilmiştir.¹²⁸⁶

Zekai Bey (Aziz Zekai Apaydın): 1877'de Bosna'da doğmuştur.¹²⁸⁷ Orta ve lise öğrenimini Aydın ve İzmir'de tamamladıktan sonra Mülkiye Mektebine girmiş ve 1903'de mezun olmuştur. Fransızca ve Rusça bilmektedir. Mülkiye mektebinden mezun olduktan sonra Aydın vilâyeti maiyyet memurluğuna atanmıştır. Sırasıyla Volçetrin, Palanga, Uşak, Eskişehir ve Beykoz kaymakamlığı, 1913 yılından itibaren de İçel, Mersin, Kayseri ve Eskişehir mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur. 1918 yılında Eskişehir mutasarrıfı iken azledilmiştir. Damat Ferit tarafından arandığını ve

¹²⁸³ TBMM Albümü, C.1, s.9.

¹²⁸⁴ TBMM Albümü, C.1, s.9.

¹²⁸⁵ TBMM Albümü, C.1, s.9, 81, 133, 185, 284, 352, 423.

¹²⁸⁶ Arıkoğlu, a.g.e., s.365-368.

¹²⁸⁷ "Türkiye Cumhuriyeti'nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekai Apaydın'ın Albümünden" isimli çalışmada doğum yılı 1884 olarak verilmiştir. Ekrem Apaydın, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekai Apaydın'ın Albümünden", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.I, S.1 (Kasım 1984).

tutuklanacağını öğrenince gizlice Bosna'ya gitmiştir. Ancak Anadolu'da İstiklâl Harbi'nin başladığını duyunca bir İtalyan vapuru ile Mersin'e gelmiştir. Savaş sırasında Adana Cephesinde gönüllü olarak çalışmıştır. I. dönem BMM'ne Adana milletvekili olarak seçilen Kethüdazâde İbrahim Beyin cephede savaşmayı tercih ederek milletvekilliğinden istifa etmesi üzerine boşalan milletvekilliği için yapılan seçim neticesinde Adana milletvekili seçilmiştir.¹²⁸⁸ Milletvekilliği esnasında Eskişehir İstiklâl Mahkemesi üyesi, Londra Konferansı TBMM Hükümeti murahhası, Suriye ile Gümrük Muahedesi akdine memur murahhasa heyeti reisi, I. ve II. Lozan Konferansları Murahhasa Heyeti müşaviri olarak görev yapmıştır. II. dönem TBMM'de Aydın, III.-V. dönem TBMM'de Diyarbakır milletvekili olarak yer almıştır. II. dönem TBMM'de Ziraat Vekili olarak VI. ve VII. dönem TBMM Hükümetlerinde ise Millî Müdâfaa Vekili olarak görev yapmıştır. 9 Temmuz 1935 tarihinde Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı ile alâkalı olarak Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile aralarında çıkan fikir ayrılıkları yüzünden 1939 Eylülünde emekliye ayrılmıştır. Kırmızı-yeşil şeritli İstiklâl Madalyası sahibi olup 29 Nisan 1947'de İstanbul'da vefat etmiştir.¹²⁸⁹

İsmail Safa Bey (Özler): 1887 yılında Adana'da doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Adana İdâdisinde tamamlamıştır. Fransızca bilmektedir. İdâdiden sonra girdiği mülkiye mektebini 1908 yılında tamamlamıştır. Bir süre maiyet memurluğu yaptıktan sonra öğretmenlik mesleğine geçmiştir. 1910 yılında Şam İdâdisi'nde tarih coğrafya öğretmeni olarak görev yapmıştır. 1911'de Adana İdâdisine atanmıştır. I. Dünya Savaşında yedek subay olarak görev yapmıştır. Mondros Mütârekesinden sonra Adana'ya dönerek Pozantı'da kurulan Kuvâ-yi Millîye teşkilatının başkanlığı görevini yürütmüştür. I. BMM'nde Mersin milletvekili olarak yer almıştır.

Mustafa Kemal önderliğinde gerçekleştirilen Pozantı Kongresi neticesinde kurulan Pozantı vilâyetinin vali vekilliğine seçilmiştir. Ancak 5 Eylül 1920 tarihinde TBMM'sinde kabul edilen “*Nisab-ı Müzakere Kanunu*”nun “*Büyük millet Meclisi azalığı ile memuriyet bir zât uhdesinde içtima edemez. Ancak Heyet-i Vekile azalığı ve Büyük Millet Meclisi'nin inzımanı reyî ile sefirlik, ordu ve kolordu kumandanlığı*

¹²⁸⁸ Arıkoğlu, a.g.e., s.175-176; TBMM Albümü, C.1, s.9.

¹²⁸⁹ TBMM Albümü, C.1, s.9, 145, 197, 254; Aslan, a.g.e., s.165.

memuriyetlerinin meclis azalığı ile cem'i caizdir"¹²⁹⁰ hükümlü maddesi bir kişinin aynı anda hem milletvekilliği hem de valilik yapmasını engellemiştir. Bu nedenle İsmail Safa Bey de vali vekilliği görevinden ayrılarak milletvekilliğini seçmiştir. I. BMM'nde İçişleri ve Dışişleri komisyonlarında görev yapmış, 6 Kasım 1922'de de Maârif Vekilliğine seçilmiştir. II. ve IV. dönem TBMM'de Adana milletvekili olarak yer almıştır. IV. Bakanlar Kurulunda Dahiliye Vekili, I., IV. ve V. dönem Bakanlar Kurulunda ise Maârif Vekili olarak görev yapmıştır. Kırmızı-yeşil şeritli İstiklâl Madalyası sahibi olup bir süre Adana Halkevi Başkanlığı görevini de yürütmüştür. 28 Haziran 1940 tarihinde vefat etmiştir.¹²⁹¹

Kemal Bey (Mehmet Kusun): 1889 yılında Adana doğmuştur. Şam Tıbbiyesi ve hukuk mektebini bitirmiştir. II.-III. dönem TBMM'de Adana, V. dönem TBMM'de ise Maraş milletvekili olarak yer almıştır. Bu esnada Divan-ı Riyaset Katibi olarak görev yapmıştır. 6 Haziran 1956 tarihinde vefat etmiştir.¹²⁹²

Hilmi Bey (Mustafa Hilmi Uran): 1884'de Bodrum'da doğmuştur. Mülkiye Mektebinden mezun olmuştur. Fransızca ve Rumca bilmektedir. Sırasıyla İzmir Vilâyeti maiyeti memuru, Menemen ve Çeşme Kaymakamı, Mülkiye Müfettişi ve Kars Mutasarrıfı olarak görev yapmıştır. Bu esnada son Osmanlı Mebusan Meclisine Mentеше mebusu olarak seçilmiştir.¹²⁹³ Meclisin dağıtılması üzerine Milas'a gelmiş ve 1921 Eylülüne kadar burada kalmıştır. Akabinde Antalya Mutasarrıflığı, Adana Valiliği, İthalat ve İhracat Şirketi Umum Müdürlüğü ve CHP Adana Mıntıkası Müfettişliği görevlerinde bulunmuştur. III.-IV. dönem Adana, V.-VIII. dönem Seyhan milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. Bu süre içerisinde Meclis Başkan Vekilliği ile VI. ve VII. Hükümette Nafia, 10. Hükümette Adliye, 14. Hükümette Dahiliye Vekilliği, V. dönemde ise TBMM reis vekilliği görevlerinde bulunmuştur. 21 Ekim 1957'de vefat etmiştir.¹²⁹⁴

Kadri Bey (Tevfik Kadri Ramazanoğlu): 1871 yılında Adana'da doğmuştur. Adana İdâdisini bitirmiştir. Fransızca ve Arapça bilmektedir. 1906-1908/1918-1919

¹²⁹⁰ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)**, C.3, Ankara 1995, s.157; "Nisab-ı Müzakere Kanunu", **TBMMZC**, I. Dönem, C.3, s.535-546.

¹²⁹¹ **TBMM Albümü**, C.1, s.81, 353; Aslan, **a.g.e.**, s.157; Erdaha, **Millî Mücadelede Vilâyetler**, s.324.

¹²⁹² **TBMM Albümü**, C.1, s.81, 133, 305.

¹²⁹³ Şimdiki Muğla.

¹²⁹⁴ Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, İstanbul 2008; **Türk Parlamento Tarihi: TBMM III. Dönem**, C.3, s.9; **TBMM Albümü**, C.1, s.133, 185, 285, 354, 424, 499.

yılları arasında Adana Belediye Başkanlığı yapmıştır. İşgal yıllarında Fransızlarla sürekli olarak mücadele halinde olmuştur. Belediye binasına Fransız bayrağı çekmediği için istifa etmek zorunda kalmıştır.¹²⁹⁵ Bir dönem polis müdürlüğü, idare meclisi üyeliği ve iâşe başkanlığı yapmıştır. III. dönem TBMM’de Adana milletvekili olarak yer almıştır. 1956 yılında vefat etmiştir.¹²⁹⁶

Ali Münif Bey (Yeğenağa-Yegena): 1874 yılında Adana’da doğmuştur. 1896 yılında Mülkiye Mektebi’nden mezun olmuştur. Fransızca, İngilizce ve Ermenice bilmektedir. Ziraat Bankası merkez saymanlığı yardımcısı, Gelibolu İdâdîsi öğretmeni, İşkodra ili maiyet memurluğu, Lej, Sandıklı, Gostivar ve Köprülü ilçelerinde kaymakamlık, Görice ve Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı, Manastır, Halep ve Beyrut valiliği görevlerinde bulunmuştur. 19. yüzyıldan itibaren Lübnan valiliğine atanmış tek Türk vali olmuştur. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Meclis-i Mebusanında Adana ve Halep mebusu olarak görev yapmıştır. 1913-1915 yıllarında Talat Paşa’nın emrinde Dahiliye Vekâleti müsteşarı, 1917 yılında ise Nafia Nâzırı olarak görev yapmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu topraklarının işgaline karşı tesis edilen “*Kilikyalılar Cemiyeti*”nin kurucuları arasında yer almıştır. Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra İngilizler tarafından tutuklanarak Malta’ya sürgüne gönderilmiştir. Bir süre tutuklu kaldıktan sonra serbest kalmıştır. Bir dönem Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı görevini yürütmüştür. 1922-1926 yılları arasında ise Adana Belediye Başkanlığı yapmıştır. III. dönem TBMM’de Mersin milletvekili olarak yer almış ve Dahiliye Encümeni reisi olarak görev yapmıştır. IV. dönem TBMM’de Adana’yı temsilen müstakil milletvekili, V.-VIII. dönemler arasında ise Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 4 Ocak 1951 tarihinde Adana’da vefat etmiştir.¹²⁹⁷

Ömer Bey (Biçer): 1894 yılında Tarsus’ta doğmuştur. Adana Ziraat Mektebinden mezun olmuştur. IV. dönem TBMM’de Adana, V. dönem TBMM’de ise Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 6 Mart 1950’de vefat etmiştir.¹²⁹⁸

¹²⁹⁵ Tevfik Kadri Beyin Fransızlar tarafından görevden mi alındığı, yoksa kendisinin mi istifa ettiği tam olarak belli değildir. **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.68-69.

¹²⁹⁶ **TBMM Albümü, C.1**, s.133.

¹²⁹⁷ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Ankara 1976, s.295-298; **Ali Münif Bey’in Hatıraları**, Haz. Taha Toros, İstanbul 1996; **Türk Parlamento Tarihi: TBMM III. Dönem, C.3**, s.494; **TBMM Albümü, C.1**, s.185, 285, 354, 424, 499; Nazım H. Polat, “*Çukurovalı İki Adaş: Münif Beyler*”, <http://turkoloji.cu.edu.tr/ÇUKUROVA/sempozyum/sem3/polat.pdf.26.03.2012>

¹²⁹⁸ **TBMM Albümü, C.1**, s.185, 284.

Naci İldeniz (Abdüllâtif Naci Eldeniz): 1875 yılında Manastır'da doğmuştur. Harp Okulundan mezun olmuştur. Çeşitli askeri görevlerde bulunduktan sonra korgeneral rütbesiyle emekli olmuştur. III.-IV. dönemlerde Cebelibereket, V.-VII. dönemler arasında ise Seyhan milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. III. dönemde Müdâfaa-i Millîye Encümeni reisi, IV. dönemde ise Uluslararası Parlamentolar Birliği Türk Grubu Başkan Vekili olarak görev yapmıştır. İstiklâl Madalyası sahibi olup 20 Mart 1948'de vefat etmiştir.¹²⁹⁹

İbrahim Mete: 1876 yılında Ceyhan'da doğmuştur. Harp Okulunu bitirmiştir. Çeşitli askeri görevlerde bulunduktan sonra binbaşı rütbesiyle emekli olmuştur. Ceyhan Kaymakam Vekili, Ceyhan Kaymakamı ve Ceyhan Belediye Başkanı olarak görev yapmıştır. IV. dönemde Cebelibereket, V.-VI. dönemlerde ise Seyhan milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. 14 Şubat 1942 tarihinde vefat etmiştir.¹³⁰⁰

Esmâ Nayman: 1899 yılında İstanbul'da doğmuştur. Lise mezunu olup İngilizce, Fransızca ve Rumca bilmektedir. Bezmiâlem Kız Lisesi'nde yedi yıl Fransızca öğretmenliği yapmıştır. Adanalı Avukat Zihni Bey ile evlenerek Adana'ya yerleşmiştir. 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinden sonra yapılan 1935 tarihli seçim neticesinde V. dönem TBMM'de Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. Bir dönem Adana Belediye Meclis üyeliği de yapmış olup 16 Aralık 1967 tarihinde vefat etmiştir.¹³⁰¹

Tevfik Tarman (İbrahim Tevfik Tarman): 1894 yılında İstanbul'da doğmuştur. Halkalı Ziraat Mektebi mezunudur. Almanca ve Fransızca bilmektedir. Born ve Berlin Ziraat İktisadiyatı Enstitüsü'nde ihtisas yapmıştır. Maârif Nezâreti Tedrisatı Taliye şube katibi, Adana Sultanisi ulumu tabiiyye muallimi, Ticaret ve Ziraat Nezâret-i Müdüriyet-i Umûmîyesi müessesat mümeyyizi, Ziraat Vekâleti Ziraat umum müdürlüğü mücadele ve teşvikat şubesi müdürü, Ziraat umum müdür muâvini zerriyat ve garsiyat şubesi müdürü, Ziraat umum müdürü ve Türkiye Şeker Fabrikaları ticaret anonim şirketi idare meclisi üyesi olarak görev yapmıştır. V.-VI. dönem TBMM'de Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 23 Mart 1975 tarihinde vefat etmiştir.¹³⁰²

¹²⁹⁹ TBMM Albümü, C.1, s.284, 353, 423.

¹³⁰⁰ TBMM Albümü, C.1, s.284, 353.

¹³⁰¹ TBMM Albümü, C.1, s.285; Ayten Sezer Arıç, "Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XIV, S.42 (Kasım 1998), s.889-905.

¹³⁰² TBMM Albümü, C.1, s.285, 353.

Selâhattin Çam (Mehmet Selâhattin Çam): 1885 yılında İstanbul'da doğmuştur. Mekteb-i Sultani mezunu olup Fransızca bilmektedir. Meskukatı şâhâne idaresi katibi, hazine-i maliye müfettişi umûmî kalemi katibi, maliye müfettiş muâvini, maliye müfettişi, Sanayi ve Maadin Bankası muamelatı sınaie ve ticariye müdürü, Ziraat Bankası umum müdürlüğü katibi umûmîsi, Merkez Bankası genel müdürü, İş Bankası idari meclisi reisi ve umum müdürü, iâşe müdüriyeti umûmîyesi azası, ihracat heyeti merkeziye müdürü ve azası, hazineye tavsiye ve satış komisyonu reisi, harp mübayaatı ve tafsir komisyonu azası, âli iktisad meclisi ve ıslahâtı maliye komisyonu, mülga kibrit şirketi meclisi idare azası, Aksaray azmi millî şirketi meclisi idare azası, Londra iktisat konferansı Türk heyeti murahassı müşaviri, Cemiyet-i Akvam, Daimi Afyon Komitesi, Memuriyet-i Mahsûsa, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve Türk okutma heyeti kurumu azası olarak görev yapmıştır. VI.-VII. dönem TBMM'de Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. Ancak 12 Aralık 1945 tarihinde istifa etmiştir. 3 Şubat 1949 tarihinde vefat etmiştir.¹³⁰³

Şemsa İşcen (Sıddıka Mümine Şemsa İşcen): 1902 yılında İstanbul'da doğmuştur. İstanbul Dâru'l-Fünûn Fen Bölümü Tabiiyye şubesinden mezun olmuştur. Fransızca bilmektedir. İzmir Kız Öğretmen Okulu hikmet ve kimya dersleri öğretmeni, Adana Kız Muallim Mektebi Ulumu Tabiiyye öğretmeni ve Seyhan vilâyeti umûmî meclis azası olarak görev yapmıştır. VI.-VII. dönem TBMM'de Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 20 Kasım 1998'de vefat etmiştir.¹³⁰⁴

Ahmet Kutsi Tecer: 1901 yılında Kudüs'de doğmuştur. İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça bilmektedir. Halkalı Ziraat Mektebi ve Yüksek Muallim Mektebi mezunudur. 1918 yılında Dârül Fünun Felsefe bölümüne girmiştir. Bu esnada Dergâh dergisi çevresindeki aydın gruba katılmıştır. 1925-1927 yılları arasında devlet tarafından sağlanan bursla Fransa'ya gitmiştir. 1928 yılında yurda dönerek yarım kalan üniversite öğrenimini tamamlamıştır. 1929 yılında üniversiteden mezun olmuştur. İlk görev yeri olarak Samsun'a atanmış, ancak gitmemiştir. Bir süre sonra Ankara Erkek Lisesi'ne Türkçe öğretmeni olarak atanmıştır. Bu esnada Gazi Eğitim Enstitüsü ve Öğretmen Okulunda görev yapmıştır. Bir süre Maârif Vekâleti Yüksek Tedrisat şube müdürlüğü yaptıktan sonra Sivas Erkek Lisesi'ne atanmıştır. Sivas'ta bulunduğu süre içerisinde arkadaşlarıyla birlikte "Toplantı" adıyla bir öğrenci dergisi çıkarmıştır. 1932

¹³⁰³ TBMM Albümü, C.1, s.353, 423.

¹³⁰⁴ TBMM Albümü, C.1, s.353, 423.

yılında Sivas Maârif Müdürlüğü'ne atanmıştır. Bu esnada Fransızca derslerinin yanı sıra Kız Muallim Mektebi ve Kız Meslek Lisesi'nde edebiyat öğretmeni olarak görev yapmıştır. Sivas'ta dört yıl kaldıktan sonra VI. dönem TBMM'de Seyhan milletvekili, VII. dönem TBMM'de ise Şanlıurfa milletvekili olarak yer almıştır. 23 Temmuz 1967 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Geride birçok eser bırakan Ahmet Kutsi Tecer'in ilk şiirleri 1921 yılında Dergah'da yayınlanmaya başlamıştır. Bunu Milli Mecmua, Varlık, Oluş, Yücel, Ülkü, Türk Düşüncesi, Şadırvan, Türk Dili gibi dergiler takip etmiştir. İlk eseri olan “*Şiirler*” kitabını 1932 yılında yayınlamıştır. En çok bilinen “*Orada Bir Köy Var Uzakta*” adlı şiirini ise babasının memleketi olan Apçağa Köyü (Erzincan/Kemaliye) için yazmıştır. 1940 yılında “*Köylü Temsilleri*” adlı seyirlik oyunlarımız üzerine de bir kitap yazmıştır. Bunun yanı sıra yazdığı tiyatro oyunları ile Türk Edebiyatındaki büyük bir boşluğu doldurmuştur. Belli başlı tiyatro eserleri Köşebaşı, Koçyiğit Köroğlu, Yazılan Bozulmaz, Bir Pazar Günü ve Satılık Ev'dir. Bunlardan özellikle Köşebaşı isimli eseri “*The Neighbourhood*” adıyla İngilizceye çevrilmek suretiyle Amerika'da sahnelenmiştir.¹³⁰⁵

Ali Sinan Tekelioğlu: 1889 yılında Uzunköprü'de doğmuştur. Harp okulunu ve İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesini bitirmiştir. Fransızca bilmektedir. Çeşitli askeri görevlerde bulunduktan sonra binbaşı rütbesiyle emekli olmuştur. Fethiye, Daday ve Akşehir kaymakamı, İktisat Vekâleti ölçüler ve ayarlar memuru ve müfettişi, Münakalat Vekâleti husûsî kalem müdürü ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları İşletmesi genel müdürlüğü müfettişi olarak görev yapmıştır. VI.-X. dönemler arasında Seyhan milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır.¹³⁰⁶

Kemal Çelik (Abdullah Kemal Çelik): 1905 yılında Kozan'da doğmuştur. Ankara Hukuk Fakültesi mezunudur. Hâkim ve avukat olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Vilâyet idare heyeti, belediye meclisi ve daimi encümen ve Seyhan Barosu idare heyeti azası ve baro ikinci başkanı olarak görev yapmıştır. VII.-VIII. dönem TBMM'de Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 8 Ekim 1974 tarihinde vefat etmiştir.¹³⁰⁷

Ali Cavit Oral: 1904 yılında Adana'da doğmuştur. Almanca ve Fransızca bilmektedir. Almanya Württemberg Hohenheim Yüksek Ziraat Okulu ile Berlin Siyasal

¹³⁰⁵ TBMM Albümü, C.1, s.353.

¹³⁰⁶ TBMM Albümü, C.1, s.353, 424, 499; TBMM Albümü, C.2, s.592, 666.

¹³⁰⁷ TBMM Albümü, C.1, s.423, 498.

Bilgiler mektebini bitirmiştir. Adana Belediye azası, Adana Çiftçiler birliği reisi, Adana pamuk müstahsilleri satış kooperatifi müdürü, Adana halkevi neşriyat komitesi reisi olarak görev yapmıştır. V.-VI. dönemde Niğde, VII.-VIII. ve X. dönemlerde ise Seyhan milletvekili olarak TBMM’de yer almıştır. V.-VI. dönem TBMM’de Başkanlık Divânı Kâtip üyesi, XVII-XVIII. Hükümetlerde ise Tarım Bakanı olarak görev yapmıştır. 9 Haziran 1983 tarihinde vefat etmiştir.¹³⁰⁸ 1940 yılından itibaren gündelik “*Siyasi, İktisadi, İctimai*” bir gazete olan “*Bugün*”ü yayınlamıştır.

İsmail Kemal Satır: 21 Nisan 1911’de Adana’da doğmuştur. İstanbul Tıp Fakültesini bitirmiştir. 1937-1943 yılları arasında Adana’da serbest hekim ve röntgen uzmanı olarak çalışmıştır. Bir süre Besni hükümet tabibi, Besni Kızılay başkanı, Adana belediye tabibi, Adana Kızılay umûmî kâtibi, Adana Halkevi başkanı, Adana il genel meclisi ve belediye meclisi üyeliği görevlerinde bulunmuştur. VII.-VIII. ve XI. dönemlerde CHP’den Seyhan milletvekili seçilmiştir. 1947’de CHP’nin yönetim kurulu üyeliğine getirilmiştir. 1949-1950 yılları arasında Şemsettin Günaltay kabinesinde Ulaştırma Bakanı olarak görev yapmıştır. 27 Eylül 1959’da CHP’si genel sekreter yardımcılığı, 1962’de ise genel sekreterliği görevine getirilmiştir. Bu görevini 1966 yılına kadar sürdürmüştür. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinden sonra oluşturulan Kurucu Mecliste yer almıştır. 1961 ve 1965 genel seçimlerinde Elazığ milletvekili olarak seçilmiş, 1963-1965 yılları arasında İsmet İnönü kabinesinde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak görev yapmıştır. 1969’da yeniden Adana milletvekili seçilmiştir. Bu esnada CHP’de ortanın solu hareketine karşı tutucu kanadın önderliğini yapmıştır. İsmet İnönü’nün genel başkanlıktan ayrılmasına yol açan 1972 yılındaki V. Olağanüstü Kurultay sonrasında CHP’den istifa etmiştir. 4 Eylül 1972’de “*Cumhuriyetçi Parti*”yi kurmuş ve partinin genel başkanı olmuştur. 4 Mart 1973’de “*Milli Güven Partisi*” ile birleşen Cumhuriyetçi Parti, birleşme sonrasında “*Cumhuriyetçi Güven Partisi*” adını almıştır. Partinin Genel Başkanlığına Turhan Feyzioğlu, genel başkan yardımcılığına ise Kemal Satır seçilmiştir. 1973-1974 arasında Naim Talu kabinesinde Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcısı olarak görev yapmıştır. 1974 yılında aktif siyaseti bırakarak bir süre bankacılık sektöründe yönetici olarak çalışmıştır. 23 Mayıs 1991 tarihinde İstanbul’da vefat etmiştir.¹³⁰⁹

¹³⁰⁸ TBMM Albümü, C.1, s.423, 498; TBMM Albümü, C.2, s.666.

¹³⁰⁹ Yücel, *Siyasal Partiler*, s.45; TBMM Albümü, C.1, s.424, 499.

Makbule Dıblan: 1913 yılında Adana’da doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesini bitirmiştir. İngilizce bilmektedir. Aydın Vatanseverler Derneği Başkanı, Haydarpaşa Numune Hastanesi tabibi, Rize Devlet Hastanesi Dahiliye mütehasısı ve Verem Dispanseri başhekimisi, Türk Kadınları Birliği ve Ulusal Savaş Verem Derneği kurucu üyesi olarak görev yapmıştır. VIII. dönem TBMM’de Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 25 Ağustos 1970’de vefat etmiştir.¹³¹⁰

Kasım Ener: 1902 yılında Adana’da doğmuştur. Almanca bilmektedir. Almanya Württemberg Tarım Yüksekokulunu bitirmiştir. Türk Ocağı Adana şubesi spor kulübü başkanı, Adana Ziraat Odası ve Halkevi başkanı, İdman Cemiyeti ve Türk Hava Kurumu dernekleri üyesi, Adana Çiftçiler Birliği kurucu üyesi, Adana İl Genel Meclisi, Belediye Meclisi ve Daimi Encümen üyesi ve Adana Belediye Başkanı olarak görev yapmıştır. VIII. dönem TBMM’de Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 9 Eylül 1994’de vefat etmiştir.¹³¹¹

Kasım Gülek: 1905 yılında Adana’da doğmuştur. Babası İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Adana sorumlusu olup aynı zamanda Adana’nın ilk Türk eczâcısı olan Mustafa Rıfat Bey’dir.¹³¹² İlkokulu Adana’da, liseye Galatasaray Lisesi (Mektebi Sultani) ile Robert Koleji’nde okumuştur. Almanca, Arapça, Fransızca, İngilizce, Farsça, Rusça ve Korece bilmektedir. 1928 yılında Paris’e giderek “*Ecole des Sciences Politiques*”i bitirmiş ve hukuk eğitimi görmüştür. Rockefeller Vakfı bursiyeri olarak London School of Economics ile Keynes’in öğrencisi olduğu Cambridge Üniversitesi’nde finans eğitimi almıştır. Columbia Üniversitesi İctimai İlimler Fakültesi İktisat bölümünde doktora yapmıştır. Öğrenimine bir süre Almanya’da devam etmiştir. Bu esnada Berlin ve Hamburg Üniversitelerinde doktora sonrası çalışmalar yaptığı gibi Berlin Üniversitesinde de hukuk doktorası yapmıştır. Bir süre Amerika Merkez Bankası ve Newyork Chash National Bank’da çalışmıştır. Daha sonra Türkiye’ye dönen Kasım Gülek, Mustafa Kemal Atatürk’ün talimatıyla siyasete girmiştir. VI.-VII. dönem TBMM’de Bilecik milletvekili olarak, VIII. dönem TBMM’de ise Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. VII.-VIII. dönemlerde Ticaret Komisyonu Başkanı, XVI.

¹³¹⁰ TBMM Albümü, C.1, s.498.

¹³¹¹ TBMM Albümü, C.1, s.498.

¹³¹² Mustafa Rıfat Bey hakkında Eczaneler başlığı altında bilgi verilmiştir.

Hükümette Bayındırlık, XVII. Hükümette ise Ulaştırma bakanı olarak görev yapmıştır.¹³¹³

1950 genel seçimlerinde yenilgiye uğrayan CHP'nin bu yıllara tesadüf eden VIII. Kurultay'ında genel sekreteri seçme yetkisinin parti meclisinden alınarak delegelere verilmesi üzerine 1950 yılında yapılan ilk genel sekreterlik seçimini kazanarak CHP Genel Sekreteri olmuştur. Bu görevini aralıksız 1959 yılına kadar sürdürmüştür. Bu görevi esnasında gerçekleştirdiği yoğun memleket gezileri sayesinde halkla iç içe olma imkânına sahip olmuştur. Bu nedenle “*çarıklı politikacı*” lakabıyla anılmaya başlanmıştır. 1959 yılında CHP Genel Sekreterliği görevinden istifa etmiştir. 1961 yılında Adana il temsilcisi olarak Temsilciler Meclisine seçilmiş, 1961 ve 1965 yıllarında da Adana milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. 1968 yılında Kuzey Atlantik Asamblesi başkanlığına seçilmiş, 1969-1973 yılları arasında da Cumhuriyet Senatosu üyeliği yapmıştır. Ayrıca Birleşmiş Milletler Kore Komisyonu Başkanlığı, Kuzey Atlantik Asamblesi Başkanlığı, Avrupa Konseyi Kurucu Üyeliği, Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi Başkan Yardımcılığı, NATO Parlamenterler Konferansı Başkan Yardımcılığı, Atlantik Enstitüsü Başkanlığı, Doğu Akdeniz Kalkınma Enstitüsü ikinci başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. İki çocuk babası olup 1996 yılında 91 yaşında vefat etmiştir. Kızlarından Tayyibe Gülek 57. Ecevit Hükümeti'nde Devlet Bakanı olarak görev yapmıştır.

Ahmet Remzi Yüreğir: 1892 yılında Adana'da doğmuştur. Adana Öğretmen Okulunu bitirmiştir. Arkadaşı Yozgatlı Avni Doğan ile birlikte 1918 yılında Adana Gazetesini çıkarmıştır. Ancak bir süre sonra işgal güçleri tarafından matbaaları basılarak gazeteleri kapatılmıştır.¹³¹⁴ Bunun üzerine Yeni Adana Gazetesini çıkarmaya muvaffak olmuştur.¹³¹⁵ Fakat bu gazete de ancak 8 sayı yayınlanabilmiştir. Fransızların matbaayı basarak işçileri tutuklamaları üzerine Ahmet Remzi Bey kadın kılığında şehirden kaçarak Kayseri'ye gitmiştir. Sivas Kongresine Adana delegesi olarak katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı talimat doğrultusunda Kayseri'ye gelerek “*Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti*”ni kurmuştur. Bir taraftan da Mazlum Rasim Bey ile

¹³¹³ Kökeni Tarsus'a bağlı Gülek Yaylasına dayanmaktadır. Soyadı kanunu çıkınca yaşadıkları yerden esinlenerek “*Gülek*” soyadını almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Meral Balcı, **Bir Siyasetçi Portresi: Kasım Gülek Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1905-1996)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006; **TBMM Albümü, C.1**, s.498.

¹³¹⁴ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.28-31.

¹³¹⁵ Tefvik, **a.g.e.**, s.14.

birlikte “Adana’ya Doğru” adlı bir gazete çıkarmıştır.¹³¹⁶ Ancak Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti’nin merkezinin Kayseri’den Niğde’ye taşınması üzerine “Adana’ya Doğru” gazetesinin yayın hayatı da sona ermiştir.¹³¹⁷ Bunun üzerine Yeni Adana gazetesini yeniden çıkarmak için Pozantı’ya gelmiştir. Ferit Celal (Güven) ile birkaç yedek subayın da yazar kadrosuna katılması ile Pozantı istasyonundaki bir vagona Yeni Adana gazetesini yeniden yayınlamaya başlamıştır.¹³¹⁸

Adana Türk Gücü Kulübü kurucusu ve başkanı, Kilikya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti kurucusu, Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı, savaş sırasında istihbarat müdürü ve Anadolu ajansı temsilcisi, esnaf grupları başkanı, belediye üyesi, Türk Hava Kurumu, Türk Maârif Cemiyeti ve Seyhan Kızılay Başkanı olarak görev yapmıştır. 1930’lı yıllarda Serbest Cumhuriyet Fırkası’na katılarak fırkanın Adana sorumluluğunu üstlenmiştir. Ancak 1940’lı yıllarda yeniden CHP içinde yer almıştır. VIII. dönem TBMM’de CHP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. CHP’nin 1950 seçimlerinden yenilgi ile çıkması üzerine başlayan yeniden yapılanma çabaları doğrultusunda parti adına “*İnkılâp*” isimli bir gazete çıkarmak için çalışma yaptığı İstanbul’da geçirdiği bir trafik kazası sonucu 7 Ekim 1951 günü vefat etmiştir.¹³¹⁹

Mehmet Zeki Akçalı: 1901 yılında Kozan’da doğmuştur. İl Genel Meclisi ve İl Encümen üyesi, Türk Hava Kurumu, Türk Ocağı, Kızılay ve Ziraat Bankası yönetim kurulu üyesi ve Kozan Ortaokulu yaptırma derneği başkanı olarak görev yapmıştır. IX. Dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır.¹³²⁰

Remzi Oğuz Arık: 1899 yılında Adana’nın Kozan ilçesinin Kabaktepe köyünde doğmuştur. İstanbul Mercan İdâdîsi, İzmir Sultanisi ve İstanbul Muallim Mektebi’ni bitirmiştir. Gönüllü olarak I. Dünya Savaşı’na katılmıştır. Savaştan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde felsefe öğrenimi görmüştür. Fransızca ve İngilizce bilmektedir. Bir süre Galatasaray Lisesi’nde öğretmenlik yapmıştır. Akabinde Fransa’ya giderek Sorbonne Üniversitesi’nde sanat tarihi, Louvre Arkeoloji Enstitüsü’nde arkeoloji öğrenimi görmüş ve doktora yapmıştır. 1939 yılında profesör olmuştur. Eğitimle ilgili çeşitli görevlerden sonra Ankara Arkeoloji Müzesi Müdürü, Ankara

¹³¹⁶ Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basını*”, s.126.

¹³¹⁷ Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basını*”, s.126; Ömer Sami Coşar, **Milli Mücadele Basını**, İstanbul 1965, s.68; Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.33.

¹³¹⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.166.

¹³¹⁹ **TBMM Albümü, C.1**, s.499.

¹³²⁰ **TBMM Albümü, C.2**, s.591.

Etnografya Müzesi Müdürü, Dil-Tarih Coğrafya Fakültesinde Arkeoloji Profesörü ve Enstitü Müdürü ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Sanatları Tarihi kürsüsünde çalışmış olup aynı zamanda Türk Tarih Kurumu asli üyesidir. Finlandiya Arkeoloji ve Berlin Arkeoloji Enstitüsü üyesi olup Göllüdağ, Alacahöyük, Çankırıkapı, Karaoğlan, Hacılar, Alaettintepe ve Bitik kazılarına katılmıştır. IX. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. Ancak kısa bir süre sonra DP’den ayrılarak “*Türkiye Köylü Partisi*”ni kurmuştur.(1952) *Türk Sözü*, *Oluş*, *Gurbet*, *İleri Yurt*, *Şafak*, *Dönüm*, *Çığır*, *Millet*, *Bizim Türkiye* ve *Hareket* dergilerinde yazıları yayınlanmıştır. Milliyetçilik ve köylülük üzerine yazdığı yazıları ise *Oluş*, *Çığır*, *Millet*, *Hareket* gibi dergilerde yayınlanmıştır. Adana’dan Ankara’ya gitmek için bindiği uçağın havada infilak etmesi sonucu 3 Nisan 1954 tarihinde vefat etmiştir. *Köy Kadını* (1944), *İdeal ve İdeoloji* (1947), *Coğrafyadan Vatana* (1956), *Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz* (1958), *Türk Gençliğine* (1968), *Köy Kadını ve Memleket Parçaları* (1967) ve *Türk Sanatı* (1976) gibi birçok eser vermiştir.¹³²¹

Mehmet Arif Nihat Asya: 7 Şubat 1904 yılında Çatalca’da doğmuştur. Yüksek Öğretmen Okulu Edebiyat Bölümü’nü bitirmiştir. Sırasıyla Adana Öğretmen Okulu, Adana Erkek Lisesi Türkçe ve Edebiyat öğretmeni, Malatya Lisesi Edebiyat öğretmeni ve müdürü, Adana Amerikan Kız Koleji, Tarsus Amerikan Koleji ve Edirne Lisesinde Türkçe öğretmeni olarak görev yapmıştır. IX. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. Milletvekilliğinden sonra bir süre daha öğretmenlik yapmıştır. Ankara Gazi Lisesi edebiyat öğretmeni iken 1962 yılında emekliye ayrılmıştır. Yeni İstanbul ve Babıali’de Sabah gazetelerinde yazılar yazmıştır. Milliyetçi şiirleriyle tanınmış olan Arif Nihat Asya, asıl şöhretini Adana’nın kurtuluş günü olan 5 Ocak gününe atfen yazdığı “*Bayrak*” şiiriyle kazanmıştır. Bu nedenle “*Bayrak Şairi*” olarak tanınmaktadır. 5 Ocak 1975 tarihinde vefat etmiştir.¹³²²

Mehmet Sedat Barı: 1914 yılında İstanbul’da doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesini bitirmiş olup Fansızca bilmektedir. Sağlık Bakanlığı Akyazı Sıtma Mücadele tabibi, Feke, Kozan ve Ceyhan Hükümet tabibi, Konya sağlık müdür yardımcısı, Sümerbank iplik ve dokuma fabrikası müessesesi Seyhan fabrikası doktoru

¹³²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sezer, **Remzi Oğuz Arık**, s.17-38; Yücel, **Siyasal Partiler**, s.34; **TBMM Albümü, C.2**, s.591.

¹³²² **TBMM Albümü, C.2**, s.591.

olarak görev yapmıştır. IX. ve X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 6 Ocak 2004’de vefat etmiştir.¹³²³

Ahmet Tevfik Coşkun: 1893 yılında Kadirli’de doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Kadirli ve Tarsus’ta hâkim olarak görev yapmış, IX. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 26 Mart 1986’da vefat etmiştir.¹³²⁴

Yusuf Ziya Eker: 1915 yılında Adana’da doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesini bitirmiştir. Bir süre dahiliye mütehassısı olarak çalışmıştır. IX. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 18 Ocak 1983’de vefat etmiştir.¹³²⁵

Mehmet Reşat Güçlü: 1909 yılında Adana’da doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Almanca ve Fransızca bilmektedir. Bir süre Adana Erkek Lisesinde fen bilgisi öğretmeni ve Adana Ticaret Odası vergiler tatbikat itiraz komisyonu üyesi olarak çalışmıştır. IX. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. Bu esnada maliye komisyonu başkanlığı görevini yürütmüştür. 24 Şubat 1981’de vefat etmiştir.¹³²⁶

Mahmut Kibaroğlu: 1901 yılında Adana’da doğmuştur. Bir süre köy muhtarlığı ve Adana Belediye encümen üyesi olarak görev yapmıştır. IX. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 30 Ocak 1956’da vefat etmiştir.¹³²⁷

Salim Serçe: 1890 yılında Adana’da doğmuştur. İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi mezunu olup Fransızca bilmektedir. Bir dönem Ceyhan Hâkimiyet-i Milliye Hastanesi tabibi, Adana Belediye meclisi ve il genel meclisi üyesi olarak görev yapmıştır. İstiklâl madalyası sahibi olup IX. ve X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 13 Eylül 1957’de vefat etmiştir.¹³²⁸

Mehmet Cezmi Türk: 1903 yılında İstanbul’da doğmuştur. İngilizce, Fransızca ve Arapça bilmektedir. Askeri Tıbbiyeyi bitirmiş olup çeşitli askeri görevlerde

¹³²³ TBMM Albümü, C.2, s.591, 665.

¹³²⁴ TBMM Albümü, C.2, s.592.

¹³²⁵ TBMM Albümü, C.2, s.592.

¹³²⁶ TBMM Albümü, C.2, s.592.

¹³²⁷ TBMM Albümü, C.2, s.592.

¹³²⁸ TBMM Albümü, C.2, s.592, 665.

bulunmuştur. İç hastalıkları profesörü olup IX. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 5 Ağustos 1972’de vefat etmiştir.¹³²⁹

Mustafa Akçalı: 1908 yılında Kozan’da doğmuştur. Adana Orta Ziraat Mektebini bitirmiştir. Kızılay, Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Beden Terbiyesi Üyesi, Ceyhan Belediye Başkanı ve Ziraat Odası Başkanı olarak görev yapmıştır. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 16 Ekim 1985’de vefat etmiştir.¹³³⁰

Mehmet Zahit Akdağ: 1917 yılında Adana’da doğmuştur. Lise mezunu olup bir dönem Adana Belediye Başkanlığı yapmıştır. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 2 Kasım 1998’de vefat etmiştir.¹³³¹

Enver Batumlu: 1917 yılında Adana’da doğmuştur. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi ve Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiş olup Amanca bilmektedir. Adana Ticaret Lisesi’nde meslek dersleri öğretmeni olarak çalışmış, bir süre de Adana Kızılay Cemiyeti Başkanı olarak görev yapmıştır. Bunun yanı sıra “*Tel*”, “*Demokrat*” ve “*Vatandaş*” gazetelerini yayınlamıştır. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 11 Kasım 2005’de vefat etmiştir.¹³³²

Ahmet Kınık: 1905 yılında Selanik’te doğmuştur. Mektebi Mülkiye’yi bitirdikten sonra sırasıyla Bursa maiyet memurluğu, Akçadağ, Emirdağ, Bakırköy, Beyoğlu kaymakamlıkları, İstanbul Vali Muâvinliği, Malatya, Eskişehir ve Seyhan Valilikleri ve İçişleri Bakanlığı Müsteşarlığı görevlerinde bulunmuştur. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. Ancak 12 Ekim 1957’de istifa etmiştir. 29 Mayıs 1977’de vefat etmiştir.¹³³³

Lütfi Sezgin (Şıh Mehmet Lütfi Sezgin): 1908 yılında Osmaniye’de doğmuştur. Lise mezunudur. Bir dönem vilâyet umûmî meclis azası olarak görev yapmıştır. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 13 Haziran 1981’de vefat etmiştir.¹³³⁴

Mehmet Nurullah Tolon: 1904 yılında İstanbul’da doğmuştur. İstanbul Yüksek Ziraat Fakültesi mezunu olup Almanya’da doktora yapmıştır. Almanca ve Fransızca

¹³²⁹ TBMM Albümü, C.2, s.592.

¹³³⁰ TBMM Albümü, C.2, s.665.

¹³³¹ TBMM Albümü, C.2, s.665.

¹³³² TBMM Albümü, C.2, s.665.

¹³³³ TBMM Albümü, C.2, s.666.

¹³³⁴ TBMM Albümü, C.2, s.666.

bilmektedir. Ziraat Vekâleti Adapazarı Islah İstasyonu tercümanı, Yüksek Ziraat Enstitüsü başasistanı, Şeker fabrikaları laboratuar asistanı, İktisat Vekâleti Türk ofis müşaviri, Ticaret Vekâleti Dış Ticaret Dairesi müsteşarı, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Ziraat Müdürü ve umum müdür muâvini, Zirâî Donatım Kurumu umum müdürü, Başbakanlık umûmî murakabe heyeti üyesi ve Riyaseti Cumhur Umûmî katipliği yapmıştır. Bir süre Oryent Bankta çalışmıştır. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 1 Ağustos 1986’da vefat etmiştir.¹³³⁵

Ahmet Topaloğlu: 1914 yılında Kadirli’de doğmuştur. Siyasal Bilgiler Okulu’nu bitirmiş olup Fransızca bilmektedir. İçişleri Bakanlığı maiyet memuru, Pozantı nâhiye müdür namzeti, Seyhan vilâyeti maiyet memuru, Datça, Köyceğiz, Posof, Ardahan ve Nevşehir kaymakamı, Ankara Emniyet Müdürü, İstanbul Emniyet Müdürlüğü 1. Şube Müdürü ve İstanbul Emniyet Müdür Muâvini olarak görev yapmıştır. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 12 Nisan 1981’de vefat etmiştir.¹³³⁶

İsmet Uslu: 1923 yılında Adana’da doğmuştur. Lise mezunudur. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almıştır. 18 Ocak 1959’da vefat etmiştir.¹³³⁷

Mehmet Ünalı: 1919 yılında Adana’da doğmuştur. İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu mezunu olup Almanca bilmektedir. Antakya Orta Ticaret Okulu öğretmeni, Devlet Deniz Yolları ve Liman İşletme Genel Müdürlüğü genel saymanlık şubesi müdürlüğü bütçe saymanı, Osmanlı Bankası memuru ve Türkiye Zirâî Donatım Kurumu müfettişliği görevlerinde bulunmuştur. X. dönem TBMM’de DP Seyhan milletvekili olarak yer almış olup aynı zamanda Çalışma Komisyonu Başkanlığı görevini de yürütmüştür. 4 Haziran 1991’de vefat etmiştir.¹³³⁸

¹³³⁵ TBMM Albümü, C.2, s.666.

¹³³⁶ TBMM Albümü, C.2, s.666.

¹³³⁷ TBMM Albümü, C.2, s.666.

¹³³⁸ TBMM Albümü, C.2, s.667.

ARA EK: Mustafa Kemal'in Adana Ziyaretleri

Mustafa Kemal Atatürk, İstiklâl Harbini başarıyla neticelendirdikten sonra zaman zaman farklı amaçlarla yurt gezilerine çıkmıştır. Bu geziler esnasında düşmana karşı birlikte mücadele ettiği Türk halkıyla daha yakından temas kurma imkânına sahip olduğu gibi uzun süren savaşlar sürecinden yeni çıkmış olan halka moral vermiş, yapılan inkılâpların uygulanışını görmüş, yapacağı inkılâplarla alâkalı olarak da halkı bilgilendirmiştir. Bu nedenle sık sık yurt gezilerine çıkarak halkın nabzını ölçmek suretiyle kamuoyu oluşturmaya çalışmış¹³³⁹, halktan gerekli desteği sağladığına inandıktan sonra da yapacağı inkılâpları TBMM'sinde uygulama safhasına geçirmiştir.¹³⁴⁰ Bu nedenle Atatürk'ün yurtiçi gezileri genellikle önemli siyasal ve sosyal değişimlerin yaşandığı günlerin hemen öncesi ve sonrasında gerçekleşmesi bakımından tarihi öneme sahiptir. Gittiği yerlerde halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanan¹³⁴¹ Atatürk, halkla fikir alışverişinde bulunmak için özellikle yakın temas sağlayabileceği ve yüzyüze görüşebileceği belediye, okul gibi resmî kurumlar ile Türk Ocağı, Halkevleri, Cumhuriyet Halk Fırkası gibi sivil toplum kuruluşlarını ziyarete büyük önem vermiştir.¹³⁴²

Mustafa Kemal genel veya özel olarak çıkmış olduğu yurt gezileri kapsamında Adana'ya dokuz defa gelmiştir.¹³⁴³ Kimisi günü birlik, kimisi daha uzun süreli olan bu ziyaretlerin üçü Cumhuriyet ilan edilmeden önce, altısı ise Cumhuriyet ilan edildikten sonra gerçekleşmiştir. Adana'ya ilk defa 31 Ekim 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı görevini devralmak için gelmiştir. Bunu, millî mücadele yıllarında yapılan Pozantı Kongresi ile Cumhuriyeti ilan etmeden önce çıktığı yurt gezisi kapsamındaki ziyaretleri takip etmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk ziyareti ise 13 Ocak 1925 tarihinde Adana Belediyesinin kendisine vereceği hemşehrilik belgesi dolayısıyla olmuştur. Bunu 16 Mayıs 1926, 16 Şubat 1931, 28 Ocak 1933, 19 Kasım 1937 ve Hatay meselesi dolayısıyla yapmış olduğu 24 Mayıs 1938 tarihli ziyaretleri takip etmiştir.

¹³³⁹ Muhittin Gül, "Atatürk'ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3 (Aralık 2006), s.53.

¹³⁴⁰ Gül, **a.g.m.**, s.54.

¹³⁴¹ Abdullah İlğazi, "Atatürk'ün Tokat Gezileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.52, C.XVIII, Mart 2002; Atatürk'ün yurt gezileri için bkz. Mehmet Akif Tural, "Atatürk'ün Yurt Gezileri, Büyük Nutuk Adlı Eseri ve Hayattan Ayrılışı", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Ankara 2004, s.391-393.

¹³⁴² Latif Daşdemir, "Atatürk'ün Yurtiçi Gezilerinin Önemi ve Bilinmeyen Bir Gezi Çeşme-Ilıca Ziyareti", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VIII, S.3 (Atatürk Özel Sayısı), Aralık 2006.

¹³⁴³ Mehmet Önder, "Atatürk'ün Adana'ya Gelişleri", **Adana**, Ankara 1994, s.16-20.

İlk Gelişi (31 Ekim 1918)

Mustafa Kemal Adana'ya ilk defa 31 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasınının 19. maddesinin uygulanması sonucu gelmiştir.¹³⁴⁴ Madde gereğince ülkeyi terk etmek zorunda kalan Liman Von Sanders'in yürüttüğü Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı görevine atanmıştır.¹³⁴⁵ Bu nedenle görevi devralmak üzere komutanlık merkezi olan Adana'ya gelmiştir.¹³⁴⁶ Görevini devralan Mustafa Kemal'in ilk icraatı maiyetindeki komutanlara telgraflar göndererek mütâreke hükümlerinin uygulanmamasını istemek olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti için stratejik önemi olan Toros Tünellerinin İtilâf Devletlerine verilmemesini ve terhis işlemlerinin geciktirilmesini istemiştir. Ancak bu durum mütâreke şartlarının uygulanmasını ısrarla isteyen İngiliz ve Fransızların İstanbul hükümeti üzerindeki baskılarını artırmalarına neden olmuştur. Hatta bununla yetinmeyerek Adana ve civarını işgal etmekle de tehdit etmişlerdir. Bu durum Ahmet İzzet Paşa'nın, Mustafa Kemal'den mütâreke hükümlerine ısrarlı bir şekilde uygulanmasını istemesine neden olmuştur. Ancak İngilizler lehine verilecek emirlerin hiç birini yerine getirmeyeceğini ifade eden Mustafa Kemal, davranışının hoş görülmemesi durumunda yerine başka bir komutanın tayin edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Harbiye Nezâreti 7 Kasım 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grubu ile VII. Ordu karargâhını lağvederek Mustafa Kemal Paşa'yı Harbiye Nezâreti emrine vermiştir.¹³⁴⁷ Bunun üzerine emrindeki birlikleri II. Ordu komutanı Nihat Paşa'ya bırakarak Adana'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, 10-11 Kasım akşamı trenle İstanbul'a hareket etmiştir.¹³⁴⁸

¹³⁴⁴ Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri arasında imzalanan antlaşmanının 19. maddesi gereğince Alman ve Avusturya deniz, kara askerleri ve sivil memurları ile tebaaları bir ay içinde ve uzak yerlerde bulunanlar bir aydan sonra mümkün olan en kısa zamanda Osmanlı memleketlerinden ayrılacaklarını kabul etmiştir. Mevlüt Çelebi, **Türk İnkılâp Tarihi**, İzmir 2007, s.54.

¹³⁴⁵ Mehmet Okur, "*Mondros Mütârekesi Sonrasında Osmanlı Devletinde Bulunan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Ülkelerine Gönderilme Meselesi*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.60, C.XX, Kasım 2004; Zekeriya Türkmen, "*Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.47, C.XVI, Temmuz 2000; Sarıhan, **a.g.e.**, s.2.

¹³⁴⁶ Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara 1999, s.115; Fahrettin Altay, **On Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İstanbul 1970, s.151; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, s.1. Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı merkezi şehirde bulunan Murat Palas Oteli'nde idi. Bu otel şu an ki Ali Münif Yeğenağa caddesinde bulunan Toprak Pasajı'nın yerinde yer almıştır. Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.315.

¹³⁴⁷ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam, C.I (1881-1919)**, İstanbul 1990, s.336; Sarıhan, **a.g.e.**, s.15.

¹³⁴⁸ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.326; Mustafa Kemal trenle hareket etmeden önce Antep'e giden eşraftan karşılaştığı Ali Cenânî Bey'e de işgale kaştı teşkilat kurmasını söyleyerek gerekli askeri malzemeyi temin edeceğini söylemiştir. Bekir Tünay, "*Atatürk ve Liderlik*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.2, C.I, Mart 1985; Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul 1984, s.112-113.

İkinci Gelişi (05 Ağustos 1920)

Mustafa Kemal'in Adana'ya ikinci gelişi İstiklâl Harbi yıllarında yapılan Pozantı Kongresi dolayısıyla olmuştur. Kongreye başkanlık etmek üzere 5 Ağustos 1920 günü Pozantı'ya gelen Mustafa Kemal ile beraberindekiler büyük bir coşku ile karşılanmıştır.¹³⁴⁹ Ayrıca bölgenin önde gelen eşrafi ile bir grup milletvekili de kongreye katılmıştır.¹³⁵⁰

İki oturum halinde yapılan kongrenin birinci oturumunda Çukurova bölgesinin düşmandan nasıl kurtarılacağı üzerinde durulmuştur. Bu esnada çeşitli fikirler ortaya sürülmüş ve Mustafa Kemal'den cephe için gerekli olan askeri malzemeler istenmiştir. İmkân nispetinde silah ve cephâne yardımında bulunulacağını belirten Mustafa Kemal, silah meselesini halletmek için Hulusi Beyi (Akdağ) görevlendirmiştir.¹³⁵¹

İkinci oturum başladıktan sonra delegeler Mustafa Kemal'e bir teklifte bulunarak Pozantı'nın müstakil bir liva haline getirilmesini istemişlerdir. Teklifi olumlu karşılayan Mustafa Kemal ise yeni bir vilâyet teşkilatı kuralım şeklinde yeni bir öneri sunmuştur.¹³⁵² Bu önerisi kabul edilince ikinci bir teklifte bulunarak, "*Aranızdan bir heyet seçilsin. Bu heyet vilâyetin mülkî amirlerini bir liste halinde tespit etsin. Bu listeyi umûmî heyetin reylerine arz edelim. Liste umûmî heyetinizce tasvip edilirse, vilâyetin mülkî amirleri de seçilmiş ve derhal vazifeye başlamış olacaklardır*" demiştir.¹³⁵³ Yabancı bir valinin mevcut nizamı bozarak millî hareketi olumsuz etkileyeceğini düşünen Mustafa Kemal, bu nedenle valinin seçimle iş başına gelmesini istemiştir.

Mustafa Kemal'in isteği üzerine oluşturulan heyetin çalışmaları sonucu Mersin Vekili İsmail Safa Bey vali vekilliği sıfatıyla görevi kabul etmiştir. Hemen çalışmaya

¹³⁴⁹ Mustafa Kemal'e seyahati esnasında Fevzi Paşa (Çakmak), Bekir Sami Bey, Şifre Sekreteri ve Özel Kalem Müdürü Yahya Hayati Bey, Ankara, Sivas ve Kayseri heyetleri ile birlikte bazı komutanlar ve mebuslar eşlik etmiştir. Ayhan, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi**, s.67; Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.200.

¹³⁵⁰ Kongreye katılan mebuslar ise Mersin mebusu İsmail Safa (Özler), Adana Milletvekili ve Divan-ı Harp Reisi Dr. Eşref Bey, Adana Milletvekilleri Zamir Bey (Arıkoğlu), Zekai Bey, Abdullah Bey, Mehmet Hamdi Bey, Mersin Milletvekilleri İsmail Safa Bey, Selahattin Bey, Muhtar Fikri Bey, Kozan Milletvekilleri Dr. Mustafa Bey, Dr. Fikret, Hüseyin Bey, Cebelibereket-Osmaniye Milletvekilleri İhsan Bey, Rasim Bey ve Faik Beydir. Bunların yanı sıra bölgenin önde gelen eşrafi da kongreye katılmıştır. **Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C.5 (Edirne, Lüleburgaz, Pozantı)**, Ankara 1994, s.91-92. Ancak Zamir Bey hatıralarında kongreye katılmadığını belirtmektedir. Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.170-171.

¹³⁵¹ **Yerel Kongreler**, s.86-87.

¹³⁵² Mustafa Kemal, "*Güzel Adana şimdi işgal altındadır. Biz burada yeniden bir vilâyet teşkilatı kuralım. Bu suretle Adana'yı burada millî bir hareket merkezi ve vilâyet teşkilatı olarak vücuda getirmiş oluruz. Böylece bütün kaza ve nâhiyeleri de buradan, bir elden idare etmek imkân dâhiline girer. Bu düşman için daha büyük endişeler hâsül eder*" demiştir. **Yerel Kongreler**, s.87.

¹³⁵³ **Yerel Kongreler**, s.87.

başlayan İsmail Safa Bey, Pozantı mülkî erkânı üyelerini tespit ederek Mustafa Kemal'e sunmuştur.¹³⁵⁴ Mustafa Kemal tarafından kongreye katılanlara okunan liste herhangi bir değişikliğe uğramadan aynen kabul edilmiştir. Alınan bu kararlar o güne kadar bucak merkezi olan Pozantı'da Adana vilâyeti teşkilatı kurulmuş, Kuvâ-yi Millîye'nin merkezi de burası olmuştur.¹³⁵⁵ İsmail Safa Beyin mutasarrıf ve kaymakamlıklara atanacak kişileri belirlemesiyle güneydeki millî mücadele hareketi yeni bir boyut kazanmıştır.¹³⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Adana İslâm ahâlîsine yazmış olduğu beyannameyi okuması ile kongre sona ermiştir.¹³⁵⁷ Bunun üzerine Mustafa Kemal ve beraberindekiler 5 Ağustos 1920 Perşembe günü öğleden Pozantı'dan ayrılmışlardır.

Üçüncü Gelişi (15 Mart 1923)

Mustafa Kemal büyük zaferden sonra güney vilâyetlerine yönelik ilk gezisine 13 Mart 1923 tarihinde çıkmıştır. Gezi esnasında kendisine yeni evlendiği eşi Latife Hanım ile bir kısım mebus ve gazeteci de eşlik etmiştir.¹³⁵⁸ 13 Mart 1923 günü Ankara'dan hareket eden tren, 15 Mart 1923 günü Adana'ya gelmiştir.¹³⁵⁹ Adanalılar tarafından büyük bir coşkuyla karşılanan Mustafa Kemal ve beraberindekiler, kalabalık arasında ağır ağır yürürken önlerine birinin elinde Antakya diğerinin elinde İskenderun yazılı, siyahlar giyinmiş iki genç kız önüne fırlatarak "*Ey büyük kurtarıcı! Bizi de kurtar, ne*

¹³⁵⁴ Vali Vekili: İsmail Safa (Özler) Bey, Mektupçu: Süleyman Faik (Çelik), Kadı: Kadızâde Feyzi (Oldaç), Defterdâr vekili: Hasan (Aktaş), Sıhhiye Müdürü: Dr.Osman Hayri (Kasal), Maarif Müdürü: Muallim Ağâh (Doğrul), Ziraat ve Orman Müdürü: Halil, Tapu Müdürü: Mustafa Nuri, Jandarma Kumandanı: Binbaşı, Cemil, Polis Müdür Vekili: Komiser Mahmud, Belediye Başkanı: Dıblanzâde Mehmet Fuad. **Yerel Kongreler**, s.87-88.

¹³⁵⁵ Pozantı'nın il merkezi olmasıyla beraber Karaisalı'da bulunan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti buraya taşınmıştır. Yapılan seçimde, Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Kilikya Merkez Heyetine Başkan olarak Ahmet Remzi (Yüreğir) ve üyeliklere Mehmet Fuat (Dıblan), Dr. Bahri (Erkam), İbrahim (Kethüda), Hulusi (Akdağ), Halil (Savath), Veli (Cevheribucak), Ata (Yolgeçen) ve İsmail (Karadayı) getirilmişlerdir. **Yerel Kongreler**, s.89.

¹³⁵⁶ Mersin Mutasarrıflığına Rauf Bey, Osmaniye Mutasarrıflığına Hüsnü Bey, Kozan Mutasarrıflığına Abdulaziz Naim Bey, Tarsus Kaymakamlığına Şükrü Bey, Karaisalı Kaymakamlığına Saadetin (Beybaba) Bey, Ceyhan Kaymakamlığına Çerkes İbrahim Bey, Kadırlı Kaymakamlığına Sadi Bey, Yumurtalık (Ayas) Kaymakamlığına Tevfik Bey, Feke Kaymakamlığına ise Feyyaz Bey atanmıştır. **Yerel Kongreler**, s.88-89.

¹³⁵⁷ Beyannamenin metni için bkz. **Yerel Kongreler**, s.90-91.

¹³⁵⁸ Eskişehir mebusu Hüsrev Bey (Sami), Adana mebusu Zamir (Damar Arıkoğlu), Konya mebusu Refik (Koraltan), Siirt mebusu Mahmud (Soydan), Gaziantep mebusu Kılıç Ali, Başyaver Salih (Bozok), Yaver Muzaffer (Kılıç), Muhafız Birliği Kumandanı İsmail Hakkı (Tekçe), Dr. Yüzbaşı Asım, Yeni Gün Gazetesinden İsmail Habib (Sevük), Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Sahibi Recep Zühdü, Şebinkarahisar mebusu şair Mehmet Emin (Yurdakul) ve birkaç kişi daha eşlik etmiştir. Mehmet Önder, **Atatürk Konya'da**, Ankara 1989, s.26.

¹³⁵⁹ Adana'ya gelmeden önce Yenice istasyonunda coşkun gösterilerle karşılanan Mustafa Kemal'le görüşen Mersin ve Tarsus'tan gelen bir heyet, Gazi'den Mersin'i de şerefliendirmesini rica etmişlerdir. Mersinlilerin bu talebine olumlu yanıt veren Mustafa Kemal, yarım saatlik bir duraklamadan sonra Adana'ya doğru yola devam etmiştir. Gündüz Artan, **Atatürk Mersin'de**, Mersin 2000, s.15.

olur, bize de hayat bahşet! Bizi de kurtar”¹³⁶⁰ diyerek adeta yalvarırcasına Gaziden kendilerini de kurtarmasını istemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, “*Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde kalamaz*”¹³⁶¹ diyerek Hatay konusundaki tavrını ortaya koymuştur. Nitekim yaşamının son günlerinde gerçekleştirdiği Adana ziyareti de Hatay meselesi nedeniyle olmuştur.

İstasyonda büyük ve muazzam bir kalabalık tarafından karşılanan Mustafa Kemal önce Hükümet Konağına, akabinde de istirahat etmesi için hazırlanan Suphi Paşa konağına gitmiştir.¹³⁶² Şehirde bulunduğu süre içerisinde ise vilâyet, belediye, Askeri Fırka, Türk Ocağı ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti gibi yerleri ziyaret etmiştir.¹³⁶³ Türk Ocağında yapmış olduğu konuşmada ise, “*Bende bu vekayiın ilk hissi teşebbüsü bu memlekette bu güzel Adana’da doğmuştur*”¹³⁶⁴ demiştir. Bu sözleri ile 1918 yılında Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı görevini devralmak üzere Adana’ya geldiği günlere atıfta bulunarak Adana’nın millî mücadele tarihi içerisinde pek bilinmeyen bir yönünü ortaya koymuştur. Türk Ocaklı gençlerle sohbet eden Mustafa Kemal, ocağın hatıra defterine ise şunları yazmıştır:¹³⁶⁵

“Adana Türk Ocağı “Türklük” nurunun feyyaz menbâi olsun!

Bu ocağın ateşi çok, pek çok kadimdir. Onu asırlarca, söndürmeğe çalışmaktan hali kalmalıdır. Fakat buna her teşebbüs edenin ocağı söndü. Çünkü o müteşebbisler, düşünmüyorlar ki Adana “Türkocağı” en asli Türkocaklarının kızgın ateşiyle daima tenmiye olunmuştur. Ocağın bugünkü nurlu alevi her kalbi aydınlatıyor. Ben, bu gün, bu alevin sıcak temasında ne derin sevinç ve saadet hisleri duydum.

15 Mart 339 Perşembe

M. Kemal

¹³⁶⁰ Bu kız Antakyalı Affan Efendinin kızı Ayşe Fıtnat Hanımdır. Süleyman Hatipoğlu, “*Hatay’ın Kurtuluşunun Fikri Temelleri*”, **Anavatana Katılışının 60. Yıldönümünde Hatay**, Ankara 2001, s.51.

¹³⁶¹ Taha Toros, **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, Adana 1939, s.13; Mehmet Önder, **Atatürk’ün Yurt Gezileri**, Ankara 1975, s.15.

¹³⁶² 1882 yılında Reji idaresi ve lojman olarak yaptırılmış olan konak, 1902 yılında Adanalı Suphi Paşa tarafından satın alınarak bazı eklemeler yaptırılmıştır. Atatürk’ün Adana’ya geleceği belli olunca dönemin Belediye Başkanı Ali Münif (Yegenaga) tarafından Atatürk’ün kalabileceği en uygun yer olarak bu konak seçilmiştir. Nitekim 1925 yılındaki gezisi esnasında da bu konakta kalmıştır. Seyhan nehri kıyısında Eski Köprü ile Yeni Köprü arasında yer alan konak 1982 yılında “*Atatürk ve Kültür Müzesi*” olarak düzenlenerek ziyarete açılmıştır. **Atatürk’ün Evleri**, Ankara 1977, s.71-72; Mehmet Önder, **Atatürk Evleri, Atatürk Müzeleri**, Ankara 1988, s.46. Görüşler dergisinde bu konağın 1939 yılında Tecim Okulu olarak kullanıldığına dair bir ifade yer almaktadır. **Görüşler**, S.16 (15 Mart 1939), s.28.

¹³⁶³ Tural, **a.g.m.** s.372.

¹³⁶⁴ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C.II, Ankara, 1997, s.117.

¹³⁶⁵ Toros, **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.15

Ocak defterini yazan Mustafa Kemal'e karşı Ocak gençleri adına Ferit Celâl bir hitabede bulunmuştur. Gençliğin istiklâl ve hürriyet uğrunda aşkından ve Mustafa Kemal'e bağlılıklarından bahseden Ferit Celâl'in konuşmasına karşılık Mustafa Kemal'de teşekkür mahiyetinde bir konuşma yapmıştır.¹³⁶⁶ Daha sonra lise binasında şerefine verilen ziyafete iştirâk etmiştir. Bu esnada Belediye Reisi Ali Münif (Yegenâğa)'in söylevine karşılık olarak da *"Hemşehrileri olmakla mübahi olduğum Adanalılara bir daha teşekkür ederim. Buradaki takdirkâr tahassüsâtımın bütün hayatımca baki kalacağına emniyet buyurabilirsiniz"* demiştir.¹³⁶⁷

Ziyaretin ikinci günü Türk Ocağında Adana esnafları tarafından onuruna düzenlenen çayda bir araya gelen Mustafa Kemal, İdare Heyeti Reisi Ahmet Remzi (Yüreğir)'nin söylevine karşılık; *"Bu gece milletin hakikî tabakasına mensup siz esnaf ve sanatkârlarla bir sofrada bulunmakla çok memnun ve mes'udum. Bu memnuniyet ve saadetim asıl siz sanatkârların ufak dükkânlarınız yerine muhteşem fabrikalar yapıldığını gördüğüm gün, en hakikî ve en yüksek derecesini bulacaktır.*

Bir senelik faaliyetiniz, yaptığımız teşkilât bana bu neticeye varacağımız emniyetini verdi. Şimdiden memnuniyetlerimi izhar ederim" demiştir.¹³⁶⁸

Aynı günün akşamı ise çiftçi ve köylülerle Türk Ocağında bir araya gelen¹³⁶⁹ Mustafa Kemal ile çiftçiler arasında bulunan Kadıköylü Ramazan Ağa arasında bir saatten fazla süren şakalı bir konuşma olmuştur. Ramazan Ağa, *"Bre Paşam, iki gündür yüzünü görmek için oradan oraya koşuyoruz. Şu ihtiyar hayatımda bundan sevinçli gece görmedim"* demiştir.¹³⁷⁰ Bunun üzerine Mustafa Kemal, Türk köylüsünün yerinin her şeyden yüksek olduğuna işaret eden bir konuşma yapmıştır. Taha Toros, Mustafa Kemal'in hitabındaki kudretin onun askerlikteki mahareti kadar üstün olduğunu ifade ederek *"Büyük ve millî savaşın destanını büyük kahramandan dinlemek Adanalıları hakiki bir saadete kavuşturmuştu"* demiştir.¹³⁷¹ Anadolu Ajansını temsilen Mustafa Kemal'in yanında bulunan İsmail Habib Sevük ise, *Cephedeki zaferi O'nun kılıcı kazandı, fakat içerdeki dâvayı kazanan hitabetidir. O'nun o kadar muhalifi vardı. Yeni*

¹³⁶⁶ Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.15; Önder, *Yurt Gezileri*, s.15; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s.117-118, Ankara 1997; *"Atatürk'ün Türk Ocağında İrad Ettikleri Nutuk"*, *Görüşler*, S.16 (15 Mart 1939), s.6-8; Utkan Kocaturk, *Atatürk'ün Hatıra Defterlerine Yazdıkları*, Ankara 1971, s.7.

¹³⁶⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s.120.

¹³⁶⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s.132.

¹³⁶⁹ *Atatürk'ün Millî Ekonomi Üzerindeki Düşünceleri*, (Der. Kemal Arıburnu), Ankara 1973, s.29-40.

¹³⁷⁰ Sadi Borak, *Atatürk ve Edebiyat*, İstanbul 2004, s.144.

¹³⁷¹ Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.18-19

yenildiler. Hitabetinin devliği... Hepsi vardı. Hepsi o deve çarpıp çarpıp devriliyordu” demiştir.¹³⁷²

Mustafa Kemal iki gün kaldığı Adana’da, Latife Hanımı ağırlamak isteyen Adanalı hanımların davetlerini reddetmiş¹³⁷³ ve “Benim bulunmayacağım yerde karım bulunamaz!” diyerek Türk kadınının cemiyet içerisinde alması gereken yeri de ortaya koymuştur.¹³⁷⁴

Halkın müteaddit dileklerini de dinleyen Mustafa Kemal, Müdâfaa-i Hukuk heyetiyle mahrem bir toplantı yaparak memleketin yüksek menfaatleri, maddi ve manevi asâyiş vaziyeti hakkında da görüşmeler yapmıştır. Son akşam ise Esnaf Cemiyetleri Birliğinin çay ziyaretinde bulunmuştur. Bu sırada içlerinde bir mebusun da yer aldığı muhalif kimselerin halkın kendi arzusuyla yapmak istedikleri Cuma tatili aleyhinde propaganda yaptıkları anlatılmıştır. O da, “Siz böyle muhalif ve halk arasına kundak sokmak isteyen mebuslara bakmayınız, hafta tatilinizi yapınız. Esasen şimdiki Millet Meclisi bazı âzaları yüzünden nezahetini kaybetmiştir...” buyurmuşlardır. Ankara’ya dönen Mustafa Kemal’in ilk icraatlarından birisi hafta tatili kanununu çıkarmak olmuştur. Bu nedenle Taha Toros, “Esasen Mustafa Kemal’in her seyahatinden sonra icraatını sabırsızlıkla beklemek lazımdır. Zira o seyahatının intibalarını kafasında imal ederek inkılâba hız verdiğini” ifade ederek Adana’daki esnafların çay ziyafetindeki intibaanın da Mustafa Kemal’e hafta tatili kanununu ilham ettiğini belirtmiştir.¹³⁷⁵

İki günlük ziyaretini tamamlayan Mustafa Kemal, Mersin ve Tarsus’u ziyaret etmek üzere yanındakilerle birlikte 17 Mart 1923 Cumartesi sabahı 9.45’te trenle Adana’dan ayrılmıştır.¹³⁷⁶

Dördüncü Gelişi (13-17 Ocak 1925)

Adana Belediyesi, Adana’nın hemşehrilik belgesini vermek için 5 Ocak 1925 günü yapılacak Kurtuluş Bayramı törenine Mustafa Kemal’i de davet etmiştir. Ancak işlerinin yoğunluğundan dolayı törene katılamayan Mustafa Kemal, eşi Latife Hanım, General Fahrettin (Altay), Bayındırlık Bakanı ve Diyarbakır Milletvekili Fevzi Bey

¹³⁷² İsmail Habib Sevük, **O Zamanlar**, Ankara 1981, s.145-147.

¹³⁷³ Toros, **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.18

¹³⁷⁴ Tural, **a.g.m.**, s.372.

¹³⁷⁵ Toros, **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.19-20.

¹³⁷⁶ Vehbi Evinç, “Atatürk’ün Adana’yı Muhtelif Ziyaretleri”, **Görüşler**, S.16 (15 Mart 1939), s.30; Tural, **a.g.e.**, s.372.

(Pirinçcioğlu) ile birlikte¹³⁷⁷ 13 Ocak 1925 günü saat 14.00'de Adana'ya gelmiştir. İstasyonda görkemli bir şekilde karşılanan Mustafa Kemal, Köprübaşındaki belediye binasını gezerek Belediye Reisi Ali Münif'in odasında bir müddet istirahat ettikten sonra Vilâyet Konağına gitmiştir. Vali Hilmi Bey (Uran) tarafından vilâyetin umûmî vaziyeti ile ilgili bilgi aldıktan sonra Türk Ocağı ve Halk Fırkasını gezmiştir. Aynı günün akşamında ise Ankara'da yaptırdığı orman çiftliğinin bir benzerini kuracak arazi bakmak üzere Dört Yol'a hareket etmiştir.¹³⁷⁸ Geceyi Misis'te geçirdikten sonra ertesi gün Dört Yol'a ulaşan Mustafa Kemal, 17 Ocak'a kadar burada kaldıktan sonra incelemelerde bulunmak üzere tekrar Adana'ya gelmiştir.¹³⁷⁹

Halkın coşkun tezahüratları ile karşılanan Mustafa Kemal, şerefine düzenlenen Ordu evindeki çaya katıldıktan sonra dinlenmesi için tahsis edilen Suphi Paşa Konağına gelmiştir. Mustafa Kemal'in şehre gelmesini büyük coşkuyla kutlayan halk, gece fener alayı düzenlemiştir. Ertesi gün ise tertip edilmiş olunan büyük ziraat sergisini açmış, İsmail Safa (Özler)'in makineler hakkında bilgi vermesinden sonra cirit oyununu izlemek üzere sergiden ayrılmıştır. Ancak oyun alanında yarım saat kadar kaldıktan sonra ayağındaki romatizmadan dolayı dinlenmek için Suphi Paşa konağına dönmek zorunda kalmıştır.¹³⁸⁰

19 Ocak günü önce Memleket Hastanesine daha sonra Ziraat Mektebine giden Mustafa Kemal, çiftçilerle iyi tohum ve iyi ziraat yapılması hakkında konuşmalar yapmıştır. Bu sırada Ziraat Mektebi talebelerinden birinin nutkuna karşı ayağa kalkarak; *"Efendiler; Benim için kıymetli ve istifadeli saatlar hazırlamış olduğunuzdan dolayı teşekkür ederim. Memleketinizin iyi bir Ziraat Mektebi olduğu malûmdur. Tarzı ziraatın da iktizadî ve asrî olduğunu yakından görmekte seviniyorum. Eğer arkadaş efendinin söylediği gibi hidematımız varsa ve bunu mükâfatlandırmak istiyorsanız tahsile hasrolunan zamanlarınızı boş geçirmemenizi iyi bir çiftçi, asrî tekâmülât ve terakkiyata vakıf bir ziraatçı olmanızı, ziraat sahasında emin ve metin adımlarla yürümenizi kemali ciddiyetle talep ederim"* demiştir.¹³⁸¹

Ziyareti esnasında okulları da gezen Mustafa Kemal, ilk olarak Atatürk Lisesine gitmiştir. Öğrencilerin coşkun tezahüratları ile karşılandıktan sonra Müdür Ragıp

¹³⁷⁷ <http://www.adanadan.biz/icerik.asp?ICID=160>. Erişim tarihi: 12.06.2012.

¹³⁷⁸ Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.26; Önder, *Atatürk Konya'da*, s.60.

¹³⁷⁹ <http://www.adanadan.biz/icerik.asp?ICID=160>. Erişim tarihi: 12.06.2012.

¹³⁸⁰ Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.27.

¹³⁸¹ Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.28.

Nurettin'den talebe adedi ve ders vaziyeti hakkında bilgi almış, akabinde 10'uncu sınıfın Edebiyat dersine girmiştir. Öğrencilere sorduğu sorulara aldığı cevaptan dolayı Edebiyat öğretmeni Nurullah Ata'ya (Ataç) teşekkür etmiştir. Liseden sonra Kız Muallim ve Erkek Muallim mekteplerine, akşama doğru da Halk Partisi Adana şubesine gitmiştir. Burada partililer ve gençlerle sohbet ederek Adana'yı çok iyi bulduğunu ve burada irticanın yer bulmasının mümkün olmadığını, Adana'nın iyi ve temiz halkının da iyi ve kötüyü seçmekten aciz olmadığını ifade ettikten sonra partililerin alkışları arasında salondan ayrılmıştır.¹³⁸²

Adana'da üç gün kaldıktan sonra 20 Ocak Perşembe günü öğleden önce halkın yoğun tezahüratları ve sevgi gösterileri eşliğinde istasyona gelen Mustafa Kemal, kendisiyle görüşmek arzusunda olan yaşlı bir köylüyü kompartımanına kabul ederek bir saate yakın görüşmüştür. Bu görüşmeden sonra 2 Şubat'a kadar sürecek olan Tarsus, Mersin, Silifke ve Taşucu gezisine çıkmıştır.¹³⁸³

Beşinci Gelişi (16 Mayıs 1926)

Mustafa Kemal Atatürk, 1926 yılı Mayıs ayı içerisinde Tarsus'ta çiftlik kuracak arazi bakmak, Taşucu'nda bulunan ve bir yıl önce de Dört Yol'da satın aldığı çiftliklerini görmek üzere 7 Mayıs 1926 günü Ankara'dan trenle hareket etmiştir.¹³⁸⁴ Seyahati esnasında Afyon, Konya, Tarsus, Mersin, Silifke, Adana ve Dört Yol'u ziyaret etmiştir. 8 Mayıs günü Konya'da tetkiklerde bulunduktan sonra 9 Mayıs günü Yenice istasyonuna gelmiştir. Burada dönemin Mersin Valisi Ata ile Adana Valisi Reşat Beyler ile Adana Belediye Reisi Münif Bey ve Adana'nın ileri gelen eşrafi tarafından karşılanmıştır.¹³⁸⁵

İstasyona giren trenin penceresinden başını çıkararak neşeli ve samimi bir surette halkı selamlamış, trenden iner inmez mahsulün vaziyetini, yağmurun nispetini ve havanın gidişatını sormuştur. İstasyonda kaldığı bir saat süresince de sadece zirai meselelerle alakalı konuşmuştur. Tren Tarsus'a doğru hareket edeceği sırada Adana Belediye Reisi Ali Münif Bey'in aylardan beri gözleri yollarda kalan Adanalıları ne

¹³⁸² Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.28.

¹³⁸³ Önder, **Yurt Gezileri**, s.279.

¹³⁸⁴ Artan, **a.g.e.**, s.35; Tural, **a.g.m.**, s.379; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam, C.3 (1922-1938)**, İstanbul 1988, s.265-266; Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul 2004, s.351.

¹³⁸⁵ Taha Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 3. Baskı, Adana 2001, s.70.

zaman sevindirecekleri ve Adana'yı ne zaman şereflendirecekleri sorusuna gülerek “İnşallah avdette. Bu sefer seyahate bu taraftan başladık” demiştir.¹³⁸⁶

Tarsus'ta arazi baktıktan sonra Mersin'e giderek Ertuğrul isimli yat ile önce Taşucu'na, oradan da Silifke'ye geçmiştir.¹³⁸⁷ Silifke'ye bağlı Tekir Köyünde bulunan çiftliğinde incelemelerde bulunduktan sonra önce Mersin'e, oradan da 16 Mayıs günü Adana'ya gelmiştir.¹³⁸⁸ Atatürk'ün geleceğini önceden haber alan Adanalılar istasyonu hınca hınç doldurdıkları gibi bütün şehir ve istasyon takını da süslemişlerdir. Günübürlük ziyaretinde Vilayeti, Belediyeyi, Halk Fırkası'nı ve Türk Ocağı'nı ziyaret eden Mustafa Kemal, bir saatlik ziyaretten sonra akşam geç saatte Dörtüol'a hareket etmiştir.¹³⁸⁹ Burada iki gün kaldıktan sonra Ankara'ya dönüşünde Adana İstasyonu'nda kısa bir mola verdikten sonra yoluna devam etmiştir.¹³⁹⁰

Altıncı Gelişi (16 Şubat 1931)

Mustafa Kemal döneminde gerçekleşen çok partili hayata geçiş denemelerinden birisi de Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulmasıdır. Ancak başarısızlıkla sonuçlanan bu teşebbüs fırkanın kapatılması ile neticelenmiştir. Bu hadisenin yanı sıra 1929 Dünya Ekonomik Buhranının ülke genelindeki meydana getirdiği etkileri görmek isteyen Mustafa Kemal, üç ay süren bir yurt gezisine çıkmıştır.¹³⁹¹ Gezi boyunca halkın Serbest Cumhuriyet Fırkasına neden ilgi gösterdiğini de anlamaya çalışmıştır.¹³⁹²

Mustafa Kemal ve beraberindekiler¹³⁹³ 18 Kasım 1930 Pazartesi akşamı Ankara'dan Kayseri'ye doğru yola çıkmışlardır.¹³⁹⁴ Kayseri'de iki gün kaldıktan sonra sırasıyla Sivas, Tokat-Turhal ve Amasya yolu ile Samsun, Bafra ve Trabzon'a

¹³⁸⁶ Toros, **Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.30-31; “Gazi Hazretlerinin Seyahati”, **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1926.

¹³⁸⁷ Artan, **a.g.e.**, s.35-36.

¹³⁸⁸ Hikmet Öz, **Atatürk Tarsus'ta**, Ankara 1999, s.41; Önder, **Atatürk Konya'da**, s.92.

¹³⁸⁹ “Gazi Hazretlerinin Seyahati”, **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1926; Toros, **Adana Seyahatleri**, 3. Baskı, s.70-71.

¹³⁹⁰ Önder, **Atatürk Konya'da**, s. 55; Toros, **Adana Seyahatleri**, 3. Baskı, s.71.

¹³⁹¹ Aydemir, **Tek Adam, C.III**, s.397.

¹³⁹² Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul 1945, s.24-25. Bu nedenle CHP'si Genel Sekreteri Recep Bey (Peker) başkanlığında çeşitli bakanlıklardan seçilen bir müfettiş ve uzmanlar ekibi de yer almıştır. Bu uzmanlar ekibinde Milli Eğitim Bakanlığında Hasan Ali Bey (Yücel), İçişleri Bakanlığında Eski Erzurum Valisi Necati Bey, Maliye Bakanlığında Nedim Bey ile Mustafa Kemal'in müşaviri sıfatıyla İktisat Vekâletinden Ahmet Hamdi (Başar) yer almıştır. Başar, **a.g.e.**, s.11.

¹³⁹³ Geziye Mustafa Kemal ile birlikte İçişleri Bakanı Şükrü (Kaya), milletvekillerinden Ali (Kılıç), Falih Rıfkı (Atay), Memduh Şevket (Esental), Recep Zühtü, Reşit Galip, Ruşen Eşref (Ünaydın), Cevat Abbas (Gürer), Salih (Bozok), Başyaver Rusuhi, yaverler ve Özel Kalem Müdürü Hasan Rıza (Soyak) katılmıştır. Önder, **Atatürk Konya'da**, s.99.

¹³⁹⁴ Bazı kaynaklarda hareket tarihi 18 Kasım olarak geçmesine rağmen Ahmet Hamdi Başar 17 Kasım akşamı saat 21.00'de hareket edildiğini belirtmektedir. Başar, **a.g.e.**, s.67.

gitmişlerdir. İki gün süren tetkik ve incelemelerden sonra Ege Vapuru ile Aralık ayının ilk günü İstanbul'a ulaşan heyet, 19 Aralık'a kadar İstanbul'da kalmıştır. Bu süre zarfında o ana kadar gördüklere yerlere dair değerlendirmeler yapmışlardır.¹³⁹⁵ İstanbul'dan sonra sırasıyla Kırklareli, Edirne ve Bursa'ya, Bursa'dan sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür.¹³⁹⁶ 23 Ocak'ta Ankara'ya dönen Mustafa Kemal ve maiyetindekiler iki gün kaldıktan sonra 25 Ocak'ta seyahatin ikinci devresi için Afyon'a hareket etmişlerdir.¹³⁹⁷ Afyon'dan sonra sırasıyla Uşak, İzmir, Aydın, Denizli ve Balıkesir'e gidip tekrar İzmir'e dönmüşlerdir. Bundan sonra güney vilâyetlerini dolaşmak üzere Ege Vapuru ile yola çıkmışlardır. Yol güzergahı üzerinde 10 Şubat günü Antalya'ya ulaşmışlar¹³⁹⁸ kısa bir süre kaldıktan sonra Alanya ve Taşucu'nda verilen kısa molalardan sonra 12 Şubatta da Mersin'e gelmişlerdir. Buradan Malatya'ya giden Mustafa Kemal ve beraberindekiler dönüşte Dörtyol'a uğradıktan sonra geceyi Misis'te geçirmişler, 16 Şubat günü de Adana'ya gelmişlerdir.¹³⁹⁹ Ziyaret esnasında bölgenin iktisadi durumu ile alâkalı incelemelerde bulunan Mustafa Kemal, Vali Vehbi (Demirel), Milletvekilleri Ali Münif (Yeğenağa), Kadri (Ramazanoğlu), Zamir (Damar Arıkoğlu), Ferit Celal (Güven), Belediye Başkanı Turhan Cemal (Beriker), Maârif Emimi İsmail Habib (Sevük), Ziraat Bankası Müdürü Fazlı, İş Bankası Müdürü Sair ve Defterdâr Talat Beyleri dinleyerek sualler sormuştur.¹⁴⁰⁰

Taha Toros tarafından Mustafa Kemal'in "*en mühim gelişi*" olarak nitelendirilen ziyaretin ilk akşam yemeğinde Adana'ya özgü meseleler üzerine konuşulmuştur. Bu esnada Türkçe konuşmasını bilmeyen vatandaştan, şehrin tarihi kıymetine kadar birçok mesele hakkında saatlerce sohbet edilmiştir. Özellikle tarihi konularla ilgili sohbet Antakya ve İskenderun meselesine kadar uzanmıştır. Bu konu açılınca Mustafa Kemal, Meclis Başkanı ve Başkumandan olarak 15 Mart 1923'de Adana'ya geldiği zaman önüne çıkan siyahlara bürünmüş İskenderun ve Antakyalı kızlara söylediği "*Kırk asırlık Türk yurdu ecnebi elinde kalamaz*" sözünü hatırlayıp Vasıf Çınar'a dönerek "*o sözde mübalağa değil noksan vardı değil mi?*" demiştir. O da

¹³⁹⁵ Başar, **a.g.e.**, s.67-68.

¹³⁹⁶ Başar, **a.g.e.**, s.91, 94.

¹³⁹⁷ Başar, **a.g.e.**, s.100-102.

¹³⁹⁸ Başar, **a.g.e.**, s.118.

¹³⁹⁹ Başar, **a.g.e.**, s.118-119. Mustafa Kemal seyahati esnasında Türk Ocağı Reisi Fahri Beyin (Uğurlu) Atatürk bulvarındaki evinde kalmıştır. <http://www.adanadan.biz/icerik.asp?ICID=161>. Erişim tarihi: 12.06.2012.

¹⁴⁰⁰ <http://www.adanadan.biz/icerik.asp?ICID=161>. Erişim tarihi: 12.06.2012.

“o zamanki vesikalara göre kırk asır demekle haklı idiniz. Sonra vesikalar çoğaldıkça Türkün bu topraklara kırk asırdan daha evvel sahip olduğu anlaşıldı” diye cevap vermiştir.¹⁴⁰¹

17 Şubat günü çarşı ve pazarları dolaşıp halkla sohbet eden Mustafa Kemal, saat 11.00’e doğru Hükümet dairesini ziyaret ettikten sonra Halk Partisine uğramıştır. Oradan da Belediye’ye geçmiştir. Buradaki konuşmasında; *“Şehirde fevkalâde tebeddülât görüyorum. Geniş, güzel, uzun ağaçlı caddeler açılınca şehir tamamıyla meydana çıkmış”* diyerek Adana’daki gelişmeleri övücü mahiyette sözler söylemiştir. Bu arada şehrin haritasını getirterek tetkik etmiş ve birçok temennilerde bulunarak memnuniyetini tekrarlamıştır.¹⁴⁰² Şehir gezisi esnasında Türk Ocağı’na da uğrayan Mustafa Kemal, buradaki sohbeti esnasında kadınların askerliğine temas ederek onlara bazı sorular yöneltmiştir. Ocağın faaliyetleri hakkında bilgi aldıktan sonra Ocak tarafından Kürkçüler köyünde açılan mektep ve dispanserden övgüyle bahsetmiştir. Dil meselesi hakkında ise, *“Ocak, mektep ve hastaneyle meşgul olmuş! Siz iki vekâlete ait vazifeden başka bir şey yapmış olmuyorsunuz. Mektep ve dispanser bunlar Maârif ve Sıhhat Vekâletine ait iki iştir”*.

Adananın 70 bin küsur nüfus olduğu halde maatteessüf büyük bir vatandaş kütlesi tarafından güzel Türkçemiz konuşulmuyor, ister ihmal ve isterse lâkaydi yüzünden olsun, bu hal memleketin selâmeti nokta-i nazarından asla tecviz edilmeyecek bir harekettir. Bu vatandaşların behemehal Türkçe konuşmalarının temini lâzımdır. Bu vazifeyi Türkocağı resmî ve gayri resmî diğer alâkadar teşkilât yapmalıdır...” demek suretiyle ocağı eleştirmiştir.¹⁴⁰³

Bölgenin ekonomik durumu, demokraside fert hürriyeti ve sınırları, milletin ne anlama geldiği ve millet için dilin önemine de değinen Mustafa Kemal, milliyetçilik ve dil konusunda ise, *“Milliyetin çok belirgin niteliklerinden biri dildir. Türk milletindenim diyen insan her şeyden evvel ve mutlaka Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk kültürüne, topluluğuna bağlılığını iddia ederse buna inanmak doğru olmaz”* demiştir. Mustafa Kemal’i dil konusunda fikrini açıklamaya sevk eden ise Adana ve Mersin bölgesinde bulunan ve Türkçe konuşamayan Arap, Nasturi ve Süryani

¹⁴⁰¹ Toros, *Atatürk’ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.32-33.

¹⁴⁰² Toros, *Atatürk’ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.33.

¹⁴⁰³ Toros, *Atatürk’ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.33-40.

ekalliyetler olmuştur.¹⁴⁰⁴ Hatta Türkçenin kullanımı konusunda üzerine düşeni yapmadığı için Adana Türk Ocağı'nı da eleştirmiştir. Eleştiri amaçlı bu sözler aynı zamanda Türk Ocağının âkıbetine de işaret etmiştir. Mustafa Kemal'in benzer sözleri Aydın seyahati esnasında da söylemiş olması¹⁴⁰⁵ Türk Ocaklarının kapatılmasına önceden karar verdiği intibaini neden olmaktadır. Nitekim bu seyahatten kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'in isteği ile Türk Ocakları kendini feshetmiştir. Türk Ocaklarının kapanması ile ortaya çıkan boşluğu ise Halkevleri doldurmuştur.

Konuşmasının devamında Hatay konusuna da değinen Mustafa Kemal, Adana'ya ilk gelişinde Hatay konusunu gündeme getiren iki genç kızı hatırlatarak Hatay'ın ait olduğu Türkiye Cumhuriyetine bir gün mutlaka dâhil olacağına olan inancını bir kez daha yinelemiştir.¹⁴⁰⁶ Adana ziyaretini tamamlayan Mustafa Kemal, 18 Şubat 1931 günü Konya'ya gitmek üzere şehirden ayrılmıştır.¹⁴⁰⁷

Yedinci Gelişi (28 Ocak 1933)

Mustafa Kemal, 1933 yılında Cumhuriyetin 10. yılı münasebetiyle bir aylık yurt gezisine çıkmıştır. Gezi kapsamında 25 Ocak 1933 günü Gaziantep'e giderken kendisini görmek için bekleyen Adanalılara, "*Allaha ısmarladık arkadaşlar!...*"¹⁴⁰⁸ diyerek yoluna devam etmiştir. Gaziantep ziyaretini tamamladıktan sonra incelemelerde bulunmak üzere Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya ile birlikte 28 Ocak 1933 günü Adana'ya gelmiştir.¹⁴⁰⁹ Halkın sevgi gösterileri eşliğinde otomobiline binerek bu sırada şehirde bulunan Meclis Reisi Kazım Paşa'nın (Özalp) misafir olarak kaldığı eve gitmiştir.¹⁴¹⁰ Burada bir müddet istirahat ettikten sonra CHP Adana merkezini ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında Türkçenin zenginliği ve Türk dilinin yayılması ile mensucat fabrikaları ve Adana'nın iktisadî vaziyeti, pamuk ziraatı ve ovanın sulanması gibi konular hakkında bilgi almıştır. Bu konularla ilgili düşüncelerini de açıklayan Mustafa Kemal, Adana genelinde Türk dilinin yayılması direktifini bir kez daha

¹⁴⁰⁴ Başar, **a.g.e.**, s.121.

¹⁴⁰⁵ Günver Güneş, "*Mustafa Kemal Atatürk'ün Aydın Seyahatleri*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.61, C.XXI, Mart 2005.

¹⁴⁰⁶ Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.33.

¹⁴⁰⁷ Tural, **a.g.m.**, s.385.

¹⁴⁰⁸ Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.41.

¹⁴⁰⁹ <http://www.adanadan.biz/icerik.asp?ICID=162>. Erişim tarihi: 12.06.2012.

¹⁴¹⁰ Adana ziyaretlerinde genellikle Suphi Paşa'nın konağında kalan Mustafa Kemal, bu seyahatinde Türk Ocağı Reisi ve Halk Fırkası eski mutemedi Fahri (Uğurlu) Bey'in Atatürk caddesinde yeni yaptırmış olduğu evde kalmıştır. "Gazi İçin İstikbal Hazırlıkları Başladı", **Yeni Adana**, 12 Şubat 1931.

tekrarlamıştır.¹⁴¹¹ Ayrıca zirâî ve iktisadi faaliyetlerin gelişmesi için alınması gereken tedbirler konusunda da bilgi vermiştir. Şehir gezisi esnasında Adana mezbahânesini de ziyaret ederek Belediye Reisi Turhan Cemal Beriker'e çalışmalarından duyduğu memnuniyetini ifade etmiştir. Mustafa Kemal'in bu Adana gezisi ile ilgili ilginç bir anekdot da Adana mebusu Zamir Beyin, Mustafa Kemal'in adını "*Damar*" şeklinde telaffuz etmesi üzerine mahkemeye müracaat ederek ismini Damar olarak değiştirmesi olmuştur. Adana seyahatini tamamlayan Mustafa Kemal, incelemelerde bulunmak üzere Mersin'e doğru hareket etmiştir.¹⁴¹²

Sekizinci Gelişi (19 Kasım 1937)

13 Kasım 1937 tarihinde Doğu Anadolu gezisine çıkan Mustafa Kemal, gezi kapsamında Adana'ya da gelmiştir.¹⁴¹³ Geceyi Misis'te vagonunda geçirdikten sonra 19 Kasım 1937 tarihinde saat 11.40'da Adana'ya gelmiştir.¹⁴¹⁴ Adana'da ilk ziyaret ettiği yer kendi adının verildiği park ile parkın ortasında duran heykeli olmuştur. Âbidenin önünde durup uzun müddet heykeline baktıktan sonra heykelin arkasında yazılı olan "*Bende bu vakayiin ilk hissî teşebbüsü, bu memlekette, bu güzel Adana'da vücut bulmuştur*" cümlesini okumuştur.¹⁴¹⁵ Parktan çıkacağı sırada yanına yaklaşan ve isimlerinin Meliha Yurtman ve Sabahat Türkmen olduğu öğrenilen Hataylı iki genç kız, ellerindeki buketleri takdim ettikten sonra Meliha Yurtman isimli kız,¹⁴¹⁶

"Yaratıcı, kurtarıcı, Ulu Önder!

*Bugün hürmetle ellerinizi öpen yarının kahraman Türk erlerinin anneleri olacak Türk Hatay kızlarıdır. Türk âlemine yarattığınız sonsuz büyük varlıklara ilâve ettiğiniz Türk Hatay istiklâli, millî tarihimizin ebedî ölmez eserlerinizin yanında daima ufak bir misal teşkil edecektir. Bugün Hataylılar, Yüce Atalarına sonsuz bağlılıklarını, minnettarlıklarını, şükranlarını sunar, ellerinizden öperler"*¹⁴¹⁷

¹⁴¹¹ Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.63-64; Tural, **a.g.m.**, s.385.

¹⁴¹² Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.41-42; Necati Çankaya, **Atatürk'ün Hayatı, Konuşmaları ve Yurt Gezileri**, İstanbul 1985, s.312.

¹⁴¹³ Atatürk, gezi kapsamında Sivas, Malatya, Diyarbakır, Elazığ, Adana, Mersin, Afyon ve Eskişehir'i ziyaret ettikten sonra Ankara'ya dönmüştür. Tural, **a.g.m.**, s.389.

¹⁴¹⁴ Atatürk Adana'ya gelirken Başbakan Celal Bayar, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, milletvekillerinden İsmail Müştak Mayakon, Ali Kılıç, Salik Bozok, Dr. Neşet Ömer ile Sabiha Gökçen de eşlik etmiştir. <http://www.adanadan.biz/icerik.asp?ICID=163>. Erişim tarihi: 12.06.2012.

¹⁴¹⁵ Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.43.

¹⁴¹⁶ <http://www.adanadan.biz/icerik.asp?ICID=163>. Erişim tarihi: 12.06.2012.

¹⁴¹⁷ Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, s.44.

Parktan sonra İsmet İnönü Kız Enstitüsüne giden Mustafa Kemal, müdürden izahat alarak derslere girmiş, öğrencilere sorular sormuştur. Bu esnada Tarsus civarına asırlarca evvel yerleşen Terkeş kavminden bahsederek Tarsus'un eski adının Terses olduğunu ve bu konularda araştırma yapılması gerektiğini işaret etmiştir. Okuldan çıktıktan sonra Millî Mensucat fabrikasının arkasından geçerek şehri dolaştığı esnada otomobili dar bir yolda çamura saplanması üzerine yolun yapılmasını emretmiştir. Gezisini tamamladıktan sonra halkın alkışları arasında saat 13.00'de Adana'dan ayrılarak Mersin'e doğru hareket etmiştir.¹⁴¹⁸

Dokuzuncu Gelişi (24 Mayıs 1938)

Mustafa Kemal'in bu seyahati Hatay meselesinden dolayı gerçekleşmiştir. Hatırlanacağı üzere daha önceki bir Adana seyahatinde "*Bizi de kurtar!*" diyen Hataylı kızlara ve tüm Türk ulusuna, "*Kırk asırlık bir yurt köşesi, düşman elinde esir kalamaz!*" diyerek Hatay konusundaki tavrını ortaya koymuştu. Bu nedenle Hatay'ın vatan topraklarına katılması için ortaya çıkan müsait şartlardan dolayı hasta olmasına rağmen güney vilâyetlerimizi kapsayan bir geziye çıkmıştır. Bu geziye çıkmasında büyük ölçüde II. Dünya Savaşı öncesinde Fransızlar ile Hatay'ın yönetimi konusunda yapılan görüşmelerin çıkmaza girmesi etkili olmuştur. Türkiye'nin kararlılığını göstermek isteyen Mustafa Kemal, 20 Mayıs günü Mersin'e gelmiştir. Burada kaldığı dört gün esnasında askeri birlikleri teftiş etmiş, 24 Mayıs 1938 günü de Adana'ya doğru yola çıkmıştır. Bu esnada Tarsus'da da kısa bir mola vermiştir.¹⁴¹⁹

Adana'da coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanan Mustafa Kemal, kendi adıyla anılan parkta yer alan heykelinin önünden geçerken otomobilini durdurarak bir müddet heykelini süzdükten sonra önünden geçen askerleri teftiş etmiştir. Askerlerin intizamını çok beğenerek Tümgeneral İsmail Hakkı Akoğuz'u¹⁴²⁰ tebrik etmiştir. Adana'da kısa bir süre kaldıktan sonra Ankara'ya dönmek üzere hareket eden Mustafa Kemal'e yaklaşan Vali Tevfik Hadi Baysal, Adanalıların hasretini ve kendilerini daha çok görmek istediklerini ifade ederek bir müddet daha şehirde istirahat buyurmalarını rica etmiştir. Bunun üzerine sabit bir noktaya dalarak biraz düşünen Mustafa Kemal,

¹⁴¹⁸ Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.44; Çankaya, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, s.390.

¹⁴¹⁹ Öz, *a.g.e.*, s.43.

¹⁴²⁰ 14 Mayıs 1950 seçimleri sonucunda hükümeti kuran Adnan Menderes'in Meclis'ten güvenoyu alırmaz ilk icraatı, seçim sonuçları belli olduğu zaman Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün huzuruna çıkarak, "*Paşam emrinizdeyiz*" dedikleri iddia edilen 15 generali emekliye sevk etmek olmuştur. Bu generalden birisi de İsmail Hakkı Akoğuz'dur. Eroğul, *a.g.e.*, s.100.

Salih Bozok'a dönerek *“Salih! Adana’yı gündüz gözü ile bir kere daha görelim”* demiştir. Bu davranışı ile Adanalıları çok mutlu eden Mustafa Kemal, alkışlar ve yaşa sesleri arasında Seyhan nehri kenarında bulunan belediye parkına gelmiştir.¹⁴²¹ Burada bir hasır koltuğa oturarak Seyhan nehrine uzun uzun bakmıştır. Nehrin suyunun sulama amaçlı kullanılması durumunda ne kadar arazinin sulanacağı hakkında bilgi aldıktan sonra Mısır ile Çukurova'nın mukayesesini yapmıştır. Bu sırada ikram edilen portakal suyu için doktoru Neşet Ömer'e dönerek *“zararlı değil mi?”* diye sormuştur. Aldığı cevap üzerine şekersiz bir kahve istemiştir.

Seyhan nehri kenarında yarım saat oturduktan sonra Ankara'ya dönmek üzere otomobile binerek tren istasyonuna gelmiştir. Bu esnada suyu dokunur diye içmediği üç portakalı hastalığının ateşinin vermiş olduğu ızdıraptan dolayı birden yemiştir.¹⁴²² Ankara'ya döndüğünde seyahatini değerlendirerek *“Öyle memleket bölgeleri geçtik ki orada kadınlar erkeklerden daha çok sapana yapışmış, elinde çapasıyla Türkün azık topraklarını zenginleştirmeye çalışıyor. Toprağını seviyor ona gönülden bağlıdır. Bütün bu insanlar Türkiye Cumhuriyetini zengin, kuvvetli ve muhteşem olsun diye kendi rızkının fazlasını seve seve tereddütsüz büyük bir fedakârlıkla devlet hazinesine veriyor. Bütün gördüklerimizi bu kısa ifade içinde toplamak kabil değildir”* şeklinde değerlendirmiştir.¹⁴²³

¹⁴²¹ Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.47; Çankaya, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, s.396.

¹⁴²² Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.48.

¹⁴²³ Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, 1. Baskı, s.45.

III. BÖLÜM

EĞİTİM VE KÜLTÜR

A- Eğitim Hayatı

1. Osmanlı'nın Son Döneminde Eğitim Sistemi

Osmanlı Devleti'nin geleneksel temel eğitim kurumlarına sıbyan mektebi denilmektedir. Genellikle taştan inşâ olunan ve her mahallede yer alan bu mektepler, taştan yapılmış olmaları nedeniyle “*taş mektep*”, her mahallede bulunmaları nedeniyle “*mahalle mektebi*” olarak da adlandırılmışlardır. 5-10 yaş arasındaki erkek ve kız çocuklarının devam ettiği bu mekteplerde dînî eğitimin yanı sıra okuma yazma dersleri de verilmiştir.¹⁴²⁴

Her mahallede bulunmalarından dolayı toplumsal yaşam üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olan sıbyan mektepleri, 19. yüzyılda Osmanlı eğitim sisteminde görülen “*yenileşme*” hareketleriyle birlikte bu özelliklerini yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardır.¹⁴²⁵ Ancak bu değişim çok kolay olmamıştır. Çünkü mektepleri ıslah etmek üzere uygulamaya konulan düzenlemeler “*gelenekçiler*” olarak adlandırılan grubun direnciyle karşılaşmıştır.¹⁴²⁶ Bunun üzerine 1869 tarihli “*Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi*”nin de etkisiyle modern usulde eğitim veren “*ibtidâî*” mektepleri açılmaya başlanmıştır.¹⁴²⁷ 1876 Kanun-ı Esasî ile ilköğretimin erkek ve kız çocuklarına mecburi hale getirilmesiyle birlikte bu mekteplerin sayısı hızla artmaya başlamıştır.

¹⁴²⁴ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara 1991, s.11.

¹⁴²⁵ Osmanlı eğitim sisteminin ıslahına yönelik düzenlemeler, Avrupa'nın üstünlüğüne karşı çözüm arayışının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı devlet adamları ilk etapta Avrupa'nın üstünlüğünü sadece askeri sahada görüp buna yönelik düzenlemeler yapmıştır. Ancak Tanzimat dönemiyle birlikte üstünlüğün her alanda kabul edilmesi üzerine devletin bütün müesseselerinde ıslahat yapma ihtiyacı hissedilmiştir. Bununla birlikte ulema ve onun kontrolü altında bulunan fakat hayatiyetini kaybetmiş olan kültür, eğitim, hukuk ve diğer sosyal müesseselerle ilgili değişiklikler hemen yapılmamıştır. Eğitim ve öğretim alanındaki ilk ciddi düzenlemeler ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Ancak yapılmak istenen düzenlemeler eski sistemi savunanların direnciyle karşılaşmıştır. Bunun üzerine eski sistemi savunanlar “*gelenekçiler*”, yapılmak istenilenleri savunanlar ise “*yenilikçiler*” olarak adlandırılmıştır. Kodaman, **a.g.e.**, s.1.

¹⁴²⁶ Sıbyan mekteplerinin ıslahı için 1845 yılında “*Meclis-i Muvakkat*” kurulmuş, 1847 yılında da bu mekteplerin öğrenim süresinin 4 yıl olduğu gibi hususları düzenleyen bir de talimatname yayınlanmıştır. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, İstanbul 1999, s.140-141; İbrahim Ethem Başaran, **Türk Eğitim Sistemi**, Ankara 1996, s.77; Kodaman, **a.g.e.**, s.62; Cahit Yalçın Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Eskişehir 1998, s.144.

¹⁴²⁷ Bu nizamname ile her mahalle ve köye en az bir sıbyan mektebi kurulması, eğitim süresinin 4 yıl olması, erkek öğrencilerin 6-10, kız öğrencilerin 7-11 yaşlarında olması, dînî derslerin yanı sıra dünyevi derslerinde okutulması kararlaştırılmıştır. Öğretmen olabilmek içinse “*Dar’ül Muallimîn*” mezunu olma şartı getirilmiştir. Reşat Özalp, **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)**, İstanbul 1982, s.165-197; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.72; İlhan Başgöz, **Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Ankara 1995, s.3-6; Hasan Cicioğlu, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim**, Ankara 1985, s.7; Kodaman, **a.g.e.**, s.59-60.

Bazı sıbyan mekteplerinin ibtidâî mekteplere dönüştürülmesi de bu sayının artmasına olumlu yönde katkıda bulunmuştur.¹⁴²⁸

Osmanlı Devletinde ibtidâî mekteplerle idâdîler arasında yer alan ve ortaokul seviyesinde eğitim veren mektepler ise “*rüştiye*” olarak adlandırılmıştır. Rüştiye derecesinde eğitim veren ilk okul II. Mahmud dönemine tesadüf eden 1838 yılında, rüştiye adıyla ilk okul ise 1847’de İstanbul’da açılmıştır.¹⁴²⁹ Eğitim süresi 4 yıl olan okulda Kur’an-ı Kerim başta olmak üzere akaid, Arapça, hesap ve yazı dersleri okutulmuştur. Sadece Müslüman çocuklarının eğitim gördüğü okullara 1867’den itibaren Türkçe imtihana tâbi tutulmak suretiyle gayrimüslim çocukları da alınmaya başlanmıştır. 1869 Maârif Nizamnamesinde bu okullarla ilgili olarak da bazı hükümler yer almıştır. Buna göre hâne sayısının 500’den fazla olduğu yerlerde 1 rüşdiye mektebinin açılacağı, eğitim süresinin 4 yıl olacağı, masraflarının vilâyet maârif idaresi sandığından karşılanacağı ve mezunlarının idâdîlere imtihanla alınacağı belirtilmiştir.¹⁴³⁰ Ancak bir süre sonra ders sayısı ve çeşidi artırılarak eğitim süresi 6 yıla çıkarılmıştır.

Osmanlı devletinde ortaokullardan sonra gelen okullar ise idâdî olarak adlandırılmıştır. 1869 yılına kadar Osmanlı devletindeki okullar sıbyan ve rüşdiye mektepleri ile darü’l fûnun iken, nizamname ile rüştiyelerin üzerinde yer alan ve günümüz liselerine denk gelen idâdîler oluşturulmuştur. Nizamnamede idâdîlerle ilgili olarak da hâne sayısının 1.000’i geçtiği yerleşim yerlerinde açılacağı ve eğitim süresinin 3 yıl olacağı belirtilmiştir.¹⁴³¹ Ancak 1887 yılından itibaren eğitim süresi 4 yıla çıkarılmıştır. Nizamname hükümleri çerçevesinde ilk idâdî 1873 yılında İstanbul’da açılmıştır. Bu okulu 1875’ten itibaren diğer vilâyetlerde açılan okullar takip etmiştir.¹⁴³²

Tanzimat sonrasında Osmanlı eğitim sisteminde gerçekleştirilmeye çalışılan en önemli uygulamalardan birisi de bağımsız bir maârif teşkilatı oluşturulmasına yönelik çalışmalar olmuştur. Bu doğrultuda eğitim işlerini düzenlemek amacıyla “*Mekatib-i Rüşdiye Nezâreti*” ihdas edilmiştir. Ancak nezâretten beklenen faydanın sağlanamaması üzerine eğitim meselesini daha küçük ölçekte ele alacak meclisler ve

¹⁴²⁸ Kodaman, **a.g.e.**, s.86-87.

¹⁴²⁹ Bu mekteplerin temelini sıbyan mekteplerinin üstünde yer alan “*sınıf-ı sani*”ler oluşturmuştur. Kodaman, **a.g.e.**, s.91-92; Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara 1991, s.285.

¹⁴³⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s.93; Özalp, **a.g.e.**, s.168-171.

¹⁴³¹ Kodaman, **a.g.e.**, s.114-115; Özalp, **a.g.e.**, s.171-172.

¹⁴³² Kodaman, **a.g.e.**, s.117-118.

komisyonlar oluşturulması fikri ön plana çıkmıştır. Bunun üzerine 1864 yılından itibaren vilâyetlerin eğitim meselesiyle ilgilenmek üzere maârif meclisleri, sancakların eğitim meselesi ile ilgilenmek üzere de maârif komisyonları oluşturulmuştur.¹⁴³³

Osmanlının son dönemine kadar devam eden eğitime yön verme çalışmaları 1913 yılında “*Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkat*” (*Geçici İlköğretim Kanunu*) kanununun uygulamaya girmesine neden olmuştur. Bu kanunla 7-13 yaşları arasındaki kız ve erkek çocuklarına ilköğretim zorunlu ve ücretsiz hale getirilmiş, ilköğretim hizmeti veren kurumlar ana ve sıbyan mektepleri, ibtidâîler, el işleri ve sanat mektepleri şeklinde sınıflandırılmaya tâbi tutulmuş, ibtidâîlerle rüşdiyeler “*ilkokul*” adı altında birleştirilmiş, eğitim süresi ise her biri 2 yıl süreli 3 devreye ayrılmak suretiyle 6 yıl olarak belirlenmiştir. İlköğretimin ilk devresini tamamlayan ancak orta ve yüksek öğrenime devam edemeyecek durumda olan çocuklar içinde 3 yıllık el işleri ve sanat okulları açılmıştır.¹⁴³⁴ Bu okullar sayesinde bir taraftan çocukların zanaat öğrenerek iş gücü sahibi olması bir taraftan da sanayi kuruluşlarının ara eleman ihtiyacının giderilmesi amaçlanmıştır. Bu kanun, geçici bir kanun olmasına karşın cumhuriyet dönemine kadar uygulamada kalmıştır. Hatta Türkiye Cumhuriyetinin Milli Eğitim teşkilatı da bu kanun çerçevesinde oluşturulmuştur.

2. Osmanlının Son Döneminde Adana’da Eğitim

Adana’da Türkler tarafından açılan ilk eğitim kurumları Ulu Câmî(1541) ve Yağ Câmî Medreseleri(1558) olmuştur. Bu medreseleri Ramazanoğulları tarafından kurulmuş olan vakıfların açmış olduğu yeni eğitim kurumları takip etmiştir.¹⁴³⁵ Bu vakıflar, eğitimin yanı sıra sosyal hayata getirdikleri canlılıkla şehrin kısa sürede hızla büyümesine neden olmuşlardır. Bu nedenle bazı araştırmacılar 16. yüzyılı “*Adana’nın altın çağı*” olarak adlandırmışlardır.¹⁴³⁶ 1671 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de bu değişime vurgu yaparak Adana’da 3 dârü’l hadis, 1 dârü’l kura ile 40 sıbyan mektebi bulunduğunu belirtmektedir.¹⁴³⁷

¹⁴³³ Çadırcı, a.g.e., s.287; Nejdet Bilgi, XX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa Kazası (1908-1950), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1996, s.475.

¹⁴³⁴ Özalp, a.g.e., s.83-102; Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s.232; Nafi Atuf, Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme, İstanbul 1932, s.39; Hasan Ali Koçer, Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), İstanbul 1991, s.190-191; Yücel Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri, Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü”, Türkler, C.15, Ankara 2002, s.35-43.

¹⁴³⁵ Ener, Tarih Boyunca Adana Ovası, s.192; Çukurova’da Vakıf Medeniyeti, (Yay. Haz. Fatih Bayhan), Adana 1998, s.16; Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.27.

¹⁴³⁶ Yurtsever vd, Cumhuriyet Dönemi Eğitim, s.5.

¹⁴³⁷ Evliya Çelebi, a.g.e., s.727.

Ancak zaman içerisinde devletin genelinde görülen sosyal bunalımlardan Çukurova bölgesi de etkilenmiştir. Hatta bu yıllarda bölgenin kontrolü derebeylerin eline geçmiştir. Bunun üzerine merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek isteyen Osmanlı devlet adamları, Fırka-i İslâhiye adında bir ordu oluşturmuşlardır. 1865 yılında harekete geçen bu ordu, derebeylerin hâkimiyetine son vererek bölgedeki göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirmiştir. Merkezi otoritenin yeniden sağlanmasıyla birlikte sükûnete kavuşan bölgede eğitim faaliyetleri de düzene girmiştir. Bu bağlamda merkezi hükümetin eğitim alanında gerçekleştirdiği reformlara bağlı olarak vilâyetin eğitim faaliyetlerini düzenlemek amacıyla bir maârif meclisi oluşturulmuştur. Bu meclise vilâyetin etnik ve dînî yapısı göz önünde bulundurularak gayrimüslimlerde alınmıştır. Bu doğrultuda oluşturulan meclis, vali yardımcısı, Müftü Salih Efendi, kâtip İsmet, Hacı Mustafa Efendi, Bezdikyan Kirkor, Samur Kaşzâde Manuk Ağa, Epistopolzâde Nikol, Katolik Rahibi Karabet Efendi, Protestan Karabet Efendi, başkâtip Ömer Ağa ve kayıt memuru Abdülbaki Efendi'den meydana gelmiştir.¹⁴³⁸

Meclisin yanı sıra mesleki beceriyi ön plana alan “*Vilâyet Islahhâne Komisyonu*” adıyla Abdülkadir Efendi, Arifzâde Ömer Efendi, Merakizâde Ahmet Ağa, Kamışlızâde Kirkor Ağa, İğnecizâde Melkon Ağa'dan meydana gelen bir de kurul oluşturulmuştur. Sanayi okulu mahiyetinde bir müessese olan ıslahhâne'de büro memuru, terzi, kunduracı ve kilimci ustası, Türkçe ve Ermenice ders okutan hocalar görev yapmıştır. 1873 tarihli sâlnâmeye göre ıslahhânedeki 90 öğrenci eğitim görmüştür. Bu öğrencilerin 32'si terzilik, 23'ü kunduracılık, 13'ü kilimcilik ve 10'u çulha bölümünde eğitim görürken 12'si de yeni okumaya başlamıştır. Bunun yanı sıra 4 öğrenci de ileri düzeyde eğitim alması için İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁴³⁹

Adana şehir merkezinde modern usulde eğitim vermek üzere ilk ibtidâî mektebi ise 1872 yılında açılmıştır. Eğitim süresi 5 yıl olan bu ibtidâîde Mustafa, Hasan, Ahmet, Nuh, Abdulkadir, Hacı Ahmet, Süleyman, Veyis Mehmet ve Hafız Mehmet Efendi isimli hocalar görev yapmış ve 530 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁴⁴⁰ H.1308 (1892) tarihli Adana vilâyet sâlnâmesine göre ise şehirde bulunan ibtidâî mektepler ile bu

¹⁴³⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Adana-1289*, s.44.

¹⁴³⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Adana-1289*, s.42-43.

¹⁴⁴⁰ *Salnâme-i Vilayet-i Adana-1289*, s.44.

mekteplerde görev yapan öğretmenler ile eğitim gören öğrenci miktarı şu şekilde olmuştur:¹⁴⁴¹

Mektebin Adı	Öğretmenin Adı	Öğrenci Sayısı
Birinci Mektep	Mustafa Efendi	42
İkinci Mektep	Hüsnü Efendi	25
Üçüncü Mektep	Ahmet Efendi	27
Dördüncü Mektep	Nuh Abdülkadir Efendi	25
Beşinci Mektep	Hacı Ahmet Efendi	30
Altıncı Mektep	Süleyman Efendi	18
Yedinci Mektep	Veysel Efendi	90
Sekizinci Mektep	Mehmed Efendi	22
Dokuzuncu Mektep	Hafız Mehmed Efendi	50

Tabloya göre 1892 yılında Adana'daki ibtidâî mekteplerde 329 öğrenci eğitim görmüştür. 1893 tarihli Adana vilâyet sâlnâmesine göre ise şehirde bulunan ibtidâî mektepler ile bu mekteplerde görev yapan öğretmenler ve eğitim gören öğrenci miktarı şu şekilde olmuştur.¹⁴⁴²

Mektebin Adı	Öğretmenin Adı	Öğrenci Sayısı
Birinci Mektep	Mustafa Efendi	42
İkinci Mektep	Ahmet Efendi	25
Üçüncü Mektep	Veysel Efendi	27
Dördüncü Mektep	Hacı Ahmet Efendi	25
Beşinci Mektep	Hafız Mehmed Efendi	30
Altıncı Mektep	Nuh Abdülkadir Efendi	18
Yedinci Mektep	Mehmed Efendi	90
Sekizinci Mektep	Süleyman Efendi	22

Tabloya göre 1893 yılında Adana'daki ibtidâî mekteplerde 279 öğrenci eğitim görmüştür. Aynı yıl vilâyet genelindeki sıbyan mektebi sayısı 573, modern usulle eğitim veren ibtidâî mektep sayısı ise 12'dir. 1894-1895 yılında ise vilâyet genelinde 109'u eski, 6'sı modern usulle eğitim veren 115 ibtidâî vardır. Bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı 2.420'si erkek, 78'i kız olmak üzere 2.498'dir.¹⁴⁴³ 1898 tarihli Maârif sâlnâmesine göre ise Adana vilâyetinde 585 sıbyan mektebi, 12 tane de yeni usulle eğitim veren ibtidâî mektebi vardır.¹⁴⁴⁴ Ancak ilerleyen dönemlerde ibtidâî sayısı hızla artmaya başlamıştır. Buna karşın sıbyan mekteplerinin şehrin eğitim hayatındaki ağırlığı uzun süre devam etmiştir.

¹⁴⁴¹ Salnâme-i Vilayet-i Adana-1308, s.60-61.

¹⁴⁴² Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309, s.61.

¹⁴⁴³ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, C.6, Ankara 2000, s.95.

¹⁴⁴⁴ Kodaman, a.g.e., s.86.

Adana vilâyetindeki ilk rüştiyeler ise 1869 yılında eğitime başlamıştır. Bu dönem açılan 6 rüştiyede 328 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁴⁴⁵ 1873 yılında vilâyet genelinde bulunan dört rüştiyenin öğretmen ve öğrenci miktarı şu şekilde olmuştur:¹⁴⁴⁶

Bulunduğu Yer	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Adana	82	1
Ermenek	71	1
Mersin	29	1
Tarsus	59	1
Toplam	241	4

Adana'daki ilk idâdî ise Vali Abidin Paşa tarafından 1880'li yıllarda açılan "*Mekteb-i İdâdî*"dir. Bunun yanı sıra tanzimat'tan sonra azınlıkların ulusal kimliklerini geliştirmek amacıyla yabancılar tarafından açılan okullar ile devletin tebaası durumundaki gayrimüslimler tarafından açılan okullarda olmuştur. Bu minvalde ilk olarak 1876 yılında Sarkis Efendi Ermeni Mektebi bünyesinde iki rüştiye açılmıştır. Bunu 1888 ve 1901 yıllarında açılan diğer rüştiyeler takip etmiştir.¹⁴⁴⁷

Adana'da modern tarzda eğitim veren okulların açılmasında Ziya Paşa ve Abidin Paşa gibi valiler etkili olmuştur. 1878-1880 yılları arasında Adana Valiliği görevinde bulunan Ziya Paşa döneminin önemli eğitim kurumlarının başında "*Birinci Numune Mektebi*" ve "*İkinci Numune Mektebi*" gelmektedir. Bunlardan 97 öğrencisi bulunan "*Rüşdiye Mektebi*"nin başöğretmenliğini Abdülgafur Efendi, yardımcılığını ise Sadık Efendi yapmıştır. Yeni usulle eğitim veren 6 öğretmen görev yaptığı "*Birinci Numune Mektebi*"nde ise 40 öğrenci eğitim görmüştür. İlkokul eğitimi veren bu okulda görev yapan öğretmenler Hacı Muhammed Efendi, Hafız Abdullah Efendi, Derviş Efendi, Halil Efendi, Osman Efendi ve Musa Efendi'dir. Yeni usulle eğitim veren 5 öğretmenin görev yaptığı 40 öğrencinin eğitim gördüğü "*İkinci Numune Mektebi*"nde ise Abdulkadir Efendi, Hacı Muhammed Efendi, Lütfi Efendi, Mustafa Efendi ve Abdurrahman Efendi isimli öğretmenler görev yapmıştır.¹⁴⁴⁸

Adana sancak merkezinde bulunan bu okulların yanı sıra Tarsus'ta 21 öğrencinin eğitim gördüğü 1 rüşdiye ile 30 öğrencinin eğitim gördüğü 1 numune mektebi, İçil sancağının liva merkezi olan Silifke'de 450 öğrencinin eğitim gördüğü 1 rüştiye ile 5 sıbyan mektebi, Gülnar'da 22 sıbyan mektebi, Ermenek'de 80 öğrencinin

¹⁴⁴⁵ Kodaman, a.g.e., s.93.

¹⁴⁴⁶ Alkan, a.g.e., s.32, 44.

¹⁴⁴⁷ Yurt Ansiklopedisi, "*Adana*", s.120.

¹⁴⁴⁸ Salnâme-i Vilayet-i Adana-1297, s.45.

eğitim gördüğü 1 rüştiye ile 62 sıbyan mektebi, Kozan sancağında 35 öğrencinin eğitim gördüğü 1 rüşdiye, Haçın kasabasında 1 İslâm mektebi ile 3 Hristiyan mektebi, Kars-ı Zülkadiriye’de 1 rüşdiye, Cebeli Bereket sancağı Bulanık kazasında da 1 sıbyan mektebi bulunmaktadır. Buna göre 1880 ve 1883 yıllarında Adana vilâyeti genelindeki rüştiyeler ile öğrenci mevcutları şu şekildedir:¹⁴⁴⁹

Bulunduğu Yer	1880	1883
Adana Rüştiyesi	97	56
Ermenek Rüştiyesi	80	79
Mersin(İçil) Rüştiyesi	45	22
Tarsus Rüştiyesi	21	72
Kozan Rüştiyesi	35	30
Silifke Rüştiyesi	----	38
Sis Rüştiyesi	----	35
Haçın Rüştiyesi	----	48
Karsı Zülkadiriye Rüştiyesi	----	25
Toplam	278	405

1880-1885 yılları arasında Adana Valiliği görevinde bulunan Abidin Paşa da eğitime önem veren bir idareci olmuştur. Bu dönem açılan en önemli eğitim müesseseleri ise rüşdiye mektebi ile idâdî olmuştur. 1883-1885 yılları arasında Taşköprü civarına inşâ olunan “*Rüşdiye Mektebi*” 120, rüşdiyenin açılmasını müteakiben inşâsına başlanan “*İdâdî*” ise 1889 yılında 90 öğrenci ile eğitime başlamıştır.¹⁴⁵⁰ Bunun yanı sıra 9 sınıflı 330 öğrencili bir de ibtidâî mektebi açılmıştır. 1891 yılında idâdînin öğrenci mevcudu 90, rüştiyenin 120, ibtidâînin ise 279 olmuştur.¹⁴⁵¹

Eğitim alanında görülen gelişmelerin etkisiyle 1890 yılında Adana vilâyeti genelindeki okul sayısı 101’e, öğrenci sayısı ise 6.500’e ulaşmıştır. Büyük ölçüde eski usulle eğitim veren bu okulların sayısı ve öğrenci miktarı nüfusa oranlandığında çok düşük olduğu görülmektedir. Bu dönemde şehirde bulunan 101 okulun dînî gruplara göre dağılımı ve öğrenci miktarı ise şu şekildedir:¹⁴⁵²

Dînî Gruplar	Okul Adedi	Öğrenci Adedi
Müslüman	70	2.000
Ermeni	13	1.000
Rum ve Arap	10	300
Katolik	4	220
Protestan ve Latin	4	200
Toplam	101	3.920

¹⁴⁴⁹ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1297**, s.80-81; Alkan, a.g.e., s.32, 44.

¹⁴⁵⁰ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1308**, s.53-60.

¹⁴⁵¹ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309**, s.61.

¹⁴⁵² **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.40; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova’ya Girişi**, s.67.

1891 yılında vilâyet genelindeki okulların dağılımına baktığımızda ise Adana merkez kazada 1 idâdî, 1 rüştiye ve 25 sıbyan mektebi, merkez kazaya bağlı Karaisalı kazasında 40 sıbyan mektebi, Mersin sancağının merkez kazasında 40 öğrencili 1 rüştiye, Tarsus'ta 1 rüştiye, 2 ibtidâîye, 66 sıbyan mektebi, 10 mekatip-i gayrimüslime, İçil sancağında 45 öğrencili 1 rüştiye ile Ermenek kazasında 66 sıbyan mektebi, 1 rüştiye, 1 mekatip-i ibtidâîye, Anamur kazasında 1 sıbyan mektebi, Mut kazasında 1 rüştiye ile 3 sıbyan mektebi, Gülnar kazasında 1 sıbyan mektebi, Kozan sancağının Sis kazasında 1 rüştiye, 1 protestan milletine mensup leyli ve nehari kız mektebi, 2 sıbyan mektebi, Haçin kazasında 51 öğrencili 1 rüştiye, Kars kazasında 50 öğrencili 1 rüştiye, Cebel-i Bereket sancağı merkez livası olan Yarpuz'da 1 rüştiye, 1 sıbyan mektebinin yer aldığı görülmektedir.¹⁴⁵³

1894 yılında vilâyet genelindeki rüştiye sayısının 8'e düştüğü, idâdî sayısının ise değişmediği görülmektedir. Buna göre 1895 yılında açılan idâdîde memur ve öğretmen olarak 28 kişi çalışırken eğitim gören öğrenci sayısı 174 olmuştur. 135'i gündüzlü, 39'u yatılı olarak eğitimlerine devam eden bu öğrencilerin 35'i bir önceki eğitim-öğretim yılından kalmıştır. Bunun yanı sıra dönem içerisinde yeni kayıt yaptıran 4 kişiye karşılık 8 kişi de kaydını sildirmiştir. Okulun 1895-1896 eğitim-öğretim yılı öğrenci mevcudu ise 31 olmuştur.¹⁴⁵⁴

Mersin, Tarsus, Panzinçukuru, Silifke, Ermenek, Mut, Sis ve Haçin'de bulunan 8 rüştiyede ise 21 memur ve öğretmen görev yapmıştır. Bu okullarda eğitim gören öğrencilerden 480'i bir önceki eğitim-öğretim yılından kalmış, yıl içerisinde 139 kişi kayıt yaptırmış, 58 kişi kaydını sildirmiş, 54 kişi sınavla diploma almış, sınav sonunda bir sonraki eğitim-öğretim yılına kalan öğrenci miktarı ise 497 olmuştur.¹⁴⁵⁵

Vilâyette bulunan ve 1881 yılında açılan kız rüştiyesinde ise memur ve öğretmen olarak 3 kişi görev yapmıştır. Okulun öğrencilerinin 85'i bir önceki eğitim-öğretim yılından kalmış, 32 kişi yıl içerisinde kayıt yaptırmış, 20 kişi kaydını sildirmiş ve sınav sonunda bir sonraki eğitim-öğretim yılına 97 öğrenci kalmıştır.¹⁴⁵⁶ Bu dönem Adana'da bulunan Müslümanlara ait ibtidâî sayısı 109'u eski, 6'sı yeni usulde eğitim vermek üzere 115'dir. Vilâyette bulunan ibtidâî sayısı ise 585'i eski, 12'si yeni olmak üzere

¹⁴⁵³ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309**, s.146-168.

¹⁴⁵⁴ Alkan, **a.g.e.**, s.66-67.

¹⁴⁵⁵ Alkan, **a.g.e.**, s.80, 90.

¹⁴⁵⁶ Alkan, **a.g.e.**, s.91.

597'dir. Bunlardan eski usulde eğitim veren ibtidâîlerde 10.661, yeni usulde eğitim veren ibtidâîlerde ise 2.250 olmak üzere 12.911 öğrenci eğitim görmüştür. Bu mekteplerin dikkat çeken bir diğer özellikleri de 593'ünün II. Abdülhamid döneminde açılmış olmasıdır.¹⁴⁵⁷

1894-1895 yılında vilâyet genelinde bulunan Osmanlı tebaası gayrimüslimlere ait okullar ile bu okullara dair veriler ise şu şekilde olmuştur:¹⁴⁵⁸

Türü	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı			Öğretmen Sayısı		
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
İdâdî	2	388	60	448	12	1	13
Rüştiye	4	180	50	230	5	1	6
İptidai	46	1.497	1.047	2.544	40	26	66
Toplam	52	2.065	1.157	3.222	57	28	85

Tabloya göre şehirde gayrimüslimlere ait 52 okul bulunmaktadır. Bunlardan 13 öğretmenin görev yaptığı idâdîlere 448, 6 öğretmenin görev yaptığı rüştiyelerde 230, 66 öğretmenin görev yaptığı ibtidâîlerde ise 2.544 olmak üzere toplam 3.222 öğrenci eğitim görmüştür. Bu okulların cemaatlere göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:¹⁴⁵⁹

Ait Olduğu Cemaat	İbtidai	Rüştiye	İdâdî
		8 Rum	1 Rum
	2 Süryani	2 Ermeni	
	17 Ermeni	1 Ermeni Protestan	
	6 Ermeni Katolik		
	13 Ermeni Protestan		

Aynı dönemde vilâyet genelinde bulunan yabancılara ait okullar ile bu okullara ait veriler ise şu şekilde olmuştur:¹⁴⁶⁰

Türü	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı			Öğretmen Sayısı		
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
İdâdî	5	176	262	436	11	22	33
Rüştiye	2	----	----	----	----	----	----
İptidai	5	65	50	115	3	2	5
Toplam	12	239	312	551	24	38	38

Tabloya göre yabancılara ait 12 okul bulunmaktadır. Bunlardan 33 öğretmenin görev yaptığı idâdîlerde 436, 5 öğretmenin görev yaptığı ibtidâîlerde ise 115 olmak üzere toplam 551 öğrenci eğitim görmüştür. Bu okulların etnik olarak ise şu şekilde olmuştur:¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁷ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul 1985, s.464; Alkan, **a.g.e.**, s.100-101.

¹⁴⁵⁸ Alkan, **a.g.e.**, s.100-101.

¹⁴⁵⁹ Alkan, **a.g.e.**, s.100-101.

¹⁴⁶⁰ Alkan, **a.g.e.**, s.106-107.

¹⁴⁶¹ Alkan, **a.g.e.**, s.106-107.

Okulun Türü	İbtidai	Rüstiye	İdâdî
Ait Olduğu Etnik Grup	2 Fransız 3 Amerikan	1 Fransız 1 İngiliz	1 Fransız 4 Amerikan

1896 tarihli Adana vilâyet sâlnâmesinde Adana'da öğretmen yetiştiren 1 tane “*Darü'l muallimin*” açıldığı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra şehirde bulunan numune mektepleri ile mekteplerin buldukları yerler, muallimleri ve öğrenci miktarı şu şekilde olmuştur.¹⁴⁶²

Mektebin Adı	Muallimi	Öğrenci Sayısı
Numune Mekteb-i İptidaiyesi	Müdür Durmuş, muallimler; Tevfik, Ahmet Şükrü ve Mustafa Efendi	330
Numune-i Terakki Mektebi	Muallimler; Danyal, Avadis, Mustafa ve Abdah Efendi	45
Turunçlu Daire Numune Mektebi	Ahmet Efendi	35
Gani Sofuzâde Mahallesi Mektebi	Vasil Efendi	65
Hurmalı Mahallesi Mektebi	Süleyman Efendi	60
Ramazanzâde Mektebi	Abdurrahman Efendi	15
Şihzâde Mektebi	Ahmet Turan Efendi	45
Kale Kapsı Mektebi	Hacı Abdah Efendi	17
Hânedan Mahallesi Mektebi	Ethem Efendi	55
Koca Vezir Mahallesi Mektebi	Abdulaziz Efendi	6
Sarı Yakup Mahallesi Mektebi	Mehmet Hayri Efendi	6
Yurdan Mahallesi Mektebi	Hüseyin Efendi	12
Eski Hamam Mahallesi Mektebi	Abdurrahman Efendi	32
Ali Dede Mahallesi Mektebi	Mehmet Suphi Efendi	10
Kayalı Bağ Mahallesi Mektebi	Şevki Efendi	18
Toplam		751

Tabloya göre bu dönem Adana'da 15 Numune Mektebi olduğu ve bu mekteplerde 751 öğrencinin eğitim gördüğü görülmektedir. 1896 yılında Adana'da bulunan Kız Mektepleri ile mekteplerin buldukları yerler, muallimleri ve öğrenci miktarı şu şekilde olmuştur.¹⁴⁶³

Mektebin Adı	Muallimi	Öğrenci Sayısı
Gani Asafzâde Mahallesi Mektebi	Güllü Hanım	16
Debbahhâne Mahallesi Mektebi	Emine Hanım	7
Şihzâde Mahallesi Mektebi	Ümmügülsüm Hanım	7
Sofu Bahçe Mahallesi Mektebi	Satı Hanım	7
Kayalı Bağ Mahallesi Mektebi	Fadıma Hanım	7
Ağa Mehmet Mahallesi Mektebi	Fadıma Hanım	4
Ağca Mescit Mahallesi Mektebi	Zeynep Hanım	26

¹⁴⁶² Salnâme-i Vilayet-i Adana-1312, s.132-140.

¹⁴⁶³ Salnâme-i Vilayet-i Adana-1312, s.132-140.

Neccar Mahallesi Mektebi	Esmâ Hanım	26
Sofu Bağçe Mahallesi Mektebi	Dudu Hanım	25
Câmi-i Cedide Mahallesi Mektebi	Ümmügülsüm Hanım	25
Câmi-i Cedide Mahallesi Mektebi	Emine Hanım	6
Kayalı Bağ Mahallesi Mektebi	Zeynep Hanım	4
Kuru Köprü Mahallesi Mektebi	Emine Hanım	4
Kasap Bekir Mahallesi Mektebi	Aişe Hanım	6
Toplam		170

Tabloya göre bu dönem Adana’da 14 Kız Mektebi olduğu ve bu mekteplerde 170 öğrencinin eğitim gördüğü görülmektedir. 1896 yılında Adana merkezde bulunan gayrimüslimlere yönelik açılmış olan mektepler ile mekteplerin türü, açıldıkları yerler ve öğrenci miktarları şu şekilde olmuştur:¹⁴⁶⁴

Mektebin Adı	Öğrenci Sayısı
Han Garbı Mahallesi Mektebi İptidaisi	----
Han Garbı Mahallesi Rum Kilisesi İnas Mektebi	----
Karaköy Rum Mahallesi Mektebi İptidaisi	----
Tepebağ Mahallesi Amerika Misyoner İnas Mekteb-i Rüşdiyyesi	110
Tepebağ Mahallesi Amerikan Misyoner İptidai Mektebi	----
Durmuş Fakı Ermeni Protestan Rüşdiye ve İptidai Mektebi	156
Çorak Mahallesi Abı Kayran Ermeni Mekteb-i İdâdî ve Rüşdiyyesi	150
Hızır İlyas Mahallesi Meryem Ana Yukarı Ermeni Mektebi	300
Hızır İlyas Mahallesi Kazaz Markar Ermeni Mektebi	100
Atik Protestan Kilisesi Mektebi	114
Ermeni Katolik Kilisesi Mektebi	140
Ermeni Katolik Zükur Mektebi	----
İstafanos Kilisesi İnas Mektebi	400
Cizvit Mektebi	----
Cizvit İnas Mektebi	----

Klasik manada eğitim veren bu mekteplerin yanı sıra mesleki eğitim vermek üzere Bahri Paşanın valilik dönemine tesadüf eden 1900 yılında “*Adana Hamidiye Sanayi Mektebi*” açılmıştır.¹⁴⁶⁵ 66’sı Müslim, 15’i gayrimüslim olmak üzere 81 öğrenci ile eğitime başlayan okulun kurucu meclisi İbrahim Rasih Efendi başkanlığında, müdür İbrahim Efendi, Debbazâde Hacı Ali Efendi, Hacı Osman Bey, Belediye Reisi Kadri Bey, katip Süleyman Efendi, Bober oğlu Yovanaki Efendi, Teodos Efendi ve Şahbazyan Manuk Efendi gibi isimlerden oluşmuştur.¹⁴⁶⁶

1905-1908 yılı verilerine göre Adana’daki resmî okul sayısı 6’sı erkek, 4’ü kız olmak üzere 10, yabancı özel okul sayısı ise 3’ü karma, 2’si erkek olmak üzere 5’dir.

¹⁴⁶⁴ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1312**, s.132-140.

¹⁴⁶⁵ Mektep, günümüzde İnkılap İlköğretim Okulunun bulunduğu yerde açılmıştır. **Adana’da Törenler**, s.64.

¹⁴⁶⁶ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1317**, s.117; Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.17-18.

Resmî okulların 3'ü erkek, 3'ü kız olmak üzere 6'sı ibtidâî, 1'i erkek 1'i kız olmak üzere 2'si rüştiye, 1'i erkek idâdîsi, 1'i de erkek darülmualimin-i ibtidâîyesidir. Yabancı özel okulların tamamı ise idâdî statüsündedir. Vilâyet geneline bakıldığında ise resmî okul sayısının 17'si erkek, 10'u kız olmak üzere 27, yabancı özel okul sayısının ise 7'si karma, 6'sı erkek, 1'i kız olmak üzere 14 olduğu görülmektedir. Adana sancağı ile Adana vilâyeti genelindeki yabancı özel okulların dînî ve etnik gruplara göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:¹⁴⁶⁷

Ait Olduğu Dînî ve Etnik Grup	Türü	Adana Sancağı	Adana Vilâyeti ¹⁴⁶⁸
Ermeni	Erkek	----	----
	Kız	----	----
	Karma	1	2
Ermeni Katolik	Erkek	1	1
	Kız	----	----
	Karma	----	----
Protestan	Erkek	1	2
	Kız	----	1
	Karma	----	----
Fransız	Erkek	----	2
	Kız	----	----
	Karma	1	2
Amerikan	Erkek	----	1
	Kız	----	----
	Karma	1	3

Ziya ve Abidin Paşa gibi valilerin idaresinde eğitim alanında ciddi bir atılım göstermiş olan Adana, II. Meşrutiyet döneminde meydana gelen “*Adana Ermeni Olayları*” neticesinde vali ve ordu kumandanı olarak atanan Cemal Paşa idaresinde de benzer bir gelişme göstermiştir. Bu dönemle özdeşleşen eğitim kurumları ise “*Kız Öğretmen Okulu (Dârülmuallimât)*”, “*Erkek Öğretmen Okulu (Dârülmuallimîn)*”, “*Dârüleytâm*” ve “*Ziraat Mektebi*” olmuştur. Modern tarzda eğitim veren bu okullar bölgenin ihtiyaç duyduğu kalifiye elemanların yetiştirildiği önemli eğitim kurumları olmuştur. Bunların yanı sıra dönemin temel eğitim kurumu olan ibtidâîler de faaliyetlerine devam etmişlerdir. Nitekim 1913-1914 yılı verilerine göre vilâyet genelindeki resmî ibtidâî sayısı 134'ü erkek, 23'ü kız, 2'si karma olmak üzere 159'dur.

¹⁴⁶⁷ Alkan, **a.g.e.**, s.127. Bülent Varlık ise II. Meşrutiyet döneminde 20'si şehir merkezinde olmak üzere vilâyet genelinde 147 ibtidâî okul olduğunu belirtmektedir. Ancak bu okulların kime ait olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Bunun yanı sıra 395 öğrencinin eğitim-öğretim gördüğü bir idâdî olduğunu, ayrıca Mersin ve Silifke'de de birer idâdî bulunduğunu belirtmektedir. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.58.

¹⁴⁶⁸ Adana vilâyeti bu yıllarda Adana, Mersin, Kozan, İçil ve Cebel-i Bereket sancağından meydana gelmektedir.

Bunların 27'si II. Meşrutiyet öncesinde, 132'si ise sonrasında açılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Adana'nın II. Meşrutiyet sonrasında eğitimde ciddi bir atılım gösterdiği söylenebilir.¹⁴⁶⁹ Bu ibtidâîlerde görev yapan öğretmen miktarı 247'si erkek, 53'ü bayan olmak üzere 300¹⁴⁷⁰, eğitim gören öğrenci miktarı ise 6.061'i erkek, 1.125'i kız olmak üzere 7.186'dır.¹⁴⁷¹ Öğrencilerin yıllık performansına bakıldığında ise 5.705'i erkek, 1.104'ü kız olmak üzere 6.809'unun sınıfını geçtiği, 203'ü erkek, 21'i kız olmak üzere 224'ünün sınıfta kaldığı, 153 erkek öğrencinin de dönem içerisinde tasdikname aldığı görülmektedir.¹⁴⁷²

Bu dönem vilâyette 40 tane de ibtidâî bulunmaktadır. Bunların 1'i Keldanilere, 1'i Marunilere, 2'si Süryanilere, 3 erkek ibtidâîsi Müslümanlara, 1 karma ibtidâî Rumlara, 12'si erkek, 7'si kız, 13'ü de karma olmak üzere 32'si Ermenilere aittir. Müslümanlara ait olan 3 okulun öğrenci mevcudu 318, Rumlara ait okulun öğrenci mevcudu 25'i erkek, 20'si kız olmak üzere 45, Ermenilere ait okulların öğrenci mevcudu 2.522'si erkek, 1.919'u kız olmak üzere 4.441, Keldani, Süryani ve Marunilere ait okulların öğrenci mevcudu ise 80'i erkek, 80'i kız olmak üzere 160'dır. Buna göre adı geçen okullarda 1913-1914 eğitim-öğretim yılında 2.945'i erkek, 2.019'u kız olmak üzere 4.964 öğrenci eğitim görmüştür. Bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı ise 89'u erkek, 5'i bayan olmak üzere 94'dür. Öğretmenlerin okullara göre cinsiyet esaslı dağılımına bakıldığında ise Müslüman okullarında 16 erkek, Rum okulunda 1 kadın, Ermeni okullarında 63 erkek ile 3 kadın, diğer cemaatlere ait okullarda ise 10 erkek ile 1 kadının görev yaptığı görülmektedir. Aynı dönem vilâyette bulunan yabancı ibtidâî sayısı 10, bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı ise 55'erkek, 55'i bayan olmak üzere 110'dur. Fransız okullarında 38'i erkek, 40'ü bayan olmak üzere 78, Amerikan okullarında 17'si erkek, 15'i bayan olmak üzere 32 öğretmen görev yapmıştır. Bu okulların milletlere göre dağılımı, türü ve öğrenci mevcudu ise şu şekilde olmuştur.¹⁴⁷³

Fransız

Amerikan

¹⁴⁶⁹ Alkan, **a.g.e.**, s.165.

¹⁴⁷⁰ Alkan, **a.g.e.**, s.168.

¹⁴⁷¹ Sınav sonrası öğrenci sayısı 6.483'ü erkek, 1.125'i kız olmak üzere 7.608 olmuştur. Alkan, **a.g.e.**, s.186-187.

¹⁴⁷² Alkan, **a.g.e.**, s.166.

¹⁴⁷³ Alkan, **a.g.e.**, s.173-178.

	Erkek	Kız	Karma	Toplam	Erkek	Kız	Karma	Toplam	Genel Toplam
Okul Sayısı	2	3	1	6	1	1	2	4	10
Öğrenci Sayısı	695	428	----	1.123	310	280	----	590	1.713

Vilâyette bulunan resmî okul statüsündeki 159 ibtidâide 247'si erkek, 53'ü kadın olmak üzere 300, özel statüdeki 50 ibtidâide ise 144'ü erkek, 60'ı kadın olmak üzere 204 kişi görev yapmıştır. Buna göre vilâyet genelinde bulunan ibtidâilerde görev yapan öğretmen ve memur sayısı 391'i erkek, 113'ü kadın olmak üzere 504, eğitim gören öğrenci sayısı ise 13.967'dir. Bu öğrencilerin 7.186'sı resmî ibtidâilerde, 6.677'si özel statüdeki ibtidâilerde, 30'u sultani, 74'ü de idâdîlerin ibtidâî sınıflarında eğitim görmüştür.¹⁴⁷⁴ Bununla birlikte vilâyet genelinde zorunlu eğitim çağındaki erkek sayısı 19.745, kız sayısı ise 17.837 olmak üzere 37.582'dir. Okula devam etmeyenlerin sayısı ise 15.940'u erkek, 17.368'i kız olmak üzere 33.308'dir.¹⁴⁷⁵

Bu dönem Adana sancağının eğitimle ilgili istatistiki verilerine bakacak olursak şehir merkezinde 14'ü erkek, 6'sı kız, 1'i karma olmak üzere 21 ibtidâî okul bulunduğu, 37'si erkek, 23'ü kadın olmak üzere 60 öğretmenin görev yaptığı, 979'u erkek, 322'si kız olmak üzere 1.301 öğrencinin eğitim gördüğü görülmektedir. Adana şehir merkezine tâbi olan yerlerle birlikte bakıldığında ise ibtidâî erkek okul sayısının 20, kız okul sayısının 7, karma okul sayısının 1 olmak üzere 28, erkek öğretmen sayısının 46, kadın öğretmen sayısının 24 olmak üzere 70, erkek öğrenci sayısının 1.188, kız öğrenci sayısının ise 360 olmak üzere 1.548 olduğu görülmektedir. Sancak geneline bakıldığında ise 39'u erkek, 10'u kız, 1'i de karma olmak üzere 50 ibtidâî okul olduğu, 71'i erkek, 27'si kadın olmak üzere 98 öğretmenin görev yaptığı, 1.903'ü erkek, 473'ü kız olmak üzere 2.376 öğrencinin eğitim gördüğü, 3.396'sı erkek, 2.899'u kız olmak üzere 6.295 kişinin okula devam etmediği, 4.111'i erkek, 3.012'si kız olmak üzere 7.123 kişinin ise zorunlu eğitim çağında olduğu görülmektedir.¹⁴⁷⁶

2.1. Osmanlı'nın Son Döneminde Türkler Tarafından Adana'da Açılan Önemli Okullar

2.1.1. Adana Sanayi Mektebi

¹⁴⁷⁴ Alkan, a.g.e., s.179-181.

¹⁴⁷⁵ Alkan, a.g.e., s.187.

¹⁴⁷⁶ Alkan, a.g.e., s.186-187.

Bu mektep, 1860 yılında Ulu Câmî yakınındaki Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa vakfına ait bir binada açılan ıslahhane bünyesinde faaliyete geçmiştir. Eğitim süresi 4 yıl olan ve yatılı olarak eğitim veren okulda dersler hem teorik hem de pratik olarak işlenmiştir. İlk açıldığında terzilik, kunduracılık ve halıcılık şubeleri bulunan okula ilerleyen zamanlarda bir tane de mürettiphâne¹⁴⁷⁷ şubesi açılmıştır. Ayrıca dibâğat¹⁴⁷⁸ tahsili için İstanbul'a 10 tane öğrenci gönderilmiştir. Eğitim faaliyetini uzun yıllar başarılı bir şekilde sürdüren okul, ilgisizlik ve suiistimaller yüzünden 1878 yılında kapanmak zorunda kalmıştır. Fakat 1900 yılında Muhtar Fikri ve İhsan Beylerin gayretleri neticesinde “*Adana Hamidiye Sanayi Mektebi*” adıyla tekrar açılmıştır. Bu süre zarfında okul binası bir süre Gureba Hastanesi bir süre de tecridhâne olarak kullanılmıştır. Ancak Adana'nın bir dönemine damgasını vuran ustaları ile sanayicilerini yetiştiren okulun terzihâne ve kundurahâne bölümleri 1906 yılında “*Sanayi âdiyyedendir*” denilmek suretiyle tekrar kapatılmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında askeri malzeme imalathânesi haline getirilen okul, işgal yıllarında ise Fransızlar tarafından garaj olarak kullanılmıştır. Fakat Adana'nın düşman işgalinden kurtulmasıyla birlikte garaj hâminden çıkarılarak tesviyecilik, dokumacılık, tornacılık, ocakçılık, motorculuk kısımlarına sahip demirhânesi ve marangozhânesi olan bir eğitim yuvası haline getirilmiştir.¹⁴⁷⁹

1923-1924 eğitim-öğretim yılında okulun öğrenci mevcudu 49'dur. 30'u yatılı ve parasız, 19'u gündüzlü ve parasız statüde eğitim gören öğrencilerin 12'si tesviye, 6'sı demir, 19'u marangoz, 6'sı ağaç torna, 4'ü dökme, 2'si de müretteplik eğitimi görmüştür. Bu dönem okulda görev yapan öğretmen mevcudu ise 9'u Türk, 1'i yabancı kökenli olmak üzere 10'dur. Öğretmenlerin mezuniyetine bakıldığında ise 2'sinin yüksek okul, 2'sinin ortaokul, 6'sının sanayi okulu mezunu olduğu görülmektedir.¹⁴⁸⁰

Günümüzde İnkılâp İlköğretim Okulu'nun faaliyet gösterdiği binada eğitim vermiş olan Sanayi Mektebi, İstiklâl Harbi yıllarında uzun süre eğitim faaliyetine devam edememiştir. 15 Mart 1923 tarihli Adana ziyaretinde Mustafa Kemal'in de gezmiş olduğu okul, mâli nedenlerden dolayı 2 Şubat 1924 Pazartesi günü tamamen

¹⁴⁷⁷ Basimevlerinde tertip ve dizgi işlerinin yapıldığı yer. Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, s.732.

¹⁴⁷⁸ Sepicilik, hayvan derilerini terbiye etme zanaati. Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, s.184.

¹⁴⁷⁹ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.150-151; Şükrü Duyar, “*Adana Bölge Sanat Okulu*”, **Görüşler**, S.43 (Mart 1942), s.14-18; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.121; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.58.

¹⁴⁸⁰ Alkan, **a.g.e.**, s.318-319.

kapanmıştır. Uzun süre boş kalan binası, 28 Şubat 1942 tarihinde “*Bölge Sanat Okulu*”nun açılması ile birlikte yeniden hayat bulmuştur.¹⁴⁸¹

2.1.2. Adana Erkek Lisesi

Vali Abidin Paşa tarafından Taşköprü'nün yakınında inşâ ettirilmiştir. 1883 yılında “*Askeri İdâdî*” adı altında yapımına başlanan okulun hem “*rüşdiye*” hem de “*idâdî*” eğitimi vermesi planlanmıştır. Orta kısmı 1885, idâdî kısmı ise 1889 yılında açılmıştır. Nabi Menemencioğlu idaresinde 90 öğrenci ile eğitime başlayan okulun adı zaman içerisinde pek çok kez değişmiştir. Bu bağlamda “*Adana Mülkî İdâdî Mektebi*” adıyla açılan okulun adı II. Meşrutiyet yıllarında “*Mekteb-i Sultani*”, 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunundan sonra “*Adana Lisesi*” ve 1927-1928 eğitim-öğretim yılından itibaren “*Erkek Lisesi*”, 1933-1934 eğitim-öğretim yılından itibaren de “*Adana Erkek Lisesi*” olmuştur.¹⁴⁸²

1913-1914 eğitim-öğretim yılında 113'ü Müslüman, 11'i Ermeni, 1'i Musevi olmak üzere 125 öğrencisi bulunan okuldan aynı yıl mezun olan öğrenci sayısı 9'dur.¹⁴⁸³ 22'si öğretmen olmak üzere 53 kişilik bir kadroya sahip olan okulun öğretmenlerinin 5'i 20-25, 11'i 25-30, 3'ü 30-40, 3'ü de 40-50 yaş aralığındadır.¹⁴⁸⁴ Öğretmenlerin mezun olduğu okullara bakıldığında ise 5'inin darülfünun (2 ulum-u edebiye şubesi, 1 riyaziyat şubesi, 1 hukuk, 1 eczacı mektebi), 2'sinin diğer yüksekokullar (1 Mekteb-i Mülkiye, 1 Halkalı Ziraat Mektebi), 7'sinin darümuallimin (1 fünun, 1 edebiyat, 5 ibtidâîye), 8'inin ise diğer okul (2 dersten mücaz, 2 sultani ve idâdî okulları, 3 yabancı ülke okulları, 1 özel okul) mezunu olduğu görülmektedir. 1912-1913 eğitim-öğretim yılında 18 öğretmene sahip olan okulun öğretmen sayısı 1913-1914 eğitim-öğretim yılında 4 kişi artarak 22'ye yükselmiştir.¹⁴⁸⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarına tesadüf eden 1923-1924 eğitim-öğretim yılında okulda eğitim gören öğrenci sayısı 363, yabancı dile devam eden öğrenci sayısı ise 3'ü Almanca, 129'u Fransızca olmak üzere 132, okulda görev yapan öğretmen sayısı ise

¹⁴⁸¹ “Sanat Okulu Bugün Açılıyor”, **Bugün**, 28 Şubat 1942; Duyar, **a.g.m.**, s.14-18; Ayhan, **Çukurova Albümü**, s.396; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.75.

¹⁴⁸² İşgal yıllarında okullardaki Türk bayraklarının indirilmesi, Türkçenin dışındaki azınlık dilleriyle eğitim-öğretimin zorunlu hale getirilmesi gibi nedenlerden dolayı okulun öğretmen ve öğrencileri Kuvâ-yi Milliye saflarına katılmıştır. Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.32-33.

¹⁴⁸³ Bu öğrencilerin baba mesleğine bakıldığında ise 1'inin ulema, 1'inin din adamı, 4'ünün memur, 8'inin sanatkar, 107'sinin çiftçi ve 4'ünün de diğer olarak adlandırılan ve ne olduğu belirtilmeyen meslek grubundan olduğu görülmektedir. Alkan, **a.g.e.**, s.125-127.

¹⁴⁸⁴ Alkan, **a.g.e.**, s.228.

¹⁴⁸⁵ Alkan, **a.g.e.**, s.229-231.

ibtidâî kısmında 6, tali kısmında 25 olmak üzere 31'dir.¹⁴⁸⁶ 1926-1927 eğitim-öğretim yılında 23 öğretmenin görev yaptığı okulda eğitim gören öğrenci sayısı ise 268'dir.¹⁴⁸⁷

Kız Muallim Mektebi ile Amerikan Kız Kolejinin kapatılması üzerine kız öğrencilerin Erkek Lisesinde eğitim görmeye başlamasından dolayı okul bir süre karma eğitim vermiştir. Ancak 1932-1933 eğitim-öğretim yılında aynı binada “Adana Kız Lisesi”nin açılması üzerine erkek öğrenciler 1934 yılında Cemal Paşa'nın valiliği döneminde inşa olunan başka bir binaya nakledilmişlerdir. Sadece erkek öğrencilerin eğitim görmeye başladığı okul ise “Adana Erkek Lisesi” olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁴⁸⁸

1932-1933 eğitim-öğretim yılında 469 öğrencinin (I. devrede 273, II. devrede 196) eğitim gördüğü okulda 22 öğretmen görev yapmıştır.¹⁴⁸⁹ 1933-1934 eğitim-öğretim yılında 18 erkek, 1937-1938 eğitim-öğretim yılında 20 erkek, 1941-1942 eğitim-öğretim yılında 16'sı erkek, 4'ü kadın olmak üzere 20, 1945-1946 eğitim-öğretim yılında ise 21'i erkek, 4'ü bayan olmak üzere 25 öğretmen görev yapmıştır.¹⁴⁹⁰

İki devreli okulların I. devresinin ortaokula, II. devresinin liseye dönüştürülmesi doğrultusunda iki kademedede eğitim veren okulun bir kısmı “Çukurova Ortaokulu” adıyla ayrılmıştır. Öğrenci sayısının hızlı bir şekilde artmasından dolayı 1950'li yıllarda ikili eğitime geçmek zorunda kalan okula 1958, 1966 ve 1975 yıllarında ek binalar yapılmıştır. 1975 yılından itibaren kız öğrencilerin de alınmaya başlandığı¹⁴⁹¹ okulun 1932-1956 yılları arasındaki öğrenci ve öğretmen miktarı ile öğretmenlerin cinsiyet esaslı dağılımı ise şu şekilde olmuştur:¹⁴⁹²

¹⁴⁸⁶ Alkan, a.g.e., s.289.

¹⁴⁸⁷ Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı, Ankara 1929, s.20, 23.

¹⁴⁸⁸ Yurtsever vd, Cumhuriyet Dönemi Eğitim, s.32-33.

¹⁴⁸⁹ BİUM, 1932-1933 Maarif İstatistiği, İstanbul 1934, s.203, 214.

¹⁴⁹⁰ BİGM, Öğretmenler İstatistiği 1934, 1938, 1942, 1946, İstanbul 1948, s.174.

¹⁴⁹¹ <http://www.adanaerkeklisesi.k12.tr>. Erişim tarihi: 21.08.2012; Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.129; Yurtsever vd, Cumhuriyet Dönemi Eğitim, s.146.

¹⁴⁹² 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.200-219; BİUM, 1933-1934 Maarif İstatistiği, İstanbul 1935, s.302-379; BİGD, 1934-1935 Kültür İstatistiği, İstanbul 1936, s.250-308; BİUD, 1937-1938 Maarif İstatistiği, İstanbul 1939, s.199-234; BİUM, 1938-1939 Maarif İstatistiği, Ankara 1942, s.282-356; BİUM, 1939-1940 Maarif İstatistiği, Ankara 1942, s.258-345; BİUM, 1940-1941 Maarif İstatistiği, Ankara 1943, s.262-349; BİUM, 1941-1942 Maarif İstatistiği, Ankara 1944, s.272-364; BİGM, 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, Ankara 1945, s.278-363; BİGM, 1943-1944 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1945, s.96-196; BİGM, 1944-1945 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1947, s.94-193; BİGM, 1945-1946 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1947, s.96-204; BİGM, 1946-1947 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1948, s.104-215; BİGM, 1947-1948 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1949, s.118-245; BİGM, 1948-1949 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, Ankara 1950, s.142-273; BİGM, 1949-1950 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952, s.178-307; BİUM, 1950-1951 Milli

Yıl	Öğrenci Miktarı	Öğretmen Mevcudu		
		K	E	T
1932-1933	469	----	22	22
1933-1934	309	----	18	18
1934-1935	439	----	29	29
1937-1938	671	----	20	20
1938-1939	778	2	19	21
1939-1940	702	2	23	25
1940-1941	589	1	17	18
1941-1942	699	4	16	20
1942-1943	707	4	16	20
1943-1944	678	8	19	27
1944-1945	747	6	24	30
1945-1946	632	4	21	25
1946-1947	614	5	22	27
1947-1948	559	10	34	44
1948-1949	551	9	20	29
1949-1950	589	7	27	34
1950-1951	549	7	24	31
1951-1952	569	7	26	33
1953-1954	722	11	26	37
1954-1955	853	9	22	31
1955-1956	726	8	19	27

2.1.3. Dârüleytâm

Adana eğitim tarihi içerisindeki ilginç okullardan birisidir. Cemal Paşa'nın valiliği döneminde eğitim-öğretime başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde Adana'da meydana gelen Ermeni olayları üzerine vali olarak Adana'ya gönderilen Cemal Paşa, yetim kalan Ermeni kız çocukları için şehrin kuzeyinde bulunan Bağlarbaşı semtinde bir okul açmaya karar vermiştir.¹⁴⁹³ Bunun üzerine kendisinin başkanlığında vali yardımcısı

Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim, Ankara 1951, s.268-287, 336-337; **BiUM, 1951-1952 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim**, Ankara 1952, s.286-303, 348-349; **BDİEB, 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim**, Ankara 1963, s.612.

¹⁴⁹³ Osmanlı Devleti'nin son döneminde savaşların etkisiyle öksüz ve yetim sayısı hızla artmıştır. Bu konuda faaliyet gösteren Darülaceze'nin yetersiz kalması üzerine 25 Kasım 1914 tarihinden itibaren Dârüleytâmlar açılmıştır. İlk açıldıklarında 20 olan dârüleytâm sayısı ihtiyaca binaen 1916 yılında 69'a ulaşmıştır. Mondros Mütârekesi ile birlikte dârüleytâm olarak kullanılan binaların boşaltılması üzerine öğrenciler boş kamu binalarında kalmaya başlamışlardır. Ancak kısa bir süre sonra dârüleytâmların masraflarının hükümet bütçesi tarafından idare edilemeyeceği ifade edilerek öğrencilerin yönetimleri "*Şehir Yatı Mektebi*" adıyla özel idareye bırakılmıştır. Bu şekilde 1927 yılına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. 1917 yılı itibariyle Adana dârüleytâmına bağlı 9 okulda 175 memur ve hademe görev yapmış, 1.200 öğrenci de eğitim görmüştür. Ersin Müezzinoğlu, "*I. Dünya Savaşı Esnasında Yetim ve Öksüz Çocukların Himayesi ve Eğitimi: Dârüleytâmlar*", **History Studies**, Volume 4/1 (2012), s.399-417; Salih Özkan, "*Türkiye'de Dârüleytâmların Gelişimi ve Niğde Dârüleytâmı*", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.19 (Bahar 2006), s.211-229. Her ne kadar dârüleytâmlar 1915 yılından itibaren açılmışlarsa da Adana Dârüleytâmı Ermeni iğtişasından dolayı yetim ve öksüz kalan çocukların bakımı ve eğitimiyle ilgilenmek üzere 1910 yılında açılmıştır. Bu durum Adana dârüleytâmının diğer vilâyetlerde açılan darüleytâmlar için örnek teşkil ettiğini göstermektedir. 1923-1924 eğitim-öğretim yılında 2'si

Asım, valilik katibi Hakkı Behiç Bey, Osmanlı Bankası müdürü Mösyö Grabowski, mühendis Cahartiye, Rıza Bey, eşraftan Suphi Paşa, Bağdat hattı müfettişlerinden Mösyö Kozlowski'den oluşan bir komisyon oluşturmuştur. Komisyonun çalışmaları neticesinde Alman ustalar tarafından inşa edilen okul 1910 yılında eğitime başlamıştır.¹⁴⁹⁴ Okulun açılmasında Osmanlı hükümetinin yanı sıra Ermeni Kilisesi ve onlarla işbirliği yapan batılı ülkelerin de katkıları olmuştur.¹⁴⁹⁵

1915 Ermeni Tehciri sırasında faaliyetine devam eden okul, I. Dünya Savaşı yıllarında bir casusluk olayı ile gündeme gelmiştir.¹⁴⁹⁶ Buna göre okul müdürü Datevyan Efendi şehri bombalayan düşman uçaklarını telsizle yönlendirdiği için tutuklanmış ve yapılan mahkeme neticesinde idama mahkum edilmiştir. Ancak ülkenin içinde bulunduğu durumdan dolayı uzun süre uygulanamayan karar Türk ordusunun şehri terk etmesi esnasında Nihat Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁹⁷ Bununla birlikte okulun kapanmasının asıl sebebi işgal yıllarındaki Ermeni-Fransız birlikteliğinden kaynaklanmıştır. İşgalin sona ermesi üzerine Fransızlarla birlikte Ermenilerin de şehri terk etmesi esnasında okulda eğitim gören Ermeni çocukları da gitmiştir. Bunun üzerine okula işgal yıllarında yetim kalan Müslüman çocukları alınmaya başlanmıştır. Osmanlıdan cumhuriyete intikal eden müessese uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir. Hatta 15-16 Mart 1923 tarihlerinde Adana'yı ziyaret eden Mustafa Kemal de okulu ziyaret etmiştir. Bu esnada yatılı ve altı sınıflı olarak faaliyet

kadın, 10'u erkek 12 öğretmenin görev yaptığı okulda 295 erkek öğrenci eğitim görmüştür. 1926-1927 eğitim-öğretim yılı itibariyle lağvedildiği belirtilen Adana Yatı Mektebinde bu dönem 6 erkek memur, 9 erkek öğretmen görev yapmış, 187 öğrenci de eğitim görmüştür. **Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı**, s.58; Alkan, **a.g.e.**, s.305-309.

¹⁴⁹⁴ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.168; Asaf, **a.g.e.**, s.56-58.

¹⁴⁹⁵ Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.20.

¹⁴⁹⁶ “Adana’da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim” adlı çalışmada Dârüleytâmın 1917 yılında İngiliz uçakları tarafından bombalandığı esnada okulun giriş kapısında bulunan öğretmen ve öğrencilerin bir kısmının şehit olduğu, bunun üzerine öğretmenlerin bomba parçalarını sınıflara götürerek düşmandan intikam alınması için öğrencilerine yemin ettirdiği bilgisi yer almaktadır. Ancak alıntının yapıldığı kaynakta bomba atılan okulun “Dârüleytâm” değil Erkek Muallim Mektebi olduğu bilgisi yer almaktadır. Özoğuz, **a.g.e.**, s.80-81. Yine aynı kaynakta yer alan ve “Genç Dernekler” adındaki bir dergiden yapıldığı belirtilen alıntıda da okulda milis eğitimi yapıldığına dair resimlerin olduğu ifade edilen bazı resimler yer almaktadır. Aynı çalışmanın 22. sayfasında yer alan ancak nereden alındığı belirtilmeyen bir resimde de jimnastik öğretmeni Niyazi Beyin öğrencilere duvara çıkma, sürünme gibi basit savaş eğitimleri yaptırdığı, bu nedenle Dârüleytâm’ın adının “Enver Paşa Dârüleytâmı” olarak da anıldığı ifade edilmiştir. “Genç Dernekler” isimli derginin ilgili nüshasını bulamadığımız için bahsedilen resimleri teyit edemedik. Ancak bu bilgede bir yanlışlık olduğu görülmektedir. Çünkü bildiğimiz kadarıyla Dârüleytâm’a öğrenci olarak yetim kız çocukları alınmıştır. Oysa Dârüleytâm öğrencilerine ait olduğu ifade edilen resimdeki öğrencilerin hepsinin erkek olduğu görülmektedir.

¹⁴⁹⁷ Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.85-93; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.311.

gösteren okulda 400 civarında¹⁴⁹⁸, 1923-1924 eğitim-öğretim yılında ise 316'sı erkek, 29'u kız olmak üzere 345 yetim çocuğu eğitim görmüştür.¹⁴⁹⁹ Mustafa Kemal'in 1923 yılı Mart ayındaki gezisine iştirâk eden ve Adana Ticaret Rehberi isimli eserin yazarı Remzi Oğuz Bey (Arık) okulla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:

*“Karşıdan saray gibi görünen bir binâ, lâkin sarayların içi gibi bununda içi dışına uymuyor. Alman ustaları tarafından yapılmış. İçi kilise manzaralı bir binâ ki ma'bedlerin boşluğuyla zindânların kasvetini taşıyor. Meşrûtiyyetin akabinde Cemal Paşa merhûm tarafından Ermeni yetimleri için yaptırılan bu binâ, mütârekeden sonra ki günlerde, işgal zamanının fecî devirlerinde sayısız İslâm çocuklarına ve Müslüman kızlarına mezbaha olmuş, mi'mâriyyesinde bile zindân kokusu var.”*¹⁵⁰⁰

2.1.4. Erkek Muallim Mektebi (Erkek Öğretmen Okulu)

1909 yılında Cemal Paşa tarafından “*Dar'ül Muallimîn*” adıyla şehrin güneyinde bulunan ve Harabbahçe denilen bir mevkide açılmıştır.¹⁵⁰¹ “*Eski Saray*” adı verilen bir binada üç sınıflı olarak eğitime başlamış¹⁵⁰² olan okulun ilk müdürü Hafız Hüseyin Efendi'dir. Ancak bir yıl sonra okul müdürlüğüne İstanbul Muallim Mektebinden mezun Mustafa Rahmi Bey (Balaban) atanmıştır.¹⁵⁰³ Rahmi Beyin kısa bir süre sonra tahsil için İsviçre'ye gitmesi üzerine ise Hilmi Bey atanmıştır. 1910 yılında yeni bir binaya taşınmış¹⁵⁰⁴ olan okulun bünyesinde, öğrencilerin uygulama yapabilmesi amacıyla bir tane de “*tatbikat okulu*” açılmıştır.(1911) İlk yıllarda büyük ilgi görmüş olan okulun sınıf sayısı 1914 yılında dörde çıkarılmıştır. Fakat I. Dünya Savaşı sonrasında bölgeyi işgal eden Fransızlar tarafından kapatılmıştır. Bu nedenle işgal yıllarında kapalı kalmıştır. Ancak 4 Ekim 1922 günü İsmail Kemal Beyin okul müdürlüğüne atanması ile tekrar eğitim-öğretime başlamıştır. 29 Ağustos 1923 günü görevden ayrılan İsmail Kemal Beyin yerine Ali Ulvi Bey atanmıştır. Ali Ulvi Beyin müdürlüğü dönemine tesadüf eden 1923 yılında muallim mekteplerinin eğitim süresi 4 yıldan 5 yıla çıkarılmıştır. Bunun üzerine ülkenin diğer yerlerindeki muallim mekteplerinde olduğu gibi Adana Muallim Mektebi öğrencileri de taşkınlık yapmaya

¹⁴⁹⁸ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.147.

¹⁴⁹⁹ Alkan, **a.g.e.**, s.315.

¹⁵⁰⁰ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.168.

¹⁵⁰¹ Alkan, **a.g.e.**, s.217.

¹⁵⁰² Bu bina 1930'lu yıllarda itfaiye garajı olarak da kullanılmıştır. Ömer Kemal, “*Adana Maarif Tarihinden Erkek Muallim Mektebi*”, **Türk Sözü**, 5 Teşrinievvel 1934.

¹⁵⁰³ Mustafa Rahmi Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sadiye Tutsak, **İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)**, Ankara 2002, s.423-425.

¹⁵⁰⁴ Bu bina 1934 yılında Kız Muallim Mektebi olarak kullanılmıştır.

başlamışlardır. Meydana gelen taşkınlıklar üzerine duruma hâkim olamayan Ali Ulvi Bey 11 Ocak 1925’de Bursa’ya tayin olunmuş yerine de 18 Ocak günü Hüsnü Oluğ Bey atanmıştır. Hüsnü Bey döneminde yeni binasına taşınan okulun sınıf mevcudu da bir artmıştır.(1927) Hüsnü Beyin 1928 Eylülünde görevden ayrılması üzerine yerine müdür muâvini Fevzi Bey, 1933 yılında ise İzmir Erkek Lisesi edebiyat öğretmeni Necmettin Halil Bey atanmıştır. 1933-1934 eğitim-öğretim yılında altıncı sınıfı teşekkül eden okulun birinci sınıfı ise lağvedilmiştir. 1934-1935 eğitim-öğretim ikinci sınıfı da kaldırılırken okulun müdürlüğüne Naci Bey tayin olunmuştur.¹⁵⁰⁵

1909 yılında eğitim-öğretime başlayan okul, ilk mezunlarını 1912-1913 eğitim-öğretim yılında vermiştir. Buna göre 23 öğrenci mezun olmaya hak kazanmıştır. 1913-1914 eğitim-öğretim yılında okula devam eden öğrenci sayısı 100’ü Müslüman 4’ü Ermeni olmak üzere 104’tür.¹⁵⁰⁶

1913-1914 eğitim-öğretim yılında okulda 8 öğretmen görev yapmıştır. Bunun yanı sıra idari kadroda 4, hizmetli kadrosunda 11 ve diğer çalışanlar olarak ifade edilen 2 kişi ile birlikte okulun personel sayısı 25’dir. Öğretmenlerin yaş grubu olarak dağılımına bakıldığında ise 7’si 20-25, 2’si 30-40, 1’i de 40-50 yaş aralığında yer almaktadır. Buna göre okul kadrosu içerisinde yer alan ve öğretmenlik yapmaya yetkili 2 kişi ile birlikte okulun öğretmen sayısının 10 olduğu görülmektedir. 1912-1913 eğitim-öğretim yılında 7 olan öğretmen sayısı, 1913-1914 eğitim-öğretim yılında 10’a ulaşmıştır. Öğretmenlerin mezun olduğu okullara bakıldığında ise 2’sinin darülfünun, 2’sinin darümualliminin rüşti kısmından, 2’sinin idâdî, 1’inin Avrupa, 1’inin ise diğer olarak adlandırılan farklı bir okul mezunu olduğu görülmektedir.¹⁵⁰⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim-öğretime tekrar başlamış olan okulun 1923-1924 eğitim-öğretim yılındaki öğrenci mevcudu 175’dir. Bu esnada okulda görev yapan öğretmen sayısı 19’dur.¹⁵⁰⁸ 1926-1927 eğitim-öğretim yılında öğrenci sayısı 187’ye

¹⁵⁰⁵ Ömer Kemal, “Adana Maarif Tarihinden Erkek Muallim Mektebi”, **Türk Sözü**, 5 Teşrinievvel 1934.

¹⁵⁰⁶ Bu öğrencilerin baba mesleğine bakıldığında 12’sinin ulema, 15’inin memur, 5’inin tüccar, 6’sının sanatkâr, 18’inin çiftçi ve diğer olarak ifade edilen ancak mahiyeti bilinmeyen 48 kişiden ibaret olduğu görülmektedir. Alkan, **a.g.e.**, s.217-219.

¹⁵⁰⁷ Alkan, **a.g.e.**, s.219-221.

¹⁵⁰⁸ 175 öğrencinin 57’si tatbikat mektebi öğrencisidir. **Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyât Mecmuası**, İstanbul 1925, s.44-45; Alkan, **a.g.e.**, s.294.

yükselirken öğretmen sayısı 15'e düşmüştür.¹⁵⁰⁹ 1934 yılına kadar okuldan mezun olan öğrenci sayısı ise 420'ye ulaşmıştır.¹⁵¹⁰

Kız Muallim Mektebinin kapanması üzerine 1933-1934 eğitim-öğretim yılında sadece Erkek Muallim Mektebi eğitim faaliyetine devam etmiştir. Bu tarihten itibaren okulun adı istatistiki verilerde “*Adana Erkek Öğretmen Okulu*” veya “*Seyhan (Adana) Öğretmen Okulu*” olarak geçmektedir. Ancak 1941-1942 eğitim-öğretim yılından itibaren kız öğrenciler de okula alınmaya başlanmıştır. Bu nedenle okulun adı 1947-1948 eğitim-öğretim yılından itibaren “*Seyhan Kız Öğretmen Okulu*” olarak değiştirilmiştir. Bu değişiklikte erkek çocuklarının yakın zamanda açılmış olan Köy Enstitülerinde eğitim görmeye başlaması da etkili olmuştur. Buna göre 1932-1941 yılları arasında Erkek Muallim Mektebinde eğitim gören öğrenci ile okulda görev yapan öğretmen mevcudu ve öğretmenlerin cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:¹⁵¹¹

Yıl	Öğrenci Miktarı	Öğretmen Mevcudu		
		K	E	T
1932-1933	244	----	15	15
1933-1934	255	1	12	13
1934-1935	260	1	14	15
1937-1938	240	2	9	11
1938-1939	250	1	11	12
1939-1940	188	1	12	13
1940-1941	143	1	12	13

2.1.5. Kız Muallim Mektebi (Kız Öğretmen Okulu)

1911 yılında “*Dar’ül Muallimat*” adıyla Lami Efendi adında bir kişinin evinde açılmıştır. Hatice hanım isminde bir müdire nezâretinde 9 öğrenci ile eğitime başlamıştır. 1915-1916 eğitim-öğretim yılında yatılı hale gelen okulun açılan ikinci sınıfla birlikte öğrenci mevcudu 41'e yükselmiştir. Bu dönem yeni bir binaya taşınan okulun ders programında da değişiklik yapılmıştır.¹⁵¹² Buna göre Kur'an-ı Kerim, Ulumu Dînîye, Türkçe, tarih, coğrafya, hesap, resim ve dikiş gibi derslere ilave olarak beden eğitimi, Almanca ve müzik dersleri eklenmiştir. 1916-1917 eğitim-öğretim yılında okulun müdürlüğüne Lamia Hüsnü hanım, müdür muâvinliğine ise Saffet hanım atanmıştır. Ayrıca üçüncü sınıfın teşekkül etmesinden dolayı ders programına ruhiyat,

¹⁵⁰⁹ Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı, s.38, 42.

¹⁵¹⁰ Ömer Kemal, “*Adana Maarif Tarihinden Erkek Muallim Mektebi*”, *Türk Sözü*, 5 Teşrinievvel 1934.

¹⁵¹¹ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.200-226; 1933-1934 Maarif İstatistiği, s.398-437; Öğretmenler İstatistiği 1934, 1938, 1942, 1946, s.258; 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.337, 370; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.257, 279; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.383-421; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.378-425; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.388-444.

¹⁵¹² 1934 yılında İstiklâl İlkokulu olarak kullanılan binaya taşınmıştır.

malumat-ı vataniye, fenni terbiye, tedris usulü, hendese, hikmet, kimya, usul-u defteri, hıfzısıhha ve nakış gibi dersler ilave olunmuştur.¹⁵¹³

1918-1919 eğitim-öğretim yılında Menemenlizâde Adil Bey'in Tepebağ'daki evine taşınan okul yer darlığı yüzünden gündüz eğitimi vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra bölgeyi işgal eden Fransızların zorlamasıyla okulun ders programından Almanca dersi kaldırılarak Fransızca dersi konulmuştur. Okulun müdürlüğüne ise Rukiye Nabi Hanım atanmıştır. Bu dönem ilk mezunlarını veren okuldan 9 öğrenci mezun olmaya hak kazanmıştır. 1919-1920 eğitim-öğretim yılında Hacı Naci Paşanın konağına taşınan okuldan 9 öğrenci mezun olmuştur.¹⁵¹⁴ Ayrıca Fransızların zorlamasıyla yeni yetişen nesle yurt ve millet sevgisi aşılacağı gerekçesiyle tarih ve coğrafya dersleri kaldırılmıştır¹⁵¹⁵, Fransızca dersi resmî olarak ders programına konulmuş, Kur'an-ı Kerim dersi de “*Din Dersi*” olarak değiştirilmiştir.¹⁵¹⁶

1920-1921 eğitim-öğretim yılında Naci Paşa konağında eğitime devam eden okulu Mürşide hanım idare etmiştir. Ancak öğrencilerin dağılması üzerine okulun öğrenci mevcudu 7'ye düşmüştür. 1921-1922 eğitim-öğretim yılında okul müdürlüğüne Zehra hanım atanmıştır. Bu esnada ikinci sınıfı teşekkül eden ve üç sınıflı hale gelen okulun birinci sınıfını İstikbâl mektebinin imtihanla alınan 5.sınıf öğrencileri meydana getirmiştir. Ancak kısa bir süre sonra gerçekleşen teftiş neticesinde ikinci ve üçüncü sınıflar lağvedilerek öğrencileri birinci sınıfa dahil edilmiş, okul müdürlüğüne de Remziye hanım tayin edilmiştir.¹⁵¹⁷ Aynı zamanda edebiyat öğretmeni olan Remziye Hanım (Hisar), cumhuriyetin ilk yıllarında okulun ve öğretmenlerin içinde bulunduğu durumu şu şekilde anlatmaktadır:

“Adana'ya gittiğim zaman okul binası son derece bakımsız, harap bir haldeydi. Camları kırık, eşyası, hatta sobası bile yoktu... Türkçe hocası Şaziment hanımdan başka öğretmen de yoktu. Matematik dersi verecek kimse bulunamadığı için bu dersin öğretmenliğini de ben üstlendim. Böylece iki sınıf ile tedrisata başladık. İkinci gurbetim Adana oldu. Hem çocuklarımın hasreti hem de postayı beklemek hasreti vardı. Bunlara

¹⁵¹³ Ömer Kemal, “*Kız Muallim Mektebi Kapanırken*”, **Türk Sözü**, 28 Eylül 1934.

¹⁵¹⁴ Ömer Kemal, “*Kız Muallim Mektebi Kapanırken*”, **Türk Sözü**, 28 Eylül 1934. Bu konakta 1930'lı yıllarda İnönü İlkokulu faaliyet göstermiştir.

¹⁵¹⁵ Fransızların baskısından çekinmeyen öğretmenler, vatanları uğruna canlarını veren kardeşlerinin yaralarını sarmak, pansumanlarını yapmak, dikişlerini dikmek için geceli gündüzlü çalışmaya hazır olduklarını belirten bir dilekçeyi okul müdürlüğüne vererek gerekli yerlerin bilgilendirmesini istemişlerdir. Ener, **Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s.30-34.

¹⁵¹⁶ Ömer Kemal, “*Kız Muallim Mektebi Kapanırken*”, **Türk Sözü**, 28 Eylül 1934.

¹⁵¹⁷ Ömer Kemal, “*Kız Muallim Mektebi Kapanırken*”, **Türk Sözü**, 28 Eylül 1934.

bir de mali sıkıntı eklenmişti. O sıralarda mektepler muhasebe-i hususiyeye bağlıydı. Yani umûmî maaşa tâbi değildik. Maaş almak için hasat mevsimini beklemek gerekiyordu. O süre zarfında kapıcının lütfuna kaldık. Bakkaldan bize aldığı veresiye ile yaşayabiliyorduk. Sonra günün birinde mektep leyliye (yatılı) çevrildi. Bir erkek müdür tayin edildi. Ben de müdür muâvini olarak vazîfelendirildim... ”¹⁵¹⁸

Remziye hanımın verdiği bilgilerden yatılıya çevrildiği anlaşılan okulun müdürlüğüne 1922-1923 eğitim-öğretim yılında Mustafa Lütfi Bey atanmıştır. Remziye hanım ise müdür muâvini olarak görev yapmaya devam etmiştir. Bu dönem üç sınıfla eğitime devam eden okulun müdürlüğüne 1924-1925 eğitim-öğretim yılında Sabiha hanım atanmıştır. Bu esnada yeni binasına taşınan ve dört sınıflı hale gelen okula müdür olarak 1925 yılında Şefika hanım, kısa bir süre sonra da Erkek Muallim Mektebi müdürü Hüsnü Uluğ Bey müdür vekili olarak atanmıştır. 1923-1924 eğitim-öğretim yılında 17 öğretmenin görev yaptığı okulda¹⁵¹⁹ 78 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁵²⁰

1926-1927 eğitim öğretim döneminde yeni bir binaya taşınan okulun müdürlüğüne Murtaza Bey atanmıştır.¹⁵²¹ 1926-1927 eğitim-öğretim yılında 8’i kadın, 7’si erkek olmak üzere 15 öğretmenin görev yaptığı okulda 152 öğrenci eğitim görmüştür. Okulun tatbikat mektebinde görev yapan öğretmen sayısı 5, eğitim gören öğrenci sayısı ise 58 olmuştur.¹⁵²² 1932-1933 eğitim-öğretim yılında 6’sı erkek, 14’ü kız olmak üzere 20 öğretmenin görev yaptığı okulun orta kısmında 99, meslek kısmında ise 107 olmak üzere 206 öğrenci eğitim görmüştür. Aynı dönem okulun tatbikat kısmında 1’i erkek, 4’ü kadın olmak üzere 5 öğretmen görev yapmış, 68’i erkek, 66’sı kız olmak üzere 134 öğrenci de eğitim görmüştür.¹⁵²³

İlk mezunlarını 1918-1919 eğitim-öğretim yılında veren okul, kapandığı 1934 yılına kadar 196 bayan öğretmen yetiştirmiştir. Buna göre okuldan 1919 ve 1920 yılında 9, 1926 ve 1927 yıllarında 14, 1928 ve 1929 yıllarında 16, 1930 yılında 30, 1931 yılında 26, 1932 yılında ise 18 kişi mezun olmuştur. Ancak 1932-1933 eğitim-öğretim yılında eğitim süresinin 6 yıla çıkmasından dolayı mezun vermemiştir. 1933-1934 eğitim-

¹⁵¹⁸ Bir süre sonra Adana’dan ayrılan Remziye Hanım (Hisar), 1924 yılında Paris’e giderek Sorbonne Üniversitesinde kimya dalında yüksek lisans yapmıştır. Kimya alanında ilk yüksek lisans yapan Türk kadını olma özelliğini taşımaktadır. Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.58-59.

¹⁵¹⁹ Alkan, **a.g.e.**, s.295.

¹⁵²⁰ Bunların 13’ü tatbikat sınıfı öğrencisidir. **Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyât Mecmuası**, s.44-45; Alkan, **a.g.e.**, s.295.

¹⁵²¹ Ömer Kemal, “Kız Muallim Mektebi Kapanırken”, **Türk Sözü**, 28 Eylül 1934.

¹⁵²² **Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı**, s.40, 42, 54, 56.

¹⁵²³ **1932-1933 Maarif İstatistiği**, s.83, 154, 221, 225.

öğretim yılında ise 4 öğrenci mezun olmuştur.¹⁵²⁴ Okulun kapanmasından dolayı kalan öğrenciler ise Sivas ve Erzurum'daki okullara nakledilmişlerdir. Bu dönemde okulda görev yapan öğretmen sayısı ise 3'ü erkek, 10'u kadın olmak üzere 13'dür.¹⁵²⁵ 1947-1948 eğitim-öğretim yılında tekrar faaliyete başlayan okulda eğitim gören öğrenci ve görev yapan öğretmen miktarı ile öğretmenlerin cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:¹⁵²⁶

Yıl	Öğrenci Miktarı	Öğretmen Mevcudu		
		K	E	T
1932-1933	206	14	6	20
1933-1934	205	10	3	13
1947-1948	131	5	10	15
1948-1949	200	7	7	14
1949-1950	305	12	4	16
1953-1954	242	12	5	17
1954-1955	248	10	6	16
1955-1956	277	12	6	18

2.1.6. Ziraat Mektebi

Modern ziraat eğitimi vermek üzere 1910 yılında Cemal Paşa tarafından açılmıştır. Ziraat ve makinistlik olmak üzere iki şube halinde ve yatılı olarak eğitim vermiştir. 25 civarında öğrenci ve 5 öğretmen ile eğitime başlamış¹⁵²⁷, 1913-1914 eğitim-öğretim yılında öğretmen sayısı 6'ya, öğrenci sayısı ise 54'e yükselmiştir.¹⁵²⁸

I. Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi yıllarında kapalı kalan okul, cumhuriyetin ilk yıllarında mesleki anlamda yetişmiş insana duyulan ihtiyaç nedeniyle tekrar açılmıştır.¹⁵²⁹ 1923-1924 yılında “*Adana Mıntıka Ziraat Mektebi*” adıyla faaliyetine devam eden okulda 53'ü yatılı parasız, 5'i yatılı paralı, 2'si gündüzlü ve parasız olmak üzere 60, “*Makinistlik Mektebi*”nde ise 42'si yatılı parasız, 2'si gündüzlü ve parasız

¹⁵²⁴ Ömer Kemal, “*Kız Muallim Mektebi Kapanırken*”, *Türk Sözü*, 28 Eylül 1934.

¹⁵²⁵ *Öğretmenler İstatistiği 1934, 1938, 1942, 1946*, s.258.

¹⁵²⁶ *1932-1933 Maarif İstatistiği*, s.200-226; *1933-1934 Maarif İstatistiği*, s.398-437; *BİGM, 1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri*, Ankara İstanbul 1949, s.3, 128; *BİGM, 1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri*, Ankara 1950, s.3, 154; *BİGM, 1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri*, Ankara 1952, s.3, 168; *BDİE, 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim*, Ankara 1963, s.31-32, 488.

¹⁵²⁷ Arık, *Adana Ticaret Rehberi*, s.150; Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.58.

¹⁵²⁸ Öğretmenlerin hepsi 30 yaşından küçüktür. Alkan, *a.g.e.*, s.276.

¹⁵²⁹ Bu okullar 1922 yılında çıkarılan 254 sayılı kanuna istinaden Ankara, Bursa, Adana, Konya, Kastamonu, Erzurum, Çorum, Erzincan, Edirne, İzmir, Sivas ve Kepsut'ta açılmıştır. *Düstûr*, III. Tertip, C.3, s.177. Bunun yanı sıra Ankara ve Adana'da ilkokul mezunlarını kabul eden üç yıllık birer tane de Ziraat Makinist Okulları açılmıştır. Bu okullara ilkokul bitirenler alınmış olup üç yıl müddetle ve ortaokul derecesinde tahsil verildikten sonra mezun edilmişlerdir. İlhan Tekeli-Selim İlkin, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*”, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, İstanbul 1988, s.43.

olmak üzere 44 öğrenci eğitim görmüştür. Okullarda bu dönem görev yapan öğretmen sayısı ise Ziraat Mektebinde 6, Makinist Mektebinde 4 olmak üzere 10'dur. Öğretmenlerin mezuniyetine bakıldığında ise Ziraat Mektebinde görev yapan öğretmenlerin 4'ünün yabancı darülfünun, 1'inin Halkalı Ziraat Mektebi, 1'inin Ziraat Mektebi, Makinist Mektebinde görev yapanların ise 3'ünün Sanayi Mektebi, 1'inin Halkalı Makinistlik Mektebi mezunu olduğu görülmektedir.¹⁵³⁰ 1926-1927 eğitim-öğretim yılında 8 öğretmenin görev yaptığı okulun Ziraat Mektebinde 38, Makinist Mektebinde 30 olmak üzere 68 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁵³¹

1928-1930 yılları arasında kapalı kalan Ziraat Mektebi 1930 yılında tekrar açılmıştır.¹⁵³² 1932-1933 eğitim-öğretim yılında 8 öğretmenin görev yaptığı Ziraat Mektebinde 45, 3 öğretmenin görev yaptığı Makinist Mektebinde ise 21 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁵³³ İki kısma ayrılan okulun birinci kısmında ortaokul, ikinci kısmında ise ilkokul mezunları yer almıştır. Ortaokul mezunları 3 yıllık, ilkokul mezunları ise 2 yıllık bir eğitime tâbi tutulmuşlardır. Bu esnada ilkokul mezunlarına tarım makinelerinin kullanımı öğretilmiştir.¹⁵³⁴

Temel gayesi talebe yetiştirmek, memlekete faydalı fidanlar temin etmek, fenni tecrübelerle Adana'ya uygun bitkileri tespit ederek yetişmesini ve yetiştirilmesini temin etmek olan mektebe 1930'lu yıllarda 1.350 dekar da tecrübe arazisi tahsis edilmiştir. Bu arazide narenciye, çiçek ve her türlü nebat ve meyve tecrübesi yapılmıştır. Ancak özellikle üzümle ilgili dikkat çekici çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda 1938 yılına kadar 5.000 bağ çubuk ile 175.000 adet turunç, tatlı limon, limon, portakal, ağaç

¹⁵³⁰ Alkan, a.g.e., s.313.

¹⁵³¹ Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı, s.178.

¹⁵³² Adana, Ankara 1994, s.100. Okulun açıldığı bina günümüzde "Tarım İl Müdürlüğü" olarak kullanılmaktadır. Adana'da Törenler, s.60. 1927 yılında çıkarılan "Ziraat ve Baytar Enstitüleriyle Âli Mektepleri Tesisine ve Ziraat Eğitiminin İslahına Dair Kanun" çerçevesinde orta ve yüksek seviyedeki ziraat okullarının yeniden teşkilatlanmasına başlanmıştır. Tekeli-İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s.43. Osmanlı'dan devralınan orta dereceli ziraat okullarının çoğu eğitim, bilim ve teknik açıdan yetersiz görülmesi ve kuraklık dolayısıyla zirâî üretimin çok düştüğü 1928 yılında Halkalı Ziraat Okulu ile birlikte geçici olarak kapatılmıştır. Yahya Sezai Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950, İstanbul 1994, s.414. Bu esnada bu okullarda görev yapan öğretmenler yeni zirâî bilgi ve usulleri öğrenmek için başta Almanya olmak üzere değişik Avrupa ülkelerine gönderilmiştir. Yurt dışında öğrenim gördükten sonra Türkiye'ye dönen öğretmenlerle birlikte zirâî öğretim 1930 yılından itibaren yeniden teşkilatlanmaya başlamıştır. Bu kapsamda 1930 yılında İstanbul Halkalı'da bir Orta Ziraat Mektebi açılmıştır. Bu okulu Bursa, İzmir ve Adana'da açılan okullar izlemiştir. Daha önce ilkokulu bitirenlerin alındığı ve ortaokul seviyesinde eğitim veren bu okullara yeni dönemde ortaokulu bitirenler alındığı için lise derecesinde eğitim vermiştir. Zafer Toprak, Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000), İstanbul 1988, s.24-25.

¹⁵³³ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.228, 242.

¹⁵³⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.129-130.

kavunu, kayısı, okaliptus, dut, akasya, yeni dünya, armut, elma, karabiber, mimoza, anber vs. gibi nebatlardan dağıtılmıştır.¹⁵³⁵

1944-1945 eğitim-öğretim yılında “Ziraat Mektebi”nin adı “Tarım Mektebi”, “Makinist Mektebi”nin adı ise “Tarım Makinist Mektebi” olarak değiştirilmiştir. 1949-1950 eğitim-öğretim yılında “Bölge Tarım Okulu” adı altında birleştirilen iki mektebin adı 1953 yılından itibaren “Bölge Ziraat Okulu” olarak değiştirilmiştir. 1932-1956 yılları arasında okulda eğitim gören öğrenci ile görev yapan öğretmen sayısı ve bunların cinsiyet esaslı dağılımları ise şu şekilde olmuştur:¹⁵³⁶

Yıllar	Ziraat Mektebi			Makinist Mektebi			Toplam			
	Öğr.	Öğretmen			Öğr.	Öğretmen			Öğr.	Öğrt.
		K	E	T		K	E	T		
1932-33	45	----	8	8	21	----	3	3	66	11
1933-34	40	----	8	8	10	----	2	2	50	10
1934-35	45	----	10	10	20	----	1	1	65	11
1937-38	83	----	7	7	30	----	6	6	113	13
1938-39	77	----	11	11	35	----	6	6	112	17
1939-40	92	----	11	11	37	----	2	2	129	13
1940-41	92	----	9	9	63	----	2	2	155	11
1941-42	103	----	9	9	60	----	1	1	163	10
1942-43	113	----	7	7	59	----	9	9	172	16
1943-44	129	----	8	8	59	----	1	1	188	9
1944-45	125	----	10	10	58	----	8	8	183	18
1945-46	144	----	7	7	89	----	7	7	233	14
1946-47	187	----	11	11	50	----	8	8	237	19
1947-48	131	----	12	12	60	----	7	7	191	19
1948-49	128	----	15	15	59	----	7	7	187	22
1949-50	110	----	11	11	----	----	----	----	----	----
1953-54	116	4	24	28	----	----	----	----	----	----
1954-55	109	3	16	19	----	----	----	----	----	----
1955-56	112	1	13	14	----	----	----	----	----	----

¹⁵³⁵ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.130; Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.121.

¹⁵³⁶ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.236, 238, 242; 1933-1934 Maarif İstatistiği, s.428, 440; 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.360-361, 372; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.273, 281; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.410-411, 423; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.414-415, 429; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.430-431, 448; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.446-447, 461; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.462-463, 477; BİGM, 1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1946, s.66-67, 88; BİGM, 1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1947, s.70-71, 92; BİGM, 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1947, s.80-81, 105; BİGM, 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1948, s.78-79, 103; 1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.108-109, 135; 1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.134-135, 163; 1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.154-155, 179; 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim, s.403, 547.

2.2. Osmanlı'nın Son Döneminde Yabancılar Tarafından Adana'da Açılan Okullar

Osmanlı Devletindeki yabancı okulların sayısı 19.yüzyılın ikinci yarısında ciddi bir artış göstermiştir. Gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde açılan bu okullar, misyonerlik veya azınlıklarda ulusal kimlik bilinci uyandırıcı mahiyette faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Çukurova'da bu faaliyetler için önemli bir yer olmuştur. Nitekim 1860'lı yıllardan itibaren bölgede aktif olarak faaliyet gösteren misyonerler Adana, Haçin ve Tarsus gibi gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde birçok sağlık merkezi ile okul açmışlardır.¹⁵³⁷ Bu bağlamda Osmanlı'nın son döneminde Çukurova bölgesinde yabancılar tarafından "*Haçin Kız Koleji*", "*Adana (Tepebağ) Amerikan Kız Koleji*", "*Tarsus Amerikan Koleji*" ve "*Alman Koleji*" isimli okullar açılmıştır.¹⁵³⁸

2.2.1. Haçin Kız Koleji

1860'lı yıllarda Çukurova'ya gelen Amerikalı misyoner Papaz Cofing'in ideallerini yaşatmak isteyen karısının girişimiyle 1880'li yıllarda Haçin'de açılmıştır. Ermeni ve Müslüman çocukların birlikte eğitim gördüğü okul, İstiklâl Harbi yıllarında tarafsızlık politikası izlemiştir. Bu nedenle okuldaki Müslüman çocuklar Ermenilerin katliamlarından kurtulmuşlardır. Fakat Ermenilerin saldırılarından dolayı harabeye döndüğü için savaş sonunda Kayseri'ye taşınmıştır.

2.2.2. Adana (Tepebağ) Amerikan Kız Koleji

1881 yılında Amerikalılar tarafından Adana şehir merkezinde yer alan Tepebağ'da açılmıştır. Ana sınıfından liseye kadar eğitim vermiştir. 1938 yılına kadar faaliyetine devam eden okulda eğitimin yanı sıra sağlık hizmeti de verilmiştir. Şehir merkezinde yer almasından dolayı Adana'da yaşayan varlıklı gayrimüslimlerin çocuklarının eğitim gördüğü bir okul olmuştur.¹⁵³⁹ Ancak 1929 Dünya Ekonomik Buhranının yarattığı iktisadi sıkıntı, binasının eskiliği ve öğrenci sayısının azlığı gibi nedenlerden dolayı kapanmak zorunda kalmıştır. 1923-1924 eğitim-öğretim yılında 10 kadın öğretmenin görev yaptığı okulda I. Dünya Savaşı öncesinde 180 öğrenci eğitim

¹⁵³⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1999, s.118.

¹⁵³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, Ankara 1999. Yurt Ansiklopedisinde, bu okulların yanı sıra bir Fransız okulu ile Katolik Cizvit okulunun da bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Hatta bunlardan özellikle Cizvit Fransız Rervavsiye İdadisinin 200 civarında öğrencisi ile dikkat çektiği de ifade olunmaktadır. *Yurt Ansiklopedisi*, "*Adana*", s.120.

¹⁵³⁹ Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.30.

görmüştür.¹⁵⁴⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarına tekabül eden 1923-1927 yılları arasındaki öğrenci mevcudu ise şu şekilde olmuştur:¹⁵⁴¹

	1923	1924	1925	1926	1927
Müslim	20	48	41	87	125
Gayrimüslim	92	81	104	43	29
Toplam	112	129	145	130	154

2.2.3. Tarsus Amerikan Koleji

Okulun açılmasında Amerikalı işadamaı Albay Eliot Shepard etkili olmuştur. 1885 yılında hacı olmak için Kudüs'e giden Shepard, Presbiteriyan Board aracılığı ile Tarsus'a bir okul açılması için girişimde bulunmuştur. Shepard'ın bu teşebbüsü 1887 yılında neticelenmiş ve okulun açılması için 8 kişilik bir komisyon oluşturulmuştur. 4 Amerikalı ve 4 Ermeni'den oluşan komisyonun çalışmaları neticesinde 22 Kasım 1888'de vaiz Harutyun S. Cenanyan'ın yönetiminde okulun açılışı gerçekleştirilmiştir. "St. Paul's Institute at Tarsus" adıyla 3 öğretmen ve 8 öğrenci ile birlikte eğitime başlayan okul, 1893 yılında ilk mezunlarını vermiştir. Ancak aynı yıl içinde okulun yönetimi "American Board of Commissioners for Foreign Missions"a geçmiştir. 1911 yılında ise okulun simge binası olan "Stickler Hall" tamamlanarak hizmete açılmıştır.¹⁵⁴²

1. Dünya Savaşı sırasında adını "Tarsus Koleji" olarak değiştiren ve cumhuriyet döneminde eğitim faaliyetine devam eden okul, 1924 yılında Hristiyanlık propagandası yaptığı gerekçesiyle kapatılmıştır. Fakat 1925 yılında tekrar açılmıştır.¹⁵⁴³ Bir süre sonra adını "Tarsus Amerikan Koleji" değiştirmiş, yeni adıyla ilk mezunlarını ise 1930 yılında vermiştir. Sadece erkek öğrencilerin eğitim gördüğü okula 1979 yılından itibaren kız öğrencilerde alınmaya başlanmıştır. Günümüzde eğitim faaliyetini devam ettiren okulun 1923-1927 yılları arasındaki öğrenci mevcudunun dîni olarak dağılımı şu şekildedir:¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴⁰ İlknur Polat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", **Bellekten**, C.52, S.202-203 (Nisan 1998), s.651.

¹⁵⁴¹ Sezer, **a.g.e.**, s.58, 60; Alkan, **a.g.e.**, s.308.

¹⁵⁴² Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika/19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Okulları**, İstanbul 1991, s.200-203; Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.28-29; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, s.67-70; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.58; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemi**, Ankara 1999, s.117; <http://www.tac.k12.tr>. Erişim tarihi: 24.03.2012.

¹⁵⁴³ Sezer, **Yabancı Okullar**, s.78.

¹⁵⁴⁴ Kocabaşoğlu, **Amerikan Okulları**, s.200-203; Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.28-29; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, s.67-70; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.58; Tekeli-İlkin, **Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemi**, s.117; <http://www.tac.k12.tr>. Erişim tarihi: 24.03.2012.

	1923	1924	1925	1926	1927
Müslim	94	67	23	61	75
Gayrimüslim	45	6	2	8	5
Toplam	139	73	25	69	80

2.2.4. Alman Koleji

Adana vilâyetine bağlı Cebelibereket sancağının Haruniye beldesinde açılmıştır.¹⁵⁴⁵ Berlin-Bağdat Demiryolu hattında çalışan işçilerin çocuklarının eğitim görmesi için açılan okulun varlığı, okul müdürünün 20 Mayıs 1918 tarihinde “*Genç Dernekler*” dergisine gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır.¹⁵⁴⁶

3. Cumhuriyet Dönemi Türk Eğitim Sistemi

Osmanlı dönemindeki ibtidâîler cumhuriyet dönemiyle birlikte ilkokula, rüşdiyeler ortaokula, idâdîler ise liseye dönüştürülmüştür. Meslek liseleri ve öğretmen okulları gibi eğitim müesseseleri ise varlığını aynen devam ettirmiştir. Bunların yanı sıra cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren gerçekleştirilen inkılaplara bağlı olarak “*Millet Mektepleri*” veya “*Ulus Okulları*”, “*Halkevleri*” ve “*Halk Okuma Odaları*” gibi halk eğitimine yönelik faaliyet gösteren eğitim müesseseleri ile mesleki eğitim veren kurslar da teşekkül etmiştir. Ancak savaş döneminin sona ermesiyle birlikte meydana gelen hızlı nüfus artışı öğrenci sayısının hızla artmasına neden olmuştur. Buna karşın okul ve öğretmen sayısının aynı hızda artmaması eğitimle ilgili ciddi sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bir taraftan okul ve öğretmen açığı giderilmeye bir taraftan da yeni siyasal rejimin değerlerine sahip bireylerin yetiştirilmesi doğrultusunda eğitim sistemi yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet döneminde eğitime verilen değer en önemli göstergesi ise İstiklâl Harbi’nin devam ettiği günlere tesadüf eden 16-21 Temmuz 1921 tarihleri arasında Ankara’da gerçekleştirilen Maârif Kongresi olmuştur. Kongrede cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının ana hatlarının çizilmesi, ilkokul ve orta öğretim mekteplerinin programları ve tahsil süreleri ile köy öğretmeni yetiştirilmesi gibi konuların ele alınması planlanmıştır. Ancak kongrenin devam ettiği günlerde Yunan kuvvetlerinin Eskişehir’e saldırması çalışmaların yarım kalmasına neden olmuştur.¹⁵⁴⁷ Bu nedenle eğitimle ilgili ilk ciddi düzenlemeler 12 Temmuz 1922-4 Ağustos 1923 tarihleri arasında

¹⁵⁴⁵ Şu an ki Düziçi.

¹⁵⁴⁶ Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.26-27.

¹⁵⁴⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.280; İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, Ankara 2004, s.280.

gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda gerçekleştirilen en önemli uygulama eğitim sistemi ile ilgili düzenlemeleri yapmak üzere “*Heyet-i İlmiye*” adı verilen kurulların oluşturulması olmuştur. Birincisi 15 Temmuz-15 Ağustos 1923 tarihleri arasında, ikincisi Nisan 1924’de, üçüncüsü Aralık 1925-Ocak 1926’da düzenlenen Heyet-i İlmiye toplantıları neticesinde eğitimle ilgili önemli kararlar alınmıştır. Nitekim üçüncü Heyet-i İlmiye toplantısından kısa bir süre sonra 789 sayılı “*Maârif Teşkilatına Dair Kanun*”un kabul edilmesi, toplantıların ciddiyetini göstermesi bakımından dikkate değer önemli bir gelişme olmuştur.¹⁵⁴⁸

Cumhuriyet döneminde eğitim sistemimizle ilgili ilk köklü değişiklik 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı “*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*” ile gerçekleştirilmiştir. Bu kanun ile medreseler kapatılırken diğer tüm okullar Maârif Vekâletine bağlanmıştır.¹⁵⁴⁹ Bunu müteakiben vekâletin teşkilat yapısı da değiştirilmiştir. Bu değişiklik, 1913 tarihli “*Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkat*” kanununun kaldırılarak yerine 22 Mart 1926 tarihinde çıkarılan 789 sayılı “*Maârif Teşkilatına Dair Kanun*”un uygulamaya girmesi ile gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁵⁰

Yeni Maârif Teşkilatı Kanununun getirdiği önemli uygulamalardan birisi de “*Maârif Eminlikleri*”nin kurulması olmuştur. Nitekim kanunun 20. maddesinde “*Türkiye Maârif teşkilatı itibarıyla mıntikalara ayrılmıştır. Bir veya birkaç vilâyetten teşekkül eden her mıntıkada bir maârif emini bulunacaktır*” ifadesine yer verilmiştir. Bu maddeye istinaden 29 Haziran 1926 tarihinde “*Maârif Eminleri Talimatnamesi*” çıkarılmıştır.¹⁵⁵¹ Talimatname çerçevesinde Türkiye on üç maârif mıntikasına bölünmüştür.¹⁵⁵² Her mıntikanın başına da buldukları bölgenin maârif işlerinden birinci derecede sorumlu olan “*maârif emini*” unvanlı yöneticiler atanmıştır. Maârif Vekâleti tarafından atanan bu kişiler oldukça geniş yetkilerle donatılmışlar ise de zaman içerisinde yetkileri daraltılarak sadece buldukları bölgenin eğitim faaliyetlerini

¹⁵⁴⁸ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul 2003, s.178.

¹⁵⁴⁹ Necdet Sakaoğlu, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İstanbul 1992, s.23; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.285-286.

¹⁵⁵⁰ Adil Çağlar, “75. Yılında Cumhuriyetin İlköğretim Birikimi”, **75 Yılda Eğitim**, İstanbul 1999, s.125-144; Kanun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. “Maarif Teşkilatına Dair Kanun”, **Resmi Gazete**, S.338 (3 Nisan 1926), s.1233-1235; Hasan Ali Yücel, **Türkiye’de Orta Öğretim**, Ankara 1994, s.270-273.

¹⁵⁵¹ Talimatnamenin tam metni için bkz. **Maarif Vekâleti Mecmuası**, S.9 (Temmuz 1926), s.86-95.

¹⁵⁵² Bu bölgeler İstanbul, Ankara, İzmir, Edirne, Konya, Afyon, Antalya, Adana, Trabzon, Erzurum, Elazığ, Van ve Gaziantep’tir. H.Hüseyin Dilaver, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme ve İstihdam Şartları**, İstanbul 1994, s.32.

denetlemekten sorumlu olmuşlardır. Bu çerçevede 5 yıl uygulanmış olan sistem 2 Temmuz 1931 tarihinde uygulamadan kaldırılmıştır.¹⁵⁵³

Cumhuriyet döneminde eğitimle ilgili gerçekleştirilen önemli değişikliklerden birisi de “*Latin Alfabesinin*” kabul edilmesi olmuştur. 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edilen 1353 sayılı “*Yeni Harfler Kanunu*” ile bütün vatandaşların okuma-yazmayı öğrenmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁵⁴ Bu maksatla Türkiye Cumhuriyetinin ilk yaygın eğitim denemesi olan “*Millet Mektepleri*” adı verilen eğitim kurumları açılmıştır.¹⁵⁵⁵ Bu mekteplerin yanı sıra mekteplerle ilgili talimatnamenin 2. maddesine dayanılarak “*Halk Okuma Odaları*” tesis edilmiştir. Bu odalar, şehir, kasaba ve köylerde okuma yazmayı öğrenmiş olan vatandaşların ilgilendikleri konularda bilgi sahibi olmaları ve kendilerini geliştirmelerine yönelik olarak hizmet vermiştir.¹⁵⁵⁶

Cumhuriyet döneminde eğitim konusunda karşılaşılan en önemli sorun ise okul ve öğretmen yetersizliği olmuştur. Özellikle yeni Türk alfabesinin kabul edilmesi bu eksikliğin daha fazla hissedilmesine neden olmuştur. Bu nedenle bir taraftan yeni binalar inşa olunurken bir taraftan da ihtiyaç duyulan yerlerdeki sağlam binalar okula dönüştürülmüş veya mevcut okullarda ikili, üçlü eğitime geçilmek suretiyle bina sorunu çözülmeye çalışılmıştır. Ancak öğretmen sıkıntısı uzun süre devam etmiştir. Osmanlının son döneminde öğretmen yetiştirmek üzere açılmış olan “*Muallim Mektepleri*”nin savaş dolayısıyla kapalı kalması da bu sıkıntıda etkili olmuştur. Cumhuriyet döneminde tekrar faaliyete geçtiklerinde ise savaşların neden olduğu yıkımdan ziyadesiyle etkilendikleri görülmüştür. Bu nedenle ülkenin içinde bulunduğu iktisadi şartlarda göz önüne alınarak iyi durumda olan öğretmen okulları ile kötü durumda olanlar birleştirilmiştir. Bunun neticesinde Kız Öğretmen Okulu sayısı 7’ye, Erkek Öğretmen Okulu sayısı ise 13’e düşmüştür. Okulların eğitim süresi ise daha nitelikli öğretmen yetiştirilebilmesi için 4 yıldan 5 yıla çıkarılmıştır.¹⁵⁵⁷ Bu değişikliğin yanı sıra uygulamaya giren inkılapların etkisiyle öğretmen sıkıntısı daha da büyümüştür.

¹⁵⁵³ Başgöz, a.g.e., s.89.

¹⁵⁵⁴ Tonguç, **İlköğretim Kavramı**, s.258-263; Sami N. Özerdim, **Harf Devriminin Öyküsü**, Ankara 1962, s.36-37.

¹⁵⁵⁵ Bu mekteplerin adı 1936-1950 yılları arasında “*Ulus Okulları*” olarak ifade edilmiştir. Mustafa Ergün, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara 1982, s.105. Millet mektepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Albayrak, “*Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.X, S.29 (Temmuz 1994).

¹⁵⁵⁶ **BİUM, 1933-1934 Halk Okuma Odaları ve Umum Kütüphaneler İstatistiği**, İstanbul 1935.

¹⁵⁵⁷ Cihanşir Doğan, “*Türkiye’de Sınıf Öğretmeni Yetiştirme Politikaları ve Sorunları*”, **Bilgi**, S.35 (Güz 2005), s.135.

Öğretmen okullarının olumsuz şartlardan dolayı daha fazla öğrenci alamaması ve il özel idareleri tarafından ödenen öğretmen maaşlarının zaman zaman aylarca ödenmemesi ilkokul öğretmenliğinin güvenli bir meslek olarak görülmesine ve tercih edilmesine engel teşkil etmiştir. Bununla birlikte daha iyi yaşam şartlarına sahip olan şehirlerdeki eksiklik kırsal kesimlerdeki kadar ciddi boyutlarda olmamıştır. Bu nedenle nüfusun ekseriyetinin yaşadığı köy, kasaba gibi kırsal alanlardaki ihtiyaç uzun süre devam etmiştir. Hatta ülke genelindeki yaklaşık 40 bin köyden 35 bininde okul olmaması birtakım adımların atılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bunun üzerine köy hayatına uyum sağlamada sıkıntı çekmeyecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla “*Eğitmenlik Sistemi*” uygulamaya girmiştir. Buna göre askerliğini yapmış okur-yazar kişiler köylere öğretmen olarak görevlendirilmişlerdir. Uygulamanın başarılı olması üzerine 1937’den itibaren “*Köy Öğretmen Okulları*” açılmaya başlanmıştır. Bu okullar 1940’lı yıllarla birlikte “*Köy Enstitüleri*”ne dönüştürülmüştür. Öğretmenlerin önemli sıkıntılarında birisi olan maaş sorunu ise 1948 yılından itibaren ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının genel devlet bütçesinden ödenmeye başlanması ile çözüme kavuşturulmuştur.¹⁵⁵⁸

3.1. Halk Eğitimi

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte bireylerin yeni rejimin değerleri doğrultusunda yetiştirilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Maârif Vekili İsmail Safa Bey, 1923 yılı sonlarında yerel idarecilerin bu doğrultuda çalışmalar yapmasını isteyen iki genelge yayınlamıştır.¹⁵⁵⁹ Ancak bireysel çabalarının dışında sistemli ve genel bir çalışma gerektiren bu durum, 1926 tarihli Maârif Teşkilatına Dair Kanun ile belirli bir düzene bağlanmıştır. Buna göre ilgili kanunun 6. maddesinde; “*ilköğretim çağını geçirmiş ve hiç öğrenim görmemiş kişileri işe alan kuruluşlar, bunlara ilköğretim de vermeye mecburdur*” esası getirilmiştir.¹⁵⁶⁰ Bunun üzerine kısa bir süre sonra Maârif Vekâleti tarafından “*Halk Terbiyesi Şubesi*” kurulmuştur.¹⁵⁶¹ Şubenin çalışmaları neticesinde 1927 yılında “*Halk Dershâne ve Konferansları Talimatnamesi*” hazırlanmıştır.¹⁵⁶² Talimatnameye göre hiç okuyamamış veya okulu yarıda bırakmış olan bireylere temel eğitim vermek için 1927 yılından itibaren yurdun çeşitli yerlerinde

¹⁵⁵⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.300, 305.

¹⁵⁵⁹ Geray, *a.g.e.*, s.3.

¹⁵⁶⁰ “Maarif Teşkilatına Dair Kanun”, *Resmi Gazete*, S.338 (3 Nisan 1926), s.1233-1235.

¹⁵⁶¹ Geray, *a.g.e.*, s.169.

¹⁵⁶² Ergün, *a.g.e.*, s.126.

halk dershaneleri açılmıştır. Bu derslikler, 1928 yılındaki harf inkılabı ile birlikte yeni Türk alfabesinin bütün vatandaşlara öğretilmesi için “*Millet Mektepleri*”ne dönüştürülmüştür.¹⁵⁶³

15 Aralık 1928 tarihinden itibaren uygulamaya giren “*Millet Mektebi Teşkilatına Dair Talimatname*”de mektebin kuruluş amacı; “*Türkiye halkını okuyup yazmağa muktedir bir hale getirmek ve ona hayat ve maişetinin istilzam ettiği ana bilgileri kazandırmak maksadile millet mektepleri teşkilatı vücuda getirilmiştir*” şeklinde açıklanmıştır. Talimatnamenin 8. ve 9. maddelerinde de bu hususa atıfta bulunularak erkek ve kadın her Türk vatandaşının bu teşkilatın azâsı olduğunu, mektebin baş mualliminin ise reis-i cumhur Gazi Mustafa Kemal olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁶⁴

1929 yılından itibaren tüm yurttan açılmaya başlanan mektepler; “*sabit*” ve “*seyyar*” olmak üzere iki çeşit, A ve B dershaneleri olmak üzere de iki kademedan oluşmuştur. Şehir, kasaba ve köylerdeki okul binalarında açılanlar sabit, okul bulunmayan yerlerde açılanlar ise seyyar olarak adlandırılmıştır.¹⁵⁶⁵ 16-45 yaş arasındaki bütün vatandaşların gitmesinin zorunlu tutulduğu mekteplerin A dershanelerine okuma yazma bilmeyenler ile eski harflerle okuma yazma bilenlerin, B dershanelerine ise A dershanelerini bitirmiş ve okuma yazmayı öğrenmiş olanların gideceği ve vatandaşlık sıfatının gerektirdiği konularla ilgili bilgi sahibi olacakları ifade edilmiştir. Bu maksat üzere her yıl 1 Kasım'da açılacağı ifade edilen kursların 4 ay süreceği ve şubat sonunda biteceği öngörülmüştür. Kurs bitiminde yapılacak sınavda başarılı olanlara ise mezuniyet belgesi verileceği belirtilmiştir.¹⁵⁶⁶ Mekteplere olan ilgiyi artırmak için de bazı müeyyideler uygulanacağı ifade edilmiştir. Buna göre mekteplere devam etmeyenlere para cezası verileceği, millet mektepleri mezuniyet vesikası bulunmayanlara 1931 Mayıs'ından itibaren resmî ve husûsî müesseselerde hizmet verilmeyeceği ve bu kişilerin köy ve mahalle ihtiyâr heyetlerine giremeyecekleri belirtilmiştir. Ayrıca bütün resmî ve husûsî müesseselerinde müstahdemlerine okuma-

¹⁵⁶³ Bu mekteplerin adı 1936 yılından itibaren “*Ulus Okulları*” olarak değiştirilmiştir. Ergün, **a.g.e.**, s.130. Millet mektepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Albayrak, “*Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.X, S.29 (Temmuz 1994); Tonguç, **İlköğretim Kavramı**, s.258-263; Özerdim, **a.g.e.**, s.36-37; Mücteba İlgürel, **Millet Mektepleri**, İstanbul 1981.

¹⁵⁶⁴ **Maarif Vekâleti Millet Mektepleri Talimatnamesi**, Ankara 1940, s.4; **Resmi Gazete**, S.1321 (7 Teşrinievvel 1336); Turhan Oğuzkan, **Türkiye Cumhuriyetinde Halk Eğitimi**, Ankara 1956, s.73-81.

¹⁵⁶⁵ Oğuzkan, **a.g.e.**, s.19.

¹⁵⁶⁶ **Maarif Vekâleti Millet Mektepleri Talimatnamesi**, s.4-5; **Resmi Gazete**, S.1321 (7 Teşrinievvel 1336); Oğuzkan, **a.g.e.**, s.78.

yazma öğretmeye mecbur oldukları ifade edilmiştir.¹⁵⁶⁷ Bunun üzerine 1928 yılından itibaren Adana’da da Millet Mektepleri açılmaya başlanmıştır. 1929 yılının ilk günlerinde mekteplere olan talep beklenilenden çok fazla olmuştur.¹⁵⁶⁸ Meydana gelen talepten dolayı mevcut dershânelerin yetersiz gelmesi üzerine harekete geçen maârif müdürlüğü, bazı kıraathâne, câmi ve sinema salonlarının dershâne olarak kullanılması için teşebbüste bulunmuştur.¹⁵⁶⁹ Buna göre 1929 Mayıs’ında sona eren kurslar neticesinde yapılan imtihanda başarılı olan kadın ve erkek sayısı aşağıdaki gibi olmuştur:¹⁵⁷⁰

Mektep Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Çınarlı	35	18	53
İnönü	95	18	113
Sakarya	45	45	90
İstiklâl	26	56	82
Dumlupınar	35	15	50
Seyhan	9	34	43
5 Kânunusani	110	26	136
Plevne	11	8	19
23 Nisan	120	----	120
29 Teşrinievvel	89	34	123
Cumhuriyet	67	70	137
İnkılap	----	24	24
Yamaçlı ve Güneşli	120	----	120
Toplam	762	348	1.110

1 Kasım 1932’de başlayan A ve B kursları kapsamında Adana’nın belli başlı ilk okullarından 6’sı erkekler, 2’si kadınlar için tahsis edilmiştir.¹⁵⁷¹ 1928-1935 yılları

¹⁵⁶⁷ “Millet Mektepleri”, **Yeni Adana**, 5 Teşrinisani 1929; “Yeni Harfleri Öğrenmeyen İşten Çıkarılacak”, **Yeni Adana**, 4 Haziran 1931; “Okuma Bilmeyenlere Artık İş Verilmeyecek”, **Yeni Adana**, 6 Mayıs 1931.

¹⁵⁶⁸ Başvuru sayısını artırmak isteyen belediye yönetimi, birçok mektepli kızı askeri müzika bandosuyla birlikte otomobillerle şehrin muhtelif mahallerinde dolaştırmak suretiyle propaganda yapmıştır. “M.Mektebi”, **Türk Sözü**, 1 İkincikânun 1929, s.1; “M.Mekteplerine Müracaat Tahminin Çok Fevkinda”, **Türk Sözü**, 4 İkincikânun 1929, s.1.

¹⁵⁶⁹ “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 10 İkincikânun 1929, s.2.

¹⁵⁷⁰ “Millet Mekteplerinde A Devresinin İmtihanları Dün Hitam Buldu”, **Türk Sözü**, 3 Mayıs 1929, s.1.

¹⁵⁷¹ Gazi Paşa, İstiklâl, Seyhan, Namık Kemal, Cumhuriyet ve Plevne İlkokulları erkeklerle, 5 Kanunusani ve İnönü İlkokulları ise kadınlara tahsis edilmiştir. Erkeklerin dersleri cumartesi, pazartesi ve çarşamba günleri saat 18.15’de, kadınların dersleri ise cumartesi, pazartesi ve perşembe günleri saat 13.30’da başlamıştır. Şehir merkezinde açılan kurslardan Gazi Paşa İlkokulunun B kısmına 35, İstiklâl İlkokulunun A kısmına 41, B kısmına 20, Namık Kemal İlkokulunun A kısmına 55, B kısmına 3, Seyhan İlkokulunun A kısmına 16, B kısmına 20, Cumhuriyet İlkokulunun A kısmına 63, B kısmına 32 erkek katılmıştır. Kadınlar için açılan 5 Kanunusani İlkokulunun A kısmına 5, B kısmına ise 11 kişi devam etmiştir. “Millet Mekteplerinde Bu Akşamdan İtibaren Derslere Başlanıyor”, **Türk Sözü**, 2 Teşrinisani 1932, s.2; “Millet Mekteplerinde Bu Sene Ne Kadar Talebe Ders Okuyor”, **Türk Sözü**, 20 Teşrinisani 1932.

arasında Adana’da açılan Millet Mekteplerine dair istatistiki veriler ise şu şekilde olmuştur:¹⁵⁷²

	Grubu	Cinsiyeti	1928-29	1929-30	1930-31	1931-32	1932-33	1933-34	1934-35
Dershâne Sayısı	A	E	197	148	74	56	10	16	34
		K	101	30	30	1	----	1	----
		T	298	178	104	57	10	17	34
	B	E	42	36	21	26	5	5	3
		K	17	9	3	----	1	----	----
		T	59	45	24	26	6	5	3
Öğretmen Sayısı	A	E	197	148	91	55	10	19	37
		K	101	16	13	1	----	1	----
		T	298	164	104	56	10	20	37
	B	E	42	29	21	12	5	----	----
		K	17	6	3	----	1	----	----
		T	59	35	24	12	6	----	----
Müdüvüm Sayısı	A	E	9.317	4.727	2.017	1.331	650	588	1.180
		K	4.782	1.932	595	35	17	58	----
		T	14.099	6.659	2.612	1.366	667	646	1.180
	B	E	2.888	847	384	548	146	91	43
		K	972	452	30	8	4	----	----
		T	3.860	1.299	414	556	150	91	43
Başarılı Olan Kişi Sayısı	A	E	2.174	1.737	1.154	623	309	331	617
		K	1.172	550	101	3	----	16	----
		T	3.346	2.287	1.255	626	309	347	617
	B	E	2.351	255	123	301	68	64	40
		K	539	79	8	26	2	----	----
		T	2.890	334	131	327	70	64	40

Millet Mektepleri ile ilgili talimatnamenin 2. maddesine dayanılarak “*Halk Okuma Odaları*” açılmıştır. Odaların kuruluş amacı; “*Millet Mektepleri teşkilatının hakiki semerelerini verebilmesi için halkı yalnız okuyup yazdırmak kâfi değildir. Okumak ve yazmak hayatta fikir terbiyesi ve hars için nihayet vasıtaadır. Türkiye halkını ümmilikten kurtarmak için sarfetmekte olduğumuz mukaddessatın asıl muvaffakâtı; halkı okumayı sevdirdiğimiz, mütalaa zevkini verebildiğimiz zaman anlaşılacaktır. Millet Mektepleri’nde okuttuğumuz kadın ve erkek vatandaşlarımız alfabe ve kıraat sayfalarından sonra kendilerini şahsan alâkadar eden malumatı ve vatandaşlık hak ve vazifelerini öğrendikleri zamandır ki mesut ve münevver vatandaşlar yaratmış olmak saadetini duyacağız. İşte bu gayeye doğru atılmış ilk adım (okuma odaları)*”

¹⁵⁷² Tablodaki rakamlar şehir ve köy olmak üzere toplam rakamları içermektedir. **BİUM, 1928-33 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği**, İstanbul 1934, s.2-3; **BİUM, 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği**, İstanbul 1935, s.58-59; **1934-1935 Kültür İstatistiği**, s.206-207; Ömer Kemal Açar, **12 Yıllık Kültürü 1923-1935**, Adana 1936, s.9.

teşkilatıdır...” şeklinde açıklanmıştır.¹⁵⁷³ Buna dayanarak Adana merkez kazanın yanı sıra Feke, Kadirli, Karaisalı, Kozan ve Saimbeyli gibi kazalarda da halk okuma odası açılmıştır.¹⁵⁷⁴ 1945 yılına gelindiğinde ise vilâyet genelinde Adana’da 15, Ceyhan’da 12, Bahçe’de 11, Osmaniye’de 10, Kozan’da 9, Karaisalı’da 8, Kadirli’de 2, Feke’de 1 ve Saimbeyli’de 1 halkodası açılmıştır.¹⁵⁷⁵

Halk odalarını, bütün vatandaşların cumhuriyet değerleri doğrultusunda eğitilmesini amaçlayan ve dönemin en kapsamlı eğitim ve kültür projesi olan Halkevlerinin açılması izlemiştir.¹⁵⁷⁶ 1932-1951 yılları arasında faaliyet göstermiş olan halkevleri, ilk defa 19 Şubat 1932 tarihinde Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun gibi merkezlerde açılmıştır.¹⁵⁷⁷ Adana Halkevi ise 24 Şubat 1933 tarihinde açılmıştır.¹⁵⁷⁸ Anadolu’nun dört bir köşesinde açılan bu kurumlar, farklı konularda faaliyet gösteren dokuz şubeden meydana gelmişlerdir. 1932 tarihli “*Halkevleri Talimatnamesi*”ne göre bu şubeler; Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi, Ar Şubesi, Gösterit Şubesi, Spor Şubesi, Sosyal Yardım Şubesi, Halk Dershâneleri ve Kursları Şubesi, Kitapsaray ve Yayın Şubesi, Köycülük Şubesi ve Müze ve Sergi Şubesidir.

Türk halkının yeni rejimin değerleri etrafında eğitilmesini amaçlayan bu faaliyetlerin yanı sıra mesleki eğitim vermek üzere pek çok kurs açılmıştır. Bu doğrultuda kadınların üretici hale gelebilmeleri için biçki dikiş ağırlıklı, erkeklerin ise yeni gelişmekte olan sanayi ve sanayiye bağlı sektörlerde çalışabilmelerini sağlayacak nitelikte kurslar düzenlenmiştir.

4. Cumhuriyet Döneminde Adana’da Eğitim

I. Dünya Savaşını müteakiben Anadolu’nun çeşitli emperyalist devletler tarafından paylaşılması esnasında Çukurova ve havalisi Fransızlar tarafından işgal

¹⁵⁷³ Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, Ankara 1948, s.420.

¹⁵⁷⁴ **1933-1934 Halk Okuma Odaları ve Umum Kütüphaneler İstatistiği**, s.7.

¹⁵⁷⁵ **BCA**, 490.01.1778.1211.2.

¹⁵⁷⁶ Necip Ali, “*Halkevleri*”, *Ülkü Dergisi*, C.1, S.2 (Birinciteşrin 1933), s.233; İsmet Paşa, “*Halkevleri Yıldönümünde İsmet Paşa’nın Nutku*”, *Ülkü Dergisi*, C.1, S.2 (Mart 1933), s.99.

¹⁵⁷⁷ Yaşar Akyol, **İzmir Halkevi (1932-1951)**, İzmir 2008, s.11; Nurhan Karadağ, **Halkevleri Tiyatro Çalışmaları (1932-1951)**, Ankara 1988, s.59. Anıl Çeçen ise bu merkezlerin Adana, Afyon, Ankara, Aydın, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Samsun ve Van olduğunu iddia etmektedir. Anıl Çeçen, **Halkevleri**, Ankara 1990, s.117.

¹⁵⁷⁸ Adana Halkevi’nin açılış tarihine dair farklı tarihler zikredilmekle birlikte kesin açılış tarihi 24 Şubat 1933’dür. “*Halkevi Açılıyor*” **Yeni Adana**, 24 Şubat 1933; “*Bugün Halkevimiz Açılıyor*”, **Türk Sözü**, 24 Şubat 1933; “*Cuma Günü Halkevimiz On Bini Aşan Bir Halk Kütlesinin Coşkun Tezahürüyle Açıldı*”, **Türk Sözü**, 24 Şubat 1933; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.160; **Adana**, Adana 1937, s.31; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.16.

edilmiştir. Fransızların ilk uygulamalarından birisi Fransızca'yı zorunlu eğitim dili haline getirmek olmuştur. Ancak savaş döneminin yaratmış olduğu olumsuzlukların etkisiyle şehirdeki eğitim-öğretim faaliyetinin durması Fransızların kültürel asimilasyon teşebbüsünü sonuçsuz bırakmıştır. 5 Ocak 1922'de şehrin hâkimiyetinin Türklere geçmesiyle birlikte eğitim-öğretim faaliyeti tekrar başlamıştır. Fakat işgalden dolayı pek çoğu harap bir vaziyette olan okul binaları hemen kullanılamamıştır. Bununla birlikte 1923-1924 eğitim-öğretim yılında vilâyet genelinde faal olan 8'i kız, 48'i erkek olmak üzere 56 ilkokul bulunmaktadır.¹⁵⁷⁹ Bunun yanı sıra Adana Ortaokulu'nun ibtidâî kısmı ile Kız Muallim Mektebi ve Erkek Muallim Mektebinin tatbikat kısımlarında da 3 ilkokul yer almıştır.¹⁵⁸⁰ Ancak öğretmen yokluğundan 7 ilkokulda eğitim-öğretim başlayamamıştır.¹⁵⁸¹ Eğitimin devam ettiği okulların öğrenci sayısı ise 2.641'i erkek, 805'i kız olmak üzere 3.446 olmuştur.¹⁵⁸²

Şehirde bulunan ortaokul ve lise düzeyindeki okullar ise 143 öğrencisi olan Erkek Lisesi, 79 öğrencisi olan Erkek Öğretmen Okulu, 29 öğrencisi olan Kız Öğretmen Okulu, 117 ilkokul öğrencisi olan Amerikan Kız Koleji ve 295 öğrencisi olan yatılı ilkokullar ile Dârüleytâm olmuştur.¹⁵⁸³ 104'ü erkek, 39'u kadın 143 öğretmenin görev yaptığı bu okulların öğrenci sayısı ise 4.109'dur. Vilâyet genelindeki 143 öğretmenin ise 110'u resmî ve genel okullarda, 5'i Erkek Lisesinde, 6'sı Erkek ve Kız Öğretmen Okullarında, 12'si yatılı ilkokullar ile Dârüleytâmda, 10'u da yabancı okullarda görev yapmıştır.¹⁵⁸⁴ Adana'da bulunan eğitim kurumlarının 1932-1956 yılları arasındaki dağılımı ise şu şekilde olmuştur:

¹⁵⁷⁹ Bu düşüşte cumhuriyetin ilk yıllarında uygulamaya giren 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu ile Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarının vilâyete dönüştürülmesi etkili olmuştur.

¹⁵⁸⁰ **Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası**, s.60-61.

¹⁵⁸¹ **Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası**, s.54-55; Alkan, **a.g.e.**, s.299. Yurt ansiklopedisinde ise 1924 yılı içerisinde 11'i erkek, 4'ü kız ilkokulu olmak üzere kapanan okul sayısının 15 olduğu bilgisi yer almaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.120.

¹⁵⁸² Alkan, **a.g.e.**, s.304.

¹⁵⁸³ Alkan, **a.g.e.**, s.304-305.

¹⁵⁸⁴ Alkan, **a.g.e.**, s.308.

1932-1956 Yılları Arası Adana'daki Eğitim Kurumlarına Dair Veriler¹⁵⁸⁵

Yıllar	İlkokul				Ortaokul			Mesleki Ortaokul				Muallim Mektebi	Lise	Genel Toplam
	Resmi		Özel	Toplam	Resmi	Özel	Toplam	Sanat	Ticaret	Ziraat	Toplam			
	Öğretmenli	Eğitmenli												
1932-33	115 ¹⁵⁸⁶	----	1	116	1	----	1	----	1	1	2	2	2	123
1933-34	163	----	1	164	2	----	2	----	1	2	3	2	2	173
1934-35	157	----	1	158	2	----	2	----	1	2	3	1	2	166
1937-38	135	----	1	136	3	----	3	2	1	2	5	1	2	147
1938-39	148	----	1	149	3	----	3	2	1	2	5	1	2	160
1939-40	137	36	1	174	3	----	3	2	1	2	5	1	3 ¹⁵⁸⁷	186
1940-41 ¹⁵⁸⁸	145	65	1	211	3	1	4	2	1	2	5	2 ¹⁵⁸⁹	3 ¹⁵⁹⁰	225
1941-42	140	74	1	215	3	1	4	3	1	2	6	2	3	230
1942-43	145	66	1	212	4	1	5	3	1	2	6	2	3	228
1944-45	152	74	1	228	4	1	5	4	1	2	7	2	3	245
1945-46	169	74	----	243	5	----	5	4	1	2	7	2	3	260
1946-47	174	72	----	246	5	----	5	6	1	2	9	2	3	265
1947-48 ¹⁵⁹¹	182	69	----	251	5	----	5	6	1	2	9	2	3	270

¹⁵⁸⁵ 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.XXIII-XXIV; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.XIIX-XIX; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.XVI-XVII; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s. XVI-XVII; 1941-1942 Maarif İstatistiği; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, BİGM, 1944-1945 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1947.

¹⁵⁸⁶ 1 tane de tatbikat mektebi bulunmaktadır.

¹⁵⁸⁷ Bunlar Erkek Lisesi, Kız Lisesi ve Ticaret Lisesi'dir. Ayrıca Ticaret Lisesi'nin orta kısmı da bulunmaktadır.

¹⁵⁸⁸ 1940-1941 Maarif İstatistiği, Ankara 1943. Bunların haricinde Düziçi'nde Köy Enstitüsü ile Adana'da bir tane Devlet Konservatuarı bulunmaktadır.

¹⁵⁸⁹ Bunlar; Öğretmen Okulu ile Düziçi Köy Enstitüsüdür. Ayrıca Öğretmen Okulunun lise kısmı da bulunmaktadır.

¹⁵⁹⁰ Bunlar; Erkek Lisesi, Kız Lisesi ve Ticaret Lisesi'dir. Ayrıca Ticaret Lisesi'nin orta kısmı da bulunmaktadır.

¹⁵⁹¹ 8 okul ise öğretilenlikten dolayı kapalı vaziyettedir. BİGM, 1947-1948 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1949, s.180.

1948-49 ¹⁵⁹²	191	61	----	252	6	----	6	6	1	2	9	2	3	272
1949-50 ¹⁵⁹³	208	49	----	257	7	----	7	6	1	1	8	2	3	277
1950-51 ¹⁵⁹⁴	224	45	----	269	7	----	7	----	----	----	----	----	2	278
1951-52 ¹⁵⁹⁵	252	31	----	283	7	----	7	----	----	----	----	----	2	292
1953-54 ¹⁵⁹⁶	301	19	----	320	7	----	7	4	1	1	6	2	3	339 ¹⁵⁹⁷
1954-55 ¹⁵⁹⁸	329	18	----	347	10	----	10	4	1	1	6	2	3	369
1955-56 ¹⁵⁹⁹	353	18	----	371	10	----	10	4	1	1	6	2	3	393

¹⁵⁹² 6 okul ise öğretmensizlikten dolayı kapalı vaziyettedir. **BİGM, 1948-1949 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri**, Ankara 1950, s.180.

¹⁵⁹³ 11 okul ise öğretmensizlikten dolayı kapalı vaziyettedir. **BİGM, 1949-1950 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri**, Ankara 1952, s.186.

¹⁵⁹⁴ 12 okul ise öğretmensizlikten dolayı kapalı vaziyettedir. **BİUM, 1950-1951 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri**, Ankara 1953, s.79.

¹⁵⁹⁵ 10 okul ise öğretmensizlikten dolayı kapalı vaziyettedir. **BİUM, 1951-1952 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri**, Ankara 1954, s.79.

¹⁵⁹⁶ 2 okul ise öğretmensizlikten dolayı kapalı vaziyettedir. **BDİE, 1953-1960 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri**, Ankara 1963, s.5.

¹⁵⁹⁷ Bu eğitim-öğretim dönemiyle birlikte 1 tane İmam Hatip Okulu da faaliyete başlamıştır.

¹⁵⁹⁸ 7 okul ise öğretmensizlikten dolayı kapalı vaziyettedir. **1953-1960 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri**, s.5.

¹⁵⁹⁹ 7 okul ise öğretmensizlikten dolayı kapalı vaziyettedir. **1953-1960 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri**, s.5.

Eğitim açısından Adana'nın durumu işgale uğrayan diğer Anadolu Şehirlerinden pek farklı değildir. Bunun yanı sıra yeni neslin siyasal rejimin değerleri doğrultusunda yetiştirilmesi için eğitim faaliyetine biran önce başlayarak sistemli ve düzenli bir Şekilde yürütmek ihtiyaı duyulmuştur. Bu nedenle eğitimle ilgili karşılaşılan sorunların kısa sürede ve pratik bir Şekilde çözüme kavuşturulabilmesi için belirli bölgeleri kapsayan maârif eminliklerinin kurulması yoluna gidilmiştir. Bu eminliklerden birisi de Adana merkez olmak üzere kurulan “*Adana Mıntıkası Maârif Eminliği*” olmuştur.

4.1. Adana Mıntıkası Maârif Eminliğinin Kurulması ve Faaliyetleri

Maârif Eminliklerinin kurulması 1926 yılında ıkarılan “*Maârif Teşkilatına Dair Kanun*” erevesince gerçekleştirilmiştir. Ayrıca “*Maârif Eminleri Talimatnamesi*” başlıklı bir de talimatname yayınlanmıştır. Bu talimatname gereğince Türkiye on üç “*Maârif Mıntıka Eminliği*”ne bölünmüştür. Her mıntıkanın başına da o mıntıkanın eğitim işlerinden sorumlu “*maârif emini*” unvanlı bir yönetici atanmıştır. Bu mıntıkalardan birisi de Adana, İçel, Mersin ve Cebeli Bereket sancaklarını kapsayan “*Adana Mıntıkası Maârif Eminliği*” olmuştur.¹⁶⁰⁰ İlk maârif emini olarak 1926-1927 yılları arasında görev yapmış olan Ragıp Nurettin Bey atanmıştır. Ragıp Nurettin Bey'in Ankara'ya atanması üzerine ise İsmail Habib Bey görevlendirilmiştir.¹⁶⁰¹

1927-1931 yılları arasında görev yapan ve mıntıkanın eğitimle ilgili sorunlarına ehemmiyetle eğilen İsmail Habib Beyin ilk uygulamalarından birisi Adana Maârif Meclisini toplamak olmuştur.¹⁶⁰² 12 Temmuz 1927 tarihinde toplanan ve dört gün süren toplantının ikinci gününde “*Muallim Buhranı*” ile “*Köy Yatı Mektepleri*” meselesi ele alınmıştır.¹⁶⁰³ Ancak toplantının ana gündem maddesini muallim buhranı meselesi oluşturmuştur. Buna göre ğretmen açığın giderilmesi için 2 ay sürecek olan bir

¹⁶⁰⁰ Bir süre sonra lağvedilen “*Gaziantep Maarif Eminliği*” de 1 Haziran 1928 tarihi itibariyle “*Adana Maarif Eminliği*”ne dahil olmuştur. “*Gaziantep Maarif Emaneti*”, **Türk Sözü**, 5 Haziran 1928.

¹⁶⁰¹ Eminlik tarafından editörlüğünü İsmail Habib Beyin yaptığı, Adana mıntıkasında görev yapan öğretmenlerin mesleki bilgilerini geliştirmek ve mıntıkaya bağlı vilâyetlerin siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerini ele alan tanıtıcı bilgiler vermek amacıyla 1928-1931 yılları arasında “*Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası*” adında bir de mecmua çıkarılmıştır. “*Mıntıka Mecmuası*”, **Türk Sözü**, 30 Teşrinisani 1927; “*Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası ıktı*”, **Yeni Adana**, 13 Mart 1928.

¹⁶⁰² “*Maarif Meclisi*”, **Yeni Adana**, 11 Temmuz 1927; “*Mıntıka Maarif Meclisi*”, **Türk Sözü**, 13 Temmuz 1927.

¹⁶⁰³ Buna göre e ayrılan köy yatı mekteplerinin birinci türünü, okul aılamayacak kadar az nüfuslu ve okul olmaya uygun binası olmayan köyler için vilâyetin herhangi bir yerinde açılan mektepler oluşturmuştur. Btye herhangi bir yük getirmeyecek bu mekteplere kendi yatak ve yiyecekleri ile gelecek olan köy çocukları bir hafta eğitim gördükten sonra tekrar köyüne dönecektir. Btde deneği bulunan ve yatılı köy mektebi hüviyetinde olanlar ikinci tür mektepleri, pansiyon özelliği olanlar ise nnc tür yatı mekteplerini oluşturmuştur. “*Maarif Meclisi Müzakere Tutanakları*”, **Türk Sözü**, 19 Temmuz 1927.

“Öğretmenler Kursu”nun açılması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle bir de yönetmelik hazırlanmıştır.¹⁶⁰⁴ A ve B şeklinde tertiplenen kurslardan A kursuna mesleğe yeni başlayacak olan ve köy öğretmeni olmak isteyenlerin, B kursuna ise hali hazırda öğretmen olanlardan “Yeni Müfredat Programı”nı öğrenmek isteyenlerin katılacağı belirtilmiştir. Kursiyerlerin iâşe ve barınma gibi ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanmıştır. Bu doğrultuda devam zorunluluğu da olan kursların ilki 1 Ağustos 1927 tarihinde açılmıştır.¹⁶⁰⁵ A türü kurslara ilk gün 56, B türü kurslara ise 20’si kadın olmak üzere 66 öğretmen kayıt yaptırmıştır. Ancak A türü kursa katılanların sayısı kısa sürede 90’a ulaşmıştır. Bu nedenle dersler Erkek Öğretmen Okulu’ndan daha büyük olan lisede verilmeye başlanmıştır.¹⁶⁰⁶ Vilâyetin 5 değişik yerinde açılan B türü kurslara ise öğretmenlerle birlikte muallim muâvinleri de iştirâk etmiştir. Kursların bitiminde yapılan mezuniyet sınavında B türü kurslara iştirâk edip başarısız olan 17 öğretmenin meslekle ilişiği kesilmiştir.¹⁶⁰⁷

Öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla başvuru olan bir diğer yöntem ise öğretmenlik bilgisi yetersiz olan muallim muâvinlerinin kurslar marifetiyle eğitilmek suretiyle öğretmen yapılması çalışması olmuştur. Bu nedenle 1929 yılı içerisinde Adana Mıntıkasının da içinde olduğu 12 kurs bölgesi tespit edilmiştir.¹⁶⁰⁸ Muallim mektebi öğretmenleri tarafından verilen ve yaklaşık iki ay süren kurs sonunda mezuniyet sınavı yapılmıştır.¹⁶⁰⁹ Sınavdan başarılı olanlar öğretmen olarak görevlendirilmiştir.

Adana’nın cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim konusunda karşılaşmış olduğu önemli meselelerden birisi de okul sorunu olmuştur. Bu nedenle bir taraftan yeni okullar inşâ olunurken bir taraftan da okul olarak kullanılmaya müsait binalardan kiralama usulüyle yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda 1928-1929 eğitim-öğretim yılında da okul yetersizliği sorunu ile karşılaşmış ve birçok öğrenci kayıt

¹⁶⁰⁴ “Mıntika Maarif Eminliği Toplantısında İlk Mektep Muallimleri ile İlgili Alınan Kararlar”, **Türk Sözü**, 19 Temmuz 1927.

¹⁶⁰⁵ “A ve B Kursların Resmî Açılışı”, **Yeni Adana**, 2 Ağustos 1927; “Muallim Kursları”, **Türk Sözü**, 2 Ağustos 1927.

¹⁶⁰⁶ Kurstaki dersler Erkek Öğretmen Okulu Müdürü Hüsnü Uluğ Bey, Erkek Öğretmen Okulu Muâvini Ömer Lütfü Bey, İlköğretim Müfettişi Mustafa Orhan Bey ve ilkokul öğretmenlerinden Vasıf Bey tarafından verilmiştir. “A Kursu”, **Yeni Adana**, 8 Ağustos 1927.

¹⁶⁰⁷ “Muallim Kursunda Yoklama”, **Yeni Adana**, 11 Eylül 1927.

¹⁶⁰⁸ Adana mıntıkasında Adana, Urfa, İçel, Siirt, Gaziantep, Mardin, Mersin, Antalya, Maraş ve Niğde’den gelen muallim muâvinlerinin kurs görmesi kararlaştırılmıştır. “Muallim Muâvinleri İçin Açılacak Kurslar ve Mıntıklar”, **Yeni Adana**, 16 Temmuz 1929.

¹⁶⁰⁹ “Kurslar Açıldı”, **Yeni Adana**, 4 Ağustos 1929; “Kurs İmtihanları”, **Yeni Adana**, 7 Teşrinievvel 1929.

yaptıramamıştır. Bunun üzerine Adana merkezde 10 yeni dershânenin açılmasına karar verilmiş, bir tane de yeni okul açılması için çalışmalara başlanmıştır.¹⁶¹⁰ Bu gelişmelere bağlı olarak şehirdeki öğretmen sayısı da 174'den 224'e yükseltilmiştir. Böylece dönem başında kaydını yaptıramayan öğrencilerin kayıt işlemleri de gerçekleştirilmiştir.¹⁶¹¹

Buldukları mıntıkların eğitimle ilgili sıkıntılarını gidermek amacıyla çalışmalar gerçekleştiren maârif eminlikleri, Maârif Vekâletinin ekonomik nedenlerden dolayı tasarrufa gitmesi nedeniyle 29 Haziran 1931 tarih ve 1834 sayılı kanunla lağvedilmiştir.¹⁶¹² Adana Mıntıkası Maârif Emni İsmail Habib Bey ise İstanbul'a edebiyat öğretmeni olarak atanmıştır.¹⁶¹³

4.2. İlköğretim

4.2.1. Ana Okulları

1923-1924 eğitim-öğretim yılında Adana şehir merkezinde “*Filiz*”, “*Gonca*” ve “*Gül*” isminde 2 öğretmenin görev yaptığı 3 sınıflı 1 anaokulu bulunmaktadır.¹⁶¹⁴ Bunlardan Filiz ve Gonca sınıfında 17'si 4, 19'u 5, 24'ü 6 yaşında olan 30'ar öğrenci yer almıştır.¹⁶¹⁵

1924-1925 eğitim-öğretim yılında şehir merkezindeki anaokulu sayısı 2'ye yükselmiştir. 1926-1927 eğitim-öğretim yılında 5 öğretmenin görev yaptığı bu okulların Filiz sınıfında 96, Gonca sınıfında 76, Gül sınıfında 67 olmak üzere 239 erkek öğrenci eğitim görmüştür.¹⁶¹⁶ 1926 yılında tesis edilen Adana Mıntıkası Maârif Eminliğine bağlanan Mersin ve Silifke'de bulunan 2'şer anaokuluyla birlikte mıntika genelindeki anaokulu sayısı 6'ya yükselmiştir. Bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı 1926 yılında 751, 1927 yılında 1.099, görev yapan öğretmen sayısı ise 1926'da 12, 1927'de 14 olmuştur.¹⁶¹⁷ Adana merkezde bulunan anaokullarının 1928-1932 yılları arası öğrenci sayısı ise şu şekilde olmuştur:¹⁶¹⁸

¹⁶¹⁰ “*Maarif İdaremiz Bu Sene 21 Mektep Açıyor*”, **Türk Sözü**, 28 Eylül 1927.

¹⁶¹¹ “*Maarif Müdüriyeti İlk Mekteplere Yeniden 209 Talebe Alacaktır*”, **Türk Sözü**, 28 Eylül 1928.

¹⁶¹² “*Maarif Eminliklerinin İlgası Hakkında Kanun*”, **Resmi Gazete**, S.1834 (2 Temmuz 1931), s.579.

¹⁶¹³ “*İsmail Habib Bey*”, **Yeni Adana**, 16 Ağustos 1931.

¹⁶¹⁴ 2 Mart 1331 (15 Mart 1915) tarihli “*Ana Mektepler Nizamnamesi*” çerçevesinde faaliyet göstermiş olan anaokullarının kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 1996.

¹⁶¹⁵ Öğrenci velilerinin mesleki dağılımına bakıldığında ise 5'inin tüccar, 11'inin esnaf-sanatkar, 12'sinin memur, 1'inin şeyh, 2'sinin amele-rençber, 29'unun ise eşraf ve servet sahibi kişilerden oluştuğu görülmektedir. Alkan, **a.g.e.**, s.302-303.

¹⁶¹⁶ **Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı**, s.136-137.

¹⁶¹⁷ “*Ana Mektepleri*”, **Türk Sözü**, 24 Teşrinisani 1927.

¹⁶¹⁸ **BİUM, Maarif İstatistikleri 1923-1932**, s.10.

Yıllar	Kız	Erkek	Toplam
1928-1929	136	146	282
1929-1930	140	154	294
1930-1931	99	105	204
1931-1932	80	114	194

1932-1933 eğitim-öğretim yılında şehirdeki anaokulu sayısı 1'e, öğretmen sayısı 3'e düşmüştür. Sadece kadın öğretmenlerin görev yaptığı okulun öğrenci mevcudu ise 93'ü erkek, 70'i kadın olmak üzere 163 olmuştur.¹⁶¹⁹ Ancak 1933-1934 eğitim-öğretim yılında şehirde hissedilen ilkokul eksikliğine bağlı olarak bu anaokulu üç sınıflı bir ilkokula dönüştürülmüştür. "*Kurtuluş İlkokulu*" adıyla faaliyete geçen okulun ilk öğretmenleri de anaokulunun öğretmenleri olmuştur.¹⁶²⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarından 1933 yılına kadar faaliyet göstermiş olan resmî statüdeki anaokullarını müteakiben özel statüde açılan ilk anaokulu 1945 yılında emekli öğretmen Tahsin Karayel tarafından açılan "*Seyhan-Adana Anakucağı Çocuk Yuvası*" olmuştur. Tepebağ'da bulunan Amerikan Bord heyetine ait binada açılmış olan ve "*Filiz*", "*Gonca*" ve "*Gül*" sınıflarından meydana gelen okulda 3-6 yaş arasındaki çocuklar eğitim görmüştür.¹⁶²¹ Açıldığı ilk yıl 2 öğretmenin görev yaptığı okulun öğrenci mevcudu 22'si erkek, 13'ü kız olmak üzere 35 olmuştur. Buna göre Filiz sınıfında 11'i erkek, 6'sı kız olmak üzere 17, Gonca sınıfında 10'u erkek, 5'i kız olmak üzere 15, Gül sınıfında ise 1'i erkek, 2'si kız olmak üzere 3 çocuk eğitim görmüştür.¹⁶²² 1946-1947 eğitim-öğretim yılında ise 38'i erkek, 10'u kız olmak üzere 48 öğrencinin devam ettiği okulun Filiz sınıfında 8 erkek, Gonca sınıfında 19'u erkek, 7'si kız olmak üzere 26, Gül sınıfında 11'i erkek, 3'ü kız olmak üzere 14 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁶²³

1947-1948 eğitim-öğretim yılında Adana'da "*Seyhan Eğitim Yuvası Ana Okulu*" adıyla yeni bir anaokulu daha açılmıştır. Böylece şehirdeki anaokulu sayısı 2'ye yükselmiştir. Bu eğitim-öğretim yılında "*Seyhan-Adana Anakucağı Çocuk Yuvası*"nda 1'i erkek, 2'si kadın 3 öğretmen görev yapmış, 29'u erkek, 9'u kız olmak üzere de 38 çocuk eğitim görmüştür. Bu çocuklardan 3'ü erkek, 3'ü kız olmak üzere 6'sı Filiz, 16'sı

¹⁶¹⁹ **1932-1933 Maarif İstatistiği**, s.90-91.

¹⁶²⁰ "*Ana Mektebi Daimi Encümen Kararlarıyla Lağvedildi*", **Türk Sözü**, 15 Eylül 1933.

¹⁶²¹ "Ana Kucağı Çocuk Yuvası Açılıyor", **Tel**, 1 Eylül 1945; "Ana Kucağı Okulu Açıldı", **Tel**, 16 Ekim 1945. *Türk Sözü* gazetesinde yer alan bir haberde okulun Gül, Gonca ve Fidan isminde üç sınıftan meydana geldiği yer almaktadır. "*Önemli Bir Teşebbüs. Şehrimizde Çok Güzel Bir Ana Mektebi Kurulmak Üzeredir*", **Türk Sözü**, 29 Haziran 1945.

¹⁶²² **BİGM, Milli Eğitim 1945-1946 İlk Öğretim İstatistikleri**, İstanbul 1947, s.244; **Öğretmenler İstatistiği 1934, 1938, 1942, 1946**, s.112.

¹⁶²³ **BİGM, Milli Eğitim 1946-1947 İlk Öğretim İstatistikleri**, İstanbul 1949, s.246.

erkek, 6'sı kız olmak üzere 22'si Gonca, 10 erkek öğrenci de Gül sınıfında yer almıştır. 1'i erkek, 1'i kadın 2 öğretmenin görev yaptığı ve 14'ü erkek, 8'i kız olmak üzere 22 çocuğun eğitim gördüğü “*Seyhan Eğitim Yuvası Ana Okulu*”nun Filiz sınıfında 3'ü erkek, 2'si kız 5, Gonca sınıfında 8'i erkek, 3'ü kız olmak üzere 11 ve Gül sınıfında da 3'ü erkek, 3'ü kız olmak üzere 6 öğrenci yer almıştır.¹⁶²⁴ 1948-1949 eğitim-öğretim yılında 1'i erkek, 2'si kadın 3 öğretmenin görev yaptığı ve 13'ü erkek, 10'u kız 23 çocuğun eğitim gördüğü “*Seyhan Adana Anakucağı Çocuk Yuvası*”nın Filiz sınıfında 1'i erkek, 4'ü kız olmak üzere 5, Gonca sınıfında 8'i erkek, 4'ü kız olmak üzere 12 ve Gül sınıfında da 4'ü erkek, 2'si kız olmak üzere 6 öğrenci yer almıştır. 1 kadın öğretmenin görev yaptığı “*Seyhan Eğitim Yuvası Ana Okulu*”nun Gonca sınıfında ise 5'i erkek, 2'si kız olmak üzere 7 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁶²⁵

1949-1950 eğitim-öğretim yılında “*Seyhan-Adana Anakucağı Çocuk Yuvası*”nın kapanması üzerine sadece “*Seyhan Eğitim Yuvası Ana Okulu*” faaliyetine devam etmiştir. 3 sınıflı okulda 1949-1954 yılları arasında 1, 1954-1956 yılları arasında ise 2 öğretmen görev yapmıştır. 1949-1956 yılları arasında okulda eğitim görmüş olan çocukların Filiz, Gonca ve Gül sınıflarına göre cinsiyet esaslı dağılımları ise şu şekilde olmuştur:¹⁶²⁶

Yıl	Filiz			Gonca			Gül			Genel Toplam		
	K	E	T	K	E	T	K	E	T	K	E	T
1949-1950	2	---	2	5	6	11	4	17	21	11	23	34
1950-1951	1	2	3	1	3	4	1	3	4	3	8	11
1951-1952	4	1	5	4	4	8	2	5	7	10	10	20
1953-1954	3	3	6	3	2	5	2	3	5	8	8	16
1954-1955	1	2	3	8	4	12	4	1	5	13	7	20
1955-1956	1	2	3	8	4	12	4	1	5	13	7	20

4.2.2. İlkokullar

4.2.2.a. Resmî İlkokullar

1922-1923 eğitim-öğretim yılında Adana vilâyeti genelinde 140'ı erkek, 34'ü kız, 2'si anaokulu statüsünde 176 okul bulunmaktadır. Ancak 51'i erkek, 4'ü kız olmak üzere 55 okul öğretmensizlikten dolayı eğitime başlayamamıştır. 1923 yılında da durum pek farklı değildir. Buna göre Ekim ayında 71, Aralık ayında da 20 öğretmen kadrosu boş kalmıştır. Eğitim-öğretim faaliyetinin devam ettiği okullarda ise 8.399'u erkek,

¹⁶²⁴ BİGM, Milli Eğitim 1947-1948 İlk Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1949, s.246, 274.

¹⁶²⁵ BİGM, Milli Eğitim 1948-1949 İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952, s.262, 302.

¹⁶²⁶ BİGM, Milli Eğitim 1949-1950 İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952, s.267, 302; BİUM, Milli Eğitim 1950-1951 İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952, s.302; BİUM, Milli Eğitim 1951-1952 İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1953, s.374; 1953-1960 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, s.327.

1.846'sı kız olmak üzere 10.245 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁶²⁷ 1923-1924 eğitim-öğretim yılında ise vilâyet genelindeki ilkokul sayısı 8'i kız, 48'i erkek olmak üzere 56'ya düşmüştür.¹⁶²⁸ Buna ilaveten Adana Ortaokulu'nun ibtidâî kısmı ile Kız Muallim Mektebi ve Erkek Muallim Mektebinin tatbikat kısımları olmak üzere 3 ilkokul daha bulunmaktadır.¹⁶²⁹ 7 ilkokul ise öğretmen yokluğundan dolayı eğitime başlayamamıştır.¹⁶³⁰ Eğitimin devam ettiği okulların öğrenci sayısı ise 2.641'i erkek, 805'i kız olmak üzere 3.446 olmuştur.¹⁶³¹ İlkokullarda görev yapan öğretmenlerin eğitim düzeyine bakıldığında ise 39'unun öğretmen okulu, 3'ünün ilkokul, 3'ünün ortaokul, 1'inin medrese mezunu, 2'sinin muallimlik şahadetnameli olduğu buna karşın 15'inin düzenli tahsil almadığı ve 47'sinin de diplomasının olmadığı görülmektedir.¹⁶³²

Cumhuriyetin ilk yıllarında Adana'nın eğitim hayatında karşılaşılan en önemli sorunlar öğretmen eksikliği ile okul sıkıntısı olmuştur. Ülkenin pek çok yerinde görülen bu sorunlara içinde bulunulan genel sıkıntılardan dolayı pratik çözümler bulunmaya çalışılmıştır. Bu minvalde okul sorununu çözmek amacıyla 1930'lu yıllardan itibaren aşama aşama ikili eğitime geçilmiş¹⁶³³, bazı okullara ek sınıflar ilave edilmiş¹⁶³⁴, yeni binalar yapılma yoluna gidilmiş,¹⁶³⁵ farklı amaçlarla inşâ edilmiş fakat okul olarak kullanılmaya müsait yapılardan kiralama yoluyla istifade edilmiştir.¹⁶³⁶ Nitekim bu dönem Adana'da okul olarak kullanılan binalardan sadece 41'inin okul olarak inşâ edildiği diğerlerinin ise ev, konak gibi yapıların okula dönüştürülmesi neticesinde

¹⁶²⁷ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.145.

¹⁶²⁸ Bu düşüşte, Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulamaya giren 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu ile Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarının vilâyete dönüştürülmesi etkili olmuştur.

¹⁶²⁹ **Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası**, s.60-61.

¹⁶³⁰ **Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası**, s.54-55; Alkan, **a.g.e.**, s.299. Yurt ansiklopedisinde ise 1924 yılı içerisinde 11'i erkek, 4'ü kız ilkokulu olmak üzere kapanan okul sayısının 15 olduğu bilgisi yer almaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.120.

¹⁶³¹ Alkan, **a.g.e.**, s.304.

¹⁶³² **Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası**, s.66-67.

¹⁶³³ "*İlk Mekteplerde*", **Türk Sözü**, 8 Teşrinievvel 1933. 1938 yılında da İsmet İnönü ve 23 Nisan İlkokulunda ikili eğitime geçilmiştir. "*Şehrimiz İlk Okullarında Çift Tedrisat Dershâneleri Artırıldı*", **Türk Sözü**, 15 Teşrinievvel 1938.

¹⁶³⁴ Örnek olarak 1934-1935 eğitim-öğretim yılında 5 Kanunusani, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Dumlupınar İlkokullarına birer sınıf ilave edilmiştir. Öğretmen açığının olduğu Seyhan, 29 Teşrinievvel, İnönü, Ziya Paşa, Çınarlı ve 23 Nisan İlkokulu başmuallimleri de Maarif Vekâletinin 300'den az öğrencisi olan okul başmuallimlerinin derslere girmesi yönünde aldığı karar gereğince derslere girmeye başlamışlardır. "*İlk Mekteplerde 4 Mektebe Birer Sınıf Daha İlave Edildi*", **Türk Sözü**, 25 Eylül 1934.

¹⁶³⁵ Okul ihtiyacı II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda da devam etmiştir. Hatta bu dönemde Adana merkez kazanın 32, Ceyhan'ın 4, Osmaniye'nin 6, Kozan'ın 2, Karaisalı ve Kadırlı'nın de 1 ilkokula ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir. "*Yeni İlkokullar*", **Türk Sözü**, 12 İkincikânun 1945.

¹⁶³⁶ "*Şehrimiz İlk Okullarında Çift Tedrisat Dershâneleri Artırıldı*", **Türk Sözü**, 15 Teşrinievvel 1938.

ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁶³⁷ 1923-1924 eğitim-öğretim yılında Adana’da bulunan ilkokulların ve eğitim gören 2.624’ü erkek, 1.050’si kız olmak üzere 3.674 öğrencinin sınıflara göre cinsiyet esaslı dağılımı ise şu şekilde olmuştur:¹⁶³⁸

Okulların Cinsiyet Esaslı Dağılımı

Türü	1 Sınıflı	2 Sınıflı	3 Sınıflı	4 Sınıflı	5 Sınıflı	6 Sınıflı	Toplam
Erkek	4	17	16	6	2	3	48
Kız	----	1	1	2	1	3	8
Top.	4	18	17	8	3	6	56

Öğrencilerin Sınıflara Göre Cinsiyet Esaslı Dağılımı

1. Sınıf		2. Sınıf		3. Sınıf		4. Sınıf		5. Sınıf		6. Sınıf	
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
1.564	615	540	184	333	114	134	66	39	49	14	22
2.179		724		447		200		88		36	

1924-1925 eğitim-öğretim yılında Adana’daki ilkokul sayısı 60’ı erkek, 9’u kız olmak üzere 69, şehir merkezindeki okul sayısı ise 24’ü erkek, 6’sı kız olmak üzere 30’dur. 7 okul ise öğretmensizlikten dolayı kapalı vaziyette bulunmaktadır. Bu okullarda görev yapan 153 öğretmenden 37’sinin öğretmen okulu mezunu, 5’inin öğretmenlik diplomasına sahip, 19’unun ilkokul, ortaokul ve diğer okullardan mezun olup öğretmenlik diplomasına sahip olduğu, 92’sinin ise diplomasız olduğu görülmektedir.¹⁶³⁹ Bu dönem vilâyet genelinde ilkokula giden öğrenci sayısı ise 1.901 erkek, 840 kız olmak üzere 2.741 olmuştur. Ancak 717’si erkek, 232’si kız olmak üzere 949 kişi farklı gerekçelerle okulu bırakmış, 142 öğrenci ise kaydını yaptırmasına rağmen okula hiç başlamamış, 497’si erkek, 201’i kız olmak üzere 698 kişi de dönem içerisinde kaydını yaptırmak suretiyle okula başlamıştır.¹⁶⁴⁰ Eğitim faaliyetinde kullanılan okul binalarının yapısına bakıldığında ise 56’sının taş ve kerpiçten inşa edildiği, 49’unun okul olarak kullanılmak amacıyla geri kalanlarının ise değişik maksatlarla inşa edilmiş binalar olduğu görülmektedir.¹⁶⁴¹

1925-1926 eğitim-öğretim yılında vilâyetteki ilkokul sayısı 57’si erkek, 6’sı kız, 3’ü karma olmak üzere 66’dır. Karma eğitim veren okul uygulamasına ilk defa bu dönem başvurulmuştur.¹⁶⁴² Bu maksatla Adana şehir merkezinde 3 karma okul

¹⁶³⁷ Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası, s.54-55.

¹⁶³⁸ Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası, s.50-51; Alkan, a.g.e., s.297, 299.

¹⁶³⁹ Maarif Vekâleti 1924-1925 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası, İstanbul 1926, s.126-127.

¹⁶⁴⁰ Maarif Vekâleti 1924-1925 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası, s.94.

¹⁶⁴¹ Maarif Vekâleti 1924-1925 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası, s.126-127.

¹⁶⁴² Karma eğitime geçilmesinde hükümetin 1924 yılı Ağustos ayında aldığı ilkokullardaki eğitimin karma olması yönündeki karar etkili olmuştur. Birgül Bozkurt, **Cumhuriyet Halk Partisi’nin Eğitim Politikaları (1923-1950)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2007, s.86.

oluşturulmuştur. Buna göre şehir merkezinde 29 ilkokul, 67 sınıf bulunmaktadır.¹⁶⁴³ Bu eğitim-öğretim yılı içerisinde ise 335'i erkek, 144'ü kız olmak üzere 479 öğrenci farklı gerekçelerle okulu bırakmış, 349'u erkek, 114'i kız olmak üzere 464 öğrenci ise yeni kayıt olmak suretiyle okula başlamıştır.¹⁶⁴⁴ Okul binalarının yapılarına bakıldığında ise 16'sının taş ve tuğladan, 13'ünün ise ahşaptan inşa edildiği görülmektedir.¹⁶⁴⁵

1926-1927 eğitim-öğretim yılında şehir merkezinde bulunan okullar arasında karma eğitim veren okul sayısı hızla artmıştır. Buna karşın okul sayısı azalarak 2'si erkek, 25'i karma olmak üzere 27'ye düşmüştür. Bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı 98, eğitim gören öğrenci sayısı ise 1.598'i erkek, 657'si kız olmak üzere 2.255 olmuştur.¹⁶⁴⁶ Vilâyet genelindeki okul sayısı ise 4'ü erkek, 2'si kız, 70'i karma olmak üzere 76'ya yükselmiştir. Bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı 168'i erkek, 7'si kadın olmak üzere 175, eğitim gören öğrenci sayısı ise 3.739'u erkek, 938'i kız olmak üzere 4.677, vilâyet genelindeki tüm okullarda eğitim gören öğrenci sayısı ise 5.940 olmuştur. Vilâyet genelindeki öğretmenlerin yaş grubu olarak dağılımı ise şu şekildedir:

Yaş Aralığı	20-25	25-30	20-35	40-45	45-50	Toplam
Şehir Merkezi	53	7	14	15	9	98
Vilâyet Geneli	86	21	26	23	19	175

Adana Mıntıkasının 1927-1929 yılları arası ilköğretimine dair açıklamalarda bulunan Mıntıka Emîni İsmail Habib Bey, 1927-1928 eğitim-öğretim yılında mıntıka genelinde 357 ilkokul, Adana'da ise 94'ü ilkokul, 2'si anaokulu olmak üzere 96 okul bulunduğunu, öğretmen bulunduğu takdirde 7'si Adana merkez kazada, 7'si diğer kazalarda olmak üzere 14 yeni ilkokulun daha açılacağını ifade etmiştir.¹⁶⁴⁷ 1928-1929 eğitim-öğretim yılına dair yaptığı değerlendirmede ise mıntıka genelinde 553 ilkokul bulunduğunu, Adana şehir merkezinde "*İnkılap İlkokulu*" adıyla yeni bir okul açıldığını

¹⁶⁴³ **Maarif Vekâleti 1925-1926 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası**, İstanbul 1927, s.78, 127.

¹⁶⁴⁴ **Maarif Vekâleti 1925-1926 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası**, s.102-103.

¹⁶⁴⁵ **Maarif Vekâleti 1925-1926 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası**, s.78, 127. Bu durum uzun yıllar boyunca da değişmemiştir. Nitekim 1933-1934 eğitim-öğretim yılında vilâyet genelinde bulunan 163 ilkokulun 129'u köylerde, 34'ü ise şehirlerde bulunmaktadır. Köylerde bulunan 129 okulun 75'i beton ve kârgîr, 4'ü ahşap, 21'i kerpiç, 29'u muhtelit malzemeden, şehirde bulunan 34 okulun 22'si beton ve kârgîr, 1'i ahşap, 1'i kerpiç, 10'u da muhtelit malzemeden inşa olunmuştur. 1938-1939 eğitim-öğretim yılında vilâyet genelinde bulunan 148 ilkokulun 109'u köylerde, 29'u ise şehirlerde bulunmaktadır. Köylerde bulunan 109 okulun 59'u beton ve kârgîr, 1'i ahşap, 12'si kerpiç, 37'si muhtelit malzemeden, şehirde bulunan 29 okulun 29'u beton ve kârgîr, 10'u muhtelit malzemeden inşa olunmuştur. **1933-1934 Maarif İstatistiği**, s.60-61; **1938-1939 Maarif İstatistiği**, s.54-55.

¹⁶⁴⁶ **Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı**, s.72.

¹⁶⁴⁷ "*Mıntıka Maarif Emîni İsmail Habib Beyin Gazetemize Beyanâtı*", **Türk Sözü**, 24 Teşrinisani 1927.

ve mevcut okullara da 5-6 tane yeni dershânenin eklendiğini belirtmiştir.¹⁶⁴⁸ Buna göre 1924-1930 yılları arasında Adana şehir merkezinde bulunan ilkokulların sayısı ve türleri şu şekilde olmuştur:¹⁶⁴⁹

Yıllar	Erkek	Kız	Karma	Toplam
1924-1925	24	6	-----	30
1925-1926	22	4	3	29
1926-1927	2	-----	25	27
1927-1928	-----	-----	34	34
1928-1929	-----	-----	34	34
1929-1930	-----	-----	26	26

1924-1930 yılları arasında Adana merkez kazada bulunan ilkokulların öğrenci mevcurları ve sınıflar itibariyle cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:¹⁶⁵⁰

Yıllar		1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29	1929-30
1. Sınıf	E	961	888	438	593	944	732
	K	428	294	146	374	538	520
2. Sınıf	E	437	441	438	538	653	601
	K	179	135	224	263	287	310
3. Sınıf	E	258	396	343	540	595	450
	K	124	106	137	235	226	206
4. Sınıf	E	162	194	271	482	597	540
	K	64	89	85	143	199	214
5. Sınıf	E	83	116	108	368	406	383
	K	45	49	65	91	113	155
Genel	E	1.901	2.035	1.598	2.521	3.195	2.706
Toplam	K	840	673	657	1.106	1.363	1.405
	T	2.741	2.708	2.255	3.627	4.558	4.111

1927-1928 eğitim-öğretim yılında vilâyet genelindeki öğrenci sayısı 6.597, mıntıka genelindeki öğrenci sayısı ise 21.842 olmuştur. Ancak öğrenci sayısının hızla artmasına karşın okul ve öğretmen sayısı aynı hızda artmamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimle ilgili karşılaşılan en önemli sorunlardan olan okul ve öğretmen eksikliği ise harf inkılabıyla birlikte daha fazla hissedilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda 1923-1930 yılları arasında Adana merkez kazada bulunan ilkokullarda görev yapan öğretmenlerin sayısı şu şekilde olmuştur:¹⁶⁵¹

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1923-1924	85	25	110

¹⁶⁴⁸ “Maarif Emini İsmail Habip Bey’in Beyanatı”, *Yeni Adana*, 9 Nisan 1929; “Mıntıka Maarifi”, *Türk Sözü*, 9 Nisan 1929.

¹⁶⁴⁹ Maarif Vekâleti 1924-1925, 1925-1926, 1926-1927 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası ile BİUM, Maarif Müdürlüğü 1923-1932 Maarif İstatistikleri.

¹⁶⁵⁰ Maarif Vekâleti 1924-1925, 1925-1926, 1926-1927 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası ile BİUM, Maarif Müdürlüğü 1923-1932 Maarif İstatistikleri.

¹⁶⁵¹ Maarif Vekâleti 1923-1924, 1924-1925, 1925-1926 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası; 1926-1927 İstatistik Yıllığı; 1923-1932 Maarif İstatistikleri.

1924-1925	109	44	153
1925-1926	56	28	84
1926-1927	65	33	98
1927-1928	81	46	127
1928-1929	101	55	156
1929-1930	93	51	144

1933 yılında gerçekleştirilen idari düzenleme çerçevesinde Adana merkez kaza olmak üzere Seyhan vilâyeti teşekkül etmiştir. Adana vilâyetinin tekrar teşekkül ettiği 1956 yılına kadar Seyhan vilâyeti genelinde ve Adana merkez kazada bulunan resmî ilkokulların sayısı şu şekilde olmuştur:

Eğitim- Öğretim Yılı	Adana		Toplam	Seyhan		Toplam
	Şehirde ¹⁶⁵²	Köyde		Şehirde	Köyde	
1932-1933	19	2	21	28	88	116
1933-1934	21	23	44	35	129	164
1934-1935	23	21	44	36	121	158
1937-1938	25	21	46	38	98	136
1938-1939	27	21	48	40	109	149
1939-1940	27	16	43	39	99	138
1940-1941	28	16	44	41	105	146
1941-1942	28	17	45	41	100	141
1942-1943	28	18	46	41	105	146
1944-1945	28	21	49	42	111	153
1945-1946	29	22	51	43	127	170
1946-1947	28	24	52	42	132	174
1947-1948	29	48	77	44	207	251
1948-1949	29	43	72	43	209	252
1949-1950	30	43	73	44	213	257
1950-1951	30	45	75	44	225	269
1951-1952	31	49	80	47	236	283
1953-1954	-----	-----	-----	51	269	320
1954-1955	-----	-----	-----	57	290	347
1955-1956	-----	-----	-----	59	312	371

Tablodan Adana şehir merkezinde bir tane Tatbikat Mektebi, bir tane de özel okul olduğu anlaşılmaktadır. Kız Öğretmen Okulu'na bağlı olarak faaliyet gösteren Tatbikat Mektebi 1932-1934 yılları arasında, "Abdullah Mümtaz Binokay" adındaki özel Türk ilkokulu ise 1932-1945 yılları arasında eğitim-öğretim faaliyetine devam etmiştir.

1932-1933 eğitim-öğretim yılında Adana şehir merkezinde 19, köylerde 2 olmak üzere 21 ilkokul, Seyhan vilâyeti genelinde ise 28'i şehir merkezlerinde, 88'i köylerde

¹⁶⁵² 1932-1933 ile 1933-1934 yılları verilerindeki okullardan bir tanesi özel, bir tanesi de tatbikat okuludur. 1934-1935 ile 1944-1945 yılları arasındaki okullardan ise bir tanesi özel okuludur.

olmak üzere 116 ilkokul bulunmaktadır. Buna göre vilâyet genelindeki ilkokullardan şehir merkezlerinde yer alanlarının büyük kısmı ile köylerde yer alan okullardan sadece 2'sinin Adana'da olduğu görülmektedir. Bu veriye göre vilâyetin en gelişmiş yerleşim yerinin Adana kazası olduğu, diğer kazaların ise ağırlıklı olarak kırsal yaşama sahip yerleşim yerleri olduğu ortaya çıkmaktadır.

1932-1952 yılları arasında Adana şehir merkezindeki ilkokul sayısı 19'dan 31'e, köydeki ilkokul sayısı ise 2'den 49'a yükselmiştir. Aynı dönemde vilâyet genelindeki ilkokul sayısı şehir merkezlerinde 28'den 59'a, köylerde ise 88'den 312'ye yükselmiştir. Buna göre şehir merkezlerindeki ilkokul oranı yaklaşık olarak % 111, köylerdeki ilkokul oranı ise % 255 artmıştır. Vilâyet geneline bakıldığında ise 1932 yılında 116 olan ilkokul sayısının yaklaşık olarak % 220 artışla 371'e yükseldiği görülmektedir. Bu sonuca göre köydeki okullaşma oranı şehir merkezlerine göre daha yüksek olmuştur. 1932-1956 yılları arasında vilâyet genelindeki ilkokullarda görev yapan öğretmenlerin sayısı ise şu şekilde olmuştur:

Yıllar	Şehirde			Öğretmen Mevcudu Köyde			Cinsiyet Olarak		Genel Toplam
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	
1932-1933	93	64	157 ¹⁶⁵³	93	3	96	186	67	253
1933-1934	104	87	191 ¹⁶⁵⁴	145 ¹⁶⁵⁵	4	149	249	91	340
1934-1935	102	87	189	142	5	147	244	92	336
1937-1938	104	92	196	126	5	131	230	97	327
1938-1939	98	105	203	138	8	146	236	113	349
1939-1940	96	107	203	117	4	121	212	111	324 ¹⁶⁵⁶
1940-1941	96	124	220	114	14	128	210	138	348 ¹⁶⁵⁷
1941-1942	99	121	220	117	21	138	216	142	358 ¹⁶⁵⁸
1942-1943	96	128	224	111	25	136	207	153	360 ¹⁶⁵⁹
1944-1945	100	148	248	106	32	138	206	180	386 ¹⁶⁶⁰

¹⁶⁵³ Bu öğretmenlerden 5'i (1'i erkek, 4'ü kadın) Tatbikat Mektebi, 1 (erkek)'i de özel ilkokul öğretmenidir. Buna göre vilâyet bütçesi tarafından masrafları karşılanan 114 okulda görev yapan öğretmen sayısı 247'dir. **1932-1933 Maarif İstatistiği**, s.6, 8, 12, 83, 154, 160.

¹⁶⁵⁴ Erkek öğretmenlerin 1'i özel okul, 1'i Tatbikat Mektebi, 2'si de vekil öğretmendir. Kadın öğretmenlerin ise 1'i vekil, 5'i de Tatbikat Mektebi öğretmenidir.

¹⁶⁵⁵ Bunların 9'u vekil öğretmendir.

¹⁶⁵⁶ Vilâyet genelinde görev yapan 36 eğitimle birlikte öğretmen sayısı 360'dır.

¹⁶⁵⁷ Vilâyet genelinde görev yapan 65 eğitimle birlikte öğretmen sayısı 413'dür.

¹⁶⁵⁸ Vilâyet genelinde görev yapan 89 eğitimle birlikte öğretmen sayısı 447'dir.

¹⁶⁵⁹ Vilâyet genelinde görev yapan 66 eğitimle birlikte öğretmen sayısı 426'dır.

¹⁶⁶⁰ Vilâyet genelinde görev yapan 76 (75'i erkek, 1'i kadın) eğitimle birlikte öğretmen sayısı 462'dir.

1945-1946	106 ¹⁶⁶¹	148	254	91	45	136	197	193	390 ¹⁶⁶²
1946-1947	127	147	274	157	45	202	284	192	476
1947-1948	122	154	276	159	48	207	281	202	483
1948-1949	132	164	296	184	42	226	316	206	522
1949-1950	144	180	324	202	41	243	346	221	567
1950-1951	200	166	366	259	28	287	425	228	653
1951-1952	191	191	382	274	36	310	465	227	692
1953-1954	197	226	423	279	73	352	476	299	775
1954-1955	213	285	498	335	72	407	548	357	905
1955-1956	231	312	543	392	56	448	623	368	991 ¹⁶⁶³

Tabloya göre 1932 yılında vilâyet genelinde 67'si kadın, 186'sı erkek olmak üzere 253 öğretmen görev yapmaktadır. Bunların 64'ü kadın, 93'ü erkek olmak üzere 157'si şehir merkezlerinde, 3'ü kadın, 93'ü erkek olmak üzere 96'sı köylerdedir. 1956 yılına gelindiğinde ise vilâyet genelindeki öğretmen sayısı 368'i kadın, 623'ü erkek olmak üzere 991'e yükselmiştir. Bunların 312'si kadın, 231'i erkek olmak üzere 543'ü şehir merkezlerinde, 56'sı kadın, 392'si erkek olmak üzere 448'i köylerdedir. Buna göre şehirlerde görev yapan öğretmen miktarı yaklaşık olarak % 246, köylerdeki öğretmen miktarı % 367, vilâyet genelindeki kadın öğretmen sayısı % 449, erkek öğretmen sayısı % 235, ortalama öğretmen miktarı ise % 292 artmıştır.

Tabloya göre 1932 yılında şehirlerde ve köylerde görev yapan erkek öğretmen sayısı kadın öğretmen sayısından fazla iken 1956 yılında şehir merkezlerinde görev yapan kadın öğretmen sayısı erkek öğretmen sayısından daha fazla olmuştur. Oransal artışlarda bu bilgiyi teyit etmektedir. Şöyle ki belirtilen dönemde şehirde görev yapan kadın öğretmen sayısı yaklaşık olarak % 388, erkek öğretmen sayısı % 149, köylerdeki kadın öğretmen sayısı % 1.767, erkek öğretmen sayısı ise % 322 artmıştır. Kadın öğretmen sayısındaki bu artış cumhuriyet idarecilerinin kadının toplumsal hayat içerisinde daha fazla rol almasına yönelik düşüncelerine de uygun düşmektedir. 1932-1952 yılları arasında Adana merkez kazada, 1932-1956 yılları arasında ise vilâyet genelinde eğitim gören öğrenci miktarı şu şekilde olmuştur:

1932-1952 Yılları Adana Merkez Kazada Bulunan Resmî İlkokulların Öğrenci Verileri

Yıl	Şehirde	Öğrenci Mevcudu		Toplam	Genel
		Köylerde			

¹⁶⁶¹ 1934-1946 yılları arasında şehirde görev yapan erkek öğretmene dair verilere şehirde bulunan özel Türk ilkokulunun 1 öğretmeni de dahil edilmiştir.

¹⁶⁶² Vilâyet genelinde görev yapan 76 (75'i erkek, 1'i kadın) eğitimciyle birlikte öğretmen sayısı 466'dır.

¹⁶⁶³ 1946-47 eğitim-öğretim yılında öğretmen olarak görev yapan kişilerin 76'sı, 1947-48'dekilerin 69'u, 1948-49'dakilerin 61'i, 1949-50'dekilerin 49'u, 1950-51'dekilerin 45'i, 1951-1952'dekilerin 45'i, 1953-54'dekilerin 26'sı, 1954-55'dekilerin 27'si ile 1955-56'dakilerin 27'si eğitimci'dir.

	E	K	T	E	K	T	E	K	Toplam
1932-33	2672	1651	4323 ¹⁶⁶⁴	864	206	1070	3536	1857	5.393
1933-34	2938	1818	4756 ¹⁶⁶⁵	938	286	1224	3876	2104	5.980
1934-35	3534	2058	5592 ¹⁶⁶⁶	1107	346	1453	4641	2404	7.045
1937-38	4551	2882	7433 ¹⁶⁶⁷	1189	411	1600	5740	3293	9.033
1938-39	5056	3395	8451 ¹⁶⁶⁸	1240	400	1460	6296	3795	10.091
1939-40	5316	3271	8587 ¹⁶⁶⁹	1105	305	1410	6421	3576	9.997 ¹⁶⁷⁰
1940-41	5209	3179	8388 ¹⁶⁷¹	1100	305	1405	6309	3484	9.793 ¹⁶⁷²
1941-42	5187	3098	8285 ¹⁶⁷³	1245	364	1609	6432	3462	9.894 ¹⁶⁷⁴
1942-43	4961	3090	8051 ¹⁶⁷⁵	1287	349	1636	6248	3439	9.687 ¹⁶⁷⁶
1944-45	5490	3566	9056 ¹⁶⁷⁷	1735	773	2508	7225	4339	11.564 ¹⁶⁷⁸
1945-46	5697	3845	9542	1817	865	2682	7514	4710	12.224 ¹⁶⁷⁹
1946-47	5656	3862	9518	2009	913	2922	7665	4775	12.440 ¹⁶⁸⁰
1947-48	5923	4107	10030	2351	1194	3545	8274	5301	13.575
1948-49	6062	4162	10224	2150	1128	3278	8212	5290	13.502
1949-50	6628	4589	11217	2511	1272	3783	9139	5861	15.000
1950-51	6759	4649	11408	2542	1304	3846	9301	5953	15.254
1951-52	6606	4604	11210	2780	1374	5154	9386	5978	15.364

Tabloya göre 1932 yılında Adana merkez kazadaki ilkokullarda eğitim gören öğrenci miktarı 3.536'sı erkek, 1.857'si kız olmak üzere 5.393'dür. Bunların 4.323'ü şehir merkezinde, 1.070'i köylerde eğitim görmektedir. 1952 yılına gelindiğinde merkez kazanın toplam öğrenci miktarı 11.210'u şehir merkezinde, 5.154'ü köylerde olmak üzere 15.364 (9.386'sı erkek, 5.978'i kız)'e yükselmiştir. Buna göre merkez kazanın öğrenci miktarı % 185, şehir merkezinin % 159, köylerin % 382 artmıştır. Kaza genelindeki öğrencilerin cinsiyet esaslı dağılımında ise 1932'de 3.536 olan erkek öğrenci miktarı % 158'lik artışla 9.386'ya, 1.857 olan kız öğrenci sayısı % 222 artışla 5.978'e ulaşmıştır. Öğrencilerin cinsiyet olarak şehir merkezi ve köy esaslı dağılımında

¹⁶⁶⁴ Bunların 23'ü (5'i kız, 18'i erkek) özel ilkokul, 134'ü ise (68'i erkek, 66'sı kız) Tatbikat Mektebi öğrencisidir.

¹⁶⁶⁵ Bunların 31'i (9'u kız, 22'si erkek) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁶⁶ Bunların 32'si (25'i erkek, 7'si kız) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁶⁷ Bunların 25'i (19'u erkek, 6'sı kız) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁶⁸ Bunların 26'sı (18'i erkek, 8'i kız) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁶⁹ Bunların 31'i (27'si erkek, 4'ü kız) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁷⁰ Eğitimden okullarındaki öğrenci miktarı dahil değildir.

¹⁶⁷¹ Bunların 28'i (20'si erkek, 8'i kız) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁷² Eğitimden okullarındaki öğrenci miktarı dahil değildir.

¹⁶⁷³ Bunların 20'i (14'ü erkek, 6'sı kız) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁷⁴ Eğitimden okullarındaki öğrenci miktarı dahil değildir.

¹⁶⁷⁵ Bunların 21'i (15'i erkek, 6'sı kız) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁷⁶ Eğitimden okullarındaki öğrenci miktarı dahil değildir.

¹⁶⁷⁷ Bunların 20'i (18'i erkek, 2'si kız) özel ilkokul öğrencisidir.

¹⁶⁷⁸ Eğitimden okullarındaki öğrenci miktarı dahil değildir.

¹⁶⁷⁹ Eğitimden okullarındaki öğrenci miktarı dahil değildir.

¹⁶⁸⁰ Eğitimden okullarındaki öğrenci miktarı dahil değildir.

ise Şehirdeki erkek 6đrenci miktarı % 166, kız 6đrenci miktarı % 179, k6ydeki erkek 6đrenci miktarı % 222, kız 6đrenci miktarı ise % 567 artmıştır.

1932-1956 Yılları Arası Seyhan Vilayetindeki Resmi İlkokulların Öğrenci Verileri

Yıl	Öğrenci Mevcudu											
	Şehirde			Köyde			Eğitmenli Okullar			Toplam		Genel Toplam
	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	
1932-33	3.316	1.930	5.246	2.672	747	3.419	-----	-----	-----	5.988	2.677	8.665
1933-34	4.611	2.426	7.037	4.983	1.297	6.280	-----	-----	-----	9.572	3.714	13.317
1934-35	5.402	2.679	8.081	5.697	1.428	7.125	-----	-----	-----	11.099	4.107	15.206
1937-38	6.884	3.781	10.665	6.107	1.732	7.839	-----	-----	-----	12.991	5.513	18.504
1938-39	7.503	4.343	11.846	6.809	1.826	8.635	-----	-----	-----	14.312	6.169	20.481
1939-40	7.597	4.223	11.820	6.607	1.674	8.281	780	430	1.210	14.984	6.327	21.311
1940-41	7.487	4.198	11.685	7.069	1.746	8.815	1.459	517	1.976	16.015	6.461	22.476
1941-42	7.484	4.164	11.648	6.931	1.588	8.519	1.627	473	2.100	16.042	6.225	22.267
1942-43	7.262	4.129	11.391	7.074	1.663	8.737	1.330	328	1.658	15.666	6.120	21.786
1944-45	8.162	4.817	12.979	8.507	2.760	11.267	1.811	650	2.461	18.480	8.227	26.707
1945-46	8.418	5.170	13.588	9.494	3.174	12.668	1.847	769	2.616	19.759	9.113	28.872
1946-47	8.468	5.276	13.744	9.871	3.308	13.179	1.691	843	2.534	20.030	9.427	29.457
1947-48	8.812	5.609	14.421	11.912	4.204	16.116	1.449	669	2.118	22.173	10.482	32.655
1948-49	9.039	5.742	14.781	12.111	4.768	16.879	1.293	581	1.874	22.443	11.091	33.534
1949-50	9.950	6.366	16.316	12.994	5.621	18.615	1.013	456	1.469	23.957	12.443	36.400
1950-51	10.155	6.515	16.670	13.512	5.963	19.475	1.090	513	1.603	24.757	12.991	37.748
1951-52	10.093	6.588	16.681	14.343	6.132	20.475	563	271	834	24.999	12.991	37.990
1953-54	14.202	7.749	21.951	21.366	6.791	28.157	-----	-----	-----	35.568	14.540	50.108
1954-55	17.287	12.255	29.542	21.709	10.316	32.025	-----	-----	-----	38.996	22.571	61.567
1955-56	17.822	11.069	28.891	26.112	11.102	37.214	-----	-----	-----	43.934	22.171	66.105

Tabloya göre 1932 yılında vilâyet genelinde ilkokula giden öğrenci miktarı 5.246'sı şehir merkezlerinde, 3.419'u köylerde olmak üzere 8.665'dir. Bu sayı 1956 yılında 28.891'i şehir merkezlerinde, 37.214'ü köylerde olmak üzere 66.105'e yükselmiştir. Buna göre şehir merkezlerindeki ilkokul öğrencisi sayısı % 451, köylerdeki öğrenci sayısı ise % 988 artmıştır. 1932 yılında 5.988 olan vilâyet genelindeki erkek öğrenci sayısı % 634'lük artışla 43.934'e, 2.677 olan kız öğrenci sayısı % 728'lik artışla 22.171'e, 8.665 olan vilâyet genelindeki toplam öğrenci sayısı ise % 663'lük artışla 66.105'e yükselmiştir. Şehirdeki öğrenci sayısı ise 5.246'dan % 451'lik artışla 28.892'e, 3.316 olan erkek öğrenci sayısı % 438'lik artışla 17.822'ye, 1.930 olan kız öğrenci sayısı % 474'lük artışla 11.069'a, köydeki erkek öğrenci sayısı 2.672'den % 877'lik artışla 26.112'ye, 747 olan kız öğrenci sayısı % 1.386'lık artışla 11.102'ye, 3.419 olan köylerdeki toplam öğrenci miktarı ise % 988'lük artışla 37.214'e yükselmiştir. Bu veriler gerek vilâyet genelinde gerekse şehir merkezi ve köylerinde kızların okula gitme oranının erkeklerle göre, köylerde okula gitme oranının da şehir merkezlerine göre daha fazla arttığını göstermektedir.

Çalışma dönemimizi kapsayan sürede Adana'da faaliyet gösterdiğini tespit edebildiğimiz ilkokullar ise şunlardır:

Yamaçlı İlkokulu: Seyhan nehrinin karşı kıyısında yer alan okul adını bulunduğu mahalleden almıştır. 1906 yılında “*Yamaçlı Mektebi*” adıyla eğitime başlamıştır. 1953 yılına kadar 3 sınıf olarak eğitim vermiştir.¹⁶⁸¹

Dumlupınar İlköğretim Okulu: Ali Dede mahallesinde bulunmaktadır. Ramazanoğlu vakıflarından olan ve mahalle mektebi olarak kullanılan okul binası, cumhuriyetin ilanından sonra tamir ettirilerek ilkokula dönüştürülmüştür. 1964 yılında eski bina yıktırılarak yeni bir bina inşa ettirilmiştir.¹⁶⁸²

5 Kanunusani İlkokulu: Adını Adana'nın düşman işgalinden kurtuluş günü olan 5 Kanunusani'den almıştır. 1930 yılında tadilattan geçirilmiştir.¹⁶⁸³ 15 Aralık 1952

¹⁶⁸¹ Sadık Can, *Cumhuriyet Döneminde Adana'da Eğitim (1923-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin 2006, s.137.

¹⁶⁸² Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.103; Can, *Adana'da Eğitim*, s.131.

¹⁶⁸³ Can, *Adana'da Eğitim*, s.130.

tarihinde Cemalpaşa mahallesine yeni okul binasının temeli atılmıştır.¹⁶⁸⁴ 1994 yılında “*Toros İlkokulu*” ile birleşerek “*Toros İlköğretim Okulu*” adını almıştır.¹⁶⁸⁵

İnkılap İlkokulu: 1928-1929 eğitim-öğretim yılında eğitime başlamıştır.¹⁶⁸⁶ Adana’daki ilkokullar arasında başlayan kütüphâne oluşturma çalışması hususunda ilk muvaffak olan okuldur. Kütüphânenin oluşturulmasına halktan bazı kimselerde katkıda bulunmuştur.¹⁶⁸⁷

Tepebağ İlkokul (Gazi Paşa İlkokulu): Tepebağ Mektebi adıyla eğitime başlamıştır. Ancak Maârif Vekâletinin emri üzerine 1931 yılında adı “*Gazi Paşa İlkokulu*” olarak değiştirilmiştir.¹⁶⁸⁸

Yeni Mektep (Ziya Paşa İlkokulu): 1929 Aralık ayında Reşat Bey mahallesinde bulunan bir evin okula dönüştürülmesi neticesinde faaliyete geçmiştir. “*Yeni Mektep*” adıyla açılan ve 70 öğrenci ile eğitime başlayan okulun başöğretmenliğine 5 Kanunusani İlkokulu öğretmenlerinden Orhan Bey, ikinci öğretmenliğine ise İlhan Bey atanmıştır.¹⁶⁸⁹ Okulun adı Maârif Vekâletinin emri üzerine 1931 yılında “*Ziya Paşa İlkokulu*” olarak değiştirilmiştir.¹⁶⁹⁰

Çınarlı İlkokulu (Kazım Karabekir İlköğretim Okulu): Okulun binası 1898 yılında Rumlar tarafından inşâ edilmiştir. İşgal yıllarını müteakiben bir dönem askeri depo olarak kullanılmıştır. 1924 yılında Maârif Vekâletine devredilmiş olan binada Kazım Karabekir İlkokulu açılmıştır. Ancak okulun adı bulunduğu mahalleye izafeten kısa bir süre sonra “*Çınarlı İlkokulu*” olarak, 1949 yılı Kasım ayı içerisinde toplanan Vilayet Daimi Komisyonu tarafından ise tekrar “*Kazım Karabekir İlkokulu*” olarak

¹⁶⁸⁴ “Beş Ocak Okulunun Temeli Dün Törenle Atıldı”, **Köylü Sesi**, 16 Aralık 1952; “5 Ocak İlkokulunun Temeli Atıldı”, **Vatandaş**, 15 Aralık 1952.

¹⁶⁸⁵ <http://www.seyhantorosio.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁶⁸⁶ “Maarif Emîni İsmail Habip Bey’in Beyanâtı”, **Yeni Adana**, 9 Nisan 1929; “*Muntuka Maarifi*”, **Türk Sözü**, 9 Nisan 1929.

¹⁶⁸⁷ “İlk Mekteplerde Birer Kütüphâne Açılıyor”, **Yeni Adana**, 16 Mart 1932.

¹⁶⁸⁸ “*Yeni İlk Mektep İsimlerinin Bakanlıkça Tasdiki*”, **Türk Sözü**, 22 Teşrinisani 1931; Can, **Adana’da Eğitim**, s.131-132.

¹⁶⁸⁹ “*Yeni Mektebin Faaliyeti*”, **Türk Sözü**, 12 Kanunuevvel 1929.

¹⁶⁹⁰ “*Yeni İlk Mektep İsimlerinin Bakanlıkça Tasdiki*”, **Türk Sözü**, 22 Teşrinisani 1931; Can, **Adana’da Eğitim**, s.131-132. Yeni Adana gazetesinde yer alan bir haberde ise Maarif İdaresi tarafından Reşatbey mahallesinde açılan yeni okulun adının Maarif Vekili Necati Bey’e ithafen “*Necati Bey Mektebi*” olarak değiştirildiği ifade edilmektedir. Haberde okulun adı zikredilmemiş olup “*son zamanlarda Reşatbey mahallesinde açılmış olan mektep*” ifadesi kullanılmıştır. Bu nedenle “*Yeni Mektep*” mi olduğu veya bu dönemde aynı muhitte açılan bir başka okul mu olduğu belli değildir. “*Necati Bey Mektebi*”, **Yeni Adana**, 9 Kanunusani 1930, s.2.

değiştirilmiştir. 1961 yılında yıktırılan okulun yerine 6 derslikli yeni bir okul inşâ ettirilmiştir.¹⁶⁹¹

İstiklâl İlköğretim Okulu: Okul binası Adana'nın zengin Rumlarından olan Havaca Atanaş Tırpani tarafından 1902 yılında kızına ev olarak inşâ ettirilmiştir. Bir süre fabrika olarak da kullanılmıştır. Bu nedenle “*Tırpani Fabrikası*” olarak da bilinmektedir. 1916-1920 yılları arasında Alman Mektebi, İstiklâl Harbi yıllarında ise General Vaygand'ın karargâhı olarak kullanılmıştır. 1923 Ekiminde Ağazâde Hulusi adında bir hayırsever tarafından satın alınarak maârif işlerinde kullanılmak üzere Adana vilâyetine bağışlanmıştır. 1925-1930 yılları arasında Kız Muallim Mektebi olarak kullanılmış, kız mektebinin şimdiki Erkek Lisesi'ne taşınması üzerine “*Muhtelit Ortaokul*”a tahsis edilmiştir.¹⁶⁹² 1932-1933 eğitim-öğretim yılında ise trahomlu öğrenciler eğitim görmüştür.¹⁶⁹³ Ancak Kız Lisesi'nin açılması üzerine kız öğrenciler burada, erkek öğrenciler Birinci Ortaokul'da (Tepebağ Ortaokulu) eğitimlerine devam etmişlerdir. Bu esnada Erkek Lisesi'ne bağlı bir bölüm olarak kullanılan bina, 1937-1938 eğitim-öğretim yılı başından itibaren “*İkinci Ortaokul*” olarak kullanılmıştır.¹⁶⁹⁴

Plevne İlköğretim Okulu: 1904 yılında Belediye Başkanı İbrahim Rasih Bey'in gayretleri sonucunda halktan toplanan yardımlarla inşâ ettirilmiştir. Dönemin Valisi Bahri Paşa'nın adı verilmiş ise de 1920 yılında Nilüfer İlkokulu, 1924 yılında Plevne İlkokulu olarak değiştirilmiştir. 1976 yılında inşâ ettirilen yeni binasına taşınmıştır.¹⁶⁹⁵

29 Teşrinievvel İlköğretim Okulu: Adana'nın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Ali Dede mahallesinde Ramazanoğullarından kalma Yağ Câmî ile Hasanağa Câmî arasında yer almaktadır. 1916 yılında 4 sınıflı olarak eğitime açılmıştır. Ancak bir süre sonra genişletilerek sınıf sayısı 5'e yükseltilmiştir. İşgal yıllarında Fransız askerlerinin yatakhânesi olarak kullanılmıştır. İşgalden sonra “*Rehber-i Tedris*” adıyla tekrar eğitime açılmıştır. Cumhuriyetin ilanı üzerine adı “*29 Teşrin-i Evvel*” olarak değiştirilmiştir. Binasının yetersiz gelmesi üzerine 1936 yılında okul yanındaki 2 ev satın alınarak

¹⁶⁹¹ “Çınarlı İlkokulunun Adı Değiştirildi”, *Seyhan*, 7 Kasım 1949; Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.112; Can, *Adana'da Eğitim*, s.131.

¹⁶⁹² <http://okulweb.meb.gov.tr/01/01/443715>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁶⁹³ “350 İlk Mektep Talebesi Bu Sene Açıkta mı Kalacak? Seyhan ve İstiklâl Mekteplerinin Trahomlu Mektebi Yapılmasının Mahzûrları”, *Türk Sözü*, 21 Eylül 1932.

¹⁶⁹⁴ <http://okulweb.meb.gov.tr/01/01/443715>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁶⁹⁵ Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.126.

sınırları genişletilmiştir. 1946 yılında tadilattan geçirilmiş, 1957 yılında ise ek yapılmıştır.¹⁶⁹⁶

Cumhuriyet İlköğretim İlkokulu: 1923 yılında Kuruköprü’de bulunan şimdiki Büyük Sürmeli Otelı’nin yerinde eğitime açılmıştır. Bir hayırsever tarafından bağışlanan arsa üzerine inşâ edilmiştir. Şehrin merkezi noktasından yer almasından dolayı rağbet görmüştür. Bu nedenle 1937 yılında ikili eğitime geçmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁹⁷ Bir ara Mithatpaşa İlköğretim Okulu ile aynı binayı paylaşmış olan okul¹⁶⁹⁸, Meydan Mahallesiinde bulunan şu an ki binasına ise 1977 yılında taşınmıştır.¹⁶⁹⁹

Sakarya İlkokulu (Hürriyet İlkokulu): 27 Ekim 1946 tarihinde temeli atılmıştır.¹⁷⁰⁰ 1961-1962 eğitim-öğretim yılında adı “*Hürriyet İlkokulu*” olarak değiştirilmiştir.¹⁷⁰¹ Prefabrik bir yapı olarak açılmış olan okul, 1979-1980 yıllarında yapılan eklerle birlikte genişletilmiştir. 1992-1993 yıllarında ise prefabrik binalar yıkılarak yeni binası inşâ olunmuştur. 8 yıllık kesintisiz eğitimle birlikte ilköğretim okuluna dönüştürülmüştür.¹⁷⁰²

Necatibey İlköğretim Okulu: Açıldığı tarih kesin olarak belli değildir. Ancak okulun internet sitesinde 1935 yılında İbrahim Sadık’ın Döşeme Mahallesiindeki evinde eğitime başladığı bilgisi yer almaktadır. Fakat Yeni Adana gazetesinin 9 Kanunisani 1930 tarihli nüshasında Maârif İdaresi tarafından Reşatbey Mahallesiinde açılmış olan bir okula eski Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Beyin isminin verildiği şeklinde bir haber yer almaktadır.¹⁷⁰³ Bu nedenle 1929 veya 1930 yılı başında faaliyete geçmiş olma ihtimali muhtemeldir. Öğrenci sayısının artmasından dolayı 1941-1942 eğitim öğretim yılında Milli Mensucat İlkokulu’na taşınarak ikili eğitime başlamıştır. 6 Ekim 1955 tarihinde Hipodrom civarında inşa olunan yeni binasının tamamlanması üzerine buraya

¹⁶⁹⁶ <http://www.29ekimilkogretim.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁶⁹⁷ Can, *Adana’da Eğitim*, s.130-131.

¹⁶⁹⁸ Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.119.

¹⁶⁹⁹ <http://www.seyhancumhuriyetio.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012; Bir başka kaynakta ise 1940 yılında Sürmeli Otelı’nin yerinde kurulduğu, ilk mezunlarını ise 1946-1947 yılında verdiği bilgisi yer almaktadır. Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.100.

¹⁷⁰⁰ “Sakarya Okulu”, *Tel*, 22 Aralık 1946.

¹⁷⁰¹ Can, *Adana’da Eğitim*, s.136.

¹⁷⁰² 473103.meb.k12.tr.25.01.2012

¹⁷⁰³ Necati Bey Mektebi, *Yeni Adana*, 9 Kanunisani 1930, s.2.

taşınmıştır. Okul bünyesinde bir de çocuk kütüphanesi oluşturulmuştur.¹⁷⁰⁴ Halen bu binada faaliyetine devam etmekte olup 8 yıllık kesintisiz eğitimle birlikte ilköğretim okuluna dönüştürülmüştür.¹⁷⁰⁵

Namık Kemal Mektebi: Ne zaman açıldığı belli değildir. Okula dair tek bilgi Türk Sözü gazetesinde yer alan ve 1932-1933 eğitim-öğretim yılı sonunda 75 öğrenci mezun ettiğine dair bilgi veren bir habere dayanmaktadır.¹⁷⁰⁶

Ramazanoğlu İlköğretim Okulu: Okulun arsasını bağışlayan Ramazanoğlu ailesinden dolayı bu isim verilmiştir. 1933 yılında eğitime başlamıştır. İki katlı olan binasına 1994 yılında ek bir kat ilave edilmiştir.¹⁷⁰⁷

Kurtuluş İlkokulu: 1933 yılında kapatılan anaokulunun yerine açılmıştır. 3 sınıfla eğitime başlayan okulun ilk öğretmenleri de kapatılan anaokulunun öğretmenleri olmuştur. Bir süre trahomlu öğrencilere tahsis edilmiştir.¹⁷⁰⁸ Ancak 1937-1938 eğitim-öğretim yılında ilkokul öğrenci sayısının fazla olmasından dolayı normal öğrencilere tahsis edilmiştir.¹⁷⁰⁹

Seyhan İlkokulu: Adını Adana şehrinin ortasından geçen Seyhan nehrinden almıştır. Şehir merkezinde yer almaktadır.¹⁷¹⁰

Ziya Gökalp İlköğretim Okulu: Tatbikat Mektebinin kaldırılması üzerine okulsuz kalan Eski İstasyon semtindeki çocukların okul ihtiyacını karşılamak amacıyla 1934-1935 eğitim-öğretim yılında Adana Erkek Lisesi bünyesinde trahomlular okulu olarak açılmıştır. Başöğretmenliğine Karaisalı eski maârif memuru Nuri Aydın, öğretmenliklerine ise eski Tatbikat Mektebi muallimlerinden Ayşe ve Hatice hanımlar atanmıştır. 3 sınıfla eğitime başlayan okul üç yıl sonra öğretmen Necmi Durak'ın evine, 1940 yılında da bugünkü binasına taşınmıştır. Binasının yetersizliğinden dolayı

¹⁷⁰⁴ “Necatibey Okulu Merasimle Açılacak”, **Bugün**, 5 Ekim 1955. 6 dersaneli olarak inşa edilmiş olan yeni okul binasında 800 civarında öğrenci eğitim görmüş, 1'i başöğretmen olmak üzere 13 öğretmen görev yapmıştır. “Necatibey Okulu Bugün Açılıyor”, **Bugün**, 6 Ekim 1955.

¹⁷⁰⁵ http://necatibeyio.k12.tr/index.php?option=com_content&task=section&id=24&Itemid=52. Erişim tarihi: 21.05.2012.

¹⁷⁰⁶ “Namık Kemal Mektebinde Şahadetname Tevzi Merasimi”, **Türk Sözü**, 5 Haziran 1933.

¹⁷⁰⁷ Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.127.

¹⁷⁰⁸ “Kurtuluş İlk Mektebi”, **Türk Sözü**, 1 Teşrinievvel 1933; “Ana Mektebi Daimi Encümen Kararlarıyla Lağvedildi”, **Türk Sözü**, 15 Eylül 1933.

¹⁷⁰⁹ Can, **Adana'da Eğitim**, s.112.

¹⁷¹⁰ Can, **Adana'da Eğitim**, s.136.

öğrencilerinin bir kısmı 1998-1999 eğitim-öğretim yılında İstiklâl İlköğretim Okuluna nakledilmiştir.¹⁷¹¹

İsmet İnönü İlköğretim Okulu: Okul için 1935 yılında şu anda “İsmet İnönü Kız Meslek Lisesi” olarak kullanılan Atatürk Caddesi üzerinde bir bina inşâ edilmiştir. Ancak dönemin valisi Tevfik Hadi Baysal, Adana’da kızlar için bir sanat okulu olmadığı gerekçesiyle binayı 1936 yılında “İsmet İnönü Kız Meslek Enstitüsü”ne tahsis etmiştir. Bunun üzerine şimdiki Emek Mahallesi’ne taşınmış olan Necatibey İlkokulunun yerine 1940 yılında dönemin valisi Faik Üstün tarafından İsmet İnönü İlkokulu’nun temeli atılmıştır. 23 Aralık 1943 tarihinde tamamlanarak eğitime açılmıştır. 27 Haziran 1998 tarihinde meydana gelen depremde yıkılan okul binasının yerine 1999 yılında şu anda kullanılan binası inşâ edilmiştir.¹⁷¹²

Akkapı Şehit Kemal Yüzgeç İlköğretim Okulu: 1938 yılında Akkapı mahallesinde “Akkapı İlkokulu” adıyla eğitime açılmıştır.¹⁷¹³ Ancak 1992-1993 eğitim-öğretim yılında ilköğretim okuluna dönüştürülmüştür. 1995-1996 eğitim-öğretim yılında şehit Astsubay Kemal Yüzgeç’in anısına “Akkapı Şehit Kemal Yüzgeç İlköğretim Okulu” olarak değiştirilmiştir.¹⁷¹⁴

Kurttepe İbrahim Atalı İlköğretim Okulu: 1938 yılında “Kurttepe İlkokulu” adıyla eğitime başlamıştır. 2 derslikle eğitime başlayan okula 1950 yılında köylüler tarafından 3 derslikli ek bir bina, 1982 yılında da devlet tarafından üçüncü bir ek bina ilave olunmuştur. 1984 yılında ilk iki binası onarım görmüştür. 1992-1993 eğitim-öğretim yılında ilköğretim okuluna dönüştürülmüştür. 1997 yılında trafik kazasında hayatını kaybeden İbrahim Atalı’nın ailesi tarafından yaptırılan binanın “İbrahim Atalı Lisesi” olarak eğitime açılması üzerine ilköğretim okulunun adı 1999 yılında “Kurttepe İbrahim Atalı İlköğretim Okulu” olarak değiştirilmiştir.¹⁷¹⁵

Toros İlköğretim Okulu: Toros İlkokulu adı ile açılmış olan okul, Seyhan merkez ilçenin büyük mahallelerinden Mirzaçelebi, Gülpınar ve Dağlıoğlu mahallerinin keşiştiği noktada bulunmaktadır. 1938 yılında Türkistanlı Abdülkadir ile Mesut Nardalı tarafından yaptırılmış olup ilk açıldığında barakada eğitim vermiştir. Ancak ilerleyen

¹⁷¹¹ Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.135; “Ziya Gökalp Mektebi Açılıyor”, **Yeni Adana**, 27 Teşrinisani 1934; “Maarifte Ziya Gökalp”, **Türk Sözü**, 27 Teşrinisani 1934.

¹⁷¹² <http://www.ismetinonu.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷¹³ Can, **Adana’da Eğitim**, s.129.

¹⁷¹⁴ Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.95.

¹⁷¹⁵ <http://www.ibrahimatali.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

dönemlerde önce 6 derslikli ahşap bir bina, 1974-1979 yılları arasında 12, 1980-1981 yılları arasında da 8 derslikli ilave binalar yapılmıştır. 1994 yılında “5 Ocak İlkokulu” ile birleşen okulun adı “Toros İlköğretim Okulu” olarak değiştirilmiştir. 1998 depreminde ağır hasar gören okul binası yıkılarak yeniden inşâ edilmiştir. Bu esnada öğrenciler Mithatpaşa İlköğretim Okulu ile Nuri ve Zekiye Has ilköğretim Okulunda eğitimlerine devam etmişlerdir.¹⁷¹⁶

Güneşli İlkokulu (Sakıp Sabancı İlkokulu): 1938 yılında Halkevi Hars Komitesi tarafından Karşıyaka'nın Güneşli mahallesinde inşâ edilmiştir. 27 Teşrinievvel 1938 tarihinde eğitime başlayan okulun bütün ihtiyaçları Hars Komitesi tarafından karşılanmıştır. Günümüzde “Sakıp Sabancı İlköğretim Okulu” adıyla eğitim-öğretim faaliyetine devam etmektedir.¹⁷¹⁷

Milli Mensucat İlkokulu (Süreyya Nihat Oral İlköğretim Okulu): Okulun binası I. Dünya Savaşından önce Rumlar tarafından da okul olarak kullanılmıştır. Mübadele ile Rumlar bölgeyi terk edince muhâcirlerden Avukat Enis Nazmi Beye mübâdil mal olarak verilmiştir. Bir süre cephânelik, Askeri Mızıka Okulu ve tekeli rakı imalathânesi olarak kullanılmıştır. Ancak Adana'nın ilk Türk-Müslüman sanayicileri olan Mustafa Özgür, Nuri Has, Nuh Naci Yazgan ile Seyit Tekin tarafından okul olarak kullanılmak üzere 1927 yılında satın alınmıştır. 1937 yılında inşaatına başlanmış, 1940 yılında da Milli Mensucat İlkokulu adıyla eğitime başlamıştır. 1943 yılında 8 öğretmeni bulunan 5 sınıflı ve 7 dershâneli okulda 450 öğrenci eğitim görmüştür. Okulun masraflarının yanı sıra fakir öğrencilerin giyim ve iâşe masrafları Milli Mensucat fabrikası tarafından karşılanmıştır. Bu nedenle okula halk arasında “Yetimler Okulu” da denmiştir.¹⁷¹⁸

1950 yılından itibaren Necatibey İlkokulu ile ikili öğretim yapmaya başlamıştır. Necatibey İlkokulunun 1956 yılında yeni binasına taşınması üzerine Şehit Duran Okulu ile ikili öğretim yapmıştır. Zamanla eskiyen okul binası 1982 yılında hayırsever Süreyya Nihat Oral tarafından yıktırılarak yerine 12 derslikli yeni bir bina inşâ

¹⁷¹⁶ <http://www.seyhantorosio.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷¹⁷ “Güneşli Okulu”, **Türk Sözü**, 7 Eylül 1937; “Güneşli Okulu Açıldı”, **Türk Sözü**, 27 Teşrinievvel 1938.

¹⁷¹⁸ Demirkan, **a.g.m.**, s.9.

ettirilmiştir. Bunun üzerine okulun adı “Süreyya Nihat Oral İlköğretim Okulu” olarak değiştirilmiştir.¹⁷¹⁹

Ziya Paşa Ortaokulu (Meryem-Abdurrahim Gizer İlköğretim Okulu): 1944 yılında Reşatbey mahallesinde açılmıştır. Adını meşhur şair Ziya Paşa’dan almaktadır. 1957-1967 yılları arasında Ziya Paşa Ortaokulu ile aynı binayı paylaşmıştır. Ancak ortaokulun 1967 yılında kendi binasına taşınması üzerine “Vehbi Necip Savaşan Ortaokulu” ile aynı binayı paylaşmaya başlamıştır. Fakat ortaokulun adı 1972 yılında “Seyhan Ortaokulu” olarak değiştirilmiştir. 1984 yılına kadar aynı binayı paylaşan Ziya Paşa İlkokulu ile Seyhan Ortaokulu, 1985 yılında “Seyhan İlköğretim Okulu” adı altında birleştirilmiştir. Ancak fiziki yetersizlik nedeniyle bu beraberlik fazla uzun sürmemiştir. Kısa bir süre sonra ayrılan okullar “Ziya Paşa İlkokulu” ve “Seyhan Ortaokulu” adıyla aynı binada ama ters devreler halinde eğitim vermeye devam etmiştir. 1988 yılında hayırsever Abdurrahim Gizer tarafından okulun bahçesine 2 katlı 18 derslikli yeni bir bina yaptırılmıştır. Bunun üzerine yeni binada Seyhan Ortaokulu, eski binada Ziya Paşa İlkokulu eğitime devam etmiştir. Ancak 1990 yılında iki okul “Seyhan Abdurrahim Gizer İlköğretim Okulu” adı altında birleştirilmişlerdir. 1995 yılında Abdurrahim Gizer tarafından yaptırılan 3 katlı 18 derslikli bina ile de okulun adı “Meryem-Abdurrahim Gizer İlköğretim Okulu” olarak değiştirilmiştir.¹⁷²⁰

Cebesoy İlköğretim Okulu: 1946 yılında TCDD 6. İşletme Müdürlüğü tarafından inşâ ettirilmiştir. Dönemin Ulaştırma Bakanı ve İstiklâl Harbi komutanlarından Ali Fuat Cebesoy’un adı verilmiştir.¹⁷²¹ Sembolik bir ücret karşılığında MEB’na kiraya verilmiş olan okul binası, 1948 yılında MEB tarafından 150 bin liraya satın alınmıştır. 1954-1955 eğitim-öğretim yılında Atatürk İlkokulu ile birlikte eğitim vermiştir. Atatürk İlkokulunun kendi binasına taşınması üzerine 1955-1957 yılları arasında normal eğitim vermiş, 1957-1958 eğitim-öğretim yılında da ikili eğitime geçmiştir. Ancak 1966-1967 eğitim-öğretim yılında Turgut Reis İlkokulu ile

¹⁷¹⁹ <http://www.süreyyanihatoral.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012. İlk olarak Döşeme mahallesinde bulunan Çifte Minare yanında Milli Mensucat İlkokulu adıyla eğitim-öğretime başlamıştır. Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.129.

¹⁷²⁰ <http://www.magizer.meb.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷²¹ Okulun önündeki caddeye de Cebesoy Caddesi adı verilmiştir. “Yeni Yapılan Cebesoy Caddesi ve Cebesoy İlkokulu”, **Tel**, 2 Mart 1946.

birlikte eğitim vermek zorunda kalmıştır. Turgut Reis İlkokulu'nun 1967-1968 eğitim-öğretim yılında kendi binasına taşınması üzerine normal eğitim vermeye başlamıştır.¹⁷²²

Çukurova İlkokulu: Okulun varlığına dair ilk bilgi Seyhan gazetesinin 26 Kasım 1951 tarihli nüshasındaki “Çukurova İlkokulu Bugün Açılıyor” başlıklı habere dayanmaktadır. Habere göre Karşıyaka'da inşa olunan okulun açılış töreni TBMM Başkanı Refik Koraltan'ın Adana'ya gelecek olması sebebiyle 26 Kasım'a tehir edilmiştir.¹⁷²³

Birinci İnönü İlköğretim Okulu: Adını I. İnönü zaferinden almaktadır. Seyhan eski vilâyet binası ve Seyhan askerlik şubesi arasında Debboy Caddesi üzerinde bulunan Naci Paşa'nın konağında faaliyete geçmiştir. I. Dünya Savaşı esnasında askerlik şubesi, daha sonra Kız Öğretmen Okulu ve anaokulu olarak kullanılmış olan konak, 1923 yılında “Birinci İnönü İlkokulu” adıyla eğitime başlamıştır. Ancak 1954 yılında eskidiği için yıktırılmış ve yerine yeni bir bina yaptırılmıştır. Bu esnada öğrenciler eğitimlerine İnkılap İlkokulu'nda devam etmişlerdir. İnşaata tamamlanan ve “Birinci ve İkinci İnönü İlkokulu” adı altında eğitime açılan okul, “İkinci İnönü İlkokulu”nun 1966 yılında Hürriyet yolu üzerinde inşa olunan yeni binasına taşınması üzerine “Birinci İnönü İlkokulu” adı ile eğitim vermeye devam etmiştir.¹⁷²⁴

İkinci İnönü İlköğretim Okulu: Debboy Caddesi üzerinde bulunan ve Birinci İnönü İlköğretim Okulu olarak kullanılan binanın eskidiği için 1954 yılında yıktırılması üzerine inşa olunan yeni bina “Birinci ve İkinci İnönü İlköğretim Okulu” adıyla eğitime açılmıştır. Ancak 1962-1963 eğitim-öğretim yılında Mestanzâde Mahallesiindeki binasına taşınan okul, 1963 yılında tekrar Birinci İnönü İlkokulu binasına, 1965 yılında da Dumlupınar İlkokulu binasına taşınmıştır. 1966 yılında ise Hürriyet yolu üzerinde kendisi için inşa olunan binanın tamamlanması üzerine buraya taşınmıştır.¹⁷²⁵

Mihatpaşa İlköğretim Okulu: 1950'li yıllarda şu an Sürmeli Oteli olarak kullanılan binada eğitim-öğretime başlamıştır. Bir süre Cumhuriyet İlkokulu ile aynı binayı paylaşmış ise de 1962 yılında kendi binasına taşınmıştır.¹⁷²⁶

Celalettin Sayhan İlköğretim Okulu: İsmi inşa edildiği arsayı bağışlayan Celalettin Sayhan'dan almıştır. 1953 yılında inşaatına başlanmış olup aynı yıl içinde

¹⁷²² <http://www.cebesoy.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷²³ “Çukurova İlkokulu Bugün Açılıyor”, Seyhan, 26 Kasım 1951.

¹⁷²⁴ <http://www.okulweb.meb.gov.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷²⁵ <http://www.ikinciinonu.meb.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷²⁶ Yurtsever vd, Cumhuriyet Dönemi Eğitim, s.119.

tamamlanarak faaliyete geçmiştir. 1958-1963 yılları arasında ek binalar yapılmıştır. 1963 yılından itibaren bir odası “*Atatürk Müzesi*” olarak kullanılmaya başlanmıştır. Zaman içerisinde yetersiz gelmeye başlayınca 1986 yılında 8 derslikli ek bir bina daha yapılmıştır.¹⁷²⁷

Atatürk İlköğretim Okulu: Kurtuluş mahallesinde bulunan okulun temeli 15 Kasım 1954 tarihinde atılmıştır. 79.000 liraya mâl olması beklenen 6 deslikli okul binasının Mart ayında eğitim-öğretime başlayacağı ifade edilmiştir.¹⁷²⁸ Bu nedenle 1954-1955 eğitim-öğretim yılında Cebesoy İlköğretim Okulu ile birlikte eğitim vermiştir.¹⁷²⁹ 8 yıllık kesintisiz eğitimle birlikte ilköğretim okuluna dönüştürülmüştür.¹⁷³⁰

Tatbikat Okulu (Manas İlköğretim Okulu): Kız Öğretmen Okulu öğrencilerinin uygulama yapmaları için açılmıştır. 1954 yılında temeli atılmış olup 1955 yılında tamamlanarak faaliyete başlamıştır. Ancak zaman içerisinde binasının yetersiz gelmeye başlaması üzerine 1963 yılında ek, 1977-1978 eğitim-öğretim yılında ise ek bina yapılmıştır. 1994-1995 eğitim-öğretim yılında ilköğretim okuluna dönüştürülmüştür. Bu esnada adı, Kırgız Türklerinin Manas Destanının 1000. yılı olması münasebetiyle “*Manas İlköğretim Okulu*” olarak değiştirilmiştir.¹⁷³¹

Havuzlubahçe İlköğretim Okulu: Temeli 13 Ekim 1954 tarihinde atılmış olup 1955 yılında eğitim-öğretime başlamıştır. 8 yıllık kesintisiz eğitimle birlikte ilköğretim okuluna dönüştürülmüştür.¹⁷³²

4.2.2.b. Özel İlkokullar

Seyhan vilâyetinde eğitim-öğretim faaliyetine devam eden resmî ilkokulların yanı sıra bir tane de özel ilkokul yer almıştır. Adana şehir merkezinde yer alan bu okul, 1932-1933 eğitim-öğretim yılında “*Adana Aptullah Mümtaz Efendi İlkokulu*” adıyla faaliyete geçmiştir. Buna rağmen istatistiki verilerde “*Seyhan Abdullah Mümtaz İlkokulu*” ve “*Seyhan Abdullah Binokay İlkokulu*” adıyla da yer almıştır. 1945 yılına kadar faaliyette bulunan ve karma eğitimin yapıldığı okulun 1932-1945 yılları

¹⁷²⁷ <http://www.okulweb.meb.gov.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷²⁸ “Atatürk İlkokulu”, **Demokrat**, 15 Eylül 1954; “Atatürk İlkokulu”, **Demokrat**, 19 Ekim 1954; “Maarifte İki Yeni Eser”, **Bugün**, 16 Kasım 1954.

¹⁷²⁹ <http://www.cebesoy.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷³⁰ Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.96.

¹⁷³¹ <http://www.manasilkogretim.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

¹⁷³² “Havuzlubahçe Okulunun Temeli Atılıyor”, **Bugün**, 9 Ekim 1954; Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.105.

arasındaki öğretmen ve öğrenci mevcudu ile öğretmen ve öğrencilerinin cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur.¹⁷³³

Yıl	Öğretmen Mevcudu			Öğrenci Mevcudu		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kız	Erkek	Toplam
1932-33	----	1	1	5	18	23
1933-34	----	1	1	9	22	31
1934-35	----	1	1	7	25	32
1937-38	----	1	1	6	19	25
1938-39	----	1	1	8	18	26
1939-40	----	1	1	4	27	31
1940-41	----	1	1	8	20	28
1941-42	----	1	1	6	14	20
1942-43	----	1	1	6	15	21
1944-45	----	1	1	2	18	20

4.3. Ortaöğretim

Osmanlı Devletinde ortaöğretim derecesinde eğitim veren okullar arasında rüştiyeler, idâdîler, sultaniler, yabancı dilde eğitim yapan kolej ve azınlık okulları yer almıştır. Cumhuriyet döneminde ortaokullarla ilgili ilk düzenlemeler “*Heyet-i İlmiye*”ler tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre 15 Temmuz-15 Ağustos 1923 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olan “*Birinci Heyet-i İlmiye*” toplantısında ortaöğretimle ilgili alınan karara göre “*Sultani*”lerin adı liseye çevrilmiş, liselerin de bir ve iki devreli olmak üzere ikiye ayrılmasına karar verilmiştir. Tevhidi Tedrisat Kanunu’nun akabinde toplanan “*İkinci Heyet-i İlmiye*” toplantısında ise lise eğitiminin tek ve iki devreli olmak üzere altı yıl olmasına karar verilmiş, tek devreli liseler de ortaokullara dönüştürülmüştür. 1 Eylül 1924 tarihi itibarıyla de bu okulların “*Orta Mektep*” olarak adlandırılmasına karar verilmiştir.¹⁷³⁴ Bu doğrultuda ortaokul adıyla Adana’da eğitim-öğretime başlayan ilk okul 1928 yılında eski Amerikan Kız Koleji binası satın alınarak açılan “*Adana Muhtelit Orta Mektep*” olmuştur.¹⁷³⁵ İlk mezunlarını 1929-1930 eğitim-öğretim yılında veren okul, önceleri karma eğitim verirken bir süre sonra erkek mektebine dönüştürülmüştür.¹⁷³⁶

¹⁷³³ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.20, 80, 84, 155; 1933-1934 Maarif İstatistiği, s.168-169, 208; 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.134-135, 181; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.96-97, 122; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.140-141, 166; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.104-105, 133; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.106-107, 136; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.106-107, 135; BİGM, 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.106-107, 135; 1944-1945 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, s.136-137, 215.

¹⁷³⁴ Cengiz Dönmez, “*Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Ortaöğretim*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.14 (2005), s.255-269; Hasan Cicioğlu, “*Türkiye Cumhuriyetinde Ortaöğretimin Gelişimi*”, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu, Ankara 2010, s.141-142.

¹⁷³⁵ Adana, Adana 1937, s.37; Yurt Ansiklopedisi, “*Adana*”, s.121; Adana, Ankara 1994, s.100.

¹⁷³⁶ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.127.

Adana'daki açılan ikinci ortaokul ise 1937 yılında eğitim-öğretime başlamıştır.¹⁷³⁷ Bunun üzerine açılmış olan ilk okul “*Birinci Ortaokul*” ikinci okul ise “*İkinci Ortaokul*” olarak adlandırılmıştır. Bunların yanı sıra vilâyete bağlı diğer kazalarda da ortaokullar açılmıştır. Buna göre 1933 yılında Osmaniye'nin Seyhan vilâyet sınırlarına dahil olmasıyla birlikte vilâyet genelindeki ortaokul sayısı ikiye, 1937 yılında Adana merkez kazada açılan ortaokulla birlikte üçe yükselmiştir. 1940-1941 eğitim-öğretim yılında Ceyhan'da açılan okulla birlikte dörde, 1942-1943 eğitim-öğretim yılında Kozan Ortaokulu'nun açılmasıyla beşe¹⁷³⁸, 1948-1949 eğitim-öğretim yılında Kadirli Ortaokulu'nun açılmasıyla altıya, 1949-1950 eğitim-öğretim yılında Karaisalı Ortaokulu'nun açılmasıyla yediye yükselmiştir. 1951-1952 eğitim-öğretim yılında “*Adana Birinci Erkek Ortaokulu*”nun adı “*Tepebağ Ortaokulu*”, “*Adana İkinci Erkek Ortaokulu*”nun adı ise “*İstiklâl Ortaokulu*” olarak değiştirilmiştir. Bu değişikliği 1954-1955 eğitim-öğretim yılında Saimbeyli, Pozantı ve Bahçe kazalarında açılan ortaokullar izlemiştir.¹⁷³⁹ Bunlarla beraber vilâyet genelindeki ortaokul sayısı 10'a yükselmiştir. Buna göre 1932-1956 yılları arasında vilâyet genelinde açılmış olan ortaokullar ve statüleri ile bu okullardan Adana'da faaliyet göstermiş olanlarda görev yapan öğretmenlerin cinsiyet esaslı dağılımı ve eğitim gören öğrencilerin mevcudu şu şekilde olmuştur:¹⁷⁴⁰

¹⁷³⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.121; **Adana**, Ankara 1994, s.100.

¹⁷³⁸ Özel statüde açılmış ve bir müddet bu şekilde faaliyet göstermiş olan okul, 15 Eylül 1945 tarihi itibarıyla MEB emrine geçmek suretiyle genel bütçeye dahil edilmiştir. “Kozan Ortaokulu Genel Bütçeye Geçti”, **Tel**, 15 Eylül 1945.

¹⁷³⁹ “Saimbeyli Ortaokulu Açıldı”, **Bugün**, 3 Aralık 1954; “Bahçe Ortaokulu da Dün Açıldı”, **Bugün**, 8 Aralık 1954.

¹⁷⁴⁰ **1932-1933 Maarif İstatistiği**, s.172-199; **1933-1934 Maarif İstatistiği**, s.242-300; **1934-1935 Kültür İstatistiği**, s.212-247; **1937-1938 Maarif İstatistiği**, s.168-197; **1938-1939 Maarif İstatistiği**, s.214-279; **1939-1940 Maarif İstatistiği**, s.184-255; **1940-1941 Maarif İstatistiği**, s.188-259; **1941-1942 Maarif İstatistiği**, s.186-269; **1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri**, s.190-275; **1943-1944 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri**, s.2-94; **1944-1945 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri**, s.2-91; **1945-1946 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri**, s.2-94; **1946-1947 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri**, s.2-102; **1947-1948 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri**, s.2-115; **1948-1949 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri**, s.2-139; **1949-1950 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri**, s.2-175; **1950-1951 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim**, s.2-261; **1951-1952 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim**, s.2-279; **1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim**, s.3-437.

1932-1956 Yılları Arasında Vilayet Genelinde Faaliyet Göstermiş Olan Ortaokullar ve Statüleri

Yıllar	Ortaokul			Yıllar	Ortaokul		
	Resmî	Özel	Toplam		Resmî	Özel	Toplam
1932-33	1	-----	1	1945-46	5	-----	5
1933-34	2	-----	2	1946-47	5	-----	5
1934-35	2	-----	2	1947-48	5	-----	5
1937-38	3	-----	3	1948-49	6	-----	6
1938-39	3	-----	3	1949-50	7	-----	7
1939-40	3	-----	3	1950-51	7	-----	7
1940-41	3	1	4	1951-52	7	-----	7
1941-42	3	1	4	1953-54	7	-----	7
1942-43	4	1	5	1954-55	10	-----	10
1944-45	4	1	5	1955-56	10	-----	10

1932-1956 Yılları Arasında Adana'da Faaliyet Göstermiş Olan Ortaokullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Cinsiyet Esaslı Dağılımı ile Bu Okullarda Eğitim Gören Öğrencilerin Mevcudu

Yıllar	Adana Muhtelit Orta Mektep				Adana I.'nci Erkek Ortaokulu (Tepebağ Ortaokulu)				Adana II.'nci Erkek Ortaokulu (İstiklâl Ortaokulu)			
	Öğrenci Mevcudu	Öğretmen Mevcudu			Öğrenci Mevcudu	Öğretmen Mevcudu			Öğrenci Mevcudu	Öğretmen Mevcudu		
		K	E	T		K	E	T		K	E	T
1932-33	338 ¹⁷⁴¹	4	9	13	----	----	----	----	----	----	----	----
1933-34	422 ¹⁷⁴²	2	9	11	----	----	----	----	----	----	----	----
1934-35	323 ¹⁷⁴³	4	8	12	----	----	----	----	----	----	----	----
1937-38	----	----	----	----	554	4	14	18	507	2	7	9
1938-39	----	----	----	----	706	3	17	20	559	7	9	16
1939-40	----	----	----	----	902	3	18	21	585	6	11	17
1940-41	----	----	----	----	714	3	18	21	722	12	13	25
1941-42	----	----	----	----	713	4	18	22	732	10	16	26
1942-43	----	----	----	----	575	6	15	21	657	8	16	24
1943-44	----	----	----	----	476	5	14	19	578	7	12	19
1944-45	----	----	----	----	435	6	16	22	472	7	14	21
1945-46	----	----	----	----	401	3	15	18	399	8	12	20
1946-47	----	----	----	----	347	4	13	17	330	7	14	21
1947-48	----	----	----	----	345	5	13	18	268	6	14	20
1948-49	----	----	----	----	409	7	13	20	248	5	12	17
1949-50	----	----	----	----	436	8	13	21	291	6	11	17
1950-51	----	----	----	----	293	6	13	19	480	5	13	18
1951-52	----	----	----	----	313	6	13	19	511	8	15	23
1953-54	----	----	----	----	363	6	10	16	611	12	12	24
1954-55	----	----	----	----	450	6	9	15	732	14	17	31
1955-56	----	----	----	----	697	6	10	16	798	14	15	29

¹⁷⁴¹ Bu öğrencilerin 261'i erkek, 77'si kızdır. **1932-1933 Maârif İstatistiği**, s.174.

¹⁷⁴² Bu öğrencilerin 390'u erkek, 32'si kızdır. **1933-1934 Maârif İstatistiği**, s.242.

¹⁷⁴³ Bu öğrencilerin tamamı erkektir. **1934-1935 Kültür İstatistiği**, s.212.

Tablodaki verilere göre I. Erkek Ortaokulu'nun nüvesinin oluşturan Adana Muhtelit Orta Mektep'de karma eğitim verildiği görülmektedir. Ancak 1932-1933 eğitim-öğretim yılı başında erkek öğrenci sayısının fazlalığının yanı sıra Kız Lisesi'nin açılması ve kız öğrencilerin lisenin orta kısmına gitmesinin etkisiyle I. ve II. Ortaokullar erkek öğrencilere mahsûs hale getirilmiştir. Bu durum okulların adından da anlaşılmaktadır.

4.4. Lise

Osmanlı Devletindeki rüştiyeler seviyesinde eğitim veren okullar cumhuriyet döneminde lise olarak adlandırılmıştır. Bu okullara dair ilk düzenleme “*Birinci Heyet-i İlmiye*” toplantısında gerçekleştirilmiştir. Buna göre “*Sultani*”lerin adı liseye çevrilmiş, liseler de bir ve iki devreli olmak üzere ikiye ayrılmıştır. “*İkinci Heyet-i İlmiye*” toplantısında ise liselerin tek devreli kısımları ortaokullara dönüştürülmüştür. 1927 yılında kabul edilen “*Lise ve Orta Mektep Talimatnamesi*” ile de orta öğretimin amacı ve işlevi belirlenmiştir. Buna göre liselerin öğrencisini yüksek öğretime hazırlayan eğitim kurumları olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁴⁴

Adana'da Cumhuriyetin ilk yıllarında lise seviyesinde eğitim veren tek eğitim kurumu Erkek Lisesi'dir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Vali Abidin Paşa tarafından Taşköprü yakınında 1883 yılında inşâsına başlanan okulun orta kısmı 1885 yılında, idâdî kısmı ise 1889 yılında eğitime başlamıştır. Erkek Lisesini müteakiben açılan ikinci okul ise Kız Lisesi olmuştur. 1932 yılında 60 öğrenci ile eğitime başlayan okul, diğer liselerden nakledilen öğrencilerden dolayı ilk yıl 4, 1932'den 1938'e kadar ise toplam 113 öğrenci mezun etmiştir.¹⁷⁴⁵ 1932-1933 eğitim-öğretim yılında 11'i erkek, 8'i kadın olmak üzere 19 öğretmenin görev yaptığı¹⁷⁴⁶ okulun I. devresinde 100, II. devresinde ise 51 olmak üzere 151 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁷⁴⁷

1998 Adana depreminde hasar gören okul, eğitim-öğretim faaliyetine Seyhan Atatürk Kız Meslek Lisesi binasında devam etmiştir. 2007 yılında Süleyman Demirel Bulvarı üzerine inşâ edilen yeni binasının tamamlanması üzerine 2009-2010 eğitim-öğretim yılında buraya taşınmıştır. Eski Kız Lisesi binası ise restore edilerek kültür ve

¹⁷⁴⁴ Mustafa Özodaşık, *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları (1923-1950)*, Konya 1999, s.224.

¹⁷⁴⁵ <http://www.adanakizlisesi.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012; Gözde Ramazanoğlu, *Adana'da Tarih Tarihte Adana*, İstanbul 2006, s.196-197; *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.126; *Adana*, Adana 1937, s.37.

¹⁷⁴⁶ *1932-1933 Maarif İstatistiği*, s.214.

¹⁷⁴⁷ *1932-1933 Maarif İstatistiği*, s.202.

sanat evi olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷⁴⁸ 1932-1956 yılları arasında Adana Erkek Lisesi ve Kız Lisesi'nde görev yapan öğretmenler ile eğitim gören öğrencilere dair istatistiki veriler şu şekilde olmuştur:

¹⁷⁴⁸ <http://www.adanakizlisesi.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012; Ramazanoğlu, a.g.e., s.196-197.

1932-1956 Yılları Arasında Adana Erkek Lisesi ve Kız Lisesi'nde Görev Yapan Öğretmenler ile Eğitim Gören Öğrencilere Dair İstatistiki Veriler¹⁷⁴⁹

Yıllar	Adana Erkek Lisesi				Adana Kız Lisesi				Genel Toplam	
	Öğrenci Miktarı	Öğretmen Mevcudu			Öğrenci Miktarı	Öğretmen Mevcudu			Öğrenci Miktarı	Öğretmen Mevcudu
		K	E	T		K	E	T		
1932-33	469	----	22	22	151	8	11	19	628	41
1933-34	309	----	18	18	249	7	7	14	558	32
1934-35	439	----	29	29	349	15	7	22	788	51
1937-38	671	----	20	20	636	22	7	29	1.307	49
1938-39	778	2	19	21	749	27	5	32	1.527	53
1939-40	702	2	23	25	862	27	6	33	1.564	58
1940-41	589	1	17	18	816	30	6	36	1.405	54
1941-42	699	4	16	20	918	30	6	36	1.617	56
1942-43	707	4	16	20	794	29	7	36	1.501	56
1943-44	678	8	19	27	695	32	5	37	1.373	64
1944-45	747	6	24	30	744	44	3	47	1.491	77
1945-46	632	4	21	25	682	47	4	51	1.314	76
1946-47	614	5	22	27	531	42	4	46	1.145	73
1947-48	559	10	34	44	408	35	5	40	967	84
1948-49	551	9	20	29	457	25	5	30	1.008	59
1949-50	589	7	27	34	468	36	5	41	1.057	75
1950-51	549	7	24	31	121	14	1	15	670	46
1951-52	569	7	26	33	130	16	1	17	699	50
1953-54	722	11	26	37	214	14	1	15	936	52
1954-55	853	9	22	31	241	22	1	23	1.094	54
1955-56	726	8	19	27	206	3	24	27	932	51

¹⁷⁴⁹ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.200-219; 1933-1934 Maarif İstatistiği, s.302-379; 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.250-308; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.199-234; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.282-356; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.258-345; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.262-349; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.272-364; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.278-363; 1943-1944 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, s.96-196; 1944-1945 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, s.94-193; 1945-1946 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, s.96-204; 1946-1947 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, s.104-215; 1947-1948 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, s.118-245; 1948-1949 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, s.142-273; 1949-1950 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, s.178-307; 1950-1951 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim, s.268-287, 336-337; 1951-1952 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim, 286-303, 348-349; 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim, s.611-633; Öğretmenler İstatistiği 1934, 1938, 1942, 1946, s.174.

4.5. Mesleki Eğitim

4.5.1. İlk Meslek ve Teknik Dershâneler

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni rejimin değerleri doğrultusunda yeni bir toplum inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda vatandaşların daha bilinçli ve donanımlı bireyler olarak yetişmeleri ve yetiştirilmeleri amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra okuma yazması olan veya olmayan her bireyin günlük yaşamını idame ettirebilmesi ve içinde yaşadığı topluma yararlı olabilmesi için eğitilmesi yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda ilkokul mezunlarına yönelik olarak halkevi, çeşitli özel kurslar ve dershâneler ile şehirde bulunan sanayi müesseseleri tarafından yabancı dil, Türkçe, biçki dikiş, makinistlik, çiftçilik, eğitmenlik, elektrik gibi konularda çeşitli kurslar açılmıştır. Buna göre 1932-1956 yılları arasında Seyhan vilâyeti genelinde açılan kurslar ile bu kurslara iştirâk edenlerin cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:¹⁷⁵⁰

Yıl	Kursun Türü ve Açıldığı Yer	Kursa Katılan		
		E	K	T
1932-33	Makine, Motor, Elektrik, Çiftlik, Makinist Mektebi	21	----	21
	Adana Fatma Hanım Dikiş, Biçki Yurdu	----	15	15
	Adana Refika Hanım Biçki, Dikiş Yurdu Dershânesi	----	27	27
	Adana Abdullmuttalip Bey Muhtelit Terzilik Mektebi	----	7	7
	İbrahim Halis Bey Fransızca ve Almanca Dershânesi	16	7	23
1933-34	Seyhan Halkevi İngilizce Kursu	33	----	33
	Seyhan Halkevi Fransızca Kursu	38	----	38
	Seyhan Halkevi Daktilo Kursu	----	23	23
	Seyhan Halkevi Elektrik Kursu	22	4	26
	Adana Fatma Hanım Dikiş, Biçki Yurdu	----	26	26
	Adana Refika Hanım Biçki, Dikiş Yurdu Dershânesi	----	8	8
	Seyhan Halkevi Türkçe Kursu (Erkekler İçin)	36	----	36
1934-35	Seyhan Halkevi Türkçe Kursu (Kadınlar İçin)	----	22	22
	Seyhan Halkevi İngilizce Kursu	23	----	23
	Seyhan Halkevi Fransızca Kursu	14	----	14
	Seyhan Halkevi Hesap Kursu	39	----	39
	Seyhan Halkevi Daktilo Kursu	----	23	23
	Seyhan Halkevi Elektrikçilik Kursu	16	4	20
	Adana Fatma Şapka Dikiş, Biçki Yurdu	----	29	29

¹⁷⁵⁰ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.242-251; 1933-1934 Maarif İstatistiği, s.382-395; 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.310-325; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.236-255; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.358-379; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.348-375; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.352-385; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.366-393; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.366-401; 1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.98-145; 1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.103-161; 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.116-175; 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.124-191; 1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.158-233; 1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.196-267; 1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.218-303.

	Adana Refika Hanım Biçki, Dikiş Yurdu Dershânesi	----	42	42
	İsmet İnönü Akşam Kız Sanat Okulu	----	393	393
1937-38	Osmaniye Kur'an Öğretme Kursu	23	----	23
	Refika Tümerkan Biçki Dikiş Yurdu	----	17	17
	Fatma Dikmen Biçki Dikiş Yurdu	----	9	9
	İsmet İnönü Akşam Kız Sanat Okulu	----	238	238
1938-39	Adana Kur'an Öğretme Kursu	49	----	49
	Seyhan Biçki Dikiş Yurdu	----	20	20
	Seyhan Kadırlı Altan Biçki Dikiş Yurdu	----	16	16
	Seyhan Güneşli Köy Eğitimci Kursu	80	----	80
	İsmet İnönü Akşam Kız Sanat Okulu	----	113	113
	Osmaniye Kur'an Öğretme Dershânesi	32	----	32
	Seyhan Bahçe Haruniye Köy Eğitimci Kursu	81	----	81
	Seyhan Refika Tümerkan Biçki Dikiş Yurdu	----	19	19
1939-40	Seyhan Kadırlı Altan Biçki Dikiş Yurdu	----	17	17
	Seyhan Kozan-Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	13	13
	Adana Ziraat Vekâleti Zeytin Budama Kursu	304	----	304
	Adana Malatya Şirketi Mensucat Fabrikası	208	98	306
	Adana Milli Mensucat Fabrikası	99	----	99
	Adana İnhisarlar Tütün Fabrikası	97	----	97
	Adana Gilodo Pamuk ve Nebati Yağlar Fabrikası	85	----	85
	İsmet İnönü Akşam Kız Sanat Okulu	----	169	169
	Osmaniye Kur'an Öğretme Dershânesi	27	----	27
	Seyhan Bahçe Haruniye Köy Eğitimci Kursu	83	----	83
1940-41	Adana Köy Kadınları Gezici Biçki Dikiş Dershânesi	----	21	21
	Adana Milli Mensucat Fabrikası	31	----	31
	Adana Malatya Şirketi Mensucat Fabrikası	74	22	96
	Seyhan Adana Biçki Dikiş Yurdu	----	18	18
	Seyhan Kadırlı Altan Biçki Dikiş Yurdu	----	6	6
	Seyhan Kozan-Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	31	31
	Akşam Kız Sanat Okulu	----	259	259
1941-42	Seyhan Köy Kadınları Gezici Biçki Dikiş Kursu	----	35	35
	Osmaniye Kur'an Öğretme Dershânesi	29	----	29
	Seyhan Refika Biçki Dikiş Yurdu	----	45	45
	Seyhan Kozan Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	3	3
	Akşam Kız Sanat Okulu	----	243	243
	Seyhan Köy Kadınları Gezici Biçki Dikiş Kursu	----	15	15
	Osmaniye Kur'an Öğretme Dershânesi	34	----	34
1942-43	Seyhan Düziçi (Bahçe) Haruniye Köy Eğitimci Kursu	44	2	46
	Adana Milli Mensucat Fabrikası Kursu	56	----	56
	Malatya Bez ve İplik Fabrikası İşçi Yetiştirme Kursu	66	7	73
	S.R. Gilodo Nebati Yağlar Fabrikası Meslek Kursu	60	----	60
	Adana Batmaz Biçki Dikiş Yurdu	----	17	17
	Refika Recep Biçki Dikiş Yurdu	----	70	70
1943-44	Akşam Kız Sanat Okulu	----	174	174
	Osmaniye Kur'an Öğretme Kursu	28	----	28
	Düziçi Köy Eğitimci Kursu	29	1	30
	Seyhan Adana Ev Konservelik Kursu	----	4	4

	Adana Sümerbank Mensucat Fabrikası Okuma Yazma Kursu	38	11	49
	Seyhan Adana Milli Mensucat Fabrikası Okuma Yazma Kursu	50	----	50
	Kozan Zeytincilik Kursu	26	----	26
	Seyhan Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	5	5
	Adana Batmaz Biçki Dikiş Yurdu	----	25	25
	Refika Tümerkan Biçki Dikiş Yurdu	----	58	58
	Köy Kadınları Gezici Biçki Dikiş Kursu (Ceyhan, Büyük Manavgat, Osmaniye, Gerdanköy, Pozantı ve Kozan'da)	----	153	153
	Akşam Kız Sanat Okulu	----	232	232
	Adana Akşam Erkek Sanat Okulu	30	----	30
	Osmaniye Kur'an Öğretme Kursu	68	----	68
	Düziçi Köy Eğitim Kursu	55	----	55
	Adana Sümerbank Mensucat Fabrikası Okuma Yazma Kursu	71	8	79
1944-45	Seyhan Adana Milli Mensucat Fabrikası Okuma Yazma Kursu	212	57	269
	Seyhan Adana S.R. Gilodo Yağ ve Sabun Fabrikası	57	----	57
	Ceyhan Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	11	11
	Adana Batmaz Biçki Dikiş Yurdu	----	14	14
	Refika Recep Biçki Dikiş Yurdu	----	51	51
	Köy Kadınları Gezici Kursları (Adana'nın üç farklı yerinde)	----	61	61
	Akşam Kız Sanat Okulu	----	215	215
	Akşam Erkek Sanat Okulu	17	----	17
	Demircilik ve Marangozluk Kursu	14	----	14
	Düziçi (Bahçe) Köy Eğitim Kursu	20	----	20
	Seyhan Merkez Kur'an Öğretme Kursu	27	----	27
	Sümerbank Mensucat Fabrikası Okuma Yazma Kursu	62	12	74
1945-46	Milli Mensucat Meslek Kursu	36	----	36
	Adana Refika Tümerkan Biçki Dikiş Yurdu	----	53	53
	Adana Batmaz Biçki Dikiş Yurdu	----	17	17
	Ceyhan Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	33	33
	Kadirli Altan Biçki Dikiş Yurdu	----	23	23
	Köy Kadınları Gezici Kursları (Misis, Karacalar, Kadirli, Haydarlı, Baklalı, Büyük Dikili, Karataş, Yemişli, Oymaklı, Deniz Kuyusu, Yalmanlı, Kürkçüler, Kadıköy, İncirlik, Ziyaamet, İshacılı ve Mihmandar'da)	----	366	366
	Adana Akşam Erkek Sanat Okulu	2	----	2
	Adana Akşam Kız Sanat Okulu	----	442	442
	Seyhan Demircilik ve Marangozluk Kursu	19	----	19
1946-47	Düziçi (Bahçe) Köy Eğitim Kursu	18	----	18
	Milli Mensucat Fabrikası Meslek Kursu	31	----	31
	Sümerbank Bez Fabrikası Okuma Yazma Kursu	51	4	55
	Toroslar Ticaret T.A.Ş. Nebati Yağları Fabrikası Meslek Kursu	53	----	53
	Türk Nebati Yağları Fabrikası T.A.Ş. Okuma Yazma	54	----	54

	Kursu			
	Osmaniye Kur'an Öğretme Kursu	55	----	55
	Adana Refika Tümerkan Biçki Dikiş Yurdu	----	44	44
	Adana Batmaz Biçki Dikiş Yurdu	----	18	18
	Ceyhan Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	34	34
	Osmaniye Atakullar Biçki Dikiş Yurdu	----	29	29
	Köy Kadınları Gezici Kurslar (Karacalar, Hadırlı, Kozan Hadırlı, Baklalıköy, Karataş, Yemişli, Oymaklı, Gerdan, Yamanlı, Kürkçüler, Kadıköy, Ziya Ahmet, Suluca, İncirlik ve Ceyhan'da)	----	323	323
	Adana Akşam Kız Sanat Okulu	----	312	312
	Köy Kadınları Gezici Kursu ¹⁷⁵¹	----	366	366
	Ceyhan Pratik Erkek Sanat Okulu (Erkek Sanat Okullarına Bağlı)	2	----	2
	Adana Pratik Erkek Sanat Okulu (Erkek Sanat Enstitüsüne Bağlı)	33	----	33
1947-48	Demircilik ve Marangozluk Kursu	17	----	17
	Adana Tarım Okulu Meyva ve Fidanlık Kursu	16	----	16
	Adana ve Mersin Aile Konserveciliği Kursu	7	3	30
	Seyhan Merkez Kur'an Öğretme Kursu	61	----	61
	Seyhan Osmaniye Kur'an Öğretme Kursu	55	----	55
	Adana Refika Rifat Biçki Dikiş Yurdu	----	36	36
	Adana Batmaz Biçki Dikiş Yurdu	----	22	22
	Adana Emek Biçki Dikiş Yurdu	----	7	7
	Ceyhan Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	28	28
	Kozan İmren Biçki Dikiş Yurdu	----	18	18
	Adana Akşam Kız Sanat Okulu	----	696	696
	Köy Kadınları Gezici Kursları ¹⁷⁵²	----	364	364
	Ceyhan Pratik Erkek Sanat Okulu (Erkek Sanat Okullarına Bağlı)	3	----	3
	Adana Pratik Erkek Sanat Okulu (Erkek Sanat Enstitüsüne Bağlı)	21	----	21
Demircilik ve Marangozluk Kursu	21	----	21	
Adana Devlet Demir Yolları Yol Kursu	16	----	16	
Adana Bölge Ziraat Okulu Ziraat Alet ve Makineleri Kursu	50	----	50	
1948-49	Seyhan Ziraat Alet ve Makineleri Kursu	114	----	114
	Seyhan Ziraat Sanatları Kursu	6	100	106
	Seyhan Merkez Kur'an Öğretme Kursu	144	----	144
	Seyhan Osmaniye Kur'an Öğretme Kursu	38	----	38
	Adana Batmaz Biçki Dikiş Yurdu	----	20	20
	Adana Emek Biçki Dikiş Yurdu	----	7	7
	Adana Refika Rifat Biçki Dikiş Yurdu	----	40	40
	Ceyhan Saygı Biçki Dikiş Yurdu	----	40	40
	Seyhan Kozan İmren Biçki Dikiş Yurdu	----	20	20
	Seyhan Kozan Günen Biçki Dikiş Yurdu	----	15	15

¹⁷⁵¹ Bu dönem 19 yerde kurs açılmıştır.

¹⁷⁵² Bu dönem 17 yerde kurs açılmıştır.

1949-50	Adana Akşam Kız Sanat Okulu	-----	520	520
	Seyhan Adana Köy Kadınları Gezici Kursları ¹⁷⁵³	-----	394	394
	Ceyhan Pratik Erkek Sanat Okulu (Erkek Sanat Okullarına Bağlı)	3	-----	3
	Adana Pratik Erkek Sanat Okulu (Erkek Sanat Enstitüsüne Bağlı)	15	-----	15
	Demircilik ve Marangozluk Kursu	10	-----	10
	Adana Ziraat Alet ve Makineleri Kursu	120	-----	120
	Seyhan Merkez Kur'an Öğretme Kursu	92	-----	92
	Seyhan Osmaniye Kur'an Öğretme Kursu	80	-----	80
	Adana Batmaz Biçki Dikiş Yurdu	-----	24	24
	Adana Emek Biçki Dikiş Yurdu	-----	11	11
	Adana Refika Rifat Biçki Dikiş Yurdu	-----	43	43
	Ceyhan Saygı Biçki Dikiş Yurdu	-----	42	42
	Seyhan Kozan İmren Biçki Dikiş Yurdu	-----	16	16
	Seyhan Kozan Güven Aliye Biçki Dikiş Yurdu	-----	20	20

4.5.2. Orta Meslek ve Teknik Okullar

Osmanlı'nın son döneminde açılmaya başlanan ve savaşlar dolayısıyla kapanmak zorunda kalan mesleki eğitim veren okullar, cumhuriyet döneminde tekrar faaliyete geçmişlerdir. Bu okullar, toplumun ihtiyaç duyduğu tarım, sanayi ve ticaret konularında çalışacak insanların yetiştiği yegane eğitim kurumları olmuşlardır. Özellikle sanayinin gelişmediği ve en küçük ihtiyaçların dahi ithalat yoluyla karşılandığı göz önüne alındığı takdirde bunların kıymetleri daha iyi anlaşılmaktadır. Verimli topraklara sahip olan Adana'nın tarım ve tarıma dayalı sanayileşme alanında gösterdiği gelişmeye bağlı olarak şehirde meslek eğitim veren pek çok okul açılmıştır.

Cumhuriyet döneminde açılan ilk meslek eğitimi veren okul 1924-1925 eğitim-öğretim yılında İktisat Vekâleti tarafından açılan ve ortaokul seviyesinde eğitim veren "Adana Ticaret Okulu" olmuştur.¹⁷⁵⁴ Ülkenin içinde bulunduğu iktisadi ve sosyal şartlara bağlı olarak ihtiyaç duyulan zanaat erbabını yetiştiren bu okula, ilerleyen zamanlarda başka okullarda eklenmiştir.¹⁷⁵⁵ Buna göre ilk açılan okullar 1932-1933 eğitim-öğretim yılında "Orta Ticaret Mektebi" adıyla karma eğitim veren ticaret mektebi ile ziraat eğitimi veren "Adana Ziraat Mektebi" olmuştur. 1933-1934 eğitim-öğretim yılında ise "Erkek Muallim Mektebi", "Kız Muallim Mektebi", "Ticaret Mektebi", "Ziraat Mektebi" ve "Makinist Mektebi" açılmıştır. Ancak 1934-1935 eğitim-öğretim yılında "Kız Muallim Mektebi"

¹⁷⁵³ Bu dönem 17 yerde kurs açılmıştır.

¹⁷⁵⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.125; Adana, Ankara 1994, s.100.

¹⁷⁵⁵ 1927 yılında Maarif Vekâletine bağlanmış olan okul, gelişen ticaret alanına orta kademe eleman yetiştirmek amacıyla 1938 yılında Ticaret Lisesine dönüştürülmüştür. Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.121.

kapanmıştır. 1937-1938 eğitim-öğretim yılında ise “İsmet İnönü Kız Enstitüsü” faaliyete geçmiştir.

1938-1940 yılları arasında meslek eğitimi veren okullarla ilgili herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1940-1941 eğitim-öğretim yılında ise “Seyhan Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü” açılmıştır. Ayrıca önceki yıllarda “Ticaret Okulu” adıyla eğitim veren okul liseye dönüştürülmüş ve “Ticaret Lisesi” adını almıştır. Ancak ortaokul seviyesinde de eğitim vermeye devam etmiştir.

1941-1942 eğitim-öğretim yılında Erkek Öğretmen Okulu’nun adı “Seyhan Öğretmen Okulu” olarak değiştirilmiştir. Ayrıca bir de “Bölge Sanat Okulu” açılmıştır. Faaliyetlerine devam eden “Seyhan Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü”, “İsmet İnönü Kız Enstitüsü”, “Ticaret Lisesi”, “Ziraat Mektebi” ve “Makinist Mektebi” ile birlikte vilâyetteki orta dereceli mesleki eğitim veren okul sayısı 7’ye yükselmiştir. 1942-1943 eğitim-öğretim yılında “Bölge Sanat Okulu” “Seyhan Erkek Sanat Enstitüsü”ne dönüştürülmüştür. 1944-1945 eğitim-öğretim yılında ise “Ziraat Mektebi” ile “Makinist Mektebinin” adı “Tarım Okulu” ve “Tarım Makinist Okulu” şeklinde değiştirilmiştir. Buna göre vilâyet genelinde orta dereceli eğitim veren okullar “Tarım Okulu”, “Tarım Makinist Okulu”, “Seyhan Öğretmen Okulu”, “Erkek Sanat Enstitüsü”, “Ticaret Lisesi”, “İsmet İnönü Kız Enstitüsü” ve “Düziçi Köy Enstitüsü” olmuştur.

1945-1946 eğitim-öğretim yılında “Adana Yapı Enstitüsü”, 1946-1947 eğitim-öğretim yılında ise “Ceyhan Erkek Sanat Okulu” açılmıştır. Böylece vilâyet genelinde orta derecede mesleki eğitim veren okul sayısı 9’a yükselmiştir. 1947-1948 eğitim-öğretim yılında ise “Seyhan Öğretmen Okulu”nun adı “Kız Öğretmen Okulu” olarak değiştirilmiştir. 1949-1950 eğitim-öğretim yılında ise “Tarım Makinist Okulu” ile “Tarım Okulu” birleştirilerek “Adana Bölge Tarım Okulu”na dönüştürülmüştür. Bunun neticesinde vilâyet genelindeki orta derecede mesleki eğitim veren okul sayısı 8’e düşmüştür. 1953-1956 arası eğitim-öğretim yılında ise “Bölge Tarım Okulu”nun adı “Bölge Ziraat Okulu” olarak değiştirilmiştir. Ayrıca 1951 yılında “İmam Hatip Okulu”¹⁷⁵⁶, 1953 yılında “Adana Erkek Sanat Enstitüsü”, “Bağlı Adana Erkek Orta Sanat Okulu” ile “Bağlı Orta Ticaret Okulu” açılmıştır. Buna göre 1932-1956 yılları arasında

¹⁷⁵⁶ “İmam-Hatip Okulu Dün Törenle Açıldı”, **Vatandaş**, 29 Aralık 1951.

Seyhan vilâyetinde eğitim-öğretim faaliyetinde bulunan ve mesleki eğitim veren okullar şunlar olmuştur:¹⁷⁵⁷

Yıl	Sayı	Faaliyet Gösteren Okullar
1932-33	2	Orta Ticaret Mektebi, Ziraat Mektebi
1933-34	5	Erkek Muallim Mektebi, Ticaret Mektebi, Makinist Mektebi, Kız Muallim Mektebi, Ziraat Mektebi
1934-35	4	Erkek Muallim Mektebi, Ziraat Mektebi, Ticaret Mektebi, Makinist Mektebi
1937-38	5	Erkek Muallim Mektebi, Ziraat Mektebi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Ticaret Mektebi, Makinist Mektebi
1940-41	6	Erkek Öğretmen Okulu, Ziraat Mektebi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Ticaret Lisesi, Makinist Mektebi, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü
1941-42	7	Ticaret Lisesi, Makinist Mektebi, Öğretmen Okulu, Bölge Sanat Okulu, Ziraat Mektebi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü
1942-43	7	Ticaret Lisesi, Makinist Mektebi, Öğretmen Okulu, Erkek Sanat Enstitüsü, Ziraat Mektebi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü
1944-45	7	Ticaret Lisesi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Öğretmen Okulu, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü, Erkek Sanat Enstitüsü, Tarım Okulu, Tarım Makinist Okulu
1945-46	8	Ticaret Lisesi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Öğretmen Okulu, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü, Erkek Sanat Enstitüsü, Tarım Okulu, Tarım Makinist Okulu, Yapı Enstitüsü
1946-47	9	Ticaret Lisesi, Öğretmen Okulu, Tarım Okulu, Yapı Enstitüsü, Tarım Makinist Okulu, Ceyhan Erkek Sanat Okulu, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü, Erkek Sanat Enstitüsü
1947-48	9	Ticaret Lisesi, Tarım Okulu, Yapı Enstitüsü, Kız Öğretmen Okulu, Erkek Sanat Enstitüsü, Ceyhan Erkek Sanat Okulu, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü, Tarım Makinist Okulu, İsmet İnönü Kız Enstitüsü
1949-50	8	Ticaret Lisesi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Yapı Enstitüsü, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü, Kız Öğretmen Okulu, Ceyhan Erkek Sanat Okulu, Erkek Sanat Enstitüsü, Bölge Tarım Okulu
1953-56	12	Ticaret Lisesi, İsmet İnönü Kız Enstitüsü, Düziçi Bahçe Köy Enstitüsü, Kız Öğretmen Okulu, Erkek Sanat Enstitüsü, Ceyhan Erkek Sanat Okulu, Bölge Ziraat Okulu, İmam Hatip Okulu, Bağımsız Erkek Orta Sanat Okulu, Bağlı Erkek Orta Sanat Okulu, Bağlı Orta Ticaret Okulu, Yapı Enstitüsü

¹⁷⁵⁷ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.228-240; 1933-1934 Maarif İstatistiği, s.398-431; 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.328-378; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.257-285; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.388-455; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.396-467; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.402-495; 1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.2-99; 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.2-114; 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.2-121; 1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.2-156; 1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.2-216; 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim, s.3-721.

1923-1956 yılları arasında Seyhan’da ortaokul ve lise seviyesinde mesleki eğitim veren okullar şunlardır:

Adana Ticaret Okulu (Ticaret Lisesi-Çobanoğlu Ticaret Lisesi): 1925 yılında Tecimer Mektebi adıyla eski istasyon civarında yer alan iki katlı ahşap bir binada açılmıştır. İktisat Vekâletine bağlı olarak açılan 2 sınıflı okulda ilk yıl 54 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁷⁵⁸ 1927 yılında Maârif Vekâletine bağlanan ve Yeni Câmi civarında bulunan iki katlı bir binaya taşınmış ve sınıf sayısı dörde çıkarılmıştır. 1928 yılından itibaren kızların da alınmaya başlandığı okulun öğrenci mevcudu bazı seneler 180’e kadar çıkmıştır. Bu nedenle ek şubeler açılmak zorunda kalmıştır. 1932 yılında bugünkü Atatürk Müzesi’nin bulunduğu binaya taşınmış, eğitim süresi de iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. Okuldan mezun olan ve eğitimine devam etmek isteyen öğrencilerin Ankara, İstanbul ve İzmir’deki Ticaret Liselerine gitmek zorunda kalması üzerine Maârif Vekâleti tarafından liseye dönüştürülmüştür. Bunun üzerine 1938 yılından itibaren “*Ticaret Lisesi*” adıyla eğitim vermeye başlamıştır. Ancak okulun daha modern bir binada eğitim vermesini isteyen vekâlet, cumhuriyetin 15. yıldönümü münasebetiyle satın aldığı arsada yeni bir okul binası inşâ edilmesi için çalışmalarına başlamıştır.¹⁷⁵⁹ 1941 yılında yeni binasına taşınan okul, ortaokul ve lise olarak eğitim vermeye başlamıştır. Fakat 1967 yılından itibaren ortaokul kısmı kaldırılmıştır. Buna rağmen öğrenci sayısının hızla artmasından dolayı binası yetersiz gelmeye başlamıştır. Bu nedenle 1975 yılında ek bina yapımına başlanmıştır. 1979 yılında eğitime açılan binaya rağmen derslikler yetersiz gelmeye devam etmiştir. Bunun üzerine 1984 yılında Orhan ve Ferit Çobanoğlu tarafından okul bahçesine 20 derslikli bir bina yaptırılmıştır. Bu bina ile birlikte okulun adı “*Çobanoğlu Ticaret Meslek Lisesi*” olarak değiştirilmiş olup Ticaret Lisesi’nin tarihi binası ise Gazi İlköğretim Okulu’na verilmiştir.¹⁷⁶⁰ “*Adana Muhtelit Ticaret*”, “*Seyhan Orta Ticaret*”, “*Orta Tecim Okulu*”, “*Adana Ticaret Lisesi*” ve “*Seyhan Ticaret Lisesi*” adlarıyla faaliyet göstermiş

¹⁷⁵⁸ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.125; Mehmet Ö. Alkan ise Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuasından derlediği bilgilerde okulun Adana Ticaret Mektebi Alisi şeklinde mecmuada yer aldığını ancak herhangi bir istatistiği bilginin olmadığını belirtmektedir. Alkan, **a.g.e.**, s.311.

¹⁷⁵⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.121; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.126.

¹⁷⁶⁰ <http://www.adanacobanoglu.meb.k12.tr>. Erişim tarihi: 27.03.2012.

olan okulda 1932-1950 yılları arasında eğitim gören öğrenciler ile görev yapan öğretmenlerin mevcudu ve cinsiyet esaslı dağılımları şu şekilde olmuştur:¹⁷⁶¹

1932-1940 Yılları Arası

Yıllar	Öğrenci Mevcudu			Öğretmen Mevcudu		
	K	E	T	K	E	T
1932-1933	19	96	115	----	10	10
1933-1934	17	100	117	----	8	8
1934-1935	15	105	120	----	8	8
1937-1938	7	105	112	1	6	7
1938-1939	5	128	133	1	7	8
1939-1940	3	171	174	----	6	6

1940-1950 Yılları Arası¹⁷⁶²

Yıllar	Öğrenci						Öğretmen		
	Orta			Lise			K	E	T
	K	E	T	K	E	T			
1940-1941	4	215	219	4	244	248	1	4	5
1941-1942	6	186	192	7	219	226	2	9	11
1942-1943	9	169	178	10	274	284	2	12	14
1943-1944	8	157	165	1	196	197	2	9	11
1944-1945	9	129	138	2	312	314	3	12	15
1945-1946	11	136	147	3	293	296	6	15	21
1946-1947	6	115	121	2	228	230	5	12	17
1947-1948	2	93	95	3	275	278	6	13	19
1948-1949	6	100	106	7	128	135	7	11	18
1949-1950	1	85	86	----	134	134	6	10	16

1953-1954 eğitim-öğretim yılında 203 erkek, 1 kız olmak üzere 204 öğrenci eğitim görmüş, 5'i erkek, 4'ü kadın olmak üzere 9 öğretmen görev yapmış, 1954-1955 eğitim-öğretim yılında 223 erkek, 2 kız olmak üzere 225 öğrenci eğitim görmüş, 4'ü erkek, 6'sı kadın olmak üzere 10 öğretmen görev yapmış, 1955-1956 eğitim-öğretim yılında ise 193 erkek, 2 kız olmak üzere 195 öğrenci eğitim görmüş 5'i erkek, 4'ü kadın olmak üzere 9 öğretmen görev yapmıştır.¹⁷⁶³

¹⁷⁶¹ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.234, 237; 1933-1934 Maarif İstatistiği, s.426, 440; 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.358-359, 372; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.270, 281; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.404-405, 423; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.408-409, 428.

¹⁷⁶² 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.424-425, 448; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.438-439, 460; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.454-455, 476; 1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.56-57, 87; 1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.60-61, 91; 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.70-71, 104; 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.70-71, 102; 1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.96-97, 133; 1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.128-129, 162; 1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.140-141, 178.

¹⁷⁶³ 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim, s.376-377, 541.

Bölge Sanat Okulu (Erkek Sanat Enstitüsü-Anadolu Teknik Lisesi-Anadolu Mesleki Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi): 28 Şubat 1942 tarihinde, cumhuriyetin ilk yıllarında Adana Sanayi Mektebi olarak kullanılan binada açılmıştır.¹⁷⁶⁴ Tesviyecilik, demircilik ve marangozluk bölümlerinde iki yıl eğitim verdikten sonra 1944 yılında bugünkü binasına taşınmıştır. 1945 yılında model ve döküm atölyelerinin açılmasıyla birlikte bölüm sayısı beşe yükselmiştir. 1951 yılında traktör tamirciliği ve ziraat aletleri bölümleri, 1953 yılında da elektrik bölümü açılmıştır. Meslek Lisesi kısmında 10, Teknik Lise kısmında 7, Anadolu Teknik Lisesi kısmında 2, Açık Öğretim Meslek Lisesi kısmında ise 5 bölüm bulunmaktadır.¹⁷⁶⁵ 1941-1956 yılları arası öğrenci ve öğretmen mevcudu ile öğretmenlerin cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:¹⁷⁶⁶

Yıllar	Öğrenci (Erkek)	Öğretmen		
		K	E	T
1941-1942	154	----	6	6
1942-1943	181	----	13	13
1943-1944	357	----	20	20
1944-1945	499	----	29	29
1945-1946	655	2	39	41
1946-1947	694	2	44	46
1947-1948	615	----	46	46
1948-1949	498	----	40	40
1949-1950	498	----	37	37
1953-1954	174	1	42	43
1954-1955	188	1	30	31
1955-1956	204	2	35	37

İnşaat Teknik ve İsmet İnönü Endüstri Meslek Lisesi: Binaları inşaat tekniğine uygun yapabilmek ve inşaat sektörünün ihtiyaç duyduğu ustaları yetiştirmek amacıyla 1945 yılında açılmış yapı usta okuludur. Açıldıktan bir süre sonra ismi “Yapı Enstitüsü” olarak değiştirilmiş, eğitim süresi de iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. 1982 yılında “Harita ve Kadastro” ile “İş Makineleri Bölümü” açılmış, bu esnada adı da “İsmet İnönü Endüstri

¹⁷⁶⁴ “Sanat Okulu Bugün Açılıyor”, **Bugün**, 28 Şubat 1942; Duyar, **a.g.m.**, s.14-18; Ayhan, **Çukurova Albümü**, s.396.

¹⁷⁶⁵ Yurtsever vd, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, s.139.

¹⁷⁶⁶ **1941-1942 Maarif İstatistiği**, s.422-423, 460; **1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri**, s.434-435, 476; **1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.32-33, 86; **1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.40-41, 90; **1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.44-45, 102; **1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.42-43, 101; **1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.44-45, 131; **1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.77-78, 159; **1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.84-85, 175; **1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim**, s.268, 518.

Meslek Lisesi” olarak değiştirilmiştir.¹⁷⁶⁷ 1945-1956 yılları arasında dair istatistikleri verilerde “*Yapı Enstitüsü*” olarak geçen okulun öğrenci ve öğretmen mevcudu ile öğretmenlerin cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:¹⁷⁶⁸

Yıllar	Öğrenci (Erkek)	Öğretmen		
		K	E	T
1945-1946	54	1	6	7
1946-1947	105	1	8	9
1947-1948	129	1	11	12
1948-1949	117	2	9	11
1949-1950	155	2	12	14
1953-1954	161	-----	16	16
1954-1955	192	1	14	15
1955-1956	240	-----	20	20

İmam Hatip Ortaokulu (Lisesi): İmam ve hatip yetiştirmek amacıyla DP’li yıllara tesadüf eden 1951 yılında açılmıştır. Bünyesinde Anadolu İmam Hatip Lisesi de bulunmaktadır.¹⁷⁶⁹ Ancak lise kısmına 1957-1958 eğitim-öğretim yılından itibaren öğrenci alınmaya başlanmıştır. 1953-1956 yılları arasında okulun orta kısmının öğrenci ve öğretmen mevcudu ile öğretmenlerin cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:¹⁷⁷⁰

Yıllar	Öğrenci Sayısı (Erkek)	Öğretmen Mevcudu		
		K	E	T
1953-1954	162	-----	4	4
1954-1955	196	-----	4	4
1955-1956	214	1	15	16

Halk Eğitim Merkezi: 1953 yılında açılmıştır. 1960-1970 yılları arasında okuma yazma faaliyetleri ile köy ve kasabalarda oturan vatandaşlara yönelik yaygın eğitim programları uygulamıştır. 1970-1979 yılları arasında kiralık bir binada faaliyet göstermiştir. Daha sonra Gazipaşa İlkokulu, Süreyya Nihat Oral İlkokulu, Nezihe Yalvaç Turizm ve Otelcilik Okulu binalarında hizmetini sürdürmüştür. 1990 yılında Rehberlik ve Araştırma Merkezi binasına taşınmış olup çalışmalarını burada sürdürmektedir.¹⁷⁷¹

İsmet İnönü Kız Meslek ve Anadolu Kız Meslek Lisesi: Enstitü ve Akşam Kız Sanat Okulu olarak eğitim vermiştir. 1935 yılında “*İsmet İnönü İlkokulu*” olarak inşa

¹⁷⁶⁷ Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.150.

¹⁷⁶⁸ 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.54-55, 101; 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.54-55, 101; 1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.66-67, 132; 1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.84-85, 160; 1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.94-95, 175; 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim, s.341, 346, 534.

¹⁷⁶⁹ Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.152.

¹⁷⁷⁰ 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim, s.48, 492.

¹⁷⁷¹ Yurtsever vd, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, s.149.

edilmiş olan Atatürk caddesi üzerindeki binanın dönemin Valisi Tevfik Hadi Baysal tarafından Adana’da kızlar için bir sanat okulu bulunmadığı gerekçesiyle “İsmet İnönü Kız Meslek Enstitüsü”ne tahsis edilmesi üzerine açılmıştır. Büyük ilgi gören okula açıldığı ilk yıl 500 öğrenci kayıt yaptırmıştır.¹⁷⁷²

“İsmet İnönü Kız Enstitüsü” ve “Akşam Kız San’at Okulu” olmak üzere iki kısım halinde eğitim faaliyetine devam etmiş olup eğitim süresi 5 yıldır. Okulun enstitü kısmına ilkokul mezunları, akşam sanat okulu kısmına ise 12-45 yaş arasındaki okuma yazma bilen kadınlar alınmıştır. Enstitüye devam edenlere hayatları boyunca lazım olacak dikiş, nakış, pastacılık, şapkacılık, ev idaresi, yemek pişirme gibi konularda, Akşam Kız Sanat Okulu bölümüne devam edenlere ise ev ve hayat bilgisi bağlamında biçki-dikiş, nakış, yemek, çocuk bakımı, ev idaresi, pastacılık, şapkacılık, çamaşır ve hıfzısıhha konularında eğitim verilmiştir. Ayrıca enstitüye bağlı olarak köylerde “Köy Kadınları İçin Gezici Kurslar”, ilçelerde ise “İlçe Kadın Gezici Biçki Dikiş Kursları” açılmıştır.¹⁷⁷³ Bunun yanı sıra okul bünyesinde “Anadolu Kız Meslek Lisesi”, “Kız Meslek Lisesi”, “Pratik Kız Sanat Okulu” ve “Laboratuar Anaokulu” bulunmaktadır.¹⁷⁷⁴ 1937-1956 yılları arasında Kız Enstitüsünde ve Akşam Sanat Okulu’nda eğitim gören öğrenciler ile görev yapan öğretmenlerin mevcudu ve cinsiyet esaslı dağılımları şu şekilde olmuştur:¹⁷⁷⁵

¹⁷⁷² Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.125; Yurtsever vd, Cumhuriyet Dönemi Eğitim, s.152.

¹⁷⁷³ Köylü genç kızlar ve kadınlar için açılan kurslarda ev temizliği, sağlıklı çocuk bakımı, ucuz ve sade giyinme, evin tertip ve düzeni gibi kısacası mesut ve müreffeh bir aile yuvasının gerektirdiği bütün iş ve bilgiler hakkında bilgi sahibi kılmak için açılmıştır. Kurs süresi 7 aydan az, 9 aydan fazla olmayacak şekilde düzenlenmiştir. Nüfus durumu enstitü ve akşam kız sanat okulu açılmasına müsait olmayan küçük şehir ve kasabalardaki genç kız ve kadınlar için evinde anlayışlı bir zevce, müşfik ana, evin bütün işlerinde bilgi ve maharetiyle şuurlu bir ev kadını olarak yetiştirilmek üzere okul programlarının pratik bir şekilde tatbik edildiği kurslardır. Öğretim süreleri yılda 8 ay olmak üzere 2 yıldır. Bu kurslarda biçki-dikiş, çamaşır, nakış, ev idaresi, çocuk bakımı, sağlık bilgisi gösterilmektedir. Türkiye’de Mesleki ve Teknik Öğretim, Ankara 1956, s.18.

¹⁷⁷⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.125; Süreyya Eronç, “Adana İsmet İnönü Kız Enstitüsü ve Enstitüye Bağlı Köy Kursları Kuruluş ve Faaliyetleri”, Turizm, C.5, S.11/8 (1961), s.15; Yurtsever vd, Cumhuriyet Dönemi Eğitim, s.152.

¹⁷⁷⁵ 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.236-237, 260-261, 280; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.358-359, 388-389, 422; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.348-349, 388-389, 427; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.352-353, 402-403, 446; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.366-367, 416-417, 459; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.374-375, 426-427, 475; 1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.16-17, 84, 98-99; 1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.18-19, 88, 102-103; 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.18-19, 100, 116-117; 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.12-13, 98, 124-125; 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.12-13, 98, 124-125; 1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.12-13, 129, 158-159; 1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.34-35, 156, 196-197; 1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.40-41, 72, 218-219; 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim, s.445, 449.

Yıllar	İsmet İnönü Kız Enstitüsü			Akşam Kız Sanat Okulu		
	Öğrenci (Kız)	K	E	T	Öğrenci (Kız)	Öğretmen (Kadın) ¹⁷⁷⁶
1937-38	139	4	4	8	393	9
1938-39	147	9	-----	9	238	11
1939-40	152	12	-----	12	113	8
1940-41	160	20	-----	20	169	11
1941-42	163	19	1	20	164	6
1942-43	157	20	1	21	243	-----
1943-44	173	18	-----	18	174	-----
1944-45	184	17	-----	17	232	-----
1945-46	221	19	-----	19	215	-----
1946-47	273	36	-----	36	442	-----
1947-48	242	22	-----	22	312	13
1948-49	224	19	-----	19	414	20
1949-50	233	18	-----	18	364	10
1953-54	233	24	-----	24	-----	-----
1954-55	278	26	-----	26	-----	-----
1955-56	277	25	-----	25	-----	-----

Seyhan Öğretmen Okulu: 1933-1934 eğitim-öğretim yılında Kız Muallim Mektebinin kapanması üzerine sadece Erkek Muallim Mektebi eğitim faaliyetine devam etmiştir. Ancak 1941-1942 eğitim-öğretim yılından itibaren kız öğrenciler de okula alınmaya başlanmıştır. Bu nedenle okulun adı istatistiki verilerde zaman zaman “*Seyhan Öğretmen Okulu*”, zaman zaman da “*Seyhan (Adana) Erkek Öğretmen Okulu*” olarak geçmiştir. Ancak karma eğitim verilmesinden dolayı ekseriyetle “*Seyhan Öğretmen Okulu*” olarak yer almıştır. Bununla birlikte çoğunluğunu erkek çocuklarının oluşturduğu Köy Enstitülerinin açılmasından dolayı olsa gerek 1947-1948 eğitim öğretim döneminden itibaren “*Seyhan Kız Öğretmen Okulu*” olarak yer almaya başlamıştır. Buna göre 1941-1947 yılları arasında okulda eğitim gören öğrenciler ile görev yapan öğretmenlerin mevcudu ve cinsiyet esaslı dağılımları şu şekilde olmuştur:¹⁷⁷⁷

Yıl	Öğrenci			Öğretmen		
	K	E	T	K	E	T
1941-42	59	362	421	-----	11	11
1942-43	67	254	321	-----	12	12
1943-44	78	253	331	2	12	14
1944-45	67	276	343	1	16	17

¹⁷⁷⁶ Akşam Kız San’at Okulu’nun 1941-1946 yılları arasındaki öğretmenleri enstitü öğretmenleri arasında gösterilmiştir.

¹⁷⁷⁷ 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.396, 458; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.402-474; 1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.7, 82; 1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.2, 86; 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.5, 98; 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.5, 96.

1945-46	56	281	337	1	16	17
1946-47	35	269	304	2	15	17

4.5.3 Eğitimlik Uygulaması ve Düziçi Köy Eğitim Kursu

Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimle ilgili karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi de öğretmen eksikliği olmuştur. Hatta bu eksiklik, yaşam şartlarının zorluğundan dolayı nüfusun ekseriyetinin yaşadığı kırsal kesimde daha fazla hissedilmiştir. Kırsal kesimdeki insanların eğitilmesine ve istenilen ideolojik dönüşümün gerçekleştirilmesine engel teşkil eden soruna kalıcı çözüm bulmak adına köye yönelik öğretmen yetiştirme düşüncesi ortaya atılmıştır. Bu düşünce doğrultusunda ilk olarak “eğitmenlik” sistemi uygulamaya konulmuştur. İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç tarafından yürütülen proje kapsamında, askerliğini çavuş ya da onbaşı olarak yapmış okuma yazma bilen köylü gençler öğretmenlik yapmak üzere kısa süreli bir eğitimden geçirildikten sonra köy okullarında eğitimci olarak görevlendirilmişlerdir. Bu eğitimci sayesinde ilköğretimin bütün köylere ulaştırılması hedeflenmiştir. Sistemin eğitimle ilgili amaçlarının yanı sıra köylülerin cumhuriyet değerlerine sahip bireyler haline getirilebilmeleri gibi siyasi ve ideolojik amaçları da vardır. Bu nedenle önce eğitimci daha sonra da eğitimci sisteminin daha gelişmiş şekli olan Köy Enstitüleri ile bu ideolojik dönüşüm gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İstenilen başarının elde edilebilmesi içinde köyde yetişmiş, köyün yaşam şartlarını bilen ve köylünün düşünce yapısına sahip eğitilmiş köylülerden istifade edilmiştir. Bu nedenle eğitimcilerden sadece çocuklara okuma yazma öğretmekle kalmayarak köylünün her türlü sıkıntısını giderebilecek yetenek ve donanıma sahip cumhuriyet değerlerini benimsemiş aydın bireyler olmaları istenmiştir.¹⁷⁷⁸

İlk eğitimci kursu 1936 Temmuzunda Eskişehir’in Çifteler Bucağı Mahmudiye Köyünde açılmıştır.¹⁷⁷⁹ Bu kurstan elde edilen başarılı neticeler kursun yaygınlaşmasının yanı sıra uygulamanın yasal temellerinin oluşturulmasını da sağlamıştır. Bu bağlamda 11 Haziran 1937 tarihli ve 3238 sayılı “Köy Eğitimcileri Kanunu”¹⁷⁸⁰ ile 7 Temmuz 1939 tarihli ve 3704 sayılı “Köy Eğitimci Kursları ile Köy Öğretmen Okullarının İdaresine Dair Kanun”¹⁷⁸¹ ile uygulamanın yasal çerçevesi oluşturulmuştur. Bu doğrultuda açılan kursları

¹⁷⁷⁸ Çiğdem Erdem, “Cumhuriyet Yönetimi’nin 1930’lu Yıllarda Köyde ve Köylülükte “Dönüşümü” Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak “Köy Eğitimci Kursları”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 10/3 (2008), s.187-200.

¹⁷⁷⁹ Tonguç, **İlköğretim Kavramı**, s.298; **Milli Eğitim Davamız. İlköğretim Meselesi ve Köy Enstitüleri**, Sivas 1946, s.10; Feridun Bayram, **Eğitimci, Öğrenmeyi Öğretme Ustaları**, Ankara 1999, s.20.

¹⁷⁸⁰ “Köy Eğitimcileri Kanunu”, **Resmî Gazete**, S.3639 (24 Haziran 1937), s.8367-8368.

¹⁷⁸¹ “Köy Eğitimci Kursları İle Köy Öğretmen Okullarının İdaresine Dair Kanun”, **Resmî Gazete**, S.4258 (14 Temmuz 1939), s.12272.

başarıyla tamamlayan ve eğitmen olmaya hak kazanan gençler geldikleri köylere veya öğretmen açığı olan yakın köylerde görevlendirilmişlerdir. İlkokul çağındaki çocuklara 3 yıllık bir eğitim programı uygulayan eğitmenler, hangi dersi ne şekilde işlemeleri gerektiğinden öğrencilerin elde etmesi gereken kazanımlara kadar her konuda klavuz kitaplarla yönlendirilmişlerdir. Bunların karşılaşılabilecekleri sorunları çözmek ve denetimlerini yapmak üzere de başöğretmen olarak adlandırılan kişiler görevlendirilmiştir.

İlk açıldıklarında bağımsız olarak hareket eden eğitmen kursları, Köy Enstitüleri'nin açılmasıyla birlikte kendi bölgelerindeki enstitülere bağlanmışlardır.¹⁷⁸² Bu şekilde faaliyetlerini devam ettiren kurslar, çok partili hayata geçişle birlikte birtakım düzenlemelere tâbi tutulmuşlardır. Bu düzenlemeler 15 Nisan 1947'de açılan eğitmen kursunu müteakiben kursların kapatılmasıyla sonuçlanmıştır. Türkiye'nin farklı bölgelerinde açılan eğitmen kurslarından birisi de 1938 yılında Seyhan vilâyetinde açılmıştır. 1939 yılından itibaren zaman zaman adı ve açıldığı yer değişen kursun faaliyetlerine dair istatistiki veriler şu şekilde olmuştur:¹⁷⁸³

Kursun Adı ve Açıldığı Yer	Eğitim Yılı	Öğrenci			Öğretmen (Erkek)
		E	K	T	
Seyhan Güneşli Köy Eğitmen Kursu	1938-39	80	----	80	11
Seyhan Bahçe Haruniye Köy Eğitmen Kursu	1939-40	81	----	81	12
Seyhan Bahçe Haruniye Köy Eğitmen Kursu	1940-41	83	----	83	14
Düziçi (Bahçe) Köy Eğitmen Kursu	1942-43	44	2	46	5
Düziçi (Seyhan) Köy Eğitmen Kursu	1943-44	29	1	30	10
Düziçi (Seyhan) Köy Eğitmen Kursu	1944-45	68	----	68	16
Düziçi (Seyhan) Köy Eğitmen Kursu	1945-46	20	----	20	7
Düziçi (Bahçe) Köy Eğitmen Kursu	1946-47	18	----	18	1

Bu kursu veya Seyhan vilâyetine yakın diğer yerlerde açılan kursları başarıya tamamlayan eğitmenler, Seyhan'a bağlı köylerde de görevlendirilmişlerdir.¹⁷⁸⁴ Buna göre 1939-1956 yılları arasında Seyhan genelinde bulunan ve eğitmenler tarafından idare olunan köy okulları ile eğitmen ve başöğretmenlere dair veriler şu şekilde olmuştur:¹⁷⁸⁵

Yıllar	Okul	Eğitmen	Başöğretmen	Öğrenci
--------	------	---------	-------------	---------

¹⁷⁸² Şevket Gedikoğlu, *Niçin Eğitmen Kursları ve Köy Enstitüleri*, Ankara 1949, s.160.

¹⁷⁸³ 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.366-367; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.356-357; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.366-367; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.386-387; 1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.132-133; 1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.136-137; 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.156-157; 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, s.170-171.

¹⁷⁸⁴ Ekrem Gürsel, "Köylerde Kalkınma Hazırlıkları", *Görüşler*, S.25-26 (Şubat-Mart 1940), s.30-33.

¹⁷⁸⁵ Tablodaki bilgiler Maarif Vekâletinin ilgili yıllara ait istatistiki verilerinden derlenmiştir.

	Sayısı	K	E	T	(E)	K	E	T
1939-40	36	-----	36	36	6	430	780	1.210
1940-41	65	-----	65	65	8	517	1.459	1.976
1941-42	74	-----	89	89	12	473	1.627	2.100
1942-43	66	-----	66	66	9	328	1.330	1.658
1944-45	74	1	75	76	14	650	1.811	2.461
1945-46	74	1	75	76	14	769	1.847	2.616
1946-47	72	1	75	76	20	843	1.691	2.534
1947-48	-----	-----	-----	69	-----	669	1.449	2.118
1948-49	-----	-----	-----	61	-----	581	1.293	1.874
1949-50	-----	-----	-----	49	-----	456	1.013	1.469
1950-51	-----	-----	-----	45	-----	513	1.090	1.603
1951-52	-----	-----	-----	31	-----	271	563	834
1953-54	-----	-----	-----	19	-----	-----	-----	-----
1954-55	-----	-----	-----	18	-----	-----	-----	-----
1955-56	-----	-----	-----	18	-----	-----	-----	-----

Tabloya göre Seyhan vilâyeti genelinde eğitimlik uygulamasının başladığı 1939 yılında öğretmenler tarafından idare olunan köy okulu sayısı ve bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı 36'dır. Ancak gerek öğretmen gerekse eğitimlikler tarafından eğitim verilen okul sayısı kısa sürede ciddi bir artış göstermiştir. Buna göre 1942 yılında öğretmenler tarafından idare olunan okul sayısı 74'e, bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı ise 89'a ulaşmıştır. Bu durum aynı okulda birden fazla öğretmen görevlendirildiğini göstermektedir. 1942 yılından itibaren bir süre dengede giden öğretmen sayısı yavaş yavaş azalmaya başlamış ve 1950'li yıllardan itibaren hızlı bir gerileme sürecine girmiştir. Öğretmenlerin görevlendirildiği okulların köy okulu olması sebebiyle olsa gerek kısa bir süre hariç öğretmenlerin büyük kısmının erkeklerden, öğretmenleri denetlemekle görevli başöğretmenlerin ise tamamının erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Dönemin koşulları içerisinde akılcı ve mantıklı bir uygulama olarak ortaya çıkan eğitimlik uygulamasıyla dahi köylerin öğretmen açığı tamamen kapanmamıştır. Nitekim 1940-1956 yılları arası maârif istatistikleri de bunu teyit etmektedir. Buna göre 1940-1956 yılları arasında Seyhan vilâyeti genelinde öğretmensizlikten dolayı kapalı olan okul sayısı şu şekilde olmuştur:¹⁷⁸⁶

Yıl	Kapalı Okul Sayısı	Bulunduğu Mahal	Yıl	Kapalı Okul Sayısı	Bulunduğu Mahal
1940-41	3	Köy	1948-49	6	Köy
1941-42	12	Köy	1949-50	11	Köy
1942-43	5	Köy	1950-51	12	Köy

¹⁷⁸⁶ 1940-1941 Maarif İstatistiği; 1941-1942 Maarif İstatistiği; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, 1944-1945 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri; 1947-1948 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, s.180; 1948-1949 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, s.180; 1949-1950 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, s.186; 1950-1951 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, s.79; 1951-1952 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, s.79; 1953-1960 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, s.5.

1944-45	2	Köy	1951-52	10	Köy
1945-46	8	Köy	1953-54	2	Köy
1946-47	4	Köy	1954-55	7	Köy
1947-48	8	Köy	1955-56	7	Köy

4.5.4. Köy Enstitüleri ve Düziçi Köy Enstitüsü

Köy Enstitüleri, Anadolu’da bulunan öğretmensiz köy gerçeğinden hareketle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç’un çabaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Eğitimlik sisteminin devamı mahiyetinde olup daha gelişmiş bir uygulamadır.¹⁷⁸⁷ Sistemin esas köylerde yaşayan ilkokul mezunu zeki çocukların eğitildikten sonra tekrar köylere gönderilerek öğretmen olarak çalıştırılmaları düşüncesine dayanmaktadır. Uygulamanın yasal zemini ise 17 Nisan 1940 tarih ve 3803 sayılı “*Köy Enstitüleri Kanunu*”na dayanmaktadır.¹⁷⁸⁸ Bundan hareketle 1940 yılından itibaren tarımsal faaliyete uygun ve yeterli arazisi bulunan köy veya köye yakın yerlerde enstitüler açılmaya başlanmıştır.¹⁷⁸⁹ Bu bağlamda 1948 yılında kadar 21 enstitü açılmıştır. Bunlardan birisi de 1940 yılında Seyhan vilâyetinin Bahçe ilçesine bağlı Düziçi nâhiyesinde açılmıştır.¹⁷⁹⁰ 1940-1950 yılları arasında bu enstitüde görev yapan öğretmenler ile eğitim gören öğrencilere dair istatistiki veriler şu şekilde olmuştur:¹⁷⁹¹

Yıllar	Öğrenci			Öğretmen		
	E	K	Toplam	E	K	Toplam
1940-41	244	16	260	12	3	15
1941-42	445	26	471	14	6	20
1942-43	661	47	708	16	4	20
1943-44	600	42	642	22	4	26
1944-45	626	59	685	27	6	33
1945-46	855	56	911	21	6	27

¹⁷⁸⁷ Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, İstanbul 1997, s.133; Erdem, “*Köy Eğitim Kursları*”, s.189.

¹⁷⁸⁸ “Köy Enstitüleri Kanunu”, *Resmi Gazete*, S.4491 (22 Nisan 1940), s.13682-13683; Bu enstitülerde öğretmenin yanı sıra sağlık görevlileri, teknisyen gibi meslek elemanları da yetiştirilmiştir. Niyazi Altunya, “*Köy Enstitüleri*”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, S.26 (Nisan 2002), s.1.

¹⁷⁸⁹ Necdet Aysal, “*Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri*”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.35-36 (Mayıs-Kasım 2005), s.267-282.

¹⁷⁹⁰ Enstitü ile ilgili ayrıntılı bilgi için uzun yıllar enstitünün müdürlüğünü yapmış olan Ahmet Lütfi Dağlar’ın anılarına bkz. Ahmet Lütfi Dağlar, *Düziçi Köy Enstitüsü ve Sonrası Kimi Anılarım*, İzmir 1989.

¹⁷⁹¹ **1940-1941 Maarif İstatistiği**, s.398-399, 444; **1941-1942 Maarif İstatistiği**, s.404-405, 458; **1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri**, s.412-413, 474; **1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.10-11, 83; **1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.10-11, 87; **1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.10-11, 99; **1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.8-9, 97; **1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.6-7, 128; **1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.8-9, 154; **1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri**, s.10-11, 169; **1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim**, s.6-7, 484.

1946-47	902	70	972	27	8	35
1947-48	760	71	831	27	6	33
1948-49	738	58	796	31	11	42
1949-50	773	43	816	33	9	42
1953-54	708	-----	708	16	9	25
1954-55	668	-----	658	19	7	26
1955-56	661	-----	655	19	6	25

Ancak 1943 yılından itibaren enstitüler, sadece köy çocuklarını alması ve mezunlarının köylerde görevlendirilmesinden dolayı toplumda köylü-kentli ayrımı meydana getirdiği, komünist ideolojiyi yansıtan bir eğitim metodu takip ettiği, yönetim kadrosunun solcu ve Marksist kişilerce doldurulduğu, yatılı okullarda Türk aile ve ahlâk anlayışına uymayan bir karma eğitim uyguladığı gibi nedenlerden dolayı eleştirilmeye başlanmıştır.¹⁷⁹² Bunun yanı sıra soğuk savaş döneminde gelişen Türkiye-ABD ilişkileri de enstitülerin geleceği üzerinde etkili olmuştur. Türkiye’de Sovyet tarzı uygulamaların olmasını istemeyen Amerika’nın etkisi ile 1946 yılı genel seçimleri öncesinde CHP içindeki muhaliflerin de katkısı ile enstitülerin müfredatı ve yapısı değiştirilmiştir. Ancak bununla yetinilmeyerek DP’nin iktidar olmasıyla birlikte bütün enstitüler 27 Ocak 1954 tarih ve 6234 sayılı kanunla öğretmen okullarına dönüştürülmüştür.¹⁷⁹³

5. Eğitimle İlgili Cemiyet ve Dernekler

İlkokullarda Kurulan Himaye Heyetleri

Maârif Vekâletinin 1931 yılı Ocak ayında göndermiş olduğu bir yazı üzerine Adana’daki bütün ilkokullarda da “*Himaye Heyetleri*” oluşturulmuştur.¹⁷⁹⁴ Haftada bir defa toplanan heyetler, öğrencilerin durumunu görüşerek ihtiyacı olan öğrenciyi maddi olarak desteklemiştir. Bu bağlamda öğle yemeği, ders kitabı, ayakkabı, giysi yardımları ön plana çıkmıştır. Ayrıca öğrencilerin cumhuriyet değerlerine sahip bireyler olarak yetişmeleri için de sık sık konferanslar ve müsamereler tertiplemiştir.¹⁷⁹⁵ Bunlarla yetinmeyen himaye heyetleri, okulları dışındaki kurumlara da maddi olarak yardım etmişlerdir. Bu doğrultuda Namık Kemal, Cumhuriyet, İstiklâl, 5 Kânunusani, İsmet İnönü

¹⁷⁹² Aysal, **a.g.m.**, s.277-278.

¹⁷⁹³ “Köy Enstitüleri ile Öğretmen Okullarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun”, **Resmi Gazete**, S.8625 (4 Şubat 1954), s.8093-8095; Aysal, **a.g.m.**, s.267-282.

¹⁷⁹⁴ “*Mekteplerde Himaye Komisyonları Teşkil Edilecek*”, **Yeni Adana**, 25 Kanunusani 1931; “*Mekteplerde Himaye Heyetleri Teşekkül Edecek*”, **Yeni Adana**, 17 Mart 1931; “*İlk Mekteplerde Himaye Heyetleri Yakında Faaliyete Geçecek*”, **Türk Sözü**, 11 Teşrinisani 1932.

¹⁷⁹⁵ “*Fakir Çocukları Himaye Faaliyeti*”, **Yeni Adana**, 16 Teşrinisani 1933; “*Necati Bey İlk Mektebi*”, **Yeni Adana**, 14 Mart 1935; “*Cumhuriyet Mektebinde Fakir Talebeye Yardım*”, **Yeni Adana**, 11 Kanunusani 1934.

ve Gazi Paşa okulları himaye heyetleri Çocuk Esirgeme Kurumuna 100 lira bağışta bulunmuşlardır.¹⁷⁹⁶

Adana Türk Maârif Cemiyeti

Orta ve lise tahsillerini yapacak derecede zeki fakat fakir çocukların eğitimlerini sürdürebilmelerine yardımcı olmak, ülkenin iç ve dışındaki kültür merkezlerinde Türk talebesi için yurtlar açmak, yüksek tahsil yapmaya gücü yetmeyen anlayışlı ve çalışkan talebelere yardım etmek, Türk çocuklarını yabancı okullara gitmekten kurtaracak okullar açmak, orta ve lise derecesindeki yoksul öğrencilerin okumasını temin etmek amacıyla merkezi Ankara’da olmak üzere 31 Aralık 1928 tarihinde kurulmuştur.¹⁷⁹⁷

Adana’da da bir şubesi açılmış olan cemiyet, 1936 yılına kadar pek bir varlık gösterememiştir.¹⁷⁹⁸ Ancak 1936 yılı Mart ayında Türk Sözü gazetesinde yer alan “*Türk Maârif Cemiyeti*”nin yeniden canlandırılmasının kararlaştırıldığına dair haberle birlikte etkili bir şekilde faaliyete geçmiştir.¹⁷⁹⁹ Bu bağlamda ilk olarak ortaokul ve lisede okuyan öğrenciler için bir yurt açmıştır. Nuh Naci Yazgan, İsmail Burduroğlu ve Yunus Kazım Köni tarafından 23 Kasım 1936 tarihinde “*Adana Türk Maârif Talebe Yurdu*” adıyla açılmış olan yurda ilk yıl 35 öğrenci alınmıştır. Yatma, yiyecek ve giyecek gibi her türlü ihtiyaçları cemiyet tarafından karşılanan¹⁸⁰⁰ bu öğrencilerden 9’u üniversite eğitimi almaya hak kazanmıştır.¹⁸⁰¹ 1937-1938 eğitim-öğretim yılında ise yurtda kalan öğrenci sayısı 45’e çıkarılmıştır. Cemiyet bu faaliyetlerini üyelerinin ödediği aidatlar, Halkevi ve Çocuk Esirgeme Kurumu ile müştereken gerçekleştirdiği eşya piyangoları ile hayırsever Adanalıların bağışları sayesinde gerçekleştirmiştir.¹⁸⁰² 1944 yılında 47 üyesi olan cemiyet, avukat Halil Dural başkanlığında Ahmet Cevdet Çamurdan ve Nuri Has’dan oluşan bir

¹⁷⁹⁶ “Okul Himaye Heyetlerinin Çocuk Esirgemeye Yardımları”, *Türk Sözü*, 13 Mart 1940.

¹⁷⁹⁷ *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.205; *Türk Maarif Cemiyeti Cemiyetin Kuruluşundan İtibaren Beş Senelik Faaliyet Raporu 1928-1933*, Ankara 1933, s.5-6.

¹⁷⁹⁸ Mevlüt Çelebi, “Atatürk’ün Himayesinde Kurulan Türk Maarif Cemiyeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX, S.2 (Aralık 2004), s.35-53.

¹⁷⁹⁹ *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.205; “*Türk Maarif Cemiyeti Birinci Toplantısını Yaptı*”, *Türk Sözü*, 21 Mart 1936.

¹⁸⁰⁰ “*Türk Maarif Cemiyetinin Açacağı Talebe Yurdunun Eşyaları Mübâyaa Ediliyor*”, *Türk Sözü*, 12 Teşrinisani 1936; *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.205; *Adana*, Adana 1937, s.30.

¹⁸⁰¹ Zülfikâr Ortaç, “*Türk Maarif Cemiyetinin Doğuşu. Adana’da Türk Maarif Cemiyeti ve Talebe Yurdu*”, *Görüşler*, S.3 (1 Haziran 1937), s.1-2.

Adana, Adana 1937, s.30.

¹⁸⁰² *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.205; “*Kurumlarımıza Yapılan Yardım*”, *Türk Sözü*, 26 Birinciteşrin 1941.

yönetim tarafından idare olunmuştur. Adanalıların cemiyete olan ilgisi kazalara da şube açmasına neden olmuştur.¹⁸⁰³

İlkokullarda Hilâl-i Ahmer Gençlik Teşkilatının Kurulması

1933 yılında çocukları insanlık şefkat ve yardımlaşma duygularıyla yetiştirmek, Türk gençlerine fazilet ve vatandaşlık hissini yaşatmak, sağlık kurallarına uyum sağlamak, genel sağlığın yükselmesine çalışmak, felâkete uğrayanlara, hastalara ve ihtiyacı olanlara yardımda bulunmak amacıyla tüm ilkokullarda Hilâli Ahmer Gençlik Teşkilatı'nın kurulmasına karar verilmiştir.¹⁸⁰⁴ Bu bağlamda Adana'da bulunan ilkokullardaki öğrencilerde bu teşkilata üye olmuşlardır.¹⁸⁰⁵

¹⁸⁰³ **BCA**, 490.01.595.58.6.7.

¹⁸⁰⁴ “*Mekteplerimizde Hilali Ahmer Teşkilatı Vücuda Getirilecek*”, **Türk Sözü**, 26 Mart 1933.

¹⁸⁰⁵ “*İlk Mekteplerde Hilali Ahmer Gençlik Teşkilatı*”, **Yeni Adana**, 16 Kanunusani 1934.

Muallimler Tasarruf Sandığı

Adana şehir merkezinde görev yapan ilkokul öğretmenleri, kendi istikballerini ve zor durumda olan meslektaşlarına yardımcı olmak amacıyla 15 Nisan 1936 tarihinde “*Muallimler Tasarruf Sandığı*”nın kurulması için toplanmışlardır. Toplantıda sandık nizamnamesi müzakere edilerek ittifakla kabul edilmiş, gerçekleştirilen seçimler neticesinde bir de sandık idare heyeti oluşturulmuştur. Buna göre sandık idare heyetine İnönü İlkokulu başmuallimi Bekir Kaya, Gazi İlkokulu muallimlerinden Esat, 29 Teşrinievvel İlkokulu muallimlerinden Alaettin, 23 Nisan İlkokulu başmuallimi Münevver Akverdi, Namık Kemal İlkokulu muallimlerinden Necmettin Bey seçilmiştir. Faaliyete geçen sandığa ilk aidatların Mayıs maaşlarından itibaren kesileceği ve sandığın ilk sermayesinde bu şekilde oluşturulacağı ifade edilmiştir.¹⁸⁰⁶ Nizamnamenin Kültür Bakanlığı tarafından onaylanması ile sandık resmen kurulmuştur. Ancak Mayıs ayında başlanılacağı ifade edilen kesintilere onay süresinin uzamasından dolayı Haziran ayında başlanabilmiştir.¹⁸⁰⁷

1936 yılı Kasım ayı içerisinde Kültür Direktörü Yunus Kazım Köni, Teftiş Şefi Asım Esen ve ilk tedrisat müfettişlerinin katılımıyla Halkevi salonunda toplanan öğretmenler, sandık nizamnamesinde değişiklik yaparak yeni idare heyetlerini seçmişlerdir. Toplantıda sandığın sermayesinin 2.000 liraya ulaştığı ve pek çok öğretmenin sandıktan istifade ettiği ifade edilmiştir.¹⁸⁰⁸ 27 Kasım 1937 tarihinde yapılan ikinci kongrede sandığın bilançosu tetkik edilerek mevcut sermayesinin 5.639 lira, bir senelik kârının ise 242 lira olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra üyeler yararına yeni kararlar alınarak sandık idare heyeti seçimleri yapılmıştır. Seçim neticesinde oluşan yeni sandık idare heyeti Bekir Akaya, Alâeddin Özcan, Esat Köklen, Kemal Altan ve Selami'den oluşmuştur.¹⁸⁰⁹

İlkokulları Koruma Birliğinin Kurulması

İlkokullardaki fakir ve kimsesiz öğrencilerle yardım etmek, okula devam edemeyen yetim çocukların iyi birer vatandaş olarak yetişmesi sağlamak ve ilkokulların kendi imkanlarıyla karşılayamadıkları ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla CHP'nin himayesinde

¹⁸⁰⁶ “*Adana Muallimleri Bir Tasarruf Sandığı Açıyorlar*”, **Türk Sözü**, 17 Nisan 1936.

¹⁸⁰⁷ “*Şehrimiz İlk Tedrisat Öğretmenleri Tasarruf Sandığı*”, **Türk Sözü**, 3 Haziran 1936.

¹⁸⁰⁸ “*İlk Tedrisat Öğretmenleri Tasarruf Sandığı*”, **Türk Sözü**, 8 Teşrinisani 1936.

¹⁸⁰⁹ “*Öğretmenler Yardım ve Tutum Sandığı*”, **Yeni Adana**, 17 Teşrinisani 1937; “*Öğretmenler Yardım ve Tutum Sandığının Faaliyeti*”, **Yeni Adana**, 29 Teşrinisani 1937.

kurulmuştur.¹⁸¹⁰ 1940 yılında kurulan ve çalışmalarını parti binasında yapan birlik, her okula bir tane de şube açmıştır. Birliğin gelirlerini ise üyelere alınan aidatlar ile hayırseverlerin yaptıkları yardımlar oluşturmuştur.¹⁸¹¹ Bu bağlamda birliğe 1941 Şubatında 747 lira, Aralık ayında da 731 lira yardım yapılmıştır.¹⁸¹²

Ticaret Okulları Mezunları Cemiyeti

1946 yılı Nisan ayında kurulmuş olan cemiyetin ilk idare heyeti Ticaret Lisesi Müdürü Latif Gökçöl, İktisat Müdürlüğü kontrolörü Nadir Arat, tüccar Selahattin Karazencir, elektrik şirketi muhasibi Sadri, Gilodo fabrikası muhasibi Kemal Kurt ve Tel gazetesini sahibi Mitat Saraçoğlu'ndan oluşmuştur. Cemiyetin başkanlığına Mitat Saraçoğlu, başkan vekilliğine Selahattin Karazencir, genel sekreterliğine ise Hasan Sünbüllü seçilmiştir.¹⁸¹³

Seyhan Yüksek Tahsil Gençliğine Yardım Derneği

1951 yılında yüksek tahsil yapan Seyhanlı gençlere yardımcı olmak için kurulmuştur. Öğrencilere yönelik olarak yurt, lokal ve kütüphâne açmış, yoksul gençlere yardımda bulunmuş, konferans, temsil, sergi, sportif faaliyetler ve gezi gibi aktiviteler düzenlemiştir.¹⁸¹⁴

Tatbikat İlkokulu ve Öğrencilerini Koruma Derneği

Tatbikat okulu ve öğrencilerini korumak üzere işadami Sait Aksu'nun gayretleri neticesinde 1955 yılında kurulmuştur.¹⁸¹⁵

6. Kütüphaneler

İl Halk Kütüphanesi: Ramazanoğullarına ait bir binanın bodrum katında bulunan çeşitli kitap ve risaleler ile Ramazanoğlu, Şeyhoğlu ve Arıkoğlu medreselerinde bulunan basma ve yazma eserlerin bir araya getirilmesiyle 1924 yılında Adana müzesi bünyesinde "*Ramazanoğlu Kütüphanesi*" adıyla oluşturulmuştur.¹⁸¹⁶ 1960'lı yıllarda adı "*İl Halk Kütüphanesi*" olarak değiştirilmiştir. 1933 yılında 4.985 olan kütüphânedeki eser sayısı

¹⁸¹⁰ "*İlkokullar Koruma Birliği Çalışmaya Başladı*", **Türk Sözü**, 15 Şubat 1940.

¹⁸¹¹ "*İlkokullar Yardım Birliğine Yardımlar*", **Türk Sözü**, 9 Şubat 1941.

¹⁸¹² "*İlkokullar Koruma Birliğine Hemşehrilerimiz Şu Yardımda Bulunmuşlardır*", **Türk Sözü**, 9 Birinci Kanun 1941.

¹⁸¹³ "Şehrimizde Ticaret Okulları Mezunları Cemiyeti Kuruldu", **Tel**, 2 Nisan 1946.

¹⁸¹⁴ **Seyhan Yüksek Tahsil Gençliğine Yardım Derneği Ana Tüzük**, Adana 1951.

¹⁸¹⁵ "Yeni Bir Dernek Kuruldu", **Hür Fikir**, 30 Kasım 1955.

¹⁸¹⁶ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.141; **Adana**, Ankara 1994, s.69.

1945’de 7.871’e, 1967 yılında ise 14.704’e ulaşmıştır.¹⁸¹⁷ 1933-1945 yılları arasında kütüphanede bulunan eserlere dair veriler şu şekilde olmuştur:

¹⁸¹⁷ 1967 Adana İl Yıllığı, s.136.

1933-1945 Yılları Arasında Kütüphâne'de Bulunan Eserlere Dair Veriler¹⁸¹⁸

Yıllar		1933	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Son 1 Yıl İçerisinde Kaydı Yapılan Yeni Eserler	Hükûmet Tarafından Verilen	1.226	166	57	38	219	229	534	316	815
	Satın Alınan	7	-----	1	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	Bağış	2	19	19	3	-----	119	103	192	-----
	Toplam	1.235	185	77	41	219	348	637	508	815
El Yazması Eser	Arapça	-----	-----	-----	-----	1.036	1.036	1.036	1.106	1.106
Eserlerin Dil İtibariyle Dağılımı	Türk Harfli	838	1.112	1.179	1.269	1.488	1.831	2.230	2.647	3.453
	Arap Harfli	1.642	865	873	874	874	875	1.006	816	816
	Arapça	1.253	1.259	1.260	1.260	1.260	1.264	1.264	1.645	1.645
	Farsça	10	8	8	8	8	8		8	8
	Fransızca	7	12	13	13	13	13	18	18	18
	İngilizce	-----	3	3	3	3	3	3	3	3
	Almanca	-----	-----	-----	1	-----	-----	2	2	2
	İtalyanca	-----	1	1	1	1	1	1	1	1
	Rusça	-----	-----	-----	-----	1	1	1	1	1
	Yunanca	-----	2	2	3	3	7	3	3	3
	Diğer Diller	-----	2	2	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Toplam	3.750	3.263	3.341	3.432	3.651	3.999	4.636	5.144	5.950	
Genel Toplam	4.985	3.448	3.418	3.473	4.906	5.672	6.309	6.758	7.871	

¹⁸¹⁸ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.271, 293; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.336-337; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.488-489; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.488-489; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.478-479; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.484-485; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.504-505; BİGM, 1943-1944 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, Ankara 1946, s.4-5; BİGM, 1944-1945 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, Ankara 1946, s.4-5.

1933-1945 yılları arasında kütüphânedeki istifade edenlerin cinsiyet esaslı dağılımı şu şekilde olmuştur:¹⁸¹⁹

Yıl	Son 1 Yılda Kütüphânedeki Yaralananlar		
	Erkek	Kadın	Toplam
1933	1.332	120	1.452
1938	2.646	300	2.946
1939	4.471	1.016	5.497
1940	5.227	747	5.974
1941	478	216	694
1942	8.454	3.531	11.985
1943	13.815	3.271	17.086
1944	7.171	291	7.462
1945	12.435	295	12.730

Halkevi Kütüphanesi: 1932-1951 yılları arasında faaliyet göstermiş olan halkevleri, cumhuriyet değerlerini ve CHP'sinin ilkelerini benimsemiş bireylerin yetişmesi için gayret göstermiştir. Bu nedenle her halkevi bünyesinde dokuz şube açılmıştır. Bunlardan “*Kitapsaray ve Yayın Şubesi*”nin çalışmaları neticesinde her halkevi bünyesinde birer tane kütüphâne oluşturulmuştur. 24 Şubat 1933 tarihinde açılan ve halkevlerinin genel misyonu çerçevesinde faaliyet göstermiş olan Adana Halkevinin “*Kitapsaray ve Yayın Şubesi*” de halkevi bünyesinde bir tane kütüphâne meydana getirmiştir.¹⁸²⁰ Adana şehir merkezindeki kütüphânedeki bulunan eserlere dair 1933-1945 yılları arası veriler şu şekilde olmuştur:¹⁸²¹

¹⁸¹⁹ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.271, 293; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.336-337; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.488-489; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.488-489; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.478-479; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.484-485; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.504-505; 1943-1944 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.4-5; 1944-1945 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.4-5.

¹⁸²⁰ Seyhan merkezde (Adana) bulunan bu kütüphânenin haricinde Ceyhan, Kozan ve Osmaniye kazalarında kütüphâne, Bahçe, Kadirli ve Karaisalı ilçe merkezlerinde ise halk odası kütüphanesi teşkil olunmuştur. Ancak istatistiki verilerde halk odası kütüphaneleri 1945 yılında kapatılmış görünmektedir. 1943-1944 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.32-33, 62-63; 1944-1945 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.32-33.

¹⁸²¹ 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.356-357; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.508-509; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.522-523; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.516-517; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.516-517; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.536-537; 1943-1944 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.32-33; 1944-1945 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.32-33.

Yıl	Son 1 Yıl İçerisinde Kaydı Yapılan Yeni Eserler				El Yazması	Haziran Ayı İtibariyle Kütüphânedeki Kitapların Dil Olarak Dağılımı			
	Hükümet Tarafından Verilen	Satın Alınan	Bağış	Toplam		Arapça	Türk Harfli	Arap Harfli	Yabancı Dillerde
1938	270	68	163	501	-----	1.826	1.874	456	4.156
1939	62	2	-----	64	-----	2.073	1.877	456	4.406
1940	143	-----	-----	2.154	-----	2.154	1.877	456	4.487
1941	271	-----	262	533	12	2.390	2.050	580	5.020
1942	782	558	115	1.455	-----	2.299	3.119	1.024	6.442
1943	517	4	50	571	5	4.376	2.117	1.187	7.680
1944	814	192	458	1.464	6 ¹⁸²²	5.847	2.117	1.209	9.173
1945	432	398	78	208	6 ¹⁸²³	4.530	2.200	1.285	8.015

1938-1945 yılları arasında kütüphânenen istifade edenlere dair veriler ise şu şekilde olmuştur:¹⁸²⁴

Yıl	Son 1 Yılda Kütüphânenen İstifade Edenler		
	Erkek	Kadın	Toplam
1938	25.205	-----	25.205
1939	83.270	8.635	91.905
1940	89.300	13.255	102.555
1941	29.149	6.550	35.699
1942	17.783	3.320	21.103
1943	17.322	370	17.692
1944	51.856	299	52.155
1945	14.540	1.274	15.814

Müze İhtisas Kütüphanesi: 1924 yılında Alyanakzâde Halil Kamil Bey tarafından kurulmuş olup Adana Eski Eserler Müzesi Müdürlüğü bünyesinde faaliyet

¹⁸²² 2'si Türkçe, 4'ü Arapça.

¹⁸²³ 2'si Türkçe, 4'ü Arapça.

¹⁸²⁴ **1937-1938 Maarif İstatistiği**, s.356-357; **1938-1939 Maarif İstatistiği**, s.508-509; **1939-1940 Maarif İstatistiği**, s.522-523; **1940-1941 Maarif İstatistiği**, s.516-517; **1941-1942 Maarif İstatistiği**, s.516-517; **1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri**, s.536-537; **1943-1944 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri**, s.32-33; **1944-1945 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri**, s.32-33.

göstermiştir.¹⁸²⁵ 1967 yılı itibariyle çeşitli dillerde ve çeşitli konularda yazılmış 2.800 kitap ile 449 cilt Şeri Mahkeme Sicili bulunmaktadır.¹⁸²⁶

Amerikan Kütüphanesi: 28 Nisan 1953 tarihinde “*Türk-Amerikan Kütüphanesi*” adıyla açılmıştır.¹⁸²⁷ 1963 yılında adı değiştirilerek “*Amerikan Kütüphanesi*”ne dönüştürülmüştür. 1967 yılı itibariyle 500’ü Türkçeye çevrilmiş, 5.000 kitaptan müteşekkil bir kütüphanesi bulunmaktadır.¹⁸²⁸

Diğer Kütüphaneler: Yukarıda saydığımız kütüphanelerin dışında vilâyet genelindeki okullarda da kütüphaneler yer almıştır. Buna göre 1933-1934 eğitim-öğretim yılı itibariyle vilâyet genelinde 34’ü şehirde, 129’u köyde olmak üzere 163 ilkokul bulunmaktadır. Bunlardan şehirdeki ilkokullarda 2.958, köydeki ilkokullarda 3.572 olmak üzere 6.530 kitap bulunmaktadır. Bu kitapların dil itibariyle dağılımına bakacak olursak 4.418’inin Türkçe, 2.032’sinin Arap harfli, 56’sının şark lisanında, 24’ünün ise diğer dillerde olduğu görülmektedir.¹⁸²⁹ 1938-1939 yılı itibariyle 39’u şehirde, 109’u köyde olmak üzere vilâyet genelinde bulunan 148 resmî ilkokulun kütüphanesinde 9.134 adet kitap yer almıştır. Bu kitapların dillerine bakıldığında ise 8.126’sının Türkçe, 984’ünün Arap harfli, 12’sinin Şark dillerinde, 12’sinin de diğer dillerde olduğu görülmektedir.¹⁸³⁰ Bunların yanı sıra vilâyette bulunan ortaokul ve lise seviyesinde eğitim veren okulların kütüphaneleri de dikkat çekmektedir. Bunlardan Erkek Lisesinin kütüphanesinde 1926-1927 eğitim-öğretim yılında 2 yazma, 1.115’i şarka, 63’ü garba ait basma olmak üzere 1.220, Kız Muallim Mektebinin kütüphanesinde 800’ü şarka, 11’i garba ait basma olmak üzere 811, Erkek Muallim Mektebinin kütüphanesinde ise şarka ait 500 basma eser bulunmaktadır.¹⁸³¹ 1933-1934 eğitim-öğretim yılında ortaokul ve lise seviyesinde eğitim veren okulların kütüphanesinde bulunan kitap miktarı ise şu şekilde olmuştur:¹⁸³²

¹⁸²⁵ 1924-1934 yılları arasında müze müdürü olarak Halil Kamil Alyanak görev yapmıştır. 1934 yılında Halil Kamil Beyin yerine Ali Rıza Yalın atanmıştır. **Adana**, Ankara 1994, s.67.

¹⁸²⁶ **1967 Adana İl Yıllığı**, s.137.

¹⁸²⁷ “Türk Amerikan Kütüphanesi Açıldı”, **Demokrat**, 29 Nisan 1953.

¹⁸²⁸ Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, s.113; **1967 Adana İl Yıllığı**, s.136.

¹⁸²⁹ **1933-1934 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği**, s.66; **1933-1934 Maarif İstatistiği**, s.58-61.

¹⁸³⁰ **1938-1939 Maarif İstatistiği**, s.54-55.

¹⁸³¹ **Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı**, s.205-207.

¹⁸³² **1933-1934 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği**, s.73; **BİUM, Maarif 1933-1934 İstatistiği**, İstanbul 1935, s.243., 302-303, 398-399, 426-427.

Okul Adı	Türkçe	Arap Harfli	Şark Dillerinde	Garp Dillerinde	Diğer Diller	Toplam
Orta Ticaret Mektebi	603	563	----	----	107	1.273
Muhtelit Ortaokul	931	165	5	32	----	1.133
Erkek Muallim Mektebi	1.681	745	7	105	----	2.538
Kız Muallim Mektebi	500	2.200	----	9	----	2.709
Kız Lisesi	487	1	----	22	----	510
Erkek Lisesi	1.209	1.113	11	275	----	2.608
Toplam	5.411	4.787	23	443	107	10.771

1938-1939 eğitim-öğretim yılına gelindiğinde ortaokul ve lise seviyesinde eğitim veren okulların kütüphanesinde bulunan kitap miktarı şu şekilde olmuştur:¹⁸³³

Okul Adı	Türkçe	Arap Harfli	Şark Dillerinde	Garp Dillerinde	Toplam
Adana 1'nci Ortaokulu	906	70	35	----	1.011
Adana 2'nci Ortaokulu	279	----	3	----	282
Erkek Öğretmen Okulu	1.075	310	----	170	1.555
İsmet İnönü Kız Enstitüsü	618	----	----	26	644
Orta Ticaret Mektebi	926	98	----	74	1.098
Orta Ziraat Okulu	173	36	----	191	400
Kız Lisesi	2.313	756	112	----	3.181
Erkek Lisesi	2.163	1.113	11	----	3.287
Toplam	8.453	2.383	161	461	11.458

Bunların haricinde Adana merkezde 2, ilçelerde 3 tane olmak üzere 5 tane de Çocuk Kütüphanesi bulunmaktadır.¹⁸³⁴ Ayrıca isteyenlerin kolayca ulaşabilmeleri amacıyla çeşitli yerlere de kitaplıklar açılmıştır. Bunların en önemlileri Türk-Fransız ve Türk-Alman Kültür Dernekleri kitaplıkları, Ticaret Odası Kitaplığı, Halkevi'ne ait Akkapı ve Köprülü Mahallesi Kitaplıkları ile Öğretmenler Derneği Kitaplığı'dır.¹⁸³⁵

¹⁸³³ 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.214-215, 240-241, 282-283, 382-383, 388-389, 404-405, 410-411.

¹⁸³⁴ Ziyapaşa Çocuk Kütüphanesinin açılması için yapılan çalışmalar 15 Kasım 1954 tarihinde nihayete ererek hizmete açılmıştır. "Çocuk Kütüphanesi", **Bugün**, 11 Eylül 1954; "Çocuk Kütüphanesi Açıldı", **Bugün**, 16 Kasım 1954. Şehirdeki ikinci çocuk kütüphanesi 6 Ekim 1955 günü Hipodrom civarında yer alan Necatibey İlkokulu binasında, üçüncüsü ise 18 Kasım 1955 tarihinde İnkılap İlkokulu binasında açılmıştır. "Şehrimizde İkinci Bir Çocuk Kütüphanesi Kuruluyor", **Bugün**, 2 Ekim 1955; "Şehrimizde İki Çocuk Kütüphanesi Açılıyor", **Hür Fikir**, 17 Şubat 1955; "İki Çocuk Kütüphanesi Açılıyor", **Seyhan**, 20 Haziran 1955; "İnkılap Okulunda Çocuk Kitaplığı", **Bugün**, 18 Kasım 1955; "İnkılap Okulunda Çocuk Kütüphanesi", **Bugün**, 19 Kasım 1955. Ayrıca 20 Aralık 1955 tarihinde Kız Öğretmen Okulu'nun Tatbikat İlkokulu binasında bir çocuk kütüphanesi daha açılmıştır. **Hür Fikir**, 21 Aralık 1955; "Tatbikat Okulunda Kütüphane", **Bugün**, 21 Aralık 1955.

¹⁸³⁵ 1967 Adana İl Yıllığı, s.137.

B- Kültür Hayatı ve Kültür Varlıkları

Çukurova bölgesinin sahip olduğu coğrafi konum, tarihi süreç içerisinde pek çok medeniyetin bölgede hüküm sürmesine neden olmuştur. Bu nedenle genelde Çukurova özelde ise Adana şehrinin sahip olduğu kültürel birikimin meydana gelmesine pek çok medeniyet katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte uzun süredir bölgeye sahip olan Türkler, kültürel anlamda da bölgeye damgalarını vurmuşlardır. Bu durum en belirgin şekilde bölgede bulunan tarihi yapılarda kendisini göstermektedir. Şehrin kültürel anlamda geçirmiş olduğu en ciddi değişim ise cumhuriyet döneminde meydana gelmiştir. Bu dönem gerçekleştirilen kültürel çalışmaların temel hedefini yeni ideolojiyi benimsemiş bireyler ile yeni dönemi simgeleyen eserlerin inşası oluşturmuştur.

1. Adana Halk Kültürü

Adana halk kültürünün oluşmasında, şehrin coğrafi konumuna bağlı olarak bölgede hüküm sürmüş olan çeşitli medeniyetler etkili olmuştur.¹⁸³⁶ Bölge halkının sahip olduğu bu kültürel yapı, 1950'li yıllarda tarımda başlayan makineleşme ile buna bağlı olarak meydana gelen iç göç hareketinden de etkilenmiştir.¹⁸³⁷

1.1. Evlenme-Doğum-Sünnet-Ölüm

Doğum

İnsan yaşamının önemli evrelerinden birisi olan doğum olayına Adana'da büyük önem verilmektedir. Bu nedenle gelin, oğlan evine ilk geldiği zaman kucağına çocuk verilmek suretiyle bu özlem gösterilmektedir. Hamile olan veya daha önce çocuğu yaşamayan kadınlar hamileliğin başlangıcıyla birlikte türbe ve yatırları ziyaret etmekte, hocalara giderek muska yazdırmakta, dilekte bulunmakta ve adak adamaktadır. Hamile olamayan kadınlar ise hamilelere atfedilen toplumdaki saygıyı görmek için tekke, türbe ve hocalara gitmektedirler. Bunun yanı sıra "ara ebe" ve "aralık ebesi" adıyla anılan kadınlara başvurmakta, Zilli Dede, Hasan Dede gibi kutsal yerleri ziyaret ederek buraların suyunu içip, toprağına el sürüp, türbelere çalı ve ağaçlara bez bağlayarak çocuk sahibi olmaya çalışmaktadırlar. Ayrıca istenilen cinsiyette çocuğa sahip olabilmek amacıyla da hocaya giderek muska yazdırmaktadırlar.¹⁸³⁸

¹⁸³⁶ Adana, Ankara 1994, s.67.

¹⁸³⁷ Ayşe Başçetinçelik, **Adana Halk Kültüründe Doğum-Evlenme-Ölüm**, Adana 2009, s.15.

¹⁸³⁸ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.41-61; Ayşe Başçetinçelik, "Adana ve Çevresinde Gelenek ve Görenekler", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.554-555.

Hamile kalan ve “*gebe*” veya “*yüklü*” olarak adlandırılan kadınlar bir süre sonra aşermektedirler.¹⁸³⁹ Aşeren kadınlar Adana ve çevresinde “*aş yeriyor*” veya “*yerginliği var*” diye adlandırılmaktadır. Aşeren kadının istediği yiyecek mutlaka bulunup yedirilmeye çalışılmakta, yoksa bebeğin sağlıksız olacağına inanılmaktadır. Gebeliğin ilerleyen dönemlerinde ise doğumun sağlıklı bir şekilde olması için gebenin odasına çocuğu ölmüş kadınlar alınmamakta, evdeki kilitli yerler açılmakta ve hamile kadına okunmuş su veya sıcak şeyler içirilmektedir.¹⁸⁴⁰ Doğumun gerçekleşmesiyle birlikte babaya doğum haberi iletilerek karşılığında “*müjdelik*” alınmakta, ebeveynler tarafından mevlid okutulmaktadır. Çocuk erkek ise kurban da kesilmektedir. Çocuk doğduktan ve göbek bağı kesilip, yıkandıktan sonra tuzlanmaktadır. Bu işleme tâbi tutulan çocuğun terinin kokmayacağına inanılmaktadır. Ayrıca çocuğun tatlı dilli olması ve ağzının kokmaması için de ağzına bal sürülmektedir. Göbek bağının çocukta kalan kısmı ile çocuğun gelecek yaşantısı arasında yakın ilişki olduğuna inanılarak göbek bağının düşen kısmı çocuğun okuması için okul bahçesine, imanlı olması için câmi avlusuna veya çocuğun geleceği ile ilgili ebeveynlerinin ne gibi bir hayali varsa ona uygun bir yere gömülmektedir. Yine çocuğun bir parçası kabul edilen “*eş*” de doğumdan sonra uygun bir yere gömülmektedir.¹⁸⁴¹

Doğum yapmış kadınlar Adana ve çevresinde genellikle “*loğusa*”, “*loğsa*” ve “*emzikli*” olarak adlandırılmaktadır. Doğumu müteakiben annenin kendini hemen toparlaması ve sütünün bir an önce gelmesi için özel tatlı ve yiyecekler hazırlanarak yedirilmekte veya içirilmektedir. Bu bağlamda yağ, şeker, bal veya pekmez karışımı “*yakı*” adı verilen bir çeşit bulamaç hazırlanmaktadır. Gelen misafirler içinse üstü cevizli “*kaynar*” adı verilen bir içecek hazırlanmaktadır. Bu kaynardan, güç toplaması ve bol sütlü olması için anneye de içirilmektedir.¹⁸⁴² Bunun yanı sıra gerek çocuk, gerekse anne açısından doğumdan sonraki kırk güne büyük önem verilmektedir. Bu kırk günlük süre zarfında anne ve çocuk çeşitli adet ve inanmalarla korunmaya çalışılmaktadır. Hatta halk arasında bu sürede loğusanın mezarının açık olduğuna ve her an hasta olabileceğine dair inanışta bulunmaktadır. Kırkıncı günün sonunda ise anne ve

¹⁸³⁹ Aslı “*aş yerme*” olan sözcük, yiyeceklerden tikslenme anlamına gelmektedir. Ancak zaman içerisinde sözcük anlam değişikliğine uğrayarak gebe kadının bazı yiyecekleri canının çekmesi anlamına gelmiştir. Adana ve çevresinde aşeren kadınla ilgili adet ve inanmalar için bkz. Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.55-56.

¹⁸⁴⁰ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.56-69; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.554.

¹⁸⁴¹ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.76-79.

¹⁸⁴² Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, s.173; Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.82-84.

çocuk yıkanmaktadır. Genelde 3, 7, 20, 40. günlerde yapılan ve “*kırklama*” adı verilen merasim ise Adana ve çevresinde 7, 20 ve 40. günlerde yapılmakta, çocuk ilk gezmesine de kırkıktan sonra çıkarılmaktadır.¹⁸⁴³

Adana ve çevresinde yeni doğmuş çocuğa birisi göbeği kesilirken verilen “*göbek ismi*” diğeri de gündelik yaşamında kullanmak üzere iki isim verilmektedir. Bunlardan ikinci isim verilirken çocuğun sol kulağına ezan, sağ kulağına kamet getirilmek suretiyle “*senin adındır*” şeklinde verilmektedir. İsim verilirken çocuğun doğumu dinen önemli günlere tesadüf etmiş ise o günleri çağırıştır, değilse anne baba veya ebeveynlerin uygun gördüğü bir isim verilmektedir. Ancak Ali, Muhammed, Mustafa gibi isimlerin verildiği çocukların çok hastalanması veya huysuzlanması halinde adını taşıyamadığı düşünülerek adının yanına yeni bir isim ilave edilmekte veya değiştirilmektedir.¹⁸⁴⁴

Sünnet

Adana ve çevresinde doğan erkek çocukları Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi sünnet ettirilmektedir. Dînî inancın gereği olarak yapılan sünnet işlemi ile çocuğun daha temiz ve sağlıklı olacağına inanılmaktadır. Sünnet'in belli bir yaşı olmamakla birlikte ergenlik çağından önce yapılmaktadır. Bununla birlikte sağlık gerekçesiyle çocuk birkaç günlük iken yapıldığı da olmaktadır. Çocuğun sünnet masrafı genellikle “*kirve*” olarak adlandırılan ve çocuk sünnet olurken kucağına alan kişi tarafından karşılanmaktadır. Bununla birlikte ailenin maddi durumu iyi ise sünnet töreni bir şenliğe dönüştürülmektedir. Sünnet olacak çocuk için “*ergencelik yatağı*” olarak adlandırılan bir yatak hazırlanmaktadır. Sünnet işlemi ise sünnet günü kirvenin arabasıyla gerçekleştirilen geziden sonra gerçekleştirilmektedir. Genellikle mevlidli veya kurbanlı olarak gerçekleştirilen törenden sonra çocuktan kesilen deri parçası toprağa gömülmektedir.¹⁸⁴⁵

Evlenme

Adana'da gençlerin anlaşarak ve ailelerinin onayıyla, görücü usulüyle ve kız kaçırmak suretiyle meydana gelen evlilik türlerine sık rastlanmaktadır. Evlenmek isteyen gençlerde ise bazı davranışlar görülmektedir. Bu bağlamda genç kızlar asabileşip söz tutmaz, bulaşık yıkarken kapları birbirine vurur, ev işleri yaparken

¹⁸⁴³ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.112-124; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.554.

¹⁸⁴⁴ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.118-122. Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.554-555.

¹⁸⁴⁵ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.140-148.

“ölsem de kurtulsam” gibi sözler sarf ederken erkekler ise huysuzlaşıp yalnızlıktan ve soğuktan şikâyet edip başımı alıp gideceğim diyerek evden ayrılmak istediğini ifade ettiği gibi sofrada pilava kaşık batırarak “ah” çekmektedir.

Özellikle evlilik çağına gelmiş genç kızların evlenememesi ailelerin kızlarının evde kaldığı şeklinde endişelenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle bu durumdaki kızlar, kısmetinin kapalı olduğuna inanılarak kısmetinin açılması için düğünlere, falcılara ve hocaya götürülmektedir. Uygun gelin adayı bulduğuna kanaat getiren erkek tarafı ise başta damat adayının annesi olmak üzere ailenin yaşlı kadınları veya yakın akraba kadınlardan oluşan bir grup kızı görmeye gitmektedir. Buna “görücülük usulü” denilmektedir. Evlenecek gençlerin ve ailelerin olumlu kanata sahip olmaları üzerine “söz kesimi” ya da “söz kesme” merasimi yapılmaktadır. Bu merasimde Adana ve çevresinde “ağız tatlısı”, ertesi gün ise akraba ve komşuların iştirâkiyle “büyük tatlı” yenmektedir.¹⁸⁴⁶

Söz kesiminden sonra duruma göre nişan merasimi yapılmaktadır. Merasimin masrafını ise genellikle erkek tarafı karşılamaktadır. Mevlidli veya çalgılı olarak yapılan merasim genellikle kız evinde veya salonda yapılmaktadır. Merasim esnasında “kırkım” veya “atki” adı verilen takı merasimi de yapılmaktadır. Törende toplanan para, hediye ve altınlar ise genellikle kızın çeyizinde kullanılması düşüncesiyle kız tarafına verilmektedir. Nişan merasimi ile birlikte “nişanlılık dönemi” başlamaktadır. Bu dönemin olumlu bir şekilde seyretmesi ailelerin düğün hazırlıklarına başlamasına neden olmaktadır. Olumsuz seyretmesi durumunda ise nişan bozulmaktadır. Bu duruma “nişan atma” denilmektedir. Nişanı bozan kız tarafı ise erkek tarafına ait bütün takıları iade ederken, bozan erkek tarafı ise kız tarafında bulunan hiçbir şey verilmez. Ayrıca nişanı bozan bütün masrafı karşılamak zorundadır. Bunun yanı sıra alınan şeylerin karşılıklı olarak iade edildiği durumlarda olmaktadır. Nişanlılık sürecinin olumlu seyretmesi üzerine başlayan düğün hazırlıkları çerçevesinde düğüne davet edileceklerin yakınlık derecesine göre “okuntu” veya “okundurluk” olarak adlandırılan kumaş, havlu, çorap, gömlek, mendil, bardak gibi hediyeler verilmektedir. Bunun dışındaki kişilere ise sadece davetiye verilmektedir. Düğün gününün yaklaşmasıyla birlikte gelin

¹⁸⁴⁶ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.164-186; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.555.

ve damatla çarşıya çıkılarak “*asvap kesme*” veya “*pırtı kesme*” denilen alış veriş yapılmaktadır.¹⁸⁴⁷

Bütün hazırlıkların tamamlanması üzerine düğün başlamaktadır. Eğer merasim davullu olacaksa ekseriyetle Cuma günü öğle veya ikindi namazı çıkışında câminin hocası önderliğinde ve dualar eşliğinde bayrak dikilme merasimi ile başlayıp Pazar günü sona ermektedir. Bayrağın asılı olduğu direğin üzerine bir ayna, portakal veya kuru soğan takılmaktadır. Gerdek gecesi veya sabahı bayrağın indirilerek üzerine asılmış bulunan aynanın kırılmasıyla düğün sona ermektedir. Düğüne gelen misafirler “*şaba*” veya “*çaba*” adı altında düğün sahibine para bırakmaktadırlar. Bu esnada düğünü çalan abdal’a da bir miktar bahşiş verilmektedir. Abdal bu bahşişi alabilmek için misafirler karşısında davulu ile takla atmakta dahil çeşitli figürler sergilemektedir. Düğünde bu abdal’ları yöneten aynı zamanda düğün sahibine yakın bir de abdal ağası bulunmaktadır. Bu kişi, düğün süresi boyunca düğünü ve eğlenceleri yönetmekte, misafirleri karşılamakta ve onlara çay, kahve, şeker, kolonya gibi ikramlarda bulunmaktadır. Ayrıca düğün boyunca gelin ve damadın en yakın arkadaşlarından olan ve kollarında kırmızı bir mendil veya kurdela bağlı olan birer sağdıç bulunmaktadır. Düğünde düzeni sağlamakla yükümlü olan bu kişilerin görevi bayrağın indirilmesiyle sona ermektedir.¹⁸⁴⁸

Evlenen kız, baba evinden yatak, yorgan, yastık, çul, çuval, birkaç kap kakak, mutfak eşyası, yatak odası takımı, çamaşır makinesi gibi modern alet ve edevatlardan oluşan ve “*çeyiz*” olarak adlandırılan eşya getirmektedir. Eskiden kızın becerisini gösteren çeyizler günümüzde daha ziyade ailelerin ekonomik durumlarının önemli birer göstergesi olmuştur. Kızın çeyiz olarak hazırladığı erkek tarafının ise satın aldığı eşyalar düğünden sonra gelin ve damadın birlikte yaşayacağı eve götürülmeden önce aileler ve şahitler huzurunda bir liste haline getirilerek imzalanmaktadır. Biri gelinin diğeri damadın babasında kalan bu liste “*çeyiz senedi*” olarak adlandırılmaktadır. Boşanma sonucunda gerçekleşecek mal paylaşımı esnasında bu liste esas alınmaktadır. Listesi yapılan çeyiz, yeni evlilerin birlikte yaşayacağı eve götürülerek serilmektedir.¹⁸⁴⁹ Bunu müteakip günlerde “*kına gecesi*” olarak adlandırılan merasim yapılmaktadır. Gelini

¹⁸⁴⁷ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.196-206; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.555.

¹⁸⁴⁸ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.219-224; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.555.

¹⁸⁴⁹ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.224-236. Çeyizlik eşyalar götürülürken suyun büyüü bozduğuna dair olan inanç nedeniyle araç genellikle bir su üzerinden geçirilmektedir. Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.236.

almadan önceki gün kız evinde gerçekleştirilen bu merasimin yanı sıra erkek evinde de “oğlan kınası” gerçekleştirilmektedir. Kına için erkek tarafından “yenge” olarak adlandırılan birkaç kişi davullarla birlikte kız evine gitmektedir. Giderken de yanlarında “kına yemişi” veya “yenge yemişi” adı verilen fındık, fıstık, üzüm, leblebi, kuru incir ve şekerlemeden oluşan çerez götürmektedirler. Akşam yemeği yenildikten sonra başlayan merasim çerçevesinde gelinin başı üzerinde kelle şeker kırılmaktadır. Kırılan bu şekerin bir kısmı erkek tarafına gönderilmek üzere saklanırken geri kalan kısmı ise misafirler tarafından alınmaktadır. Erkek tarafına gönderilen şeker, gerdek gecesi gelin ve damada ikram edilecek olan şerbete ilave olunmaktadır. Kına merasimini müteakiben “kırkım” ya da “atkın” denilen hediye merasimi gerçekleştirilir. Bunu müteakiben kına merasimi sona ermektedir.¹⁸⁵⁰

Düğünün son günü erkek evindeki davetlilerden oluşan ve “seğmen” denilen toplulukla birlikte kız evine “gelin alınmaya” gidilmektedir.¹⁸⁵¹ Gelin için babasının evinden ayrılmadan önce erkek kardeşlerinin iştirâkiyle kuşak merasimi yapılmaktadır. Üç defa boş dolanan ve dördüncüde bağlanan bu kuşağa “kardeş kuşağı” denilmektedir.¹⁸⁵² Anne ve babasıyla vedalaşan ve kardeş kuşağı bağlanan gelin, erkek evinin verdiği bahşiş üzerine dışarıya çıkarılarak erkek evinin yetkili kişisine veya damada teslim edilmektedir. Gelin alma günü erkek evine gelen kız tarafı birtakım büyüsel davranışlarda bulunmaktadır. Kız evinden kap çalmak bu uygulamaların içinde en yaygın olanıdır. Böylece kızın yeni evine kısmetini de beraber götürdüğüne inanılmaktadır. Bunun yanı sıra çivi çalmak, kızın eline ekmek veya demir vermek gibi davranışlarda sergilenmektedir. Bu davranışlarla kızın yeni evine çivi gibi bağlanacağına, ekmekle gittiği evde kısmetinin bol olacağına, demirle de demir gibi sağlam ve güçlü olacağına inanılmaktadır. Ayrıca kızın bol çocuğu olması için evden çıkmadan önce annesi tarafından yumurta yedirilmektedir. Evinden alınarak oğlan evine getirilen gelinin başından aşağı buğday, arpa, kuru üzüm, şeker ve bozuk para atılmaktadır. Serpilen buğday, para ve arpa gelinin yeni evine bereket getirmesi, kısmetinin bol ve çocuklarının çok olması için, üzüm ve şeker yeni evinde ağız tadının

¹⁸⁵⁰ Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, s.175; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.555-556.

¹⁸⁵¹ Gelin götürülürken önceki dönemlerde süslenmiş at, günümüzde ise arabalar tercih edilmektedir.

¹⁸⁵² Erkek kardeş sayısı kadar bağlanan kuşak tercih edilirken kırmızı, sarı, yeşil ve mavi renkler tercih edilmektedir.

iyi olması için, para ise gelin ve damadın zengin olması için saçılmaktadır. Bu saçı, çoğu kez kayınvalide ya da aile büyüğü bir kadın tarafından gerçekleştirilmektedir.¹⁸⁵³

Erkek evine gelen gelinin araçtan hemen inmemesi üzerine “*gelin inmiyor*” denilerek kayınvalidesi ve kayınpederi çağrılarak “*indirmelik*” vermesi istenmektedir. Bunun verilmesi üzerine gelin arabadan inmektedir. Bu arada arabanın üzerine konulan tepsiyle de “*kırkım*” ya da “*atkın*” adı verilen hediye merasimi yapılmaktadır. Bu sırada evin kapısına gelmiş olan geline, kaynana ve görümceleri tarafından yağ ve bal sürülmüş yeşil yaprak veya hamur verilmektedir. Bu yaprak veya hamur gelin tarafından gireceği kapının pervazına ya da duvarına yapıştırılmaktadır. Bunun yanı sıra gelinin ayağının altına nar konularak kırması, eline verilen yumurtayı yemesi, verilen su dolu şişe veya bardağı kırması, su dolu ibriği veya testi devirmesi istenmektedir. Ayrıca gelinin geçeceği veya oturacağı yere koyun postu serilerek buradan geçmesi veya oturması istenmektedir. Eve gelen gelin ise kayınvalide veya kayınpederinin koltuğu altından geçerek damatla birlikte odaya girmektedir. Bu esnada geline bir tane de Kur’an-ı Kerim verilmektedir. Gelinin yeni evinde eşi ve ailesi ile birlikte mutlu olması için yapılan bu uygulamalardan yeşil yaprakla gelinin canlı ve diri olması, yağ ve bal ile yeni evine yağ gibi yapışıp, bal gibi tatlı ve huzurlu günler geçirmesi, su dolu ibriğin devrilmesiyle yapılmış büyüler varsa bozulması, bardak veya testi kırılmasıyla aile içinde kırgınlıkların olmaması, kayınvalidenin kolunun altından geçirilmesiyle de onun sözünden çıkmayarak ona saygı ve sevgi göstermesi, koyun postu uygulamasıyla koyun gibi uysal olması, yedirilen yumurta ve kırılan narla çok çocuk sahibi olması, eline verilen Kur’an-ı Kerim ile de imanlı olması amaçlanmaktadır.¹⁸⁵⁴

Damat gerdeğe girmeden önce arkadaşları tarafından çeşitli oyunlar yapılarak eğlenceler düzenlenmektedir. “*Özne övme*” adı verilen bu eğlencelerle amaç damadı oyalamak ve moral kazanmasını sağlamaktır. Yatsı ezanına kadar devam eden bu eğlenceler, câmide kılınan yatsı namazı ile devam etmektedir. Namaz’dan sonra arkadaşları ile çalıp, eğlenmek suretiyle biraz daha gezen damat yumruklarla gerdek odasına sokulmaktadır.¹⁸⁵⁵ Gerdek gecesinin ertesi günü genellikle “*duvak mevlidi*” yapılmaktadır. “*Çarşaf günü*” veya “*çarşaf mevlidi*” adı da verilen bu günde,

¹⁸⁵³ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.297; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.557.

¹⁸⁵⁴ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.297-303; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.558; Aktan, **Adana İli Yakın Çevre İncelemeleri**, s.104.

¹⁸⁵⁵ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.310; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.558.

kayınvalide tarafından sabah erken saatte eş, dost ve komşu kadınlar mevlide davet edilmektedir. Genç kızların katılmadığı ve genelde öğleden sonra yapılan merasimde konuklara bisküvi, lokum ve şerbet ikram edilmektedir. Mevlide iştirâk edenler daha önce geline herhangi bir hediye getirmemişlerse hediye veya küçük ev eşyaları getirmektedirler. Gelen konuklara yakınlık derecelerine veya getirdikleri hediyelerine göre kızın getirdiği çeyizden yazma, mendil veya gömlek verilmektedir. Gelinin uzun süre konuşmaması üzerine konuşturmak için verilen “*söyletmelik*” uygulaması ise günümüzde pek kalmamıştır.¹⁸⁵⁶

Ölüm

İnsan yaşamının sona ermesi anlamına gelen ölümle ilgili olarak da Adana’da çeşitli adet ve inanışlar vardır. Ölümle ilgili uygulamaların temel amacı ölenin “*ahirete*” gidişini kolaylaştırmak, ahirette rahat etmesini sağlamak ve bu dünyada bırakmış olduğu yakınlarının bozulan ruhsal durumlarını düzeltmektir.¹⁸⁵⁷

Adana ve çevresinde de ölümü çağrıştıran çeşitli belirtilerin olduğuna inanılmaktadır. Bunlar arasında ilk sırayı baykuş almaktadır. Bunun yanı sıra köpek uluması, rüyalar, ayakkabının ayaktan çıkarılırken ters düşmesi, gökten yıldız kayması¹⁸⁵⁸, hasta bir insanın iştahının birdenbire açılması, hastanın vasiyette bulunması ve sevdiklerini görmek istemesi gibi durumlar ölümün önbelirtisi olarak kabul edilmektedir. Bir hastanın öleceğinin hissedilmesi üzerine, hastanın imanlı bir şekilde ölmesi için hoca çağrılarak başında Kur’an okunur, kelime-i şehadet getirilir, ağzına pamukla su damlatılır. Bu esnada ayakucuna oturulmaz ve yüksek sesle konuşulmaz. Hastanın son nefesini vermekte zorlandığı görüldüğü takdirde sevdiği birini beklediğine inanıldığından uzakta bulunan kişilerin resimleri gösterilir.¹⁸⁵⁹ Ölümün gerçekleşmesi üzerine ölen kişinin gözleri açıksa gözleri kapatılarak çenesi ve ayakları bağlanır. Eğer ölüm kışın ve defin işlemi yetişmeyecek şekilde gerçekleşmişse cesedin üzerine şişmesin diye bir bıçak konulur.

Ölüm olayı genellikle cämilerden verdirilen selâ ile duyurulmaktadır. Ayrıca yaşanan yere göre belediye hoparlörü, gazete ilanları gibi vasıtalarla da duyurulmasına çalışılmaktadır. Bunu müteakiben başlayan cenaze merasimi hazırlıkları kapsamında

¹⁸⁵⁶ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.323-327; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.558-559.

¹⁸⁵⁷ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.328.

¹⁸⁵⁸ Her insanın bir yıldızı olduğuna inanılmaktadır.

¹⁸⁵⁹ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.333-342; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.559.

öncelikle ölünün defni için cesedin yıkanması gerekmektedir. Bu işlem, genellikle hocalar, işi bilenler veya bu işi meslek olarak yapanlar tarafından câmi, mezarlık, hastane veya evin avlusunda yapılmaktadır. Yıkama işleminin sona ermesi üzerine kefenleme işlemine geçilir. Kefenleme esnasında kadınlarda göğüs ve cinsel bölgeye birkaç kat bez konarak don giydirilir. Erkeklerde ise sadece cinsel bölgeye birkaç bez konularak kefenleme yapılır. Kefenleme yapılırken ceset erkek ise ayakucu ve başucundan, kadın ise açılmasın diye bir de ortadan bağlanır. Ölü erkek ise kefenin içine çörek otu, murt yaprakları, gül suyu ve zemzem dökülürken kadınlarda ilave olarak eline ve başına kına sürülmektedir.¹⁸⁶⁰ Yıkama işlemi bittikten sonra cenaze namazı kılınması için ölü tabut ile câmiye getirilir. Cenaze namazının kılınmasından sonra da defnedilmek üzere mezarlığa götürülür. Cenazenin taşındığı tabutun üstüne üzerinde Arapça dualar yazılı yeşil bir örtü örtülmektedir. Ölü kadın ise bu örtü yazma, delikanlı ise bayrak, genç kız ise çeyizinden bir parça kullanılmaktadır. Mezarlığa getirilen ölü, İslâmî usuller çerçevesinde başı kibleye gelecek şekilde mezara konulup üzerine tahta dizilerek toprak atılır. Erkekler tarafından yapılan bu işlemin üzerine ölünün ayakucu ve başucuna adı, soyadı, doğum ve ölüm tarihinin yazılı olduğu bir taş veya tahta dikilmekte¹⁸⁶¹, mezar ise genellikle bir yıl sonra yaptırılmaktadır.

Hocanın ölüye talkın vermesinden sonra cenaze sahipleri ve yakınları cenaze evine dönerler. Burada taziyeye gelenlere lokum dağıtılıp akabinde de “*kazma-kürek yemeği*” veya “*kazma takırtısı*” adı verilen “*pilav ve hoşaftan*” oluşan yemek verilmektedir. Ölü evinde yenen bu yemekler cenaze sahiplerinin acılarından dolayı yemek yapamayacağı düşüncesiyle genellikle komşuları tarafından getirilmektedir. Ayrıca mezarlıktan dönünce “*ölünün gıdası için*” düşüncesiyle bir fakire yağ, bulgur ve soğan verilip müteakiben ölünün eşyaları dağıtılmaktadır. Taziyeye gelenler yanlarında yemek, tatlı, lokum, bisküvi, çay, şeker ve kolonya gibi şeyler getirirlerken, gelenlere genellikle çay ikram edilmektedir. Ölü evinin kapısı ise genellikle bir hafta hiç kapanmamaktadır. Adana ve çevresinde ölünün belirli günleri anlamında “*üçünde*” helva kavrulmakta, “*yedinci*”, “*kırkinci*” ve “*elli ikinci*” günlerinde ise yemekler

¹⁸⁶⁰ Yıkama suyuna atılan murt dalının kutsal olduğuna inanılır. Kefenin içine konan kokulu bitkilerin ölüyü yılandan, çiyandan koruyacağına, kefene dökülen zemzemle de ölünün günahlarının temizleneceğine inanılır. Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.358-359.

¹⁸⁶¹ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.362-366.

verilmekte, mevlit okutulmaktadır. Bunun yanı sıra günle sınırlı olmaksızın Kur'an okunup hatim indirilmektedir.¹⁸⁶²

Ölüden geriye kalan ve "soyka" adı verilen giysiler yıkandıktan sonra yoksullara verilmekte veya ihtiyacı olanlar alsın düşüncesiyle dört yol ağzına bırakılmaktadır. Ayrıca defin işlemini müteakiben ölünün ayakkabısı kapıya konmaktadır. Yas tutma süresi ise genellikle kırk veya elli iki gün arasında değişmektedir. Yas müddetince erkekler traş olmamakta, kadınlar "kara yazma" örtmekte, "kara giysiler" giymekte ve ağıt yakmaktadır. Bu esnada nişan, düğün gibi eğlencelere gidilmemekte, radyo ve televizyonda açılmamaktadır. Mezarlık ziyaretleri ise ekseriyetle "perşembe", "cuma", "arife" ve "bayram günleri" gerçekleştirilmektedir. Mezar ziyaretlerinde genellikle mezar sulanmakta, kuruyan otlar temizlenmekte, ölünün hayrına orada bulunanlara çörek ve şeker dağıtılmakta, Kur'an okunmakta veya okutulmaktadır.¹⁸⁶³

2. Adana'da Sinema ve Tiyatro

Sinema

Osmanlı Devletindeki ilk film gösterimi 1896'da Fransız Bertrand tarafından sarayda yapılmıştır. Bunu Weinberg ve Matalon tarafından çeşitli salonlar ve evlerde gösterilen filmler ile özel sinematograf salonları takip etmiştir.¹⁸⁶⁴ Yabancılar tarafından oynatılan ve sessiz filmlerin gösterildiği bu gösterimlerin izleyicileri de genellikle yabancılar ve gayri müslimler olmuştur. Türkiye'deki ilk sinema binası ise 1908 yılında İstanbul'daki İngiliz Sefaretinin arkasında bulunan ve geceleri sinemaya çevrilen bir kahvehâne olmuştur. İlk müstakil sinema binası ise 1912 yılında İzmir'de inşa edilmiştir. Bu binayı 1914 yılında İstanbul'da inşa edilen bina takip etmiştir. Türklerin sinemaya olan ilgisi ise ancak 1919 yılından itibaren dikkate değer bir artış göstermiştir.¹⁸⁶⁵

Adana'daki sinema kültürü de Türkiye'deki gelişime paralel olarak önce sessiz filmle başlamıştır. Ancak Adana sinemasının ayırt edici bir hususiyeti ikliminin etkisiyle daha ziyade yazlık sinema şeklinde gelişmesi olmuştur. Seyhan ırmağı kenarında yoğunlaşan bu sinemalar, sıcak yaz gecelerinde Adanalıların en önemli

¹⁸⁶² Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.368-372; Başçetinçelik, **a.g.m.**, s.560.

¹⁸⁶³ Başçetinçelik, **a.g.e.**, s.381-393.

¹⁸⁶⁴ Hamza Çakır, "1920'lerde Taşrada Sinema Hayatı", **Toplumsal Tarih**, S.48 (Aralık 1997), s.44-45.

¹⁸⁶⁵ Hilmi A. Malik, **Türkiye'de Sinema ve Tesirleri**, Ankara 1933, s.7-9.

eğlence mekanları olmuştur. Bunun yanı sıra kapalı gösterim yapılan salonlarda olmuştur.

Türkiye'deki sinema sayısı 1932 yılında 129 iken Adana'daki sinema sayısı 5'tir. 1932 yılı öncesinde Adana'da kaç tane sinema olduğu belli değildir. Ancak dönemin başında sadece Türk Ocağı Sinemasına dair ilanlar yer almıştır. Bununla birlikte Türk Sözü gazetesinin 6 Mart 1929 tarihli sayısında yer alan bir haberde Yeni Sinemada yer alan şamdanlarla direklerin tarihi eser parçası olduğundan müzeye gönderildiğine dair bir haber yer almıştır.¹⁸⁶⁶

1932 yılına gelindiğinde ise vilâyet genelindeki sinema sayısı 5'e yükselmiştir. Bu sinemanın 4'ü Adana şehir merkezinde, 1'i Ceyhan ilçesinde yer almıştır. Bunların en büyüğü 500 kişilik seyirci kapasitesine sahip olan ve Adana şehir merkezinde bulunan Türk Ocağı Sinemasıdır. Türk Ocağı sinemasını 400'er kişilik kapasiteye sahip Elhamra Sineması, Yeni Sinema, Hale Sineması ve Ceyhan Halkevi Sineması takip etmiştir.¹⁸⁶⁷ Bunlardan "*Türk Ocağı Sineması*"nın adı "*Asri Sinema*"¹⁸⁶⁸, "*Elhamra Sineması*"nın adı ise önce "*Lale*" daha sonra "*Alsaray Sineması*" olarak değişmiştir.¹⁸⁶⁹ Bunlara daha sonra "*Tan Sineması*" ile "*Erciyes Sineması*" ilave olmuştur.¹⁸⁷⁰ Bunlardan Erciyes sineması 1949 yılında, Tan Sineması ise şu an ki Merkez Bankasının Abidin Paşa caddesi üzerinde yer almıştır.¹⁸⁷¹

Adana'daki eğlence sektörünün asıl gelişimi ise 1950'li yıllarla birlikte ortaya çıkan iktisadi gelişmeye bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçten en çok etkilenenler ise yazlık sinemalar olmuştur. Nitekim bu mahiyetteki sinemaların sayısı kısa süre içerisinde ciddi bir artış göstermiştir. Bunun neticesinde 1967 yılında şehirdeki sinema sayısı 8'i kışlık 48'i yazlık olmak üzere 56'ya ulaşmıştır. Bu süreçten Adana şehir

¹⁸⁶⁶ "Müzemiz", *Türk Sözü*, 6 Mart 1929, s.1; "Yeni Sinema Binasındaki Antika Şamdan ve Direkler", *Türk Sözü*, 7 Mart 1929, s.2.

¹⁸⁶⁷ Malik, *a.g.e.*, s.12-13. 1931 yılı istatistiki verilerine göre Adana'da, 2.030 seyirci kapasitesine sahip 4 sinema bulunmaktadır. Bu sinemalarda bir yıl içerisinde gösterilen film adedi ise 118'dir. **Tabii Hal**, Ankara 1935, s.659.

¹⁸⁶⁸ Günümüzdeki İnönü Caddesi üzerine yer almıştır. Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir. Yeri Kızılay'a ait olup gelir amaçlı açılmıştır. Bu bilgi, 11.10.2012 tarihinde Veysel Erdem Bozdoğanlı ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

¹⁸⁶⁹ Raşit Ener tarafından açılmış olup 5 Ocak Meydanında PTT sokağı üzerinde yer almıştır. Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu, 09.10.2012 tarihinde de Yüksel Hançerli ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

¹⁸⁷⁰ Tekerek, "*Adana'nın Eğlence Dünyasından*", s.308. Sabacılar tarafından açılmış olup dönemin en büyük sinemasıdır. Şu an ki Skala mağazasının yerinde açılmıştır. Bu bilgi, 09.10.2012 tarihinde Yüksel Hançerli ile 11.10.2012 tarihinde Veysel Erdem Bozdoğanlı ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

¹⁸⁷¹ Tekerek, "*Adana'nın Eğlence Dünyasından*", s.312; Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

merkezinin yanı sıra vilâyete bağlı ilçe merkezleri de etkilenmiştir. Bu bağlamda bütün ilçe merkezlerinin yanı sıra İmamoğlu ve Haruniye gibi büyük ölçekli bucak merkezlerinde de yazlık sinemalar açılmıştır. Hatta bazı ilçe merkezlerinde kışlık sinemalar dahi açılmıştır. Özellikle iktisadi ve kültürel açıdan hareketli olan Osmaniye, Ceyhan ve Kozan gibi ilçeler bu konuda öncü olmuşlardır. 1961 yılı itibariyle şehirde bulunan sinemalar ile türü ve bulunduğu yerler şu şekilde olmuştur:¹⁸⁷²

Türü	Adı	Bulunduğu Yer
Yazlık	Çamlı Sineması	Atatürk Caddesi
Yazlık	İnci Sineması	Memleket Hastanesi Karşısı
Yazlık	Yeni Sineması	Karacaoğlan Caddesi
Yazlık	Cumhuriyet Sineması	Cumhuriyet Mahallesi
Yazlık	Yıldız Sineması	Çınarlı Mahallesi
Yazlık	İstiklâl Sineması	Eski İstasyon
Yazlık	Cemalpaşa Sineması	Baraj Yolu
Yazlık	Olgun Sineması	Karşıyaka Sakızlar Mahallesi
Yazlık	Aile Sineması	Mestanzâde Mahallesi
Yazlık	Lüks Sineması	Saydam Caddesi
Yazlık	Işık Sineması	Belediye Arkası
Yazlık	Zafer Sineması	Kurtuluş Caddesi
Yazlık	Nur Sineması	Obalar Caddesi
Yazlık	Narlıca Sineması	Narlıca Mahallesi
Yazlık	Denizli Sineması	Denizli Mahallesi
Yazlık	Lale Sineması	Eski Debboy Caddesi
Yazlık	Ses Sineması	Şakirpaşa Yeşilevler Yolu
Yazlık	Halk Sineması	Kocavezir Mahallesi
Yazlık	Ferah Sineması	Cumhuriyet Mahallesi
Yazlık	Emek Sineması	İncedal Pasajı Üstü
Yazlık	Yavuzlar Sineması	Yavuzlar Mahallesi
Yazlık	Sular Sineması	Sular Yolu Üzeri
Yazlık	Bulvar Sineması	Ziyapaşa Bulvarı
Yazlık	Çiçek Sineması	İstiklâl Mahallesi
Yazlık	Alemdar Sineması	Yavuzlar Mahallesi
Yazlık	Kanal Sineması	Kanal Köprü
Yazlık	Erciyes Sineması	Çınarlı Mahallesi
Yazlık	Şan Sineması	Kocavezir Mahallesi
Yazlık	Türen Sineması	Namık Kemal Mahallesi
Yazlık	Esendam Sineması	Döşeme Mahallesi
Yazlık	Renk Sineması	Çınarlı Mahallesi
Yazlık	Gar Sineması	Atatürk Caddesi Sular Yolu Civarı
Kışlık	Yeni Ünal Sineması	Saydam Caddesi Çıkmaz Sokak
Kışlık	Alsaray Sineması	Kızılay Caddesi
Kışlık	Lüks Sineması	Saydam Caddesi

¹⁸⁷² Adana İmar Komisyonu Raporu, s.41-42.

Kışlık	Erciyes Sineması	Kuruköprü Mahallesi
Kışlık	İpek Sineması	Karşıyaka Mahallesi Kozan Yolu
Kışlık	Asri Sineması	İnönü Caddesi
Kışlık	Çelik Sineması	Suczâde Mahallesi

Şehirdeki kışlık sinemaların en büyüğü 978 kişilik izleyici kapasitesine sahip olan Erciyes Sineması, en küçüğü ise 450 kişilik izleyici kapasitesine sahip olan İpek Sineması'dır. Kışlık 7 sinemanın toplam izleyici kapasitesi ise 4.671'dir. Bu sinemalardan Baha Ünal ve kardeşleri tarafından 26 Kasım 1955 tarihinde açılan Yeni Ünal sineması modern cihazlarla donatılmış sinemeskop tertibatlı 900 kişilik salonu ile dikkat çekmiştir.¹⁸⁷³ Buna karşın yazlık sinemaların seyirci kapasiteleri 400-1.200 kişi arasında değişmiştir. Buna göre şehirdeki 32 yazlık sinemanın yaklaşık seyirci kapasitesi 25.600'dür.¹⁸⁷⁴ 1967 yılı itibariyle Adana şehir merkezindeki sinemaların türleri ile buldukları mevkiler şu şekilde olmuştur:¹⁸⁷⁵

Türü	Adı	Bulunduğu Yer
Kışlık	Sun Sineması	Ziyapaşa Bulvarı
Kışlık	Alsaray Sineması	Kızılay Caddesi
Kışlık	Erciyes Sineması	Özler Caddesi
Kışlık	Çelik Sineması	Suczâde Mahallesi 50. Sokak
Kışlık	Lüks Sineması	Suczâde Mahallesi 50. Sokak
Kışlık	Asri Sineması	İnönü Mahallesi
Kışlık	Ünal Sineması	Saydam Caddesi
Kışlık	İpek Sineması	Karşıyaka
Yazlık	Aile Sineması	Mestenzâde Mahallesi 85. Sokak
Yazlık	Bağdat Sineması	Obalar Caddesi 42. Sokak
Yazlık	Cemalpaşa Sineması	Cemalpaşa Mahallesi
Yazlık	Çamlı Sinema	Belediye Caddesi
Yazlık	Halk Sineması	Obalar Caddesi
Yazlık	İstiklâl Sineması	İstiklâl Mahallesi 281. Sokak
Yazlık	Lâle Sineması	Mestanzâde Mahallesi 75. Sokak
Yazlık	Narlıca Sineması	Denizli Mahallesi
Yazlık	Nur Sineması	Obalar Caddesi 139. Sokak
Yazlık	Şehir Sineması	Bakımyurdu Caddesi
Yazlık	Kent Sineması	Ziyapaşa Bulvarı
Yazlık	Ses Sineması	Şakirpaşa 614. Sokak
Yazlık	Sular Sineması	Cemalpaşa Mahallesi
Yazlık	Yazlık Erciyes Sineması	Ziyapaşa Bulvarı
Yazlık	Zafer Sineması	İstiklâl Mahallesi
Yazlık	Bulvar Sineması	Ziyapaşa Bulvarı

¹⁸⁷³ 15 Kasım'da açılacağı duyurulmuş olmasına rağmen 26 Kasım'da açılmıştır. "Yeni Ünal Sineması 15 Kasım'da Açılıyor", *Hür Fikir*, 3 Kasım 1955; *Bugün*, 26 Kasım 1955.

¹⁸⁷⁴ *Adana İmar Komisyonu Raporu*, s.43.

¹⁸⁷⁵ *1967 Adana İl Yıllığı*, s.137-138.

Yazlık	Renk Sineması	İstasyon Caddesi
Yazlık	Gar Sineması	İstasyon Caddesi
Yazlık	Yazlık İpek Sineması	Karşıyaka
Yazlık	Yazlık Lüks Sineması	Karasoku Mahallesi
Yazlık	Yıldız Sineması	Sular Yolu
Yazlık	Esendam Sineması	İstiklâl Mahallesi
Yazlık	Bahar Sineması	Sular Yolu
Yazlık	Alemdar Sineması	Karşıyaka
Yazlık	Kanal Sineması	Kanalköprü

Tiyatro

Adana'ya ilk tiyatro binası Ziya Paşa'nın Adana valisi olarak görev yaptığı yıllarda Seyhan caddesi üzerinde yer alan şu an ki Ulus Park'ın bitişiğine inşa olunmuştur.¹⁸⁷⁶ Binanın inşasında etkin rol oynayan Ziya Paşa, İstanbul'dan getirdiği tiyatro gruplarına da temsiller verdimiştir.¹⁸⁷⁷ Ancak Ziya Paşa'dan sonra vilâyet matbaasına dönüştürülen bina¹⁸⁷⁸, kendisi gibi aydın ve ileri görüşlü olmayan kimseler tarafından bir süre sonra yıkılmıştır.¹⁸⁷⁹ Bu nedenle Adana'da tiyatro faaliyetlerinin yeniden canlanması ancak cumhuriyet döneminde olmuştur. Cumhuriyet dönemindeki ilk tiyatro faaliyetleri ise 1926-1938 yılları arasında Adana Belediye başkanı olarak görev yapmış olan Turhan Cemal Beriker döneminde açılan Adana Halkevi bünyesinde gerçekleştirilmiştir. 1941-1948 yılları arasında halkevi başkanı olarak görev yapmış olan gazeteci Nihat Oral'ın Ankara Devlet Tiyatrosu'ndan getirdiği rejisör Talat Gözbak sayesinde tiyatro çalışmaları hızla ilerlemiştir. Nitekim bu dönemde Adana'ya Muammer Karaca, Avni Dilligil, Raşit Rıza, Atıf Kaptan gibi tiyatro toplulukları gelerek oyunlar sergilemişlerdir. Belediye binasındaki sinema salonunda faaliyetine bir süre daha devam eden şehir tiyatrosu, 2 Mart 1953 tarihinde faaliyetine son vermiştir.¹⁸⁸⁰ Fakat bir süre sonra tekrar açılmıştır. 1956 yılında itibaren de Adana

¹⁸⁷⁶ Celâl, **a.g.m.**, s.3-4. Bu binanın karşısına 1900 yılında bir tane de vilâyet binası inşa edilmiştir. Tekerek, **Adana'da Batı Tarzı Tiyatro Yaşamı**, s.60.

¹⁸⁷⁷ Selim Nüzhet Gerçek, "*Bursa ve Adana Tiyatroları*", **Perde ve Sahne**, S.10 (İkincikânun 1940), s.9-10; Can, "*Ziya (Paşa) ve Adana*", s.6; **Adana**, Ankara 1994, s.69.

¹⁸⁷⁸ Cahit Telci, "*Bir Osmanlı Aydınının Adana İzlenimleri (Şerafeddin Mağmumi 1870-1927)*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.317.

¹⁸⁷⁹ Nazım Paşa, **a.g.e.**, s.112. Bu dönemde İstanbul, İzmir, Selanik gibi şehirler dışındaki yerleşim yerlerinde tiyatro binasına rastlamak mümkün değildir. Adana ve Bursa gibi Anadolu şehirlerinde bulunan tiyatro binaları ise edebiyat ve sanata düşkün valilerden kaynaklanmıştır. Nitekim vali olarak Bursa'da görev yapan Ahmed Vefik Paşa'nın görevden ayrılmasından sonra Adana'da olduğu gibi Bursa'daki tiyatro binası da kapanmıştır. Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.440.

¹⁸⁸⁰ "Şehir Tiyatrosu Faaliyetini Tatil Edecek", **Türk Sözü**, 28 Şubat 1953; "Adana Şehir Tiyatrosu Faaliyetini Tatil Etti", **Demokrat**, 3 Mart 1953.

Belediyesinin gayretleri ile “*Şehir Tiyatrosu*” adıyla faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁸⁸¹ Bu esnada dönemin en iyi tiyatro salonlarından birisi olduğu ifade edilen 550 kişilik bir salon yaptırılmıştır.¹⁸⁸² 15 Ekim 1965 tarihinden itibaren “*Devlet Tiyatrosu*” adıyla faaliyetlerine devam etmiş ise de bir süre sonra kapanmak zorunda kalmıştır. 16 yıl kapalı kaldıktan sonra 28 Şubat 1980 tarihinde “*Adana Şehir Tiyatrosu*” adıyla tekrar açılmıştır.¹⁸⁸³

3. Adana’da Basın Yayın Hayatı

Adana basın hayatı Tanzimat’ın ilanından sonra başlamıştır. Şehirdeki ilk basımevi de Ermeni asıllı Agop usta tarafından kurulmuştur. Önceleri evrak basım işleri gerçekleştirilen basımevinde ilerleyen dönemlerde gazete de basılmaya başlanmıştır. Hatta Adana’nın ilk gazetesi olan Seyhan’da burada basılmıştır.¹⁸⁸⁴ İlk gazetenin yayınlanmasından işgal dönemine kadar on iki gazete daha yayınlanmıştır. Fakat bunların büyük bir kısmı birkaç sayı yayımlandıktan sonra kapanmıştır.¹⁸⁸⁵ II. Meşrutiyetin ilanına kadar da Adana’da başka gazete yayınlanmamıştır. Bu nedenle Seyhan, dönemin ilk ve tek gazetesi olmuştur.¹⁸⁸⁶ II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte görülen gazete sayısındaki artıştan Adana’da nasibi almıştır. Bu dönemde özellikle İttihat ve Terakki fırkası yanlısı pek çok gazete yayınlanmıştır. Fakat bunların bir çoğu kısa süreli olmuş ve birkaç yıl içerisinde kapanmışlardır. Ancak bu süreç, işgal yılları ve cumhuriyet dönemi Adana basınına temel teşkil etmesi bakımından faydalı olmuştur. Dönemin öne çıkan gazetecileri Kethüzâde İbrahim, İbrahim Sadri, Gergerlizâde Ali, Kambarzâde Mahmut ve Mücavirzâde Mustafa gibi isimler olmuştur.

İşgal yıllarını kapsayan 1918-1922 yılları arasında Adana’da 20 gazete imtiyazı alınmıştır. Fakat 5’i Türkçe, 2’si Fransızca, 4’ü Ermenice olmak üzere 11 gazete yayınlanmıştır.¹⁸⁸⁷ Bu gazeteler de millî mücadelenin yanında veya karşısında yer

¹⁸⁸¹ “Adana Tiyatrosu”, **Seyhan**, 7 Kasım 1955. Belediye tarafından şehir tiyatrosu kurmaya yönelik çalışmalar 1951 yılında başlamıştır. “Adana Şehir Tiyatrosu”, **Seyhan**, 2 Nisan 1951. Köylü Sesi gazetesinde yer alan bir haberde de Adana Halkevi temsil kolunun faaliyetlerinde yer almış olan Ali Tevfik Aktan’ın bir şehir tiyatrosu kurmak için ilgili mercilere müracaat ettiği bilgisi yer almaktadır. Ancak böyle bir tiyatronun kurduğuna dair herhangi bir bilgiye tesadüf etmedik. “Ali Aktan Şehrimizde Bir Tiyatro Kurmağa Teşebbüs Etti”, **Köylü Sesi**, 5 Aralık 1952.

¹⁸⁸² **1967 Adana İl Yıllığı**, s.136; **Adana**, Ankara 1994, s.69.

¹⁸⁸³ **Adana**, Ankara 1994, s.69.

¹⁸⁸⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.165.

¹⁸⁸⁵ Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basımı*”, s.123.

¹⁸⁸⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.165-166.

¹⁸⁸⁷ Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.26. Taha Toros gazete sayısı ile ilgili bilgi verirken “*tespitlerimize göre*” ifadesini kullanmıştır. Dolayısıyla verdiği sayılar kesin değildir. Nitekim basın

alanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Millî mücadele aleyhinde yayın yapanlar Müslümanlar, gayrimüslim azınlıklar veya bizzat işgalciler tarafından propaganda amaçlı çıkarılan gazeteler olmak üzere üçe ayrılmıştır. Dönemin en son teknik imkanları ile kaliteli kâğıtlara basılmış olan bu gazeteler, Fransız uçakları tarafından şehre ve Türk askerinin bulunduğu cephelere atılmıştır. Halk tarafından rağbet görmeyen fakat Fransızların resmî yayın organı gibi görev yaparak Fransız valisinin beyannamelerini yayınlayan bu gazetelere örnek olarak “*Ferda*”, “*Adana Postası*”, “*Rehber-i İtidal*” gibi gazeteleri sayabiliriz. Buna karşın bir taraftan da her türlü imkansızlıklarla mücadele ederek millî mücadeleyi destekleyen “*Adana*”, “*Adana’ya Doğru*” ve “*Yeni Adana*” gibi gazeteler olmuştur. Kuvâ-yi Millîye’nin sözcülüğünü yaptıkları için şehre gizlice sokulmak suretiyle okunabilen bu gazetelerde ise millî mücadeleye dair haberler ile Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti’nin ve BMM’nin beyannameleri yer almıştır.¹⁸⁸⁸ Bunların yanı sıra Ermeniler tarafından Ermenice, Fransızlar tarafından Fransızca olarak yayınlanan gazeteler de olmuştur.

Millî mücadelenin başarıya ulaşmasından sonra işgalcilerle işbirliği yapmış olan gazetelerin büyük kısmı kapanmış, sahipleri de gizlice ülkeyi terk etmişlerdir. Bunun yanı sıra millî mücadelenin başarıya ulaşacağına inanılması üzerine ağız değiştiren de olmuştur. Ancak İstiklâl Harbinin başarıya ulaşmasından sonra işgalcilerle işbirliği yapmış olan kişiler, Türk siyasi tarihinde “*Yüzellilikler*” diye bilinen listeye dâhil edilerek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkarılmışlardır. Bu listede millî mücadele döneminde Adana’da yayınlanan Ferda gazetesi sahibi Ali İlmi’de yer almıştır.¹⁸⁸⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Adana’da yayınlanan gazete ve mecmua sayısında ciddi bir artış olmuştur. Bu nedenle Adana, güney illerimiz ve çevresinde doğup gelişen

başlığı altında vereceğimiz bilgilerde özellikle yayınlanan Ermenice gazete sayısının çok daha fazla olduğu görülmektedir.

¹⁸⁸⁸ Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.20; Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.26-37; Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basını*”, s.125-127.

¹⁸⁸⁹ Bunlar arasında Serbesti gazetesi sahibi, Hürriyet ve İtilâf azasından Mevlanzâde Rifat, Türkçe olarak yayınlanan İstanbul gazetesi sahibi Sait Molla, İzmir’de yayınlanan Müsâvât gazetesi sahibi Hafız İsmail, Aydede gazetesi sahibi Refik Halid (Karay), Bandırma Adalet gazetesi sahibi Bahriyeli Ali Kemal, Edirne’de yayınlanan Temin ve Elyevm gazetesi ile Selanik’te yayınlanan Hakikat gazetesi sahibi Neyyir Mustafa, Eski Köylü gazetesi muharriri Ferid, Alemdar gazetesi sahibi Ref’i Cevat (Ulunay), Alemdar gazetesi sahibi Pehlivan Kadri, Balıkesir İrşad gazetesi sahiplerinden Trabzonlu Ömer Fevzi, Halep’te yayınlanan Doğru Yol gazetesi sahibi Hasan Sadık, Köprü gazetesi sahip ve müdürü İzmirli Refet ile Adana’da yayınlanan Ferda gazetesi sahibi Fanizade Ali İlmi yer almıştır. Ashyüce, **Türk Tarihinde İşbirlikçiler**, s.226-227; Erdaha, **Yüzellilikler**, s.185.

basın faaliyetinin merkezi olmuştur. Bazıları birkaç sayı, bazıları birkaç yıl yayınlanmış olan dergi, mecmua ve gazeteler cumhuriyet değerlerinin halka anlatılması, aktarılması ve özümsemesi noktasında önemli katkılar sağlamışlardır. Bunun yanı sıra daha çok edebiyat ve sanat ağırlıklı yayın yapmış olan dergiler ise halk kültürünü yaşatmanın yanı sıra halkevinin faaliyetlerini tanıtmaya görevini üstlenmişlerdir.¹⁸⁹⁰ Ancak 1930'lı yıllarla birlikte başlayan yayın sayısındaki azalma çok partili hayata geçişle birlikte tekrar canlanmıştır. Bu dönemde bir çok yeni gazete ve dergi yayınlanmaya başlamıştır. Bu yönüyle Adana basını, Türkiye'de görülen basın hayatındaki canlılığa paralel bir gelişim göstermiştir. 1950'li yıllarla birlikte bu süreç devam etmiştir.

Cumhuriyet döneminin öne çıkan gazetecileri arasında Kethüzâde İbrahim, Gergerlizâde Ali Sadi, Mücavirzâde Mustafa, Ahmet Remzi Yüreğir, Ferit Celal Güven, Şükrü Oğuz, Abdulkadir Kemali Öğütçü, Gündüz Nadir, Naci Akverdi, Baki Tonguç Arık, Hikmet Şevki, Kerim Ref, M. Halit Coşkun Güven, Muzaffer Timurtaş, Lütfullah Osman, Selahattin Sepici, Nevzat Güven, İhsan Altay, Vasfi Polat, Mehmet Rasim Özgen, Aydın Remzi Yüreğir, Enver Batumlu, Çoban Yurtçu, Mehmet Mertcan, Çetin Remzi Yüreğir, Osman Yereşen ve Hilmi Kürklü gibi isimler öne çıkmıştır. Bu bağlamda 1872 yılından 1956 yılına kadar Adana'da yayınlanan gazete, mecmua ve dergiler şunlardır:

3.1. Gazeteler

Seyhan: Adana vilayet gazetesi olup 5 Mart 1873 tarihinde yayınlanmaya başlanmıştır. Adana'da neşrolunan ilk gazetedir.¹⁸⁹¹ İlk sayılarının iki sayfası Türkçe, iki sayfası Ermenice olarak yayınlanmış ise de birkaç sayı sonra Ermenice sayfa uygulamasından vazgeçilmiştir.¹⁸⁹² II. Meşrutiyetin ilanına kadar haftalık periyotta, meşrutiyetten sonra kapandığı 1909 yılına kadar ise günlük olarak çıkmıştır.¹⁸⁹³ Yönetici ve yazar kadrosu vilâyet memurları arasından seçilmiş olup Admi, Mümtaz, Zakir, Ali, Hakkı, Ali Sadi, Yusuf İzzet, Ali İlmi ve Yeğenzâde Rıza gibi isimler yer

¹⁸⁹⁰ Mine Mengi, “Çukurova Halk Kültürüne Hizmet Eden Adana Dergileri”, **II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu (20-24 Kasım1991) Bildiriler**, Adana 1993, s.369.

¹⁸⁹¹ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.165-166.

¹⁸⁹² **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.165. Bülent Varlık ise gazetenin 1872 yılında ve Türkçe-Rumca yayınladığını belirtmiştir. Bülent Varlık, “*Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri*”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1985, s.101.

¹⁸⁹³ İsmail Tevfik, **Adana Vilâyeti Matbuatı**, Ankara 1932, s.26.

almıştır.¹⁸⁹⁴ Nitekim başlangıçta Sahip Efendi tarafından yürütülen yazı işleri görevi ilerleyen zamanlarda Mümtaz ve Admi Efendiler tarafından yürütülmüştür. Gazetenin yayınlanma gerekçesi ise ilk sayısında, Adana'yı halka ve halkı Adana'ya tüm gerçekçiliği ile gösterebilmek olarak ifade edilmiştir.¹⁸⁹⁵

İtidal: İhsan Fikri Bey tarafından II. Meşrutiyetin ilanı üzerine 1908 yılında yayınlanmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarı siyasi bir gazetedir. Haftalık periyotta yayınlanmıştır. 1909 Adana Ermeni Olayları sırasında yaptığı yayın yüzünden kapatılmıştır. Gazetenin imtiyaz sahipleri ise sırasıyla İhsan Fikri Bey, Muhtar Fikri Bey ile aynı zamanda Duman gazetesi sahibi ve Hayat gazetesi yazı işleri müdürü de olan İsmail Safa (Özler) Beydir.¹⁸⁹⁶

Teceddüt: 1908 yılında haftalık periyotta yayınlanmıştır. İttihat ve Terakki fırkası yanlısı yayın yapmış siyasi içerikli bir gazetedir. 1910 yılında kapanmıştır. 1 Mayıs 1923 tarihinde tekrar yayınlanmaya başlanmış ise de 1 Temmuz 1924 yılında tekrar kapanmıştır. İdare-i Hususiye matbaasında basılan gazetenin imtiyaz sahibi “Çingirak Gazetesi”nin de sahibi olan Kethüdazâde İbrahim Beydir.¹⁸⁹⁷

Yaşamın Ordu: Redif Fırkası Erkân-ı Harbiyesi tarafından çıkarılmış olup imtiyaz sahibi Yüzbaşı Lütfi Bey'dir. Haftalık periyotta yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir. İlk sayısı 1 Eylül 1908 tarihli olup birkaç sayı yayımlandıktan sonra kapanmıştır.¹⁸⁹⁸

Rehberi İtidal: Hürriyet ve İtilâf taraftarı Fanizâde Ali İlmi tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları “İtidal” gazetesine karşı yayınlanmıştır. Bu nedenle cemiyet aleyhinde yayın yapmıştır. 1909 yılı içerisinde haftalık periyotta neşrolunmuştur. Ancak aynı yıl içerisinde kapanmıştır.¹⁸⁹⁹ Fakat işgal yılları ile birlikte İstanbulluzâde Ziya tarafından tekrar çıkarılmıştır.¹⁹⁰⁰

¹⁸⁹⁴ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012.

¹⁸⁹⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.166.

¹⁸⁹⁶ Tefvik, **a.g.e.**, s.22; Ahmet Remzi Yüreğir, “*Hatıralar*”, **Yeni Adana**, 1934, Tefrika 17; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.166.

¹⁸⁹⁷ Tefvik, **a.g.e.**, s.27, 46; Feridun Fazıl Tülbentçi, **Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar**, Ankara 1941, s.42. Hasan Duman ise haftada 3 defa yayımlandığını belirtmektedir. Hasan Duman, **Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri 1828-1928**, C.II, Ankara 2000, s.822.

¹⁸⁹⁸ Tefvik, **a.g.e.**, s.29; Duman, **a.g.e.**, C.II, s.926.

¹⁸⁹⁹ Tefvik, **a.g.e.**, s.5, 24.

¹⁹⁰⁰ Günümüze hiçbir sayısı ulaşmayan gazetenin, yayımlandığına dair bilgi Yeni Adana gazetesinin 36. sayısında yer alan bir haberden anlaşılmaktadır. **Yeni Adana**, 7 Kânunuevvel 1920, s.36.

Şimşek: 1909 yılında Harputizâde Enver Bey tarafından haftalık periyotta yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası yanlısı yayın yapmış olup 1910 yılında kapanmıştır.¹⁹⁰¹

Anadolu: II. Abdulhamid döneminde Mısır'a kaçan Süleyman Vahid Bey tarafından 1909 yılında haftalık periyotta ve siyasi içerikli olarak yayınlanmıştır.¹⁹⁰² 1914 yılında kapanmıştır.¹⁹⁰³

Çingirak: Teceddüt gazetesinin de sahibi olan Kethüdazâde İbrahim Bey tarafından 1909 yılında haftalık periyotta yayınlanmış karikatürlü mizah gazetesidir. 1910 yılında kapanmıştır.¹⁹⁰⁴

Çukurova: Kamberzâde Mahmut Bey tarafından 1909 yılında haftalık periyotta yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir. 4 sayı yayımlandıktan sonra kapanmıştır.¹⁹⁰⁵

Duman: "İtidal" gazetesinin de sahibi olan İsmail Sefa Bey tarafından İttihat ve Terakki Fırkasının yayın organı olarak 1909 yılında haftalık periyotta ve siyasi içerikli olarak yayınlanmıştır. 4 sayı yayımlandıktan sonra 1910 yılında kapanmıştır.¹⁹⁰⁶

İkaz: 1912'de Hafız Mahmud Efendi tarafından yayınlanmış olup İttihat ve Terakkiye karşı muhalefetiyle tanınmıştır. İşgal yıllarında Fransızlarla işbirliği içerisinde olan Hafız Mahmud, Fransızlar tarafından Adana Belediye Başkanlığı ve Evkaf Müdürlüğü görevlerine getirilmiştir. Fransızlar bölgeden çekilirken yurtdışına kaçmıştır.¹⁹⁰⁷

Hayat: 1914-1918 yılları arasında cumartesi günleri yayınlanan haftalık siyasi bir gazetedir.¹⁹⁰⁸ Adana'daki ilk özel matbaa olan Hayat Matbaasının sahibi Mücavirzâde Mustafa Emin Bey tarafından yayınlanmıştır.¹⁹⁰⁹ Adana'nın işgale uğraması üzerine kapanmıştır. Yazı işleri müdürlüğünü Duman ve İtidal gazetesinin

¹⁹⁰¹ Tefik, a.g.e., s.5, 26.

¹⁹⁰² Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.166.

¹⁹⁰³ Tefik, a.g.e., s.17.

¹⁹⁰⁴ Tefik, a.g.e., s.5, 18-19.

¹⁹⁰⁵ Tefik, a.g.e., s.19. Aynı kaynakta Ramazanâde Kemal Bey tarafından "Çukurova" isimli bir gazetenin daha yayımlandığı bilgisi yer almaktadır. Tefik, a.g.e., s.19.

¹⁹⁰⁶ Tefik, a.g.e., s.19; Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.166.

¹⁹⁰⁷ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.166.

¹⁹⁰⁸ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm.1>. Erişim tarihi: 16.04.2012; Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.166. Hasan Duman ise hangi gün olduklarını belirtmemekle birlikte haftada 3 gün yayımlandığını belirtmektedir. Hasan Duman, **Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri 1828-1928**, C.I, Ankara 2000, s.369.

¹⁹⁰⁹ Bu matbaa, işgal yıllarında yayınlanan Adana ve Yeni Adana gazetelerinin de basıldığı matbaadır. Bu nedenle işgal kuvvetleri tarafından işgal edilerek kapatılmış, malzemelerine de el konulmuştur. Akalın, "Kurtuluş Savaşında Adana Basımı", s.125.

sahibi olan İsmail Sefa Bey, mesul müdürlüğünü ise Apturrahman Ali Bey yapmıştır. Ancak bir süre sonra mesul müdürü değişerek Sayha gazetesinin de mesul müdürlüğünü yapmış olan Gündüz Nadir Bey olmuştur.¹⁹¹⁰

15 Mart 1922’de edebî konularada yer vermek suretiyle yeniden yayınlanmıştır. Yazarları arasında Talat Muter, Celal Sahir Muter, Gündüz Nadir, Yahya Nüzhet, Dr. Aziz Süreyya ve Remziye Salih gibi isimler yer almıştır. Gazetenin başyazarlığını ise sırasıyla Ramazanzâde Kemal Bey (Kusun), Gündüz Nadir, Avukat Abdurrahman Ali Bey ve Avukat Sabih Bey (Üçok) yapmıştır.¹⁹¹¹

Adana (Yeni Adana): Ahmet Remzi Bey (Yüreğir) ile Yozgatlı Yedeksubay Avni Bey (Doğan) tarafından haftalık periyotta ve siyasi içerikli olarak yayınlanmıştır.¹⁹¹² Mücavirzâde Mustafa Emin Bey’in Hayat Matbaasında dizilip basılmış¹⁹¹³ olup ilk sayısı 25 Aralık 1918 tarihlidir.¹⁹¹⁴ Ancak üç sayı yayımlandıktan sonra millî mücadeleyi destekleyen yazılarından dolayı Fransızlar tarafından kapatılmıştır.¹⁹¹⁵ Bunun üzerine uzun mücadeleler neticesinde valilikten izin almayı başaran Ahmet Remzi ve Avni Beyler, “*Yeni Adana*” adında yeni bir gazete çıkarmışlardır. Bu gazete de Mücavirzâde Mustafa Emin Bey’in Hayat Matbaasında basılmıştır.¹⁹¹⁶ Gazetenin 8 Ocak 1919 tarihli beşinci sayısında Avni Bey tarafından “*Kanuna Riayet*” başlıklı bir başyazı yayınlanmıştır. Avni Bey yazısında kanuna saygı gösterilmesini, basına müdâhalelerde bulunulmamasını ve gazetelerin kapatılmaması gerektiğini yazmıştır. Bunun yanı sıra öğretmenlik yaptığı lisede öğrencilerine “*Fransızların Adana’yı işgalinde nasıl bir acı duydunuz?*” konulu kompozisyon ödevi verdiği gerekçesiyle harekete geçen işgal güçleri matbaayı basarak gazete

¹⁹¹⁰ Tefvik, **a.g.e.**, s.21-22.

¹⁹¹¹ <http://www.adanamedyatarhi.8m.net/tarihi.htm.1>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.166.

¹⁹¹² Tefvik, **a.g.e.**, s.5.

¹⁹¹³ Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basını*”, s.125; Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.28.

¹⁹¹⁴ Kaynaklarda genel olarak 25 Aralık 1918 tarihi verilmektedir. **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.166; Bülent Varlık, “*Mütâreke ve Milli Mücadele Basını*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul 1985, s.1207. Bunun yanı sıra ilk sayısının 1919 yılında yayımlandığını iddia edenlerde olmuştur. Tefvik, **a.g.e.**, s.13.

¹⁹¹⁵ Ahmet Remzi Yüreğir, “*Hatıralar*”, **Yeni Adana**, 1934, Tefrika 40. Gazete yayınlanmaya başladıktan 15 gün sonra işgalci güçler tarafından Türkçe ve Ermenice olmak üzere iki dilde yayınlanırsa veya işgalin halka benimsetilmesi yönünde yayın yaparlarsa faaliyetlerine izin verileceği belirtilmiştir. Ancak bu teklifler gazetenin yayıncıları tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine gazete, milli mücadele taraftarı yazılardan ötürü işgal kuvvetlerince kapatılmıştır. Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.28-31.

¹⁹¹⁶ Ahmet Remzi Yüreğir, “*Hatıralar*”, **Yeni Adana**, Tefrika 42, 1934.

koleksiyonlarına, belgelere ve makinelere el koymuşlardır.¹⁹¹⁷ Bunun üzerine Sivas Kongresi'ne giderek Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Ahmet Remzi Bey'e Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetini kurma görevi verilmiştir. Adana'nın işgal altında olmasından dolayı Kayseri'ye gelen Ahmet Remzi Bey, Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetini burada kurmuştur.¹⁹¹⁸ Bir taraftan da Mazlum Rasim Bey ile birlikte "Adana'ya Doğru" adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır.¹⁹¹⁹

Ancak kısa bir süre sonra cemiyetin merkezinin Kayseri'den Niğde'ye taşınması üzerine "Adana'ya Doğru" gazetesinin yayın hayatı son bulmuştur.¹⁹²⁰ Bunun üzerine Yeni Adana gazetesini yeniden çıkarmak isteyen Ahmet Remzi Bey Pozantı'ya gelmiştir. Ferit Celal (Güven) ile birkaç yedek subayın da yazar kadrosuna katılması üzerine Pozantı istasyonunda bulunan bir vagona Yeni Adana gazetesi yeniden yayınlanmaya başlanmıştır. Çukurova bölgesinde millî mücadelenin sesi olan gazete, 1921 yılının sonuna kadar cumartesi hariç her gün yayınlanmıştır.¹⁹²¹ Bu esnada her ne kadar "Nüshası 5 kuruştur" ibaresiyle çıkmışsa da para ile satılmamıştır. Başta güney cephesi olmak üzere diğer cephelere ait haberlerle, Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatları ve meclisteki konuşmaları gazete aracılığıyla Çukurova halkına ulaşmıştır. 80. sayısından itibaren gündelik olarak yayınlanan gazete, Adana'nın düşman işgalinden kurtarılması üzerine 198. sayıdan itibaren Adana'da yayınlanmaya başlamıştır.¹⁹²²

¹⁹¹⁷ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.30. İsmail Tevfik ise gazetenin ancak 2 sayı yayınlanabildiğini, başmuharriri Yozgat Mebusu Avni Bey'in Adana dışına çıkarılması, sahibi Ahmet Remzi Beyinde firar etmesi yüzünden yayınlanamadığını, Pozantı'ya gelen Ahmet Remzi Bey'in Pozantı istasyonunda bulunan bir vagona haftada iki defa olmak üzere gazeteyi yeniden yayınladığını ve Adana'da da gizlice dağıttığını belirtmiştir. Tevfik, **a.g.e.**, s.14.

¹⁹¹⁸ Ayhan, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi**, s.17-18. Cemiyetin yürütme kurulu Ahmet Remzi Bey (Yüreğir), Sadettin Bey (Beybaba), Hulusi Bey (Akdağ), Remzi Bey (Niğdeli), Emin Bey (Posta ve Telgraf Müdürü), Tevfik Bey (Gülek) ve Keyhüdazâde İbrahim Bey'den meydana gelmiştir. Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi**, s.71.

¹⁹¹⁹ Akalın, "Kurtuluş Savaşında Adana Basını", s.126.

¹⁹²⁰ Coşar, **a.g.e.**, s.68.

¹⁹²¹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.166. Gülseren Akalın gazetenin 9. sayısında yer alan bilgilerden Pazartesi ve Perşembe günleri çıktığını, idarehânesinin Karaisalı olduğunu ve her husus için Kilikya Heyet-i Merkeziyesi istihbarat şubesine müracaat edilmesi gerektiği bilgisinin yer aldığı ancak 10-12. sayılarda idare merkezinin Karaisalı Beledemik İstasyonu olarak, 14. sayıdan itibaren de sadece pazartesi günleri çıkmaya başladığı ve idare merkezinin de Pozantı'da Daire-i Mahsûsa olarak değiştiğini belirtmektedir. Gülseren Akalın, **Millî Mücadele Döneminde Adana Basını**, Adana 1998, s.19-20.

¹⁹²² Abbas Parmaksızoğlu, **Türk Gazetecilik ve Basın Tarihi**, İstanbul 1959, s.207-208; Akalın, "Kurtuluş Savaşında Adana Basını", s.126. Çukurova bölgesinin düşman işgalinden kurtarılmasında etkili bir şekilde mücadele eden Ahmet Remzi Yüreğir, BMM'nin şahsiyeti maneviyesine tahkir mahiyetinde görülen neşriyatından dolayı 1931 yılında Adana ağır ceza mahkemesinde 8 ay hapse ve 133 lira para cezasına mahkûm edilmiştir. Tevfik, **a.g.e.**, s.14.

1 Ocak 1922'den itibaren sırasıyla Ferit Celal Güven, Celal Sahir, Muzaffer Timurtaş, Refi Kerem gibi başyazarların yönetiminde yayınlanmış olan gazetenin¹⁹²³ yazı işleri müdürlüğünü 1925 yılına kadar Kemal Bey, müteakiben de Tevfik Fikret Bey yürütmüştür. Sorumlu müdürlüğü görevini ise sırasıyla Ali Munim Bey, Muzaffer Demirtaş ve Ahmet Remzi Bey üstlenmiştir.

“Yeni Adana Matbaası”nda basılan gazete, 3 Aralık 1928 tarihinden itibaren latin alfabesi ile yayınlanmaya başlamıştır. İdarehanesi ise Abidinpaşa Caddesi üzerinde yer almıştır. Bu esnada günlük ortalama 2.000 civarında basılmış olmasına rağmen ortalama satış adedi 1.500 civarında olmuştur. Nüshası 5 kuruştan olmakla birlikte abonelik usulü ile de satılmıştır. Gazetede yer alan ilanların satır ücreti resmî ve gayri resmî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Buna göre 1932 yılında gazetede yer alan resmî ilanlar satır ücreti 10 kuruştan, gayri resmî ilanlar ise 15 kuruştan yayınlanmıştır.¹⁹²⁴ Gazetenin bir diğer önemli özelliği de gezici muhabirlerinin yanı sıra İstanbul, Ankara, Ceyhan, Mersin, Maraş, Gaziantep, Osmaniye gibi şehirlerde sabit muhabirlerinin olmasıdır. Bunun yanı sıra Münih ve Paris gibi şehirlerde de muhabirleri bulunmuştur.

Ahmet Remzi Yüreğir'in 1951'de ölümünden sonra oğulları Çetin Remzi Yüreğir ile Aydın Remzi Yüreğir tarafından yayınlamaya devam eden gazete, İstiklâl Harbi esnasındaki yayınından dolayı 1965 yılında ABD'nde bulunan ANPA (Gazete Sahipleri Birliği) tarafından “*basın hizmetine ve daha iyi bir yaşam sağlama savaşımına esin kaynağı*” olmasından dolayı ödüllendirilmiştir.¹⁹²⁵ Yayın hayatına hâlâ devam etmektedir.

Adana'ya Doğru: Ahmet Remzi Bey (Yüreğir) ile Mazlum Rasim Bey tarafından Kayseri'de yayınlanmış olup sadece cumartesi günleri neşrolunmuştur. Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti merkezinin Kayseri'den Niğde'ye taşınması üzerine yayın hayatı sona ermiştir.¹⁹²⁶

¹⁹²³ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012.

¹⁹²⁴ Tevfik, **a.g.e.**, s.8.

¹⁹²⁵ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.166.

¹⁹²⁶ Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basını*”, s.126; Coşar, **a.g.e.**, s.68; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.33; Varlık, “*Mütâreke ve Milli Mücadele Basını*”, s.1207. Gazetenin ismi aynı dönemde yayınlanan “*İzmir'e Doğru*” isimli gazeteden esinlenerek verilmiştir. Akalın, **Milli Mücadele Döneminde Adana Basını**, s.22.

Ferda: Fanizâde Ali İلمي (Bilgili) tarafından Pazartesi ve Perşembe günleri olmak üzere haftada iki gün yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹²⁷ İlk sayısı 1 Aralık 1918 tarihlidir. İdarehanesi Kale kapısında olup Ferda matbaasında basılmıştır.¹⁹²⁸ Ali İلمي'nin başyazar, kardeşi Mesut Fani'nin "*Can Bey*" takma adıyla köşe yazarı olduğu gazetede ağırlıklı olarak işgalcilerin tebliğleri ve beyanatları yayınlanmıştır.¹⁹²⁹ İşgalcilerin yanı sıra İstanbul hükümeti tarafından da desteklenmiştir. Bu nedenle Mustafa Kemal "*Nutuk*" adlı eserinde Ferda'dan bahsederek sırf Anadolu'daki kamuoyunu yanıltmak amacıyla yayınlandığını ve Ali Rıza Paşa kabinesi Dahiliye Nâzırı Damat Şerif Paşa tarafından desteklendiğini, hatta serbestçe dağıtılması için Şerif Paşa'nın talimat verdiğini belirtmiştir.¹⁹³⁰ Ancak Ankara Antlaşmasından sonra millî mücadelenin başarıya ulaşacağını anlayan Ali İلمي, gazetenin yayın politikasını değiştirmiştir. Bu tarihten itibaren millî mücadeleyi övücü yazılar yayınlamaya başlamıştır. Fakat bu durum Ali İلمي hakkındaki genel kanaati değiştirmemiştir.¹⁹³¹ Bunun farkında olan Ali İلمي'nin 1921 yılında Adana'yı terk etmesi üzerine Ferda'nın yayın hayatı da sona ermiştir.¹⁹³²

Tanyeri: Yeni Adana gazetesinin kapatılması üzerine 19 yaşındaki İhsan Altay (Orhun) tarafından 1919 Ekiminde yayınlanmaya başlamıştır.¹⁹³³ "*Edebî, İctimai, İktisadi*" nitelikte yayınlanmış olmakla birlikte siyasi mahiyette yayın yapmış ve işgali protesto etmiştir.¹⁹³⁴ Vilâyet Matbaasında basılan ve haftalık periyotta yayınlanan

¹⁹²⁷ Tevfik, **a.g.e.**, s.19-20; İbrahim İslam, "*Milli Mücadeleye Muhalif Bir Gazete: "Ferdâ", Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.12 (2009), s.158-174; <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012. Abdülgani Girici hatıralarında gazeteyi çıkartan Ali İلمي'nin babasının Fani hoca adında bir şahıs olduğunu, Adana'ya Kerkük'ten geldiklerini ve ailecek millî mücadeleye muhalif olduklarını belirtmektedir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.58.

¹⁹²⁸ **Ferda**, S.271 (1 Teşrinievvel 1337).

¹⁹²⁹ Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.172; Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.56-59; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.27.

¹⁹³⁰ Atatürk, **a.g.e.**, s.227.

¹⁹³¹ Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.59.

¹⁹³² Ali İلمي, Milli Mücadeleye karşı çıkararak işgalcilerle veya İstanbul hükümeti ile işbirliği içerisinde oldukları için Anadolu'nun düşman işgalinden kurtarılmasından sonra vatan hainliği ile suçlanarak sınır dışı edilen 150 kişi arasında yer almıştır. 1938 yılındaki genel ayla birlikte tekrar yurda dönmüş ve "*Bilgili*" soyadını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Aslıyüce, **Türk Tarihinde İşbirlikçiler ve 150'likler**, İstanbul 2009; Kamil Erdaha, **Yüzellikler Yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi**, İstanbul 1998.

¹⁹³³ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.166.

¹⁹³⁴ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.31.

gazete ancak 3 sayı yayınlanabilmiştir. Yayıncısı İhsan Altay'ın câmi duvarlarına Ermeni ve Fransız aleyhtarı bildiri yapıştırırken yakalanması üzerine kapanmıştır.¹⁹³⁵

Adana Postası: Giritli Hüseyin İlhami tarafından 1919-1921 tarihleri arasında haftalık periyotta ve siyasi içerikli olarak yayınlanmıştır.¹⁹³⁶ İlk sayısı Fransızların millî bayramı olan 14 Temmuz 1919 tarihlidir. 14 Temmuz 1920 tarihli sayısı Mersin'den Urfa'ya kadar Fransızlar tarafından işgal edilen yerlerde ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Ayrıca "*Le Courrier d'Adana*" adıyla Fransızca olarak da yayınlanmıştır.¹⁹³⁷ Millî kuvvetlerin maneviyatını bozmak amacıyla Fransız uçakları tarafından Türk cephelerine atılmıştır. Fransızlar Adana'yı terk etmeden önce kendiliğinden kapanmıştır. Sahibi İlhami'de Fransızlar tarafından Suriye'de görevlendirilmiştir.¹⁹³⁸

Rehber: Selanikli Ata Derviş tarafından haftalık periyotta yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir. İşgalcilerle işbirliği içerisinde olan gazetenin yayın masrafları Fransızlar tarafından karşılanmıştır.¹⁹³⁹ Bunun yanı sıra Ermenilerle de işbirliği yapan Ata Derviş, Ermenilerin gözüne girmek için 2 Ocak 1920 günü özel bir sayı dahi çıkarmıştır.¹⁹⁴⁰ Millî mücadele aleyhinde yayın yaparken Fransa ile başlayan görüşmeler üzerine daha ılımlı bir yayın politikası takip etmeye başlamıştır. Ancak bir süre sonra kapanmak zorunda kalmıştır.¹⁹⁴¹

Azadamard (Azadamort): Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁴²

¹⁹³⁵ Tefrik, **a.g.e.**, s.6, 27, 46. 1900 yılında Adana'da doğan İhsan Altay, Adana'da vaktiyle meşhur olan salıcılık mesleğini icra edenlerin yaşadığı bölgede dünyaya gelmiştir. Bu nedenle de salıcıların İhsanı adıyla tanınmıştır. Adana ve Konya öğretmen okulundan sonra İstanbul Hukuk Fakültesini bitirmiştir. 1933 yılında İstanbul Üniversitesindeki inkılaptan sonra Fen Fakültesi Sekreteri olmuştur. Hayatının son yıllarını ise avukatlık yaparak geçirmiştir. 1977 yılında İstanbul'da ölmüştür. "*Orhun*" soyadını ise hemen hemen hiç kullanmamıştır. Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.32-33.

¹⁹³⁶ Tefrik, **a.g.e.**, s.14. Abdülğani Girici hatıralarında gazetenin 1 Ağustos 1920-1 Kanunuevvel 1921 tarihleri arasında Fransız yanlısı yayın yaptığını, Adana'nın kontrolünün Türklere geçmesi üzerine İlhami'nin Fransızlarla birlikte gittiğini belirtmektedir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.58.

¹⁹³⁷ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.34.

¹⁹³⁸ Akalın, "*Kurtuluş Savaşında Adana Basını*", s.127.

¹⁹³⁹ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.166. Abdülğani Girici hatıralarında Ata Derviş'in Fransızlarla birlikte geldiğini, kendisini milliyetçi göstererek Karaisalı'ya kadar gittiğini ve cephelerden topladığı malumatları Fransızlara aktardığını belirtmektedir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.61

¹⁹⁴⁰ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.33.

¹⁹⁴¹ Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.224.

¹⁹⁴² Tefrik, **a.g.e.**, s.5; Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, s.37; Tefrik, **a.g.e.**, s.17. Abdülğani Girici hatıralarında Hayıg, Kilikya, Hür Hristiyan, Erivan, Taşnak, Hınçakyan, Resurunet, Hai-Tzain adlarında Ermenice gazetelerin yayınlandığını belirtmektedir. Girici, **Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, s.15, 60.

Hayistan: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁴³

Kilikya: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁴⁴ Taşnak Partisinin sözcülüğünü yapmıştır.¹⁹⁴⁵

Hayagan Tsayn: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁴⁶

Artsakank: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁴⁷

Ararat: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁴⁸

Nor Aşharn: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁴⁹

Giligya Surhantay: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁵⁰

Nor Serunt: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁵¹

Le Courrier d'Adana: Millî mücadele aleyhtarı yayın yapmış olan “*Adana Postası*” gazetesinin Fransızcasıdır. Fransızlar tarafından işgallerini haklı göstermek amacıyla propaganda amaçlı yayınlanmıştır. Fransızların zorla el koydukları Mücavirzâde Mustafa Emin Bey’in “*Hayat Matbaasında*” basılmıştır.¹⁹⁵²

¹⁹⁴³ Tefik, a.g.e., s.22.

¹⁹⁴⁴ Tefik, a.g.e., s.23.

¹⁹⁴⁵ Toros, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, s.37.

¹⁹⁴⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.167.

¹⁹⁴⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.167.

¹⁹⁴⁸ *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.167.

¹⁹⁴⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.167.

¹⁹⁵⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.167.

¹⁹⁵¹ *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.167.

¹⁹⁵² *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.167; Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basımı*”, s.127.

Adana: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁵³

Toros: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁵⁴

Davros: Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta Ermenice olarak yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir. Ancak ilerleyen dönemlerde haftada iki gün yayınlanmıştır.¹⁹⁵⁵

Hai-Tzain: “*Ermeni Sesi*” anlamına gelmektedir. Millî mücadele aleyhinde yayın yapmış olup 1919-1921 yılları arasında haftalık periyotta ve Ermenice olarak yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir. Ancak ilerleyen dönemlerde haftada iki gün yayınlanmıştır.¹⁹⁵⁶

d’Adana: Fransızlar tarafından işgallerini haklı göstermek amacıyla propaganda amaçlı yayınlanmıştır. Fransızların zorla el koydukları Mücavirzâde Mustafa Emin Bey’in “*Hayat Matbaasında*” basılmıştır.¹⁹⁵⁷

Türk Sözü: Ferit Celal (Güven) tarafından gündelik periyotta ve siyasi içerikli yayınlanan bir gazetedir. İlk sayısı 1 Ocak 1923 tarihli olup 1966 yılına kadar yayını sürdürmüştür.¹⁹⁵⁸ Türk Sözü Matbaasında basılmış olan gazetenin idare yeri Ulu Câmî yanında yer almıştır. 2 Aralık 1928 tarihinde latin harfleri ile çıkmaya başlayan gazetenin ilk mesul müdürü bir dönem Mersin Mebusu da olan Ferit Celal Beydir. Ancak bu görevi 1932’den itibaren Baki Tonguç Bey yürütmüştür. 42 yıl yayınlanmış olan gazetede Mehmet Emin Yurdakul, Hikmet Şevki, Mustafa Rahmi Balaban, Mustafa Uluğ İğdemir, Behçet Kemal, Arif Nihat Asya, Ali Rıza Yalkın, Taha Toros, Selahattin Sepici, Naci Akverdi, Hamdi Akverdi, Rıza Polat Akkoyunlu gibi isimler köşe yazarlığı yapmıştır. Gazetenin Paris muhabirliği görevini ise Nevzat Celal Bey yürütmüştür.¹⁹⁵⁹

¹⁹⁵³ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167; Tefvik, **a.g.e.**, s.17-29; Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.37.

¹⁹⁵⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167.

¹⁹⁵⁵ Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.37; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167.

¹⁹⁵⁶ Toros, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, s.37.

¹⁹⁵⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167; Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basını*”, s.127.

¹⁹⁵⁸ Tefvik, **a.g.e.**, s.7; <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012. Yurt ansiklopedisinde ise 1 Ocak 1924 tarihinde çıkmaya başladığı bilgisi yer almaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167.

¹⁹⁵⁹ Tefvik, **a.g.e.**, s.7.

Nüshası 5 kuruştan satılmakla birlikte şehir içi, Türkiye içi ve Türkiye dışı olmak üzere üç farklı abonelik sistemiyle de satılmıştır.¹⁹⁶⁰ 1 aylık abonelik sistemi ise sadece Adana'da uygulanmıştır. Gazetede yer alan ilanların satır ücreti 1932 yılı için 10 kuruş olarak belirlenmiştir. Günlük 1.500 adet basılan gazetenin 1932 yılı günlük ortalama satış adedi ise 1.000 civarında olmuştur.¹⁹⁶¹

Halk: 6 Nisan 1923-1924 tarihleri arasında “Gölge” gazetesinin de sahibi ve mesul müdürü olan Mehmet Rasim Bey (Özgen) tarafından haftalık periyotta yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir. Mehmet Rasim Beyin gazeteciliği bırakarak ticarete atılması üzerine yayın hayatı sona ermiştir. Ancak 2 Temmuz 1928 tarihinden itibaren Mersin’de tekrar yayınlanmaya başlamıştır.¹⁹⁶²

Altın Öz: Şükrü Oğuz tarafından yayınlanmıştır. Başyazarlığını ise Vasfi Polat yapmıştır. İlk sayısı 5 Nisan 1924 tarihlidir. Günlük periyotta ve siyasi, ilmi ve fenni içerikte yayınlanmış bir gazetedir. Hükümete yönelik muhalif yayınından dolayı 1927 yılında kapatılmıştır.¹⁹⁶³

Toksöz: Ünlü yazar Orhan Kemal’in babası Avukat Abdülkadir Kemali Bey (Öğütçü)¹⁹⁶⁴ tarafından 30 Ağustos 1924 tarihinde günlük periyotta yayınlanmaya başlamıştır.¹⁹⁶⁵ Hükümete muhalif, siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁶⁶ 79 sayı yayımlandıktan sonra kapanmıştır. Ancak kadrosuna Şükrü Oğuz’u dahil ettikten sonra 15 Kasım 1924 tarihinden itibaren İstanbul’da tekrar yayınlanmaya başlamıştır.¹⁹⁶⁷ “*Mevkii iktidar, rütbelerde ve sandalyelerde değil, yürüyen mefkûrelerdedir*” parolasıyla yayınlanan gazete, 30 Aralık 1924 tarihinde “*millî güvenliği bozucu yayın*” yaptığı gerekçesiyle Heyet-i Vekile kararıyla kapatılmıştır. 6 ay hapse mahkûm olan

¹⁹⁶⁰ Gazetenin eski tarihli nüshaları ise 20 kuruştan satılmıştır.

¹⁹⁶¹ Tevfik, **a.g.e.**, s.8.

¹⁹⁶² Tevfik, **a.g.e.**, s.21; Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41.

¹⁹⁶³ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167. Başka bir kaynakta ise 1926 yılında yayımlandığı bilgisi yer almaktadır. Tevfik, **a.g.e.**, s.17.

¹⁹⁶⁴ **Abdülkadir Kemali Öğütçü:** Ünlü romancı Orhan Kemal’in babasıdır. I. BMM’nde Kastamonu milletvekili olarak yer almıştır. Adliye Vekilliği ve İstiklâl Mahkemesi Başkanı olarak görev yapmış olup aynı zamanda Ahâlî Fırkasının da kurucusudur. 13 Aralık 1930 tarihinde Suriye’ye firar etmiştir. Ancak Suriye’ye gitmeden önce 1 Aralık 1931 tarihine kadar Antakya’da ikamet etmiştir. Bu süre içerisinde bir süre İskenderun’da oturmuştur. Bu esnada Halep’te çıkan El Vakit gazetesinin İskenderun muhabirliğini, 12 Aralık 1931’den itibaren de başmuharrirliğini yapmıştır. Ahâlî’nin haricinde yine Adana’da yayınlanmış olan “*Mücahede*” gazetesinin de sahibi ve başmuharriridir. Tevfik, **a.g.e.**, s.16.

¹⁹⁶⁵ Feridun Fazıl Tülbentçi ise ilk sayısının 1 Ocak 1923 tarihinde yayımlandığını belirtmektedir. Tülbentçi, **a.g.e.**, s.42.

¹⁹⁶⁶ Tevfik, **a.g.e.**, s.6.

¹⁹⁶⁷ Adana’daki sayıları “*Halk Matbaası*”nda İstanbul’daki sayıları ise “*Azim Matbaası*”nda basılmıştır. Tevfik, **a.g.e.**, s.28-29.

Abdülkadir Kemali Bey ise Elazığ'a gönderilerek Şark İstiklâl Mahkemesine verilmiştir.¹⁹⁶⁸

Mücadele: Avukat Abdülkadir Kemali Bey tarafından 1924-1925 yılları arasında haftalık periyotta yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁶⁹ Abdülkadir Kemali Bey tarafından avukatlık mesleğini icra etmek istemesi gerekçesi ile kapatılmıştır.¹⁹⁷⁰

Sayha: Ahmet Cevdet Bey tarafından 1925-1926 yılları arasında haftalık periyotta yayınlanan siyasi içerikli bir gazetedir. Takrir-i Sükûn Kanunu ile kapatılmıştır. Sayha matbaasında basılan gazetenin mesul müdürü, aynı zamanda Hayat Gazetesinin de mesul müdürü olan Gündüz Nadir Beydir.¹⁹⁷¹

Ticaret Haberleri: 17 Nisan 1926-1 Eylül 1926 tarihleri arasında haftalık periyotta yayınlanmış ticari ve iktisadi içerikli bir gazetedir. Adana Ticaret ve Borsa Odası tarafından Yeni Adana Matbaasında basılmıştır. Mesul Müdürlüğünü askeri mütekeait ve Adana Ticaret Odası Başkâtibi, Adana Ticaret Gazetesi mesul müdürü ve Adana Ticaret Haberleri Gazetesi mesul müdürü Hilmi Paşa yapmıştır.¹⁹⁷²

Resimli Adana: Muzaffer Demirtaş tarafından 21 Nisan 1926-1 Ocak 1927 tarihleri arasında haftalık periyotta yayınlanmıştır.¹⁹⁷³ İlmî, edebî ve içtimai içeriğe sahiptir. 30 Kasım 1928 tarihinde yeniden yayınlanmaya başlamıştır. 29 Aralık 1928 tarihinden itibaren "Çiğdem" adıyla yayınlanmıştır. Mesul Müdürü Lütfullah Efendi olan ve yeni Adana matbaasında basılan gazetenin nüshası 5 kuruştan satılmıştır.¹⁹⁷⁴

Adana Ticaret Gazetesi: 30 Eylül 1926-31 Mart 1927 tarihleri arasında 23 sayı yayınlanmıştır. 9 Nisan 1927 tarihinden itibaren "Adana Ticaret Haberleri"¹⁹⁷⁵, 1940 yılından itibaren "Çukurova'da Ticaret", 1980'li yıllardan itibaren "Çukurova

¹⁹⁶⁸ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.167.

¹⁹⁶⁹ Tülbentçi, a.g.e., s.42; Yurt ansiklopedisinde 1923 yılında yayınlandığı belirtilmektedir. Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.167.

¹⁹⁷⁰ Tefvik, a.g.e., s.23-24.

¹⁹⁷¹ Tefvik, a.g.e., s.5, 26; Tülbentçi, a.g.e., s.42; Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.167. Hasan Duman ise Cuma günü haricinde hergün çıktığını belirtmektedir. Duman, a.g.e., C.II, s.732.

¹⁹⁷² Tefvik, a.g.e., s.28; Tülbentçi, a.g.e., s.42.

¹⁹⁷³ 1901 yılında Kozan'da doğmuştur. "Resimli Adana", "Çiğdem" ve "Kuvvet" gibi süreli yayınların sahibidir. Bir süre Yeni Adana Gazetesinin mesul müdürlüğünü yapmıştır. Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyasını tahkir mahiyetinde görülen neşriyatından dolayı Adana Ağır Ceza mahkemesince 3 ay hapse ve 26 lira para cezasına kabili tecil olmamak ve kabili temyiz olmak üzere mahkûm edilmiştir. Tefvik, a.g.e., s.18, 25.

¹⁹⁷⁴ Tefvik, a.g.e., s.5, 25; Tülbentçi, a.g.e., s.42; Duman, a.g.e., C.II, s.687.

¹⁹⁷⁵ Tefvik, a.g.e., s.7. Bu esnada haftalık olarak yayınlanmıştır. Tülbentçi, a.g.e., s.41.

İktisad Gazetesi” adıyla yayınlanmıştır.¹⁹⁷⁶ Ali Munim Bey tarafından yayınlanan gazetenin sonraki imtiyaz sahibi Adana Vilâyeti Borsa ve Ticaret Odası Reisi Rasim Şinasi Bey ve Borsa Encümen Reisi Fevzi Bey, mesul müdürü ise Hilmi Paşa’dır. Haftalık periyotta ve iktisadi içerikli olarak yayınlanan gazetenin idarehânesi Adana Ticaret Odası ve Borsası olup tamamı Türk Sözü Matbaasında ve 4 sayfa olarak basılmıştır. Nüshası 5 kuruştan satılmakla birlikte abonelik sistemiyle de satılmıştır.¹⁹⁷⁷

Mudhike: Mehmed Rasim Özgen tarafından 1926 yılında yayınlanmış mizah gazetesidir.¹⁹⁷⁸

Yurt Duygusu: Vasfi Polat tarafından 17 Eylül 1927-1 Mart 1928 tarihleri arasında haftalık periyotta yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir. Ancak 11 Mart 1928 tarihinde “*Cebelibereket*” adıyla Osmaniye’de çıkmaya başlamıştır.¹⁹⁷⁹ Nüshası 5 kuruştan satılmıştır. Gazetenin yayıncısı Vasfi Bey, “*Yurt Duygusu*”nun yanı sıra “*Mektep Mecmuası*” sahibi ve başmuharriri, “*Gürses Gazetesi*” ve “*Toros Çocukları Mecmuası*”nın da sahibidir.¹⁹⁸⁰

Çiğdem: Muzaffer Demirtaş tarafından haftalık periyotta, ilmi, edebî ve içtimai içerikte yayınlanmıştır. İlk sayıları Resimli Adana adı ile çıkmış ise de 29 Aralık 1928 tarihinden itibaren “*Çiğdem*” adı ile yayınlanmaya başlamıştır. Son sayısı 1929 tarihlidir. Yeni Adana matbaasında basılmış olup nüshası 5 kuruştan satılmıştır.¹⁹⁸¹

Gürses: Vasfi Polat tarafından 1929-1930 yılları arasında haftada iki defa çıkarılan siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁸²

Ahâlî: Avukat Abdülkadir Kemali Bey tarafından günlük periyotta ve siyasi içerikli olarak yayınlanmıştır. İlk sayısı 25 Ekim 1930 tarihlidir. Hükümete olan muhalefeti ile tanınmıştır. Bu nedenle 10 Aralık 1930 tarihinde kapatılmıştır.¹⁹⁸³ Tok

¹⁹⁷⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.166.

¹⁹⁷⁷ Tefvik, **a.g.e.**, s.7.

¹⁹⁷⁸ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.166.

¹⁹⁷⁹ Tefvik, **a.g.e.**, s.29.

¹⁹⁸⁰ Tefvik, **a.g.e.**, s.30. Bazı kaynaklarda Vasfi Bey’in 1923 yılında “*Mücadele*”, 1927-1928 yılları arasında da “*Yurt*” ve “*Ceyhan*” isimli iki gazete daha yayınladığı bilgisi yer almaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167; <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012.

¹⁹⁸¹ Tefvik, **a.g.e.**, s.5, 17-18.

¹⁹⁸² Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41; Tefvik, **a.g.e.**, s.20.

¹⁹⁸³ “*Ahâlî Gazetesi Kapatıldı*”, **Türk Sözü**, 10 Aralık 1930.

Söz Matbaasında basılan gazetenin nüshası 5 kuruştan satılmakla birlikte Türkiye içi ve dışı olmak üzere abonelik sistemiyle de satılmıştır.¹⁹⁸⁴

Kuvvet: Muzaffer Demirtaş tarafından haftalık periyotta yayınlanmış, ilk sayısı 1 Ekim 1931 tarihli siyasi içerikli bir gazetedir.¹⁹⁸⁵

Çukurova Spor: 1933 yılında yayınlanmış spor haberleri içerikli bir gazetedir.¹⁹⁸⁶

Ak Günler: Adana Halkevi tarafından yayınlanmıştır. 5 Sonkânun 1935-29 İlkteşrin 1936 tarihleri arasında 22 sayı yayınlanmıştır.¹⁹⁸⁷ Adana Halkevi yayını olması sebebiyle genelde halkevleri özelde ise Adana Halkevi ve faaliyetlerine dair haberler yer almıştır. Bunun yanı sıra köylüleri bilgilendirmeye yönelik yazı ve haberlerin de yoğun şekilde yer aldığı görülmektedir. Aylık periyotta ve her ayın ilk cumartesi günü yayınlanacağı belirtilmekle birlikte bu periyoda pek uymadığı görülmektedir.¹⁹⁸⁸ Bunun yanı sıra ilk sayıda nüshasının 5 kuruş olduğu ifade edilmiş ise de satıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ayrıca onuncu sayıda yer alan “*Akgünlerin yeni durumu*”¹⁹⁸⁹ başlıklı açıklamada “*Gazetemiz bu ayın sonundan başlayarak yeni durumunda çıkacak ve yine parasız olarak dağıtılacaktır*” ifadesine yer verilmiştir.¹⁹⁹⁰ Bu da gazetenin ikinci sayıdan itibaren ücretsiz dağıtıldığı izlenimine neden olmaktadır.

Genel itibariyle 4 sayfa yayınlanmış olan gazetenin tamamı “*Türk Sözü Matbaasında*” basılmış olup ilk üç sayısında umûmî neşriyat müdürü olarak Halkevi Reisi Kemal Kusun’un adı yer almıştır. Ancak bu bilgi dördüncü sayıdan itibaren M(ehmet) Bakşı olarak değişmiştir.¹⁹⁹¹

¹⁹⁸⁴ Tefik, **a.g.e.**, s.5, 15-16.

¹⁹⁸⁵ Tefik, **a.g.e.**, s.3, 7; Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41.

¹⁹⁸⁶ Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41.

¹⁹⁸⁷ Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41.

¹⁹⁸⁸ 11. sayıdan itibaren ayda iki defa çıkarılacağı, 20. sayısında ise bu sayıdan itibaren yaz mevsimine mahsus olmak üzere ayda bir defa çıkarılacağı ifadesi yer almıştır.

¹⁹⁸⁹ “*Akgünlerin Yeni Durumu*”, **Ak Günler**, S.10 (2 İlk Kânun 1935), s.1.

¹⁹⁹⁰ Hamza Kurtkapan gazetenin şehirde az bir ücretle, köylerde ise bedava dağıtıldığını belirtmektedir. Hamza Kurtkapan, **Adana Halkevi Görüşler Dergisinin Türk Modernleşmesi Açısından Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2009, s.40; “*Akgünlerin Yeni Durumu*”, **Ak Günler**, S.10 (2 İlk Kânun 1935), s.1.

¹⁹⁹¹ Kemal Kusun’un Maraş milletvekilliğine seçilmesi üzerine Adana Halkevi’nin yeni başkanı olarak Kasım Ener seçilmiştir. “*Halkevimizde Önümüzdeki Sene İçinde Daha Verimli İşler Görülecek*”, **Ak Günler**, S.3 (2 Mart 1935), s.1.

Tecim Gazetesi: Ticaret Odası ve Borsası tarafından 1936 yılından itibaren on günlük periyotlar halinde yayınlanmıştır. Ticari haber içerikli yayın yapmıştır.¹⁹⁹²

Karatepli: Baki Tonguç Arık tarafından haftalık periyotta yayınlanmış mizah gazetesidir. 16 Aralık 1936-22 Ocak 1937 tarihleri arasında 15 sayı yayınlanmıştır.¹⁹⁹³ Tamamı Türk Sözü matbaasında basılmıştır. Gazetenin Mesul Müdürü Salahattin Ragıp, Başmuharriri Baki Tonguç, Yazı İşleri Müdürü ise Hüseyin Kemal Beydir.¹⁹⁹⁴

Yeni Yol: Günlük periyotta yayınlanmış olup ilk sayısı 1937 yılında neşrolunmuştur.¹⁹⁹⁵

Bugün: Ali Cavit Oral tarafından günlük periyotta yayınlanmış “*siyasi, iktisadi, içtimai*” bir gazetedir. Bugün matbaasında basılmış olup ilk sayısı 15 Ağustos 1940 tarihinde neşrolunmuştur.¹⁹⁹⁶

Keloğlan: 1944-1950 yılları arasında yayımlandıktan sonra bir süre ara vermiştir.¹⁹⁹⁷ Nevzat Güven tarafından iki yıllık aradan sonra 20 Mayıs 1952 tarihli 545. sayısı ile tekrar yayınlanmaya başlamıştır. “*Anadolu topraklarında çıkan gazetelerin en çok okunanı*” ve “*siyasi, mizahi halk gazetesi*” ifadeleri ile çıkmıştır. Salı ve Cumartesi günleri yayınlanacağı ifade edilmiş olmasına rağmen 546. sayıdan itibaren çarşamba ve cumartesi günleri çıkacağı belirtilmiştir. Nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise 6 aylık 6, yıllık 12 lira olarak belirlenmiştir.¹⁹⁹⁸

Tel: F. Saracoğlu tarafından gündelik siyasi gazete olarak yayınlanmıştır. İlk sayısı 5 Ocak 1945 tarihli olup Seyhan Basımevinde basılmıştır. Nüshası 5 guruş, yıllık abonelik ücreti ise 15 lira olarak belirlenmiştir.¹⁹⁹⁹

¹⁹⁹² **Adana**, Adana 1937, s.28. Feridun Fazıl Tülbentçi ise ilk sayısının 1934 yılında, son sayısının 1 Mart 1938 tarihinde yayımlandığını belirtmektedir. Tülbentçi, **a.g.e.**, s.42.

¹⁹⁹³ Yurt Ansiklopedisinde 1923-1937 yılları arasında yayımlandığı bilgisi yer almaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167. Feridun Fazıl Tülbentçi ise 5 Eylül 1924-5 Eylül 1925 yılları arasında aynı tür ve adla bir gazete daha yayımlandığını belirtmektedir. Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41.

¹⁹⁹⁴ Gazetenin imtiyaz sahibi olan Baki Tonguç, bir dönem Türk Sözü gazetesinin mesul müdürlüğünü yapmıştır. Tülbentçi, **a.g.e.**, s.23; Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41.

¹⁹⁹⁵ Tülbentçi, **a.g.e.**, s.42.

¹⁹⁹⁶ Parmaksızoğlu, **a.g.e.**, s.209; Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41. Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından yazılan 5 Şubat 1940 tarihli tezkirede, Bugün gazetesinin “*Devletin harici siyasetine dokunacak neşriyat yaptığı*” görüldüğü ifade edilerek Matbuat Kanununun 50. maddesine istinaden geçici olarak kapatılması teklif edilmiştir. Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti 5 Şubat 1940 tarihinden itibaren gazetenin iki hafta süreyle kapatılmasına karar vermiştir. **BCA**, 030.18.01.02.93.103.20.

¹⁹⁹⁷ Gazetenin başyazarı Zeynel Besim Sun, 1946 yılı içerisinde sadece Seyhan vilayetinde 6.500 nüsha sattığını ifade etmiştir. **BCA**, 490.01.318.130.7, Belge 19.

¹⁹⁹⁸ **Keloğlan**, S.545 (20 Mayıs 1952).

¹⁹⁹⁹ **Tel**, S.1 (5 Ocak 1945).

Çukurova Postası: Çok partili hayata geçişle birlikte neşrolunmaya başlamış olup 1946-1952 yılları arasında yayınlanmıştır.²⁰⁰⁰

Geveze: Vatan gazetesi muhabiri Remzi Gürcan tarafından idare olunan haftalık siyasi, mizah halk gazetesidir. İlk sayısı 1 Şubat 1947 tarihinde yayınlanmış olup ilk nüshaları 5 kuruştan satılmıştır.²⁰⁰¹

Seyhan: Rıza Şen tarafından haftalık periyotta yayınlanmış ticari, siyasi halk gazetesidir. İlk nüshası 10 Mart 1947 tarihlidir. Seyhan Matbaasında basılmış olup nüshası 5 kuruştan satılmıştır. Niçin yayınlandığı ise ilk sayıda yer alan “Niçin Çıkıyoruz” başlıklı yazıda “...Adana’da iktisadi hareketleri takip edecek tüccar ve esnafın fikir ve dileklerine tercüman olacak bir ticaret gazetesine ihtiyaç vardı” şeklinde açıklanmıştır.²⁰⁰²

Adanaspor: İlk sayısı 22 Aralık 1947 tarihli gençlik ve spor gazetesidir. Haftalık periyotta yayınlanmış olup içeriğini şehirdeki sportif faaliyetlere dair haberler oluşturmuştur. İmtiyaz sahibi Recai Saracoğlu’dur. Nüshası 15 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise üç aylık 180, altı aylık 360, yıllık 700 kuruş olarak belirlenmiştir. Adana Işık Basımevi’nde basılmış olan gazetenin idarehânesi olarak da bu basımevi belirtilmiştir.

Demokrat: İlk sayısı 1948 Haziran tarihli olup Lütfi Başeğmez tarafından “Halk İçin-Halk Tarafından-Halka Doğru” parolasıyla yayınlanmıştır.²⁰⁰³ Demokrat Matbaasında basılan gazetenin neşriyat müdürlüğünü Mustafa Nuri Tunç yapmıştır.²⁰⁰⁴ DP yanlısı bir yayın politikası takip etmesinden dolayı içeriğinin ekseriyetini DP ile ilgili haberler oluşturmuştur. Bunun yanı sıra günlük siyasi, sosyal içerikli gelişmelerde haber olarak yer almıştır. Özellikle CHP’sinin bir hayli eleştirildiği dikkat çekmektedir. Nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise üç aylık 6, altı aylık 11, yıllık 20 lira olarak belirlenmiştir. 4 sayfa olarak yayınlanmış olan gazetenin ilk üç sayfası günlük siyasi, sosyal nitelikli haberlere son sayfası ise reklamlara ayrılmıştır.

²⁰⁰⁰ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

²⁰⁰¹ **Bugün**, 30 Ocak 1947; 31 Ocak 1947.

²⁰⁰² “Niçin Çıkıyoruz”, **Seyhan**, S.1 (10 Mart 1947).

²⁰⁰³ Yurt ansiklopedisinde Ömer Başeğmez tarafından yayınlandığı bilgisi yer almaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

²⁰⁰⁴ Ancak gazete yayınlanmaya başladıktan kısa bir süre sonra neşriyat müdürü avukat Zeki Direk, başmuharriri ise Enver Batumlu olarak değişmiştir.

Türke Doğru: İlk sayısı 29 Kasım 1948 tarihinde yayınlanmıştır. İdare yeri ve basımevi Türkedoğru Basımevi olup Eski Taş Mağaza karşısında yer almaktadır. Ancak 25. sayıdan itibaren Çakmak Caddesi Tahtalı Câmî Sokağına taşınmıştır. Logosunda “*Türkçü, Milliyetçi, Siyasi Halk ve Memleket Gazetesi*” olduğu ifade edilmektedir. Nüshası 5 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 150, yıllık 300 kuruş olarak belirlenmiştir. Ancak 23 Temmuz 1948 tarihli 34. sayı ile birlikte nüsha fiyatı 10 kuruşa, altı aylık abonelik ücreti 300, yıllık abonelik ücreti 500 kuruşa yükselmiştir. Haftalık periyotta yayınlanması nedeniyle sadece Pazartesi günleri çıkmıştır. Müessisleri Lütfi ve Ümit Oğuzcan olup sahibi ve neşriyatını idare eden ise Emine Oğuzcan’dır. 16 Mayıs 1949 tarihli 24. sayı ile birlikte başmuharrir Lütfi Oğuzcan olarak değişmiştir. Türkçü ve milliyetçi bir yayın politikası takip etmekle birlikte siyasi gelişmeler de haber olarak yer almıştır.

Kardeş: Mahmut Karaböcek tarafından çok partili hayata geçişle birlikte yayınlanmıştır.²⁰⁰⁵

Köylü: Cezmi Türk ve Remzi Oğuz tarafından çok partili hayata geçişle birlikte yayınlanmıştır.²⁰⁰⁶

İşçi Sesi: Çukurova Mensucat İşçileri Sendikası tarafından yayınlanmış olup yazı işleri görevini Nusret Anafarata yürütmüştür.²⁰⁰⁷ İlk sayısı 18 Haziran 1949 tarihli olup haftalık periyotta yayınlanmıştır. Meslek gazetesi olduğu ve işçinin derdini yazdığı ifade edilmiştir. Ancak 3. sayıdan itibaren siyasi, içtimai meslek gazetesi olduğu ifadesi yer almaya başlamıştır. Seyhan Matbaasında basılmış olup nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Yıllık abonelik ücreti ise 500 kuruş olarak belirlenmiştir. Niçin çıktığı ise “*Niçin Çıkıyoruz?*” başlıklı yazıda “*...mensup olduğumuz işçi zümresinin dertlerini, işçinin kendi konuştuğunu duyurmak için çıkıyoruz*” şeklinde ifade edilmiştir.²⁰⁰⁸

İleri: 19 Temmuz 1949 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlamıştır.²⁰⁰⁹

Yeni Ses: 19 Temmuz 1949 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlamıştır.²⁰¹⁰

Güney Spor: Zahit Akdağ tarafından yayınlanmış haftalık spor gazetesidir. Sadece pazartesi günleri yayınlanmıştır. İlk sayısı 19 Eylül 1949 tarihli olup Güney

²⁰⁰⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

²⁰⁰⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

²⁰⁰⁷ “İşçi Sesi Gazetesi Çıktı”, **Seyhan**, 20 Haziran 1949.

²⁰⁰⁸ “Niçin Çıkıyoruz”, **İşçi Sesi**, S.1 (18 Haziran 1949).

²⁰⁰⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

²⁰¹⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

Basımevinde basılmıştır. Nüshası 20 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise üç aylık 240, altı aylık 480, yıllık 960 kuruş olarak belirlenmiştir.²⁰¹¹

Esnaf: Gazetenin varlığına dair ilk malumat “*Seyhan*” gazetesinin 28 Kasım 1949 tarihli sayısındaki “*Şehrimizde çıkan haftalık “Esnaf” gazetesinin ikinci sayısı da çıktı*” şeklindeki habere dayanmaktadır.²⁰¹²

Millet: Salih Çerçi tarafından yayınlanmış “*siyasi halk gazetesi*”dir. İlk sayısı 1 Aralık 1949 tarihli olup Pazartesi ve Perşembe günleri yayınlanacağı ifade edilmiştir. Güney Basımevinde 2 sayfa olarak basılmış olup nüshası 5 kuruştan satılmıştır. Yıllık abonelik ücreti ise 500 kuruş olarak belirlenmiştir.²⁰¹³

Yeni Çukurova: Millet Partisinin yayın organı olarak “*Millet Partisi, milletin partisidir*” parolasıyla yayınlanmıştır. Sadece Salı günleri çıkan siyasi içerikli bir gazetedir. İlk sayısı 9 Ocak 1950 tarihlidir. Sahibi ve baş muharriri dış doktoru Hüsnü Reşit Soykan’dır. Güney basımevinde basılmış olup nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Altı aylık abonelik ücreti 5 lira, yıllık abonelik ücreti 10 lira olarak belirlenmiştir. Gazetenin neden çıktığı ilk sayısında yer alan “*Yeni Çukurova’nın Yolu*” başlıklı yazıda “... *Çukurova, Millet Partisinin siyasi görüş ve kanaatlerini benimseyerek hareket ve fikirlerini yayınlamak, duyulan şiddetli bir ihtiyacı karşılamak üzere çıkmış bulunmaktadır*” denilmiştir.²⁰¹⁴

Vatandaş Sesi: Gazetenin varlığına dair ilk malumat “*İşçi Sesi*” gazetesinin 29 Ocak 1950 tarihli 18. sayısındaki “*Hasan Özgüneş tarafından 15 Şubat 1950 tarihinde Vatandaş Sesi adı ile haftalık bir gazete çıkaracak*” şeklindeki habere dayanmaktadır.²⁰¹⁵ Ancak gazetenin yayınlandığına dair bir bilgiye tesadüf etmedik.

Çoban: Gazetenin varlığına dair ilk malumat “*Seyhan*” gazetesinin 10 Nisan 1950 tarihli nüshasındaki “*siyasi, mizahi halk gazetesi Çoban 23 Nisan’da çıkıyor*” şeklindeki haber olmuştur. Bunu müteakiben Seyhan’ın 24 Nisan tarihli nüshasında Çoban’ın haftalık periyotta ve sadece Çarşamba günleri çıkacağı bilgisi yer almıştır.²⁰¹⁶

Toksöz: Rıfat Sarpkaya tarafından çıkarılmış siyasi, içtimai bir gazetedir. Haftalık periyotta yayınlanmış olup ilk sayısı 31 Temmuz 1950 tarihlidir. Güney

²⁰¹¹ **Güney Spor**, S.1 (19 Eylül 1949).

²⁰¹² “Esnaf Gazetesi”, **Seyhan**, 28 Kasım 1949.

²⁰¹³ **Millet**, S.1 (1 Aralık 1949).

²⁰¹⁴ “*Yeni Çukurova’nın Yolu*”, **Yeni Çukurova**, S.1 (9 Ocak 1950), s.1.

²⁰¹⁵ **İşçi Sesi**, S.18 (29 Ocak 1950).

²⁰¹⁶ “Çoban Gazetesi Çıktı”, **Seyhan**, 2 Nisan 1950; “Çoban Gazetesi Çıktı”, **Türk Sözü**, 25 Nisan 1950.

Basımevinde basılmış olan gazetenin nüshası 5 kuruştan satılmıştır. “*Mevkii iktidar rütbe ve sandalyalarda değil; yürüyen mefkûrelerdedir*” parolasıyla yayınlanmıştır. Niçin yayınlandığı ise ilk sayıda yer alan “*Niçin Çıkıyoruz*” başlıklı yazıda “*Gayemiz, kötüyü kötü, iyiyi iyi ve yerinde bir hareket olarak göstermeye çalışmak, dolayısıyla memleket menfaatini kendilerine dava edinenlere muzahir olmaktır*” şeklinde açıklanmıştır.²⁰¹⁷ 1924 yılında Abdülkadir Kemali Beyle ilgili haber ve yazı dizilerinin fazlalığı dikkat çekmektedir.

Çukurova Spor Postası: Nihat Calba tarafından yayınlanmış spor içerikli bir gazetedir. 15 Ocak 1951-14 Ocak 1952 tarihleri arasında 39 sayı yayınlanmıştır. Haftalık periyotta yayınlanmış olup sadece pazartesi günleri çıkmıştır. İlk 5 sayısı Yeni Adana matbaasında, 7. sayıdan itibaren de Adana’da bulunan Güney Basımevinde basılmıştır. Nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise üç aylık 120, altı aylık 240, yıllık 350 kuruş olarak belirlenmiştir. Ancak ikinci sayıdan itibaren yıllık abonelik ücreti 480 kuruşa yükseltilmiştir.

Vatandaş: Mahmut Karabucak tarafından günlük siyasi gazete olarak yayınlanmıştır. İlk sayısı 19 Mart 1951 tarihlidir. Vatandaş Matbaasında basılmış olup nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise 6 aylık 15, yıllık 30 lira olarak belirlenmiştir.²⁰¹⁸

Yeni Yunus Emre: Şevket Kutkan tarafından yayınlanmış ilmi, edebî ve tasavvufî bir gazetedir. 5. sayıdan itibaren önceki sayılarda neşriyatı idare eden Salih İnan’ın ismi gazetenin yeni sahibi olarak yer almaya başlamıştır. Haftalık periyotta yayınlanmış olup sadece pazartesi günleri çıkmıştır. İlk sayısı 21 Mayıs 1951 tarihlidir. İdare yeri Yağ Câmî civarında bulunan Doğruluk Hazır Elbise Mağazası olarak belirtilmiştir. Adana Yurd Matbaasında basılmış olup nüshası 5 kuruştan satılmıştır. Yıllık abonelik ücreti ise 250 kuruş olarak belirlenmiştir. Genellikle 2 sayfa olarak yayınlanmış olan gazetenin içeriğini Yunus Emre ile ilgili yazılar oluşturmuştur.²⁰¹⁹

Güney İşçi Postası: Nusret Anafarta tarafından çıkarılmış siyasi bir gazetedir. İlk sayısı 10 Eylül 1951 tarihli olup sadece pazartesi günleri yayınlanmıştır. Güney Basımevinde basılmıştır. Nüsha fiyatı 10 kuruş, altı aylık abonelik ücreti 300, yıllık abonelik ücreti ise 5 lira olarak belirlenmiştir. Niçin çıktığı ise “*Gene Çıkıyoruz*”

²⁰¹⁷ Rifat Sarpkaya, “*Niçin Çıkıyoruz*”, **Toksöz**, S.1 (31 Temmuz 1950), s.1-4.

²⁰¹⁸ **Vatandaş**, S.1 (19 Mart 1952).

²⁰¹⁹ **Yeni Yunus Emre**, S.1 (21 Mayıs 1951).

başlıklı yazıda “İsim değiştirdiğimize bakılmasın, aynı yoldayız: gene o dava, o davanın kişileri. Evet işçi-iş ve işveren münasebetleri problemi” olarak ifade edilmiştir.²⁰²⁰

Ancak isim değiştirdiğimize bakılmasın derken hangi gazetenin devamı mahiyetinde yayınlandığı hususunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Fakat ilk sayısı 18 Haziran 1949, son sayısı 27 Kasım 1950 tarihinde yayınlanmış olan “İşçi Sesi” isimli gazetenin yazı işlerini idare eden kişi ile “Güney İşçi Postası”nı çıkaran kişinin aynı olmasının yanı sıra aynı doğrultuda yayın yapan gazeteler olmaları sebebiyle İşçi Sesi’nin devamı olması muhtemel görünmektedir.

Çukurova Çiftçi Gazetesi: Yapı ve Kredi Bankası tarafından 1951-1952 yılları arasında yayınlanmıştır.²⁰²¹

Sesimiz: Gazetenin yayınlandığına dair ilk bilgi Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde yer alan bir belgede yer almaktadır. Buna göre 1952 Nisan ayında Mehmet Gören tarafından yayınlanmıştır.²⁰²² Ancak bir süre sonra “Köylü Sesi” adı ile yeniden yayınlanmaya başlamıştır.²⁰²³

Kürsü: İmtiyaz sahibi M. Kalaba olup “şimdilik aylık, öğretmen meslek ve sanat gazetesi” ifadesi ile çıkmaya başlamıştır. İlk sayısı 19 Mayıs 1952 tarihinde yayınlanmış olup nüshası 10 kuruşa satılmıştır. Baskı ve idare yeri olarak Kalaba Basımevi ifadesine yer verilmiştir. İçeriğini daha ziyade öğretmenlerle ilgili haberler oluşturmuştur.²⁰²⁴

Köylü Sesi: Necati E. Kâhyaoğlu tarafından günlük olarak yayınlanmış siyasi içerikli bir gazetedir. İlk sayısı 4 Ekim 1952 tarihli olup Türk Sözü gazetesinin 3 Ekim 1952 tarihli nüshasında bir süre önce yayınına ara veren “Sesimiz” gazetesi “Köylü Sesi” adı ile bugün yeniden yayınlanıyor şeklinde bir haber yer almıştır.²⁰²⁵ Türkiye Köylü Partisi’nin yayın organı olarak yayınlanmış olup Sesimiz Matbaasında basılmıştır. Nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 15 lira, yıllık 30 lira olarak belirlenmiştir.²⁰²⁶

²⁰²⁰ “Gene Çıkıyoruz”, **Güney İşçi Postası**, S.1 (10 Eylül 1951).

²⁰²¹ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

²⁰²² **BCA**, 490..1.0.0.283.1136.1.

²⁰²³ Türk Sözü gazetesinin 3 Ekim 1952 tarihli nüshasında yer alan bir haberde bir süre önce yayınına ara veren “Sesimiz” gazetesi “Köylü Sesi” adı ile bugün yeniden yayınlanıyor şeklinde bir bilgi yer almıştır. “Köylü Sesi Çıkıyor”, **Türk Sözü**, 3 Ekim 1952.

²⁰²⁴ **Kürsü**, S.1 (19 Mayıs 1952).

²⁰²⁵ “Köylü Sesi Çıkıyor”, **Türk Sözü**, 3 Ekim 1952.

²⁰²⁶ **Köylü Sesi**, 4 Ekim 1952.

Sarıçam: Köylü Sesi gazetesinin 5 Ekim 1952 tarihli nüshasında yer alan “*Sarıçam Gazetesi Çıkıyor*” başlıklı haberde çiftçilerimizden İsmal Gökçe “*Sarıçam*” adı altında haftalık bir gazete çıkarmak için teşebbüse geçmiştir bilgisine yer verilmiştir.²⁰²⁷ Ancak gazetenin yayımlandığına dair bir bilgiye tesadüf etmedik.

Hücum: Türk Sözü gazetesinin 27 Mayıs 1953 tarihli nüshasında yer alan “*Hücum*” başlıklı haberde Kırathane, Kahveci ve Şerbetçiler başkanı Hasan Kurt ve arkadaşları tarafından “*Hücum*” adı altında bir gazete yayınlamak üzere çalışmalar yapıldığı bilgisine yer verilmiştir.²⁰²⁸ Ancak gazetenin yayımlandığına dair bir bilgiye tesadüf etmedik.

Yeni Köylünün Sesi: Gazetenin varlığına dair ilk malumat Bugün gazetesinin 3 Mart 1954 tarihli nüshasındaki şehrimizde Türkiye Köylü Partisi’nin yayın organı “*Yeni Köylünün Sesi*” intişara başlamıştır şeklindeki habere dayanmaktadır.²⁰²⁹

Sanat: Madeni Sanatlar Esnaf Derneği namına yayınlanmış olup imtiyaz sahibi Emin Onat’dır. İlk sayısı 22 Mart 1954 tarihlidir. 15 günlük periyotlar halinde çıkarılmış mesleki gayri siyasi bir gazete olduğu belirtilmiştir. Vatandaş matbaasında basılan gazetenin nüshası 20 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise yurtiçi üç aylık 1.25, altı aylık 2.50, yıllık 5 lira, yurtdışı 2.5, 5 ve 10 lira olarak belirlenmiştir. Gazetenin niçin çıktığı ise ilk sayıda yer alan “*Çıkarken*” başlıklı yazıda “*...Bu gazete, esnafın ve sanatkârın malı olduğu kadar da dili olmağa çalışacaktır. Dertlerini dinleyecek, şikâyetlerini dile getirecek, arzu ve ihtiyaçlarını söyleyecek bu işi en kutsal bir gaye olarak tanyacak ve yalnız bu çerçevede faaliyet gösterecektir*” şeklinde ifade edilmiştir.²⁰³⁰

Güney: İlk sayısı 1 Nisan 1954 tarihli olup Mehmet Ali Bilgetekin tarafından aylık periyotta sanat ve fikir gazetesi olarak yayınlanmıştır. Vatandaş Matbaasında basılmış olan gazetenin her ayın ilk günü çıkacağı ifade edilmiştir. Her ne kadar gazete olduğu ifade edilmiş ise de daha ziyade dergi formatında olduğu ve değişik isimler tarafından gönderilmiş olan yazı ve şiirlerden oluştuğu görülmektedir. Nüshası 25 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 150, yıllık 300 kuruş olarak

²⁰²⁷ **Köylü Sesi**, 5 Ekim 1952.

²⁰²⁸ “*Hücum*”, **Türk Sözü**, 27 Mayıs 1953.

²⁰²⁹ “*Yeni Köylünün Sesi İntişara Başladı*”, **Bugün**, 3 Mart 1954.

²⁰³⁰ Emin Onat, “*Çıkarken*”, **Sanat**, S.1 (22 Mart 1954), s.1.

belirlenmiştir. Dış memleketler için abonelik ücreti ise iki misli olarak belirlenmiştir. 8 sayfa olarak basılan gazetenin son sayfası reklamlara ayrılmıştır.²⁰³¹

Salkım: İctimai, fikir ve sanat gazetesi olarak Ali Kemal Şenadam tarafından yayınlanmış olup ilk sayısı 15 Nisan 1954 tarihlidir. Her ayın ilk ve on beşinci günü olmak üzere 15 günlük periyotlar halinde yayınlanacağı belirtilmiştir. Arkadaş matbasında basılmış olup yazışma adresi olarak da burası belirtilmiştir. Nüshası 15 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 175, yıllık 350 kuruş olarak belirlenmiştir.²⁰³²

Hür Fikir: Melih Kemal K. tarafından yayınlanmış günlük siyasi gazetedir.²⁰³³ İlk sayısı 29 Ocak 1955 tarihlidir. Nüshası 15 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise yurtiçi üç aylık 11, altı aylık 22.5, yıllık 45, yurtdışı 20, 50 ve 90 lira olarak belirlenmiştir.²⁰³⁴

Tohum: Ahmet Sert tarafından 1955 yılı Mart ayı içerisinde yayınlanmış sanat gazetesidir. Vatandaş Matbaasında basılmış olup nüsha fiyatı 20 kuruştur. Abonelik ücreti ise altı aylık 175, yıllık 300 kuruş olarak belirlenmiştir.²⁰³⁵

Teknik Çiftçilik Gazetesi: Gazetenin varlığına dair ilk malumat “*Hür Fikir*” gazetesinin 27 Mart 1955 tarihli nüshasındaki “*Teknik Çiftçilik*” gazetesinin çıktığı şeklindeki habere dayanmaktadır.²⁰³⁶

Olimpiyat: Hasan Basri Serici ile Mehmet Değerli tarafından çıkarılmış aylık spor gazetesidir. İlk sayısı 30 Ekim 1955 tarihli olup pazar ve pazartesi günleri çıkacağı ifade edilmiştir. Ancak 3. sayıdan itibaren sadece pazartesi günleri çıkacağı belirtilmiştir. Bu durum abonelik ücretine de yansımıştır. Nitekim nüshası 15 kuruş olan gazetenin ilk sayısında altı aylık abonelik ücretinin 7.50 kuruş, yıllık abonelik ücretinin ise 15 lira olduğu ifade edilmesine rağmen 3. sayıdan itibaren altı aylık abonelik ücreti 395, yıllık abonelik ücreti ise 790 kuruş olarak değişmiştir. İlk sayısı Sesimiz Matbaasında basılmıştır. Ancak ikinci sayıda dizgisi Sesimiz Matbaasında, baskısı

²⁰³¹ Güney, S.1 (1 Nisan 1954).

²⁰³² Salkım, S.1 (15 Nisan 1954).

²⁰³³ Bugün gazetesinde yer alan bir haberde ise Yılmaz Ateşoğlu ile Kemal Küçük Tepepınar tarafından yayınlandığı bilgisine yer verilmiştir. “Hür Fikir Gazetesi İntişara Başladı”, **Bugün**, 30 Ocak 1955.

²⁰³⁴ Hür Fikir, S.1 (29 Ocak 1955); **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

²⁰³⁵ Tohum, S.5 (15 Temmuz 1955).

²⁰³⁶ Hür Fikir, S.50 (27 Mart 1955).

Millet Matbaasında gerçekleştirilmiştir ifadesi yer almıştır. Üçüncü sayıdan itibaren de Güney Basımevinde basılmıştır.²⁰³⁷

3.2. Dergiler

Milli Mefkûre: Muallimler Cemiyeti adına Ali Haydar Bey tarafından yayınlanmıştır. İlk sayısında “*ilmi, edebî, fenni, terbiyevi, ahlak mecmuası*” olarak, ikinci sayısında ise “*ilim ve sanat mecmuası*” olarak yayınlandığı bilgisine yer verilmiştir. İlk sayısı 3 Mart 1922 tarihinde olmak üzere 15 günlük periyotlar halinde yayınlanmıştır. Nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 120, yıllık 240 kuruş olarak belirlenmiştir. Mecmuanın birinci ve ikinci sayıları Yeni Adana Matbaasında, üçüncü sayısı Mersin matbaasında, diğer sayıları ise Adana’da bulunan Osmanlı Matbaasında basılmıştır.²⁰³⁸

Altın Yurd: Adana Türk Ocağının yayını olup ilk sayısı 15 Mayıs 1923 tarihlidir. Türk Ocağının gayesini takip ettiği ifade edilen mecmua, Adana Kale Kapusu civarında yer alan Yeni Adana matbaasında basılmıştır. Haftalık periyotta ve 12-14 sayfa arasında yayınlanmıştır. Nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise yurtiçi altı aylık 20 nüsha için 200, yıllık 40 nüsha için 400 kuruş, yurtdışı için altı aylık 230, yıllık 460 kuruş olarak belirlenmiştir. Mesul müdürü Ağah Tuğrul, imtiyaz sahibi Güleklizâde Ahmed Bedri, tahrir müdürü ise Ferid Celâl (Güven)’dir.²⁰³⁹ Ne kadar yayınlandığı belli olmamakla birlikte bazı kaynaklarda bir yıl süre ile yayınlandığı ifade edilmiştir.²⁰⁴⁰

Adana Mıntıkası Maârif Mecmuası (Memleket Çukurova’da-Çukurova’da Memleket): İsmail Habib Sevük tarafından Adana Mıntıkası Maârif Eminliği himayesinde yayınlanmıştır. 15 Mart 1928-15 Mayıs 1931 tarihleri arasında olmak üzere 40 sayı yayınlanmıştır. İlk sayısından 29 Kasım 1928 tarihli on üçüncü sayısına kadar Osmanlı Türkçesi, 15 Mayıs 1929 tarihli on dördüncü sayısı ile birlikte yeni harflerle ve “*Çukurova’da Memleket*” adıyla yayınlanmıştır. Türk Sözü Matbaasında basılmış iktisadi, edebî ve harsî nitelikteki bir mecmuadır. İdarehânesi olarak Adana Muallimler Birliği belirtilmiştir. İsmail Habib Bey’in sorumluluğunda yayınlanış olan

²⁰³⁷ **Olimpiyat**, S.1 (30 Ekim 1955).

²⁰³⁸ **Milli Mefkure**, S.1 (3 Mart 1922); **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167. Bülent Varlık ise 1921 yılında Adana Muallimler Cemiyeti tarafından yayınlanmaya başladığını ve uluscu bir yayın politikası izlediğini belirtmektedir. Varlık, “*Mütâreke ve Milli Mücadele Basımı*”, s.1207.

²⁰³⁹ **Altın Yurd**, S.1 (15 Mayıs 1923).

²⁰⁴⁰ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.167.

derginin yazarları arasında İsmail Habib, Enver Hulusi, Taha Ay, Eyyüp Hamdi, Y. Zeki, H. Gültekin, Nuri Doğan, Osman, Arif Nihat Asya, Sevük Tekin, Ali Rıza ve Hamdi Gökalg gibi isimler dikkat çekmiştir.²⁰⁴¹

15 günlük periyotlar halinde yayınlanmakla birlikte yaz aylarında aylık periyotlar halinde yayınlanmıştır. Ancak bu periyoda da pek uyulmamıştır.²⁰⁴² 21x29 ebadında ve 18 sayfa olarak yayınlanmıştır. Nüshası 10 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 130, yıllık 220 kuruş olarak belirlenmiştir.²⁰⁴³ Ancak ikinci sayıdan itibaren yıllık abonelik ücreti 240 kuruş olarak değişmiştir. İçeriğine bakıldığında daha ziyade şiir ve edebî sohbet yazılarının yanı sıra yörenin tarihi ve folkloru ile ilgili yazıların yer aldığı görülmektedir.

Gölge: Mehmet Rasim Özgen tarafından haftalık periyotlar halinde yayınlanan edebî içerikli bir mecmuadır. İlk sayısı 26 Aralık 1925 tarihinde yayınlanmıştır. İdarehanesi olarak Adana Hayat Matbaası gösterilmiştir. Nüshası 5 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 150, yıllık 250 kuruş olarak belirlenmiştir. İmtiyaz sahibi ve mesul müdürü Mehmet Rasim Beyin ticaretle uğraşmaya başlaması üzerine kapanmıştır.²⁰⁴⁴

Doktor Sesi: Dr. Cafer Tayyar Bey tarafından aylık periyotlar halinde neşrolunmuş sihi halk gazetesidir. İlk sayısı 1 Ocak 1927 tarihinde, son sayısı 1930 yılında yayınlanmıştır.²⁰⁴⁵ Gazete olduğu ifade edilmesine rağmen dergi formatındadır. Yeni Adana matbaasında basılmış olup idarehânesi olarak Cafer Tayyar Bey'in Eski İstasyon Caddesindeki muâyenehânesi belirtilmiştir. Nüshası 10 kuruştan satılmıştır.

²⁰⁴¹ **Maarif Mecmuası**, S.1 (15 Mart 1928); Tefvik, **a.g.e.**, s.11; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.167; M.Sabri Koz, "Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası ve Halk Kültürü Bakımından Önemi", **II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu (20-24 Kasım 1991) Bildirileri**, Adana 1993, s.418. Mine Mengi ise ilk sayısının 15 Mayıs 1929, son sayısının 15 Mayıs 1931 tarihinde olmak üzere 40 sayı yayımlandığını ve 1 Haziran 1930'a kadar "Çukurova'da Memleket", 1 Haziran 1930'dan itibaren de "Memleket (Çukurova'da)" adıyla yayımlandığını belirtmektedir. Mengi, **a.g.m.**, s.369.

²⁰⁴² Koz, **a.g.m.**, s.418.

²⁰⁴³ Tefvik, **a.g.e.**, s.11.

²⁰⁴⁴ **Gölge**, S.1 (26 Kanunuevvel 1341); Tefvik, **a.g.e.**, s.6, 31; Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41. Hasan Duman ise imtiyaz sahibinin Mehmed Âsım olduğunu Mehmed Rasim'in ise başmuharrir olduğunu belirtmektedir. Duman, **a.g.e.**, C.I, s.321.

²⁰⁴⁵ Duman, **a.g.e.**, C.I, s.267; Tefvik, **a.g.e.**, s.6; Tülbentçi, **a.g.e.**, s.41. Bazı kaynaklarda Cafer Tayyar Beyin "Kankat" isimli bir mecmua yayınladığı gibi "Doktor'un Sesi" mecmuasının da 1927-1933 yılları arasında yayımlandığı bilgisi yer almaktadır. <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.167.

Abonelik ücreti ise yurtiçi için senelik 120, yurtdışı içinse 170 guruş olarak belirlenmiştir.²⁰⁴⁶

Mektep: Vasfi Polat tarafından her Pazartesi günü yayınlanan, haftalık, edebî ve fennî bir mecmuası olup 1927-1928 yılları arasında yayınlanmıştır. Mersin matbaasında basılan ve 8 sayfa olarak yayınlanan mecmuanın idare yeri olarak Borsa civarındaki pamuk pazarı belirtilmiştir. Nüshası 5 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 1.20, yıllık 2 lira olarak belirlenmiştir.²⁰⁴⁷

Yeni Ay: Haftalık periyotta ve edebî içerikte yayınlanan bir mecmuadır. 1927 yılı içerisinde yayınlanmıştır.²⁰⁴⁸

Toros Çocukları: 1929 yılında Adana Öğretmen Okulu tarafından haftalık periyotta yayınlanmış çocuk mecmuasıdır.²⁰⁴⁹

Lise Mecmuası: Adana Erkek Lisesi tarafından aylık periyotta neşrolunmuştur. İlk sayısı 1932 yılında son sayısı 10 Mayıs 1936 tarihinde yayınlanmıştır.²⁰⁵⁰

Kırkpınar: Hamdi Akverdi tarafından yayınlanmıştır. Türk Sözü Matbaasında basılmış “*ilmi, içtimai, edebî bir mecmua*”dır. Her ayın beşinde ve yirmisinde olmak üzere 15 günlük periyotlar halinde yayınlanmıştır. İlk sayısı 5 Ocak 1934 tarihlidir.²⁰⁵¹ İçeriğine bakıldığında halk eğitimi, toplum kültürü ve çeşitli sosyal konularla ilgili yazıların yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda dil, edebiyat, sanat, tarih, din ve ahlak, felsefe gibi çok çeşitli alanlarla ilgili konulara değinilen mecmuada, köy ve köylü konusu da ağırlıklı olarak işlenmiştir. Köye yönelik yazılarda ise köylüye nasıl gitmeli? ve Çukurova köylüsüne cumhuriyetin anlamı nasıl öğretilmeli? sorularına cevap aranmıştır. Mecmuanın yazarları arasında Vedat Sadi, Rasim Eroğlu, özellikle kültür ve ahlak konularındaki yazılarıyla Hamdi Hakverdi ile Naci Hakverdi, Ömer Aziz ve Sabri Çıtak gibi isimler yer almıştır.²⁰⁵²

Adana Erkek Lisesi Dergisi: Adana Erkek Lisesi tarafından 1936 yılında yayınlanmıştır.²⁰⁵³

²⁰⁴⁶ Doktor Sesi, S.2 (Şubat 1927); Tefik, a.g.e., s.30-31.

²⁰⁴⁷ Tefik, a.g.e., s.31-32; Tülbentçi, a.g.e., s.41.

²⁰⁴⁸ Tefik, a.g.e., s.6, 32; Tülbentçi, a.g.e., s.42.

²⁰⁴⁹ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.166; Tülbentçi, a.g.e., s.42. Başka bir kaynakta ise Vasfi Polat tarafından yayınlandığı bilgisi yer almaktadır. Tefik, a.g.e., s.32.

²⁰⁵⁰ Tülbentçi, a.g.e., s.41; “Düşündüğümüz”, Kırkpınar, S.1 (5 İkincikânun 1934), s.1.

²⁰⁵¹ <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>. Erişim tarihi: 16.04.2012; Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.166; Kırkpınar, S.1 (5 Kanunisani 1934); Tülbentçi, a.g.e., s.41;

²⁰⁵² Mengi, a.g.m., s.370.

²⁰⁵³ Adana, Adana 1937, s.28.

Adana Kız Lisesi Dergisi: Adana Kız Lisesi tarafından 1936 yılında yayınlanmıştır.²⁰⁵⁴

Görüşler: Adana Halkevi yayınıdır. 1 Nisan 1937-Temmuz 1946 tarihleri arasında 91 sayı yayınlanmıştır. Yayın yönetmenliğini Arif Nihat Asya'nın yaptığı kültür ve sanat içerikli bir dergidir. Bu nedenle şiir başta olmak üzere dil ve edebiyat konuları, Çukurova'da yapılan tarihi, arkeolojik ve folklorik incelemeler ile halkevi yayını olmasından dolayı Adana halkevinin aylık faaliyetleri haber olarak yer almıştır.²⁰⁵⁵ Özellikle Adana Müze Müdürü Naci Kum'un Adana ve çevre ilçelerin tarihi, arkeolojik kalıntıları ve folklorik zenginlikleri hakkında önemli bilgiler verdiği "*Halkıyyat*" başlıklı kısmı dikkat çekmektedir.

Adana Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası: Adana Ticaret ve Sanayi Odası tarafından 1 Nisan 1938 tarihinden itibaren aylık periyotlar halinde yayınlanmıştır.²⁰⁵⁶

Sesimiz: Adana Kız Lisesi öğrencileri tarafından aylık periyotlar halinde neşrolunmuş öğrenci dergisidir. İlk sayısı 1940 yılı Mart ayında yayınlanmıştır. Sahibi Şahap Nazmi Coşkunlar, umûmî neşriyat müdürü Belkıs Zincirkıran olup idarehanesi Kız Lisesi Kooperatifi'dir. İlk sayısı 10 kuruştan satılmıştır. Ancak ikinci sayıdan itibaren fiyatı 12.5 kuruş olmuştur. Türk Sözü Matbaasında basılmış olup sayfa sayısı 28-36 arasında değişmiştir.²⁰⁵⁷

Çığ: Birinci Ortaokul Türkçe öğretmenlerinden Süleyman Şahin Tar tarafından yayınlanmış "*edebiyat, sanat ve fikir*" dergisidir. 1941 yılından itibaren aylık periyotlar halinde yayınlanmış olmakla birlikte düzenli olarak neşrolunmamıştır. Yayın amacı "*güzelin, iyinin, doğrunun yolunda çalışarak, vatandaşımıza Türklüğe her yönden faydalı olmak*" olarak ifade edilmiştir.²⁰⁵⁸

Türke Doğru: Lütfi Oğuzcan tarafından 1945-1948 yılları arasında aylık periyotlar halinde olmak üzere 32 sayı yayınlanmıştır. Millî heyecanı ayakta tutmak amacıyla yayınlandığı belirtilen kültür, edebiyat ve sanat dergisidir. Yazar kadrosunda Remzi Oğuz Arık, Turhan Oğuzbaş, Süreyya Oral, Mehmet Akif Tuncay, Cengiz

²⁰⁵⁴ Adana, Adana 1937, s.28.

²⁰⁵⁵ Mengi, a.g.m., s.371.

²⁰⁵⁶ Tülbentçi, a.g.e., s.41.

²⁰⁵⁷ Sesimiz, S.1 (Mart 1940); Tülbentçi, a.g.e., s.42.

²⁰⁵⁸ Mecmua hakkındaki tek bilgi yayıncısının CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği ve belli miktarda abone olunması suretiyle maddi olarak desteklenmesi yönündeki 11 Mayıs 1944 tarihli dilekçesiye dayanmaktadır. BCA, 490.01.1379.577.1.

Turhan, Ümit Yaşar Oğuzcan, İbrahim Zeki Burdurlu, Arif Nihat Asya, Ayhan Hünalp, İlhan Geçer, Osman Atilla, Sunullah Arısoy gibi isimleri bulunmaktadır.²⁰⁵⁹

Toprak: Derginin yayınlandığına dair ilk bilgi Tel gazetesinin 20 Ağustos 1945 tarihli sayısındaki “*Toprak Dergisinin İkinci Sayısı Çıktı*” başlıklı habere dayanmaktadır. Haberde “*edebiyat ve sanat*” dergisi mahiyetinde yayınlanmış olan derginin ikinci sayısının yayınlandığı bilgisine yer verilmiştir.²⁰⁶⁰ 6 Aralık 1945 tarihli “*Toprak Dergisi*” başlıklı haberde ise derginin İlhan Darendeli tarafından yayınlandığı ve ilk üç sayısının Adana’da, dördüncü sayıdan itibaren de İstanbul’da yayınlandığı ve nüshasının 15 kuruşta satıldığı bilgisine yer verilmiştir.²⁰⁶¹

Başak: Salim Günay tarafından yayınlanmış “*edebî, içtimai, fikir dergisi*”dir. İlk sayısı 1 Mart 1946 tarihlidir. İlk sayının neşriyat müdürlüğünü Arif Nihat Asya yapmıştır. Ancak ikinci sayıdan itibaren S. Karazincir olarak değişmiştir. Aylık periyotta neşredilmiş olup ikinci sayıdan itibaren her ayın 15’inde neşrolunmuştur. Nüshası 25 kuruştan satılmış, yıllık abonelik ücreti ise 300 kuruş olarak belirlenmiştir. Birinci sayısı Adana Toros Matbaasında, ikinci sayısı Adana Tel Basımevinde, üçüncü sayısı Adana Seyhan Basımevinde basılmıştır. Derginin adının neden “*Başak*” olduğu ise birinci sayıda yer alan “*Başak*” başlıklı yazıda, “*Dal*” demedik kırılmamak için “*Saz*” demedik içilmemek için fakat günü gelirse biçilmeyi de savrulmayı da göze alarak “*Başak*” dedik... Uzun sözün kısası... Çokta derin düşünmeden çevremizde gördüğümüz ilk güzel şeyin adını alarak “*Başak*” dedik” şeklinde açıklanmıştır.²⁰⁶²

Çukurova: Adana Halkevinin ikinci süreli yayını olan Görüşler dergisinin adı 1946 yılında “*Çukurova*” olarak değiştirilmiştir. Çukurova adıyla 11 sayı yayınlanan derginin ilk sayısı 1 Ağustos 1946, son sayısı ise Mayıs-Haziran 1947 tarihinde neşrolunmuştur.

Ürün: Derginin varlığına dair ilk malumat yayıncısının CHP Genel Sekreterliğine yazdığı ve abone olunmak suretiyle maddi olarak destelenmesi yönündeki 6 Şubat 1947 dilekçeye dayanmaktadır. Bu bilgilerden Ürün’ün 1946 yılının sonbaharında ve aylık periyotlar halinde yayınlanmaya başlanan “*sanat, edebiyat, iş ve tarım dergisi*” olduğu, nüshasının 25 kuruştan satıldığı, altı aylık abonelik ücretinin

²⁰⁵⁹ Mengi, a.g.m., s.372.

²⁰⁶⁰ Tel, 20 Ağustos 1945.

²⁰⁶¹ “Toprak Dergisi”, Tel, 6 Aralık 1945.

²⁰⁶² “Başak”, Başak, S.1 (1 Mart 1946), s.3.

150, yıllık abonelik ücretinin ise 300 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁶³ Derginin yayımlandığı tarihler kesin olarak bilinmemekle birlikte “*Salkım*” gazetesinin 1 Mayıs 1954 tarihli nüshasında yer alan “*Ürün fikir ve sanat dergisi yakında çıkıyor*” şeklindeki haberden derginin 1954 yılında yayınlanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kanad: Varlığına dair ilk malumat Seyhan gazetesinin 1 Mart 1947 tarihli nüshasında yer alan bir habere dayanmaktadır. Bugün gazetesinin 2 Mart 1947 tarihli nüshasında da “*Milliyetçi Dergi Kanad’ın İlk Sayısı Çıktı*” başlıklı bir haber yer almıştır. Buna göre derginin 1947 yılı Mart ayında yayımlandığı anlaşılmaktadır.²⁰⁶⁴

Çiftçi Yolu: Selâhattin Onur tarafından “*aylık tarım dergisi*” ibaresiyle 18 sayı yayınlanmıştır. Buna göre ilk sayısı 15 Mart 1947, son sayısı Aralık 1948 tarihlidir. Yurt Matbaasında basılmış olan derginin 1-7. sayıları 25 kuruştan, 8-18 sayıları ise 30 kuruştan satılmıştır. Fiyat değişikliği derginin abonelik ücretine de yansımıştır. Buna göre 1-7. sayıların altı aylık abonelik ücreti 150 kuruş, yıllık ücreti 300 kuruş, 8-18. sayıların yıllık ücreti ise 350 kuruş olmuştur. Derginin idare yeri “*Alidede Mahallesi 60 Sokak No:59*” olarak belirtilmiştir.

Derginin niçin yayımlandığı 15 Mart 1947 tarihli 1. sayısında “*Niçin Çıkıyoruz*” başlıklı yazıda zirâî yönden büyük bir gelişim kaynağı olan Çukurova bölgesinde ziraat konularını aksettiren devamlı bir yayın organı olmadığı ifade edilerek “*Çiftçi Yolu*”nun bu düşünceler ışığında Çukurova’nın ziraat organı olarak yayımlandığı ifade edilmiştir.²⁰⁶⁵ Derginin içeriğine bakıldığında da bu düşünceye uygun olarak bölgedeki zirâî faaliyetlere dair haberlerden meydana geldiği görülmektedir. Bu haberleri tamamlayıcı mahiyette bölge hayvancılığına dair haberler ile hayvan hastalıkları hakkında bilgi veren yazılarda geniş şekilde yer almıştır.

Okul Postası: Hüseyin Kalaba tarafından 1947 yılında yayınlanmaya başlanmıştır. Fikret Kalaba tarafından yönetilmekte olup Kalaba Basımevinde basılmıştır.²⁰⁶⁶

²⁰⁶³ **BCA**, 490.01.1379.579.2. Yeni Çukurova gazetesinde yer alan bir yazıda derginin 1946 yılında Sabri Dil tarafından yayınlanmaya başladığı bilgisi yer almaktadır. Hüsnü Reşit Soykan, “Fikir ve San’at Dergisi Ürün’ün Yaşamadaki Gurur Hissem”, **Yeni Çukurova**, S.5, 6 Şubat 1950. Çukurova dergisinde yer alan bir haberde de Cengiz Turhan ile Sabri Dil’in yakında “*Ürün*” adlı bir dergi çıkaracakları bilgisine yer verilmiştir. “*Ürün*”, **Çukurova**, S.2 (Eylül 1946), s.16.

²⁰⁶⁴ “*Milliyetçi Dergi Kanad’ın İlk Sayısı Çıktı*”, **Bugün**, 2 Mart 1947.

²⁰⁶⁵ “*Niçin Çıkıyoruz*”, **Çiftçi Yolu**, S.1 (15 Mart 1947), s.1.

²⁰⁶⁶ Kalaba, **a.g.e.**, s.35.

Güney Hareketleri: Derginin varlığına dair ilk malumat Seyhan gazetesinin 10 Kasım 1947 tarihli nüshasında yer alan “*yakında şehrimizde M. Atıf Özbilen tarafından “Güney Hareketleri” adı altında bir edebiyat ve sanat dergisi yayınlanacaktır*” şeklindeki habere dayanmaktadır.

Kalem: Enver Binokay tarafından aylık periyotta yayınlanmış “*milliyetçi fikir ve sanat dergisi*”dir. İlk sayısı 1 Ağustos 1948 tarihlidir. Nüshası 25 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 150, yıllık 250 kuruş olarak belirlenmiştir. İlk dört sayısı Türke Doğru Basımevinde, beşinci sayısı Seyhan Basımevinde, altıncı sayıdan itibaren de Demokrat Basımevinde basılmıştır.²⁰⁶⁷ Birleştirilerek yayınlanan 14-15. (Şubat-Mart 1950) sayıdan itibaren derginin sahibi ve yazı işleri müdürü olarak Mevhibe Binokay’ın adı yer almaya başlamıştır.

Köy Eğitmeni (Köy): Derginin imtiyaz sahibi Sami Yüceyüksel, yazı işlerini idare eden Reşat Türkeş’tir. Haruniye Köy Enstitüsü yayını olarak aylık periyotlar halinde yayınlanmıştır. Köy enstitüsü yayını olması sebebiyle eğitim, köy hayatı ve köylü odaklı bir yayın politikası takip etmiştir. Dokuz sayı yayınlanan derginin ilk sayısı 15 Eylül 1948 tarihli olup 25 kuruştan satılmıştır. Ancak 2. sayı ile birlikte nüshası 20 kuruşa indirilmiştir. Üçüncü sayı ile birlikte derginin adı “*Köy*”, imtiyaz sahibi ve yazı işlerini idare eden Reşat Türkeş, yayın politikası da “*köy meseleleriyle uğraşır, savaşır, milliyetçi dergi*” şeklinde değişmiştir. Bu ifade dördüncü sayı ile birlikte “*Köy meseleleriyle uğraşır, savaşır, Türkçü dergidir*” şeklinde tekrar değişmiştir. Değişen bir diğer hususta derginin basıldığı matbaa olmuştur. Buna göre önce Adana’da bulunan “*Yurt Matbaası*”nda basılan dergi, üçüncü sayıdan itibaren Mersin’de bulunan “*Yeni Mersin Basımevi*”nde, sekizinci sayıdan itibaren Ceyhan’da bulunan “*Ceyhan Matbaası*”nda, dokuzuncu sayıdan itibaren de Adana’da bulunan “*Güney Basımevi*”nde basılmaya başlanmıştır. Derginin sayfa sayısı 12-36 arasında değişmiş olup dokuzuncu sayı Haruniye Köy Enstitüsü 1948-1949 mezunlarına yönelik özel bir sayı olarak neşrolunmuştur.

Politika: Bedirhan Çınar tarafından 15 günlük periyotlar halinde yayınlanmış olup ilk sayısı 30 Haziran 1949 tarihlidir.²⁰⁶⁸ Siyasi içerikli yayın yapmıştır. Bu nedenle 16 sayfa olarak yayınlanan derginin ilk dört sayfası politik yazılara son iki sayfası ise

²⁰⁶⁷ **Kalem**, S.1 (1 Ağustos 1948).

²⁰⁶⁸ 15 günlük periyotlar halinde yayınlanacağı belirtilen derginin 2. sayısı 15 Temmuz, 3. sayısı 1 Eylül’de yayınlanmıştır.

reklama ayrılmıştır. İlk sayısı Seyhan Basımevinde ve 5.000 adet basılmıştır. Diğer sayıları ise Güney Basımevinde basılmıştır. Nüshası 25 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 2.5, yıllık 5 lira olarak belirlenmiştir.

Çok partili hayata geçişle birlikte yayınlanmaya başlayan dergi, dönemin genel siyasi konjonktürüne uygun olarak DP yanlısı bir çizgi takip etmiş ve “*Vatandaş Böyle Diyor: Yeter*” parolasıyla neşrolunmuştur. Neden yayınlandığı ise ilk sayıda yer alan “*Gayemiz*” başlıklı yazıda,²⁰⁶⁹ “*Bir mecmua çıkartıyoruz. Gayesiz iş yapılmaz. Elbette bizimde bir maksat ve gayemiz mevcut olacaktır ve oda şudur: Memleketin ızdırabını yine bu memlekete duyurmak. İyiye iyi, kötüye kötü demek... Gayemiz memleket ve millet davaları üzerinde biraz acı konuşmaktır. Evet dost işi dil dökeceğiz. Bizler dostun ağlattığına, düşmanın güldürdüğüne inananlardanız. Bu sebeple lisanımızın ser tonu kimseyi incitmemelidir...*” şeklinde ifade edilmiştir.

Kırkpınar: İbrahim Tekeli tarafından yayınlanmış olup Mersin’de bulunan Toros Matbaasında bastırılmıştır. “*Siyasi, ilmi ve milliyetçi*” bir dergi olup ilk sayısı Haziran 1949 tarihlidir. Aylık periyotta çıkan derginin nüsha fiyatı 25 kuruş, altı aylık abonelik ücreti 150, yıllık abonelik ücreti ise 300 kuruş olarak belirlenmiştir. Derginin “*adını Torosların eşsiz güzelliğinin bir sembolü olan kırkpınar’dan aldığı*” belirtilmiştir. Niçin yayınlandığı ise ilk sayısında yer alan “*Niçin Çıkıyoruz*”²⁰⁷⁰ başlıklı yazıda, “*Bu ilin daha güzel, daha zengin, daha mesut olması uğrunda gücümüzün yettiği kadar çalışacağız. Damarlarında katıksız asil Türk kanı dolaşan her biri soyunun aşiret ve boy adını taşıyan Türk köylüsü arasında onu kıskanan yok etmek isteyen kötü fikirlerin sokulmasını önlemeye çalışacağız. Atatürk ve demokrasi prensiplerine çözülmez bağlarla bağlı bir kütle olarak “Türkçülük, lâiyklik ve hürriyet” düşmanlarına karşı savaşmak için*” olarak ifade edilmiştir.

Karaay: İmtiyaz sahibi Karaay Derneğidir. Yazı işleri görevini dernek başkanı Salâhaddin Okçu yürütmüştür. Aylık periyotlar halinde yayınlanmış olup ilk sayısı 1 Ağustos 1950 tarihlidir. “*Edebiyat, Sanat ve İş Dergisi*” olarak yayınlanacağı ifade edilmesine rağmen ikinci sayıdan itibaren “*edebiyat, sanat, fikir ve iş dergisi*” ifadesiyle neşrolunmuştur. Güney Basımevinde basılmış olup nüshası 25 kuruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 175, yıllık 300 kuruş olarak belirlenmiştir. Derginin adresi olarak da Kuruköprü Karacaoğlan numara 33, Sağır, Dilsiz ve Körler

²⁰⁶⁹ “*Gayemiz*”, **Politika**, S.1 (30 Haziran 1949), s.1.

²⁰⁷⁰ “*Niçin Çıkıyoruz*”, **Kırkpınar**, S.1 (Haziran 1949), s.1.

Tesanüt Cemiyeti verilmiştir. Neden yayınlandığı ise birinci sayıda yer alan “Niçin Çıkıyoruz?” başlıklı yazıda “...1946’da kurulmuş olan Sağır, Dilsiz ve Körler Tesanüt Cemiyeti Adana şubesi, hamiyetli ve gönlü zengin vatandaşlarımızın kalplerinde tutundurabilmek için temsil ve konser faaliyetlerimize bir dergimizi ilave etmeyi düşündük. ...Devlet bütçesinden hiçbir suretle yardım görmeyen ve vatandaşlarımızın maddî yardımıyla ayakta duran dergimizin mana ve mahiyetini şimdiye kadar neler yaptığını, neler yapmak istediğini sayın vatandaşlarımıza duyurmayı lüzumlu gördük” şeklinde açıklanmıştır.²⁰⁷¹

Kuvayi Millîye: Kuvâyi Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti tarafından “aylık milliyetçi mecmua” parolasıyla neşrolunmuştur. Mesul müdürlüğünü Lütfi Oğuzcan yapmıştır. İlk sayısı 1951 Haziranında yayınlanmış olup Belediye karşısında yer alan Türke Doğru Basımevinde basılmıştır.

Yamaç: Derginin yayınlandığına dair ilk bilgi Türk Sözü gazetesinin 3 Nisan 1954 tarihli sayısındaki “Yamaç” başlıklı habere dayanmaktadır. Haberde Seyhan Öğretmenler Yardımlaşma Derneği tarafından “Yamaç” adlı bir dergi çıkarıldığı bilgisine yer verilmiştir.²⁰⁷²

Çizgi: Gazetenin varlığına dair ilk malumat Bugün gazetesinin 10 Mart 1954 tarihli nüshasındaki “Çizgi Çıkıyor” başlıklı habere dayanmaktadır. Buna göre bir süre önce yayınına ara veren aylık fikir ve sanat dergisi Çizgi’nin Nisan ayından itibaren tekrar yayınlanmaya başladığı ifade edilmiştir.

Doruk: Fikir ve sanat dergisi olarak A. Mithat Konuklar tarafından neşrolunmuştur. Aylık periyotta yayınlanmış olup ilk sayısı Eylül 1955 tarihlidir. Adana’da bulunan Doğan Basımevinde basılmış olup nüshası 35 guruştan satılmıştır. Abonelik ücreti ise altı aylık 200, yıllık 400 kuruş olarak belirlenmiştir. Üçüncü sayısının yayın tarihi Atatürk’ün ölüm günü olan 10 Kasım’a tesadüf ettiği için “yas sayısı” olarak çıkarılmıştır.²⁰⁷³

3.5.3. Basımevleri

Vilâyet Matbaası (Seyhan Matbaası): Osmanlı Devleti’nin pek çok vilâyetindeki basın yayın hayatı devlet eliyle başlamış ve gelişmiştir. Bunun hukukî temelini ise 1864 tarihli Vilâyet Sâlnâmesinde yer alan her vilâyette bir vilâyet matbaası

²⁰⁷¹ Seyfettin Alpat, “Niçin Çıkıyoruz?”, **Karaay**, S.1 (1 Ağustos 1950), s.2.

²⁰⁷² “Yamaç”, **Türk Sözü**, 3 Nisan 1954.

²⁰⁷³ **Doruk**, S.1 (Eylül 1955).

kurulması şeklindeki madde oluşturmuştur. Bu maddeye dayanılarak bir çok vilâyette matbaa oluşturulmuştur. Bu matbaalarda resmî nitelikteki evrakların yanı sıra vilâyet sâlnâmeleri ile vilayet gazeteleri basılmıştır. Adana’da da 1868-1869 yılları arasında “*Seyhan Matbaası*” adıyla bir vilâyet matbaası kurulmuştur. Diğer pek çok Osmanlı vilâyetinde olduğu gibi bu matbaada şehirdeki ilk matbaa olma özelliğini taşımıştır. Nitekim ilk “*Adana Vilâyet Sâlnâmesi*” ile 1872 yılında yayınlanmış olan “*Seyhan*” isimli vilâyet gazetesi de burada basılmıştır.

Hayat Matbaası: Adana’da kurulan ilk özel basımevidir. Mücavirzâde Mustafa Emin Bey tarafından kurulmuştur.²⁰⁷⁴ 1914-1918 yılları arasında “*Hayat Gazetesi*” ile işgal yıllarında yayınlanmış olan “*Adana*”²⁰⁷⁵ ve “*Yeni Adana*”²⁰⁷⁶ gazeteleri bu matbaada basılmıştır. Millî mücadele taraftarı gazetelerin yayınlanmasından rahatsız olan işgalci Fransızlar zaman zaman matbaayı kapatarak malzemelerine el koymuşlardır.²⁰⁷⁷ Millî mücadele taraftarı bu gazetelerin yanı sıra işgal yıllarında Fransızlar tarafından propaganda amaçlı yayınlanan “*Le Courrier d’Adana*” ve “*d’Adana*” isimli gazeteleri²⁰⁷⁸ ile 1923-1924 yılları arasında yayınlanan “*Halk*”, İstanbul’da yayınlanmakla birlikte bir dönem Adana’da da yayınlanmış olan “*Toksöz*”, 1924-1925 yılları arasında yayınlanmış olan “*Mücahede*” ile 1925-1926 yılları arasında yayınlanmış olan “*Gölge*” isimli mecmualar da bu matbaada basılmıştır.²⁰⁷⁹

Yeni Adana Matbaası: 1926-1927 İstatistik yıllığında Adana’da özel şahsa ait olarak sadece “*Yeni Adana Matbaası*”nın bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Ayrıca matbaada 18 kişinin çalıştığı, alet edevatının 1.000 lira kıymetinde olduğu, senelik gelirinin 13.960, giderinin ise 13.610 lira olduğu belirtilmiştir.²⁰⁸⁰ Yeni Adana Gazetesi, 1923 yılında yayınlanan Adana Türk Ocağı yayını olan Altın Yurd mecmuası, Ticaret ve Borsa Odası tarafından 1926 yılı içerisinde yayınlanan ticari ve iktisadi haber içerikli “*Ticaret Haberleri*” gazetesi,²⁰⁸¹ Muzaffer Demirtaş tarafından 1926-1927 yılları arasında yayınlanan “*Resimli Adana*”, 1928-1929 yılları arasında yayınlanan “*Çiğdem*”

²⁰⁷⁴ Mücavirzâde Mustafa Emin Bey aynı zamanda “*Hayat Gazetesi*”nin de yayıncısıdır. **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167.

²⁰⁷⁵ Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basımı*”, s.125.

²⁰⁷⁶ Ahmet Remzi Yüreğir, “*Hatıralar*”, **Yeni Adana**, 1934, Tefrika 42.

²⁰⁷⁷ Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basımı*”, s.125.

²⁰⁷⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167; Akalın, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basımı*”, s.127.

²⁰⁷⁹ Tefrik, **a.g.e.**, s.46.

²⁰⁸⁰ **Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı**, s.187.

²⁰⁸¹ Tefrik, **a.g.e.**, s.28.

ile 1927-1930 yılları arasında yayınlanan “*Doktor Sesi*” isimli sağlık mecmuası bu matbaada basılmıştır.²⁰⁸²

Ferda Matbaası: Kale kapısı civarında olup Ferda gazetesinin basılmış olduğu matbaadır.²⁰⁸³

Osmanlı Matbaası: Matbaanın adı ilk defa ilk sayısı 3 Mart 1922’de yayınlanmış olan ve dördüncü sayıdan itibaren Osmanlı Matbaasında basılmış Milli Mefkûre mecmuasına dayanmaktadır.

Türk Sözü Matbaası: 1923-1966 yılları arasında yayınlanmış Türk Sözü gazetesinin basıldığı matbaadır.²⁰⁸⁴ Bunun yanı sıra 1925 yılı içerisinde Baki Tonguç Bey tarafından 15 sayı yayınlanmış mizah gazetesi “*Karatepli*”²⁰⁸⁵, 1926-1927 tarihleri arasında Ticaret Odası ve Borsası tarafından yayınlanan “*Adana Ticaret Gazetesi*”, Adana Mıntıkası Maârif Eminliği himayesinde İ. Habib Sevük tarafından önce “*Maârif Mecmuası*”, 1929’dan itibaren “*Çukurova’da Memleket*” ve bir süre sonra da “*Memleket Çukurova’da*” adıyla 1928-1931 yılları arasında yayınlanan dergi de bu matbaada basılmıştır.

Sayha Matbaası: 1925-1926 yılları arasında Ahmet Cevdet Bey tarafından yayınlanan “*Sayha*” gazetesinin basıldığı matbaadır.²⁰⁸⁶

Mersin Matbaası: 1927-1928 yılları arasında yayınlanan “*Mektep*” isimli mecmuanın basıldığı matbaadır.²⁰⁸⁷

Tok Söz Matbaası: 1930 yılı içinde Avukat Abdülkadir Kemali Bey tarafından yayınlanan Ahâlî Gazetesi’nin basıldığı matbaadır.²⁰⁸⁸

Bugün Matbaası: Ali Cavit Oral’ın sahibi olduğu matbaada, Ali Cavit Oral tarafından günlük periyotta yayınlanmış olan ve ilk sayısı 15 Ağustos 1940 tarihinde neşredilmiş Bugün gazetesi de basılmıştır.

Yurt Matbaası: 1947-1948 yılları arasında yayınlanan “*Çiftçi Yolu*” isimli dergi ile 1951 yılında yayınlanmış olan Yeni Yunus Emre isimli gazetenin basıldığı matbaadır.²⁰⁸⁹

²⁰⁸² Tefik, **a.g.e.**, s.46.

²⁰⁸³ **Ferda**, S.271 (1 Teşrinievvel 1337).

²⁰⁸⁴ 1924 yılında yangın geçirmiş ise de 1925 yılında yeniden tesis edilerek faaliyete geçmiştir. **Cumhuriyet**, 17 Kanunusani 1925.

²⁰⁸⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.167.

²⁰⁸⁶ Tefik, **a.g.e.**, s.5.

²⁰⁸⁷ Tefik, **a.g.e.**, s.46.

²⁰⁸⁸ Tefik, **a.g.e.**, s.46.

Kalaba Basımevi: Hüseyin Kalaba tarafından kurulmuş olup 1947’de Hüseyin Kalaba tarafından çıkarılmaya başlanan “*Okul Postası*” mecmuasının basıldığı basımevidir.²⁰⁹⁰ Ayrıca ilk sayısı 19 Mayıs 1952 tarihinde yayınlanmış olan “Kürsü” dergisi de burada basılmıştır.²⁰⁹¹

Seyhan Matbaası: Rıza Şen’in sahibi olduğu matbaadır. Rıza Şen tarafından ilk sayısı 10 Mart 1947 tarihinde yayınlanmış olan Seyhan gazetesi ile ilk sayısı 18 Haziran 1949 tarihinde yayınlanmış olan İşçi Sesi gazetesinin basıldığı matbaadır.

Işık Basımevi: İlk sayısı 22 Aralık 1947 tarihinde yayınlanmış olan “*Adanaspor*” gazetesinin basıldığı ve idarehânesi olan basımevidir.

Türke Doğru Basımevi (Matbaası): Belediye karşısında yer almaktadır. 1948 yılında yayınlanmaya başlayan “*Türke Doğru*” gazetesi ile 1951 Haziranında yayınlanmaya başlayan “*Kuvayı Millîye*” isimli mecmuanın basıldığı matbaadır.²⁰⁹²

Demokrat Matbaası: Lütfi Başeğmez tarafından ilk sayısı 1948 Haziranında yayınlanmış olan “*Demokrat*” gazetesinin basıldığı matbaadır.²⁰⁹³

Güney Basımevi: Basımevine dair ilk bilgi ilk sayısı 15 Ocak 1951 tarihinde bu basımevinde basılmış olan Güney İşçi Postası gazetesine dayanmaktadır.²⁰⁹⁴

Sesimiz Matbaası: Matbaanın adı ilk defa, ilk sayısı 4 Ekim 1952 tarihinde yayınlanmış olan ve burada basılmış olan Köylü Sesi gazetesine dayanmaktadır.²⁰⁹⁵

Vatandaş Matbaası: Matbaanın adı ilk defa 1951 yılında yayınlanmaya başlanan ve burada basılan Vatandaş gazetesine dayanmaktadır. İlk sayısı 1 Nisan 1954 tarihinde yayınlanmış olan Güney gazetesi ile 1955 yılı içerisinde yayınlanmış olan Tohum gazetesi de bu matbaada basılmıştır.²⁰⁹⁶

Arkadaş Matbaası: Matbaa ile ilgili ilk bilgi, ilk sayısı 15 Nisan 1954 tarihinde bu matbaada basılmış olan Salkım gazetesine dayanmaktadır. Buna göre Saydam Caddesi 49 sokak, numara 24’de faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.²⁰⁹⁷

Doğan Basımevi: Basımevi ile ilk bilgi, ilk sayısı 1955 Eylül ayında yayınlanmış olan ve bu basımevinde basılmış olan Doruk gazetesine dayanmaktadır.

²⁰⁸⁹ Tefrik, a.g.e., s.46.

²⁰⁹⁰ Kalaba, a.g.e., s.35.

²⁰⁹¹ Kürsü, S.1 (19 Mayıs 1952).

²⁰⁹² Çiftçi Yolu, S.1 (15 Mart 1947), s.1.

²⁰⁹³ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.167.

²⁰⁹⁴ Güney, S.1 (1 Nisan 1954).

²⁰⁹⁵ Olimpiyat, S.1 (30 Ekim 1955).

²⁰⁹⁶ Güney, S.1 (1 Nisan 1954); Tohum, S.5 (15 Temmuz 1955).

²⁰⁹⁷ Salkım, S.1 (15 Nisan 1954).

Buna göre Adana'da Karasoku Hasırpazarı 15 sokak, numara 226'da faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.²⁰⁹⁸

Millet Matbaası: Matbaanın adı ilk defa ilk sayısı 30 Ekim 1955 tarihinde yayınlanmış olan ve ikinci sayıdan itibaren bu matbaada basılmış olan Olimpiyat gazetesine dayanmaktadır.²⁰⁹⁹

Doğan Basımevi: Basımevinin adı ilk defa ilk sayısı 1955 Eylül ayında yayınlanmış olan ve bu basımevinde basılmış olan Doruk dergisine dayanmaktadır.

4. Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri

II. Meşrutiyet yıllarında kurulmuş olan Türk Ocakları, kendisinden önce kurulan Türk Derneği ve Türk Yurdu ile aynı görüşleri benimsemiş ve savunmuş milliyetçi derneklerin en tanınmış ve uzun ömürlüsüdür.²¹⁰⁰ İstiklal Harbi yıllarında sekteye uğrayan ocak faaliyetleri, millî mücadelenin başarıya ulaşmasından sonra tekrar başlamıştır. Bu doğrultuda ilk olarak Ekim 1922'de İzmir Türk Ocağı açılmıştır. Kısa süre içerisinde yeni açılan ocaklarla birlikte sayıları hızla artarak 1923 yılı sonunda 60'a ulaşmıştır. Bunlardan birisi de Adana Türk Ocağıdır.²¹⁰¹ 1923 yılı içerisinde açılmış olan Adana Türk Ocağı, daha önce kurulmuş olan Adana Türk Gücü'nün adının değişmesi neticesinde ortaya çıkmıştır.²¹⁰² Kendi adıyla anılan mahallede yer alan ocak binası ise farklı amaçla inşa edilmiş olmasına karşın 1923 yılından itibaren Türk Ocağı binası olarak kullanılmaya başlanmıştır.²¹⁰³ Dönemin Adana Türk Ocağı şubesi başkanı Fahri Bey olup dönemin önemli simaları olan İsmail Safa, Ramazanzâde Kemâl ve Zamir Beyler de derneğin tâbi ve fahri azası olarak faaliyet göstermişlerdir.²¹⁰⁴ Mustafa Kemal'in maddi ve manevi destek verdiği ocakların bazıları yüksek bütçeleri ile dikkat çekmiştir. Bunlardan birisi olan Adana Türk Ocağı da 1927 ve 1928 yıllarındaki 37.700 liralık bütçesi ile İzmir ve Ankara'nın ardından üçüncü sırada yer almıştır. Ayrıca

²⁰⁹⁸ Doruk, S.2 (Ekim 1955), s.2.

²⁰⁹⁹ Olimpiyat, S.1 (31 Ekim 1955)

²¹⁰⁰ Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", *Belleten*, C.L, S.196, Ankara 1986, s.201.

²¹⁰¹ Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul 1994, s.272-273; Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul 2004, s.125-133; Hüseyin Tuncer vd., *Türk Ocakları Tarihi (1912-1997), C.I-II*, Ankara 1998, s.85-114.

²¹⁰² *Türk Ocakları ve Atatürk*, Ankara 1993, s.4.

²¹⁰³ Eski Vilayet civarında yer alan bina, günümüzde Tarım İl Müdürlüğü olarak kullanılmaktadır. Acevit, *a.g.e.*, s.97; Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

²¹⁰⁴ Arık, *Adana Ticaret Rehberi*, s.85, 105.

sinema binası, dükkan, mağaza, fırın, bahçe ve gazino gibi gelir getiren yerleri de ocak bütçesine katkıda bulunmuştur.²¹⁰⁵

İnkıpların yerleşmesi ve Adanalıların fikrî anlamda eğitilmesi doğrultusunda faaliyet göstermiş olan Adana Türk Ocağı, faaliyet alanlarını sadece şehir merkezi ile sınırlı tutmayarak civar köyler ve nahiyelerle de sürekli temas halinde olmuştur.²¹⁰⁶ Buralara öğretmen, gazete, mecmua göndermek suretiyle insanları eğitmeye çalışmıştır. Hatta mesul müdürü Ağah Tuğrul, imtiyaz sahibi Güleklizâde Ahmed Bedri, tahrir müdürü Ferid Celâl (Güven) olan “*Altın Yurd*” isimli bir de mecmua yayınlamıştır.²¹⁰⁷ İlk sayısı 15 Mayıs 1923 tarihli olan mecmuanın nüshası 10 kuruştan satılmakla birlikte yurtiçi ve yurtdışı olmak üzere iki tür abonelik sistemiyle de satılmıştır. Bunun yanı sıra mühim bir kısmı ücretsiz olarak dağıtılmıştır.²¹⁰⁸ Kültürel çalışmalara büyük ehemmiyet veren ocak, şehir merkezindeki binasında 700-800 cilt eserden oluşan bir de kütüphane meydana getirmiştir. Satın alma ve bağışlarla meydana getirilen kütüphane, o dönem için şehirdeki insanların okuma ihtiyacını giderebileceği yegane yer olmuştur.²¹⁰⁹ Kültürel faaliyetlerin yanı sıra vatandaşların sağlığıyla da ilgilenen ocak, köylere ve nahiyelere doktor ve ilaç göndermek suretiyle vatandaşlara yardımcı olmaya çalışmıştır.

Sportif faaliyetlerle de gündeme gelen Ocağın futbol takımı, 1913 yılında kurulmuş Türkgücü kulübü futbol takımının adının 1921 yılında Türk Ocağı olarak değiştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.²¹¹⁰ Bu tarihten itibaren Türk Ocağı kendi adıyla sportif müsabakalara iştirak etmiştir. 1924 yılı Türkiye Futbol Şampiyonasına Adana vilâyetini temsilen katılmış ve Harbiye ile yaptığı final maçını 2-0 kaybederek Türkiye ikincisi olmuştur.²¹¹¹ Bunun yanı sıra Adana, Mersin ve Konya’da yapılan çeşitli

²¹⁰⁵ Fethi Erden, “*Türk Ocakları Merkez Binasının Tarihi Durumu ve Türk Ocağı’nın Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar*”, **Türk Yurdu**, C.III, S.300 (Temmuz 1963).

²¹⁰⁶ Aşarın kaldırılmasını Köylü Bayramı olarak kutlamaya karar vermiştir. İbrahim Karaer, **Türk Ocakları ve İnkıplar (1912-1931)**, Ankara 1992, s.144.

²¹⁰⁷ **Altın Yurd**, S.1 (15 Mayıs 1923). Ancak Ahmet Bozdoğan tarafından kaleme alınan bir eserde mecmuanın 23 Nisan 1924 tarihinde toplanan I. Türk Ocakları Kongresi esnasında taşra teşkilatlarının dergi çıkarmasına yönelik kararı üzerine yayımlandığı belirtilmiştir. Fakat Altın Yurd’un ilk sayısının 15 Mayıs 1923 tarihinde yayınlanmış olması bu iddianın Adana için doğru olmadığını göstermektedir. Ahmet Bozdoğan, **Türk Ocağının Taşra Dergileri**, Ankara 2006, s.24-31.

²¹⁰⁸ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.85-90.

²¹⁰⁹ 1925 yılı bütçesinden kitap alımı için 500 lira ayırmıştır. Ağazade Hulusi Beyde kitap alımı için 500 lira bağışta bulunmuştur. İbrahim Karaer, “*Türk Ocağı Kütüphaneleri*”, **Türk Kütüphaneciliği**, S.4 (1990), s.57.

²¹¹⁰ Saray, **a.g.m.**, s.11-12, Daşlı, **a.g.m.**, s.276; **Adana**, Ankara 1994, s.100.

²¹¹¹ Daşlı, **a.g.m.** s.276.

müsabakalara da iştirak etmiştir.²¹¹² 1920’lerde şehirdeki ikinci kulüp olan Gençlerbirliği’nin kurulması Türk Ocağı, Öğretmen Okulu ve Erkek Lisesi takımları arasındaki rekabetin artmasına neden olmuştur. Bu durum 1928 yılında Türk Ocağı ve Gençlerbirliği takımlarının birleşmesine neden olmuştur. Birleşme sonrası oluşturulan yeni takımın ismi Adana İdmanyurdu, renkleri ise siyah-beyaz olarak belirlenmiştir.²¹¹³

Döneminin önemli sivil toplum kuruluşlarından olan Türk Ocakları, Mustafa Kemal’in yurt gezileri esnasında sık sık ziyaret ettiği yerler arasında yer almıştır. Nitekim 15 Mart 1923 tarihli üçüncü, 13 Ocak 1925 tarihli dördüncü, 16 Mayıs 1926 tarihli beşinci ve 16 Şubat 1931 tarihli altıncı Adana ziyareti esnasında Türk Ocağı’nı da ziyaret etmiştir.

15 Mart 1923 tarihli ziyareti esnasında Türk Ocağında yapmış olduğu konuşmada “*Bende bu vekayiin ilk hissi teşebbüsü bu memlekette bu güzel Adana’da doğmuştur*”²¹¹⁴ demiştir. Bu sözleriyle 1918 yılında Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı görevini devralmak üzere Adana’ya geldiği günlere atıfta bulunarak Adana’nın millî mücadele tarihi içerisinde pek bilinmeyen bir yönünü ortaya koymuştur. Adana’da kaldığı süre içerisinde Adana Türk Ocağı tarafından tertip edilen müsamereyi kendisi için ayrılan özel bir locada, Latife Hanım ve Fahrettin (Altay) Paşa ile birlikte seyreden Mustafa Kemal, Adana’nın Kurtuluş Bayramının temsil edildiği ve canlı tabloların gösterildiği müsamereyi çok beğenmiş ve uzun süre alkışlamıştır. Gösteriden sonra Türk Ocağı yetkililerine bir daha müsamereye davet ederlerse kendisine loca ayrılmamasını, halktan biri olarak halkın içinde oturmak istediğini söylemiştir.²¹¹⁵ Gösteriyi müteakiben Türk Ocaklı gençlerle sohbet ederek ocak hatıra defterini yazmıştır.²¹¹⁶ Bunun üzerine ocak gençleri adına Ferit Celâl bir hitabede bulunmuştur. Gençliğin istiklâl ve hürriyet uğrunda aşkından ve Mustafa Kemal’e bağlılıklarından bahseden Ferit Celâl’in konuşmasına karşılık Mustafa Kemal’de teşekkür mahiyetinde bir konuşma yapmıştır.²¹¹⁷

²¹¹² Diplan, “*Bölgemizde Gençlik Kulüpleri*”, **Adanaspor**, S.1, s.3.

²¹¹³ Daşlı, **a.g.m.**, s.277; **Adana**, Ankara 1994, s.100.

²¹¹⁴ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C.II, s.117.

²¹¹⁵ Toros, **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, s.15.

²¹¹⁶ Toros, **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, s.15.

²¹¹⁷ Toros, **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, s.15; Önder, **Yurt Gezileri**, s.15; **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, s.117-118, Ankara 1997; “*Atatürk’ün Türk Ocağında İrad Ettikleri Nutuk*”, **Görüşler**, s.6-8; Kocatürk, **Atatürk’ün Hatıra Defterlerine Yazdıkları**, s.7.

13 Ocak 1925 tarihli dördüncü gelişi esnasında Türk Ocağını gelen Mustafa Kemal yarım saat kadar ocaklılarla sohbet etmiştir. Dörtüol'a hareket etmek üzere Adana'dan ayrılırken ocağın muhabbet ve hürmetlerini arz eden Adana Türk Ocağı Reisi ve Türk Sözü gazetesinin başyazarı Ferit Celal Bey'e;

“Adana Ocaklılarına bütün muhabbet ve sevgilerimi söyleyiniz. Adana'dan ayrılırken hepsinin ayrı ayrı ellerini sıkıp gözlerini öpemedim. Hepsinin muhabbeti içimdedir. Bu husustaki hislerimi görüyorsunuz. İfade etmek istediğim şeyleri arkadaşlara güzel lisanınızla siz anlatınız” demiştir.²¹¹⁸

16 Mayıs 1926 tarihli günübirlik ziyareti esnasında da Türk Ocağına uğramak suretiyle ocağa verdiği değeri göstermiştir. 16 Şubat 1931 tarihli ziyareti esnasında ilk gün Ocak başkanı Fahri (Uğurlu) Bey'in evine konuk olan Mustafa Kemal, ziyaretinin ikinci gününde Türk Ocağını ziyaret etmiştir. Bu esnada ocağın faaliyetleri hakkında bilgi aldıktan sonra ocak tarafından Kürkçüler köyünde açılan mektep ve dispanserden övgüyle bahsetmiştir. Ancak ilk günkü şehir gezisi esnasında halkla yaptığı temaslarda Türkçe konuşamayanları fark etmiş ve bu duruma çok üzülmüştür. Bu nedenle ocak ziyareti esnasında dil konusuna da değinmiştir. Bu hususta *“Ocak, mektep ve hastaneyle meşgul olmuş! Siz iki vekâlete ait vazifeden başka bir şey yapmış olmuyorsunuz. Mektep ve dispanser bunlar Maârif ve Sıhhat vekâletine ait iki iştir. Adananın 70 bin küsur nüfus olduğu halde maatteessüf büyük bir vatandaş kütlesi tarafından güzel Türkçemiz konuşulmuyor, ister ihmal ve isterse lâkaydi yüzünden olsun, bu hal memleketin selâmeti nokta-i nazarından asla tecviz edilmeyecek bir harekettir. Bu vatandaşların behemehal Türkçe konuşmalarının temini lâzımdır. Bu vazifeyi Türk Ocağı resmî ve gayri resmî diğer alâkadar teşkilât yapmalıdır...”* demek suretiyle ocağı eleştirmiştir.²¹¹⁹

Bölgenin ekonomik durumu, demokraside fert hürriyeti ve sınırları, milletin ne anlama geldiği ve millet için dilin önemine de değinen Mustafa Kemal, milliyetçilik ve dil konusunda ise *“Milliyetin çok belirgin niteliklerinden biri dildir. Türk milletindenim diyen insan, her şeyden evvel ve mutlaka Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk kültürüne, topluluğuna bağlılığını iddia ederse buna inanmak doğru olmaz”* demiştir. Mustafa Kemal'i dil konusunda fikrini açıklamaya sevk eden ise Adana ve Mersin bölgesinde bulunan ve Türkçe konuşamayan Arap, Nasturi ve Süryani

²¹¹⁸ **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Ocak 1925.

²¹¹⁹ Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, s.33-40.

ekalliyetler olmuştur.²¹²⁰ Hatta Türkçenin kullanımı konusunda üzerine düşeni yapmadığı için Adana Türk Ocağı'nı da eleştirmiştir. Eleştiri amaçlı bu sözler aynı zamanda Türk Ocaklarının âkıbetine de işaret etmiştir. Nitekim bu seyahatten kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'in isteği ile Türk Ocakları kendini feshetmiştir.²¹²¹ Ocakların kapanması ile ortaya çıkan boşluk ise Halkevleri tarafından doldurulmuştur.

5. Adana Halkevi ve Faaliyetleri

5.1. Adana Halkevinin Kuruluşu

1932-1951 yılları arasında faaliyet göstermiş olan Halkevleri, cumhuriyet değerlerini ve CHP'sinin ilkelerini benimsemiş bireylerin yetişmesi için gayret göstermiş ve yakın dönem Türkiye tarihine damgasını vurmuş önemli bir sosyo-kültürel kurumdur. İlk defa 19 Şubat 1932 tarihinde Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun gibi merkezlerde açılan halkevlerinin sayısı²¹²², kapatıldıkları 1951 yılında 478'e ulaşmıştır.²¹²³ Bu kültür kurumlarından birisi de 24 Şubat 1933'te açılan Adana Halkevi'dir.

Anadolu'nun dört bir köşesinde açılan bu kurumlar, farklı konularda faaliyet gösteren dokuz şubeden meydana gelmiştir. 1932 tarihli "*Halkevleri Talimatnamesi*"ne göre bu şubeler; Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi, Ar Şubesi, Gösterit Şubesi, Spor Şubesi, Sosyal Yardım Şubesi, Halk Dershâneleri ve Kursları Şubesi, Kitapsaray ve Yayın Şubesi, Köycülük Şubesi ve Müze ve Sergi Şubesidir.²¹²⁴ Halkevlerinin icracı yönünü temsil eden bu şubeler, öngörülen toplumsal dönüşümü sağlamaya yönelik olarak faaliyet göstermişlerdir. Bunlar tarafından gerçekleştirilen konferanslar, tiyatrolar, şiir yarışmaları, anma törenleri, yayın ve yardım faaliyetleri, spor müsabakaları, okuma-yazma ve meslek edindirme kursları, oluşturulan kütüphaneler, bölgeye mahsûs tarihi ve edebî zenginlikler ile tarihi eserlerin toplanması ve korunması gibi faaliyetler halkevlerinin ileri boyutta bir toplumsal kalkınma projesi olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bu şubeler aracılığıyla vatandaşların cumhuriyet rejimini ve onun getirdiği

²¹²⁰ Başar, **a.g.e.**, s.121.

²¹²¹ "Ocaklar... Kurultay Kararile İnfisah Etti", **Türk Sözü**, 12 Nisan 1931; "Türkocakları Kurultayı Fesih Kararını Verdi", **Yeni Adana**, 12 Nisan 1931.

²¹²² Akyol, **a.g.e.**, s.11; Karadağ, **a.g.e.**, s.59. Anıl Çeçen ise bu merkezlerin Adana, Afyon, Ankara, Aydın, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Samsun ve Van olduğunu iddia etmektedir. Çeçen, **a.g.e.**, s.117

²¹²³ Orhan Özacun, "*Halkevlerinin Dramı*", **Kebikeç**, S.3 (1996), s.91.

²¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Halkevleri Çalışma Talimatnamesi**, Ankara 1940.

değerleri yaşayarak öğrenmesi için yoğun bir şekilde tiyatro, gezi, okuma-yazma kursları, şiir yarışmaları, spor müsâbakaları, yayın ve içtimai yardım faaliyetleri gibi sosyo kültürel aktiviteler gerçekleştirilmiştir. Bu şubeler üstlenmiş oldukları görevleri seçimle belirlenen üyelerden oluşan komiteler aracılığıyla yerine getirmişlerdir.

Her halkevi bulunduğu bölgede şartların elverdiği ölçüde dergi, kitap ve broşür yayınlamıştır. Bu yayınların konusunu ekseriyetle bölgenin ağzı, orada yaşayan ve yaşamış olan halk ozanları, bölgede bulunan tarihi eserler ve yetiştirilen tarım ürünleri gibi yerel değerler oluşturmuştur. Ayrıca hayvancılık, sağlık ve sosyal yaşama dair konular da halkı bilinçlendirmek adına bu yayınlarda yoğun olarak ele alınmıştır. Günümüz araştırmacıları için vazgeçilmez birer kaynak niteliğinde olan bu çalışmalar, ilerleyen süreçte topluma mâl olan yazar, şair gibi düşünce insanlarının duygu ve düşüncelerini dile getirebilmelerine de imkân sağlamıştır.

Adana Halkevi'nin yapmış olduğu sosyal faaliyetlerin yıl içerisindeki dağılımına bakıldığı zaman genellikle yaz ayları ile birlikte ciddi bir azalma olduğu görülmektedir. Bu durum, yaz sıcaklarının başlamasına bağlı olarak halkevi üyelerinin tatil maksadıyla yaylaya veya denize gitmesinden kaynaklanmıştır. Ancak Eylül ayı ile birlikte faaliyetlerde tekrar bir canlanma görülmüştür. Faaliyetlerini uzun süre ilk açıldığı Ulus Parkı civarındaki Türk Ocağı binasında sürdüren Adana halkevi²¹²⁵, 1938 yılında asfalt cadde üzerine inşa olunan yeni binasının tamamlanması üzerine buraya taşınmıştır.²¹²⁶

5.2. Adana Halkevi Şubelerinin Faaliyetleri

Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi: Bu şubenin görevleri, çevrenin genel bilgisini yükseltmeye yarayacak konularda konuşmalar ve konferanslar yapmak, parti prensiplerinin kökleşmesine ve yurt sevgisinin yükselmesine çalışmak, Türk dilinin halk arasında yaşayan kelime ve terimlerini araştırıp toplamak, ulusal tarihin yerel evrelerini ele alarak çevredeki göçebe Türkmen oymakları arasındaki bütün eski ulusal anane ve görenekleri incelemek, bu konularla ilgili şube üyelerinin dergi çıkarması veya yayınlanan dergi veya gazetelere girmek suretiyle belirtilen konularla ilgili yayın yapmak olarak belirlenmiştir.²¹²⁷ Bu nedenle konferanslar, kutlamalar, geceler ve anma törenleri düzenlemiş, dil, edebiyat ve tarih konularıyla yakından ilgilenmiş, Türk dilinin gelişimi, öz Türkçe kelimelerin derlenmesi, yabancı yer adlarının tespiti ve

²¹²⁵ Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

²¹²⁶ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.160.

²¹²⁷ **CHP Halkevleri Öğreneği**, Ankara 1935, s.10-11.

değiştirilmesi yönünde çalışmalar yapmış, edebî ve tarihi şahsiyetlerin anıldığı özel geceler tertiplemiş, Türk halk şairlerinin eserleri ve hayatları hakkında incelemeler yaparak, mahallî şair ve ozanların düzenlenen edebî içerikli gecelere katılmalarını sağlamıştır. Ayrıca Çanakkale Zaferi, II. İnönü Zaferi, 23 Nisan Ulusal Egemenlik Bayramı, 19 Mayıs Atatürk Günü, 24 Temmuz Lozan Günü, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 26 Eylül Dil Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı²¹²⁸, 10 Kasım Atatürk'ün Ölüm Yıldönümü, Toprak Bayramı, Montrö Zaferi, Halkevlerinin Yıldönümü, Kızılay'ın Yıldönümü, 5 Kânunusani (Adana'nın düşman işgalinden kurtuluş günü) ile Atatürk'ün Adana'ya ilk gelişi gibi günler şube tarafından organize edilen törenlerle kutlanmıştır. Bunun yanı sıra Nedim, Karacaoğlan, Ziya Gökalp, Ziya Paşa, Namık Kemal, A.Hamid Tarhan, Mimâr Sinan gibi önemli şahsiyetler içinde anma törenleri tertiplemiştir. Bu esnada Ziya Paşa'nın Adana'da bulunan mezarı da ziyaret edilmiştir. 1933 yılı itibariyle 120'si erkek, 12'si kadın olmak üzere 132 kayıtlı üyesi bulunan şube²¹²⁹, 9.000'den fazla sözcük toplayarak Türk Dili Tetkik Cemiyetine göndermiştir.²¹³⁰

Düzenlemiş olduğu merasimler esnasında zaman zaman diğer şube ve kurumlarla işbirliği de yapmıştır. Bu bağlamda Çocuk haftasında Çocuk Esirgeme Kurumu ile ortak program hazırlamış, dershânelere ve kurslar şubesi ile de Türkçe konuşamayan vatandaşlara yönelik olarak “*Dil*” ve “*Türklük*” konuları başta olmak üzere çeşitli konularla alâkalı konferanslar tertiplemiştir. Adana halkevi üyesi kişiler, başka şehirlerden gelen halkevi üyeleri, akademisyenler ile CHP genel merkezi tarafından gönderilen kişiler tarafından verilmiş olan bu konferanslar genellikle halkevi salonunda gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte zaman zaman kahvehâne, gazino, sinema gibi yerlerde de düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra köycülük komitesiyle gerçekleştirilen köy gezileri esnasında gidilen yerlerde de konferanslar verilmiştir.²¹³¹ Halkın yoğun katılımıyla gerçekleştirilen bu programlardaki en önemli sorun ise oturacak yer sıkıntısı olmuştur. Bu nedenle hem yer sorununu çözmek hem de

²¹²⁸ Cumhuriyetin 15. yılı münasebetiyle Kitapsaray ve Yayın Komitesi Başkanı Taha Toros'un gayretiyle şube adına “*Köylüye Cumhuriyet Bayramı Armağanı*” başlığıyla tek nüshalık özel bir gazete yayınlanmıştır. **Görüşler**, S.5 (İkinci Teşrin 1937), s.32.

²¹²⁹ Bu üyelerin 38'i muallim, 6'sı tüccar, 4'ü çiftçi, 1'i işçi, 83'ü diğer meslek gruplarına mensuptur. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, Ankara 1934, s.82-83.

²¹³⁰ **Adana Halkevi**, Adana 1933, s.2; **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.3; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.20.

²¹³¹ **1937 Yıldönümü Broşürü Geçen Yılda Halkevleri Nasıl Çalıştı?**, Ankara 1937, s.24; “*Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu*”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.4.

programlardan daha fazla kişinin istifade etmesini isteyen halkevi idaresi, şehrin muhtelif yerlerine hoparlörler yerleştirmiştir.

Cezaevinde bulunan mahkumlarla da ilgilenen şube, 1935 yılında başta ahlâki konular olmak üzere, “Cumhuriyetin İyilik ve İnkılâbları”, “Eski İdare”, “Bugünkü Türkün Karakteri”, “Hükümet Makinesi Nasıl İşler”, “Devlet ve Halkın Karşılıklı Ödevleri” gibi konularda olmak üzere Nisan ayında 6, Mayıs ayında da 2 konferans gerçekleştirmiştir.²¹³²

Şubenin kutlamalar ve konferanslar haricinde gerçekleştirdiği önemli iki çalışma ise Adana’da bulunan ve Türklükle alâkası olmayan eski yer adlarının Türkçeleştirilmesi ile Adana’nın kurtuluş tarihinin yazılması için belge toplama çalışması olmuştur. Bu nedenle “Adana Kurtuluş Sorguları” adlı bir de kitapçık hazırlamıştır.²¹³³ Bölgenin tarihiyle olduğu kadar kültürel birikimiyle ilgili çalışmalar da yapan şube, bu bağlamda bir “halk bilgileri” araştırması gerçekleştirmiştir. Bu araştırma için “Türk Dili Tetkik Cemiyeti”nin neşrettiği sorulara ilave olarak yeni sorular hazırlayarak vilâyet genelindeki muallimlere dağıtılmış, alınan cevaplar ise cemiyete gönderilmiştir.²¹³⁴ Ayrıca dil kurultaylarına da delegeler göndermiştir.²¹³⁵

Şubenin, bölge tarihi ve kültürüne katkı amacıyla meydana getirdiği “12 Yıllık Kültürü” adlı broşür ile Adana’nın düşman işgalinden kurtulduğu 5 Ocak gününe atfen “5 İkinci Kânun” isimli kitap çalışması da zikredilmeye değer önemli çalışmaları olmuştur. Yeni yetişen nesile 5 Kânunusani Kurtuluş Bayramını daha iyi anlatabilmek amacıyla bu broşürle birlikte “5 İkinci Kânun” isimli kitaptan 2 bin adet bastırılarak 1935 yılı bayramının ilk günü ilkokul öğrencilerine dağıtılmıştır.²¹³⁶

Ar Şubesi: 1940 yılında adı değiştirilerek “Güzel Sanatlar Şubesi”ne dönüştürülen şube; müzik, resim, heykeltçilik, mimârlık gibi alanlarda yetenekli

²¹³² “Halkevimizin Nisan Bilançosu”, **Ak Günler**, S.5 (9 Mayıs 1935), s.1; “Geçen Ay İçinde Halkevimiz”, **Ak Günler**, S.6 (3 Haziran 1935), s.2; “Halkevimizin Bir Aylık Çalışma Bilançosu”, **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.2.

²¹³³ 40 sayfayı geçen bu kitapçıktan 2.000 adetten fazla bastırılmıştır. “Halkevimizde Önümüzdeki Sene İçinde Daha Verimli İşler Görülecek”, **Ak Günler**, S.3 (2 Mart 1935), s.3.

²¹³⁴ “Halkevimizde Önümüzdeki Sene İçinde Daha Verimli İşler Görülecek”, **Ak Günler**, S.3 (2 Mart 1935), s.3; “Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilançosu”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.3; “Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları”, **Akgünler**, S.19 (8 Temmuz 1936), s.1; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.23.

²¹³⁵ “Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları”, **Akgünler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.2.

²¹³⁶ “Faydalı Bir Kurumumuz. Halkevi Nasıl Çalışıyor ve Önümüzdeki Günlerde Nasıl Çalışacak?”, **Ak Günler**, S.10 (2 İlkânun 1935), s.2; “Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilançosu”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.3; **5 İkinci Kânun 1922**, Adana 1936; **Adana**, Adana 1937, s.32; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.28.

profesyonel ve amatör gençleri bir araya toplayarak gelişmelerine yardımcı olmak, halk için müzik akşamları yapmak, halkevlerinin müsamere programlarının müzik kısmını hazırlamak, halkın müzik zevkini artırmak ve yükseltmek için radyo, gramofon gibi araçlardan faydalanmak, imkan olunan yerlerde açılacak kurslar ve sanatsal faaliyetlerle çevrenin sanatsal duyuş ve anlayış düzeyini yükseltmeye çalışmak, halkın ulusal marşları ve şarkıları öğrenmesine yardım ederek özel günlerde gerçekleştirilen müsamerelerde söylemesini sağlamak, halk arasında ve özellikle köylerde ve Türkmen aşiretleri arasında söylenen halk türkülerinin notaları ile sözlerinin yazıya geçirilmesi için çaba sarf etmiştir.²¹³⁷ Bu nedenle Halkevleri tarafından organize edilen sanatsal faaliyetler bu şube aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. 1933 yılında 8'i kadın, 190'ı erkek 198 üyesi²¹³⁸ bulunan şubenin ilk önemli icraatı Cumhuriyet Marşının halka öğretilmesi ile halk arasında söylenen türküleri, marşları, şarkıları tespit için yaptığı çalışmalar olmuştur.²¹³⁹ 1934 yılında ise 13 kişilik bir bando takımı meydana getirmiştir.²¹⁴⁰ Bandonun ilgi görmesi üzerine 14 kişilik bir açık hava bandosu ile özel gecelerde konser vermek üzere Kız Lisesinde 100 kişilik bir koro oluşturmuştur. Bu koro, 1938 yılına kadar 9'u civar kasabalarda olmak üzere 77 konser vermiştir.²¹⁴¹

Şube, kültürü yayma noktasında sinemaya özel bir önem vermiştir.²¹⁴² Bu nedenle 1935 yılı Şubat ayında o dönem için Adana'daki en kuvvetli sinema makinesi olduğu ifade edilen sesli bir sinema makinesi almıştır. Portatiflik özelliği ön plana çıkan makinenin köylere ve kasabalara rahatça taşınabileceği ve gösterimlerde kullanılabileceği ifade edilmiştir. Bu makine sayesinde daha önce halkevi üyeleri tarafından kayda alınan merasimlerin yanı sıra “Cumhuriyet”, “Atatürk ve Cenaze Töreni”, “Tifüs Mücadelesi”, “Akümülatör İmali”, “Dansa Davet”, “Otomobil İçin Yollar”, “Telefon Rehberinin Basılması”, “Takat Membai”, “Sivas Atölyesinin Açılış

²¹³⁷ **CHP Halkevleri Öğreneği**, s.11-12.

²¹³⁸ Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları isimli eserde şubenin 14'ü kadın, 184'ü erkek olmak üzere 198 üyesinin olduğu belirtilerek bunların 1'inin avukat, 1'inin doktor, 15'inin muallim, 4'ünün tüccar, 7'sinin çiftçi, 12'sinin güzel sanatlar, 158'inin diğer meslek gruplarına mensup olduğu ifade edilmiştir. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.106-107.

²¹³⁹ “Cumhuriyet Marşı... Lisede Öğretilmeye Başlandı”, **Yeni Adana**, 19 Teşrinievvel 1933, s.2; “Halkevi Marşın Öğrenilmesini Temin Etti”, **Yeni Adana**, 15 Teşrinievvel 1933, s.2; **Adana Halkevi**, Adana 1933, s.3.

²¹⁴⁰ **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.20.

²¹⁴¹ “Halkevimizin Başardığı İşler”, **Ak Günler**, S.1 (5 Sonkânun 1935), s.3; “Faydalı Bir Kurumumuz. Halkevi Nasıl Çalışıyor ve Önümüzdeki Günlerde Nasıl Çalışacak?”, **Ak Günler**, S.10 (2 İlkânun 1935), s.2; **Adana**, Adana 1937, s.32; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.160.

²¹⁴² Bu nedenle halkevi tarafından “Asri Sinema” isminde bir de sinema açılmıştır. **CHP Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları**, Ankara 1941, s.40.

Töreni”, “*Bergama Kömesi*”, “*Atatürk’ün Doğu Seyahatleri*”, “*Çörçil*”, “*Pamuk Saltanatı*” gibi filmlerin gösterimi gerçekleştirilmiştir. Bu gösterimlerinden dolayı vatandaşlardan herhangi bir ücret alınmamıştır. Makine ile birlikte ortaya çıkan sinema salonu ihtiyacı ise yeni bir salonunun inşâ edilmesine neden olmuştur.²¹⁴³

Halk türkülerinin derlenmesi yönünde çalışmalar yapan şube, ilk olarak 1935 yılı Karacaoğlan günü için civar yerleşim yerlerinden gelen âşıkların söylediği parça ve koşmaları notaya almıştır. Şehrin muhtelif yerlerinde bulunan hoparlörler yardımıyla da bütün vatandaşlara ulaşacak şekilde halk türkeleri içerikli müzik yayını yapmıştır. Bu nedenle zaman zaman İstanbul’dan plak getirtmiştir. Her akşam halkevi bahçesinde müzik yayını yapan şube, zaman zaman “*Garp Musikisi Konseri*” ile “*Halk Türküleri Gecesi*” tertiplemiş, konser ve müzik dinletilerinin yanı sıra büyük musiki bilginlerinin hayatı ve meşhur eserleri hakkında konferanslar ve filmli gösterimler gerçekleştirmiştir. Bunun yanı sıra keman, piyano, mandolin, akordeon ve fotoğrafçılık kursları düzenlemiştir.²¹⁴⁴

Faaliyet alanını sadece şehir merkezleri ile sınırlamayan şube, halkevi olmayan yerlerde yaşayan vatandaşlara ulusal oyunlarımızı öğretmek ve piyesler sahnelemek üzere bir tane seyyar sahne hazırlatmaya karar vermiştir.²¹⁴⁵ Gerçekleştirilmek istenilen faaliyetler esnasında diğer şubelerle de işbirliği yapmıştır. Bu bağlamda ilk olarak müze ve sergi şubesi ile ortaklaşa bir sergi açılışı gerçekleştirmiştir.²¹⁴⁶ Bir haftalığına açılan ve vatandaşlar tarafından yoğun ilgi gören serginin süresi 5 gün daha uzatılmıştır. Bu süre içerisinde sergiyi yaklaşık olarak 5.000 kişi gezmiştir. Zaman zaman resim ve karikatür sergisi de açan şube, 1938 yılına kadar başka kurumların da katkıları ile 7 yerli

²¹⁴³ “*Evimizin Bir Aylık Faaliyeti*”, **Görüşler**, S.39 (İkinci Teşrin 1941), s.32; “*Adana Halkevinin İki Aylık Çalışması*”, **Görüşler**, S.56 (Ağustos 1943), s.23; “*Adana Halkevinin İki Aylık Çalışması*”, **Görüşler**, S.58 (Birinci Teşrin 1943), s.24; “*Halkevimiz Bir Ay İçinde Neler Yaptı?*”, **Ak Günler**, S.2 (2 Şubat 1935), s.1; “*Halkevimizde Önümüzdeki Sene İçinde Daha Verimli İşler Görülecek*”, **Ak Günler**, S.3 (2 Mart 1935), s.3; “*Halkevi Küçük Haberleri*”, **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.4.

²¹⁴⁴ “*Evimiz Aylık Bilançosu*”, **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.3; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.25, 30; “*Halkevimizin Nisan Bilançosu*”, **Ak Günler**, S.5 (9 Mayıs 1935), s.4; “*Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilançosu*”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.3; “*Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları*”, **Akgünler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.2; “*Halkevinin Çalışmaları*”, **Ak Günler**, S.21 (30 Eylül 1936), s.2; “*Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilançosu*”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.3.

²¹⁴⁵ “*Faydalı Bir Kurumumuz. Halkevi Nasıl Çalışıyor ve Önümüzdeki Günlerde Nasıl Çalışacak?*”, **Ak Günler**, S.10 (2 İkkânun 1935), s.2.

²¹⁴⁶ “*Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilançosu*”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.3.

malları sergisi ile muhtelif miktarda resim ve karikatür sergisi açmıştır.²¹⁴⁷ Şubenin bir yıllık çalışmasına örnek olarak 1940 yılı faaliyetlerini bakacak olursak 4.010 kişi tarafından dinlenen 11 konser, çaylı ve cazlı olmak üzere 1.607 kişinin katılımı ile gerçekleştirilen 8 aile toplantısı, 1'i kitap 2'si resim olmak üzere 14.539 vatandaş tarafından gezilen üç sergi açmıştır. Bunların yanı sıra rutin gerçekleştirilen müzik yayını, kurslar ile koro çalışmaları da devam etmiştir.²¹⁴⁸

Gösterit Şubesi: 1940 yılında adı değiştirilerek “*Temsil Şubesi*”ne dönüştürülmüştür. Gösteri sanatına ilgi duyan kadın ve erkek üyelerden müteşekkil grup kurulmuştur.²¹⁴⁹ 1933 yılında 2'si kadın 90'ı erkek olmak üzere 92 üyesi²¹⁵⁰ bulunan şube, Cumhuriyet Bayramı için üye gençlerden müteşekkil bir temsil kadrosu vücuda getirerek sahnelenmek üzere “*Uyanış*”, “*Mahkeme-i Şeriyeye*” ve “*İstiklâl*” isimli piyesleri hazırlamışlardır.²¹⁵¹ Bunların yanı sıra memleketin ihtiyacına cevap verecek nitelikte olduğuna karar verilen “*Kahraman*”, “*Öz Yurt*”, “*Beyaz Kahraman*”, “*Yılmazların İnkizleri*” isimli eserlerin de sahnelenmesine karar vermiştir.²¹⁵² 1933 yılı içerisinde sahnelenen bu piyesleri 4.000'e yakın vatandaş izlemiştir.²¹⁵³

Şube üyelerince temsil edilen bu oyunlarla, vatandaşların eğitilmesinin yanı sıra tiyatro sevgi ve zevkine sahip belirli bir kitlenin oluşturulmasına da çalışılmıştır. Bu nedenle oyunlar daha fazla vatandaş tarafından izlenebilsin düşüncesiyle defalarca sahnelenmiştir. Bunda halkevi salonunun 250-300 kişilik olması da etkili olmuştur. Ayrıca köylülerin bilgileri ve ulusal bilinçleri artsın düşüncesiyle şube tarafından bir tane gezici sahne oluşturulacağı ifade edilmiştir. Faaliyet alanını sadece Adana şehir merkezi ile sınırlı tutmayan şube üyeleri zaman zaman kazalara, kasabalara hatta

²¹⁴⁷ *Adana Halkevinde Bir Ay (15 Nisan-15 Mayıs)*, **Görüşler**, S.3 (1 Haziran 1937), s.46; *Adana Halkevinde Dört Buçuk Ay*, **Görüşler**, S.4 (Birinci Teşrin 1937), s.24; *Halkevinde Bir Ay*, **Görüşler**, S.6 (Birinci Kânun 1937), s.34; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.160.

²¹⁴⁸ “*Evimizin Bir Senelik Çalışma Hülâsası*”, **Görüşler**, S.32 (Şubat 1941), s.34.

²¹⁴⁹ **CHP Halkevleri Öğreneği**, s.12; **Adana Halkevi Temsil Kolunun Sahne ve İdare İşlerine Ait Talimat**, Adana 1943.

²¹⁵⁰ Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları isimli eserde şubenin 88 üyesi olduğu belirtilerek bunların 7'sinin muallim, 1'inin tüccar, 1'inin çiftçi, 15'inin işçi, 1'inin güzel sanatlar, 63'ünün de diğer meslek gruplarına mensup olduğu belirtilmiştir. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s.86-87.

²¹⁵¹ “*Halkevi Temsil Şubesinde Hazırlıklar*”, **Yeni Adana**, 13 Teşrinievvel 1933, s.2.

²¹⁵² **Adana Halkevi**, Adana 1933, s.3.

²¹⁵³ **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s.3.

köylere dahi gitmişlerdir. İlk temsiller erkekler tarafından sahnelenirken zaman içerisinde kızlarda bu oyunlarda rol almaya başlamıştır.²¹⁵⁴

1935 yılında “Kör”, “Mete”, “Has Bahçe”, “Ödenen Borç”, “Mavi Yıldırım” isimli piyesler sahnelenmiştir. Bunlardan milletvekili Aka Gündüz’ün “Mavi Yıldırım” isimli piyesine olan yoğun ilgi oyunun üç defa daha tekrarlanmasına neden olmuştur. Bu oyunu 1936 yılı içerisinde sahnelenen “Yabancı”, “İstiklâl” ve “Soyulan Hırsız” piyesleri ile 1938 yılında oynanan ve yaklaşık 6.000 kişi tarafından izlenen “Uçurum”, “Yaşayan Ölü”, “Has Bahçe”, “Yarım Osman”, “Çapanoğlu”, “Fermanlı Deli Hazretleri”, “Kanun Adamı” ve “Tavsiye Mektupları” isimli piyesler takip etmiştir. 1939 yılında ise Erzincan depremzedelerinin yararına “Yedekçi” opereti sahnelenmiştir. Bunun yanı sıra aynı gerekçe ile İstanbul Operet heyeti misafir edilerek 9 temsil verdirilmiştir.²¹⁵⁵

Temsil şubesi tarafından sahnelenen oyunlar Adana şehir merkezinin yanı sıra henüz halkevi bulunmayan Kozan, Ceyhan, Dört Yol gibi ilçeler ile köylerde de sahnelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle Kozan’a giden şube üyeleri, “İstiklâl” ve “Yabancı” isimli piyesleri sahnelemişlerdir. Kozan’dan sonra Dört Yol ve Ceyhan’da da sahnelenen oyunlar büyük ilgi görmüştür. Nitekim 27-28 Haziran 1936 tarihlerinde Ceyhan’da gerçekleşen gösterileri yaklaşık olarak 3.000 kişi izlemiştir. İncirlik ve Gerdan köylerinde sahnelenen “Kanun Adamı” ve “Tavsiye Mektupları” isimli piyesleri ise yaklaşık olarak 1.000 kişi izlemiştir.²¹⁵⁶

1938 yılına kadar yaklaşık olarak 46.000 kişi tarafından izlenen 75 temsil veren şube, bu süre zarfında “İstiklâl”, “Mavi Yıldırım”, “Mete”, “Has Bahçe”, “Kör”, “Ödenen Borç”, “Yabancı”, “Ana”, “Mahçuplar”, “Hülleci”, “İtaat İlâmi”, “Uçurum”, “Yaşayan Ölü”, “Himmetin Oğlu”, “Soyulan Hırsız”, “Yarım Osman”,

²¹⁵⁴ “Halkevimiz Bir Ay İçinde Neler Yaptı?”, **Ak Günler**, S.2 (2 Şubat 1935), s.1; “Halkevimizde Önümüzdeki Sene İçinde Daha Verimli İşler Görülecek”, **Ak Günler**, S.3 (2 Mart 1935), s.3; 30 Haziran 1935’de Ceyhan’a giden şube üyeleri, “Kör” piyesini burada da başarılı bir şekilde temsil etmişlerdir. “Halkevi Geçen Ay Ne Yaptı”, **Ak Günler**, S.7 (1 Temmuz 1935), s.2.

²¹⁵⁵ “Halkevimizin Bir Aylık Çalışma Bilânçosu”, **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.2; “Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu” **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.3; “Halkevimizde Temsiller”, **Akgünler**, S.14 (15 Mart 1936), s.4; **Görüşler**, S.15 (Şubat 1939), s.6; “Evimizin İkinci Teşrin Çalışma Hülâsaları”, **Görüşler**, S.23 (Birinci Kânun 1939), s.47; “Evimizin 1940 Kânunusani Çalışma Hülâsası”, **Görüşler**, S.24 (İkinci Kânun 1940), s.31.

²¹⁵⁶ “Halkevimizin Bir Aylık Çalışma Bilânçosu”, **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.2; “Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları”, **Akgünler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.2; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.25; “Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları”, **Akgünler**, S.19 (8 Temmuz 1936), s.1; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.52; “Evimizin Dört Aylık Çalışma Hülâsası”, **Görüşler**, S.20-21 (Birinci Teşrin 1939), s.61.

“Çapanoğlu”, “Fermanlı Deli Hazretleri”, “Kanun Adamı”, “Tavsiye Mektupları” isimli oyunları sahnelemiştir. Bunun yanı sıra ilerleyen dönemlerde “Sancağın Şerefi”, “Uzun Mehmet”, “Ateş”, “Yedekçi”, “Yanık Efe”, “Kafa Tamircisi”, “Zehirli Kucak”, “Kavga Sonu”, “Bir Doktorun Ödevi”, “Haydi Suna”, “Para Delisi”, “Bir Millet Uyanıyor”, “Yanlış Yol”, “Kinin”, “Kumar”, “Değişen Adama”, “İnsan Sarrafi”, “Vatan ve Vazife”, “Kuyruk Acısı”, “Para Delisi”, “Beyaz Baykuş”, “Bir Gönül Masalı”, “Katil”, “Dingillizâdeler”, “Vazife”, “Hastalık Hastası”, “Gömdüğüm O Cihan”, “Çoban”, “Ayşe” Opereti ile “Ceza Kanunu” vodvilini de sahnelemiştir.²¹⁵⁷

Zaman zaman diğer şehir halkevlerinin temsil kolları da şehre gelerek oyunlar sahnelemiştir. Ankara Halkevi temsil kolu tarafından 27-29 Nisan 1939 tarihleri arasında gerçekleştirilen bu tarz bir etkinlikte sahnelenen “Zor Nikah”, “Çakır Ali”, “Bir Kelime”, “Palavra” ve “Karargah” gibi oyunları yaklaşık olarak 4.000 yakın kişi izlemiştir. Bunun yanı sıra şube üyeleri de zaman zaman farklı şehirlere giderek temsiller sahnelemiştir.²¹⁵⁸

Spor Şubesi: Türk gençliğinde ve halkında spor ve beden hareketlerine ilgi ve sevgi uyandırmak, sporun ve bütün beden hareketlerinin fenni usuller ve kurallar içerisinde sistemli ve planlı bir şekilde yapılabilmesi için Türkiye İdman Cemiyetleri Federasyonu’na girmiş veya girmemiş spor kulüplerinin gelişmesine çalışmak, federasyona girmemiş kulüplerin federasyon tüzüğüne istediği değere yükseltilerek federasyona girmelerini, kulüp bulunmayan yerlerde kulüp kurulması ve herhangi bir kulüp dahilinde yer almayan gençleri kulüplere girmeye sevk ederek fenni usuller dahilinde birer sporcu olarak yetişmelerini sağlamak, yöresel jimnastik günleri düzenlemek, üç dört yılda bir yurt genelinde büyük jimnastik bayramları tertipleme ve yurt sevgisini kuvvetlendirmek için geziler düzenlemeyi amaçlamıştır.²¹⁵⁹ Bu

²¹⁵⁷ Nurhan Tekerek, “Halkevleri (1932-1951), Temsil Şubeleri ve Bir Örnek: Adana Halkevi Temsil Şubesi”, **Erdem**, C.15, S.43 (Mayıs), s.22-23; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.160. “Fedakârlık” ile “Antigoni ve Kral Oedipus” piyeslerinin provalarının yapıldığı ifade edilmesine rağmen sahnelendiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. “Halkevimizin Geçen Bir Aylık Faaliyetinin Hülâsası”, **Görüşler**, S.29 (I. ve II. Teşrin 1940), s.41; “Halkevi Çalışmaları”, **Görüşler**, S.82-83 (Ekim-Kasım 1945), s.24.

²¹⁵⁸ “Evimizin Nisan-Mayıs Çalışmaları”, **Görüşler**, S.18 (Mayıs 1939), s.31; “Evimizin Nisan Ayı Çalışma Hülâsası”, **Görüşler**, S.27 (Nisan 1940), s.39.

²¹⁵⁹ **CHP Halkevleri Öğreneği**, s.12-13.

doğrultuda öncelikle beden terbiyesini halka anlatmaya çalışmıştır. Şubenin 1933 yılında 6'sı kadın, 705'i erkek olmak üzere 711 üyesi bulunmaktadır.²¹⁶⁰

Şubenin gelişmesi için çalıştığı spor dalları arasında cirit, tenis, atlısporlar, futbol, yüzme, dağ sporları, bisiklet, avcılık, atıcılık, voleybol, atletizm, güreş ve kayak yer almıştır. Bunun yanı sıra bambo kamışı, disk ve gülle satın alınarak bu dallarda mücadele edecek sporcuların yetiştirilmesine de çalışılmıştır. Ancak cirit, tenis ve atlısporlulara özel önem verilmiştir. Bu bağlamda cirit sporunun gelişmesi için “*Cirid Oyununun Kuralları*” adlı bir kitapçık bastırılmış,²¹⁶¹ genellikle bahar ve kış aylarının her Cuma günü ortalama 2.000-3.000 kişi tarafından izlenen müsâbakaları tertiplenmiştir.²¹⁶² Ancak yaz sıcaklarının başlaması ile ciritin yerini tenis ve yüzme gibi spor dalları almıştır. Özellikle Seyhan nehrinin varlığı ile yaz süresinin uzun olması yüzme sporunun gelişmesine neden olmuştur. Tenis sporunun gelişmesi için zaman zaman müsâbakalar düzenlenmiş, bu nedenle halkevinin bahçesine bir tane de tenis sahası yaptırılmıştır. Ancak bununla yetinilmeyerek stadyuma da bir tenis sahası yapılması için belediyeye müracaatta bulunulmuştur. Bu isteğin belediye tarafından uygun görülmesi üzerine başlayan çalışmalar neticesinde yapımı tamamlanan yeni tenis sahası 1936 Mayıs ayı içerisinde törenle açılmıştır.²¹⁶³ Atlısporların gelişmesi için de aralarında Vali Tefik Hâdi Baysal, CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı Balıkesir Saylavı Öрге Evren, Tümgeneral Salih Avgın'ında yer aldığı bir “*Atlı Spor Kulübü*” kurulmuştur.²¹⁶⁴ Ancak coğrafi koşulların etkisiyle gelişmesi için çalışılan dağ sporları Toroslara tanımaya yönelik gezilerden ibaret kalmıştır. Bunun yanı sıra bisiklet sporunun gelişmesi için ödüllü yarışlar, avcılık ve atıcılık sporunun gelişmesi için süre-

²¹⁶⁰ Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları isimli eserde ise şubenin 700 üyesi olduğu belirtilerek bunların 10'unun muallim, 17'sinin tüccar, 43'ünün çiftçi, 4'ünün işçi, 626'sının diğer meslek gruplarına mensup olmak üzere 5'inin kadın 695'inin erkek olduğu belirtilmiştir. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.114-115.

²¹⁶¹ “*Halkevimizin Başardığı İşler*”, **Ak Günler**, S.1 (5 Sonkânun 1935), s.3; “*Faydalı Bir Kurumumuz. Halkevi Nasıl Çalışıyor ve Önümüzdeki Günlerde Nasıl Çalışacak?*”, **Ak Günler**, S.10 (2 İlkânun 1935), s.2; **Cirit Oyununun Kuralları**, Adana 1935; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.25.

²¹⁶² **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.160; **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.3; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.17, 21, 25.

²¹⁶³ “*Halkevimizin Bir Aylık Çalışması*”, **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.2.

²¹⁶⁴ “*Atlı Spor Kulübü*”, **Akgünler**, S.10 (2 İlkânun 1935), s.3; “*Atlı Spor Kulübü*”, **Akgünler**, S.12 (20 İkincikânun 1936), s.2. Kulübün tüzüğü için bkz. **Çukurova Atlı Spor Kulübü İç Tüzüğü**, Adana 1936; **BCA**, 490.01.1125.106.3. Ancak Yeni Adana gazetesinin 1 Haziran 1940 tarihli nüshasında yer alan “Adana Atlıspor Kulübü Resmen Teşekkül Etti” başlıklı haberde Vali Faik Üstün'ün başkanlığı altında Atlıspor Kulübü'nün yeniden ihya edildiği bilgisine yer verilmiştir. “Adana Atlıspor Kulübü Resmen Teşekkül Etti”, **Yeni Adana**, 1 Haziran 1940.

avları, atletizmin gelişme için de ödüllü kır koşuları düzenlenmiştir.²¹⁶⁵ Genel olarak beden, ruhen ve ahlâken nitelikli sporcuların yetişmesi için faaliyet göstermiş olan şube, zaman zaman Çukurova bölgesindeki bütün sporcuların iştirâk ettiği spor bayramları da düzenlemiştir.²¹⁶⁶ Ayrıca daha önce filme alınan spor hareketleri ile Almanya'dan getirilen spor filmleri ücretsiz olarak halka gösterilmiş, beden terbiyesi ile alakalı konferansların yanı sıra spor geceleri tertiplenmiştir.²¹⁶⁷

Sosyal Yardım Şubesi: Halkevinin bulunduğu bölgede yardıma muhtaç kadın, çocuk, malûl, ihtiyar ve hasta vatandaşlar için toplumun şefkat ve yardım duygularını uyandırmak ve yükseltmek, hayır cemiyetlerinin ve sağlık kuruluşlarının görevlerini layıkıyla yerine getirmelerine, kimsesizler yurdunun, kreşlerin, talebe yurtlarının, işçi tedavi merkezleri gibi sosyal yardım kurumlarının çalışmalarını faydalı kılacak şekilde düzenlemelerine yardımcı olmak, cezaevlerinde bulunan düşkünleri gözetmek, kimsesiz okul çocuklarının giysi, yemek ve yatacak sorunlarıyla ilgilenmek, hastaların tedavi edilmelerini sağlamak, köylerden gelen tedaviye muhtaç kişilerin barındırılması ve tedavilerinin yapılmasını sağlamak, işsizlerin iş bulmalarına yardımcı olmak için çalışmıştır. Bunun için gerekli olan maddi kaynağı ise organize ettiği müsamere, gezi ve eğlencelerden elde etmiştir.²¹⁶⁸

Adana Halkevi sosyal yardım şubesi de fakir hastalara tedavi, ilaç, nakdî yardım ve ekmek karnesi, yoksul öğrencilere kırtasiye, kitap, giyecek, yiyecek ve nakdî yardım, yüksek öğrenim öğrencilerine yol parası ve nakdî yardım, fakir yolculara yol parası, cezaevinde bulunanlara alfabe ve kırtasiye yardımı ile köyde yaşayan vatandaşların resmî kurumlardaki işlerinin halledilmesi hususunda yardımcı olmuştur. Bunun yanı

²¹⁶⁵ Şubenin bu kapsamdaki en önemli faaliyeti "Atatürk Koşusu" olmuştur. 1939 yılında yapılan 3.500 metrelik koşuya 73 atlet iştirak etmiştir. "Evimizin İkinci Teşrin Çalışma Hülâsaları", **Görüşler**, S.23 (Birinci Kânun 1939), s.47. 1941 yılında yapılan 2.500 metrelik koşuya ise 235 atlet katılmıştır. "Evimizin İki Aylık Çalışması", **Görüşler**, S.40-41 (Birinci-İkinci Kânun 1939), s.60. "Faydalı Bir Kurumumuz. Halkevi Nasıl Çalışıyor ve Önümüzdeki Günlerde Nasıl Çalışacak?", **Ak Günler**, S.10 (2 İlkânun 1935), s.2; "Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu", **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.3; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.25, 52.

²¹⁶⁶ "Spor Bayramı", **Akgünler**, S.16 (23 Nisan 1936), s.4.

²¹⁶⁷ "Evimizin Aylık Bilânçosu", **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.1; "Geçen Ay İçinde Halkevimiz", **Ak Günler**, S.6 (3 Haziran 1935), s.2; "Faydalı Bir Kurumumuz. Halkevi Nasıl Çalışıyor ve Önümüzdeki Günlerde Nasıl Çalışacak?", **Ak Günler**, S.10 (2 İlkânun 1935), s.2; "Halkevimizin Bir Aylık Çalışması", **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.2; "Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları", **Akgünler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.2.

²¹⁶⁸ **CHP Halkevleri Öğreneği**, s.14-15. Adana Halkevinin Sosyal Yardım şubesi 1941 yılında düzenlediği pehlivân güreşi müsâbakasından 106 lira gelir elde etmiştir. "Evimizin İki Aylık Çalışması", **Görüşler**, S.40-41 (I. Kânun 1941-II Kânun 1942), s.60.

sıra Erzincan depreminde olduğu gibi sosyal içerikli projelerde düzenlemiştir.²¹⁶⁹ Bu faaliyetler için ihtiyaç duyduğu parayı ise düzenlemiş olduğu balo, müsamere, konser, temsil ve garden parti gibi etkinlikler ile hayırseverlerin bağışlarından karşılamıştır.²¹⁷⁰

1933 yılında 4'ü kadın, 475'i erkek olmak üzere 494 üyesi bulunan şube²¹⁷¹, daha ziyade fakir öğrencilere yönelik sosyal içerikli projeler yürütmüştür. Şubenin öğrenci odaklı faaliyet göstermesinde Adana'daki kimsesiz ve yoksul öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayan Himaye-i Etfal ile Maârif Cemiyetinin yeterince yardım alamamaları nedeniyle öğrencilere yaptıkları yardımları kesmesi etkili olmuştur. Bu nedenle daha önce bu kurumlardan yardım alan öğrenciler halkevine müracaat ederek yardım talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı Örgü Evren'in himayesinde Halkevi İçtimai Muavenet Şubesi, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Maârif Cemiyeti temsilcilerinden oluşan bir heyet tarafından 25 Teşrinisani 1933 tarihinde Bakımevi kurulmuştur.²¹⁷²

Çocuk Esirgeme Kurumunun idaresinde ve halkevinin himayesinde kurulan bakımevi, öğrencilere yönelik olarak açılmasından dolayı okulların açık olduğu dönemde faaliyet göstermiştir. Bu bağlamda 1938 yılında 3.000'den fazla öğrenciye 7.455 lira nakdî yardım yapmış, yeme, içme, barınma, giyim, defter, kitap gibi ihtiyaçları içinde 3.037 lira harcamıştır. Örnek olarak 1933-1934 eğitim öğretim döneminde 450 civarında öğrenciye öğle yemeği vermiş, 30 öğrencinin ise her türlü yeme, içme ve yatma ihtiyacını karşılamıştır.²¹⁷³ 1934-1935 eğitim öğretim dönemi kapsayan 27 Ekim 1934-30 Haziran 1935 tarihleri arasında günde 650-750 arasında öğrenciye yemek vermiştir. Bunun yanı sıra 33 çift terlik, 860 çift çorap, 18 kasket, 18 takım elbise, 41 çift kundura, 41 gömlek, 49 takım iç çamaşırı, 5 pantolon, 31 parça kullanılmış pantolon, ceket, muşamba, 926 metre elbiselik keten, 786 çift yemeni, 874

²¹⁶⁹ "Evimizin İkinci Teşrin Çalışma Hulâsaları", **Görüşler**, S.23 (Birinci Kânun 1939), s.48; "Adana Halkevinin Bir Aylık Tarihi", **Görüşler**, S.53 (Mayıs 1943), s.15; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.25.

²¹⁷⁰ "Halkevi Aylık Çalışmaları", **Görüşler**, S.71 (İkinci Teşrin 1944), s.16.

²¹⁷¹ Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları isimli eserde şubenin 472 üyesi olduğu belirtilerek bunların 1'inin avukat, 16'sının doktor, 10'unun muallim, 37'sinin tüccar, 69'unun çiftçi, 6'sının işçi, 333'ünün de diğer meslek gruplarına mensup olmak üzere 4'ünün kadın, 468'inin erkek olduğu belirtilmiştir. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.90-91.

²¹⁷² "Halkevimiz Geçen Ağustos Ayında Neler Yaptı?", **Ak Günler**, S.8 (2 Eylül 1935), s.3; "Bakımevi Çocukları", **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.1.

²¹⁷³ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.163; "Evimizin Aylık Bilânçosu", **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.1; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.18.

adet kalem ve defter ile 150 lira kıymetinde kitap dağıtmış, sağlık problemi olanların ise tedavilerini yaptırmıştır. Bunların karşılığında ise 9.378 lira 17 kuruş harcamıştır.²¹⁷⁴

Okulların kapanması ile birlikte öğrencilere yapılan yardım miktarı azaltılmak suretiyle vatandaşlara yönlendirilmiştir. Eylül ayı ile birlikte lise son sınıf öğrencilerinden çalışkan, terbiyeli, yoksul ve sıhî durumları çalışmaya elverişli olmayanların okullar açılana kadar ki yiyeceklerini temin etmiş, hasta olanların tedavilerini yaptırmış, mekteplerini bitirip yüksek mekteplere gidecek olanların yol masraflarını karşılamıştır. Cezaevinde bulunan mahpuslarla da ilgilenen şube, cezaevinde bulunan dersihâne ile okulun kalem, kitap gibi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bunun yanı sıra sağlık konusunda da dikkat çekici faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda bulaşıcı hastalıklarla ilgili konferanslar düzenlemiş, Sağlık Bakanlığı tarafından gönderilen ve hastalıklarla ilgili bilgi veren filmlerin gösterimini halkevi bahçesinde ücretsiz olarak gerçekleştirmiş, tifüs hastalığı sebebiyle sabun dağıtmış, bulaşıcı hastalıklardan korunma çareleri tavsiye eden 2.000 broşür ile umûmî yerlere asılmak üzere de 100 adet levha yaptırmıştır.²¹⁷⁵

Köyler ve köylülerle özel olarak ilgilenen şube, bu nedenle zaman zaman köycülük şubesiyle işbirliği yapmak suretiyle köylere yönelik geziler gerçekleştirmiştir. Bunun yanı sıra çalışmak amacıyla şehre gelen ve bu esnada hastalanan yoksul amele ve tarım işçilerinin muâyene ve tedavilerinin yapılması amacıyla 4 Haziran 1936 tarihinde Karşıyaka'da bir tane Bakımevi açmıştır.²¹⁷⁶ Her Perşembe günü şehirde toplanan işçilerden arzu edenler buraya gelerek ücretsiz olarak muâyene olmuştur. Bu bağlamda 1938 yılına kadar 10.566 hasta buradan istifade etmiştir. Bu dönemde Adana'da yaygın olarak görülen sıtmanın tedavisi için Sıtma Mücadele Enstitüsü ile işbirliği yapan şube, hastalığa yakalananlara kinin tedavisi uygulanması konusunda yardımcı olmuştur.²¹⁷⁷ Tarımsal işçi sezonunun sona ermesi ve işçilerin köylerine dönmesi üzerine Bakımevinin faaliyeti gelecek tarım sezonuna kadar tatil edilmiştir.²¹⁷⁸

²¹⁷⁴ "Evimizin Aylık Bilânçosu", **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.1; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.22; "Halkevimiz Geçen Ağustos Ayında Neler Yaptı?", **Ak Günler**, S.8 (2 Eylül 1935), s.3.

²¹⁷⁵ "Geçen Ay İçinde Halkevimiz", **Ak Günler**, S.6 (3 Haziran 1935), s.2; "Halkevi Geçen Ay Ne Yaptı", **Ak Günler**, S.7 (1 Temmuz 1935), s.2; "Adana Halkevi Çalışmaları", **Görüşler**, S.52 (Nisan 1943), s.15.

²¹⁷⁶ "Halkevi Bakımyurdu Açıyor", **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.1; **Görüşler**, S.18 (Mayıs 1939), s.32; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.163.

²¹⁷⁷ "Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları", **Akgünler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.2.

²¹⁷⁸ "Halkevimizin Geçen On Beş Gün İçindeki Çalışmaları", **Akgünler**, S.20 (31 Temmuz 1936), s.3.

Halk Dershâneleri ve Kursları Şubesi: Halkın eğitim seviyesini yükseltmek için faaliyet gösteren şube, tarih ve yurt bilgisi, sosyal bilgiler, yabancı dil, hesap, daktilo kullanımı, motor gibi konularla ilgili kurslar düzenlemiş, kurslardan mezun olanlara da birer belge vermiştir.²¹⁷⁹ 1933 yılında 7'si kadın, 134'ü erkek 141 üyesi bulunan şubenin²¹⁸⁰, en önemli faaliyetleri okuma yazma bilmeyenler, ikmale kalan öğrenciler ve sanatkârlar için açtığı meslek kursları olmuştur. Bu nedenle sadece 1936 yılında muhtelif türde 500 kurs açmıştır.²¹⁸¹ İkmale kalan ve öğretmen tutacak kadar ekonomik durumu iyi olmayan öğrencilere yönelik olarak da Fransızca, Almanca, İngilizce, Matematik, İngilizce, Türkçe ve Fen Bilgisi kursları düzenlemiştir.²¹⁸² 1938 yılına kadar açılmış olan kurslardan istifade eden kişi sayısı 4.797'ye ulaşmıştır.²¹⁸³

Sanatkârlara yönelik ilk kurs ise 1936 yılında nalbantlar için açılmıştır. Kurs neticesinde başarılı olan 45 nalbandın belgeleri, halkevi bahçesinde gerçekleştirilen törenle verilmiştir. Bunun yanı sıra arıcılık, motor, dokumacılık, sahne bilgisi, hitabet, resim, daktilo, biçki dikiş, makyaj ve gazlarla ilgili kurslar da düzenlemiştir. Arıcılık kursunu başarıyla tamamlayanlar ise yeni model arı kovanları ile ödüllendirilmiştir.²¹⁸⁴

Hapishânedeki mahkûmların eğitimi ile de ilgilenen şube, ilk olarak okuma yazma kursu açmıştır. Kursa katılanların defter, kalem ve alfabe gibi ihtiyaçları da halkevi tarafından karşılanmıştır. Okuma yazmayı bilenlerin geliştirmesi için de kitap tedarik edilmiştir. Ayrıca cezaevinde açılması düşünülen okulda öğreticilik yapacak mahpuslara yönelik olarak ders verme usullerinin gösterildiği bir kurs açılmıştır. Bunun yanı sıra nadiren de olsa konferans düzenlemiştir.²¹⁸⁵

²¹⁷⁹ **CHP Halkevleri Öğreneği**, s.15-16.

²¹⁸⁰ Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları isimli eserde ise şubenin 138 üyesi olduğu belirtilerek bunların 33'ünün muallim, 3'ünün tüccar, 11'inin çiftçi, 6'sının işçi, 85'inin diğer meslek gruplarına mensup olmak üzere 8'inin kadın 130'unun ise erkek olduğu belirtilmiştir. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.110-111.

²¹⁸¹ "Halkevimizin Başardığı İşler", **Ak Günler**, S.1 (5 Sonkânun 1935), s.3; **1937 Yıldönümü Broşürü Geçen Yılda Halkevleri Nasıl Çalıştı?**, Ankara 1937, s.24.

²¹⁸² "Evimizin Aylık Bilânçosu", **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.1; "Halkevimiz Geçen Ağustos Ayında Neler Yaptı?", **Ak Günler**, S.8 (2 Eylül 1935), s.1; "Halkevimizin Bir Aylık Çalışma Bilânçosu", **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.2.

²¹⁸³ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.164.

²¹⁸⁴ "Şehrimizde Bir Arıcılık Kursu Açılıyor", **Akgünler**, S.12 (20 İkincikânun 1936), s.3; "Halkevimizde Yeniden Arıcılık, Daktilo ve Resim Kursları Açıldı", **Akgünler**, S.14 (15 Mart 1936), s.1; "Nalbantlar Kursu Büyük Bir Muvaffakiyete Sona Erdirildi", **Akgünler**, S.16 (23 Nisan 1936), s.3; "Halkevimizin Bir Aylık Çalışma Bilânçosu", **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.2.

²¹⁸⁵ "Halkevi Geçen Ay Ne Yaptı", **Ak Günler**, S.7 (1 Temmuz 1935), s.2; "Evimizin 1940 Kânunusani Çalışma Hülâsası", **Görüşler**, S.24 (II. Kanun 1940), s.33.

Kitapsaray ve Yayın Şubesi: Şubenin adı 1940 yılında “*Kütüphanâ ve Yayın Şubesi*” olarak değiştirilmiştir. Halkın bilgisinin artırılması amacıyla açılan her halkevinde bir kütüphanâ ile okuma odası açılması zorunlu tutulmuştur. Kütüphanâyeye konulacak eserlerin satın alma veya abonelik sistemiyle tedarik edilebileceği, şahsi kütüphanelerde bulunan ve okutulmasında fayda görülen kitapların da ödünç olarak veya uygun bir meblağ karşılığında kiralanabileceği belirtilmiştir. Kütüphanâ ve okuma odalarına ayrı bir dolap dolduracak kadar eser bağışlayanların adının ise kütüphanenin görünür bir yerine yazılması istenmiştir.²¹⁸⁶ Adana Halkevinin ilgili şubesi de oluşturmuş olduğu kütüphanâ ve okuma odaları, gerçekleştirmiş olduğu sinema filmi gösterimleri ve yayınlamış olduğu “*Ak Günler*”, “*Görüşler*” ve “*Çukurova*” isimli süreli yayınların yanı sıra “*Adana Halkevi Broşürü*”, “*12 Yılın Kültürü*”, “*Cumhuriyet Bayramı Propaganda Broşürü*”, “*Cirit Oyununun Kuralları*”, “*12 Yılın Kültürü 1923-1935*”, “*5 İkinci Kânun 1922*”, “*1937 Yılı Karacaoğlan Gecesi Programı*”, “*Motor Kurslarına Ait Notlar*”, “*Ağtlar 1*” ve “*Seyhan Anıtları*” gibi kitaplar ile halkevinin en faal şubelerinden birisi olmuştur.

1933 yılında 18’i kadın, 248’i erkek olmak üzere 266 üyesi bulunan şube²¹⁸⁷, gençliğin rejime bağlı bir şekilde yetiştirilmesi için cumhuriyet ideolojisine uygun eserlerden müteşekkil 1.493 cilt kitaba sahip bir kütüphanâ oluşturmuştur.²¹⁸⁸ Her ay ortalama 400 kişinin istifade ettiği kütüphanenin gördüğü ilgi üzerine Kuruköprü civarına da bir şube açılmıştır. Kitapların yanı sıra vatandaşların istifade etmesi için her gün Ankara ve İstanbul gazeteleri ile mahallî gazete ve mecmualar da satın alınmıştır.²¹⁸⁹ Kütüphanenin kitap mevcudu 1936 yılında 2.377’ye, 1938 yılında 4.156’ya, 1945 yılında ise 10.000 cilde yaklaşmıştır.²¹⁹⁰ Ancak bununla da yetinmeyen şube, başta hapishâne olmak üzere şehrin muhtelif yerlerine okuma odaları açmak üzere çalışmalar yapmıştır. Hapishânedede açılan okuma odasına konulmak üzere halkevinin umûmî kütüphanesinde fazla nüshası bulunan kitapların yanı sıra çeşitli gazete ve

²¹⁸⁶ **CHP Halkevleri Öğreneği**, s.16-18.

²¹⁸⁷ Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları isimli eserde şubenin 260 üyesi olduğu belirtilerek bunların 31’inin muallim, 28’inin tüccar, 6’sının çiftçi, 8’inin işçi, 187’sinin diğer meslek gruplarına mensup olmak üzere 22’sinin kadın 238’inin erkek olduğu belirtilmiştir. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.94-95.

²¹⁸⁸ **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.3; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.19.

²¹⁸⁹ **Adana Halkevi**, Adana 1933, s.6.

²¹⁹⁰ “*Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu*”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.4; “*Halkevimizin Bir Aylık Çalışma Bilânçosu*”, **Akgünler**, S.17 (1 Haziran 1936), s.2; “*Halkevimizin Geçen On Beş Gün İçindeki Çalışmaları*”, **Akgünler**, S.20 (31 Temmuz 1936), s.3; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.164; “*Halkevi Çalışmaları*”, **Görüşler**, S.81 (Eylül 1945), s.16.

mecmualar ile mahkumların ahlâki ve ruhi halleri üzerinde müspet tesirler yapacak nitelikte kitaplar sipariş etmiştir. Bu kütüphane ve okuma odalarının yanı sıra Yemişli, Misis, Yunusoğlu, Kadıköyü, Zeytinli, İncirlik, Baklalı ve Büyükçıldırım köylerinde de birer kütüphâne açmıştır.²¹⁹¹

Faaliyetlerini çok yönlü olarak devam ettiren şube, sinema konusundaki çalışmaları ile de adından söz ettirmiştir. Öncelikle 1935 yılı içerisinde satın alınan sesli sinema makinesi sayesinde önemli gün ve gecelere dair etkinlikler ilerleyen dönemlerde vatandaşlara izlettirmek üzere kayda alınmıştır. Bunun yanı sıra yöre halkının ekseriyetinin temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılığa dair filmlerde gösterilmiştir. Herhangi bir ücret alınmadan gerçekleştirilen bu etkinliklerden fazla sayıda vatandaşın yararlanması için şehrin muhtelif yerlerine yerleştirilmek üzere iki tane hoparlör, bir tane de mikrofon satın alınmıştır. Gösterimi gerçekleştirilen filmlerden köylülerin istifade etmesi için de çalışmalar yapılmıştır. Şubenin üzerinde durduğu bir diğer konu da güzel sanatlar şubesinin işbirliği ile gerçekleştirdiği müzik yayını ile kitap sergisi olmuştur.²¹⁹² 1940 yılı Mayıs ayı sonunda açılan kitap sergisini yaklaşık olarak 6.000 kişi, 1941 yılında açılan sergiyi ise yaklaşık olarak 3.330 kişi gezmiştir.²¹⁹³ Bunun yanı sıra şube tarafından zaman zaman konferanslar da düzenlemiştir.²¹⁹⁴

Köycülük Şubesi: Köylerin iktisadi ve sosyal açıdan gelişmelerini, köylüler ile şehirliler arasında karşılıklı sevgi ve dayanışma duygusunun oluşması ve kuvvetlenmesini amaçlamıştır. Bu doğrultuda şubenin köyleri mümkün olduğu kadar sık ziyaret edeceği, halkevi müsamerelerine köylüleri, halkevi üyelerini de köylerde düzenlenecek etkinliklere davet ederek aralarında kaynaşma sağlamaya çalışacağı, dershâne ve kurslar şubesi ile işbirliği yapmak suretiyle köylülere yönelik okuma yazma kursu açacağı, yazı yazmasını bilmeyen köylülerin mektuplarını yazacağı, sosyal yardım şubesinin desteğiyle hasta köylüleri tedavi ettireceği, şehit köylülerin aile ve öksüzlerini korumaya alacağı ve bunların şehirde yapılacak resmî işlerini takip edeceği

²¹⁹¹ “Evimizin Aylık Bilânçosu”, **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.1; “Evimizin Temmuz ve Ağustos Faaliyeti”, **Görüşler**, S.37 (Eylül 1941), s.27.

²¹⁹² “Geçen Ay İçinde Halkevimiz”, **Ak Günler**, S.6 (3 Haziran 1935), s.2; “Halkevimiz Geçen Ağustos Ayında Neler Yaptı?”, **Ak Günler**, S.8 (2 Eylül 1935), s.2; “Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları”, **Akgünler**, S.19 (8 Temmuz 1936), s.4.

²¹⁹³ **Görüşler**, S.28 (Eylül 1940), s.32; “Evimizin Haziran Ayı Faaliyeti”, **Görüşler**, S.36 (Haziran 1941), s.36.

²¹⁹⁴ “Evimizin 1940 Şubat Çalışma Hulâsası”, **Görüşler**, S.25-26 (Şubat-Mart 1940), s.36.

belirtilmiştir. Ayrıca bütün köy öğretmenlerinin de halkevi köycülük şubesinin tâbi üyeleri olduğu belirtilmiştir.²¹⁹⁵

Adana Halkevinin açıldığı tarihlerde vilâyet nüfusunun yaklaşık olarak % 71'inin kırsal kesimlerde yaşadığı görülmektedir.²¹⁹⁶ Nüfusun ekseriyetini oluşturan bu insanların cumhuriyet değerlerine sahip bireyler haline getirilmesi ve yaşadıkları yerlerin sosyo-ekonomik açıdan kalkındırılması düşüncesi şubenin çalışmalarını anlamlı kılmıştır. Bu nedenle çalışmalarını Çukurova bölgesi için model olacak modern köyler inşâ etmek ve köylüleri aydınlatmak üzere iki noktada yoğunlaştırmıştır. 1933 yılında çiftçi, esnaf ve memur olmak üzere 516 kayıtlı üyesi olan şube²¹⁹⁷, Mihmandar, İncirlik, Zeytinlik ve Köprü köylerini model köyler olarak ele almıştır.²¹⁹⁸ Bunun yanı sıra Yemişli, Kürkçüler, Hadırlı, Kadıköyü, Baklalı ve Gerdan köyleriyle Misis, Tuzla ve Karataş nâhiyeleri ile havalisindeki köyler de şubenin faaliyetlerini yoğun olarak gerçekleştirdiği yerleşim yerleri olmuştur. Şubenin model köylere yönelik faaliyetlerinin temelini köy meydanı, köy odası ve köy mektebi yaptırmak, köydeki kümes ve ahırları ıslah ederek evlerden ayırmak, sokakları tanzim etmek, hayvan gübrelerini yerleşim yerlerinin dışını attırmak ve okul çağındaki çocukların okula gitmesini sağlamak şeklinde olmuştur. Bunun yanı sıra adı geçen köylerin krokileri hazırlanmış, hastaları muâyene edilmiş, buralarda spor müsâbakaları düzenlenmiş, temsiller gerçekleştirilmiş ve kütüphaneler oluşturulmaya çalışılmıştır. Halkevi tarafından şehirde gerçekleştirilen hemen hemen bütün aktiviteler bu köylerde de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Şubeler tarafından gerçekleştirilen gezilerin tamamına yakınının bu köylere yönelik olması halkevinin projeye verdiği önemin de önemli bir göstergesi olmuştur.

Şube tarafından organize edilen ancak kışın yağmurdan yazın sıcağın dolayısıyla gerçekleştirilemeyen köy gezileri ekseriyetle Mart-Haziran ve Eylül-Aralık ayları arasında gerçekleştirmiştir. Bu geziler esnasında bir taraftan köylerin ihtiyaçları tespit edilirken bir taraftan da köyde bulunan hastaların tedavisi yapılarak genel sıhhi konular,

²¹⁹⁵ **CHP Halkevleri Öğreneği**, s.18.

²¹⁹⁶ **1935 Genel Nüfus Sayımı, Seyhan Vilâyeti**, İstanbul 1937.

²¹⁹⁷ **Adana Halkevi**, Adana 1933, s.6-7. Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları isimli eserde ise şubenin 496 üyesi olduğu belirtilerek bunların 7'sinin avukat, 2'sinin doktor, 4'ünün muallim, 14'ünün tüccar, 299'unun çiftçi, 36'sının işçi, 134'ünün de diğer meslek gruplarına mensup olmak üzere tamamının erkek olduğu belirtilmiştir. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s.98-99.

²¹⁹⁸ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.167.

köylerin ağaçlandırılması, köyde yetiştirilen ürünler ve hayvancılık konusunda pratik bilgiler verilmiş, su kuyularının temizlenmesi ve köylerin ağaçlandırılması hususunda telkinde bulunulmuş, köylerin ağaçlandırılması için de fidan dağıtılmıştır.²¹⁹⁹

Geziler esnasında halkevinin diğer şubelerinden de istifade edilmiştir. Bu bağlamda müzeler komitesinin yardımı ile köylerin bakıma ihtiyacı olan yerler tamir ettirilmiş, içtimai yardım şubesinin yardımıyla hayvan ve insanlarda görülen hastalıklar ile bu hastalıkları önlemeye yönelik bilgiler verilmiş, hastaların da tedavisi yapılmıştır. Hatta tarım işçisi olarak çalışmak için şehre gelen köylüler de her Perşembe günü halkevi üyesi doktorlar tarafından muâyene edilerek hasta olanların tedavisi gerçekleştirilmiştir.²²⁰⁰ Geziler sırasında dikkat çeken bir hususta hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla arıcılığın ön plana çıkarılması olmuştur. Bu nedenle köylülere öncelikle eski metot ve modern metotlarla yapılan arıcılık arasındaki fark anlatılmıştır. Bunu modern metotlarla arıcılığın nasıl yapılacağına dair halkevi bünyesinde açılan ücretsiz kurslar takip etmiştir. Bu kursları başarıyla tamamlayanlara ise yeni model arı kovanları verilmiştir.²²⁰¹

Köylülerinin eğitilmesiyle özel olarak ilgilenen şube, düzenlemiş olduğu geziler, konferanslar, geceler ve açmış olduğu kurslarla bu doğrultuda faaliyette bulunmuştur. Şehirde gerçekleştirilen geceler ve konferanslarla bir taraftan köylülerin eğitilmesi amaçlanırken bir taraftan da köylülerle şehirliler arasında ortak bir bağ oluşturulmaya çalışılmıştır. Hatta köylülerin bilinçlendirilmesi için zaman zaman diğer şubelerle işbirliği de yapmıştır. Bu husustaki en dikkat çekici faaliyetlerden birisi neşriyat şubesi tarafından “*Türk köyü ve Türk köylüsü için*” parolasıyla yayınlanan Ak Günler gazetesinin köylere ulaştırılması ve köylülerin dileklerinin gazetede yayınlanmasına yönelik çalışmalar olmuştur.²²⁰² Gazeteyi köylere ulaştırmakla yetinmeyen şube,

²¹⁹⁹ “Halkevimizin Başardığı İşler”, **Ak Günler**, S.1 (5 Sonkânun 1935), s.3; “Evimizin Aylık Bilânçosu”, **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.1; “Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.4; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.167; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.22-23.

²²⁰⁰ “Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları”, **Akgünler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.2; **Adana Halkevi**, Adana 1938, s.27.

²²⁰¹ “Şehrimizde Bir Arıcılık Kursu Açılıyor”, **Akgünler**, S.12 (20 İkincikânun 1936), s.3; “Halkevimizde Yeniden Arıcılık, Daktilo ve Resim Kursları Açıldı”, **Akgünler**, S.14 (15 Mart 1936), s.1.

²²⁰² “Akgünler Köylü İçin Bir Dilek Köşesi Ayırdı”, **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.1; “Halkevimizin Nisan Bilançosu”, **Ak Günler**, S.5 (9 Mayıs 1935), s.4.

gazetenin okunması için de köy öğretmenlerinden yardım istemiştir. Gerçekleştirilen geziler esnasında gazetenin okunup okunmadığı da kontrol edilmiştir.²²⁰³

Müze ve Sergi Şubesi: Şube, millî ve mahallî tarihle ilgili kendi bölgesinde araştırma yapmak, elde edilen bilgileri halka sunmak, bulunan eserleri koruma altına almak, tarihi eser ve anıtların korunması için resmî makamları bilgilendirmek, halkevinin bulunduğu yerde resmî müzeler varsa zenginleştirmeye yoksa kurulmasına çalışmak, tarihi anıtların fotoğraflarını almak, tarihi değeri olan eski yazı, tezhip, divan, minyatür, çini, halı ve nakış gibi ulusal kültür değerleriyle eski ulusal giysiler, oyali yazmalar, kılıçlar, tüfekler ve tabancalarla, sedef, altın ve gümüş gibi kakma ve oyma etnografya belgelerini toplamaya çalışarak yerel müzelerin kurulması ve genişlemesi doğrultusunda faaliyette bulunmuştur.²²⁰⁴

1933 yılında tamamı erkek 57 üyesi bulunan²²⁰⁵ şubenin ilk faaliyeti Adana'da bulunan tarihi eserlerden bir albüm meydana getirmek üzere eski eserleri fotoğraflaması olmuştur. Bunun yanı sıra zaman zaman sergi de açmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen ilk sergi açılışı 1935 yılındaki yerli mamulât ve zirâî mahsuller sergisi olmuştur.²²⁰⁶ Bunu diğer halkevi şubelerinden köycülük komitesinin yardımıyla gerçekleştirilen etnografik araştırmalar sergisi, güzel sanatlar şubesinin işbirliğiyle gerçekleştirilen amatör resim sergisi ile halkevi tarafından açılan senelik fotoğraf ve resim sergisi takip etmiştir.²²⁰⁷ Zaman zaman açılan bu tarz sergilerin yanı sıra gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde elde edilen materyalleri teşhir amacıyla açılan sergilerde olmuştur. Nitekim bu nitelikteki bir serginin köycülük şubesinin yardımıyla ova ve dağ köylerinde yapılacak incelemeler neticesinde açılacağı belirtilmiştir.²²⁰⁸ Bunun yanı sıra Adana Müzesinin etnografya kısmının tamamlanması, Adana mezarlığındaki eski mezar taşlarının tetkik edilerek müzeye kaldırılması, eski eserlerin

²²⁰³ “Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.4.

²²⁰⁴ **CHP Halkevleri Öğreneği**, s.19.

²²⁰⁵ **Adana Halkevi**, Adana 1933, s.7. Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları isimli eserde ise şubenin 53 üyesinin olduğu belirtilerek bunların 1'inin avukat, 2'sinin muallim, 3'ünün tüccar, 5'inin çiftçi, 1'inin işçi, 41'inin de diğer meslek gruplarına mensup olmak üzere üyelerin tamamının erkek olduğu belirtilmiştir. **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, s.102-103.

²²⁰⁶ “Evimiz Aylık Bilânçosu”, **Ak Günler**, S.4 (6 Nisan 1935), s.3; “Halkevimizin 1935-1936 Yılındaki Çalışmalarının Kısa Bir Bilânçosu”, **Akgünler**, S.13 (23 Şubat 1936), s.4.

²²⁰⁷ “Halkevimizin Nisan Bilançosu”, **Ak Günler**, S.5 (9 Mayıs 1935), s.4; “Halkevimizin On Beş Günlük Çalışmaları”, **Akgünler**, S.18 (20 Haziran 1936), s.2.

²²⁰⁸ “Faydalı Bir Kurumumuz. Halkevi Nasıl Çalışıyor ve Önümüzdeki Günlerde Nasıl Çalışacak?”, **Ak Günler**, S.10 (2 İkkânun 1935), s.2.

ve kitabelerin resimlerinin alınarak bir deftere kaydedilmesi, Tepebağ mahallesinde gerçekleştirilen kazı neticesinde ortaya çıkan Bizans ve Hititlere ait eserlerin müzeye kaldırılması, Çukurova'daki anıt ve höyüklerin yağlıboya haritalarının yaptırılması ve şehirde bulunan eski han, hamam gibi belli başlı eserleri göstermek için hazırlanan “*Adana Broşürü*” şubenin dikkat çekici diğer çalışmaları olmuştur.²²⁰⁹

5.3. Adana Halkevinin Kapanışı

Adana Halkevi de Türkiye’de açılan diğer halkevleri gibi ilk açıldığı yıllardaki heyecanını yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır. Bu süreçte II. Dünya Savaşı yıllarının neden olduğu imkansızlıklar kadar savaş yıllarını müteakiben ortaya çıkan yeni siyasi ortamda etkili olmuştur. 7 Ocak 1946’da DP’nin kurulması daha önce CHP saflarında ve halkevlerinde çalışan pek çok bilim ve siyaset adamının DP’ye geçmesine neden olmuştur. 10 Mayıs 1949 tarihinde yeniden açılan Türk Ocakları da daha önce kendine ait olan ve halkevlerine verilmiş olan taşınmazları geri istemeye başlamıştır. Bunun yanı sıra daha önce belediye ve özel idare tarafından karşılanan halkevlerinin bütçeleri de DP’nin kurulmasından sonra uzun tartışmalara neden olmuştur. Halkevlerine yönelik bu tartışmalar, 14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleşen seçim neticesinde DP’nin iktidara gelmesiyle birlikte yeni bir safhaya girmiştir. Nitekim 8 Ağustos 1951 tarihinde kabul edilip 11 Ağustos 1951 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe konulan 5830 sayılı kanunla Türkiye genelindeki bütün halkevleri gibi Adana Halkevi de kapatılarak malları devlete devredilmiştir. Hazine tarafından belediyeye kiralanın Seyhan eski Halkevi binası ise Belediye binası olarak hizmet vermeye başlamıştır.²²¹⁰

6. Adana Hars Komitesi

1936 yılında Adana’yı ziyaret etmiş olan CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, şehirde yaşayan ve Türkçe konuşamayan kişilerin olduğunu ve bunların inkılapların öngördüğü doğrultuda yetiştirilmesi gerektiğini hükümete bildirmiştir. Bunun üzerine merkezi Ankara olmak üzere Adana ve İçel Hars Komiteleri açılmıştır. CHP’ne bağlı olarak açılan bu komitelerden Adana Hars Komitesi 11 Mart 1937 tarihinde faaliyete geçmiştir.²²¹¹ 31 kişiden oluşan komite; Türk dilini konuşamayan ve milliyeti hususunda yabancı propagandalar nedeniyle bilgisiz kalmış olan vatandaşları kültürel

²²⁰⁹ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.168; Görüşler, S.15 (Şubat 1939), s.13.

²²¹⁰ BCA, 030.18.01.02.132.34.12.

²²¹¹ Yunus Kâzım Köni, “Hars Komitesi”, Görüşler, S.2 (1 Mayıs 1937), s.1-2; “Hars Komitesi Nasıl Çalışıyor”, Görüşler, S.15 (15 Şubat 1939), s.25.

anlamda eğitmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle mesele iki aşamalı olarak ele alınmıştır. Öncelikle konuyla alâkalı olumsuz propagandalar etkisiz hale getirilmiş, akabinde de her köye ve her mahalleye okul açılmıştır.²²¹²

Komite tarafından 1937 yılında 17'si erkeklere, 16'sı kadınlara mahsus 33 dil dershânesi açılmıştır. Bu dersanelere 834'ü erkek, 708'i kadın olmak üzere 1.542 kişi devam etmiştir. 1938 Şubatında da 16 dil dershânesi açılmıştır. Bu dersanelere 4-7 yaş arasındaki çocuklar devam ederek Türkçe konuşmasını öğrenmeye çalışmışlardır. 7-16 yaş arasındakiler içinde 14 tane A türü dershâne açılmıştır. Bu dersanelere ise 708 çocuk devam etmiştir. 17-45 yaş arasındaki erkek ve kadınlara yönelik açılan 22 dershâne ise 937 kadın okuma yazma öğrenmiştir. Netice itibariyle açılan 83 dershâne 3.890 kişiye Türkçe okuma yazma öğretilmiştir.

Yeni okullar açılmasına büyük önem veren komite, 1938 yılında 8.860 liraya Güneşli mahallesinde 4 dershâneli, 4.167 liraya Seyhan mahallesinde, 1939 yılında Akkapı mahallesinde 3 dershâneli, Adasokağı mahallesinde 2 dershâneli, Seyhan mahallesinde 2 dershâneli, Mirzaçelebi mahallesinde 1 dershâneli yeni okullar inşa ettirmiştir. Ayrıca Karşıyaka'ya da 13.000 liraya mâl olan bir okul yaptırmıştır.²²¹³ Bunun yanı sıra Bahçe, Yalmanlı, Kırmızıdam ve İsmailiye köylerine de birer okul yaptırılmasına karar vermiştir. Çalışmalar esnasında millet mekteplerinden de istifade edilerek Güneşli, Seyhan, Mirzaçelebi, Akkapı mahalleleri başta olmak üzere pek çok mahalleye irşat gezileri tertiplenmiştir. Bu gezilere Kız Lisesi, Erkek Öğretmen Okulu öğrencileri, birçok ilk ve ortaokul öğretmeni ile hars komitesi üyeleri de iştirâk etmiştir. Ayrıca 21 Ocak 1939 tarihinde Kız Enstitüsü salonunda bir hars gecesi tertiplemiştir. Bunun yanı sıra bilhassa milliyet, dil ve millî kaynayı üzerine konferanslar düzenlemiş, şehirde yaşayan Eti kadınlarını sinemaya götürmüş, yapılan teşviklerle sekiz çiftin evlenmesi sağlanmış, bu çiftlerden dördüne de 50'şer lira para yardımı yapmıştır.²²¹⁴

7. Türk Milliyetçileri Derneği Adana Şubesi

Merkezi Ankara'da bulunan ve gayesi Türkler arasında tesanüt fikirlerini yaymak ve cemiyette görülecek haksızlıklarla mücadele etmek, Türk ahlâk, âdet ve geleneklerine uygun yaşamayı ve millî mukaddesata hürmeti telkin etmek, Türk

²²¹² Halil Okan, "Hars Komitesi ve Okul", *Görüşler*, S.3 (1 Haziran 1937), s.23-24.

²²¹³ *BCA*, 490.01.584.13.1; *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.175-176; "Hars Komitesi Nasıl Çalışıyor", *Görüşler*, S.15 (15 Şubat 1939), s.25-28.

²²¹⁴ "Hars Komitesi Nasıl Çalışıyor", *Görüşler*, S.15 (15 Şubat 1939), s.25-28; *BCA*, 490.01.584.13.1.

kültürüne vaki tecavüzler ve milliyetçiliğe aykırı fikirlerle fikir yolu ile mücadele etmek, gençliğin kültür ve ahlak bakımından memleket ve dünya meselelerinde aşinalık yönünden örnek Türk milliyetçileri halinde yaşamasına çalışmak, gençlik haklarını müdafaa ile isteklerine tercüman olmak, Allah, vatan, dil, anane, aile, ahlak, hürriyet ve millî mukaddesat esaslarına dayanan Türk milliyetçiliğini işlemek ve bütün milliyetçileri teşkilatlandırmak olarak ifade edilmiştir.²²¹⁵ Derneğin Adana şubesini kurmak üzere avukat Cevdet Akçalı, Ali Kaşif Erginkara ve Mahmut Aydın Elbeyioğlu çalışma yapmışlardır.²²¹⁶

8. Adana'da Tarihi Doku/Kültür Varlıkları

Adana şehri, bulunduğu coğrafi konumundan dolayı ilkçağlardan Ramazanoğulları dönemine kadar sürekli el değiştirmiş ve uzun süre tek bir devletin hâkimiyeti altında kalmamıştır. Bu durum kentin kültürel dokusunu da etkilemiştir. Bununla birlikte 8. yüzyıl başlarında ortaya çıkan İslâm etkisi Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Memlûklular, Ramazanoğulları ve Osmanlı Devleti vasıtasıyla yüzlerce yıl devam etmek suretiyle adeta kente damgasını vurmuştur. Ancak Taş Köprü örneğinde olduğu gibi önceki dönemlere ait olan ve varlığını hâlâ devam ettiren yapılar da vardır. Bununla birlikte günümüze kadar ayakta kalmayı başarmış yapıların ekseriyetinin Ramazanoğulları ile başlayıp Osmanlı Devleti ile devam eden ve yönetsel anlamda istikrara sahip olunan dönemde inşâ edilen eserler olduğu görülmektedir. Ancak Ramazanoğulları döneminde inşâ edilen 6 câmi, 4 mescit, 1 namazgah, 5 medrese, 3 han, 8 hamam, 2 türbe, 2 imâret, 4 çeşme, 1 sebil, 2 arasta, 5 konak ile çok sayıda dükkan, işyeri, değirmen ve su dolabının ise ancak bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.²²¹⁷ Adana ile özdeşleşen ve günümüzde varlığını devam ettiren tarihi yapılar ise şunlardır:

Taşköprü: Seyhan nehri üzerinde yer almaktadır. 319 metre uzunluğunda, 13 metre yüksekliğinde ve 21 gözden meydana gelmektedir. Adana şehir merkezi ile Karşıyaka semtini birbirine bağladığı gibi inşâ edildiği tarihten günümüze kadar Asya ve Avrupa kıtalarını da birbirine bağlayan önemli bir geçiş noktasıdır.²²¹⁸ Siyasi ve iktisadi açıdan büyük bir öneme sahip olan köprünün kim tarafından ve ne zaman inşâ

²²¹⁵ “Milliyetçiler Teşkilatlanıyor”, **Orkun Dergisi**, S.47 (24 Ağustos 1951), s.16.

²²¹⁶ “Türk Milliyetçiler Derneği Adana Şubesi Kuruluyor”, **Vatandaş**, 8 Eylül 1951.

²²¹⁷ Nusret Çam, **Adana Ulu Câmii Külliyesi**, Ankara 1988, s.2.

²²¹⁸ Fatih Bayhan, **Altın Şehir Adana**, Ankara 1998, s.135.

edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte konuyla ilgilenmiş olan araştırmacıların bir kısmı Roma İmparatoru Adrian'ın (M.S. 117-137)²²¹⁹, bir kısmı da Bizans İmparatoru Justinyan'ın (M.S. 527-565) inşâ ettirdiğini ileri sürmüşlerdir. Adrian'ın inşâ ettirdiğini ileri sürenler gerekçe olarak Adrian isminin Adana'yı çağrıştırmasını²²²⁰, Justinyan olduğunu ileri sürenler ise Adana müzesinde bulunan köprüye dair bir kitabede yer alan köprünün Justinyan (M.S. 527-565) tarafından Auxentios adında bir mimâra yaptırıldığı bilgisini ileri sürmüşlerdir. Bu bilgi ışığında bir kısım araştırmacı da köprünün Justinyan döneminde ciddi bir onarıma tâbi tutulmuş olması nedeniyle kitabenin yazılmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir.²²²¹ Bu nedenle köprünün kim zamanında inşâ edildiği tam olarak bilinmemektedir. 1671 yılında şehre gelen Evliya Çelebi ise köprünün gözlerinin ortaya doğru gidildikçe büyümesinin yanı sıra geçiş yapılan kısmının ortaya doğru daralan bir yapıya sahip olması ile dikkat çektiğini²²²² ve iki başında kapılar bulunduğunu, 5'i küçük olmak üzere 21 gözü olduğunu ve bunlardan ancak 19'unun görünebildiğini diğerlerinin ise alüvyonların içinde kaldığını belirtmektedir.²²²³

Günümüze kadar pek çok kez tadilat görmüş olan köprü, kesin olmamakla birlikte ilk olarak İmparator Justinyan zamanında²²²⁴, akabinde ise Abbasi Halifelerinden Harun Reşid ve Memun, Osmanlı Padişahlarından III. Ahmed, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Abdülmecid ve II. Abdülhamid zamanlarında onarım görmüştür. Harun Reşid zamanında köprüye yapılan ek kısımlarla köprü ile kale birleştirilmiştir.²²²⁵ 1833-1840 yılları arasında bölgeye hâkim olan İbrahim Paşa ise köprünün şehir tarafına ve kuzeye bakan yüzüne mermerden çok köşeli kabartma bir yıldız ile ay koydurmuştur.²²²⁶ Ancak bölgenin yönetimini Osmanlıya bırakmak

²²¹⁹ Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, s.18.

²²²⁰ Seyide Çelikkol, **Adana Taş Köprüsü (Bu Köprünün Tesis ve Tamir Kitabeleri)**, Adana 1946, s.3.

²²²¹ Çelikkol, **Adana Taş Köprüsü**, s.4-5; Altay, **Adım-Adım Çukurova**, s.17.

²²²² Gözlerin genişlemesi suyun daha iyi akmasıyla, geçiş yapılan kısmın ortaya doğru daralması ise savunmayla alakalıdır. Çelikkol, **Adana Taş Köprüsü**, s.8.

²²²³ Osmanlı döneminde yapılmış olan bu kapılardan Karşıyaka tarafında olanı Kale Kapısı, diğer tarafta olanı ise Tarsus Kapı adıyla bilinmektedir. Kale Kapısı adını yakınında olan Adana Kalesinden almıştır. Bayhan, **Altın Şehir Adana**, s.135; Yüksel Özmen-M.Erkan Özerol, "*Adana'nın Simgeleri*", **Adana Köprü Başı**, İstanbul 2000, s.159. Bu kapılardan gelen giden tüccarlardan kale kulları için baş ve gümrük vergisi alınmıştır. Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.178.

²²²⁴ Nazmi Sevgen köprünün Büyük Theodosius zamanında (395-379) yenilendiğini ve Justinyan zamanında da nehrin mecrası değiştirilmek suretiyle temel ve ayaklarının takviye edildiğini belirtmektedir. Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, s.18.

²²²⁵ **Adana İl Yıllığı 1973**, s.174.

²²²⁶ Bayhan, **Altın Şehir Adana**, s.135.

zorunda kalınca Adana'yı terk ederken köprübaşında bulunan baruthâneleri yakarak köprüye ciddi hasar vermiştir. 1845 yılında meydana gelen sel ile birlikte bu hasar daha da büyümüştür.²²²⁷ Bunun üzerine köprü, Kel Hasan Paşa'nın valiliği döneminde tamir ettirilmiştir.²²²⁸ Ziya Paşa'nın valiliği dönemindeki tamirat esnasında ise köprüye taş korkuluklar ilave edilerek bir de tamir kitabesi yazdırılmıştır.²²²⁹ Köprünün üzerindeki parke taşlar ise Ziya Paşa zamanında yapılan tamirattan yaklaşık 20 yıl sonra Bahri Paşa tarafından döşettirilmiştir.²²³⁰ Bunları müteakiben 1949 yılında Vali Akif İyidoğan döneminde tekrar tamir ettirilmiştir.²²³¹

Ağça Mescidi (Akça Mescid): Ağça Ahmet Bey adlı bir Türkmen ağası tarafından 1409 yılında yaptırılmıştır.²²³² Adana'nın bilinen en eski Türk İslâm eseridir.²²³³ Ulu Câmî civarında Ağça Ahmed Bey mahallesinde bulunmaktadır. Tek kubbeli olan mescid, Selçuklu tarzı kabartmalarla da tezyin edilmiştir. 1830, 1867 ve 1959 tarihlerinde tamirat görmüştür.²²³⁴

Küçük Mescid: Ramazanoğlu Halil Bey tarafından 1493 yılında Ulu Câmînin doğusu ile medresenin kuzey-batı köşesine inşâ ettirilmiştir. Halk arasında “*Küçük Mescid*” adıyla bilinmektedir. Ramazanoğulları tarafından yaptırıldığı bilinen ilk eser olması bakımından önem arz etmektedir.²²³⁵

Halil Bey Mescidi: 1493 yılında Ramazanoğullarından Arslan Davud'un oğlu Halil Bey tarafından yaptırılmıştır. Ulu Câmîinin doğu köşesinde yer almaktadır.²²³⁶

Vakıf Sarayı (Ramazanoğulları Harem Dairesi): Ramazanoğulları ailesinin konağı olup 1495 yılında Ramazanoğlu Halil Bey tarafından yaptırılmıştır. Ulu Câmîinin

²²²⁷ Taha Toros, **Adana Ticaret Rehberi**, 1941, s.73. Bu selde köprünün iki gözü yıkılmıştır. Bu gözler şimdiki Seyhan Caddesinin genişletilebilmesi amacıyla ilerleyen dönemlerde kapatılmak suretiyle doldurulmuştur. Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.179.

²²²⁸ Çelikkol, **Adana Taş Köprüsü**, s.8; Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.180; **1967 Adana İl Yılığ**, s.4; Erdem Yücel, “*Adana ve Eski Yapıları*”, **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S.22/301 (Nisan-Haziran 1969), s.11.

²²²⁹ Toros, “*Ziya Paşa'nın Adana Valiliği*”, s.17-22; Çelikkol, **Adana Taş Köprüsü**, s.9; “*Adana ve Tarihi Eserleri*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.10.

²²³⁰ Çelikkol, **Adana Taş Köprüsü**, s.10. Osmanlılar zamanında köprüden geçişler bir ara ücretli hale getirilerek yüklü hayvandan 10, arabadan ise 40 para alınmıştır. Elde edilen gelir de Hamidiye Sanayi Mektebine gelir olarak kaydedilmiştir. Nureddin Ünen, **Seyhan Anıtları**, 1944, s.28.

²²³¹ Çelikkol, **Adana Taş Köprüsü**, s.11; Altay, **Adım-Adım Çukurova**, s.17.

²²³² Pars Tuğlacı ise 1489 yılında yapıldığını belirtmektedir. Tuğlacı, **a.g.e.**, s.7.

²²³³ Taha Toros, “*Ağça Mescit ve 2 Kuş*”, **Görüşler**, S.10 (10 Nisan 1938), s.10-12; **Tarihte Çukurova**, Ankara 1965, s.9.

²²³⁴ Yusuf Akyurt, **Mersin, Tarsus, Adana Şehirleri**, Adana 1946, s.8; Altay, **Adım-Adım Çukurova**, s.18; Naci Kum, “*Ulu Câmî*”, **Kalem**, S.8 (Nisan 1949), s.6.

²²³⁵ Çam, **a.g.e.**, s.36-37.

²²³⁶ Akyurt, **a.g.e.**, s.9.

güneydoğu köşesinde yer almaktadır.²²³⁷ Yavuz Sultan Selim Mısır seferine giderken, IV. Murat da Bağdat seferine giderken burada kalmıştır.²²³⁸ IV. Muradın girdiği kapının saygı ifadesi olarak kapatıldığı ve bir daha o kapıdan kimsenin içeri alınmadığı rivayet olunmaktadır.²²³⁹ Konağın yanında eskiden beyliğin idare merkezi olduğu anlaşılan ve halk arasında “*Selâmlık*” olarak da bilinen bir yapı yer almaktadır.²²⁴⁰ Mısırdaki Memlûklu konaklarını hatırlatan bir plana sahip olan konak, 19. yüzyılda Tepebağ’a inşâ edilen pek çok Adana evine de örnek olmuştur.²²⁴¹

Ramazanoğulları Selamlık Dairesi (Tuz Hanı Mescidi): Ramazanoğlu Halil Bey tarafından 1497 yılında beylik sarayının selamlık kısmı olarak inşâ ettirilmiştir. Ulu Câmînin karşısında ve harem dairesinin yanında yer almaktadır. 1930’larda “*Tuz Hanı*” adı ile han olarak kullanılmaya başlanmıştır.²²⁴²

Yağ Câmî (Câmî Atik-Eski Câmî) ve Medresesi: Sen Jak isimli Ermeni kilisesinin 1501’de Ramazanoğlu Halil Bey tarafından câmîye dönüştürülmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Plan ve iç düzen bakımından Selçuklu izleri taşımaktadır.²²⁴³ Önünde kurulan yağ pazarından dolayı bu isimle anılmıştır. 1558 yılında Piri Paşa tarafından yanına bir de medrese yaptırılmıştır.²²⁴⁴

Ulu Câmî: Selçuklu, Artuklu, Memlûklu, Zengi ve Osmanlı etkisinin hissedildiği câmî; türbe, medrese, mescit, imâret, hamam, arasta, çarşı, çeşme, “*haremlık*” adıyla bilinen bir konak ve “*selâmlık*” adıyla bilinen bir yapıdan oluşan külliye şeklinde inşâ edilmiştir.²²⁴⁵ Yapımına 1507 yılında Ramazanoğlu Halil Bey zamanında başlanmıştır.²²⁴⁶ Ancak Halil Beyin ölümü üzerine inşâsına bir süre ara

²²³⁷ Özmen, *Adana*, s.108; Çam, *a.g.e.*, s.38; “*Adana ve Tarihi Eserleri*”, *Turizm*, s.10.

²²³⁸ Akyurt, *a.g.e.*, s.9-10; “*Adana ve Tarihi Eserleri*”, *Turizm*, s.10.

²²³⁹ Banoğlu-Alsan, *a.g.e.*, s.57.

²²⁴⁰ Çam, *a.g.e.*, s.38; Akyurt, *a.g.e.*, s.9.

²²⁴¹ Nusret Çam, *Ramazanoğulları Mimâri Eserleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1979, s.83.

²²⁴² Akyurt, *a.g.e.*, s.10; Başgelen, *a.g.e.*, s.6; Cemil Toksöz, “*Tarihte Çukurova ve Eserleri*”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, S.22/301 (Nisan-Haziran 1969), s.12.

²²⁴³ Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovası*, s.178; Mert, *a.g.m.*, s.312.

²²⁴⁴ Altay, *Adım-Adım Çukurova*, s.24-25; Akyurt, *a.g.e.*, s.11-12.

²²⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nusret Çam, *Ramazanoğulları Mimâri Eserleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1979; Nusret Çam, “*Ramazanoğulları Beyliği Mimâri Eserlerinden Adana Ulu Câmîi*”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, S.5, Erzurum 1982, s.129-156; Nusret Çam, *Adana Ulu Câmîi Külliyesi*, Ankara 1988; *Tarihte Çukurova*, Ankara 1965, s.7; A. Osman Uysal, “*Adana Ulu Camii*”, *Vakıflar Dergisi*, S.XIX, Ankara 1985, s.277-284.

²²⁴⁶ Akyurt, *a.g.e.*, s.13-17; Nusret Çam’da 1508’den önce inşâsına başlanıldığını belirterek Yusuf Akyurt’un verdiği tarihi doğrulamaktadır. Çam, *a.g.e.*, s.24. Pars Tuğlacı ise 1513’de inşâsına başlanıp 1541 yılında tamamlandığını ifade etmektedir. Tuğlacı, *a.g.e.*, s.7.

verilmiştir. 1519 yılında Ramazanoğlu Pirî Paşa zamanında tamamlanmıştır.²²⁴⁷ Kendi adını verdiği mahallede yer alan câmi, vakfiyelerde “*Câmi-i Cedid*”, bazı kaynaklarda ise “*Yeni Câmi*” olarak zikredilmektedir.²²⁴⁸

Ulu Câmi Türbesi ve Medresesi: İnşasına 1513 yılında Ramazanoğlu Halil Bey tarafından başlanmış olup Piri Paşa tarafından 1541 yılında tamamlanmıştır.²²⁴⁹ Ulu Câminin doğusunda yer almaktadır. Kaynaklarda “*Eski Medrese*” olarak da geçmektedir.²²⁵⁰

Piri Paşa İmareti: Pirî Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ulu Câmi'nin batı tarafında yer almaktadır.²²⁵¹

Piri Paşa Hamamı (Çarşı Hamamı): 1529 yılında Pirî Paşa tarafından yaptırılmıştır. Eski Belediye caddesi üzerinde ve Büyük Saat civarında yer almaktadır.²²⁵² Çarşı içinde yer almasından dolayı “*Çarşı Hamamı*” olarak da bilinmektedir. 1945 yılında tamirat görmüştür.²²⁵³

Gön Hanı: 1532 yılında yapılan han, çarşı içinde ve Hükümet Caddesi üzerinde yer almaktadır.²²⁵⁴

Çukur Mescid: 1538 yılında yapılmıştır. Abidin Paşa caddesine yakın olup itfaiye garajı civarında bulunmaktadır.²²⁵⁵

Cuma Fakih Mescidi ve Medresesi: 1541 yılında Cuma Fakih tarafından inşa edilmiştir.²²⁵⁶ 1891 yılında onarım görmüştür.²²⁵⁷

Kemeraltı Câmi (Savcıoğlu Câmi): Piri Paşanın beyliği zamanına tesadüf eden 1548 yılında Savcıoğlu Hacı Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Bu nedenle Savcızâde

²²⁴⁷ Naci Kum, “*Ulu Câmi*”, **Kalem**, s.6-7. Ancak câminin inşasının başlangıcı gibi tamamlandığı tarihte net değildir. Niyazi Ahmet Banoğlu-Nebil Fazıl Alsan 1544 yılında tamamlandığını belirtmektedir. Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.55. Nusret Çam ise 1520-1521 yılında tamamlandığını ancak 1541 yılında batıdaki taçkapı'nın yapıldığını belirtmektedir. Çam, **a.g.m.**, s.151.

²²⁴⁸ Çam, **a.g.e.**, s.3.

²²⁴⁹ Naci Kum, “*Ramazanoğulları Türbesi*”, **Görüşler**, S.33 (Mart 1941), s.15-18. Nusret Çam ise câminin kitabesine dayanarak 1540 yılında inşa edildiğini belirtmektedir. Çam, **a.g.e.**, s.34.

²²⁵⁰ Çam, **a.g.e.**, s.31.

²²⁵¹ Akyurt, **a.g.e.**, s.22.

²²⁵² Özmen, **Adana**, s.108; **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31; Başgelen, **a.g.e.**, s.6; Tuğlacı, **a.g.e.**, s.7; Yılmaz Kurt, “*Ramazanoğulları Çarşısı*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.579.

²²⁵³ Akyurt, **a.g.e.**, s.19.

²²⁵⁴ Akyurt, **a.g.e.**, s.20.

²²⁵⁵ Akyurt, **a.g.e.**, s.20-21.

²²⁵⁶ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31.

²²⁵⁷ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.7.

Câmi olarak da bilinmektedir.²²⁵⁸ Küçük Saat olarak adlandırılan mevkide yer almaktadır. Ancak vaktiyle şehrin etrafını çeviren surların sekiz kapısından biri olan “*Tarsus Kapısı*” olarak adlandırılan yerde bulunan câmiye, bu kapının kemerine izâfeten “*Kemeraltı Câmi*”de denmiştir.²²⁵⁹ 1943 yılında tamirat görmüştür.²²⁶⁰

Hasanağa Câmi (Hasan Kethüda Câmi): Ali Dede Mahallesinde yer almaktadır. Ramazanoğlu Halil Beyin kölelerinden Abdullah Hasan Kethüda ile azatlı kölelerinden Atike tarafından 1558 yılında yaptırılmıştır.²²⁶¹ Planının Mimâr Sinan tarafından çizildiği rivayet olunmaktadır. 1814 yılında büyük bir onarım görmüştür.²²⁶²

Mumine Hatun Mescidi: Kömür pazarında yer alan mescid, 1783 yılında Mumine Hatun tarafından tamir ettirildiği için bu isimle anılmıştır. 1931 yılında iki kitabesi Adana Müzesine götürülmüştür.²²⁶³

Tahtalı Câmi: 1591-1595 yılları arasında Sevindikzâde tarafından inşâ ettirilmiştir.²²⁶⁴

Adana Bedesteni veya Arastası (Kapalı Çarşı): 16. yüzyılda Ramazanoğlu Halil Bey ve Pirî Paşa tarafından yaptırılmıştır. Adana Valisi Kel Hasan Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.²²⁶⁵ Kapalı Çarşı ise Vali Ziya Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ancak daha sonra kaldırılmıştır.²²⁶⁶

Irmak Hamamı (Yalı Hamamı): Ramazanoğulları tarafından 1600-1605 yılları arasında eski bir Roma hamamı kalıntısı üzerine inşâ edilmiştir.²²⁶⁷ Seyhan nehrine yakın olması sebebiyle bu adla anılmıştır.²²⁶⁸

²²⁵⁸ Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.55; **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31; Tuğlacı, **a.g.e.**, s.7; Kenan Ziya Taş, “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri”, **OTAM**, S.9 (1998), s.380; Kurt, *Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine*, s.183.

²²⁵⁹ Altay, **Adım-Adım Çukurova**, s.23; Akyurt, **a.g.e.**, s.24.

²²⁶⁰ **Adana İmar Komisyonu Raporu**, s.12.

²²⁶¹ Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.55, Pars, **a.g.e.**, s.7; **Tarihte Çukurova**, Ankara 1965, s.10. Yusuf Akyurt ise 1589'da inşâ edildiği yazmaktadır. Akyurt, **a.g.e.**, s.26-27. Kasım Ener ise câminin 1813'de tamirat gördüğünü, Adana Müzesi eski müdürü Naci Kum'un tetkiklerine göre de Ramazanoğulları kethüdası Abdullah oğlu Hasan Ağa tarafından 1588'de yapıldığının tespit edildiğini belirtmektedir. Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.177.

²²⁶² Altay, **Adım-Adım Çukurova**, s.25-26.

²²⁶³ Akyurt, **a.g.e.**, s.25.

²²⁶⁴ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31.

²²⁶⁵ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.7; Kurt, “*Ramazanoğulları Çarşısı*”, s.579-580; **1967 Adana İl Yıllığı**, s.4.

²²⁶⁶ Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.57.

²²⁶⁷ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31. Bir başka kaynakta 1594 yılında Ramazanoğlu Halil Bey zamanında yapıldığı belirtilmektedir. Özmen, **Adana**, s.108. Bir diğer kaynakta ise 1494 yılında inşâ edildiği belirtilmektedir. Başgelen, **a.g.e.**, s.6.

²²⁶⁸ Altay, **Adım-Adım Çukurova**, s.26.

Hindi Şeyh Mescidi: 1616 yılında inşâ edilmiştir. Şeyh Şah Mehmed tarafından inşa ettirilmiş olup Karşiyaka’da bulunmaktadır.²²⁶⁹

Cafer Paşa Câmî: 1648 yılında Adana Valisi Cafer Paşa tarafından Kala kapısı civarında inşâ ettirilmiştir.²²⁷⁰

Mestanzâde Câmî ve Hamamı: Ramazanoğullarından Mestanzâde Hacı Mahmud Ağa tarafından yaptırılmıştır. Câmî kısmı 1681, hamam kısmı ise 1703 yılında inşâ ettirilmiştir.²²⁷¹ Kendi adıyla anılan mahallede depo civarında yer almaktadır.²²⁷²

Ali Dede Mescidi: 1704 yılında Rakka Valisi Mehmed Paşa tarafından Ali Dede isimli birisi adına yaptırılmıştır.²²⁷³ Kendi adıyla anılan mahallede yer almaktadır.²²⁷⁴

Nailbenoğlu Mescidi: 1719 yılında yapılmıştır. Kendi adıyla anılan sokakta bulunmaktadır.²²⁷⁵

Musabahoğlu Mescidi, Medresesi ve Hamamı (Yeni Hamam): Musabahoğlu Mustafa Bey tarafından 1720 yılında yaptırılmıştır.²²⁷⁶

Balcıoğlu Mescidi: Balcızâde Hacı Mustafa tarafından 1721-1722 yılında inşâ ettirilmiştir. Yordan Mahallesindeki askeri depo civarında yer almakta iken zaman içerisinde yıkılmıştır.²²⁷⁷

Yeni Câmî (Abdülrazzak Antaki Câmî): 1724 yılında Abdürrezzak Antakî tarafından yaptırılmıştır. Bu nedenle Abdülrazzak Antaki Câmîi olarak da bilinmektedir.²²⁷⁸ Pamuk Pazarı caddesinde yer almaktadır.²²⁷⁹ Arap mimârîsinin etkilerinin görüldüğü dikdörtgen yapılı planı ile dikkat çekmektedir.²²⁸⁰

Alemdar (Alemdarzâde) Mescidi: Alemdar(zâde) Elhac Mustafa Hasan Ağa tarafından 1748 yılında inşâ ettirilmiştir. Alemdar Caddesi üzerinde yer almaktadır.²²⁸¹

²²⁶⁹ Akyurt, **a.g.e.**, s.27.

²²⁷⁰ Akyurt, **a.g.e.**, s.28; **Adana İmar Komisyonu Raporu**, s.13.

²²⁷¹ Özmen, **Adana**, s.108.

²²⁷² Akyurt, **a.g.e.**, s.28-29. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde yer alan bir belgede hamamın 1940 yılında belediye tarafından yıktırılarak yerine otobüs meydanı yaptırılmak istendiği anlaşılmaktadır. **BCA**, 030.10.190.304.15.

²²⁷³ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31.

²²⁷⁴ Tuğlacı, **a.g.e.**, s.7.

²²⁷⁵ Akyurt, **a.g.e.**, s.29.

²²⁷⁶ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31; Başgelen, **a.g.e.**, s.6.

²²⁷⁷ Akyurt, **a.g.e.**, s.30; **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31.

²²⁷⁸ Akyurt, **a.g.e.**, s.31.

²²⁷⁹ Özmen, **Adana**, s.108. Kuruköprü’den Küçüksaat’e giden Özler Caddesi üzerinde yer almaktadır. Toksöz, “*Tarihte Çukurova ve Eserleri*”, s.12.

²²⁸⁰ Pars Tuğlacı 1742 yılında yapıldığını belirtmektedir. Tuğlacı, **a.g.e.**, s.7.

²²⁸¹ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31. Yusuf Akyurt ise 1784 yılında inşâ edildiği yazmaktadır. Akyurt, **a.g.e.**, s.32-33.

Siyavuşoğlu Mescid ve Medresesi: 1751 yılında Hacı Ahmed Ağa tarafından yaptırılmıştır.²²⁸²

Yeşil Câmi ve Medresesi: 1751-1752 yılları arasında Güncizâde Hacı Mahmud tarafından inşâ ettirilmiştir.²²⁸³ Kubbesini örten yeşil renkli kiremitlerden dolayı bu adla anılmaktadır. Gazi İlköğretim Okulu civarında yer almaktadır.²²⁸⁴

Şıhoğlu Câmi: 1802 yılında inşâ edilmiştir.²²⁸⁵

Şeyhoğlu Medresesi: 1803 yılında Dündar Efendi tarafından inşâ ettirilmiştir. Bir dönem Ramazanoğulları Kütüphanesi olarak da kullanılmıştır.²²⁸⁶

Çeşme: İsmail oğlu Mehmed'in ruhu için yaptırılmış olup kimin yaptırdığı belli değildir. 1824 yılında inşâ edilmiştir. Ulu Câmi karşısında Piri Paşa medresesinin yanında yer almaktadır.²²⁸⁷

Memiş Paşa Câmi veya Havutluoğlu Mescidi: Memiş Paşa tarafından 1825 yılında yaptırılmıştır. Sofi Bağçası Mahallesi veya hükümet meydanı olarak ifade edilen bölgede yer almaktadır.²²⁸⁸

Adana Kalesi: Bizans imparatorlarından Justinyan zamanında (527-565) yaptırılmıştır. Seyhan nehri kenarında bulunmaktadır. Dörtgene yakın bir şekilde olup garpdan şarka doğru uzanmaktadır. Çevresi yaklaşık 300 metre civarındadır. Nehre bakan cephesi hariç diğer üç cephesi müdâfaa hendeği ile tahkim edilmiştir. 7 tane burcu bulunmaktadır. Kalenin biri güneye yani şehre, diğeri de doğuya yani tamamıyla Seyhan nehrine açılan iki demir kapısı vardır. Dışarıyla bağlantısını bu kapılar vasıtasıyla sağlamıştır.²²⁸⁹ İçerisinde 37 ev ile bir küçük câmi ile 20 kişiden oluşan bir muhafız kuvveti olduğu belirtilmektedir.²²⁹⁰

26 Aralık 1706'da Adana'ya gelen seyyah P. Lucas, Adana kalesine dair şu bilgiyi vermektedir: "*Adana'nın ortasından Paris'in Sen nehri büyüklüğünde Çakıt*

²²⁸² **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31.

²²⁸³ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31. Ünsal Özmen 1741 yılında yapıldığı belirtilmektedir. Özmen, **Adana**, s.108. Pars Tuğlacı ise 1746-1748 yılında yapıldığını belirtmektedir. Tuğlacı, **a.g.e.**, s.7.

²²⁸⁴ Başgelen, **a.g.e.**, s.6. Yusuf Akyurt ise câmi olduğu ifade edilerek 1751-1752 yıllarında inşâ olunduğu ve bir de medresesi olduğu belirtilmektedir. Akyurt, **a.g.e.**, s.33-34.

²²⁸⁵ Özmen, **Adana**, s.108.

²²⁸⁶ Akyurt, **a.g.e.**, s.41.

²²⁸⁷ Akyurt, **a.g.e.**, s.34-35.

²²⁸⁸ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31; Akyurt, **a.g.e.**, s.35.

²²⁸⁹ Seyhan nehri üzerinde yer alan köprünün iki başında bulunan demir kapılar ile bu kapıları bekleyen muhafızların olduğu, kapıların gece kapanması ile Karşıyaka'dan kaleye ve şehre gelip gitme imkânının kalmadığı belirtilmektedir. Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, s.22.

²²⁹⁰ Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, s.22.

(Seyhan) ırmağı geçmektedir. Bu nehrin kenarında şehrin kalesi vardır. Bu kale küçük olmakla beraber sağlam bir temel üzerinde muhkem yapılmıştır. Bir gün buradan geçerken kale kumandanı beni davet etti ve kaleyi gezdirdi. Üzerinde kuleleri bulunan surun, kale kadar eski olan kapısından içeri girdik. Bu kapının alt tarafı demir levhalardan, üst kısmı da üç parmak kalınlığında at nallarından yapılmıştı. Buradan sonra dar yollardan giderek muhafızların oturduğu garnizona vardık. Burada askerlerin aileleri de bulunuyordu ki, sayıları kırkdan fazla değildi. Bundan sonra surları dolaşdık. Ben burada yalnız küçük bir top gördüm. Birkaç tane de mühimmat deposu vardı. Fakat bunların hepsi boştu. Kalede başka görülmeğe değer bir şey yoktu. Çevresi 300 metreden fazla olmayan bu kalenin içinden büyük gözlü bir taş köprüyü geçilmekte ve buradan şehrin dışına çıkılmaktadır. Bu köprünün sağ kolu üzerinde büyük su kemerleri ve bunların alt tarafında da nehirden su çeken su dolapları bulunuyordu. Büyük kemerli su yolları ırmaktan alınan suyu kanallar vasıtasıyla şehre isâl ediyordu. Adana kadar güzel ve fazla çeşmesi bulunan bir yer yoktur diyebilirim.” İngiliz seyyah Kinneir’de 1813-1814’de Adana’ya ziyaret ettiği zaman kale hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Seyhan kenarındaki kale, köprüden uzak değildir ve taşdan yapılmış kuleli duvarlarıyla tahminen ¼ millik bir çevreye maliktir.”²²⁹¹

Ancak şehrin idaresini bir dönem elinde tutan Mısırlı İbrahim Paşa’nın 1836 yılında kalenin surlarını yıktırmasından dolayı kaleden günümüze hiçbir şey kalmamıştır.²²⁹²

Köşkler Çarşısı: 1868 yılında Adana Valisi Halil Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Ziya Paşa’nın Mezarı: 1878-1880 yılları arasında Adana’da valilik yaparken ölen Ziya Paşa’nın mezarı olup 1880 yılında yapılmıştır.²²⁹³ Ulu Câminin avlusunda yer almaktadır. Üzerinde kitabe olarak vergi müdürü Esseyid Hasan Rıza tarafından yazılmış bir nesir yer almaktadır.²²⁹⁴

Bebekli Kilise: 1881 yılında St. Paul adına yaptırılmış bir İtalyan Katolik Kilisesidir. Adana’nın merkezinde bulunan Tepebağ Mahallesinde yer almaktadır. Kilisenin giriş cephesinin üst kısmına yerleştirilmiş olan Meryem ana heykelinin bebeğe

²²⁹¹ Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, s.23-24.

²²⁹² Yücel, “Adana ve Eski Yapıları”, s.11.

²²⁹³ Akyurt, **a.g.e.**, s.39-40.

²²⁹⁴ Can, “Ziya (Paşa) ve Adana”, s.3-9.

benzetilmesinden dolayı halk tarafından “*bebekli kilise*” olarak anılmıştır. Adana’nın çok renkli kültürel mozağının yaşayan önemli bir simgesidir.²²⁹⁵

Saat Kulesi: Saat kulesi yapma geleneği 16. yüzyıl başlarında Avrupa’da ortaya çıkmış, yüzyıl sonuna doğru Osmanlı topraklarına da girmiştir. Ancak 18. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır.²²⁹⁶ Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren pek çok Anadolu kentinde saat kulesi inşa edilmiştir. Bu kuleler, inşa edildikleri coğrafi konumlarına göre bir yapı üzerinde, meydanlarda, yamaç ve tepelerde yer alanlar olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.²²⁹⁷ Adana Saat Kulesi de bu sınıflandırma içerisinde meydanlarda yer alanlar kategorisine girmektedir.²²⁹⁸

Adana Saat Kulesi’nin yapımına 1881 yılında Ziya Paşa’nın valiliği döneminde başlanmış ise de Abidin Paşanın valiliği dönemine tesadüf eden 1882 yılında tamamlanmıştır. İnşasında zamanın Belediye Başkanı Hacı Yunus Ağa’nın ekonomik, Adana’da sürgün hayatı yaşayan astronomi bilgini Hacı Bekir Sırrı’nın da fikirsel katkıları olmuştur. Nitekim kulenin idaresi görevi de Hacı Bekir Sırrı’ya verilmiştir.²²⁹⁹

32 metre yüksekliği, 64 m² tabanı olan saatin Adana’nın her tarafından sesi duyulan bir de çanı vardır. Kulenin Fransa’dan getirilen saat kısmı işgal yıllarında Ermenilerin tahribi sonucu kullanılmaz hale gelmiştir. Bu nedenle 1925 yılında Hacı Bekir Sırrı’nın oğlu Vehbi Özokçu’nun teşebbüsü neticesinde Turhan Cemal Beriker ve arkadaşları tarafından kurulmuş olan İntibah Şirketi tarafından Almanya’dan yeni bir

²²⁹⁵ Özmen, “*Adana’nın Simgeleri*”, s.165-166. 1947 yılından itibaren Park Otel olarak hizmet vermiştir. **Seyhan**, 10 Kasım 1947.

²²⁹⁶ Osmanlı kentinde adeta moda haline gelen saat kulesi yapma düşüncesi büyük ölçüde batılılaşmadan kaynaklanan bir gelişmedir. Ali Cengizkan, “*Saat Kuleleri ve Kamusal Mekân*”, **Arredamento Mimârlık**, S.114 (1999), s.96. Bunun yanı sıra Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışının 25. yıldönümü münasebetiyle saat kulesi yapılması için valilere gönderdiği fermanın da saat kulesi sayısını artırdığı iddia edilmiştir. Acun, **a.g.e.**, s.6. Ancak saat kulelerinin yapım tarihleri gözden geçirildiğinde büyük ölçüde 1880-1900 yılları arasında inşa edildiği görülmektedir. Bu nedenle adı geçen ferman sadece yerleşmiş bir alışkanlık ya da gelişimin altını çizmeye yaramıştır. Cengizkan, “*Saat Kuleleri*”, s.96.

²²⁹⁷ Ali Cengizkan, kuleleri bu şekilde sınıflandıranın yanı sıra kamusal mekânın ortak kullanımında kapladıkları yer ve ifade ettikleri anlam açısından da sınıflandırılabilceğini belirtmektedir. Bu noktadan hareketle saat kulelerinin çoğunlukla kentin yerleşim merkezinin bulunduğu yerde ya da bu yere hâkim bir noktada, pazarın ve günlük yaşamın gün boyu süren üretim etkinliğini ve akışını düzenlemek amacıyla kurulmuş olabileceğini ifade etmektedir. Cengizkan, “*Saat Kuleleri*”, s.98.

²²⁹⁸ Acun, **a.g.e.**, s.5.

²²⁹⁹ S. Haluk Uygur, **Dört Bin Yıllık Öykü Adana**, Adana 2006, s.86; “*Tarihsel ve Turistik Yönleri ile Adana*”, **Türkiye İmar Turizm ve Sanayi**, s.5; Acun, **a.g.e.**, s.4; Veli Ertan, “*Adana’nın Tarihsel Anıtlarından Saat Kulesi*”, **Çukurova**, S.10-11 (Mayıs-Haziran 1947), s.9.

saat getirilerek takılmış olup hâlâ kullanılmaktadır. 1935 yılında kulenin üzerine bir de canavar düdüğü takılmıştır.²³⁰⁰

Ziya Paşa'nın başlatıp Abidin Paşa'nın tamamlattığı bu eser, sadece ezanların zamanında okunabilmesine yardımcı olmakla kalmamış, şehrin tüccar ve memurlarının zamanı sistemli kullanmalarına da yardımcı olmuştur.²³⁰¹ Bunun yanı sıra kulenin Adana tarihi açısından ayrı bir önemi vardır. Buna göre 5 Ocak 1922 günü Saat Kulesi ile Ulu Câmi arasına asılan büyük bir Türk bayrağı işgalin sona erdiğinin habercisi olmuştur. Bayrak asma geleneği günümüzde de devam etmektedir.²³⁰²

Şeyh Zülfo (Zülfo) Mescidi: 1881 yılında Şeyh Zülfo tarafından inşa ettirilmiştir.²³⁰³

Kız Lisesi: 1881-1883 yılları arasında Vali Abidin Paşa'nın çabaları neticesinde inşa edilmiştir.²³⁰⁴ Binanın yapımına halkta maddi olarak katkıda bulunmuştur. Askeri Rüştiye olarak açılmıştır. 1931 yılında karma liseden Erkek Lisesine, 1932 yılında ise Kız Lisesine dönüştürülmüştür. 7 Kasım 1932 tarihinde açılmış olan okul, ortaokul ve lise olarak²³⁰⁵, 1993-1994 eğitim-öğretim yılında ise Kız Lisesi olarak hizmet vermiştir. 2005-2006 yılında Adana Valiliği Özel İdaresi tarafından restore ettirilerek 2007 yılından itibaren Adana Büyükşehir Belediyesine tahsis edilmiştir. Şu anda Büyükşehir Belediyesine bağlı Koza A.Ş. tarafından Kültür ve Sanat Merkezi olarak kullanılmaktadır.²³⁰⁶

Hükümet Konağı: 1900 yılında inşa edilmiştir. Kitabesi Adana Arkeoloji Müzesinde bulunmaktadır.²³⁰⁷

Bahri Paşa Çeşmesi: Sultan II. Abdulhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü münasebetiyle 1901 yılında Kuruköprü'de inşa edilmiştir. Bu nedenle halk arasında

²³⁰⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.153; Ertan, **a.g.m.**, s.9. Hakkı Acun ise kulenin yüksekliğinin 35 metre olduğunu, tuğladan yapılmış kare prizma gövdesiyle, kapı ve dar dikdörtgen pencereleri dışında herhangi bir yapı elemanına ya da dekoratif öğeye sahip olmadığını, saat odasının yer aldığı kısmın kesme taşlarla inşa edilerek sivri kemerlerle vurgulandığını ve sade bir görünüme sahip olduğunu, Osmanlı mimârisine doğrudan gönderme yapan tek ögenin de bu kemer olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Fransız işgali sırasında tahrip olan bu kemerin 1925 yılında onarım gördüğünü belirtmektedir. Buna karşın saatin değiştirilip değiştirilmediği konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Acun, **a.g.e.**, s.7.

²³⁰¹ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.440.

²³⁰² Özmen, **Adana**, s.108; Ertan, **a.g.m.**, s.9.

²³⁰³ **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.31.

²³⁰⁴ **1967 Adana İl Yıllığı**, s.5.

²³⁰⁵ Açar, **a.g.e.**, s.10.

²³⁰⁶ Ramazanoğlu, **a.g.e.**, s.196-197.

²³⁰⁷ Akyurt, **a.g.e.**, s.40.

“*Kuruköprü Çeşmesi*” adıyla da bilinmektedir.²³⁰⁸ Belediye meclisi tarafından yaptırılan çeşmenin yapımında dönemin Belediye Başkanı Hacı Yunuszâde Ali Efendi’nin önemli katkıları olmuştur. Ancak adını 1898-1907 yılları arasında Adana’da valilik yapan Süleyman Bahri Paşa’dan almıştır.²³⁰⁹

Resmî olarak 1 Eylül 1900 tarihinde açılan çeşmenin açıldığı tarihin sıcak bir döneme tesadüf etmesinden dolayı Bulgar Dağından kar getirtilerek şerbet yapılmak suretiyle gelenlere ikram edildiği belirtilmektedir. Barok mimârîsinin Adana’daki nadir örneklerinden biri olan çeşmenin mermer levhaları üzerindeki yazıları ise dönemin hükümet konağı civarında mühürçülük yapan hattat Haşim adındaki bir zat tarafından yazılmıştır.²³¹⁰ Osmanlının batılılaşma dönemi süsleme özelliklerini bünyesinde toplaması yönüyle şehirdeki diğer eserlerden farklı bir üsluba sahiptir. 1956 yılında şehir imâr planının uygulanması esnasında otel yapılmak amacıyla yıktırılmıştır.²³¹¹ Ancak 1993 yılında Atatürk Parkı içerisine bir kopyası inşâ edilmiştir.²³¹²

Adana Garı: 1917 yılında Anadolu-Bağdat Demiryolu hattı üzerine inşâ edilmiştir. Şehrin bir hayli dışına inşa edilmiş ise de şehrin genişlemesi ile birlikte merkezi bir konumda kalmıştır. Osmanlı revivalist mimârîsinin istisnai bir ürünüdür. Yapımında kullanılan taş kaplama cepheleri, geniş ve konsollu saçakları, giriş cephesine hâkim sivri Osmanlı kemerleri bu dönem inşâ edilen pek çok binada kullanılan öğelerdendir. Ancak giriş kısmının iki yanına inşâ edilen kısımlarındaki bezemelerde kullanılan kaş kemerler ve burmalı sütunlar Arap esintileri taşımaktadır.²³¹³

Küçük Saat: Cumhuriyetin ilk yıllarında İş Bankası tarafından “*Tarsus Kapı*” veya “*Ters Kapı*” olarak da bilinen yere dikilmiştir.²³¹⁴ Mekanizması bir kumbaranın içerisine yerleştirilmiş saat olup sanatsal açıdan pek bir kıymeti yoktur. Buna karşın işlek bir caddenin kavşak noktasında yer alması ve bulunduğu yere adını vermesi

²³⁰⁸ Mehmet Ünlü, “*Kuruköprüde Bahri Paşa Çeşmesi*”, **Görüşler**, S.61 (İkinci Kânun 1944), s.22.

²³⁰⁹ Özmen, “*Adana’nın Simgeleri*”, s.163.

²³¹⁰ Ünlü, **a.g.m.**, s.61.

²³¹¹ Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

²³¹² **1967 Adana İl Yıllığı**, s.5; **Geçmişten Günümüze Adana Belediyesi ve Başkanları**, s.22; Özmen, “*Adana’nın Simgeleri*”, s.163.

²³¹³ Toksöz-Yalçın, **a.g.m.**, s.445.

²³¹⁴ Uygur, “*Adana Fotoğrafları*”, s.151.

bakımından önem taşımaktadır.²³¹⁵ Büyük saatten esinlenerek “*Küçük Saat*” olarak adlandırılmıştır.²³¹⁶

Atatürk Parkı ve Anıtı: Atatürk caddesi üzerinde yer almaktadır.²³¹⁷ Taşıdığı manevi değer ve konumu dolayısıyla Adana'nın önemli simgelerinden birisi haline gelmiştir. Parkın içerisinde Atatürk anıtının merkez alındığı ve İstiklâl Harbi içerisinde farklı kompozisyonları aktaran bir anıt demeti yer almaktadır. 1935 yılında heykeltıraş Ali Hadi Bara tarafından yapılmıştır.²³¹⁸ Buna göre Atatürk'ün askeri üniformasıyla tasvir edildiği bir anıt ile bu anıtın biraz aşağısında ve her iki yanında birer anıt daha yer almaktadır. Sağdaki anıtın konusunu İstiklâl Harbi esnasında şehit düşen Türk askeri Mustafa ile nişanlısı Emine, diğer anıtı ise Fransızların Adana'yı terk etmelerinden kısa bir süre sonra Türk ordusunun İstasyon caddesinde görüldüğü anda yaşanan bir olay oluşturmaktadır. Buna göre Adanalı bir genç kız, en önde yürüyen bayraktarın önüne atılıp elinde tuttuğu bayrağı öperek halkın bayrak ve özgürlük hasretini ifade etmiştir. Ayrıca parkın içerisine daha önce Kuruköprü'ye yaptırılmış fakat 1950'lerde yıktırılmış olan Bahri Paşa Çeşmesinin reproduksiyonu da yerleştirilmiştir.²³¹⁹

Tepebağ Evleri: Adana'daki ilk yerleşmeler Tepebağ adıyla bilinen bölgede gerçekleşmiş ve uzun süre bu bölge ile sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla klasik Adana evi veya “*Tepebağ evleri*” adıyla bilinen meskenler burada inşâ edilmiştir. 19. yüzyıl ortalarına kadar tamamı kerpiçten, toprak damlı ve tek katlı olarak inşâ edilmiş olan bu yapılar, sanayileşme ile birlikte 20. yüzyılın başından itibaren yerini konaklara bırakmaya başlamıştır. Bu durum çamurlu dar sokakların yerini Arnavut kaldırımli geniş sokakların almasına neden olmuştur. Ancak bu gelişme geleneksel dokulardaki homojen görüntünün ortadan kalkmasına neden olmuştur.²³²⁰

²³¹⁵ Özmen, “*Adana'nın Simgeleri*”, s.166.

²³¹⁶ İş Bankası, vatandaşları tasarrufa özendirilmek amacıyla Ankara başta olmak üzere bazı şehirlerin meydanlarına kumbara dikmek istemiştir. Bunun üzerine dönemin Ankara Valisi Nevzat Tandoğan, kumbaraların üzerine birer saat yerleştirilmek suretiyle halka hizmet sağlaması koşuluyla kumbaraların dikilmesine izin vereceğini belirtmiştir. İstanbul'da Taksim, Kadıköy, Beyazıt, Ankara'da Ulus, Kızılay ile İzmir, Bursa, Adana ve Erzurum kentlerinin meydanlara dikilen ve bir dönemi simgeleyen saatli kumbaralar bu şekilde ortaya çıkmıştır. Uygur Kocabaşoğlu vd., **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul 2001, s.156-159.

²³¹⁷ “*Yeni İstasyon Caddesi*” adıyla bilinen caddenin adı daha sonra “*Atatürk Caddesi*” olarak değiştirilmiştir. Uygur, “*Adana Fotoğrafları*”, s.151.

²³¹⁸ “*Atatürk Anıtı Açıldı*”, **Akgünler**, S.10 (2 İllkânun 1935), s.3.

²³¹⁹ Özmen, “*Adana'nın Simgeleri*”, s.162.

²³²⁰ Özlem Özmen, “*Geleneksel Adana Evleri*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.238.

Taş, toprak, ahşap gibi malzemelerden yapılan Tepebağ evleri; giriş, ara kat ve üst kat düzenine sahip olacak şekilde inşâ olunmuştur. Ancak mahremiyet nedeniyle giriş katının görüş alanı azaltılmıştır. Buna karşın ara kat kışlık, üst kat ise yaşama birimlerinin yer aldığı esas kat olarak düşünülmüştür. Konut içinde yer alan odalar ise günlük aktiviteleri yapabilecek şekilde organize edilmiştir. Ayrıca en az kaynakla en fazla konforu sağlamayı, sıcaktan korunmayı, rüzgardan yararlanmayı artıracak şekilde tasarlanmıştır. Sokaklar ve cepheler güneybatıdan esen hâkim rüzgar yönüne doğru yönlendirilmek suretiyle dar cepheli olan konutların sofalarının ve odaların güneyden esen rüzgardan yararlanması amaçlanmıştır.²³²¹

9. Adana Müzesi

Eski eser toplama faaliyetleri 1919 yılına kadar inen müzeyi oluşturmak üzere 1924 yılında Halil Kamil Alyanak (Alyanakzâde Kamil Bey) atanmıştır.²³²² Halil Kamil Beyin çalışmaları neticesinde 145'i Erkek Lisesinden, 138'i Erkek Muallim Mektebinden, 154'ü Mersin Ticaret Mektebinden ve 84'ü muhtelif yerlerden tedarik edilen eserlerle Çocuk Esirgeme Kurumunun bakım yurdu olan Caferpaşa Medresesi'nde açılmıştır.²³²³ Ramazanoğlu, Şeyhoğlu ve Arıkoğlu medreseleri kütüphanelerinde bulunan basma ve yazma eserlerin bir araya getirilmesiyle müze bünyesinde "*Ramazanoğlu Kütüphanesi*" adıyla bir de kütüphâne oluşturulmuştur.²³²⁴ Bu kütüphâne 1927 yılında şarka ait 634 yazma ve 970 basma eser ile garba ait 4 eserden müteşekkil olmak üzere 1.608 eser yer almıştır.²³²⁵ İlerleyen süreçte

²³²¹ Özmen, "*Geleneksel Adana Evleri*", s.239

²³²² S.Çelikkol, "*Adana Müzesi*", **Tarih Coğrafya Dünyası**, S.1 (15 Nisan 1959), s.16-17; Ferruh Gerçek, **Türk Müzeciliği**, Ankara 1999, s.382. Başka bir kaynakta ise 1926 yılında açıldığı yazmaktadır. "*Tarihsel ve Turistik Yönleri ile Adana*", **Türkiye İmar Turizm ve Sanayi**, C.1, S.1 (Mayıs-Haziran 1967), s.5; Hadi Altay, "*Çukurovanın Arkeolojik Ehemmiyeti ve Adana Müzesi*", **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.9. Naci Kum Adana Halkevi dergilerinden Görüşler'de yayınlanan bir yazısında müzenin 1919 yılında kurulduğunu ve ilk eserlerin 1946 yılında Emniyet Müdürlüğü olarak kullanılan binada toplandığını, oradan da önce Cafer Paşa medresesine ve Kuruköprü mevkiindeki yerine nakledildiğini belirtmektedir. Ayrıca Kamil Alyanak'ın emekli olduğu 1934 yılına kadar müze müdürü olarak görev yaptığını, 1940'dan sonra A. Rıza Yalın, ondan sonra da kendisinin bu görevi devam ettirdiğini ifade etmektedir. Naci Kum, "*İlimiz ve Bölgemiz İçinde Tarih ve Müze Çalışmaları*", **Görüşler**, S.85-86 (Şubat 1946), s.13.

²³²³ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.141; Gerçek, **a.g.e.**, s.382; Çelikkol, "*Adana Müzesi*", s.16; M.Orhan Albayrak, **Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu**, İstanbul 1994, s.9. Bu bina 1950'lerde Çocuk Esirgeme Kurumu binası olarak kullanılmıştır. Kalaba, **a.g.e.**, s.20. M.Hâdi Altay, Caferpaşa Medresesinin Çocuk Esirgeme Kurumu yapılmak üzere 1963 yılında yıkıldığını belirtmektedir. Altay, **Adım-Adım Çukurova**, s.30.

²³²⁴ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.141.

²³²⁵ **Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı**, s.202.

Cerablus²³²⁶, Urfa, Cebelibereket, Silifke, Mut, Gaziantep ve Maraş'tan çıkarılan birçok kıymetli eser de müzeye naklolunmuştur.²³²⁷ Kısa sürede hızla büyüyen müze, alanının yetersiz gelmeye başlaması üzerine 1930 yılında Kuruköprü mevkiinde bulunan eski bir Rum kilisesine taşınmıştır.²³²⁸

Müze bünyesinde 1934-1935 yılında bir tane de Türkmen etnografya salonu açılmıştır. Ali Rıza Yalgın tarafından oluşturulan bu salonda eski Türk aşiretlerinin gündelik hayatlarında kullandıkları eşyalar, çadır vs. gibi malzemeler sergilenmiştir.²³²⁹ Bu nedenle 1934-1935 yıllarında vilâyetten 500 lira, müteakip senelerde de 1.500 lira yardım alınmıştır.²³³⁰ Kültür Sitesi yanındaki modern binasına ise 1970 yılında taşınmıştır.²³³¹

Müzedeki tarihi eserlerin yanı sıra Şeyhoğlu ve Ramazanoğlu medreseleri kütüphanelerinde yer alan eski harfli basma ve yazmalar, muhtelif yabancı dillerde basılmış kıymetli eserler ile birçok gazete ve mecmua koleksiyonu yer almıştır. İsteyenlerin bu eserlerden istifade etmesine de olanak tanınmıştır.²³³² Zaman içerisinde katılan yeni eserlerle birlikte büyümeye devam eden müze, 1959 yılında 6.800 eski eser, 10.780 sikke ve 1.485 adetlik kütüphanesiyle önemli bir kültür müessesesi haline gelmiştir.²³³³ Bu bağlamda müze bünyesinde heykel, kabartma, kitabe, yazılı ve resimli mezar taşları, sütun ve sütun başlıkları, mezar olarak kullanılan sandukalar, küpler, muhtelif toprak kaplar, sikkeler, silahlar, tabletler, elbiseler, neolitik, kalkolitik, bronz, Hitit, Asur, Fenike, Yunan, Roma, Bizans, Ermeni, Selçuklular ve İslâm devirlerine ait pek çok eser yer almıştır. Ancak bölgede bulunan ve tarihi kıymeti olan eserlerin toplandığı ve sergilendiği önemli bir yer olmakla kalmayarak Ankara ve İstanbul müzelerine eser tedarik eden önemli bir yer vasfına da haiz olmuştur. Örnek olarak Cerablus'tan getirilen Hitit eserleri ilerleyen zamanlarda Ankara müzesine, 1932 yılında

²³²⁶ Önceleri Gaziantep'e bağlı iken daha sonra Suriye'ye bağlanmış bir yerleşim yeridir. Sezen, **a.g.e.**, s.106.

²³²⁷ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.141.

²³²⁸ Çelikkol, "*Adana Müzesi*", s.16; Akverdi, **a.g.e.**, s.51. Maarif Vekâletinin 1926-1927 İstatistik Yılığında hangi kilise olduğuna dair bilgi verilmemekle birlikte eski fakat mimârî kıymeti yüksek bir kilisesinin müze olarak itihaz edilerek tamir olunduğu belirtilmektedir. **Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yılığ**, s.202. Bir başka kaynakta ise 1935 yılında taşındığı bilgisi yer almaktadır. Gerçek, **a.g.e.**, s.382.

²³²⁹ Çelikkol, "*Adana Müzesi*", s.16; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.141.

²³³⁰ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.142.

²³³¹ Albayrak, **Tarihi Yerler Klavuzu**, s.9; Gerçek, **a.g.e.**, s.383.

²³³² **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.142.

²³³³ Çelikkol, "*Adana Müzesi*", s.16.

Kadirli'de bulunan Roma dönemine ait tunç heykel de İstanbul Müzesine naklolunmuştur.²³³⁴

Müzenin çeşitli medeniyetlere ait eserlere sahip olmasında bölgenin coğrafi konumu önemli bir etken olmuştur. Bilindiği gibi Çukurova bölgesi, coğrafi konumu itibariyle ilkçağlardan itibaren pek çok kavime ev sahipliği yapmıştır. Bu durum bölgenin farklı kültürlerle sahip toplumların eserlerini bünyesinde barındırmasına neden olmuştur. Bu bağlamda özellikle Tarsus Gözlükule ile Mersin Yumuktepe kazısı neticesinde ortaya çıkan eserler ile 1956 yılında Misis'te başlayan kazılar sonucu ortaya çıkan eserler müzeye ayrı bir değer katmıştır.²³³⁵

Müzedede bir de musiki köşesi tanzim edilmiştir. Burada ise kopuzdan üç telli saza kadar bütün halk musiki aletleri bir araya toplanarak eşsiz bir koleksiyon meydana getirilmiştir. Ayrıca Türklüğe has avcılık ve atıcılığa dair eserlerde derlenerek sergilenmiştir.²³³⁶ 1933-1945 yılları arasında müzede bulunan eserlere dair veriler şu şekilde olmuştur:

²³³⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.141.

²³³⁵ Çelikkol, "Adana Müzesi", s.17.

²³³⁶ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.142.

1933-1945 Yılları Arasında Müzede Bulunan Eserlere Dair Veriler²³³⁷

Ait Olduğu Medeniyet	1933	1934	1935	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Prehistorya	----	----	----	----	----	----	----	----	----	66	66	66
Pretohistorya	----	----	----	----	----	----	----	----	----	136	136	182
Sümer	----	----	----	----	----	2	----	----	2	2	2	2
Asur	35	35	36	37	38	20	----	----	20	20	23	23
Eti ve Öncesi	316	320	342	347	672	714	----	----	833	833	842	970
Tablet (Asur, Eti, Sümer...)	----	----	----	23	23	32	----	----	37	42	43	43
Frikya	----	----	----	----	----	28	----	----	28	28	28	28
Ege, Eski Girit, Miken	----	----	----	----	----	30	----	----	30	30	30	30
Arkaik	2	3	3	2	2	7	----	----	7	7	7	7
M.Ö. 5 Yüzyıl	----	----	----	7	7	60	----	----	63	63	63	63
Klasik	7	10	10	----	----	----	----	----	----	----	----	----
Helenistik	102	102	118	144	192	205	----	----	252	252	252	252
Romen	326	328	346	402	484	491	----	----	529	535	549	551
Bizans	153	153	206	251	264	308	----	----	316	323	333	335
Selçuklu	19	19	25	33	33	156	----	----	83	85	85	85
Osmanlı	53	53	62	64	68	----	----	----	122	422	458	462
Diğer Devirler	187	187	199	202	202	2.254	----	----	2.275	2.275	2.275	2.276
Meskukat	5.613	5.650	6.737	8.031	8.058	8.314	----	----	9.002	9.063	9.083	9.083
Etnoğrafik Eşya	115	115	130	247	296	316	5.046	5.046	316	318	318	318
Depoda Teşhir Edilmeyen Eşya	82	82	82	82	212	880	6.812	7.747	1.687	1.687	1.687	1.687
Yazma Eser	1.025	1	1	8	8	9	----	----	9	9	9	9
Basma Eser	2.440	37	103	916	952	993	----	----	1.123	1.142	1.192	1.305
Arşiv (Şeri Siciller...)	----	----	----	----	----	----	----	----	410	2.108	2.108	2.108
Toplam	10.475	7.095	8.400	10.796	11.375	14.819	11.858	12.793	17.144	19.446	19.589	19.786

²³³⁷ 1932-1933 Maarif İstatistiği, s.298; 1933-1934 Maarif İstatistiği, s.480-481; 1934-1935 Kültür İstatistiği, s.410-411; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.362-363; 1937-1938 Maarif İstatistiği, s.362-363; 1938-1939 Maarif İstatistiği, s.514-515; 1939-1940 Maarif İstatistiği, s.528-531; 1940-1941 Maarif İstatistiği, s.546-547; 1941-1942 Maarif İstatistiği, s.528-529; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.584-585; 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, s.584-585; 1943-1944 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.80-81; 1943-1944 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.80-81; 1944-1945 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, s.96-97.

10. Adana'da Âşıklık Geleneği

Günümüzde Adana, Kars, Erzurum, Sivas, Yozgat şehirlerde sürmekte olan âşıklık geleneğinin temeli eski Türk devletlerine dayanmaktadır. İslâmiyet öncesi dönemde “ozan-baksı” veya “destan geleneği” olarak adlandırılan halk edebiyatı, İslâmiyet ile birlikte Anadolu'daki tasavvufi akımlar ve tekke edebiyatının da etkisiyle yeniden şekillenerek “âşık edebiyatının” ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde yaklaşık olarak 16. yüzyıldan itibaren halk şiiri ve sözlü edebiyatın anlatı türlerinden biri olan hikâye temsilcilerine âşık denilmeye başlanmıştır.²³³⁸ Bu terim kaynaklarda; “Halk içinde yetişen, deyişlerini sazla söyleyen, sözlü şiir geleneğine bağlı halk şairi”²³³⁹, “Kendisinin veya başkalarının şiirlerini saz eşliğinde çalıp söyleyen, halk hikâyesi anlatan halk şairi”²³⁴⁰, “Bir hazırlığı olmaksızın irticalen şiir söyleyen, ekserisi saz eşliğinde şiirlerini okuyan veya halk hikâyesi anlatan şahıslar”²³⁴¹ şeklinde ifade edilmiştir.

Adana'da da sazlı (telden), sazsız (dilden), doğaçlama yoluyla veya birkaç özelliği birden taşıyan, geleneğe bağlı olarak şiir söyleyenlere “âşık”, bu söyleme biçimine “âşıklık-âşıklama”, âşıkları yönlendiren kurallar bütününe de “âşıklık geleneği” adı verilmektedir.²³⁴² 17. yüzyılda Karacaoğlan ile başladığı kabul edilen Adana âşıklık geleneğinin güzelleme, semai, koçaklama, taşlama, destan ve dinî tasavvufi şiirler söyleyen âşıklar ile deyiş ve güzelleme söyleyen âşıklar vasıtasıyla iki koldan yürümekte olduğu kabul edilmektedir.²³⁴³ Ancak Adana âşıklık geleneğinde, doğu bölgelerimizdeki gibi usta-çırak ilişkisi ve gezici âşıklık geleneği yoktur. Bu da Adanalı âşıkların daha az tanınmasına ve diğer âşıklarla etkileşimde bulunarak geleneğin kökleşip yaygınlaşmasına engel olmuştur.²³⁴⁴ Fakat “1966 Konya Âşıklar Bayramı” Adanalı âşıklık geleneği açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu bayrama katılan Adanalı âşıklar, “dedim-dedi”, “leb-değmez”, “muamma”, “çift ayak”

²³³⁸ Bülent Arı, **Adana'da Geçmişten Günümüze Âşıklık Geleneği (Karacaoğlan 1966)**, Adana 2009, s.25.

²³³⁹ **Türkçe Sözlük**, Ankara 1988, s.97.

²³⁴⁰ **İslâm Ansiklopedisi**, C.I, s.547.

²³⁴¹ **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul 1977, s.184.

²³⁴² Erman Artun, “Adana Âşıklık Geleneği ve Âşık Fasılları”, <http://turkoloji.cu.edu.tr>. Erişim tarihi: 23.11.2010.

²³⁴³ Adanalı âşıkların âşıklığa başlamalarında Karacaoğlan'ın, Çukurovalı usta âşıkların, sevdanın, rüya ve badenin, çevrenin, dert-haksızlık ve yoksulluk ile manevi hususlar etkili olmuştur. Arı, **a.g.e.**, s.37-40; Artun, “Adana Âşıklık Geleneği”, <http://turkoloji.cu.edu.tr>. Erişim tarihi: 23.11.2010.

²³⁴⁴ Artun, “Adana Âşıklık Geleneği”, <http://turkoloji.cu.edu.tr>. Erişim tarihi: 23.11.2010.

gibi kavram ve kuralları öğrenmişlerdir.²³⁴⁵ Bunun yanı sıra 1950’li yıllarda tarımda makineleşmeye bağlı olarak başlayan iç göçle birlikte diğer bölgelerden Adana ve çevresine âşıkların gelmesi de Adana âşıklık geleneğini olumlu yönde etkilemiştir. Gelenlerden özellikle Gavurdağlı âşıklar, Adana âşıklık geleneğinin beslenerek, kökleşmeye başlamasına neden olmuştur.²³⁴⁶

Adana âşıklık geleneğinin göstermiş olduğu zenginlikte Adana şehrinin bulunduğu coğrafi konum önemli bir etken olmuştur. Bölgeye hâkim olan Hititler, Romalılar, Ermeniler, Araplar ve Türkler zengin bir halk kültürünün oluşmasına neden olmuşlardır. Ramazanoğulları dönemiyle birlikte bölgenin önemli bir merkezi olan Adana ve havalisine yerleşen Avşar, Cerit, Sırkıntılı, Bayat, Çepni gibi Türk oymakları da sahip oldukları gelenek ve görenekleriyle bu oluşuma katkıda bulunmuşlardır.²³⁴⁷ Nitekim bölgede yer alan “*Adana Bölge Müzesi*”, “*Karatepe Açık Hava Müzesi*” ve “*Misis Mozaik Müzesi*”nde bu katkılar açıkça görülmektedir.²³⁴⁸ Bölgenin sahip olduğu coğrafi ve kültürel zenginlik Adana ve çevresinde âşık tarzı halk edebiyatının gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu husus âşıkların şiirlerinde de açıkça görülmektedir. Nitekim bu etkileşim neticesinde âşıklarının şiirlerinde dağ, ovası, yaylası, denizi, bitki örtüsü, akarsuları ve gölleri ile bir Çukurova haritası karşımıza çıkmaktadır.²³⁴⁹

Cumhuriyet öncesi dönemde canlı bir görüntü sergileyen Adana ve çevresindeki âşıklık geleneği, cumhuriyet döneminde ekseriyeti ilkokul mezunu olan âşıklar tarafından devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemi farklı kılan önemli bir gelişmede Ayşe Çağlayan, Arzu Bacı, Fatma Taşkaya ve Emine Ferahi gibi bayan âşıkların ortaya çıkması olmuştur.²³⁵⁰

Adana’nın âşıklık geleneği açısından göstermiş olduğu canlılık bölgenin sosyo-ekonomik açıdan göstermiş olduğu hareketlilik ile yakından alakalıdır. Nitekim 1950’li yıllarda ortaya çıkan sanayileşme ve sanayileşmeye bağlı yaşam tarzındaki değişiklik Adanalı âşıkları da etkilemiştir. Bölgenin ekonomik cazibesinin artması diğer illerden şehre yönelik ciddi bir göçe neden olduğu gibi gecekondulaşma gibi yeni birtakım

²³⁴⁵ Arı, a.g.e., s.468.

²³⁴⁶ Artun, “*Adana Âşıklık Geleneği*”, <http://turkoloji.cu.edu.tr>. Erişim tarihi: 23.11.2010.

²³⁴⁷ Arı, a.g.e., s.23, 75.

²³⁴⁸ *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, s.75.

²³⁴⁹ Arı, a.g.e., s.16.

²³⁵⁰ Arı, a.g.e., s.36.

kavramların ortaya çıkmasına ve kullanılmasına neden olmuştur. Bölgenin geçirmekte olduğu sosyo-ekonomik değişimden etkilenen âşıklar, bir taraftan ortaya çıkan yeni durumdan ilham alıp eserler ortaya koyarlarken bir taraftan yeni sözcükleri dimağlarına yerleştirmişlerdir. Bu yeni dönem, âşıkların sadece düşünce dünyasında değişime neden olmamış aynı zamanda fiziki görünümelerinde de farklılaşmaya neden olmuştur. Bunun sonucunda takım elbise ve kravatlı yeni bir âşık profili ortaya çıkmıştır.²³⁵¹ Âşıkların yeni dönemde toplumsal değişimden ilham alarak ortaya koydukları şiirlere örnek olarak şunları verebiliriz:

Bize ne söyler gelecek torun
Ekmek gerekmez mi onlara yarın
Beton binaların, fabrikaların
Altında kalıyor Çukurova'mız

Can biter topraklar şehirleniyor
Ekim, biçim yer yer tehirleniyor
Gün güne kirlenip zehirleniyor
Sessizce ölüyor Çukurova'mız

Tesisler kuracak başka yer yok mu
Tarıma uygunsuz kıraç, kır yok mu
Tehlikeyi gören bir lider yok mu
Aларım çalıyor Çukurova'mız

Halil Karabulut²³⁵²

Gel, söyletme bu Hüdai aşığı
Âşık olan elbet arar maşuğu
Körlerin önünde yakman ışığı
Ceryana, ampüle, pile acırım
Hüdai²³⁵³

Berber Ahmet motor almış akü yok
Motora bir akü al Ahmet Ağa
Pulluk takmak için arka oku yok
Gecikmeden oku al, Ahmet Ağa

Dertli Kazım²³⁵⁴

Mangıra çevirdik Türk Lirasını
Doların onsuna umut bağladık
Diskalife edip İslâmiyet'i
Elin Lions'una umut bağladık

²³⁵¹ Arı, a.g.e., s.61.

²³⁵² Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadırlılı Âşık Halil Karabulut*, Konya 1987, s.117.

²³⁵³ Zeynep Başaran, *Âşık Hüdai, Yaşamı, Kişiliği, Sanatı ve Şiirleri*, İstanbul 1977.

²³⁵⁴ Halil Atılgan, *Âşık Dertli Kazım II*, Adana 1995, s.177.

Haramın küpüne taktık kurnayı
Göle değil, çöle saldık turnayı
Unuttuk halayı, davul, zurnayı
Soysuzun dansına umut bağladık

Hayatın mutluluk endişesinin
Bekleyeni olduk gam köşesinin
Ekranında bir reklam fahişesinin
Gözünün lensine umut bağladık
Feymani²³⁵⁵

²³⁵⁵ Erman Artun, **Günümüzde Adana Âşıklık Geleneği (1966-96) ve Âşık Feymani**, Adana 1996, s.4.

IV. BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

A- Toprak Mülkiyeti

Osmanlı Devleti'nin son döneminde tarımsal mekanizasyon ve yabancı sermayenin etkisiyle Çukurova bölgesindeki topraklar belirli ellerde toplanmaya başlamıştır. Özellikle pamuk üretiminin artışı bu süreçte etkili olmuştur. Bunun neticesinde 1912 yılında vilâyet toprağının dağılımı % 18'i 10 dönümden az, % 36'sı 11-50 dönüm arası, % 46'sı da 51 dönüm ve üstü şeklinde olmuştur.²³⁵⁶ Ancak zaman içerisinde meydana gelen değişimle birlikte işlenebilen arazi miktarı arttığı gibi arazilerin mülkiyet yapısı ve miktarları da değişmiştir. Buna göre 1938 yılında vilâyet genelinde işlenebilen 714.923 hektarlık arazinin 87.223 kişi tarafından işlendiği ve büyüklük açısından dağılımının da şu şekilde olduğu tespit edilmiştir:²³⁵⁷

Arazinin Büyüklüğü	Kişi Sayısı	Arazinin Büyüklüğü	Kişi Sayısı
5-50	10.989	3.001-5.000	171
51-100	2.818	5.001-10.000	9
101-300	2.219	10.001-20.000	2
301-500	330	20.000+	2
501-1.000	347	Toplam	16.887
1.001-3.000	----		

1950-1952 yılları arasında toprağın dağılıma bakıldığında büyük işletme olarak adlandırılan 3.000 dekardan fazla toprağa sahip kişi sayısının 93²³⁵⁸, orta büyüklükteki işletme olarak adlandırılan 500-3.000 dekar arası işletme sayısının 2.593, küçük işletme olarak adlandırılan 500 dekardan az işletme sayısının ise 50.842 olduğu belirlenmiştir. Bu verilerle 1938 yılı verileri mukayese edildiği zaman işlenebilen arazi miktarının artmasının da etkisiyle bölgedeki küçük, orta ve büyük işletme sayısının arttığı görülmektedir. Bunlardan küçük ve büyük işletme sayısındaki artışta toprağın çeşitli gerekçelerle daha küçük parçalara bölünmesi veya belirli ellerde toplanması da etkili olmuştur.²³⁵⁹ Nitekim 1950-1980 yılları arasında Adana'da toprak mülkiyeti ve tarımsal işletmelerce kullanılan arazi büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda topraksız ve az topraklı ailelerin oranının artması da bunu teyit etmektedir. Hatta miras yoluyla toprağın

²³⁵⁶ Tefik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"**, İstanbul 1971, s.20-23; **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50. Yılı**, s.29.

²³⁵⁷ "*Seyhan Vilâyeti Araziye Malik Olanlar*", **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.3 (Haziran 1938), s.8.

²³⁵⁸ Bunların en büyüğü 48.000 dekadır.

²³⁵⁹ **Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma**, s.14-15.

parçalanması ve sürekli artan giderler yüzünden tarımsal işletmelerin küçülmeye veya tasfiye olmaya başladığı, bunun yerine ise kiracı işletmelerin ortaya çıktığı görülmektedir. 1950'lerden başlayarak hızla gelişen makineleşme ise küçük işletmelerin aleyhine toprağın belirli ellerde toplanmasına neden olmuştur. Buna göre 1950-1968 yılları arasında Adana, Çukurova ve Türkiye'de toprağın köylü ailelere göre dağılımı şu şekilde olmuştur:²³⁶⁰

Yıllar		Mal Sahibi ve Yarı	Topraksızlar	Topraksızların
		Mal Sahibi		Oranı (%)
1950	Adana	36.955	5.716	13.4
	Çukurova	89.379	16.068	15.2
	Türkiye	2.184.981	137.410	5.9
1962-1968	Adana	53.802	26.079	32.6
	Çukurova	133.341	60.957	31.4
	Türkiye	2.897.717	1.268.100	30.7

1950'de Adana'daki topraksız ailelerin oranının Türkiye ortalamasının iki katından fazla olduğu ve kendi içinde kiracı, yarıcı, maraba ve tarım işçisi şeklinde dağıldıkları tespit edilmiştir. Nitekim 1950 tarım sayımına göre ildeki topraksız ailelerin % 35'inin ortakçı konumunda olduğu, bu oranın Çukurova bölgesinde % 38, Türkiye genelinde ise % 40 civarında olduğu görülmektedir. Ancak makineleşme ile birlikte Adana'daki ortakçı sayısı azalmaya başlamıştır. Ortakçılardan sonra tarım işçisine yakın bir kesimi ifade eden marabanın Adana'daki topraksız aileler içindeki oranları ise % 18 dolayındadır. Bunun yanı sıra ildeki topraksız ailelerin % 6'sı kiracı durumunda bulunmakta, % 30'u da yalnızca hayvancılıkla geçimini sürdürmektedir. 1950 tarım sayımına göre 50 dekardan küçük işletmelerin oranı % 50'ye yaklaşırken büyük ölçekli toprak mülkiyetinin de yaygınlaştığı görülmektedir. 1967 yılına gelindiğinde ise çiftçi ailelerinin % 32.6'sının topraksız olduğu, kiracılık, ortakçılık veya tarım işçiliği yaparak yaşamlarını sürdürdükleri, 0-50 dönüm arası toprağa sahip olan tarım işletmelerinin oranının % 73 olduğu ve toplam tarım toprağının % 28.7'sini, 200 dönümden büyük araziye sahip işletme oranının ise % 3.9 olduğu ve toplam tarım toprağının % 29.6'sını oluşturdukları tespit edilmiştir.²³⁶¹ 1970'lerde artarak devam eden bu yapı, küçük işletmelerce işlenen toprakların göreceli olarak azalmasına neden olmuştur.²³⁶²

²³⁶⁰ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.83.

²³⁶¹ Köy Envanter Etüdülerine Göre Adana, Ankara 1967.

²³⁶² Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.82.

1950-1980 yılları arasında toprağın kullanım biçiminde görülen değişikliğin temeli İstiklal Harbi yıllarına dayanmaktadır. Savaş sırasında ve sonrasında Adana'yı terk eden Ermeni toprak ağalarından kalan yerlerin bir bölümüne yörenin güçlü aileleri sahip çıkmış, bir bölümünde de bağımsız küçük işletmeler kurulmuştur. İlerleyen süreçte büyük ailelerin kendi aralarındaki sorunları çözerek küçük işletmelerin topraklarını üzerlerine geçirmeleri küçük işletme sahibi ailelerin bir bölümünün ortakçı durumuna düşmesine neden olmuştur. Bunu müteakiben 1940'larda pamuk üretiminde görülen değişiklik ve makineleşmeye bağlı olarak toprak kullanım biçimleri de köklü bir değişime marûz kalmıştır. Bu döneme kadar genel olarak dönüşümlü ekilen ürünlerden pamuk ticari maksatlarla, buğday ise daha çok tüketim amaçlı olarak üretilmiştir. Bunların dönüşümlü ekilmesi, iç tüketimi karşılamanın ve toprağın verimliliğini korumanın yanı sıra işgücünün tüm yıla yayılmasına da olanak sağlamıştır. Bu nedenle köylünün hiç boş vakti kalmadığı için mevsimlik işsizlik gibi bir sorun da olmamıştır. Ancak ilkel teknikler kullanıldığı için kadın, erkek ve çocukların tümünün çalışması gerekmiştir. Değişimin temeli ise 1930'lu yıllarda yeni pamuk türlerinin denenmeye başlanmasına dayanmaktadır. Bununla birlikte kozaları kapalı olduğu için hava şartlarından etkilenmeyen yerli pamuk üretimi bir süre daha devam etmiştir. Bu da fazladan işgücüne gereksinim duyulmasına neden olmuştur. Fakat 1940'ların başında daha nitelikli lif yapısına sahip olan "akala" türü pamuğun ekilmeye başlanmasıyla birlikte yerli koza ekimi azalmaya başlamıştır. Bu gelişme buğday ekilen alanları da etkilemiştir. Nitekim 1940'ların sonunda ova köylerinin büyük çoğunluğu buğday yerine pamuk ekmeye başlamıştır.²³⁶³ Bu da toprağın verimliliğini koruyan dönüşümlü ekimin sona ermesine neden olmuştur.

Yeni tür pamukların kozalarının Eylül ayı ortasında açılması ve yağmurlar başlamadan önce toplanması zarureti çalışma koşullarında büyük değişikliğe yol açmıştır. Daha önce bütün yıla yayılan işgücü gereksinimi akala ve yeni pamuk türleriyle birlikte 5 aya indiği gibi özellikle pamuğun toplanma dönemi olan Eylül-Ekim aylarını kapsayan 3 haftada yoğunlaşmıştır. Bu durum yılın belirli aylarında işsizliğe yol açarken, pamuk toplanma döneminde de ek işgücüne gereksinim duyulmasına neden olmuştur. Bu nedenle Adana dışından ve Adana'nın dağ köylerinden ovaya mevsimlik işçi göçü giderek artmıştır.

²³⁶³ **Vatan Adana İlavesi**, s.11.

Pamuk üretim alanının genişlemesi toprağın mülkiyet yapısı ile kullanım biçimi üzerinde de etkili olmuştur. Nitekim pamuk ekim alanının genişlemesiyle birlikte toprağın değerinin artması küçük ve orta boy toprak sahiplerini yeni toprak edinemez hale getirmiştir. Bunun yanı sıra kazancın yükselmesine bağlı olarak ortakçılık koşulları da değişmiştir. Buna göre pamuk ve buğdayın dönüşümlü ekildiği zamanlarda toprak genellikle iki yıllık dönemler halinde ortakçıya verilip elde edilen ürün yarı yarıya veya üçte ikisi toprak sahibine üçte biri ortakçının olacak şekilde paylaşılırken 1940'lardan sonra ortakçının payı üçte bire, bazı yerlerde ise dörtte bire kadar düşmüştür. Hatta dönüşümlü üretim kalktığı için toprak birer yıllık sürelerle ortakçılığa verilmeye başlanmıştır.²³⁶⁴

B- Tarım ve Hayvancılık

1. Cumhuriyetin İlanına Kadar Adana'da Tarım

Adana şehri, coğrafi konumunun yanı sıra sahip olduğu verimli toprakları ile bu toprakları sulayan Seyhan ve Ceyhan nehirlerinden dolayı tarih boyunca sürekli bir cazibe merkezi olmuştur. Bu nedenle pek çok medeniyet bölgeye sahip olmak istemiştir. Bölgenin temel zenginlik kaynağı olan tarım ve tarıma dayalı sanayi alanındaki ilk ciddi atılımı ise Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa zamanında gerçekleşmiştir. Birçok gelişmenin temelini atıldığı bu dönemde bir taraftan Seyhan nehrinin sularından çeltik üretiminde istifade edilirken bir taraftan da nehrin kenarına ağaçlar dikilmiş, iki büyük ipek imalathânesi inşâ edilmiş, şeker kamışı ekimi desteklenmiş ve değirmen taşları arasında sıkılan kamışlardan şeker imal edilmiştir.²³⁶⁵

Adana'nın Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği ilk yıllardaki ekonomik yapısına bakıldığı zaman nüfusun yaklaşık % 75'inin konar-göçer bir hayat yaşadığı²³⁶⁶, tarımsal faaliyetlerin ekonominin bel kemiğini oluşturduğu, hayvancılığın ve sanayinin ikinci ve

²³⁶⁴ Adana tarım yaşamında geçici mevsimlik işçilerin yanı sıra tutma denilen sürekli işçiler de çalıştırılmıştır. Tutmalarda kış tutması ve yaz tutması olarak ikiye ayrılmıştır. Kış tutmaları 13 Ekim-13 Mayıs arasında çalışmışlardır. Bunlar çiftlikteki görevlerine göre çiftçi, öküzcü, arabacı, tabancı, tanacı, hergeleci şeklinde adlandırılmışlardır. Bunların başında bir de çiftçibaşı bulunmuştur. Çiftlik sahipleri ödedikleri ücretin dışında bunların yemesini içmesini üstlendikleri gibi bir çizme ile don gömlekten oluşan giyim kuşamını da sağlamışlardır. Yaz tutmaları ise geçici işçi türü olup sadece haftalık ücret ödenmiştir. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.84.

²³⁶⁵ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.16-17.

²³⁶⁶ Yılmaz Kurt, 16. yüzyıldaki Adana halkının tarım ve hayvancılıkla uğraştığını, yazın yaylaya çıktığını, kışın ise belli mezralarda tarım yaptığını ifade ederek yazın yaylalara çıkılmasının/gidilmesinin sıcak iklimten kaynaklanan bir durum olması nedeniyle Adana halkına "göçebe" yerine "konar-göçer" ifadesi kullanmanın daha doğru olacağını ifade etmektedir. Kurt, *Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine*, s.188.

üçüncü sıralarda yer aldığı bir sancak olduğu görülmektedir.²³⁶⁷ Bölgede üretimi gerçekleştirilen tarımsal ürünler arasında ise buğday, arpa, çavdar, susam, burçak, çeltik ve pamuk önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar arasında ise özellikle Seyhan ile Ceyhan nehirleri arasında yer alan Yüreğir nâhiyesinde üretimi gerçekleştirilen buğday önemli bir tarımsal ürün olarak öne çıkmaktadır. Bölgedeki çeltik üretimi ise Kınık merkez olmak üzere Adana, Yüreğir ve Karaisalı'da gerçekleştirilmektedir. Bunların yanı sıra “alef” olarak adlandırılan ve bölgenin genel ekonomisi içerisinde önemli bir yer tutmamakla birlikte hayvan yemi olarak kullanılan ot, saman, çavdar ve yulaf gibi şeyler de üretilmektedir. Ayrıca sebze, kavun, karpuz, darı, mercimek, nohut, soğan, elma, armut, ceviz gibi tarımsal ürünler ile kamış üretimi ve bağcılık da yapılmaktadır.²³⁶⁸

1547 yılında Adana sancağında toplam 562 mezraa ve 48 köyde tarım yapılmaktadır. Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki düzlük kesimde bulunan Yüreğir nâhiyesi 127 mezraası ile en çok tarım üretimi yapılan idari birimdir. Bunu Karaisalı ve Sarıçam nâhiyeleri takip etmektedir. Nitekim buğday, arpa, pamuk ve susam üretiminde Yüreğir, “alef” olarak adlandırılan ve yulaf, çavdar gibi hayvan yemi olarak kullanılan taneli tahıl üretiminde Berendi nâhiyesi ve köyleri, çeltik üretiminde ise Kınık ve Yüreğir nâhiyeleri öne çıkmaktadır.²³⁶⁹

1572 yılına gelindiğinde bölgenin ekonomik yapısının pek değişmediği ve yine tarım ağırlıklı bir ekonomik yapının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda buğday, arpa, pamuk, susam, çeltik, alef, sebze, kavun, karpuz, erzen (darı) ve bağcılık temel tarımsal ürünler olarak öne çıkmaktadır. Buğday ve arpa üretimi Karaisalı, pamuk ve susam üretimi Yüreğir, çeltik üretimi Kınık²³⁷⁰, sebze üretimi Yüreğir ve Karaisalı, darı üretimi ise Berendi nâhiyesi Kurtkulağı köyü ağırlıklı olmuştur.²³⁷¹

²³⁶⁷ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.55.

²³⁶⁸ Kurt, **1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.44-47. Adana'ya ilk domates Frenk patlıcanı ismi altında 1859 tarihlerinde getirilmiştir. Ancak mutaassıp halk tarafından bir süre kullanılmamıştır. Caneriği ile çay ise yüzyıl sonuna doğru getirilmiş olmakla birlikte çayın İran tebaası kişilerce kullanıldığı bilinmektedir. Ener, “*Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi...*”, S.18, s.5.

²³⁶⁹ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları II**, s.27-29.

²³⁷⁰ 16. yüzyılda Adana'nın büyük kısmı bataklıklarla kaplı olduğu için bu sulak topraklar ile sıcak iklim çeltik üretimi için müsait şartlar oluşturmuştur. Yurt içinde üretilen pirincin ihtiyacı karşılamaması bölgede üretilen pirinci önemli hale getirmiştir. Bu nedenle devlet, çeltik tarımı ile uğraşanlardan vergi almadığı gibi tohumluk dağıtmak suretiyle de desteklemiştir. Hatta bölgede çeltiğin en fazla üretildiği yer olan Kınık nâhiyesinde çeltik tarımını düzene koymak amacıyla özel kanunname bile düzenlenmiştir. Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları III**, s.88; Kurt, *Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine*, s.199-201.

²³⁷¹ Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.84-92.

Bölgede hayvancılık faaliyeti çerçevesinde daha ziyade keçi, koyun ve camus yetiştirilmektedir. Dünderlı ve Karaisalı gibi kuzeydeki dağlık kesimlerde keçi beslenirken, Berendi, Yüreğir ve Kınık gibi ova nâhiyelerde ise daha ziyade koyun beslenmektedir. Bu dönem itibariyle bölgede yetiştirilen koyun miktarının 135.000, keçi miktarının ise 167.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Sütünden, etinden ve özellikle savaş arabalarının ve topların naklinde gücünden istifade edilen camuslar ise daha ziyade Seyhan ile Ceyhan nehirleri arasında kalan Yüreğir nâhiyesinde yetiştirilmektedir.²³⁷² Bunun yanı sıra çok önemli olmamakla birlikte balıkçılık ile özellikle Berendi nâhiyesinde arıcılık yapılmaktadır.²³⁷³

Uzun yıllar bu minval üzere devam eden bölgenin ekonomik yapısı, İbrahim Paşa döneminde ciddi bir atılım ve dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu döneme kadar bölgenin temel ekonomik değeri tarım olup özellikle tahıl ve pamuk üretimi gerçekleştirilmiştir. Ancak üretilen tahıl sadece bölgenin ihtiyacını karşılayabilmiştir. Pamuk ise ilkel yöntemlerle eğrilip dokunduğu için pahalıya mâl olması sebebiyle varlıklı insanlarca satın alınıp kullanılabilmiştir. Bunda 17 ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti genelinde görülen sosyo-ekonomik gerileme önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Çukurova bölgesinde görülen aşiret kavgaları yüzünden merkezi otoritenin sarsılması ve asâyişsizliğin ortaya çıkması tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. Buna bağlı olarak işlenmeyen araziler bataklık ve sazlıklarla kaplanarak aşiretlerin kışlaklarından başka bir işe yaramaz hale gelmiştir.²³⁷⁴ Bölgenin içinde bulunduğu durumu Gazi Ahmet Muhtar Paşa “...*gerek Amik-ovası ve gerek Çukurova bomboş ve çoğu yeri ekilmemiş fakat gayet verimli bir ikinci Mısır kıtasıdır. Ne çare ki içlerinden geçen nehirler, ovaların boş olması yüzünden fayda değil zarar veriyorlar. Bu hale binlerce teessüf edilmelidir. Çünkü sıtma ve haşarat yatağı olmuştur. Mısır’da pamuk yetiştirmeğe mahsûs olan sıcaklık orada da mevcut olduğundan Mısır gibi istifade edilmek pek mümkündür...*” şeklinde açıklamaktadır.²³⁷⁵

²³⁷² Bu dönemde bölgede 4.800 civarında camus olduğu tahmin olunmaktadır. Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.93-96; Soysal, “*Onaltıncı Yüzyılda Adana*”, s.178-179; Kurt, *Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine*, s.203-204. 1671 yılında bölgeye gelen Evliya Çelebi ise Adana’da 40.000 adet top çeken camus olduğundan bahsetmektedir. Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s.728.

²³⁷³ 1525 yılında 830 olan sancak genelindeki arı kovanı sayısı 1572 yılında 7.800’e yükselmiştir. Kurt, **1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.48; Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.93-96; Kurt, *Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine*, s.206.

²³⁷⁴ Abdullah Saydam, “*XIX. Yüzyılda Adana’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Bir Rapor*”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.71 (1991), s.27-33.

²³⁷⁵ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli ve Cild-i Sânisî**, İstanbul 1996, s.25.

Fakat 1833’de bölgenin idaresini eline alan İbrahim Paşa döneminde pamuk üretimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Kıbrıs ve Mısır’dan pamuk tohumu getiren İbrahim Paşa, verimi artırmak için ekim tekniğinde yenilikler yapmış, tarım işçilerinin verimli çalışabilmeleri için dinlenme saatlerini ayarlayarak 6 gün olan çalışma süresini 5.5 güne indirmiş, ortaya çıkan işçi sorununu çözmek için de Suriye’den sıcağa dayanıklı Arap çiftçiler getirtmiştir. Bu çabalar neticesinde Adana ovalarında üretilen pamuk miktarı 50 bin balyaya ulaşmıştır.²³⁷⁶

Çukurova’nın ve pamuğun yıldızının asıl parlaması ise Amerikan iç savaşı münasebetiyle olmuştur. Savaşla birlikte dönemin en önemli pamuk alıcısı olan İngiltere’nin hammadde sıkıntısı yaşamaya başlaması pamuk fiyatlarının hızla artmasına neden olmuştur. Bunun üzerine ucuz hammadde arayışına giren İngiltere dikkatini Anadolu ve Mısır’a çevirmiştir. Anadolu’nun en önemli pamuk üretim merkezi olması sebebiyle Çukurova bölgesi bu gelişmeden doğrudan etkilenmiştir. Hatta Anadolu’da pamuk üretimini artırmak isteyen İngiltere’nin teşvikiyle Osmanlı Devleti idarecileri pamuk ekimini özendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda boş arazileri tarıma açanların beş yıl vergiden muaf tutulması, pamuk gümrük vergilerinin 10 yıl sabit kalması, pamuk işlemeye yarayan araç ve gereçlerin ithalinden vergi alınmaması gibi teşviklerin yanı sıra çiftçilere ücretsiz pamuk tohumu dağıtılmıştır.²³⁷⁷ Bu teşviklerin etkisiyle pamuk ekim alanlarında ve üretimde ciddi bir artış meydana gelmiştir.²³⁷⁸ Bu durumun neden olduğu sermaye birikimine bağlı olarak bölgedeki ilk sanayi yatırımları ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda Çukurova’daki pamuk işleme amaçlı ilk çırçır fabrikası 1864 yılında Fransızlar tarafından kurulmuştur. Bu teşebbüsü 1865 yılında İngilizler takip etmiştir.²³⁷⁹ Fransız ve İngilizleri müteakiben gerçekleştirilen yerli sermayeli ilk sanayi müessesesi ise Tırpani kardeşlerin buharla çalışan fabrikası olmuştur.²³⁸⁰

²³⁷⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.29.

²³⁷⁷ Bu bağlamda sadece 1863 yılında Anadolu’nun çeşitli yerlerinde 295 ton pamuk tohumu dağıtılmıştır. Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, İstanbul 1974, s.82-83; Tevfik Güran, “*Zirâi Politika ve Ziraatta Gelişmeler (1839-1876)*”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s.226; **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, s.129.

²³⁷⁸ Bu teşvikler sayesinde 1863 yılı pamuk üretimi 1861 yılına göre dört kat artmıştır. Kurmuş, **a.g.e**, s.85.

²³⁷⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.32-33.

²³⁸⁰ Bölgenin ihtiyaç duyduğu tarımsal araçlar ve gereçler de Tırpani kardeşler tarafından ithal edilmiştir. **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.33.

Özellikle İngilizlerin etkisiyle tanınan gümrük muafiyetinden dolayı bölgeye ciddi bir tarımsal malzeme girişi olmuştur. Üretim ciddi manada artmasına neden olan bu durum, beraberinde tarımsal üründe nitelik sorununu gündeme getirmiştir. Bu nedenle I. Meşrutiyet sonrasında devlet içerisinde yeni bir örgütlenmeye gidilerek müfettişlikler kurulmuştur. İstanbul'da kurulan Ziraat Müfettişliğinin Anadolu'ya yayılması esnasında bir şube de Adana'da açılmıştır. Bu şubeler aracılığıyla bölge tarımının koordine edilmesi, ürünlerin kalitesinin artırılması için çeşitli önlemler alınmıştır. Bunun yanı sıra bölgedeki tarımsal üretimin artırılması amacıyla çeşitli bayındırlık raporları hazırlanmıştır. Bunların en meşhuru 1880 yılında dönemin Nafia Nâzırı Hasan Fehmi Paşa'nın hazırladığı rapordur. Bu rapor, öncelikle Maraş-Kozan-Adana-Karataş'ı birbirine bağlayacak 200 km'lik bir demiryolu döşenmesini, Adana, Tarsus, Kozan, Payas, Mersin ve Silifke yörelerindeki 1.320.000 dönüm bataklık kurutulmasını, Kozan-Adana-Mersin ve Silifke ovalarında 3.410.000 dönüm arazinin sulanması için çalışmalar yapılmasını öngörmüştür. Raporun hazırlanmasından kısa bir süre sonra, 1888 tarihli bir karârname çıkarılarak Adana'da bir "model çiftlik" kurulması kararlaştırılmıştır. Fakat Avrupa sermayesinin muhalefeti nedeniyle 1894 yılına gelindiğinde öngörülen harcamaların % 20'si yapılmış olmasına rağmen çiftlik hâlâ faaliyete geçememiştir. 1898 yılında birkaç koyun, az miktarda kümes hayvanı ve birkaç ağaçtan başka bir şeyin olmadığı çiftlikte göstermelik olarak pamuk ve çeltik tarımı yapılmıştır. 1894 yılında 10 dönümlük bir dutluk yapılması²³⁸¹ ve bir tarım okulu açılması planları ise arzudan ileriye gidememiştir. Devletin şeker ithalatının artması üzerine bölgede şeker kamışı ve pancarı ekimi yapacaklara on yıllık vergi muafiyeti tanınacağı ve bu amaçla getirilecek araç ve gereçlerden vergi alınmayacağı açıklamış ise de bu girişim de başarılı olmamıştır.²³⁸²

Amerikan iç savaşının sona ermesiyle birlikte pamuk fiyatlarının hızla düşmesi sürecin tersine dönmesine neden olmuştur. Nitekim 1890 yılında okkası 6.09 kuruş olan pamuk, beş yıl içinde 4.07 kuruşa düşmüştür. Bu durum bölgeye giren yabancı sermaye ile sermaye girişine bağlı tarımsal teknoloji girişini de olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak 19. yüzyıl sonunda siyasi birliğini tamamlayan Almanya'nın Osmanlı Devleti ile

²³⁸¹ Bu girişimde, Anadolu'nun bazı yörelerinde binlerce dut ağacı diktirip, ipekböcekçiliğini geliştiren ve ipekten aldığı vergi miktarını artırmaya çalışan Düyun-u Umumiye İdaresinin büyük etkisi olmuştur. Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İstanbul 2008, s.108, 112, 213.

²³⁸² Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, s.43-44.

kurmaya çalıştığı askeri, siyasi ve iktisadi alandaki işbirliği Çukurova bölgesinin tekrar önem kazanmasını sağlamıştır. Özellikle Alman sanayisinin ihtiyaç duyduğu pamuğu Osmanlı Devletinden almaya başlaması önemli bir üretim merkezi olan Çukurova'ya ciddi bir yabancı sermaye girişi sağlamıştır. Bunun yanı sıra 500.000 hektarlık yeni bir alanın pamuk üretimine açılması için çalışmalar yapan Almanların Adana'da kurdukları çığit fabrikası için Mısır'dan getirdikleri teknik ekipmanlar da bölge sanayisinin gelişmesine ciddi bir katkıda bulunmuştur. Almanların bölgeye yönelik bu ilgisi, hammadde ihtiyacının yanı sıra kendilerine rakip olarak gördükleri Fransızların bölgedeki nüfuzunu kırmak arzusundan kaynaklanmıştır. Ancak Fransızlar da ihtiyaç duydukları hammaddeden dolayı bölgedeki hâkimiyetlerini Almanlara kaptırmak istememişlerdir. İki emperyalist ülke arasındaki bu mücadele, Almanların I. Dünya Savaşından yenik ayrılması üzerine Fransızlar lehine sonuçlanmıştır.

2. Cumhuriyetin İlanından Sonra Adana'da Tarım ve Hayvancılık

Cumhuriyetin ilk yıllarında toprağı ekime hazırlamak amacıyla kullanılan ve geri kalmışlığın adeta simgesi olan karasabanın yerine demir pulluklar yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Pulluğun kullanımını diğer tarım aletlerinin kullanımı izlemiştir. Buna karşın traktör ancak büyük ölçekli işletmelerde kullanılmış, yaygınlaşması ise Marshall Yardımı sayesinde olmuştur. Traktörden ziyade diğer tarım aletlerinin kullanımına öncelik verilmesi dönemin idarecilerinin bilinçli bir tercihi olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin içinde bulunduğu döviz darboğazından dolayı Ziraat Vekâleti'nin ileri mekanizasyon çabasını sürdürmemesinin yanı sıra dönemin traktör teknolojisinin yeteri kadar gelişmemiş olması da bu tercihte etkili olmuştur. Demir tekerlekli, nadiren paletli ve düşük çekim gücüne sahip olan traktörler ancak düz arazilerde kullanılabilmiştir. Ayrıca küçük üreticiliğin yaygın olması da yüksek maliyetli bu aletin kullanımını olanaksız kılmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında her türlü arazide kullanılabilen, lastik tekerli ve yüksek çekim gücüne sahip traktörlerin kullanılmaya başlanması ve Marshall Yardımı sayesinde traktör kullanımı hızla yaygınlaşmıştır.²³⁸³ Her ne kadar Adana'nın toprağı düz ve engebesiz ise de traktör kullanımı ancak bu süreçle birlikte yaygınlaşmaya başlamıştır. Böylece toprağın işlenmesi sorunu halledilmiştir. 1930'larda gerçekleştirilen pamuk ve buğday tohumlarının ıslahı ve ekimi, haşeratla mücadele, gübrenin kullanılmaya başlanması ve

²³⁸³ Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", s.33-34.

sulama sorununun halledilmesi de bu süreci olumlu yönde desteklemiştir.²³⁸⁴ Bütün bu gelişmeler Adana ve havalisindeki tarımsal faaliyetin niteliğinin değişmesine neden olmuştur. Nitekim daha önce pamuk odaklı olan tarımsal faaliyet çeşitlenerek hububat, narenciye, susam, karpuz gibi farklı tarımsal ürünleri de içine alacak şekilde genişlemiştir. Ancak pamuk yeni dönemin de yıldızı olmayı başarmıştır. Bunda Osmanlının son döneminde ortaya çıkan pamuk temelli sanayileşme de etkili olmuştur.

1909 yılında 4.000.000 hektar olan vilayet yüzölçümünün 467.117 hektarlık kısmında tarımsal faaliyet yapılırken 1934 yılında 2.069.000 hektara düşen vilâyet yüzölçümünün 714.413 hektarlık kısmında tarımsal faaliyet yapılmıştır.²³⁸⁵ Bunun yanı sıra bataklık kurutma çalışmalarının da etkisiyle 1938 yılında ekilebilen arazi miktarı 766.759 hektara ulaşmıştır.²³⁸⁶ Tarım alet kullanımının etkisiyle zirâî faaliyet yapılan arazi miktarının artması beraberinde işgücü açığına neden olmuştur. Bunun üzerine işgücü açığı sorununu çözmek amacıyla Adana Vilâyeti Meclisi Umûmîsi tarafından bir amele talimatnamesi kabul edilmek suretiyle işgücü açığının neden olduğu olumsuzluklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.²³⁸⁷ Vilâyet genelindeki arazilerin 1934 ve 1938 yılı itibariyle kullanım amacına göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:

1934 Yılı Dağılımı²³⁸⁸

Toprağın Kullanım Şekli	Yetiştirilen Ürünler	Miktarı (Hektar)
	Daneli	307.936
	Nadas	144.250
	Sınai Nebatlar	133.597
Her Sene Sürülerek Ekilen Arazi	Yetiştirme Çayırılar ve Diğer Hayvan Yiyecikleri	119.638
	Yiğintilik Ekilişler	9.299
	Sair Ekilişler	203
Çayırılar, Yaylaklar, Otlak ve Meralar	Mera	572.807
	Çayır	82.760
	Otlak ve Yaylak	34.400
Sebze, Meyve, Bahçe,	Zeytin	40.080

²³⁸⁴ **Vatan Adana İlavesi**, (13 Ocak 1953), s.6.

²³⁸⁵ **Adana**, Adana 1937, s.54; Güran, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri**, s.27.

²³⁸⁶ 1940 yılına kadar yaklaşık olarak 47 hektar, 1949 yılına kadar ise 62 hektar bataklık alan kurutulmak suretiyle zirâî faaliyete açılmıştır. **1938-1939 İstatistik Yıllığı**, s.156; **1941 İstatistik Yıllığı**, s.141; **1948 İstatistik Yıllığı**, s.181; **1950 İstatistik Yıllığı**, s.92.

²³⁸⁷ Talimatname ile Adana ve İçel vilâyetleri pamuk amele komisyonlarının gerekli pamuk amelesinin sağlanması, ücretlerinin belirlenmesi, gerek çiftçi gerekse amelenin haklarının korunması amacıyla yılın belirli dönemlerinde bir araya gelmek suretiyle koordineli bir şekilde çalışması kararlaştırılmıştır. Zafer Toprak, "**Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Adana'da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi**", **Toplumsal Tarih**, S.41 (Mayıs 1997), s.7-10.

²³⁸⁸ **1928-1936 Tarım İstatistikleri**, s.9.

Zeytinlik, Bağ...	Bağ	6.371
	Sebze	4.138
	Meyve	685
Orman		462.836
Ürün Getirmeyen Toprak		150.000
Toplam		2.069.000

1938 Yılı Dağılımı²³⁸⁹

Toprağın Kullanım Şekli	Miktarı (Hektar)
Kabil-i Ziraat Arazi	766.759
Orman	556.220
Mera	471.803
Dağlık ve Taşlık	80.331
Otlak ve Yaylak	40.538
Zeytin	20.505
Ürün Getirmeyen Toprak	15.480
Çayır	14.800
Fundalık	14.227
Bataklık	11.727
Bağ	7.300
Sebze	6.880
Narenciye	1.926
Meyve	1.500
Toplam	2.009.996

Ancak idari taksimatta meydana gelen değişiklikler neticesinde vilâyetin yüzölçümü göller ve bataklıklar hariç 1.725.500 hektara düşmüştür. Bu alanın 1949-1954 yılları arası kullanım şekline göre dağılımı şu şekilde olmuştur:²³⁹⁰

Toprağın Kullanım Şekli	1949	1952	1954
Tarlalar			
Çeşitli Ekilişler	422.739	460.047	483.047
Nadas	144.250	-----	-----
Çayır ve Meralar	506.220	625.282	602.150
Bağlar			
Bağlar	12.365	11.860	11.995
ve Bahçeler			
Sebzelik ve Meyvelikler	21.405	9.561	9.560
Zeytinlik	131	460	458
Ormanlar ve Korular	473.410	473.410	473.410
Ürün Getirmeyen Topraklar	144.980	144.980	144.980
Toplam	1.725.500	1.725.600	1.725.600

Tabloya bakıldığı zaman orman ve koruluk olan kısım ile ürün getirmeyen toprak miktarının değişmediği, zeytinlik alanın yaklaşık olarak üç kat artmasına karşın bağlık alanın bir miktar, sebzelik ve meyvelik alanın ise yaklaşık olarak yarı yarıya

²³⁸⁹ Adana Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni, S.1 (Nisan 1938), s.6.

²³⁹⁰ BİGM, 1934-1950 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1951, s.3; BİGM, 1946-1953 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1954, s.3; BİGM, 1946-1954 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1955, s.3.

azaldığı görülmektedir. Asıl değişim ise tarla olarak kullanılan alanda meydana gelmiştir. Buna göre tarla kategorisinde yer alan ve nadasa ayrılan arazi miktarı sıfır olmuştur. Tabloya göre bu alanın bir kısmının üretime açıldığı bir kısmının ise çayır ve meralık alan olarak kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Çayır ve meralık olarak kullanılan alan hızlı bir şekilde artmış ise de kısa süre içerisinde hızla azalmaya başlamıştır. Tarımsal faaliyet için kullanılan alan ise istikrarlı bir şekilde artmıştır. Bu değişimde 1950’li yıllardan itibaren bölgedeki traktör miktarının artması önemli derecede etkili olmuştur. Ekilebilen arazilerde ise genellikle pamuk, buğday, kavun, karpuz, arpa, susam gibi tarımsal ürünler yetiştirilmiş, hint yağı, keten tohumu, zeytin, fıstık, üzüm, şeker kamışı gibi ürünlerinin üretimi de teşvik edilmiştir.²³⁹¹ Bunların yanı sıra Türkiye’de jüt ziraatine dair ilk tecrübe de 1924 yılında Adana Ziraat Mektebinde yapılmıştır. Bu teşebbüsü 1925 yılında Ereğli, 1927 yılında Adana Pamuk Islah İstasyonu, 1930-1931 yıllarında da İnhisarlar Vekâleti hesabına gerçekleştirilen tecrübeler takip etmiştir.²³⁹² Bölgede tecrübesi yapılan bir diğer üründe sudan çayırını olmuştur.²³⁹³

Şeker kamışı ziraati ise Türkiye’nin yıllık şeker tüketimini kendi üretiminden karşılayamamasının bir sonucu olarak yeni şeker fabrikaları kurulması düşüncesi çerçevesinde gündeme gelmiştir. Fabrika kurulacak bölgeler arasında geniş araziye sahip olması ve sulama imkanının müsait olmasından dolayı Çukurova bölgesi ön plana çıkmıştır.²³⁹⁴ Bu esnada pancardan istenilen verimin elde edilememesi ve iklimsel faktörlerin etkisiyle şeker kamışından şeker üretme düşüncesi öne çıkmıştır.²³⁹⁵

²³⁹¹ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.62.

²³⁹² Mahir Öğütçü Okcuoğlu, **Jüt Nebatı ve Ziraati**, Antalya 1939, s.12; **Hububat Bakliyat Sınai Bitkiler Çayır ve Islahı Hakkında Raporlar II**, Ankara 1935, s.39.

²³⁹³ Hacızade Mirza, “Sudan Çayır”, **Dönüm**, S.6 (Kasım 1932), s.7-9.

²³⁹⁴ Salahaddin Onur, “Çukurova’da Şekerkamışı Ziraat ve Endüstrisi”, **Çiftçi Yolu**, S.1 (15 Mart 1947), s.4.

²³⁹⁵ Ramazanoğulları döneminden beri bölgede şeker kamışı ziraati yapıldığı bilinmektedir. Hatta yaygınlaşması için İbrahim Paşa’da çaba sarfetmiştir. Nitekim cumhuriyetin ilk yıllarında da Seyhan nehrinin kenarında ve özellikle Karataş yolu üzerinde yer alan Mihmandar köyü civarındaki sulanabilen alanlarda biri yerli kırmızı, diğeri de yerli beyaz olmak üzere iki tür şeker kamışı ziraatinin yapıldığı bilinmektedir. Ancak yetiştirilen kamışlar somurma için üretildiğinden üretimi pek yaygınlaşmamıştır. Bu nedenle bölgede şeker kamışı işleyen herhangi bir sanayi tesisi yer almamıştır. Fakat Birinci Ziraat Kongresi İhtisas raporlarında gelecekte bölgede daha geniş alanlarda şeker kamışı ziraatinin yapılmasının مناسب olacağını belirtmesi üzerine bölgede şeker kamışı yetiştirme ve sanayi tesis kurmaya yönelik çalışmalar başlamıştır. Haşim Atlas, “Şeker Kamışı”, **1931 Birinci Ziraat Kongresi 1. İhtisas Raporları**, s.208-239; Sâmi, “Adana”, **Kâmûsu’l A’lâm**, s.219; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.16-17. Hayati Paran, “Adana’da Şeker Kamışı Ziraati İmkanları”, **Biologi**, C.7, S.4 (Ekim 1957), s.92-96; “Adana”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul 1946, s.21; Ener, “Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi...”, S.18, s.5.

Pancardan elde edilen şekerin kilogramının 65-67 kuruşa, kamıştan elde edilen şekerin kilogramının 35-39 kuruşa mâl olması ve bu maliyetin Adana'da 30-33 kuruş arasında olması, bir hektar pancardan 5 ton şeker elde edilmesine karşılık bir hektar şeker kamışından 18 ton şeker edilmesi gibi etkenlerden dolayı şeker kamışı ziraati daha cazip gelmiştir. Bunun üzerine Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. tarafından 1939 yılında Hollanda'dan çağrılan Dr. Van Dillewiyn, Cava, Hindistan ve Amerika'dan getirilen 79 tip şeker kamışını 250-300 dekarlık bir alanda tecrübe etmeye başlamıştır.²³⁹⁶ Bu tecrübe neticesinde sulama sistemi olmamasına rağmen Adana ve havalisi için en iyi türün Louisiana tipi olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine bir taraftan zirâî faaliyetler devam ederken bir taraftan da şeker kamışından şeker elde edilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Çalışmalarının olumlu sonuç vermesi üzerine yıllık 50.000 ton şeker üretme kapasitesine sahip dört fabrika kurulması gündeme gelmiştir. Bu fabrikalardan elde edilecek fazla üretim şekerin ihraç edilmesi ile ülkenin şeker hususunda dışarıya bağımlılığının ortadan kaldırılmasının yanı sıra döviz girdisinin sağlanması da amaçlanmıştır. Fabrikaların ihtiyaç duyacağı hammaddenin ise fabrikaya ait arazilerden elde edilmesi planlanmıştır. Ancak bu müesseselerin teşekkül etmesi için maddi imkan ile geniş bir sulama şebekesine ihtiyaç duyulmuştur.²³⁹⁷ Bu nedenle İktisat Vekâleti uygun niteliğe sahip gerekli araziye satın almak için toprak sahipleri ile görüşmeler yapmıştır. Ancak istimlak konusunda çıkan sıkıntılardan dolayı çalışmalar yarım kalmıştır.²³⁹⁸ Fakat Adanalıların fabrikanın kurulması yönündeki talepleri uzun bir süre devam etmiştir.²³⁹⁹ Nihayet 28 Eylül 1957 tarihinde Türkiye Şeker Fabrikalarının İncirlik mevkiine şeker kamışı fabrikası kurması için izin verilmesi yönündeki Sanayi Bakanlığı teklifinin İcra Vekilleri tarafından 1 Ekim 1957 tarihinde onaylanması ile fabrikanın kurulmasına izin verilmiştir.²⁴⁰⁰

²³⁹⁶ Habil Akıltepe vd., **Türkiye Şeker Sanayi ve Şekerpancarı Ziraati**, Ankara 1964, s.79; "*Adana*", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.21; Şeref Bekçi, "Türkiye'de Şeker Kamışı" **Bugün**, 5 Ocak 1955.

²³⁹⁷ A.Mısırlı, **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, İstanbul 1953, s.15, 31; **Vatan Adana İlavesi**, s.8.

²³⁹⁸ "Çukurova'da Şeker Fabrikası", **Seyhan**, 13 Kasım 1950; Tekeli-İlkin, "*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*", s.53. Bunun üzerine şeker etüd bürosu da tasfiye edilmiştir. "Şeker Etüd Bürosu Tasfiye Edilmekte", **Vatandaş**, 8 Haziran 1951.

²³⁹⁹ 1955 yılında dönemin Başbakanı Adnan Menderes'i ziyaret eden bir Adana heyeti, Adana'ya şeker kamışından şeker elde edecek bir fabrika kurulması için Başbakanı ricada bulunmuştur. **BCA**, 030.01.117.738.5.

²⁴⁰⁰ **BCA**, 030.18.1.147.51.11.

1927-1962 yılları arasında Adana'da üretimi yapılan tarımsal ürünlerden elde edilen ürün miktarı şu şekilde olmuştur:²⁴⁰¹

Adana'da Üretilen Tarımsal Ürünlerin Üretim Miktarı (ton)

Ürün Türü	1927	1940	1950
Toplam Tahıl	65.565	359.100	330.476
Buğday	47.366	141.575	151.460
Kavun-Karpuz	---	---	14.465
Pamuk Saf	19.515	29.905	48.406
Çiğit		57.665	72.602
Arpa	12.126	117.240	85.675
Pirinç	17	1.985	8.668
Susam	865	4.454	7.461
Toplam Baklagiller	262	9.156	2.892
Fasulye	56	3.296	1.818
Turunçgiller	---	---	128.639 (adet)

Buna göre vilâyet genelindeki tarımsal üretim 1927-1940 arasında dikkat çekecek ölçüde artmıştır. Ancak ekili alanlara bakıldığında ise asıl sıçramanın 1950-1960 arasında olduğu görülmektedir. Buna göre tahıl, arpa, baklagil, fasulye gibi kimi ürünler inişli çıkışlı bir üretim grafiği sergilerken pamuk, buğday, turunçgil ve karpuz gibi ürünlerde istikrarlı bir artış göze çarpmaktadır. 1950'li yıllarda görülen bu gelişme tarımsal araç ve gereç kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak işlenebilen arazi miktarının artmasından kaynaklanmıştır. Özellikle traktör kullanımının yaygınlaşması bu süreçte etkili olmuştur. Bunun neticesinde 1950-1960 arası dönemde Adana'daki ekili alan miktarı % 27.6 oranında artmıştır. Bu durum tarımsal ürünlerin üretim miktarını da etkilemiştir. Nitekim aynı dönemde bölge açısından önemli bir tarımsal enstrüman olan buğdayın üretimi % 114.2, pamuğun ise % 5.1 oranında artmıştır. Tarımsal ürün anlamında değişimi ifade eden bu veriye rağmen vilâyet genelinde ekilebilen alanların % 57'si pamuğa ayrılmıştır. Buna göre 1950 yılında pamuk ekilen alan 250.500 hektar olmuştur. Ancak zaman içerisinde bu oran azalmış ve 1970 yılında % 35.5'e düşmüştür. Buna karşın 1950-1979 arasında Adana'nın pamuk üretimi % 133 oranında artmıştır. Aynı dönemde Türkiye genelindeki pamuk üretimi artışı ise % 70 olmuştur.²⁴⁰²

Adana tarımındaki asıl büyük değişiklik ise 1940'ların sonu ile 1950'lerin başında ortaya çıkmıştır. Özellikle 1950'den sonra tarımsal ürün vergilerinin kaldırılması, kimyasal gübre kullanımının özendirilmesi, traktör alımının

²⁴⁰¹ BİUM, 1927 Tarım Sayımı, Ankara 1970; BİGM, 1940-1945 Tarla Mahsulleri İstatistiği, Ankara 1947; BİUM, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Ankara 1956.

²⁴⁰² Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.71.

kolaylaştırılarak makineleşmenin geliştirilmesi ve sulamanın yaygınlaştırılmasına yönelik faaliyetler bu değişimde etkili olmuştur. Regülatörün inşasıyla birlikte sellerin önlenmesine bağlı olarak toprağa saplanma tehlikesi ortadan kalkan ağır tarım araçları giderek yaygınlaşmıştır. Nitekim 1920'lerde 4 dönümlük bir alan 6 çift öküz tarafından bir günde işlenebiliyorken bu miktar traktörle 40 dönüme çıkmıştır. Hızlı makineleşme tarımsal düzeni ve toplumsal tabakalaşmayı da etkilemiştir. Makineleşme sonunda ortakçılık giderek azalmış, kırsal alanlardan Adana'ya veya Adana'dan başka şehirlere doğru göçler başlamıştır. Ancak asıl göç tarımsal potansiyelinin artmasına bağlı olarak Adana'ya doğru olmuştur. 19. yüzyılın son döneminde başlayan bu göçlere bağlı olarak 1880-1890 yılları arasında pamuk çapalamak veya toplamak için Hatay, Maraş, Sivas, Niğde, Kayseri ve Konya gibi vilâyetlerden gelen tarım işçilerinin sayısı zaman zaman 30.000-40.000'i bulmuştur. Bu durum uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Nitekim cumhuriyetin ilk yıllarında Adana Valiliği görevinde bulunmuş olan Hilmi Uran, Antep, Maraş, Sivas, Niğde, Kayseri, Konya, Antakya gibi yerlerden pek çok kişinin mevsimlik işçi olarak bölgeye gelmeye devam ettiğini belirtmektedir.²⁴⁰³ Bu mevsimlik işgücü kervanına 1950'lerden sonra Urfa ve Doğu Anadolu bölgesi de katılmıştır.²⁴⁰⁴ Yılın belirli dönemlerde şehre binlerce kişinin gelmesi kalacak yer sorununa neden olmuştur. Hilmi Uran anılarında gelenlerin kısmen şehirde, Seyhan'ın karşı yakasında bulunan hanlarda ve Memleket Hastanesi civarındaki kabristanlar ile yol kenarındaki boş arsalarda açıkta kaldıklarını belirtmektedir.²⁴⁰⁵ Bu durum 1930'lardan itibaren Adana gündemine amele pavyonları meselesinin girmesine neden olmuştur. Dönemin milletvekilleri bu konuyla ilgileneceklerini ifade etmelerine rağmen 1940'lı yıllara kadar herhangi bir çözüm üretmemişlerdir.²⁴⁰⁶ İlk işçi pavyonları ise ancak 1947 yılında inşa olunmuştur. 46 kişilik inşa olunan bu pavyonlar Türkiye'deki ilk işçi pavyonları olması bakımından dikkat çekmiştir.²⁴⁰⁷

Tarımdaki makineleşme sonucunda traktör sürücüleri ve yardımcıları, tamirciler ile büyük toprak sahiplerinin şoförleri gibi yeni meslekler ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra tarlalarda çalışan amelelerin çalışma süreleri yılda iki kısa dönemle sınırlanmıştır.

²⁴⁰³ Uran, **Ziraat Amelesi**, s.6.

²⁴⁰⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.84-85.

²⁴⁰⁵ Uran, **Ziraat Amelesi**, s.7.

²⁴⁰⁶ Toros, "*Amele Pavyonları Meselesi*", **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.4, s.1-3; Toros, "*Adana'da Amele Pavyonları Meselesi*", **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.10, s.1-4.

²⁴⁰⁷ "İşçi Pavyonları", **Seyhan**, 13 Ekim 1947.

Bunlar ilkbahar aylarında hava koşullarına ve işçi sayısına bağlı olarak 5-8 hafta arasında değişen pamuk çapalama süresi ile Eylül-Ekim ayını kapsayan ve 3 hafta kadar süren pamuk toplama zamanıdır. İşçilerle toprak sahibi arasındaki irtibat ise “*elçi*” denen araçlar tarafından sağlanmıştır.²⁴⁰⁸

Bu dönem şehirde bulunan amelelerin çalışma koşulları ile bir günlük çalışma süresi şu şekilde olmuştur: Pazar günü şehre gelen toprak sahipleri Seyhan köprüsünün iki tarafına toplanmış olan işçilerden anlaştıklarını bir haftalığına tutmuşlardır. Bu nedenle pazar günü öğleden sonra ova yolları Adana’dan çiftliklere gönderilmiş amele kabileleri ile dolup taşmıştır. Çiftliklere gelen ameleye akşam yemeği olarak çorba ve ekme verilmiştir. Bunları yiyen amele çiftlik sahibi tarafından dağıtılan hasırlar üzerinde uykuya dalmıştır. Çapalama işlemi genel olarak saat 4.00’de başlamış ve bir işgünü 16 saat sürmüştür. Bir çalışma gününde dört kez dinlenen işçilere sabah 7.30’da verilen 15 dakikalık molada 150 gram dolayında ekme dağıtılmış olup bu araya “*kahvaltı soluğu*” denilmiştir. Bu arayı kuşluk vakti verilen ve pilav dağıtıldığı için “*pilav soluğu*” olarak adlandırılan mola takip etmiştir. Bunlardan farklı olarak dinlenmek amacıyla öğle vakti bir mola daha verilmiştir. Bunları öğleden sonra ayran veya hoşafı birer somundan ibaret olan öğle yemeği için “*öğle ekmeği*” adında 45 dakikalık bir mola ile ikinci vakti “*çakal soluğu*” denilen 5 dakikalık istirahat süresi takip etmiştir. Ancak bu süre daha ziyade namaz kılmak ve hafifçe dinlenmek için verildiğinden tam bir istirahat süresi olarak değerlendirilmemiştir. Amelenin su ihtiyacı ise işten kaytarmaması için beygir veya öküz sırtına iliştirilen su fiçileriyle toprak sahibinin bir çalışanı tarafından karşılanmıştır. Bunun yanı sıra sık sık küçük veya büyük abdest bozan amele işten kaydardığı gerekçesi ile çiftlik sahibi tarafından hiç sevilmemiştir. Akşam olduğu zaman iş bırakma zamanı hep bir ağızdan İbrahim Paşa zamanından itibaren söylene gelen “*Akşama hürmet, sabaha niyet, kolumuza kuvvet, ağamıza devlet, kesemize bereket, kör şeytana lânet, bir daha lânet, bir daha lânet, İbrahim Paşaya rahmet, Peygambere salâvat*” denilerek iş bırakılmıştır. Cumartesi günü öğleden sonra işi bırakan amelenin Cumartesi günü öğle yemeği ile pazar günü

²⁴⁰⁸ Elçilik kurumunun ortaya çıkması Çukurova’da çalışma koşulları konusunda yeni düzenlemeler getiren İbrahim Paşa dönemine dayanmaktadır. **Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma**, s.20.

akşam yemeği de çiftlik sahibi tarafından verilmiştir. Amelenin haftalık ücreti ise güvenlik gerekçesiyle pazar günü şehirde verilmiştir.²⁴⁰⁹

Çalışmak için şehre gelen ameleler “*elçibaşı*” denilen kimseler tarafından getirilmiştir. Toprak sahibi ile işçi adına pazarlık yapan bu kişiler yevmiye olarak amelenin gündeliğinin iki katını toprak sahibinden, ameleden de yevmiyesinin % 5’ini almışlardır. Ancak amele yokluğunda toprak sahiplerinden ekstra para aldıkları da olmuştur. Çiftliklerde ameleden ayrı yatıp çiftlik kahyası ile birlikte yemek yiyen ve iş esnasında da çalışmayıp yalnızca ameleye nezâret eden bu kişiler, tarlada çalışan bir amele kafilesi içinde başında şemsiyesi, elinde kırbacı, ekseriyetle göbeğine kadar uzanan gümüş saat kordonu ile de kolayca ayırt edilebilmişlerdir.²⁴¹⁰

Geçici işçilerin yanı sıra “*tutma*” tabir edilen iki çeşit amele grubu daha vardır. Bunlar “*kış tutması*” ve “*yaz tutması*” olarak ikiye ayrılmıştır. Kış tutmaları 13 Ekimden 13 Mayıs’a kadar istihdam edilmişlerdir. Bunlara senelik 100 lira kadar ücret ile bir çizme, don ve gömlekten ibaret bir takım giysi ve bir miktarda tohum verilmiştir. Bu tohumdan elde edilen mahsul de tutmaya ait olmuştur. Buna da “*şekere*” denmiştir. Yaz tutmaları ise daha ziyade geçici olarak istihdam edilmişlerdir. Bu nedenle ücretleri haftalık olarak verilmiştir.²⁴¹¹

Pamuk toplama işi ise çiğle ıslanmış pamuklar daha ağır çektiği için sabah geç saatlerde başlamıştır. Saat 6.00’da başlayan çalışma gününde saat 11.00 ile 13.00 arasında tek dinlenme süresi verilmiştir. Ancak pamuk miktarına göre ücret verildiği için isteyen istediği kadar dinlenebilme imkanına sahip olmuştur. Bunun yanı sıra pamuklar genellikle üç kez toplanmış, “*başakçılık*” adı verilen üçüncü toplamayı ise köylüler kendileri için yapmışlardır.²⁴¹²

Adana’da çapa amelesi ile çiftçi arasında doğacak uzlaşmazlıklara çözüm bulmak amacıyla altı üye ve bir başkandan oluşan “*amele komisyonu*” oluşturulmuştur. Üyelerden ikisi Ziraat Odası tarafından, ikisi amele temsilcisi olmak üzere en az on beş elçibaşı tarafından seçilirken diğer iki üye ise hükümet tarafından atanmış bir jandarma zabiti ile bir polis komiserden oluşmuştur. Komisyonun çalışması ise 22 maddelik bir

²⁴⁰⁹ Uran, **Ziraat Amelesi**, s.11-18; Vasıf Canbay, “*Adana’da İlk Çiftçilik*”, **Görüşler**, S.53 (Mayıs 1943), s.2.

²⁴¹⁰ Uran, **Ziraat Amelesi**, s.19-24; Naci Kum, “*Çukurova Çiftçiliğinin Kısa Bir Tetkiki*”, **Görüşler**, S.52 (Nisan 1943), s.6.

²⁴¹¹ Uran, **Ziraat Amelesi**, s.27-30.

²⁴¹² **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.86.

talimatname ile düzenlenmiştir. Talimatnamede amelenin günde kaç saat çalışacağı, yaşesi gibi hususlar tayin edildiği gibi ücret konusunda da kadın, erkek ve çocuk şeklinde bir tasnif yapılmış olup çalışılacak mahallin mesafesine göre de ücret değişmiştir.²⁴¹³

2.1. Zirâî Ürünler

Hububat

Adana'da hububat bağlamında buğday, arpa, çavdar, yulaf, mısır, darı, pirinç, kuşyemi ve mahlut yetiştirilmiştir.²⁴¹⁴ Bu bağlamda 1928-1946 yılları arasında Adana'da yetiştirilen hububat türleri ve miktarları şu şekilde olmuştur:

²⁴¹³ Uran, **Ziraat Amelesi**, s.30-32; *“Adana ve Havalisi Hakkında İktisadi Tetkikat”*, **Ayın Tarihi**, C.11, S.33 (1926).

²⁴¹⁴ Ancak sıtma hastalığı ile yapılan mücadele pirinç üretiminin kontrol altına alınmasına neden olmuştur. Bu da üretimin hızlı bir şekilde artmasına mani teşkil etmiştir. *“Adana”*, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.25.

1928-1946 Yılları Arasında Adana'da Yetiştirilen Hububata Dair İstatistik Veriler²⁴¹⁵

Yıl	Buğday		Arpa		Çavdar		Yulaf		Mahlut	
	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)
1928	167.700	92.514	73.200	49.202	5.400	156	33.300	13.652	20.400	130
1929	212.400	120.381	112.300	99.697	7.500	5.675	47.100	21.129	-----	-----
1930	136.800	24.505	134.200	51.757	5.000	1.297	55.000	25.320	-----	-----
1931	129.200	83.396	96.300	93.372	5.600	3.581	71.800	24.460	-----	-----
1932	179.200	16.495	72.700	26.505	6.000	1.110	34.300	8.845	1.800	288
1933	149.000	76.593	59.042	78.758	13.630	7.789	28.853	40.971	1.164	8.222
1934	279.466	130.232	73.467	117.350	15.970	3.733	45.853	42.653	2.231	9.055
1935	126.608	125.264	93.622	142.144	18.416	2.805	62.943	65.912	567	4.331
1936	119.600	90.499	88.193	76.257	11.265	5.424	58.161	53.137	15.018	6.740
1937	86.578	86.578	88.273	60.622	7.840	3.586	34.845	42.865	8.886	7.066
1938	113.064	136.816	67.544	72.278	9.268	4.612	38.008	50.806	10.810	7.559
1939	113.348	131.122	79.455	96.685	9.900	5.282	47.217	65.000	6.250	3.298
1940	120.768	144.575	88.473	117.240	9.135	11.000	60.200	78.012	6.600	5.825
1941	115.733	90.900	79.184	64.000	5.503	6.650	53.523	35.200	5.925	4.150
1942	121.670	82.824	82.512	74.726	718	196	52.665	48.700	12.777	2.574
1943	54.753	59.352	32.584	36.005	253	218	24.858	28.761	8.604	6.040
1944	88.750	65.750	54.562	36.501	430	440	31.980	31.000	12.597	5.100
1945	93.937	51.594	54.557	25.394	1.382	442	39.617	23.889	11.160	8.970
1946	101.210	92.379	89.010	60.451	1.585	1.213	37.690	23.330	9.091	8.000

²⁴¹⁵ BİGD, 1928-1934 Tarım İstatistikleri, Ankara 1936; 1928-1936 Tarım İstatistikleri; 1934-1937 Tarım İstatistikleri; BİUM, 1937-1939 Tarla Ziraati Ürünleri İstatistiği, Ankara 1940; BİGM, 1937-1946 Tarla Mahsülleri İstatistiği, Ankara 1947; BİUM, 1938-1940 Tarla Mahsülleri İstatistiği, Ankara 1942; BİUM, 1940-1942 Tarla Mahsülleri İstatistiği, Ankara (bty); 1940-1945 Tarla Mahsülleri İstatistiği, Çukurova Ticaret Mecmuası, S.4 (Temmuz 1938), s.8.

Yıl	Mısır		Darı		Pirinç		Kuşyemi	
	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)
1928	1.700	5.541	2.900	1.623	1.500	1.231	-----	-----
1929	6.300	4.572	1.600	584	100	112	-----	-----
1930	11.700	2.907	10.300	766	1.100	1.100	-----	-----
1931	9.900	5.989	2.800	6.943	2.600	4.065	-----	-----
1932	2.700	1.925	800	4.700	1.700	3.146	-----	-----
1933	6.860	3.267	756	1.143	2.281	5.702	-----	-----
1934	5.020	2.566	3.219	6.029	2.030	10.489	164	55
1935	3.984	1.329	8.558	3.885	2.651	18.920	811	152
1936	3.243	1.822	4.222	5.212	2.280	10.185	-----	-----
1937	2.641	2.128	4.150	8.335	1.133	4.500	1	1
1938	3.881	2.994	5.189	8.059	1.977	5.700	31	28
1939	3.406	3.117	11.888	6.935	1.045	2.825	135	130
1940	3.416	9.288	9.465	19.082	617	1.985	80	80
1941	1.700	2.800	5.797	2.958	1.553	2.776	2	2
1942	4.682	738	9.254	2.176	2.016	2.746	-----	-----
1943	4.437	6.709	1.849	2.161	1.823	4.926	10	10
1944	5.220	4.155	2.075	1.750	1.036	1.780	5	2
1945	6.128	1.076	1.755	431	890	3.237	100	65
1946	8.240	2.656	990	347	1.072	3.300	-----	-----

Tabloya göre Seyhan vilâyetinde en geniş ekim alanına sahip olan hububat türü buğdaydır. Buğdayı arpa, yulaf, mahlut, çavdar, darı, mısır, pirinç ve kuş yemi takip etmiştir. Ancak zaman içerisinde buğday, mahlut, çavdar, darı ve pirincin ekim alanında daralma, arpa, yulaf ve mısırın ekim alanında ise genişleme olmuştur. Kuşyeminin üretimi ise istikrarsız olup kimi yıllarda ekimi hiç yapılmamıştır.

Vilâyet sınırlarında en geniş ekim alanına sahip olan buğdayın “yerli”, “mentane” ve “kıbrıs” olmak üzere üç türü yetiştirilmiştir. Bunlardan yerli ve kıbrıs sert, mentane ise yumuşak bir türdür. Bunun yanı sıra kıbrıs buğdayının daneleri irice, uçları sivri, rengi az esmer, yerli buğdayın daneleri ufak, rengi ise esmerdir. Ancak vilâyet genelinde daha ziyade sert buğday yetiştirilmiştir. Bunun yanı sıra “delice” denilen bir cins dönme buğday da ekilmiştir. Ancak bunun üretim oranı % 5’i geçmemiştir. Ekimi yapılan buğdayların hasadı ise daha ziyade makine ile gerçekleştirilmiştir.²⁴¹⁶

1930’lardan 1950’li yılların başına kadar ekim alanı artan buğday, özellikle DP’li yıllarda Adana’daki pamuk ekim alanlarındaki düşüşe karşılık olarak sürekli artmıştır. Örnek olarak 1950’de 71.057 hektarda gerçekleşen ve vilâyet topraklarının % 16.2’sine tekabül eden buğday üretim alanı 1970’lerin sonuna doğru 294.585 hektara ve % 51.4’e çıkmıştır. Hububat ve pamuk ekim alanları karşılaştırıldığında ise hububat ekim alanlarının gerilediği görülmektedir. Buna karşın Adana’daki hububat ekim alanı 1950’de 173.340 hektar iken 1970’lerin sonuna doğru 350.016 hektara çıkarak Türkiye ve Çukurova’ya göre ciddi bir artış göstermiştir.²⁴¹⁷

Bölgede ekim alanı artan arpa ise erken yetişmesi ve kaliteli olması sebebiyle ülke içerisinde ciddi bir pazar payına sahip olmuştur. Bunun yanı sıra bira yapımında kullanılması ve özellikle Almanya’ya ihraç edilmesi de bu ürüne olan talebi canlı tutmuştur. Arpanın yanı sıra ekim alanı artan bir diğer hububatta yulaf olmuştur. Bu artışta ordunun sahip olduğu hayvanlara yem olarak 1930’lardan itibaren yulaf vermesi etkili olmuştur. Bir diğer hububat türü olan çavdarın üretimi ise 1930’lu yıllardan 1950’lere kadar yaklaşık olarak üçte bir oranında azalmıştır.²⁴¹⁸

²⁴¹⁶ Adana, Adana 1937, s.59; “Adana”, İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C.I, s.20.

²⁴¹⁷ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.71.

²⁴¹⁸ Adana, Adana 1937, s.60.

Baklagiller

Seyhan vilâyetinde yetişen başlıca baklagiller bakla, bezelye, nohut, fasulye, mercimek, börölce, fik ve burçaktır. Bu bağlamda 1928-1946 yılları arasında Seyhan'da yetiştirilen baklagil türleri ve miktarları şu şekilde olmuştur:

1928-1946 Yılları Arasında Seyhan'da Yetiştirilen Baklagillere Dair İstatistik Veriler²⁴¹⁹

Yıl	Bakla		Bezelye		Nohut		Fasulye	
	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)
1928	700	237	-----	-----	700	812	1.000	1.424
1929	300	285	-----	-----	1.200	181	1.900	424
1930	-----	-----	-----	-----	2.000	518	7.400	1.487
1931	-----	-----	100	35	1.500	750	3.400	2.339
1932	700	10	100	12	1.000	316	8.200	638
1933	1.195	35	57	1	912	154	6.416	506
1934	104	31	78	7	2.043	354	2.470	1.210
1935	97	14	70	3	1.107	266	2.831	820
1936	114	33	85	11	575	490	1.252	2.172
1937	185	290	70	14	751	553	1.685	2.000
1938	195	333	105	86	1.000	640	2.198	2.206
1939	487	502	133	110	1.306	1.088	2.360	2.341
1940	843	1.010	171	256	2.213	2.229	2.428	3.296
1941	827	506	257	115	1.326	957	3.743	3.474
1942	553	293	250	104	1.518	313	4.178	945
1943	811	923	50	45	895	958	1.141	1.220
1944	202	305	60	72	1.196	2.374	1.550	1.935
1945	520	689	137	143	1.114	1.961	3.097	699
1946	-----	-----	-----	-----	1.382	862	3.685	1.400

²⁴¹⁹ 1928-1934 Tarım İstatistikleri, 1928-1936 Tarım İstatistikleri; 1934-1937 Tarım İstatistikleri; 1937-1939 Tarla Ziraati Ürünleri İstatistiği; 1937-1946 Tarla Mahsülleri İstatistiği; 1938-1940 Tarla Mahsülleri İstatistiği; 1940-1942 Tarla Mahsülleri İstatistiği; BİGM, 1940-1945 Tarla Mahsülleri İstatistiği, Ankara 1947.

Yıl	Mercimek		Börülce		Fik		Burçak	
	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)	Ekili Alan (Hektar)	Mahsul (Ton)
1928	700	620	200	-----	-----	-----	200	93
1929	400	198	200	6	-----	-----	600	569
1930	6.100	441	300	300	-----	-----	500	118
1931	1.500	495	200	150	-----	-----	400	312
1932	2.700	412	-----	-----	-----	-----	500	206
1933	362	224	126	28	-----	-----	2.056	286
1934	1.364	384	82	30	5	5	142	128
1935	2.001	529	107	14	-----	-----	331	89
1936	1.746	813	54	15	1	4	247	75
1937	1.751	534	90	17			457	305
1938	2.078	947	99	29	-----	-----	270	227
1939	2.012	1.199	87	38	-----	-----	723	1.161
1940	2.408	2.700	133	107	10	10	783	940
1941	2.434	1.078	59	55	10	2	890	1.050
1942	2.403	374	70	65	7	1	666	69
1943	484	316	1	1	-----	-----	121	146
1944	386	260	1	1	-----	-----	131	81
1945	935	384	11	7	2	4	725	615
1946	595	420	-----	-----	-----	-----	125	100

Pamuk

Çukurova’da uzun bir geçmişi olan pamuk üretimi, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile devam etmiştir.²⁴²⁰ Nitekim 1525 yılında 124 ton civarında olan Adana’nın pamuk üretimi²⁴²¹, 1547 yılında 664 tona, 1572 yılında ise 797 tona yükselmiştir. Üretilen pamuğun bir kısmı yurt içinde tüketilirken bir kısmı da Ayas İskelesi vasıtasıyla ihraç edilmiştir.²⁴²² Hatta 1521 tarihli Ayas İskelesi Kanunnamesinde pamuk ihracının ne şekilde yapılacağı ayrıca açıklanmıştır. Bunun yanı sıra dokuma sanayisi ve boyahânelerin varlığı, şehir merkezinde pamuk ipliği satışı yapılan ayrı bir yerin ve çiğit denilen pamuk tohumundan yağ elde eden bir fabrikanın mevcudiyeti pamuğun şehir açısından önemli bir ekonomik değer olduğunu göstermektedir.²⁴²³

Ancak Osmanlı Devleti’nin genelinde görülen sosyo-ekonomik gerilemenin etkisiyle 19. yüzyıla kadar yapılan üretim ancak bölgenin ihtiyacını karşılayacak miktarda olmuştur. İkel yöntemlerle temizlenerek iplik haline getirilmiş olan pamuk ise genelde ev tezgâhlarında dokunmak suretiyle kumaş haline getirilmiştir.²⁴²⁴ Fakat 1833’de bölgeye hâkim olan İbrahim Paşa ile birlikte hem pamuğun hem de Çukurova’nın kaderi değişmeye başlamıştır. Pamuk üretimine önem veren İbrahim Paşa, Mısır, Suriye ve Kıbrıs’tan getirttiği kaliteli tohumlarla birlikte hem üretimi hem de üretilen pamuğun kalitesini artırmaya çalışmıştır. Bu çabalar neticesinde Çukurova’nın pamuk üretiminde ciddi bir artış yaşanmıştır. Öyle ki 1850’lere geldiği zaman bölgenin pamuk üretim miktarı yaklaşık olarak 50.000 balyaya ulaşmıştır.²⁴²⁵ Ancak Çukurova’da pamuğun “*altın çağı*” olarak adlandırılan dönem 1860’larda meydana gelen Amerikan iç savaşından kaynaklanmıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte

²⁴²⁰ Bölgede ilk pamuk ziraatinin Hindistan’dan getirilen tohumlarla başladığı, cumhuriyetin ilk yıllarına kadar bölgede yoğun şekilde ekilen ve yerli Adana kozası olarak da bilinen pamuk türünün de hint pamuğu cinsinden olduğu iddia olunmaktadır. Ancak bölgedeki pamuk ziraatinin asıl gelişmesi Mersin-Adana demiryolunun açılmasından sonra olmuştur. Nuri Avcı, “*Adana’da Pamuk Çeşitleri, Hastalık ve Haşereleri*”, **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.8 (İkinciteşrin 1938), s.5-8; Fazlı Turga, “*Pamuk ve Menşeleri*”, **Görüşler**, S.56 (Ağustos 1943), s.12-15; A.Mısırlı, **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, s.30; “*Adana*”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.22; Oktay Gençer, “*Penbeden Pamuğa*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.592; Birgül, **a.g.m.**, s.3.

²⁴²¹ Kurt, **1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.44.

²⁴²² Kurt, **1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.38; Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.86-88; Kurt, *Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine*, s.197-198.

²⁴²³ Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.86-88.

²⁴²⁴ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.26; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova’ya Girişi**, s.50.

²⁴²⁵ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.220.

yeni hammadde kaynağı arayışına giren İngiltere, yeni üretim alanı olarak Mısır ve Anadolu'da karar kılmıştır.²⁴²⁶ Bu gelişme Anadolu'daki en önemli pamuk üretim merkezi olan Adana'da yeni bir dönemin habercisi olmuştur.

Ancak Osmanlı Devletinde üretilen pamuğun İngilizlerin istediği miktarda ve kalitede olmaması bu konuda birtakım adımların atılmasını zorunlu kılmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunan İngilizler, İstanbul'a gönderdikleri görevliler aracılığıyla pamuk ekimi yapacak halka ücretsiz tohum verip, pamuk ziraatı konusunda eğitecekleri ve modern anlamda üretim yapılabilmesi için gerekli olan zirâî aletleri uygun koşullarla satabilecekleri gibi çeşitli vaatlerde bulunmuşlardır.²⁴²⁷ Bu ve benzeri teşebbüsler üzerine 27 Ocak 1862 tarihinde yayınlanan bir irade ile pamuk ekiminin teşvik edileceği ve üreticilere bazı kolaylıklar sağlanacağı duyurulmuştur.²⁴²⁸ Kısa bir süre sonra da Mısır ve Amerika'dan pamuk tohumu getirilerek çiftçilere bedelsiz olarak dağıtılmıştır. Ancak 1863 yılında 340 ton tohumun dağıtıldığı yerler arasında Çukurova ve Adana yer almamıştır. Aynı tarihlerde pamuk tarımının gelişmesi için Avrupa ülkelerinden ithal edilecek her türden alet ve makine ile pamuk tohumlarının on yıl süreyle gümrük vergisinden ve çeşitli vergilerden muaf olacağı belirtilerek pamuk ziraatı ile uğraşanlara madalya verileceği ilan olunmuştur.²⁴²⁹ Bununla birlikte Adana-Mersin demiryolunun faaliyete geçmesi Çukurova'da pamuk tarımının ciddi anlamda ilerleme göstermesine neden olmuştur.²⁴³⁰

Fakat Amerikan İç Savaşının sona ermesi üzerine İngilizler pamuk ihtiyaçlarını yeniden Amerika'dan karşılamaya başlamışlardır. Bunun üzerine azalan talebe bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin pamuk üretimi de azalmaya başlamıştır.²⁴³¹ Üretimin azalmasında pamuk fiyatlarının düşmesi de etkili olmuştur. Nitekim 1876-1908 yılları arasında Adana ve Amerikan pamuğunun fiyat değişimi aşağıdaki tablodaki gibi olmuştur:²⁴³²

²⁴²⁶ 19. yüzyıl ortalarında gereksinim duyduğu pamuğun büyük bir kısmını Amerika'dan temin etmekte olan İngilizler, Amerika'da ortaya çıkabilecek bir sorunun neden olacağı sıkıntıları göz önünde bulundurarak 1857 yılında bazı devlet görevlileri, tüccarlar ve fabrikatörlerden oluşan Manchester Pamuk Alım Birliği'ni (Manchester Cotton Supply Association) kurmuşlardır. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.32; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, s.50.

²⁴²⁷ Quataert, **a.g.e.**, s.229-230; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.28.

²⁴²⁸ **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, s.128-129.

²⁴²⁹ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.30-32; **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, s.134.

²⁴³⁰ "Adana ve Pamuk", **Köye Doğru**, S.50 (15 Temmuz 1942), s.8.

²⁴³¹ Ham pamuğa olan talebin azalması pamuğa bağlı ilk sanayi tesislerinin kurulmasına neden olmuştur. Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, s.42.

²⁴³² Quataert, **a.g.e.**, s.230-231.

Yıllar	Adana Pamuğu	Amerikan Pamuğu
1876-1880	128	119
1881-1885	116	111
1886-1890	108	107
1891-1895	86	78
1896-1900	79	69
1901-1905	100	100
1906-1908	108	107

Tablodan da anlaşıldığı üzere pamuk fiyatlarındaki düşüş 1900'lerin başında dünya pamuk krizi çıkana kadar devam etmiştir. Krizle birlikte Osmanlı Devleti'nin pamuğu tekrar önem kazanmaya başlamıştır. Bu süreçte Almanya'nın pamuk ihtiyacını Çukurova'dan karşılaması da etkili olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti pamuk üretimini tekrar teşvik etmeye başlamıştır. Bu bağlamda ilk olarak 1900 yılında 10.000 okka Amerikan tohumu ithal ederek Aydın ve Adana vilâyetlerindeki üreticilere dağıtmıştır. Bu teşvik ilerleyen süreçte de devam etmiştir.²⁴³³ Bu dönem Anadolu'da pamuk üretimini teşvik eden yabancı güç ise Almanya olmuştur. Bunun üzerine Anadolu'daki nüfuzunu ilerletmek isteyen Almanya'nın 1903 Bağdat Demiryolu sözleşmesiyle kurmuş olduğu "*Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft*" (*DLBG-Alman Levanten Pamuk Şirketi*) 1904 yılında Adana ve havalisinde faaliyete başlamıştır. Bölgedeki işgücü sıkıntısı geniş alanlarda üretimi olumsuz yönde etkilediği için şirketin genel politikası küçük arazileri geliştirmek şeklinde olmuştur. Bunun yanı sıra düşük faizli krediler vererek, araç gereç yardımıyla bulunarak, ücretsiz Amerikan pamuk tohumu dağıtarak ve piyasa fiyatından daha yüksek ödeme yaparak küçük üreticiler teşvik etmiştir.²⁴³⁴ Alman hükümeti de Afrika kolonilerinde pamuk tarımını geliştirmek için işe aldığı bir grup Amerikalı pamuk eksperini 1905 yılında İzmir ve Adana bölgelerine göndermiştir. Bu eksperler doğru çırçırılama ve denkleme teknikleri üzerine eğitim verdikleri gibi yerel koşullara en uygun pamuk tohumu türleri hakkında da önerilerde bulunmuşlardır.²⁴³⁵ Ancak Almanların plantasyon benzeri çiftlikler kurma girişimi Osmanlı yasalarının bu tarz bir üretime izin vermemesi ve köylülerin bu tarz bir üretim anlayışına yatkın olmayışları nedeniyle başarılı olmamıştır. Bunun üzerine Almanlar, büyük toprak sahiplerini destekleyerek büyük çiftliklerin kurulmasına öncülük etmişlerdir. 1920'lere

²⁴³³ Quataert, **a.g.e.**, s.232.

²⁴³⁴ Baskıcı, **a.g.m.**, s.39; İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul 1983, s.96, 108; Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Ankara 1984, s.100.

²⁴³⁵ Quataert, **a.g.e.**, s.233; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.32.

gelindiğinde bölgedeki bu tarz çiftliklerin sayısı 100'ü geçmiştir. Üretim yapılan sahanın genişlemesi tarımsal araç ve gereçlere olan ihtiyacı artırmıştır. Bu araç ve gereçler ise daha çok DLBG şirketi tarafından karşılanmıştır. Bunun neticesinde şirket 1906 yılında sadece Adana'da 2 milyon franklık (40 bin Osmanlı Lirası) tarımsal araç ve gereç satmıştır. Bölgede Almanların sattığı araç ve gereçlerin yanı sıra Hanomag, Setok, Fordson, Fiat marka tarımsal araç ve gereçlerde kullanılmaya başlanmıştır.²⁴³⁶

DLBG tarafından bölgede uygulanan Alman politikasının esaslarını tarım alanı çalışmaları, çiftçilere kredi dağıtımı, tarımsal bilgi verilmesi ile ticari amaçlara uygun ürün elde edilmesi oluşturmuştur. Bu doğrultuda öncelikle nitelikli pamuk üretiminin artırılması amaçlanmıştır. Bunun için çiftçilere geliştirilmiş yerli veya Amerikan, Mısır ve Türkistan türü tohumlar dağıtmıştır. Ayrıca tarım yöntemlerinin geliştirilmesi ile dışarıdan getirilecek yeni makinelerle üretim harcamalarının azaltılması, sulamanın geliştirilmesi, bataklıkların kurutulması, yeni türlerin denenmesi için deneme tarlalarının oluşturulması ve pamukçuluk okulunun açılması planlanmıştır. Bunun yanı sıra kredi vermek suretiyle çiftçileri mali açıdan da desteklemişlerdir. Ayrıca küçük çiftçileri kazanmak için ürün karşılığı borç veren bürolar kurmuşlardır. Üretimin artması için gayret sarf eden Almanlar, çabalarını bir adım daha ileri götürerek elde edilen ürünlerin işlenmesi için Adana'da bir tane çığit fabrikası kurmuşlardır. Elde edilen işlenmiş pamuklar ise Deutsche Levant Linie gemileriyle Alman Deutsche Bank'ın yan kuruluşlarından olan bir iplik fabrikasına satılmıştır. Böylece Çukurova pamuğunu tekellerine almak isteyen Almanlar, Deutsche Bank aracılığıyla güçlü bir örgüt oluşturmuşlardır.²⁴³⁷ Nitekim bu kuruluşun çalışmaları sonucu Adana kısa sürede önemli bir pamuk üretim merkezi haline gelmiştir. Ancak I. Dünya Savaşı ve hemen akabinde başlayan İstiklal Harbi yıllarında üretimde büyük düşüşler görülmüştür. Bu nedenle üretimin eski haline gelmesi ancak cumhuriyet yıllarında mümkün olmuştur.

²⁴³⁶ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.35.

²⁴³⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.35-36.

Adana'nın 1880-1924 Yılları Arası Pamuk Üretimi (ton)²⁴³⁸

Yıl	Üretim	Yıl	Üretim	Yıl	Üretim
1880	8.000	1907	11.200	1917	2.000
1884	9.156	1908	12.800	1918	14.000
1888	3.052	1909	15.200	1919	11.840
1897	6.322	1910	13.160	1920	17.265
1900	7.848	1911	16.000	1921	4.000
1902	6.322	1912	23.000	1922	10.000
1903	8.000	1913	24.000	1923	20.000
1904	8.400	1914	27.000	1924	32.000
1905	9.000	1915	3.000		
1906	10.000	1916	2.000		

1876-1908 Yılları Arasında Adana'dan İhraç Olunan Pamuk Miktarı ve Değeri²⁴³⁹

Yıl	İhracat (Ton)	Değeri (Pound)	Yıl	İhracat (Ton)	Değeri (Pound)
1876	6.075	313.537	1893	5.215	166.860
1877	3.600	143.084	1894	5.975	179.250
1878	4.320	190.476	1895	-----	293.328
1789	3.130	158.500	1896	4.005	120.160
1880	2.900	122.115	1897	3.584	104.649
1881	2.991	149.550	1898	2.484	74.515
1882	4.815	206.950	1899	-----	157.130
1883	-----	-----	1900	-----	304.452
1884	-----	-----	1901	-----	468.000
1885	-----	-----	1902	-----	211.804
1886	4.250	170.000	1903	-----	999.496
1887	2.956	141.800	1904	-----	264.002
1888	2.060	84.900	1905	-----	152.042
1889	2.017	80.500	1906	-----	147.970
1890	3.000	108.000	1907	-----	162.770
1891	6.200	203.000	1908	-----	-----
1892	8.500	340.000			

Elde edilen pamuğun işlenmesi için Adana'da bir çığit fabrikası kuran Almanlar, Mısır'dan bir tane de şifleme makinesi getirmişlerdir. Bunun yanı sıra bir taraftan 500.000 hektarlık yeni bir alanın pamuk üretimine açılması için çalışmalar yaparlarken bir taraftan da bölgenin sulama ve iskân sorunuyla ilgilenmişlerdir. Çukurova bölgesi üzerinde hâkimiyet kurma yolunda kendilerine rakip olarak gördükleri Fransızların bölgedeki hâkimiyetine son vermek için de ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir.

²⁴³⁸ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.33; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970, s.84, Arık, *Adana Ticaret Rehberi*, s.56; *Yurt Ansiklopedisi*, "Adana", s.38, 73. 1909 Adana Ermeni Olayları, I. Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi yıllarına tesadüf eden dönemlerde meydana gelen düşüşler dikkat çekici boyutlarda olmuştur.

²⁴³⁹ Quataert, *a.g.e.*, s.333.

Ancak bölge üzerinde ciddi bir iktisadi ağırlığı olan Fransızlar, 1913 yılında sanayilerinin ihtiyaç duyduğu pamuğun üçte ikisini bir mevsimde sağlayabilen ve pamuk ekimine son derece elverişli olan bölgeyi Almanlara bırakmak istememişlerdir. Nitekim Anadolu'nun işgal esnasında da bölgeyi işgal etmişlerdir. Bölge üzerindeki Alman politikalarının sonu anlamına gelen bu durum bölgedeki tarımsal faaliyet üzerinde de etkili olmuştur.

Ancak dönemin en önemli ihraç ürünü olan pamuğun niteliksel anlamda düşük kalitede olması pamuk ıslahı konusunda bir takım adımlar atılmasını zaruri kılmıştır. Bunun üzerine cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren memleketin muhtelif yerlerinde tohum ıslah istasyonları tesis edilmiştir. Bu istasyonlardan birisi de Adana'da açılmıştır. Bunun yanı sıra tohum ıslahı amacıyla 1925 yılında bir komisyon oluşturulmuş, eğitim görmesi amacıyla yurtdışına gönderilen kişiler olmuş, 1927 yılından itibaren de Amerika'dan çeşitli pamuk türleri getirilerek denemelere girişilmiştir.²⁴⁴⁰ Ancak bu konudaki asıl gelişme Birinci Sanayi Planı'nda dokuma sanayine önem verilmesinden sonra olmuştur. Ayrıca Mr. Clark adlı bir uzman Türkiye'ye çağrılarak pamuk ıslahı konusunda çalışmalar yaptırılmıştır. Mr. Clark Adana istasyonunda yaptığı çalışmalar neticesinde Çukurova'da klevland, Ege bölgesinde ise akala türü pamuğun yetiştirilmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Ziraat Vekâleti tarafından hazırlanan pamuk yetiştirme planı 1934 yılında uygulamaya konulmuştur.²⁴⁴¹ Bu arada 1933 yılından itibaren Adana ve havalisinde klevland türü pamuk ekilmeye başlanmıştır. 1939 yılında Amerika'dan yeniden klevland ve akala tohumları getirilerek denemeler yapılmıştır. Yeni akalanın Çukurova'da iyi neticeler vermesi üzerine 1940 yılında toplanan pamuk kongresinde Çukurova'ya ekilen pamuğun akalaya dönüştürülmesine karar verilmiştir.²⁴⁴²

Birinci Sanayi Planı doğrultusunda yeni dokuma ve iplik tesislerinin kurulmasının etkisiyle pamuğa olan talebin artması Adana tarımı üzerinde olumlu etki yapmıştır. Bu nedenle bölgedeki tarımsal faaliyet o tarihe kadar işlenmeyen arazilerin ekime açılması ve çağdaş teknolojik girdilerin kullanımı bakımından iki yönlü bir

²⁴⁴⁰ Necati Turgay, **Türkiye'de Pamuk**, Ankara 1952, s.11.

²⁴⁴¹ Plana göre yurtdışından getirilerek üretme çiftliklerinde çoğaltılan pamuk tohumları çiftçilere dağıtılmak suretiyle yaygınlaştırılmaya çalışılacaktır. Bu nedenle 5 Temmuz 1934 tarihinde "*Merinos Koyunları Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş Pamuk Tohumu Üretilmesi*" hakkındaki 2582 sayılı yasa kabul edilmiştir. Tekeli-İlkin, "*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*", s.51.

²⁴⁴² Turgay, **Türkiye'de Pamuk**, s.; "*Adana*", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.23.

gelişme göstermiştir. Örneğin 1925 yılında pamuk ekilen alan 100.000 hektar dolayında iken bu rakam 1940'da 200.000 hektara ulaşmıştır. Aynı yıllar arasında pamuk üretimi de yaklaşık olarak 15.000 tondan 30.000 tona çıkmıştır.²⁴⁴³ Ancak Adana ve havalisinde zirâî faaliyet yapılan alanın % 60'ına pamuk ekiliyor olmasına rağmen bölgede yetişen pamukların belirli bir kalitesinden ve Çukurova'ya mahsûs belirli bir pamuk tipinden söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle iç ve dış pazarlara yapılan satışlar numuneler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Fakat ovanın sulanmaya başlanması ve pamuk tohumu ıslahı konusundaki çalışmalar neticesinde verimi ve kalitesi yüksek olan klevland türü pamuk Çukurova'da ekilen hâkim pamuk türü olmuştur. Öyle ki kısa zamanda pamuk ekilen alanın % 60'ına klevland türü pamuk ekilmeye başlanmıştır. Bu gelişme Çukurova'da gerçekleştirilen pamuk ziraatine dair ciddi bir değişimi de göstermektedir. Çünkü daha önce ekseriyetle yerli pamuk ekilirken bu dönemden itibaren elde edilen miktar, kalite ve satış fiyatındaki yüksekliğinden dolayı klevland türü pamuk tercih edilmeye başlanmıştır. Ancak yerli kozanın ekimi de tamamen terk edilmemiştir. Bunda klevlandın toplanmasında daha çok ameleğe ihtiyaç duyulması etkili olmuştur. Bunun yanı sıra yetişme döneminde yağmur ve fırtınadan aşırı şekilde etkilenmemesi gibi sebepler de verimi daha az olmakla birlikte yerli kozanın ekimini zorunlu kılmıştır. Tarımsal aletlerin kullanılmaya başlanması ise tarımsal maliyetlerin düşürülmesine olumlu yönde katkıda bulunmuştur. Bu nedenle bazı çiftçiler tohumları serpererek ekerken bazıları ise üretim maliyetinin düşmesine olumlu yönde katkıda bulunan mibzeri tercih etmeye başlamıştır.²⁴⁴⁴

Bölgede ekilebilen arazinin önemli bir kısmı pamuğa ayrılmıştır. Bu miktar 1936 yılında 191.459, 1937 yılında 189.370, 1938 yılında ise 159.000 hektar olmuştur. 1937 yılında 72.708 hektarlık alana klevland türü ekilmiş olup 52.905 balya mahsul elde edilmiştir. 111.642 hektarlık alana ekilen yerli kozadan ise 93.500 balya pamuk elde edilmiştir. Elde edilen ürünün bir kısmı iç piyasaya verilirken geri kalan kısmı özellikle Almanya, İtalya ve Romanya gibi ülkelere ihraç edilmiştir. Bu bağlamda 1925-1938 yılları arasında Adana'da pamuk ekilen arazi ile elde edilen ürünün miktarı şu şekilde olmuştur:²⁴⁴⁵

²⁴⁴³ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.74.

²⁴⁴⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.73.

²⁴⁴⁵ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.110.

Yıllar	Yerli Cinsler (kg.)	İlane Cinsleri (kg.)	Ekspres ve Klevland (kg.)
1925-1926	8.529.182	1.928.309	-----
1926-1927	6.551.536	1.928.209	-----
1927-1928	8.979.269	2.683.207	-----
1928-1929	6.971.168	1.884.844	-----
1929-1930	15.074.226	2.736.305	197.363
1930-1931	11.634.946	2.453.800	198.126
1931-1932	11.743.902	1.455.166	1.493.329
1932-1933	3.236.296	358.131	133.664
1933-1934	3.187.929	493.861	45.881
1934-1935	10.675.608	3.909.235	122.840
1935-1936	12.719.697	4.315.294	880.227
1936-1937	10.219.415	1.360.405	2.450.485
1937-1938	10.650.095	-----	6.383.807

1939-1945 yılları arasında ortalama pamuk ekim alanı 220.000 hektar, üretim miktarı ise 35.000 ton dolayında gerçekleşmiştir. Hektar başına verim ise yıllık ortalama 159 kilogram olmakla birlikte 1950'ye kadar olan dönemde 120-190 kilogram arasında değişmiştir. Ancak kimi yerlerde 250 kilografa, sulama yapılabilen yerlerde ise 600-700 kilografa kadar çıkmıştır. Adana pamuk üretimindeki asıl sıçrama ise 1950'li yılların başında gerçekleşmiştir. Bu yıllarda "akala" türü pamuğun ve tarımsal makinelerin bölgeye girmesiyle birlikte pamuk ekim alanı ortalama 200.000 hektardan 250.000 hektara, üretim miktarı da 30.000 tondan 45.000 tona yükselmiştir.²⁴⁴⁶ Bunun yanı sıra Seyhan Barajının inşâ edilmesi ile sulama sorununun çözülmesi de bu gelişmeyi desteklemiştir.

Çukurova'da ekilen pamuk türlerinin değişmesi verimliliğin yanı sıra bazı toplumsal değişimlere de neden olmuştur. Bölgede uzun süre ekilen ve kapalı olan yerli koza yağmura ve fırtınaya karşı dayanıklı olması nedeniyle uzun bir süre içerisinde toplanabilmiştir. Buna karşın "klevland" ve "akala" gibi yeni türlerin açık koza olmaları nedeniyle yağmurlar başlamadan toplanmaları gerekmiştir. Bu zorunlulukla birlikte ekilen arazi miktarının artması Adana'ya yönelik mevsimlik işçi göçünün hızla artmasına neden olmuştur. Bu durum elde edilen mahsul miktarında da ciddi oranda artışa neden olmuştur.²⁴⁴⁷

²⁴⁴⁶ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.74.

²⁴⁴⁷ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.75; Walter D.Hines, Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki (1933-1934), Ankara 1936, s.254.

Akala türü pamuğa kadar Çukurova’da pek çok pamuk türünün ekildiği görülmektedir. Örnek olarak 1925-1929 arasında bölgede üretilen pamuğun % 78’i yerli, % 22’si de iane türünde olmuştur. 1929 yılında ise “*ekspres*” türü pamuk ekilmeye başlanmıştır. Bunun neticesinde 1929-1933 arasında üretilen pamuğun % 78’i yerli, % 18’i iane, % 4’ü de ekspres türünde olmuştur. Ancak “*iane*” ve “*ekspres*” türlerinin ekimi 1937’den sonra terk edilmiştir. Bu arada 1933 yılında “*klevland*” türü ekilmeye başlanmıştır. 1933-1937 arasında 31.500 ton dolayında gerçekleşen ortalama üretimin % 71’ini yerli, % 23’ünü iane, % 2’sini ekspres, % 4’ünü ise klevland oluşturmuştur. Ancak 1937-1945 yılları arasında klevlandın ekimine ağırlık verildiği görülmektedir. Buna karşın aynı dönemde yerli pamuk üretimi giderek azalmış ve % 67’den % 21’e düşmüştür. Fakat klevlandın ömrü de uzun olmamıştır. Nitekim ilk kez 1941’de ekilen “*akala*” türü birkaç yıl içinde klevland’ın yerini almıştır.²⁴⁴⁸ Hatta 1945’de klevland’ın üretimi durunca akalanın toplam üretim içindeki oranı % 81’e kadar yükselmiştir. 1945-1959 yılları arasında en çok ekilen pamuk türü ise akala olmuştur. Bu arada 1945’de % 20 dolayında olan yerli pamuk üretimi 1955’de neredeyse tamamen terk edilmiştir. 1959’da “*coker*” türü pamuğun ekilmeye başlanması ile birlikte akalanın ekim alanı da azalmaya başlamıştır. Bu nedenle 1959-1960 döneminde ovadaki toplam pamuk üretiminin % 2’sini oluşturan coker türü 1961-1962’de % 66’ya ulaşmış, buna karşın akalanın üretimi düşmeye başlamıştır. Bu bağlamda 1939-1944 yılları arasında Adana bölgesinde ekilen pamuk türleri ve elde edilen mahsul miktarı şu şekilde olmuştur.²⁴⁴⁹

Yıllar	Yerli		Klevland		Akala	
	Hektar	Mahsul (Balya)	Hektar	Mahsul (Balya)	Hektar	Mahsul (Balya)
1939-40	118.093	77.549	81.449	64.451	-----	-----
1940-41	112.099	98.570	111.837	95.060	-----	-----
1941-42	100.133	64.165	119.452	102.558	2.064	1.985
1942-43	94.901	83.595	129.859	132.550	14.240	17.800
1943-44	62.150	40.390	110.350	82.465	38.500	32.705

Pamuğun kendisinin yanı sıra çığıt olarak adlandırılan tohumundan da istifade edilmiştir. Örnek olarak 1942-1943 yılında istihsal edilen 92.257 ton çığıtın 20.000 tonu tohumluk, 35.000 tonu hayvan yemi, 1943-1944 yılında istihsal edilen 67.155 ton

²⁴⁴⁸ “*Adana*”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.I, s.23; A.Mısırlı, *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası*, s.27; *Yurt Ansiklopedisi*, “*Adana*”, s.76.

²⁴⁴⁹ Mahsul miktarını tona çevirmek gerekirse her balya 200 kg. olarak hesaplanmaktadır. “*Adana*”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.I, s.23.

çiğitin ise 14.000 tonu tohumluk, 27.000 tonu hayvan yemi olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra çiğitten yemeklik nebati yağ da elde edilmiştir.²⁴⁵⁰ Bu yönüyle pamuk, sadece dokuma sektöründe kullanılan bir ürün olmaktan çıkarak bölgedeki insanların günlük yaşantılarının her alanına nüfuz eden bir ürün haline gelmiştir. 1954-1956 yılları arasında Türkiye’de pamuk ekilen yerler ve dönüm başına elde edilen verim şu şekilde olmuştur:²⁴⁵¹

Vilâyet Adı	Ekim Sahası (Hektar)	Dönüm Başına Verim (Kg.)
Adana	251.846	16
İçel	64.428	16
Aydın	62.883	44
İzmir	42.416	38
Manisa	37.623	38
Antalya	25.942	29
Denizli	13.728	35
Balıkesir	8.362	34
Gaziantep	8.338	23
Kars	6.298	23
Elazığ	4.479	37
Ankara	930	22
Bilecik	362	30

Tablodan anlaşıldığı üzere Adana’da pamuk üretiminden dönüm başına elde edilen verimin pamuk ekiminin yapıldığı diğer yerlere göre düşük olduğu görülmektedir. Bu durum Adana’nın sıcak ikliminden dolayı pamuğun sulama mevsiminde ihtiyaç duyduğu 500 milimetrelik suyun karşılanamamasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle doğal yollarla sulanamayan tarım alanlarının kanallar vasıtasıyla sulanması zarureti ortaya çıkmıştır.²⁴⁵² Özellikle kurak geçen yıllar ile sulama zamanına denk gelmeyen yağışlar tarımsal istihsalatın ciddi anlamda düşmesine neden olmuştur. Bundan dolayı Çukurova bölgesinin tarımla ilgili öncelikli sorununun başında sulama gelmiştir. Yapılan denemelerde bunu teyit etmiştir. Buna göre Adana Pamuk İslah İstasyonunda yapılan tecrübeler neticesinde hiç sulanmamış alandan 1932 yılında dekar başına 3, 1933’de 23, 1934’de 18, 1935’de 27, 1936’da 55, 1937’de de 26 kilo mahsul alınmıştır. Bu alanlar sulandığı takdirde ise elde edilen mahsul miktarı dekar başına 1932 yılında 92, 1933’de 48, 1934’de 29, 1935’de 69, 1936’da 67, 1937’de ise 67 kiloyu geçmiştir. Sulama sıkıntısı hububat ekim alanlarının pamuk ekim

²⁴⁵⁰ “Adana”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.24-25; Kara, “Çukurova’da Pamuk”, s.183.

²⁴⁵¹ Mustafa Dinçer, “Adana ve Pamuk”, **Pancar**, S.97 (Ekim 1959), s.6.

²⁴⁵² M. Alap, “Çukurova ve Sulu Ziraat”, **Çiftçi Yolu**, S.2 (15 Nisan 1947), s.5.

alanlarına göre daha hızlı artmasına da neden olmuştur. Bu bağlamda 1916-1942 yılları arasında Adana'ya düşen yağmur miktarı şu şekilde olmuştur:²⁴⁵³

Yıllar	Senelik Yağış	Sulama Zamanında (Mart-Eylül) Düşen Yağış	Yıllar	Senelik Yağış	Sulama Zamanında (Mart-Eylül) Düşen Yağış
1916	255	105	1934	786	236
1917	567	355	1935	757	213
1918	430	128	1936	800	227
1926	526	236	1937	546	49.4
1927	492	157	1938	750	241
1928	386	92	1939	584	-----
1929	606	246	1940	488	-----
1930	625	174	1941	471	-----
1931	788	453	1942	835	-----
1932	325	150	1943	606	-----
1933	328	152	1944	645	-----

1923-1956 yılları arasında Adana'da üretimi gerçekleştirilen pamuk türleri ise yerli, iane, ekspres, klevland ve akala olmuştur.²⁴⁵⁴

Yerli Pamuk: Adana'nın en eski pamuğu olan bu tür, kendi içerisinde "*kapımalı*"²⁴⁵⁵, "*piyasa parlağı*" ve "*piyasa temizi*"²⁴⁵⁶ olmak üzere üçe ayrılmıştır.²⁴⁵⁷ Tel uzunluğu 18-22 milimetre arasında değişmektedir. Telleri kalın ve kısa olduğundan ince iplik yapılamamaktadır. Bu nedenle fiyatı diğer türlere göre daha düşüktür. Buna rağmen diğer pamuk türleri gibi olgunlaştığı zaman kozalarının ağzının açılarak sarkmamasından dolayı çiftçiler tarafından tercih edilmiştir. Ağzı açılan türlerin sarkan pamukları sonbahar yağmurları ile birlikte yere düşerek kirlendiği için fiyatı daha düşük olmuştur. Bu nedenle iane, ekspres ve klevland türü pamuk eken çiftçiler amelenin olup olmadığına ve işçi ücretlerine bakmaksızın mahsulünü biran önce toplamak

²⁴⁵³ Nuri Avcı, "*Çukurova'nın Sulanması*", *Çukurova Ticaret Mecmuası*, S.1 (Şubat 1939), s.2-4; Sergici, *Pamuk ve Tahıl*, s.23, 149.

²⁴⁵⁴ *Adana*, Adana 1937, s.56.

²⁴⁵⁵ İslatılmadan şiflendiği için daha beyazdır. Bu nedenle içinde yabancı herhangi bir madde yoktur. Yerli cinslerin en iyi türüdür. Yüksek yerlerde yetişen ve "*dağ malı*" denilen sert elyaflı pamukta bu gruba girmektedir. *Adana*, Adana 1937, s.57.

²⁴⁵⁶ "*Piyasa parlağı*" ile "*piyasa temizi*" birbirinden ancak renk parlaklığı ve temizliği sayesinde ayrılmaktadır. *Adana*, Adana 1937, s.57.

²⁴⁵⁷ Bu türün "*dağ malı*" olarak adlandırılan bir cinsi daha olduğunu belirten kaynaklarda vardır. Bunun diğer yerli cinslere göre daha sert, telleri kısa ve kalın olup dağlık alanlarda yetiştiği, köylerde el ile kabuğundan ayrıldığı ve diğer kozalar gibi ıslanmadığı için renginin bembeyaz olduğu, fabrikada şiflenirken ıslatıldığı bu nedenle sarardığı, elyafının sert ve esnekliği fazla olduğundan yatak ve yastık için çok elverişli olduğu, ancak miktar itibarıyla Çukurova pamuğunun yüzde yarımına bile denk gelmediğinden tek başına borsada muâmele görmesine izin verilmediği bu nedenle vasıfça yakın olduğu kapı malı ile birleştirilerek aynı ad altında işlem gördüğü ifade edilmiştir. Sergici, *Pamuk ve Tahıl*, s.44; Süleyman Sergici, *Adana Ticaret ve Zahir Borsası 1932-1933 ve 1933-1934 Yıllığı*, Mersin 1935, s.40.

mecburiyetinde kalmıştır. Halbuki yerli pamuk olgunlaşsa da kabukları açılmadığı için dış etkenlere karşı korunaklı kalmıştır. Bu nedenle kısa sürede toplanma mecburiyeti olmadığı için uygun zamanda ve uygun fiyata işçi bulunarak toplanabilmiştir. Ayrıca yerli pamuk bir kere toplanırken diğer türler iki veya üç kere toplanmak zorunda kalmıştır. Kısa aralıklarla gerçekleşen bu işlem çiftçileri hem madden hem de sıcak günlerde toplanılmak zorunda kaldığı için fiziksel olarak yormuştur. Bundan dolayı daha az mahsul vermesine rağmen yerli tür Adanalı çiftçiler tarafından tercih edilmiştir.²⁴⁵⁸ Yerli pamuğun olumsuz yanı ise kozası açılmadan toplandığı için kabuğundan ayrılması gerekmiştir. Şifleme olarak adlandırılan bu işlem insan eliyle veya makine yardımıyla gerçekleştirilmiştir. El ile şifleme tercih edildiği zaman şifleme esnasında kozanın kuru olan kabuklarının biraz nemlendirilmesi gerekmiştir. Bu usul makineli işleme göre pahalı olmakla birlikte pamuk telleri makinedeki kadar hırpalanmadığı için tercih edilmiştir. Ancak nem verilirken fazla ıslatıldığı takdirde pamuğun renginde meydana gelen sarılıktan dolayı fiyatı düştüğünden dikkat gerektirmiştir. Makineli işlemde ise koza, kırma makinesinde kabukları kırıldıktan sonra çırçıra verilmekte veya kırma makinesinden geçtikten sonra şifleme makinesinde kabukları tamamen ayrılıp çırçıra verilmektedir.²⁴⁵⁹

İane Türü Pamuk: İane türü pamuk, kuraklık yüzünden mahsulün az olduğu bir dönemde hükümetin Mısır'dan getirterek ücretsiz olarak dağıttığı Amerikan cinsi tohumlardan hasıl olmuş bir pamuktur. Ancak zamanla Adana iklimine uyum sağlamıştır. Tellerinin uzunluğu 22-27 milimetredir. Olgunlaştığı zaman kozasının kabuğu açılmak suretiyle pamuklar kabuktan taşarak aşağı sarkmaktadır. Bu nedenle yere düşmemesi için kısa süre içerisinde toplanması gerekmiştir. İki defa toplanan bu türün birinci toplanmasına “birinci ağız”, ikinci toplanmasına “ikinci ağız” denmiştir. Bunlar arasındaki temel fark ikinci ağız daha sonra toplandığı için bu süre zarfında yağmura marûz kalırsa rengi esmerleşmektedir. Ayrıca toplanması mevsim sonuna kaldığından mevsimsel şartlardan dolayı tam olarak olgunlaşmadığı için telleri zayıf ve kuvvetsiz dolayısıyla direnci daha az olmaktadır.²⁴⁶⁰

²⁴⁵⁸ Adana, Adana 1937, s.56; Sergici, Adana Ticaret ve Zahire Borsası, s.39.

²⁴⁵⁹ Çırçır: Kabuğundan ayrılan çekirdekli pamuğun çekirdekleriyle pamuğunu birbirinden ayıran makineye denir. Adana, Adana 1937, s.56.

²⁴⁶⁰ Adana, Adana 1937, s.58; Sergici, Adana Ticaret ve Zahire Borsası, s.40.

Ekspres Türü Pamuk: Amerikan cinsi olan bu pamuk türü Adana’da 1927’de ekilmeğe başlamıştır. Tellerinin uzunluğu 28-36 milimetredir. Rengi parlak ve hafif kremdir. Telleri muntazam, tutumu yumuşak ve direnci fazladır. 1929 yılında 1.000, 1931 yılında 7.500 balya ekspres türü pamuk elde edilerek Avrupa iplik fabrikalarına satılmıştır. Bu tür Avrupalılar tarafından büyük bir istekle satın alınmış olmasına rağmen çiftçinin dikkatsizliği ve iklimin tesiriyle zaman içerisinde bozularak kalitesini kaybetmiştir.²⁴⁶¹

Kleveland Türü Pamuk: Adana Tohum Islah İstasyonu tarafından Amerika’dan getirilerek tecrübe edilen pamuklar arasında Adana’nın iklimine en uygun tür olarak tespit edilmiştir. Beş altı senelik tecrübe neticesinde elde edilen çigitler çiftçilere dağıtmaya başlanmıştır. Ancak ilk etapta bütün çiftçilere verilmemiştir. Bu nedenle 1933 yılında 12, 1934 yılında 110, 1935 yılında 631 ton ürün elde edilmiştir. Ortalama lif uzunluğu 18.1 milimetredir. Tellerinin uzunluğu, direnci ve hektar başına elde edilen mahsul bakımından diğer türlere göre daha üstün olması sebebiyle ekimi kısa sürede yaygınlaşmıştır.²⁴⁶²

Akala Türü Pamuk: Meksika menşelilidir. 1906 yılından itibaren Amerika’da yetiştirilmeye başlanmıştır. Türkiye’ye ithal olunan tür Teksas menşelilidir. Kleveland’a göre lif uzunluğu daha uzun olup 28-29 milimetredir. Diğer türlere göre daha verimlidir. Pamuğu beyaz ve ipek gibi parlak olup hava şartlarına karşı daha dayanıklıdır. Kısa sürede diğer türlerin yerini almıştır.²⁴⁶³

Meyve ve Narenciye

Seyhan vilâyetinin sahip olduğu zengin toprakları ile coğrafi şartlarının uygunluğu pek çok meyve türünün yetişmesine imkan sağlamıştır. Bu bağlamda bölgede yoğun olarak yetişen/yetiştirilen meyveler arasında armut, ayva, badem, ceviz, dut, elma, erik, üryani eriği, fındık, incir, iğde, kayısı, keçi boynuzu, kiraz, kızılıcık, şeftali, vişne, zerdali ve üzüm yer almaktadır. Ancak fındık üretilen alan Bahçe, Osmaniye, Saimbeyli ve Karaisalı, iğde üretilen alan Karaisalı ve Osmaniye, keçi boynuzu üretilen alan ise Kozan ve Osmaniye kazaları ile sınırlı kalmıştır. Bunun yanı

²⁴⁶¹ Adana, Adana 1937, s.58; Sergici, **Adana Ticaret ve Zahire Borsası**, s.41.

²⁴⁶² “Kleveland Pamuğu”, **Akgünler**, S.8 (20 Eylül 1935), s.2; Adana, Adana 1937, s.58-59; Sergici, **Adana Ticaret ve Zahire Borsası**, s.41-43; A.Hilmi, “Adana Pamuğunun Varacağı Genişlik”, **Adana Ticaret Gazetesi Fevkalâde Nüsha**, S.86 (29 Birinciteşrin 1934), s.3-8.

²⁴⁶³ Necati Turgay-Georges Bailleux, **Pamuk ve Türkiye’de Ziraati**, Ankara 1940, s.76; Sergici, **Pamuk ve Tahıl**, s.46; M.Kemal Sezen, **Akala Pamuğu**, İzmir 1941.

sıra 1945 yılına kadar Adana merkez kazada ceviz üretimi yok iken bu tarihten itibaren Adana'da üretilmeye Bahçe'de üretilmemeye, Bahçe, Kadirli, Osmaniye ve Ceyhan'da kiraz üretimi yok iken 1945'den itibaren Bahçe'de üretilmeye, Adana merkez kaza, Ceyhan, Bahçe ve Osmaniye'de kızılıçık üretimi yok iken 1945'den itibaren Adana'da üretilmeye, Feke, Kozan, Ceyhan ve Osmaniye'de vişne üretimi yok iken 1945'den itibaren Adana merkez kaza, Bahçe, Kadirli ve Osmaniye'de üretilmeye başlanmıştır. Badem Kadirli ve Osmaniye'de, kayısı ise 1945 yılından sonra Saimbeyli'de üretilmemiştir. İstatistiki verilerde Üryani Eriği'nin üretim sahası "*Seyhan*" olarak ifade edilmiş olup hangi kazalarda yetiştirildiğine dair bilgi verilmemiştir.

Vilâyet genelinde en çok bulunan meyve ağacı türü 185.368 ile incir olmuştur. İnciri 138.463 ile dut, 44.260 ile erik, 43.092 ile zerdali takip etmiştir. En az bulunanlar ise 600 ile üryani eriği, 697 ile iğde, 2.836 ile vişne, 4.980 ile keçi boynuzu olmuştur. 1933-1952 yılları arasında Seyhan genelinde yetiştirilen meyve ağacı ve mahsullerine dair veriler şu şekilde olmuştur:

1933-1952 Yılları Arasında Seyhan Genelinde Yetiştirilen Meyvelere Dair İstatistik Veriler²⁴⁶⁴

Yıllar	Armut		Ayva		Badem		Ceviz		Dut		Elma		Erik	
	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)
1933	-----	97	-----	53	-----	190	-----	407	-----	1.226	-----	265	-----	16
1934	-----	1.046	-----	37	-----	73	-----	830	-----	73	-----	136	-----	149
1937	20.100	111	7.660	69	19.980	215	20.000	1.820	70.000	3.655	10.550	122	22.000	110
1938	26.000	188	7.963	59	21.470	87	21.000	252	70.200	666	11.200	104	23.300	119
1939	26.553	197	7.930	47	22.440	67	23.379	1.353	87.530	1.216	12.205	156	27.221	210
1940	27.345	182	7.585	54	23.490	79	24.429	1.100	89.800	1.300	12.835	179	29.696	221
1941	28.184	269	7.985	85	26.375	108	25.850	1.093	98.820	1.318	16.400	191	32.053	269
1942	20.413	114	5.670	35	20.000	45	22.050	702	166.120	680	17.150	113	34.310	41
1943	21.150	111	5.860	40	20.590	47	18.446	158	158.200	581	17.150	102	34.700	41
1944	22.125	100	6.675	41	22.995	57	20.710	181	155.090	382	16.680	132	35.300	78
1945	21.322	83	6.656	42	23.635	57	24.900	378	160.800	433	21.048	140	35.630	78
1946	21.725	96	6.720	35	23.149	61	27.299	351	162.972	540	21.535	147	38.655	76
1947	20.250	100	6.788	47	23.020	47	28.914	332	162.746	465	21.937	152	37.915	181
1948	19.847	203	7.331	55	21.560	78	26.471	244	150.877	542	22.640	148	39.545	240
1949	20.855	123	6.906	50	21.983	78	24.134	223	150.977	520	23.997	199	50.945	293
1950	21.598	138	7.300	61	22.503	220	27.657	384	140.700	954	25.196	202	43.158	905
1951	23.020	154	7.575	66	22.585	221	27.647	367	140.092	680	25.506	217	43.365	801
1952	22.133	169	7.368	64	22.590	177	27.496	402	138.963	1.027	27.401	218	44.260	1.013

²⁴⁶⁴ 1928-1934 Tarım İstatistikleri; BİUM, 1937-1939 Meyve İstatistiği, İstanbul 1942; BİUM, 1938-1942 Meyve İstatistiği, Ankara 1944; BİGM, 1941-1945 Meyve İstatistiği, Ankara 1947; BİUM, 1946-1952 Meyve İstatistiği, Ankara 1954; 1946-1953 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.136; 1934-1950 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.136

Yıllar	Üryani Eriği		Fındık		İncir		İğde		Kayısı		Keçi Boynuzu		Kiraz	
	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)
1933	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	50	-----	15	-----	91
1934	-----	-----	-----	-----	-----	986	-----	-----	-----	46	-----	-----	-----	10
1937	-----	-----	1.400	6	20.920	547	-----	-----	15.450	129	850	9	2.600	21
1938	200	2	4.400	12	28.000	177	100	2	15.710	123	850	9	3.050	42
1939	-----	-----	5.300	16	34.010	722	100	2	15.050	122	2.160	83	8.322	141
1940	-----	-----	-----	-----	38.408	801	-----	-----	19.465	96	2.660	80	8.382	137
1941	-----	-----	11.400	13	39.165	449	145	3	20.560	122	2.250	75	8.900	154
1942	-----	-----	2.110	6	63.830	445	45	-----	15.000	70	3.500	1	8.900	154
1943	300	-----	2.110	6	63.820	225	45	-----	16.465	77	3.500	1	9.250	40
1944	495	1	1.500	2	92.900	351	100	-----	16.500	86	2.550	53	9.110	40
1945	596	2	1.500	3	151.421	751	300	1	17.440	85	2.550	32	9.003	50
1946	800	8	1.500	4	152.600	604	300	1	18.890	76	2.560	38	9.558	44
1947	880	10	12.500	4	154.979	697	300	1	19.260	137	2.550	38	8.858	41
1948	880	10	12.500	4	185.579	1.847	300	2	20.040	202	5.090	77	9.063	52
1949	880	7	-----	-----	191.332	1.917	800	5	20.425	203	5.080	78	9.887	64
1950	880	7	-----	-----	191.482	2.416	800	4	21.040	203	5.080	173	11.548	85
1951	650	8	-----	-----	191.560	1.489	800	4	21.770	198	4.950	153	10.968	61
1952	600	8	-----	-----	185.368	1.825	697	3	22.750	216	4.980	164	10.303	79

Yıllar	Kızılcık		Şeftali		Vişne		Zerdali		Üzüm	
	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Mahsul (Ton)
1933	-----	-----	-----	52	-----	11	-----	347	6.371	5.184
1934	-----	-----	-----	63	-----	1	-----	70	-----	14.234
1937	4.800	29	33.550	230	500	3	33.050	350	7.299	7.945
1938	11.600	109	34.300	69	630	5	39.321	185	7.466	5.377
1939	10.280	174	34.511	272	700	5	45.403	178	6.942	7.783
1940	13.360	140	35.616	281	720	5	45.500	191	7.594	7.801
1941	13.900	144	39.860	255	910	7	49.975	277	7.655	7.203
1942	23.100	53	47.619	62	910	7	37.565	25	7.827	9.636
1943	23.100	46	28.100	53	326	2	37.970	31	7.850	9.654
1944	23.310	52	28.975	87	586	7	38.555	143	7.897	9.700
1945	28.700	58	30.930	81	390	3	40.975	78	9.612	9.689
1946	27.750	63	32.540	106	245	4	41.838	81	12.365	9.054
1947	28.250	70	30.645	92	465	6	41.360	313	10.375	6.909
1948	27.320	149	18.997	94	1.318	14	40.780	452	11.370	15.904
1949	28.620	129	19.925	99	1.503	20	35.345	277	11.117	18.590
1950	29.120	360	20.730	134	2.498	27	41.986	386	11.280	16.080
1951	28.125	295	21.430	122	2.348	24	41.571	361	11.138	10.480
1952	29.180	304	20.662	142	2.836	22	43.092	353	11.860	32.430

Çukurova’da özellikle cumhuriyetin ilanından sonra narenciye üretimi hızlı bir şekilde artmıştır. Bunun neticesinde vilâyet genelindeki narenciye ağacı yekunu 1937 yılında 155.236, 1944 yılında 590.450, 1952 yılında 619.929’a ulaşmıştır. Bu artışta özellikle portakal ağacı sayısının artması etkili olmuştur. Buna göre 1937-1950 yılları arasında Seyhan genelinde bulunan narenciye ağaçlarının kazalara göre dağılımı şu şekilde olmuştur:

1937-1950 Yılları Arasında Seyhan Genelinde Bulunan Narenciye Ağaçlarının Kazalara Göre Dağılımı²⁴⁶⁵

Yıllar	Türü	Adana	Bahçe	Ceyhan	Dörtyol	Kadirli	Karaisalı	Kozan	Osmaniye	Toplam
1937	Portakal	38.000	80	300	50.000	10.800	500	10.000	2.200	111.880
	Limon	7.000	-----	120	5.000	500	350	2.000	406	15.376
	Mandalina	6.000	-----	-----	1.800	-----	-----	80	2.200	10.080
	Turunç	12.000	-----	-----	3.000	1.500	600	700	100	17.900
1940	Portakal	65.000	500	2.097	-----	65.000	1.150	42.000	81.000	256.747
	Limon	13.500	100	450	-----	2.500	750	1.675	465	19.440
	Mandalina	9.000	-----	25	-----	-----	275	300	575	10.175
	Turunç	50.000	1.800	2.050	-----	2.000	47.000	42.700	50.000	165.550
1945	Portakal	153.000	500	380	-----	15.000	5.000	112.000	200.000	489.300
	Limon	15.000	10	615	-----	2.000	600	17.000	1.500	37.725
	Mandalina	10.500	-----	128	-----	-----	500	150	5.000	16.278
	Turunç	69.000	50	5.250	-----	2.600	5.000	25.000	40.800	147.700
1950	Portakal	160.400	100	4.430	-----	25.000	5.000	150.000	207.000	554.930
	Limon	17.300	-----	1.350	-----	3.000	600	16.000	1.650	39.900
	Mandalina	12.560	-----	260	-----	1.000	500	1.700	5.000	21.020
	Turunç	68.740	-----	5.000	-----	250	4.000	5.800	5.000	88.790

²⁴⁶⁵ 1937-1939 Meyve İstatistiği, s.131-140; 1938-1942 Meyve İstatistiği, s.250-267; 1946-1952 Meyve İstatistiği, s.500-523.

Tablodan anlaşıldığı üzere Saimbeyli ve Feke gibi daha sert iklime sahip olan kazalarda narenciye yetişmediği/yetiştirilmediği görülmektedir. Buna karşın yetiştirdiği portakallarla Dörttyol kazası dikkat çekmiştir.²⁴⁶⁶ Nitekim sadece 1937 yılında 314.957 sandık mahsul elde edilmiştir. Yurtdışında da talep gören bu portakalların en önemli alıcısı ise Almanya olmuştur.²⁴⁶⁷ Ancak Hatay'ın 1938 yılında Türkiye'ye katılması ile birlikte "Dörttyol" kazası Seyhan vilâyeti sınırlarından çıkarılarak Hatay vilâyeti sınırlarına dâhil edilmiştir. Bunun üzerine Seyhan vilayeti sınırları dahilinde Adana merkez kaza, Kozan ve Osmaniye kazaları portakal yetiştiriciliği hususunda öne çıkmıştır. Nitekim 1937 yılında Adana'da bulunan portakal ağacı sayısı 38.000 iken 1950'de 160.400'e, Kozan'da 10.000 iken 150.000'e, Osmaniye'de 2.200 iken 207.000'e yükselmiştir. Bu sayı yeni fidanların dikilmesinden dolayı gün geçtikçe artmıştır. Bu bağlamda 1937-1952 yılları arasında Adana ile vilâyet genelindeki portakal, mandalina, limon ve turunç ağaçlarının sayısı bunlardan elde edilen mahsul miktarı şu şekilde olmuştur.²⁴⁶⁸

Yıl	Portakal				Limon			
	Adana		Seyhan		Adana		Seyhan	
	Ağaç Sayısı	Mahsul (000)	Ağaç Sayısı	Mahsul (000)	Ağaç Sayısı	Mahsul (000)	Ağaç Sayısı	Mahsul (000)
1933	-----	-----	-----	27.000	-----	-----	-----	300
1934	-----	-----	-----	16.482	-----	-----	-----	270
1937	38.000	4.000	111.880	43.086	7.000	750	15.376	1.140
1938	48.000	3.000	609.337	33.967	7.500	35	22.880	285
1939	61.000	8.000	242.691	24.772	12.000	900	17.464	1.874
1940	65.000	12.000	256.747	26.740	13.500	850	19.440	1.877
1941	71.500	12.000	283.009	26.770	14.850	850	21.530	1.877
1942	100.000	5.000	344.170	10.576	15.000	1.200	37.033	2.408
1943	110.000	5.195	353.900	12.820	15.000	750	37.323	1.148
1944	150.000	5.218	397.100	15.331	15.800	800	38.057	1.015
1945	153.000	5.300	489.300	11.903	16.000	900	37.725	1.238
1946	158.000	5.670	482.500	25.695	16.100	1.200	38.500	1.601
1947	158.000	15.800	483.160	33.392	16.100	2.415	36.670	3.268
1948	160.000	24.000	551.300	75.365	17.000	2.550	42.510	3.219
1949	160.000	25.600	559.892	77.950	17.000	2.500	42.790	3.144
1950	160.400	14.706	554.930	37.380	17.300	1.038	39.900	1.115

²⁴⁶⁶ 1967 Adana İl Yıllığı, s.4.

²⁴⁶⁷ Bu döneme kadar portakal ihtiyacını İspanya'dan karşılayan Almanya, bu ülkedeki iç karışıklıktan dolayı ihtiyaç duyduğu portakalı Türkiye'den almaya başlamıştır. Bu nedenle Almanya'ya sadece 1937 yılında 165.088 sandık portakal satılmıştır. Taha Toros, "İspanya Kavgasından Sonra Dörttyol Portakalları", Çukurova Ticaret Mecmuası, S.12 (Mart 1939), s.1-3.

²⁴⁶⁸ 1928-1934 Tarım İstatistikleri, s.139; 1937-1939 Meyve İstatistiği, s.133; 1938-1942 Meyve İstatistiği, s.256; 1941-1945 Meyve İstatistiği, s.254; 1946-1952 Meyve İstatistiği, s.506-507, 545-547.

1951	-----	-----	467.292	93.027	-----	-----	14.500	3.493
1952	-----	-----	471.744	104.813	-----	-----	13.806	2.857

Yıl	Mandalina				Turunç			
	Adana		Seyhan		Adana		Seyhan	
	Ağaç Sayısı	Mahsul (000)	Ağaç Sayısı	Mahsul (000)	Ağaç Sayısı	Mahsul (000)	Ağaç Sayısı	Mahsul (000)
1933	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
1934	-----	-----	-----	118	-----	-----	-----	5.392
1937	6.000	600	10.080	625	12.000	7.700	17.900	8.051
1938	8.000	400	12.727	417	10.000	1.500	35.820	1.689
1939	8.200	800	8.980	852	45.000	4.000	71.820	5.207
1940	9.000	826	10.175	893	50.000	4.500	165.550	5.230
1941	9.900	826	11.163	893	55.000	4.500	135.436	5.230
1942	10.000	850	11.145	862	60.000	5.000	111.347	5.735
1943	10.100	1.520	11.255	1.535	60.000	1.781	134.047	2.357
1944	10.200	1.250	11.547	1.275	68.000	1.890	148.357	5.740
1945	10.500	1.293	16.278	1.370	69.000	1.800	147.700	2.747
1946	11.500	1.170	17.330	1.268	69.000	1.865	148.170	2.899
1947	11.500	3.450	19.300	3.645	69.200	6.920	137.200	8.308
1948	12.000	2.400	20.700	2.820	69.200	6.920	89.850	7.640
1949	12.000	2.000	20.600	2.480	69.200	6.000	88.200	6.761
1950	12.560	2.010	21.020	2.090	68.740	5.499	88.790	5.666
1951	-----	-----	21.011	5.511	-----	-----	107.583	26.608
1952	-----	-----	21.106	4.197	-----	-----	113.273	25.891

2.2. Tarım Aletleri

Çukurova’da pamuk tarımının yaygınlık kazanması tarımsal üretim teknolojisini de etkilemiştir. Buna bağlı olarak yeni aletlerin yanı sıra kullanılan aletlerde de niteliksel anlamda birtakım değişimler olmuştur. Bu çerçevede karasabanın yanı sıra buharlı pulluk ve biçerdöver gibi tarımsal üretim araçları kullanılmaya başlanmıştır.²⁴⁶⁹ Bölgedeki tarımsal faaliyetlerde makine kullanımına yönelik ilk girişimler ise 1850’lerin sonunda gerçekleşmiştir. Bu girişimler vergi muafiyeti gibi bir takım hususlarla da özendirilmiştir. Ancak Amerikan İç Savaşı’nın sona ermesi üzerine pamuğa olan dış talebin azalması tarımsal makine ithalinin yavaşlamasına neden olmuştur.²⁴⁷⁰ Bununla birlikte tarımsal aletlere olan ilgi devam etmiştir. Bunda 20.

²⁴⁶⁹ 16-24 ton ağırlığında, 48-100 beygir kuvvetinde olan ve lokomotiflerle çekilen buharlı pulluklar ilk defa 1885 yılında Adana ve Silifke’de kullanılmıştır. Faik, “Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi I”, **Ziraat Gazetesi**, S.8, s.241.

²⁴⁷⁰ Quataert, **a.g.e.**, s.140; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.33; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova’ya Girişi**, s.48.

yüzyıl başlarında Almanya ile siyasi, iktisadi ve ticari ilişkilerin gelişmesi de önemli bir etken olmuştur.

Çukurova’da modern anlamda kullanılan ilk tarım aleti İsmail Efendi tarafından 1859’de getirilen Finto (Hinto) adlı arabadır.²⁴⁷¹ Bunu 1860’da getirilen harman makinesi ile 1879’da getirilen orak makinesi takip etmiştir. Ancak Mennanoğlu Kasım Bey tarafından alınan orak makinesi ağır olduğu için çalıştırılmamıştır.²⁴⁷² 1877-78 Savaşı sonrasında Anadolu’ya gelen ve bir kısmı Adana’ya yerleştirilmiş olan Tatar ve Çerkez göçmenler de atla çekilen pulluk kullanımının yaygınlaşmasına neden olmuştur.²⁴⁷³

Pamuk üretiminden dolayı ihtiyaç duyulan araç ve gereçler ise Tırpani kardeşler tarafından ithal edilmiştir. İlk biçerdöver 1880 yılında ithal edilirken aynı yıllarda İngiltere’nin Messrs. Richard Hornsby&Sons şirketinden de tarım araçları alınmıştır. Ancak hayvanlar tarafından çekilen bu makineler ağır oldukları için verimli bir şekilde kullanılamamıştır.²⁴⁷⁴ Çifte kazanlar olarak adlandırılan buharlı makineler ise 1880 yılında Vali Abidin Paşa’nın teşvikiyle Menafı Sandığı tarafından ithal edilmiştir.²⁴⁷⁵ Bu aletler arasında buharlı pulluklar ile batöz harman makinaları da yer almıştır. Bunların bir kısmını Adana civarındaki Agya ve Silifke’deki çiftliklerine koyduran Abidin Paşa, geri kalanlarını ise uzun vadeli taksitlerle ödemek koşuluyla bölgedeki çiftçilere vermiştir.²⁴⁷⁶ Bölgedeki ilk elek makinesi 1881 yılında Harputlu Nafi Efendi tarafından, İngiliz malı tek kollu küçük hayvan pullukları ise 1882 yılında İplikçi adındaki bir tüccar tarafından ithal edilmiştir. Fakat demirden imal edilmiş olan bu aletlere çiftçiler pek ilgi göstermemiştir.²⁴⁷⁷ Bu ilgisizlik, çiftçilerin bunlar hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmamasının yanı sıra bozulan aletleri tamir edecek ustanın

²⁴⁷¹ Kasım Ener köylerde ziraat aleti olarak karasaban ile çapa bulunduğunu ve çapaların körse taşı ile bilendiğini, karasabanın iyisinin ise Çömelek köyünde yapıldığını, öküz ve manda arabalarının ise ancak 1884’de Tarsus’ta yapılmaya başlandıktan sonra Adana’ya geldiğini belirtmektedir. Ener, “*Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi ...*”, S.17, s.5.

²⁴⁷² Ener, “*Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi ...*”, S.17, s.5; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.33.

²⁴⁷³ Tekeli-İlkin, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*”, s.82; İbrahim İnci, “*Türkiye’de Tarımsal Makineleşme (1923-1933)*”, **Tarihin Peşinde**, S.3 (2010), s.123.

²⁴⁷⁴ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.33.

²⁴⁷⁵ Ener, “*Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi ...*”, S.17, s.5. 1881 yılında İngiliz Konsolosu Henderson tarafından hazırlanan bir raporda, Vali Abidin Paşa’nın tarımsal gelişmeye kendisini adadığı ve belediyenin parası ile Avrupa’dan çiftlik aletleri aldığı ancak çalışanların aynı derecede istekli olmamasından dolayı valinin çabalarının sonuçsuz kaldığını bilgisi yer almaktadır. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.33.

²⁴⁷⁶ Faik, “*Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi I*”, **Ziraat Gazetesi**, S.8, s.237-238; Baskıcı, **a.g.m.**, s.36.

²⁴⁷⁷ Ener, “*Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi ...*”, S.17, s.5; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.33.

olmamasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle bozulan aletler çiftçiler tarafından çürümeye terk edilmiştir. Ancak bu aletlere ilgi duyan ve kullanan belirli bir kesimin varlığı ithal ürünlere olan ilginin canlı kalmasına neden olmuştur.²⁴⁷⁸ Hatta bu ilgi zaman içerisinde büyüyerek devam etmiştir. Buna karşın Müslüman çiftçilerin ekseriyeti ağaçtan yapılan ve tamir edilebilen pullukları tercih etmişlerdir. Bununla birlikte tarımsal üretim aletlerindeki gelişmelere ilgisiz kalmayarak tamir edebilecekleri alternatif ürünler yapmaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda imal edilen ilk tarım aleti 1875 yılında Salih Efendi tarafından Tarakçı namında bir ustaya yaptırılmış olan “üç demirli” adındaki makinedir.²⁴⁷⁹ Bunu Adana numune tarlası müdürü Emin Zihni Beyin Adana Sanayi Mektebine yaptırttığı pulluklar²⁴⁸⁰ ile Adana’ya 15 km. mesafede olan ve Yüreğir ovasında yer alan “Çanakçı” adıyla bilinen çiftliğin sahibi Merakîzâde Mahmut Efendi’nin himayesinde ve teşviki neticesinde 1906 yılında yapılan 6 demirli pulluk takip etmiştir.²⁴⁸¹

İşlenen arazi miktarının artmasına bağlı olarak tarımsal üretimde artmıştır. Bu durum biçerdöverlere olan ilginin artmasına neden olmuştur. Bu nedenle sadece 1886 yılında ABD malı Johnson Harvetre Co. Markalı biçerdöverlerden 50 tane ithal edilmiş olup kısa süre içerisinde Adana’daki biçerdöver sayısı 600’e ulaşmıştır. Ancak yeterli yedek parçanın ve bozulan aletleri tamir edecek teknik elemanın olmamasından dolayı bazı araçlar kısa sürede kullanılamaz hale gelmiştir.²⁴⁸² Nitekim İngiliz konsolosluğu tarafından hazırlanan bir raporda teknik eleman eksikliğinin boyutu “*gevşeyen vida nedeniyle bile makine terk ediliyor*” şeklinde açıklanmakta ve “*Abidin Paşa tarımın makineleşmesine büyük önem vermişti. Messrs. T.&F. Howard’tan iki lokomotif almıştı. Fakat kullanıcıların cahilliği nedeniyle sonuç alamadı. Hayvan gücünün ucuz olduğu bölgede makineleşmenin revaç bulması da zor. Yine de çiftçiler iyi çalışan makineleri görmek için sabırsız*” denilmektedir.²⁴⁸³

²⁴⁷⁸ Bir görüşe göre de memleketimize yeni zira alet ve makineler önce büyük ve zengin çiftçiler tarafından sokulmuş fakat bu alet ve makinelerin alınışında mutlak bir zaruretten ziyade yenilik görmek duygusu ile lüks isteği hâkim bulunduğu çiftçilerden ancak bir kısmı bunları kullanmış diğerleri ise kullanmadan bir köşeye atmıştır. Şeyda Ziya, “*Bizde Ziraat Aletleri Meselesi*”, **Dirim**, S.29 (Teşrinisani 1934), 198.

²⁴⁷⁹ Ener, “*Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi ...*”, S.17, s.5.

²⁴⁸⁰ Tekeli-İlkin, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*”, s.82.

²⁴⁸¹ Faik, “*Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi I*”, **Ziraat Gazetesi**, S.8, s.239.

²⁴⁸² Quataert, **a.g.e.**, s.140-141.

²⁴⁸³ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.35.

Tamirat güçlüğüne rağmen Adana bölgesinde zirâî teçhizata olan ilgi devam etmiştir. Nitekim sadece 1887 yılında 50 kadar orak makinesi satılmıştır. Ayrıca 1887 yılında 2, 1888 yılında 5 buharlı harman makinesi daha ithal edilmiştir. İngiliz mallarına nazaran Amerikan mallarının gördüğü bu yoğun talep, bölgenin tarım makineleri açısından iyi bir pazar olduğunu anlayan Amerika kökenli McCormick şirketinin 1890 yılında Adana’da sürekli bir satış yeri açmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde bölgeye giren yıllık 140-200 arasında değişen orak makinesinin ekseriyeti bu firma tarafından ithal edilmeye başlanmıştır. McCormick şirketini Fiat traktörlerinin Adana ve Mersin’de, Fordson şirketinin de Tarsus’ta açtığı şubeler takip etmiştir.²⁴⁸⁴

Adana ve Tarsus’ta bulunan buharlı harman makinelerinin sayısı ise 1892 yılında 25’e ulaşmıştır. 1896 yılında sadece Adana’da 100 adet harman makinesi satılmış, 1903 yılında ise sadece İngiltere’den 15 yeni biçerdöver ve harman makinesi ithal edilmiştir. Bunun neticesinde 1892 yılında 25 olan buharlı harman dövme makinesi sayısı 1905’de 53’e yükselmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise Çukurova’da kullanılan ekim makinesi sayısı 1.000’e, buharlı harman dövme makinesi sayısı 100’e, çifte buharlı pulluk sayısı 25’e, basit buharlı pulluk sayısı 85’e, büyük buharlı pulluk sayısı ise 7’ye yükselmiştir.²⁴⁸⁵

Osmanlı devletinde kullanılan ilk traktör de 1907 yılında Vali Bahri Paşa’nın telkiniyle Adana Belediye Başkanı İbrahim Rasih Efendi tarafından satın alınmıştır. İngiltere’nin Ovil fabrikasından 280 İngiliz lirası mukabilinde satın alınan 12 beygir kuvvetinde ve 1.250 kilo ağırlığındaki traktörün montaj ve tecrübeleri Faik Bey tarafından yapılmıştır. Ancak cer kabiliyeti açısından yetersiz olduğu görülmüştür. Bunu müteakiben ikinci traktör Aydın vilâyetindeki Rum çiftçiler tarafından satın alınmıştır. Üçüncü traktör ise Adana mebusu Hacı Beyzâde Kadri Bey tarafından 1912 yılında İngiliz Marşal fabrikasından getirtilmiştir. Ancak fabrikanın ilk ürünü olan bu traktörden istenildiği kadar istifade edilememiştir. Osmanlı topraklarına giren dördüncü traktör ise 1913 yılında Amerikan Harvestir şirketinden satın alınarak Adana’ya

²⁴⁸⁴ Quataert, **a.g.e.**, s.146.

²⁴⁸⁵ Quataert, **a.g.e.**, s.147-148; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.35. Belçika konsolosluğu tarafından yaptırıldığı belirtilen bir araştırmada ise I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesine tekabül eden 1913 yılında Adana’da 180 adet buharla işleyen harman makinesi, 1.800 adet orak makinesi, 50 adet buharla işleyen pulluk, 200 adet toprağı derinden süren pulluk, 91 adet harman makinesi, 1 adet İngiliz traktörü ve 2 adet hububat mibzeri bulunduğu belirtilmiştir. **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.33.

getirilen üç demir pulluklu traktördür. Ancak I. Dünya Savaşına kadar satılamadığı için kullanılamamıştır.²⁴⁸⁶

Bölgede tarım makinelerini kullanma eğiliminin artması Amerikan, İngiliz ve Alman şirketleri arasında pazar paylaşımı mücadelesine neden olmuştur. Ancak orak makinesi satışlarında Amerikalılar, buharlı pulluk ve harman dövme makinelerinde İngilizler, el pulluklarında ise Almanlar piyasaya hâkim olmuşlardır.²⁴⁸⁷ Bu satışlarda şirketlerin çiftçilere kredi açmaya başlamaları da etkili olmuştur. Bu bağlamda Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft şirketi tarafından sadece 1906 yılında çiftçilere açılan kredi miktarı 2 milyon franka ulaşmıştır.²⁴⁸⁸ 1895-1905 yılları arasında Adana vilâyetine Amerika ve İngiltere'den ithal edilen zirai makine miktarı ise 41.922 pounda ulaşmıştır. Bu ithalatın yıllara göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:²⁴⁸⁹

Yıl	İthalat (Pound)	Yıl	İthalat (Pound)
1895	2.125	1902	4.845
1899	8.760	1903	2.980
1900	7.910	1904	2.802
1901	800	1905	11.700

Adanalı çiftçilerin ihracat odaklı tarımsal faaliyetleri tarımda makineleşmenin yanı sıra işlenebilen toprak miktarının artmasına da neden olmuştur. Ancak bölgenin nüfus yoğunluğunun düşük olmasından dolayı üreticiler hasat mevsiminde diğer yerlerden gelen mevsimlik işçilere bel bağlamak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle bölge sadece Adana ve Çukurova bölgesi için değil geniş Osmanlı coğrafyasında yaşayan pek çok insanın geçim kaynağı olmuştur. Fakat makineleşmenin hasat odaklı artmaya devam etmesi işçiler tarafından hoş karşılanmamıştır. Buna rağmen işçiye bağımlılığı azaltan makinelere olan talep hızla artmaya devam etmiştir.²⁴⁹⁰

İhracata yönelik pamuk üretimi sayesinde ülkenin en çok makine ve tarım aletlerine sahip bölgesi haline gelen Adana, bu özelliğini cumhuriyet döneminde de devam ettirmiştir. Bunda dönemin hükümetlerinin makineli tarımın yaygınlaşmasına yönelik politikası da etkili olmuştur.²⁴⁹¹ Nitekim 1926 yılında 468.505, 1927 yılında

²⁴⁸⁶ Faik, "Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi II", *Ziraat Gazetesi*, S.9 (Eylül 1934), s.267.

²⁴⁸⁷ Quataert, *a.g.e.*, s.147; *Yurt Ansiklopedisi*, "Adana", s.33.

²⁴⁸⁸ H. Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi. 1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul 1976, s.91. Makineleri satın alan büyük toprak sahipleri, işlerini bitirdikten sonra diğer çiftçilere kiralamak suretiyle ek gelir elde etmişlerdir. *Yurt Ansiklopedisi*, "Adana", s.33.

²⁴⁸⁹ Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, s.49.

²⁴⁹⁰ Quataert, *a.g.e.*, s.148-149.

²⁴⁹¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımda makineleşmeyi sağlama görevi Ziraat Bankasına verilmiştir. Banka tarafından ithal edilen makineler ise üreticiye gümrüksüz olarak dağıtılmıştır. Toprak, "Türkiye

329.953, 1928 yılında da 236.312 liralık zirâf alet ithal edilmiştir.²⁴⁹² Bu aletler arasında Anadolu'nun geri kalmışlığının adeta simgesi olan karasabanın yerine kullanılmaya başlanan pulluk önemli bir yekun tutmuştur. Bu bağlamda 1924-1925 yıllarında Türkiye'ye giren pulluk miktarı 7.677, traktör miktarı ise 221 olmuştur. İthal edilen bu pulluklarla traktörlerin önemli bir kısmı Çukurova bölgesine gönderilmiştir.²⁴⁹³ Bunun neticesinde Türkiye'deki traktör sayısı 509'a, Adana'daki traktör sayısı ise 69'a ulaşmıştır. Bu nedenle traktörün il bazlı dağılıma bakıldığında Adana İstanbul'dan sonra ikinci sırada yer almıştır.²⁴⁹⁴ Bu özelliğini tarımsal üretimden elde edilen kazanç doğrultusunda uzun yıllar muhâfaza etmeyi başaran Seyhan'da bulunan tarım aletlerinin miktarı 1937 yılı itibariyle şu şekilde olmuştur:²⁴⁹⁵

Makinenin Türü	Sayısı
Pulluk	7.209
Orak Makinesi	2.241
Madeni ve Haşebi Yayıklar	667
Kültivatör vs.	252
Tırmık	234
Mibzer	209
Çapa Makinesi	194
Traktör	167
Tereyağı Yuğuran Makine	160
Santrafüş Tulumba	130
Traktörlü Pulluk	108
Beygir Tırmığı	68
Biçer Bağlar Orak Makineleri	60
Tohum Temizleme Makinesi	47
Pulluğa Bağlı Motör	39
Biçer Döğer Orak Makineleri	35
Çayır Makinesi	32
Çayır Toplayan Makineler (batöz vs.)	32
Muharrikle Çevrilen Harman Makinesi	27
Lokomobil ve Lokomotif	21

Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", s.24. Bu dönem mecliste yer alan Adana ve İzmir bölgelerinden gelen milletvekilleri tarım makinalarında kullanılacak akaryakıt ve yağların vergilerden bağışlanmasını isteyen bir öneri getirmişlerdir. Bunun üzerine 1923 yılında çıkarılan bir kanunla makine kullanan çiftçilere yakıt, yağ ve bazı diğer tarımsal girdiler üstündeki gümrük ve tüketim vergileri iade edilmeye başlanmıştır. Tezel, **a.g.e.**,417.

²⁴⁹² "Adana Vilâyetinin Üç Senelik İktisadi Vaziyeti", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S.6 (Haziran 1929), s.3226.

²⁴⁹³ "Ziraat Alet ve Makineleri", **Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Raporları**, Ankara 1939, s.87; Ali Başçetinçelik, "Sabandan Uyduya: Çukurova'da Tarım", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.585.

²⁴⁹⁴ 509 traktörün 494'ü devlete 15'i de özel kesime, Adana'daki 69 traktörün ise hepsi devlete aittir.

Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.80.

²⁴⁹⁵ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.62-63.

Elle Çevrilen Harman Makinesi	17
Mısır Daneleme Makinesi	6
Balya Makinesi	5
Kalbur Makinesi	2
Toplam	11.962

1937 yılında 11.962 olan şehirdeki muhtelif zirâî alet ve makine sayısı 1940 yılına 12.641'e yükselmiştir. Buna göre vilâyet genelinde bulunan tarımsal aletlerin türlerine göre dağılımı şu şekilde olmuştur:²⁴⁹⁶

Toprağı İşleyen ve Hazırlayan Ziraat Alât ve Makineler

Türü	Adedi
Çift Tekerlekli Pulluk	5.797
Tek Tekerlekli Pulluk	2.954
Her Nevi Tırmık	1.325
Kültivatör vb.	940
Traktör	353
Traktöre Mahsûs Soklu Pulluk	353
Döner Kulaklı Pulluk	325
Bisok, Trisok ve Polisok Gibi Çeşitli Kulaklı Pulluklar	301
Motorarru	30
Disk-Harrolar	62
Traktöre Mahsûs Disk Pulluk	12
Toplam	12.641

Tohum Eken, Mahsulü Biçmeye ve Harman Etmeye Yarayan, Tohumları Ekmeğe Hazırlayan Alât ve Makineler

Tohum Eken Alât ve Makineler	Adedi
Pamuk Mibzeri	288
Tohum Eken Makine	33
Sandıklı ve Tulumbalı Tohum Eken Makineler (Mısır Mibzeri gibi)	13
Pancar Ekmeğe Mahsûs Mibzer	2
Mahsulü Biçmeye ve Harman Etmeye Yarayan Alât ve Makineler	
Rus Dolaplı Orak Makinesi	1.237
Tırmıklı Orak Makinesi	599
Çayır Biçer Orak Makinesi	174
Harman Makinesi	120
Biçer Döğer Harman Makinesi	34
Biçer Bağlar Orak Makinesi	13
Çayır Tarağı (Çayır Tırmığı)	4
Tohumları Ekmeğe Hazırlayan Alât ve Makineler	
Tımaz Makinesi	20
Trijör	20
Kırma Makinesi	13
Mısır Daneleme Makinesi	11

²⁴⁹⁶ BİUM, 1940 Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği, İstanbul 1941, s.11, 16-17.

Selektör	7
Sap Doğruyan Makine	4
Balya Makinesi (El ile İşleyen)	2
Genel Toplam	2.594

Bunların haricinde 24 lokomobil, 2 lokomotif, 132 santrifüj tulumba, 15 motopomp, 3 makineli madeni yayık, 1.500 makineli haşebi yayık, 110 malaksör, 1 kuluçka makinesi, 1 ana makinesi ile 500 tane de krema makinesi olmak üzere 2.288 alât ve makine daha yer almıştır.²⁴⁹⁷ 1944 yılı istatistiği verilerine göre ise şehir merkezindeki zirai alet ve makine sayısı 8.940'a, vilayet genelindeki zirai alet ve makine sayısı ise 18.643'e yükselmiştir. Bu alet ve makinelerin dağılımı şu şekilde olmuştur:²⁴⁹⁸

Alet ve Makinelerin Türü	Adana	Seyhan
Çift Tekerlekli Pulluk	2.200	5.797
Tek Tekerlekli Pulluk	600	2.985
Döner Kulaklı Pulluk	110	325
Traktöre Mahsûs Diskli Pulluk	150	520
Traktöre Mahsûs Soklu Pulluk	228	353
Kültivatör vb.	650	940
Her Nevi Tırmık	1.930	2.325
Disk-Harrolar	45	62
Tohum Eken Makineler	22	33
Sandıklı ve Tulumbalı Denilen Tohum Eken Makineler	13	13
Pamuk Mibzerleri	220	288
Bisok, Trisok ve Polisok Gibi Çeşitli Kulaklı Pulluklar	160	301
Pancar Ekmeğe Mahsûs Mibzer	2	2
Çayır Biçer Orak Makinesi	120	169
Tırmıklı Orak Makinesi	250	597
Rus Dolaplı Orak Makinesi	860	1.237
Biçer Döğer Harman Makinesi	29	34
Harman Makinesi	11	19
Tınaz Makinesi	11	20
Trijör	15	20
Selektör	1	1
Mısır Daneleme Makinesi	5	11
Biçer Bağlar Orak Makinesi	11	13
Çayır Karıştırıcı ve Toplayan Makine	2	2
Balya Makinesi (El ile İşler)	1	1
Balya Makinesi (Muharrik ile İşler)	1	1
Santrifüj Tulumba	122	132

²⁴⁹⁷ 1940 Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği, s.23.

²⁴⁹⁸ BİGM, 1944 Tarım Aletleri ve Makineleri İstatistiği, Ankara 1946.

Motopomp	10	10
Makinelî Madeni Yayık	2	2
Lokomobil	2	2
Motoşarrü	28	30
Traktör	147	248
Makinelî Haşebi Yayık	600	1.515
Malaksör	80	110
Kuluçka Makinesi	3	3
Ana Makinesi	2	2
Sap Doğrayan Makine	4	7
Kırma Makinesi	13	13
Krema Makinesi	280	500
Toplam	8.940	18.643

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tarımsal aletlerde görülen gelişmeye ve işlenebilen toprak miktarındaki artışa bağlı olarak karasaban, döven, hayvan pulluğu gibi geleneksel tarım araçlarının kullanımı hızla azalmaya başlamıştır. Buna karşın traktör, kültivatör, harman makinesi ve diğer ekim makinelerinin kullanımı hızla artmaya başlamıştır. Bu değişim 1950'li yıllarla birlikte kendini daha çok hissettirmiştir. Buna göre 1948-1953 yılları arasında vilâyetteki temel tarım makinelerin mevcudu aşağıdaki gibi olmuştur.²⁴⁹⁹

Yıllar	Karasaban	Pulluk	Traktör	Ekremöz	Selektör
1948	26.458	16.753	743	370	10.212
1952	13.742	8.282	4.030	505	15
1953	13.182	5.886	4.212	125	18
1954	18.699	9.585	4.462	635	19
1955	17.529	11.421	4.493	725	21
1956	18.209	8.666	5.615	671	29

Tarımdaki makineleşme ekim alanlarının genişlemesine, toprağın daha iyi ve zamanında sürülmesine, verimin artmasına ve geleneksel ortaklığın azalmasına yol açarak toprağın kullanım biçiminde önemli değişikliklere neden olmuştur. Bu değişimde en önemli rolü ise traktörler oynamıştır. Adana'daki traktör sayısı da özellikle 1940'lı yıllardan itibaren hızla artmıştır. Bu gelişmede Marshall Planı çerçevesinde Amerika'dan getirilen tarım araçlarının uygun ödeme koşulları ile satılması etkili olmuştur. Bu nedenle traktör ithalatı birkaç yıl içinde ciddi boyutlara ulaşmıştır. Örneğin 1946 yılında ithal edilen traktör sayısı 262 iken 1947'de 601, 1948'de 1.291, 1949'da ise 2.103 olmuştur. Amerika'dan getirilen traktörlere uygulanan kolaylığın 1950'den sonra Avrupa'dan getirilenlere de uygulanmaya başlanması ve

²⁴⁹⁹ 1934-1950 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.137; 1946-1953 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.137; BİUM, 1954-1958 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1959, s.35.

kredili satışların etkisiyle 1950’de ithal edilen traktör sayısı 5.877’ye yükselmiştir. Bunun neticesinde 1940 yılında 1.065 olan traktör sayısı 1950’de 16.585’e, 1951’de 20.000’e, 1952’de 30.000’e, 1960’da 42.136’ya, 1970’de ise 105.865’e yükselmiştir.²⁵⁰⁰ Gelen traktörlerin en çok satıldığı bölge ise başta Adana olmak üzere Çukurova bölgesi olmuştur. Buna göre 1948-1951 yılları arasında bazı illerin traktör sayısı şu şekilde olmuştur:²⁵⁰¹

Vilâyet Adı	1948	1951	Vilâyet Adı	1948	1951
Adana	650	2.200	Hatay	23	290
Aydın	134	948	Edirne	42	255
Manisa	75	702	Urfa	10	194
İzmir	75	689	Samsun	56	173
Ankara	53	541	Kırklareli	42	170
Tekirdağ	62	489	Bursa	30	165
Konya	54	475	İstanbul	96	158
Eskişehir	87	471	Diyarbakır	6	123
Antalya	23	418	Amasya	10	121
İçel	125	340	Kırşehir	5	106
Denizli	23	305	Maraş	20	101

Tabloda da görüldüğü üzere Adana’nın traktör sayısı bakımından diğer illere göre büyük bir farkla önde olduğu görülmektedir. Nitekim 1948’de 650 olan traktör sayısı 1949’da 1.000’e, 1.950’de 2.200’e, 1955’de 5.000’e, 1957’de de 5.525’e yükselmiştir.²⁵⁰² Adana’nın bu özelliği 1950’den sonra tarım sektöründe görülen gelişmenin de temel etmeni olmuştur. Bu durum arazi fiyatlarına da yansımıştır. Örnek olarak 1948 yılında dönümü 70 lira olan tarla fiyatları 5 yılda 150-200 liraya yükselmiştir. Bu artış bazı yerlerde 4 kata kadar ulaşmıştır. Bilhassa Adana civarındaki İncirlik’te yapımı devam eden ve 25.000 dönümlük bir alanı kapsayan hava meydanı ile verimli yerlerin dönümü 500 liradan aşağı düşmediği gibi şehir civarındaki arazilerin dönümünün fiyatı da 1.000-2.500 lira arasında değişmiştir.²⁵⁰³ 1952-1979 yılları arasında Adana, Çukurova ve Türkiye’deki traktör sayısı ile Adana’daki traktör sayısının Türkiye’ye oranı şu şekilde olmuştur:²⁵⁰⁴

²⁵⁰⁰ Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50. Yılı, Ankara 1973, s.69; Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.81.

²⁵⁰¹ Türkiye’de Marshall Planı, Ankara 1952.

²⁵⁰² Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma, s.16.

²⁵⁰³ Vatan Adana İlavesi, s.10-11.

²⁵⁰⁴ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.81.

Yıllar	Adana	Çukurova	Türkiye	Adana/Türkiye (%)
1952	4.030	5.725	31.415	12.8
1963	5.816	8.251	50.844	11.4
1970	8.909	12.550	105.865	8.4
1979	16.804	29.172	440.502	3.8

2.3. Zirâî Müesseseler

Çalışma süremizin sınırları dâhilinde Adana’da zirâî araştırmalar yapmak üzere Ziraat Mücadele İstasyonu, Ziraat Başteknisyenliği, Pamuk İslah İstasyonu ile mahallî teşekkül olarak Ziraat Odası ve Çiftçi Birliğinin kurulduğu tespit edilmiştir.

Ziraat Mücadele İstasyonu

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal üretimin artırılması için makineleşme, tohumların ıslahı ve zararlılarla mücadeleye büyük önem verilmiştir. Bu nedenle birtakım kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler çerçevesinde 12 Ocak 1925 tarih ve 541 sayılı “*Pamuklara Arız Olan Haşarat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumların İslahı Hakkında Kanun*” ve bu kanunun bazı maddelerinde değişiklik yapan 28 Mayıs 1927 tarih ve 1056 sayılı kanun ile 29 Ocak 1936 tarih ve 2906 sayılı “*Nebatları Hastalık ve Zararlı Böceklerden Koruma Kanunu*” ile vekâlete tarımsal mücadele bakımından bazı yetkiler verilmiştir.²⁵⁰⁵ Vekâletin verilen yetkileri uygulayabilmesi için de Ankara’da bir Merkez Mücadele Enstitüsü ile 1930 yılında İzmir Bornova’da ve Adana’da birer mücadele istasyonu kurulmuştur.²⁵⁰⁶

Bölgenin tarımsal istihsal kabiliyeti doğrultusunda faaliyete geçen istasyon, Adana’nın yanı sıra bütün Çukurova bölgesine hizmet vermiştir. Bu bağlamda özellikle pamuklara musallat olan yeşil kurtlar ile Dört Yol’da portakal hastalıklarıyla mücadele edilmiştir. Biri böcek diğeri mantar hastalıklarıyla ilgilenen iki şubesi bulunan müessese, 1937 yılında pamuk hastalıklarıyla mücadele kapsamında yeşil kurt çıkan yaklaşık 7.915 hektar sahayı ilaçlamıştır. Bunun neticesinde 5.540 hektarlık saha yeşil kurttan temizlenmiştir. Buna karşın 2.375 hektarlık sahanın zarar görmesine engel olunamamıştır. Bu mücadelenin maliyeti ise 42 lira olmuştur. Ancak mücadele yapılmadığı takdirde oluşacak tahmini zararın 160 lira civarında olacağı belirtilmiştir.²⁵⁰⁷

²⁵⁰⁵ Tekeli-İlkin, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*”, s.52.

²⁵⁰⁶ Toprak, “*Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950*”, s.28.

²⁵⁰⁷ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.62, 71.

Ziraat Başteknisyenliği

Pamuğa musallat olan böcekler, narenciye hastalıkları, zararlı hayvanat ve bağ hastalıkları ile mücadele etmiştir.²⁵⁰⁸

Tohum (Pamuk) Islah İstasyonu

Türkiye'deki tohumların verim ve kalitesini artırmak amacıyla 1924-1926 yılları arasında Eskişehir, Adapazarı, Yeşilköy ve Adana'da ıslah istasyonları kurulmuştur. Bu istasyonlarda öncelikle dönemin önemli endüstri ürünü olan ve Türkiye'nin ihracaatı içerisinde önemli bir yer tutan pamuk türleriyle ilgili araştırmalar yapılmıştır. Bu nedenle Pamuk Islah İstasyonu adıyla tanınmıştır. Adana İstasyonu da bölgede yetiştirilen pamukların kalın ve kısa telli olmasından dolayı piyasada ciddi bir talep görmemesi ile İzmir ve Aydın havalisinde yetiştirilen pamuklara göre daha iyi olmasına karşılık düşük fiyattan satılmasından dolayı daha kaliteli pamuk yetiştirilmesi amacıyla tesis edilmiştir. "retme" ve "numune" olmak üzere iki şube şeklinde organize edilen istasyonda bölgenin iklimine ve coğrafyasına uygun tohumlar tespit edilerek çiftçiler bilgilendirilmiştir.²⁵⁰⁹

Ziraat Odası

1929'dan itibaren çalışmalarına hız vermiştir. Bu kapsamda makine ve gübre kullanımı konusunda çiftçileri bilinlendirmiş, kylde ağaç sevgisi uyandırmaya çalışmış, tahmin bürosu ile yakından alâkadar olup Çukurova bölgesi mahsullerinin tahmininin yapılarak istatistikler hazırlanmasına yardımcı olmuş, amele komisyonlarının tertibi ve çiftçilerin resmî makamlarda olan her türlü işlerinin takibini gerçekleştirmiştir.²⁵¹⁰

Çiftçi Birliği

1 Ekim 1930 tarihinde tesis edilmiştir. Mibzer ve çapa kullanılmasının teşviki, pamuk üretiminde amele ihtiyaının ve bölgede tarımı yapılan her türlü mahsulün maliyetinin azaltılması, çiftçilerin sorunlarının ziraat vekâletine bildirilmesi, imece usulünün yaygınlaştırılması, ihtiyaı olan köylüye tohumluk dağıtılması, iftilere

²⁵⁰⁸ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.63-64.

²⁵⁰⁹ S. Vulkan, "Türkiye'de Pamuk Ziraatı", Türkiye Ziraat Gazetesi, S.1 (15 Temmuz 1938), s.7; Mirza Gkgl, "Islahatılığın nemi", Türkiye Ziraat Gazetesi, S.11-12 (1 Haziran 1939), s.5; Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.64; Suphi Rıza Doğukan, "Tohum Islah İstasyonları", Köye Doğru, S.60 (15 Aralık 1942), s.10-11; Aktan, Dünkü ve Bugünkü Adana, s.53.

²⁵¹⁰ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.64.

yönelik banka kredisinin düzenlenmesi, Hava Kurumuna yardım temini gibi mahallî işlerle meşgul olmuştur.²⁵¹¹

Türkiye Zirai Donatım Kurumu Müdürlüğü

1945 yılında Adana ve İçel illerini kapsayacak şekilde faaliyet göstermek üzere kurulmuştur. Bu bağlamda çiftçilere ziraat alet ve makineleri, kimyevi gübre, zirai mücadele alet ve ilaçları ile ıslah edilmiş tohum temin etmiştir.²⁵¹²

2.4. Hayvancılık

Çukurova bölgesinde hayvancılık anlamında manda, öküz, inek, katır, at, eşek, deve, koyun, keçi, kümes hayvancılığı ve arıcılık yapılmıştır. Ancak Adana şehrinin genel ekonomisinin tarıma dayalı olmasının yanı sıra hayvancılığın getirisinin yüksek olmamasından dolayı ciddi bir ağırlığının olmadığı görülmektedir. Bölgenin genel ekonomisi içerisinde ise hayvancılık daha ziyade tarımı destekleyen bir faaliyet olarak gelişmiştir. Tarımın esasını ise pamuk gibi yüksek verimli ürünlerle sebze ve turunçgiller oluşturmuştur. Hayvancılık ise daha ziyade bölgenin dağlık kesiminde ve eşik alanlarda yaşayan nüfusun geçim kaynağı olarak ön plana çıkmıştır. Ayrıca ovadaki küçük işletmelerde de yan gelir olarak yapılmıştır. Ancak cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlıdan devraldığı hayvan varlığının sınırlı olmasından dolayı damızlık hayvan yetiştirmeye özel önem verilmiştir. Bu nedenle memleketin muhtelif yerlerinde haralar kurulmuştur. Bunlardan birisi de “*Mercimek Aygır Deposu ve Çukurova Harası*”dır.²⁵¹³ Ceyhan ilçesine bağlı Mercimek kasabasında kurulan haranın yanı sıra hayvan hastalıkları ile mücadele için 1940'lı yıllarda Adana'da bir tane de hayvan hastanesi açılması planlanmıştır.²⁵¹⁴ Bütün bu gelişmeler cumhuriyet idarecilerinin Adana ve havalisinde hayvancılık faaliyetinin gelişmesine verdiği önemin önemli bir göstergesi olmuştur. Vilâyet genelinde hayvancılığın asıl gelişimi ise 1927-1950 yılları arasında olmuştur. Bu dönemde özellikle koyun, keçi, deve, tavuk, at ve eşek sayısında önemli

²⁵¹¹ Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, s.53; **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.64.

²⁵¹² Aktan, **Dünkü ve Bugünkü Adana**, s.53.

²⁵¹³ Toprak, “*Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950*”, s.28.

²⁵¹⁴ **5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı**, Ankara 1948, s.71. Hayvancılığının geliştirilmesi amacıyla hayvan hastalıklarıyla mücadeleye de büyük önem verilmiştir. Bu bağlamda 1901 yılında Bakterioloji Hâne-i Baytari, 1911'de Erzincan'da serum laboratuvarı, 1924'de Ankara Etlik'e enstitü, muhtelif yerlerde karantina istasyonları ile 1940'lı yıllarda İstanbul, Bursa, İzmir ve Mersin'de açılan bölge laboratuvarları ile Adana, Eskişehir ve Konya'da hayvan hastaneleri açılmıştır. Toprak, “*Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950*”, s.29; Tekeli-İlkin, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*”, s.80-81. 10 hayvanın tedavi edilebileceği büyüklükte olduğu ifade edilen hastanenin Mahmutpaşa Hanında açılacağı ve açıldığı zaman Türkiye'deki dördüncü hayvan hastanesi olacağı belirtilmiştir. “Hayvan Hastanesinin Yeri Tesbit Edildi”, **Tel**, 20 Aralık 1946.

artışlar yaşanmıştır. Örnek olarak koyun sayısı 65.012'den 251.717'ye, keçi sayısı 208.059'dan 360.793'e, deve sayısı ise 1.000'den 8.000'e yükselmiştir. Ayrıca göçebe yaşamının sona ermesiyle birlikte bu hayat tarzının ürünü olan hayvancılık da değişime uğramıştır. Buna bağlı olarak at ve deve gibi hayvanlara nazaran tavuk ve koyun gibi hayvanların sayısında ciddi artışlar meydana gelmiştir.²⁵¹⁵ Buna göre 1927-1960 yılları arasında Adana'daki hayvan varlığı ve Türkiye'ye göre oranı şu şekilde olmuştur:²⁵¹⁶

Türü	1927	Oranı (%)	1950	Oranı (%)	1960	Oranı (%)
Keçi	208.059	3.0	360.793	2.6	705.130	3.8
Sığır	202.157	2.9	211.159	2.1	221.015	1.8
Tavuk	121.938	5.5	526.000	2.7	698.000	2.6
Koyun	65.012	0.6	251.717	1.1	277.841	0.8

Adana'da hayvancılığın gelişimi açısından veterinerlik hizmetine büyük önem verilmiştir. Bu bağlamda salgın hayvan hastalıklarıyla mücadele edilerek iyi cins hayvan yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu minvalde 1932 yılında başlayan ve 1937 yılı sonuna kadar devam eden çalışmalar neticesinde 56 köyde 31.946 hayvan muâyene edilerek ihtiyacı olanların tedavisi gerçekleştirilmiştir. Bunun neticesinde % 2'si zayı olan hayvanların 31.303'ü iyileştirilmiştir. 154 köyde görülen tabak hastalığına yakalanmış 43.121 hayvanın hepsi, dalak hastalığına yakalanan 25.724 hayvanın 24.820'si, patikar hastalığına yakalanan 9.931 hayvanın ise 8.606'sı sağlığına kavuşturulmuştur. Hırlama, gideri, mankafa, uyuz, difteri gibi hastalıklara yakalanan hayvanların da tedavileri gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra iyi hayvan yetiştirebilmek amacıyla damızlık aygırlar vasıtasıyla vilâyet genelinde 2.358 at aşılannmıştır.²⁵¹⁷ 1947-1956 yılları arasında vilâyet genelindeki büyükbaş hayvan sayısı ile bunlardan elde edilen et ve süt miktarı şu şekilde olmuştur:

²⁵¹⁵ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.86.

²⁵¹⁶ BİUM, 1927 Tarım Sayımı, Ankara 1970; BİGM, 1940-1945 Tarla Mahsulleri İstatistiği, Ankara 1947; BİUM, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Ankara 1956; Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.87.

²⁵¹⁷ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.93.

1947-1956 Yılları Arası Seyhan Genelindeki Hayvan Sayısı ile Sağılan Hayvan Sayısı ve Bunlardan Elde Edilen Et ve Süt Miktarı²⁵¹⁸

Hayvanın Cinsi	Hayvan Sayısı											
	1931	1932	1933	1947	1948	1949	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Koyun	135.982	120.423	125.274	248.783	306.654	214.141	195.673	210.401	193.413	171.648	165.830	216.229
Kılkeçi	267.372	203.809	158.183	433.891	563.153	213.232	564.874	580.091	501.880	498.830	544.099	549.053
Tiftikkeçi	701	623	930	636	24	164	-----	-----	763	98	-----	6
Sığır	111.054	95.146	88.043	244.457	248.633	229.174	237.369	242.402	202.577	180.248	190.822	195.096
Manda	8.131	7.895	7.501	16.437	17.456	8.826	16.112	16.888	17.321	13.500	16.471	17.433
Deve	3.849	3.850	3.312	6.946	5.205	9.030	6.859	7.351	5.284	5.635	5.787	5.955
At	17.908	12.138	16.976	29.898	51.806	42.925	50.276	51.161	35.081	44.229	42.708	46.631
Katır	349	175	357	1.139	1.245	1.335	1.423	1.527	1.403	1.316	1.534	1.560
Eşek	12.592	17.290	11.333	30.935	28.678	43.886	31.602	33.890	23.665	28.153	27.372	28.140

Hayvanın Cinsi	Sağılan Hayvan Sayısı									
	1947	1948	1949	1951	1952	1953	1954	1955	1956	
İnek	76.290	78.368	49.723	72.370	74.288	67.654	53.232	72.370	73.150	
Manda	7.241	7.334	5.202	6.766	6.849	6.065	4.720	5.105	5.124	
Koyun	134.936	120.910	74.977	91.271	87.760	85.746	82.196	101.296	105.583	
Kılkeçi	188.746	207.686	169.805	203.333	227.699	201.242	167.922	183.588	203.220	

²⁵¹⁸ 1946-1953 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.137; 1934-1950 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.137; Tabû Hal, Ankara 1935, s.339.

Hayvanın Cinsi	Hayvanlardan Elde Edilen Verim (Süt-ton)								
	1947	1948	1949	1951	1952	1953	1954	1955	1956
İnek	38.145	39.184	13.556	36.185	37.144	33.827	19.962	36.185	36.575
Manda	7.907	8.009	2.762	7.388	7.479	6.623	3.866	5.575	5.595
Koyun	3.238	2.902	3.224	2.191	2.106	2.058	1.480	2.431	2.534
Kılkeçi	22.038	24.229	9.339	23.790	26.641	23.545	14.726	21.480	23.777

Hayvanın Cinsi	Hayvanlardan Elde Edilen Verim (Et-ton)								
	1947	1948	1949	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Koyun	873	872	840	1.223	1.377	1.232	1.284	1.391	1.519
Kuzu	-----	-----	-----	2	2	6	3	3	7
Kılkeçi	146	122	143	218	194	218	199	219	226
Tiftikkeçi	-----	-----	3	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Oğlak	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	1
Sığır	452	404	397	392	464	550	622	747	880
Dana	-----	-----	-----	15	13	11	13	8	16
Manda	42	37	45	75	95	89	122	92	97
Deve	1	1	5	6	11	8	6	8	10

Küçük ve büyükbaş hayvancılığın yanı sıra kümes hayvancılığı, arıcılık²⁵¹⁹ ve ipek böcekçiliği de yapılmıştır. Buna göre 1935-1953 yılları arasında vilâyet genelindeki kümes hayvancılığı, ipek böcekçiliği ve arıcılığa dair veriler şu şekilde olmuştur:²⁵²⁰

Kümes Hayvancılığı

Yıl	Tavuk ve Horoz Sayısı	Yıllık Elde Edilen Tavuk Yumurtası Sayısı	Hindi
1933	346.588	14.937.243	11.853
1934	774.540	26.735.055	6.324
1935	260.836	19.823.536	6.189
1936	286.854	21.800.904	11.688
1937	295.980	22.531.800	12.248
1947	501.000	16.319.000	-----
1948	392.000	15.860.000	-----
1949	387.000	18.882.000	-----
1951	548.000	25.573.000	-----
1952	561.000	27.901.000	-----
1953	652.000	26.370.000	-----
1954	610.000	25.607.000	
1955	600.000	28.045.000	
1956	583.000	24.381.000	

İpek Böcekçiliği

Yıl	İpek Böcekçiliği Yapan Aile Sayısı	Açılan Tohum Kutusu Adedi	Elde Edilen Yaş Koza (kg.)
1933	477	800	24.000
1934	411	1.414	14.618
1935	1	9	300
1936	126	163	4.550
1937	82	89	4.100
1947	-----	64	1.190
1948	-----	162	3.050
1949	-----	156	3.270
1951	-----	78	2.300
1952	-----	89	2.465
1953	-----	101	3.950
1954	-----	92	3.195

²⁵¹⁹ Kasım Ener, şeker yerine bal kullanılmasından dolayı 1860'lı yıllarda Adana ve köylerinde arıcılığın ileri seviyede yapıldığını belirterek Eylül ayından sonra kovanların Sarıçam taraflarına götürüldüğünü bu sayede arıların hem eşek arısından korunduğunu hem de "kızıl" ve "ak püren" olmak üzere yılda iki defa bal alındığını, kış ayları ile birlikte kovanların tekrar ovaya indirildiği ve Eylül ayına kadar iki defa daha bal alındığını ifade etmiştir. Ener, "Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi ...", S.18, s.4.

²⁵²⁰ 1934-1937 Tarım İstatistikleri, s.465; 1928-1934 Tarım İstatistikleri, s.154; 1928-1936 Tarım İstatistikleri, s.164; 1946-1953 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.137; 1934-1950 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.137; 1954-1958 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.35

1955	----	101	3.690
1956	----	102	3.890

Arıcılık

Yıl	Eski Usul Kovan Adedi	Yeni Usul Kovan Adedi	Elde Edilen	
			Bal (kg.)	Bal Mumu (kg.)
1933	16.998	620	71.715	3.967
1934	23.332	20	75.150	7.510
1935	18.650	20	55.725	19.070
1936	29.945	27	163.095	12.970
1937	17.528	8.399	81.709	8.790
1947		24.912	69.956	14.785
1948		22.528	63.919	18.401
1949		21.833	80.190	21.988
1951		16.747	99.891	14.105
1952		18.451	130.859	22.785
1953		18.885	148.193	39.450
1954		21.476	174.051	38.318
1955		24.294	191.050	40.295
1956		24.523	186.195	8.798

2.4.1. Mercimek Aygır Deposu ve Çukurova Harası

Cumhuriyet döneminde hayvan ıslahı faaliyetleri koyunculuk, tiftik keçisi, sığır ve at türleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan koyun, tiftik keçisi ve sığıra önem verilmesi elde edilen ürünlerin beslenme açısından taşıdığı değerden, at yetiştiriciliğine önem verilmesi ise daha ziyade tarımda çeki hayvanı olarak öküz yerine kullanılmasından kaynaklanmıştır. Özellikle küçük çiftçilerin tarım makinesi alacak kadar maddi durumunun olmaması, bütün arazilerin makineler tarafından işlenmeye müsait olmaması, atın yük taşımada ve binek hayvanı olarak da kullanılabilmesi gibi nedenler bu hayvanın neslinin ıslahı çalışmalarını önemli kılmıştır. Nitekim cumhuriyet dönemi hayvancılık politikası bağlamında uygun bölgelerde arap, norius ve İngiliz aygırlarının yetiştirilmesi ve ıslah edilmesi öngörülmüştür.²⁵²¹ Bu doğrultuda ülkenin farklı bölgelerinde haralar ve aygır depoları kurulmuştur. Bu bağlamda Seyhan, İçel, Maraş ve Hatay bölgelerindeki atların ıslahını temin maksadıyla 1928 yılında Adana'nın Ceyhan ilçesine bağlı Mercimek kasabasında bir hara kurulmuştur.²⁵²²

²⁵²¹ Tekeli-İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s.73.

²⁵²² Nurettin Aral, "Mercimek Aygır Deposu", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul 1952, s.216. 1896 yılında Ceyhan'da 80.000 dekarlık alana kurulmuş olan Mercimekli Harası, 1910 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Tekeli-İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", s.74.

Çukurova'daki at, inek, öküz neslinin ıslahıyla meşgul olan bu müessesenin temeli 1896 yılında atılmıştır. Müessesenin masraflarını karşılaması için de 80.000 dönüm arazi verilmiştir. Uzun yıllar padişah "has"ı olarak varlığını sürdürmüş olan müessese daha sonra çiftliğe dönüştürülmüştür. Ancak 1910 yılında müessesenin kapatılması üzerine arazisi 75 seneliğine bir Fransız şirketine verilmiştir. Fakat anlaşma I. Dünya Savaşı yıllarında feshedilmiştir. 28 aygır, 44 kısrağ, 32 tay, 2 boğa, 43 inek, 48 sığır ve manda ile kümse hayvanları ile birkaç eşek barındıran çiftlikte tarımsal araç gereç olarak da 2 buhar makinesi, 1 lokomobil, 1 santrifüj pompası, 1 adet beş bıçaklı pulluk, 1 herse, 2 merdane, 1 semior, birkaç karasaban ile çeşitli alet ve edavat yer almıştır.²⁵²³

1927 yılına kadar atıl kalan işletme Ziraat Vekâleti'ne devredilmiştir. Bunun üzerine 1 Eylül 1929 tarihinde Atatürk'ün hediye ettiği iki safkan Arap aygırıyla birlikte "Mercimek Aygır Deposu"²⁵²⁴, 1 Ağustos 1931 tarihinde de "Çukurova Harası" açılmıştır.²⁵²⁵ Yeni haliyle modern bir çiftlik şekline bürünmüş olan müessesesinin esas çalışmaları atçılık üzerine olmakla birlikte sığır, koyun ve tavukla ilgilenen şubeleri de bulunmuştur. Memleket dahilinde damızlık aygır mevcudunun azlığı dolayısıyla Çukurova'da bulunan 13.915 kısrağın ıslahını üzerine alan haranın asıl faaliyeti safkan ve yarım kan Arap ve Nonçüs yetiştirmek üzerine olmuştur. 1934 yılında Karacabey harasından 15 yarım kan Arap ve 5 Nonçüs, 1936 yılında 4 safkan ve 6 yarım kan Arap ile 7 Nonçüs olmak üzere toplam 37 hayvan olarak işe başlayan haranın 1938 yılı hayvan mevcudu 86'ya ulaşmıştır. 1937 yılında Adana'nın yerli ırkından aldığı 40 inekle başladığı sığır yetiştirme işinde ise 1938 yılı itibariyle 96 sığıra ulaşmıştır.²⁵²⁶ 1939 yılında faaliyete başlayan koyunculuk şubesi ise 1946 yılına kadar Ak Karaman ile Kızıl Karaman ırkları üzerine çalışmalar yapmıştır. Haranın en son tavukçuluk şubesi faaliyete geçmiştir. Bu bağlamda 1946 yılında siyah ve pleymut benzeri çilli yerli ırk tavuklar üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bu ırkın yumurta ve et verimi denemeleri bitirildikten sonra 1958 yılında Ankara Et ve Balık Kurumu'ndan getirilen 2.000 adet

²⁵²³ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.37.

²⁵²⁴ Aral, "Mercimek Aygır Deposu", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C.VII, s.216.

²⁵²⁵ Ömer Çiftçioğlu, "Çukurovamızın Şirin ve Verimli Harası", Seyhan, 16 Şubat 1948.

²⁵²⁶ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.87-88; "Çukurova Harası", Turizm, C.5, S.11/8 (1961), s.85.

leghorn türü civcivle yabancı ırk üzerine çalışmalara devam edilmiştir.²⁵²⁷ Deponun kuruluşundan 1950 yılına kadar aşılama yapılan kısırak miktarı ise 24.874 olmuştur.²⁵²⁸

C- Sanayi

1. Cumhuriyetin İlanına Kadar Adana Sanayi

Osmanlı idaresine giren Adana'nın 16. yüzyıldaki genel ekonomik görünümü, nüfusunun % 75'inin konar-göçer bir hayat yaşadığı, tarım gelirlerinin iktisadi yapının temelini teşkil ettiği tarımsal odaklı bir yapıdır. Bu tarımsal yapıya bağlı olarak hayvancılık ve sanayi geri planda kalmıştır.²⁵²⁹ Bölgenin yüzyıl boyunca işletilen tek maden ocağı ise Geden dağında bulunan ve aynı isimle anılan mezrada çıkarılan demir filizi olmuştur. Ayrıca pamuk üretimine bağlı olarak dokuma ve boya sanayi ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra bir mum imalat atölyesi, kuyruk yağı işleyen bir imalathâne, Ayas'da yer alan ve üzüm şırası çıkarılan bir masara²⁵³⁰ ile bugünkü Bahçe ilçesi ve çevresinde yer alan Kınık kazasının Bayındır nâhiyesinde bir Susam masarası yer almıştır. Ayrıca şehir merkezinde Debbağhâne adında bir tane mahalle yer almakta ise de üretim yapıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur.²⁵³¹ 1547 yılında Adana şehir merkezinde bir boyahâne ile mum atölyesi, Geden dağında bulunan demir madeni işletmesi ile Ayas'da bir boyahâne yer almaktadır.²⁵³² 1572 yılına gelindiğinde ise sanayi kuruluşları olarak sayılabilecek müesseseler tarım ve hayvancılığa dayalı birtakım küçük işletmelerden ibarettir. Bunlar içerisinde en gelişmiş olanları ise bölgedeki pamuk üretimine bağlı olarak faaliyet gösteren dokuma atölyeleri olmuştur. Sanayi sayılabilecek küçük atölyeler ve tezgahlar ise tarım ve hayvancılık hammaddelerinin işlenmesine yönelik faaliyet göstermiş zeytinyağı, pamuk ve susam yağı çıkarmaya mahsûs masaralar, sabun ve mum imalathâneleri ile çırçır ve iplik atölyeleridir.²⁵³³ Pamuk tohumlarını çıkaran ve çırçır denen fabrikalar 16. yüzyılda görülmemekte birlikte bu işlemler daha ziyade evlerde ve basit el tezgahlarında yapılmıştır.²⁵³⁴

²⁵²⁷ “Çukurova Harası”, **Turizm**, S.11/8, s.86.

²⁵²⁸ Aral, “Mercimek Aygır Deposu”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.VII, s.216.

²⁵²⁹ Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, s.55.

²⁵³⁰ Üzüm, susam gibi şeyleri sıkacak yer. Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, s.582.

²⁵³¹ Kurt, **1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.49-50.

²⁵³² Kurt, **1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.29.

²⁵³³ Taş, “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri”, s.374.

²⁵³⁴ Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.97.

Dokuma tezgahlarında pamuk ipliğinden yapılan dokumalar ise daha ziyade giyecek olarak iç tüketimi karşılayacak miktarda olmuştur. Bunun yanı sıra keçi kılından çul, çuval, çadır ve hayvan koşum takımları dokunan dükkanlar ise daha çok şehir merkezinde yer almıştır. Adana’da, Ayas’da, Kınık’ta, Sarıçam’da boyahâneler yer almış, Adana şehir merkezinde bulunan ve masara denilen mengenhânelerde ise zeytin, susam ve pamuk yağı çıkarılmıştır. Bu bağlamda Adana merkezde bir tanesi Ramazanoğulları vakfına ait iki tane, Ayas ve Kınık’ta da birer masara yer almıştır.²⁵³⁵

Adana’nın az gelişmiş ve ilkel denebilecek bu sanayisi 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Nitekim 19. yüzyıl Adana’sında da genel olarak küçük ölçekli ve teknolojiyen yoksun bir sanayi vardır. 1852-1853 yılında Çukurova’yı ziyaret etmiş olan Victor Langlois de Adana’nın sahip olduğu sanayi tesislerinin 50 pamuk dokuma, 10 keçe imalathânesi, 22 basmahâne ve 40 masara’dan ibaret olduğunu belirtmiştir.²⁵³⁶ Bölgenin en önemli ürünü olan pamuk ise su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise çekim hayvanları tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde temizlenmiştir. Ancak onlarda ilkel biçimlerde balyalandığı için balyaların boy ve ağırlıkları aynı olmamıştır.²⁵³⁷ Adana’da gerçek anlamda ilk fabrika/ilk çırçır fabrikası ise 1864 yılında ünlü Fransız yazarı Alphonse Daudet’in akrabası makine mühendisi Justin Daudet tarafından kurulmuştur.²⁵³⁸ Bunu 1865 yılında James Gouth tarafından açılan ikinci bir fabrika/çırçır fabrikası takip etmiştir.²⁵³⁹

1870’li yıllardaki İngiliz konsoloslarının Adana sanayisinin genel görüntüsüne dair hazırlamış oldukları raporlarda üretilen pamuğun genellikle evlerde veya küçük imalathânelerde kullanılan İngiliz veya Amerikan çırçır makineleri vasıtasıyla işlendiği, bölgenin önemli ekonomik faaliyetinden olan debbağcılığın Avrupa’dan gelen işlenmiş

²⁵³⁵ Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.98-100.

²⁵³⁶ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.250.

²⁵³⁷ Kurmuş, **a.g.e.**, s.135-136.

²⁵³⁸ Abidin Paşa caddesindeki İş Bankası binasının bulunduğu yerde kurulmuş olan fabrika, açıldıktan 11 yıl sonra toplumsal ve ekonomik gerekçelerle Ceyhan’a taşınmıştır. Justin’in 1876’da ölmesi üzerine fabrikayı bir süre eşi yönetmiştir. 1876’da doğan ve Beyrut’taki Fransız okullarında eğitim gören oğlu Charles Daudet’in Adana’ya dönmesinden sonra fabrika en verimli dönemini yaşamıştır. Chales Daudet ve eşi Ceyhan’daki fakirlere ve köy çocuklarına büyük destek verdikleri gibi Milli Mücadele yıllarında da halka ve milli güçlere özellikle gıda yardımında bulunmuşlardır. Charles Daudet’in 1946 yılında vefatından sonra fabrika varisleri tarafından Hasan Yeşil’e satılmıştır. Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.150-151; Toros, **Kurtuluş Savaşında Çukurova**, s.192; **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.34; **Cumhuriyetin 60. Yılında Adana Sanayii**, Adana 1983, s.22; “Adana Sanayisinin Tarihçesi”, **Çağının Tanığı Yeni Adana/79. Yıl İlavesi**, s.56.

²⁵³⁹ Bu fabrikada 90 çırçır makinesi, 20 beygir gücünde iki buhar makinesi, iki su cenderesi ve iki su türbini bulunmaktadır. **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, s.133, Kurmuş, **a.g.e.**, s.255; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.67.

derilere karşı rekabet edemeyerek gerilemeye başladığı, sabun üretiminin ise ağır vergilerden dolayı günden güne düşerek sadece yerel tüketimi karşılayabilecek düzeye indiği, bölgede bulunan buharlı un değirmenlerinin de sadece sahibinin buğdaylarını öğütebilecek derecede olduğu ifade edilmiştir.²⁵⁴⁰ 1873 tarihli raporda tabakhâne üretiminin bir önceki yıla göre üçte bir oranında düştüğü, el tezgâhlarının sayısının önemli derecede azaldığı, bir döneme damgasını vuran boyahânelerin dokumacılıktaki gerilemeye paralel olarak azalmaya başladığı buna karşın sabun üretiminin zeytinyağının ve ithal edilen sodanın ucuz olması nedeniyle hâlâ varlığını muhâfaza ettiği belirtilmiştir.²⁵⁴¹ 1874 tarihli raporda ise sabun sanayindeki % 8 oranındaki verginin kaldırılması üzerine üretimin arttığı, Türkmen aşiretlerinin ürettiği derilerinin çoğu zaman işlenmeden ham olarak Avrupa'ya satıldığı, buharlı un değirmenlerinin ancak yerel ihtiyaçları karşılayabilecek düzeyde olduğu, Avrupa ve Amerika'dan getirilen çırçır makinelerinin sayısının 160'a ulaştığı, yün ve pamuk üretiminde 18, susam ve pamuk yağı için 21 prese makinesinin faaliyette olduğu²⁵⁴², 1875 tarihli raporda ise çırçır makinelerinin sayısının 200'e yaklaştığı ifade edilmiştir.²⁵⁴³

1876 tarihli Adana Vilâyet Sâlnâmesinde birkaç seneden beri maden kömürü ve odunla çalışan çırçır fabrikalarından daha verimli olduğu belirtilen birkaç tane pamuk temizleme fabrikası²⁵⁴⁴ ile Ramazanoğullarından kalma imâret yerine bir tane “*ıslahhâne*” açıldığı belirtilmektedir.²⁵⁴⁵ Buna göre bu dönem Adana'da önemli ölçüde el emeğine dayanan ve genellikle yerel ihtiyaçları karşılayabilecek nitelikte küçük bir sanayinin bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁴⁶ Ancak Amerikan İç Savaşının neden olduğu pamuk üretimi, bölgenin sosyo-ekonomik açıdan büyük bir dönüşüm geçirmesine neden olmuştur. Mersin-Adana demiryolu hattının devreye girmesi de bu sürecin hızlanmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde şehirdeki ilk ciddi sanayi yatırımı Girit'ten Adana'ya göç eden Havace Tırpani tarafından gerçekleştirilen çırçır fabrikası olmuştur. 1885 yılında kurulan fabrikaya 1898 yılında iplik, 1901 yılında da dokuma tesisleri

²⁵⁴⁰ Report 1872, s.586 aktaran Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.68. Seyhan ve Ceyhan nehirleri kenarında değirmenlerin uzun zamandan beri varlığı bilinmektedir. Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri**, s.75.

²⁵⁴¹ Report 1873, s.964-968 aktaran Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.68.

²⁵⁴² Report 1874, s.1707 aktaran Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.68.

²⁵⁴³ Report 1875, s.997 aktaran Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.69.

²⁵⁴⁴ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1293**, s.53.

²⁵⁴⁵ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1293**, s.49; Duyar, **a.g.m.**, s.14-18.

²⁵⁴⁶ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1293**, s.4, 54-55, 77-78, 138.

eklenmiştir.²⁵⁴⁷ 1887 yılında ise Tarsuslu tüccar Mavromati ve şürekâsı, çırçır atölyesinin yanında Adana'nın ilk iplik fabrikasını açmıştır.²⁵⁴⁸

1888 yılında Suriye'den getirilen ipek böcekleri ile ipek üretimine başlanması yeni bir ekonomik faaliyet olarak ortaya çıkmıştır. Şehirdeki ipek üretimine bağlı olarak bir de ipek iplik eğirme atölyesi açılmıştır. 15 eleği olan bu atölyede 1888 yılında yaklaşık olarak 300 kg. ipek iplik üretilmiştir.²⁵⁴⁹ 9 Kasım 1889 tarihinde ise pamuk tüccarlarından Hazar Nişanyan Efendi'ye sadece Adana bölgesinde geçerli olmak üzere yirmi yıl süreli bir dokuma fabrikası kurma izni verilmiştir.²⁵⁵⁰ 1892 yılına gelindiğinde şehirde ticari müessese olarak 1 bedesten, 27 han, 55 değirmen, 1.988 dükkân, 90 mağaza, 1 debbağhâne, 1 salhâne (mezbaha), 28 masara, 7 fabrika, 33 fırın ve 5 boya basmahânesi yer almıştır.²⁵⁵¹ Ancak İngiliz Konsolos yardımcısı tarafından 1895-1896 yılları Adana'sına ilişkin olarak hazırlanan raporda yerli imalat sanayisinin çok geri düzeyde olduğu, makine ve beceri gerektiren hiçbir üretim yapılmadığı, çoğu yaylalarda üretilen halı ve kilimlerin dışında kayda değer bir üretimin olmadığı, Adana ve Tarsus'ta bulunan atölyelerin ise Rumların elinde olduğu ve Avrupa'dan yardım için gönderilen fonlar sayesinde Ermenilerin pamuk sektöründe ilerlediği kaydedilmektedir.²⁵⁵² 1900 yılına gelindiğinde ise bir askeri giysi imal eden fabrika, birçok boya atölyesi, her birinde beş makine bulunan 7 çırçır atölyesinin faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.²⁵⁵³ 20. yüzyılın başındaki Adana şehrine bakıldığında ise 5.565 hâne, 1.875 dükkân, 195 mağaza, 47 fırın, 27 han, 4 hamam, 55 değirmen, 9 fabrika, 1 matbaa, 172 oda, 10 câmi, 49 mescid, 35 mekâtib-i ibtidâiyye, 7 tekke ve zaviye, 9 kilise ve manastır, 1 kale, 1 debboy-u hümâyûn, 1 hükümet konağı, 1 hastane, 5 karakolhâne, 5 çeşme ve sebil, 35 medrese ve kütüphâne, 1 mekteb-i idâdî, 2.870 bağ, 148 bahçe, 2 bedestân, 6 otel, 3 inas mektebinden meydana gelen bir şehir

²⁵⁴⁷ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.72; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.34. Adana'nın ilk bez fabrikası unvanını elinde bulunduran fabrikada üretilen bezler "*Tırpani bezi*" olarak tanınmıştır. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.34; Nuri Bediz, "*Sümerbank Adana Fabrikası*", **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, İstanbul 1953, s.27.

²⁵⁴⁸ Eldem, **a.g.e.**, s.131.

²⁵⁴⁹ Report 1883, s.3 aktaran Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.72.

²⁵⁵⁰ Gündüz Ökçün, "*19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri*", s.141-142 aktaran Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.72.

²⁵⁵¹ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309**, s.81-82, 83, 146, 149.

²⁵⁵² Report 1895-1896, s.10 aktaran Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.72.

²⁵⁵³ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.72.

görünümündedir.²⁵⁵⁴ Bu dönem şehri ziyaret eden Dr. Schaffer ise Adana sanayisi hakkında şu malumatı vermektedir:

“Adana şehrinin takriben 45 bin nüfusu vardır... Ticaret ve endüstri bakımından Tarsus ve Mersin'den geridir... Sanayi tamamıyla çocukluk devresindedir. Ancak su kuvvetiyle işleyen değirmenlere sık sık tesadüf edilir. Birkaç tane küçük çırçır fabrikası vardır. Memleketin diğer endüstri istihsalini el sanatları teşkil eder. Kadınlar iplik eğirirler ve halı dokurlar. Bu işte eski örneklere göre çalışırlar ve güzel, tabii renkler kullanırlar. Bazı Türkmenler bizde Karamani denilen kilimler imal etmektedirler. Kilim, bu fakir yörüklerin en kıymetli ev eşyasıdır... Buğday koymak için kullanılan keçi kılından yapılmış çuvallar kulübelerin ince duvarlarını süslerler. Aşiretlerin ecdadı tarafından ilk dokunduğu zamana ait işaretleri taşıyan küçük namaz seccadeleri her tarafta vardır. Demircilik sanatı çok geridir. Orak ve nal basit şekilde imal edilir. Demir işlerinde sertleştirme usulü bilinmediği için bunlar yumuşak ve mukavemetsizdir. Buna mukabil dericilik sanatı ileridir. Buranın eğer takımlarının, terzilik nakış işler ve çömlekçiliğinin bütün Anadolu'da iyi bir şöhreti vardır. Bu gibi sanatlar şehirlerde umûmiyetle Türklerin elindedir.”²⁵⁵⁵

Dr. Schaffer'ın verdiği bilgilerden Adana'nın ciddi bir sanayisinin olmadığı, ekonomisinin ise basit ve ilkel düzeydeki atölyeler ile el emeği ürünlere dayandığı anlaşılmaktadır. Bu husus Adana Vilâyet Sâlnâmesinde şu şekilde vurgulanmaktadır.

“Büyücek kasabalarda isti'mali mahallîne mahsûs terzilik, kazzâzlık, demircilik, bakırcılık, dökmecilik, kunduracılık, dülgerlik olup huliyyât-ı mütenevvia ile elvân-ı adîde üzerine güzel sahtiyan ve gön çıkarılarak kezâlik mahallerine mahsûs çizme ve sair ayakkabıları, at takımları yapılır. Kilim, çul, çuval, kaba basma, kalın bez ve tuğla nesc ve imâl olunur... Zikr olunan sanatlar memleketi ithalat-i ecnebiyyeden müstağni edecek bir mertebe-i kemalde değildir. Hal böyle iken her sınıf sanata mahsûs olan madde-i esâsiyeyi hariçten alıp imâl etmek mecburiyeti vardır. Vilâyetin servet-i tabiiyesi olarak bakır, kalay, demir, kurşun, kömür, krom ve madeni mütenevvia-i sairenin servet haline kalb ve ifrağ edecek henüz maden ocakları, imalat fabrikaları yoktur.”²⁵⁵⁶

²⁵⁵⁴ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1319**, s.71.

²⁵⁵⁵ Dr. Schaffer, Cilicia'dan aktaran Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.198, 208-209.

²⁵⁵⁶ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1319**, s.247-248.

Adana'da ilk sanayi müesseselerinin kurulmasına tesadüf eden dönemlerde Adanalı gençlerin sanayiye olan ilgisini artırmak amacıyla Ramazanoğlu Pîri Mehmed Paşa'nın vakıfları arasında bulunan bir imârette bir ıslahhâne, ıslahhâne bünyesinde de bir tane “*Sanayi okulu*” açılmıştır. Islaha muhtaç gençlere yönelik olarak açılmış olan okulda terzilik, kunduracılık ve halıcılık eğitimi verilirken ilerleyen dönemlerde mürettip yetiştirilmesine de başlanmıştır. Fakat ilgisizlik ve suistimallar yüzünden bir süre sonra kapanmıştır. Ancak Bahri Paşa'nın valiliği dönemine tesadüf eden 1900 yılında Muhtar Fikri Bey ve İhsan Beyin katkıları ile “*Adana Hamidiye Sanayi Mektebi*” adıyla yeniden faaliyete geçmiştir.²⁵⁵⁷

Adana'da fabrika niteliği taşıyan ilk değirmen ise Bosnalı Salih Efendi tarafından 1902 yılında Seyhan nehri kıyısında kurulmuştur. Fabrikada un üretiminin yanı sıra çırçırılama ve buz üretimi de yapılmıştır.²⁵⁵⁸ Bu fabrikayı aynı yıl içerisinde çırçır ve buz üretimi alanlarında faaliyet göstermek üzere kurulan Hacı Yusufzâde Mehmet Efendi Evladı Fabrikası izlemiştir.²⁵⁵⁹ Bunların yanı sıra Reji idaresine ait bir tütün fabrikası²⁵⁶⁰ ile demiryollarına ait bir de küçük tamirhâne yer almıştır.²⁵⁶¹

Mavromati ailesi ve Tırpani kardeşlerden sonra Adana'daki üçüncü iplik fabrikası 1907 yılında Aristidi Kozma Simyonoğlu tarafından kurulmuştur.²⁵⁶² Bu

²⁵⁵⁷ Duyar, **a.g.m.**, s.14-18.

²⁵⁵⁸ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.137. Salih Bosna 1871 yılında dünyaya gelmiştir. 1902 yılında Seyhan nehri üzerine kurduğu un fabrikası, alanında Adana'nın ilk modern fabrikasıdır. 29 Aralık 1940 tarihinde vefat etmiş olup hayırseverliği ile tanınmıştır. Milli Mücadele yıllarında Adana Kuvayı Milliye Cemiyetine 10.000 lira bağışta bulunmuştur. Cumhuriyetin İlanından sonra da Türk Tayyare Cemiyeti'ne yaptığı katkılar nedeniyle madalya ile ödüllendirilmiştir. Bunların yanı sıra Adana Memleket Hastanesine de yardımda bulunmuştur. Ayrıca Reşatbey Mahallesi'nde bir tane câmi yaptırmıştır. Bossa fabrikası da Salih Bosna'nın varisleri ile Sabancı ailesi tarafından kurulmuştur. Bu nedenle fabrikanın adının Bos'unun Bosna'dan, Sa'sının da Sabancıdan geldiği ifade edilmektedir. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.80; “Adana'nın Büyük Kaybı: Fabrikatör Salih Bosna Vefat Etti”, **Yeni Adana**, 30 Birincikânun 1940.

²⁵⁵⁹ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.138.

²⁵⁶⁰ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1319**, s.104. Cumhuriyetin ilanından önce hükümet ile Reji İdaresi arasında yapılan anlaşma sonucu Reji İdaresinin imtiyazı sona ermiştir. Buna bağlı olarak Şakir Paşa mevkiinde bulunan fabrika 1923 yılı sonlarında kapatılmıştır. 1925 yılında Rejinin devletleştirilmesinden sonra 1926 yılı başında fabrika tekrar üretime açılmıştır. “*Adana Tütün Fabrikası*”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Mayıs 1926.

²⁵⁶¹ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.114.

²⁵⁶² Adana'da Döşeme Mahallesi'nde ve Eski İstasyon civarında faaliyet göstermiş olan Milli Mensucat fabrikası, 1907 yılında Aristidi Kozma Simyonoğlu ve şürekâsı tarafından kurulmuştur. 1922 yılında Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan hissedarlar fabrikayı Fransız Rober şirketine devretmişlerdir. Milli mücadeleden sonra İstanbul'da Kara Kemal tarafından kurulan Milli Ticaret T.A.Ş. tarafından kiralanmış olan fabrika, bir yıl süre ile çalıştırıldıktan sonra Milli Emlak idaresine geçmiştir. Bu dönemde Adanalı tüccarlardan Şevket Bey ve ortakları tarafından kiralanmış ve bir yıl süre ile çalıştırılmış olan fabrika, 1926 yılında Milli Emlak tarafından satışa çıkarılarak 225.000 liraya satılmıştır. Ancak usulsüzlük olduğu gerekçesiyle satış iptal edilmiştir. İkinci defa tekrar satışa çıkarılarak 240.000 liraya Kayserili Mizânzâde Nuri Bey ve şürekâsına satılmıştır. **Türk Sözü**, 26 Eylül 1927. Fabrika, Cumhuriyetin ilanının 10. kuruluş

fabrikalar ilave olunan tesislerle birlikte dokuma da yapmışlardır.²⁵⁶³ Bunun yanı sıra 300 çırçır makinesinin bulunduğu 14 tane çırçır atölyesi, 5 un fabrikası, 2 buz fabrikası ve 5 tane de susam yağı değirmeni²⁵⁶⁴ ile yerli iplik ve İtalyan ipliğinden peşkir ve kumaş dokunan 15 kadar da el tezgâhı yer almıştır.²⁵⁶⁵

Almanlara ait bölgedeki en önemli sanayi yatırımı ise 19. yüzyılın sonlarında kurulmuş olan çığit fabrikasıdır. Bu fabrika Almanya'nın Çukurova bölgesindeki çıkarlarını gözeterek "Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft"(DLBG) tarafından kurulmuştur. Halk arasında "Alman Fabrikası" olarak bilinmesine rağmen İngilizlerin de ortak olduğu müessesenin makineleri Mısır'dan getirilmiştir. Kullanılan su cenderesi sayesinde balyaların daha küçük hacimde olması sağlanarak deniz yolu taşımacılığında navlunda % 50'ye kadar tasarruf sağlanmıştır. Ancak işgal yıllarında Fransızlar, I. Dünya Savaşından mağlup olarak çıkan Almanya'nın ödemekle yükümlü olduğu harp tazminatına karşılık fabrikaya el koyarak adını "Adana İstiklâl Pamuk T.A.Ş." olarak değiştirmiştir. 1930'ların başında Adana piyasasının emniyetsizliği ileri süren şirket, hesaplarını tasfiye etmiştir.²⁵⁶⁶

I. Dünya Savaşı öncesinde şehirde kurulan son fabrika ise Adana iş çevrelerince "kanlı fabrika" olarak da bilinen müessese olmuştur.²⁵⁶⁷ Bunları müteakiben 1918 yılında Adana'nın önde gelen eşraflarından Suphi Paşa tarafından pamuk ve un üretmek

yıldönümü kutlama törenlerinde kullanılmak üzere 14 top bez hediye etmiştir. "Bir Türk Müessesine Takdir ve Ona Teşekkür", **Türk Sözü**, 6 Ekim 1933. 1935 yılına kadar adi şirket statüsünde bulunan fabrika, 1935 yılında limited ve 1942 yılında da anonim şirket haline dönüşmüştür. Adana sanayisi için bir okul niteliğinde olan Milli Mensucat Fabrikası'nın tüm hisseleri zaman içinde Özgür ailesinin denetimine geçmiştir. Ancak 1970'li yıllarda SSK ile çıkan bir ihtilaf sonucu kapanmıştır. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.88.

²⁵⁶³ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.76, 79.

²⁵⁶⁴ Report 1908, s.11-12 aktaran Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.76.

²⁵⁶⁵ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.76.

²⁵⁶⁶ Mısır'dan getirilen testereli şifleme makinesi ilk kez bu fabrikada kullanılmıştır. Ancak uygulamalar olumlu sonuç vermeyince diğer fabrikalarda kullanılmakta olan silindirik şifleme makinesine geçilmiştir. Bu makine daha sonra Tırpani kardeşlere satılmıştır. Çiğidin ayrışması işlemi de "Platt" markalı yine silindirik makinelerde gerçekleştirilmiştir. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.90.

²⁵⁶⁷ Adana'nın Fransız işgali altında bulunduğu 10 Temmuz 1920 tarihinde "kaç kaç" olarak adlandırılan hadise meydana gelmiştir. Olay, pazar yerine mal götürülen bir köylünün yolunun Ermeniler ve Asuriler tarafından kesilmesi üzerine duruma müdahale eden Tahtalı Câmîi imamı ve oğlunun Ermeniler tarafından öldürülmesi üzerine başlamıştır. Bunu gören iki Cezayirli askerinin suçluları yakalayıp karakola götürmek istemesi üzerine Ermeniler önce Cezayirli askerlere akabinde de Müslümanlara saldırmışlardır. Ne yapacağını şaşırarak halk bir anda bütün malını mülkünü bırakıp şehrin çevresindeki bahçelere, köylere akın ederek, milli kuvvetlere sığınmaya başlamıştır. Bunun neticesinde belediyenin ekmek vesikasına göre şehirde kadınlar ve çocuklar hariç 788 kişi kalmıştır. Olaylar sırasında kaçmaya çalışan Türklerin bir kısmı da Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Bu arada Ermenilerin tutup götürdüğü 25 kişinin cesedi de bir fabrikada bulunmuştur. Bu fabrika daha sonraki yıllarda halk arasında "kanlı fabrika" olarak adlandırılmıştır. Toros, **Kurtuluş Savaşında Çukurova**, s.193-196.

için “*Suphi Paşa Fabrikası*” açılmıştır.²⁵⁶⁸ Osmanlının son dönemine tesadüf eden 1915 yılında Adana ve Tarsus’ta bulunan iplik fabrikalarının toplam iş’i 42.000’e ulaşmıştır. Ancak bunların 1914’de 19.000’i, 1915’de ise 33.000’i çalıştırılabilmektedir.²⁵⁶⁹

2. Cumhuriyet İlanından II. Dünya Savaşı Sonuna Kadar Adana Sanayi

I. Dünya Savaşı ve işgal yılları Adana ekonomisini de derinden etkilemiştir.²⁵⁷⁰ Özellikle erkeklerin askere alınması sonucu çalışacak kimse kalmayınca tarımsal üretimde ciddi düşüşler meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra bölgede yaşayan Ermenilerin Suriye’ye sürülmesi de bölge ekonomisini olumsuz yönde etkilenmiştir. O günlere bizzat tanık olan Damar Arıkoğlu, hatıralarında;

“Ermenilerin Suriye’ye nakli Adana vilâyetimizi tam takır bir boşluk haline getirdi. Çarşı, mağaza, san’atkâr namına bir şey kalmadı. Dükkânlar ve işyerleri kapandı. Kalaycı, lehimci yokluğu bile müşküllerimizin başına geçti. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin himayesi altında açılması kararlaştırılan çırak mektebinin tesisini bizzat üzerime aldım. Ermeni kilisesinin münasip bir yerinde mektep açıldı... Topladığımız Türk çocukları az zaman içinde kalaycılığı, lehimciliği, tenekeçiliği öğrendiler... Bu küçük fakat lüzumlu san’at erbabı çoğaldı ve ihtiyacı karşıladı. Memleket çok perişan bir hale girmişti. Açlık, sefalet, maneviyat bozukluğu, fırınların önündeki mahşeri kalabalık vesika ile verilen çamur gibi ekmeği almak için birbirine giriyor, ele geçiremeyenlerin feryadı, açlıktan bayılanlar, tabii bir hale geliyordu. Ekmek dilenenlerin had ve hesabı yoktu. Sokaklar aç ve sefillerin evi olmuştu” şeklinde anlatmaktadır.²⁵⁷¹

²⁵⁶⁸ 1868’de doğan Suphi Paşa Adana’nın önde gelen ailelerinde Ramazanoğullarına mensuptur. II. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakkiden Adana mebusu seçilmiştir. Kurmuş olduğu fabrika işgal yıllarında Fransızlar tarafından gasp edilmiştir. Elektriğini kendi üreten fabrika, ürettiği elektriğin bir kısmını da resmî dairelere ve bazı müesseselere satmıştır. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.76, 91, 114.

²⁵⁶⁹ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.76.

²⁵⁷⁰ Türkiye Cumhuriyeti uzun süren bir bağımsızlık mücadelesinden sonra kurulmuştur. Bu nedenle ülkenin zayıf olan iktisadi yapısı daha da kötüleşmiştir. Durumun farkında olan Mustafa Kemal, ülkenin bağımsızlığını devam ettirebilmesi için iktisadi sahada atılacak adımları görüşmek üzere 17 Şubat 1923 tarihinde işçi, tüccar, sanayici ve çiftçi temsilcilerinin katılımı ile İzmir İktisat Kongresini gerçekleştirmiştir. Kongre neticesinde ağır sanayinin olmaması, dış borç ödenmek zorunda olunması ve yeterli sermaye birikiminin olmamasından dolayı Türkiye’nin kendine özgü liberal bir iktisadi politika izleyeceği belirtilmiş, gerekli finansman desteğini sağlaması içinde 26 Ağustos 1924 tarihinde Türkiye İş Bankası kurulmuştur. Ancak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile yaşanan kriz Türkiye’nin kendine özgü devletçi bir politikayı benimsemesine neden olmuştur. Bu politika doğrultusunda 1933 yılında Birinci Beş Yıllık Plan hazırlanmış ve pek çok yatırım bu plan dahilinde gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, İstanbul 1994.

²⁵⁷¹ Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.69.

1920'lerin başında bölgenin önemli bir tarım ve ticaret merkezi olan Adana, İstanbul ve İzmir'den sonra Türkiye'nin en büyük limanı olan Mersin limanı vasıtasıyla dış pazarlarla, sahip olduğu demiryolu hattı sayesinde de bir taraftan Ortadoğu ülkeleri ile İstanbul arasında, bir taraftan da dönemin önemli merkezleri olan Konya, Kayseri, Afyonkarahisar, Eskişehir gibi önemli ticaret merkezleri ile irtibat halindedir. Bundan dolayı verimli toprakları üzerinden geçen ve ülkeyi bir uçtan bir uca katederek güzergahı üzerinde bulunan ekim alanlarının kısa sürede iç pazarlarla bütünleşmesine ve Türkiye tarımının ciddi manada değişim geçirmesine neden olan Bağdat Demiryolu hattından en fazla istifade eden şehirlerden birisi olmuştur.²⁵⁷² Buna bağlı olarak bölgenin en önemli zirâî ürünü olan pamuk, gerek Bağdat demiryolu gerekse Mersin-Adana demiryolu sayesinde bir taraftan iç pazarlara bir taraftan da dış pazarlara satılabilmektedir. Şehrin sahip olduğu ulaşım kolaylığı bölgedeki tarımsal üretimin yanı sıra mesleki teşkilatlanmayı da etkilemiştir. Nitekim pamuk alım satımının bölge sınırlarının dışına taşmasından ve dış pazarlarla ilişki kurma zorunluluğundan dolayı 1913 yılında Adana Ticaret Odasına bağlı bir borsa şubesi açılmıştır.²⁵⁷³

Adana ile özdeşleşen ve şehir için hayati öneme sahip olan pamuk, şehrin sanayileşmesine de etki etmiştir. Bu nedenle şehirdeki ilk sanayi müesseseleri pamuğa dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Adana "*minarelerinden fazla fabrika bacaları sivrilen şehir*" olarak adlandırılmıştır.²⁵⁷⁴ Buna göre cumhuriyetin ilk yıllarına tesadüf eden 1924 yılında Adana'da bulunan sanayi müesseseleri arasında şunlar göze çarpmaktadır: Pamuk, un ve buz üreten Salih Efendi Fabrikası, pamuk ve buz üreten Hacı Yusufzâde Mehmed Efendi Evlâdı Fabrikası, pamuk ve un işleyen Subhi Paşa Fabrikası, işgal yıllarında işgal edildiği için kullanılamayacak hale gelen Hacı İbrahim Ağa Fabrikası ile Pamukçu Mustafa Agazâdeler Fabrikası, pamuk ve buz üreten Balıkçioğlu Fabrikası, Zilânzâde Mehmed Fuad Bey ve ortakları tarafından kiralanarak işletilen ve pamuk işleyen Kanlı Fabrika, pamuk işleyen Madam Papuççu tarafından işletilen Papuççuoğlu Fabrikası, geçmiş yıllarda "*Alman Fabrikası*" olarak bilinen ancak Fransızlar tarafından el konulan ve bir kaza sonucu yıkıldığı için çalışamayan İstikbâl Adana Pamuk Şirketi Fabrikası, "*Türkiye Millî İthalat ve İhracat Şirketi*" tarafından işletilen ve un, pamuk ve buz üreten Aşkiyân Fabrikası, Lütfi Bey tarafından

²⁵⁷² Toprak, "*Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950*", s.20.

²⁵⁷³ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.91.

²⁵⁷⁴ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.94.

işletilen ve pamuk ile buz üreten Mardikyân Fabrikası, “*Kokonaki*” adıyla bilinen ve pamuk ile buz üretilen Habib Efendi Fabrikası, geçmiş yıllarda “*Boduroğlu*” adıyla anılan ve pamuk işleyen, un üreten Âsım Bey ve Muhtar Bey Fabrikası, Adana’nın en eski sanayi kuruluşlarından biri olan ve Tırpani tarafından kurulduktan sonra cumhuriyetin ilk yıllarında Ziraat Bankası’na devredilen fabrika, Reji İdaresi Tütün ve Sigara Fabrikası, Murat Makarna Fabrikası, müdürlüğünü Ali Rana Beyin yaptığı Şark Ziraat ve Sanayi Şirketi ve Simyonoğlu tarafından kurulan iplik ve dokuma üretiminin gerçekleştirildiği Millî Mensucat Şirket Fabrikası bulunmaktadır. Bunların yanı sıra 12 Haziran 1924 tarihinde Hüsnuzâdeler ve Şinasi ailelerine ait yeni bir fabrikanın temeli atılmıştır. Fabrikanın temel atma törenine Belediye Başkanı Ali Münif (Yeğena), Adana milletvekilleri Sefa Bey ve Zamir (Damar Arıkoğlu)’da katılmıştır. Yine 1924 yılında Çukurhan’da Kayserili Ali Ağa’nın birisi motorla, diğeri elle çalışan iki cendere (prese) makinesi, Mahmud Paşa Hanında faaliyet gösteren Kozanoğlu Şevket Efendi’nin elle çalışan bir makinesi, Mahmud Paşa Hanında bulunan Bosnalızâde Âsım Bey’in biri elle, diğeri motorla çalışan iki makinesi, Ziraat Bankası Fabrikasını kiralayan Rasim Bey’e ait elle çalışan bir makine ile Pamuk Şirketi Fabrikası’nda, Kanlı Fabrika’da ve Simyonoğlu Fabrikası’nda motorla çalışan birer makine daha bulunmaktadır. İstasyon civarında İtalyan Brazafoli şirketi tarafından cendere makinesi için bir bina yaptırılmış ise de faaliyete geçmemiştir.²⁵⁷⁵

Cumhuriyetin ilanını müteakiben Adana sanayisine dair oldukça önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu bağlamda I. Dünya Savaşından mağlup olarak çıkan Almanya’nın ödemekle yükümlü olduğu harp tazminatına mahsuben Adana’da bulunan ve Alman Fabrikası olarak bilinen prese ve çırçır fabrikasına Fransızlar el koyarak adını Adana İstikbal Pamuk T.A.Ş. olarak değiştirmişlerdir.²⁵⁷⁶ Bir Belçika firması da modern yöntemlerle pamuk üretimi yapmak için Adana’da büyük bir çiftlik kurmuştur. Bu çiftlikte bir yandan pamuk üretimi yapılırken, bir yandan da iyi vasıflı pamukların ihracatı için otomatik sawgin çırçıruları ve prese makinesi bulunan bir fabrika faaliyete

²⁵⁷⁵ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.137-140.

²⁵⁷⁶ Pamuk ticareti yapmak üzere 1923 yılında Marsel Pierre Oran, Halim Bey ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. Pamuk ürünü satın almak ve ticareti yapmak üzere kurulan şirket tamamı ödenmiş 30.000 lira sermaye ile kurulmuştur. İdare meclis reisi Monsieur Phillipart’tır. Ökçün, **Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, s.73. 1930’ların başında Adana piyasasının emniyetsizliğini ileri sürerek hesaplarını tasfiye etmiştir. Kemal, “*Pamuk*”, **Birinci Ziraat Kongresi-İhtisas Raporları/1**, s.682.

geçmiştir.²⁵⁷⁷ Fransızlarla birlikte Adana'yı terk eden Rum ve Ermenilerin bıraktığı sahipsiz mallar ise emlak-i hazineye intikal etmiştir. Bunlardan İstasyon semtinde bulunan ve Tırpani Fabrikası olarak bilinen çırçır, iplik ve bez fabrikası Ziraat Bankasına, Simyonoğlu Fabrikası olarak bilinen çırçır, iplik ve bez fabrikası da Milli Mensucat Şirketine devredilmiştir.²⁵⁷⁸

1925 Devlet Sâlnâmesine göre Adana'da 260 işyeri bulunmaktadır. Büyük sayılabilecek sanayi kuruluşları arasında 8 prese ve çırçır fabrikası, 2 iplik ve bez fabrikası yer almaktadır. Küçük işletmelerin ise 55'i köşker, 44'ü fırın, 37'si demirci, 34'ü marangozhâne diğerleri de şekerlemeci, kazan ve tencere imalatçısı, bulgur değirmeni ve bıçakçı olarak faaliyet göstermiştir.²⁵⁷⁹ Bunun yanı sıra Adana'da gerçekleştirilen İkinci Pamuk Kongresi sırasında açıklanan bazı istatistikî verilerde 1925 yılındaki Adana sanayisinin durumu hakkında bilgi vermektedir. Ali Cenani Beyin kongreyi açış konuşmasında belirttiğine göre 1925 yılında Türkiye'de ikişer tanesi İstanbul ve İzmir'de, biri Kayseri'de ve dördü Adana yöresinde olmak üzere dokuz pamuk mensucat fabrikası faaliyet göstermektedir. Bunlardan hakkında bilgi olmayan Kayseri fabrikası bir yana bırakılırsa, sekiz fabrikanın toplam iş sayısı 66.750 olup bu işlerin % 58'i Adana bölgesinde yer almıştır. Rasim Beye ait olan ve Adana'da bulunan Rasim Dokur Fabrikası ise 20.000 iş ile ülke genelindeki en büyük mensucat fabrikasıdır. Aynı yıl Türkiye'deki dokuma tezgâhı sayısı ise 908'dir. Bunların % 56'sını oluşturan 511 tezgah Adana'daki fabrikalarda bulunmaktadır. Ancak fiilen üretimde kullanılan iş ve tezgâh açısından Adana'nın atıl kapasitesinin yüksek olduğunu görülmektedir. Nitekim Türkiye genelinde dokuma tezgâhlarının % 41'i faal iken bu oran Adana'da % 25'e inmektedir. Bu olumsuz görünüme rağmen Adana yöresindeki 4 fabrikada Türkiye'nin toplam 3.1 milyon kilogram olan iplik üretiminin % 40'ı ve yaklaşık 4.3 milyon metre olan toplam Amerikan bezi üretiminin ise % 44'ü gerçekleştirilmektedir.²⁵⁸⁰

Amerika'nın İstanbul Konsolosu tarafından hazırlanan 1926 tarihli bir raporda ise Adana'nın tarımsal makinelerin önemli bir dağıtım merkezi olduğu, Fransız işgali sırasında tahribata uğradığı ancak diğer Anadolu kentlerine oranla daha hızla

²⁵⁷⁷ Sergici, *Adana Ticaret Borsası'nın 50. Yıl Kitabı*, s.32.

²⁵⁷⁸ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.101.

²⁵⁷⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, "Adana", s.91.

²⁵⁸⁰ *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, s.94.

yenilendiği belirtilmektedir.²⁵⁸¹ İşgal sonrası Adana'nın imârına katkıda bulunmak amacıyla 3 Nisan 1924 tarihinde Adana Türk İnşaat ve İltizamat-ı Fenniye ve Sınaiye T.A.Ş. adında bir de şirket kurulmuştur.²⁵⁸² 1926 yılında Gilodo'nun öncülüğünde kurulan yağ sanayisi ise Adana'da pamuğa dayalı geleneksel yapının dışına çıkılmasına ilk örnek olması bakımından önemli bir teşebbüs olmuştur.²⁵⁸³

1927 yılının sonuna doğru Adanalı Hacı Seyyid Efendizâde Bekir Sıtkı Bey, Adanalı Doktor Remzi Bey'in babası Kâmil Beyin aracılığıyla ilginç bir girişimde bulunmuştur. Buna göre Bekir Sıtkı Bey, Adanalı avcılarının vuracakları domuzlardan salamura ve jambon üreterek ihraç etmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle kurduğu şirket aracılığıyla bir de jambon fabrikası kurmak istemiştir.²⁵⁸⁴ Bu dönem kurulan ilginç şirketlerden birisi de merkezi İstanbul olmak üzere Doktor Duvilli Yuna, Doktor Guvaline, Rodo Fişel, Avukat Mehmet Arif Bey, A. Bilyoti ve M. Lugren tarafından 26 Eylül 1928'de kurulmuş olan "*Pamuk Sanayi ve Ticaret T.A.Ş.*"dir. Şirket her ne kadar İstanbul merkezli olarak kurulmuş ise de ticari faaliyetlerini ağırlıklı olarak Adana'da sürdürmüştür.²⁵⁸⁵

1927 yılı ortalarında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun uygulanmasını kolaylaştırmak amacı ile sanayi erbabının katılacağı bir "*Sanayi Birliği*" kurulması amaçlanmıştır. Bu çerçevede Adana mıntıkası İktisat Müdürü Mansur Bey'in başkanlığında bir toplantı tertiplenmiştir. Bu toplantıda Sanayi ve Mesai Müfettişi Fahri Bey tarafından Teşvik-i Sanayi Kanunu hakkında katılımcılara malumat verilmiştir. Toplantı sonunda Sanayi Birliği'nin dâhili nizamnamesinin hazırlanması amacıyla Numan Usta, Memduh Bey, Mühendis Ziya Bey, Cerrâhzâde Namık Bey, Sükûti Bey, Rıza Salih Bey ve Mehmet Ali Bey'den oluşan geçici bir heyet oluşturulmuştur.²⁵⁸⁶ Ancak birliğin kurulup kurulmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Türkiye'de sanayileşmenin özel sektörün öncülüğünde gerçekleşeceği düşüncesinden hareketle özel kesimin sanayi girişimlerini desteklemek üzere 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Kanundan 1932 yılında Adana'da toplam

²⁵⁸¹ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.102.

²⁵⁸² Ökçün, *Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, s.97.

²⁵⁸³ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.103.

²⁵⁸⁴ *Türk Sözü*, 13 Teşrinisani 1927.

²⁵⁸⁵ Hamit Tahsin-Remzi Saka, *Sermaye Hareketi*, İstanbul 1930, s.376.

²⁵⁸⁶ *Türk Sözü*, 12 Ağustos 1927.

2.769 işçi çalıştıran 39 işyeri yararlanmıştır. Bu sayı 1941 yılında 41'e yükselmiştir.²⁵⁸⁷ Kanunun çıkarılmasından kısa bir süre sonra yapılan sanayi sayımı ise cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye sanayisinin yapısı hakkında en kapsamlı bilgileri ihtivâ etmektedir. Bu sayıma göre Adana sanayisinin sektörel bazda dağılımı durumu şu şekilde olmuştur:²⁵⁸⁸

Faaliyet Gösterdiği Saha	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı
Tarım, Hayvancılık vb.	300	1.162
Maden-Makine Sanayi	182	550
Dokuma Sanayi	153	2.991
Ağaç Mamulleri Sanayi	91	367
İnşaat Sanayi	27	100
Kimya Sanayi	17	76
Çeşitli Sanayi	6	8
Kâğıt-Karton Sanayi	5	57
Karma Sanayi	---	---
Maden Çıkarma Sanayisi	---	---
Toplam	781	5.311

Bu verilere göre Adana sanayisinde iş yeri açısından belirleyici olan sektör % 38.8 ile tarım ve hayvancılık olmuştur. Bunu sırasıyla % 25.1 ile maden ve makine, % 17.9 ile dokuma ve % 12.2 ile ağaç mamulleri sanayisi izlemiştir. Türkiye'deki sanayi işyerleri içerisinde Adana'nın payı ise % 1.2'dir. İstihdam açısından bakıldığında ise % 49.9 ile dokuma sektörü ilk sırada yer almaktadır. Bunu % 22.1 ile tarım ve hayvancılık, % 13.3 ile ağaç mamulleri ve % 10.7 ile maden ve makine sanayi takip etmiştir. Adana merkezinde istihdam edilenlerin Türkiye toplamına oranı ise % 2.1'dir. Adana ilinin sahip olduğu sınai potansiyel Türkiye verileri ile karşılaştırıldığında Adana'da maden çıkarma sanayi ile karma sanayinin bulunmadığı görülmektedir. Adana'da en güçlü konumda olan tarım ve hayvancılık sanayisinin Türkiye toplamı içindeki payı işyerleri açısından % 1.2, maden-makine ve imalat sanayisinin Türkiye sanayisi içindeki oranları ise % 1.6 ve % 1.9'dur. Dokuma sanayisi içerisinde faaliyet gösteren işyerleri ise Türkiye'nin % 1.9'unu oluşturmaktadır. Ancak aynı sektörde çalışanların oranı % 6.4'dür. Bu durum Adana'da dokuma sektöründe yer alan işyerlerinde çalışanların sayısının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Nitekim Türkiye genelindeki dokuma sanayisinde 51-100 kişi arasında istihdam sağlayan 36 işyerinin 9'u, 101 ve daha fazla kişiye istihdam sağlayan 60 işyerinin 8'i Adana'da faaliyet göstermektedir.

²⁵⁸⁷ 41 tesisin 36'sını tarım ürünleri işleyen pamuk, çırçır ve prese, 3'ünü dokuma sanayi, 2'sini de ağaç ve selüloz sanayi ile ilgili tesisler oluşturmuştur. **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.92-94.

²⁵⁸⁸ **Sanayi Sayımı-1927**, s.33.

Bu durum Adana’da bulunan dokumacılık sektöründe faaliyet gösteren işyerlerinin büyük ölçekli olduğunu göstermektedir.²⁵⁸⁹ Buna göre 1927 yılında Adana’da bulunan işyerlerinin istihdam açısından büyüklüğü şu şekilde olmuştur.²⁵⁹⁰

Faaliyet Gösterdiği Saha	İşletme Sayısı	Çalışan Kişi Sayısı				
		1-5	6-10	11-50	51-100	101+
Tarım, Hayvancılık vb.	376	336	32	7	1	---
Maden-Makine Sanayi	243	230	10	3	---	---
Dokuma Sanayi	174	110	26	21	9	8
Ağaç Mamulleri Sanayi	118	95	13	7	3	---
İnşaat Sanayi	28	26	1	1	---	---
Kimya Sanayi	20	19	---	1	---	---
Çeşitli Sanayi	6	6	---	---	---	---
Kâğıt-Karton Sanayi	5	3	---	2	---	---
Karma Sanayi	---	---	---	---	---	---
Maden Çıkarma Sanayisi	---	---	---	---	---	---
Toplam	970	825	82	42	13	8

Sanayi sayımı verilerine göre Adana’da bulunan 4 ve daha fazla kişiyi istihdam eden 341 işyerinin 14’ünün sahibi yabancı uyrukludur. Yabancı uyrukluların 10’u dokuma, 2’si ağaç mamulleri birer tanesi de tarım ve hayvancılık ile inşaat sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Bu işyerlerinde 22’si yabancı uyruklu olmak üzere tamamı erkek 265 kişi çalışmaktadır. Bunun yanı sıra işyerlerinin tamamında çalışanların 616’sı 14 yaşın altında ve % 31’i kadındır. 14 yaşından büyük işçi sayısı ise 3.634 olup bunların % 35’i kadındır. Buna göre ortalama olarak işçilerin % 15’i 14 yaşın altındadır. Toplam işçiler içerisinde kadınların payı ise % 34’dür. Bu durum Adana sanayisinde çocuk ve kadın emeğinin önemli bir ağırlığı olduğunu göstermektedir.²⁵⁹¹

1938 yılında Adana’da 11’i fevkalâde, 44’ü de birinci sınıf olmak üzere 2.000’e yakın tüccar ve esnaf olduğu tahmin olunmaktadır. Bunun yanı sıra 5 anonim, 4 kolektif, 4 limited, 1 kooperatif ve 47 adet adi şirket, 4 banka, 55 fabrika ve imalathâne, 3 matbaa, 3 sinema, 7 elektrikli modern masara, 8 otel, 15 han, 4 hamam, 2 değirmen, 60 pamuk tüccarı, 19 hububat tüccarı, 45 marangoz ve keresteci, 8 ithalat ve 15 ihracat taciri bulunmaktadır.²⁵⁹² Bu dönem itibariyle şehirde bulunan fabrikaların türü ve miktarı şu şekilde olmuştur.²⁵⁹³

²⁵⁸⁹ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.128.

²⁵⁹⁰ *Sanayi Sayımı-1927*, s.46-64.

²⁵⁹¹ *Sanayi Sayımı-1927*, s.66.

²⁵⁹² *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.94.

²⁵⁹³ *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.95.

Türü	Adedi	Türü	Adedi
Pamuk Presesi ve Çırçır Fabrikası	16	Boğma Fabrikası	1
Masara Fabrikası	8	Nebati Yağ ve Sabun Fabrikası	1
Tamirhâne Fabrikası	7	Rakı Fabrikası	1
Un, Buz, Çırçır Fabrikası	6	Deri Fabrikası	1
Kereste Fabrikası	4	Elektrik Fabrikası	1
İplik ve Bez Fabrikası	3	Tütün ve Sigara Fabrikası	1
Dökümhâne Fabrikası	3	Toplam	55
Makarna Fabrikası	2		

Aynı dönemde şehirde bulunan pamuk ve çırçır fabrikalarıyla amele ve çırçır miktarları şu şekilde olmuştur:²⁵⁹⁴

Fabrikanın Adı	Yaptığı İş	Amele Miktarı	Çırçır Miktarı
Milli Mensucat	Pamuk, İplik ve Bez	1.800	36
Malatya Bez ve İplik T.A.Ş. Mensucat Fabrikası	Pamuk, İplik ve Bez	408	44
Pamuk İş Limited	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	204	56
Cumhuriyet	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	190	43
Arifzâde	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	174	50
Suphi Paşa	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	167	69
S.R. Gilodo	Sabun, Yağ, Küsbe	145	----
Kısacık	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	142	30
Çifçi Fabrikası	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	140	39
Ergirler	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	140	70
Ahmet Mürşit	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	134	30
Kalağzâde	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	128	40
Pamukçu Aziz	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	120	30
Toros	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	115	30
İş Fabrikası	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	110	36
Bosnalı Salih	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	100	55
Ziraat Bankası 2 Nolu Fabrika	Pamuğu çekirdeğinden ayırır ve prese yapar	100	60
Ünal	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	65	24
Doğruluk Fabrikası	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	62	16
İbrahim Halis	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	58	19
Ziraat Bankası 1 Nolu Fabrika	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	50	92
Yeni Fabrika	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	50	30
Brazzafoli	Pamuk balyası yapar	35	----
İnkışaf	Pamuk balyası yapar	31	----
Katlı İplik Fabrikası	İplik bükür bez yapar	24	----
İs Şakir	Pamuğu çekirdeğinden ayırır	----	----

²⁵⁹⁴ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.95-96; Adana, Adana 1937, s.61-62.

1942 yılına kadar 15 yıl süre ile uygulanan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan Türkiye genelindeki ve Adana'daki müesseselerin sayısı ile bunların Türkiye geneline oranı ise şu şekilde olmuştur:²⁵⁹⁵

Yıllar	Türkiye	Adana	Oranı (%)	Yıllar	Türkiye	Adana	Oranı (%)
1932	1.473	40	2.7	1937	1.112	33	3.0
1933	1.397	39	2.8	1938	1.098	34	3.1
1934	1.310	37	2.8	1939	1.141	34	3.0
1935	1.161	31	2.7	1940	1.152	35	3.0
1936	1.096	30	2.7	1941	1.052	36	3.4

Tabloya göre Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan Adana'daki müesseselerin sayısı Türkiye'deki müesseselerin yaklaşık olarak % 3'ü kadardır. Kanunun sağladığı imkânlardan yararlanan müessese bakımından İstanbul birinci sırada yer alırken İzmir, Bursa, Balıkesir, Manisa ve Adana onu izlemiştir. Buna göre Adana altıncı sırada yer almıştır. Kanun'dan yararlanan Adana menşeli müesseselerin büyük bir kısmı 1935 yılından sonra yapılan sektörel sınıflamada "*Ziraat mahsulleri işleyen sanayi ve ilgili sınai tesisleri*" ile "*tekstil sanayisi ile ilgili tesisler*" grubunda yer almıştır. Adana'da kanundan yararlanan müesseselerin faaliyet gösterdiği sektör açısından ciddi bir çeşitlilik göze çarpmamaktadır. Bu da Adana sanayisinin 1930'lu yıllar itibariyle belirli sektörlerde yoğunlaştığını ve çeşitlilik göstermediğini ortaya koymaktadır.

Adana'da kanundan yararlanan müesseselerin Türkiye'deki müesseselerin yaklaşık olarak % 3'ünü oluşturmasına karşın söz konusu firmaların üretim değeri Türkiye toplamının % 7'si kadardır. Bu durum Adana sanayisinin belirli bir dönemde yarattığı katma değerini Türkiye ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Buna ilişkin üretim değerini gösterir tablo şu şekilde olmuştur:²⁵⁹⁶

Yıllar	Türkiye (000 TL)	Adana (000 TL)	Oranı (%)
1932	137.936	4.416	3.2
1933	154.306	5.905	3.8
1934	182.739	12.703	7.0
1935	203.531	13.827	6.8
1936	227.246	16.764	7.4
1937	258.569	17.451	6.7
1938	273.833	18.522	6.8
1939	331.287	21.596	6.6
1940	408.153	29.680	7.3
1941	502.722	33.147	6.6

²⁵⁹⁵ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.129.

²⁵⁹⁶ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.131.

1944 yılında Adana’da bulunan çırçır fabrikaları ile bu fabrikalarda çalışan işçi sayısı ve çırçırılan pamuk miktarı şu şekilde olmuştur:²⁵⁹⁷

Fabrika	İşçi Sayısı	Çırçırılan Pamuk (kg)
Cumhuriyet Fabrikası	246	670.538
Salih Bosna Fabrikası	245	922.051
İbrahim Burduroğlu Fabrikası	240	884.583
Asım Özbilen Fabrikası	240	1.071.269
Yeni Çırçır Fabrikası	240	2.014.532
Suphi Paşa Fabrikası	176	1.079.530
Kalağoğlu Fabrikası	176	900.000
İş Bankası Fabrikası ²⁵⁹⁸	175	1.216.604
Ergirler Fabrikası	170	877.546
Milli Mensucat Fabrikası	170	848.415
Adana Mensucat Fabrikası	170	698.232
İsa Şakir Fabrikası	170	497.977
S.R. Gilodo Fabrikası	155	1.612.241
Toros Fabrikası ²⁵⁹⁹	166	277.621
Ziraat Bankası Pamuk Müessesesi	150	1.857.253
Çiftçi Fabrikası	138	759.743
Ahmet Mürşit Görgün Fabrikası	126	863.667
Kısacak Kol. Şirketi (Oymaklı Köyü)	120	446.345
Aziz Pamukçu Fabrikası	100	272.300
İ. Halis Koyutürk Fabrikası (Hacıhasan Köyü)	84	336.428
Ünal Fabrikası ²⁶⁰⁰	80	101.620
Nuri Has Fabrikası (İncirlik Köyü)	80	390.596
M. Çulpan Fabrikası (Zeytin Köyü)	60	27.410
Toplam	3.677	18.626.501

Tabloda görüldüğü üzere 1944 yılında Adana’da bulunan 23 çırçır fabrikasında 3.677 kişi çalışmaktadır. Şehirde bulunan bu sanayi müesseselerinin yanı sıra el tezgâhlarında da üretim gerçekleştirilmektedir. Özellikle merkeze bağlı köyler 160 tezgah ile dikkat çekmektedir. Bu tezgahların 15’inde çorap imal edilmekte, geri kalan 145 tezgahta ise iplikleri İktisat Vekâleti tarafından sağlanmak üzere yılda 1.3 milyon metre kumaş dokunmaktadır.²⁶⁰¹

²⁵⁹⁷ **Ticaret Rehberi 1943-1944**, s.112.

²⁵⁹⁸ Reşatbey Mahallesi’nde Ali Karabucak ve kardeşlerine ait olan fabrikadır.

²⁵⁹⁹ Eski Dimitri Kokonaki Fabrikasıdır.

²⁶⁰⁰ Döşeme Mahallesindeki Mustafa Karabucak’a ait olan fabrikadır.

²⁶⁰¹ **Ticaret Rehberi 1943-1944**, s.110-114.

1945 yılı itibariyle şehirde bulunan prese fabrikaları ve balyalarının ölçülerine dair veriler şu şekilde olmuştur:²⁶⁰²

Prese Fabrikasının Adı	Balyanın Vasatı Sikleti	Balyanın			Çember Adedi	24 Saatte Çıkardığı Balya Adedi
		Uzunluğu	Kalınlığı	Eni		
Malatya Bez T.A.Ş.	225	140	80	70	7	240
Ergirler	225	115	55	85	8	280
Türk Nebati Yağlar Ltd. Şti.	200	105	55	70	6	250
Gilodo	220	140	60	95	9	200
Z.B. Pamuk Müessesesi	200	147	60	72	7	250
M.Nuri Sabuncu	180	100	65	65	6	150

3. Varlık Vergisi ve Adana Uygulaması

11 Kasım 1942 tarih ve 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu²⁶⁰³, II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de mülkiyet yapısını değiştiren önemli gelişmelerden birisi olmuştur. Bu kanun ile savaş yıllarında aşırı kazanç sağlayanlardan bir defaya mahsûs olmak üzerine aşırı kazanç vergisi alınmıştır. Kanun çerçevesinde kişilerin ödeyeceği vergilerin tespiti için mahallîn en büyük mülkî amirinin başkanlığında bir komisyon kurulması öngörülmüştür. Verginin en önemli özelliği ise komisyonun takdirine bağlı olmasıdır. Bunun yanı sıra belirlenen miktara itiraz hakkının bulunmaması, belirli süreler içinde ödemenin zorunlu olması, ödemeyenlerin mallarına el konulması ve çalışma kamplarına gönderilmesi gibi hususlar da vergiyi farklı kılan diğer özellikleridir.

Kanun çerçevesinde vergi miktarını tespit etmek üzere Adana’da dönemin Valisi Akif İyidoğan başkanlığında, defterdâr, Belediyeden avukat Kemal Çelik, T. Kadri Ramazanoğlu, Ticaret Odası’ndan İbrahim Burduroğlu ve İdare Meclisi Üyesi Hasan Atıl, Ziraat Odasından Recai Tarimer ve Halim Savatlı’dan meydana gelen bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun hazırladığı ilk liste 1942 yılı Aralık ayı ortasında ilan edilmiştir. Buna göre 508’i tüccar, 512’si çiftçi ve 37’si gayrimenkul sahibinden oluşan 1.057 mükellefe 8 milyon liradan fazla vergi konmuştur. Ancak tüm Türkiye’de olduğu gibi Adana’da da alınacak vergi miktarı tespit edilirken mükelleflerin dînî inançları esas alınmıştır. Bu nedenle gayrimüslimlere daha çok vergi konulmuştur. Nitekim Adana’da vergi konulanların % 4.5’ini tekabül eden Musevi

²⁶⁰² Sergici, **Pamuk ve Tahıl**, s.159.

²⁶⁰³ “Varlık Vergisi Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, S.5255 (12 Kasım 1942), s.3965-3966.

tüccar ve işadamlarından toplam verginin % 25'inin alınması öngörülmüştür. Ayrıca 60 kadar mükellef Adana'da toplanacak toplam verginin yaklaşık olarak % 70'ini ödemekle yükümlü tutulmuştur. Buna göre vergi vermekle yükümlü tutulan 47 Yahudi ve vergi miktarları şu şekilde olmuştur:²⁶⁰⁴

Mükellefin Adı	Miktarı (TL)	Mükellefin Adı	Miktarı (TL)
Samuel Rafael Gilodo ve oğlu	610.000	Herman Yansen	4.000
Yako Benyeş ve oğulları	550.000	İlyas oğlu David oğlu Samuel	3.000
Süleyman Kazmirci ve oğulları	317.000	Nesim ve Hayim Damyam	3.000
Salamon Benyeş	72.000	Lazar Murdehas	3.000
Gaston Mizrahi	50.000	Simon İshak ve Simon Levi	3.000
İbrahim Nuri oğlu Simon	50.000	Samonya ve Musa	2.000
Davit Yakup Üner	50.000	Nesim Eskinazi	1.500
David İbrahim İlyas	44.000	Mihail İsrail Levi	1.000
Marko İkiz	30.000	David Yalman, Eskinazi	750
Luna Mizrahi	30.000	İlyas Bahar	500
Alber Bahar	20.000	Yasef Temrin	500
Vital Eskinazi	18.000	Moiz Brokman	500
Jak Kohen	10.000	Yako Elmayen	500
Simanto Dalyan	10.000	Muiz Saban	500
İranlı Davit ve İlyas	10.000	Yasef Kari	500
Yakup ve İlyas Pinhas	10.000	İsrail Baba	500
İlyas Pinhas	8.000	Alber Civanoğlu	500
Jak Natus Çarniyak	4.000	Nesim Amado	500
Mihail Simento	8.000	Edvar Matalon	500
Bohor İsrail	6.000	Muiz Termin	500
Muiz ve İshak Mizrahi	5.000	Alber Amado	500
Muiz Meşulam	5.000	Meri Kori	500
Nesim Yedadiye ve Harun	5.000	Muiz Amado	500
İshak oğlu Şimail	5.000	Toplam	2.030.250

Komisyon tarafından tespit edilen vergisini ödemeyenler Aşkale ve Sivrihisar'da kurulan çalışma kamplarına gönderilmişlerdir. Ancak Adana'dan hiç kimse bu kamplara gönderilmemiştir. Bunun yanı sıra İş Bankası tarafından vergisini ödemek isteyenlere kredi açılacağı ilan olunmuştur. Bu bağlamda teminat istenmeksizin Nuri Has'a 200.000, Hacı Ömer Sabancı'ya da 150.000 liralık kredi verilmiştir. Ayrıca Yako Benyeş'in de teminat göstermek suretiyle bu uygulamadan yararlanabileceği ifade edilmiştir.²⁶⁰⁵

²⁶⁰⁴ Rifat N. Bali, "Adana Yahudileri", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı*, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000, s.348.

²⁶⁰⁵ Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, s.230.

Yukarıdaki listenin yanı sıra Mart 1943’de 110.000 liralık ikinci bir liste daha ilan olunmuştur. Bu listede yer alanlar vergi borcunu genel olarak öderken ilk listede yer alanların vergi tahsilat oranı da % 90’ları aşmıştır. Tüm Türkiye’de olduğu gibi Adana’daki mülkiyet yapısının değişmesine neden olan bu vergiden sonra birçok Musevi asıllı tüccar ve sanayici Adana’yı terk etmiştir. Ödenmeyen vergiler ise 15 Mart 1944 tarihinde çıkarılan 4530 sayılı “*Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun*” ile tasfiye olunmuştur.²⁶⁰⁶

4. II. Dünya Savaşı Sonrası Adana Sanayi

II. Dünya Savaşının sona ermesi tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de birtakım yeni gelişmelere neden olmuştur. Savaş sonrasında ortaya çıkan yeni dünya düzeninde yer almak isteyen Türkiye, siyasi açıdan çok partili hayata geçerken, iktisadi açıdan da 1930’lardan beri uygulanan “*iktisadi devletçilik politikası*”ndan vazgeçip daha liberal bir iktisat politikası izlemeye başlamıştır.²⁶⁰⁷ Bu esnada ithalat da büyük ölçüde liberalleştirilmiştir. Türkiye’nin 1947 yılında Dünya Bankası ile IMF’ye üye olması ve liberal bir iktisat politikası uygulamaya başlaması 1950’li yıllarda Türkiye’ye dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarında önemli artışlar sağlamıştır.²⁶⁰⁸ Bu artışta Türkiye’nin II. Dünya Savaşından sonra katıldığı Avrupa İmar Programı da etkili olmuştur. Program kapsamında Türkiye’ye Avrupa’nın gıda açığını kapatma rolü verilmiştir.²⁶⁰⁹ Ağır sanayi tesisleri kuracak yeterli sermaye birikimine sahip olmayan Türkiye’de bu rolü kabul etmek durumunda kalmıştır.²⁶¹⁰ Hatta Amerika’nın müttefiki ülkelere sağladığı maddi yardımlardan yararlanmak amacıyla 1945 yılında “*Türk Sanayinin Harp Zamanından Sulh Zamanına İntikali ve Sulh Zamanının Muhtemel Yeni*

²⁶⁰⁶ “Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun”, **Resmi Gazete**, S.5657 (17 Mart 1944), s.6613; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.137-139; Muhammet Güçlü, “*Varlık Vergisi ve Seyhan (Adana) Uygulaması*”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, S.203 (Ekim/Kasım 1997), s.31-35; Mehmet Çelik, “*Adana’da Varlık Vergisi Uygulamaları (1942-1944)*”, **Kebikeç**, S.21 (2006), s.197-210; Rıfat N. Bali, **a.g.m.**, s.347-348.

²⁶⁰⁷ Ahmet Yeşil, **Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş**, Ankara 2001, s.25-26.

²⁶⁰⁸ IMF, Amerika Birleşik Devletleri’nin New Hampshire eyaletinin Bretton Woods kentinde 1-22 Temmuz 1944 tarihleri arasında bir araya gelen ve Türkiye’nin de içinde bulunduğu 45 ülkenin ana sözleşmeyi imzaladıkları 27 Aralık 1945’de kurulmuştur. Ancak konferansa katılmayan Türkiye kurucu üye olarak yer almamıştır. Kredi vermeye ise 1 Mart 1947 tarihinde başlamıştır. Mahfi Eğilmez-Erkan Kumcu, **Ekonomi Politikası: Teori ve Türkiye Uygulaması**, İstanbul 2022, s.64; Safiye Kaya, “*Dünya Bankası ve Türkiye*”, **Sayıştay Dergisi**, S.46-47 (Temmuz-Aralık 2002), s.3-42.

²⁶⁰⁹ Murat Koraltürk, “*Türkiye Ekonomisi (1923-1960)*”, **Türkler**, C.17, Ankara 2002, s.594. Bu nedenle program dahilinde Amerikadan sağlanan kredilerle 1948-1952 yılları arasında binlerce traktör ithal edilmiştir. Çiftçilerin traktör almasını kolaylaştırmak içinde program dahilinde sağlanan krediler Ziraat Bankası kanalıyla özel tarım kredileri olarak verilmiştir. Tezel, **a.g.e.**, s.419.

²⁶¹⁰ Emin Çarıkçı, “*Menderes Döneminde Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler*”, **Türkler**, C.17, Ankara 2002, s.623.

Şartlarına İntibak Devresinde Korunması ve Geliştirilmesi İle İlgili Genel Problemler Hakkında Ön Rapor” başlıklı bir de rapor hazırlamıştır.²⁶¹¹ Ancak söz konusu raporun “devletçilik” anlayışını sürdürdüğünü belirten Amerika, yardımda bulunmayı reddetmiştir. Bunun üzerine tarıma dayalı kalkınma stratejini öngören 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı hazırlanmıştır.²⁶¹² 1948-1952 yılları arasında uygulanması öngörülen planın en önemli özelliği ulaştırma, enerji ve sulama gibi alt yapı yatırımlarına ağırlık vermesi olmuştur. Planda bataklıkların kurutularak ziraate elverişli hale getirileceği, su taşkınlarının önüne geçilmek suretiyle taşkın sahalarda emniyetli ziraatin sağlanacağı ve yurdun muhtelif sularından istifade olunarak toprak veriminin artırılacağı gibi hükümler yer almıştır. Planın “Büyük Su İşleri” başlıklı üçüncü bölümünde 5 yıl içinde Seyhan havzasına toplam 57 milyon TL, Berdan havzasına ise toplam 3 milyon TL tutarında yatırım yapılacağı, “Sanayi” başlıklı bölümünde ise “Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma” başlığı altında Türkiye’de 1946 yılında 236.586 iğ ile 5.311 tezgâh olduğu kaydedilerek 5 yıl içinde yapılacak yatırımlarla iğ miktarının 341.880’e, tezgâh miktarının 11.000’e çıkarılacağı, Adana Bez Fabrikası için 1948 ve 1949 yıllarında toplam 3 milyon TL yatırım yapılacağı belirtilmiştir.²⁶¹³

Amerika ile gelişen ilişkiler çerçevesinde 1947 ve sonrasında Türkiye’ye “Truman Doktrini” ve “Marshall Planı” çerçevesinde birçok uzman gelmiştir. Bu uzmanlar tarafından hazırlanan raporlarda Türkiye’nin kamu girişimciliğini azaltarak özel girişime gelişme olanağı sağlaması, ağır sanayi kurmaması, başta tarım ürünlerinin işlenmesi olmak üzere hafif metal, inşaat malzemesi, deri, orman ürünleri, seramik ve el sanatları alanlarında gelişme sağlaması gerektiği ifade edilmiştir. Bu raporlar doğrultusunda izlenen politikalar neticesinde 1950’li yıllardan itibaren tarımda olağanüstü bir “traktörleşme” süreci başlamış, demiryolları yerine de karayollarının yapımına hız verilmiştir.²⁶¹⁴ Bunun neticesinde kırsal kesimi pazara açılmış ve hızlı ama karmaşık bir kentleşme süreci ortaya çıkmıştır. Bu sürecin olumlu ve olumsuz yönlerinden sahip olduğu verimli arazileri nedeniyle Adana’da etkilenmiştir. Bölgeye

²⁶¹¹ Şevket Şüreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C.II, İstanbul 2008, s.414-416.

²⁶¹² Gürel Tüzün, “1950-60 Döneminde Sanayileşme”, **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii**, Ankara 1977, s.5-6.

²⁶¹³ İlhan Tekeli-Selim Tekeli, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Ankara 1981, s.45-159.

²⁶¹⁴ Çarıkçı, **a.g.m.**, s.623.

pek çok tarımsal makinenin girmesi²⁶¹⁵, işlenebilen toprak ve elde edilen ürün miktarının artması, yaşam seviyesinin yükselmesi gibi hususlar sürecin olumlu neticeleri olarak ortaya çıkmıştır. Ancak şehrin artan cazibesine bağlı olarak gerçekleşen iç göç ve bu göçün neden olduğu çarpık kentleşme günümüzde dahi etkisini devam ettiren bir olumsuzluk olmuştur.

Savaş yıllarında oldukça önemi boyutlara ulaşan sermaye birikimi, değişmeye başlayan iç ve dış koşulların da etkisi ile toplumsal yapı üzerinde belirgin olmaya başlamıştır. 1950’li yıllara kadar Adana sanayisine Milli Mensucat Fabrikası ile Sümerbank’a ait mensucat fabrikası damgasını vurmuştur. Bu iki fabrika Adana’daki sınai istihdamının yaklaşık olarak yarısını karşılamıştır. Ancak Tırpani kardeşler tarafından 1885 yılında kurulan dokuma fabrikasını 1946 yılında satın alan Sümerbank²⁶¹⁶, pamuk fabrikalarının gereksinimini karşılamak amacıyla 1949 yılında Adana Pamuk Satın Alma ve Çırçır Fabrikalarını kurmuştur. Devletin bu girişimini takip eden özel sektör de Adana’da yeni sanayi kuruluşları tesis etmeye başlamıştır. Bu sanayi kuruluşlarının açılmasında sağladığı finansman desteği ile çoğunluklu Adana’da yaşayan Kayserililer tarafından 1948 yılında kurulan Akbank’ın önemli katkıları olmuştur.²⁶¹⁷

14 Mayıs 1950 seçimleri neticesinde köylü kitlelerin büyük desteğini alarak iktidara gelen Demokrat Partinin iktisadi açıdan “*liberal*” politikalar uygulamaya başlaması Amerika’nın desteği ile yabancı sermayenin yoğun bir şekilde Türkiye’ye akmasını sağlamıştır. Uluslararası arenada Türkiye’ye biçilen gelişmiş tarım ülkesi olma rolü de bu süreci desteklemiştir. Tarıma dayalı sanayileşme politikasının uygulandığı ve tarım kesiminde makineli üretime geçişin hız kazandığı bu dönemde, özel girişimcilerin önündeki engeller kaldırılarak özel müteşebbisler teşvik edilmiştir.²⁶¹⁸ Bu politikadan en çok istifade eden şehirlilerden birisi de Adana’dır. Nitekim 1963 yılında şehirde faaliyet gösteren 85 büyük işyerinin 43’ünün 1950-1959 yılları arasında kurulmuş olması bunun önemli bir göstergesi olmuştur.²⁶¹⁹ Bu dönem Adana’da kurulan önemli şirketler arasında “*Bossa*”, “*Paktaş Pamuk ve Ticaret A.Ş.*”,

²⁶¹⁵ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.155.

²⁶¹⁶ Bediz, “*Sümerbank Adana Fabrikası*”, *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası*, s.27; *Yurt Ansiklopedisi*, “*Adana*”, s.34.

²⁶¹⁷ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.157.

²⁶¹⁸ Koraltürk, “*Türkiye Ekonomisi*”, s.594.

²⁶¹⁹ *DİE, Sanayi ve İşyerleri Sayımı: İmalat Sanayisi-1964*, Ankara 1976, s.307-308.

“Paksoy Ticaret ve Sanayi A.Ş.”, “Güney Sanayi”, “Kil-Toprak Limited Ortaklığı Tuğla ve Kiremit Fabrikası”, “Saba Toprak İşletmeleri Limited Şirketi”, “Akdeniz Nebati Yağlar ve Tekstil Sanayi T.A.O.”, “Özbucak Sanayi ve Ticaret T.A.O. İplik ve Dokuma Fabrikası” ve “Adana Çimento Sanayi T.A.Ş.” sayılabilir. Bunların yanı sıra 1953 yılında kurulan Saba ile 1956 yılında kurulan Özgüç firmaları toprak sanayi alanında faaliyet göstererek pamuk dışında farklı bir alanda kurulan ilk müesseseler olmuştur. Ayrıca bir tane de şeker fabrikası kurulması düşüncesi gündeme gelmiş ise de uzun süre devam eden girişimlerden herhangi bir netice elde edilememiştir.

1956 yılında Seyhan Barajının tamamlanması Adana ekonomisi üzerinde bir dizi olumlu etkiye neden olmuştur. Barajla birlikte sulanabilen arazi miktarının artması elde edilen mahsul miktarının artmasını, mahsul miktarının artması da dokuma, iplik ve yağ üretimine dayanan bölge sanayinin hammadde girdi maliyetlerinin azalmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra nehirlerin neden olduğu sel vakaları ortadan kalkmış, üretilen elektrik enerjisi de fabrikaların daha ucuza enerji teminini mümkün kılmıştır. Örnek vermek gerekirse daha önce dizel motorlarla 40 kuruşa mâl olan elektrik enerjisi hidroelektrik santralden kilovattı 9 kuruşa, belediye vergisi ile birlikte 15 kuruşa mâl olmaya başlamıştır. Bu gelişme fabrikaların temel girdi maliyetlerini düşürerek daha ucuza mal üretebilmelerini mümkün kılmıştır. Böylece üretilen malın rekabet şansı da artmıştır.²⁶²⁰ Ancak 1950’lerin ikinci yarısında kendini hissettirmeye başlayan ekonomik kriz Adana’yı da etkilemiştir. Bunun üzerine Adana sanayisinin sıkıntılarını aşması için birtakım çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda 1956 yılı başında aralarında Amerikalı uzmanlarında görev aldığı Türkiye Odalar Birliği Sanayi Yardım Komitesi Adana’ya gelerek sanayici ve tüccarlarla bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeler neticesinde “*hayvan yemi sanayisi*”, “*selüloz sanayisi*”, “*dökümhâne ve yedek parça*” ile mevcut “*yağ tesislerinin modernize edilerek yağ zâyîâtının azaltılması*” konularında etütler yapılması kararlaştırılmıştır.²⁶²¹

Bütün olumsuzluklara rağmen 1950-1962 yılları arasında Adana’da 10 ve daha fazla işçi çalıştıran özel ve kamu işyerlerini kapsayan büyük imalat sanayisinde yaratılan katma değer sabit fiyatlarla yılda ortalama % 41.1 oranında artmıştır. Belirli sektörlerde faaliyet gösteren Adana sanayisi ise kendi içinde geçirdiği değişimle çırcır

²⁶²⁰ Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma, s.7-8; BCA, 030.01.94.587.11.

²⁶²¹ “Sanayi Yardım Komitesi Adana’da Tetkiklerini Bitirdi”, Yeni Adana, 17 Mart 1956.

ve prese gibi pamuk işleme tesislerinin hâkim olduğu bir yapıdan büyük ölçekli dokuma sanayine geçmiştir. Buna göre Adana'da bulunan büyük sanayi müesseselerinin sektör ve kuruluş yılları itibariyle dağılımı şu şekilde olmuştur.²⁶²²

Faaliyet Gösterdiği Saha	1940'dan Önce	1940-1949	1950-1959	Toplam
Gıda	2	3	6	11
Tütün	1	---	1	2
Dokuma	6	10	21	37
Ağaç/Mamulleri	---	---	3	3
Kâğıt/Ürünleri	---	---	1	1
Matbaacılık	1	---	3	4
Deri/Kürk	---	---	---	---
Kauçuk	---	---	1	1
Kimya Sanayisi	---	---	2	2
Metal Dışı Eşya	---	---	2	2
Madeni Eşya	1	---	---	1
Makine İmalat San.	---	1	1	2
Elektrik Makineleri	---	---	1	1
Taşıt Araçları	---	---	1	1
Toplam	11	14	43	68

Adana sanayisinin en belirgin özelliklerinden birisi de büyük ölçekli pamuklu dokuma fabrikaları ile aile şirketlerinin holdingleşmesi olmuştur. Bu holdingleşmede 1960'dan sonra uygulanan kalkınma planları doğrultusunda özel sektör yatırımlarına önem verilerek bankacılık sistemi ile sanayi arasındaki ilişkilerin kuvvetlendirilmesi etkili olmuştur. Bununla birlikte dokuma sanayindeki en hızlı gelişme 1960 yılından sonra meydana gelmiştir. Nitekim 1962-1965 yılları arasında Adana'da özel sektörün yaptığı yatırımlarla dokuma sanayisinin kapasitesi % 40 oranında artmıştır. İstihdam açısından dönemin en büyük iki fabrikası ise Bossa ile Güney Sanayi olmuştur. 3.000'den fazla işçinin çalıştığı bu iki fabrikayı Akdeniz Mensucat, Sümerbank'a bağlı 2 fabrika, Milli Mensucat, Paktaş ve Özbucak fabrikaları izlemiştir. Bu fabrikaların yanı sıra bazıları bağımsız, bazıları entegre tesisler dahilinde faaliyet gösteren 70'ten fazla çırçır ve prese fabrikası da yer almıştır. 1940'lı yıllara kadar Adana sanayisinin belkemiğini oluşturan çırçır ve prese atölyelerinin 1970'lere doğru dokuma ve yağ sanayisinin yan kuruluşları haline dönüşmesi Adana sanayisinin kabuk değişiminin en önemli göstergelerinden birisi olmuştur.²⁶²³ Nitekim 1963 yılında uygulamaya giren I. Beş Yıllık Kalkınma Planı öncesi Adana sanayine bakıldığında dokuma sanayinin yanı

²⁶²² Sanayi ve İşyerleri Sayımı: İmalat Sanayisi-1964, s.307-308.

²⁶²³ Varlık, Adana Sanayi Tarihi, s.173-174.

sıra gıda sanayinin de önemli bir büyüklüğe ulaştığı görülmektedir. Özellikle Nebati Yağ Fabrikası ve Paksoy Limited Şirketi istihdam ettikleri 800'e yakın işçi ile bu konuda önde gelen müesseseler arasında yer almışlardır.²⁶²⁴

Adana'nın sanayileşme sürecinde dikkat çeken bir hususta sermaye sahiplerinin büyük miktarda araziye sahip olmasından dolayı çırçır, prese, un, buz ve çeltik fabrikaları bir arada kurulmuştur. Ancak özellikle 1960'lardan sonra bu yapı kırılarak fabrikalar birbirinden bağımsız üniteler olarak tesis edilmeye başlanmış, mevcut birleşik fabrikalarda bölünmüştür. Adana'nın sanayileşme sürecinde dikkat çeken bir diğer ayrıntı da cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren başta Almanlar ve İngilizler olmak üzere yabancı teknik elemanlardan yararlanılmış olmasıdır. Bu bağlamda Adana sanayisinin Türkiye'de profesyonelleşme sürecinde yer alan ilk bölgelerden biri olduğu söylenebilir.²⁶²⁵

5. 1923-1956 Yılları Arasında Adana'da Faaliyet Göstermiş Olan Fabrikalar

Çukurova bölgesindeki ilk iplik fabrikası Mersin-Adana demiryolunun açılmasından bir yıl sonra Tarsus'ta açılmıştır. 2 Kasım 1889'da yapılan sözleşmeyle de Nazar Nişan Efendi'ye Adana'da ilk dokuma fabrikasını kurma imtiyazı tanınmıştır. Sadece Adana bölgesinde geçerli olmak şartıyla 20 yıllığına verilen imtiyazla *"her çeşit çuha ve fason ve kazmir ve her çeşit basma ve humayun ve Amerikan bezi ve yün ve pamuk ipliği ve tire ve boyalı boyasız her çeşit fes"* üretme yetkisi verilmiştir. 1890 yılına gelindiğinde ise Adana'da askeri giysi üreten 1 fabrika, birçok boya atölyesi, her birinde 5 makine bulunan 7 çırçır atölyesi vardır. Daha önce çırçır fabrikası açmış olan Tırpani Kardeşler, 1901'de bölgenin ilk iplik fabrikasını da açmışlardır. 310 kişinin çalıştığı 5.850 iğe sahip olan fabrika, 1914 yılında 7.5 milyon kuruş değerinde 160 ton iplik ile 530 bin metre kumaş üretmiştir. Bunu Simyonoğlu tarafından 1907 yılında açılmış olan 150 kişinin çalıştığı 5.200 iğe sahip fabrika takip etmiştir. Millî mücadeleden sonra Emlak-ı Milliye'ye kalan fabrikayı 1927'de Nuh Naci Yazgan, Nuri Has, Mustafa Özgür ve Seyit Tekin satın alınarak *"Milli Mensucat"* adı altında işletmeye devam etmiştir.²⁶²⁶ Pamuk üzerine faaliyet gösteren bu müesseselerin yanı

²⁶²⁴ Ancak sanayileşmeye bağlı olarak ortaya çıkan iç göç, önemli bir kentleşme sorunu olarak gecekondulaşmaya neden olmuştur. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.174.

²⁶²⁵ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.179-180.

²⁶²⁶ "Nuh Naci Yazgan", **Kayseri Ansiklopedisi**, Ankara 2002, s.471-472.

sıra 10 tane değirmen ile Reji İdaresi'ne bağlı bir de tütün fabrikası yer almıştır. 1920'li yıllara gelindiğinde ise şehirde yirmi civarında fabrikanın faaliyetine devam ettiği görülmektedir. Pamuklu dokuma, buz ve un üretiminde faaliyet gösteren bu fabrikaların en bilinenleri Simyonoğlu Fabrikası, Aşıkyan Fabrikası, Mardikyan Fabrikası, Salih Efendi Fabrikası, Suphi Paşa Fabrikası, Zilanzâde Mehmet Fuat Bey Fabrikası, Boduroğlu Fabrikası, Ziraat Bankası Fabrikası, Reji İdaresi Tütün Fabrikası ve Murat Makarna Fabrikasıdır.²⁶²⁷ Bu bağlamda çalışma dönemimiz içerisinde Adana'da faaliyet gösterdiğini tespit ettiğimiz fabrikalar şunlardır:

Ziraat Bankası Mensucat Fabrikası (Malatya Mensucat Fabrikası-Sümerbank Adana Fabrikası): 1885 yılında Rum asıllı Tırpani kardeşler tarafından tesis edilmiştir. Çırçır, prese ve un imal etmek üzere kurulan fabrikaya 1898 yılında 2.688 iğlik bir kısım ile 1901 yılında dokuma tezgahı ilave edilmiştir.²⁶²⁸ 1908 yılında yapılan ilavelerle birlikte iş sayısı 6.204'e yükselmiştir. 1911 yılında 400 iğ ile 51 dokuma tezgahı daha ilave edilmiştir. I. Dünya Savaşı sonlarına kadar Tırpani kardeşlerin çalıştırdığı fabrika, 1919-1922 yılları arasında Rasim Dokur tarafından müteakip yıllarda da değişik kişilerce çalıştırıldıktan sonra 1927 yılında Ziraat Bankası tarafından satın alınmış²⁶²⁹, 1936 yılında da Malatya İplik ve Bez Fabrikasına devredilmiştir.²⁶³⁰ Malatya şirketi tarafından 1939 yılında yapılan 5.000 iğlik ekle iş sayısı 11.204'e yükselmiştir. Ayrıca un ve değirmen kısımları kapatılarak sadece mensucat fabrikası olarak çalışmaya başlamıştır. 1946 senesinde Sümerbank tarafından satın alınan fabrikanın sahip olduğu eski dokuma tezgahlarının bir kısmı otomatik draper tezgahlarla değiştirilerek üretimi artırılmaya çalışılmıştır. 1953 yılı itibariyle 1.360 kişinin çalıştığı, 6.204'ü eski 5.000'i yeni olmak üzere 11.204 iğ ile 126'sı eski 90'ı yeni olmak üzere 216 dokuma tezgahına sahip bulunan fabrikada yıllık 8 milyon metre muhtelif cins ve genişlikte bez dokunmuştur. Fabrikanın ürettiği bezler Adana ve

²⁶²⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.39.

²⁶²⁸ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.72; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.34.

²⁶²⁹ Adana isimli eserde fabrikanın 1895 yılında kurulduğu, 1920 yılında Türkiye Ziraat Bankası tarafından satın alınarak bazı tadilatlar yapıldığı, 1937 yılında iplik, dokuma ve çırçır şubelerinin bulunduğu, 550 beygir kuvvetinde olan fabrikada 600 kişinin çalıştığı ve senelik 1.235.000 kilo muhtelif cins iplik ile 1.000.000 kilo pamuğun işlendiği, 1.500.000 metre de bez dokunduğu belirtilmiştir. **Adana**, Adana 1937, s.62-64.

²⁶³⁰ Ekrem Celal Barlas, "Malatya İplik ve Bez Fabrikaları Türk Anonim Şirketi", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul 1952, s.137; **Cumhuriyetin 60. Yılında Adana Sanayii**, s.22-23; "Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikası Müessesesi Adana Bez Fabrikası", **Seyhan**, 29 Eylül 1947.

havalisinde “*tırpani bezi*” olarak meşhur olmuştur.²⁶³¹ Fabrika bünyesinde okuma yazma bilmeyen işçiler için A ve B türü okuma yazma kursları da açılmıştır.

Milli Mensucat Fabrikası: 1907 yılında Aristidi Kozma Simyonoğlu tarafından şehrin kuzey tarafında ve demiryoluna yakın bir yerde kurulmuştur. 1.800 işle faaliyete geçen fabrikanın iş sayısı 1910 yılında 5.800’e ulaşmıştır. 1911 yılında getirilen 51 dokuma tezgahı ile fabrika bünyesinde bir de dokuma kısmı açılmıştır. 1922 yılına kadar Rumlar tarafından işletildikten sonra Fransız Rober şirketine satılmıştır. Bir süre Fransızlar tarafından işletildikten sonra merkezi İstanbul’da bulunan Milli Ticaret T.A.Ş.’na kiraya verilmiştir.²⁶³² Milli Emlak İdaresince satın alınan ve bir süre çalıştırılan fabrika, verimli olmadığı için 2 sene kadar boş kaldıktan sonra Milli Emlak tarafından 1927 yılında satılığa çıkarılmıştır. Bunun üzerine harap bir halde bulunan fabrikayı Nuh Naci Yazgan, Nuri Has, Mustafa Özgür ve Seyit Tekin satın almıştır. 1934 yılında modernize edilerek Türk müteşebbislerin elinde adeta yeniden doğan fabrika, 1935 yılına kadar adi şirket olarak faaliyet gösterdikten bir süre sonra limited, 1942’den itibaren de anonim şirket haline dönüştürülmüştür.²⁶³³

1937 yılı itibariyle 2.000 kişinin çalıştığı fabrikanın iplik ve dokuma şubesinde 21.000 adet iş, 300 adet dokuma ve 36 adet çırçır tezgahı yer almıştır. Günlük 10-12 ton pamuğun işlendiği fabrikada, 4 numaradan 24 numaraya kadar her türlü renkli ve renksiz iplik imal edilmiştir. 1937 yılı itibariyle senelik istihsal kabiliyeti muhtelif cins ipliklerden 360.580 paket, muhtelif cins bezlerden 146.780 toptur. Ayrıca koza ve iane cinsi pamuklardan da 1.500 ton pamuğu çekirdeğinden ayırmıştır.²⁶³⁴ İşçilere büyük önem verilen fabrikada eğitim amaçlı A ve B türü okuma yazma kursları da açılmıştır. Bunun yanı sıra işçiler ile ailelerinin istifade etmesi için bir hastane, çocuk bakımevi ve ilkokul açılarak lojmanlar inşa edilmiştir. Ayrıca “*Milli Mensucat*” adıyla bir de spor kulübü kurulmuştur.²⁶³⁵

Bosnalı Salih Fabrikası: 1901 yılında Bosnalı Salih tarafından kurulmuştur. Pamuk işleyen, un ve buz üretimi gerçekleştiren 450 beygir gücündeki fabrikada 1937

²⁶³¹ Bediz, “*Sümerbank Adana Fabrikası*”, *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası*, s.27; *Yurt Ansiklopedisi*, “*Adana*”, s.34.

²⁶³² Fabrikanın yer aldığı bu bölge “*Döşeme Mahallesi*” adıyla bilinmekte olup “*Eski İstasyon*” civarında yer almaktadır. “*Milli Mensucat Fabrikası*”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1952, s.268.

²⁶³³ “*Milli Mensucat Fabrikası*”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.VII, s.269; *Yurt Ansiklopedisi*, “*Adana*”, s.39; *Cumhuriyetin 60. Yılında Adana Sanayii*, s.23.

²⁶³⁴ *Adana*, Adana 1937, s.65-66.

²⁶³⁵ Demirkan, *a.g.m.*, s.9; *Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde*, s.105.

yılında 100 işçi çalışmıştır. 55 adet çırçır tezgahı ile 1 adet buz tesisatı bulunmaktadır. 1937 yılında yıllık 5.000 ton un, 15.000 ton kepek üretmiş, 2.000 ton da pamuğu çekirdeğinden ayırmıştır.²⁶³⁶

Toroslar Ticaret Türk Anonim Şirketi: 1924 yılında Adana-Mersin yolu üzerinde faaliyete geçmiştir. İlk yıllarda pamuk, Hindistan cevizi, fındık ve ayçiçek yağları imal etmiştir. 1956 yılında donatıldığı modern makineler sayesinde yemeklik margarin ile rafine pamuk yağları, küsbe, sabun ve boya sanayinde büyük ihtiyaç duyulan bezir yağı imaline başlamıştır.²⁶³⁷

Cumhuriyet Un ve Çırçır Fabrikası: 1925 yılında Ağazâde Hulusi tarafından kurulmuştur. Un ve çırçır olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. 1928 yılında Ramazanoğlu Hasan ve şürekası tarafından satın alınmıştır. 1937 yılı itibariyle günlük un üretimi 350 tondur. 42 çırçırdan meydana gelen çırçır kısmında ise saatte 800-1200 kilo arasında pamuk çekirdeğinden ayrılmıştır. Buna göre 590 beygir kuvvetinde olan fabrikanın senelik istihsal kabiliyeti 6.000 ton un, 1.000 ton kepek ile 1.200 ton pamuk olmuştur.²⁶³⁸

Gilodo Fabrikası: 1925 yılında Gilodo tarafından kurulmuştur.²⁶³⁹ Yağ, sabun ve küspe imal eden üç birimden meydana gelmiştir. Yağ şubesinde pamuk tohumu yağı, susam yağı, bezir yağı, haşhaş yağı, ayçiçeği yağı, vejetalin yağı ve her türlü yağlı maddeler, sabun şubesinde pamuk tohumu yağından sabun, küspe şubesinde ise yağlı maddelerden küspe elde edilmiştir. Sütü hayvanlara iyi gelen maddeler içeren bu küspeler ihraç edilmiştir. 1937 yılı itibariyle 360 beygir kuvvetinde olan fabrikada 200 memur ve amele çalışmıştır. Fabrika bünyesinde 1 yağ makinesi, 1 pamuk presesi, 1 tane de küspe makinesi yer almıştır. Fabrikanın senelik istihsalı 1.500 ton sabun, 1.300 ton çiğit yağı, 50 ton susam yağı, 90 ton vejetalin, 150 ton bezir yağı, 55 ton ayçiçeği yağı ve 5.000 ton küsbedir. Ayrıca 23.000 ton da balya pamuk prese edilmiştir.²⁶⁴⁰

Elektrik Şirketi: 1930 Martında kurulmuştur. Her biri 220 volt elektrik üreten 1.875 beygir kuvvetinde olan iki dizel motordan meydana gelmiştir.²⁶⁴¹

²⁶³⁶ **Adana**, Adana 1937, s.67-68. 10 Eylül 1948 tarihinde çıkan yangında fabrikanın büyük kısmı yanmıştır. “Salih Bosna Fabrikasında Yangın Çıktı”, **Seyhan**, 10 Eylül 1948.

²⁶³⁷ “*Toroslar Ticaret Türk Anonim Şirketi*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.61.

²⁶³⁸ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.105-106; **Adana**, Adana 1937, s.71.

²⁶³⁹ Fabrika İngiltere'nin Lloyds Bank Ltd. şirketinden alınan kredilerle kurulmuştur. **BCA**, 030.18.01.02.82.19.1.

²⁶⁴⁰ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.106; **Adana**, Adana 1937, s.68-70.

²⁶⁴¹ **Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, s.108.

Katlı İplik Fabrikası: 1933 yılında Hakkı Salih ve ortağı tarafından kurulmuştur. İplik ve dokuma olmak üzere iki birimden meydana gelmiştir. İplik bölümünde beyaz ve ebruli iplikler katlanırken, dokuma bölümünde her renkte bükülü pamuk ipliğinden bez dokunmuştur. 1937 yılı itibariyle 36 beygir kuvvetinde olan fabrikada yılda 100 ton iplik imal edilmiş, 40.000 metrede bez dokunmuştur.²⁶⁴²

Yeni Fabrika: 1936 senesinde 40.000 liraya kurulmuştur. Fabrikada sadece 1937 yılında 1.900.806 kg. makine malı, 286.654 kg. kozacı malı, 498.032 kg. klevland türü pamuk olmak üzere 1.875.492 kg. pamuk işlenmiştir.²⁶⁴³

Doğruluk Un ve Çırçır Fabrikası: Boduroğlu namıyla meşhur bir Rum tarafından kurulmuştur. Pamuğu çekirdeğinden ayıran ve un yapan 396 beygir kuvvetindeki fabrika, 11 değirmen ve 30 çırçır tezgahından meydana gelmiştir. 1937 yılı itibariyle 92 kişinin çalıştığı fabrikanın yıllık istihsal kabiliyeti 3.800 ton un, 1.000 ton kepek, 570 kilo koza, 1.300 ton çiğittir.²⁶⁴⁴

Malatya İplik ve Bez Fabrikaları Türk Anonim Şirketi: Sümer, Ziraat ve İş Bankasının iştirâki ile 29 Eylül 1936 tarih ve 5367 sayılı Bakanlar Kurulu kararı üzerine teşekkül etmiştir. 1946 yılında Sümerbank tarafından satın alınan şirketin fabrikaları Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları bünyesinde faaliyet göstermiştir.²⁶⁴⁵ Ancak 31 Mayıs 1949 tarihinde hükümet kararı ile Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları müessesesi lağvedilmiş, bütün fabrika ve işletmeleri 1 Haziran 1949 tarihli ve 3460 sayılı kanun ile müstakil işletmeler haline getirilmiştir. Bunun üzerine Adana fabrikası da müstakil bir işletme haline gelmiştir. 1951 yılı sonunda 25.000 iş, 436 dokuma tezgahına sahip olan fabrikada 1950 yılında 3.151 ton iplik, 10.125.000 metre dokuma, 1951 yılında ise 3.078 ton iplik, 9.452.000 metre dokuma imal etmiştir. 1951 yılı itibariye fabrikada çalışan işçi sayısı 3.190'dır.²⁶⁴⁶ Fabrika bünyesinde okuma yazma bilmeyen işçiler için A ve B türü okuma yazma kursları açılmıştır.

Toros Fabrikası: 1938 yılı itibariyle 30 çırçır makinesinin bulunduğu fabrikada pamuk işlenmiş buz ve un üretilmiştir. Şifleme ve kırma tertibatı da bulunan fabrikada

²⁶⁴² Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.106; Adana, Adana 1937, s.73.

²⁶⁴³ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.106.

²⁶⁴⁴ Adana, Adana 1937, s.72.

²⁶⁴⁵ Bu tarihte şirketin Malatya ve Adana'da birer iplik ve dokuma fabrikası, yine Adana'da bir pamuk çırçır ve prese fabrikası mevcuttur. Barlas, "Malatya İplik ve Bez Fabrikaları Türk Anonim Şirketi", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C.VII, s.137.

²⁶⁴⁶ Barlas, "Malatya İplik ve Bez Fabrikaları Türk Anonim Şirketi", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C.VII, s.137-138.

saatte 350 kg. un, buz bölümünde ise her kalıbı 25 kg. olmak üzere günlük 250 kalıp buz üretilmiştir.²⁶⁴⁷ 17 Ekim 1952 tarihinde meydana gelen yangın neticesinde kullanılamaz hale gelmiştir.²⁶⁴⁸ Bunun üzerine fabrikanın arsası varisleri tarafından 16 Kasım 1954 tarihinde açık artırma usulü ile satışa çıkarılmıştır.²⁶⁴⁹

Bossa: 1951 yılı Mart ayında Hacı Ömer Sabancı, Kemal Pekün, Hacı Mehmet Sabancı, Sinan Bosna, Sakıp Sabancı, Mustafa Fadıl Bosna, İhsan Sabancı, Hacı Sabancı, Eşref Bosna, Aysel Bosna, Mesrure Pekün tarafından 1 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Sabancı ve Bosnalı ailesinin ortak teşebbüsü neticesinde ortaya çıkan fabrikanın adının “*Bosna*” ve “*Sabancı*” sözcüklerinin ilk hecelerinin birleşmesinden meydana geldiğini iddia edenler olduğu gibi “*Birlik Olarak Sanayi Sahasına Atılalım*” cümlesindeki sözcüklerin ilk harflerinin birleşmesi sonucunda ortaya çıktığını iddia edenlerde olmuştur.²⁶⁵⁰

Adana'nın Karşıyaka mahallesinde bulunan ve “*Salih Efendi Fabrikası*” olarak bilinen fabrikanın ıslah edilmesi üzerine burada açılmıştır.²⁶⁵¹ Basma fabrikasının iplik ve bez kısmı 15 Temmuz 1954 tarihinde, dokuma kısmı 30 Temmuz 1954 tarihinde, İngiliz uzmanların katkısı ile kurulan basma fabrikası ise 1 Ocak 1956 tarihinde faaliyete geçmiştir. Ancak 1954 yılında geçirdiği yangın esnasında çırçır bölümü ile değirmen dairesinin bulunduğu bölüm yanmıştır. Onarılarak faaliyete sokulan bölümler 2 Nisan 1955 günü tekrar yanmıştır. Yaklaşık olarak 1 milyon lira zararın olduğu düşünülen yangın esnasında fabrikanın değirmen kısmı da tahrip olmuştur.²⁶⁵²

Paktaş Pamuk ve Ticaret A.Ş.: 1951 yılında Salih Soyekici ve 162 arkadaşı tarafından kurulmuştur. Önce çırçır ve prese bölümü, 1955 ortasında da iplik bölümü faaliyete geçmiştir. 1968 yılında Halis Toprak tarafından satın alınmıştır. 1977 yılında Paktaş II yün ipliği tesisleri kurulmuştur. Maddi açıdan zor duruma düşen şirketi 1985 yılında Sümerbank satın almıştır. Bir süre Aksantaş adıyla faaliyetlerine devam etmiş ise de kapanmak zorunda kalmıştır.²⁶⁵³

²⁶⁴⁷ Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.108.

²⁶⁴⁸ “Toros Fabrikası Yangını”, Vatandaş, 18 Ekim 1952; “Toros Fabrikası Yangını Tahkikati”, Vatandaş, 19 Ekim 1952.

²⁶⁴⁹ Bugün, 5 Kasım 1954.

²⁶⁵⁰ A.Mısırlı, Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası, s.33.

²⁶⁵¹ Şu anda HiltonSA'nın bulunduğu arazi.

²⁶⁵² “Bossa Çırçır Fabrikası Cumartesi Günü Yandı”, Seyhan, 4 Nisan 1955; “Bossa Fabrikasında Dün Büyük Bir Yangın Çıktı”, Türk Sözü, 3 Nisan 1955; Varlık, Adana Sanayi Tarihi, s.160-161.

²⁶⁵³ Varlık, Adana Sanayi Tarihi, s.164; “Paktaş Pamuk Ticaret ve Sanayi A.Ş.”, Turizm, C.5, S.11/8 (1961), s.54-55.

Paksoy Ticaret ve Sanayi A.Ş.: Adana'nın en büyük çiftçi aileleri arasında yer alan Paksoylar tarafından tarımda yaşanan sıkıntıların giderilmesi amacıyla 17 Şubat 1951 tarihinde 550.000 TL sermaye ile “*Paksoy Limited Ortaklığı*” adı altında kurulmuştur. Kurucuları arasında Abdülkadir, Ahmet, Mehmet, Abdullah, Mahmut, Mustafa ve Ali Paksoy yer almıştır. 31 Aralık 1965 tarihinde “*Paksoy Ticaret ve Sanayi A.Ş.*” adını alan fabrikanın çırçır ve prese bölümü 1951 yılında faaliyete geçmiştir.²⁶⁵⁴

Yüreğir Ticaret ve Sanayi İşletmeleri T.A.Ş.: Dönemin en büyük çırçır fabrikasıdır. 1950-1951 yılında 3.000.000 lira sermaye ile kurulmuştur. 60 çırçır ile faaliyete geçmiş olan fabrikanın yıllık pamuk işleme kapasitesi 7.000-8.000 ton civarındadır. Ancak 1960 yılında çırçır sayının 70'e yükselmesinin etkisiyle 12.000-15.000 tona yükselmiştir.²⁶⁵⁵

Güney Sanayi: Karaisalı Ahmet ve Bekir Sapmaz tarafından 31 Aralık 1951 tarihinde kurulmuştur. 1952 yılında küçük bir atölyede üretime başlamış, 1953 yılında fabrika haline gelmiştir. 1953 yılı sonunda büyük bir yangın geçiren fabrika, 1954 Mart ayına kadar üretime başlayamamıştır. 22 Aralık 1972 tarihinde kurulan Sapmaz Holdingin çekirdeğini oluşturmuştur. Ancak 1980 sonrasında maddi krize giren fabrikaya Ziraat Bankası, Sümerbank ve Türkiye İş Bankası ortak olmuştur. Fakat fabrikanın kontrolü bir süre sonra İş Bankasına geçmiştir.²⁶⁵⁶

Kil-Toprak Limited Ortaklığı Tuğla ve Kiremit Fabrikası: Mustafa, Emin, Kemal ve Mustafa Salih Özgür ile Turhan Cemal ve Korkut Beriker tarafından kurulmuştur. Tuğla ve kiremit imal etmek üzere 1 Ocak 1953 tarihinde Adana-Karataş yolu üzerinde faaliyete geçmiştir.²⁶⁵⁷

SABA Toprak İşletmeleri Limited Şirketi: 1953 yılında Ömer Başeğmez ile eşi, oğlu ve kızı tarafından kurulmuştur. Tuğla, kiremit ve çeltik kısımlarından meydana gelen fabrikanın kuruluşunda yabancı uzmanlarda görev almıştır. Fabrikanın çeltik kısmı 1954 yılı sonlarında²⁶⁵⁸, tuğla ve kiremit kısımları ise 1955 yılı ortalarında faaliyete geçmiştir. Makineleri Almanya'dan, çevirici güç kaynağı İngiltere'den ithal edilmiştir. Tamamen otomatik bir sisteme sahip bulunan fabrika, bu özelliğinden dolayı

²⁶⁵⁴ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.163.

²⁶⁵⁵ “*Yüreğir Ticaret ve Sanayi İşletmeleri T.A.Ş.*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.46.

²⁶⁵⁶ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.164; **BCA**, 030.18.01.02.127.84.17.

²⁶⁵⁷ “*Kil-Toprak Sanayi ve Ticaret Ltd. Şirketi*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.42-44; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.165.

²⁶⁵⁸ “SABA Çeltik Fabrikası İşletmeye Açılıyor”, **Demokrat**, 5 Kasım 1954.

faaliyete geçtiği dönem itibarıyla Balkanların en modern fabrikası unvanını almıştır. Fabrikanın ihtiyaç duyduğu elektrik enerjisinin üretimi için kurulan jeneratörün çalıştırılmasında ise çeltik kabuğundan yararlanılmıştır.²⁶⁵⁹

Akdeniz Nebati Yağlar ve Tekstil Sanayi T.A.O.: 1953 yılında Ahmet, Hanım, Mehmet, Nuri ve Sunar Sabuncu, Kifayet Ocakçı, Ahmet Ertik ve Mustafa Ökke tarafından 1 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. 1956 yılında faaliyete geçen fabrikanın tekstil bölümü, o dönem için Türkiye'nin ikinci büyük tesisi olma özelliğini taşımıştır.²⁶⁶⁰

Özbucak Sanayi ve Ticaret T.A.O. İplik ve Dokuma Fabrikası: 1954 yılında Avni, Murat, Fevzi, Celal, Bekir ve Kemal Özşahin, Mahmut, Bekir, Faruk, Rıfat, İbrahim ve Güzide Karabucak, Kemal Tamer ve Rıza Gündüz tarafından 1 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Dokuma ve iplik üretimi alanlarında faaliyet göstermiştir. Açılışını dönemin Başbakanı Adnan Menderes yapmıştır.²⁶⁶¹

Adana Çimento Sanayi T.A.Ş.: Adana'da çimento fabrikası kurma düşüncesi cumhuriyetin ilk yıllarına kadar gitmektedir. Bu yöndeki ilk girişim 1928 yılında bir Alman firmasından gelmiştir. Firmayı temsil eden Selim Asrael efendi dönemin Adana valisi Müştak Lütfi Bey'e bir mektup göndererek bir çimento fabrikası kurmak istediklerini, maliyetin üçte birinin Alman firması tarafından karşılanacağını geri kalan kısmın da Adanalı girişimcilerden karşılanması halinde harekete geçebileceklerini bildirmiştir. Bunun üzerine valinin başkanlığında oluşan bir heyet tarafından gerçekleştirilen değerlendirmede Almanların katkısının % 50'ye çıkması durumunda Adanalıların katkıda bulunabileceği bildirilmiştir. Ancak Almanların katkı miktarlarını yükseltmemesi üzerine teşebbüs sonuçsuz kalmıştır. Bu girişimi Türkiye'nin çimento ihtiyacının karşılanması amacıyla 14 Ekim 1953 tarihinde kurulan ve ülkenin çeşitli yerlerinde fabrikalar kurmak için araştırmalar yapan Emlak Kredi

²⁶⁵⁹ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.165.

²⁶⁶⁰ **BCA**, 030.18.01.131.4.15. Fabrikanın kurucularından Mehmet Nuri Sabuncu 1902 yılında Darende'de doğmuş, Milli Mücadele yıllarında Maraş savunmasına katılmış ve savaş sonrasında Adana'ya gelerek 1925 yılında kendi işini kurmuş, 1930-1935 yılları arasında Sugediği Debboy caddesinde kurduğu imalathânedede sabun üretmeye başlamıştır. Soyadı kanunu çıktığı zaman yaptığı işi soyadı olarak almıştır. 1944 yılında İtalyan kökenlilerin sahip olduğu "El Hedef" fabrikasını satın almıştır. MNS Sentetik Elyaf Fabrikasının inşaatı sırasında geçirmiş olduğu kaza neticesinde 18 Mart 1973'de vefat etmiştir. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.166.

²⁶⁶¹ "Özbucak Sanayi ve Ticaret A.Ş.", **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.56; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.166; **BCA**, 030.18.01.132.38.10.

Bankası'nın teşebbüsü takip etmiştir.²⁶⁶² Olumlu seyreden görüşmeler ve incelemeler neticesinde 22 Ocak 1954 tarihinde Adana Çimento Fabrikasının ihalesi yapılmıştır. Ancak fabrikanın inşasına 1955 yılında başlanmıştır. Günlük 450 ton üretim kapasitesine sahip olacağı ve 1956 yılında tamamlanarak üretime geçeceği belirtilen fabrikanın inşaatı 26 Mayıs 1957 tarihinde tamamlanarak hizmete açılmıştır.²⁶⁶³ Açılış dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakanı Adnan Menderes, bazı bakanlar ile milletvekillerinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşu arasında yer alan fabrika, 3 Nisan 1987 tarihinde gerçekleştirilen özelleştirme ihalesi neticesinde OYAK tarafından satın alınmıştır.²⁶⁶⁴ Fabrikanın yapılmasıyla birlikte daha önce kerpiçten inşa edilmiş olan evler yıkılarak yerine kiremit ve betondan yeni binalar inşa edilmiştir.²⁶⁶⁵

Rakı ve Şarap Fabrikası: 1931 yılında şehirde 3 şarap fabrikası faaliyet göstermiştir. 1934 yılında bunlara 2 tane de rakı fabrikası ilave olunmuştur. Buna göre 1931-1937 yılları arası vilâyette faaliyet gösteren şarap ve rakı fabrikalarına dair veriler şu şekilde olmuştur:²⁶⁶⁶

Yıl	İmalathâne Sayısı		Senelik Üretim (Litre)		Azami Üretim Kabiliyeti (Litre)
	Şarap	Rakı	Rakı	Şarap	
1931	3	----	104.716	4.860	300.308
1932	3	----	100.418	3.215	300.308
1933	3	----	118.570	7.505	300.308
1934	3	2	171.530	11.977	300.308
1935	3	1	191.317	5.289	300.308
1936	1	----	45.369	661	104.311
1937	1	----	76.073	252	104.311

6. Adana'da Yağ Sanayi

Adana'da Osmanlı zamanından beri susamdan yağ imal eden masaraların olduğu bilinmektedir. Ancak cumhuriyetin ilk yıllarına kadar pamuk çekirdeğinden yağ çıkarma usulü bilinmemektedir. Bu nedenle çiğidin bir kısmı tohumluk, bir kısmı hayvan yemi, niteliğini kaybeden kısmı da gübre olarak kullanılmıştır. 1924 yılında Mersin'e gelen ve bir süre sonra Adana'ya yerleşen Musevi asıllı Rus vatandaşı Salamon Rafael Gilodo, çiğidin bu şekilde kullanıldığını görünce bir yağ fabrikası

²⁶⁶² "Adana'da Kurulacak Çimento Fabrikasının Hazırlıkları", **Demokrat**, 16 Temmuz 1953; "Adana'da Kurulacak Çimento Fabrikası Hazırlıkları Bitti", **Demokrat**, 1 Ağustos 1953.

²⁶⁶³ "Adana'da Çimento Fabrikası Kurulması Tahakkuk Ediyor", **Seyhan**, 8 Ağustos 1955.

²⁶⁶⁴ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.167.

²⁶⁶⁵ Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

²⁶⁶⁶ **1934-1937 Tarım İstatistikleri**, s.481; **1928-1936 Tarım İstatistikleri**, s.175.

kurmaya karar vermiştir. Adanalı girişimcilerden Emin Beyin de ortak olduğu fabrikanın tüm parçaları İngiltere'den getirilmiştir. İstasyon yanında açılan ve halk arasında “*Rus'un Fabrikası*” olarak da bilinen işletmede 13 Mart 1926 tarihinde çığitten yağ üretilmeye başlanmıştır.²⁶⁶⁷

Adanalılar o tarihe kadar zeytinyağı ve susam yağının dışında nebati yağ kullanmadığı için çığit yağı tüketimi ilk zamanlar oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Bunun üzerine Gilodo, büyük bir pazarlama kampanyasına girişerek mümkün olan her yere yağ ve sabun örnekleri göndermiştir. Ayrıca köylülere de küspenin hayvan beslemek için çığitten daha yararlı olduğunu anlatan broşürler dağıtmıştır. Çığidin mâli getirisinin yüksek olduğunu anlayan köylüler, çığıdi hayvan yemi olarak kullanmaktan vazgeçmişlerdir. Bunun üzerine üretimini artıran Gilodo, ayçiçeğinden yağ üretmek için de çalışmalara başlamıştır. Bu nedenle öncelikle ayçiçeği tohumu ithal ederek çiftçilere dağıtmıştır. Kısa süre içerisinde olumlu sonuçlar almaya başlamış ise de ayçiçeğinin tarlayı yordüğünün ortaya çıkması üzerine ekiminden vazgeçilmiştir.²⁶⁶⁸ Bu nedenle Gilodo'nun bu teşebbüsü yarım kalmıştır. Ancak Gilodo'nun çığitten yağ üretme başarısı Adana'da yeni fabrikalar kurulmasına neden olmuştur.²⁶⁶⁹ Bunların başında da çoğu Kayserili olan ve iş hayatını Adana'da sürdüren Nuh Naci Yazgan, Mustafa Özgür, Nuri Has, Rıfat Çalika, Bekir Sapmaz, Ahmet Sapmaz, Mehmet Sabancı, Emin Özgür, Mahmut Has, Kadir Has, Kemal Sulak, Kemal Has, Fazilet Has, Kadıncık Saygan, Behice Yazgan, Mehmet Muhaddisoğlu, Atilla Muhaddisoğlu, Şevket Kızılkaya, Hacı Ömer Sabancı ve Salihoğlu Mustafa Özgür tarafından kurulan “*Türk Nebati Yağlar Fabrikası A.Ş.*” gelmektedir.²⁶⁷⁰ Sakıp Sabancı anılarında fabrikanın kuruluşunu şu şekilde anlatmaktadır:

Türk Nebati Yağlar Fabrikası, Mili Mensucat Fabrikası ortakları (Nuh Naci, Mustafa Özgür, Seyit Tekin ve Nuri Has), Karaisalılar (Ahmet Sapmaz, Bekir Sapmaz) ve babamdan meydana gelen yedi kişi tarafından kurulmuştur. Fakat

²⁶⁶⁷ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.108; Kara, “*Çukurova'da Endüstri*”, s.212.

²⁶⁶⁸ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.108.

²⁶⁶⁹ Sergici, **Adana Ticaret Borsası'nın 50. Yıl Kitabı**, s.121-122. 1930'da Türkiye'de 4'ü İzmir'de, 2'si Mersin'de ve 1'i Adana'da olmak üzere 7 nebati yağ fabrikası bulunmaktadır. Bunlardan Adana ve Mersin'de bulunanlar ile İzmir'dekilerden bir tanesi yabancı sermaye tarafından kurulmuştur. H. Yahya, “*Zeytinyağı-Nebati Yağ-Prine Yağ Sanayii*”, **1930 Sanayi Kongresi/Raporlar-Zabıtlar**, s.376, 378.

²⁶⁷⁰ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.109. BCA'nde yer alan bir belgede 1.500.000 lira sermaye ile kurulmasına başlanan “*Adana Türk Nebati Yağları Anonim Ortaklığı*”nın Ticaret Bakanlığı'nın 1 Mart 1945 tarihli yazısı üzerine yapılan inceleme neticesinde Ticaret Kanununun 280. maddesine istinaden kurulmasına izin verildiği belirtilmiştir. **BCA**, 030.18.01.02.107.105.9.

işleri babam yürütmüştür. Fabrikanın kurulma düşüncesi ise 1939 yılına doğru babam ve arkadaşlarının Adana’da pamuk ticaretine hâkim duruma gelerek çıkarıcı işine girmesine dayanmaktadır. O dönem şehirde işlenen pamuktan çıkan çiğidin tek alıcısı S.R. Gilodo Nebati Yağ Fabrikasıymış. Fabrikanın almadığı çiğidin ise yakılmaktan başka kullanım alanı bilinmiyormuş. Bu nedenle babam ve arkadaşları işledikleri pamuğun ortaya çıkan çiğidini uzun süre Gilodo’nun verdiği fiyattan satmak zorunda kalmışlar. Ancak bu durumdan da rahatsız olmaya başlamışlar. Harp zamanında yağ fiyatları yükselip Gilodo’nun kârı artınca rahatsızlıkları daha da artmış. O yıllarda 150 kadar işçinin çalıştığı Gilodo’nun fabrikasında yılda 1.8 milyon kilo pamuk yağı, 5.8 milyon kilo küsbe, 143 bin kilo da sabun üretilirmiş. Bu üretim rakamları ve o günün 8-10 milyon liralık cirosu herkesin iştahını kabartmaya başlamış. Hacı Ömer ve ortakları Gilodo’ya giderek “*Bu fabrikayı bize sat*” demişler. Ancak Gilodo bu teklife yanaşmamış. Bunun üzerine Hacı Ömer ve arkadaşları fabrika kurmak için Gilodo’nun fabrikasının bitişiğindeki araziyi satın almışlar. Fakat II. Dünya Savaşı yüzünden Avrupa’dan ısmarlanan makinelerin geç gelmesi yüzünden üretime ancak 1944 yılında başlayabilmiştir. Bunun üzerine Gilodo, fabrikasını 1 yıl sonra Hacı Ömer ve ortaklarına satmak zorunda kalmıştır.²⁶⁷¹ Adı “*Toroslar Yağ Fabrikası*” olarak değiştirilen fabrika, uzun yıllar bu isim altında faaliyetine devam etmiştir.²⁶⁷²

Hacı Ömer Sabancı ve ortaklarının Gilodo’nun fabrikasını satın almasından sonra 1946 yılında 1.500.000 lira sermaye ile kurulan “*Toroslar Ticaret Türk Anonim Ortaklığı*”nın ortakları arasında Ahmet Sapmaz, Bekir Sapmaz, Hacı Ömer Sabancı, Mehmet Sabancı, Mustafa Özgür, Kemal Özgür, Mustafa Salih Özgür, Emin Özgür, Kadir Has, Kemal Has, Fazilet Aksoy, Kadıncık Saygan, Mahmut Has, S.R. Gilodo, Boris Gilodo, Rahel Gilodo, Salamon Gilodo ve Samuel Gilodo yer almıştır.²⁶⁷³ Ancak 1957 yılında “*ilk mutfak margarini*”ni, 1967 yılında “*ilk kahvaltılık margarini*” üretmeye başlayan fabrikanın tamamı zamanla Sabancılar’a geçmiştir. Bunun üzerine fabrikanın adı “*Margarin*” ve “*Sanayi*” sözcükleri birleştirilerek “*Marsa Margarin*

²⁶⁷¹ Gilodo fabrikayı Varlık Vergisi kapsamında kendisine tahakkuk ettirilen vergiyi ödeyebilmek için satmak zorunda kalmıştır. Bali, **a.g.m.**, s.355.

²⁶⁷² Sakıp Sabancı, **İşte Hayatım**, İstanbul 1985, s.60-61.

²⁶⁷³ Varlık, **Adana**, s.111.

Sanayi” olarak değiştirilmiş olup kısaca “*Marsa*” olarak bilinmiştir.²⁶⁷⁴ Mayıs 1993’de Philip Morris’in paketlenmiş gıda şirketi “*Karaft General Foods*” ile ortaklık anlaşması imzalayarak “*Marsa KJS*” adını alan şirket, 2000 yılında adını “*KraftSA Kraft Sabancı Gıda Pazarlama ve Ticaret A.Ş.*” olarak değiştirmiştir. Sabancı Holding bünyesinde yer alan şirket 2007 yılında tamamen satılmıştır.²⁶⁷⁵

7. Ormanlar

Adana ilindeki ormanlar dağların Akdeniz’e bakan yüzeylerinde ve 250-2.250 metre arasında yer almaktadır. 1910 yılında 420.000 hektar olan ormanlık alanlarda çam, katran, ladin, ardıç, sedir, köknar, kayın ve meşe gibi ağaçlar yer almıştır. Ancak bu ağaçlar içerisinde özellikle kızılçam, karaçam ve meşenin yoğun olduğu görülmektedir. Nitekim ormanlık alanların % 42’si kızılçam, % 28’i karaçam ve % 21’i de meşe ağaçlarından meydana gelmiştir.²⁶⁷⁶

1981 yılı itibariyle il sınırları içindeki ormanlık alanların yekunu 717.733 hektardır. Bu alanların ilçelere göre dağılımında ise % 25.4’lük payı ile Karaisalı başta gelmektedir. Bu ilçeyi Kozan (% 14.1), Feke (% 11.4) ve Saimbeyli (% 10.4) izlemektedir. En az ormanlık alan % 5 ile Ceyhan ve % 0.7 ile Karataş’ta bulunmaktadır. İlçe topraklarının oranlarına bakıldığında ise en büyük payın % 67.6 ile Feke de olduğu görülmektedir. Feke’yi % 66.9 ile Karaisalı, % 62.1 ile de Saimbeyli takip etmektedir. Bahçe ve Kozan’ın ise yaklaşık olarak yarısının ormanlık alanla kaplı olduğu görülmektedir.²⁶⁷⁷

İl genelindeki en güzel orman sahası ise Adana’nın kuzeyinde yer alan Karsantı (Pos) bölgesinde yer almaktadır. Pos ormanları özellikle kerestelik tomruk verimi bakımından büyük değer taşımaktadır.²⁶⁷⁸ Bu tomrukların taşınmasında ise Seyhan ve Ceyhan nehirlerinden faydalanılmıştır.²⁶⁷⁹ Zaman zaman ormandaki ağaçlardan gizlice kesen kaçakçılar da elde ettikleri keresteleri bu nehirler vasıtasıyla taşımışlardır.²⁶⁸⁰ Bunun yanı sıra Cebeli Bereket, Kozan, Karaisalı gibi yerleşim yerlerinde de önemli

²⁶⁷⁴ Sabancı, **a.g.e.** s.60-61.

²⁶⁷⁵ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.111.

²⁶⁷⁶ **Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309**, s.2; **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.89; **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50. Yılı**, s.33.

²⁶⁷⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.89.

²⁶⁷⁸ Özmen, **Adana**, s.50; “*Adana Orman İşletmesi*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.18.

²⁶⁷⁹ Banoğlu-Alsan, **a.g.e.**, s.8. Girginer, **a.g.m.**, s.74.

²⁶⁸⁰ “*Adana’da Kaçakçılık*”, **Verim**, S.5 (Ağustos 1935), s.5; “*Bölgemizin Bütün Ormanları Müthiş Bir Surette Katlediliyor. Kaçakçılık Âşikâr Bir Hal Aldı*”, **Seyhan**, 4 Haziran 1951.

ormanlık alanlar vardır. Ancak buraların denize uzak olması ve taşımada karşılaşılan sıkıntılardan dolayı bunlardan yeteri kadar istifade edilememiştir.²⁶⁸¹

Bölgedeki ormanlık alanlardan genellikle kereste olarak istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra kömür imali ve çift aletleri yapımı hususunda da faydalanılmıştır.²⁶⁸² Bu ormanlık alanlardan 1934-1956 yılları arasında gerçekleştirilen kereste, odun ve odun kömürü üretimi şu şekilde olmuştur:²⁶⁸³

Yıllar	Kereste (m ³)	Odun (m ³)	Odun Kömürü (m ³)
1934	6.104	50	74
1935	2.499	857	589
1936	940	3.966	919
1937	13.013	15.697	1.935
1947	10.873	30.203	186
1948	45.263	31.880	118
1949	42.856	40.036	8
1951	15.562	52.134	-----
1952	14.512	59.020	-----
1953	16.652	58.688	-----
1954	26.191	53.807	-----
1955	19.176	49.944	-----
1956	-----	53.512	-----

Ormanlık alanlardaki toplumsal yaşamı etkileyen iki önemli değişiklik ise 1937 ve 1945 yıllarında çıkarılan orman yasaları ile gerçekleşmiştir. Bu yasalarla tüm ormanlık alanlar devlete geçmiş, işletmesi de devlet kurumlarınca üstlenilmiştir. Yasalarla orman köylülerine yalnızca kendi gereksinimleri için yakacak odun kesme ve hayvan otlatma hakkı tanınmıştır. Bu durum yarı-göçebe yaşamın terk edilmesine ve hayvancılığın gerilemesine neden olmuştur. Yarı-göçebe yörüklerin yeni geçim yolları araması tarımsal alanların değer kazanmasına yol açmıştır. Verimli pamuk türlerinin bölgeye girmesi ve sıtma ile savaşın başarılı olması da yerleşik hayata geçişi hızlandırmıştır. Ancak bu durum topraksız köylü oranında ciddi artış meydana getirmiştir.²⁶⁸⁴

8. Madenler

Çukurova bölgesinin maden ve yer altı kaynaklarına dair ilk araştırma İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu nedenle İbrahim Paşa, 1836 yılında Avusturya'dan

²⁶⁸¹ Salnâme-i Vilayet-i Adana-1319, s.248.

²⁶⁸² Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309, s.2.

²⁶⁸³ 1934-1937 Tarım İstatistikleri, s.443-445, 454-457; 1928-1936 Tarım İstatistikleri, s.157-158; 1934-1950 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.137; 1954-1958 Zirâî Bünye ve İstihsal, s.35

²⁶⁸⁴ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.89-90.

Russegger adında bir uzman getirtmiştir.²⁶⁸⁵ Yapılan incelemeler neticesinde bölgede önemli miktarda demir, bakır, kurşun, gümüş ve linyit rezervlerinin bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bölgenin maden yatakları bakımından en zengin bölgesinin ise Toros dağ silsilesi olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bölgeden çıkarılan krom, demir, kurşun, çinko, bakır ve kömür gibi madenler de buradan çıkarılmıştır.²⁶⁸⁶ Bölgenin muhtelif yerlerinden çıkarılan krom ile Feke'deki kurşun madenleri özellikle 1900'lerden sonra Alman savaş sanayisinin temel hammaddesi olmuştur.²⁶⁸⁷

1950-1960 yılları arasında Adana'da çıkarılan krom miktarı 11.627, linyit 17.100, manyezit 600 ve manganez 438 ton olmuştur. Ayrıca Mobil şirketi tarafından Bulgur Dağında verimli bir petrol rezervi bulunmuştur.²⁶⁸⁸ Bununla birlikte çok zengin olmayan maden yatakları bölgede maden sanayinin gelişmesine engel olmuştur. Bu doğrultuda 1969 yılı itibariyle Seyhan'da bulunan maden yatakları ve rezervleri şu şekilde tahmin olunmuştur:²⁶⁸⁹

Cinsi	Rezervi (Ton)
Linyit	600.000
Krom	550.000
Demir	60.000
Manganezli	36.000
Manyezit	5.000

D- Ticaret

Hindistan'dan başlayıp Basra, Bağdat, Diyarbakır üzerinden İstanbul'a ulaşan yol güzergahı üzerinde yer alan Adana, tarih boyunca canlı bir ticaret merkezi olmuştur. Bu nedenle Adana, "*hüviyeti ve mahiyeti itibariyle büyük bir çiftik ve pazar yeri*" olarak tanımlanmıştır. Gerekçe olarak da "*geniş ve verimli bir ovanın mahsulatı buraya gelir, burada işlenir, burada satılır; çiftçi ve amelesi, fabrikacı ve amelesi, tüccar ve müstehlik burada toplanmıştır*" şeklinde açıklanmıştır.²⁶⁹⁰

Bunun yanı sıra Ortadoğu bölgesi ile Anadolu'nun irtibatını sağlayan Gülek Boğazının varlığı şehrin önemini artıran önemli bir unsur olmuştur. Bu durum şehirdeki ticari hayatı da etkilemiştir. Nitekim 16. yüzyılın son çeyreğinde Adana'da canlı bir

²⁶⁸⁵ Ener, **Tarih Boyunca Adana Ovası**, s.218; M.Akalin, "*Çukurova'da Bir Dolaşma Eski ve Yeni Adana 8*", **İller ve Belediyeler Dergisi**, S.181 (Kasım 1960), s.443.

²⁶⁸⁶ Özmen, **Adana**, s.47.

²⁶⁸⁷ Nitekim 1907-1908 döneminde üretimi yapılan 310 bin kuruş değerindeki krom ve kurşunun tamamına yakın bölümü Almanya'ya ihraç edilmiştir. Eldem, **a.g.e.**, s.93.

²⁶⁸⁸ Özmen, **Adana**, s.70.

²⁶⁸⁹ Bozdoğan, **a.g.e.**, s.43.

²⁶⁹⁰ Akverdi, **a.g.e.**, s.33.

ticari hayatın olduğu gösteren un, buğday, arpa, sabun, kuru üzüm, incir, pamuk gibi ürünlerin satıldığı “*kapan*” veya “*han*” denilen birçok husûsî çarşının yer aldığı tespit edilmiştir. Artan ticari potansiyelle birlikte önemi daha da artmış olan kapanlardan dördü Ramazanoğulları Vakfı’na aittir. Bunlardan en dikkat çeken 186 bakkal dükkanı ile 14 fırından meydana gelen Bakırcılar Çarşısı ile bunun karşısında Ramazanoğulları’na ait 8 kapılı vakıf çarşısı ve içerisinde 51 adet manifatura dükkanı, hamam, mescit, çeşme ve hanın yer aldığı külliye şeklinde inşa edilmiş olan Kapalı Çarşı’dır.²⁶⁹¹

Şehrin muhtelif yerlerinde bulunan Şehabeddin, Gülpaşa, Kantaroğlu ve Yeni Han gibi yapılarda ticari faaliyetlerin sürdürüldüğü yerler olarak dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra Adana’ya bağlı Kınık nâhiyesinde kurulan ve Çukurova’daki konargöçer nüfus ile Antep, Maraş ve Halep tüccarlarının buluşma yeri haline gelen panayır da şehrin ve bölgenin ekonomisi açısından önemli bir ticari aktivite merkezi olmuştur. Kınık’ın sahip olduğu boyahâneler, masaralar ve çeşitli sanat atölyeleri de bölgeye ayrı bir ekonomik hareketlilik katmıştır. Ayas kasabası ise sahip olduğu tuz kaynakları ve gümrük iskelesi ile önemli bir ticari merkez olmuştur. Nitekim Ayas İskelesi Kanunu’na göre şehrin pek çok ticari emtiayla birlikte yağ, bal gibi hayvan ürünü yiyecekler ile kösele ve ince deri satışı açısından önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Sancak genelindeki bazı mezralarda da cuma günleri olmak üzere haftada bir gün pazar kurulmuştur. Bu pazarlara getirdiği malı satan reaya, cuma namazını kıldıktan ve ihtiyacı olan ürünleri aldıktan sonra evine dönmüştür.²⁶⁹²

Bu bilgilerden Osmanlı idaresindeki Adana ve havalisinin ekonomisinin genel olarak tarım ve hayvancılık odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Nitekim bölgedeki ticari faaliyette bu doğrultuda gelişmiştir. Sancağın ithalat ve ihracat iskelesi ise Ayas kasabasıdır. Bölgenin en önemli ihracat maddesi pamuk, en önemli ithalat maddesi ise Kıbrıs adasından hristiyan reaya için getirilen şarap olmuştur.²⁶⁹³

Bölgenin sahip olduğu en önemli tarımsal ürünün pamuk olmasından dolayı ticari faaliyet büyük ölçüde pamuk ve pamuğa dayalı ürünler bağlamında gelişmiştir.²⁶⁹⁴

²⁶⁹¹ Bu çarşının haricinde Eski Çarşı adıyla bilinen ancak yeri tam olarak bilinmeyen bir çarşı daha vardır. Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.101.

²⁶⁹² Kurt, **1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.101-103.

²⁶⁹³ Kurt, **1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.51-52.

²⁶⁹⁴ Kurt, **1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, s.29.

Hatta elde edilen pamuk liflerinden eğrilen iplikler için ayrı bir pazar yeri dahi kurulmuştur. Ancak ilkel düzeyde olan dokuma tezgahlarından dolayı yapılan dokumalar daha ziyade iç tüketimi karşılayabilmiştir. Bunun yanı sıra Adana'da Büyüksaat'ın yanında bugün Bakırcılar Çarşısı denilen Ramazanoğulları Vakıf Çarşısında iki tane kıl dokuyan dükkan ile zeytin, susam ve pamuk yağı çıkarılan masaralar yer almıştır. Ayrıca Seyhan ile Ceyhan nehirleri üzerinde ulaşımı sağlamak, bir taraftan diğer tarafa yük ve insan taşımak amacıyla gemiler kullanılmıştır. Bunda Yüreğir nâhiyesinin kıtlak olarak kullanılmasının yanı sıra hayvancılığın yoğun bir ekonomik faaliyet olması da etkili olmuştur.²⁶⁹⁵

Uzun yıllar tarım ve hayvancılık merkezli devam eden bölge ekonomisi, İbrahim Paşa idaresinde ciddi bir atılım gerçekleştirmiştir. Tarımsal üretim temelli bu atılım, bölgeye ilk yabancı sermaye girişine ve ilk fabrikaların ortaya çıkışına neden olmuştur. Mersin-Adana demiryolunun inşâsı da bu sürece müspet yönde katkıda bulunmuştur. Bu durum beraberinde ithal ürünlere dayalı yeni bir yaşam tarzı ortaya çıkarmıştır. Tarımsal gelirin artmasına bağlı olarak bu durum daha da yaygınlaşmıştır. Ancak ithalatın artmasına bağlı olarak yerli zanaatların gerilemesi sürecin ortaya çıkardığı ciddi bir olumsuzluk olmuştur. Bu bağlamda bölgenin artan ticari gelirlerinden de daha ziyade uluslararası şirketlerin aracılıları istifade etmiştir.²⁶⁹⁶

Tarımsal üretimin hızla artması ciddi bir işgücü açığı meydana getirmiştir. Bu durum yabancı konsolosların raporlarına da yansımıştır. Nitekim İngiliz konsolosu tarafından hazırlanan raporda, "*Adana'nın nüfusu az, toprağı çok olduğu için makineleşmenin kaçınılmaz*" olduğu belirtilirken bir başka raporda da, "*Amerikan pamuğı emek azlığı nedeniyle gelişmiyor... Adana'da iki büyük çiftlik geçen yıl bin dönüm ettiklerini söylediler. Göçebe aşiretler haftada 1.5-3.5 mecdiyeye çalışıyor. En önemli eksiklik emek arzı ve beceri. Tezgâhlarda kadınlar ve çocuklar çalışıyor*" denilmektedir.²⁶⁹⁷ Bu durum tarımsal üretimde makinelerden yeteri kadar istifade edilmediğini göstermektedir. İhtiyaç duyulan makineler ise ithalat yoluyla karşılanmıştır. Ancak yedek parçanın ve bozulan makineleri tamir edecek teknik bilgiye sahip elemanın olmamasından dolayı kısa sürede kullanılamaz hale gelmişlerdir. Bunun yanı sıra demiryolu ve karayolu ulaşımı olmasına rağmen ucuz olmasından dolayı deve

²⁶⁹⁵ Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III*, s.99.

²⁶⁹⁶ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.60.

²⁶⁹⁷ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.60.

kervanlarının rağbet görmeye devam etmesi ithalata dayanan çağdaş teknolojinin iş yaşamına egemen olmasını engellemiştir.

1895 yılında bölgede görülen kolera ile mücadele için şehre gelen Dr. Şerefeddin Mağmumi, tarım işçilerinin çalışma koşulları ile bölgedeki bataklıkların yarattığı sıtma nedeniyle genel vaziyetin kötü olduğunu belirterek “*Her yıl mevsim-i ziraatte buraya Kayseri, Niğde, Harput, Diyarbekir ve Sivas ahâlisinden yüz bin kadar gureba amele toplanmaktadır. Bunları yevmileri ilk önce otuz, kırk paradan başlayarak hareket artıp iş güçleştikçe üç dört kuruşa kadar yükselir. Amele çiftlikatta bir hafta çalışıp pazartesi günü üç beş saatlik yol yürüyerek Adana’ya gelir ve geceyi açıkta yatıp Salı günü kurulan “ırgat pazarı”nda isbat-ı vücud ederler. Yevm-i mezkûrda hilaf olmasın Adana’ya kırk elli bin amele toplandığından sokaklar, meydanlar insan deryası kesilir. Adeta geçilemez. İşte bu pazarda gündelik piyasası kaçta çıkarsa ona göre esbab-ı çiftlikat yeniden amele tutup götürürler. Çiftlik sahipleri amelelerine günde iki öğün yemek vermeye mecburdur. Fakat çoğu bu hususta pek gaddarane hareketle simsiyah ve küflenmiş somunlar müteaffin yağla pişmiş taş gibi sert pilav yediriyor. Bunu haber alınca canib-i vilâyetten memurlar izamıyla numuneler getirttim ve muzır-ı sıhhat olan bu hale meydan verilmemek için mahallî ayan ve hânedandan mürekkep bir komisyon teşkiline muvaffak oldum. Adana’da bu amele meselesi cidden şayan-ı ıslahdır. Çoğu memalik-i barideden kalkıp haftalarca yol yürüyerek Çukurova gibi hâr ve ratîb bir iklim geliyor. Otuz kırk para mukabilinde o yakıcı güneşin altında çalışıp geceleri açıkta geçiriyor ve böyle muzır-ı sıhhat et’imeden çoğu telef olup gidiyor”²⁶⁹⁸ demektedir. İngiliz konsolosu ise bölgeden akan Seyhan, Ceyhan ve Berdan ırmaklarından dolayı 100 mil uzunluğundaki ve 50 mil genişliğindeki ovayı suni olarak sulamanın çok kolay olduğunu hatta buralarda değirmen dahi çalıştırılabileceğini ancak öncelikle bataklıkların kurutulması gerektiğini belirtmiştir.²⁶⁹⁹ Mağmumi ise “*teessüf olunur ki kanallar açılmamış, buharlı sâkiye (su dolabı) makineleri getirilmemiş. Bu üç altın oluk boşuna akıp gidiyor da ahâlisi bunların kenarında “yağmur duası etmeye çıkıyor!”*”²⁷⁰⁰ diyerek insanların içinde bulunduğu aciziyeti vurgulamıştır. Bu doğrultuda devam eden bölgenin ve şehrin iktisadi yapısı gerek I. Dünya Savaşı gerekse İstiklâl Harbi yıllarında alt üst olmuştur. Ancak cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yaşamın*

²⁶⁹⁸ Mağmumi, **a.g.e.**, s.199-200.

²⁶⁹⁹ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.62.

²⁷⁰⁰ Mağmumi, **a.g.e.**, s.199.

normalleşmesine bağlı olarak ticari hayatta normal seyrine girmeye başlamıştır. Bu bağlamda cumhuriyetin ilk yıllarına tesadüf eden 1924 yılında şehirde bulunan esnaflara dair veriler şu şekilde olmuştur:

Türü	Adedi	Türü	Adedi
Bakkal	221	Eczahâne	8
Bezirgân	100	Dink ²⁷⁰¹	7
Kahveci, Çaycı, Şerbetçi	73	Saraç	7
Berber	56	Gazoz Fabrikası	7
Köşker	55	Masarahâne	7
Tuhafiyeci	49	Saatçi	6
Yazıhâne	47	Fotoğrafçı	6
Hırdavatçı	46	Hastane ²⁷⁰²	5
Ekmekçi	44	Kuyumcu	5
Kebapçı	42	Tenekeci	5
Kasap	40	Matbaa	4
Kunduracı	39	Yorgancı	4
Oturakçı	38	Tütüncü	4
Demirci, Tamirci	37	Bıçakçı	4
Marangoz	34	Boyacı	3
Manav	34	Bisikletçi	2
Lokanta	23	Gaz Ticarethânesi	2
Han	21	Mazman ²⁷⁰³	3
Kazancı, Kalaycı	18	Kalıpçı	3
Fabrika ²⁷⁰⁴	17	Keçeci	2
Terzi	16	Sinema	2
Nalbant	15	Tüfekçi	2
Arzuhalci	14	Kırtasiyeci	1
Palancı	13	Halıcı	1
Uncu, Tuzcu, Samancı,	11	Kösele Ticarethânesi	1
Kömürcü			
Helkeci	9	Kitapçı	1
Otel	9	Orozdi Back Mağazası	1

1936 yılına gelindiğinde ise Adana Ticaret Odasına kayıtlı fabrikalar ve müesseseler ile tüccar, esnaf ve küçük esnafın iştiğal ettikleri işlerin dağılımı şu şekilde olmuştur:²⁷⁰⁵

²⁷⁰¹ Atla işleyen ve bulgur üreten değirmen. Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.129-131.

²⁷⁰² Bunların biri Fransızlara birisi Amerikalılara ait olmak üzere ikisi yabancıdır. Diğerleri ise biri Ahmet Bey isminde bir şahsa ait olup özel, biri askeri, birisi de Memleket Hastanesidir. Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.129-131.

²⁷⁰³ Çul dokuyucusu. Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.129-131.

²⁷⁰⁴ İki iplik, üçü un, sekizi çırçır fabrikasıdır. Dört fabrika da çalışmamaktadır. Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.129-131.

²⁷⁰⁵ **Adana**, Adana 1937, s.25.

Türü	Adedi	Türü	Adedi
Küçük Esnaf	255	Oteller	9
Bakkal	155	Kuyumcu	9
Sobacı, Helkeci, Kepek, Arpa vs.	141	Şekerci	9
Berber	80	Eczaneler	8
Manifaturacı	77	Sarraf	7
Tuhafiye, Hırdavatçı	66	Tenekeci ve Camcı	7
Sebzeci ve Manav	66	Mobilya Tüccarı	7
Koza ve Pamuk Tüccarı	49	Lokanta	6
Terzi	48	Komisyoncu	6
Köşker (Papuçcu)	47	Şişe, Çanak, Tabak vs. (züccaciyeci)	6
Marangoz ve Keresteci	45	Hazır Kundura Ticarethânesi	5
Hazır Elbise ve Eski Eşyacı	44	Masaralar (Elektrikle işler, modern)	5
Kunduracı	41	Demirhâne	4
Fırıncı	38	Demir Aletler Tüccarı	4
Borsa ve Simsarları	35	Ziraat Makineleri ve Yedek Aletleri Tüccarı	4
Fabrikalar	33	Hamamlar	4
Aşçı ve Kebapçı	28	Bankalar	4
Kasap	27	Otomobil ve Yedek Parçaları Tüccarı	3
Demirci	25	Halı ve Kilim Tüccarı	3
Hububat Tüccarı	19	Matbaalar	3
Kahvehâne	18	Sinema	3
Dabağ	17	Bağırsakçı	2
Manda ve Öküz Arabaları	15	Dökümhâne	2
Yapan			
Kömür ve Odun Tüccarı	15	Değirmen	2
Hanlar	15	Demir ve Saç Tüccarı	1
Bakırcı	11	Yekun	1543
Saraç	10		

1950’li yıllarda tarımda makineleşme ve sanayileşmeye bağlı olarak Adana’daki ticari faaliyetin ne kadar geliştiğinin önemli göstergelerinden birisi de şehirdeki otel sayısı olmuştur. Nitekim 1936 yılında 9 olan otel sayısı 1953’de 34’e yükselmiştir. Buna göre şehirde bulunan oteller dört sınıfta toplanmıştır. Bunlardan “Erciyes”, “Pamuk”, “Güney” ve “Yunus” palaslar birinci sınıf, Sevil Palas, Doğan Palas, Gaziantep, Ege Palas, Yeni Otel, Park Otel, Cumhuriyet ve Algan Palas ikinci sınıf, Yıldız, Çiftçi, Sakarya, Kozan, Ankara, Emniyet, Bağdat, Yeni Toros, İstanbul, Merkez

ve Seyhan üçüncü sınıf, İzmir, Yenihan, Aşiret Han, Kozan Han, Kayseri ve Konya otelleri de dördüncü sınıf oteller arasında yer almıştır.²⁷⁰⁶

1. Ticaretin Gelişmesi

1.1. Pazar-Panayır-Sergi ve Kongreler

Osmanlı devleti idaresindeki Adana şehir merkezi ile sancağa bağlı bazı mezralarda genellikle Cuma günleri olmak üzere haftada bir gün pazar kurulmuştur. Böylece pazara getirdiği malı satan reaya, cuma namazını kılıp ihtiyacı olan ürünleri aldıktan sonra evine dönebilmiştir.²⁷⁰⁷ Bunun yanı sıra şehirdeki ticari faaliyetin ana etmeni olan pamuk ve pamuk ürünleri için pamuk pazarı adıyla, yağ satmak için de Yağ Câmî önünde birer pazar daha kurulmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise sebze ve meyve pazarı ile zahire ve pamuk pazarı kurulmaya devam etmiştir.²⁷⁰⁸ Bunun yanı sıra kuru sebze ve bilumum hububat ile pamuk için Pazar günü daha kalabalık bir pazar kurulmuştur.²⁷⁰⁹ Ancak 1930'lu yıllarda şehirde bir sebze ve meyve hali bulunmadığı için şehrin güneyine yakın Siptilli adı verilen meydanlıkta büyük bir pazar kurulmuştur. Fakat sağlıklı olmayan ve ıslahı mümkün olmayan pazar ortamından dolayı belediye tarafından 1935 yılında perakende satışlar için bir sebze hali ile bir kasap hali yaptırılmıştır.²⁷¹⁰

1949 yılına gelindiğinde ise şehrin büyümesinin de etkisiyle Belediye Encümeni tarafından alınan kararla Pazar günü Saydam Caddesinde, Pazartesi günü Karşıyaka'da, Salı günü Türk Hava Kurumu yanında, Çarşamba günü Mestanzâde Câmî yakınındaki eski tabakhane yolu üzerinde, Perşembe günü Kalekapusu peynir pazarında, Cuma günü Obalar caddesinde, Cumartesi günü Eski İstasyon meydanında pazar kurulması kararlaştırılmıştır. Bu pazarlarla hem şehir içindeki seyyar satıcıların düzene sokulması hem de muhtelif semtlerde oturan vatandaşın günlük ihtiyaçlarını daha ucuza gidermesi amaçlanmıştır.²⁷¹¹ Fakat bir süre sonra şehirdeki pazar sayısı ikiye düşürülmüştür. Nitekim Demokrat gazetesinin 15 Eylül 1953 tarihli nüshasında yer alan bir haberde günden güne büyüyen şehirde vatandaşların ihtiyaçlarını tek bir pazardan karşılamalarının zorluğundan bahsederek yeni pazarlar açılması yönünde vilayetin

²⁷⁰⁶ A.Mısırlı, *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası*, s.15; *Vatan Adana İlavesi*, s.8.

²⁷⁰⁷ Kurt, *1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri*, s.101-103.

²⁷⁰⁸ Bu bilgi, 06.10.2012 tarihinde Nurettin Çelmeoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir.

²⁷⁰⁹ *Belediyeler*, İstanbul 1933, s.822.

²⁷¹⁰ Akverdi, *a.g.e.*, s.42; *Adana*, Adana 1937, s.39-42.

²⁷¹¹ "Şehirde Günlük Pazar Yerleri Kuruluyor", *Türkedoğru*, 28 Şubat 1949.

belediyeye müracaatta bulunduğundan bahsedilerek çalışmaların kısa sürede neticelenmesi istenmiştir.²⁷¹²

Ürettikleri malların tanıtımına büyük önem veren Adanalı sanayiciler ise cumhuriyetin ilk yıllarındaki egemen ideoloji doğrultusunda düzenlenen yerli malları haftası kutlanmalarına büyük önem vermiştir. Ayrıca şehirde açılan sergilerde de Adana’da üretilen mallar sergilenmiştir.²⁷¹³ Bunun yanı sıra dönemin önemli sergilerinden olan ve her yıl düzenlenen İzmir’deki sergi, üreticiler açısından büyük öneme haiz olmuştur. Nitekim 1927 yılındaki sergide Ziraat Bankası Mensucat Fabrikası’nın ürünleri altın madalya ile ödüllendirilmiştir.²⁷¹⁴ 1928 yılında düzenlenen sergiye ise Adana’yı temsilen Belediye Başkanı Turhan Cemal (Beriker), Ticaret Odası Başkâtibi A. Hilmi Paşa ile Kösezâde Azîz Bey ve Karadayızâde İsmail Efendi’den oluşan bir heyet katılmıştır. Bu sergide Ziraat Bankası Mensucat Fabrikası, Gilodo Fabrikası ve Salih (Bosna) Efendi Fabrikası tarafından üretilen pamuklar, iplikler, Amerikan bezleri, yağlar ve sabunlar sergilenmiştir.²⁷¹⁵

1.2. Uluslararası Tarım Sergisi

Adana pamukçuluğu hakkında takip olunacak esasları, varılacak neticeleri ve mahallî ihtiyaçları tespit etmek üzere Adana Ticaret Borsası tarafından bir pamuk kongresi toplanmasına ve milletlerarası ziraat aletleri ve makineleri sergisinin açılmasına karar verilmiştir.²⁷¹⁶ Alınan bu karar doğrultusunda Nisan 1924 tarihinde “*Birinci Adana Beynelmîlel Ziraat Sergisi*” açılmıştır. Sergide Türkiye’de yetiştirilen her çeşit tarımsal ürün, mevcut tarımsal sanayi mamulleri, imal olunan her çeşit tarımsal üretim aracı, yetiştirilen her cins hayvan ile ithal olunan tarımsal araç ve gereçler sergilenmiştir.²⁷¹⁷ Bu nedenle sergi alanı olarak Ziraat Mektebi’nin yanında ve Seyhan nehri kıyısındaki 50 dönümlük bir arazi hazırlanmıştır. Ayrıca makinelerin tecrübe gösterisi yapabileceği bir de alan oluşturulmuştur. Buna göre sergide çeltik fabrikası, vantilatörlü kalbur, harman makinesi, kültivatör, mibzer, orak makinesi, üç parçalı

²⁷¹² “Şehir İçinde Yeniden Pazar Yeri Kurulacak”, **Demokrat**, 15 Eylül 1953.

²⁷¹³ Ferit Celal, “*Millî İktisat Sahasında*”, **Türk Sözü**, 23 Mart 1927.

²⁷¹⁴ **Türk Sözü**, 2 Teşrinievvel 1927.

²⁷¹⁵ “*9 Eylül Sergisi*”, **Türk Sözü**, 2 Eylül 1928.

²⁷¹⁶ Sergici, **Adana Ticaret Borsasının 50. Yıl Kitabı**, s.25-26. Bu husus 14 Ağustos 1923 tarihinde kurulan I. Fethi Okyar hükümetinin programına “*Ziraatımızı harice tanıtmak ve beynelmîlel münasebatı takviye etmek için Ziraat sergileri açılacaktır. 1340 (1924) senesi zarfında bu maksatla Adana’da bir sergi küşadı için hazırlık yapılmaktadır*” şeklinde yer almıştır. Kazım Öztürk, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul 1968, s.44.

²⁷¹⁷ “*Adana Beynelmîlel Ziraat Sergisi*”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene: 39, No:1 (Teşrinisani 1339/1923), s.4.

tırmık gibi aletler tanıtılmıştır. Yerli firmaların yanı sıra yabancı firmalarında iştirâk ettiği sergiye Almanya'dan 13, Çekoslovakya'dan 7, Fransa'dan 6, ABD'den 4, İngiltere'den 4, İtalya'dan 3, Macaristan'dan 3, Belçika, İsviçre, Hindistan ve İsveç'ten birer firma katılmıştır.²⁷¹⁸ Sergi sonunda kendi alanlarında en iyi olanlar madalya ve takdirname ile ödüllendirilmiştir.²⁷¹⁹

1.3. Birinci Pamuk Kongresi (1924)

1924 Mayısında Adana Valisi Hilmi Uran'ın başkanlığında toplanan kongreye Adana, Tarsus ve Mersin'de bulunan pamuk tüccarları, üreticiler, ihracatçılar ve sanayiciler katılmıştır. Kongre sonunda Adana Borsasının modern bir pamuk borsası haline getirilmesi, dünya pamuk fiyatlarından Adana Borsasını günü gününe haberdar edecek bir radyo sisteminin kurulması, pamuğun işleme ve balyalama gibi işlerini düzenleyen ve uluslararası pamuk ticareti yöntemlerini ve teamüllerini gösteren bütün dünya borsalarının nizamnamelerine uygun bir borsa nizamnamesinin hazırlanması, pamuk standardının ve ihracat işlerinin belirlenmesi, kredi, işçi, makine ve tohum ihtiyaçlarının düzenlenmesi, üretim ve nakliye masraflarının azaltılması için gerekli önlemlerin araştırılması ve bir yıl sonra bütün Türkiye'de pamukla uğraşan tüm kesimlerin katılacağı yeni bir kongrenin yapılması kararlaştırılmıştır.²⁷²⁰

1.4. İkinci Pamuk Kongresi (1925)

İlk kongrede alınan karar uyarınca 1925 yılında ikinci pamuk kongresinin yapılması için hazırlıklara başlanmıştır. Ticaret Vekâleti tarafından ilgili kuruluşlara gönderilen tamimde kongrenin Ağustos 1925'de yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Türkiye'de yetiştirilen pamukların standartları üzerinde durulacağı ifade edilerek İzmir ve Sakarya havzasında pamuk tarımı ile uğraşan tüccar ve üreticilerin de kongrede temsil edilmelerinin zorunlu olduğu duyurulmuştur. Aynı tamimde Adana valisi ve ticaret müdürünün katılımı ile bir tertip komitesi oluşturacağı ve bu komitenin Türkiye'deki bütün mensucat fabrikalarından rapor isteyeceği belirtilmiştir.²⁷²¹

Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'in başkanlığında yapılan II. Pamuk Kongresi'nin ikinci başkanlığını Denizli milletvekili Yusuf Ziya Bey, umûmî kâtipliğini Kurdoğlu

²⁷¹⁸ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.115.

²⁷¹⁹ "Birinci Adana Beynelmîlel Ziraat Sergisi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene: 40, No:10 (Eylül 1340/1924), s.506; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.115; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.45.

²⁷²⁰ Sergici, **Adana Ticaret Borsasının 50. Yıl Kitabı**, s.27.

²⁷²¹ Tamimin metni için bkz. "Adana İkinci Pamuk Kongresi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene: 41, No: 6 (Haziran 1341/1925), s.958.

Faik Bey, umûmî kâtip yardımcılığını ise Adanalı tüccarlardan Mehmed Emin Bey yapmıştır. 11 Ekim 1925 tarihinde Adana Türk Ocağı binasında başlayan kongre, 14 Ekim 1925 tarihinde sona ermiştir.²⁷²²

2. Adana Ticaret ve Sanayi Odası

Osmanlı Devletindeki ilk Ticaret Odası 19 Ocak 1880 tarihinde “*Dersaadet Ticaret Odası*” adıyla, ilk sanayi odası ise 7 Temmuz 1880 tarihinde “*Dersaadet Sanayi Odası*” adıyla kurulmuştur.²⁷²³ Dersaadet Ticaret Odasının açılmasından sonra dönemin diğer önemli ticari şehirlerinde de odalar açılmaya başlamıştır. Bu odalar arasında 1893 yılında açılmış olan Adana Ticaret Odası da yer almıştır.²⁷²⁴ Pamuğun dış ülkelere düzenli bir şekilde satılabilmesi amacıyla kurulmuş olan odanın ilk yönetimi ise şu isimlerden oluşmuştur.²⁷²⁵

Birinci Reis: Mustafa Balizâde Kazım Efendi

İkinci Reis: Fethullah Efendi

Azalar: Oda kâtip-i evveli Aşkiyan Dikran Efendi, Hamali Ahmed Efendi, Darendeli Şakir Efendi, Cebra Sersek Efendi, Gizâde Hacı Said Efendi, Kasabbaşı Mehmet Ağa, Hamali Mehmed Efendi, Naum Türkman Efendi, Sislioğlu Mıgırdıç Ağa ve Bedrosyan Barsum Ağa’dır.

1900 tarihli oda yönetimi ise şu isimlerden oluşmuştur.²⁷²⁶

Birinci Reis: Gergerizâde Ali Said Efendi

İkinci Reis: Tekelizâde Hacı Osman Bey

Azalar: Bağdadizâde Abdulkadir Efendi, Hilmi Efendi, Halil İbrahim Efendi, Boşnak Mehmed Efendi, Hacı Budakzâde Hüseyin Efendi, Fethullah Efendi, Kostaki Efendi, Boberoğlu Yuvanaki Efendi, İlyas Türkman Efendi ve Bızdıkyan Artin Ağa’dır.

Yönetimin büyük ölçüde Türkler ile Ermenilerden oluştuğu Oda, 1909’a kadar pek bir varlık göstermemiştir. Hatta 1909’da Türkler ile Ermeniler arasında meydana gelen “*Adana Olayları*” veya “*Ermeni İğtişası*” olarak da bilinen hadise dolayısıyla faaliyetlerine bir süre ara vermek zorunda kalmıştır. 1910 yılında ise Ziraat Odası ile

²⁷²² İkinci Pamuk Kongresi Zabıtnamesi, İstanbul 1925, s.3; Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.118.

²⁷²³ Murat Koraltürk, *Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)*, İstanbul 2002, s.30-31.

²⁷²⁴ *Adana*, Adana 1937, s.22. Bazı kaynaklarda ise 1894 yılında kurulduğu bilgisi yer almaktadır. *Yurt Ansiklopedisi*, “*Adana*”, s.129; “*Adana Ticaret ve Sanayi Odası*”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1946, s.26; A.Mısırlı, *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası*, s.32.

²⁷²⁵ *Salnâme-i Vilayet-i Adana-1309*, s.51; *Yurt Ansiklopedisi*, “*Adana*”, s.129.

²⁷²⁶ *Salnâme-i Vilayet-i Adana-1319*, s.94-95.

birleşerek “*Ticaret ve Ziraat Odası*” adını almıştır. Ancak 1911 yılında işlemlerin artmasından dolayı “*Ziraat Odası*” ve “*Ticaret Odası*” olarak ikiye ayrılmıştır. Bunu müteakiben 1918 yılına kadar çalışmalarını “*Adana Ticaret Odası*” adıyla sürdürmüştür.²⁷²⁷ 2 Mayıs 1913 tarihinde yapılan seçim neticesinde ise oda yönetimi şu isimlerden meydana gelmiştir.²⁷²⁸

Birinci Reis: Kiragos Keşişyan

İkinci Reis: Dıblanzâde Mehmet Fuat

Reis Muâvini: İbrahim Sadık Bey

Yönetim Kurulu: Bosnalı Salih Efendi, Kalağoğlu Lütfi Bey, Haydarzâde Ali Efendi, Hamalizâde Mehmed Efendi, Deli Mehmed Ağazâde, Hüseyin Efendi, Anastas Efendi, Grigoriyadis ve Biberöglü Yovanaki Efendilerden oluşmuştur.

Başkâtiplik görevini ise Gülzâde Kadir Efendi üstlenmiştir.²⁷²⁹

Ancak I. Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi yıllarında yönetime azınlıkların hâkim olmasından dolayı ciddi bir varlık gösterememiştir.²⁷³⁰ Hatta işgal yıllarında oda yönetimindeki Türkler, Fransızların zorlamasıyla görevlerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Türklerden boşalan yerler ise Ermeni tüccarlar tarafından doldurulmuştur. Bu esnada oda başkanlığı görevi de Kiragos Keşişyan isimli bir Ermeniye verilmiştir.²⁷³¹ Fransızlarla işbirliği içerisinde olan oda yönetimi, işgalcilerin isteği doğrultusunda yazışmalarında resmî dil olarak Fransızca'yı kullanmaya başlamıştır. Ancak işgalin sona ermesiyle birlikte odanın kontrolü tekrar Türklerin eline geçmiştir. Fakat bu esnada odaya ait pek çok eşya ile evrak Ermeniler tarafından imhâ edilmiştir. Buna rağmen tekrar faaliyete geçen oda, 1922-1926 yılları arası Pamukçuzâde Aziz Bey ve Corç Lütfullah Efendi başkanlığında oluşan bir kurul tarafından yönetilmiştir.²⁷³² Tamamen Türk tüccarlardan oluşan bu kurul şu kişilerden meydana gelmiştir.²⁷³³

²⁷²⁷ **Adana**, Adana 1937, s.22-23; “*Adana Ticaret ve Sanayi Odası*”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.26; A.Mısırlı, **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, s.32. Yurt ansiklopedisinde Oda'nın 1914'den sonra Ticaret Nezâretinin kararıyla “*Ticaret ve Sanayi Odası*” olarak adını değiştirdiği bilgisi yer almaktadır. **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.129.

²⁷²⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.45.

²⁷²⁹ Bu dönemde pamuk ticaretinde ve özellikle pamuk ihracatında gerçekleştirilen düzenlemeler neticesinde Oda'ya iki tane pamuk muâyene memuru alınmıştır. **Adana Ticaret Odası 1984-1987 Albümü**, s.24.

²⁷³⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.129.

²⁷³¹ **Adana Ticaret Odası 1984-1987 Albümü**, s.25.

²⁷³² “*Adana Ticaret ve Sanayi Odası*”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.26; A.Mısırlı, **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, s.32.

²⁷³³ **Adana Ticaret Odası 1984-1987 Albümü**, s.25.

Birinci Reis: Ali Sadi Efendi (matbaa sahibi)

İkinci Reis: Hüseyin Dâim Bey (Tüccar-komisyoncu)

Birinci Muâvin: Pamukçuzâde Aziz Efendi

İkinci Muâvin: Alât-ı zirâiyye komisyoncusu Corç Lütfullah Efendi

Azalar: Ayıntâblı Hacı Ali Efendi, Mücavirzâde Mustafa Efendi, Hacı Yusufzâde Lütfi Efendi, Atâ Efendi, Rafet Efendi, Âkif Fevzi Bey, Usta Hasan Ağa, İskender Diyâb Efendi' dir.²⁷³⁴

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte aktif bir şekilde faaliyete geçen Oda, 1924 ve 1925 yıllarında gerçekleştirdiği pamuk kongreleri ile Ticaret Mektebinin açılması için yapmış olduğu girişimlerle adından söz ettirmiştir.²⁷³⁵ Ayrıca 1922 yılında Ceyhan'da, 1923 yılında da Osmaniye'de birer şube açmıştır. 23 Nisan 1925 tarih ve 655 sayılı Odalar Nizamnamesiyle birlikte de resmen teşekkül etmiştir.²⁷³⁶ Sanayi ve ticaret erbabının odaya kayıt olmasını zorunlu kılan bu yasa, Odaların çalışma alanlarını yerellikten çıkararak bölgesel bir niteliğe taşımıştır. Nizamname ile birlikte Odanın yetkisi ve faaliyet alanı da genişletilmiştir. Buna göre daha önce sadece pamukların kontrolünü yaparken 1924'den itibaren düzenli kayıtlar ile istatistikler tutmaya başladığı gibi pamuğun fiyatının oluşmasında da en etkili kurum haline gelmiştir. Bunu, Liverpool pamuk piyasasından öğrendiği günlük pamuk fiyatını tüccarlara duyurmak suretiyle gerçekleştirmiştir. Ayrıca tüccarların bilgi sahibi olması için onlarla ilgili her türlü bilgiyi toplamış, Avrupa ve Amerika'nın mühim ticari haberlerini de Oda neşriyatı olarak yayınlamak suretiyle tüccarların istifadesine sunmuştur.²⁷³⁷ Oda tarafından 1933 yılında bir de "*Tahmin Bürosu*" kurulmuştur. Büro vasıtasıyla ne kadar mahsul elde edileceği önceden belirlenmeye çalışılmıştır.²⁷³⁸ Bu nedenle yıl içerisinde mahsullerle ilgili olarak raporlar hazırlamıştır.²⁷³⁹ Ayrıca bölgede yetiştirilen ürünlerin ekim sahalarını ve verim miktarlarını belirli zamanlarda vilayet geneline gönderdiği tahminciler vasıtasıyla öğrenmek suretiyle yılda üç defa tahmin raporları

²⁷³⁴ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.120.

²⁷³⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.46.

²⁷³⁶ "*Adana Ticaret ve Sanayi Odası*", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.26; A.Mısırlı, **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, s.32.

²⁷³⁷ **Adana**, Adana 1937, s.22-23.

²⁷³⁸ **Adana**, Adana 1937, s.44-45; "*Adana Ticaret ve Sanayi Odası*", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.26; A.Mısırlı, **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, s.27.

²⁷³⁹ **Adana**, Adana 1937, s.44-45

neşretmiştir.²⁷⁴⁰ Odanın tüm bu faaliyetleri ise tüccarların ödedikleri yıllık 2-10 lira arasında değişen aidatlar, kayıt ücretleri, kefalet ve onay harçları ile ürünlerin muâyenesinden alınan ücretler sayesinde gerçekleştirilmiştir.²⁷⁴¹ 1936 yılındaki oda yönetim kurulu ile odaya bağlı teşekküller ve bunlara kayıtlı üyelere dair istatistiki veriler şu şekilde olmuştur:²⁷⁴²

Birinci Reis: İzzet Kocak

İkinci Reis: Basri Arsoy

Birinci Reis Vekili: Nuh Naci Yazgan

İkinci Reis Vekili: Fazlı Arsoy

Üyeler: Sükûti Sözen, Arif Cemal Akıncı, Salih Eroğlu, Ziya Kurttepe, Mahmut Özergin, Osman Altıkulaç, Hasan Atıl, İsmail Hakkı Kozacıoğlu ve Başkâtip vekili General Hilmi Ozansoy'dur.

Teşekkülün Adı	Aza Sayısı
Bakkallar Esnaf Cemiyeti	210
Fırıncılar ve Ekmekçiler Esnaf Cemiyeti	50
Berberler Esnaf Cemiyeti	91
Kunduracılar Esnaf Cemiyeti	45
Köşkerler Esnaf Cemiyeti	57
Tuhafiye ve Manifaturacılar Esnaf Cemiyeti	96
Kasaplar Esnaf Cemiyeti	40
Terziler Esnaf Cemiyeti	45
Keresteciler ve Marangozlar Esnaf Cemiyeti	52

1936 yılında odaya kayıtlı bulunan tüccar ve esnafın miktarı.

Fevkalâde Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	Simsar	Yekun
13	20	52	103	488	577	35	1.288

Odaya kayıtlı şirketlerin türü ve şirket sahiplerinin tabiiyeti.

Tabiiyeti	Anonim	Kolektif	Limited	Kooperatif	Adi Şirket	Fertler	Yekun
Türk	5	4	4	1	47	1.181	1.242
Ecnebi	2	1	1	0	0	7	11
Yekun	7	5	5	1	47	1.188	1.253

²⁷⁴⁰ "Adana Ticaret ve Sanayi Odası", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.I, s.26.

²⁷⁴¹ *Yurt Ansiklopedisi*, "Adana", s.46.

²⁷⁴² *Adana*, Adana 1937, s.25

Şirket sahiplerinin tabiiyet itibariyle dağılımı.

Türk	İran	Alman	Amerikan	İtalyan	İsviçre	Macar	Suriye	Yekun
1.242	3	1	1	3	1	1	1	1.253

Odanın teşkilat yapısına bakıldığında ise başkanlık, oda yönetim kurulu, baş sekreterlik, istihbarat ve neşriyat, muhasebe, muamelat, tescil, istatistik ve tahmin bürosundan meydana geldiği görülmektedir.²⁷⁴³ Ancak Ticaret ve Sanayi Odalarının fonksiyonlarını daha etkili olarak yerine getirebilmeleri için tüccar, sanayici ve esnafın ayrı ayrı meslek teşekkülleri halinde toplanmalarını amaçlayan 4355 sayılı “*Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu*”nun 15 Nisan 1944 tarihinde Adana Ticaret Odası’na uygulanması ile bu teşkilat yapısı değişmiştir. Buna göre mesleki teşkilat 2’si sanayici grubu 12’de tüccar grubu olmak üzere 14’e ayrılmıştır. Bu grupların adları ile buraya dâhil tüccar ve sanayicilerin 1946 yılı itibariyle sayıları şu şekilde olmuştur.²⁷⁴⁴

Sınıfı	Sayısı
Tüccarlar	
Manifatura ve tuhafiyeciler grubu	201
Yiyecek maddeleri tacirleri grubu	189
Madeni eşya, züccaciye ve inşaat malzemesi tacirleri grubu	110
Mensucat maddeleri tacirleri grubu	118
Hububat, bakliyat ve yağlı taneler tacirleri grubu	93
Nakliyat ve mahrukat tacirleri grubu	84
Deri tacirleri grubu	62
Makine ve yedek parça, tıbbi ve kimyevi ecza, fizik ve hekimlik aletleri tacirleri grubu	58
Müteahhit grubu	58
Otel ve eğlence yerleri işletenler grubu	34
Kâğıt ve kırtasiye tacirleri grubu	19
Banka ve sigortalar	11
Sanayiciler	
Gıda Sanayi grubu	34
Pamuk Sanayi grubu	22

4355 sayılı yasa ile Adana Borsası, Ticaret ve Sanayi Odası’ndan ayrılarak bağımsız hale gelmiştir. 1950’de çıkarılan 5590 sayılı “*Ticaret Odaları, Sanayi Odaları, Ticaret Borsaları ve Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği*” yasası ile de tüccar ve

²⁷⁴³ Adana, Adana 1937, s.23.

²⁷⁴⁴ A.Mısırlı, *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası*, s.27; “*Adana Ticaret ve Sanayi Odası*”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.I, s.26.

sanayicilerin bir birlik etrafında örgütlemeleri sağlanmıştır. Bununla birlikte Adana sanayisinin 1950’li yıllardan itibaren katettiği mesafe neticesinde Adana sanayicilerinin 1966 yılından itibaren ayrı bir çatı altında teşkilatlanma istekleri neticesinde müstakil bir Sanayi Odası kurulmuştur. Buna bağlı olarak Ticaret Odası da müstakil bir yapı halini almıştır. Kurumsallaşmasını sağlama yolunda yoğun çaba sarf eden odanın üye sayısı 1960’ların başında 2.500 iken 1970’lerin başında 4.000’e, 1980’lerin başında ise 8.200’e ulaşmıştır. 1952’de 17 olan meslek grubu da 1980’lerde 24’e ulaşmıştır.²⁷⁴⁵

Her yıl bir “*Ticaret Rehberi*” yayınlayan oda, 1946 yılında bu rehber ek olarak bir de “*Oda meslek grupları fihristi*” bastırılmıştır. Bunun yanı sıra odanın 1946 yılı faaliyetleri incelendiği zaman normal faaliyetlerinden başka pamukların ambalajsız ve düzensiz bir şekilde ihraç olunmaması için Ticaret Bakanlığı nezdinde girişimde bulunduğu, Adana’daki Malatya İplik Fabrikasında 370.000 pamuklu kanaviçe imalini sağladığı, mensucat ve çırçır fabrikalarına makine yağı temin ettiği ve dağıtımına tâbi maddelerin dağıtımını ve fiyatları ile ilgilendiği görülmektedir.²⁷⁴⁶

3. Adana Ticaret Borsası (Adana Ticaret ve Zahire Borsası)

Adana’da üretimi yapılmakta olan pamuk, ihraç imkânı olmadığı için 19. yüzyılın ilk yarısına kadar ancak iç talebi karşılayacak kadar ekilmiştir. Ancak Amerikan İç Savaşı ile birlikte Çukurova’da pamuk üretimi de artmıştır. Hatta üretimin artması için çiftçilere birtakım ayrıcalıklar da sağlanmıştır. Bu dönemde Fransızlar tarafından inşâ olunan Mersin-Adana demiryolunun tamamlanmasıyla birlikte artan ticari hareketlilik üretimle birlikte ihracatın da artmasını sağlamıştır. Ancak üretilen pamuğun dünya piyasasından bihaber olarak alınıp satılması üzerine Adanalı tüccarlar ile çiftçiler Adana Ticaret ve Sanayi Odasına başvurarak İstanbul ve İzmir’de olduğu gibi Adana’da da bir pamuk borsasının açılmasını istemişlerdir.²⁷⁴⁷ Bu talebi dikkate alan Adana Ticaret ve Sanayi Odası yönetimi, 22 Mayıs 1913 tarihli kararıyla “*Adana Ticaret Borsası*”nın kurulmasına izin vermiştir.²⁷⁴⁸ Borsanın 4 Eylül 1913 tarihinde

²⁷⁴⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.129-130.

²⁷⁴⁶ “*Adana Ticaret ve Sanayi Odası*”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, s.26.

²⁷⁴⁷ Sergici, **Adana Ticaret Borsasının 50. Yıl Kitabı**, s.5.

²⁷⁴⁸ Bülent Toksöz, “*Adana Ticaret Borsası*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961), s.29. O zaman yürürlükte olan 15 Nisan 1886 tarihli “*Umum Borsalar Nizamnamesi*”ne göre borsalar ancak Odalara bağlı olarak kurulabilmiştir. Bu nedenle Adana Ticaret Borsası, Adana Ticaret Odası’nın aldığı karar üzerine kurulabilmiştir. İzmir (1892) ve Konya (1912) borsalarından sonra açılan üçüncü borsa olmuştur. Sergici, **Adana Ticaret Borsasının 50. Yıl Kitabı**, s.5.

faaliyete geçmesiyle²⁷⁴⁹ daha önce dünya piyasasındaki fiyatlardan habersiz olarak mahsullerini satan çiftçiler, Liverpool ve New York gibi önemli borsalardaki fiyatlardan haberdar olmak suretiyle mahsullerini satmaya başlamışlardır.²⁷⁵⁰ Bunun üzerine borsa yönetimi, dış piyasalardaki pamuk fiyatlarından tüccar ve çiftçileri haberdar kılmak amacıyla Osmanlı Bankası Adana şubesi aracılığıyla Liverpool pamuk borsasına ait fiyatların her gün telgrafla alınmasını sağlamıştır. Bu bağlamda ilk telgraf 14 Ekim 1913 tarihinde alınmıştır.²⁷⁵¹ Bunun yanı sıra pamuk ticaretini düzenlemek amacıyla Le Havre Borsası tüzüğü örnek alınarak bir de pamuk tüzüğü hazırlanmıştır. Bakanlar Kurulu tarafından onaylanan tüzük kısa bir süre içerisinde uygulamaya girmiştir.²⁷⁵²

İzmir Borsası Nizamnamesinin aynen tatbik edildiği borsada pamuk, koza, çığit, susam, buğday, arpa ve yulaf'tan oluşan yedi maddenin alım satımı yapılmıştır.²⁷⁵³ Ancak zamanla işlem gören malların sayısı artmıştır. Buna göre 1936 yılında işlem gören mallar arasında pamuk, pamuk kozası, pamuk çığıdı, buğday, arpa, yulaf, delice, un, kepek, nohut, mercimek, mısır, susam, susam yağı, çığit yağı, çığit küspesi, tahin, yapağı, kıl, iplik, keten tohumu ve ayçiçeği yer almıştır. Bunlardan pamuk, pamuk kozası, pamuk çığıdı, susam, arpa, buğday, yulaf, yapağı, kıl, keten tohumu, ayçiçeği ve delice satışları doğrudan doğruya borsada yapılırken çığit yağı, susam yağı, tahin, küspe, un, kepek, ve iplik satışları ise borsa salonunun darlığı yüzünden buldukları fabrikalarda borsanın kontrolü altında alınıp satılmışlardır.²⁷⁵⁴ Bu nedenle borsa yönetimi tarafından günlük yapılan alım satım işlemlerine dair malın cinsini, miktarını, alan satanın adlarını ve fiyatını ihtivâ eden gündelik piyasa cetveli çıkarılmıştır. Bu cetvellerin birer nüshası da abonelere gönderilmiştir. Ayrıca çiftçi ve tüccarları dünya

²⁷⁴⁹ **Adana**, Adana 1937, s.46. Borsa'nın açılışına çeşitli meslek erbabından 261 kişi katılmıştır. İlk yıllarda işlemlerini Ticaret Odası binasında kendisine tahsis edilen bir odada yapmıştır. 1948 yılında muâmele salonu vazifesini görmek üzere Yıldız Gazinosu olarak kullanılan binayı kiralamıştır. Sergici, **Adana Ticaret Borsasının 50. Yıl Kitabı**, s.6; Toksöz, "*Adana Ticaret Borsası*", s.29.

²⁷⁵⁰ **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.130; Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, s.34.

²⁷⁵¹ www.adanab.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=78. Erişim tarihi: 27.03.2012; Sergici, **Adana Ticaret Borsasının 50. Yıl Kitabı**, s.7-8.

²⁷⁵² www.adanab.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=78. Erişim tarihi: 27.03.2012; **Yurt Ansiklopedisi**, "*Adana*", s.130.

²⁷⁵³ www.adanab.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=78. Erişim tarihi: 27.03.2012; **Adana**, Adana 1937, s.46.

²⁷⁵⁴ Borsa tarafından pamuk ve susamın saf ve temiz bir halde ihracı için esaslı kontroller yapılmıştır. Bilhassa pamuk prese edilirken prese sandığının başında daimi bir memur bulundurulmuştur. Prese edilen pamuk balyasının içine borsa adına fabrikanın mührü ile prese memurunun, borsa kontrolörünün imzaları, prese edildiği tarihin yazılı olduğu bir karton konularak kurşun damga vurulmuştur. Bu şekilde iyi ve kötü cinsler birbirine karıştırılmayarak yabancı maddelerin balya içine girmesi önlenmiştir. "*Adana Ticaret ve Zahire Borsası*", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul 1946, s.27; Süleyman Sergici, "*Adana Borsası*", **Adana Ticaret Gazetesi Fevkalâde Nüsha**, S.86 (29 Birinciteşrin 1934), s.26-28.

piyasalarından haberdar kılmak amacıyla Liverpool ve Newyork pamuk fiyatları ile İstanbul ve İzmir Borsalarının hububat fiyatları alınarak borsa salonunda ve pazar yerindeki borsa şubesinde halka ilan edilmiştir. Bunun yanı sıra köylünün satmak üzere arabasıyla pazara getirdiği pamuk kozası ile her türlü tahılları pazar yerinde bulunan memurları aracılığıyla kontrol etmiştir. Ayrıca mevsime bağlı olarak pazar yerinde açtığı geçici borsa şubesinde de tescil işlemi yaparak umuma ilan etmiştir.²⁷⁵⁵

9 kişilik ilk borsa encümeni için yapılan seçimin 6'sını şehirdeki ticari konulardaki hâkimiyetlerinden dolayı Ermeni ve Rum asıllı tüccarlar kazanmıştır.²⁷⁵⁶ İlk borsa komisyonuna ise valilik tarafından Bağdadizâde Abdurrahman Bey, Şeyh Garipzâde Fuat Bey, Karayusufoğlu Anastas Efendi, Dilferiyan Boğos Efendi, Ohanyan Agop Efendi, Merküryan ve Deutsche Orient Bank Müdürü Gatenyo atanmıştır.²⁷⁵⁷ Bunlara ilave olarak Ticaret Odası da kendi üyeleri arasından Bosnalı Salih Efendi ile Yovanaki Biberoglu'nu temsilci aza olarak tayin etmiştir.²⁷⁵⁸ Üyelerin çoğunun yabancı ve azınlık olması borsanın tatil gününü de etkilemiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde tatil günü Cuma olarak uygulanmasına rağmen Borsada 1915 yılı başına kadar Pazar olarak uygulanmıştır.²⁷⁵⁹

İşgal yıllarında idaresi Ermenilerin eline geçen borsa aktif olarak faaliyette bulunamamıştır. Bununla birlikte işgalci Fransızlardan dolayı borsadaki her türlü yazışma Fransızca olarak yapılmıştır. Ancak düşman işgalinin 5 Ocak 1922'de sona ermesini müteakiben 9 Şubat 1922'de yapılan encümen seçimleriyle birlikte tekrar aktif olarak faaliyete geçmiştir.²⁷⁶⁰ Buna göre yeni idare heyeti Arifzâde Asım (Özbilen) başkanlığında Hüseyin Daim Bey, Yusuf Ziya Efendi, Bilal Şabanoğlu, Pamukçuzâde

²⁷⁵⁵ Adana, Adana 1937, s.47; Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde, s.109.

²⁷⁵⁶ İlk toplantısını 6 Eylül 1913 tarihinde yapan borsa heyeti reisliğine Anastas Efendi'yi, reis vekilliğine Bosnalı Salih Efendi'yi, sandık eminliğine Doyçe Oryant Bank müdürü Gatenyo seçilmiş, borsa kâtipliğine Ohenes Kunduracıyan, borsa komiserliğine ise Suphipaşazâde Abidin Ramazanoğlu tayin edilmiştir. Sergici, Adana Ticaret Borsasının 50. Yıl Kitabı, s.7.

²⁷⁵⁷ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", s.46.

²⁷⁵⁸ Sergici, Adana Ticaret Borsasının 50. Yıl Kitabı, s.6.

²⁷⁵⁹ Varlık, Adana Sanayi Tarihi, s.199.

²⁷⁶⁰ "Adana Ticaret ve Zahir Borsası", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C.I, s.27.

Hasan Efendi, Ağazâde Hüseyin Efendi ve Corç Lütfullah Efendi'den oluşmuştur.²⁷⁶¹ İşgalin bitmesiyle birlikte yazışmalarda Türkçe olarak yapılmaya başlanmıştır.²⁷⁶²

6 Mart 1924 tarihinde gerçekleştirilen seçimler neticesinde yeni borsa encümeni, İtibar-ı Milli Bankası müdürü Yusuf Ziya Bey, Bursalı Mehmet Emin Bey, Hüseyin Daim Bey, Yusuf Ziya Çağlı, Şabanoğlu Bilal, Köseoğlu Yusuf, Bosnalı Asım Bey'den oluşmuştur. Bu dönemde dış piyasaların yakından takibi, telsiz merkezi kurulması, yabancı borsaların nizamnamelerin çevrilerek Adana'ya uygun bir nizamname hazırlanması, pamuğa standartlar getirilmesi, pamuk kongresi toplanması, uluslararası ziraat alet ve makineleri sergisi açılması, öğretici yayınların takibi ve Adana'da ticaret okulu açılması gibi çalışmalarda bulunulması kararlaştırmıştır. Bu kararların kısa zamanda uygulamaya konulduğunu 1924 ve 1925 yıllarında gerçekleştirilen pamuk kongreleri, 1924 yılında gerçekleştirilen uluslararası zirâat alet ve makine sergisi göstermektedir. Ayrıca bu encümen dönemine tesadüf eden 1925 yılı ortasında borsa kendi hizmet binasına kavuşmuştur.²⁷⁶³

1944 yılında Adana Ticaret ve Sanayi Odası'ndan ayrılan borsa çalışmalarını bağımsız olarak sürdürmüştür.²⁷⁶⁴ 1951 yılında borsa bünyesinde meslek komiteleri oluşturulmuştur. Ancak üyelerin azlığı nedeniyle bir süre sonra kapatılmıştır. Bu esnada 1948 yılında Ceyhan, 1956 yılında da Osmaniye'de Ticaret Borsaları kurulmuştur.²⁷⁶⁵

4. Adana'da Bankacılık

Çukurova bölgesindeki ilk bankalar ihracatın gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ilk olarak "*Menafi Sandıkları*" kurulmuştur.²⁷⁶⁶ Bu sandıklar

²⁷⁶¹ Sergici, *Adana Ticaret ve Zahir Borsası*, s.140. Bir dönem Adana valisi olarak görev yapmış olan Hilmi Uran hatıralarında, büyük bir pamuk istihsal ve satış merkezi olan Adana'da göreve başladığı zamanlarda borsa olmadığından çiftçiler ile tüccarların dünya pamuk fiyatları hakkındaki malumatı aslen Lüblanlı bir Katolik olan Corc Lütfullah'tan öğrendiklerini belirtmiştir. Uran, *Hatıralarım*, s.167.

²⁷⁶² "*Adana Ticaret ve Zahir Borsası*", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.I, s.27; *Adana*, Adana 1937, s.46.

²⁷⁶³ Sergici, *Adana Ticaret ve Zahir Borsası*, s.140; Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.199.

²⁷⁶⁴ "*Adana Ticaret ve Sanayi Odası*", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.I, s.26.

²⁷⁶⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, "*Adana*", s.130.

²⁷⁶⁶ Mithat Paşa tarafından Niş ve Tuna Valilikleri sırasında köylüye az faizle ve kolayca kredi verebilmek gayesiyle 1863 yılında "*Memleket Sandıkları*" adı verilen müessese meydana getirilmiştir. 1883 yılında sandıklara sürekli bir sermaye kaynağı sağlamak için âşarın onda biri oranında menafi hissesi adıyla ek bir vergi konulmuş, sandıkların adı da "*Menafi Sandıkları*"na çevrilmiştir. Faaliyetlerini uzun süre başarılı bir şekilde devam ettiren sandıklar, borçların geri alınamaması ve kötü idare yüzünden işlemez hale gelmiştir. Bunun üzerine 1888 yılında Menafi Sandıkları kaldırılarak yerine Ziraat Bankası kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: Elli Senelik Hayat ve Faaliyetleri (1888-1938)*, Ankara 1938; "*Memleket Sandıkları*", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1952, s.211; Kazım Köylü, *Ziraat İktisadı, Zirâî İşletmecilik*, Ankara 1963, s.300-301; Şekip Yeğin, "*Türkiye'de Kooperatiflerin Kuruluş ve Gelişimleri*", *Adana İktisadi ve Ticari İlimler*

ilerleyen süreçte Ziraat Bankasına dönüşmüştür.²⁷⁶⁷ Adana Ziraat Bankası şubesi ise 1889'da 217.992 kuruş sermaye ile kurulmuştur. 1920 yılına gelindiğinde ise sermayesi 19.653.876 kuruşa yükselmiştir. Menafi Sandığından sağlanacak kaynakla % 10 faiz karşılığında tarım kredisi verme ve dışarıdan tarım makineleri getirtmek amacıyla açılmış olan banka, makine ithaline ancak 1910 yılında başlayabilmiştir.²⁷⁶⁸ Bunun yanı sıra özellikle kredi vermede bir hayli cömert davrandığı görülmektedir. Nitekim 1897 yılında Adana'daki 1.716 müşterisine 2.681.802 kuruş kredi kullandırtmıştır.²⁷⁶⁹ 1908 yılında müşteri sayısı 4.100'e, kullandırılan kredi miktarı ise 4.4 milyon kuruşa yükselmiştir. Bankanın bölgedeki etkinliğini 1889-1903 yılları arasında tüm ülkede açtığı her 100 liralık kredinin yaklaşık % 7'sini Çukurova bölgesine bilhassa da Adana'ya vermesi göstermektedir.²⁷⁷⁰

Ziraat Bankası Tarafından 1889-1903 Yılları Arasında Verilen Krediler İçerisinde Adana'nın Payı²⁷⁷¹

Yıllar	Verilen Kredinin		Yıllar	Verilen Kredinin	
	Kuruş Olarak Ortalama Değeri	Oranı (%)		Kuruş Olarak Ortalama Değeri	Oranı (%)
1889	835	2	1898	985	5
1890	1.743	3	1899	1.356	6
1891	1.944	7	1900	1.543	12
1892	1.692	7	1901	1.523	10
1893	1.779	8	1902	1.156	6
1894	2.018	10	1903	1.632	9
1895	1.634	5	Ortalama	1.569	7
1896-97	-----	-----			

Bölgede açılan ilk bankaları 20. yüzyıl başında Osmanlı Bankası, 1909'da Die Deutsche Orienbank ve işgal yıllarında La Banque Française de Syrie'nin şubesinin açılması takip etmiştir. Genel anlamda yabancıların çıkarları doğrultusunda faaliyet göstermiş olan bu bankalar, Düyun-u Umumiye ile birlikte çalıştıkları gibi gayrimüslim

Akademisi Dergisi, S.3, 1974 (Mart), s.133; Cevat Geray, "Kooperatifçilik ve Tarihsel Gelişimi", **Prof. Dr. Fadıl H. Sur'un Anısına Armağan**, Ankara 1983, s.589-600.

²⁷⁶⁷ Ancak iki kuruluşunda arazi ve ürün karşılığında kredi vermesinden dolayı küçük çiftçiler krediden yararlanamamışlardır. Bu nedenle kredileri alan büyük çiftçiler, daha yüksek faizlerle küçük çiftçilere vermiştir. Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.174.

²⁷⁶⁸ **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.38-39.

²⁷⁶⁹ Güran, **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı**, s.245.

²⁷⁷⁰ Tefik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 1998, s.157; **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.38-39.

²⁷⁷¹ Quataert, **a.g.e.**, s.304-305.

nüfusun yoğun olarak yaşadığı Sis (Kozan), Payas ve Haçin'de de (Saimbeyli) şube açmışlardır.²⁷⁷²

Bankaların dışında yabancı şirket ve kuruluşlarda tarımsal araç almak isteyenlere kredi açmışlardır. Bunun yanı sıra bölgede tefecilik de oldukça yaygındır. Bankaların toprak ya da ürün karşılığı kredi vermelerinden dolayı bunlardan yararlanamayan küçük üreticiler tefecilere başvurmak zorunda kalmıştır. Nitekim 1890'larda bölgede araştırmalar yapan Vital Cuinet, tefecilerin 4 ay vade ile verdikleri borç için en az % 20 faiz aldıklarını bunun yanı sıra ürünün de % 15'ine el koyduklarını belirterek, *"Bu vilâyette üretimin ve üretim tekniğinin az gelişme göstermesinin nedenlerinden biri de köylüyü kemiren tefeciliktir. Bölgenin nüfusu, gelecek ekimler için hemen hemen hiç stok ayıramıyor. Ve köylüler ekim vakti geldiğinde aynı zamanda bankacılık da yapan bazı Rumlardan para almak durumundadırlar"* demektedir. Bankalardan kredi alamadığı için tefecilerin eline düşen küçük çiftçiler ise bir süre sonra aldıkları borcu ödeyemedikleri için topraklarını kaybetmeye başlamışlardır.²⁷⁷³

Adana'da cumhuriyetin ilk yıllarında Ziraat Bankası, Osmanlı Bankası, Selanik Bankası ve İtibar-ı Milli Bankasının şubeleri faaliyet göstermiştir. 1926 yılında Adana'yı ziyaret eden Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası, İtibar-ı Milli Bankası şubeleri ile Selanik Bankası, Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası şubelerinin bulunduğunu belirterek İtibar-ı Milli Bankası ile Ziraat Bankası'nın çiftçilere önemli yardımları olduğunu ifade etmiştir. Özellikle İtibar-ı Milli Bankasının Türk üreticilerine verdiği borç sayesinde bölgede pamuk tarımı yapan çiftçilerin muvaffak olduğunu, yabancı bankaların ise sermayesini dar ve zararlı bir zihniyetle Türk köylülerine faydalı olmaktan uzak durmayı kendilerine ilke edinmiş olduklarını, paraya ihtiyacı olan çiftçilere ve tüccarlara karşı asık suratlı ve çekingen bir tutum alarak yardımdan çekindiklerini belirtmiştir.²⁷⁷⁴

İtibar-ı Milli Bankasının 1927 yılında İş Bankası ile birleşmesi üzerine bankanın faaliyetleri 1 Temmuz 1927 tarihinden itibaren İş Bankası tarafından yürütülmeye başlanmıştır.²⁷⁷⁵ 1936 yılına gelindiğinde Adana'da İş Bankası, Ziraat Bankası, Osmanlı

²⁷⁷² **Yurt Ansiklopedisi**, "Adana", s.38.

²⁷⁷³ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.185.

²⁷⁷⁴ **Ayn Tarihi**, C.II, No: 33, 1926.

²⁷⁷⁵ Banka Genel Müdürü Celal Bey (Bayar) tarafından 11 Temmuz 1924 tarihinde yapılan açıklamada aynı yıl içinde İstanbul, İzmir, Adana ve Samsun'da birer şube açılacağı ifade edilmiştir. Ancak İzmir

Bankası ve Selanik Bankası'nın faaliyet gösterdiği belirlenmiştir.²⁷⁷⁶ 1940'lı yıllarda ise şehirdeki banka şubesi sayısı Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası ve Türkiye Emlak Bankası olmak üzere üçe düşmüştür.²⁷⁷⁷ Ancak 1945'den itibaren şehirdeki bankacılık faaliyetinin hızlandığı görülmektedir. Nitekim bu tarihten itibaren 6 Ocak 1945 tarihinde Emlak ve Eytam Bankası,²⁷⁷⁸ 29 Kasım 1946 tarihinde Yapı ve Kredi Bankası,²⁷⁷⁹ 16 Aralık 1946 tarihinde Türkiye Emlak Kredi Bankası,²⁷⁸⁰ 24 Haziran 1949 tarihinde Türk Ticaret Bankası,²⁷⁸¹ 2 Haziran 1951 tarihinde Türkiye Garanti Bankası,²⁷⁸² 13 Mart 1952 tarihinde Türkiye Kredi Bankası,²⁷⁸³ 7 Mayıs 1953 tarihinde Sümerbank,²⁷⁸⁴ 8 Temmuz 1953 tarihinde Halk Bankası,²⁷⁸⁵ 19 Ocak 1954 tarihinde Yapı Kredi Bankasının Karasoku Mahallesi Şubesi,²⁷⁸⁶ 9 Şubat 1954 tarihinde Türk Ekspres Bankası,²⁷⁸⁷ 20 Mart 1954 tarihinde Türkiye Vakıflar Bankası,²⁷⁸⁸ 6 Mayıs 1955 tarihinde Demirbank,²⁷⁸⁹ 18 Haziran 1955 tarihinde Pamukbank²⁷⁹⁰ ve 23 Aralık 1955 tarihinde İstanbul Bankası²⁷⁹¹ şubelerinin açılması için Bakanlar Kurulu tarafından

şubesi 1925, Adana ve Samsun şubeleri ise 1927 yılında açılmıştır. Kocabaşoğlu, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, s.55, 75, 101, 117-118.

²⁷⁷⁶ Adana, Adana 1937, s.27.

²⁷⁷⁷ Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.186.

²⁷⁷⁸ BCA, 030.18.01.02.107.91.19. Tel gazetesinde yer alan 6 Aralık 1955 tarihli bir haberde bankanın Abidinpaşa caddesi üzerinde yer alan binasının üzerine ilave inşaat yapıldığı ve inşaatın bitmek üzere olduğu haberine yer verilmiştir. "Emlak Bankası İnşaatı Bitiyor", **Tel**, 6 Aralık 1955.

²⁷⁷⁹ BCA, 030.18.01.02.112.75.18. Bankanın Yeni Otel altında açılması kararlaştırılmıştır. "Yapı Kredi Bankası", **Demokrat**, 14 Eylül 1946. Açma izni 29 Kasım 1946 tarihinde alınmış olan şubenin açılışı 6 Ocak 1947 tarihinde gerçekleştirilmiştir. "Yapı ve Kredi Bankası Dünden İtibaren Çalışmaya Başladı", **Bugün**, 7 Ocak 1955.

²⁷⁸⁰ BCA, 030.18.01.02.112.79.18.

²⁷⁸¹ Abidinpaşa caddesi üzerinde açılmıştır. "Türk Ticaret Bankası Açılıyor", **Türkedoğru**, 20 Haziran 1949; "Türk Ticaret Bankası Açıldı", **Türkedoğru**, 24 Haziran 1949.

²⁷⁸² BCA, 030.18.01.02.125.43.2. Açma izni 2 Haziran günü alınmış olan şubesinin açılışı 20 Ağustos 1951 tarihinde gerçekleştirilmiştir. "Garanti Bankası Bir Şube Açacak", **Seyhan**, 5 Mart 1951; "Garanti Bankasının Adana Şubesi Açıldı", **Vatandaş**, 21 Ağustos 1951.

²⁷⁸³ BCA, 030.18.01.02.128.21.16. Bankanın Adana şubesi 10 Temmuz 1952 tarihinde Küçük Saat'in karşısında açılmıştır. "Kredi Bankası Açıldı", **Vatandaş**, 11 Temmuz 1952.

²⁷⁸⁴ "Sümerbank Adana Şubesi Açılıyor", **Demokrat**, 28 Nisan 1953; "Sümerbank'ın Adana Şubesi Törenle Açıldı", **Türk Sözü**, 7 Mayıs 1953; "Sümerbank Banka Şubesi Dün Açıldı", **Demokrat**, 8 Mayıs 1953.

²⁷⁸⁵ BCA, 030.18.01.02.132.52.15. Açma izni 8 Temmuz 1953 tarihinde alınmış olan şubenin açılışı 19 Ekim 1953 tarihinde gerçekleştirilmiştir. "Halk Bankasının Adana Şubesi Yarın Açılıyor", **Demokrat**, 18 Ekim 1953.

²⁷⁸⁶ BCA, 030.18.01.02.131.111.9.

²⁷⁸⁷ BCA, 030.18.01.02.135.17.4.

²⁷⁸⁸ BCA, 030.18.01.02.135.25.2.

²⁷⁸⁹ BCA, 030.18.01.02.139.43.12; "Demirbank Şube Açıyor", **Seyhan**, 13 Haziran 1955.

²⁷⁹⁰ BCA, 030.18.01.02.139.54.15; "Pamukbank Açılış Töreni Dün Yapıldı", **Hür Fikir**, 2 Haziran 1955. Abidinpaşa caddesi üzerinde yer alan Ticaret Odası'nın alt katında açılmıştır. "Pamukbank Bugün Açılıyor", **Bugün**, 2 Haziran 1955.

²⁷⁹¹ BCA, 030.18.01.02.141.107.2.

onay verilmiştir. Ayrıca Merkez Bankasının bir şube açması doğrultusunda da çalışmalar yapılmıştır.²⁷⁹²

Adana'nın ticari konumu nedeniyle şehirde çok sayıda sigorta şirketi faaliyet göstermiştir. Nitekim 1925 Devlet Sâlnâmesine göre Adana'da Şark Sigorta A.Ş. acenteliği, Union Sigorta Şirketi acenteliği, Assicurazioni Generali Sigorta Şirketi acenteliği ile Milli Türk Sigorta acenteliğinin faaliyette bulunduğu görülmektedir.²⁷⁹³

4.1. Akbank

Cumhuriyetin ilk yıllarında yapmış oldukları yatırımlarla Adana ekonomisinde söz sahibi olan Kayserili tüccarlar, mâli bir kurumun yokluğunu hissetmeye başlamışlardır. Oluşturulacak kurum sayesinde dokuma sanayinin finansman sorununun da çözülecek olması üzerine harekete geçen Ömer Sabancı, Bekir ve Ahmet Sapmaz, Nuri Has, Behice Naci Yazgan, Mustafa Özgür ve İbrahim Tekin gibi sanayiciler 1948 yılında 83 kişilik bir kurucu meclisle Akbank'ı kurmuşlardır. Bankanın 5.700.000 liralık sermayesinin büyük kısmını da Kayserililer karşılamıştır. Bu nedenle bankaya “*Adana'daki Kayserililer Bankası*” anlamında ve kurucu üyelerin önemli bir kısmının varlıklarının kaynağının pamuk olmasından dolayı “*Akbank*” adı verilmiştir. İlk şubesini 30 Ocak 1948 tarihinde Adana'da, ikinci şubesini 14 Temmuz 1948 tarihinde Ceyhan'da açan ve yerel bir banka görünümünde olan Akbank, bu görünümünden kurtulmak isteyince 14 Temmuz 1950 tarihinde İstanbul, 1951 yılında İzmir ve Ankara, 1952 yılında da Kayseri'de birer şube açmıştır. Bu arada 1952 yılı itibariyle sermayesini 15.000.000 liraya yükselterek ulusal bir banka olma yolunda hızla ilerlemeye başlamıştır. 1954 yılında genel merkezini İstanbul'a taşıyarak şube sayısını 30'a yükselten bankanın hisselerin tamamı 1960'ların başında Sabancılar'a geçmiştir. Bunun üzerine yatırımlarına hız veren banka 1966'da SASA, 1968'de Temsa, 1971'de Pilsa ve Teksa ile 1972'de Exsa'nın kurulmasına iştirâk etmiştir.²⁷⁹⁴ Bu bağlamda 1948-1980 yılları arasında bankanın şube, personel ve mevduat durumu şu şekilde olmuştur.²⁷⁹⁵

²⁷⁹² “Merkez Bankasının Bir Mümessili Şehrimizde”, *Vatandaş*, 5 Ekim 1951.

²⁷⁹³ *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.91.

²⁷⁹⁴ Varlık, *Adana Sanayi Tarihi*, s.187; *Vatan Adana İlavesi*, s.8; Zafer Toprak, “*Akbank'ın Kuruluşu ve Kurucu Ortaklar*”, *75 Yılda Paranın Serüveni*, İstanbul 2008, s.127-129; “*Akbank*”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C.XI, İstanbul 1960, s.10-12; *Akbank Türk Anonim Ortaklığı Esas Mukavelesnamesi*, Ankara 1947.

²⁷⁹⁵ *Yurt Ansiklopedisi*, “Adana”, s.99.

Yıllar	Şube Adedi	Personel Adedi	Mevduat
1948	2	31	2.074.000
1960	59	979	209.983.000
1970	250	4.050	3.066.924.000
1975	477	7.556	15.879.182.000
1980	585	9.874	114.726.865.000

E- Ekonomi İle İlgili Kooperatifler, Kurum ve Kuruluşlar

Çalışma dönemimiz içerisinde Adana’da pek çok ekonomi ile ilgili kooperatif, kurum ve kuruluşun faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunlar arasında göçün etkisiyle meydana gelen hızlı nüfus artışına bağlı olarak yaşanan konut sıkıntısından dolayı yapı kooperatiflerin fazlalığı dikkat çekmektedir.

1. Kooperatifler

Adana Tarım Kredi Kooperatifi

Tarımsal faaliyetleri desteklemek amacıyla kurulmuştur. Kooperatifin 1933-1937 yılları arasında Adana’nın ilçe ve köylerindeki şube ve ortak sayısına dair veriler şu şekildedir:²⁷⁹⁶

Yıl	Şube Sayısı		Ortak Sayısı
	İlçe	Köy	
1933	4	26	691
1934	4	30	883
1935	5	23	1.045
1936	2	17	698
1937	5	24	1.144

Çukobirlik (Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği)

15 Ekim 1940 tarihinde Adana, Ceyhan ve Tarsus Pamuk Tarım Satış Kooperatiflerinin bir araya gelerek 394 ortakla oluşturdukları bir kooperatifler birliğidir.²⁷⁹⁷ Kooperatiflerin ürünlerini alıp işlemek, iç ve dış pazarlarda alıcı bulmak, üretim için gerekli araç-gereci toptan sağlamak ve üreticiye kredi vermek amacıyla 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu’na göre kurulmuştur.²⁷⁹⁸ Bütün pamuk üreticilerini kapsayan bir tarım kooperatifi olmayıp daha ziyade büyük üreticilerden meydana gelmiştir.²⁷⁹⁹ Buna göre birliğin üye kooperatif sayısı 1950’de 6’ya, 1960’da 17’ye çıkmıştır. 394 ortakla kurulan birliğin ortak sayısı 1953’de 2.500’e 1960’da

²⁷⁹⁶ 1934-1937 Tarım İstatistikleri, s.491; 1928-1936 Tarım İstatistikleri, s.322.

²⁷⁹⁷ Çukobirlik 1940-1972, Adana 1972, s.8.

²⁷⁹⁸ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.76.

²⁷⁹⁹ Kara, “Çukurova’da Pamuk”, s.180.

8.000'e, 1960 sonlarında ise 30.000'e yükselmiştir. 1953 yılı itibariyle sermayesi 600.000 liraya ulaşmıştır.²⁸⁰⁰

Bağlı kooperatifler aracılığıyla aldığı pamuğu kendi tesislerinde işleyen Çukobirlik'in 8 sawgin, 5 rollergin prese işletmesi ve tarıma dayalı entegre tesisi bulunmaktadır.²⁸⁰¹ Birliğin sahip olduğu sınaî tesislerden birisi de cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan "Belçika Fabrikası"dır. Belçikalı ortakları tarafından Ziraat Bankasına devredilen fabrikayı 1951 yılında Çukobirlik satın alarak faaliyete geçirmiştir.²⁸⁰² 1960'lı yıllarda bölgede yetiştirilen meyve ve sebzenin değerlendirilmesine yönelik bir konserve fabrikası kurmak içinde girişimlerde bulunmuş ise de herhangi bir sonuç elde edememiştir.²⁸⁰³

Çukurova Zerbank Mensupları Kooperatifi

Satın alacağı istihlâk maddelerini ortaklarına dağıtmak ve ortaklarının ihtiyaçlarını karşılayacak teşebbüslerde bulunmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 30 Eylül 1942 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸⁰⁴

Memurlar İstihlâk Kooperatifi

Gerek kendi gerekse başka istihlâk kooperatifleriyle birleşerek satın aldığı istihlâk maddelerini ortaklarına ve beslemeye mecbur olduğu nüfus adedine göre eşit şekilde dağıtarak kooperatif kültürünün intişarına çalışmak amacıyla kurulmuştur. Bakanlar Kurulunun 16 Aralık 1942 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸⁰⁵ Adana merkezli kurulmuş olmakla birlikte Seyhan vilâyeti genelinde faaliyet göstermiştir. Kooperatif işleri umumî ortaklar heyeti tarafından 1 yıllığına seçilen 7 azadan oluşan meclis tarafından yerine getirilmiştir. Buna göre ilk idare meclisi Cevdet Şenol (Defterdâr), Kemal Hakgüder (Mintika İktisat Müdürü), İsmail Burduroğlu (Borsa azası), Daniş Arıkoğlu (Belediye azası), Hasan Atıl (Ticaret Odası azası), İhsan (Ticaret Okulu öğretmeni) ve Ekrem Atakay (D.D.Y. mesul muhasibi)'dan oluşmuştur.²⁸⁰⁶

²⁸⁰⁰ A. Mısırlı, *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası*, s.33.

²⁸⁰¹ *Yurt Ansiklopedisi*, "Adana", s.77.

²⁸⁰² "1951-52 Pamuk Kampanyası", *Yeni Adana*, 23 Haziran 1951; "Bugün Bir Fabrikanın Açılış Töreni Yapılıyor", *Yeni Adana*, 10 Eylül 1951.

²⁸⁰³ "Konserve Fabrikası İçin Etüdler Yapılıyor", *Yeni Adana*, 10 Eylül 1951.

²⁸⁰⁴ *BCA*, 030.18.01.02.100.86.8.

²⁸⁰⁵ *BCA*, 030.18.01.02.100.105.13.

²⁸⁰⁶ *Adana Memurlar İstihlâk Kooperatifi Statüsü*, İstanbul 1944.

Yeşilyurt Tarım ve Barındırma Kooperatifi

Mülkiyet ortaklarına ve kooperatife ait arazi üzerinde ziraî mahsul yetiştirmek ve bu işin tahakkuku için lüzumlu görülecek teşebbüslerde bulunmak ve ortaklarını barındıracak evler yapmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 19 Eylül 1946 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸⁰⁷

Adana Deri ve Dikim İşleri Esnaf Sanat Kooperatifi

Ortaklarının mesleki ihtiyaçları bulunan her türlü iptidai maddeleri sağlamak, ortakları tarafından imal olunan eşyayı satmak ve müşterek imalathaneler açmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 13 Kasım 1947 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸⁰⁸ İlk kooperatif yönetimi tabak Danyal Turgut Buldurgan başkanlığında oluşmuştur. Buna göre başkan vekilliğine terzi Şaban Zeki Sağay, müdürlük vazifesi görmek üzere murahas azalığa köşker Hacı Duran Balyemez ve idare komitesine kunduracı Fuat Özbilen, elbiseci Hidayet Karuç ve Şaban Zeki Sağay seçilmiştir.²⁸⁰⁹

Çukurova Madeni Sanatlar Esnaf Kooperatifi

Ortaklarının mesleki ihtiyaçlarını teşkil eden her türlü iptidai maddeyi sağlamak, imal ettikleri eşyayı satmak ve bu eşyanın en elverişli şekilde sürümünü temin etmek amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 31 Aralık 1948 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir. Bakırcılar, helkeçiler, sobacılar, tenekeçiler ve kalaycıların iştirak ettiği²⁸¹⁰ ilk idare heyeti Mehmet Ertan başkanlığında, Namık Yarman'ın ikinci başkanlığında, müdürlük vazifesi görmek üzere murahas aza Faik Görgün ile Cavit Gül, Kazım Ökten, Cemal Yaylacı ve Habip Alben'den oluşmuştur.²⁸¹¹

²⁸⁰⁷ BCA, 030.18.01.02.111.60.7.

²⁸⁰⁸ BCA, 030.18.01.02.115.71.12.

²⁸⁰⁹ “Deri ve Dikim İşleri Kooperatifi”, **Seyhan**, 15 Aralık 1947. Kooperatifin tüzüğü için bkz. “Adana Deri ve Dikim İşleri Esnaf Kooperatifi Esas Mukavelenamesi”, **Seyhan**, 29 Aralık 1947.

²⁸¹⁰ “Yeni Bir Kooperatif”, **Seyhan**, 22 Aralık 1947; BCA, 030.18.01.02.118.85.9.

²⁸¹¹ “Çukurova Madeni Sanatlar Kooperatifi Kuruluyor”, **Türkedoğru**, 31 Ocak 1949; “Çukurova Madeni Sanatlar Kooperatifinde Vazife Taksimi”, **Türkedoğru**, 7 Şubat 1949.

Seyhan Öğretmen Evleri Yapı Kooperatifi

Satın alacağı arsalar üzerinde ortaklarına birer ev yaptırmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmış olup Bakanlar Kurulunun 4 Şubat 1949 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸¹²

Adana Bahçeli Evler İstihlâk Kooperatifi

Satın alacağı istihlâk maddelerini ortaklarına dağıtmak ve ortaklarının ihtiyaçlarını karşılayacak benzer teşebbüslerde bulunmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 29 Haziran 1949 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸¹³

Seyhan Otomobilcileri ve Şoförler İstihlâk Kooperatifi

Satın alacağı istihlâk maddelerini ortaklarına ve müstehliklere dağıtmak ve ortaklarının ihtiyaçlarını karşılayacak benzer teşebbüslerde bulunmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 8 Eylül 1949 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸¹⁴

Adana Yeşil Evler Kooperatifi

Ortaklarına sıhhi ve ucuz birer ev, mağaza yapmak ve bu maksatla arsalar satın almak ve bu işlerle ilgili benzer teşebbüslerde bulunmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 9 Nisan 1951 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸¹⁵

Dokuzlar Yapı Kooperatifi

Ortaklarına ihtiyaçlarına göre sıhhi, sağlam ve ucuz birer ev yaptırmak ve bu işlerle ilgili benzer teşebbüslerde bulunmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 13 Nisan 1951 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸¹⁶

Adana Kuvâyi Milliye Mücahit ve Gazileri Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 15 Haziran 1951 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸¹⁷

²⁸¹² BCA, 030.18.01.02.118.95.14.

²⁸¹³ BCA, 030.18.01.02.119.51.12.

²⁸¹⁴ BCA, 030.18.01.02.120.67.11.

²⁸¹⁵ BCA, 030.18.01.02.125.29.12.

²⁸¹⁶ BCA, 030.18.01.02.125.31.18.

²⁸¹⁷ BCA, 030.18.01.02.126.118.12.

Seyhan Sıhhi Evler Yapı Kooperatifi

Satın alacağı arsalar üzerinde evi olmayan ortaklarına sıhhi, sağlam ve ucuz birer ev yaptırmak amacıyla Seyhan merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 27 Haziran 1951 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸¹⁸

Törehan Yapı Kooperatifi

Şehirde bulunan ev buhranını önlemek amacıyla 1951 Ekim ayında kurulmuştur. Bölgenin önemli simalarının da içinde yer aldığı kooperatifin idare heyet başkanlığını Çukobirlik Umum Müdürü Fevzi Alptekin, ikinci başkanlığını ise Akbank Müdürü Orhan Kaftancı üstlenmiştir. Kooperatifin “*Törehan Mahallesi*” adı ile 63.000 m²'lik bir alan üzerine birkaç tür ev ile bütün medeni ihtiyaçları karşılayacak bir modern mahalle kuracağı ifade edilmiştir.²⁸¹⁹

Adana Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi

Ortaklarına sıhhi ve sağlam birer ev yapmak ve bu işlerle ilgili benzer teşebbüslerde bulunmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 6 Aralık 1951 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸²⁰

Çukurova İşçi Yapı Kooperatifi

Milli Mensucat Fabrikası ile Sümerbank'ın müşterek teşebbüsleri neticesinde kurulmuştur.²⁸²¹ Ortaklarını sıhhi ve ucuz birer mesken sahibi yapmak ve bu işlerle ilgili benzer teşebbüslerde bulunmak amacıyla Seyhan merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 20 Şubat 1953 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸²² 1955 yılı içerisinde Erkek Lisesi civarında işçi evleri inşa etmek üzere teşebbüslerde bulunmuştur.²⁸²³

Sümerbank Kayseri ve Adana Pamuklu Sanayi Müessesesi Adana Bez Fabrikası İşçileri Yapı Kooperatifi

Satın alacağı arsalar üzerinde ortaklarına sıhhi ve ucuz ev yaptırmak ve bu işlerle ilgili benzer teşebbüslerde bulunmak amacıyla Adana merkezli olarak kurulması

²⁸¹⁸ BCA, 030.18.01.02.126.51.18.

²⁸¹⁹ “Şehrimizde Büyük Bir Yapı Kooperatifi Kuruluyor”, **Köylü Sesi**, 22 Ekim 1951.

²⁸²⁰ BCA, 030.18.01.127.88.10.

²⁸²¹ “Çukurova İşçi Yapı Kooperatifi Kuruldu”, **Vatandaş**, 25 Aralık 1952.

²⁸²² BCA, 030.18.01.131.15.9.

²⁸²³ “İşçiler Bir Yapı Kooperatifi Kurdular”, **Bugün**, 24 Mart 1955.

yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 2 Mart 1953 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸²⁴

Adana Esnaf Kefalet Kooperatifi

Ortaklarının mesleki kredi ihtiyaçlarını temin etmek maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 2 Mart 1953 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸²⁵

Sümer Bahçeli Memur Evleri Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 25 Temmuz 1953 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸²⁶

Akbank Mensupları Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 15 Ağustos 1953 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸²⁷

Adana Hususî Muhasebe Evsiz Memurları Ev Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 6 Ekim 1953 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸²⁸

Adana Belediye Memurları Yapı Kooperatifi

Ortaklarını sıhhi ve ucuz birer ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 25 Aralık 1953 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸²⁹

Mahdut Mesuliyetli Adana Öğretmenleri Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Seyhan merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 15 Mart 1954 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³⁰

²⁸²⁴ BCA, 030.18.01.131.19.2.

²⁸²⁵ BCA, 030.18.01.131.19.3.

²⁸²⁶ BCA, 030.18.01.133.62.5.

²⁸²⁷ BCA, 030.18.01.133.66.15.

²⁸²⁸ BCA, 030.18.01.133.81.6.

²⁸²⁹ BCA, 030.18.01.134.101.9.

²⁸³⁰ BCA, 030.18.01.02.135.27.20.

Adana Öğretmen Evleri İnşaat Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Seyhan merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 25 Nisan 1954 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³¹

Güzel Seyhan Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 25 Nisan 1954 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³²

Adana Şen Evler Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 10 Haziran 1954 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³³

Adana İnşaat Malzemesi Tacirleri Derneği

Adana'da inşaat malzemesi ticaretiyle uğraşan tacirler tarafından 1954 yılı Kasım ayında kurulmuştur. Açıldığı ilk günlerde geçici olarak Kristal Palasın altında faaliyet göstermiştir.²⁸³⁴

Adana Ziraatçiler Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 30 Mart 1955 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³⁵

Devlet Demiryolları Personeli Mahdut Mesuliyetli Yapı Kooperatifi

Ortaklarına sıhhi ve ucuz birer ev veya işyeri yaptırmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 19 Temmuz 1955 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³⁶

Bossa İşçi Yapı Kooperatifi

Ortaklarını sıhhi ve ucuz birer ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 25 Temmuz 1955 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³⁷

²⁸³¹ BCA, 030.18.01.02.135.40.11.

²⁸³² BCA, 030.18.01.02.135.43.14.

²⁸³³ BCA, 030.18.01.02.136.52.18.

²⁸³⁴ “Adana İnşaat Malzemesi Tacirleri Derneği Kuruldu”, **Bugün**, 24 Kasım 1954.

²⁸³⁵ BCA, 030.18.01.02.138.133.11.

²⁸³⁶ BCA, 030.18.01.02.140.68.13.

Sümerbank Pamuk Satın Alma ve Çırcır Fabrikaları Müessesesi İşçileri Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 11 Ekim 1955 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³⁸

Adana PTT Mensupları Ev Yapı Kooperatifi

Ortaklarını ev sahibi yapmak maksadıyla Adana merkezli olarak kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 28 Aralık 1955 tarihli izni ile faaliyete geçmiştir.²⁸³⁹

2. Cemiyet ve Dernekler

Adana Ziraat Odası

1911 yılında Ticaret Odasından ayrılan çiftçiler tarafından kurulmuştur. 15 Mayıs 1957’de yürürlüğe giren 6965 sayılı yasa gereğince 1963’de yeniden örgütlenmiştir. Bölgedeki tarımla ilgili sorunlara ilişkin bilgiler toplamış, kayıtlar düzenlemiş, tarımsal kuruluşlara temsilciler göndererek yasa değişikliklerine ilişkin önerilerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra çiftçilere yönelik kurslar ve konferanslar düzenlemiştir.²⁸⁴⁰

Adana Çiftçi Derneği

1830’lu yıllarda İbrahim Paşa, 1860’lı yıllarda da Halil Paşa Adana’nın tarım koşulları ve çalışma düzenine dair birtakım düzenlemeler yapmıştır. Fakat çiftçilerin örgütlenmesi ancak millî mücadeleden sonra olmuştur. Buna göre Adana’nın büyük toprak sahiplerinden ve meşrutiyet dönemi mebuslarından Suphi Paşa, eski Nafia Nâzırı ve dönemin Belediye Başkanı Ali Münif Bey, Ramazanzâde Kemal Bey, Yerdelenli Ali Bey, Debbağzâde Ragıp Bey ve Kurdakzâde Ahmet Efendi bir araya gelerek 23 Ocak 1923 tarihinde “*Adana Çiftçi Derneği*”ni kurmuşlardır. Kulübe üye olmak için toprak sahibi olmak, tarıma dayalı sanayi ile uğraşmak ve bu konularda danışmanlık yapabilecek kadar bilgi sahibi olmak şartları aranmıştır. Kulübün çalışmaları sonucunda Osmanlı ve Suriye Bankaları tarafından yarısı 6 ay sonra, kalan yarısı da 1 yıl sonra ödenmek üzere çiftçilerin 400.000 liraya yakın kredi kullanması sağlanmıştır. Ayrıca 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan İzmir İktisat Kongresine temsilci

²⁸³⁷ BCA, 030.18.01.02.140.71.2.

²⁸³⁸ BCA, 030.18.01.02.140.88.8.

²⁸³⁹ BCA, 030.18.01.02.141.111.2.

²⁸⁴⁰ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, s.48, 130-131.

göndermiştir. Adana Çiftçi Kulübünü temsilen giden 5 temsilci, kongre esnasında Adana’da yetiştirilen ürünlerin sergilendiği bir de sergi açmıştır. Sergiyi düzenleyen Debbağzâde Rağıp Bey de gayretlerinden dolayı gümüş madalya ile ödüllendirilmiştir.²⁸⁴¹

Adana Çifçi Birliği

1 Ekim 1930’da kurulmuş bir meslek derneğidir. 1930-1939 yılları arasında birliğin başkanlığı görevini İsmail Sefa Özler yürütmüştür. Tüzüğünde mibzer kullandırılmasının özendirilmesi, pamuk üretiminde işçi ihtiyacının azaltılması, ürün maliyetlerinin düşürülmesi, köylüye tohumluk dağıtılması, banka kredilerinin düzenlenmesi gibi konulara yer vermiştir.²⁸⁴² Nitekim Başkanvekili İsmet İnönü’ye yazılan Başkan Sefa Özler imzalı 19 Temmuz 1937 tarihli bir dilekçede benzin ve petrol fiyatlarında yapılan indirimden duyulan memnuniyet ifade edilerek aynı indirimin mazotta da yapılması istenmiştir. Gerekçe olarak da kullanılan tarım aletlerinin % 95’inin mazotla çalıştığı belirtilerek, mazotta yapılacak indirimin pamuğun maliyetini azaltacağı bunun da istihsal ve satışları artıracığı ifade edilmiştir.²⁸⁴³

Adana Esnafı Koruma ve Yardım Derneği

1947 yılı Temmuz ayı içerisinde Vali Zühtü Durukan’ın fahri, Belediye Başkanı Hazım Savcı’nın hami başkanlığında Adana esnafını ve bu esnaf yanında çalışan kalfa, çırak, tezgahdar ve işçileri sosyal yardım ve sağlık bakımlarından daha ameli bir şekilde korumak, aileleri ve efradından yoksul, düşkün ve hasta olanlara yardımı yapmak, esnafa mahsus poliklinik, dispanser, revir ve hastane açmak amacı ile kurulmuştur.²⁸⁴⁴ 1947 yılı içerisinde 1.296 lira toplamış olan dernek, bu paranın 450 lirası yoksul esnafın muayene ve tedavilerine olmak üzere 730 lirasını harcamıştır. Bu esnada 240 yoksul ve hasta esnaf muayene ettirilerek tedavileri gerçekleştirilmiştir.²⁸⁴⁵

Adana Dokumacılar Esnaf Derneği

8 Ocak 1954 tarihinde teşekkül etmiştir. Dokumacı esnafına modern dokumacılık vasfını kazandırmak ve bu sanatkârları müşterek ve verimli bir gayeye kavuşturmak için çalışmalar yapmıştır. İlk dernek yönetimi Salih Çeviker, Müslüm

²⁸⁴¹ Arık, **Adana Ticaret Rehberi**, s.91-92; Varlık, **Adana Sanayi Tarihi**, s.76, 91, 114.

²⁸⁴² **Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, s.48, 130-131.

²⁸⁴³ **BCA**, 030.10.182.255.7.

²⁸⁴⁴ “Adana Esnafı Koruma ve Yardım Derneği Tüzüğü”, **Seyhan**, 14 Temmuz 1947.

²⁸⁴⁵ “Esnaf Koruma Derneğinin Yardımları”, **Seyhan**, 26 Ocak 1948.

Kerti, Mehmet Uçman, Halil Uçar, Sait Önes, Andurrahman Başyapıcı ve Hacı Büyükmazı'dan meydana gelmiştir.²⁸⁴⁶

Seyhan Tarım Makinistleri Derneği

Seyhan vilayetindeki tarım makinistlerinin hak ve menfaatlerini kanuni yollardan korumak amacıyla 10 Mart 1949 tarihinde Celal Sönmezer, Mehmet Sancak, Selahaddin Nazik, Sait Sevgenay, Abdulvehap Barın, Bahri Özdemir, Celal Ulupınar, Müslüm Çokgüven, Selahaddin Yavuzel ve İsmail Kaya tarafından kurulmuştur. İlk dernek yönetimi Bekir Akata başkanlığında, Selahaddin Nazik'in başkan vekilliğinde, genel sekreter Mehmet Sancak, muhasip Müslüm Çokgüven ve veznedar Celal Sönmezer'den meydana gelmiştir.²⁸⁴⁷

Çukurova Yağ Fabrikaları Derneği

Yağ fabrikaları sanayi erbabı arasında mesleki dayanışmanın gelişmesi, üyelerin hak ve menfaatleri tanıtmak ve korumak, İktisat ve Ticaret Vekaleti ile işletmeler vekaletinin iş ve sanayi sahasında gösterdiği inkişafa intibak etmek ve vekaletlerden verilen emirlerin tam olarak tatbiki, meslektaşlar arasında ahengi tanzim etmek, fabrikalarda istihdam olunacak usta ve işçilerin ücret ve istihdamı hakkında elbirliği ile kararlar alınmasını sağlamak, fabrikaların ihtiyacı olan yedek parça, hammadde, aksesuar ve diğer makine, alet ve teçhizat gibi malzeme ihtiyaçlarını temin etmek üzere Paksoy Limited Ortaklığı, Toroslar T.T.A.O., Türk Nebati Yağlar A.Ş., Sebat Yağ Fabrikası, Karataş Yağcılık Ltd. Ş., Güneydoğu Tarım ve Endüstri İşletmeler T. Ltd. O., Çukobirlik N. Yağ Fabrikası, Hatay Yağları T.A.Ş. ve Ceyhan Sanayi ve Ticaret İşletmeler T.A.O. tarafından 1955 yılı Şubat ayında kurulmuştur. Derneğin ilk idare heyeti başkan Mahmut Paksoy, başkan yardımcısı Ramiz Tamer, üye ve muhasip üye Ekrem Özsüt ile üyeler Faik Eker ile A. Naci Gülalp'den oluşmuştur.²⁸⁴⁸

3. Adana'da Sendikal Faaliyetler

Adana'da işçi-işveren ilişkilerini düzenlemeye yönelik ilk çabalar Adana pamuğunu dünya pazarlarına çıkarmak için çaba harcayan İbrahim Paşa döneminde olmuştur. Bu nedenle Adana'da işçi-işveren ilişkilerini kurala bağlayan ilk kişi de İbrahim Paşa olmuştur. Ancak ücretli işçiliğin gelişmeye başladığı ve işçi-işveren ilişkileri açısından dinamik bir bölge olmasına karşın Adana'da toplumsal örgütlenme

²⁸⁴⁶ “Adana Dokumacılar Esnaf Derneği”, **Sanat**, 20 Mayıs 1954.

²⁸⁴⁷ “Seyhan Tarım Makinistleri Derneği”, **Türkedoğru**, 14 Mart 1949.

²⁸⁴⁸ “Çukurova Yağ Fabrikaları Derneği”, **Bugün**, 13 Şubat 1955.

olarak sendikalaşma faaliyeti bütün Türkiye’de olduğu gibi 1940-1950’li yıllarla birlikte ortaya çıkmıştır. Bu gelişmede Türkiye’de sendikalaşmanın önündeki yasal engellerin yumuşatılmasının yanı sıra tarımda ücretli işçi kullanımının yoğunlaşması ile 1950’lerde başlayan hızlı sanayileşme süreci etkili olmuştur.²⁸⁴⁹ Bu aşamada Adana’da “*Adana Dokuma Fabrikaları İşçileri Sendikası*”²⁸⁵⁰, “*Çukurova Mensucat Sanayi İşçiler Sendikası*”²⁸⁵¹, “*Adana İnşaat İşçileri Sendikası*”²⁸⁵², “*Çukurova Çırçır İşçileri Sendikası*”²⁸⁵³, “*Çukurova Çırçır Fabrikaları İşçileri Sendikası*”²⁸⁵⁴, “*Sümerbank İşçileri Sendikası*”²⁸⁵⁵, “*Adana Altıncı İşletme Personeli Sendikası*”²⁸⁵⁶, “*Çukurova Tütün, Sigara ve İspirtolu İçkiler Sanayi İşçiler Sendikası*”²⁸⁵⁷, “*Lokanta, Otel ve Eğlence Yerleri İşçiler Sendikası*”²⁸⁵⁸, “*Çukurova Tarım İşçileri Sendikası*”²⁸⁵⁹,

²⁸⁴⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, “*Adana*”, s.131. Osmanlı devletindeki sanayi işçisinin niteliksel düzeyi çalışma ilişkilerine yönelik yasal düzenlemeleri de etkilemiştir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen ilk düzenleme 1926 yılında Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu yürürlüğe girene kadar uygulamada kalan Mecelle olmuştur. Osmanlı devletindeki ilk kapsamlı işçi grevleri ise ödenmemiş işçi alacaklarından dolayı II. Meşrutiyetin özgürlükçü ortamı içerisinde yaşanmıştır. Özellikle yabancı sermayenin hâkim konumunda bulunduğu iş kollarında başlayan grevlerin genel grev niteliği kazanması üzerine 1909 yılında Tatili Eşgal Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla kamu hizmetlerinde grev ve sendikacılık yasaklandığı gibi kurulmuş olan sendikalarda kapatılmıştır. 1909 yılında çıkarılan ve 1938’e kadar uygulamada kalan Cemiyetler Kanunu da derneklerin kuruluş ve faaliyetlerine ilişkin önemli sınırlamalar getirmiş, 1925 yılında çıkarılan Takriiri Sükun Kanunu da sendika ve dernek kurmayı hemen hemen imkansız bir hale getirmiştir. Bu kanun her ne kadar doğrudan çalışma ilişkilerine yönelik düzenlemeler içermemiş ise de yasayla hükümete tanınan yetkiler işçi hareketi üzerinde kullanılmış ve 1947 yılında sendikalar kuruluna kadar işçi kuruluşları birtakım sosyal yardım teşebbüsleri ve yardım sandıkları olmaktan öteye gidememiştir. Ancak 1930’lu yıllara gelindiğinde devletçilik anlayışının devleti en büyük işveren konumuna getirmesi üzerine çalışma hayatı ile ilgili birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bunun üzerine 1936 yılında büyük ölçüde Fransız Hukuk siteminden uyarlanan İş Kanunu kabul edilmiştir. 1938 tarihinde uygulamaya konulan İkinci Cemiyetler Kanununu ile de derneklerin kuruluşu izne bağlanarak faaliyetleri büyük ölçüde idari makamların denetimine tâbi kılınmıştır. Bununla birlikte “*sosyal sınıf esasına göre cemiyet kurulamayacağı*” hükmünün getirilmiş olması işçi ve işverenlerin sendika kurmasını olanaksız hale getirmiştir. Ancak II. Dünya Savaşından sonra devletçilik ilkesinden hızla uzaklaşarak liberal iktisat politikalarının tercih edilmesi çalışma koşullarına yönelik birtakım düzenlemeleri zaruri kılmıştır. Bu düzenlemelerden bir tanesi de 20 Şubat 1947’de yürürlüğe giren 5018 sayılı “*İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun*” olmuştur. Bu kanun, sendika özgürlüğünün çeşitli unsurlarına yer vermekle birlikte grev ve toplu pazarlık hakkı gibi hususlara yer vermemiştir. Bunun üzerine çıkarılmayı korumak ve siyasi iktidar üzerinde baskı oluşturmak isteyen işçi sendikaları birleşerek konfederasyonlar kurmaya başlamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Toker Dereli, “*Türk Endüstriyel İlişkiler Sisteminin Tarihsel Gelişim Süreci*”, **Türkler**, C.17, Ankara 2002, s.476-482.

²⁸⁵⁰ **Demokrat**, 2 Ekim 1946.

²⁸⁵¹ **İşçi Sesi**, S.1 (18 Haziran 1949).

²⁸⁵² **İşçi Sesi**, S.6 (3 Ağustos 1949).

²⁸⁵³ **İşçi Sesi**, S.10 (31 Ağustos 1949).

²⁸⁵⁴ **İşçi Sesi**, S.15 (30 Ekim 1949).

²⁸⁵⁵ **İşçi Sesi**, S.22 (15 Temmuz 1950).

²⁸⁵⁶ 1950 yılı Kasım ayı içerisinde Adana Cer Deposu merkez olmak üzere kurulmuştur. **Seyhan**, 6 Kasım 1950.

²⁸⁵⁷ **Güney İşçi Postası**, S.1 (10 Eylül 1951).

²⁸⁵⁸ 26 Ağustos 1950 tarihinde kurulmuştur. **Seyhan**, 21 Mayıs 1951.

²⁸⁵⁹ **Seyhan**, 2 Nisan 1951.

“Çukurova Makine Sanayi İşçileri Sendikası”²⁸⁶⁰, “Çukurova Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası”²⁸⁶¹, “Çukurova Matbuat Teknisyenleri Sendikası”²⁸⁶², “Mensucat Sanat İşçileri Sendikası”²⁸⁶³ ve “İnşaat İşçileri Sendikası”²⁸⁶⁴ kurulmuştur. Bu sendikaların desteğiyle yayınlanmış olan “İşçi Sesi” ile “Güney İşçi Postası” gazeteleri Adana’daki sendikal faaliyetlerin ulaştığı seviyeyi ve etkinliklerini göstermesi bakımından dikkat çekmiştir.

²⁸⁶⁰ **Güney İşçi Postası**, S.6 (22 Ekim 1951).

²⁸⁶¹ **Güney İşçi Postası**, S.11 (3 Aralık 1951); S.16 (7 Ocak 1952).

²⁸⁶² **Güney İşçi Postası**, S.17 (21 Ocak 1952).

²⁸⁶³ **Güney İşçi Postası**, S.20 (18 Şubat 1952).

²⁸⁶⁴ **Güney İşçi Postası**, S.21 (25 Şubat 1952).

SONUÇ

Adana şehri, verimli toprakları ve stratejik konumundan dolayı tarih boyunca pek çok devletin hâkim olmak istediği bir yer olmuştur. Bu nedenle uzun süre siyasi istikrardan yoksun ve karışıklık içerisinde kalmıştır. Ancak Osmanlı Devleti idaresi ile birlikte sükûnet ve istikrara kavuşmuştur. Fakat bu dönem de uzun sürmemiş ve Osmanlı Devleti genelinde görülen karışıklık Çukurova bölgesi de etkilemiştir. 1833-1840 yılları arasında idaresi İbrahim Paşa'ya geçen bölge tekrar sükûnete kavuşmuştur. Nitekim bu dönem gerçekleştirilen tarımsal üretimi artırmaya yönelik çalışmalarla da geleceğin Adana'sının temelleri atılmıştır.

İbrahim Paşa idaresinde zirai faaliyet açısından ciddi bir atılım gerçekleştiren bölge, Amerikan İç Savaşının etkisiyle İngiliz tekstil sanayinin hammadde kaynağı haline gelmiştir. 1886 yılında açılan Adana-Mersin demiryolu hattı da bölgenin dünya pazarları ile bütünleşmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Gayrimüslimler tarafından inşa olunan fabrikalar da bu süreci desteklemiştir. Ancak tarımsal üretimin artması nüfus bakımından yoğun olmayan bölgede işgücü açığına neden olmuştur. Bu nedenle bir taraftan bölgeye Kafkasya ve Balkanlardan gelen göçmenler yerleştirilirken bir taraftan da bölgede yaşayan göçebe Türkmenler yerleşik hayata geçmeye zorlanmıştır.

Tarımsal faaliyetin artması bölgeyi Avrupa ve Amerikalı tarım aletleri üreticilerinin önemli pazarlarından birisi haline getirmiştir. Ancak yedek parça ve teknik eleman noksanlığı bölgenin kısa bir süre sonra makine mezarlığı haline gelmesine neden olmuştur. Bunun üzerine bölge şartlarına uygun yerli üretim ilk tarım aletlerinin yapımına başlanmıştır. Çukurova'nın ekonomik açıdan değerini artıran bu gelişmeler, bölge üzerinde etkili olmak isteyen devletler arasındaki rekabeti de artırmıştır. Nitekim bölgenin kapitalistleşme sürecinin etkili iki devleti olan İngiltere ve Fransa'nın yerini bir süre sonra Almanya almıştır. Bu rekabet, bölgede yaşayan azınlıklar üzerinde de kendini göstermiştir. Bunun neticesinde meydana gelen ve 1909 Adana Olayları olarak bilinen Ermeni İsyan teşebbüsü neticesinde Adana şehri büyük bir yıkıma uğramıştır. Kısa sürede yeniden inşa olunmuş ise de I. Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi yıllarında tekrar yıkıma marûz kalmıştır. Hatta Avrupalı devletler arasındaki rekabet, bölgenin işgali esnasında da ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Adana başta olmak üzere bölgedeki pek

çok yerleşim yeri hem İngilizler hem de Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Ancak 5 Ocak 1922 tarihinde şehrin idaresi tekrar Türklere geçmiştir. İdarenin ele alınması ile birlikte şehrin yeniden yapılanma süreci başlamıştır. Bu dönemde Türk-Yunan nüfus mübadelesinin de etkisiyle bölgedeki pek çok fabrikanın idaresi Türklere geçmiştir. Tekrar üretime geçen müesseselerin de katkısı ile hayatın normalleşmeye başlaması yeni sanayi tesislerinin inşasına neden olmuştur. Fakat Osmanlının son döneminde özellikle Rumlar tarafından inşa olunan ve işletilen tesislerin yerini önce Yahudiler ile Hristiyan Araplar tarafından işletilen akabinde de Türkler tarafından işletilen müesseseler almıştır. Türkler arasında da özellikle Kayserilerin ağırlıkta oldukları görülmektedir. Bununla birlikte bu dönem sanayisinin hammaddesi de pamuk olmuştur. Ancak toprak işlenirken geri kalmışlığın adeta simgesi haline gelen karasabanın yerine merkezi hükümetin de teşviki ile modern pulluklar kullanılmaya başlanmıştır. Traktör ise kullanımının pratik ve ekonomik olmaması nedeni ile çok fazla rağbet görmemiş olup ancak II. Dünya Savaşı sonrasında uygulamaya giren Marshall Yardımı ile yaygınlaşmıştır.

Cumhuriyet döneminde Adana'nın iktisadi ve sosyal hayatının temel unsuru pamuktur. Bu nedenle Türkiye'de pamuğun üretim serüveni ile Adana şehrinin gelişim süreci kesişmektedir. Nitekim artan pamuk üretiminin sanayinin gelişmesine, sosyal hayatın canlanmasına, iç göçe, çarpık kentleşmeye, eğitim ve sağlık hizmetlerinin aksaması gibi pek çok olumlu ve olumsuz gelişmeye neden olduğu görülmektedir. Bütün bu gelişmelerin temel sebebi ise daha fazla ürün elde edebilmek amacıyla yeni pamuk türlerinin denenmesine dayanmaktadır. Bunun neticesinde 1933 yılından itibaren kapalı koza olarak adlandırılan klasik Adana pamuğunun yerine Amerika'dan getirilen ve daha fazla ürün veren açık kozalı akala almıştır. Ancak pamuk tohumunun yetiştirme evresinde yeterli miktarda su almaması tarımsal üretimi etkilediğinden sulama sorunu gündeme gelmiştir. Bunun üzerine 1938'de regülatör, 1956'da da Seyhan Barajı ve Hidroelektrik santrali tamamlanarak hizmete girmiştir. Bu tesisler sayesinde bölgenin en önemli sorunlarından birisi olan sel hadiselerinin de önüne geçilmiştir. Aşırı yağışlar ile karların erime zamanı meydana gelen ve günlük yaşamı felç eden sellerin tarımsal üretime verdikleri zararlar da inşa edilen regülatör ile baraj sayesinde ortadan kalkmıştır.

Sulama sorununun halledilmesi üzerine akala türü pamuğun daha geniş alanlara ekilmeye başlanması, mahsulün toplanma zamanı işgücü açığına sebep olmuştur. Bunun üzerine pamuk toplama zamanı Adana'ya ekseriyeti Güneydoğu Anadolu bölgesinden olmakla birlikte Hatay, Mersin, Kayseri ve Niğde gibi komşu vilayetlerden ciddi miktarda mevsimlik işçi göçü gerçekleşmiştir. Ancak bu insanların kalabilecekleri ve yaşamlarını devam ettirebilecekleri sağlıklı meskenlerin olmaması ve beslenme sorunları sıtma gibi hastalıkların yoğun şekilde görülmesine neden olmuştur. Bunun üzerine bölgedeki geniş bataklık alanların ıslahına yönelik çalışmalar başlamıştır. Bu doğrultuda bir taraftan hastalık etkisiz hale getirilirken bir taraftan da tarımsal üretim yapılabilen arazi miktarı artırılmıştır.

Sulama sorununun halledilmesi üzerine daha önce hububat ekilen alanlara da pamuk ekilmeye başlanmıştır. Elde edilen ürünün barajdan elde edilen ucuz maliyetli elektrik enerjisi sayesinde ucuza işlenmesi bölgedeki sanayi tesislerinin uluslararası ticaretteki rekabet şanslarını da artırmıştır. Elde edilen para ile yeni sanayi tesislerinin kurulması Çukurova bölgesini Adana merkezli büyük bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Pamuğa dayalı sanayi tesislerinin yanı sıra 1950'li yıllarda Seyhan Barajı, Adana Çimento fabrikası ve İncirlik Askeri Üssü gibi büyük çaplı inşaat faaliyetleri de Adana ekonomisini olumlu yönde etkilemiştir. Şehrin yaşam standartlarının yükselmesini sağlayan bu durum, bölgeye gelen mevsimlik işçilerin yerleşmesine neden olmuştur. Bu dönem görev yapan belediye başkanlarının uzun süreli görevde kalmamaları şehre yönelik uzun vadeli ve ciddi projelerin yapılmasına engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı sağlıksız ve plansız bir şekilde büyüyen şehirde ilk gecekondular ortaya çıktığı gibi uzun süre kendini hissettirecek mesken buhranı yaşanmıştır. Bu nedenle 1950'li yıllara birlikte şehirde pek çok yapı kooperatifi kurulmuştur.

Bölgedeki sanayileşme faaliyetleri şehirdeki sportif faaliyetleri de etkilemiştir. II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan ilk spor kulüplerini, 1920-1930 yılları arasında kurulanlar ile 1940'lı yıllarda ortaya çıkan Malatya Mensucat, Milli Mensucat gibi müessese kulüpleri takip etmiştir. Müessese kulüplerinin sporculara sundukları maddi olanaklar ve tesisler sportif faaliyetlere ciddi bir ivme kazandırmıştır. Nitekim bu döneme kadar yüzme ve futbol ağırlıklı bir görüntü sergileyen bu faaliyetler

çeşitlenerek devam etmiştir. Ancak iklimsel faktörlerin etkisi ile özellikle yüzme sporu çok gelişmiştir.

Sanayileşmenin ve nüfus artışının neden olduğu sosyal hareketlilik şehirde birçok sosyal amaçlı dernek ve cemiyetin kurulmasını sağlamıştır. Hızlı nüfus artışına bağlı olarak hastaneler ile belediye hizmetlerinin yetersiz kalması, zaman zaman şeker, un, et gibi gıda maddelerinin karaborsaya düşmesi veya fiyatların aşırı yükselmesi, mesken buhranı, yakacak madde, demir, çimento ve inşaat malzemesi sıkıntısı gibi sorunlar insanların bir araya gelerek dernek ve cemiyet gibi sosyal organizasyonlar etrafında birleşmesini zaruri kılmıştır. Bu şekilde ihtiyaçlar daha ucuza giderilmiştir. Nitekim bu dönem kurulmuş olan çok sayıdaki yapı kooperatifi ile istihlâk kooperatifleri bu düşüncenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Benzer bir durum işçilerin örgütlenmesi anlamında sendikalaşma faaliyetlerinde de görülmüştür. 1940'lı yılların sonunda sendikalaşmanın önündeki yasal engellerin kaldırılması üzerine dinamik bir işçi kitlesine sahip olan Adana'da sendikacılık faaliyetlerini hız kazanmıştır. İşçilerin hak ve menfaatini koruma adına ortaya çıkan sendikalar, yayınlamış oldukları gazetelerle de seslerini daha etkili bir şekilde ve daha geniş kitlelere duyurmaya çalışmışlardır.

Hızlı nüfus artışı ve çarpık kentleşme yeni yetişen neslin sağlıklı bir eğitim almasına engel teşkil etmiştir. Bu nedenle imkanlar nispetinde yeni okullar inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda özellikle mesleki eğitim veren okulların sayısında dikkat çekici bir artış meydana gelmiştir. Ancak şehrin sürekli göç alması ve homojen olmayan nüfus yapısı, yetişkin insanların ciddi sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Bu nedenle sürekli olarak okuma yazma kursları açılmıştır. Eğitim kurumlarını yetersiz kalması üzerine sanayiciler, ihtiyaç duydukları teknik elamanları yetiştirmek üzere kurslar açtıkları gibi okuma yazma bilmeyen işçileri için de kurslar düzenlemişlerdir.

Artan sosyal ve iktisadi canlılık şehirdeki gece hayatına da ciddi bir hareketlilik getirmiştir. Yaz sıcakları da bu duruma olumlu yönde katkıda bulunmuştur. Sıcak yaz günlerinde yaylada yeri olanlar yaylaya, bağı olanlar bağa giderken şehirde kalanların en büyük eğlencesi ise yazlık sinemalar olmuştur. Dönemin varlıklı kesiminin eğlence mekanlarının şehrin önemli kulüpleri olmasına karşın halkın ekseriyeti Seyhan nehri kenarındaki yazlık sinemalara gitmiştir. Hatta dönemin tanıkları 1950'li yıllarda şehirde yüzlerce yazlık sinemanın faaliyet gösterdiğini, buralara gidilirken en temiz ve yeni

kıyafetlerin giyildiğini, gösterilen filmin biten makarasının diğer bir sinemaya gönderildiğini, bu şekilde bir filmin aynı anda birkaç yerde gösterildiğini, hatta film izlenirken duyulan seslerden diğer sinemalarda hangi filmin oynadığının çok rahat anlaşıldığını ifade etmektedirler.

Eğlence anlayışındaki bu farklılık günlük yaşanan yer anlamında kendini çok net olarak göstermemiştir. Nitekim şehrin merkezinden çevreye doğru meydan gelen genişlemede dış mahallelerde daha ziyade göçle gelen işçi kesimi otururken, dönemin önde gelen aileleri ise asfalt cadde olarak adlandırılan günümüzdeki Atatürk caddesi üzerinde ikamet etmişlerdir. Bu cadde, üzerindeki Halkevi ve CHP binası ile de dikkat çekmiştir. Ancak Adana'daki asıl yerleşim Tepebağ olarak adlandırılan bölgede gerçekleşmiştir. Nitekim 1930'lara kadar dönemin en önemli kültür müessesesi olan Türk Ocağı, Hükümet Konağı, tarihi Kız Lisesi ve bankaların yer aldığı dönemin en önemli ticaret merkezi olan Abidinpaşa caddesi, Siptilli, Yağ Câmî, Küçük Saat ve Büyük Saat gibi ticari aktivitenin yoğun olduğu yerlerin asfalt caddenin tam tersi noktada yer alması şehirdeki insanların günlük yaşamlarında getto tarzı bir ayrışmanın olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte yerleşmeler daha ziyade günümüzde Seyhan olarak adlandırılan bölgede gerçekleşmiştir. Karşıyaka olarak adlandırılan bölgede ise devlet hastanesi ile Bosnalı Salih'in fabrikası dikkat çeken müesseseler olmuştur. Zamanla bunların etrafında da mahalleler oluşmaya başlamıştır. Ancak asıl yerleşim Seyhan bölgesindeki Milli Mensucat fabrikasının yer aldığı ve yeni tren istasyonunun olduğu tarafa doğru gerçekleşmiştir. Bunda Jansen Planı'nın yanı sıra istasyonun kuzey tarafının daha ziyade bağlık olarak kullanılması ile şehrin güneybatı tarafında havaalanının yer alması etkili olmuştur.

Artan ticari hareketlilik 1950'lerden sonra şehirde ciddi miktarda banka şubesinin açılmasına neden olmuştur. Bu bankalar genellikle ticari aktivitenin fazla olduğu Abidinpaşa ile Küçük Saat civarında açılırken dönemin Kayserili ve Adanalı sanayicileri de finansman sorunlarını çözmek amacıyla Akbank'ı kurmuşlardır.

1950'li yıllarla birlikte iktisadi hayatta meydana gelen değişim Adana ve havalisinde yaygın olan âşıklık geleneği ile âşıkları da etkilemiştir. Nitekim yeni dönemin göç, sanayileşme, otomobil gibi kavramları âşıkların eserlerinde yer almaya başlarken âşıklarda günlük kıyafetlerinden ziyade kravatlı ve takım elbiseli şekilde görünmeye başlamışlardır.

Adana'nın basın tarihine bakıldığında ise 1873'de yayınlanan vilayet gazetesi ile başladığı görülmektedir. Bunun yanı sıra II. Meşrutiyet, işgal yılları ve çok partili hayata geçişle birlikte gerek gazete gerekse mecmua ve dergi sayısında ciddi artışlar meydana gelmiştir. Ancak bunların çoğunun ömrü birkaç sayıdan ibaret olmuştur. Bu yönüyle Adana basını, Türkiye geneline paralel bir süreç geçirmiştir.

Şehrin siyasal yapısına bakıldığında ise Türkiye geneline paralel bir eğilim sergilediği ve özellikle DP'nin kurulmasının halkta belirli bir karşılık bulduğu görülmektedir. Nitekim DP'nin iktidara geldiği 1950-1960 yılları arasında bütün milletvekilleri DP'den seçilmiştir. Bu değerlendirmeler ışığında 1923-1956 yılları Adana'sında pamuğun, toplumsal yapıdan yaşayışa kadar her alanda belirleyici unsur olduğu söylenebilir.

Bu inceleme göstermektedir ki, Adana şehrinin bugün ülkenin en büyük ve gelişmiş vilayetlerinden biri haline gelme süreci 19. yüzyılda başlamıştır. Bu süreç, yeni Türk devletinin kuruluşu ile birlikte şehirde hâkim olan sosyo-ekonomik yapının millî bir şekle bürünmesine ve şehirde görülen düzen ve düzensizliklerin de sebebi olmuştur.

KAYNAKÇA

1. RESMÎ VE SÜRELİ YAYINLAR

Resmî Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye

1268, 1271-1274, 1276, 1278-1279, 1281-1282, 1288-1289, 1293-1295, 1298, 1300-1302, 1306-1309, 1312-1315, 1322, 1326-1328

Salnâme-i Vilayet-i Adana

1279, 1287, 1289, 1293, 1297, 1308, 1309, 1312, 1317, 1319

TBMM Gizli Celse Zabıtları

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Zabıt Ceridesi

Ayın Tarihi

Düstur

Resmi Gazete

1967 Adana İl Yıllığı

1927 Umumi Nüfus Tahriri, Ankara 1927.

1945 Genel Nüfus Sayımı, (bt ve byy)

BİUM, 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, Ankara 1950.

BDİE, 1953-1960 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1963.

BDİE, 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim, Ankara 1963.

BDİE, Evlenme ve Boşanma İstatistiği 1945-1964, (bt ve byy).

BDİE, Evlenme ve Boşanma İstatistiği 1946-1965, (bt ve byy).

BDİEB, 1953-1960 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim, Ankara 1963.

BİGD, 1928-1934 Tarım İstatistikleri, Ankara 1936.

BİGD, 1934-1935 Kültür İstatistiği, İstanbul 1936.

BİGD, Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1935), İstanbul 1937.

BİGD, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1961.

BİGM, 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı (Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü), (bt ve byy),

BİGM, 1923-1946 Nüfus Hareketleri İstatistiği, Ankara 1948.

BİGM, 1934-1950 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1951.

BİGM, 1935-1945 Nüfus Hareketleri İstatistiği, Ankara 1948.

BİGM, 1937-1946 Tarla Mahsulleri İstatistiği, Ankara 1947.

BİGM, 1940-1945 Tarla Mahsulleri İstatistiği, Ankara 1947.

BİGM, 1941-1945 Meyve İstatistiği, Ankara 1947.

BİGM, 1942-1943 Milli Eğitim İstatistikleri, Ankara 1945.

BİGM, 1943-1944 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, Ankara 1946.

BİGM, 1943-1944 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1946.

BİGM, 1943-1944 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1945.

BİGM, 1944 Tarım Aletleri ve Makineleri İstatistiği, Ankara 1946.

BİGM, 1944-1945 Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri, Ankara 1946.

BİGM, 1944-1945 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1947.
BİGM, 1944-1945 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, Ankara 1947.
BİGM, 1944-1945 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1947.
BİGM, 1945-1946 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1947.
BİGM, 1945-1946 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1947.
BİGM, 1946-1947 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1948.
BİGM, 1946-1947 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1948.
BİGM, 1946-1953 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1954.
BİGM, 1946-1954 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1955.
BİGM, 1947-1948 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1949.
BİGM, 1947-1948 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1949.
BİGM, 1947-1948 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1949.
BİGM, 1948 İstatistik Yıllığı, Ankara 1948.
BİGM, 1948-1949 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1950.
BİGM, 1948-1949 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, Ankara 1950.
BİGM, 1948-1949 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, Ankara 1950.
BİGM, 1949-1950 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952.
BİGM, 1949-1950 Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yüksek Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952.
BİGM, 1949-1950 Milli Eğitim Orta Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952.
BİGM, 1950 İstatistik Yıllığı, Ankara 1950.
BİGM, 1950 Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara 1951.
BİGM, 1951 İstatistik Yıllığı, Ankara 1952.
BİGM, 1953 İstatistik Yıllığı, Ankara 1953.
BİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950.
BİGM, Milli Eğitim 1945-1946 İlk Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1947.
BİGM, Milli Eğitim 1946-1947 İlk Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1949.
BİGM, Milli Eğitim 1947-1948 İlk Öğretim İstatistikleri, İstanbul 1949.
BİGM, Milli Eğitim 1948-1949 İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952.
BİGM, Milli Eğitim 1949-1950 İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952.
BİGM, Nüfus Hareketleri 1935-1946, Ankara 1948.
BİGM, Öğretmenler İstatistiği 1934, 1938, 1942, 1946, İstanbul 1948.
BİUD, 1937-1938 Maarif İstatistiği, İstanbul 1939.
BİUM, 1923-1940 Nüfus Hareketleri İstatistiği, Ankara 1941.
BİUM, 1928-1936 Tarım İstatistikleri, Ankara 1937.
BİUM, 1928-33 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, İstanbul 1934.
BİUM, 1928-35 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, İstanbul 1935.
BİUM, 1932-1933 İstatistik Yıllığı, İstanbul (bty.).
BİUM, 1932-1933 Maarif İstatistiği, İstanbul 1934.
BİUM, 1933-1934 Halk Okuma Odaları ve Umumi Kütüphaneler İstatistiği, İstanbul 1935.
BİUM, 1933-1934 Maarif İstatistiği, İstanbul 1935.
BİUM, 1934-1937 Tarım İstatistikleri, Ankara 1939.

BİUM, 1937-1938 Maarif İstatistiği, İstanbul 1939.
BİUM, 1937-1939 Meyve İstatistiği, İstanbul 1942.
BİUM, 1937-1939 Tarla Ziraatı Ürünleri İstatistiği, Ankara 1940.
BİUM, 1938-1939 İstatistik Yıllığı, İstanbul 1939.
BİUM, 1938-1939 Maarif İstatistiği, Ankara 1942.
BİUM, 1938-1940 Tarla Mahsulleri İstatistiği, Ankara 1942.
BİUM, 1938-1942 Meyve İstatistiği, Ankara 1944.
BİUM, 1939-1940 İstatistik Yıllığı, İstanbul 1941.
BİUM, 1939-1940 Maarif İstatistiği, Ankara 1942.
BİUM, 1940 Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği, İstanbul 1941.
BİUM, 1940-1941 İstatistik Yıllığı, Ankara 1941.
BİUM, 1940-1941 Maarif İstatistiği, Ankara 1943.
BİUM, 1940-1942 Tarla Mahsulleri İstatistiği, Ankara (bty.).
BİUM, 1941 İstatistik Yıllığı, Ankara 1942.
BİUM, 1941-1942 Maarif İstatistiği, Ankara 1944.
BİUM, 1946-1952 Meyve İstatistiği, Ankara 1954.
BİUM, 1946-1953 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1954.
BİUM, 1950-1951 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1953.
BİUM, 1950-1951 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim, Ankara 1951.
BİUM, 1951-1952 Milli Eğitim İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1954.
BİUM, 1951-1952 Milli Eğitim İstatistikleri Orta Öğretim, Ankara 1952.
BİUM, 1952 İstatistik Yıllığı, Ankara 1953.
BİGM, 1953 İstatistik Yıllığı, Ankara 1953.
BİUM, 1952-1956 Vilâyet Merkezlerindeki Ölümler, Ankara 1960.
BİUM, 1954-1958 Zirâî Bünye ve İstihsal, Ankara 1959.
BİUM, 1955 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1957.
BİUM, 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, (bt ve byy).
BİUM, Boşanma İstatistikleri 1932-1958, (bt. ve byy.)
BİUM, Milli Eğitim 1950-1951 İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1952.
BİUM, Milli Eğitim 1951-1952 İlk Öğretim İstatistikleri, Ankara 1953.
BİUM, 1923-1940 Nüfus Hareketleri İstatistiği, Ankara 1941.
BİUM, 1938-1951 Nüfus Hareketleri İstatistiği Evlenme, Boşanma ve Ölümler, Ankara 1953.
BİUM, Vilâyet Merkezlerindeki Ölümler 1952-1956, Ankara 1960.
Dahiliye Vekaleti, İdare Taksimatı-1929, Ankara 1929.
Dahiliye Vekaleti, İdare Taksimatı-1933, İstanbul 1933.
Maarif Vekâleti 1923-1924 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası, İstanbul 1925.
Maarif Vekâleti 1924-1925 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası, İstanbul 1926.
Maarif Vekâleti 1925-1926 Ders Senesi İhsâiyyât Mecmuası, İstanbul 1927.
Maarif Vekâleti 1926-1927 İstatistik Yıllığı, Ankara 1929.
Tabiî Hal, Ankara 1935.

Sürelî Yayınlar

Adanaspor
Akgünler
Altın Yurd
Cumhuriyet
Çiftçi Yolu

Çukurova Spor Postası
Demokrat
Doktor Sesi
Doruk
Ferda
Gölge
Güney
Güney İşçi Postası
Güney Spor
Hâkimiyet-i Milliye
Hür Fikir
İdare
İşçi Sesi
Kalem
Karaay
Keloğlan
Kırkpınar
Köylü Sesi
Kürsü
Maarif Mecmuası
Millet
Milli Mefkure
Olimpiyat
Resmi Gazete
Salkım
Sanat
Sesimiz
Seyhan
Tel
Tohum
Toksöz
Türk Sözü
Vatandaş
Yeni Adana
Yeni Çukurova
Yeni Yunus Emre

2. ANSİKLOPEDİ, SÖZLÜK, LÜGAT

İslam Ansiklopedisi
Kayseri Ansiklopedisi
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi
Yurt Ansiklopedisi
Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat
Türkçe Sözlük

3. KİTAP ve MAKALELER

1937 Yıldönümü Broşürü Geçen Yılda Halkevleri Nasıl Çalıştı?, Ankara 1937.

5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı, Tarım Bakanlığı Yayını, Ankara 1948.

ACEVİT, Fevzi vd., **Tarihi Fotoğraflarla Adana (1833-1960)**, Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, bty., Adana.

ACUN, Hakkı, **Anadolu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994.

ADALI, Fuat, **Sağlık Ağacı Okaliptüs**, Ziraat Vekaleti Neşriyatı, İstanbul 1944.

“Adana Beynelmilel Ziraat Sergisi”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene: 39, No:1 (Teşrinisani 1339/1923).

Adana, Adana Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Adana 1937.

Adana, Adana 1960.

“Adana Demirspor’un Tarihçesi”, **Güney Spor**, S.1 (19 Eylül 1949).

Adana Halkevi Temsil Kolunun Sahne ve İdare İşlerine Ait Talimat, Adana 1943.

Adana Halkevi, Adana 1933.

Adana Halkevi, Adana 1938.

“Adana İdmanyurdu”, **Çukurova Spor Postası**, S.1 (15 Ocak 1951).

“Adana İkinci Pamuk Kongresi”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene: 41, No: 6 (Haziran 1341/1925).

Adana İmar Komisyonu Raporu, Adana 1963.

Adana Kulübü Esas Nizamnamesi, Adana 1936.

Adana Memurlar İstihlâk Kooperatifi Statüsü, İstanbul 1944.

“Adana Orman İşletmesi”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).

Adana P.T.T. Telefon Rehberi, Seyhan 1937.

“Adana Sanayisinin Tarihçesi”, **Çağının Tanığı Yeni Adana/79. Yıl İlavesi**

Adana Ticaret Odası 1984-1987 Albümü

Adana Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni, S.1 (Nisan 1938).

“Adana Ticaret ve Sanayi Odası”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul 1946.

“Adana Ticaret ve Zahire Borsası”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul 1946.

“Adana Türk Musiki Cemiyeti”, **Kalem**, S.14-15 (Şubat-Mart 1950).

“Adana ve Havalisi Hakkında İktisadi Tetkikat”, **Aydın Tarihi**, C.11, S.33 (1926).

“Adana ve Pamuk”, **Köye Doğru**, S.50 (15 Temmuz 1942).

“Adana ve Tarihi Eserleri”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).

“Adana Vilâyetinin Üç Senelik İktisadi Vaziyeti”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S.6 (Haziran 1929).

“Adana’da Kaçakçılık”, **Verim**, S.5 (Ağustos 1935).

“Adana”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul 1946.

“Adanalıların Bir Feryâd-ı Muhikki”, **Hâdisât**, 13 Kânun-ı evvel 1334(1918), S.55.

Adana’da Törenler, (Der. Mehmet Baltacı vd.), Adana 2003.

AĞANOĞLU, H.Yıldırım, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makus Talihi Göç**, Kum Saati Yayını, İstanbul 2001.

AĞAR, Ömer Kemal, **12 Yıllık Kültürü 1923-1935**, Adana 1936.

AHMAD, Feroz, *“Türkiye’nin Yahudi Cemaati: Siyasal Dinginliğin Bir Barometresi mi?”*, (Çev. Mete Tunçay), **Tarih ve Toplum**, S.68, Ağustos 1989.

—————, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayını, İstanbul 1994.

- Ahmet Cevdet Paşa, **Marûzat**, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- , **Tezâkir**, C.III, (Yay. Haz. Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991.
- Ahmet Şerif, **Anadolu’da Tanin**, (Haz. Mehmet Çetin Börekçi), C.I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- AKALIN, Gülseren, “*Kurtuluş Savaşında Adana Basını*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , **Milli Mücadele Döneminde Adana Basını**, Adana 1998.
- AKALIN, M., “*Çukurova’da Bir Dolaşma Eski ve Yeni Adana 8*”, **İller ve Belediyeler Dergisi**, S.181 (Kasım 1960).
- AKAR, Rıdvan, **Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, Belge Yayınları, İstanbul 2000.
- AKBAL, Fazıla, “*1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksîmât ve Nüfus*”, **Belleten**, C.XV, S.60 (Ekim 1951).
- Akbank Türk Anonim Ortaklığı Esas Mukavelenamesi**, Ankara 1947.
- “*Akbank*”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.XI, İstanbul 1960.
- AKBIYIK, Yaşar, “*Güney Vilâyetlerimizin İşgalinin Türk Basınındaki Yankıları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.12 (Temmuz 1988).
- , **Milli Mücadele’de Güney Cephesi (Maraş)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- AKILTEPE vd., Habil, **Türkiye Şeker Sanayi ve Şekerpancarı Ziraati**, Ankara 1964.
- AKINCI, Hasan, **Milli Mücadelede Çukurova**, **Kuvayı Milliye**, S.75 (1966).
- AKMAN, Osman Atalay, **İncirlik Üssünün Kullanımı ve Türk-Amerikan Stratejik Ortaklığındaki Rolü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2007.
- AKTAN, Ali, “*Memluk Haçlı Münasebetleri*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.106 (Şubat 1997).
- AKTAN, Selma, **Adana İli Yakın Çevre İncelemeleri**, Garanti Neşriyat, İstanbul 1979.
- , **Dünkü ve Bugünkü Adana**, Güney Basımevi, Adana 1967.
- AKVERDİ, Naci, **Adana (Cumhuriyetten Evvel ve Sonra)**, (byy, 1938).
- AKYOL, Yaşar, **İzmir Halkevi (1932-1951)**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, İzmir 2008.
- AKYURT, Yusuf, **Mersin, Tarsus, Adana Şehirleri**, Adana 1946.
- AKYÜZ, Jülide, “*Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri*”, **Bilig**, S.46 (Yaz-2008).
- AKYÜZ, Kenan, “*Türk Ocakları*”, **Belleten**, C.L, S.196, Ankara 1986.
- AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)**, Alfa Basım, İstanbul 1999.
- , **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988.
- ALAP, M., “*Çukurova ve Sulu Ziraat*”, **Çiftçi Yolu**, S.2 (15 Nisan 1947).
- ALBAYRAK, M.Orhan, **Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu**, İstanbul 1994.
- ALBAYRAK, Mustafa, “*Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.X, S.29 (Temmuz 1994).
- Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafyası Lügatı, Kısım-ı Evvel Lügat-ı Coğrafya**, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313.

- Ali Münif Bey'in Hatıraları**, (Haz. Taha Toros), İsis Yayımcılık, İstanbul 1996.
- Ali Saip, **Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri**, Ankara 1340.
- Ali Vahid, **Isıtma Hastalığı**, 1926.
- ALKAN, Bekir, “*Çekirgeler ve Savaşı*”, **Ziraat Dergisi**, S.67 (Ağustos 1945).
- ALKAN, Mehmet Ö., **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)**, C.6, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara 2000.
- ALPAN, S., “*Adana Coğrafyasına Bir Bakış, Akarsular ve Rejimleri*”, **Görüşler**, S.6/54 (1943).
- ALTAY, Fahrettin, **On Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.
- ALTAY, Hadi, “*Çukurova'nın Arkeolojik Ehemmiyeti ve Adana Müzesi*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- ALTAY, M.Hâdi, **Adım-Adım Çukurova**, Çukurova Turizm Derneği Yayını, Adana 1965.
- ALTINSATAR, İzzet, **İstiklâl Geçmişte Bir Gün Karanlık Günlerim**, Adana 1975.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841**, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988.
- ALTUNYA, Niyazi, “*Köy Enstitüleri*”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.26 (Nisan 2002).
- Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C.5 (Edirne, Lüleburgaz, Pozantı)**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayını, Ankara 1994.
- ANDRADE, Navarro, **Okalıptus**, (Çev.Hakkı Baha Pars), Ankara 1938.
- APAYDIN, Ekrem, “*Türkiye Cumhuriyeti'nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekai Apaydın'ın Albümünden*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.I, S.1 (Kasım 1984).
- ARAL, Nurettin, “*Mercimek Aygır Deposu*”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul 1952.
- ARI, Bülent, **Adana'da Geçmişten Günümüze Âşıklık Geleneği (Karacaoğlan 1966)**, Adana Büyükşehir Belediyesi Altın Koza Yayınları, Adana 2009.
- ARI, Kemal, **Büyük Mübâdele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 2003.
- ARIĞ, Ayten Sezer, “*Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XIV, S.42 (Kasım 1998).
- ARIK, Baki Tonguç, **Oniki Asırlık Türk Yurdu Adana Fethinin Destanı**, İstanbul 1943.
- ARIK, Remzi Oğuz, **Adana Ticaret Rehberi**, İstanbul 1924.
- ARIKOĞLU, Damar, **Hatıralarım**, İstanbul 1961.
- ARSLAN, Aslı, **Türkiye'de Tabii Afetler (1923-1950)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2003.
- ARTAN, Gündüz Artan, **Atatürk Mersin'de**, Mersin Deniz Ticaret Odası Yayını, Mersin 2000.
- ARTUÇ, Nevzat, “*1909 Adana Olayları Sonrasında Cemal Paşa'nın Tutumu ve Yaraları Sarma Çabaları*”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2001.
- ARTUN, Erman, “*Adana Âşıklık Geleneği ve Âşık Fasılları*”, <http://turkoloji.cu.edu.tr>

- , **Günümüzde Adana Âşıklık Geleneği (1966-96) ve Âşık Feymani**, Adana 1996.
- ASAF, Mehmet, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım** (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1982.
- ASLIYÜCE, Erdoğan, **Ceyhan Tarihi İşgal ve Kurtuluş**, Ceyhan Belediyesi Kültür Yayınları, Adana 2008.
- , **Türk Tarihinde İşbirlikçiler ve 150'likler**, Yesevi Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Atatürk'ün Evleri**, Ankara 1977
- Atatürk'ün Milli Ekonomi Üzerindeki Düşünceleri**, (Der. Kemal Arıburnu), Ziraat Bankası Yayını, Ankara 1973.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1997.
- "Atatürk'ün Türk Ocağında İrad Ettikleri Nutuk"*, **Görüşler**, S.16 (15 Mart 1939).
- ATAY, Falih Rıfki, **Çankaya**, Bateş Yayıncılık, İstanbul 1984.
- ATILGAN, Halil, **Âşık Dertli Kazım II**, Adana Valiliği Yayını, Adana 1995.
- AVCI, Nuri, *"Adana'da Pamuk Çeşitleri, Hastalık ve Haşereleri"*, **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.8 (İkinciteşrin 1938).
- , *"Çukurova'nın Sulanması"*, **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.1 (Şubat 1939).
- AYAS, Nevzat, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi**, Ankara 1948.
- AYBARS, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ercan Kitabevi, İzmir 2000.
- AYBERK, Nuri, **Türkiye'de Trahoma ve Trahom Mücadelesine Genel Bir Bakış**, Gaziantep 1936.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam, C.I (1881-1919)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- , **Tek Adam, C.II (1919-1922)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- , **Tek Adam, C.III (1922-1938)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- , **İkinci Adam, C.II**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.
- AYDIN, Ayşe, *"Türkiye Millet Meclisi Birinci Döneminde Görev Yapan Sağlık Mensupları"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XIV, S.42 (Kasım 1998).
- AYDIN, Erdem, *"Türkiye'de Sıtma Mücadelesi"*, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- AYHAN, Yusuf, **Çukurova Albümü**, Adana 1973.
- , **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu**, Adana 1963.
- AYSAL, Necdet, *"Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri"*, **Atatürk Yolu Dergisi**, S.35-36 (Mayıs-Kasım 2005).
- "Bağışlar Devam Ediyor"*, **Kuvayi Millîye**, S.1 (Haziran 1951).
- BALCI, Meral, **Bir Siyasetçi Portresi: Kasım Gülek Hayatı ve Siyâsî Faaliyetleri (1905-1996)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.
- BALİ, Rıfat N., *"Adana Yahudileri"*, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- BALTAOĞLU, Ali Galip, **Atatürk Dönemi Valileri (20 Ekim 1923-10 Kasım 1938)**, Ocak Yayınları, Ankara 1998.
- BANOĞLU, Ahmet Niyazi-ALSAN, Nebil Fazıl, **Adana (Tarih, Coğrafya ve Yönetim Örgütler ile)**, Oba Çocuk Yayınları, İstanbul 1969.

- BARLAS, Ekrem Celal, “*Malatya İplik ve Bez Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*”, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul 1952.
- BASKICI, Murat, “*Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.58, S.1 (2003).
- “*Başak*”, **Başak**, S.1 (1 Mart 1946).
- BAŞAR, Ahmet Hamdi, **Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye**, İstanbul 1945.
- BAŞARAN, İbrahim Ethem, **Türk Eğitim Sistemi**, Ankara 1996.
- BAŞARAN, Zeynep, **Âşık Hüdayi, Yaşamı, Kişiliği, Sanatı ve Şiirleri**, İstanbul 1977.
- BAŞÇETİNÇELİK, Ali, “*Sabandan Uyduya: Çukurova’da Tarım*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- BAŞÇETİNÇELİK, Ayşe, “*Adana ve Çevresinde Gelenek ve Görenekler*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , **Adana Halk Kültüründe Doğum-Evlenme-Ölüm**, Adana 2009.
- BAŞGELEN, Nezih, **Bir Zamanlar Adana**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998.
- BAŞGÖZ, İlhan, **Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1995.
- BAYHAN, Fatih, **Altın Şehir Adana**, Yakınel Dağıtım Yayıncılık, Ankara 1998.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1974.
- BAYKARA, Tuncer, “*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Mülkî Taksîmâtının Gelişmesi*”, **Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi**, X/3 (Haziran 1980).
- , **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksîmâtı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1988.
- BAYRAKTAR, Hilmi, “*Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyâleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)*”, **Bilig**, S.45 (Bahar 2008).
- , “*Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilâyeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)*”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.22 (2007).
- BAYRAM, Feridun, **Eğitmenler, Öğrenmeyi Öğretme Ustaları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- BAYTOP, Turhan, **Eczahane’den Eczane’ye Türkiye’de Eczahaneler ve Eczacılar (1820-1923)**, Bayer İlaç Yayını, İstanbul 2006.
- , **Türk Eczâcılık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1985.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devleti’nin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1973.
- BEDİZ, Nuri, “*Sümerbank Adana Fabrikası*”, **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, İstanbul 1953.
- Belediyeler**, İstanbul 1933.
- BENBASSA, Esther-RODRIGUE, Aron, **Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14.-20. yüzyıllar)**, (Çev. Ayşe Atasoy), İletişim Yayınları, Ankara 2001.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Türk İstiklâl Harbi, C.I, Mondros Mütârekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.
- BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya, **Adana’da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri**, Adana Valiliği Yayını, Adana 2008.

- BİLGİ, Levent, **Türk Romanında Savaş Sonrası Anadolu'ya Zorunlu Göç**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.
- BİLGİ, Nejdet, **XX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa Kazası (1908-1950)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1996.
- , “*Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi*”, **Türkler**, C.16, Ankara 2000.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, **Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih)**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001.
- BİLGİ, İzzet, “*Trahom ve Neticeleri*”, **Görüşler**, S.32 (Şubat 1941).
- , “*Trahom ve Neticeleri II*”, **Görüşler**, S.33 (Mart 1941).
- , “*Trahom ve Neticeleri III*”, **Görüşler**, S.34 (Nisan 1941).
- , **Adana Okullarında Trahom Savaşı**, Adana 1950.
- BİLİM, Cahit Yalçın, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998.
- BİRGÜL, A., “*Torosların Cenneti Adana*”, **Nilüfer**, S.42 (Kasım 1948).
- , “*Birinci Adana Beynelmüel Ziraat Sergisi*”, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sene: 40, No:10 (Eylül 1340/1924).
- BORAK, Sadi, **Atatürk ve Edebiyat**, İstanbul 2004.
- BOZDOĞAN, Ahmet, **Türk Ocağının Taşra Dergileri**, Türk Ocağı Yayını, Ankara 2006.
- BOZDOĞAN, Mehmet, **Adana İli (Coğrafyası, Tarihi, Turizmi, İlçeleri)**, Adana 1969.
- BOZKURT, Birgül, **Cumhuriyet Halk Partisi'nin Eğitim Politikaları (1923-1950)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2007.
- BURÇAK, R. Salim, **On Yılın Anıları**, Ankara 1998.
- C.H.P. Halkevleri Öğreneği**, Ankara 1935.
- C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları**, Ankara 1941.
- CAN, Sadık, **Cumhuriyet Döneminde Adana'da Eğitim (1923-1950)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin 2006.
- CAN, Tevfik, “*Ziya (Paşa) ve Adana*”, **Görüşler**, S.37 (Eylül 1941).
- CANBAY, Vasıf, “*Adana'da İlk Çiftçilik*”, **Görüşler**, S.53 (Mayıs 1943).
- , “*Adana'da Ermeni İğtişası*”, **Görüşler**, S.85-86 (Şubat 1946).
- CEBESOY, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.
- Cemal Paşa, **Hatıralar**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001.
- CENGİZKAN, Ali, “*Saat Kuleleri ve Kamusal Mekân*”, **Arredamento Mimârlık**, S.114 (1999).
- , **Mübadele Konut ve Yerleşimleri**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2004.
- CİCİOĞLU, Hasan, “*Türkiye Cumhuriyetinde Ortaöğretimin Gelişimi*”, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu**, Ankara 2010.
- , **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985.
- Cirit Oyununun Kuralları**, Adana 1935.
- COŞAR, Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını**, İstanbul 1965.
- COŞKUN, Tevfik, **Kadirli Milli Mücadelesi ve Hatıralar**, Kadirli 1967.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Adana**, Adana 1973.
- Cumhuriyetin 60. Yılında Adana Sanayi**, Adana Sanayi Odası Yayını, Adana 1983.
- ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991.

- ÇAĞLAR, Adil, “75. Yılında Cumhuriyetin İlköğretim Birikimi”, **75 Yılda Eğitim**, İstanbul 1999.
- ÇAKAR, Enver, **17. Yüzyılda Haleb Eyâleti ve Türkmenleri**, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2006.
- , **XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)**, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003.
- ÇAKIR, Hamza, “1920’lerde Taşrada Sinema Hayatı”, **Toplumsal Tarih**, S.48 (Aralık 1997).
- ÇAM, Nusret, “Ramazanoğulları Beyliği Mimâri Eserlerinden Adana Ulu Câmii”, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi**, S.5, Erzurum 1982.
- ÇAM, Nusret, **Adana Ulu Câmii Külliyesi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1988.
- , **Ramazanoğulları Mimâri Eserleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1979.
- ÇAMURDAN, Ahmet Cevdet, **Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları**, Adana 1969.
- ÇANKAYA, Necati, **Atatürk’ün Hayatı, Konuşmaları ve Yurt Gezileri**, İstanbul 1985.
- ÇARIKÇI, Emin, “Menderes Döneminde Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler”, **Türkler**, C.17, Ankara 2002.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla “Vaziyet ve Manzara-i Umûmîye”**, Milliyet Yayını, İstanbul 1971.
- ÇEÇEN, Anıl, **Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990.
- ÇELEBİ, Mevlüt, “Atatürk’ün Himayesinde Kurulan Türk Maarif Cemiyeti”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XIX, S.2 (Aralık 2004).
- , **Türk İnkılâp Tarihi**, İzmir 2007.
- ÇELİK, Kemal, “Milli Mücadele Yıllarında Adana ve Çevresi”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , **Milli Mücadelede Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- ÇELİK, Mehmet, “Adana’da Varlık Vergisi Uygulamaları (1942-1944)”, **Kebikeç**, S.21 (2006).
- ÇELİK, Süleyman, **Adana 50. Yıl Spor Yıllığı (1923-1973)**, Adana 1973.
- ÇELİKKOL, Seyide, “Adana Müzesi”, **Tarih Coğrafya Dünyası**, S.1 (15 Nisan 1959).
- , **Adana Taş Köprüsü (Bu Köprünün Tesis ve Tamir Kitabeleri)**, Adana 1946.
- ÇENGELCİ, Ethem, **Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu**, Ankara 1998.
- ÇİÇEK, Kemal, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2011.
- ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)**, C.3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayını, Ankara 1995.
- Çukobirlik 1940-1972**, Adana 1972.
- Çukurova Athl Spor Kulübü İç Tüzüğü**, Adana 1936.
- “Çukurova Harası”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- Çukurova Nüshası**, İstanbul 1953.
- Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.4 (Temmuz 1938).
- Çukurova’da Vakıf Medeniyeti**, (Yay. Haz. Fatih Bayhan), Adana 1998.

- DAĞLAR, Ahmet Lütfi, **Düziçi Köy Enstitüsü ve Sonrası Kimi Anılarım**, İzmir 1989.
- DARKOT, Besim, "*Adana*", **İslâm Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1965
- DAŞDEMİR, Latif, "*Atatürk'ün Yurtiçi Gezilerinin Önemi ve Bilinmeyen Bir Gezi Çeşme-Ilıca Ziyareti*", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VIII, S.3 (Atatürk Özel Sayısı), Aralık 2006.
- DAŞLI, Özgür, "*Çukurova Futbolunda Rekabet*", **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- DEMİRKAN, Salâhaddin, "*Adana Milli Mensucat Fabrikaları*", **Köye Doğru**, S.73 (Temmuz 1943).
- DERBİL, Süheyp, "*Türk Belediyelerine Genel Bir Bakış*", **İller ve Belediyeler Dergisi**, S.173 (Mart 1960).
- DERELİ, Toker, "*Türk Endüstriyel İlişkiler Sisteminin Tarihsel Gelişim Süreci*", **Türkler**, C.17, Ankara 2002.
- DİLAVER, H.Hüseyin, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme ve İstihdam Şartları**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1994.
- DİNÇ, Gülten, "*Boyacıköy Eczanesi: İstanbul Tarihine Tanıklık Eden Bir Eczane*", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, XII/1 (2010).
- DİNÇER, Mustafa, "*Adana ve Pamuk*", **Pancar**, S.97 (Ekim 1959).
- DOĞAN, Ayhan, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Maraş**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1999.
- DOĞAN, Cihangir, "*Türkiye'de Sınıf Öğretmeni Yetiştirme Politikaları ve Sorunları*", **Bilig**, S.35 (Güz 2005).
- DOĞAN, Osman-ÖNAL, Ebul Faruk, "*Çukurova'ya Bereket Getiren Projeler*", **Yedikita**, S.33 (Mayıs 2011).
- DOĞUKAN, Suphi Rıza, "*Tohum Islah İstasyonları*", **Köye Doğru**, S.60 (15 Aralık 1942).
- DÖNMEZ, Cengiz, "*Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Ortaöğretim*", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.14, Konya 2005.
- DUMAN, Hasan, **Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri 1828-1928**, C.I-II, Ankara Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı, Ankara 2000.
- DUMONT, Paul, "*1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı*", (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.10-11(1979-1980), İstanbul 1981.
- DUYAR, Şükrü, "*Adana Bölge Sanat Okulu*", **Görüşler**, S.43 (Mart 1942).
- DÜŞMEZ, Sabri, "*Çukurova Coğrafyasına Toplu Bir Bakış*", **Görüşler**, S.52 (Nisan 1943).
- "*Düşündüğümüz*", **Kırkpınar**, S.1 (5 İkincikânun 1934).
- EFE, Cemal, **İstiklâl Savaşında Adanalıların Karamanlık Destanları**, (byy), 1937.
- EĞİLMEZ, Mahfi-KUMCU, Erkan, **Ekonomi Politikası: Teori ve Türkiye Uygulaması**, OM Yayınevi, İstanbul 2022.
- Ekrem Apaydın, "*Türkiye Cumhuriyeti'nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekai Apaydın'ın Albümünden*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.I, S.1 (Kasım 1984.)
- Ekrem Tok, "*Sıtma Mücadelesi*", **Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası**, S.6 (31 Mayıs 1928).
- , "*Sıtma Mücadelesi*", **Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası**, S.8 (31 Temmuz 1928).

- , “Adana Mıntıkasında Sıtma Mücadelesi”, **Sıhhîye Mecmuası**, S.31-32, 1929.
- ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1970.
- ENER, Kasım, “Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi Üzerine Etüdler...”, **Görüşler**, S.17 (Nisan 1939).
- , “Adana Çiftçiliğinin 80 Yıllık Yakın Tarihi Üzerine Etüdler...”, **Görüşler**, S.18 (Mayıs 1939).
- , **Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1963.
- , **Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar**, İstanbul 1978.
- , **Ramazan Oğulları Türkmen Beyliği Tarihi**, İstanbul 1979.
- , **Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova’ya) Bir Bakış**, Adana 1990.
- ERDAHA, Kamil, **Milli Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.
- , **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadele’nin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.
- ERDEM, Çiğdem, “Cumhuriyet Yönetimi’nin 1930’lu Yıllarda Köyde ve Köylülükte “Dönüşümü” Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak “Köy Eğitim Kursları”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 10/3, Ankara 2008.
- ERDEM, Sevim, **Sultan II. Abdülhamit Devri (1876-1908) Osmanlı Devletinde Bayındırlık Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2010.
- ERDEN, Fethi, “Türk Ocakları Merkez Binasının Tarihi Durumu ve Türk Ocağı’nın Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar”, **Türk Yurdu**, C.III, S.300 (Temmuz 1963).
- EREN, Abdurrahman Adil, “Adana ve Sıtma”, **Yarım Ay**, S.38 (1 Eylül 1936).
- ERGÜN, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara 1982.
- EROĞUL, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara 1998.
- ERONÇ, Süreyya, “Adana İsmet İnönü Kız Enstitüsü ve Enstitüye Bağlı Köy Kursları Kuruluş ve Faaliyetleri”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- ERSAN, Mehmet, “13. Yüzyıl Başlarında Çukurova”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , “Kilikya Ermeni Krallığı”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- ERTAN, Veli, “Adana’nın Tarihsel Anıtlarından Saat Kulesi”, **Çukurova**, S.10-11 (Mayıs-Haziran 1947).
- ERTÜRK, Vefki, “Belediyeler Geçmişte Nasıldı? Bugün Nedir? Gelecekte Nasıl Olmalıdır?”, **İdare**, S.182 (Eylül-Ekim 1946).
- , “Türkiye’de Belediye Tarihçesi”, **İdare**, S.182 (Eylül-Ekim), Ankara 1946.
- ESKİ, Mustafa, **Kastamonu Valileri (1838-2000)**, Kastamonu Valiliği Yayınları, Ankara 2000.
- EVANS, Laurence, **Türkiye’nin Paylaşılması**, (Çev. Tefik Alanay), Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.
- EVİNÇ, Vehbi, “Atatürk’ün Adana’yı Muhtelif Ziyaretleri”, **Görüşler**, S.16 (15 Mart 1939).

- EVLİYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C.III, Üçdal Neşriyat, İstanbul (bty).
Faik, “Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi I”, **Ziraat Gazetesi**, S.8 (Ağustos 1934).
———, “Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi II”, **Ziraat Gazetesi**, S.9 (Eylül 1934).
Ferit Celâl, “Adana’da İlk Tiyatro”, **Kırkpınar**, S.6 (20 Mart 1934).
FİKRİ, Ahmet-LÜTFİ, Abdülkadir, “Türkiye’de Sıtmanın Coğrafyası Raporu”, **Birinci Milli Tıp Kongresi Zabıtnamesi I-II İctima**, TBMM Matbaası, Ankara 1925.
Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli ve Cild-i Sânis**, İstanbul 1996.
GAZİGİRAY, Alper, **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları**, Gözen Kitabevi, İstanbul 1982.
“Gayemiz”, **Politika**, S.1 (30 Haziran 1949).
GEDİKOĞLU, Şevket, **Niçin Eğitim Kursları ve Köy Enstitüleri**, Ankara 1949.
GELİŞLİ, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri, Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü”, **Türkler**, C.15, Ankara 2002.
GENÇER, Oktay, “Penbeden Pamuğa”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
GERAY, Cevat, “Kooperatifçilik ve Tarihsel Gelişimi”, **Prof. Dr. Fadıl H. Sur’un Anısına Armağan**, Ankara 1983.
———, Cevat, **Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler (1923-1961)**, Ankara 1962.
GERÇEK, Ferruh, **Türk Müzeciliği**, Kültür Bakanlığı Yayını Ankara 1999.
GERÇEK, Selim Nüzhet, “Bursa ve Adana Tiyatroları”, **Perde ve Sahne**, S.10 (İkincikânun 1940).
GEVEN, Nihat, “Adana Futbolu ve Medya”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
GEZİCİ, Aytekin, “Çukurova’da Yerel Basın Tarihi Bab-ı Adana”, <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>.
GİRGİNER, Serdar, “Tepebağ Höyük (Uru Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
GİRİCİ, Abdülgani, **1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları**, Der. Yusuf Turan Günaydın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2001.
GİRİTLİOĞLU, Fahir, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii**, Ankara 1965.
GÖKBERK, C., “Sıtma Epidemiyolojisi”, **Pratik Doktor**, XVIII, S.2 (1948).
GÖKGÖL, Mirza, “İslâhatçılığın Önemi”, **Türkiye Ziraat Gazetesi**, S.11-12 (1 Haziran 1939).
GÖNEY, Süha, **Adana Ovaları I**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976.
GÖNLÜBOL, Mehmet-SARI, Cem, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara 1987.
GÖNÜLLÜ, Ali Rıza, “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.28 (Güz 2010).
GÖRELİ, İsmail Hakkı, **Bizde Belediyecilik**, Ankara 1953.
GÖRGÜN, Bedi, “Verem Savaş Derneği”, **Çukurova**, S.3 (Ekim 1946).
GÖYÜNÇ, Nejat, “Hane Deyimi Hakkında”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, S.32, İstanbul 1979.

- GÜÇLÜ, Muhammet, “*Varlık Vergisi ve Seyhan (Adana) Uygulaması*”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, S.203 (Ekim/Kasım 1997).
- GÜL, Muhittin, “*Atatürk’ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3 (Aralık 2006).
- GÜLGÜN, Kenan, “*Adana’da Demirspor*”, **Türkiye Spor Ansiklopedisi**, S.16 (Nisan 1944).
- GÜNAY, Nejla, “*1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar*”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2011.
- GÜNDAY, A. Faik Hurşit, **Hayatım ve Hatıralarım**, İstanbul 1960.
- GÜNEŞ, Günver, “*Mustafa Kemal Atatürk’ün Aydın Seyahatleri*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.61, C.XXI, Mart 2005.
- GÜRAN, Tevfik, “*Zirâî Politika ve Ziraatta Gelişmeler (1839-1876)*”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992.
- , **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 1998.
- , **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara 1997.
- , **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara 2003.
- GÜRSEL, Ekrem, “*Köylerde Kalkınma Hazırlıkları*”, **Görüşler**, S.25-26 (Şubat-Mart 1940)
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1985.
- Hacızade Mirza, “*Sudan Çayırı*”, **Dönüm**, S.6 (Kasım 1932).
- HALAÇOĞLU, Ahmet, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “*Adana Tarihçesi*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , “*Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.27 (1977).
- Halkevleri Çalışma Talimatnamesi**, Ankara 1940.
- Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları**, Ankara 1934.
- “*Halkevleri Yıldönümünde İsmet Paşa’nın Nutku*”, **Ülkü Dergisi**, C.1, S.2 (Mart 1933).
- HALL, William, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Hil Yayınları, İstanbul 1996.
- Hamit Tahsin-Remzi Saka, **Sermaye Hareketi**, İstanbul 1930.
- HATİPOĞLU, Süleyman, “*Çukurova’da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921)*”, **Belleten**, C.LXVI, S.247 (Aralık 2002).
- , “*Hatay’ın Kurtuluşunun Fikri Temelleri*”, **Anavatana Katılışının 60. Yıldönümünde Hatay**, Ankara 2001.
- , “*Millî Mücadele’de Adana Cephesi ve Mustafa Kemal Paşa’nın Bu Cepheyi Teftişi*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.3, S.1, Elazığ 1989.
- , **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, Ankara 2001.
- HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, (Çev. Müntekim Ökmen), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002.
- “*Hilâliahmerin Tarihçesi*”, **Türkiye Hilâliahmer Mecmuası**, S.151 (15 Aralık 1936).
- HİLMİ, A., “*Adana Pamuğunun Varacağı Genişlik*”, **Adana Ticaret Gazetesi Fevkalâde Nüsha**, S.86 (29 Birinciteşrin 1934).

- HİNES, Walter D., **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki (1933-1934)**, Ankara 1936.
- HOŞFİKİNER, Ali, "*O Albümdelikler Var Ya...*", **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- HOT, İ., **Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele 1913-1996**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- Hububat Bakliyat Sınai Bitkiler Çayırar ve Islahı Hakkında Raporlar II**, Ankara 1935.
- İkinci Kânun 1922**, Adana 1936.
- İkinci Pamuk Kongresi Zabıtnamesi**, İstanbul 1925.
- İLGAZİ, Abdullah, "*Atatürk'ün Tokat Gezileri*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.52, C.XVIII, Mart 2002.
- İLGÜREL, Mücteba, **Millet Mektepleri**, İstanbul 1981.
- İNÇİ, İbrahim, "*Türkiye'de Tarımsal Makineleşme (1923-1933)*", **Tarihin Peşinde**, S.3 (2010).
- İPEK, Nedim, **Mübadele ve Samsun**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- İSLAM, İbrahim, "*Milli Mücadeleye Muhalif Bir Gazete: "Ferdâ"*", **Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.12 (2009).
- JAESCHKE, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971.
- , **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989.
- KALABA, Hüseyin, **Bütün Cephesiyle Adana**, Adana 1959.
- KANAT, Cüneyt, "*Memlûkler ve Çukurova*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- KARA, Hamdi, "*Çukurova'da Pamuk*", **A.Ü.D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S.7 (1975).
- , "*Çukurova'da Kentleşme ve Sanayileşmenin Tarım Topraklarına Etkisi*", **A.Ü.D.T.C.F. Dergisi**, C.XXXII, S.1-2 (1988).
- , "*Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu*", **Coğrafya Araştırmaları**, S.I, Ankara 1989.
- , "*Çukurova'da Endüstri*", **Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S.2. (1990).
- KARADAĞ, Nurhan, **Halkevleri Tiyatro Çalışmaları (1932-1951)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- KARAER, İbrahim, "*Türk Ocağı Kütüphaneleri*", **Türk Kütüphaneciliği**, S.4 (1990).
- , **Türk Ocakları ve İnkılaplar (1912-1931)**, Türk Yurdu Neşriyatı, Ankara 1992.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.V, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- "*Kardaş Bir Hayır Cemiyeti Kuruldu*", **Kuvayı Millîye**, S.3 (Ağustos 1951).
- KARPAT, Kemal H., "*Osmanlı Devletinde 19. Yüzyıldaki Nüfus Hareketleri*", **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.
- , **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikler**, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

- KAŞIKÇIOĞLU, Hilmi, “Anadolu-Bağdat ve Mersin-Adana Demiryolları IV”, **Demiryol**, S.523 (Ağustos 1969).
- KAYA, Safiye, “Dünya Bankası ve Türkiye”, **Sayıştay Dergisi**, S.46-47 (Temmuz-Aralık 2002).
- Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000.
- KILIÇ, Hulusi, “Çukurova’da Sporun Altın Kozası(Yenilmez Armada’nın Yenilmez Kaptanı Muharrem Gülergin’in Öyküsü”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- KIRAY, Mübeccel, “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Kendiliğinden Dört Köyün Monografik Karşılaştırması”, **Değişen Toplum Yapısı (Toplu Eserleri 3)**, İstanbul 1998.
- KIRMIZI, Abdulhamit, “19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi”, **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), İstanbul 2008.
- “Kil-Toprak Sanayi ve Ticaret Ltd. Şirketi”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika/19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Okulları**, Arba Basım Yayın, İstanbul 1991.
- , **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İş Bankası Yayını, İstanbul 2001.
- KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988.
- , **Atatürk’ün Hatıra Defterlerine Yazdıkları**, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1971.
- , **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999.
- KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 1991.
- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991.
- KORALTÜRK, Murat, “Türkiye Ekonomisi (1923-1960)”, **Türkler**, C.17, Ankara 2002.
- , **Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)**, **Denizler Kitabevi**, İstanbul 2002.
- KORKUT, M. Şeref, **Isıtma ve Çeltik**, byy., 1950.
- KOZ, M.Sabri, “Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası ve Halk Kültürü Bakımından Önemi”, **II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu (20-24 Kasım 1991) Bildirileri**, Adana 1993.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, “Baybars I”, **İA**, C.II, Ankara 1979.
- Köy Envanter Etüdlerine Göre Adana**, Köy İşleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1967.
- KÖYLÜ, Kazım, **Ziraat İktisadı, Zirâî İşletmecilik**, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara 1963.
- KUM, Naci, “Ramazanoğulları Türbesi”, **Görüşler**, S.33 (Mart 1941).
- , “Çukurova Çiftçiliğinin Kısa Bir Tetkiki”, **Görüşler**, S.52 (Nisan 1943).
- , “İlimiz ve Bölgemiz İçinde Tarih ve Müze Çalışmaları”, **Görüşler**, S.85-86 (Şubat 1946).
- , “Ulu Câmi”, **Kalem**, S.8 (Nisan 1949).
- KUNT, Metin, **Sancaktan Eyâlete 1550-1650**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

- KURMUŞ, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Bilim Yayınları, İstanbul 1974.
- KURT, Kurt, **"Menemencioğulları Tarihi ve Çukurova'da Aşiretler"**, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , **"1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrîr Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma"**, **Belleten**, C.54, S.209 (Nisan 1990).
- , **"Ramazanoğulları Beyliği"**, **Türkler**, C.6, Ankara 2002.
- , **"Ramazanoğulları Çarşısı"**, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul 2000.
- , **Çukurova Tarihinin Kaynakları I: 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2004.
- , **Çukurova Tarihinin Kaynakları II: 1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2005.
- , **Çukurova Tarihinin Kaynakları III: 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrîr Defteri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2005.
- , **XVI. Yüzyıl Adana Tarihi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1992.
- KURTKAPAN, Hamza, **Adana Halkevi Görüşler Dergisinin Türk Modernleşmesi Açısından Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2009.
- Kuruluşunun 80. Yılında Adana Ticaret Odası**, Adana Ticaret Odası Yayını, Adana 1974.
- Lozan Barış Konferansı Tutanakları (Tutanaklar-Belgeler)**, (Çev. Seha L.Meray), C.I, Ankara 1969.
- M.A., **"Çukurova'da Bir Dolaşma 9"**, **İller ve Belediyeler Dergisi**, S.182 (Aralık 1960).
- Maarif Vekâleti Millet Mektepleri Talimatnamesi**, Ankara 1940.
- MAĞMUMİ, Şerafeddin, **Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları**, Boyut Kitapları, İstanbul 2010.
- MALİK, Hilmi A., **Türkiye'de Sinema ve Tesirleri**, Ankara 1933.
- "Memleket Sandıkları"**, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul 1952.
- Menemencioğlu Ahmed Bey, **Menemencioğulları Tarihi**, (Haz. Yılmaz Kurt), Akçağ Yayınları, Ankara 1997.
- MENGİ, Mine, **"Çukurova Halk Kültürüne Hizmet Eden Adana Dergileri"**, **II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu (20-24 Kasım 1991) Bildiriler**, Adana 1993.
- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991.
- MERT, Hasan, **"Bir Seyyahın Gözüyle 19. Yüzyıl Sonlarında Çukurova"**, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- METİNTAŞ, Mustafa Yahya-ELÇİÖĞLU, Ömür, **"Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938)"**, **Osmangazi Tıp Dergisi**, S.29 (2007).
- MISIRLI, A., **Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası**, İstanbul 1953.
- Milli Eğitim Davamız. İlköğretim Meselesi ve Köy Enstitüleri**, Sivas 1946.
- "Milli Mensucat Fabrikası"**, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul 1952.
- "Milliyetçiler Teşkilatlanıyor"**, **Orkun Dergisi**, S.47 (24 Ağustos 1951).
- MÜEZZİNOĞLU, Ersin, **"I. Dünya Savaşı Esnasında Yetim ve Öksüz Çocukların Himayesi ve Eğitimi: Dârüleytâmlar"**, **History Studies**, Volume 4/1 (2012).

- Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, İstanbul 1932.
- Nazım Paşa, **Nazım Paşa'nın Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul 1982.
- Necip Ali, "*Halkevleri*", **Ülkü Dergisi**, C.1, S.2 (Birinciteşrin 1933).
- OĞUZCAN, Lütfi, "*Cemiyetimiz ve Maksudımız*", **Kuvayi Millîye**, S.1 (Haziran 1951).
- OĞUZKAN, Turhan, **Türkiye Cumhuriyetinde Halk Eğitimi**, Maarif Vekaleti Yayını, Ankara 1956.
- Okalıptüs Ağaçlandırması**, İstanbul 1938.
- "*Okalıptus Ağaçlandırması*", **Birinci Köy ve Ziraat Kongresi**, Ankara 1938.
- OKAN, Seyfettin, **Türkiye'de Sıtma Savaşı**, Ankara 1949.
- OKCUOĞLU, Mahir Öğütçü, **Jüt Nebatı ve Ziraati**, Antalya 1939.
- OKTAY, Tarkan, "*Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi*", **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi**, İstanbul 2008.
- OKUR, Mehmet, "*Mondros Mütârekesi Sonrasında Osmanlı Devletinde Bulunan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Ülkelerine Gönderilme Meselesi*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.60, C.XX, Kasım 2004.
- OKYAR, Osman-SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye)**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1999.
- ONAR, Mustafa, "*Kozanoğulları*", **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , **Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli**, Adana Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Adana 2009.
- ONUR, Salahaddin, "*Çukurova'da Sel Felâketi*", **Çiftçi Yolu**, S.13 (15 Nisan 1948).
- , "*Çukurova'da Şekerkamışı Ziraat ve Endüstrisi*", **Çiftçi Yolu**, S.1 (15 Mart 1947).
- ORAN, Baskın Oran (edt), **Türk Dış Politikası**, C.I (1919-1980), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı**, İstanbul 1987.
- ORKUT, Gülçin, "*Adana'nın Göğsünde Bir Çanakale Zaferi Madalyası. Mustafa Rifat Eczâhânesi*", **Bütün Dünya**, Temmuz 2003.
- ORTAÇ, Zülfikâr, "*Türk Maarif Cemiyetinin Doğuşu. Adana'da Türk Maarif Cemiyeti ve Talebe Yurdu*", **Görüşler**, S.3 (1 Haziran 1937).
- ORTAYLI, İlber, "*Türk Belediyesinin Denetim Yetkisinin Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu*", **Amme İdaresi Dergisi**, S.4 (Aralık 1973).
- , **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.
- , **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000.
- ÖKÇÜN, A.Gündüz, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Sermaye Kurulu Yayını, Ankara 1997.
- ÖNDER, Mehmet, "*Atatürk'ün Adana'ya Gelişleri*", **Adana**, Ankara 1994.
- , **Atatürk Konya'da**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989.
- , **Atatürk Evleri, Atatürk Müzeleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1988.
- , **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, İş Bankası Yayını, Ankara 1975.
- ÖZ, Esat, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Gündoğan Yayını, Ankara 1992.
- ÖZ, Hikmet, **Atatürk Tarsus'ta**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1999.
- ÖZACUN, Orhan, "*Halkevlerinin Dramı*", **Kebikeç**, S.3 (1996).

- ÖZALP, Reşat, **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1982.
- “Özbucak Sanayi ve Ticaret A.Ş.”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961)
- ÖZDEMİR, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2010.
- “Özel Çukurova Koleji”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- ÖZERDİM, Sami N., **Harf Devriminin Öyküsü**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1962.
- ÖZKAN, Salih, “Türkiye’de Dârüleytâmların Gelişimi ve Niğde Dârüleytâmı”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.19 (Bahar 2006).
- ÖZMEN, Özlem, “Adana’nın Tarihsel Yapı Dokusu: Kaleler, Kervansaraylar-Hanlar ve Camiler”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , “Geleneksel Adana Evleri”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖZMEN, Ünsal, **Kent Kent Türkiye: Adana**, Pamukbank Yayını, Ankara 1968.
- ÖZMEN, Yüksel-ÖZEROL, M.Erkan, “Adana’nın Simgeleri”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖZODAŞIK, Mustafa, **Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları (1923-1950)**, Çizgi Kitabevi, Konya 1999.
- ÖZOĞUZ, Esat, **Adana’nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları**, İstanbul 1934.
- ÖZTOPRAK, İzzet, “Adana ve Çevresinde Müdâfaa-i Hukuk Çalışmaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VIII, S.22 (Kasım 1991).
- , **Kurtuluş Savaşında Türk Basını**, İş Bankası Yayını, Ankara 1981.
- ÖZTÜRK, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi: TBMM III. Dönem (1927-1931)**, C.3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayını, Ankara 1995.
- , **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, Ak Yayınları, İstanbul 1968.
- “Paksoy Spor”, **Salkım**, S.8 (Aralık 1955).
- “Paktaş Pamuk Ticaret ve Sanayi A.Ş.”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Yurt Yayınevi, Ankara 1984.
- PARAN, Hayati, “Adana’da Şeker Kamışı Ziraati İmkanları”, **Bioloji**, C.7, S.4 (Ekim 1957).
- PARLAK, Bekir, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Yönetimi ve Ondokuzuncu Yüzyıldaki Değişim Süreci”, **Yeni Türkiye**, Ankara 2000.
- PARMAKSIZOĞLU, Abbas, **Türk Gazetecilik ve Basın Tarihi**, İstanbul 1959.
- POLAT, İlknur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, **Bellekten**, C.52, S.202-203 (Nisan 1998).
- POLAT, Nazım H., “Çukurovalı İki Adaş: Münif Beyler”, <http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp.3/polat.pdf>.
- POLİSCİ, Ruhi, “Yenilmez Armada”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- PRYOR, L.D., **Türkiye’de Okaliptüs**, Ankara 1954.
- QUATAERT, Donald, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İş Bankası Yayını, İstanbul 2008.

- RAMAZANOĞLU, Gözde, **Adana'da Tarih Tarihte Adana**, Doğu Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006.
- SABANCI, Sakıp, **İşte Hayatım**, İstanbul 1985.
- “Sağlık: Sıtmadan Korunma Yolları”, **Köye Doğru**, S.6, Ağustos 1940.
- SAKAOĞLU, Necdet, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayını, İstanbul 1992.
- , **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2003.
- SAKAOĞLU, Saim, **Senin Aşkınla Kadırlılı Âşık Halil Karabulut**, Konya 1987.
- SAKARYA, İhsan, “*İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk-Azınlık İlişkileri ve Adana'da Ermeni İsyanı*”, **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl: 14, S.26 (Şubat 1989).
- SALMAN, İlyas, “*Adana'nın Antik Kentleri*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- SANDALCI, Mert, **Belgelerle Türk Eczâcılığı I/I-2 (1840-1948)**, Dr.Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul 1997.
- , **Belgelerle Türk Eczâcılığı II-2 (1840-1948)**, Dr.Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul 2003.
- , **Belgelerle Türk Eczâcılığı III-2 (1840-1948)**, Dr.Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul 2005.
- , **Belgelerle Türk Eczâcılığı IV-2 (1840-1948)**, Dr.Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul 2001.
- , **Belgelerle Türk Eczâcılığı V (1840-1948)**, Dr.Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, İstanbul 2006.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Yayınları, Ankara 1989.
- SANSAR, M. Fatih, **Fırka-i İslâhiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket)**, Osmaniye Valiliği Yayını, Osmaniye 2006.
- SARAL, Hulki-SARAL, Tosun, **Vatan Nasıl Kurtarıldı**, İş Bankası Yayını, Ankara 1970.
- SARAY, Mehmet, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi III. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000.
- SARAY, Rıza Salih, “*Adana'da Spor Kalkınması*”, **Görüşler**, S.45 (Mayıs 1942).
- , “*Adana'da Su Sporları*”, **Görüşler**, S.69-70 (Eylül-Birinciteşrin 1944).
- , “*Adana'da Su Sporları*”, **Türkiye Spor Ansiklopedisi**, S.22-23 (I-II. Teşrin 1944).
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü-I**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1993.
- SARIKAYA, Makbule, **Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2011.
- SARINAY, Yusuf, “*Arşiv Belgelerine Göre 1909 Adana Ermeni Olayları*”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2011.
- **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1994.
- SARINAY, Yusuf-KARACAKAYA, Recep, **1909 Adana Ermeni Olayları**, İdeal Yayıncılık, İstanbul 2012.
- SAYDAM, Abdullah, “*XIX. Yüzyılda Adana'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Bir Rapor*”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.71 (1991).

- SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1997.
- SERÇE, Erkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)**, Dokuz Eylül Yayıncılık, İzmir 1998.
- SERGİCİ, Süleyman, “*Adana Borsası*”, **Adana Ticaret Gazetesi Fevkalâde Nüsha**, S.86 (29 Birinciteşrin 1934).
- , **Adana Ticaret Borsası'nın 50. Yıl Kitabı**, Adana 1964.
- , **Adana Ticaret ve Zahire Borsası 1932-1933 ve 1933-1934 Yıllığı**, Mersin 1935.
- , **Pamuk ve Tahıl (1944-1945)**, Adana 1946.
- SERTOĞLU, Midhat, **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi**, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1992.
- SEVGEN Nazmi, **Adana Belediyesi 1950-1954**, Adana 1955.
- , **Anadolu Kaleleri**, C.1, Ankara 1959.
- SEVGİ, Cezmi, “*Adana İlinin Kuzeydoğu Kesiminde Yaylacılık: Kozan, Feke, Saimbeyli, Kadirli, Ceyhan ve Osmaniye*”, **Ege Coğrafya Dergisi**, S.2 (Ocak 1984).
- SEVİM, Ali, **Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990.
- SEVÜK, İsmail Habib, **Yurttan Yazılar**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.
- , **O Zamanlar**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.
- “*Seyhan Barajı*”, **İktisadi Yürüyüş**, S.312 (30 Nisan 1954).
- “*Seyhan Barajı ve Hidro-Elektrik Tesisleri*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- Seyhan Bölgesi Telefon Rehberi**, Adana 1945.
- Seyhan Cumhuriyetin 15 Yılı İçinde**, İstanbul 1938.
- Seyhan Veremle Savaş Derneği Tüzüğü**, Adana 1962.
- Seyhan Veremle Savaş Derneği**, Seyhan 1947.
- “*Seyhan Veremle Savaş Derneği*”, **Yaşamak Yolu**, S.307 (Nisan 1962).
- “*Seyhan Vilâyeti Araziye Malik Olanlar*”, **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.3 (Haziran 1938).
- Seyhan Vilâyeti Türk Hava Kurumu Kongresi Zabıtları**, Adana 1937.
- Seyhan Yüksek Tahsil Gençliğine Yardım Derneği Ana Tüzük**, Adana 1951.
- SEZEN, M.Kemal, **Akala Pamuğu**, İzmir 1941.
- SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Devlet Arşivleri Yayını, Ankara 2006.
- SEZER, Ayten, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- SEZER, H. Emin, **Remzi Oğuz Arık**, Toker Yayınları, İstanbul 1976.
- Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, 3 Mayıs 1926 Tarih ve 839 Numaralı Sıtma Kanununun Sureti Tatbikine Dair Talimatname**, Ankara 1933.
- “*Sıtma'dan Korunma Öğütleri*”, **Görüşler**, S.74 (Şubat 1945).
- “*Sıtma'dan Korunma Öğütleri II*”, **Görüşler**, S.75-76 (Mart-Nisan 1945).
- “*Sıtma'dan Korunma Öğütleri III*”, **Görüşler**, S.77-78 (Mayıs-Haziran 1945).
- Sıtma Mücadelesi Hakkında Neşredilen Kanun, Nizamname, Talimatname ve Tamimler**, Ankara 1942.
- SİLÂH, Hasan, “*Adana Demirspor Kulübü*”, **Türkiye Spor Ansiklopedisi**, S.7 (Temmuz 1943).
- Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1996.

- SONYEL, Salahi R., “İngiliz Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)”, **Bellekten**, C.LI, S.201.
- , “Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri”, **Bellekten**, C.XXXVI, S.141 (Ocak 1972), Ankara 1972.
- , **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973.
- SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk’ten Hatıralar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C.1 (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000.
- SOYSAL, Mustafa, “Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin “Mufassal Defteri”ne Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma”, **Bellekten**, C.52, S.202-203 (Nisan 1988).
- STRABON, **Antik Anadolu Coğrafyası**, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- SÜMER, Faruk, “Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XV. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.1 (1963).
- , “Ramazan Oğulları”, **İA**, C.IX (1964).
- , “XIX. Yüzyılda Çukurova’da İçtimai Hayat”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.48 (Haziran 1987).
- ŞAHİN, İlhan, “Tîmâr Sistemi Hakkında Bir Risâle”, **Tarih Dergisi**, S.32 (İstanbul 1979).
- ŞANDA, Hüseyin Avni, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi. 1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976.
- Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara 1958.
- Şemsettin Sâmî, “Adana”, **Kâmûsu’l A’lâm**, C.1, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.
- ŞİMŞİR, Bilal, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976.
- TALU, E. Ekrem, “Yanlıı Anlaşılan Muhalefet”, **Politika**, S.1 (30 Haziran 1949).
- TAN, Nail, “Atatürk’ün Sosyal Çalışmalarından Örnekler”, **Atatürkçü Düşünce**, S.44 (Aralık 1997).
- TANSEL, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C.2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.
- , **Sultan II. Bâyezit’in Siyasî Hayatı**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1966.
- TARHAN, Nazım, **Turistik Adana**, Adana 1958.
- “Tarihsel ve Turistik Yönleri ile Adana”, **Türkiye İmar Turizm ve Sanayi**, C.I, S.I (Mayıs-Haziran 1967).
- Tarihte Çukurova**, Ankara 1965.
- “Tarsus Okaliptus Ormanı İşletmeye Açıldı”, **Ziraat Dergisi**, S.49-50 (Şubat-Mart 1944).
- TAŞ, Kenan Ziya, “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri”, **OTAM**, S.9 (1998).
- TBMM Albümü (1920-2010), C.1 (1920-1950)**, Türkiye Büyük Millet Meclis Yayını, Ankara 2010.
- TBMM Albümü (1920-2010), C.2 (1950-1980)**, Türkiye Büyük Millet Meclis Yayını, Ankara 2010.
- TEKELİ, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul 1985.

- , “*Tanzimat’tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İletişim Yayını, İstanbul 1985.
- TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, “*Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları*”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, (Der. Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Yurt Yayınları, İstanbul 1988.
- , “*Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi*”, **Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2004.
- , **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- , **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Ankara 1981.
- TEKELİOĞLU, Sinan, “*Adana Cephesi Hatıratımdan*”, **Dirlik**, S.627 (13 Temmuz 1965).
- TEKEREK, Nurhan, “*Adana’nın Eğlence Dünyasından; Seyhan Saz’dan Cafe-Barlara...*”, **Adana’ya Kar Yağmış** (Der. Behçet Çelik), İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- , “*Halkevleri (1932-1951), Temsil Şubeleri ve Bir Örnek: Adana Halkevi Temsil Şubesi*”, **Erdem**, C.15, S.43 (Mayıs).
- , **Cumhuriyet Döneminde Adana’da Batı Tarzı Tiyatro Yaşamı (1923-1990)**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1997.
- TEKİNDAG, Şehabeddin, “*II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova’da Nüfus Mücadelesi İlk Osmanlı-Memluklu Savaşları (1485-1491)*”, **Bellekten**, C.XXXI, S.123 (Temmuz 1967).
- TELCİ, Cahit, “*Bir Osmanlı Aydınının Adana İzlenimleri (Şerafeddin Mağmumi 1870-1927)*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001.
- TEZEL, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- TINAL, Melih, “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Doktor Milletvekilleri*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/6 (2009).
- TOKSÖZ, Bülent, “*Adana Ticaret Borsası*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- TOKSÖZ, Cemil, “*Tarihte Çukurova ve Eserleri*”, **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S.22/301 (Nisan-Haziran 1969).
- TOKSÖZ, Meltem-YALÇIN, Emre, “*Modern Adana’nın Doğuşu ve Günümüzdeki İzleri*”, **Aptullah Kuran İçin Yazılar**, (Haz. Çiğdem Kafescioğlu, Lucienne Thys-Şenocak), İstanbul 1999.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, **İlköğretim Kavramı**, Pramit Yayıncılık, Ankara 2004.
- TOPRAK, Zafer, “*Akbank’ın Kuruluşu ve Kurucu Ortaklar*”, **75 Yılda Paranın Serüveni**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- , “*Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Adana’da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi*”, **Toplumsal Tarih**, S.41 (Mayıs 1997).
- , “*Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950*”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, (Der. Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Yurt Yayınları, İstanbul 1988.
- TOROS, Taha, “*Adana Baskını: Ali Münif Beyin Hatıraları*”, **Hayat Tarih Mecmuası**, C.10, S.10, İstanbul 1969.

- , “Adana’da Amele Pavyonları Meselesi”, **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.10 (İkincikânun) 1939.
- , “Ağca Mescit ve 2 Kuş”, **Görüşler**, S.10 (10 Nisan 1938).
- , “Binbaşı Mesnil’in Anıları”, **Kuvayı Milliye**, S.150-151 (1973).
- , “Çukurova’nın En Hararetli Mevsimi-Hava Kurumu Hissesi-Amele Pavyonları Meselesi”, **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.4 (Temmuz 1938).
- , “İspanya Kavgasından Sonra Dört Yol Portakalları”, **Çukurova Ticaret Mecmuası**, S.12 (Mart 1939).
- , “Ziya Paşa’nın Adana Vâlîliği”, **Görüşler**, S.11-12 (Mayıs-Haziran 1938).
- , **Adana Ticaret Rehberi**, 1941.
- , **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, Adana 1939.
- , **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, 3. Baskı, Adana Kent Konseyi Yerel Gündem 21 Yayınları, Adana 2001.
- , **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001.
- “*Toroslar Ticaret Türk Anonim Şirketi*”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- TUFAN, Osman, **Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları**, İstanbul 1964.
- TUĞLACI, Pars, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, “*Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)*”, **Türkiye Parazitoloji Dergisi**, C.32, S.4 (2008).
- TUNA, Yusuf, **Tıbbî İstatistik Yıllığı 1956-1959**, Ankara 1961.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul 1995.
- TUNCER, Hüseyin vd., **Türk Ocakları Tarihi (1912-1997), C.I-II**, Türk Ocakları Tarihi, Ankara 1998.
- TUNÇDİLEK, Necdet, **Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1986.
- TURAL, Mehmet Akif, “*Atatürk’ün Yurt Gezileri, Büyük Nutuk Adlı Eseri ve Hayattan Ayrılışı*”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Ankara 2004.
- TURAN, Ali Eşref, **Türkiye’de Yerel Seçimler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını İstanbul 2008.
- TURAN, Osman, “*Kılıçarslan I*”, **İA**, C.VI, Ankara 1977.
- , “*Süleyman Şah I*”, **İA**, C.XI, Ankara 1979.
- TURAN, Şerafettin, “*XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksîmâtı*”, **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, Ankara 1963.
- TURAT, Hikmet, “*Adana Ovasında Su Taşkınlarının Önlenmesi*”, **Bayındırlık İşleri Dergisi**, Yıl:5, S.1 (Eylül 1938).
- TURGA, Fazlı, “*Pamuk ve Menşeleri*”, **Görüşler**, S.56 (Ağustos 1943).
- TURGAY, Necati, **Türkiye’de Pamuk**, Ankara 1952.
- TURGAY, Necati-BAILLEUX, Georges, **Pamuk ve Türkiye’de Ziraati**, Ankara 1940.
- TUTSAK, Sadiye, **İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl, **Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar**, Ankara 1941.
- TÜMERKAN, Sıddık, **Türkiye’de Belediyeler**, İstanbul 1946.

- TÜNAY, Bekir, “*Atatürk ve Liderlik*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.2, C.I, Mart 1985.
- Türk İstiklâl Harbi, C.IV, Güney Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1966.
- Türk Maarif Cemiyeti Cemiyetin Kuruluşundan İtibaren Beş Senelik Faaliyet Raporu 1928-1933**, Ankara 1933.
- Türk Ocakları ve Atatürk**, Ankara 1993.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1938.
- TÜRKGELDİ, Âli, **Mondros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi**, Ankara 1948.
- Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: Elli Senelik Hayat ve Faaliyetleri (1888-1938)**, Ankara 1938.
- Türkiye Kızılay Derneği, 73 Yıllık Hayatı (1877-1949)**, Ankara 1950.
- Türkiye’de Marshall Planı**, Ankara 1952.
- Türkiye’de Mesleki ve Teknik Öğretim**, Ankara 1956.
- Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50. Yılı**, Ankara 1973.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “*Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S.47, C.XVI, Temmuz 2000.
- TÜRKOĞLU, Pakize, **Tonguç ve Enstitüleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.
- TÜZÜN, Gürel, “*1950-60 Döneminde Sanayileşme*”, **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii**, Ankara 1977.
- UÇAK, H. İbrahim, “*Demiryollarında Sportif Faaliyetler ve Ankara Demirspor Kulübü*” **Kebikeç**, S.11 (2001), Ankara 2001.
- UÇAR, Mustafa, “*Gönüllerin Mühürlendiği Mekân*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1982.
- UÇMAN, Abdullah, “*Ziya Paşa ve Adana*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- ULUĞ, Bekir, **Tarih Boyunca Çukurova**, C.I, Mersin 1948.
- ULUSKAN, Seda Bayındır, “*Adana Olayları Sırasında Alınan Asâyiş Tedbirleri ve Olayların Meclisteki Yansıması*”, **1909 Adana Olayları/Makaleler**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2011.
- UNAT, Ekrem Kadri, “*Sıtmanın Tarihi*”, **Sıtma Bilim Malariologia**, İzmir 1979.
- URAN, Hilmi, **Adana’da Ziraat Amelesi**, İstanbul 1939.
- , **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- UYAR, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1998.
- UYGUR, S. Haluk, **Dört Bin Yıllık Öykü Adana**, Adana Valiliği Yayını, Adana 2006.
- , “*Cumhuriyet’i Anlatan Adana Fotoğrafları*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- UYSAL, Osman, “*Adana Ulu Camii*”, **Vakıflar Dergisi**, S.XIX, Ankara 1985.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984.
- , **Osmanlı Tarihi**, C.III/2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995.
- ÜNEN, Nureddin, **Seyhan Anıtları**, 1944.

- ÜNLÜ, Mehmet, “*Kuruköprüde Bahri Paşa Çeşmesi*”, **Görüşler**, S.61 (İkinci Kânun 1944).
- ÜSTEL, Füsün, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- VARLIK, Bülent, “*Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri*”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul 1985.
- , **Emperyalizmin Çukurova’ya Girişi**, Türk İktisatçılar Birliği Yayını, Ankara 1977.
- , **Adana Sanayi Tarihi**, Adana Sanayi Odası Yayınları, Adana 2008.
- Vatan Adana İlavesi**, (13 Ocak 1953).
- VULKAN, S., “*Türkiye’de Pamuk Ziraati*”, **Türkiye Ziraat Gazetesi**, S.1 (15 Temmuz 1938).
- WEİGEL, Arthur, “*İskender Çukurova’da I*”, (Çev. Hüsnü Mengenli), **Çukurova**, S.2 (Eylül 1946).
- , “*İskender Çukurova’da II*”, (Çev. Hüsnü Mengenli), **Çukurova**, S.5 (Aralık 1946).
- YAKUT, Kemal, “*1909 Adana İsyanı ve Bölgenin Kalkındırılmasına Yönelik Osmanlı Hükümeti’nin Aldığı Önlemler*”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, Ankara 2007.
- YALÇIN, Ayhan, **Geç Devir Osmanlı Silifke’si (1860-1904)**, Taşucu Belediyesi Yayınları, Silifke 2004.
- YALÇIN, Osman, **Adana**, İstanbul 1959.
- YALGIN, A.R., “*Çukurova’da Arkeoloji Durumu, Krallıklar, Eski Yollar, Anıtlar, Araştırmalar ve Kazılar*”, **Görüşler**, S.17 (1939).
- YAMAN, Arsen, **Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi**, Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul 2001.
- YANSEN, Herman, **Adana Şehrinin Umumî İmar Plânına Ait İzahat Raporu**, Berlin 1937.
- YAVUZ, Nuri, **Fırka-i İslâhiye**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2004.
- YAVUZ, Sema-ÖZMEN, Özlem, “*Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi*”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- YEGİN, Şekip, “*Türkiye’de Kooperatiflerin Kuruluş ve Gelişimleri*”, **Adana İktisadi ve Ticârî İlimler Akademisi Dergisi**, S.3 (Mart, 1974).
- YEŞİL, Ahmet, **Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001.
- YEŞİL, Ahmet, **Terakkiper Cumhuriyet Fırkası**, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.
- YETKİN, Çetin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, Karacan Yayınları, İstanbul 1982.
- , **Türkiye’nin Devlet Yaşamında Yahudiler**, Afa Yayınları, İstanbul 1992.
- YILDIRIM, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2001.
- YILDIRIM, Yavuz, “*Demirsporluluk ve Adanasporluluk Üzerine İzlenimler*”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

- YILDIRIM, Yavuz-PEKİN, Cem, “Adanaspor-Adana Demirspor Bazı Bilgiler ve Tüm Resmî Maçlar”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- YILDIRIM, Yavuz-UÇAR, Mustafa, “Memleket Futbolunun İki (Paralel) Aynası: Adana Demirspor-Adanaspor”, **Adana’ya Kar Yağmış**, (Der. Behçet Çelik), İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- , “Adana Futbolundan Portreler”, **Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu**, (Der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- YILMAZ, H.M., “Adana Coğrafyası Üzerine Bir Deneme”, **Görüşler**, S.40-41 (1.nci Kânun 1941-2.nci Kânun 1942).
- Yurt Ansiklopedisi**, “Adana”, C.I, İstanbul 1981.
- YURTSEVER, Cezmi, “Çukurova’da Fransız İşgali”, **Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı**, (Haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- , **Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi**, İstanbul 1983.
- YURTSEVER, Cezmi vd, **Adana’da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim**, Adana Valiliği Yayını, Adana (bty).
- YÜCEL, Erdem, “Adana ve Eski Yapıları”, **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, S.22/301 (Nisan-Haziran 1969).
- YÜCEL, Hasan Ali, **Türkiye’de Orta Öğretim**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1994.
- YÜCEL, Talip, **Türkiye Coğrafyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1987.
- “Yüreğir Ticaret ve Sanayi İşletmeleri T.A.Ş. ”, **Turizm**, C.5, S.11/8 (1961).
- ZABSIZ, Fethi, “Güney Cephesi, Adana’nın Kurtuluşu 5 Ocak 1922”, **Kemalizm**, S.210-211 (Ocak-Şubat 1980).
- “Ziraat Alet ve Makineleri”, **Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Raporları**, Ankara 1939.
- ZİYA, Şeyda, “Bizde Ziraat Aletleri Meselesi”, **Dirim**, S.29 (Teşrinisani 1934).

4- ELEKTRONİK SİTELER

- <http://necatibeyio.k12.tr>
- <http://okulweb.meb.gov.tr>
- <http://turkoloji.cu.edu.tr>
- <http://www.29ekimilkogretim.k12.tr>
- <http://www.adana.gov.tr/?sayfa=3&alt=cografya>
- <http://www.adanacobanoglu.meb.k12.tr>
- <http://www.adanadan.biz/icerik.asp?ICID=161>
- <http://www.adanademirspor.com/v2/content/view/68/14/>
- <http://www.adanademirspor.org.tr/kulubumuz.asp>
- <http://www.adanaerkeklisesi.k12.tr>
- <http://www.adanakizlisesi.k12.tr>
- <http://www.adanamedyatarihi.8m.net/tarihi.htm>
- <http://www.adanaspor.com.tr/sabit-tarihce.html>
- <http://www.buyukdikili.meb.k12.tr>
- <http://www.cebesoy.k12.tr>
- <http://www.eksisozluk.com/show.asp?t=adana%20demirspor%20adanaspor%20rekabeti>
- <http://www.gazipasa.bel.tr/gazipasa.aspx>

<http://www.gencatsizlar.net/yazismalik/showthread.php?t=2509>
<http://www.ibrahimatali.k12.tr>
<http://www.ikinciinonu.meb.k12.tr>
<http://www.ismetinonu.k12.tr>
<http://www.magizer.meb.k12.tr>
<http://www.manasilkogretim.k12.tr>
<http://www.okulweb.meb.gov.tr>
<http://www.seyhancumhuriyetio.k12.tr>
<http://www.seyhantorosio.k12.tr>
<http://www.süreyyanihatoral.k12.tr>
<http://www.süreyyanihatoral.k12.tr>
<http://www.tac.k12.tr>
<http://www.tac.k12.tr>
<http://www.thk.org.tr/2012/anasayfa.htm>
<http://www.thk.org.tr/2012/anasayfa.htm>
www.adanatb.org.tr/index

5- SÖZLÜ KAYNAKLAR

1- Adı-Soyadı: Çetin Remzi Yüreğir

Doğum Yeri-Tarihi: Adana 1937.

Görüşme Yeri-Tarihi: Adana-8 Ekim 2012.

2- Adı-Soyadı: Veysel Erdem Bozdoğanlı

Doğum Yeri-Tarihi: Adana 1939.

Görüşme Yeri-Tarihi: Adana-11 Ekim 2012.

3- Adı-Soyadı: Fevzi Acevit

Doğum Yeri-Tarihi: Adana 1945.

Görüşme Yeri-Tarihi: Adana-3 Ekim 2012.

4- Adı-Soyadı: Yüksel Hançerli

Doğum Yeri-Tarihi: Adana 1948.

Görüşme Yeri-Tarihi: Adana-9 Ekim 2012.

5- Adı-Soyadı: Nurettin Çelmeoğlu

Doğum Yeri-Tarihi: Adana 1956.

Görüşme Yeri-Tarihi: Adana-6 Ekim 2012.

EKLER

EK 1: 1920-1956 Arası TBMM'de Yer Alan Adana (Seyhan) Milletvekilleri		
Dönemi	Milletvekilinin Adı Soyadı	Partisi
I. Dönem (1920-1923)	Abdullah Faik Efendi (Abdullah Çopuroğlu)	
	Dr. Eşref Bey (Eşref Akman)	
	İbrahim Bey	
	Mehmet Hamdi Efendi (İzgi)	-----
	Tevfik Bey	
II. Dönem (1923-1927)	Zamir Bey (Damar Arıkoğlu)	
	Zekâi Bey (Aziz Zekâi Apaydın)	
	İsmail Safa Bey (İsmail Sefa Özler)	
	Kemal Bey (Mehmet Kusun)	CHP
III. Dönem (1927-1931)	Zamir Bey (Damar Arıkoğlu)	
	Hilmi Bey (Mustafa Hilmi Uran)	
	Kadri Bey (Ramazanoğlu)	CHP
IV. Dönem (1931-1935)	Kemal Bey (Mehmet Kusun)	
	Zamir Bey (Damar Arıkoğlu)	
	Ali Münif Bey (Yeğenağa)	
	Zamir Bey (Damar Arıkoğlu)	CHP
	Hilmi Bey (Mustafa Hilmi Uran)	
	Ömer Resul Bey (Biçer)	
	Damar Arıkoğlu	
V. Dönem (1935-1939)	Ömer Biçer	
	Naci Eldeniz (Abdullatif Naci Eldeniz)	
	İbrahim Mete	
	Esmâ Nayman	CHP
	Tevfik Tarman (İbrahim Tevfik Tarman)	
	Hilmi Bey (Mustafa Hilmi Uran)	
	Ali Münif Yeğenağa	
	Damar Arıkoğlu	
	Naci Eldeniz (Abdullatif Naci Eldeniz)	
	Salâhattin Çam (Mehmet Selâhattin Çam)	
VI. Dönem (1939-1943)	Şemsa İşçen (Sıddıka Mümine Şemsa İşçen)	
	İbrahim Mete	
	İsmail Safa Özler (İsmail Sefa Özler)	CHP
	Tevfik Tarman (İbrahim Tevfik Tarman)	
	Ahmet Kutsi Tecer	
	Sinan Tekelioğlu (Ali Sinan Tekelioğlu)	
	Hilmi Uran (Mustafa Hilmi Uran)	
	Ali Münif Yeğenağa	
	Damar Arıkoğlu	
	Salâhattin Çam (Mehmet Selâhattin Çam)	
VII. Dönem (1943-1946)	Naci Eldeniz (Abdullatif Naci Eldeniz)	
	Kemal Çelik (Abdullah Kemal Çelik)	
	Şemsa İşçen (Sıddıka Mümine Şemsa İşçen)	CHP
	Cavit Oral (Ali Cavit Oral)	
	Kemal Satır (İsmail Kemal Satır)	

	Sinan Tekelioğlu (Ali Sinan Tekelioğlu) Hilmi Uran (Mustafa Hilmi Uran) Ali Münif Yeğenağa Kemal elik (Abdullah Kemal elik) Makbule Dıblan (Diplan) Kasım Ener (Mehmet Kasım Ener) Kasım Gülek	
VIII. Dönem (1946-1950)	Cavit Oral (Ali Cavit Oral) Kemal Satır (İsmail Kemal Satır) Sinan Tekelioğlu (Ali Sinan Tekelioğlu) Hilmi Uran (Mustafa Hilmi Uran) Ali Münif Yeğenağa Ahmet Remzi Yüreğir Zeki Akçalı (Mehmet Zeki Akçalı) Remzi Oğuz Arık Arif Nihat Asya (Mehmet Arif Nihat Asya) Sedat Barı (Mehmet Sedat Barı) Tevfik Coşkun (Ahmet Tevfik Coşkun)	CHP
IX. Dönem (1950-1954)	Yusuf Ziya Eker Reşat Güçlü (Mehmet Reşat Güçlü) Mahmut Kibarodđlu Salim Serçe Sinan Tekelioğlu (Ali Sinan Tekelioğlu) Cezmi Türk (Mehmet Cezmi Türk) Mustafa Akçalı Zahit Akdağ (Mehmet Zahit Akdağ) Sedat Barı (Mehmet Sedat Barı) Enver Batumlu (Mahmut Enver Batumlu) Ahmet Kınık	DP
X. Dönem (1954-1957)	Cavit Oral (Ali Cavit Oral) Salim Serçe Lütfi Sezgin (Şıh Mehmet Lütfi Sezgin) Sinan Tekelioğlu (Ali Sinan Tekelioğlu) Nurullah İhsan Tolon (Mehmet Nurullah Tolon) Ahmet Topaloğlu İsmet Uslu Mehmet naldı	DP

EK 2: 1870-1956 Yılları Arasında Görev Yapmış Olan Adana Belediye Başkanları

Gözlüklü Süleyman Efendi	1870-1877
Bezdikyan Kirkor Efendi	1877-1879
Sinyor Artin Efendi	1879-1881
Hacı Yunus Ağa	1881-1882
Bağdatlı (Bağdadi) Abdülkadir Efendi	1883-1884
Hacı Ahmet Tevfik Bey	1884-1886
Sırkıntılı Hacı Mustafa Efendi	1886-1888
Avedis Mongam	1888-1890
Ramazanzâde Kasım Bey	1890-1891
Debbağzade Hacı Ali Efendi	1891-1895
İbrahim Rasih Efendi	1895-1899
Hacı Yunuszâde Ali Efendi (Yerdelen)	1899-1903
Ramazanoğlu Suphi Paşa	1903-1906
Ramazanoğlu Tevfik Kadri Bey	1906-1908/1918-1919
Murtaza Efendi	1908-1913
Süleyman Vahid Efendi	1913-1915
Cemal Bey	1915-1918
Mehmet Fuat Dıblan	1919-1920/1922
Hacı (Hafız) Mahmud Efendi	1920-1921
Şih Galipzâde (Garipzâde) Kemal Bey	1921-1922
Ali Münif Bey (Yeğenağa)	1922-1926
Turhan Cemal Beriker	1926-1938
Yusuf Ziya Özbakan	1938
Vedat Güçlü	1938-1939
Kasım Ener	1939-1946
Fazlı Meto	1946-1947
Hazım Savcı	1947-1950
Daniş Arıkoğlu	1950-1951
Numan Güreli	1951-1952
Zahit Akdağ	1952-1954
Ali Sepici	1954-1955/1959-1960/1963-1967
Ali Bozdoğanoglu	1955-1956

EK 3: Cumhuriyet Döneminde Adana (Seyhan)'a Tâbi Olan İlçeler

1927	1935	1940-50	1955	1958	1960	1965	1996
Saimbeyli	Saimbeyli	Saimbeyli	Saimbeyli	Saimbeyli	Saimbeyli	Saimbeyli	Saimbeyli
Feke	Feke	Feke	Feke	Feke	Feke	Feke	Feke
Karaisalı	Karaisalı	Karaisalı	Karaisalı	Karaisalı	Karaisalı	Karaisalı	Karaisalı
Kozan	Kozan	Kozan	Kozan	Kozan	Kozan	Kozan	Kozan
-----	Ceyhan	Ceyhan	Ceyhan	Ceyhan	Ceyhan	Ceyhan	Ceyhan
Kars	Kadirli	Kadirli	Kadirli	Kadirli	Kadirli	Kadirli	-----
-----	Osmaniye	Osmaniye	Osmaniye	Osmaniye	Osmaniye	Osmaniye	-----
-----	Bahçe	Bahçe	Bahçe	Bahçe	Bahçe	Bahçe	-----
-----	Dört Yol	-----	-----	-----	-----	-----	-----
-----	-----	-----	Pozantı	Pozantı	Pozantı	Pozantı	Pozantı
-----	-----	-----	-----	Mağara	Mağara	Tufanbeyli	Tufanbeyli
-----	-----	-----	-----	Karataş	Karataş	Karataş	Karataş
-----	-----	-----	-----	-----	Yumurtalık	Yumurtalık	Yumurtalık

EK 4: 1935-1956 Yılları Arası Adana'ya Tâbi Nahiye ve Köyler

1935 Merkez Nâhiye	1940 Merkez Nâhiye	1945 Merkez Nâhiye	1950 Merkez Nâhiye	1955 Merkez Nâhiye
Aflak	Aflak	Aflak	Aflak	Aflak
Ağzı Büyük	Ağzı Büyük	Ağzı Büyük	Akkuyu (Kırıntı)	Akkuyu
Akdam	Akdam	Akdam	Balcalı	Alihocalı
Akkuyu	Akkuyu	Akkuyu (Kırıntı)	Bayramhacılı	Bakalı
Araplar	Araplar	Balcalı	Beyceli (Türkeli)	Beyceli
Balcılı	Balcılı	Bayramhacılı	Bocu	Bocu
Bayramhacılı	Bayramhacılı	Beyceli (Türeklî)	Boynuyoğun	Boynuyoğun
Beyceli	Beyceli	Bocu	Buruk	Buruk
Boynuyoğun	Boynuyoğun	Boynuyoğun	Büyük Çıldırım	Büyük Çıldırım
Buruk	Buruk	Buruk	Büyük Dikili	Büyük Dikili
Bucu	Bucu	Büyük Araplar	Camili	Camili
Büyük Dikili	Büyük Çıldırım	Büyük Çıldırım	Camuscu (Kılınoğlu)	Camuzcu
Camili (Karaoğlanlı)	Büyük Dikili	Büyük Dikili	Çakal kuyusu	Çakal kuyusu
Camusca	Büyük Zalmanlı	Camili	Çaputçu (Enveriye)	Çaputçu
Calhaveren	Camili	Camuscu (Kılınoğlu)	Çarkıpare	Çarkıpare
Cine	Camusca	Cine	Çaylı (Tüylüler)	Çaylı
Çahalkuyusu	Cine	Çağırkanlı	Çınarlı	Çınarlı
Çaputçu	Çahalkuyusu	Çakol kuyusu	Çiçekli	Çiçekli
Çarhpara	Çaputçu	Çaputçu (Enveriye)	Çirişgediği	Çirişgediği
Çaylı	Çarkıpara	Çarkıpare	Çotlu	Çoltu
Çarganlı	Çaylı	Çaylı (Tüylüler)	Dedepınarı	Dedepınarı
Çiçekli	Çarganlı	Çınarlı	Dervişler	Dervişler
Çirişgediği	Çiçekli	Çiçekli	Dörtağaç	Dörtağaç
Çınarlı	Çirişgediği	Çirişgediği	Gemisüre	Gemisüre
Çotlu	Çınarlı	Çotlu	Gerdan	Gerdan
Danişment	Çotlu	Çulhaveren (Yeniköy)	Gübe	Gübe
Dedepınarı	Danişment	Danişment	Hadırlı	Hadırlı
Denizkuyusu	Dedepınarı	Dedepınarı	Havyalı (Akgedik)	Hocalı
Dervişler	Denizkuyusu	Denizkuyusu (Kazıklı Bucağı)	Hocalı (Karahacılı)	İncirlik
Dörtağaç	Dervişler	Dervişler	İncirlik	İsmailiye
Gerdan	Dörtağaç	Dörtağaç	İsmailiye (Alihocalı)	Kabasakal
Gübe	Gerdan	Gerdan	Kabasakal	Karahan
Hacielil	Gemissurra	Gemissura	Karahan (Ceditincirlik)	Karakuyu
Hadırlı	Hacielil	Hacielil	Karakuyu (Arapkuyu Kuyucular)	Kuyumcular
Havutlu	Gübe	Gübe	Karakuyumcular	Karaömerli
Havyalı (Akgedik)	Haci Ali	Haciali (Hacielil)	Karalar Bucağı	Karayusuflu

Hocalı İncirlik İsmailiye	Hadırlı Havutlu Havyalı	Hadırlı Havuklu Havyalı (Akgedik)	Karaömerli Karayusuflu Karga Kekeç	Korkakakeç Karlık Karşlı (Karşlılar) Kayışlı
Kabasakal	Hocalı	Hocallı (Karahacılı)	Karlık (Yeniköy)	Kayışlı
Kargakekeç Karaahmetli	İncirlik İnnaplı	İncirlik İsmailiye (Alihocalı)	Kars Perakendesi Kayışlı	Kılbaş Kılıçlı
Karahan Karakuyu	İsmailiye Kabasakal	Kabasakal Karahan (Cedit İncirlik Pınarı)	Kılbaş Kılınçlı	Kızılkaş Kireçocağı
Karakuyumsular	Kargakekeç	Karakuyu (Karakayalı)	Kızılkaş (Hacı Habibli)	Koyuncu
Karalar Bucağı	Karaahmetli	Karakuyu (Arapkuyu Kuyumcular)	Kireçocağı	Köylüoğlu
Karaömerli Karayusuflu Karşlılar	Karahan Karakuyu Karalar Bucağı	Karalar Bucağı Karaömerli Karayusuflu	Koyuncu Köylüoğlu Kurttepe	Kurttepe Küçük Çıldırım Küçük Dikili
Kayarlı Kayışlı	Karaömerli Karayusuflu	Kargakegeç Karsperakendesi	Küçük Çıldırım Küçük Dikili	Mutlu Menekşe (Menekşekaşı)
Keremithâne Kılavuz Kireçocağı Kılbaş Kılıçlı	Karşlılar Kayarlı Kayışlı Kılavuz Kireçocağı	Kayarlı Kayışlı Kılbaş Kılınçlı Kızıklaş (Hacıhabibli)	Madama (Mutlu) Menevşe (Habibli) Mürseloğlu Salmanbeyli Sarıhamzalı	Mirseloğlu Salmanbeyli Sarıhamzalı Sofulu Şambayadı
Kızılkaş Köylüoğlu Kurttepe Kuyucu Küçük Çıldırım	Kılbaş Kılıçlı Kızılkaş Köylüoğlu Kurttepe	Kılavur Kireçocağı Koyuncu Köylüoğlu Kumrulu (Karaahmetli)	Sofulu Şambayadı Turunçlu (Boztepe) Yalmanlı Yolgeçen	Turunçlu Yalmanlı Yelgeçen Yukarıinnepli Zeytinli
Küçük Dikili Madama	Kuyumcu Küçük Çıldırım	Kurttepe Küçük Çıldırım	Yukarıinnaplı Zeytinli	Karataş Bucağı İskele
Mehmendar Menekşe Mürseloğlu	Küçük Dikili Madama Mehmendar	Küçük Dikili Madama Menevşe (Habibli)	Karataş Bucağı İskele Adalı	Adalı Bahçe Bebeli
Paşaköyü Salmanbeyli Sarıhamzalı Sazak Sofulu Şahinoğlu Şambayardı	Menekşe Mürseloğlu Paşaköyü Salmanbeyli Sarıhamzalı Sazak Sofulu	Mihmandar Mürseloğlu Paşa Salmanbeyli Sarıhamzalı Solaklı (Sazak) Şahınağa (Kilise)	Bahçe Bebeli Beyköyü Çakşırlı Çimenli Çukurkamış Develiören	Beyköyü Çakşırlı Çimeli Çukurkamış Develiören Dolaplı Eğriağaç
Şeyhmurat Taşçı	Şahinoğlu Şambayadı	Şambayadı Şihmurat	Dolaplı Eğriağaç	Fevziye Gökçeli

Tussuzzade Turunclu	Şeyhmurat Taşçı	Taşçı Turunçlu (Boztepe)	Fevziye Gökçeli	Hacıhasan Helvacı
Yalmanlı Yerdelen Yolgeçen Yukarı İnnaplı Yunusoğlu (Sakızlı) Zagarlı Zeytun Karataş Nâhiyesi Adalı	Tussuzzade Turunçlu Yeniköy Yerdelen Yolgeçen Yunusoğlu Zeytun Karataş Nâhiyesi Adalı	Tussuzoğlu Yalmanlı Yerdelen Yolgeçen Yukarı İnnaplı Yunusoğlu Zağarlı Zeytinli Karataş Nâhiyesi Adalı	Hacıhasan Helvacı İsahacılı Kadıköy Kamışlı Kesik Kırhasan Kızıлтаhta Kiremitli Kızıлтаhta Kiremitli Kamışlı Küçük Karataş Oymaklı Sırnsı (Meşet) Şirkenli Terliksiz Topraklı Yalnızca Yemişli Yenice Yüzbaşı Misis Bucağı Misis Abdioğlu Abdülhadi Akpınar Baklalı Belören Cihadiye Büyük Kapılı	İsahacılı Kamışlı Karataş Kesik Kırhasan Kızıлтаhta Kiremitli Oynacıklı Sırnsı Şirkenli Terliksiz Topraklı Yalnızca Yemişli Yenice Yüzbaşı Misis Bucağı Misis Abdioğlu Abdülhadi Akpınar Baklalı Belören Cihadiye Çamlıca (Kazankaya) Dağcı Dedeler Frenkoğlu Gökbüket Güvenoğlu Havraniye
Bahçe Bebeli Beyköyü Çakşırlı Çimeli Çukurkamış Devliören Dolaplı Eğri Ağaça Feyziye Gökçeli Hacıhasan Helvacı İsahacılı İskele Kadıköyü Kamışlı	Bahçe Bebeli Beyköyü Çakşırlı Çimeli Çukurkamış Devliören Dolaplı Eğri Ağaça Feyziye Gökçeli Hacıhasan Helvacı İsahacılı İskele Kadıköyü Kamışlı	Bahçe Bebeli Beyköyü Çakşırlı Çimenli Çukurkamış Develiören Dolaplı Eğriağaç Fevziye Gökçeli Hacıhasan Helvacı İsahacılı İskele Kadıköy	Kamışlı Kesik Kırhasan Kızıлтаhta Kiremitli Köprü Gözü Küçük Karataş Oymaklı Sirkenli Sırnsı Şirkenli Terliksiz Topraklı Yalnızca Yemişli Yenice Yüzbaşı	Herekli Kapulu Kütüklü Mümünlü Nacarlı Suluca (Acıdere) Şevketiye Yarımca Zıpkıcı
Misis Nâhiyesi Misis	Misis Abdioğlu	Misis Nâhiyesi Misis	Zıpkıcı Ziyanlı Tuzla Bucağı	Ziyanlı Tuzla Bucağı

Abdioğlu	Abdülhadi	Abdioğlu	Hakkıbey	Hakkıbey
Abdülhadi	Balkalı	Abdülhadi	Cırrık	Cırrık
Balkalı	Büyük Kapılı	Baklalı	Çavuşlu (İnaplı)	Çavuşlu
Büyük Kapılı	Cihadiye	Büyük Kapılı	Hayriye	İnnepli Hüyüğü
Cihadiye	Dağcı	Cihadiye	İnnepli Hüyüğü	Hasırağacı
Dağcı	Herekli	Dağcı	Karagöçer	Hayriye
Herekli	Müminli	Dedeler	Karansa	Karagöçer
(Küçük Kapılı)				
Müminli	Suluca	Herekli	Meletmez	Meletmez
Suluca	Şevketiye	Müminli	Nalkulak	Nalkulak
Şevketiye	Yarımca	Suluca	Sarımsak	Sarımsak
		(Acidere)		
Yarımca	Zıpkıcı	Şevketiye	Tabaklar	Tabaklar
		(Nazarlı)		
Zıpkıcı	Tuzla	Yarımca	Tapur	Tapur
	Nâhiyesi		(Kendinebey)	
Tuzla Nâhiyesi	Hakkıbey	Zıpkıcı	Tuz kuyusu	Tuzkuyusu
Tuzla	Cırrık	Tuzla Nâhiyesi	Yassıören	Yassıveren
Cırrık	Çavuşlu	Hakkıbey	Ziyamet	Ziyamet
Çavuşlu	Ganime	Cırrık	Mihmandar Bucağı	Mihmandar
				Bucağı
Ganime	Hayriye	Çavuşlu İnnaplı	Mihmandar	Mihmandar
			Pekmezhüyüğü	
Hınaplıhüyük	Hınaplıhüyük	Karagöçer	Ağzı Büyük	Ağzı Büyük
Kara Göçer	Kara Göçer	Kuransa	Akdam	Akdam
Kurunşa	Kurunşa	Meletmez	Büyük Araplar	Araplar (Büyük
				Araplar)
Meletmez	Meletmez	Nalkulak	Cine	Çağırğan
Narkulak	Narkulak	Sarımsak	Çağırkanlı	Çine
Sarımsak	Sarımsak	Tabaklar	Çulhaveren	Danişment
			(Yeniköy)	
Tabaklar	Tabaklar	Papur	Danişment	Denizkuyusu
		(Kendinebey)		
Tapurköyü	Tapurköyü	Tuzkuyusu	Denizkuyusu	Hocalı
				(Hacıveli)
Tuzkuyusu	Tuzkuyusu	Yassıören	Hacıali (Hacıcelil)	Havutlu
				(Havutlu
Yassıören	Yassıören	Ziyamet	Havutlu	Bucağı)
Zaamet	Zaamet		Kayarlı	Irmakbaşı
			Kılavur	Kadıköy
			Kumrulu	Karaahmetli
			(Karaahmetli)	Kayarlı
			Paşaköy	Kılavur
			Solaklı (Sazak)	Paşaköyü
			Şahinağa (Kilise)	Sazak
			Şihmurat	Şahinağa
			Taşçı	Şihmurat
			Tussuzoğlu	Taşçı
			Yerdelen	Yeniköy
			Yunusoğlu (Sakızlı)	Yerdelen
			Zağarlı	Yunusoğlu
				Zağarlı

EK 5: Adana'da Yayınlanmış Olan Süreli Yayınlar

Gazeteler

Adana	Güney İşçi Postası	Resimli Adana
Adana (Yeni Adana)	Güney Spor	Salkım
Adana Postası	Gürses	Sanat
Adana Ticaret Gazetesi	Hai-Tzain	Sarıçam
Adana'ya Doğru	Halk	Seyhan
Adanaspor	Hayat	Seyhan
Ahâlî	Haygagan Tsayn	Sayha
Ak Günler	Hayistan	Sesimiz
Altın Öz	Hücum	Şimşek
Anadolu	Hür Fikir	Tanyeri
Ararat	İkaz	Teceddüt
Artsakank	İleri	Tecim Gazetesi
Azadamard (Azadamort)	İşçi Sesi	Teknik Çiftçilik Gazetesi
Bugün	İtidal	Tel
Çingirak	Karatepeli	Ticaret Haberleri
Çiğdem	Kardeş	Tohum
Çoban	Keloğlan	Toksöz
Çukurova	Kilikya	Toksöz
Çukurova Çiftçi Gazetesi	Köylü	Toros
Çukurova Postası	Köylü Sesi	Türk Sözü
Çukurova Spor	Kuvvet	Türke Doğru
Çukurova Spor Postası	Kürsü	Vatandaş
d'Adana	Le Courier d'Adana	Vatandaş Sesi
Davros	Millet	Yaşasın Ordu
Demokrat	Mudhike	Yeni Çukurova
Duman	Mücadele	Yeni Köylünün Sesi
Esnaf	Nor Aşharn	Yeni Ses
Ferda	Nor Serunt	Yeni Yol
Geveze	Olimpiyat	Yeni Yunus Emre
Giligya Surhantay	Rehber	Yurt Duygusu
Güney	Rehberi İtidal	

Dergiler-Mecmualar

Adana Erkek Lisesi Dergisi	Kanad
Adana Kız Lisesi Dergisi	Karay
Adana Mıntıkası Maârif Mecmuası (Memleket	Kırkpınar
Çukurova'da-Çukurova'da Memleket)	
Adana Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası	Kırkpınar
Altın Yurd	Köy Eğitmeni (Köy)
Başak	Kuvayı Millîye
Çiğ	Lise Mecmuası
Çiftçi Yolu	Mektep
Çizgi	Milli Mefkûre
Çukurova	Okul Postası
Doktor Sesi	Politika
Yeni Ay	Sesimiz

Doruk
Gölge
Görüşler
Güney Hareketleri
Kalem

Toprak
Toros Çocukları
Türke Doğru
Ürün
Yamaç

EK 6: Hermann Jansen'in Adana Umûmî Şehir Planı

EK 7: Hermann Jansen'in Adana Atatürk Parkı Planı

EK 8: 1958 Yılı Adana Şehir Merkezi

511-3310
Türk Sözü
1928

Türk Sözü

Yeni Bir Dünya
1928

KÜÇÜK MEKTEPLİ!

1928 senesi senin ilim ve irfan hayatında bir dönüm tarihidir. Bu sene mektebine girerken hocaların bir baba muhabbeti ve anne şefkati ile dolgun gözlerini sana çevirerek bir alfabe verdi. Bu alfabe medeniyetin tilsimidir, bu alfabe esrarlı bir anahtardır. O bir anahtardır ki sana şarkın uyutucu, kokmuş efsane kapılarını kapaacak, medeniyetin ucu bucağı bulunmaz nur ve bilgi iklimlerini kapılarını açacaktır. Türk yavrusu üstünden asırların biriktirdiği meskenet tozlarını silkip atıyorsun ve medeni, canlı hayata bugün doğuyorsun. İçi uçurumları dolu maziye nazarlarını bir defacık bile çevirme. Eline yeni irfan Kitabını alarak minimini temiz ruhla istikbale koş! Sen bu hızla alının semalara dökünuncaya kadar yükseleceksin. Bu asırda durmak bile gerilemektir. Yeni hayatta arkana bakmadan yürü..

M.N

Seninle Dönüşler Toplamı

1928.1.17 - 1928.1.17
1928.1.17 - 1928.1.17

Yarınki Sürüş

1928.1.17 - 1928.1.17
1928.1.17 - 1928.1.17

Yıldızın Kati

1928.1.17 - 1928.1.17

Şerhîbîrî

Şerhîbîrî
Şerhîbîrî
Şerhîbîrî

Gazinin nutukları Vasi tertibat alınıyor

Gazinin nutukları
Vasi tertibat alınıyor
Nutukları
Tertibat

ELEKTİRİK BAHSİ

ELEKTİRİK BAHSİ
Elektirik bahsi
Elektirik bahsi

Sor yedde Fransız Adarısı

Sor yedde Fransız Adarısı
Soru
Yedde

İtalyalıların Harajları

İtalyalıların Harajları
İtalyalıların harajları
Harajları

İtalyalıların Harajları

İtalyalıların Harajları
İtalyalıların harajları
Harajları

Merkezi Mübâre ve Teşvîh

Merkezi Mübâre ve Teşvîh
Merkezi mübâre ve teşvîh
Mübâre

Merkezi Mübâre ve Teşvîh

Merkezi Mübâre ve Teşvîh
Merkezi mübâre ve teşvîh
Mübâre

Merkezi Mübâre ve Teşvîh

Merkezi Mübâre ve Teşvîh
Merkezi mübâre ve teşvîh
Mübâre

